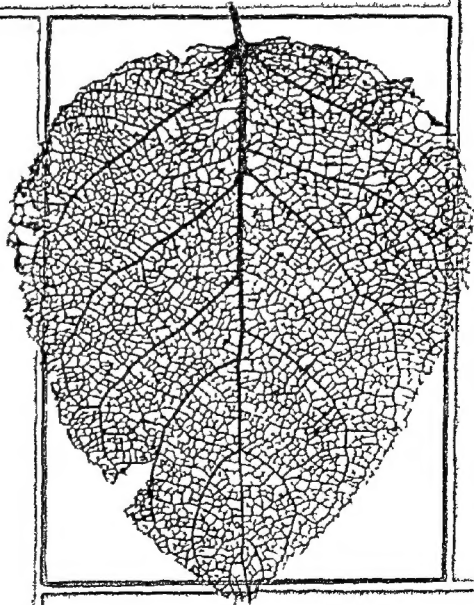

કવિત્નોક

જરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર
શ્રી: ધીર પરીખ

સંસ્થાપક - રાજેન્દ્ર શાહ

શિશિર - વિ. સં. ૨૦૩૪
સર્ગંગ એક ૧૨૧ - દ્વિત્વ એક ૪૯
ગાન્યુઆરી - ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૮

કવિલોક શુભરાત્રી કાવતાનું ઋતુપત્ર-શિશિર-૨૦૩૪-સર્ગિક અંક ૧૨૧-દ્વિજ અંક ૪૯

કાવ્ય

ભાનુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮

તંત્રી-ધીરુ પરીખ

ગદ્ય

રમણલાલ જોશી ૧ કાવ્ય વિવેચનની...
રજનીકાન્ત જોશી ૨ દયારામકૃત 'સતસર્ધ'
રઘુવીર ચૌધરી ૧૨ સુમિત્રાનંદન પંત...

અનંત રાવલ ૧૭ કાવ્યાલંકાર

ધીરુ પરીખ પૂર્તિ વિવિત્સુ

ધીરુ પરીખ ,, સદ્ગત માણેક

અનુવાદ

અનિલા દલાલ ૩૫ બે હંજરિયન કાવ્યો

સુકુન્દ રા. દવે ૩૬ શૈશવ

હરિવલ્લભ ભાયાળી ૩૭ પ્રવાસચક્ર

આરુવાદ

રવીન્દ્ર પારેખ ૩૮ —

પરિચય... ૪૨

કવિતાનૃત્ત... ૪૩

દયારામ સંદલેસુચિ ૪૪ પી. પ્રકાશ વેગડ

સલાહકાર મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ • બનુભાઈ રાવત • નિરંજન ભગત

૧ 'કવિલોક' કેમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર ૧ માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં—મક ધાય છે. ૧ દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૨, પરદેશમાં : ૨૫ થા પા. ૨, અમેરિકામાં રૂ. ૪૦ થા ડૉ. ૧ છટક નક્કર રૂ. ૨-૫૦ ૧ લેખકોએ કૃતિ નિર્ણય નાણવા ટપાલખર્ચ સાથેનું કાર્ડ/પત્ર મોકલવું જરૂરી છે. ૧ લવાજમ મોકલવાનું સ્થળ : (૧) C/O કુમાર માર્ચાલય લિમિટેડ રાયપુર અમદાવાદ-૧. (૨) વિજય સ્ટોર્સ ૬ કલ્યાણલવન, રિલીફરોડ, અમદાવાદ ૧. ૧ સ્ટેશનરોડ, આણંદ. (૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨

મુદ્રક અને પ્રકાશક : બનુભાઈ રાવત
૬માર્ગ પ્રિન્સેસી - ૧૪૫૪ ત્રિ. ૨-અમદાવાદ-

૧૪૩૨૮

કાવતામાં (સુન્દરમ)	૨૦
નાની શ્રદ્ધાની રમત (ચિત્ર મોદી)	૨૦
પત્ર (રાજેન્દ્ર શાહ)	૨૧
પ્રેમની યૃતિ (ઉશનસ)	૨૨
તટ-રથ (ભગવતીકુમાર શર્મા)	૨૨
(૧૧) (સુંદરજી બેટાઈ)	૨૩
શિખરો (મજલાલ દવે)	૨૩
મોક્ષગતિ (જયન્ત પાઠક)	૨૩
કેમ ? (દિલીપ શાહ)	૨૩
— (ધીરુ પરીખ)	૨૪
સી/શી/એ... (રમેશ પારેખ)	૨૪
હતી (મધુલેશ દેસાઈ)	૨૪
ગીત (મધુલેશ પંડ્યા)	૨૫
જીઝાજીઝ (શાન્તિ શાહ)	૨૫
ગીત (નયન દેસાઈ)	૨૬
ક્યાં છે ? (અકિયન)	૨૬
ગીત (ચંડોદાન ગઢવી)	૨૭
તણુ હાઈકુ (હંસરાજ ટાંક)	૨૭
— (કિશોર મોદી)	૨૮
ખટુમરુ ગીત (મનોહર ત્રિવેદી)	૨૯
યાચના (હસિત બૂચ)	૨૯
પ્રત્યક્ષિતાન (રમેશ ત્રિવેદી)	૨૯
નગરને આવેલા એક દુઃસ્વપ્નનું ગીત (મધુકાન્ત કલ્પિત)	૩૦
ક્ષણ છે (આર. એસ. દુધરેજ્યા)	૩૧
પ્રતિપ્રશ્ન (કનૈયાલાલ મ. પંડ્યા)	૩૧
વસ્ત્ર પર (નસિન પંડ્યા)	૩૧
ગઝલ (ફિલિપ કક્કાર)	૩૨
એક ક્ષણિકા (જયેન્દ્ર શેખડીવાળા)	૩૨
અને (સોલિડ મહેતા)	૩૨
વિપદાન (મુકુન્દ રા. દવે)	૩૨
છતાં (યોગેશ જોષી)	૩૩
— (રાજેશ વ્યાસ)	૩૩
સાંખી ખબર (દાન વાલેલા)	૩૩
ગઝલ (મહેશ શાહ)	૩૪
અર્જુનની ઉક્તિ (ભૂપત નાનસો)	૩૪
સ્વા. /મધ્ય ગ્રોહઓ	૩૫

નવું લવાજમ

ઈ. સ. ૧૯૭૮નો આ પ્રથમ અંક પ્રકટ થઈ ગયો છે ત્યારે જો આપનું લવાજમ ડિસેમ્બર ૧૯૭૭ના અંક સાથે પૂરું થઈ ગયું હોય તો આપની 'કવિલોક'ની ફાઈલ અટૂટ રહે તે માટે નવા વર્ષનું લવાજમ રૂપિયા બાર સત્તરે જ મોકલી આપવું હિતાવહ છે, કારણ કે પાછળથી અંક અપ્રાપ્ય બની જતાં નિરાશ થવું ના પડે.

વધુ તો સારું એ છે કે આપ માત્ર રૂપિયા સો ભરી 'આજીવન સત્ય' બની પ્રતિવર્ષ લવાજમ મોકલવાની ચિંતાથી મુક્ત રહી શકો.

શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને ગ્રંથાલયો પણ 'આજીવન સત્ય' બની શકે છે.

લવાજમ ચેકથી મોકલો તો બેંક કમિશનના રૂપિયા બે ઉમેરીને મોકલવા વિનંતી.

આ વર્ષનો વિશેષાંક

આ વર્ષે 'કવિલોક'નો જુલાઈ-ઓગસ્ટનો અંક 'પ્રયોગ વિશેષાંક' તરીકે પ્રકટ થશે. સર્જનતાં પ્રયોગાત્મક કાવ્યો ઉપરાંત કવિતામાં પ્રયોગવિષેના અભ્યાસી-ઓના લેખો પણ એમાં પ્રસિદ્ધ થશે. કવિમિત્રોને આ વિશેષાંક માટે પોતાની નવી જ પ્રયોગાત્મક કાવ્યકૃતિ મે મહિનાના અંત સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી છે.

વિવિત્સુ

ધારુ પરીખ

‘વિવિત્સુ’ના તખલ્લુસથી કાવ્યરચનાઓ કરનાર ચિમનલાલ ગાંધીનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૯માં એટલે કે ઈ. સ. ૧૮૯૩ના સપ્ટેમ્બરની ૧૫મી તારીખે કપડ-વણજમાં થયો હતો. માતાનું નામ મહાલક્ષ્મીબેન અને પિતાનું નામ ભોળીલાલ. પિતાશ્રી શિક્ષક એટલે પુત્રને શિક્ષણ અને સંસ્કારનો વારસો મળ્યો હતો. એમણે પ્રાથમિક કેળવણી દહેગામમાં તથા કનૈયાપુરમાં અને માધ્ય-મિક કેળવણી પાટણમાં પૂરી કરી હતી. ઈ. સ. ૧૯૧૫ના અરસામાં એઓ મૅટ્રિક થઈ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અમદાવાદમાં યુજરાત કૉલેજમાં જોડાયા હતા; પરંતુ પ્રથમ વર્ષે જ નાપાસ થતાં પિતાશ્રીની સલાહથી વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાની એક માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાઈ ગયા. આ હતો એમની વ્યાવસાયિક કારકિર્દીનો આરંભ. એ પહેલાં એમના સાંસારિક વ્ય-વહારજીવનનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો ઈ. સ. ૧૯૧૨-માં મૂળીબેન સાથે એમનું લગ્ન થયું ત્યારથી.

ચિમનભાઈ ભારે વિદ્યાવ્યાસંગી હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૦થી ‘રતના ગાળા દરમિયાન વડોદરામાં સુરસાગર પર આવેલી માંડલ સ્કૂલમાં એઓ શિક્ષક તરીકે સેવા-ઓ આપી રહ્યા હતા ત્યારે તેમના સહકાર્યકર રમણલાલ એમ. દલાલ કૉલેજમાં જતા અને વધુ અભ્યાસ કરતા હતા. એ જોઈ ચિમનભાઈને પણ ચાનક ચઢી અને શાળા સવારની હતી તે તકનો લાભ લઈ એમણે ખપોરની કૉલેજમાં જોડાઈ જઈ અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો. એકાદ વર્ષમાં એ તક જીનવાઈ જતાં એમણે નોકરીમાંથી રજા લીધી પણ અભ્યાસને રજા ન દીધી. ઈ. સ. ૧૯૩૨ના અરસામાં સંસ્કૃત મુખ્ય વિષય લઈ એઓ બી. એ. થયા ત્યારે જ એ જંખ્યા. દરમિયાનમાં વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાની નોકરીમાં રહે રહે એમણે વિવિધ ગામોને પોતાની વિદ્યાનો લાલ આપ્યો. આખરે એ પિતાશ્રીની જન્મ ડેખુટી એડ્યુકેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યુટના હોદ્દા સુધી પહોંચેલા અને ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં અધ્યાપક પણ નિમા-યેલા. વળી, સંસ્કૃત વિષય સાથે એમણે એમ. એ. થવાનો પણ પુરુષાર્થ કરી જોયો હતો. વિદ્યાભ્યાસ માટેની એમની હોંશ અને ધગશ દાદ માગી લે તેવાં હતાં.

ઈ સ. ૧૯૫૩માં એઓ નિવૃત્ત થયા પછી પણ પ્રવૃત્ત રહ્યા હતા. જયુદ્ધ નજીકના ખેરવા ગામની માધ્યમિક શાળામાં એમણે શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું અને થોડો સમય વડનગરની ખાનગી શાળામાં પણ સેવાઓ આપી. આમ છતાંય નિવૃત્તિકાળનો મોટો ખંડ એમણે કપડવણજ અને આંતરસૂત્રામાં જ ગાળેલો. એમનું અવસાન છાતેર વર્ષની વયે ઈ. સ. ૧૯૬૯ના જુલાઈની ૧૩મી તારીખે થયું.

ચિમનભાઈના સંસર્ગમાં આવેલાઓના અભિપ્રાય (અનુ. પાછલી પૃતિમાં)

મરે ૩ ના મરે

જીવનકાળ નરો

વિસ્મૃતિપરો

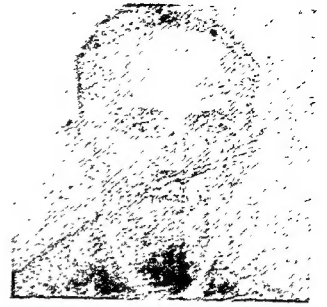
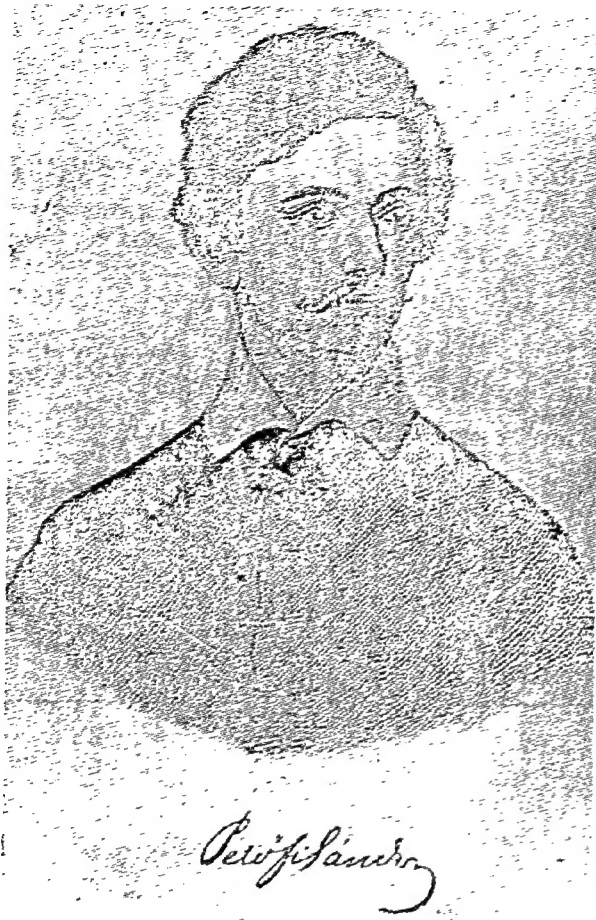
દરની દે કાલે ૨૫

૨૫ ૫૮ ૫૫ ૫૫ ૫૫

૧૨-૬-૫૫
૫૫/૫૫

વિવિત્સુ

શ્રી વિવિત્સુના હસ્તાક્ષરમાં કાળ્ય

હુગોરિયન કવિ
ચેલુ ખેત્રી

Peter J. Sander

હુગોરિયન કવિ
ચેટોદ્રિ શેન્હૈઝ
(૧૮૨૩ - ૧૮૪૬)

રમેશ પાટેળ

મનોહર ત્રિવેદી

સહગત કરસનદાસ માણેક

(Signature)

સહગત સુમિત્રાનંદન પંત

વિવિસુ
(ઈ. ૧૮૯૩ - ઈ. ૧૯૬૯)

શિશિર-વિ. સં. ૨૦૩૪

કવિત્નોક

જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૮

। ॐ વ્રાહ્મે મનમિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો વે વ્રાન્નિ પ્રતિષ્ઠિતં ત્રાવિર્જ્ઞાવીર્મ ર્ણય ।

કાવ્યવિવેચનની ચરિતાર્થતા

કોઈએ કહેલું કે કવિતાની ગમે તે વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરે. પણ છેવટે તમે કવિતા આગળ આવીને ઊભા રહેશો, પ્રશ્નાર્થે આગળ આવીને ઊભા રહેશો, માટે કવિતા એટલે એ કે જેમાં કવિની અર્થાત્ સર્જકમાત્રની રહસ્યધન ઉપસ્થિતિ હોય. એ રીતે આપણે એમ કહીએ કે વિવેચન એટલે એ કે જેમાં વિવેચકની અતંદ્ર હાજરી હોય....વિવેચનનો સૌપ્રથમ અને પાયાનો સિદ્ધાંત, ડી. એસ. એલિયટ કહે છે તેમ, સારા કાવ્યને પસંદ કરવું અને ખરાબને ખાલુએ ઠેલવું એટલું જ નહિ, પણ સારા નવા કાવ્યને પસંદ કરવું, નવી અવસ્થિતિને યોગ્ય પ્રતિભાવ આપવો એ છે. આ નવાની વાત આવે છે ત્યારે શિષ્ટ અને સિદ્ધ વિવેચકો પણ મૂંઝાઈ જાય છે. તેઓ મગનું નામ મરી પાડતા નથી. કદાચ રુગ્વિનું બંધિયારપણું અવરોધક બનતું હશે.....

કવિતા આદિ કળાઓ પ્રત્યેનો વિસ્મયનો ભાવ આજે આપણે શુભાવી રહ્યા તો નથી ને એવી દહેશત રહે છે. આજની દુનિયાને ભૌતિક સંપત્તિ કે વિકાસ અચાવી શકે એમ નથી. રાજકારણ વિષે તો માનવજાતિએ હાથ થોઈ નાખ્યા છે. યંત્રવૈજ્ઞાનિક સમાજચર્યામાં કળા પ્રત્યેની અભિરુચિ ગૌણતા ધારણ કરતી જાય છે, આજની ક્ષણે મોટી અનિવાર્યતા એ છે કે જીવનના કેન્દ્રમાં કલ્પનોત્થ સાહિત્યની પુનઃસ્થાપના થાય. દુનિયાના નકશાને વિજ્ઞાનમાંથી ઉઠાવીને ધર્મના માળખામાં મૂકવાથી કદાચ એ નહિ બને, એ તો શક્ય બનશે કવિતા આદિ કળાઓથી. આપણો સમાજ જેને માટે યોગ્ય છે એવી કળા આપણને મળે છે એમ કહેવું ખરાબ નથી, પણ આપણી કળા જેને માટે યોગ્ય છે એવો સમાજ આપણે મેળવીએ છીએ. એવો સમાજ કેળવાય એ માટે કળા પ્રત્યેની સમજદારીપૂર્વકની અભિરુચિ ઘડવામાં આજને તબક્કે વિવેચનની ચરિતાર્થતા રહેલી છે.

રમણલાલ જોશી

[તાજેતરમાં મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કલ્યાણ-અધિવેશનના સાહિત્ય-વિવેચન વિભાગના પ્રમુખશાનેથી અપાયેલા વ્યાખ્યાન 'વિવેચનની પ્રક્રિયા' માંથી]

દયારામકૃત 'સતસર્ગ'

રજનીકાન્ત જોશી

શ્રી કેશવલાલ ખુને દયારામ માટે લખ્યું છે :

“આ સુકવણામાં એક જ વેલી નવપદલવ રહી નયનને અને હૃદયને ઠારે છે, તે નર્મદાને તટે ઉદ્ભવી છતાં અન્ય દેશકાલનું પાણી પી ફૂલીફાલી જળાય છે. નરસિંહ, ભાણુ ને પ્રેમાનન્દનો ધૃત પરિચય દયારામભાઈની વાણીમાં જોઈએ છીએ; પણ એ ફક્ત કવિ કોઈનો દેવાદાર રહ્યો નથી. મહેતાને નામે નવાં પદ જોડીને, ભાણુની ‘દશમલીલા’નો પોતાની વાણીમાં ઉદ્ધાર કરીને અને પ્રેમાનન્દના ‘ઓખાહરણ’માં ભારોભાર ઉમેરે કરીને દયારામે અહોગ્રન્થ વાળી દીધું જળાય છે.”

ગુજરાતી મધ્યોત્તરકાલીન સાહિત્યના શીર્ષસ્થ કોટિના કવિ દયારામે રચેલાં પદોની સંખ્યા સવા-લાખ જેટલી યત્તાવવામાં આવી છે. એ ઉપરાંત આ કવિની નાની-મોટી કૃતિઓની સંખ્યા કોઈના મતે સવાસો, કોઈના મતે એકસો સુડાળાણસ કે કોઈના મતે બસોની ઉપર પણ થવા જાય છે. આ આંકડામાં ગુજરાતી ઉપરાંત વ્રજ ભાષામાં રચાયેલી એમની કૃતિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સંસ્કૃતમાં તેમજ મરાઠી, પંજાબી, ઉર્દૂ, મારવાડી, ગિહારી તથા સિંધીમાંય કવિ દયારામે કવિતા કરી છે એમ કહેવાય છે. દયારામે ૪૭ જેટલા ગ્રંથો વ્રજ ભાષામાં રચ્યા છે. આમ, આ ગુજરાતી કવિનું હિન્દી ભાષામાં સમૃદ્ધ કહી શકાય એવું પ્રદાન હોવા છતાં પણ સર્વપ્રથમ હિન્દી સાહિત્યના ઇતિહાસના લેખકે નહોં પણ ફ્રેન્ચ ભાષાના એક લેખક ‘ગાર્સા દ તાસી’એ ‘ઈસ્તવાર દ લ સિતરેત્યૂર ઐદુઈ ઐ ઐદુસ્તાની’

નામના હિન્દી સાહિત્યના ઇતિહાસ-ગ્રંથમાં કવિ દયારામનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

“દયા, સંલવત: તે જ લેખક છે જેનાં હિન્દુસ્તાની, ગુજરાતી અને મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ ગીત અને લગ્ન મળે છે, જે તેમના ખ્યાતનામ ગવૈયા રામચન્દ્રભાઈની પાસે રાખવામાં આવેલા ૧૩૫ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં સંગૃહીત છે અને જેનો સંબંધ દેશની રચિત પ્રમાણે બધા જ વિષયો સાથે છે. વસ્તુતઃ તેમની કવિતામાં ધાર્મિક, શોકપૂર્ણ, શૃંગારપૂર્ણ ગીત છે. કહેવામાં આવે છે કે ધાર્મિક લગ્નોમાં ભાવોની ઉચ્ચતા, ભાષાની સરસતા અને કાવ્યરૂપકોની પ્રચુરતા છે” (હિન્દુઈ સાહિત્ય કા ઇતિહાસ, પૃ ૧૦૬).

આચાર્ય રામચન્દ્ર શુક્લે તેમના ‘હિન્દી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ’ નામક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં પણ આ ગુજરાતી કવિ કે જે રીતિકાલીન કવિ ગિહારીના સમકાલીન છે તેમનો નામોલ્લેખ સુધ્ધાં કર્યો નથી. આ જ પ્રમાણે ડૉ નગેન્દ્રે પણ તેમના ઇતિહાસ-ગ્રંથમાં આ હિન્દીસેવી ગુજરાતી કવિ દયારામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આ પૂર્વે ડૉ. રામકુમાર વર્માએ પોતાના ઇતિહાસ-ગ્રંથમાં એક સ્થાને મીરાંના પરિપ્રેક્ષ્યમાં નિર્દેશ કર્યો છે કે “સંવત ૧૮૦૦ કે લગભગ દયારામને મીરાં ચરિત્ર ‘સિખા’” (હિન્દી સાહિત્યકા આલોચનાત્મક ઇતિહાસ પૃ ૧૫૬). હિન્દી સાહિત્યના ઇતિહાસ-લેખકોમાં એક માત્ર અજરતદાસ જ એવા ઇતિહાસ-લેખક છે જેમણે કવિ દયારામના હિન્દીસેવી વ્યક્તિત્વને આ પ્રમાણે ગિરદાવ્યું છે :

“યહ ગુજરાતી કવિ થે પર ભારતબ્રમણ સે

ઇનકા દષ્ટિ સાર્વદેશિક હો ગર્ભઔર ઉનકે ઉદ્દગાર રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી મેં કાફી નિકલે, જે ઈન્દે ભારત-વ્યાપી ભાષા જાત હુઈ. ઈન્દોને દોહોં, છંદોં કે સિવા ગેય પદ લી લિખે, ચિત્રકાવ્ય રચે તથા રસશાસ્ત્ર પર લી કવિતા કી. યે અત્યન્ત ભાવુક સ્ફુટકવિ થે ઔર શુજરાતી કે કવિયોંમેં તો ઈનકા સ્થાન બાહુત લિયા હે. હિન્દી કી મુખ્ય રચનાએં સતસૈયા, વરતુ વૃન્દદીપિકા તથા શ્રીમદ્ભાગવત્ કી અનુક્રમણિકા હે” (ખડી બોલી હિન્દી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ, પૃ ૧૫૬).

આ જ પ્રમાણે શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ પણ એમના એક લેખમાં નોંધ્યું છે કે - “સંખ્યાબંધ પદો ગરબીઓ ઉપરાંત ‘સતસૈયા’ અને ‘વરતુવૃન્દદીપિકા’ એ બે ભારે મહત્વની રચનાઓ છે.” કવિ દયારામના ૪૭ જેટલા પ્રજાભાષાના ગ્રંથોમાંથી ‘સતસૈયા’, ‘રસિકરંજન’, ‘વરતુવૃન્દદીપિકા’, ‘પિંગલસાર’ અને સિદ્ધાંતસાર’ નામના ગ્રંથો સવિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. અહીં તેમના ૪૭ ગ્રંથોમાંથી કેવળ ‘સતસૈયા’ પર જ દષ્ટિપાત કરીશું.

‘અબે તબેકા સોલહી આને’ કહેવાતી એવી હિંદી ભાષામાં તે વખતે પ્રત્યેક નવા કવિને પહેલાં હિંદીમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના કોડ રહેતા હતા. એ રીતે અનેક શુજરાતી કવિઓની જેમ દયારામે પણ હિંદીમાં રચનાઓ કરી. તેમણે ‘સતસૈયા’ના ગ્રંથ યાણોદમાં રહીને રચ્યો જણાય છે,

“સો પુરિમધ્ય નિવાસ કવિ, દયારામ હરિદાસ,
જાતિ વિપ્ર સાહોદરા, નાગર ન્યાતિ પ્રકાસ”.

✠ ✠ ✠ ✠

“ધર્મ સુ બૈનો બલ્લલી, શ્રી શુરુદેવ પ્રતાપ,
કિયે સાતસોં દોહરા, કૃષ્ણ સમંધ અલાપ”.

ઉપરાંત તેઓ પોતાના ધર્મ-સંપ્રદાયની સાથે

એ પણ સ્પષ્ટ કરે છે કે શુરુકૃપાએ જ તેમણે સાતસો દોહાઓનું સર્જન કર્યું છે, જે બધા અધિકાંશઃ શ્રીકૃષ્ણના શુભગાન વિષયક છે. કવિશ્રીએ ‘સતસૈયા’માં શુદ્ધિ-ચાતુર્ય અને રસાલંકારશાસ્ત્રનો પરિચય આપવાની નેમ રાખી છે, છતાં તેમણે હિંદી કવિઓ દ્વંદ્વ, બિહારી વગેરેની જેમ કોઈ રાગને ખુશ કરવા માટે ‘સતસૈયા’ની રચના કરી નહોતી. તેઓ લખે છે:

“પુનુપોત્તમ ગોપીશ શ્રી, કૃષ્ણ મનોહર રૂપ;
તદ્ પ્રોત્યર્થ સુગ્રંથ યહ નહિ રીઝવન કો ભૂપ”.

આ ‘સતસૈયા’નું સર્વપ્રથમ હિન્દીમાં સંપાદન કરવાનો યથ ડૉ. અગ્યાશંકર નાગરને બળ છે. કવિ દયારામે પ્રજામાં પર્યાપ્ત સંખ્યામાં રચનાઓ કરી છે એની જાણ હિન્દી સાહિત્યના મોટા ભાગના ઇતિહાસ-લેખકોને નહોતી. ‘દયારામ સતસૈયા’ના પ્રકાશન પછી આંગળીના વેઢે ગણી શકાય એવા જે ઇતિહાસ-ગ્રંથો લખાયા તેમાં પણ એની નોંધ લેવા સરખી પણ પરવાહ કાઢ્યો કરી નથી (ડૉ. નગેન્દ્ર-સંપાદિત ઇતિહાસ-ગ્રંથ આ પ્રકારની ઉપેક્ષાનું સુંદર પ્રમાણ કહી શકાય). ડૉ. નાગરજીએ કવિ દયારામની “સતસૈયા”નું સંપાદન ‘દયારામ સતસૈયા’ના નામે ઈ. ૧૯૬૮માં કર્યું જેનું પ્રકાશન “સાહિત્ય ભવન પ્રા. લિ.” અલ્હાબાદે કર્યું છે. ડૉ. નાગરજીએ દયારામની સતસૈયાને પ્રકાશિત કરીને સાહિત્યજગતને માટે અને વિશેષ કરીને હિન્દી-શુજરાતી સાહિત્યને માટે તો મોટો ઉપકાર જ કર્યો છે. તેમણે પ્રત્યેક દોહાનો શબ્દાર્થ આપ્યો છે. યથારથાન અન્ય નિર્દેશો પણ કર્યા છે. જોકે એમ કહેવામાં આવે છે કે રવયં દયારામે જ પ્રસ્તુત ગ્રંથની ટીકા શુજરાતીમાં રચી હતી અથવા તો અન્ય કોઈની પાસે એની ટીકા કરાવડાવી હતી. સંપાદકે પોતાના મૌલિક સંપાદન અન્વયે ખૂબ જ

બોધવર્ધિની ટીકા લખી છે અને તેની સાથે સાથે તેઓએ તેની વિસ્તૃત ભૂમિકા પણ આવશ્યક સૂચનાઓ સાથે ગ્રંથના પ્રારંભિક પૃષ્ઠોમાં આલેખી છે.

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ, ડૉ. અમ્બાશંકર નાગરે તથા અન્ય સંશોધનકારોએ “સતસૈયા”નો સમય સંવત્ ૧૮૭૨નો ખતાવ્યો છે. આનાથી ૧૬૮ વર્ષ પૂર્વે સંવત્ ૧૭૦૪માં રીતિકાલીન હિન્દી કવિ ખિહારીએ “ખિહારી સતસર્ધ” નામક સતસર્ધ ગ્રંથનું નિર્માણ કરેલું સંપાદકશ્રીએ નોંધ્યું છે કે “ખિહારી સતસર્ધ”એ દયારામના સમય સુધીમાં તો સારી એવી નામના મેળવેલી અને મંસુવ છે કે રાજસ્થાન તથા ઉત્તર પ્રદેશના લાંબા પ્રવાસોમાં કવિ દયારામે એ સતસર્ધનું અવલોકન કર્યું હોય અને એમાંથી જ પ્રેરણા મેળવીને પ્રસ્તુત સતસર્ધની રચના કરી હોય. સાથે સાથે અહીં એ પણ નિર્દેશ કરવો રહ્યો કે ગુજરાતમાં દયારામ પૂર્વે એકે સતસર્ધનું સર્જન નહોતું થયું અને કદાચ એ જ કારણે કવિ દયારામને હિન્દી સતસર્ધની પ્રેરણા મળી હોય ! જોકે ગુજરાતીના એક સાહિત્યકાર શ્રી મોદીએ દયારામ વિષયક એમના પુસ્તકમાં “દયારામ સતસર્ધ”ને “ખિહારી સતસર્ધ”થી શ્રેષ્ઠ ખતાવી છે. ડૉ. અમ્બાશંકર નાગરે તો નિર્દેશ કર્યો છે કે સતસૈયાના દોહાઓમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક ‘ખિહારી સતસર્ધ’ની છાયા જોવા મળે છે.

મુક્તક કાવ્ય-રચના અને સંખ્યાના આધારે એના સંકલનની પરંપરા ઘણી જ પ્રાચીન છે. ‘સતસર્ધ’ ‘સતસૈયા’ વગેરે સંખ્યાસૂચક શબ્દસંસ્કૃત ‘સપ્તશતી’-નું જ તદ્દસવ રૂપ છે. તેમજ કાવ્યના પ્રકારમાં દોહા હંદ હિન્દીના આદિકાલ અને મધ્યકાલમાં અત્યંત લોકપ્રિય હંદ હતો. પરિણામે તેની લોકપ્રિયતાને કારણે આ જ હંદમાં સતસર્ધોનું સંકલન થતું રહ્યું, જેમાં ક્રમશઃ “તુલસી સતસર્ધ” (સં. ૧૬૪૨), ૪) કવિલોક - જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૮

“રહીમ સતસર્ધ” (સં. ૧૬૮૩), “ખિહારી સતસર્ધ” (સં. ૧૭૦૪), “રસનિધિ સતસર્ધ” (સં. ૧૭૧૭), “મતિરામ સતસર્ધ” (સં. ૧૭૨૦), “બૃન્દ સતસર્ધ” (સં. ૧૭૬૧), “વિક્રમ સતસર્ધ” (સં. ૧૮૫૦), “રામ સતસર્ધ” (૧૮૭૦-૮૦) અને આ જ પરંપરા અન્યથે અર્થાત્ મધ્યકાલીન સતસર્ધ-પરંપરામાં “દયારામ સતસર્ધ” (સં. ૧૮૭૨) પણ આવે છે. દોહા કે મુક્તક કાવ્યસર્જનની પરંપરા ગુજરાતમાં ઘણાં જ પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવી છે. હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત “સિદ્ધહૈમ” તથા જૈનાચાર્ય મેરુતુંગ દ્વારા પ્રસ્તુત “પ્રબોધ ચિંતામણિ”નાં મુક્તકો આનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો છે. પરંતુ “સતસર્ધ”ના રૂપે દોહાઓના સંકલનની પરંપરા ગુજરાતી સાહિત્યમાં દયારામ પૂર્વે જોવા નથી મળતી. આમ, દયારામ જ પહેલા કવિ છે જેમણે ગુજરાતમાં સતસર્ધ-પરંપરાનું પ્રવર્તન કર્યું.

દયારામના ષળલાખાના ગ્રંથોમાં ‘સતસર્ધ’ નિર્વિવાદ સર્વોન્નુષ્ઠ છે, અને આ અહિન્દીલાષી કવિને હિન્દી કવિઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવવા પયાંત છે. તેમની આ સતસર્ધમાં કુલ મળીને ૭૩૧ મુક્તકો છે જેનો ક્રમ કવિએ જે રાખ્યો હતો એમાં સંપાદકે ફેરફાર કર્યો નથી. તેમજ કવિએ સતસૈયાને જે ૧૫ પ્રકરણોમાં વિભક્ત કરેલી એ પણ સંપાદકે યથાવત જ રાખ્યાં છે, જે નીચે પ્રમાણે પ્રસ્તુત છે: ૧. મંગલાચરણ, ૨. ભગવદ્સ્તુતિ વિચરિત, ૩. પ્રેમ-વર્ણન, ૪. નાયિકા વર્ણન, ૫. રૂપવર્ણન, ૬. સંગવર્ણન, ૭. ભક્તિ-પ્રકરણ, ૮. વાદ-પ્રકરણ, ૯. નામ-માહાત્મ્ય-પ્રકરણ, ૧૦. આશ્રય-પ્રકરણ, ૧૧. વિવેક-પ્રકરણ, ૧૨. શિક્ષા-વિવેક પ્રકરણ, ૧૩. પ્રસ્તાવ-પ્રકરણ, ૧૪. કાર્કિન્ય-પ્રકરણ અને ૧૫. કાવ્યચાર્ય-પ્રકરણ.

સર્વપ્રથમ ‘મંગલાચરણ’માં કવિએ પાંચ મુક્તકો પ્રસ્તુત કર્યાં છે, જેના પહેલા જ દોહામાં તેઓ વલ્લભા-

ચાર્ય અને તે પછી પોતાના આરાધ્યદેવ શ્રીકૃષ્ણનું રમરણુ કવિ આ પ્રમાણે કરે છે:

“શ્રીગુરુ વલ્લભ દેવ અરૂ, શ્રી વિઠ્ઠલશ્રી કૃષ્ણ,
પદપંકજ વંદન કરો, દુખહર પૂરન-તૃણુ.”

કવિ સ્વયં વલ્લભસંપ્રદાયી હતા. આથી જ તેમણે મંગલાચરણુ અન્વયે અન્યતા પ્રારંભે જ મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય તેમજ એમના પુત્ર ગોસાંઈ વિઠ્ઠલનાથજીનું અત્યંત આસ્થાથી રમરણુ કર્યું છે. આમ, એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે કવિના હૃદયમાં પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્યો અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા ઢળુરાયેલી છે. તેઓ ગુરુ વલ્લભાચાર્યજી, વિઠ્ઠલનાથજી અને શ્રીકૃષ્ણને વંદે છે, એ ચરણુકમળોની વંદના કરે છે. તેઓ કહે છે કે મારી સદા એ જ કામના છે કે સદાને માટે એમના પર મારો ‘નૂતન નેહ’ સ્થિત રહે:

“શ્રીરાધાવર જાહિ બસ, તા પદ પુષ્કર ખેહ,
બંદન કરિ માગૂં સદા, તાપે નૂતન નેહ.”

આ ઉપરાંત અન્ય ત્રણ દોહાઓમાં પણ આ ગુજરાતી હિન્દી કવિએ વલ્લભાચાર્ય અને વિઠ્ઠલનાથજીની પ્રસંશા તેમજ તેમની આરાધના કરી કૃપાદષ્ટિની યાચના કરી છે.

‘દયારામ સતસંઘ’નું બીજું પ્રકરણુ ભગવદ્-સ્તુતિ વિસ્તૃતિના નામે છે, જેમાં ૫૫ મુક્તોકો છે. એમાં કવિએ મોટાભાગના દોહાઓ દ્વારા પોતાના આરાધ્યદેવ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની પોતાની અનન્ય શ્રદ્ધા તેમજ વામન માનવની આગળ તેમની મહતાને સ્વીકાર કર્યો છે. એક દોહામાં તેઓએ કહ્યું છે કે ભગવાન, મારા ગુનાઓ તો અસંખ્ય છે, તમે મને તારશો કેવી રીતે? વળી, તમે તો છો સુન્દ્રમણ, થાકી જશો. એટલા માટે આનો એક જ રસ્તો છે કે મારા ગુનાઓને તમે ભૂલી જાઓ:

“અનંત હે અપરાધ મમ, કેસે પેહોં અંત,
શ્રમિત હેંહિએ ખીસરોં, સકુમાર ભગવંત.”

અન્ય એક દોહામાં કવિ કહે છે કે વેદોમાં તો એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઈશ્વર જે એકમાત્ર કર્તા-હર્તા છે, તેની ઇચ્છા વગર ન કોઈ કશું કરી શકે છે, ન હરી શકે છે. જ્યારે બધું તમારા થકી જ થાય છે ત્યારે મેં કર્યું કર્મ કર્યું છે? અને તો પછી હે પ્રભુ મારું કલ્યાણ કેમ થતું નથી?

“શ્રી હરિ બિન કશુ કરિ હરી, કહું સકે નહિ કાય,
કહી શ્રુતમે કૃતિ કા કરી, હરિ મો ગતિ ન હોય.”

તે પછી ‘પ્રેમવર્ણન અને નાયિકાવર્ણન’નું બીજું પ્રકરણુ આવે છે. અહીં પ્રેમમહિમાનું અત્યંત સૂક્ષ્મ અને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રેમની મહત્તા પર ચિંતન કરતા કવિ કહે છે કે જે પ્રમાણે આકાશને પાર ન કરી શકાય, ચિંતામણિનું મૂલ્ય ન આંકી શકાય, પૃથ્વી પર વસતા સમગ્ર જીવોની સંખ્યા જાણી ન શકાય એ જ પ્રમાણે પ્રેમનો વાસ્તવિક મર્મ પણ પારખી શકાતો નથી:

“સહી ન અંત અકાસ કહું, ચિંતામની ન મોલ,
સંખ્યા નાંહી જીહ કી, તેસે પ્રેમ અતોલ.”

અન્ય એક દોહામાં પ્રેમની વિશેષતાઓનું અવલોકન કરાવતા કવિ કહે છે કે પ્રેમમાં ફસાવનાર કેવળ પોતાના શિકારને જ નથી ફસાવતો પરંતુ આ શિકાર-પ્રવૃત્તિ એવી છે કે જેમાં સ્વયં શિકારી પણ ફસાઈ જાય છે,

“વ્યાધ દંદ મૃગ પરતુ હે, બંધ અહેરી હેં ન,
પ્રેમ અજળ બાગૂર મેં, પારતહાર બયેં ન.”

કવિ દયારામની પ્રેમવિષયક પ્રસ્તુત પ્રત્યેક ઉક્તિ સુંદર અને માર્મિક બનવા પામી છે. નીચેના દોહામાં કવિએ ઇગિત કર્યું છે કે કચારેક પ્રસંશાના

રથાને પ્રેમીની ગાળ પણ સ્વિશેષ મીઠી લાગે છે:

‘લલ્લો પ્રેમ જયંત્ય જનનિયે બિરહ બિહલ તન છીન,
કહ ન કહું સુહાય છિત્ત, દુતિ કે હોઈ અધીન.’

કવિએ પ્રેમની શાસ્ત્રીય મીમાંસા વિસ્તૃત રીતે કરી છે. દયારામના પ્રેમનિરૂપણને જોઈને તેમને શૃંગારી કવિ કહેવાનું મન થઈ આવે છે, પરંતુ તેમની કવિતામાં વિકારી શૃંગાર રસ નથી, શુદ્ધ પ્રેમ છે. તેમાંથી તેમની કવિતાની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે તે ઔકિક પાત્રોની વચ્ચેનો પ્રેમ નથી, પણ એ અલૌકિક પ્રેમની જ કવિતા છે. એ રીતે આ કવિ પોતાના ‘સતસૈયા’ ગ્રંથમાં પણ લૌકિક કામને વર્ણવતા નહિ, પરંતુ પ્રભુપ્રીત્યર્થે નિાવકારી રતેહની અભિવ્યક્તિ કરતા જોવા મળે છે. અને સાથે સાથે એ પણ સ્પષ્ટ જ છે કે જ્યાં સુધી ભક્તની પ્રેમભાવના અલૌકિક ન બને ત્યાં સુધી આસથકમાં પ્રભુ માટેનો પ્રેમ સ્વતંત્ર નથી. માટે જ આ ભક્તહૃદયી શૃંગારી કવિ કહી બેસે છે કે પ્રેમનો આનંદ તો સંસારની ઔકષ્ણિક વસ્તુમાં પ્રાપ્ય નથી:

“ઐસો મીઠો નહિ પિયૂસ, નહિ મિસરી નહિ દાખ,
તનક પ્રેમ માધુર્ય પેં, નોંછાવર અસ લાખ”.

પ્રેમ-મીમાંસાનું વિશ્લેષણ કરતાં કવિ અન્ય એક દોહામાં કહે છે કે પ્રેમની વેલ પર આનંદરૂપી ફળ આવે છે, જેનું આસ્વાદન હૃદય કરે છે. આ જ ભાવનાને કવિ પોતાની વાણીમાં આ રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે:

“આગીતેં જેલી બહેં, જલ સીંચત કુમલાય,
સિરકે પલટે ફલ મિલે, મુખ ખિન ખાથોં બય”.

આ જ પ્રમાણે પ્રેમ-મીમાંસાનો નિર્દેશ કળીરે પણ

કર્યો છે,

“થહ તો ઘર હૈ પ્રેમ કા, ખાલાકા ઘર નહિ,
શીખ હિતારે હુંઈ ધરૈ, સો પૈકે ઈહિ માંહિ”.

રાણાએ મીરાંને વિષનો પ્યાલો આપ્યો અને તેણે તેનું પાન કર્યું એ પ્રેમ-પાત્રના હસ્તરપર્શ માત્રથી ઝેર પણ અમૃતમાં પરિણમે છે, એ ઉદાહરણ છે એ પ્રમાણે પ્રેમ-નિરૂપણ અન્યે કવિ દયારામ કહે છે:

“કરે સહોદરતે સરસ, દે મિસરાર્થ બેર,
પ્રેમી પાની પરસતેં, સુધા સરસ હુઈ ઝેર”.

રીતિકાલીન પરંપરાનુસાર પ્રસ્તુત સતસૈયામાં કવિ દયારામે શૃંગારવર્ણન અંતર્ગત નાયિકાભેદનું વર્ણન પણ કર્યું છે. આ પ્રકારના વર્ણનોમાં, તેમના ઘણાં બધાં દોહાઓમાં હિન્દી કવિઓ તુલસી, રસીમ, રસખાન, વૃંદ તેમજ રીતિ કવિઓમાં શિરમોર કહી શકાય એવા કવિ બિહારીનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. ‘દયારામ સતસર્ધ’ ના સંપાદકશ્રીએ નિર્દેશ કર્યો છે એ પ્રમાણે ‘સંભવતઃ કવિ દયારામે ‘સતસર્ધ’ લખતાં પૂર્વે પોતાના પૂર્વવર્તી હિન્દી કવિઓની સતસર્ધઓનું સમ્યક્ અવલોકન કર્યું હતું’. હિન્દી કવિ બિહારીની જેમ આપણા દયારામે પણ નાયિકાઓનું સુંદર ને સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કર્યું છે. ‘દયારામ સતસર્ધ’માં મુખ્ય નાયિકા પ્રકારોમાં પ્રોપિતભર્તૃકા, ક્રિયાવિદગ્ધા, વાક્રવિદગ્ધા, ખંડિતા, સ્વયંદૂતિકા, અનુસૂચા, કલહાંતરિતા, ઉત્કંઠિતા, દિવાલિસારિકા, કૃષ્ણાલિસારિકા, જ્યોત્સ્નાલિસારિકા, રાત અરાત યૌવન, રૂપગીરિતા, રવાધીનપતિકા, સ્વક્રીયા મુગ્ધા, વાસકસંજ્ઞન, વિપ્રલગ્ધા, પ્રાવદિતભર્તૃકા, આગતપતિકા, પ્રેમગર્વિતા, મુદિતા અને માનવતી વગેરેને ગણાવી શકાય. સતસૈયામાંથી નમૂના રૂપે થોડાંક ઉદાહરણો અહીં પ્રસ્તુત છે; વાક્રવિદગ્ધા નાયિકાનું એક ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે:

“ખીર ચલેંગી તું ચલે, હમ સખ ભાન સુભોન,
રેર સુનાઈ સખિન મિસ, સુનિ કલ પરિ પિયકો ન”.

અર્થાત્, ગોપિકા શ્રીકૃષ્ણ સાથે એકાંતમાં ક્રીડા કરવા ઇચ્છે છે, પરંતુ અન્યની હાજરીમાં તે શ્રીકૃષ્ણને કહી શકતી નથી. આથી તે પોતાની એક સખીને આડકતરી રીતે સંબોધીને મિલન-સ્થળનો નિર્દેશ કરે છે. તે કહે છે કે સખી ! તું મારી સાથે આવીશ ? અમે બધા સૂર્યમંદિર તરફ જઈએ છીએ. આમ તેણે પ્રહ્લ્લ રીતે તો શ્રીકૃષ્ણને જ વાત સંભળાવી અને પ્રિયતમ એ સ્થળે જવા તત્પર પણ બન્યા.

નાયિકાવર્ણન ઉપરાંત આ કવિએ ‘રૂપવર્ણન’ના ૪૭ દોહાઓ પ્રસ્તુત સતસૈયામાં મૂક્યા છે, જેમાં તેઓએ રાધા-કૃષ્ણના સૌંદર્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ દોહાઓમાં દયારામે બાહ્ય સૌંદર્યની અપેક્ષા, સૌંદર્યની અસરનું ચિત્રાકન વધુ કર્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે એક દોહામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે હે શ્યામા ! તારો હરિ જોડે અત્યધિક પ્રેમ છે આથી તે પોતાનાં અંગ-પ્રત્યંગોને હરિનું રૂપ અર્પણું છે. અર્થાત્ તે તારું મુખ, નેત્ર, કંઠ, કુટિ, કર, વર્ણ, ગતિ અને વેણી આદિને હરિને અનુરૂપ બનાવ્યાં છે, આથી તું સર્વ રીતે હરિને સુખદાયિની છે :

“હરિકેસો મુખ નયનહરિ, કંઠ કુચ કટિ કર-પાય,
હરિ સુખરત ગતિ ખેતી છમ, રાધા હરિ સુખદાય”.

અહીં કવિએ રાધિકાના અંગોનાં સુંદરતાનું વર્ણન કર્યું છે. ‘હરિ’ શબ્દના ૯ અર્થો (ચંદ્રમા, મૃગ, ભ્રમર, પર્વત, સિંહ, કમલ, સ્વર્ણ, હાથી, સર્પ) છે જેના વડે કવિએ રાધાના સમસ્ત અંગગોનું વર્ણન કર્યું છે—ચંદ્રમાં જેવું મુખ, મૃગ સમાન નયન, ભ્રમર જેવા વાળ, પર્વત જેવા કુચ, સિંહ જેવી કટિ, કમળ

જેવા હાથ-પગ, સ્વર્ણ જેવો વર્ણ, ગજ જેવી ચાલ અને નાગણુ જેવા ચોટલો. આથીયે કવિની સૌથી મોટી કુશળતા તો એ છે કે તેઓ ‘હરિ’ શબ્દને વારંવાર ન પ્રયોજતા કેવળ ચાર જ વાર વાપરે છે અને એમાંથી નવ જેટલા અર્થો નીકળે છે.

‘સંગ-વર્ણન’માં કવિએ સત્સંગની મહત્તા અને કુ-સંગનાં દુષ્પરિણામો પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે. તેમજ અનેક ઉદાહરણો દ્વારા કવિ દયારામે સત્સંગની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરી છે. નીચે પ્રસ્તુત મુક્તાકમાં તેઓ ગણિતના ઉદાહરણ દ્વારા સ્વજન અને દુર્જનનો તફાવત બતાવે છે. દુર્જનની પ્રીતિ આકના અંકની જેમ ઘટતી જાય છે અને સ્વજનની પ્રીતિ નવના અંકની જેમ સદા યથાવત જ રહે છે :

$૯ \times ૧ = ૯ = ૯$	$૮ \times ૧ = ૮ = ૮$
$૯ \times ૨ = ૧૮ (૧+૮) = ૯$	$૮ \times ૨ = ૧૬ (૧+૬) = ૭$
$૯ \times ૩ = ૨૭ (૨+૭) = ૯$	$૮ \times ૩ = ૨૪ (૨+૪) = ૬$
$૯ \times ૪ = ૩૬ (૩+૬) = ૯$	$૮ \times ૪ = ૩૨ (૩+૨) = ૫$
$૯ \times ૫ = ૪૫ (૪+૫) = ૯$	$૮ \times ૫ = ૪૦ (૪+૦) = ૪$

પોતાના ગણિત-જ્ઞાનને કવિ કાવ્યમાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે :

“દુરિજન સ્વજન અષ્ટનોં, પ્રીતિશીતિ પહિયાંન,
દુગને તિગને ચતુરસમ, ઈત ઉત હાંનહિ હાંન.”

‘સંગ પ્રકરણ’ પછી સમીક્ષ્ય ‘સતસૈયા’માં ‘લક્ષિત પ્રકરણ’ આવેલું છે જેમાં સરવાળે ત્રેવીસ દોહરાઓ છે. આ દોહાઓમાં કવિ પુષ્ટિ-માર્ગ અને શુદ્ધા-દ્વૈતના સિદ્ધાંતોનું સાર-નિરૂપણ માત્ર બે-બે પંક્તિ-ઓના અનુશાસનમાં શબ્દાંકિત કરતા ગયા છે. તેમાં કવિએ એ પણ ઇંગિત કર્યું છે કે જ્ઞાનની તુલનામાં લક્ષિતની મહત્તા વધારે છે. તેઓ કહે છે કે જ્ઞાની એ મોટો પુત્ર છે, સમજદાર છે, અને લક્ષ્ય એ નાનો પુત્ર

અને અધુષ બાળક છે. અર્થાત્ જેમ સૌથી નાના બાળક પર માતાપિતાનો સવિશેષ પ્રેમ હોય છે, એજ પ્રમાણે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ ભક્ત પર ભગવાનનો વાત્સલ્યપ્રેમ સૌથી વિશેષ હોય છે :

“ભક્ત બાલ બહુ ગ્યાનિ મુત, જુગમ જનિ જદુરાઈ,
પેન પ્યાર બાહ્ય વહાં, સિસુ પૈ અતિ અધિકારી.”

દયારામની કાવ્યવાણીમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની વ્યાપક ઝલક છે. શ્રીકૃષ્ણના તેઓ અનન્ય ભક્ત છે. એક રીતે કહીએ તો શ્રીકૃષ્ણ તો એમને માટે સર્વસ્વ હતા. માટે જ કવિ કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણના ભજન વગર તલમાત્ર પણ ભ્રષ્ટ થતાં જ પ્રત્યેક કર્મનું ફળ નાશ પામે છે. તેઓ ઉદાહરણ આપતાં કહે છે કે જેમ મૃદંગવાદનમાં લયની સહેજ જ ભૂલના કારણે સંગીતરસની સફળતા અસફળતામાં પરિણમે છે, તેમ “કૃષ્ણ ભજન પિત્રકમ સખ, તનક ભ્રષ્ટ ફલહાંન, અક્ષલ સક્ષલ શ્રમ સુધરતા, જસ મૃદંગિ ગતમાન”.

‘ભક્તિપ્રકરણ’ પછી ‘વાદ પ્રકરણ’ કેવળ છ જ દોહાઓનું છે, જેમાં કવિએ પરમાત્માને સાકાર સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. અહીં એક દોહામાં કવિનાં દષ્ટાંત ને તર્ક ખૂબ જ અસરકારક બનવા પામ્યાં છે. તેઓ કહે છે કે જેવો પિતા હશે એવો જ પુત્ર થશે. આકારની દષ્ટિએ માનવને હાથ-પગ છે તો ભગવાન પણ એવો જ છે. બધાં જ પ્રભુને નિરાકાર કહે છે, પરંતુ તેઓ સાકાર જ છે; કારણ કે જો પ્રભુને અવયવો નથી તો પછી સંસારના માનવોને અવયવો ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયાં !

“નિરાકાર સખ કો કહે, પૈ પ્રભુહે સાકાર,
જો અવયવ નહિ ઈસ, લલોં કહાં સંસાર.”

‘નામ પ્રકરણ’ અને ‘આશ્રય પ્રકરણ’માં ક્રમેશઃ સાત અને આઠ દોહાઓ પ્રસ્તુત છે. એકમાં કવિએ રામનામનો મહિમા ગાયો છે અને બીજામાં

૮૧ કવિલોક - જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૮

કવિની પુષ્ટિમાર્ગીય વિચારધારા અભિવ્યક્તિ પામી છે. તે પછી ‘વિવેક-શિક્ષા’ પ્રકરણમાં કવિ દયારામે જ્ઞાન અને નીતિની વાતો કરી છે, જેમાં કુલ ૧૧૬ દોહાઓ છે. આ દોહાઓથી કવિની બહુરસા, સુરચ્છિ-સંપન્નતા અને મર્મરસાનો સારો એવો પરિચય થાય છે. તેમની ઘણી બધી ઉક્તિઓ પર પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને હિંદીના સુઆધિતોની અસર સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે, પરંતુ તેમની કહેવાની પદ્ધતિ તો અવશ્ય મૌલિક જ છે.

કવિશ્રીએ ‘વિવેક-વિષયક’ ૧૧૬ અને ઉપદેશ પરક’ ૧૮૪ દોહાઓ ‘સતસૈયા’માં લીધા છે. તેમાં પણ દયારામે જ્ઞાન અને નીતિવિષયક ઉપદેશો જ આપ્યા છે. વળી, બિહારી, રહીમ વગેરેનાં મુક્તકો સાથે સરખાવી શકાય એવા દોહાઓ પણ સતસૈતામાં જોવા મળે છે. જેમ કે,

“હોઈ ન કહું કનિષ્ઠસેં કબહૂ કાજ મહાંન,
સુન્યોં ન દેખ્યોં આજ લ્યોં, ફૂંક ચલ્યોં જલખાંન”.

અર્થાત્ ક્યાંય પણ નાનાંથી મોટું કામ ન થઈ શકે, જે રીતે ફૂંકથી વહાણ ન ચાલી શકે. હવે સરખાવો રહીમની આ પંક્તિઓ :

“રહિમન છોટે નરનસોં : હોત બડો નહોં કામ,
મહો દમામો ના બને, સો ચૂહે કે ચામ”.

‘પ્રસ્તાવ પ્રકરણ’માં કવિ ફરી પાછા પોતાના આરાધ્ય દેવના મહિમાનું ગાન કરે છે અને એમના પ્રત્યે પોતાની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ પ્રકટ કરતા જોવા મળે છે. તે પછી ‘કાકિન્યાર્થ પ્રકરણ’ આવે છે, જેમાં કવિએ કિલબટ દોહાઓ મૂક્યા છે. સ્વયં કવિની પણ એક માન્યતા હતી કે કવિતાની શ્રેષ્ઠતા એની કઠોરતા કે અઘરાપણામાં જ છે. જોકે મુક્તકની ચમત્કૃતિ કેવળ એ જ પંક્તિઓમાં ઉપસાવવાની હોય

છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે પણ ક્યાંક દિલ્લપતા કે અધરાપણું આવી જ ન્તય. આ લક્ષણ તો કવિના આ પ્રકરણ પૂર્વેના પ્રકરણોમાંના દોહાઓમાં તેમ જ બિહારી વગેરેની હિન્દી રીતિ રચનાઓમાં પણ જોવા મળે જ છે.

સમાક્ષ્ય ‘સતસૈયા’નું છેલ્લું પ્રકરણ ‘કાવ્ય આતુર્ય’ વિષયક છે, જેમાં કવિએ ૨૨ દોહાઓ પ્રસ્તુત કર્યા છે. આ દોહાઓમાં તેમણે એકાક્ષર, દ્વાક્ષર, પ્રતિઅક્ષરાર્થ, પ્રતિપદાક્ષર, પ્રત્યેક અક્ષર અને શાસ્ત્રોત્તરના દોહાઓ જોવા મળે છે. ઉપરાંત ચિત્રકાવ્યના ત્રણ દોહાઓ પણ સચિત્ર સંદર્શિત છે. રીતિકાલના મર્મજ્ઞ શ્રી વિશ્વનાથ પ્રસન્ન મિશ્રના મતાનુસાર કવિ દયારામ ચિત્રકાવ્યની દૃષ્ટિએ હિન્દી કવિ બિહારીને પણ ટપી ન્તય છે. દયારામે ચિત્રકાવ્યમાં ગોમૂતગતિ, અશ્વગતિ, ત્રિપદી, કપાટગ્રંથ, ધનુષગ્રંથ, કમલગ્રંથ તેમ જ હારગ્રંથ વગેરેની રચનાઓ કરી છે. આસોગ્ય ‘સતસૈયા’માંથી કવિની કાવ્ય-આતુરીની નજીસ થાય એ દૃષ્ટિએ ‘દ્વાક્ષર’ દોહાનું એક ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે:

હરી હરી હી હરી હી, હરિ હીરા હી હાર,
રહે રાહ હરિ હર રહે, હરે હરે હું હાર.”

અર્થાત્ હે જીવ, હૃદયમાંથી સ્વર્ણ અને કામા-સંકિતને દૂર કરીને નિશ્ચયપૂર્વક હરિરૂપી હીરાના હાર હૃદય પર ધારણ કર. જેમ મહાદેવ શ્રીહરિના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે, એ જ પ્રમાણે તું પણ રહે. અને ધીરે ધીરે અહ-સાવથી મુક્ત થઈ જા.

સતસૈયાના અંતિમ અગિયાર દોહાઓ ‘કવિ પરિચય’ની દૃષ્ટિએ તેમજ ‘સતસૈયા’ની રચના પાછળનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય નજીસ થાય છે. ગ્રંથની રચના પાછળનો સ્પષ્ટ આશય દોહા ક્રમાંક સાતસો ઓગણ-

ત્રીસમાં પ્રગટ થયો છે. તેઓ કહે છે કે જ્ઞાન, ભક્તિ, સુવિવેક, પ્રેમ, પ્રત્યાવ, સૌન્દર્ય, આતુર્ય, ભગવત્, ભક્તિ આદિને પ્રકટ કરવાનો આશય આ ગ્રંથ-રચના પાછળનો છે. એથી યે આગળ વધીને તેઓ વિનીત ભાવે કહે છે કે મેં પિંગળ પદ્ધતિને ધ્યાનમાં રાખીને આ દોષ રહિત ગ્રંથ-રચના કરી છે; તેમ છતાં જો કોઈને દોષ લગ્યા હ તો કોઈ ન કરતાં હરિશય ગાઈને સંતોષ વ્યક્ત કરવો.

તેમના એ પછીના દોહામાં આ જ બાવ પ્રગટ થાય છે, પરંતુ તેઓ તેમાં આગળ વધીને સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે :

“દ્વાસતસિયા ગ્રંથ યહ, ગિરચિત પર ઉપકાર,
સય સબજન દુખ તથ, ગ્રહત કીર્તિયો સાર”

અર્થાત્, આ સતસૈયાની રચના કવિ દયારામે પરાપકારાર્થે કરી છે, આથી સર્વ સબજનોને તેઓ પ્રાર્થના કહે છે કે આના દોષોનો ત્યાગ કરીને જ સારને ગ્રહણ કરવો.

ગુજરાતી ગરબીઓના અને બંસીબોલના કવિ દયારામ બહુશુભ અને અનુભવસંપન્ન હતા. હિન્દી કવિ બિહારીની બહુજાતીને હિન્દી સાહિત્યમાં સારી એવી દાદ મળી છે. તેઓ જ્યોતિષ, ગણિત, વૈદક, યોગ, દર્શન નીતિ વગેરે શાસ્ત્રોત્તરના જ્ઞાતા ગણાતા, જે એમની બિહારી સતસૈયા પરના વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. એ જ પ્રમાણે કવિ દયારામ માટે પણ કહી શકાય. એમની કૃતિઓ ‘વસ્તુવૈદ્યપિકા’ અને ‘સતસૈયા, એમની બહુજાતાનું પ્રમાણ આપી ન્તય છે. તેઓ વ્યાકરણ, (દોહા ક્રમાંક: ૧૧૩), પિંગળ, યોગ (દોહા ક્રમાંક: ૨૦૮) જ્યોતિષ (દો. ક. ૫૨૬, ૬૬૩, ૬૬૪), આયુર્વેદ (દો. ૩૯૦, ૪૦૧), ગણિત (દો. ૩૦૧), પતાં (દો. ૩૩૭) ચીસર (દો. ૩૬૯,

૫૪૯, ૫૫૦, ૬૧૦) સંગીત (દો. ૨૭૬, ૩૨૭, ૪૮૭), પશુ-પક્ષી (દો. ૨૭૩, ૩૪૭, ૩૪૮), વનરપતિ સૃષ્ટિ (દો. ૨૫૯, ૪૭૫), મહાભારત, રામાયણ, પુરાણ (૨૭૭, ૩૧૦, ૫૧૧) વગેરે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ધરાવતા હતાં. એ સમયે આવી યોગ્યતાઓ એક સુરુચિસંપન્ન કવિ માટે આવશ્યક પણુ હતી.

પ્રેમનું ક્ષેત્ર અત્યંત વ્યાપક છે. કવિ દયારામે પ્રેમના બંને પક્ષોનું મંતુલિત નિરૂપણ કર્યું છે. સંયોગાન્તર્ગત રૂપ તેમજ પ્રેમ અને નાયિકાની ચોટા-ઓનું સુંદર આકલન આ ગ્રંથમાં જોવા મળે છે. કવિએ નાયિકાની વેણી, નેત્ર, અધર, વક્ષ, કંઠ, ચરણ મહાવર વગેરેનું અત્યંત સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

સંયોગ-શૃંગાર પક્ષની જેમ વિપ્રલંભ શૃંગારનું વિયોગજન્ય વર્ણન પણ આ કવિએ કર્યું છે, જેમાં 'પૂર્વરંગ', 'માન' અને 'પ્રવાસ'નાં ચિત્રો દોહાઓમાં શબ્દાંકિત કર્યાં છે (દોહાઓ ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૫, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૮, ૨૩૨, ૨૩૪ વગેરે). વિરહપરક વર્ણનોમાં ખિહારીનું ધ્યાન નાયિકાની ક્ષીણતા અને દુર્બળતા તરફ સવિશેષ જોવા મળે છે; જ્યારે દયારામે અત્યંત સંયત વ્યવહારથી કામ લીધું છે. તેમના મતાનુસાર વિરહ-સંતાપજ પ્રેમનો માપદંડ છે.

તો શું દયારામ ભક્તકવિ નહીં પણ શૃંગારિક કવિ છે? તેઓ પ્રેમરસના મીમાંસક ખરા, પરંતુ તેમાં તેઓ પૂર્ણરૂપે નહીં પરંતુ અધિકાધિક તુલસીની જેમ મર્યાદાવાદી સંયત સ્વરૂપમાં દેખા દે છે. કારણ કે તેઓ તો પુષ્ટિમાર્ગને વરદા હતા. તેમના ગ્રંથોમાં પણ શુદ્ધદૈતવાદ અને પુષ્ટિભક્તિનું સુંદર નિરૂપણ જોવા મળે છે.

તેમણે પોતાના જીવનના ધ્યેયતરીકે ભક્તિમાર્ગ અને

તેમાં પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગની ભક્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો. કવિને ભક્તિના સંસ્કારો માતાપિતા તરફથી વારસામાં મળ્યા હતા. એ રીતે શૈશવથી જ તેમને ભક્તિનું વાતાવરણ મળ્યું હતું તેમ જ પરિવાર ખહારનું વાતાવરણ પણ ભક્તિથી નીતરતું હતું. ચાંદોદના તીર્થધામમાં જે પ્રકારે ભક્તિનો ગુંગરવ વ્યાપ્યો હતો તેના સંસ્કારો પણ કવિશ્રી પર પડ્યા હતા. આ ઉપરાંત તેઓ પુરાણો અને ભગવદ્ગીતાના અધ્યેના હતા. આગળ જઈને પુષ્ટિના રહસ્યને પારખનાર ઇચ્છારામ ભટ્ટનો સંપર્ક પણ કવિને થયો અને એ પછી પુષ્ટિભક્તિ તરફ તેમનું વલણ અધિકાધિક ઢળવા લાગ્યું. દયારામે પુષ્ટિ ભક્તિનું ધ્યેય તો સ્વીકાર્યું, પણ સાથે સાથે અન્ય સત્સંગીઓ પણ એ માર્ગે વળે, એ આશયથી એ પ્રકારના ઘણાં કાવ્યો રચ્યાં. આથી તેમનાં 'ભક્તિપોષણ', 'ભક્તિવિધાન', 'ભક્તિ દ્રઢાવ', ભક્તિદ્રઢાવનો ગરબો', 'હરિભક્તિ ચંદ્રિકા', 'હરિદાસ મણિમાલા' વગેરે ગ્રંથોમાં પણ શુદ્ધદૈતવાદ અને પુષ્ટિમાર્ગનું સુંદર નિરૂપણ જોવા મળે છે. પરંતુ કવિના ભક્તિપરક સંસ્કારો, વ્યક્તિત્વ અને પ્રદાનની સાથે સાથે એ પણ વાસ્તવિકતા છે કે તેમના પર રીતિ અને શૃંગાર પરંપરાનો પ્રભાવ તો હતો જ, આથી 'સતસૈયા' અને 'રસિકરંજન' જેવા ગ્રંથોમાં તેની અભિવ્યક્તિ થયેલી છે. તેમ છતાં ખિહારીની જેમ તેઓ અધિકાધિક લૌકિક પથના યાત્રિક ન બનતા નિવિકારી માર્ગને પસંદ કરે છે.

આ રીતે દયારામે 'સતસૈયા'માં ભક્તિ ને રીતિનું સુંદર દષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે. પોતાની કવિત્વ શક્તિનો ઉપયોગ ભક્તિનો મહિમા ગાવામાં તેમણે કર્યો છે. આથી તેમનાં કાવ્યોનું મૂલ્યાંકન કવિ દયારામ તરીકે નહિ, પણ ભક્ત કવિ દયારામ તરીકે કરવું જોઈએ.

દયારામ મૂળે વ્રજભાષી કવિ તો હતા જ

નહીં, ગુજરાતી કવિ હતા. તેમ છતાં તેમણે અનેક ગુજરાતી ગ્રન્થો ઉપરાંત હિન્દી ગ્રન્થો રચ્યા, જેમાંના એક ગ્રન્થ અવલોક્યો તે ‘દયારામ સતસર્ષ’. ગુજરાતના અન્ય કવિઓએ પણ વ્રજભાષામાં કવિતા કરી છે, પરંતુ દયારામની ‘સતસૈયા’નું ભાષાની દૃષ્ટિએ એક આગું સ્થાન છે. એ સમયે વ્રજભાષા એક વ્યાપક કાવ્યભાષા તરીકે સ્થાન ધરાવતી હતી. આથી જ્યારે એક પ્રદેશની ભાષા પોતાના પ્રદેશ સુધી સીમિત ન રહેતાં દૂર દૂરના પ્રદેશો સુધી વિસ્તરે ત્યારે સ્વાભાવિક જ છે કે એના સ્વરૂપમાં વિકસિત પરિવર્તન, પ્રાદેશિક અસરના કારણે, આવી જ જાય છે. આમેય શુદ્ધ વ્રજભાષામાં કવિતા કરનારા હિન્દી કવિઓની સંખ્યા પણ નાની જ છે. જેમકે હિન્દી રીતિકાલીન કવિ બિહારીએ પોતાની ‘સતસૈયા’ વ્રજ-ભાષામાં જ લખી, પરંતુ તેમાં પણ બુંદેલખંડી અને પૂર્વી પ્રભાવ સારો એવો જોવા મળે છે. એ જ પ્રમાણે લિખારી દાસ, તુલસી અને દયારામની વ્રજભાષામાં પ્રાદેશિક અસર આવી જ ગઈ છે.

આમ છતાં કવિ દયારામ અન્ય ગુજરાતી કવિઓની તુલનામાં પોતાની રચનામાં પ્રાદેશિક અસર આવી ન જાય એ માટે અત્યંત ઝગઝગ તો રહ્યા જ છે. તેમ જ કવિ પોતે વ્રજભાષાવીપી ન હોવાને કારણે તેમણે સમીક્ષ્ય ‘સતસૈયા’માં તત્સમ શબ્દાવલીનો આધાર સવિશેષ લીધો છે. આની સાથે સાથે અનેક સંસ્કૃત શબ્દોની ઉચ્ચકારગત કઠોરતાને કારણે તેને દૂર કરવાના આશયથી તેમણે ધ્વનિપરિવર્તન દ્વારા એને શ્રુતિ મધુર બનાવવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો છે. જેમ કે, ધરમ, કારન, નિપુન, કટાણ, આસરન, મની, પ્રનાય વગેરે.

આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત ‘સતસૈયા’માં ‘તદ્ભલવ’ શબ્દોમાં અનુ, જદપિ, મીત, ખરક, સેજ, આગિ, પરસ, પદાતી, જ્યેષ્ઠ વગેરેને ગણાવી શકાય. તેમજ

દેશજ શબ્દોમાં લોટ, અટપટ, દ્હાન (ણ), સભાળ, સાનસી વગેરેનાં દૃષ્ટાંતો આ ગ્રન્થમાં જોવા મળે છે. મધ્યકાલીન કવિઓમાં બહુભાષા જ્ઞાનના પ્રયોગની પરંપરા સારી એવી હતી. કવિ દયારામ પણ આવા પ્રયોગમાંથી અલિપ્ત રહી શક્યા નથી. તેઓ તો અનેક ભાષાઓના નાણુકાર હતા. દયારામકૃત છાપ્પયનું એક ઉદાહરણ નીચે પ્રસ્તુત છે, જેમાં તેમણે બાર જેટલી ભાષાના પ્રયોગો કર્યા છે :

“ગિરિધર મુંજે પ્રાણ
તુહી શામલકા પ્યારા રે,
માદર પિદર પિરાદર,
દુશ્મન ખલક બિસારા”.

‘દયારામ સતસર્ષ’માં કવિએ અરખી-કારસી શબ્દાવલીનો પ્રયોગ છૂટથી કર્યો છે. જેમ કે, શુભામ, માશ્રક, આશિક, શેખ, શોખ, પૈનર, ધીરાન, જોરાવર વગેરે. ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણો એના મૂળ સ્વરૂપનાં પ્રયોગોનાં છે, જ્યારે કવિએ અરખી-કારસીના શબ્દોને પોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણે તોડી-મરોડી, પરિવર્તન કરીને પણ પ્રયોજ્યા છે. જેમકે એતરાજના સ્થાને ‘અતરાજ’, સુનહગારના સ્થાને ‘ધુનેસાર’, જવાબની જગ્યાએ ‘જુવાપ’ વગેરે. આ રીતે દયારામે ‘સતસૈયા’માં વ્રજભાષાના પ્રયોગની સાથે સાથે અન્ય ભાષાઓના પ્રયોગો પણ કર્યા છે. સમગ્ર ‘સતસૈયા’ને જોતાં એ સ્પષ્ટ રીતે કહેવું પડશે કે કવિશ્રીનો શબ્દકોષ વૈભવી ને સમૃદ્ધ છે તેમજ રસભર્યો પણ.

આમ ‘દયારામ સતસર્ષ’માં કવિનું શ્રી વદ્ભલા-ચાર્યના તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ, તેમનું સંગીતનું જ્ઞાન તેમ જ નાયક-નાયિકાના પ્રકારોમાં કવિહૃદયની રસજતા જલકાતી જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં કવિનો વ્રજ કવિતા શૈલી પરનો કાળુ એ કવિની સમર્થતાની સાથે સાથે કવિતાની સાર્થકતાને પણ સિદ્ધ કરે છે. *

સુમિત્રાનંદન પંતઃ વ્યક્તિ અને કવિ

રઘુવીર ચૌધરી

‘દેશકી ભાષાકા સખસે બડા નાગરિક ચલા ગયા’-
દેશવચ્ચં વસન્તો આ હિદ્ગાર પંતજનો ઠીક ઠીક
પરિચય આપી રહે છે. હિન્દી કવિતા દ્વારા હિન્દી
ભાષાના વિકાસમાં એમનો ફાળો અપૂર્વ અને અનન્ય
છે. એમનો છેલ્લો કાવ્યસંગ્રહ ‘સંક્રાન્તિ’ ૧૯૭૭માં
પ્રગટ થયો. પહેલી કવિતા સાત વર્ષની ઉંમરે ૧૯૦૭માં
લખેલી અને દાયકા પછી તો એમની કવિતાઓ
સામયિકામાં પ્રગટ થવા પશુ લાગેલી. એ રીતે સતત
સાઠ વર્ષ એમણે કવિધર્મ બજાવ્યો. એમ તો
એમણે પાંચેક નવલિકાઓ, એક નવલકથા, આત્મ-
કથા અને વિવેચન પશુ લખ્યું છે, પરંતુ કાવ્યને જ
એ મુખ્ય જીવનકર્મ માનતા રહ્યા. જે સહજ પ્રેરણા
હતી એણે સંકલ્પનું ૩૫ ધારણું કર્યું.

પંતજનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૦ના મે માસની
ત્રીસમી તારીખે ઉત્તર પ્રદેશના અલ્મોડા જિલ્લાના
કૌસાની ગામમાં થયો હતો. જન્મ પછી છ કલાકે
માનું મરણ થયું. પિતાએ ધાર્મિક શિક્ષણ પ્રેરાઈને
નામ રાખ્યું ગોસાર્મ દત્ત, જે દસ વર્ષની ઉંમરે
પંતજીએ બદલ્યું અને સુમિત્રાનંદન ઠરાવ્યું. અઢાર
વર્ષની ઉંમરે એ બનારસ આવ્યા. પછીના વર્ષે
સ્વીન્ડનાથને બોધા અને યંગાળા સાહિત્યનો અભ્યાસ
કરવા પ્રેરાયા. બીજા વર્ષે અલાહાબાદની ગ્રેયર સેન્ટ્રલ
કૉલેજમાં દાખલ થયા, કવિની ખ્યાતિ પામ્યા અને
૧૯૨૧માં ગાંધીજીના પ્રભાવે કૉલેજ છોડી. ૧૯૨૯માં
પિતાનું મૃત્યુ થયું.

૧૯૨૬માં પ્રગટ થયેલો એમનો ચોથો કાવ્ય-
સંગ્રહ ‘પલ્લવ’ હિન્દી કવિતા-ક્ષેત્રે એક ઘટના બની
૧૨] કવિલોક - જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૮

રહે છે. આર્થિક-માનસિક સંઘર્ષ સાથેની બેચેની,
સંપાદન, કલાશિક્ષણ અને લેખન દ્વારા આજીવિકા
મેળવી, ઉદયશંકરના સંસ્કૃતિકેન્દ્રી કલાયાત્રામાં
દેશમાં સાથે ફર્યા અને ૧૯૫૦થી પ્રયાગમાં આકાશ-
વાણીના સલાહકાર તરીકે નિમાયા. દ્વિવેદી ચંદ્રક,
સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કાર, પદ્મભૂષણ, અને ભાર-
તીય જ્ઞાનપીઠનું પારિતોષિક, વિવિધ વિશ્વવિદ્યાલયો
દ્વારા ડી. લિટની માનદ પદવીઓ—પંતજની કદર
કરવામાં સમાજે સહજે પ્રમાદ નહોતો સેવ્યો. અને
કવિ પોતે પશુ પોતાના વ્યક્તિત્વનું જાતન કરવા
પૂરતા સલામ હતા. એ બીજાનું ગૌરવ કરતા અને
જાતને ક્યારેય કોઈની સામે નમવા દેતા નહીં. પશુ
એ એવા તો મૃદુ હતા કે એમની મિતભાષી નમ્રતા
ઘણી વાર મૌન સુંદરતા બની રહેતી. વેશભૂષા
અને કેશકલાપની ખૂબ કાળજી લેતા. વર્નનમાં કશું
કૃતક ન લાગે પશુ કશું બરછટ તો વસ્તાય જ નહીં.
વર્ષો પહેલાં એક અંગ્રેજ દૈનિકે ‘એવરી ઇંચ એ
પોયેટ’ શીર્ષકે આપીને એમને વિશે નોંધ લખેલી.
એમના છેક છેવટના દિવસોની તસવીરમાં પશુ સહજ
છટા વસ્તાયા વિના રહેતી નથી.

હિન્દી કવિ સર્વેશ્વર દયાલ મકોનાએ પંતજને
અંજલિ આપતાં બહુ થોડા શબ્દોમાં એમનું સુરેખ
ચિત્ર બિપસાવી આપ્યું છે:

“એમને એ સઘળું મળ્યું જે આ દેશનો મોટામાં
મોટો લેખકમેળવી શકે. સાહિત્યમાં એ એવી જગ્યાએ
બેસા હતા જ્યાં સૌથી પહેલી નજર એમના ઉપર
પડતી. એ રાગદ્વેષથી પર ન હતા કે નહોતા એમાં

એવા ખરડાતા કે કશું દેખાય જ નહીં. એનાથી પર થવું રચના માટે જરૂરી છે એની એમને ખબર હતી. એક પદ્યપરગત કુટુંબજીવન એમને સાંપડ્યું પણ અડધું તૂટેલું, આગળ જતાં નિરંતર ખરતું-ખોરવાતું. એ પોતે ડગલે ડગલે પોતાને માટે એક કુટુંબ રચતા રહ્યા, પારકાંને અપનાવતા રહ્યા, છોડતા રહ્યા, સ્વીકારતા રહ્યા. એમની શિશુવત સરળતા સ્ત્રીઓ માટે મોહક હતી, જે આજીવન એમનામાં ટકી રહી. સાહિત્ય જગત એનું ઝાણી રહેશે. એમણે તો રચનાને જ પોતાની મંગિની માનીને આટલું લાંબું અવિવાહિત જીવન વિતાવ્યું. પિતૃત્વની ભૂખ પ્રખળ ખનતાં છેવટનાં વર્ષોમાં એક દીકરીને ખોળે લીધી કૂલછોડ અને જનનવરો માટે એમને ભારે પ્રેમ હતો. એક જાતની સજીવવૃત્તિ એ રહેતા અને એને ભલેકો ખનવા નહોતા દેતા. એમની સૌન્દર્યો-પાસના એશ્વર્યની ઉપાસના ન હતી, સાધારણના ધર્મની ઉપાસના હતી, જીવનમાં તેમ જ કવિતામાં. એ સૌન્દર્યવાદી હતા, ઈશ્વરવાદી હતા, અધ્યાત્મવાદી હતા, જનવાદી હતા, માનવવાદી હતા—સઘળું એક સાથે હતા, કદાચ એટલા માટે કે એ મૂળભૂત રીતે કવિ હતા અને કાવ્યવાદી હતા—દર વખતે એક મર્યાદા ઊભી કરતા પણ એને ઓળંગી જતા, પાછા ખનાવતા, પાછા પાર જતા રહેતા. એમની સિદ્ધિઓ અને મર્યાદાઓ બંને વંદનીય છે, આગામી પેઢીઓ એ બંનેમાંથી શીખી શકશે”. (દિનમાન, જન્યુ. ૭૮)

પંતજીએ છ દાયકા સુધી લખ્યું. જાયાવાદ, પ્રગતિવાદ, પ્રયોગવાદ અને નવી કવિતાના નામે જે કાવ્ય-આંદોલનો થયાં એમાં પહેલાં બેના તો એ પ્રવર્તક હતા. ત્રીજો ચોથો દાયકો તો એમનો જ હતો કેટલાક વિવેચકોના મતે એમનું સર્વોત્તમ ૧૯૪૦ પહેલાં મળી ચૂક્યું હતું, કેટલાક વળી ‘પદ્મવ’થી

આગળ વધતા માગતા નથી. પણ આ આત્યંતિક વલણ છે. ૧૯૪૦ પછી એમણે અરવિંદદર્શન અને સામ્યયોગની કવિતા લખી, વેદાન્તનું નવું અર્થઘટન આપ્યું. ૧૯૫૯માં અકાદમી દ્વારા પુરસ્કૃત ગ્રંથોદો કાવ્યસંગ્રહ ‘કલા ઓર બૂદ્ધિ ચાંદ’ અર્થાંદસ કવિતાના નોંધપાત્ર પ્રયોગો કરે છે અને તાઝગીમર્યાદા કદપનો દ્વારા ભાવ અને વિચાર વ્યક્ત કરે છે. તેવી પ્રકૃતિ અને પ્રેમના ગાયક, માનવસમાજનાં સહન કરતાં ઘટકોના પક્ષકાર, અરવિંદ-દર્શનથી પ્રભાવિત વિચારક અને સતત પ્રયોગશીલ રહેવા મથતા કવિ તરીકે પંતજીને વારંવાર મૂલવવા પડશે.

એ ખરું કે સૂક્ષ્મ ભાવસૌન્દર્ય ધરાવતી અને અપૂર્વ કલ્પસૃષ્ટિ રચતી એમની કેટલીક કવિતાઓ પણ ક્યાંક ને ક્યાંક ખોલકી થઈ જાય છે, અમુક પદાવલી કવિનો પીછો છોડતી નથી અને જે કંઈક દૃઢ માન્યતાને કારણે પુનરાવર્તિત થતું રહે છે એમાં ધણાંને એકવિધતા લાગે છે. ચોક્કસ અપેક્ષાઓ સાથે તપાસવા જનારને ખીજી પણ કેટલીક દ્રવિયાદો જરૂર, પણ જે કવિએ છ છ દાયકા સુધી હિન્દી જેવી વિકસવા મથતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરી, આરંભિક તખ્તકેતો અનન્ય શબ્દશક્તિ જગતી અને સરસ્વતીને સમર્પિત જીવનનું સમૃદ્ધ દર્શન પૂરું પાડ્યું એ કવિને આપણે આપણી મરજે યાદ કર્યા કરીશું, વળીવળીને એમના શબ્દ પાસે જઈશું અને કશુંક રહસ્યમય અનુસંધાન પામીશું: ‘બાંધ દિયે કયો પ્રાણ પ્રાણોસે?’

દર્પિતો વ્યાપ અને સંવેદનની સૂક્ષ્મતા સૂચવનાં અનેક કદપનો પંતજીની કવિતામાં મળી આવશે. ‘હિમાદ્ર!’ નામની એક સૂદીર્ઘ રચનાનો એક અંશ જોઈએ, લાગશે કે આ હજી હમણાં જ રચાયેલી પંક્તિઓ છે:

ભીમકાય વિશાળ શિલાઓનું
એ મૌન
હૃદયમાં હજી સુધી અંકિત,
ફેણના જલસ્તંભ શાં એ નિર્ઝર
હર્ષભર્યા વેગથી મુખરિત।
ચીકનાં વૃક્ષોના વનનો અંધકાર
ધાસ ભરતો મનમાં થઈ આદોલિત,
યુક્ષઓની ઘેરી હાયાઓ
ગૂંથાયેલી હતી આગિયાઓથી।

(પૃ. ૫૫, ચિદંબરા સંચયન)

શિલાઓનું મૌન, જલસ્તંભ શાં નિર્ઝર, ચીકનાં
વૃક્ષોના વનનો અંધકાર અને આગિયાઓથી ગૂંથાતી
યુક્ષઓની હાયાઓ-આ કલ્પન અને એમાં પ્રયોજાયેલાં
શબ્દ-સાહચર્યોમાં જોવા મળતા કવિકર્મ સાથે આવતી
કાલના સહૃદયને પણ ઐટલી જ નિસબત છે.

x x x

હિન્દી કવિતામાં કલ્પનવાદ-‘ખિંખવાદ’ છેક છદ્મ-
સાતમાદાયકામાં ચર્ચાનો વિષય બને છે. પંતજી મુખ્યત્વે
ત્રીજી-ચોથા દાયકાના કવિ ગણાય. એ ખિંખવાદી
નથી, હાયાવાદી છે, એના સાચા અર્થમાં સૂક્ષ્મતાવાદી
છે. એમની સૂક્ષ્મતા ક્યારેક રહસ્યમય થઈ જતાં
સંદેહ લાગે છે તો ક્યારેક વિચાર લાણી વળાને
તાણાયાણા ખુલ્લા કરી દે છે. આવું નથી બનતું
અને સંવેદનને વ્યક્ત કરતાં ઇન્દ્રિયગોચર સાહચર્યો
કવિને સહજપણે મળી આવે છે ત્યારે એ ઇન્દ્રિય-
વ્યત્યયને નિર્દેશ કરી બેસે છે:

ગિરા હો જાતી હૈ સનયન,

નયન કરતે નીરવ ભાષણ,

શ્રવણ તક આ જાતા હૈ મન,

રવયં મન કરતા ખાત શ્રવણ

(ઉચ્છ્વાસ, પદ્મવ)

૧૪] કવિલોક નાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી-૧૯૭૮

જેનો મર્મ કહેવા રીતિકાલીન કવિઓ પણ
લક્ષ્યાયા હતા એ પ્રેમની વાત પંતજી કલ્પનરૂપે
કહે છે. આંખોથી વાત કરવાની રીત નવી નથી.
પરંતુ મન અને મૌન શ્રુતિનો યોગ પ્રભાવક છે.
‘ભાષણ’ શબ્દની રુક્ષતા પણ શ્રવણના આંતરપ્રાસને
કારણે સભ્ય બને છે અને સમગ્રપણે શ્લોક હૃદય
લાગે છે.

‘પદ્મવ’ના કવિની ભાવુકતાએ હિન્દી વાચકો
અને વિવેચકોને આકર્ષ્યા છે. ‘ધૂલિકા દેરી’માં અનબન
છિપે હૈં મેરે મધુમય ગાન’ જેવી પંક્તિઓ કવિની
વ્યક્તિગત માન્યતા ઉપરાંત એ યુગના ભાવનાવાદનો
નિર્દેશ પણ કરી રહે છે. પણ પરિવર્તન પામતું
પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય અને એમાંય ગિરિવર્ષાનું વર્ણન
પંતજીની ખાસિયત બની રહે છે:

ઉડ ગયા, અચાનક, લો, બૂધર

ફડકા અપાર પારદ કે પર.

રવ-શેષ રહે ગયે હૈં નિર્ઝર।

હૈં ટૂટ પડા બૂ પર અંખર।

ધંસ ગયે ધરામેં સભય શાલ।

ઉઠ રહા ધુઆ, જલ ગયા તાલ।

(ઉચ્છ્વાસ, પદ્મવ)

એક એક પંક્તિની ક્રિયાત્મકતા ગતિશીલ કલ્પન
રચે છે. આ સજીવારોપણની રૂઢ રીતિ નથી, પ્રત્યક્ષી-
કરણની કળા છે. સાદાં ટૂંકાં વાક્યોમાં સર્જાતી
લયગતિ પણ અહીં નોંધપાત્ર છે. હિન્દી ભાષાને
લયવૈવિધ્યની શક્યતાઓ પંતજીએ નિર્દેશી, પોતાની
કવિતાનાં દૃષ્ટાંતો દ્વારા.

‘પદ્મવ’ની ‘પરિવર્તન’ કવિતા પંતજીના
વ્યક્તિત્વના અપ્રગટ અંશોને વ્યક્ત કરી જગતના ભયા-
વહ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. સુકુમાર સંવેદનાના
કવિ અહીં નિષ્કુરતા અને કૂરતાના ભાવોની પ્રખળ

અભિવ્યક્તિ સિદ્ધ કરતા જણાય છે. દારુણતા સાથે અહીં કશીક અંગત વ્યથા પણ છે. પૂર્વેનો શ્રદાળુ કવિ જાણે કે મોહ-લંગ પછીની વિષમતા અને વંદના-ને એક સ્વરે રજૂ કરે છે. તેથી તો પંતજીની પસંદ કરેલી કવિતાઓના એક સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં કવિ ખચનજી કહે છે:

“‘પદસવ’ વાંચ્યા પછી મન પર જે છાપ પડે છે એ કંઈક આવી છે—એક પ્રકૃતિપ્રેમી કવિ માનવીય પ્રેમ તરફ આકર્ષાય છે; એના પ્રથમ આઘાતથી જ વિચલિત થઈને વિશ્વજીવન વિશે ચિંતન કરવા લાગે છે અને જુએ, છે કે આ આખું ‘બ્રહ્માંડ વેદનામય છે’.” (પૃ. ૨૦, આજકે લોકપ્રિય કવિ પંત)

પંતજીનું કવિ-વ્યક્તિત્વ ફરી ફરીને ભાવુક બની જાય છે. ક્યારેક એ ભાવુકતામાં જ નવો વળાંક લઈ લે છે. ‘છાયાવાદી’ પરિબળોની બહાર આવીને ‘પ્રગતિવાદી’ વલણ અખત્યાર કરતી વખતે એમણે અગાઉની કલાદષ્ટિની ઉપેક્ષા કરી અને આંદોલનની ભાષામાં વિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો:

‘આઓ, મેરે સ્વરમેં ગાઓ,
જીવનકે કર્કશ અપસ્વર.’ (યુગવાણી)

વ્યાપક સહાનુભૂતિનો તો બાધ હોય જ નહીં, અખિલાઈની દષ્ટિના ભાગ તરીકે દલિત અને ગ્રામ્ય પ્રજાને સ્વીકારી એના સુખદુઃખનો વાત કરી હોય અને એમાંથી કવિતા સિદ્ધ થઈ હોય તો એથી રૂંડું શું? પણ પંતજી પ્રગતિવાદના પ્રવર્તક તરીકે એક જાતના આવેશનો ભોગ બન્યા અને ‘તાજમહાલ’ના સૌન્દર્યને સામ્યવાદી પ્રચારકની શૈલીમાં અવગણ્ય, બદલે નિહું. જૂની પેઢીને, પૂંજીવાદી અને સામંતવાદી માનસને ‘પાનખર’ રૂપે એવામાં તો પ્રતીકની મદદ મળી આવે છે, પણ જ્યારે સમગ્ર ભૂતકાળને બાદ કરવાની સીધી જાહેરાતો થવા લાગે ત્યારે પ્રશ્ન થાય

છે કે આ એ જ પેલા સૌમ્ય કવિ છે? વળી, ગ્રામ્ય-સમાજના પક્ષે જિજ્ઞાસા રહીને વાત કરતી વખતે પણ નરને વાનર સાથે મૂકી દેવાની કવિની દષ્ટિ અને વ્યક્તિ તરીકેની રુચિ બંને જોખમીય છે. પણ આપણને અહીં નિસબત છે એ તખ્તમાં લખાયેલી કૃતિઓના કાવ્યતત્ત્વ સાથે. એવું શું હતું જે એની આડે આવ્યું? યુગશક્તિ વિવેચને સાહિત્યમાં વિચાર અને આદર્શના સ્થાન વિશે સારો એવો જિહાવોહ કર્યો છે. ફેટલાક હિન્દી વિવેચકોએ પણ પંતજીના સંદર્ભમાં આ મુદ્દા વિશે વાત કરી છે. ડૉ. દેવરાજ લખે છે:

“શરૂઆતથી જ પંતજીની સંવેદનામાં સૌન્દર્ય-પ્રેમ, ખાસ કરીને પ્રકૃતિ-પ્રેમનું પ્રાધાન્ય રહ્યું છે. આ નૈસર્ગિક પક્ષપાતની સાથે સાથે યુવાવસ્થામાં જ એમનામાં એક બીજો પક્ષપાત કે આગ્રહ જાણ્યો—સમાજ અને સભ્યતાને એક આદર્શ ભૂમિકાએ પ્રતિષ્ઠિત જોવાનો—કરવાનો આગ્રહ. અમારું અનુમાન છે કે જ્યાં પહેલું તરત એમની કવિતાની ગ્રાહ્ય વિશેષતાઓનો આધાર રહ્યું છે ત્યાં, જેના વિકસવાની જવાબદારી કંઈક અંશે પ્રગતિવાદી આંદોલન પર છે એ એમનો આદર્શવાદી આગ્રહ સમગ્રપણે એમના કાવ્ય-સૌષ્ઠવ માટે હાનિકારક સિદ્ધ થયો છે... જે લેખક જીરી રાગાત્મક ભૂમિકાએ વિચારોનું આકલન કરી શકે છે એ જ એમને સફળતાથી સંગૃહીત રૂપ આપી શકે છે.” (પૃ. ૧૪૬-૪૭; પ્રતિક્રિયાએ)

પ્રશ્ન સર્જકતાનો નથી જ, પ્રસ્તારમાંથી બચવાનો છે, કલાત્મક માધ્યમ શોધી શકવાનો છે. પંતજી ક્યારેક જૂની રચનારીતિ દ્વારા અને પરિચિત પ્રતીક દ્વારા વાત કરતી વખતે પણ તાજગીનો અનુસવ કરાવી શકે છે. પશ્ચિમની કવિતાના સમાજ

અહીં બરફનો મંકેત મૃત્યુ પણ થાય છે. એનો વિનયોગ કરતી, છંદની ગતિમાં નવા યતિ અને આવર્તનો દ્વારા એક વિરલ ગતિ-સ્થિતિ સાધતી એમની ચાર પંક્તિઓ જોઈએ :

દેખ રહ્યા મેં બરફ બન ગયા, બરફ બન ગયા,
બરફ બન ગયા પથરા કર, જમ કર, યુગ-યુગકા
માનવ કા ચૈતન્ય-શિખર, નીરવ એકાકી
નિર્ધિક્ષ, તીરસ, જીવન-મૃત-સખ બરફ બન ગયા...

(સીવર્ણી)

પંતજીએ ગીત ભાગ્યે જ લખ્યાં છે, લખ્યાં છે એમાં પણ સર્જકતાનો ઉછાળ મોટે ભાગે પહેલી પંક્તિમાં વરતાય છે.

કૌન અનહુઆ તાર બજ ઉડા
અનનને ઇસ ખાર. (કિરણ-વીણા)

ભાવસમાધિ છોડીને એ વારંવાર વિચારયોગી બની જાય છે. એમની દૃષ્ટિએ ઊર્ધ્વચેતના અન્તઃચેતના અને લોકચેતનાનો સમન્વય સાધતા, હિન્દીમાં મહાકવ્ય કહેવાતા ‘લોકાયતન’નું મૂલ્યાંકન કરતાં ગુણપક્ષે કહેવાનું બહુ ઓછું પ્રાપ્ત થયું છે ડૉ. દેવરાજે તો એનો સંક્ષેપ કરવાનું પણ સૂચવેલું અને ‘કલા ઔર છુદા ચાંદ’ની લઘુકાવ્ય કૃતિઓમાં વધુ શક્યતા જોયેલી.

એ સંગ્રહમાં ‘આલોકની જીલજીલામણીમાં અંધકાર યોવાઈ નય છે’—આ પંક્તિ કાવ્યવિષય અને કલ્પન બંનેનો નિર્દેશ કરે છે. અર્ચિદર્શનના ગાઢ સાહચર્યે કવિને જે મનોદશાઓ અર્પી એ અહીં વિવિધ કલ્પનો રૂપે છંદમુક્તિ દ્વારા પ્રગટી જાય છે :

આ આગ શોભામાં જ
સીમિત નહીં રહે,

ફાગણ લાજમાં જ
વીંટળાયો નહીં રહે.

(પ. ૨૯, કલા ઔર છુદા ચાંદ)

શક્યતા નિર્દેશવાની, શુભેચ્છા આપવાની ભાષા પણ આમ ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ બની શકી છે. ‘જોયું તો કામના તૃપ્તિ કરતાં વામણી હતી!’ સૃષ્ટિનાં વિવિધ તત્ત્વો વચ્ચે નવા સંબંધો સ્થાપતાં ક્રિયાત્મક કલ્પનો આપવાનું પણ અહીં પંતજી માટે સ્વાભાવિક બન્યું લાગે છે :

હું સૂર્યનાં કિરણો દોહું,
તું ચંદ્રનાં !

હું તને પ્રકાશ આપું,
તું પ્રેમ !

હું જોયાં પર્વતશિખરોથી બોહું—
બ્યાં પોહ ફાટતાં પહેલાં
ફાલસાઈ નીલિમાઓની ફુંજમાં
ઉપાની સલજજ લાલિમાથી આવૃત
શ્વેત કમળ કળી શી શાંતિ,
મૌન સૂતી છે !

(પ. ૬૨, કલા ઔર છુદા ચાંદ)

ભાવને સાકાર કરતી વખતે અર્થની વધુમાં વધુ મદદ લેવાનું પંતજી માટે અહીં સુગમ બન્યું છે. અહીં જાણે કે એ ‘હૃદયની દૃષ્ટિ’ સિદ્ધ કરવા મથે છે. તો ખીજ બાબુ દશ્ય સૃષ્ટિને એનાં તમામ રૂપોમાં જોવા-સ્વીકારવા એ મુક્ત બન્યા છે. તેથી તો એ ‘કાબરચીતરા અંધકાર’ ની વાત કરી શક્યા છે અને એને રથનું ગૌરવ આપી શક્યા છે.

યહ નાગ લોક કા
ચિતકબરા અંધકાર
તુરકારા રથ હૈ !

(પ. ૧૨૯, કલા ઔર છુદા ચાંદ)

પંતજીએ હિન્દી કવિતાને ભાષાની ભેટ આપવા ઉપરાંત કેટલાક છંદ અનન્ય રીતે સિદ્ધ કરી આપ્યા (અનુ. પ. ૪૫)

કાવ્યાલંકારઃ

પ્રથમઃ પરિચ્છેદઃ (પ્રથમ પરિચ્છેદ) (ગતાંકથી)

અનંત રાવલ

શવ્દશ્ચન્દોભિધાનાર્થાં इतिहासाश्रयाः कथाः ।

લોકો યુક્તિઃ કલારૂપેતિ મન્તવ્યા કાવ્યવૈચરી

॥ ૧ ॥

કાવ્યરચના માટે વ્યાકરણ, છંદ, કોશ, અર્થ, ઇતિહાસ-આશ્રિત કથાઓ, લૌકિકવ્યવહાર, તર્કશાસ્ત્ર અને કલાઓનું મનન કરવું જોઈએ. (૬)

અહીં નોંધવું યોગ્ય લેખાશે કે કે. પી. ત્રિવેદીસંપાદિત આવૃત્તિ અને બટુકનાથ શર્માસંપાદિત આવૃત્તિમાં કાવ્યવૈચરી પદની જગ્યાએ કાવ્યમૈત્રી પદ વપરાયેલું છે. જ્યારે નાગનાથ શાસ્ત્રી કાવ્યમૈત્ર્યમી અને શૈલ-તાતાચાર્ય કાવ્યવૈચરી પદ નોંધે છે. વાણી ચાર પ્રકારની છે—પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈષરી. આ બધામાં વ્યાકરણ, છંદ, કોશ, અર્થ વગેરે વૈષરી વાણીના સાધન ગણી શકાય. તેથી અહીં કાવ્યવૈચરી પદ લેવું વધારે ઉપયુક્ત છે.

શબ્દ એટલે શબ્દાનુશાસન અર્થાત્ વ્યાકરણ એવા અર્થ અહીં લેવા જોઈએ, કારણ કે પછી આવતા અભિધાન શબ્દનો અર્થ શબ્દકોશ કરવામાં આવ્યો છે. અર્થ એટલે વાચ્ય અને લઘ્ય વગેરે. કલાઓ એટલે સંગીત, નૃત્ય, ચિત્ર, વાદ્ય વગેરે.

शब्दाभिधेये विज्ञाय कृत्वा तद्विदुषासनाम् ।
विलोक्यान्यनिबन्धांश्च कार्यः कान्यक्रियादरः ॥ ૧ ॥

શબ્દ અને અર્થનું જ્ઞાન મેળવીને, કાવ્ય બાણનારાઓની ઉપાસના કરીને તેમ જ બીજા પ્રબંધોને જોઈને કાવ્યરચના કરવી જોઈએ. (૧૦)

ઉપરોક્ત હમા પદમાં શબ્દ અને અર્થના જ્ઞાનની વાત કરવામાં આવી હતી, છતાં આ પદમાં કરીથી શબ્દ અને અર્થનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પુનરુક્તિ વધારે મહત્ત્વ દર્શાવવા માટે કરવામાં આવતી હોય છે. આથી શબ્દ અને અર્થનું જ્ઞાન મહત્ત્વનું અને આવશ્યક છે એમ કહેવા માગે છે. વળી, પૂર્વકવિઓએ રચેલી કૃતિઓનો અભ્યાસ પણ મહત્ત્વનો છે, જેનાથી કાવ્ય રચનાના ગુણદોષનો ખ્યાલ આવે છે.

કાવ્યરચનાના હેતુમાં શક્તિ, નિપુણતા, લોકશાસ્ત્ર અર્થાત્ વ્યવહારજ્ઞાન અને કાવ્યશિક્ષાનો અભ્યાસ અગત્યનાં છે તેમ મરમટ પણ જણાવે છે, જેનું મૂળ અહીં પદ ૯ અને ૧૦માં આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

सर्वथा पदमप्येकं न निगाद्यमवयवत् ।

विलक्ष्मणा हि काव्येन दुःसुतेनेव निन्द्यते ॥ ૧ ॥

દોષયુક્ત એવા એક પણ પદ (શબ્દ)નો પ્રયોગ કરવો જોઈએ નહીં. કુપુત્રની જેમ ખરાબ કાવ્યથી (કવિ) નિંદાપાત્ર બને છે. (૧૧)

ગમે તેવા પ્રકારનો નાનો દોષ હોવા છતાં તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ નહીં. પણ તલમાત્ર એવા દોષથી કવિ નિંદાપાત્ર બને છે. આથી દોષરહિત શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

નાકવિત્વમધર્માય વ્યાધયે દણ્ડનાથ વા ।

કુકવિત્વં પુનઃ સાક્ષાન્મૃતિમાહુર્મનીષિણઃ ॥૧૨॥

કાવ્ય ન કરવાથી કોઈ રોગ થતો નથી કે અધર્મ અથવા સન્ન થતી નથી. પરંતુ કુકવિત્વને તો વિદ્વાન લોકો સાક્ષાત્ મૃત્યુ જ ગણે છે. (૧૨)

અહીં પ્રથમ પદ નાકવિત્વમ્-પ્રયોગ્ય છે તે નાગનાથ શાસ્ત્રીસંપાદિત આવૃત્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ કે. પી. ત્રિવેદી, બટુકનાથ શર્મા અને શૈલતાતાયાર્યસંપાદિત આવૃત્તિઓમાં અકવિત્વમ્ પદ મળે છે જે અયોગ્ય જણાય છે. પ્રથમ જણાવેલું પદ વધારે ઉપયુક્ત છે. કોઈ કાર્ય ખરાબ કરવું તેના કરતાં ન કરવું તે વધારે યોગ્ય છે. કોઈ કાવ્યરચના ન કરે તો તે અધર્મો ખતો નથી, રોગી થતો નથી કે તેને સન્ન થતી નથી, પરંતુ ખરાબ કાવ્યની રચના કરનારને તો લોકો જીવંતો જતાં મૃત્યુ પામેલો જ ગણે છે. કુકવિત્વ કેટલું ખરાબ છે તે કહેવાનો અહીં આશય છે.

રાજશેખર પણ કાવ્યમીમાંસામાં જણાવે છે :

વરમ્ અકવિઃ ન પુનઃ કુકવિઃ સ્યાત્ ।

કુકવિતા હિ સાન્નિધ્યમ્ મરણમ્ ॥

રૂપકાદિરલક્ષ્યારસ્તસ્યાન્યૈર્વદુષોદિતઃ ।

ન ક્રાન્તમપિ નિર્મૂળં વિભાતિ વનિતાનનમ્ ॥૧૩॥

તેના (કાવ્યના) રૂપક વગેરે અલંકારો અનેક રીતે (પ્રકારે) આલંકારિકાએ કહેલા છે. સ્ત્રીનું સુંદર મુખ પણ આભૂષણ વગર શોભતું નથી. (૧૩)

આ પદમાં કાવ્યમાં અલંકારનું કેટલું મહત્વ છે તે દર્શાવાયું છે. સ્ત્રીને જેમ આભૂષણની જરૂર છે તેમ કાવ્યમાં અલંકારની જરૂર હોય છે.

અહીં ભામહ કાવ્યમાં અલંકારનું મહત્વ માનનારા અલંકારવાદીઓના અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરતા જણાવે છે, કારણ કે હવે પછીના પદોમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર તેમ જ ખન્નેના સમન્વયના અભિપ્રાયની એઓ વાત કરે છે.

અહીં ખીજ પંક્તિમાં વનિતાનનમ્ પદ નાગનાથ શાસ્ત્રીસંપાદિત આવૃત્તિમાં મળે છે. બ્યારે કે. પી. ત્રિવેદી, બટુકનાથ શર્મા અને શૈલતાતાયાર્યસંપાદિત આવૃત્તિઓમાં વનિતામુખમ્ પદ મળે છે.

રૂપકાદિમલંકારં વાહ્યમાચક્ષતે પરે ।

સુપાં તિહાં ચ વ્યુત્પત્તિં વાચાં વાચ્છન્ત્યલ્લકૃતિમ્ ॥૧૪॥

તદેતદાહુઃ સૌશન્ધં નાર્થવ્યુત્પત્તિરીદ્રશી ।

શન્દાભિધેયાલક્ષ્યારભેદાદિષ્ટં દ્વયં તુ નઃ ॥૧૫॥

ખીજાઓ રૂપક વગેરે અલંકારોને બાહ્ય ગણે છે, અને સંસાર તથા ક્રિયાના યોગ્ય ઉપ-યોગને વાણીનો અલંકાર માને છે. આ તો સૌશન્ધ (શબ્દ-સૌંદર્ય) છે, કારણ કે અર્થ-વ્યુત્પત્તિ (અર્થ-સૌંદર્ય) આવી હોતી નથી. જો કે શબ્દ અને અર્થના અલંકારભેદથી અમને તો ખન્ને ઇષ્ટ છે. (૧૪-૧૫)

ખીજાઓ એટલે કે શબ્દાલંકારને મહત્વ આપનારા લોકો રૂપક વગેરે અર્થાલંકારોને બાહ્ય માને છે અર્થાત્ તેમની દૃષ્ટિએ શબ્દાલંકાર મહત્વના છે. તેઓ સંસાર અને ક્રિયા એટલે સંસાર અને ધાતુઓના સૌંદર્યને જ વાણીનું સૌંદર્ય ગણે છે અને આવું સૌંદર્ય ધરાવતું કાવ્ય જ સૌશન્ધ અર્થાત્ શબ્દ-સૌંદર્યવાળું છે, કારણ કે અર્થ-સૌંદર્ય આવું ચમત્કૃતિવાળું હોતું નથી.

સમન્વય કરતાં ભામહ કહે છે કે અમને તો બન્ને સ્થિતિ ઇષ્ટ છે. અર્થાત્ કાવ્યમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર બન્ને સમાન મહત્ત્વવાળા છે. માત્ર કોઈ એકજથી કાવ્ય મહત્ત્વપૂર્ણ બની જતું નથી.

शब्दार्थौ सहितौ काव्यं गद्यं पद्यं च तद्विधा ।
संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा ॥१६॥

શબ્દ અને અર્થ બન્ને મળીને કાવ્ય કહેવાય છે. તેના (કાવ્યના) બે ભેદ છે. ગદ્ય અને પદ્ય. આ પછી તેના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એમ ત્રણ પ્રકારો થાય છે. (૧૬)

૧૬થી ૧૮માં પદ્ય સુધીમાં ભામહ કાવ્યના વિવિધ પ્રકારોની વાત કરે છે. પ્રથમ કાવ્યની વ્યાખ્યા અત્યંત સંક્ષિપ્તમાં આપતાં જણાવે છે કે શબ્દ અને અર્થ બન્ને મળીને કાવ્ય કહેવાય છે. ભામહના મતે કાવ્યમાં શબ્દ અને અર્થનું મહત્ત્વ સરખું છે. ઉપર અલંકારના અભિપ્રાય બાબતમાં પણ આ જ મત ભામહે દર્શાવ્યો છે. અહીં કાવ્યમાં એમણે પદ્ય સાથે ગદ્યને પણ સ્થાન આપ્યું છે. તે અત્યંત નોંધપાત્ર બાબત છે. આ પછી ભાષાગત વિવિધતાની દૃષ્ટિએ ભેદ આપે છે—સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ.

वृत्तदेवादिचरितशंसि चोत्पाद्यवस्तु च ।
कलाशास्त्राश्रयं चेति चतुर्धा भिद्यते पुनः ॥१७॥

ફરીથી તેના ચાર પ્રકારો થાય છે; દેવોતું ઇતિવૃત્ત, કલ્પિતવસ્તુ, કલાશ્રિત અને શાસ્ત્રાશ્રિત. (૧૭)

હંદની દૃષ્ટિએ અને ભાષાગત ભેદનો વિચાર કર્યા પછી વિષયવસ્તુના ભેદને આધારે ભામહ કાવ્યના પ્રકારો પાડે છે અને તે ભેદો છે : ખ્યાતવૃત્ત, કલ્પિતવસ્તુ, કલાશ્રિત અને શાસ્ત્રાશ્રિત.

सर्वबन्धोऽभिनेयार्थं तथैवख्यायिकाकथे ।
अनिबद्धं च काव्यादि तत्पुनः पञ्चयोच्यते ॥१८॥

ફરી પાછા તેના પાંચ પ્રકાર કહેવાય છે, સર્ગબન્ધ, અભિનેયાર્થ, આખ્યાયિકા, કથા અને અનિબદ્ધ કાવ્ય. (૧૮)

અંતમાં સ્વરૂપગત ભેદ આપે છે અને તે સર્ગબન્ધ, અભિનેયાર્થ, આખ્યાયિકા, કથા અને અનિબદ્ધ કાવ્ય. સર્ગબન્ધ કાવ્ય એટલે મહાકાવ્ય અને અભિનેયાર્થ એટલે રૂપક તથા અનિબદ્ધ કાવ્ય એટલે મુક્તક.

અહીં બીજી પંક્તિમાં કાવ્યાદિ પદ કે. પી. ત્રિવેદી, નાગનાથ શાસ્ત્રી અને બદુકનાથ શર્માએ પાદિત આદૃતિઓમાં મળે છે, જ્યારે શૈલતાતાયાર્ય સંપાદિત આદૃતિમાં કાવ્યજ્ઞે: પદ મળે છે. આમાં અર્થસાતત્યની દૃષ્ટિએ કાવ્યાદિ પદ યોગ્ય જણાય છે.

સુન્દરમ
*
કવિતામાં

મારે કવિતામાં ક. દ. ડા. પેલા
દલપત થાવું,
નહિ ન્હાનલ શા ન્હાનલ,
જલ-કણ થઈ પણ સ્વાતિનો,
નહિ, થવું નથી મસ બાદલ.
થાઉં ભલે હું કાન્ત સુકૌમળ,
કે બ. ક. ડા. શો બળકટ,
કાલિદાસ કમનીય બનું કે,
નહિ વાંધો, નહિ ઝંઝટ.
પણ મારે કવિતામાં પેલા.

આ અવલ નવલ લખનારા લોકો—
હિપ્પના હુરરાટા,
એ અશીષિયા શબ્દ ચડાવી
મારે ભલે કૂંદાટા:
એ ખેલ બધા ખારસા ને સાચા,
નહિ ખોટા, નહિ મોટા,
સો સો રૂપિયાના 'શો' શા.
એ અંગ આમળે, મૂછ આમળે
(હિપ્પી કેરી નીચી તોયે)

પગના મારે
ધમધમ ભલે પછાટા.
પણ મારે કવિતામાં પેલા.

હું તો મારે લોયે બેસી
બેઠશ જૂની લવાઈ.

૨૦] કવિલોક - નવ્યુચારી ફેણુચારી ૧૯૭૮

સુજને વ્હાલી દલપતશાઈ—
સરલ મજથી લખતા જેવી નાના ત્યારે,
ખડિયા મધ્યે ભરી ભરી રુશવાઈ.
આ પાર્કર-શેફરની મારે હવે કશી ન નવાઈ.
જય જય રામ, જય જય રામ,
આવો દલપતરામજી, રાધેશ્યામ, રાધેશ્યામ,
જય હનુમંતા, જય બલવંતા,
જય અંગદ, સુગ્રીવ મહાગુણ,
જય તુલસી-સૂર-કપીર,
જય બુદ્ધ-સિદ્ધ મહાવીર!
મારે તો કવિતામાં પેલા—
ક. દ. ડા. થાવું.

ચિત્ર મોદી
*
નાની શ્રદ્ધાની રમત

દશ્યની આગળ હશે ને દશ્યની પાછળ હશે
સાત મજલાની ઈમારત ને ઉપર સાંકળ હશે ?
આપણાં સંબંધનું એ નાનુંસૂનું ફળ હશે ?
કે ખલા પર આંધળાના, જન્મભૂલી પળ હશે.
બાર, બંદરના ફરકતા વાવટા મારા ઉપર
એ છતાં મૃગજળ મને ખેંચે તે કોનું બળ હશે ?
પાણી છે, તું સાચવીને પાડ પડછાયો અહીં
પાણી પાસે ખ્હાડ તોડી નાખવાની કળ હશે.
નર્કમાં નવરાશની એછેક પળની છે મજા
નાની શ્રદ્ધાની રમત ને એમાં પાછાં છળ હશે.

પ્રિયે!

કર્મરત જીવનનું આ પરિભ્રમણ
મિલન-વિચ્છેદ
ક્યારેક છે સંમુદાસભર
તો છે ક્યારેક કેવલ શૂન્ય.

સમય-કલન-ગતિ નિરંતર એક.

ને છતાંય

એની મંદ તીવ્ર

આપણી છે લિન્ન અનુભૂતિ!

ને છતાંય

સભાન અભાન ભાવે

આ વૈવિધ્યે અનુસ્યૂત સંતત હું લહું

તવ સ્મૃતિ...

અંતરનાં ઊઠાં ઊઠાણની જે શાશ્વતી.

આજ હું પામું છું તવ પત્ર.

અંગેઅંગમહીં એક શિહરન વ્યાપી ગયું શમી.

ક્ષણભર પામ્યો હું શૂન્યતા!

ક્ષણભર પામ્યો હું ગગનનું આનંદ્ય!

પ્રેમ, હૃદયનો સહજ ધર્મ-સ્વભાવ.

ને એણે વાઘા ધર્યા છે પંચભૂતના.

વિરોધી વર્ણનાં કર્ષણોનું સામંજસ્ય ધરી શકે છે

નિતાન્ત નિરીહ અવકાશ.

અસિધારામય છે, આપણો પ્રીતિપંથ :

પાવકની જ્વાલામય.

ચરણ મંડાય તે પહેલાં

અહંકારના ભારને નિઃશેષ ઉતારી

કૂલવત બનવું જ પડે

વાલ્મીકય થવું પડે.

પ્રિયે!

આપણા મિલનમધુર યોગમાં

પ્રેમની સુમંગલ સુધામાં

સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અવરોધની

વિષના કલુષ કણની

કંઈક ઝાંખી થઈ રહી છે મને.

પ્રકાશ છે પાવકની જ્યોતિર્મય જ્વાલાનો.

પેલા કલુષના 'સ્વ'ને હવે હું ઓળખું છું.

સર્વ કંઈ ભસ્મ કરી

અગ્નિ સ્વયં પણ પામે છે તિરોધાન

એમ કરવાનું રહે... થવું પડે.

જલન-વેદના અનુભવું છું હું, પ્રિય!

ને

એ વેદનામાં

શત શત દલ્લે ઊઘડતા શ્વેત પદ્મની

પામું છું સુગંધ.

ઉશનસ
પ્રેમની ધૃતિ

એક તો સતત વહે,
અવર જે સ્થિર રહે
તે સહે
કેમ કે, તે ચુપચાપ ચહે;
આ નદીનાં જળ
તે ચંચલ, પળપળ
ઢળી જાય સિધુ પ્રતિ,
ઊંડી ખીણનાં ખોતરી નાખે હાડ,
ને શંકર જતી
જેવો આ પહાડ
તે પલાંડી વધુ સખત કરે,
આગને સંકેરે
નવી કૂંક વતી;
આ વાયરો વહી જાય
તે હરી જાય પર્ણ, મુકલ, ફૂલ;
પણ નગ્ન વૃક્ષનું થડ,
તે બાપડું કયાં જાય?
તપે તપ; ઓઢવા નવવસંતકુલ
ધરતીમાં રહેજ વધુ ઊંડા કરે મૂલ;
ને માહરો આ પુરુષને પ્રેમ,
લંપટની જેમ કાય
તવ ક્ષારે ડોકાય,
અર્ધલીતર, અર્ધપહારે રહી
પછી વહી જાય દૂર દૂર
ને

તું જે મુજ પ્રીતિ તારું પાત્ર
ગાત્રમાં મને ઝીલી
અંદરને ઓરડે વળે
સંઘરે ભીતરે કશુંક જે ફળે,
કશુંક જે વિસ્તરે ઊંડાં ઊંડાં કરી મૂળ...
એક તો સતત વહે
અવર જે સ્થિર રહે
તે સહે
કેમ કે તે ચુપચાપ ચહે.

લગવતીકુમાર શર્મા
*
તટ-સ્થ !

રહ્યાં ખેસી જન્મો સુધી ઉભય વેરાન તટ પે,
કુંડાળાં આલેખ્યાં વ્યરથ કંઈ વેળુ-ઢગલીમાં,
રચ્યા-તોડ્યા કિલ્લા, અયુત પદ્મિનો ભૂંસી દીધાં,
નિહાળી છેટેથી-કરી નજર વૈશાખ સરખી-
ફિણાળાં મોનાંની લયસભર લીલા શતમુખી,
અખોળ્યા પે ના આ પગ, કદીય સંતપ્ત વદને
નહીં છાંટયું શીળું જલ; મનથી માની જ લીધું કે
નથી અંખા મોતી-રતન-છીપલાંની ઉર વિશે.
અહીં અંગૂલિ ત્યાં મમ લગીર સંકેચ સવતી
તને—કેવો ઝીણો પરશ ખગના પિચ્છ સરખો !
અને ઓચિતી તું ઢસડઈ-ઢળી અધિધ-જલમાં;
ધકેલાયો હું ચે-ખળતું અવ વડવાગ્નિ-લપટે.
તટે ખેડાં જન્મો સુધી ઉભય તાટસ્થ ધરીને,
પ્રતીક્ષા કિન્તુ શુ ઉર મહીં હતી આ જ પળની ?

સુંદરજી બેટાઈ

*
? !

અરે ચરણુશીલને મરણુશીલતા-શાપ શેં ?
અહો, મરણુશીલને ચરણુધન્ય કીધોજતે !
કયો સ્મરણુશીલ વિસ્મરણુમૂઢ શાને અરે ?
શું સંસ્મરણુધન્ય વિસ્મરણુમૂઢને ના કરે ?
કરે સતત ધન્યધન્ય સુજ શા કંઈ વન્યને !

વજલાલ દવે

*
શિખરે।

ઊંચાં અહો શિખર !
નિલ્ય પ્રત્યત, સૂનાં !
એને નડે વણુ ધખેલ કદી ન લૂતા;
ના કોઈ કર્દમતણા અમળાટ અંધ !
આંધી તણાં ચરણુ ચુંબન હોય શેનાં ?
ઊંચાં અહો શિખર !
કેમ લહું હું સૂનાં ?
જેનાં અખે નલ વિરાટ ધરે પ્રભાતો :
સૌ પહેલવૂહેલ પગલાં તહીં વાદળોનાં :
સૌ પહેલવૂહેલ હળતાં જળ વાદળોનાં :
જ્યાં ચૂમતાં ચરણુ ચિત્ત શું વીજળીનાં !
સૌ પહેલવૂહેલ વહતાં જળ આલભીનાં ?
ઊંચાં અહો શિખર ! કેમ ગણું હું સૂનાં ?
—જે આત્મલીન લવનો અમ લવ્ય ભૂનાં !

જયન્ત પાઠક

*
મેક્ષગતિ

હાતી જેવા આકાશમાંથી
એક ધખધખતો સૂરજ લઈને
હું ઊભી ટેકરીઓ ઊતરું છું—
પગને ઊગી ગઈ છે

જાણે પવનવાવડી.

મારગમાં આડે આવતી
અંધકારની છાયાડાળીઓને
કરથી દબાડતો

હટાવતો હું

કોઈ ગહન કાનન લાણી
રેખએળ દોડી રહ્યો છું—
આ ધખધખતા સૂરજને
જરા અબકોળીને

ટાઢો કરે એવી

આટઆટલામાં કોઈ નદી હોય તો....

દિલીપ શાહ

*
કેમ ?

ગામને પાદર સુધી વહી આવતી નદી
કેમ ગામમાંથી વહેતી નથી ?
કેમ મારા સુધી વહેતી નથી ?
કેમ મારામાંથી વહેતી નથી ?
કેમ મારામાંથી તારા સુધી વહેતી નથી ?

નાનપણમાં સાંભળી હતી કથા
ને
પછી તો વાંચીય હતી
કે
એક વાર સૂતી સતીને તરછોડી
વસ્ત્ર ફાડી
નળ રાજ આલો નીકળ્યા'તા વનમોઝાર.
પણ આજે
ભગી ઊઠેલી નિર્વસ્ત્ર વાચા જુએ છે
તો
ઝબકી ભય છે....
અર્થ રાજ બાળુમાં નથી રે નિર્ધાર!
અને
ત્યારે સંભળાય છે:
'વેદભીં વનમાં વલવલે,'
ને
અત્યારે તો જનમાં લવલવે, ઘોર અંધારી રાત!

છે વાત એમ કે પગને જવું'તું કાશીએ
ને એને ચાલવા દીધા નહીં કપાસીએ
કશું જ હાથમાં નહોતું, ન હસ્તરેખામાં
મૂઠીનો ભેદ લૂંટયો આપની તલાશીએ
હશે શું હાથમાં-હોડી, હલેસું કે દરિયો?
મૂઠી ભરી છે સૂકી રેતની ખલાસીએ
છે એ જકાત જે દરિયો હમેશ-માગે છે
હાથ ચૂકવવા પડે છે અહીં પ્રવાસીએ
હા, કાલે ઊંઘમાં પલળી ગયાં'તાં સપનાંઓ
જુઓને, સૂકવ્યાં છે આજ અહીં અગાસીએ
તેં ગુલમહોરની જે વારતા પૂરી ન કરી
આ એનો અંત મને કહી દીધો ઉઠાસીએ
સદરહું શે'રની હત્યાનો મામલો છે, રમેશ
સખળ, આ પ્રાસને લટકાવ્યો આમ ફાંસીએ

બકુલેશ દેસાઈ -

*

હતી

જેંચાયલી પણ છ ઉપર ઉત્તેજના હતી,
વિધાયલા હરણ સમી સંવેદના હતી.
આત્મીયતાની બળમાં ક્યાંથી ફસાઈ હું?
મળવાની આડમાં નરી અવહેલના હતી.
નક્કી જ કીડી તર્કની ચટકી ગઈ હશે,
નહિ તો કપોત વીંધવાની યોજના હતી.

છે અસ્તવ્યસ્ત ધારણાનાં ચિચ્છ ચોતરફ,
ઘટનાળ નહોરથી પીંખાતી ઝંખના હતી.
ચાકુઉછાળ વેદના વચ્ચે જઈ ઊભો,
માની લીધું એ આપની સદ્ભાવના હતી.
અહો અનીતિને ચલાવે સર્વ અક્ષરો,
ઔલાદ આંગળીઓની વારાંગના હતી.

અવસર આવ્યો
સાવ નપાવટ
દરિયે કીધું રાજ!
જળ ઉપરથી
ડૂબ્યો સૂરજ
થયું બધું તારાજ....
પવન કૂંઠાયો ધામધૂમથી
દેવપવનને એમ કે યાશે કૌમળ કૌમળ મોત.
પ્રલયકાળથી બનતું આવ્યું
બન્યું આખરે એ જ નહીં ને ગયું આંખનું પોત
રખડયા કરજે
જીવસટોસટ
થતો નહીં નારાજ...
અંધકારના મૂળમાં ડૂબ્યા સૂરજ જેવું?
શિવ શિવ આ શરીરનું
અંદરના સાથે જાળો રે નખખોદ
શ્યામ ધારણા ઉપર ભીંગે કાકવાણીના ટહુક,
મૂરખ એની સાથે માંડીશ
ના તું સાવ નક્કારી કોદ
અવતારી તું
સાવ નપાવટ
ભોગવજે કવિતા જ....

ટીંગાઈને જ ભે રહેવું હોય તો
ઘરમાં ખીંટીઓ ઘણી છે
પણ મને લંગર ગમતાં નથી
મારે તો હલેયું થઈ
નૌકાને ગતિ આપવી છે.
ભ્રુજા સરસ્વતીને મારે
ફરીથી પ્રવાહિત કરવી છે
ને એની સાથે વહી જવું છે.
મારે મારે દરિયો શોધવો છે
ને એમાં પહાડ પહાડ જેવડાં
મોળાં થઈ ભિછળવું છે.
આકાશમાં મલહાર થઈ
ધરતી પર મન મૂકીને વરસવું છે.
ઉજ્જડ ધરતી પર
તૃણમાંથી વૃક્ષ થઈ
ને વૃક્ષમાંથી વન થઈ વિસ્તરવું છે.
વનરાજીની ધારે
એક નદીકિનારે
હસતી રમતી ભીંતોવાળું
ઘર બાંધી
નાનકડા એક બાળકનો
આનંદ બની
ભિડાભિડ કરવી છે.

નયન દેસાઈ

ગીત

શમ્યા સાંઢણીના પડછંદા સુનો ડાયરો કોણ કસૂખો ઘૂટે ?
સગડ શોધતા રખોપિયાઓ ગયા નેળિયે જીવતર ખાંધી ખૂટે.
ભર્યા શ્વાસ વચાળેથી ડેલીના પગરવ ભાડે હવામાં કિકિયારી થૈ
કોણ આયખાના સૂંથણાને ટેલા દેશે લોહી નિગળતા ધા સાંધી દૈ
વળ્યા રમરણ પરભવની વાટે અમે વળ્યાં રવરવતી એકલતાની પૂઠે-
અશ્રીણ જેવું ઘેન ચઢે કે શમણાં આવે શમણામાં ધૂધરિયું રણકે
ઘેધૂર વડલો પાદર છોડી ગયો બધું સૂમસામ ન એકે ફળિયું રણકે
સૂના નિસાસાનો ભો લાગે ભરી બપોરી વેળ હવે ઘોળે દી લૂટે-
ઓળઘોળ થઇ ફરે અમારે માથે પડછાયો ગોઝારો કેાને કહીએ ?
રહી ગયો બોલાશ ખેરડે ભણકારાનો લખ્યો અખેવન ઝૂરાપો ભાયગના લહીએ
પ્રાગડના દોરા ફૂટે કે મનખો સળગે સમી સાંજના ઝાલરટાણું ફે-

અકિચન

કયાં છે ?

ખિચારા જાગનારાને જીવનમાંહે સ્વપન કયાં છે ?
સુરોને સ્વર્ગથી ઉપર જવા માટે ગગન કયાં છે ?
તૃષા હો માનસરની ને જડાઈ જિંદગી ભોમાં,
એ સ્થાવરને વિહંગ જેવું જરા પણ ઉડ્યન કયાં છે ?
થયા દુશ્મન પરસ્પર સ્વાર્થથી અક્કલ લડાવીને
પશુ જેવું ય સ્વાભાવિક મનુજ માટે જીવન કયાં છે ?
ભલાં ભોળાં પ્રભુયથેલાં સુભગ ઉપમાન છે તોપણ
ન દેખે ઝાંઝવાં એવાં હરિણ માટે નયન કયાં છે ?
ન ખારું હોય કાં જીવન ધમંડી એ સમંદરનું
સમર્પણનું ઝરણ જેવું વિમલ એને વહન કયાં છે ?
તમે તો ઉઝલર ગાયો સુરાનો કેફ ઉલ્કતથી
સનમના સ્નેહથી લીનું અકિચનનું કવન કયાં છે ?

ચંડીદાન ગદ્યી

ગીત

ચાદોનાં મલમલશાં અજવાળાં રોડીને ઓરડાઓ ખેરા આ ભરતા,
કૂટચાં બલૈયાંના નંદાયા ટહુકાઓ વેદનાના ખડાડ થઈ તરતા.
ચાદોનાં મલમલશાં....

લીડચાં આ બારણાંની ભોગળમાં ધૂજંતા,
કંઠણના અલસાતા નાદ.

અંધારે ઘૂંટાયા નયણાંમાં લાલ લાલ,
શરમાતા અળતાના સાદ.

ભીંત્યુંના ચંદરવે દરપણની આંખ્યુંમાં પોપડાના ચેરા આ ખરતા,
ચાદોનાં મલમલશાં અજવાળાં રોડીને ઓરડાઓ ખેરા આ ભરતા.
કૂટચાં બલૈયાંના...

ઠારેલા દીવડાની શગને અડકું જ ત્યાં,
ઊછળે છે આગ્યની છોળો.
છાતીનાં કેતરોમાં ઝીંકે છે માથાં આ,
ડંખીલી વાસંતી છોળો.

ખેરીને કિનખાખી વાધા, ને ઝલમલતાં છોળાંમાં ઓળા આ ફરતા,
ચાદોનાં મલમલશાં અજવાળાં રોડીને ઓરડાઓ ખેરા આ ભરતા.
કૂટચાં બલૈયાંના...

હંસરાજ ટાંક

ત્રણ હાંધકું

ભરીને ખેરો
ઊલો ચાડિયો, લઈ
કંઠગો ચેરો.

પક્ષીઓ ઊડે
આઠાશે, પડછાયો
ચાણીમાં ખૂડે.

દીપક ખૂંડે,
ખુલ્લું ઘર તોપણ
ઠાંઈ ના સૂજે !

કિશોર મોદી

*

પછી તું પા પા પગલી પાડતો થઈશ
 ઓફિસેથી પાછા ફરતાં હું તને આંગણાની ધૂળમાં રમતો
 જોઈશ. ‘આલ બેટા, આપણાથી ધૂલમાં ન રમાય, હાથ
 ને કોકાં ગોળાં ગોળાં થાય’ એમ કહીને હું તને તેડીશ
 ત્યારે તું અણગમો વ્યક્ત કરવા ખભાં ઉઠાળશે.
 ‘મમ્મી’ ને ‘પાપા’ની શબ્દરૂપી શૈશવી નૌકામાં વિહરતાં
 વિહરતાં તું નિત નવા નવા શબ્દોની ભાઈબંધી કરીશ.
 અકસ્માત તારી જિહ્વાથી અપશબ્દોનો પ્રયોગ થઈ જશે
 ત્યારે તને સમજાવીશ: ‘બેટા ચિતુ, આપણાથી આવું
 ગંદું ન બોલાય.’

મમ્મીની તીરછી નજર અને સૂચક મૌનથી ચોરડામાં
 ભોંઠપની ચુપકીદી છવાઈ જશે.

ક્યારેક ક્યારેક ‘લેસન કર્યું કે નહીં’નો મારો પ્રશ્ન તને
 કદાચ અજુગતો લાગશે. તું સાહજિક રીતે ડચકારો
 બોલાવી બેધડક ના કહી દેશે. ત્યારે હું માત્ર એટલું જ
 કહીશ, ‘ચિતુ, જવાબ આપવાની આ રીત સારી ન ગણાય.
 અને નતમસ્તકે તું સાંભળી લઈશ.’

ધીરે ધીરે તારા શૈશવી સરવરમાં ખીલેલાં જિજ્ઞાસાનાં
 કમળ તારા જ્ઞાનને ખેંચી લાવશે મોટેરાંની વાતોમાં.
 કેઈ આગંતુક સાથેના મારા વાર્તાલાપમાં તું ઓચિતો
 ટપકી પડશે ત્યારે મારા ચહેરા પર દોડી ગયેલી નારાજગીની
 રેખામાંથી શબ્દબાણુ વહૂટશે, ‘ચિતુ, વચ્ચે બોલ મા.’
 સોળ વર્ષે સુહૃદ સમાનતા સિદ્ધાંતે તું છેડાઈ પડી સવાલ
 કરીશ કે ‘પપ્પા મારું ઇન્સાલ્ટ કેમ કરો છો?’
 મારે કપાળે પરંપરાગત ટેવની કરચલીઓ પડશે છતાં
 હું તને કશું નહીં કહી શકીશ, ચિંતન.

મનોહર ત્રિવેદી

*
ખડુમરું ગીત

ભોંય ઉપર છાંયડીઓ આળખી
ગન્ધવતી લીંબુડીએ ભોંય ઉપર છાંયડીઓ આળખી

ફૂણેરી તીરખીએ ઝોનેરી તડકાના

ક્યાંક ક્યાંક રંગ ભર્યા છુટ્ટા

પડખેથી રહેજ પીંછી બોળીને કોરેમોરે

લેરખીના ગૂંચ્યા લેજ-ખુટ્ટા

હળુહળુ ખૂલે છે હળુહળુ ખૂલે છે પાંદ નીચે પોઢેલી ડાળખી

ગન્ધવતી લીંબુડીએ ભોંય ઉપર છાંયડીઓ આળખી

કાળી ચકલીનો ફિવટ ટહુકો ને

ખીચોખીચ ટહુકાથી ચીતરાયું આંગણ

એક એક પાંદડીએ રેખાતો નય પંથી

એક એક ખટલીનો ફાગણ

ક્યાંથી જો, આમ ફૂલકુંવરીની આવી આ ફરફરતી શ્વેત શ્વેત પાલખી

ગન્ધવતી લીંબુડીએ ભોંય ઉપર છાંયડીઓ આળખી

હસિત ખૂચ

*

યાચના

શ્રેષ્ઠ ત્રિવેદી

*

મત્યાસજ્ઞાન

તારીખટાણું જોઈ ચડાવી આંટી !

યાદ તમારી

છાપી લેજે, શબ્દે શબ્દે ટાંકી !

હવે અધિક માગો ના,

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી !

મારે જ નામે મેં

એક પરખીડિયું લખ્યું

મહીં સુકું

જર્જરિત

પાંદડું મૂક્યું.

મધુકાન્ત કવિયત

નગરને આવેલા એક દુઃસ્વપ્નનું ગીત

નગરની છમ્મ છાતીએ

પડછાયાના ખીલ્લા ઠોકે કોણ ?

રે ! કેમ

શ્વાસને કાચકાગળે ઘસી ઘસીને

લીરસાલસ કરવાનું વેરણ સુખ નગરને આપ્યું ?

રે ! કેમ

મુઠાં સળગા'વાતાં મશીનની ચીમનીઓ પરથી

કાળું ધુમ્મસછાયું વહેતું આભ

નગરની હથેળીઓમાં છાપ્યું ?

થખરફ થખરફ ઊંટ હવાનાં

લીડવચાળે તેતરવણાં કરે કોગળા ખર્ખર્ રોકે કોણ ? ?

થીજ ગયેલી નદી

પાતળી આંગળીઓ પર સડકાતો એક સ્પર્શ લઈ ઢાળાય

કહોને ક્યાં લગ રહેશે યાદ ?

ઢળી ગયેલી ઠંકુની ઢગલીઓની આ પાળે બેઠી સવાર

સામે કાંઠે રેશમ તડકા કેવું ઝરમર ઔર્યે જાય,

કહોને કરીએ કેમ વિવાહ ?

અવાજનો એક અડકો દડકો વાવ્યો, રામ !

શાપ બની ટોળાય

નગરની અરતે ફરતે ટોકો, ટોકો કોણ ? ? ?

આર. એસ. દૂધરેનિયા

કાળ છે

કાલમાંથી પાંગરેલો કાળ છે
આજના માથે પડેલું આળ છે.
મેં સમયના હાથ કાપ્યા એટલે
રક્તથી તરખોળ આ ઘડિયાળ છે.
પાંદડાને પાંખ ફૂટી - વેદના
ચીસ નામે આસમાની ડાળ છે.
તરફડે છે તરફડે છે માછલી
રેતમાંથી વિસ્તરેલી જાળ છે.
આ ક્ષણોનું શખ બળે છે એટલે
આજ જવાળાના હૃદયમાં કાળ છે.

કનૈયાલાલ મ. પંડ્યા

પ્રતિપ્રશ્ન

ગામનું
કેક જુવાન જણ
જુજરી ગયું છે.
તેઓ વાતો કરે છે,
'જીવ શી રીતે ગયો હશે ?
કેટલાં વાને ગયો હશે ?'
એકત્રીસ વર્ષનો હું
આ સાંભળું છું
અને
મનોમન પૂછું છું :
જીવ શી રીતે ટક્યો હશે ?
કેટલાં વાને ટક્યો હશે ?

નલિન પંડ્યા

વસ્ત્ર પર

બપોરે રણમાં
દાવાનળ પ્રગટે
પડછાયો ઐરાવત લાગે,
રણમાં સરોવર
સરવરમાં રણ
ઠરમાંથી નીકળેલો હાથી
હાથીમાં કીડીઓના કણ.

તપ્ત રેતાળ કણોમાંથી
એક મણુ વિચારો ઊંચકી,
સર્પાકાર ધૂમ્રવલયે
ગળે વીંટી ચાલ્યો ફર ફર
ફર ફર પાણીની તોર
ક્યાં છે થોર ? ક્યાં છે થોર ?
થોર એટલે રણમાં દોડતાં
ઝાંઝરમાંથી ખરી પડતી ધૂધરીનો થાક,
થાક એટલે રેતમાં યોગળતો
સાંઘણીનો સ્ખલિત ધ્વનિ.

થે થે રે નાચતાં ધૂધરીઓ થાકી,
બળબળતી રેતમાં પાનીઓ પાકી !
પાકેલી પાનીઓમાં ઊગવા માંડ્યા થોર
થોરને કાંટે બાઝેલી અંધારી તીણાશ
પસવાળતાં આંગળીમાંથી વસ્ત્ર પર
રક્તખિંદુ ટપક્યાં.

ફિલિપ ફલાર્ક

*

ગઝલ

આંખ એમાં તો બિચારી શું કરે!
હોય એનું એ જ બારી ખોલતાં.

આયના નાચી ઊઠ્યા આવાસના;
પ્રેમથી ખસ બે જ શબ્દો ખોલતાં.

તોલવાના તોલ પણ તૂટી ગયા;
લાગણીને ત્રાજવામાં તોલતા.

ટેરવાંચે કેટલાં લોંઠાં પડ્યાં;
શબ્દ કેરા શ્રીફળોને છોલતાં.

આલના રંગો બધા કંપી રહ્યા;
ફૂલની કોમળ કળીને ફોલતાં.

જયેન્દ્ર શેખડીવાળા

*

એક ક્ષણિકા

નગરવૃક્ષ રોકે અને પોંખી લે-
પ્રવાસો ય એવા રહ્યા છે જ ક્યાં?
તિરાડો તિરાડો હથેળી જ ક્યાં?
ઊભા સ્તબ્ધ આ સૌ ગમ્યા-અભુગમ્યા.

બધાં સ્વપ્ન જવાળામુખી થઈ જતાં
હવે એસ લઈ હું ઊભો આંખમાં.

ઊતરતાં ઊતરતાં ઊતરતો ગયો...
મને મૂકીને હું ખીજે ક્યાંક, ક્યાં?

સોલિડ મહેતા

*

અને

ક્યાંચે નથી એના વિષે નકશા અને
શોધી રહ્યો છું હું નવા રસ્તા અને

ક્યારે થશે પૂરી સફર કેં ના ખબર
મંજિલ તરફ ભરતો સતત પગલાં અને

દિવસે સતીવે યાદ એના નામની
રાતે સદા બેવાય છે સપનાં અને

છે ભાર સુધ્ધી પાંપણે હોવાપણે
કેં કેટલા આવી મળે રહેરા અને

સહવાસનાં પંખી બધાં ઊડી ગયાં
કેવળ રહ્યા ટહુકા તણા પડ્યા અને

સુકુન્દ રા. દવે

*

વિષદાન

કડવાશ—

મારી ને તમારી કાચી સમજની;
જિહ્વાના દંશની કે અહમ્ના તોરની;
એકલતાના અંધારની, જૂથખંધીના ભેરની;
તમારી સફળતાની વાડીમાં ઊગેલા
મારી ઈર્ષ્યાના થોરની—
હવે આ બધી કડવાશ રંગેરંગમાં વહે છે...
ચાલો હાફકિન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં જઈ
વિષદાન કરીએ.

યોગેશ જોષી

*
છતાં

કે સાવ સૂકી ડાળને સ્પર્શ્યો અને તરત
કે પાંદડાં ફૂટ્યાં છતાં ફૂલો ઊગે નહીં.
ફેંકી હતી મેં લાગણી દરિયામહી પછી,
સળગી રહ્યો દરિયો છતાં વાદળ તૂટે નહીં.
પલળી ગયો વૈશાખનો તડકો લથર પથર,
વરસ્યા કરે. પાણી છતાં દરિયો ખૂંચે નહીં.
ખાઝી ગઈ છે લીલ મારી બે ય આંખ પર,
થીજ ગયાં આંસુ છતાં સૂરજ ઊગે નહીં.
હું ભીંત પાસે કાન માંડી સાંભળ્યા કરું,
કણસ્યા કરે ઇંટો. છતાં ફૂંપળ ફૂટે નહીં.
બેગ્રી રહ્યાં છે એક ખૂણે સૌ પતંગિયાં,
ખુદલી હતી ખારી છતાં રસ્તો સૂએ નહીં!

રાજેશ વ્યાસ

*

હરપળ સીતાહરણ થતું રહે છે બેઉં છું,
હરપળ જટાયુ જેટલો લાચાર હોઉં છું.
ચારે દીવાલ ઘરની જતી શોધવા પછી,
ચહેરાઓ ન્યારે એકઠા કરેલ ખોડે છું.
કરચલી થઈ તમામ સાંજ ઊપસી આવતી,
તાબે થવા ન્યાં ચહેરો સવારે હું ધોઉં છું.
'મિસ્ક્રીન' કોઈ દિલાસો નથી કામ આવતો,
સૌ જાય છે માનીને અમસ્તો જ રોઉં છું.

દાન વાઘેલા

*
લાંબી ખબર

ના કશા ઐંધાણ કે ખીજ ખબર?
આંખમાં લથબથ ખૂંચે કોની ખબર?
કેંક અશ્વો હણહણે છે ક્યારના,
કેટલી ગઈ ને ફરી આવી ખબર?
પૂર શેતલનાં હવે શેં ખાળવાં?
સુઝી રેતીમાં ઘડી મૂકી ખબર.
રિક્ત મનમાં સાંભરણ પડવા ચરે!
રોજ ઊગે છે અહીં લીલી ખબર!
મીઠબોને વાવ પર શેં છોડવાં?
સાવ પાતાળે જઈ ઊભી ખબર!
લાલ રંગે પાળિયા રડતા રહ્યા,
લર બપોરે સૂર્ય દૂખ્યાની ખબર!
યાદનાં પડ ઊંચકીને બેયું તો-
કેટલા યુગની મળી તાજ ખબર!
ભૂંગળા સમ વેદનાઓ ગર્જતી,
આટલી લાગ્યો છું હું શહેરી ખબર.
ખુદ સમય આપે છે-શબ્દે શબ્દ 'દાન',
દોસ્ત કે દુશ્મન તણી લાંબી ખબર.

મહેશ શાહ

✽
ગઝલ

શ્વાસ જકડે છે સતત સળિયાની માફક રે મને
હું અરે કહું ને અરે સંલગાય કેવળ રે મને
કાચના રસ્તા ઉપર તડકો પડે ને ચાલવું
પીડતું રહેતું હજી એ બિંબનું છળ રે મને
હોલવી નાખું હવે તો હાથ એવું થાય છે
છે ખરફ કે આગ લાઈ આપ સમજણ રે મને
પગ પડે છે, એ સુકાતા હોય એવું એ નથી
આંખ પણ ખાડામાં દોરીને કહે ફટ રે મને
મારી એકલતાની ફરતે એક પડદો પાડી દો ?
હું જ પડદો થાઉં, મૂકું હું જ પાછળ રે મને ?

સૂપત નાનસી
✽
અર્જુનની ઉકિત

ના ચુકું,
મને ચકલીની આંખ પણ
હવે દેખાતી નથી.
દેખાય છે તે આંખમાં
સેવાઈ રહેલાં શમણાં.
માળો, ઇંડાં, ખચ્યાં, ચણ...
હું તીર નહીં છોડી શકું.

ચુકલ ચોકસી

✽
હવા

(૧)

ઓરડે-ઓરડે
સિલિંગ ફેનના ધારદાર
પાંખિયાઓ વડે ઘવાઈને
દોહીહુહાણુ થયેલી હવા
—અને સામે આપણા
માણસો જેવા
લાગણીશીલ પ્રાણીઓ.

સારું છે ને કે
આપણે
હવાને
બેઈ જ
શકતા નથી ?

(૨)

આપણે
હવા-ફેર માટે
માથેરાન
જઈ શકીએ છીએ.
ખીચારી હવા
માણસ-ફેર માટે
ક્યાં જાય ?

ત્રણ હંગેરિયન કાવ્યો
સપ્ટેમ્બરનો અંત/અનિલા દલાલ

નીચે ખીણમાં ઉઘાનો હજુ યે ખીલે છે
ઘર આગળનું ઊંચું ઝાડ હજુ યે લીલું છે
પણ ત્યાં, હિમાચ્છાદિત પર્વતના શિખર તરફ જુઓ,
તે તો અત્યારથી જ પાનખરનું દૃશ્ય પ્રકટ કરે છે.
મારા હૈયામાં જ્યોત જલાવતો ગ્રીષ્મ હજુ યે યુવા છે,
વસંત પૂરખહારમાં હજુ યે ત્યાં લમી રહી છે
અને છતાં અકાળ અને હતાશ પાનખર
મારા વાળની કાળાશને રાખોડી હિમકણ્ણોથી છાંટી દે છે.
જીવન તો વહે જાય છે. પાંદડીઓ ખરે જાય છે.
આવ, બેસ મારા ખોળામાં, મારી પ્રિયા, મારી નવવધૂ!
આજે મારે ખભે તારું શિર લપાયું છે
તું કેટલો શોક કરે—જો હું કાલે મૃત્યુ પામું તો? !
અરે, મને કહે—જો હું એકદમ મરી જાઉં—તો તું રડતી રડતી
શોકના ધુરખાઓથી મારા હૃઃખના અવશેષોને ઢાંકી દઈશ?—
કે, પછીના કેઈ પ્રેમીના પ્રેમથી ખેંચાઈ જઈ,
મારા નામને છોડી દઈશ—એક બીજા જ નામ માટે? !....
આહ, જો તું વિધવાના કાળા ધુરખાને છોડી દે તો,
તેને મારી કબર પર લહેરાવજે—પ્રલયનો કાળો ધ્વજ!
પછી મધરાતે છાયાઓમાંથી હું બહાર નીકળી આવીશ,
અને તેને મારી સાથે મારી કબરમાં લઈ જઈશ,
મને ભૂલી ગયેલી તારે ખાતર,
ઢોડી વહાવતા મારા હૃદયના ઘાને પાટો બાંધવા,
અને કેઈ વ્યથિતના આંસુ લૂછવા, જે તને હમેશાં ચાહશે,
તને એકલીને જ ચાહશે, ત્યારે પણ, ત્યાં પણ.

— / અનિલા દલાલ

સ્વતંત્રતા, પ્રેમ!

ઝંખના મારે કેવળ આ ખેની.

પ્રેમ માટે આપી દઉં

મુજ જીવન.

સ્વતંત્રતા માટે આપી દઉં

મુજ પ્રેમ.

(હંગેરિયન કવિ પેટોફિ શેન્દૅરનાં કાવ્યોનો અનુવાદ)

શૈશવ/મુકુન્દ રા. દવે

ત્યારે શબ્દ માત્ર સ્ફટિક શો હતો

ને વિચારો—જાણે તામ્બરંગી ફિરણે શિશિરનાં,

અને સરકે ખરંતાં પાનના ધૂમરાટ વચ્ચે જેમ ઝાકળ—

આપણું શૈશવ કદી ના થાયે દૂર.

વસંતો લાગતી તાજા ખુલ્લા ધાવ શી બચપણ મહીં,

ખોયા પછી હાથ લાગે કે બળનો—એવી તો ગ્રીષ્મો હતી.

મહેક ગુલાબની ધ્વનિ શી હતી

ને કરેણનો રંગ પણ એક હકીકત હતી.

આરસ શા ભૂમિદંશ્ય પર પતંગિયાનાં કુંકુમરંગી રાસ રસીલા,

રંગોનું કામણ મૌન બનીને સર્ચુંતું ગીતની નસનસમાં;

અકીકના જાદૂ-ઝબકાર સમા દીસતાં, ચકરાવા લેતાં કબૂતરો—

અને સંકલ વિશ્વ છાયું હતું હૈયાના નાનેરા ફલક પર.

(હંગેરિયન કવિ યેનદ્ર પ્લેધાનાં કાવ્યોનો અનુવાદ)

પુનઃ પ્રવાસ

તજ હજ ન વકતા કુટિલ વેણીભંગે પૂરી
હથેળી તણી ઉજળતા નથી કપોલગ્રી ઓસરી
પૂરા પરિચયે થયું હજ ન હૈયું આશ્વસ્ત આ
તથાપિ સખી નિર્દય પ્રિય પુનઃ પ્રવાસે પળે.

પ્રયાણ-દિવસ

પ્રયાણ-દિવસ-પ્રભાતઃ કલશોર પંખી તણે
સુણી અવશ કંપતી તરુણીઃ દ્વાયનેથી વહે
અતૂટ જળધાર ઉજળ, પતિસ્કંધને ભીંજવે.

પ્રતીક્ષા

‘સમાપ્ત દિન આ. ઢળ્યું સૂરજગિંઘ અસ્તાચળે.
કૂટચા તિમિર-અંકુરે અલકવંતી જો! ઘૌ બને.
પ્રવેશ ઘરભીતરે તું—હજ દ્વારશાખા પરે
સજી ભુજલતા, દંગે સજળ, કાં પ્રતીક્ષા કરે?’

વાયસ-શકુન

અવ થયો સૂર્યનો અસ્ત—
જા તું નીડે નિજ સખી પાસ
(સૂજે સુખે, જાત વાયસ!)

ખહું ક્યું સ્વજનસમ કાર્ય ત સ્નેહભાવેઃ
જે મને અશ્રુઝંઘ્યાં કરુણ લેત્યને રોતી મૂકી ગયો,
તે સખે! તુજ કુરકુર કર્યે કેમ આવે?

પ્રત્યાગમન

સુહંત પુલકાવલી ઇષિત મ્હાન વક્ષોજ પે,
પ્રમોહ વિલસંત કાજલવિહીન નેત્રે, કરે.
પ્રવાહ બની અશ્રુઓ કૃશકપોલ વક્રે લસે—
શું શું પ્રિય પધારતે ન મુગધાનું મંડન બને!

(સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મુક્તકોના અનુવાદ)

□

એક દંત રાક્ષસનાં ખુદ્લાં જડ્યાં જેવું આ ધર
મગર ખરછટ એની સિમેન્ટ ત્વચા

દાખલ થતાં જ હિંચકો

ચીંચવતો કચવાતો ડાકણ ડચકારો

ઝૂલે એના પર હવાનું પ્રેત

પછી આવે દીવાનખાનું

ભીત પર ફેટા

પીળાં પડી ગયેલાં ભૂતકાળનાં ચાકાં

આ શયનગૃહની અંધ ખંધી બારી

જેતી ગુણ આદિમ રચન

એની પાસેથી ચાલી જાય છે

વીજળીના તારની સીધી નૈતિક રેખાઓ.

પણે ગોખલો

એમાં ખેચાર દેવનો સરખાણો

ઘીનો દીવો—

ધર્મનું આશ્ચર્યચિહ્ન!

હાલકાના ડબ્બામાં ઉછેરેલાં તુલસી

ખૂણાઓના શયન સાથેના વિવાહના કોડલયા અન્ધકાર

ટ્રેન્ડેડના નાયકની અદાથી કર્યા કરે છે આત્મસંભાવ

માળિયામાં આપઘાત કરવાનું ગભીર પણે વિચારતો

ખેડેલો ઉદર

માળિયામાંથી દેખાતું મેઘું મરિયલ આકાશ

કદીક એકાદ તારો,

એની પછી જ હશેને સ્વર્ગ?

(ઇતરા)

—સુરેશ જોષી

ઓગણીસમા દિવસની સવારે પાટા બાંધેલી

આંખોને ખતાવાતા મૃત કુરુક્ષેત્રની જેમ કાવ્યનાયક

૩૮] કવિલોક - જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૮

ધર ખતાવે છે. આમ તો માનવમાત્રને કોષ્ઠક ને
કોષ્ઠક રીતે ધરનું આશ્વાસક-અભિનિવેશી વળગણુ
હોય છે જ. વળી, ધર જોવા કરતાંય સૂંઘવાની વસ્તુ
વધારે છે, નાયક સામાન્ય માણસનું હોય એવું ધર
ભાવકને સૂંઘવે છે, અને સૂંઘતાં જ ભાવકને ખાલ
આવી જાય છે કે આ ધરે નાયકને ખૂબ પીડયો
છે, ડરાવ્યો છે અને એથી જ તો એ-એક દંત
રાક્ષસનાં ખુદ્લાં જડ્યાં જેવું આ ધર-એમ કહે છે.
વળી, 'ખુદ્લાં', 'જડ્યાં', શબ્દો પર ભારપૂર્વક
અનુસ્વાર મૂકીને નાયક જ્યારે આ શબ્દો ઉચ્ચારે
છે ત્યારે આ ધર પ્રત્યેના દાંત કચકચાવતો શેષ-
આકેશ પણ પ્રગટ થયા વિના રહેતો નથી.

આ ધરને નાયકના સંવેદનેત્રી-એનાં સભાન-
અભાન વિચાર વર્તનની - લેશ માત્ર ચિંતા હોય
એવું પણ જણાતું નથી; કારણ કે એની ત્વચા
મગર-ખરછટ છે. અને એ પણ સિમેન્ટની ઠંડી
છતાં ફૂર—

નાયકની આંગળી પકડીને ભાવક ધરમાં પ્રવેશે
ત્યારે એના એકાદ પડખાને મગરખરછટી-કરકરી,
ફૂર ત્વચાનો સ્પર્શ થાય ત્યાં જ નાયકના શબ્દો
આંખ પર પડે છે.

—દાખલ થતાં જ હીંચકો

ભાવક આંગળીઓ વતી હીંચકો સ્પર્શે તે પહેલાં
જ એને ઝૂલતા જૂના હીંચકાનો ચીંચવાટ-કચવાટ-
ડાકણના ડચકારો જેવો-સંભળાય છે. એ સાથે જ
સ્વરવતા એકાંત વડે ઝૂલવાતા હવાના પ્રેતને નાયક
ખતાવે છે ત્યારે કોઈ જૂના-જૂતિયા આવાસમાં
આવી પડ્યાનો ડર ભાવકને થયેલો છે. આ ધરમાં

કોઈ રહી શકે એમ હોય તો તે હવાનું પ્રેત. હવા ગૂંગળાઈ ગૂંગળાઈને અંતે પ્રેત થઈને અતૃપ્ત ધરુણાઓ ચળગતી ઝૂલે છે.

પછી કોઈ 'ગાઈડ'ની જેમ નાયક કહે છે :

—પછી આવે દીવાનખાનું

અને ભાવક ડરેલો, છતાં કુતૂહલવશ પ્રવેશે છે એમાં. દીવાનખાના પર ભાવકની નજર પડે છે ત્યારે એને જર્જરિત-સ્મૃતિલંગાર સમું-ઉદાસ ભીંતોને લઈને માંડમાંડ ઊભેલું અંધારિયું દીવાનખાનું દેખાય છે. ભીંત પર ફેટા છે, પથ્થુ એ હવે પીળા છે. રસિક સ્મૃતિઓને સાચવતા સાચવતા ઘરડાખખ થઈ ગયેલા ફેટા મોટાંમસ પાનખરી પહોળાં જેમ ભીંતે લટકે છે. ફેટામાંનાં પાત્રો ખરી ગયાં છે. પીળાશ ટીંગાચેલી રહી ગઈ છે. ખચર નહીં ફેટાના કયા ખૂણામાંથી પ્રવેશી ગઈ હશે પીળાશ પાત્રોમાં !

પછી નાયક 'શયનગૃહની અંધ ખંધી ખારી' ખતાવે છે. આ અંધ ખંધી ખારી એ નાયકનો રસિક ભૂતકાળ—ચૂપ્પીદીથી લુચ્ચાઈથી કચારેક આંખો ખોલીને તો કચારેક એકાદ આંખ મીચી દઈને, હોઠ પર હોઠ ભીંડીને, શરમાળ હસીને નિહાળ્યો છે. એ ખારી હવે 'ગુલ્મ આદિમ' સ્વપ્ન જોવામાં પડી છે. અને સ્વપ્ન જ ભૂલે ને ! કારણ હવે તો આ ખંડમાં સ્મૃતિઓના લંગાર સિવાય બીજું ખચરું પથ્થુ શું છે ? હવે તો માત્ર કલ્પવાનું, સ્વપ્નવાનું ! નાયક આ શયનગૃહમાં પ્રવેશવાની હિંમત ખોઈ ખેઠો છે. એ પ્રવેશે અને સંતાઈ ગયેલા ખાળક જેવી સ્મૃતિ ક્યાંકથી ફૂદી આવે અને સંતાપે એ ડરે નાયક શયનગૃહમાં પ્રવેશતો નથી એટલું જ નહીં, પથ્થુ પેલી અંધ ખારી ખોલવાની પથ્થુ હિંમત કરી શકતો નથી. આ ઘરમાં નિર્હૃવ યીજ-વસ્તુઓ

સિવાય એનું પોતીકું કહી શકાય એવું કોઈ જ રહ્યું નથી. નાયકની સઘળી સમૃતિ એક પછી એક સળગતી દીવાસળીની જેમ ભડકી ગઈ છે. આ ઘર નાયક માટે અલિશાપ ખનીને રહી ગયું છે.

વીજળીના તાર પથ્થુ શયનગૃહની ખારીના ગુલ્મ આદિમ સ્વપ્નને ખંડિત કર્યા વિના જળવીને ચાલ્યા જાય છે. ખારીમાંથી પ્રવેશીને શયનગૃહમાં તાકવાનું અનૈતિક લખ્યું હશે એટલે જ કદાચ 'સીધી નૈતિક રેખાઓ' જેમ વીજળીના તાર 'પાસેથી ચાલી જાય છે' એ નૈતિક રેખાઓ પર ભાવકની દૃષ્ટિ સીધી સરીને દૂર ક્યાંક નીકળી જાય તો પહેલાં નાયકના શબ્દો કાને અથડાય છે :

—પણે ગોખલો

એમાં ખે ચાર દેવનો સરવાળો

ઘીનો દીવો—

ધર્મનું આશ્રય ચિહ્ન !

નાયક 'પણે ગોખલો' એમ કહીને ગોખલામાંના ખે-ચાર દેવ ગણાવે છે. નાયકનું આ ઘર આમ તો નાનું, એમાં પૂજનઅર્ચન માટે પૂજાખંડ અલગ ફાળવવાની મુશ્કેલી. અને જગ્યા હોય તો પથ્થુ નાયકની ધથર પ્રત્યેની ઉદાસીનતા એટલી ઘેરી કે ગોખલાથી વધારાની જગ્યા ફાળવવાની એની ધરુણ નહીં. પરંતુ નાયિકા ખૂબ શ્રદ્ધાળુ-એટલે 'ખે-ચાર દેવ' આગળ માથે ઓઢીને, દીવો કરવાનું, ખે હથેળાઓ જોડી એના પર માથું ટેકવવાનું એને ખૂબ ગમતું અને જોડાયેલી હથેળાઓ પર ટેકવાયેલા સિંદૂરી સેથાને દીવાના તેજમાં તગતગતો જોઈને નાયકને હસવું પથ્થુ આવતું કચારેક. પથ્થુ હવે ?

હવે કોણ છે આ ઘરમાં જે પહેના ગોખલા-

માંના ગંધાર્ધ ઊઠેલ બે-ચાર દેવોને સોનેરી અજવાળાં ચડાવે?

નાયકની વ્યથા તો અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

—દીવો દીવો—

અને પછીના શબ્દો નાયકના હૂંસકામાં ધકેલાઈ જાય છે. ઘસકાઈ ગયેલા આ શબ્દો થોડે દૂર તરતા દેખાય છે—

—ધર્મનું આશ્રય ચિહ્ન!

નાયિકાના જતાં ધર્મ જેવું આ ધરમાં રહ્યું જ ક્યાં?

નાયિકા ગઈ, ધર્મ ગયો. દીવો રહી ગયો—હોલાયેલો. દીવા પર હવે જ્યોત નહીં, પણ (જ્યોત જેવું જ) આશ્રય ચિહ્ન થરકે છે, અને એ પણ ધર્મનું.

નાયિકાની એવી જ ધાર્મિકતા રમરતા નાયક કહે છે:

—ઠાલડાના ડબ્બામાં ઉછેરેલાં તુલસી

નાયકનું ધર અગાઉ જોયું તેમ નાનું, એટલે જ મળ્યું એમાં ચલાત્રી લેવાની નાયિકાની સંતોષી વૃત્તિનું રમરણ થાય છે નાયકને. નાયિકાએ ઠાલડાના ડબ્બામાંના તુલસીશ્યામ વિવાહ પણ ઊભટથી—છિંમંગથી કરાવ્યાં હતાં, પણ હવે?

હવે ‘વિવાહના કોડલર્યાં અન્ધકાર’, ‘ટ્રેજેડીના નાયકની અદાથી આત્મસંલાપ’ કરતા જણાય છે.

(અન્ધકાર નાલખતાં કવિએ ‘અન્ધકાર’ મૂકાને ધણુ અંધાપા જેવા અન્ધકારને વધુ તીવ્ર બનાવ્યો છે.) ‘અન્ધકાર એટલે જ ક્યામ’ જેવું માર્મિક અર્થઘટન ‘કોડલર્યાં અન્ધકાર’માં અધૂરા રહી ગયેલા કોડનાં પણ દર્શન કરાવી જાય છે.

૪૦ | કવિલોક : જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૮

‘ટ્રેજેડીના નાયકની અદા’થી—એ પંક્તિમાં ‘અદા’ કાવ્ય-પ્રમારતમાંથી ધરી પડતી એકાદ ઈંટ જેમ વાગે છે. ‘અદા’ દ્વારા કવિને આ આખાય પ્રસંગને નાટકી કહેવો છે, કે સજ્જાત-અજ્ઞાનપણે, આ બનાવની ઠેકડી ઉઠાવવાને એમનો હેતુ છે? ગમે તે હોય પણ કવિએ ધાર્યું ય ન હોય એ રીતે નાટકી અસર નીચે લાવક આવે એ પહેલાં આખા ય ધરની નિર્માણવિતા, નિરર્થકતા અભિવ્યંજિત કરી દેતી નાયકની આ પંક્તિ મંડળાય છે—માળિયામાં આપઘાત કરવાનું ગમ્ભીરપણે વિચારતો ખેઠેલો ઉદર. ધર અવાવરુ પડ્યું હોય, વેરાન—ઉજ્જડ—ખેંધ પડ્યું હોય ત્યારે એનો કબજો ઉદર—વાંદા તરત જ લઈ લે છે. આ ઉદર પણ આ ધરમાં રહ્યો છે.

એની ઉજ્જડતા—વેરાનતા એણે માણી છે, પણ આ ધરની રવરવતી એકલતાથી એવો તો ઉઘાઈ ગયો છે કે એ આપઘાત કરવાનું વિચારે છે. અને તે પણ કોઈ તરંગ કે તુલ્કા રૂપે નહીં, પણ પૂરી ગમ્ભીરતાથી. આ કાવ્યમાં નાયક સિવાય એક પણ જીવંતપાત્ર લાવકને જોવા મળતું નથી. ધર માણસ માટે હોય પણ માણસ જ ધરમાં ન હોય તો ધરની ધર તરીકેની સાર્થકતા શી? એ ધર કે જ્યાં ઉદર પણ ત્રાસી ગયો હોય જીવવાથી, એ ધર મરિયલ નહીં તો ખીજું શું? આખું ધર મરિયલ લાગે છે, નિષ્પ્રાણ લાગે છે—ચુક્રિયમમાં સચવાયેલ, જૂઠું ભરેલ, નિષ્પ્રાણ પૂતળા જેવું. માળિયામાં ગળુંમેલું આકાશ પણ અહીંની જૂતિયા હવા ચાખી ચાખીને મરિયલ થઈ ગયું છે. આ ધરની સઘળી રચ્ચિતિ—સચ્ચિદને નીચોવી નીચોવીને એનો અર્ક સારવી લઈને કોઈકે એનો એકાદ તારો બનાવી આકાશે ટાંચી દીધો છે.

નાયિકાના સ્મિત જેમ, આ સમગ્ર વેરાન ઉજ્જડ પરિસ્થિતિમાં એકાદ તારાનું ટમટમવું નાયકને આશ્વાસક નીવડે છે. એકા કાળે એ યધી જ સ્વર્ગીય સમૃદ્ધિ-નાયિકાની હાજરીથી-આ ધરમાં હતી, પણ હવે એ એકાદ તારાની પાછળ સંતાઈ ગયેલી જણાય છે.

આ તારો એક વિરાટ દ્વારના ચળકતાં બટન જેવો નાયકને જણાય છે, જે દબાવતાં જ પેલું વિરાટ દ્વાર સડસડાટ ખૂલી જાય-પણ, એ બટન સુધી હાથ લંબાય ત્યારેનો એટલે જ એ સાશંક પ્રશ્ન છે :

એની પછી જ હશેને સ્વર્ગ ?

અને એ પ્રશ્ન સાથે એને ગળાડૂળ ખાતરી છે કે પેલા તારાની પાછળ તો સ્વર્ગ કદાચ હોઈ પણ શકે, પણ એ હવે અહીં-આ ધરમાં-તો નથી જ નથી.

પળેપળ ધર અંખતા નાયકની સ્વર્ગ ભણી મંડાયેલ દૃષ્ટિના સાશંક પ્રશ્નાર્થ સાથે કાવ્ય પૂરું થાય છે અને ત્યાંથી જ શરૂ પણ થાય છે.

એ ધર જે નાયિકાની હાજરીથી ભર્યુંભાદરું હતું તે એના જવા સાથે જ 'એકદંત રાક્ષસનાં ખુલ્લાં જડાં' જેવું બની ગયું છે.

નાયિકા વગરના ધરને ધર જ કેમ કહી શકાય ? નાયિકા હોય તો ધર એ ધર રહે-નાયિકા દ્વારા તો ધર મંડાય-પછી નાયિકા વગરનું ધર, ધર

કેવું ? એ ધર ભૂતિયા આવાસથી વિશેષ ખીજું શું હોઈ શકે કે જ્યાં પોતાપણું વસતું જ ન હોય !

નાયકની સમૃદ્ધિના-સુખના-સ્મૃતિના લીરેલીરા ધરમાં અટવાય છે. બહારથી અકબંધ અને ભીતરથી શીર્ણુવિશીર્ણુ થઈ ગયેલી ધર જેવી જ દશા નાયકની પણ છે જ. એટલે માત્ર ભેંકાર સ્મૃતિઓને સાચવતો, જર્જરિત, દીવાસળીના ખાલી ખોખા જેવો એ પણ ધરની જેમ જ કેટલું ટકે એની પણ શંકા રહે છે.

અંતે એક પ્રશ્ન ભાવકને થાય કે આ કાવ્યને શીર્ષિક કેમ નથી ? આખુંય કાવ્ય, ફક્ત ધડ વડે લડતા ચોદા જેવું જાણું છે. જે વિચારીએ તો ધર, ઉજ્જડ ધર, વેરાન ધર, ખંડેર, મરિયલ ધર, મરિયલ આકાશ કે દીવાસળીનું ખાલી ખોખું જેવાં અનેક શીર્ષિક મળી રહે.

તો કવિને એ નહીં મળ્યાં હોય શું ? મળ્યાં હશે, પણ એમણે મરાઠાપૂર્વક એ પ્રયોજ્યાં નથી. જે પરિચિત છે એનો પરિચય આપવાનું કાર્ય કવિનું નથી-જે અપરિચિત છે એનો પરિચય કવિ કરાવે. ભાવક પાસે જે નથી તે કવિ આપે છે. જે ભાવક શીર્ષિક આપી શકવાની ક્ષમતા ધરાવતો હોય તો કવિ શું કામ એ આપે ? એ કાવ્ય અને માત્ર કાવ્ય જ ન આપે ?

*

રમેશ પારેખનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી ગામમાં ૧૯૪૦ના નવેમ્બરની સત્તાવીસમી તારીખે થયો છે. કૉલેજના પ્રથમ વર્ષ સુધીનો અભ્યસ કરી હાલ તે અમરેલીમાં જ જિલ્લા પંચાયતની કચેરીમાં નોકરી કરે છે. ૧૯૭૦માં એમને ‘કુમાર-ચંદ્રક’ એનાયત થયેલો. એ જ વર્ષે એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘ક્યાં?’ બહાર પડ્યો અને તેને ગુજરાત સરકારનું પ્રથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયેલું. એમનો ખીજો કાવ્ય-સંગ્રહ ટૂંક સમયમાં પ્રકાશિત થશે. ચિત્રકળા, જ્યોતિષ, સંગીત અને સંમોહનવિદ્યા એમના શોખના વિષયો છે. (પટેલની ડેલી, લાટિયાશેરી, અમરેલી)

મનોહર (રતિલાલ) ત્રિવેદી નો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના હીરાણા ગામે ૧૯૪૪ના એપ્રિલની ચોથી તારીખે થયો છે. માલપરાના આ વતની ૧૯૬૩માં લોક-ભારતીની સ્નાતકની, ૧૯૬૫માં ડી. એફ.ની અને એમ. એ.ની ઉપાધિ મેળવી હાલ ઢસાની આર. જે. એચ. હાયર સેકન્ડરી સ્કૂલમાં શિક્ષણકાર્ય કરે છે. ૧૯૬૮માં ‘મોંસૂણી’ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ થયો હતો. ખીજો સંગ્રહ ‘ફૂલની નૌકા લઈને- -’ થોડા સમયમાં બહાર પડશે. વાતાવેશનનો પણ એમને શોખ છે. (‘પ્રણવ’, ઢસા જંકશન, જિ. ભાવનગર, ૩૬૪૭૪૦)

પેટ્રાફિ શેન્ટાર—આ હંગેરિયન કવિનો જન્મ કિસ્કોરોસમાં ૧૮૨૩ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે થયો હતો. સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રણયનાં ઊર્મિકાવ્યો આપનાર કવિએ ૧૯૪૮ની સશસ્ત્ર ક્રાંતિમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો અને તે લડાઈ દરમિયાન જ ૧૮૪૯ના જુલાઈની એકત્રીસમી તારીખે તેનું યુવાન વયે કરુણ મૃત્યુ થયું હતું. હંગેરીના ઉત્તમ ઊર્મિકવિઓમાં એની ગણના થાય છે. લોકજીવન અને કૃષિજીવનના અનેક વિષયોને એણે કાવ્યમાં નિરૂપ્યા છે. બાળપણમાં ઘરેથી ભાગી જઈ એ ખીડરમેયરની લલકારી દુનિયામાં પહોંચી ગયો હતો અને એક નાટકમંડળીમાં નટ તરીકે પણ જોડાયો હતો.

ચેનર્ રસેથી : મૂળ હંગેરીના પણ અમેરિકામાં રચાયેલા આ બહુભાષી કવિના દસેક કાવ્ય-સંગ્રહો પ્રકટ થયા છે. ૧૯૭૬ના જૂન માસમાં બાલ્ટી-મોર મુકામે યોગ્યેલી ત્રીજી ‘વર્લ્ડ કૉંગ્રેસ ઓવ પોએટ્સ’ના તે પ્રમુખ વરાયેલા. તેમના ‘વિન્ટર ટ્યૂન્સ’ નામક કાવ્યસંગ્રહમાંના ‘ચાઈલ્ડ્રૂડ’ કાવ્યનો આ અનુવાદ.

(4409 Brandywine Street, N. W.
Washington, D. C., 20016, U. S. A.)

[કવિતાવૃત્ત]

(અમને પ્રાપ્ત થતા કવિતા જગતના સમાચારો અને કાવ્યપુસ્તકોના સ્વીકારનો વિભાગ)

દયારામ દ્વિશતાબ્દી મહોત્સવ : મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવનના કલાકેન્દ્ર દ્વારા ૨-૩ જન્યુ-આરીએ ભવનમાં જ દયારામની દ્વિશતાબ્દીને મહોત્સવ ઉજવાઈ ગયો. કાર્યક્રમમાં ઉમાશંકર જોશી-એ 'પૂર્વસૂરિ દયારામ', નિરંજન ભગતે 'દયારામ અને આધુનિક રાધાકૃષ્ણગીતો' તથા કે. કા. શાસ્ત્રીએ દયારામના તત્ત્વજ્ઞાન વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં. ઉત્સવનું આયોજન અજિત શેઠ અને નિરૂપમા શેઠે કર્યું હતું.

● 'કવિતા સંગમ' શ્રેણીમાં ઉમાશંકર જોશીના સંપાદન નીચે આધુનિક મરાઠી કવિઓ પુ. શિ. રેગ, વસંત ખાપટ, વિદ્યા કરંદીકર, ગ્રેસ, મંગેશ પાડગાંવકર, નારાયણ સુર્વે અને સ્વ. આગતી પ્રભુનાં કેટલાંક કાવ્યોના

શુભરાતી અનુવાદની સાત પુસ્તિકાઓનો સેટ તાજે-તરમાં પ્રકટ થયો છે. દરેક પુસ્તિકામાં ડેમી કદનાં ૬૪ પૃષ્ઠો, ઉત્કૃષ્ટ કાગળ, સુધ્ધ મુદ્રણ અને પુસ્તિકાના આરંભે પ્રત્યેક કવિએ 'મારી કવિતા' શીર્ષકથી આપેલો સ્વકવિતાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય. સેટનાં રૂપિયા પાંત્રીસ. પ્રાપ્તિસ્થાન, વૉરા ઍન્ડ કં : ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ

● મહાકવિ ન્હાનાલાલ રમારકટૂરટ આયોજિત ૧૯૭૭-નું કવિ-વિવેચક મનસુખલાલ ઝવેરીએ આપેલું વ્યાખ્યાન 'નાનાલાલ કવિ' પુસ્તિકારૂપે પ્રકટ થયું છે. વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓને ઉપયોગી ૩૨ પૃષ્ઠોની આ પુસ્તિકાની કિંમત રૂપિયા બે. મુખ્ય વિકેતા : કુમકુમ પ્રકાશન, મામુનાયકની પોળ સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧

સાહ્યાર સ્વીકાર (નીચેના કાવ્યસંગ્રહો અમને પ્રાપ્ત થયા છે.)

મધ્યમા : રાજેન્દ્ર શાહનો નવમો કાવ્યસંગ્રહ. કાવ્ય પૂર્ણ, પૃ. ૯૦, રૂ. ૧૦, પ્રાપ્તિસ્થાન; એન એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., ૧૬૫, સામળદાસ ગાંધીમાર્ગ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨.

વ્યાકુલ વૈષ્ણવ : ઉશનસુ, પ્ર. કુમકુમ પ્રકાશન, કાવ્ય પૂર્ણ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૭

એકાન્તોની સોડમાં : વજ્રલાલ દવેનો પ્રથમ કાવ્ય-સંગ્રહ, કાવ્ય પૂર્ણ, પૃ. ૬૪, રૂ. ૫, પ્રકા. રૂપાલી પ્રકાશન, ૮૦, ગિરધરનગર, અમદાવાદ-૪

લીલપ લાગણીની : નવોદિત કવિ જોષીતારામ પટેલનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ કાવ્ય પૂર્ણ, પૃ. ૬૮, રૂ. ૫, મુખ્ય વિકેતા : આદર્શ પ્રકાશન, ૨૪૬૮/૧ રાયખડ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

રૂપરોમાંચ : શશિશિવમ્તો ખીન્ને કાવ્યસંગ્રહ.

કાવ્ય પૂર્ણ, પૃ. ૮૦, પ્ર. આદર્શ પ્રકાશન, ૨૪૬૮/૧, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ-૧

સહજ : વાડીલાલ ડગલીનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. પાકું પૂર્ણ, પૃ. ૧૧૧, રૂ. ૧૦, પ્ર. બાલગોવિંદ પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧

નખશિખ : નવોદિત કવિઓ હરીશ મીનાયુ, જયેન્દ્ર શેખડીવાળા, રાજેન્દ્રસિંહ બડગલ અને અદમ દંકારવીએ કેટલીક શુભરાતી ગઝલોનું સંપાદન. કાવ્ય પૂર્ણ, પૃ. ૭૬ રૂ. ૧૨, પ્ર. જયેન્દ્ર શેખડીવાળા, ડી/૫૩, યુનિવર્સિટી કોલોની, વલ્લભવિદ્યાનગર, ૩૮૮૧૨૦. દંદેરો : લિટરી કમ્પલ ગોધરા વતી બાબુ સુથાર અને વિનોદ ગાંધીએ આ લઘુ સામયિકનો (ડિસેમ્બર ૭૭), ગોથો અંક સુધીર દેસાઈની નવ કાવ્ય-રચનાઓ સાથે પ્રકટ કર્યો છે. લવાજમ રૂ. ૫, 'શીતલ' ભગવદ્ સોસાયટી, ગોધરા.

દયારામ સંદર્ભસૂચિ

સંપા. પી. પ્રકાશ વેગડ

આ સૂચિ નીચે પ્રમાણે પાંચ વિભાગોમાં વહેંચી છે.

ક. જીવનચરિત્ર અને વિવેચનવિષયક ગ્રંથો.

ખ. જીવનચરિત્ર અને વિવેચનવિષયક લેખો.

ગ. કાવ્ય-રસારવાહન.

ઘ. દયારામ મુદ્રિત ગ્રંથો અને મુખ્ય કાવ્યો (સંપાદન, વિવેચન, સ્વતંત્ર ગ્રંથ કે કોઈ સંગ્રહમાં સંગૃહીત હોય તેની વિગત સાથે)

ચ. દયારામકૃત કાવ્યોના સંગ્રહો તેમ જ અન્ય કાવ્ય-સંગ્રહો જેમાં તેઓના કાવ્યો સંગૃહીત હોય.

નોંધ: ખ, ગ, અને ઘ વિભાગમાં લેખ કે સંચયના ઉદ્દેશ્યને અંતે આપેલો ક્રમાંક કે અને ચ વિભાગમાં જે ગ્રંથ સાથે એનો સંબંધ છે એ ગ્રંથનો નિર્દેશ કરે છે.

[ક] દયારામનું જીવનચરિત્ર અને

વિવેચનવિષયક ગ્રંથો:

૧. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી. દયારામ અને હાફેઝ. મુંબઈ, ગુજ. પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, પ્ર.આ. ૧૯૦૧ પૃ. ૪૮. પુનર્મુ. મંજુલાલ મજમુદાર સંપા. કૃ. મો. ઝવેરી લેખસંગ્રહ. કા. ગુ. સભા, મુંબઈ. પ્ર. આ. ૧૯૫૧ પૃ. ૬૭૫.

૨. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી. ત્રણ જ્યોતિર્ધરો: અખો, શામળ, દયારામ. વડોદરા, છુટાલા પ્રકા. પ્ર. આ. ૧૯૭૩ પૃ. ૧૯૨.

૪૪] કવિલોક • ભનુચારી-કેશુચારી ૧૯૭૮

૩. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી. કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ. પ્ર. આ. ૧૯૦૮ ખીજી આ. ૧૯૫૭નું શીર્ષક 'કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ અને નવધરામની જીવનગાથા'. મુંબઈ, કા. ગુ. સભા, પૃ. ૯૨+૮૮.

૪. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી. દયારામ (સચાજ સાહિત્યમાળા પુ. ૧૪). વડોદરા, એમ. સી. કોઠારી. પ્ર. આ. ૧૯૧૮ પુનર્મુ. ૧૯૪૮ પૃ. ૪+૧૧૯.

૫. જગદીશ શાહ. મધ્યકાલીન ભક્તિમાર્ગી કવિતાનું અધ્યયન (નરસિંહ, મીરાં અને દયારામ). રાજ-કોટ, દક્ષિણ ગુજ. યુનિ. એમ. ફિલ. ૧૯૭૭ [અપ્રકાશિત].

૬. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ. બંશીખોલના કવિ યાને ભક્તિકવિ શ્રી દયારામભાઈનું જીવનદર્પણ. પ્રકા. નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ, ડભોઈ-વાળા. પ્ર. આ. ૧૯૬૩ પૃ. ૪૩૨+૧૧૪.

૭. ત્રિજીવન જમનાદાસ શેઠ. કવિરત્ન દયારામની સંપૂર્ણ જીવનકથા. સુરત, ગુજરાત સ્ટાન્ડર્ડ પ્રેસ. પ્ર. આ. ૧૮૯૯ પૃ. ૧૨+૧૨૦.

૮. બહેચરભાઈ ર. પટેલ. રસિક કવિ દયારામ. અ'વાદ, નંદિતા પ્રકા. પ્ર. આ. ૧૯૬૭ પૃ. ૩૬.

૯. ભોળાનાથ બાપાલાલ કંધારિયા સંપા. કવિ ચર્યા-માળા. અમદાવાદ, મનહર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ. ખીજી આ. ૧૯૩૪ પૃ. ૧૩૪ [દયારામવિષયક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો તથા માસિ-

કામાં પ્રકાશિત એકસો દસ લેખોના સંચય
૬. સ. ૧૯૦૧થી ૧૯૨૫ સુધી].

૧૦. ભોળાનાથ આપાલાલ કંથારિયા સંપા. દયારત્ન-
માળા. ભા. ૧ પ્ર. આ. ૧૯૨૪ પૃ. ૫૮+૬૦.
ભા. ૨ પ્ર. આ. ૧૯૨૬ પૃ. ૧૩૮ [દયારામનાં
કાન્યોતો પરિચય, સંચય અને દયારામનું કથું
કાવ્ય કયા સંગ્રહમાં છપાયેલું છે એની સંદર્ભ-
સૂચિ વિષય વર્ગીકરણ અને અન્ય વિગત સાથેની
બંને ભાગોમાં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૧૧. મદત ઓઝા. દયારામ. અમદાવાદ, સોનલ પ્રકા-
શન. પ્ર. આ. ૧૯૭૬ પૃ. ૫૨.

૧૨. મહાવીરસિંહ ચૌહાણ. ગુજરાત કે કવિ દયારામ
ઓર ઉત્તરી હિન્દી કવિતા. વલ્લભવિદ્યાનગર,
સરદાર પટેલ યુનિ. પીએચ. ડી. મહાનિબંધ,
૧૯૬૪ [અપ્રકાશિત].

૧૩. મૂલચંદ તુલસીદાસ તેલીવાળા તથા જેઠાલાલ
ગો. શાહ. ભક્તકવિ દયારામનું આંતરજીવન.
પ્રકા. નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ, ડભોઈવાળા.
પ્ર. આ. ૧૯૩૧ પૃ. ૪૦+૭+૪૬૮+૮.

૧૪. વિષ્ણુકુમાર વ્યાસ. કવિ દયારામ [દયારામના

અનુસંધાન] સુમિત્રાનંદન પંત [પૃષ્ઠ ૧૬થી

હતા. અહીં ‘છંદોની પાયલ’ ઉતારીને પણ શબ્દચુતિ-
નું સૌન્દર્ય સિદ્ધ કરી શક્યા છે. નદીને ધેનુના
રૂપકથી વર્ણવીને જાતને વ્યાકુલ વત્સ રૂપે રજૂ કરીને
પંતજીએ એમના પલ્લવકાલીન ભાવોદ્રેકને ફરીથી
પ્રગટાવ્યો છે, એક રસ-રચના સાથે, અને પેલા આરંભ-
કાલીન ગીતપ્રશ્નને છેવટનો ખનાવતા ગયા છે:

ખાંધ દિયે કયોં પ્રાણુ-પ્રાણોંસે!

તુમને ચિર અનંન-પ્રાણોંસે!

જીવન પર આધારિત ત્રિઅંકી નાટક]. મુંબઈ,
રંગભૂમિ. પ્ર. આ. ૧૯૬૦.

૧૫. ‘વેશ્વાનર’ (દયારામ વિશેષાંક). પ્રેમલાલ ગો.
મેવયા સંપા. વેશ્વાનર વર્ષ ૧૦ અંક ૧-૨
હિસે. ૧૯૫૬ અને જન્યુ. ૧૯૫૭; વર્ષ ૧૦
અંક ૩-૪ પોપ-મહા સંવત્ ૨૦૧૭.

૧૬. શંકરપ્રસાદ જીવનલાલ રાવળ સંપા. દયારામ-
ભાઈનું જીવનચરિત્ર. છોટાલાલ ગિરિજાશંકર
જોષી સંગ્રહીત અને મૂલચંદ તુ. તેલીવાળા
સંશોધિત. પ્ર. આ. ૧૯૨૦ પૃ. ૪૦+૩૨૪. પ્રકા.
નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ, ડભોઈવાળા.

૧૭. સી. સી. શાહ અને વિનોદચંદ્ર ડાહ્યાલાલ પાઠક
સંપા. દયારામ શતાબ્દી સ્મૃતિગ્રંથ. ડભોઈ,
ઓચ્છવલાલ જમનાદાસ મદિયા. પ્રકા. સાલ
નથી. પૃ. ૨૦૨+૩૪.

૧૮. સુભાષ મ. દવે. દયારામ: એક અધ્યયન.
અંવાદ, અનડા. પ્ર. આ. ૧૯૭૦ પૃ. ૨૯૫. [મ.
સ. યુનિ. પીએચ. ડી. મહાનિબંધ, ૧૯૬૨]

૧૯. હરીન્દ્ર દવે. દયારામ. મુંબઈ, પરિચય ટ્રસ્ટ.
પ્ર. આ ૧૯૬૭ પૃ. ૭૨. (ક્રમશઃ)

ગોપન રહે ન સહેગી અખ યહ મર્મ-કથા
પ્રાણોં કી ન રુકેગી બદલી વિરહ-વ્યથા
વિવશ કૂટે ગાન - પ્રાણોં સે!
ખાંધ દિયે કયોં પ્રાણુ - પ્રાણોં સે!

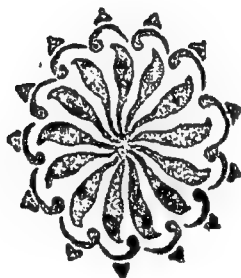
લેખના આરંભમાં જે મોહિતોને નિર્દેશ થયેલો
એ પત્ર માટે પ્રાણુની વસ્તુ હતી. પ્રાણુ એમના
માટે એક સત્તા હતી, ‘હૃદયની દૃષ્ટિ’-ઈમોશનલ
ઈનસાઈટ હતી. આ ભૂમિકા સમજતા ભાવકો
એમની નજીક જલદી જઈ શકશે.

કવિલોક • જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૮ [૪૫

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY-1

વિવિત્સુ (અનુ. આગલી પૂર્તિમાંથી)

પ્રમાણે એઓ અત્યંત સરલ અને નિખાલસ હતા. જન્મે ખડાયતા વણિક અને ધર્મે વૈષ્ણવ હોવા છતાંય એઓ અન્ય ધર્મો વિષે પણ તક મળ્યે જિંડો અભ્યાસ કરી લેતા. અરે, છેક સાઠ વર્ષની વયે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી, એક નિબંધ લખી એમણે પારિતોષિક પણ મેળવેલું. ઉપનિષદોના અનેક શ્લોકો પણ એમને કંઈક હતા. એમની વિદ્યોપાસના જેટલી પાટી એટલી જ કાચી એમની વ્યવહારોપાસના. પરિણામે ક્યારેક સંબંધીવર્તુળમાં તકલીફ ઊભી કરે તેવો વ્યવહાર પણ કરી ખેસે. અને આમ છતાંય એમની બાલકસહજ નિખાલસતાથી સુગ્રાત સહુ કદી કટુતાનો અનુભવ કરતા નહિ.

ચિમનભાઈએ ઈ. સ. ૧૯૧૫થી એટલે કે પોતે મૅટ્રિક થયા તે અરસામાં કાવ્યસર્જનનો આરંભ કરી દીધો હતો. એમનું પ્રથમ કાવ્ય ‘જૂની યાદ’ ‘સમાલોચક’માં પ્રકટ થયું હતું. પછી તો એમની રચનાઓ ‘પ્રહ્લિપ્રકાશ’, ‘વસંત’, ‘સાહિત્ય’, ‘સમાલોચક’, ‘ગુજરાતી’ આદિ સામયિકોમાં પ્રકટ પણ થવા લાગી હતી. સ્વયંપ્રેરણા છતાંય તે કાળે જેનો ધોમ ધખતો હતો તે કવિવર ન્હાનાલાલના અનુકરણમાં એમણે અનેક કાવ્યો રચ્યાં હતાં. આ ઉપરાંત ગોવર્ધનરામ, ‘કાન્ત’, કે. હ. ધ્રુવ અને આનંદશંકર ધ્રુવની પણ એમના પર જિંડી અસર હતી. ખોતેર કાવ્યોનો એમનો ‘રાસખાંખડી’ સંગ્રહ આની ગવાહી પૂરશે. આ રાસગુરુમાંથી ‘બાલુડાં’, ‘ઉદ્દ્યોધન’, ‘ઝહેનનું ગીત’, ‘સહિયર થંભી ગઈ’ અને ‘સુહાગી રમરણ’ જેવી કૃતિઓ ધ્યાન ખેંચે છે છતાં

એમાંના કલાપક્ષની ઊણપ ખૂંચે છે. એમના વ્યક્તિત્વના સરલતા અને નિખાલસતા જેવા ગુણો એમની કાવ્યરચનામાં અલિપ્યક્તિપક્ષે દોષો બનીને ઊભા રહે છે અને પરિણામે વ્યંજનાનો અભાવ ખટકયા કરે છે. એમની કવિતામાં એમનો શિક્ષકજીવ અછતો રહેતો નથી. અને આથી જોઈ શકાય છે કે એમની કાવ્યવિભાવના જીવનલક્ષી છે, ઠલાલક્ષી નહિ. છંદ અને પદ્ય પર એમનો ઠીકઠીક કાબૂ હતો. એમણે કવિતામાં કવિતાની કલા કરતાં જીવનની કલાની જ જિંકર કરી હતી. વળી, સંસ્કૃત ભાષા પર પણ એમણે પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું, તેથી કેટલીક પ્રાસંગિક રચનાઓ એમણે સંસ્કૃતમાં પણ કરી હતી. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ઉપરાંત મરાઠી અને બંગાળી પણ એઓ જાણતા હતા. એમની રચનાઓમાં સહજ ભાવસ્ફુરણ અને ભાવનાનું વાતાવરણ રુચે તોય એમાં કલાનું અનવતરણ ખૂંચે જ ખૂંચે. જોકે એમણે પોતાની રચનાઓ માટે એવો જોયો દાવો કર્યો નહોતો નથી. એમણે પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર રાખાલદાસ બંદોપાધ્યાયની ઐતિહાસિક નવલકથા ‘મયૂખ’નો એ જ શીર્ષકથી ગુજરાતી અનુવાદ વિ. સં. ૧૯૮૮માં પ્રકટ કર્યો હતો. એમની અન્ય અગ્રંથરથ કાવ્યકૃતિઓનો સંગ્રહ ‘વિવિત્સુ કાવ્યો’ નામે પ્રકટ કરવાની તૈયારી થઈ ગઈ હશે એમ એની જાહેરાત પરથી લાગે છે, પરંતુ એ સંગ્રહ હજી પ્રાપ્ત થયો નહોતો નથી. આમ, એમણે આછીપાતળી પણ પોતાની કાવ્યસરવાણી સદા વહેતી રાખી હતી.

(અનુ. પાછળથી ચાલુ)

જવાના સમાચાર સાથે જ ‘મધ્યાહ્ન’ કાવ્યસંગ્રહના એક કાવ્યની એમની આરત યાદ આવી જાય છે કે

મને ક્યાં લઈ ચાલ્યા મુરારિ!
અને એ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓ ગૂંજી રહે છે:

[તા. ૧૦-૨-૭૮ના રોજ આકાશવાણી અમદાવાદ પરથી પ્રસારિત અંજલિનો સંદેશ]

કરવી હોય વલે તે કરશો, હરિ, જે હૈયે ધારી
આપ થકી અળગો નવ કરશો એટલી આરજી મારી!

આજે આપણી પણ આ આરજી હો કે માણેકનો ચૈતન્ય-
અંશ પરમ ચૈતન્યમાં લીન હો!

સહગત કરસનદાસ માણેક

ધારુ પરીખ

માણેક ગયા હા ગયા જ. આવું વારતવ સ્વીકારું છું ત્યારે ય થાય છે કે કવિના અક્ષરદેહને કદી કાળનો કાટ લાગતો નથી. કવિનું, આમ, મૃત્યુ શક્ય જ નથી. હા, એનું જન્મવું જ સ્વીકાર્ય હોઈ શકે. એ રીતે કવિ કરસનદાસ માણેક ૧૯૦૧ના નવેમ્બરની ૨૮મી તારીખે કરાચીમાં જન્મેલા. એમણે સમગ્ર શિક્ષણ કરાચીમાં જ લીધું હતું. વચ્ચે ૧૯૨૧માં મહાત્મા ગાંધીની અસહકારની ચળવળથી આકર્ષાઈ અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં બે વર્ષ અભ્યાસ કરી ગયેલા. પરંતુ એમણે આખરે બી. એ.ની ઉપાધિ કરાચીની ડી. જે. કૉલેજમાંથી મેળવી. પછી તો ત્યાં જ શિક્ષણક્ષેત્રમાં જોડાઈ ગયા. દરમિયાનમાં ૧૯૩૦-૩૧ એમ બે વાર જ્ઞેયયાત્રા પણ ભોગવી ચૂકેલા. પછી તો એઓ કરાચી છોડી મુંબઈ આવી વસ્યા. શિક્ષક મટી પત્રકાર બન્યા. મુંબઈના પ્રસિદ્ધ દૈનિક ‘જન્મભૂમિ’ના તંત્રી વિલાગમાં જોડાયા. નિવૃત્તિકાળમાં એમની પ્રિય પ્રવૃત્તિ ત્યારે કથા-કીર્તન અને માણુલદની શૈલીએ આખ્યાનોનું ગાન. એમના કંઠની મીઠાશ, રજૂઆતની રસિકતા અને અર્થઘટનની નૂતનતાથી અનેક શ્રોતાઓના એ પ્રિય થઈ ગયા હતા.

આવા સર વ્યક્તિત્વવાળા કરસનદાસ માણેકની ચિરકાલીન કાર્તિ તો કવિ તરીકેની જ રહેશે. આમ તો એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિને આરંભ ૧૯૩૨માં એમનું પ્રથમ ખંડકાવ્ય ‘ખાખનાં પોવણાં’ પ્રકટ થયું ત્યારથી ગણી શકાય. આથી ગાંધીયુગના મધ્યાહને એમનું આગમન. આથી વિષય, ખાની, અભિવ્યક્તિ: બધી રીતે એ ગાંધીયુગના કવિ હોય છે. ‘આલબેલ’ કાવ્યસંગ્રહ જોતાં સંસ્કૃત, તો ‘વૈશંપાયનની વાણી’ તથા ‘મધ્યાહ્ન’ કાવ્યસંગ્રહો પર નજર કરતાં માત્રામેળ હંદો, દેશી ઢાળો, લયરમણા, આખ્યાન શૈલી અને લોકલાપા પરનું એમનું

પ્રભુત્વ અછતું રહેશે નહિ.

એમની કવિતામાં કટાક્ષ વકરપે રજૂ થાય છે. એમાં એક સમાજચિંતકનું ઉત્તરદાયિત્વ એ અદા કરતા જણાય છે. પરંતુ આ બધું એમણે કળાના ચોક્કામાં રહીને કર્યું છે. એમના તેજસ્વી કટાક્ષો સોંસરા નીકળી શક્યા છે તેની પાછળ હૃદયનો શુદ્ધ ઉદ્વેગ જ કામે લાગ્યો છે.

એમના કવનરાશિમાં પ્રણયનાં પણ ભાવેદ્વિ-લર્પી સફળ કાવ્યો જોવા મળે છે. પણ એમની કવિતાનો મહદંશ છે આધ્યાત્મિકતા અને ધાર્મિકતા. ધાર્મિક પાખંડો સામેની એમની કવનપ્રવૃત્તિ નરદમ નારિતકતાનો સૂર નથી, પરંતુ હરદમની આસ્થાનો અવાજ છે. પરમ તત્ત્વ પ્રત્યેની અખૂટ શ્રદ્ધા એમાં અનુભવવા મળે છે. આથીરતો એઓ નિષ્કળતાઓ કે દુઃખોને પણ ધંધરની જ બંદીસ સમજી વધાવી લે છે. એમની આ ભક્તિસરિતામાં ‘આલબેલ’ કાવ્યસંગ્રહ પછી અચૂક ભરતી આવેલી નોઈ શકાય છે. એમના વ્યક્તિત્વનો આ જ પ્રધાન અંશ છે અને એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો આ જ પ્રધાન રસ છે. એમની પાસે સામાજિક સલાનતા સાથે ઉત્કટ ધંધરલીનતાવાળું ઉમદા હૈયું હતું. એમાંથી જ સહજરીતે એમની ભક્તિ-પ્રધાન, અધ્યાત્મપ્રધાન કાવ્યસરવાણી સ્વતી રહેતી હતી.

આમ, પ્રથમ કવિ તરીકે ચિરસ્મરણીય રહેવા સર્જાયેલા કરસનદાસ માણેક વાર્તાકાર, નાટ્યલેખક, નિબંધકાર, રેખાચિત્રકાર, અને અમુક અંશે સ્વસ્થ વિવેચક પણ હતા. આવી માતબર વ્યક્તિનું, સાહિત્ય-સર્જન દ્વારા, અદના સરસ્વતી-ઉપાસકનું અને કથા-આખ્યાનના જાહેર ગાન દ્વારા સમાજ-સંસ્કારસેવકનું આમ પંચોતેર વર્ષ પૂરાં કરી ચાલો નીકળવું એ આપણે માટેકેમ આઘાતક ન હોય? છતાં આ ભક્તહૃદયી કવિન

(અનુસંધાન જુઓ પાછળ)

With Best Compliments

From

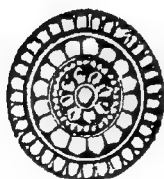
INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Grams : JEWELBERIN, BOMBAY

Phones : 267215

(Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches)

કવિજીવનકે ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર-વસંત-૨૦૩૪-સપ્તમ અંક ૧૨૨-દ્વિજ અંક ૫૦

કાવ્ય

માર્ચ-અપ્રિલ ૧૯૪૮

કેસડાં ખીલ્યાં (સુન્દરમ)	૬૦
આંખો અન્નાણી (સુન્દરમ)	૬૦
રંગ કેસરિયો (સુન્દરમ)	૬૧
જલની લહર (રાજેન્દ્ર શાહ)	૬૧
બનહદની સીમા પાર (રતેહરશિમ)	૬૨
માતૃત્વ, એક પૂર્યતાની ઋયાઓ (હિચનસ)	૬૩
એક ધામલ અને તેની સારવાર વિશે (જયન્ત પાટક)	૬૪
— (ધીરુ પરીખ)	૬૪
પરાવૃત્તિ (રાજેન્દ્ર શુક્લ)	૬૫
ને પછી (મનસુખ વાઘેલા)	૬૬
સાંત્વન (વિપિન પરીખ)	૬૭
— (લક્ષ્મીકાન્ત ધંસનાવા)	૬૭
કશુંયે ચાહી શકાય એવું છે તારામાં? (ચન્દ્રકાન્ત શેઠ)	૬૮
અંતરિયાળ (મજલાલ દવે)	૬૯
— (ભિજમશી પરમાર)	૭૦
— (શૈલેન રાવલ)	૭૦
ખૂમાં ફરતા ફરતા ('આશિષ')	૭૦
વસન્ત-પંચમી (જયદેવ શુક્લ)	૭૦

અનુવાદ

નિમિષ (રાજેન્દ્ર શાહ)	૭૧
-----------------------	----

ગ્રાહકોને સૂચના

આપનું સરનામું બદલાય ત્યારે તરત જ કાર્યાલયને જાણ કરશો, જેથી આપનો અંક ગેરવહે ના જાય.

સુધારો : ગતાંકમાં શ્રી સુન્દરમના કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિ : 'મારે કવિતામાં પેલા ક. દ. ડા. દલપત ધાવું' એ પ્રમાણે વાંચવી.

તંત્રી - ધીરુ પરીખ

ગદ્ય

ચંદ્રશંકર ભટ્ટ ૪૯ કવિતાનો જન્મ
રમણલાલ નેશી ૫૦ અર્વાચીનકવિતા
સુમન શાહ ૧૨ આધુનિક કવિતામાં
વિચારસંધિ
ચંદ્રવદન મહેતા ૭૩ મારી સર્જનપ્રક્રિયા
પી. પ્રકાશ વેગડ ૭૬ દયારામ સંદર્ભસૂચિ
ધીરુ પરીખ પૂર્તિ જ. ન. પીતીત

પરિચય... ૭૪

કવિતાવૃત્ત... ૭૫

સલાહકાર મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ - બચુભાઈ રાવત - નિરંજન ભગત

૧ 'મિલેલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે માસે — ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં — પ્રકટ થાય છે. ૧ દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૨, પરદેશમાં રૂ. ૨૫ આ પા. ૨, અમેરિકામાં રૂ. ૪૦ આ ડૉ. ૫; છટક નક્કર રૂ. ૨-૫૦ ૧ લેખકોએ ફૂતિને નિર્ણય જાણવા ટપાલખર્ચ સાથેનું કાર્ડ/કવર મોકલવું જરૂરી છે. ૧ લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ : (૧) C/O કુમાર કાર્પોરલ સિમિ. રામપુર અમદાવાદ-૧. (૨) વિજય સ્ટેશન ૬૨, કલ્યાણજીવન, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૧, આ સ્ટેશનરોડ, આણંદ. (૩) ત્રિપાઠી પ્રા. સિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨

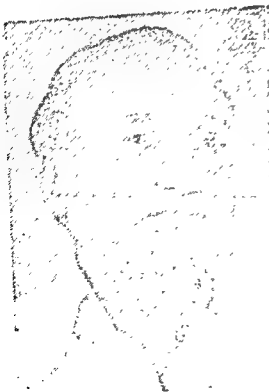
સુદેક અને પ્રકાશક : બચુભાઈ રાવત
કુમાર પ્રિન્ટરી - ૧૪૫૪ રામપુર - અમદાવાદ-૧

જામશેઠ નરસિંહજી પીતીલ (૧૮૫૬ - ૧૮૮૮)

ચંદ્રવદન શેઠી

મજલાલ દવે

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

રામેન્દ્ર શુક્લ

૧

૨

૩

૪

૫

૬

૭

- ૧ કે. વી. પુટપ્પા (કુવેમ્પુ)
- ૨ ભારતી વૅક્ટેશ આયંગર
- ૩ જોપાલ કૃષ્ણ અડીય
- ૪ દત્તાત્રેય રામકૃષ્ણ બિન્દ્રે
- ૫ ડી. વી. ગુડપ્પા
- ૬ ટી. વી. સુબ્રામણ્યમ (તેલુગુ કવિ અને દોહસ હિલિવિદ્)
- ૭ જી. એસ. શિવસુબ્રમણ્યમ

વસંત. વિ. સં. ૨૦૩૪

કવિત્નોક

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૮

। ૩૩ વાડ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ભાવમ્ અપિ ।

કવિતાનો જન્મ

કવિતાના જન્મની મૂળભૂમિ છે ચિત્તનો ઊંડામાં ઊંડો અગમ્ય પ્રદેશ. કવિના આ અજ્ઞાત મનઃપ્રદેશની. સંચિત સમૃદ્ધિ પર જ તેના કાવ્યની શક્તિનો અને કાવ્યસૃષ્ટિની સમૃદ્ધિનો આધાર. યુગ યોગ્ય રીતે જ કહે છે કે કવિનો આંતરભંડાર ગંભીર સામગ્રીથી ભરેલો હોવો જોઈએ. કેઈ ભૌતિક કે સૂક્ષ્મ, અંગત કે બિનંગત, સંજ્ઞાત કે અસંજ્ઞાત સ્વરૂપનું નિમિત્ત મળતાં ચિત્તનું વિશિષ્ટરૂપ સધાય છે, અને ચૈતન્યનો પ્રબળ સર્જનાત્મક પરિસ્પંદ ઊઠે છે. આ પરિસ્પંદથી સક્રિય બનતી સર્જકશક્તિને બળે કવિની આંતરસૃષ્ટિમાં પડેલી વિવિધ સામગ્રીમાંથી પેલા પરિસ્પંદના પ્રાકટ્ય માટે ઉપકારક હોય તેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપે પારસ્પરિક સંયોજન થાય છે... અને કવિતાનો પિંડ અહીં બંધાય છે. કવિચિત્તમાં પ્રવેશેલા પડેલા, જગતના પદાર્થો, ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપે અને સંદર્ભે, કાવ્યના મૂળભૂત પરિસ્પંદના કહો કે કાવ્યના સત્યની અભિવ્યક્તિનાં માત્ર આલંબન બની રહે છે. કોચે કળાને સહજજ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ કહે છે તે અહીં સિદ્ધ થતાં કવિતા તો આંતરપ્રક્રિયામાં જ સિદ્ધ થઈ જાય છે અને તે સાથે જ કવિના પોતા પૂરતો તો કાવ્યાનંદ પણ અહીં સિદ્ધ થઈ જાય છે.

ચંદ્રશંકર ભટ્ટ

(‘સંનિધિ’માંથી)

અર્વાચીન કન્નડ કવિતા

રમણલાલ બેશી

જૂના મે માસમાં એક સેમિનારમાં માઈગેર જવાનું થયેલું ત્યારે પાછા વળતાં બેંગલોરમાં કન્નડ સાહિત્ય-કારોને મળવાનું બન્યું. કન્નડ સાહિત્ય વિષે તેમની સાથે થયેલી ગાંધી સ્મરણીય બની રહી. કન્નડના 'એલિયટ' મચ્છાના ગોપાલ કૃષ્ણ અડિગ, ડૉ. શિવરુદ્રપ્પા, મારની બ્યંકટેશ આયંગર અને તેલુગુના પ્રો. સુબ્બારાવ સાથે થયેલી વાતચીત અને ચર્ચા શુભરાતી સાહિત્યના સંદર્ભમાં પણ બેવા બેવી છે.

બેંગલોરના પ્રખ્યાત ગાંધીનગર વિસ્તારમાં આવેલી હોટેલ સદમોને રૂમ નં. ૧૦૮. વાતાવરણ ખુશરૂપા. બેંગલોર યુનિવર્સિટીના કન્નડ અધ્યયનકેન્દ્રના અધ્યક્ષ ડૉ. જી. એસ. શિવરુદ્રપ્પા અને તેલુગુના લોકવિદ્યાના ભણુકાર અને કવિ ડૉ. ટી. વી. સુબ્બારાવ આવી પહોંચ્યા. શુભરાતી સાહિત્યના સંપ્રત પ્રવાહો વિષે વાત થઈ. મારે ખાસ કન્નડ કવિતા વિષે અને કન્નડની સાહિત્યક પરંપરા વિષે પૂછવું હતું. ડૉ. શિવરુદ્રપ્પા અત્યંત સ્વસ્થ અને વિદ્યાનુરાગી છે. ઉમાશંકર બેશીને જેમની સાથે ભારતીય : 1 નીપીલું પારિતોષિક મળેલું તે કન્નડ મહાકવિ કે. વી. પુટપ્પા, 'કવેગ્ગુ'ના માર્ગદર્શન હેઠળ તેમણે સૌન્દર્યમીમાંસા પર ગદ્યાનિબંધ લખી ડૉક્ટરેટ મેળવી છે. મુખ્યત્વે શિવરુદ્રપ્પા કન્નડમાં લખે છે. નવેક કાવ્યસંગ્રહો અને પાંચેક વિવેચનલેખોના સંગ્રહો પ્રગટ થયા છે. પાંચેક વરસ પહેલાં ઈન્ડોસોવિયેટ કંચરલ એકસએન્જ પ્રોગ્રામ હેઠળ રશિયા પહોંચ્યા. ૧૯૭૩માં તેમને રોવિયેટ લૅન્ડ નહેરુ એવોર્ડ મળેલો. રશિયાના પ્રવાસનું પુસ્તક 'મૌરોદાદલ્લી ઈપ્પતે રડુ દીના' (મૌરોદામાં ૨૨ દિવસ) પણ પ્રગટ થયેલું છે. તેમની એક અધ્યાપક અને વિવેચક તરીકેની વિશેષતા દુલતા-

ત્મક સાહિત્યના અભ્યાસની--"તૌલનિકા અધ્યયન"--માં રહેલી છે.

બે હજાર વર્ષ જૂની કન્નડ ભાષા એ દક્ષિણ ભારતની એક મુખ્ય ભાષા છે. કન્નડ સાહિત્યનો આરંભ કચારથી થયો એ વિષે મતભેદને અવકાશ છે. પ્રાપ્ત પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એક હજાર વર્ષ જૂના 'કવિરાજ માર્ગ'ની ગણના થાય છે. એ નવમી સદીમાં રચાયેલો. એના લેખકનો જન્મકાળ સંસ્કૃતના પાણ્ડુભારવિના યુગનો છે. એ એક નોધપાત્ર વીગત છે કે કન્નડનો પ્રથમ ગ્રંથ કાવ્યશાસ્ત્રવિષયક છે અને તે પદ્યમાં રચાયેલો છે. એ પછી મળે છે શિવકોટયાચાર્યનો 'વજ્રારાધને' (મોટી આરાધના). આ ધાર્મિકકથાઓનો સંગ્રહ છે, ગદ્યમાં રચાયેલો છે.

કન્નડના સૌથી પ્રાચીન કવિ પરમ છે. એમને કુળ-ધર્મ વૈદિક અને પિતાનો ધર્મ જૈન. પરમને બંને ધર્મો પ્રત્યે આદર હતો. તેમણે બે ગ્રંથો આપ્યા છે : ૧. 'આદિ-પુરાણ' અને ૨. 'વિક્રમાર્જુન વિજય' અથવા 'પરમ-ભારત' આ ગ્રંથોમાં તેમની ધર્મસમન્વયની દષ્ટિ પ્રગટ થયેલી છે. "હું 'પરમભારત'માં દૌહિકને ચમકાવીશ અને 'આદિપુરાણ'માં ધાર્મિકને ચમકાવીશ" એમ લખનાર પરમે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સાર્થક કરી છે. 'આદિપુરાણ'માં આદિનાથનું અને પુત્ર ભરતેશ્વરના ચરિતના આલેખનમાં ધર્મ અને કવિતાનું સંમિલન કર્યું અને પ્રધાનતયા કાવ્ય-દષ્ટિનો જ વિશેષ પુરસ્કાર થયો. વિક્રમાર્જુનવિજયમાં અર્જુન કેન્દ્રમાં છે, આ અર્જુન તે કવિનો આશ્રયદાતા આરેકેસરી. આ કૃત પાછળ 'મહાભારત'ની પ્રખલ પ્રેરણા રહેલી છે. પણ એમાં મહાભારતનું રૂપૂત અનુસરણ નથી, કવિની સ્વકીય પ્રતિજ્ઞાનું તેજ પણ એમાં પ્રસર્યું

છે. એ ગદ્ય-પદ્યનો વિનિયોગ કરતું ચંપૂકાવ્ય છે. કનડ ભાષાનું એ કલેસિક ગણાય છે. દસમા સૈકામાં મળેલું આ મહાકાવ્ય કનડ કવિતાના પદ પર હોરાની જેમ ઝળકે છે. દસમા સૈકાના ખીબ કવિઓ પોત અને રત્ન છે, તેમણે પણ લૌકિક કાવ્યો રચવાની પરંપરા બળવી રાખી છે, અગિયારમી સદીમાં દુર્ગસિંહ અને નાગચંદ્ર, બારમી સદીમાં નયસેન અને નાગવર્મણ ઉદ્દેશ્ય કરવો ભેદ્ય છે. આર. એસ. મુગળિ કહે છે તેમ “આ પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યોનો યુગ કનડ કવિતાના સુવર્ણકાળ તરીકે ઓળખાય છે. આ યુગમાં ચંપૂ એ સાહિત્ય-રચનાનું પ્રિય સ્વરૂપ હતું. સમર્થ કવિઓ દ્વારા લખાયેલા કેટલાક લૌકિક અને ધાર્મિક ગ્રંથોમાં એની સર્વોચ્ચ પ્રૌઢિ સિદ્ધ કરી. લૌકિક કૃતિઓમાં સમકાલીન ઇતિહાસ અને મહાકાવ્યોનો સુંદર સુયોગ સધાયો. ઐતિહાસિક વસ્તુની સીધી માવજત કરતાં આ રીતે થતું સાહિત્ય-લેખન કદાચ સમગ્ર ભારતીય ઇતિહાસમાં અપૂર્વ હતું. આ યુગના અંતભાગમાં સરળ ચંપૂ-સ્વરૂપમાં લખાયેલું ગદ્યના ભારવાળું વાર્તા-સાહિત્ય એ જાણે વિદ્વદ્ભોજ એવા ભલકલ્યાં પ્રશિષ્ટ ગ્રંથો સામેના પ્રત્યાઘાત જેવું હતું. આ વાર્તા-કૃતિઓએ સંસ્કૃતના પ્રભાવ-હીન ઉપયોગ સામે વિરોધ નોંધાવ્યો અને લોકની ભાષા તરીકે શુદ્ધ કનડનું ગૌરવ કર્યું” બારમી સદીના મધ્યભાગમાં ‘વચન’ તરીકે ઓળખાતું કાવ્યાત્મક ગદ્ય વિકાસ પામ્યું. ‘વચન’માં ખોલાતા શબ્દોના મહિમા હતો. એના વિકાસમાં અલ્લમપ્રભુ, ખસવેશ્વર જેવાં સંતકવિઓનો ફળો છે. અક્કમહાદેવી, ચન્નખસવેશ્વર પણ સુખ્યાત છે. અક્કમહાદેવીનાં ‘વચન’ આપણાં નરસિંહ-મોરાર્કે દ્વારામના ભક્તિશૃંગારનું સ્મરણ કરાવે એવાં છે. તેરમા સૈકાના આરંભકાળ સુધીમાં હરિહર, રાધવાંક અને પ્રદમરસ જેવા ધર્મકવિઓ થઈ ગયા. આરંભના મોટા ભાગના કવિઓ જૈનમતાનુયાયી હતા, પાછળથી વીરશૈવ યાજ્ઞો

પ્રભાવ વધ્યો. જૂની પરંપરાના અને ક્રાંતિકારી બંને પ્રકારના કવિઓની કવિતા સમાન્તર રચાવા લાગી. નેમચિન્દ્ર, રુદ્રભટ્ટ, જન્ન અને આંડર્ય એ કવિઓએ મહત્વનું પ્રદાન કર્યું. પંદરમી સદીથી સત્તરમી સદી સુધી કનડ કવિતા વધુ લોકપ્રિયતાને આરે આવી ભી.

ચંપૂ પ્રકારનાં કાવ્યો હવે લખાતાં બંધ થાય છે, ભક્તિગીતો લખાય છે, ‘વચનો’નો મહિમા ઓછો થાય છે. કુમારવ્યાસ વળી પાછા મહાભારતની કથાને આદેષે છે, સાડા આઠ હજાર પંક્તિઓનું તેમનું, આ કનડભારત કનડ ભાષાની એક મહત્વની કાવ્યકૃતિ ગણાય છે. હવે કવિતા વધુ લોકાભિમુખ બની. એમાં નિજશુશ્રી અને સર્વજનો નોંધપાત્ર હિસ્સો છે. હરિદાસોની કવિતામાં પુરંદરદાસ, કનકદાસ અને જગન્નાથદાસનાં ભક્તિગીતો-એ પ્રખલ્લય પર કામચુ કર્યું. આજે પણ તેમનાં ગીતો ભક્તિભાવપૂર્વક ગાય છે. ભાગવત સંપ્રદાયના અન્ધ કવિઓમાં કુમારચાદમોકિ અને લક્ષ્મીશ ઉદ્દેશ્ય માર્ગો લે છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાળમાં ભારતની બધી ભાષાઓના સાહિત્યમાં જૈન કવિઓનો હિસ્સો, ધર્મ અને ભક્તિકવિતાનો મહિમા, મહાભારત આદિ પુરાણોમાંથી વસ્તુ લઈ ચરિત્રાલેખન કરવાની પ્રવૃત્તિ, ભક્તિનો વિસ્ફોટ, બોધકતા, ‘ભક્તિશૃંગાર’ જેવા સમાન લક્ષણો જેવા મળે છે અને કનડ કવિતા પણ એમાં અપવાદ નથી. ક્રમશઃ ‘ધર્મ’ માંથી છૂટીને વિશાળ જનસમુદાય સાથેનું સંધાન કરવાની વૃત્તિ પણ આ કવિતામાં પ્રમુખ બનતાં સાંસારિક કે સામાજિક વિષયો પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધતું જાય છે. આ વિષય-વિસ્ફોટની પ્રક્રિયા પણ લગભગ સરખી જેવા મળે છે.

ભારતીય સાહિત્યમાં અર્વાચીન યુગનાં મંડાણ પણ અંગ્રેજ અસલ દ્વારા સુલસ બનેલા પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના પ્રભાવને આભારી છે. યોગણીસમી સદીના ત્રીજા દશકામાં અર્વાચીન સાહિત્યનો ઉદય થયે.

૧૮૨૩માં કેમ્પુનારાયણનું ‘મુદ્રામંજૂષા’ પ્રગટ થયું. પણ હજુ પ્રાચીન અને અર્ચાચીન શૈલી એક બીજાના મેળમાં રહેલી છે. ૧૮૦૯માં વિલિયમ કેરીએ ખાઈબહાનું ભાષાંતર કર્યું, જે ૧૮૨૩માં પ્રગટ થયું કન્નડ ભાષાની એ પ્રથમ અર્વાચીન ગદ્યરચના છે. પ્રાચીનકાળથી કન્નડમાં નૃત્ય-નાટકનું આકર્ષણ રહેલું છે. ઓગણીસમી સદીના આરંભમાં પણ લોકનાટ્ય ક્ષણેકૂલે છે. પણ કવિતામાં હજુ ખાસ પરિવર્તન આવતું નથી. વિષયોની મર્યાદા અરત પામી ખરી, પણ કાવ્યત્વ પૂર્ણપણે સંસિદ્ધ થયું હોય એવી રચનાઓને હજુ વાર હતી. આરંભમાં તો અર્વાચીન કવિતા અનુરાદ રૂપે આવી. અંગ્રેજ કે જર્મનમાંથી પદ્યનુકલે મળતા લાગ્યા. ઓગણીસમી સદીના અંતમાગમાં અને વીસમીના પ્રારંભમાં આ અનુરાદો જ ‘અર્વાચીન કવિતા’ હતા। આ અનુવાદ કરનારાઓ હતા એચ. નારાયણરાવ, પંજે મંગેશરાવ, એસ. જી. નરસિંહાચાર, ગોવિંદ પાઈ વગેરે. ખી. એમ. શ્રીકંટ્યાનો ‘ઈંગ્લીશ ગીતગણ’ સીમારથંભ ગણાય છે. એમાં તેમણે શેક્ષી, વર્ડ્ઝવર્થ, રોબર્ટ બર્ન્સ, થોમસ હૂડ ને બ્રાઉનિંગ જેવાં રોમેન્ટિક પરંપરાના અંગ્રેજ કવિઓનાં સાઠ જેટલાં કાવ્યોને કન્નડમાં ઉતાર્યાં મહાત્મા ગાંધીની પ્રભાવક અસર હારતના બધા સાહિત્ય પર થઈ. આ નવી કવિતાના કવિઓમાં અંગ્રેસર હતા શ્રીકંટ્યા, મારિત, પંજે, ગોવિંદપાઈ, બેન્દ્રે વગેરે.

અર્વાચીન કવિતાનો પહેલો કેન્દ્રેષ કવિ પંજે દ્વારા પ્રગટે છે. પણ અર્વાચીનતાના પ્રથમ પુરસ્કારક અને પ્રરયાનકાર તો બન્યા શ્રીકંટ્યા. અનુરાદિત કાવ્યકૃતિઓ ઉપરાંત ‘હોંગનસુગણ’ નામે મૌલિક કાવ્યોનો સંગ્રહ પણ તેમણે પ્રગટ કર્યો એમાં ભારત પ્રત્યેની લક્ષિત, કન્નડ પ્રદેશ માટેની મમતા—એની પ્રકૃતિ, એનો ભવ્ય ભૂતકાળ અને ભાવિની આશાનું મંગલ ચિત્ર આપ્યું છે. જીવનનાં મંગલ્ય અને મૃત્યો માટેની કવિની આરથા

સ્વરથ અભિવ્યક્તિ પામે છે. ડી. વી. ગુરુપાનું ચાર હજાર પંક્તિનું ‘મંકુ તીમ્મન કગ્ગ’ તેમના જીવનચિંતન અને જીવનદર્શનને રજૂ કરે છે. ‘શ્રીનિવાસ’ ઉપનામથી લખતા મારિત વ્યંકટશ આયંગર કથાકાર તરીકે જાણીતા છે. પણ તેમણે કાવ્યો પણ રચેલાં છે.

તેમના કાવ્યસંગ્રહોમાં ‘બિન્નહ’, ‘અરુણ’, ‘તાવરે’, ‘ચંલુલુ’, ‘મલાર’, ‘મનવિ’ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. રાષ્ટ્ર-લક્ષિત પ્રભુમંકિત, પ્રકૃતિપ્રેમ, માનવશ્રદ્ધાનું છુલંઘન તેમણે ગાયું છે. ‘રામનરમી’, ‘નવરાત્રિ’, ‘ગૌર સદ્દિલ’ એ તેમના કથાકાવ્યો છે. પરંપરાગત વાણીસ્વરૂપોનો ઔચિત્ય-પૂર્વકનો ઉપયોગ મારતીની કવિતામાં થયો છે, અને કોઈ કોઈને ભાવનાબિદ્ધને તેમની કવિતા સ્પર્શે જ છે.

મારતીને મળવાનું નક્કી કર્યું જ હતું. તેમને પ્રણામ કરવા માટે હું બસવનગુડી કલ્પનામાં ગયો. તે ક્ષણમાં પતા રમતા હતા। એથી ઉપરાંતના હશે, પણ હાસ્યવિનોદ અને પ્રસન્નતા એવાં ને એવાં જળવાયાં છે. શ્રી મારતીને પી. ઈ. એન. માટે ખૂબ અનુરાગ, એની વાતો નીકળી. છેલ્લે અમદાવાદમાં ભરાયેલા પી. ઈ. એન. સંમેલનમાં મળેલા. હવે અમદાવાદ ક્યારે આવશે એમ મેં પૂછ્યું ત્યારે કહે: હવે કોઈ યાત્રા નહિ, માત્ર અંતિમયાત્રા! અને એ પણ મારા હાથની વાત નથી માટે! મને ‘ગીતાંજલિ’નું કાવ્ય યાદ આવ્યું. “મને કહેજુ આવ્યું છે અને હું હવે મારી યાત્રા માટે તૈયાર છું”. તે કહે: સ્વીન્દ્રનાથની વાત ભુદી છે. કન્નડ કવિતા—સાહિત્ય વિષે વાત થઈ. નવા સર્જકોની સાધના કાંઈક ઓછી છે, અને સાહિત્યનો આદર્શવાદી અભિગમ નથી એ તેમને ખાતર છે. તે કહે કે નવા લેખકો તેમની ટીકાઓ કરે છે, પણ તેમણે એટલું બહું લખ્યું છે કે તેમને ન્યાય કરવા માટે પણ ઘણો અવ્યાસ કરવો જોઈએ. ખીજાઓ નવાઓને સાચો રાહ બતાવતા નથી અને થાપડ્યા કરે છે. મારતીએ બે પેઢીઓ તો જોઈ. કોઈ

લેખક ઘણાં લાંબા વખત લખે એટલે બે પેઢી વચ્ચે જે અંતર પડી જતું હોય છે અને જે સોગળ-રુસ્તમી સર્ભય છે એનો જ આ દાખલો થયો ગણાય. માસ્તીનો સાહિત્ય માટેનો ઉચ્ચાગ્રહ, એના ઉચ્ચ કર્તવ્ય માટેનો આગ્રહ, પ્રગ્લહિતની દૃષ્ટિ, તેમનાં સૌજન્ય અને વાતસલ્ય. અમે થોડી ક્ષણોમાં પણ લીંમઈ ગયા.

રંગનાથ દિવાકર, સાલિ રામચંદ્રરાવે પણ કન્નડમાં પોતાનું પ્રદાન કરેલું છે. પણ અર્વાચીન કન્નડ કવિતાના અગ્રણી કવિ તોડી. આર. બેન્દ્રે. તેમણે ‘અગ્નિકાતનયદત’ તખલ્લુસથી લખ્યું છે. તેમના વીસ જેટલા કાવ્યસંગ્રહોમાં એલિબિ ‘હાડપાડુ’ લગ્નજીવનવિષયક લાંબું કથાકાવ્ય ‘સખીગીતા’, પ્રતીકાત્મક કાવ્યોનો સંગ્રહ ‘મૂર્તિ’ વગેરે સમાવેશ થાય છે. દેશ અને વિશ્વની પરિસ્થિતિ વિષે પણ તેમણે લખ્યાં કર્યાં છે પણ તે બોધાત્મક નીવડતાં નથી. એમનું લક્ષ્ય સૌન્દર્યનિર્મિતિ જ છે, ત્રિવિધ કલ્પનો અને પ્રતીકોના સંયોજનથી અને લોકબોલી પર આધારિત નવા શબ્દોના વિનિયોગથી બેન્દ્રેની કવિતાનું એક લાતીગળ રચાયું છે. અર્વાચીન કન્નડ કવિતાના વિધાયકોમાં બેન્દ્રનું મહત્વનું સ્થાન છે. તેમની કવિતાને વિવિધ વિવેચકોની વિવેચનાતો લાલ મળ્યો છે.

કાર્તિકનાથ કૂર્તશાસ્ત્રિએ ‘ભૂંગદ બેન્દરિ’ (જમરની પીઠ ઉપર) એ નામે પોતાનો અભ્યાસગ્રંથ પ્રકટ કર્યો છે. બેન્દ્રેએ ‘લાવગીત’ (લિરિક) નામે એક કાવ્ય લખેલું એની પહેલી પંક્તિમાં તે કહે છે કે કલ્પના જમરની પીઠ પર બેસીને આવશે. વિવેચનગ્રંથનું શીર્ષક બેન્દ્રેની કવિતામાં રહેલા નાદમાધુર્ય અને કલ્પનોદ્ભવ સૂચવવાનો હેતુ લાગે છે. અર્વાચીન કન્નડ કવિતામાં કુવેચુ પછી ખીજન પ્રૌઢ કવિ બેન્દ્રે છે. વિપુલતા અને વૈવિધ્ય એ એમની કવિતાનો વિશેષ છે. એમની પ્રતિભા મુખ્યત્વે ઈર્મિકવિની છે. અને તેમણે ‘સખીગીત’ નામે દારપત્ય પ્રેમનું વર્ણનાત્મક દીર્ઘ કાવ્ય આપ્યું છે. રૉમૅન્ટિક

કવિઓની જેમ તેઓ આમાં ઉન્નિમલ ગયા નથી. એમની કવિતામાં હંદોનું વૈવિધ્ય અને લોકબોલીનો સફળ વિનિયોગ ધ્યાન ખેંચે છે. તેમના બે હજાર જેટલાં ગીતો પ્રગટ થયાં છે અને એ પ્રત્યેક જુદા હંદોલયમાં છે. એમની કવિતામાં ઈર્મિમયતા અને ઔદ્ધિકતાની યુગપત્ સંરિધ્ધિ નોંધપાત્ર છે. વર્તમાનમાં તેઓ રહસ્યવાદી અનુભવનાં કાવ્યો લખે છે. એમના સંગ્રહ ‘હંદોલયોપનિયદમાં’ આંતરિક મધુવિદ્યા સાથે છે. એમનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં ‘સચિય-દાનંદ’, ‘એ જી કવિદેવરુ’ (સાત કન્યાઓ), ‘નાદ લીલે’, ‘શ્રાવણા’, અને ‘સોળમી સદીના મંત્ર કવિ કનક’ની ગણના થાય છે. ‘કલ્પવૃક્ષ વૃંદાવનગણિ’ (કલ્પવૃક્ષ અને વૃંદાવનમાં) એ એમનું અણીતું પ્રણયગીત છે.

અન્ય મહત્વના કવિઓમાં ‘ગઝલ’ના રવરપને સી પ્રથમ પ્રયોજનાર ટૂંચુશમાં બેનગેરી, શ્રીઅરવિંદના જીવનકર્ષનનો પ્રભાવ ઝીલનાર ચૈતન્યલ હળસન્ગી, બહિરંગ પર વધુ ખાર મૂકનાર વી. સીતારામચ્ચા, અવનનાં કલ્પનો આપનાર પી.ટી. નરસિંહાચાર, વ્યક્તિત્વવાદી જી. પી. રાજરત્નમ્, ‘માત્રીય ચિત્તે’નું કથનાત્મક કરુણ કાવ્ય આપનાર કે. ચંદ્રસદ, શ્રીઅરવિંદાનુયાયી અને પદનાટકની દિશામાં પ્રયોગ કરનાર વી. કે. ગોકાક, હિમદા લાવનારોને કલારૂપ આપનાર મંવેદનશીલ રસિકરંગ, કન્નડ ભૂમિને મહિમાવંત કરનાર ડી. એસ. કર્કોતે સમાવેશ થાય છે.

આ સૌ કવિઓમાં કન્નડ ભાષાને મહાકાવ્ય આપનાર કવિ કે. વી. ટુટ્ટાપ્પા, ‘કુવેચુ’ ખાસ ઉલ્લેખ માગી લે છે. કન્નડના અગ્રણી કવિઓમાં તેમની ગણના થાય છે. તેઓ માર્કસીસ્ટ યુનિવર્સિટીમાં કન્નડ વિભાગના અધ્યક્ષ હતા અને પછી કુલપતિ થયા. તેમની કવિતા પૂર્વ અને પશ્ચિમનું જે કાંઈ ઉત્તમ છે તેને આત્મસાત્ કરી પોતાની આગવી રીતે અલિપ્ત કરે છે. પહેલી હરણના પ્રકૃતિકવિ તરીકે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ તેઓ

એવા જ પ્રભુભક્ત કવિ પણ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના આદર્શો એમની કૃતિઓમાં સૌન્દર્યાત્મક રીતે નિરૂપાય છે, એક ગૌરવશાળી ભારતીય કવિ તરીકે તેમનો અવાજ પ્રભાવક લેખાય છે. તેમની પ્રતિભાનો સર્વાત્કૃષ્ટ ઉન્મેષ મહાકાવ્ય 'શ્રી રામાયણદર્શનમ્'માં પ્રગટ થયો છે. બે લાગસાં પ્રગટ થયેલું આ મહાકાવ્ય ૨૪ હજાર પંક્તિનું છે. એમાં મિદેટાનિક ઝંઝૂંકવર્સ, 'મહાછાંદસ' યોગ્યો છે. વીસમી સદીના યુગધર્મની એ અભિવ્યક્તિ છે. તે વાત્સીકિની જડ અનુકૃતિ નથી. વરતુ વાત્સીકિનું છે પણ દર્શન 'કુવેમ્પુ'નું છે. વીસમી સદીની આકાંક્ષાઓ, અભીપ્સાઓ અને મૂલ્યભેદને 'કુવેમ્પુ'એ નિજી જીવન-દર્શનના ભાગરૂપે અભિવ્યક્ત કર્યા છે. આ કૃતિને ૧૯માં ભારતીય જ્ઞાનપીઠનું પરતોષિક મળ્યું હતું.

કનડ સાહિત્યમાં પુનરુત્થાનકાળ ૧૯૨૦થી શરૂ થયો. એની પ્રેરણા પાશ્ચાત્ય રોમેન્ટિક કવિઓની કવિતામાં હતી. ૧૯૨૦થી ૧૯૫૦નો સમય 'નવોદય પિરિયડ' તરીકે ઓળખાય છે. ગાંધીજી, શ્રી અરવિંદ અને રવીન્દ્રનાથની પ્રભાવક અસર થઈ. સ્વાતંત્ર્ય માટેની ઝંખના પણ કવિઓએ વેધક રીતે રજૂ કરી. આ સમયગાળામાં જ પ્રગતિશીલ મૂવમેન્ટ આવી. સમાજના નીચલા થરના માનવીનાં દુઃખદર્દઃ અને સામાજિક સંપ્રસારતા અભિવ્યક્ત થવા લાગ્યાં. ૧૯૫૦ પછી આધુનિકતાનો પ્રભાવ વધ્યો. ટી. એસ. એલિયટ, એઝરા પાઉન્ડ વગેરેની અસર તળે કનડ કવિતા લખાવા લાગી. પ્રગતિશીલ વલણ ૧૯૪૦ થી ૧૯૫૦ સુધીનો એક દશકો રહ્યું. પરંતુ હવે છેલ્લા દશકામાં વળી પાછી શ્રમજીવીવર્ગ પ્રત્યેની હમદર્દી, એ વર્ગનાં સુખદુઃખ, એમની જીવનરીતિ, સામાજિક પરિવર્તનની આવશ્યકતા વગેરે પ્રશ્નો પર કનડ કવિતા આવીને ઊભી રહી છે. Anti—Establishment એક નોર પકડતો બળ છે. સામાન્ય રીતે નવા કવિઓનું વલણ વિદ્રોહાત્મક થતું બળ છે. આ 'નવ્યકવિઓ'ની

કવિતાના મુખ્ય વિષયો છે: ૧ કાળ અને મનુષ્યનો સંબંધ. ૨. મનુષ્ય અને પૃથ્વીનો સંબંધ અને ૩. મનુષ્ય અને જાતીયવૃત્તિ. આધુનિકતાનો જે પ્રવાહ અત્યારે ચાલુ છે એમાં આ ત્રણ વિષયોની પ્રધાનતા દેખાય છે.

આધુનિકતાના પ્રખર હિમાયતી છે ગોપાલકૃષ્ણ અડિગા. વરતુ અને ટેક્નિક ઉભયમાં પ્રયોગશીલ એવા કવિઓમાં ચન્દ્રશેખર પાટીલ, પી. લંકેશ, એ. કે. રામાનુજન, નિસાર અહમદ વગેરેનો સમવેશ થાય છે. નવી પેઢીના ચત્રવીર કણ્ણી, જી. એસ. શિવરુદ્રપ્પા, ગંગાધર ચિત્તલ, એચ. બી. કુલકર્ણી, એસ. આર. એકકુન્ડી પણ ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે.

હું ગમે ત્યારે ગોપાલકૃષ્ણ અડિગા બેંગલોરમાં હતા. અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપકપદથી તે નિવૃત્ત થયા છે. રાજકારણમાં પણ પ્રસંગોપાત્ત ઝંપલાવે છે. સંસદ સભ્ય તરીકે પણ જિમા રહેલા. તેમને મળવા જયનગર વિસ્તારનાં તેમના નિવાસ સ્થાને ગયો ત્યારે તે તરતમાં જ બહારથી આવ્યા હતા. પણ પ્રસન્ન હતા. તેઓ સાથેની વાતચીત રસપ્રદ નીવડી. માનવીય ગૌરવના તે વિશિષ્ટ પુરસ્કર્તા છે. મનુષ્ય એ મનુષ્ય છે માટે એનું ગૌરવ કરો—એ એમનું સૂત્ર. કળાપ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં 'વ્યક્તિ' જ હોય. કનડ કવિ ગાંધી વ્યક્તિમત્તાના તે આગ્રહી છે. મનુષ્યનું અદ્વિતીયત્વ આલેખતું એ કવિતાનો ઉદ્દેશ છે. મનુષ્યની સંવેદના, વિચારો અને લાગણીઓની અનન્યતાને અનન્ય રીતે અભિવ્યક્ત આપવી જોઈએ એમ તેઓ માને છે. તેમનો છેલ્લો કાવ્યસંગ્રહ છે. 'ધંવન્ ભયસીરલિદલા'—(મેં આમ ધ્વજીયું નોતું). એમાં અંગત જીવનના અનુભવો વ્યક્ત થયા છે. તેમના 'વર્ધમાન' ('એડોલેસન્ટ') ને ૧૯૭૪નો અકાદમી એવોર્ડ મળ્યો હતો. તેઓ ગદ્યકાવ્યો લખે છે. શય્ય તેટલો ગદ્યનાં ઉત્તમ તરસોનો લાલ લેવો, ખોલાતા શબ્દલયનો લાલ લેવાની તેમની નેમ છે. તેમનો 'સમગ્ર કાવ્ય' સાડાચારસો પાનાનો છે.

એમાં તેમની બધી કવિતા આપેલી છે. તે ઓછું લખનારા છે. કહે ૮ વર્ષમાં ૮ કાવ્યો લખ્યાં છે, વર્ષે એક! કવિતાએ ઠીકઠીક સિદ્ધિ મેળવી છે, બંગાળી કવિતા કરતાં પણ કેટલીક બાબતમાં તે આગળ છે એમ કહેવા છતાં અત્યારે એમાં સ્થગિતતા આવી છે એમ તેમણે જણાવ્યું. કવિતાને અત્યારે પરિવર્તનની જરૂર છે એમ તે માને છે.

સ્વામાવિક રીતે જ 'ધમ્મજન્સી' વિષે વાત નીકળી. લેખક પણ નાગરિક છે, એની પોતાની ફરજો છે. દેશ આખો પરતંત્રતાની નાગચૂકમાં હોય ત્યારે એનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય બહુ થાય છે. તે માત્ર સાક્ષીલાવે બેસી રહે એ ન ચાલે. ઉમાશંકરનાં રાજ્યસલાનાં પ્રવચનોની તેમણે તાર્કિક કરી સ્વાતંત્ર્યના મૂલ્યની પ્રજામાં સ્થાપના કરવી જોઈ લવિષ્યમાં ઠોષ આવું કરી ન શકે, એ કવિનો ધર્મ છે. અત્યારના કવિઓમાં દેખાતા યાતિવાદ અને સંકુચિતતા પ્રત્યે તેમણે સખત નાપમંદગી દર્શાવી. કવિ લેખકો અને કળાકારોનું મંડળ કર્યું પરંતુ બ્રાહ્મણ લેખકોને બાકાત રાખ્યા! 'રાઈટર્સ ફોર ડેમોક્રસી'ની સ્થાપના કટોકટી પૂર્વે થયેલી. મહત્ત્વના સર્જકો કટોકટી અને સેન્સરશીપના વિરોધી હતા. અડિગ તો બહાર આવેલા અને જાહેરસલાઓને પણ સંબોધેલી. "ગુલામ તરીકે જીવું એના કરતાં મરવું બહેતર છે"—અડિગનો પ્રુવ્યપ્રકાપ સ્પર્શક્ષમ હતો. 'પૌરુષદ પરિપાઠી' કાવ્યમાં લોકો સત્તાધીશોને તાબે થવાનું શીખ્યા છે, અને પોતાના પ્રયત્નો પર આધાર રાખવાનું શીખ્યા નથી એ વિષે તેમણે રજૂઆત કરી છે. 'નિત્ત-ગદગે નીરુ' (તમારા ખેતર આગળ જલ)એ કાવ્યમાં તેઓ કટાક્ષ કરે છે કે તમારા ખેતરમાં પાણી લઈ આવતી બધી નહેરો હવે બંધ થઈ ગઈ છે, તો મારા બંધુ, તમને ગમે તે ઉગાડો! તેમને 'ભૂમિગીત' પણ જણાવે છે. રાઈટર્સ વર્કશોપમાં પણ જોડાયેલા. મોડી

રાત્રે તેમને ત્યાંથી નીકળતાં તેમણે પોતાના સ્વર્ગસ્થ પિતાનો ફોટો બતાવ્યો ત્યારે તેમની આંખોમાં દેખાતી ચમક હું જોઈ રહ્યો...

કટોકટીકાળમાં કવિઓએ શું કર્યું એની વધુ વીગતો કવિ શિવરુદ્રપાએ આપી. 'ધૃપત અંશદ કવિગરુ' ('વીસ મુદ્રોના કવિઓ') પણ હતા પણ એ જૂઝા! મોટા ભાગના સૌએ કટોકટીનો વિરોધ કરેલો. ડૉ. આર. નાગરાજે 'આપકાલીન કવિતા'નો સંગ્રહ સંપાદિત કરેલો, જેમાં શિવરુદ્રપા, અડિગ, કચ્છવી, લંકેશ આદિની રચનાઓ હતી. કવિઓની ગૂંગળામણ આ રચનાઓમાં પ્રગટ થઈ છે.

શિવરુદ્રપાના છેલ્લા સંગ્રહનું નામ છે 'ગોડ' (દીવાલ). માણસ માણસ વચ્ચે કૌમ્યુનિકેશન રહ્યું નથી એ એવો વિષય છે. 'દીવાલ'માં તે કહે છે:—

ઠોઠ વાર તમારી અને મારી વચ્ચે
એકાએક ખડી થઈ જાય છે દીવાલ.
એવામાં ક્યાંક કશકથી
ખડકાતી જાય છે ઈંટ પર ઈંટ;
આપણે જ્યારે બેઠા હોઈએ છીએ ત્યારે ય

લીતરને કચરસત કરી મૂકે છે.

એમેર દીવાલો રચાઈ છે:

લાલધૂમ આંખો

લાલધૂમ મૂંઝો

અને એની તળે

વક ચહેરાનું નિંદ્રા મોહું

તાકી રહે છે—આગ આંકે છે.

*

દીવાલની આ ખાજુ હું,

અને ખીજ ખાજુ તમે

કાગડાના અવાજને સાંભળતા બેઠા છો.

આપણે રાહજોઈએ છીએ, રાહ જોઈએ છીએ-
દીવાલને ઓગળવાની.

‘વ્યર્થ’ કાવ્યમાં તે કહે છે:

આપણે મોટા નંમર જોડીને
સામે છેડે

ઉત્તરની રાહ જોઈએ છીએ.

આધુનિક કવિ કવિનાનો મિત્રજ વતેઓએ અંશે
અન્ય ભારતીય ભાષાઓની કવિતામાં પણ દેખાય છે.
બધે સરખાં વલણો પ્રતીત થાય છે. પણ કવિ કવિ-
તાએ ક્રમશઃ સંસ્કૃત સાહિત્યના મોટા પ્રભાવમાંથી
છૂટવાનો જે પુરુષાર્થ કર્યો અને પોતાનું તળપદું રૂપ

પ્રગટાવાને પણ ભૂતકાળની ગરિમા જળવી-રાખી એ
કદાચ એનો વિશેષ છે. રમણીય ઝતુકાવ્યો આપનાર
કવિ ‘કૃતેગ્નુ’ વસંતને વધાવતાં કહે છે. “એક ફૂલ
પરથી બીજા ફૂલ પર નૃત્ય કરતા અને મધુપાન કરતા
ભમરો ગાનાં ગાતાં બધાંને નિમંત્રણ દે છે, આવો, આ
રહી વસંત. શિયાળાની કંડી પીએહક કરી રહી છે અને
ફૂલોથી લયેલી લતાઓ પર મદમસ્ત ભમરો મુકાતમા-
ઓની જેમ ઝુંઝવર કરી રહ્યા છે, કોયલ કૂજન કરે
છે, શુક કિલકારી કરે છે, આ રહી વસંત!” આ
અને અન્ય કવિઓની વાસંતી કવિતા પણ સહૃદયોને
નિમંત્રી રહી છે: આ રહી વસંત.....

અનુસંધાન] મારી સર્જન-પ્રક્રિયા [પૃ. ૭૩થી

ડર્યાં, પથરાયાં, પંપાળાયાં એ નક્કી કરી શકે છે?

આજે તો ફૂલછોડ ઉપરનાં વિચાર એટલાં વિકસ્યાં
છે કે એને કેવા રવલાવના માનવી બાળા કુમારિકા કન્યાકા
ગૃહલક્ષ્મી એને પાણી પાય છે એ પરત્વે એ રંગ સજ્જે છે,
ખાંસે . રોજિંદો માળા કેટલા ભાવથી માવજત કરે
છે,—કે ફક્ત ત્રીશમે દિવસે શેઠનો યા સરકારનો પગાર
આવાને જ ખાલોખમ ભાવવિહોળા શરીરે પાણી પાય
છે, એ બધાં ફૂલની ખિલવટનો આધાર છે. આપણી
માતાના માવજતની પેલી પારની આ વાત છે. આપણી
બુદ્ધિ તો દોડે છે માવતર સુધી, માવતર બાદ સમા-
વહાલાં મિત્રો રનેહીએ લલમલાએ અંતરથી ઉમળકાભરે
યા જરા દૂરથી પણ અંતરથી દૃષ્ટિયા આળપંપાળ
કરી હશે. શુભેચ્છા આશીર્વાદો સરકાવ્યાં હશે એ બધાંનો
રોજમેળ પણ કાઢવા બેસીએ તો નીકળે. મેળ મળે,
પણ લાંબો યાય, પણ મળે, પરંતુ માવતર પહેલાં ગર્ભ-
વાસમાં પણ કંઈક સંસ્કાર ઝીલ્યા તો હશે જ, અંતે
તે પહેલાં અજ્ઞાન અવસ્થામાં, અથવા જ્ઞાન છતાં અટાણે
વિસ્મૃતિની અવસ્થામાં કંઈક પટ ચડ્યા હશે—‘મીરાં

દાસી જનમ જનમની” એથી વધારે કોની શાખે કહીએ,
અને વળી એકલી મીરાં જ કહે છે એમ નામદેવ—
તુકાએ ગણ્યું જયદેવ ચંડોદાસે પરીક્ષ્યું, કંઈક જાણુકા-
રોએ એ વાત કરી, તે એનો છોડો શોધવા જઈએ તો
તો ક્યાં મળે? એકધારો સનાતન તાંતણું કંતાયા જ કરે
છે, એની ઉપર કંઈક વળ પર વળ ચઢ્યા, રંગ દેવામાં,
આમળા વીંટાયા, ફિરકા ફર્યા, વિવિધ પ્રકારના સંસ્કારના
બારે મેઘ તૂટ્યા, દુષ્કાળ પણ આવ્યા હશે—વીતાવ્યા
હશે, ચાંદાએ ભાવના પોષી હશે, સૂર્યે અજવાળા હશે,
હવાએ સંસ્કૃતિ હશે, ધરતીએ લસેટી હશે, પાણીએ
પ્રજ્વાલી હશે, અગ્નિએ બાળી બાળી ભસ્મ કરી હશે,
તોયે એ જ એક તાંતણું સનાતન પરમ ઈશની કૃપા-
ભીંજ્યો કંતાતો ચાલ્યો આવે છે એમાં, હૈં ભાઈ!
સર્જનની ધડો કંઈ તે કંઈ વૈજ્ઞાનિક રીતે મારાં બે ફાડ્યાં
કરે, એક હુંનો, અને બીજો અ-હુંનો તોયે એનો તાગ ન
મળે, મારા ભાઈ ન મળે. બહુ મોડું યઈ ગયું, અવસર
વીતી ગયો, ધડો ગઈ, હવે ન મળે, મારા ભાઈ, હવે
ન મળે.

આધુનિક કવિતામાં વિચારસૂષ્ટિ

સુમન શાહ

આધુનિકતાની દૃઢ માન્યતા છે કે કવિતા વિચારો વડે નહિ પરંતુ કલ્પનો કે પ્રતીકો વડે રચાય છે. આ માન્યતા બંધાવાને દેટલાંક કારણો હતાં: આધુનિક યુગની પૂર્વે, ગાંધીયુગમાં કવિતામાં વિચારનત્વને, અર્થનત્વને અવતારવાની પ્રવૃત્તિ કાલેલી; તેની હવે પ્રતિક્રિયા શરૂ થઈ હતી. આપણું સાહિત્ય વિશ્વસાહિત્યના મર્મ ઝીલતું થયું. અને તેમાં તેને ફ્રેન્ચ પ્રતીકવાદી કવિતાનો ભેદ થઈ ગયો. તેનું હવે પરિણામન થવા લાગ્યું હતું. મંરૂત કાવ્યમીમાંસાએ ભૂતકાળમાં વ્યંજના અને વક્રોક્તિ જેવાં કાવ્યતત્ત્વોને કૃતિમાં જીવાતુભૂત નરવો લેખ્યાં હતાં; તેનો હવે આધુનિક પદ્ધતિએ પુરસ્કાર થવા લાગ્યો હતો. વિચારથી કલ્પન-પ્રતીકમૂલક અનિવિધ અને સંકુલ અર્થ-સંપત્તિની દિશામાં અને કહેવાના સમીકરણાત્મક ચપટા અર્થથી બની શકે તો અન-અર્થની દિશામાં આધુનિક કવિતાએ પોતાનું પ્રયાણ આદર્યું. આ બધાં કારણોને ધ્યાનમાં લેતાં, આધુનિક કવિતામાંથી વિચારસૂષ્ટિને તારવવાનો પ્રયાસ વ્યર્થ નીવડે તે સમન્વય તેવું છે. છતાં 'કાવ્યમાં રૂપાન્તરિત થયેલા વિચારોનું કોઈ આકલન કરે તો તેવા કથા પણ પરિણામ સામે આધુનિકતાને વધો નથી-તો બીજી તરફથી, એક જુદા જ પ્રકારની ભૂમિકાએ અહીં મનુષ્ય વિશેની એકથી વધુ જાણિયો જીપસી આવેલી જેવા મળે છે અને તેમાં કવિતાનો એક છંદો અર્થ ધ્વનિત થવા વિના રહેતો નથી.

બાકી, 'આધુનિક કવિતામાં વિચારસૂષ્ટિ' એમ કહેવું તે વદતોવ્યાઘાત છે. આ કવિતાના પ્રારમ્ભકાલીન કવિઓમાં એવીલાચાણુ પદ્ધતિનો ત્યાગ છે. જન્યત પારેખ, પ્રાસન્નેય, અનિરુદ્ધ ક્ષત્રભટ્ટ, રાધેશ્યામ શર્મા કે શુભામ મોદેશ્વરમદ શેખ જેવાની પ્રારમ્ભકાલીન રચનાઓમાં

કલ્પન-પ્રતીકની દિશાની આધુનિક કાવ્યપ્રવૃત્તિનો પદ-સંચાર સંભળાય છે. જેમકે 'આંસુ અને ચાંદરણ'નાં કવિ રાધેશ્યામ જાણે સંકલ્પપૂર્વક પોતાની રચનાઓને કલ્પનોની સૂષ્ટિને રૂપે શબ્દસ્થ કરવા મથે છે-એકપણ રચનામાં જુદો તારવીને ંજુ કરી શકાય તેવો એકેય વિચાર ત્યાં મુકાયો-શુંયો નથી. લાભચંદર કાકરની 'વહી જતી પાછળ રમ્યવેપા'-કાળની રચનાઓમાં પરમ્પરાગત પદ્ધતિમાંથી નીકળી 'તરંગ'-પ્રકારની પદ્ધતિ-માં સ્થિર થવાનું વલણ મૂળ થયું છે. તો ચિત્ત મોદી, મનહર મોદી કે આદિલ મન્સૂરીની શરૂશરૂની કૃતિઓમાં બારી, ચત્વતામરી શરૂની શેરીઓ, સૂર્ય, ધ્રુવ, અન્ધકાર જેવાં પ્રતીકો સાથે કામ પાડવાનો ઉદ્દમ ભેદ શકાય છે. 'ઉપજાતિ'માંથી 'પ્રત્યયા'માં પદોચ્ચતાં, સુરેશ્ જોષીને પોતાની પરમ્પરાગત પદ્ધતિની કાવ્યકૃતિઓને રદ જાહેર કરવી પડે છે. રાવજી કે રાજેન્દ્ર શુક્લ જેવા તળપદ્ધ બળ લઈને આવનારા કવિઓ વડે આધુનિક કવિતાનો બીજો તળકો મંડાય છે, જેમાં સિનાંશુ પણ નિશ્ચિત દિશાની પાપાપગલી માંડ્યા પછી કવિતાના 'સરચિયલ'નામી પદાર્થની પાછળ પડે છે; તો અનિલ, રમેશ પારેખ, મનહર ચરાડવા કે મનોજ ખંડેરિયા જેવામાં આધુનિક ધારા વધારે પડેલા પડે વહે છે. એમાં-આદિલ-ચિત્ત મનહરે ઉપસાવેલી આધુનિક ગઝલ પણ અલિનવ પરિણામો વડે સાહિત્યકલા લેખે ગૌરવાન્વિત થવા મરડે છે. અહીં આ નામો લગભગ નિતિવાચક છે એમ ગણીએ ને છોડી દીધેલાં નામો હિમેરી લઈએ તો કલ્પન-પ્રતીકની દિશાની અને વિચાર-ચિન્તન-મૂલ્યની ઉપેક્ષા કરતો આધુનિક કવિતાની નવી ક્ષિતિને ગોચર થવા વિના રહેશે નહિ. સર્પ વતી

સવજી એના 'ઠાગા ઠૂંયા' કાવ્યમાં કહે છે:
'નજીક ખેસાડી તારા ઘરને હું કવિતાની જેમ
કશે અર્થ દઉં;

તારી શર્યાને કવિતાની ગંધ દઉં.

કિતુ વ્યર્થ

તમારે તો સાણસીનો કરવો છે અર્થ.

હું તો માત્ર કવિતાઈ રણુનો પ્રલંબ પટ

જેવળ વેરાઈ જાણું પ્રણયની જેમ.

પણ તમારે તો દરિયાનો કરવો છે અર્થ.

હું તો માત્ર,

કૂતરાની પૂંછડીનો વાંકો વિસ્તાર

હું તો માત્ર

કવિ

હું તો માત્ર

ભૂખથી રિખાતું મારું વલ્લવપુરા ગામ.

હું તો માત્ર

ખાલીખન નિઃસહાય છે

પણ તમારે તો ગણિતનાં મનોયતન ગણવાં છે.

મારી પાસે નથી એ ગણિત

મારી પાસે નથી એનો અર્થ

મારી પાસે કવિતાનો નથી કશે નર્થ' ('અંગત' પૃ. ૬૧)

'હું તો માત્ર કૂતરાની પૂંછડીનો વાંકો વિસ્તાર' કહે-
નાર કવિના સંવેદનને વિસ્તૃત ફલક પર 'માણસની
વાત'માં, લાલશંકરની એ દીર્ઘ અછાંદસ કૃતિમાં, અનેક
પરિણામે વડે પુષ્ટ થયેલું જોઈ શકાય છે. 'હું' સમસ્તની
સામેની કે માનવ-અસ્તિત્વની સામેની કવિની તીવ્ર
સાંશકબ્દિ જીવનની હેતુશૂન્યતા અને મનુષ્યની નરી
નિઃસહાય સ્થિતિની એક સ્થાયી વેદનામાં પરિણમે છે.
એ વેદના લાલશંકરમાં શબ્દ સામેના જીવલેણ સંઘર્ષમાં
પ્રતિક્ષિત થઈ છે અને અર્થ-નર્થની સીમારેખાએ કોરા
હાથળ પરની જૂમને રૂપે હજી ટકી છે. માધ્યમને વિશેનો
કવિનો વિદ્રોહ કોઈપણ આધુનિકમાં માનવીય અસ્તિત્વ

સામેના વિદ્રોહની એક પ્રતીકાત્મક દ્રશ્યરૂપિતિ છે; છતાં
આપણી આ કવિતા અનુ-અર્થ લગી વિસ્તરી નથી
-અથા આધુનિકિએ અર્થ-અનર્થ રસાનુભાવને કાવ્ય-
પ્રવૃત્તિમાં ક્યાંક એક્કસ સ્વરૂપનું સ્થાન આપેલું છે.
આ સંદર્ભે આ નવોન્મેષને 'કુલિંગ સાહસ' કહેનાર
સુરેશ જોષીની 'મૃણાલ' પ્રકારની કવિતા પણ પ્રણય-
વૈફલ્યના કેન્દ્રમાં, એ તિરાડમાંથી વ્યાપક આઈમાં,
શબ્દનો કાવ્યસુન્દર અર્થ જતો કરવાની તૈયારી દાખવતી
નથી. ચિત્ત કે સિતાંશુ 'હું તો માત્ર કવિ' જેવી શેખી-
ખોર વિવશતામાંથી છૂટવા 'ઓચલવાલ' કે 'મગન'
જેવો ઢોંગ રચીને હસી લેવાનું વલણ દાખવે છે, તો
પ્રબોધ પરીખ કે મનહર પ્રતાપની નરી ઉઝાછીનીમાં
નર્થની દિશામાં અનૂનપૂર્વક મથે છે. ચન્દ્રકાન્ત શેઠ કે
રઘુવીર ચૌધરી પોતાની રચનાઓમાંના વિચારતત્ત્વને
પંખાળીપોષીને કાવ્યના પરિણામે પહોંચવાની, મોટેભાગે
તો, મિથ્યા ક્ષણિક કરે છે; છતાં શેઠની સક્રિયતા
તેમને કેટલીક રચનાઓમાં અવશ્ય ખચાવી લે છે.
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળામાં નર્થને અવતારવાનો એક ધોંગ
વ્યાયામ લખાય છે, પણ એમનું દર્દ કે એમનાં વ્યથા-
આકેશ ઘણીવાર ઊંડેથી નહિ જન્મ્યાની લાગણી જગાડે
છે-એમનામાંના કાવ્યને એઓ કદીયે મારી નાખી
શકશે નહિ, એવો વહેમ જાય છે. મુંબઈ જેવી નગર-
એતના વચ્ચેના સેતાં છતાં કશે જાણીકા કાવ્યવ્યાપાર
નહિ દાખવતા નીતીન મહેતા આદિ નવોદિતોએ કે
પોતાને 'હોટેલ પોએટ્સ' ગણતા ઈન્દુ પુરાર કે સરૂપ
ધ્રુવ આદિ સમકાલીનોએ પોતાની આધુનિકતાને હજી
કાવ્યમાં રૂપાંતરી પાડી છે, અથવા કાવ્યને આધુનિકતામાં
રિથર કરવું પાડી છે-એ અધુનાતન પ્રવૃત્તિમાં ઉક્ત
વલણોથી દશા-અવદશા કે દિશા ને રૂપે ભુદી પડનારી
હવે પછીની આધુનિકાત્મક કવિતાનું ભાવિ તોળાઈ રહ્યું છે.

આ કવિઓમાંના પ્રત્યેકનું વૈયક્તિક વિશ્વ અલગ
અને નોખી પદ્ધતિએ આસ્વાદી શકાય તેવું વૈવિધ્યસભર

છે. છતાં આધુનિકતાનો સમગ્ર ખયાલ તે સૌને એકત્ર કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એવા અર્થમાં માનવીય એકલતા, શયતા, વિવશતા અને અર્થહીન જગતની જુદી જુદી ભાતોની વીગતો મળી આવે. એને આત્મવાસ્તવ, અસ્તિત્વ કે અસંગ્રહની તેમજ આધુનિક સાહિત્યમીમાંસાની જુદી જુદી રીતે વ્યાખ્યાનિત વર્ણનમાં ટાળી શકાય અને એવું આકલન 'આધુનિક કવિતામાં વિચારસૃષ્ટિ' નું પર્યાય બની શકે. છતાં અહીં જાત સામેનો વિદ્રોહ અને શબ્દ સામેનો વિદ્રોહ એવી બે તરાહો અવશ્ય જોવા મળશે. લગભગ બધા જ આધુનિકોએ 'હું' ને કેન્દ્રમાં રાખી આત્મગૌરવ અને આત્મ-સંસ્કારના બે અંતિમો વચ્ચે ગતિ કરી છે, તો સૌએ શબ્દના પરમ્પરાગત અર્થની સામે બળવો પોકારીને તેને નવેસરથી તાજો બનાવવાથી માંડીને, કલ્પન-પ્રતીક સંકુલ શ્રીમાં રૂપાંતરીને, અનઅર્થની દિશા લગી હેડગાનું પસંદ કર્યું છે. ભાષાને હાથગા, એક છેલ્લી ધડીના આગર તરીકે વાપરતા કવિનો પ્રમાણિક ઉદ્ધમ લાલ-શંકરમાં આધુનિક કવિતાની એક દિશા ચીંધે છે-જે ખૂબ ખૂબ ક્ષમતાઓથી ભરેલી છે. સિતાંશુ, રાવજી કે શેખનો માર્ગ જુદી જુદી રીતે કાવ્યસૌન્દર્યને ચરિતાર્થ કરવાનો રહ્યો છે અને સદ્ગત કવિને બાદ કરતાં બાકીના બેમાં આધુનિક કવિતાની ખીજ બે દિશાઓ સચવાય છે-જે એવી જ ક્ષમતાઓથી ભરેલી છે. આ સંદર્ભમાં પ્રાપ્ત થતી મનુષ્યની વિવિધ છબિઓ આધુનિક માનવીય સ્થિતિની વ્યંજક બને છે અને એ અર્થમાં આ કવિતા જ આપણા સમયની કવિતા બનવાનું ગૌરવ પામી શકે. અહીં આમ કહેવાતી સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાના વિશેષે અસ્તિમૂલક ભૂમિકા જન્મી છે. છેલ્લા બે દાયકા દરમ્યાનની આપણી આધુનિક કવિતાપ્રવૃત્તિમાં મનુષ્ય આ ભૂમિકાએ નિરૂપણ પામ્યો છે. એવી કશી વૈચારિક ભૂમિકાના અભાવમાં નવી કવિતા વિદેશી કવિતાનું અનુસરણ લાગે, દુષોધિ લાગે, બીછીની સંવેદનાની

ગાયક લાગે તો એવી એવી જરસમજો સમજી શકાય એવી છે. બાકી શેખ એમની એક રચનામાં કહે છે તેમ, જેવી છે તેવી આ આપણી વાસ્તવિક અનિવાર્યતા છે. તેઓ કહે છે:

‘કવિતા એક ભૂખ

દમાતી નથી, સહેવાતી નથી.

નથી લાગતી તો બધું લૂખું લાગે છે.

કવિતા એક રોગ, એક પીડા,

એક ઢેંગ, એક જુઠાણું

જનુગરનો, નટનો, છુતારાનો ખેલ.

મને હિનોટાઈઝ કરી

આખી દુનિયા સામે મારું ઝોઝું ખોલે,

મારી શિરાઓમાં સીવે વીજળીના તાર;

જવાબામુખીના ફેટાવાળું જાણું જોઈ મળ્યું,

હજારો જોગન દૂર યુદ્ધના વિચારે

થાઉં ખિન્ન,

યુદ્ધના ધડકાની કરે કોઈ નકલ

મારે આંતરડે વળ ચડે, મારું જઠર ફૂટે.

કવિતા મને હડકાવે, ભડકાવે

મારી ઈચ્છા વિરૂદ્ધ સંભોગી અભડાવે,

મારી સ્મૃતિઓને કૂમકાં બાંધી

બજારમાં વેચે.

કવિતા લખું ને થાઉં વામણો

કવિતા લખીને થાઉં (કવિઓથીય) અળખામણો.

લખું તે કાઈકને મળે ચોટે

કોઈ ટૂંકી નાખે ચાખતાં પહેલાં,

કોઈ ફૂંકી નાખે ખીડી જેમ,

લૂંછે એનાથી હાથ.

એનાથી ન મળે રોટલો

ન લાગે કોઈની ભૂખ

જતાંય વેવણી કવિતાને વારસારૂપ ગણી વાપડું”

(‘અથવા’ પૃ. ૮૪-૮૫)

કેસૂડાં ખીલ્યાં

કેસૂડાં,
કેસૂડાં ખીલ્યાં છે ભલી ભાતનાં,
શીળી સવાર અને મીઠેરી સાંજનાં
રણઅણતી માઝમ રાતનાં,
ભજબે બપોર એના રંગની ઉઝાણી
કેવી ચૂંદડી ઓઢી વનરાણી. કેસૂડાં ૧

હું તો મારે મારગડે એકલડી ધુમતી ને
પાને પાને જીવ પ્રેાતી,
મારો એ જીવ કોકેઝાલ્યો આવીને ત્યહી,
હું તો ઝાડ ઝાડ રહી એને ગોતી. કેસૂડાં ૨

કામણગારાની એક બંસરી સુણીતી, એ તો
પાછો ક્યાંયે ના દેખાણો,
ઠાઠાં ડમરાંની આખી દુનિયામાં પાગલને
કરમે લખાયો શું ખડાણો. કેસૂડાં ૩

લાવળે રે ખડાણો ભાઈ, એ યે નસીબમાં શું?
ખડાણો લૈ ફૂટશું કપાળને,
કેવું તે લાલ લાલ કંકુ નીકળશે ને
કેવી લક્ષ્મી હા મળશે કંગાળને. કેસૂડાં ૪

કેસૂડે કેસૂડે રંગ મારો પૂરીશ ને
આંગણિયે આંગણિયે સાથિયા,
આ રે વસંત મારી આવી જવાની,
ઠાંડે તારી કેવી, વરણાગિયા? કેસૂડાં ૫

૬૦] કવિલોક - માર્ય-એપ્રિલ ૧૯૭૮

આંખો અંબાણી

કેસૂડાં ખીલ્યાં ને
મારી આંખો અંબાણી,
મારી પાંપણું ભીંજાણી.
ભિંચેરી ડાળીઓએ ફૂલ બધાં બેઠાં,
આવી હીંચે છે વાયરા પીધેલા,
જેને કાવે જેમ-તેમ બધાં ડાલતાં,
કોક ડાઘ્યાં તો કોક સાવ ઘેલાં. કેસૂડાં ૧

હળવે હળવે તે મારા કાનમાં ટહુકયું ને
મૂકી ગયું ફૂલ મારા હાથમાં,
આંખો ઉઘાડું, આંખું આલ હસી ઊતર્યું ને
કોક આવી ગયું ત્યાં સંગાથમાં. કેસૂડાં ૨

‘આવળે’ કહું તો, એ તો ઓરું ઓરું આવતું,
કહું ‘એસો’ તો હેતું બકારો,
પાંપણના પડદામાં એને સંતાડું, એ તો
કરતું ગગનમાં ઝબકારો. કેસૂડાં ૩

પગલે પગલે એ તો પ્રીત મારી માગતું ને
હેતું વસંતની વધાઈઓ,
કેમ બાણું, કેમ માનું, કિયા આ સોહાગ કેરી
કેવી કેવી રે દુહાઈઓ. કેસૂડાં ૪

કેસૂડાં, કેવું તું, કામણ નકામાં તારાં,
તારા રંગની તે રંગત રોળાઈ.
જો તું રંગી ન નાખે કાળુડો શ્યામ મારો,
તારે મારે કશી ના સગાઈ. કેસૂડાં ૫

રંગ કેસરિયો

એક કેસૂડે કહ્યું ત્યાં મને કાનમાં,
હાલો હાલો વરણાગિયાની જાનમાં.

કોઈ અહીંથી આવ્યું, કોઈ ત્યાંહીથી આવ્યું,
કોઈ આ લઈ આવ્યું, કોઈ તે લઈ આવ્યું,
અમે ચાલ્યાં મળનાં ગુલતાનમાં. એક૦

હાળે હાળે તે હતા લીલુડા સૂડલાને
કાળી કોયલ હતી ગાતી,
કુંજ કુંજ મોરલા નીલમિયા ઠેકતા
ને નાચંતી ઢેલ મદમાતી.
બધું જામી રહ્યું એક તાનમાં. એક૦

જાણે આકાશ થકી ટહુકો આવ્યો ત્યાં એક,
એક મોર પીંછ ત્યાં દેખાણું,
નાનકડો એક હાથ, અંસીનો ટુકડો ને
આણું પીતાંબર પરમાણું,
એને જોતાં રહ્યું ન કોઈ જાનમાં. એક૦

પેલું કેવડું જીડયું મારા હાથમાંથી ઝટ દઈ,
પહોંચ્યું વરણાગિયાના પાયમાં,
ગોરી ગોરી રાધિકાએ એને ઉપાડ્યું લઈ,
મૂકી દીધું વરણાગિયાની પાઘમાં.
રંગ કેસરિયો રેલ્યો વરદાનમાં. એક૦

જલની લહર

એકાન્ત કુટીર

ભૂમિ

પલ્લવ-પાંડુર,

પ્રાણ નિઃશ્વસને

લયે

રેલાય તે સૂર

બધિર ગગન

કિતુ

કોઈ મારે કાન

ઉન્મત્ત બેઠું તે

માત્ર

ધરી રહ્યું ધ્યાન.

સૂને રે છવાય

મેઘ

દગ દગ નીર,

કચાંચ રે કુટીર

નહીં

કચાંચ નહીં તીર.

સંચિત સકલ

કચાંચ

વહી જાય પૂર!

જલની લહર

ફોળે

જલને જ ઉર.

અનહદની સીમા પાર

‘દિશાએ ગર્ભ ભૂંચાઈ બધી ય ચોપાસની
તૂટી પડવા ટાંપી રહી સેના નિખિડ અંધારની,
ઊખડી પડેલાં વનોનાં આલ જીયાં મૂળિયાં
ખૂંચી રહ્યાં છે આંખમાં,

ગળું રહી છે વીજળી

પીછાં ખરંતી પ્રાણ કેરી પાંખમાં !

છતાં ય હે પ્રવાસી,

કઈ અક્ષર આશમાં

કઈ વિનિગીષા-પાશમાં

વિના સાર્થ, વિના સાથ

અનુત્તર રહ્યા બળકટ તુજ સાદના

ખુમરેંગ પડધા ટિપાતા ઘણુના પ્રહારે

છાતીનાં હચમચતાં કમાડે ઝીલતો

શાહ સોદાગર ક્રિયા કાજ

આગળ અને આગળ ધપે

પંથ દુર્ગમ કાપતો ?

આગે તો છે જળ ઝાંઝવા તણાં,

ને કાળના તંબૂ તણાયા વેરાનમાં-

ત્યાં માલ તારો

કેણુ કહેને વહોરશે ?

‘જળ ઝાંઝવાનાં ?

ક્યાં નથી એ ?-

વિચારીએ ને માણીએ બે

ને મનોરથો અવનવા આપણે બે સેવીએ

તેમાં નથી કે

કદી ય ના’વે હાથ એવાં

સુવર્ણ કે કરતૂરી મુગો ?

ને પ્રાણને પુલકે દે ભરી

એવાં જળ ઝાંઝવાનાં ?

હું બાણુ છું કે

છે ક્યાંક બેઠો અધીર

અનિમિષ નેણુ

મારો તે શાહસોદાગર !

વહોરશે ન તે મારો માલ કેવળ-

નવ ધરાશે તે પૂછતાં મારી ખબર !

ને કાળના તંબૂ નીચે તો

મિલન અમારું થશે થશે જ અક્ષર’.

‘તો તો મિલન એ

કાળને ય કદાચ દે નહિ પુલકે ભરી !’

‘કદાચ ? ના, અવશ્ય !

એથી તો

છો જતી ભૂંચાઈ દિશા બધી ચોપાસની,

ટાંપી રહી હો તૂટી પડવા

સેના ભલે અંધારની;

ઊખડી પડેલાં વનોનાં આલજીયાં મૂળિયાં

ખૂંચી રહે છો આંખમાં,

ગળું ભલેને વીજળી

પીછાં ખરંતી પ્રાણ કેરી પાંખમાં,

હોય બે અનામી કેઠ દુનિયા-

હા, છે જ-અચૂક છે-
મૃગજળે ઢંકાયલી

તે મારી છે-મારી છે...
અનહદની સીમા પારની !'

ઉશનસ

માતૃત્વ, એક પૂર્ણતાની નકશાઓ

ને તારા પિતા, ધન્ય
જે વડે હું તને પામી તે રાતે
તું જે અનવધ, અનન્ય;
જેમણે તને હુંમાં ઘૂંટ્યો
બૂણ
નિગૂહિત, ગુપ્ત;
તું વડે મારું કુંવારું અસ્તિત્વ
(ઓ રે ઋણ !)
અપત્ય હે, તૃપ્ત, પરિતૃપ્ત;
મારું અંગ અંગ, ડૂંબ ડૂંબ, વૃન્ત વૃન્ત : હું વેલી :
હું તારું સુંદર ફૂલ પામી વિનત
ફળેલી;
અહો, વત્સ !
તું છો તો મુજ છાતી
દ્વધ તણે દિવ્ય ઉત્સ;
અહો, અર્લક !
મારું અંગ અંગ, રિક્ત રિક્ત
ત્યાં તને સ્થાપી થઈ પૂર્ણ,
તું જ્યાં જ્યાં અભિષિક્ત,
તે તે સાર્થક;
મારી કૌમાર્યની કટિ

પનઘટે વહો જ્યહીં ઘટ, મૃદમય
તે હવે મુન્મય
પરિપૂર્ણ તારા વતી;
તું મુજ અંકે
બાલક ! ઓ, હે !
તારક જ્યમ સોહો
બીજના વળાંકે;
તું મુજ સ્કંધે
હું કોઈ સ્વયં બીન, રણગણ
કલધ્વનિછંદે;
મારું ફૂલોત્સુક માતૃત્વ
તું વડે પૂર્ણ,
કોકળું આત્મકામ કર્તૃત્વ;
વત્સ, હું તારા વડે અર્થ પૂર્ણ કૃતિ,
તું મુજ અને તારા પિતા તણી
સહિયારી શ્રેષ્ઠ ફલશ્રુતે;
હે બાળ-આકાર !
લે, હું તું પરલમું, ગૂમું, ગૂમું, આંખે અળગળિયાં-
તારો મુજ પર આભા જેવડો
આભાર.

એક ઘાયલ અને તેની સારવાર વિશે

સવારના ઓછા અજવાળામાં
કરવાના ટેવ
ને ઊંચું જોઈને ચાલવાની કુટેવ
એટલે ઠોકર વાગી
છાતીમાં ઘા પડ્યો, પડ્યો પડ્યો પાક્યો;
પછી તો દાકતરોની પૂછાપૂછ
'આવું તે શું વાગ્યું? કેસ ગંભીર!
કાંઈ સમજાતું નથી!'
છેવટે એક મળ્યો
મારા જેવો જ ઉદ્ભૂ
જગજહોર ઊંટવૈધ;
એણે તો જોતાંવેત જ કહી દીધું:
'તને તો આકાશ વાગ્યું છે!
તારી છાતીમાં
આકાશને એક ટુકડો પેસી ગયો છે....'
'ઉપાય?'
'ઉપાય છેસ્તો:
છાતીમાંથી એને ખેંચી કાઢવો પડે પણ...
ટુકડા સાથે હૃદય પણ
ખહાર નીકળી આવે તો?...
એટલે મારી તો સંભાલ છે કે
આકાશને ટુકડો
તારા હૃદયમાં ઓગળી જાય ત્યાં સુધી
સહન કરી લેવાનું સારું...'
મેં સ્વસ્થતાથી કહ્યું: 'વારું'.

અદૃશ્ય રહી
કૃષ્ણે પૂર્યા હતાં પાંચાલીનાં ચીર;
અને પડી ગયાં હતાં
ઘૌરવોનાં મોં.
ત્યારે લાજ રહી હતી
કૃષ્ણની કે કૃષ્ણાની?
મારે ક્યાં જવાખ જોઈએ છે તે!
હું તો છું શબ્દ
કેવળ શબ્દ
ભરી સભામાં લૂંટાતો શબ્દ:
મારા આર્તનાદને
પહોંચે તો પહોંચાડવો છે કૃષ્ણ સુધી,
જો હજુ એની શ્રવણેન્દ્રિય સલામત હોય તો,
કે જા
નથી જોઈતાં મારે તારાં ચીર;
આપવી હોય તો આપ
આ અહીં મૂક બેઠેલા
ભીખો, દ્રોણો અને પાથોને
સ્વધર્મના રક્ષણની દિક્ષા:
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેય:
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેય:
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેય:

પરાવૃત્તિ

‘ચિત્તે તુ વૈ પરાવૃત્તે ન ચાતં ન તુ ચાયિનઃ।’

(લંકાવતારસૂત્ર ૨૦૪)

નામ અને રૂપનાં અલેષ વલયની

આરપાર પેલે પાર જે ક્ષણે

નીકળી જશે મારા શબ્દો-

ના,

મારું મૌન-

મારી સકલ લોકયાત્રા-

મારું હોલું-

મારું અનંત તપ-

મારું ઋત-

મારું અકલુષ અણુઘડપણું-

તે ક્ષણે તત્ક્ષણ

તું

નામરહિત હશે

રૂપરહિત હશે

તું

કેવળ હશે, અનન્ય!

કેમ કે

મારો સમગ્ર સમય

મારી પુણ્યશ્લોક વાણી

મારાં નિઃશેષ મમત્વો

મારું નામ

મારું આયુષ્ય

મારી જિજ્ઞવિષા

મારી વ્યક્તા થવાની બહુ થવાની કામના

મારું અધિષ્ઠાન

મારી ચેષ્ટા

મારું અમોઘ એકાંત

મારાં સત્ત્વ રજસ્ તમસ્

બધાં જ

મને તારી કંને લઈ આવી

અને અહીં અધવચ્ચે જ

મૂકી દઈ

એકદમ પાછાં ફરી ગયાં છે.

કેમ કે

એમને પ્રદેશ

અહીં પૂરો થાય છે કદાચ

કેમ કે

અહીંથી આરંભાય છે

રહસ્ય

તારી નામરહિત સીમાઓથી

અંકાયેલા

તારા અનંત દેશકાળ.

અને હવે પાછું તો ફરતું નથી

પાછું ફરી શકાતું નથી

કેમ કે

કચારેય પાછું ફરવું નથી ચોરાસીમાં

માર્ગે જ ભૂંસતો જતો હોય છે

અને વળી વોળાવિયા

તો અદૃશ્ય થઈ ગયા છે

કેમ કે

આ છૂટા છૂટા પડી ગયા છે હવે સકલ

ઈન્દ્રિય અને અર્થના સંનિકષે

કાર્ય અને કારણ

નામ અને રૂપ

શબ્દ અને અર્થ

એકમેકથી છૂટાં પડી ગયાં છે છેક.

હવે ચક્ષુ તે કશુંક

હોઈ શકે કેવળ

જે રૂપમાં દૃશ્યમાં પ્રવર્તી ન શકે

શ્રોત્ર પણ શબ્દમાં પ્રવર્તે નહીં

કે ત્વચા સ્પર્શમાં,

કશું મૃત ન હોય અચેતન ન હોય

અને છતાં કશુંય

કશે જ પ્રવર્તી ન શકે

કશાથી કશું જ ઓળખી ન શકાય

કશાથી કશું જન્મી યે ન શકે

કે કશું જ

સર્વથા નષ્ટ પણ ન થાય.

સંકલ્પો કે વિકલ્પો

સ્વપ્ન કે સ્મૃતિ

કે સિદ્ધિ

કે સુષુપ્તિ

કે તણખતું પણ હવે ઊગી ન શકે.

કેમ કે કોઈ પણ મનનું

આથી વધુ ઓગળવું

શક્ય જ નથી હોતું.

કેમ કે કોઈ પણ મનનું

આથી વધુ મળવું

શક્ય જ નથી હોતું

કેમ જે મનને

આથી વધુ કળી શકાતું નથી

મનને આથી વધુ છળી શકાતું નથી

કેમ કે કોઈ પણ મનને

આથી વધારે ઝીલું ફળી શકાતું નથી...

મનસુખ વાઘલા

ને પછી

‘માતા જેવું મોં’

‘પિતા જેવું કપાળ’

‘બહેન જેવા હોઠ’

‘ભાઈ જેવી આંખો’

‘માશી જેવું નાક’

‘મામા જેવા પગ’

‘ફાઈ જેવાં આંગળાં’

‘કાકા જેવા કાન’

‘દાદી જેવો વાન’

‘દાદા જેવો ઘાટ’

લઈ બાળક જન્મ્યું ત્યારે

એનું કાંઈ જ નહોતું

ને પછી...

કાઉન્ટનતા રસ્તા પર એક બળદ
બસના અકસ્માતમાં બલાસ થઈ ગયો.
સાઈ બળદ,
સવારના દસનો ટાઈમ,-
જરા ધ્યાન દઇને ચાલીએ ને?
આ તો મુંઝઈ....
જરા પણ ગફલત થઈ તો બલાસ!
તારું નામ શું?
જવા દે,
નામ ગમે તે હોય. અહીં શું ફરક પડવાનો હતો?
(અને તે પણ હવે?)
સાઈ, આમ આંદ્રિસ પહોંચવાના રથવાયા સમયે
આપણું મૃત્યુ શબ બનીને દોડોને અવરોધ કરે
તે ઠીક નહીં

હું બાણું છું
આટલા બધા માણસોની વચ્ચે ચાલુ દિવસે મરવું
તને પણ ગમ્યું નહીં જ હોય.
તોપણ હું અથવા તું
કરી પણ શું શરીરે?
આ પૂરપાટ દોડી જતી મોટરો અને બસો
અને આટલા બધા દોડોની વચ્ચે
ચાલવાનું અને જીવવાનું ન્યારે પસંદ કર્યું જ હતું
ત્યારે મૃત્યુની પણ આપણે પસંદગી કરી જ
લીધી હતી ને?

તો પછી સાઈ, એનો અફસોસ શો
દે મરતી વખતે દોઢાએ હોહ ઉપર ગંગાજળ
મૂક્યું દે ન મૂક્યું!

શરીરનાંત ઈસનાવા

રક્ત સપાટી પળની જિલ્લી શબ્દપલાએ પાસા પહેરી
કાગળ જેવી હથેળિયુંમાં ભૂર્જપત્રની ભાષા લહેરી
શાહીના ટીપે તરતી બાણે મૂંગામંતર અર્થઘટનમાં,
કાગળની ઇચ્છાઓ જેવી ઘટનાની કોઈ સાપણુ ઝેરી
નિરાકાર કોઈ પ્રવાહી પટમાં શબ્દ રમે છે નાગપાશતા,
સ્વચ્છ ચળકતા છળની પાની કાગળને વીધે છે ઘેરી
અડબળમાંથી નછોરવીના ખોળા જેવા શબ્દો નીકળે,
અને પ્રગટતાં પૂર અચાનક કાગળને આ લે છે ઘેરી
કપોલકલ્પિત શાહી ઘટે ભે દિવાસળી તો પળતર કાનસ,
એકટશે ચૂપ કાગળનો ગાંભે કૂંદે છે અર્થ ગંજેરી.

કશુંયે ચાહી શકાય એવું છે તારામાં ?

કશુંયે ચાહી શકાય એવું છે તારામાં ?

તારી આ મૂળિયાં વિનાની હસતી !

એક પાંદડીયે લીલી કરવાનું પાણી છે તારામાં ?

નથી તારી આંખોમાં ઊજળો દિવસ ઊગતો,

નથી તારા શબ્દોમાંથી એકેય તણખો ફૂટતો,

તારા નિર્જળ ફૂવાની અવડતામાં કેણુ આવે આત્મઘાત વહોરી ?

તારા શ્વાસ તે તો પડધા નિઃશ્વાસના,

ઉજ્જડતાને જ ઉઘાડી કરતી તારી પોકળતા,

તારા લોહીમાં તો કેટલી છે ગાંઠો ને કેવાં ગલીચ ગાળડાં ?

તીખાશનો એક તણખો થ કયાંથી

તારા મોળામય આ વ્યવહારમાં ?

આકાશ ને પૃથ્વી,

પવન, પાણી ને પ્રકાશ,

—પાંચેય સલાં કે તારામાં હજુ ટક્યાં છે !

એમની તંગદિલી તો જો, પ્રતિક્ષણે જે અનુભવે છે તારામાં તે

જે સ્વયં આકાશ, એ જ વધુમાં વધુ બંધિયાર તારામાં !

જેના મૂળમાં જ ગતિ એને સડતા રહેવાનું તારા બંધ ખયાલોમાં

હુખખી માટીમાં કણસતા તેજને તું સાંભળે છે તારા એકાંત દ્વારા ?

તું તો ખડક શો ખોડાયેલો,

પાણીએ પણ તારી પાસે આવીને પછાડો જ ખાવાનીને ?

વસંતે થ કેઈ શા માટે આવે

પુષ્પિત લવિષ્યની આશાઓ લઈને ?

તારી તો કેઈ ન આવે એમાં જ વ્યક્તિતા અડીખમતા !

તારી ચાહી ન શકાય એવી જાહેર થઈ ગયેલી હસતી જ

મજબૂતમાં મજબૂત દલીલ છે આજની હવામાં ટકી રહેવા માટેની.

વજલાલ દવે

૬

અંતરિયાળ

વાટને અંતરિયાળ અચાનક

રાગણી મળી જાય.

હાલર-હુંલર ગામ વચાળે શેતલનો કલનાદ,
નગરના આ ડામર મારગે કરતી મૂંને વેકુર ઝીણા સાદ;
શેવાળ પહેરી પગમાં બાવળ, રાવણા, છેયા

ઉરના મારા વહેણ મહીં ઝીલાય !

કોક દી ડહોળાં જળના રેલા પગથી કંઠણ કુંદે
ટચલી અડે આંગળી ત્યાં તો પૂર ગાજે પડછંદે,
ભેખડું લીની થાય, કોલાકલ ઘડીક ઓગળી જાય.

સાબરના આ પુલથરી હું ઝૂકતો જરા નીચે,
રેતમાં લીલા વળગે વેલા, ઝૂપડે ચહેરા હીંચે;
ચલસું માંડે વારતા સુણી આંખ તો પલળી જાય,
હોહની આડશ; બસનો થોભો; હોહીનો વ્યાકુળ મેળો
સાતમ-આઠમ રમતી આવે,

કરતી મને શિવના મંદિર ભેળો ।

લટની દહેરે, નેણને ઘેરે,
ઓઢણી મહેકે, છોગલા મહેકે
બથ ભરીને ભેટતાં ભેખન
'વંન'ના મારા દવને ગળી જાય.

આસ લીલો ક્યાં લગી આવે મલપતો ?
 દૂકડો સરતો ગયો શેઠો સળગતો.
 ખાથ ફેલાવી તો કાંટા-ઝાંખરાનો—
 છાંયડો આવી ચડ્યો અમને વળગતો !
 ખાંધણીના કોઈ આથડતા લીરામાં—
 પરે ક્યાં શોધ્યો અમે આવો કકળતો ?
 ફેર ભમ્ભરિયા ચડે ચિહ્નકાર ભવના,
 આખરે આધાર પામ્યો તે ય ભળતો !

શૈલેન રાવલ

શ્વાસોમાં છે તાપ સમયનો;
 મુઠ્ઠીમાં સંતાપ સમયનો.
 ભરચકતાનું પાપ કરે છે;
 રિક્ત નગરમાં વ્યાપ સમયનો.
 સ્મરણોને વનવાસ મળ્યો; ને—
 ટહુકે છે અભિશાપ સમયનો.
 અર્થ વગરનો ખૂબ રહે છે;
 પાછો ચહેરો આપ સમયનો.

ઝૂમાં ફેરતા ફેરતા

વોટર-ગલ : હાર્ટ ટ્રાન્સ-ગ્લાંટ કરતા
 સર્જનોને કહેવાનું કે
 કોઈ પથ્થુ દર્દીનું હૃદય બદલવું હોય તો
 વોટર-ગલનું હાર્ટ નાખજો.
 કારણ કે
 પાણીમાં પડી ગયેલો
 મારો પચાસ પૈસાનો સિક્કો
 તેણે લાવીને મને પાછો આપ્યો છે.

નયરેશ શુક્લ

વસન્ત-પંચમી

વસન્ત-પંચમીના પ્રભાતે
 ભૂમીને
 બ્લેઝ છુ :
 વાડામાં ઝગૂમ્મતો
 મારો ઘેઘૂર આંખો
 વઢાઈ ગયો છે....

૧

પીએ જતી જીવનપુષ્પનું મધુ
ને ઊડતી કૌતુકથી અહીં તહીં
છોટી જરા જેવડી એ નિમેષ!
તારી, સરંતી ચુપચાપ ચોરની
પાંખો લઉં હું પકડી હથેળીમાં,
રોમાંચિતા એ મૃદુ મારી લાવના.

ચૂમી ચૂમી અંતરના નિકેતને
જે રાખવા નિત્ય તને સમુત્સુક,
તે મુગ્ધની તું ન કરીશ વંચના.
પીઠે ન એવાં વચને સુકોમલ
ખાંધી લઉં એ તવ પાંખ હું, પ્રિય!

૨

આ મુગ્ધ, કાલું, લઘુ તારી પાંખને
અધીરપે ધ્યાન ધરી નિહાળી લે.

જલે ભીંજેલી તવ પાંખ, તે પર
અગણ્ય જે લેદ જણાય વર્ણના
તે માનવીને મન સિન્નસિન્ન
વિકાર તેના નહિ રૂપ રંગ!

માધુર્ય જેની પર ઇન્દ્રચાપનું
રેલી રહે, માયિકલાવ, અંચલ
આશાથી પેખે નિજ સર્વ કોમલ
ઔત્સુક્યને તે પર માત્ર નિર્ભર.

૩

ચાંકી પડે વીજ, ગતિથી જેહની
વિચિત્ર એવી લઘુ કે નિમેષ
અચિતવી સન્મુખ ક્યાંથી આવતી?
અને કહીં સત્તર લોપ પામતી?
મંડાય જ્યાં કિંચિત કલ્પનાભીરુ
દષ્ટિ તહીં થાય વિલીન શૂન્યમાં!

લાગી રહ્યા જે સ્મૃતિસ્નિગ્ધ રેણુના
કણે અહીં અંશુલિટરવે, હવે
તેને નિહાળી રહી એક વંચિતા
આનંદતી કંદતી વા કણે કણે.

૪

છે ક્ષુદ્ર પ્રત્યેક નિમેષ કેટલી!
પરંતુ વીંઝી નિજ પાંખ ઊડતી
કદાચ જે હોત ન, તો ધરાપર
ને બ્યોમમાં જીવનનાં અસીમિત
આ સ્પંદનો શું પ્રગટ્યાં હોતે કદિ?
વા ખાળનાં દર્શનની અધીર
માતા સમાં-કર્મ સ્વક્રીય જે ફલ
તેને શક્યાં હોય ધરી શું ખાહું માં?

લગીર શી પાંખ હલી હવાયકી
ખાપી ઉરે ભીતિની આગ ઊઠતી.

પ્રત્યેક આ કેટલી કુદ્ર છે ક્ષણ!
તથાપિ જ્યાં એ ફફડાવી પાંખને
ઊઠે, ત્યહીં વ્યોમની સૌ નિહારિકા
પ્રચંડ વેગે નિજ માર્ગમાં વહે.

અને હવામાં ગતિમાન પાંખનો
અવાજ-તેનો સહુને ઉરે ઉરે
બગી ઊઠે ભિન્ન વિભિન્ન કેં ધ્વનિ.

ને એમ મેલી પદ જન્મમૃત્યુની
પીઠે જતી જીવનની સવારી જે
તેની બને હંદુભિનાદની છટા.

૬

એકેકની પાછળ સુખ આવતી
સંચાલના ! વિસ્તૃત પાંખની તવ
છાયા. અમારું સમયપૂર્ણ વ્યોમના?
એ નિત્ય ને નિશ્ચલ શુ લહાય, ને
પ્રતીતિએ સત્ય, પરંતુ ફેગટ.

નાનીશી પાંખે વહમાન વાયુથી
સકંપ તારાચક્ર હૈમખિંદુ શાઃ
ને માનવીનું-નિજ શક્તિ ગર્વનું-
સામ્રાજ્ય તે કેઈ કરોળિયાના
બળા સમું છિન્ન વિશીર્ણ થૈ જતું.

૭૨] કવિલોક. માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૮

આ પાંખસંચારથી જિંદગીનાં
વાસી ઝરી બાય પ્રસૂન તો શું?
સહસ્ર કેં નૂતન રમ્ય પ્રસ્ફુટ
થઈ રહેતાં ઋતુનાં વિવર્તને.

ને વ્યોમના ભાલનું સૂર્યખિંબ તો
બુઝાય તો થે ઠીક; સર્ગશક્તિ તો
ફૂંકી ફૂંકી કેલ બળેલ કાષ્ઠના,
લેશે કરી અગ્નિ જવલંત, જેહના
હૂંફાળવા ઓજસથી પરિવૃત
ખીલી રહે જીવન આ ફરી ફરી.

૮

વિદાય લેતાં, લઘુ ઓ નિમેષ!
નિરોધું હું ચિતિત સર્વ આ કંઈ.
દાબેલ મારાં દગખિંદુ વર્ષણે
ભીંબયલી પાંખની શ્રાન્તિ તું લહે
તે પૂર્વ હો તારું પ્રયાણ..

સંતત
પ્રાર્થું હું તે સુંદર મૂર્તિ કાજ
સંદેશ તારી ફૂલ જેવી પાંખે
આલેખું ઉત્કંઠિત એમ..

દર્પણે
સંકલ્પછાયામય નો સમાદર
કરી રહેવાનું હજી કહીં લગી?

મારી સર્જન-પ્રક્રિયા

અન્ધવદન મહેતા

સ્નેહી ભાઈ ધીરુભાઈ

આ વિષય ઉપર લખી મોકલવાનું નોતરું તો આવ્યું, અને એનો સ્વીકાર કરવામાં અંતરનો અહં સ્વસ્થ ટટાર થઈ હા પાડવા ઊભો થઈ ગયો. વંચના એવી કરે છે કે ના પાડીએ તો એમણે એવાર કહેણુ મોકલ્યું છતાં ના પાડવાથી ખોટું લાગે, માટે લખવું—એ વિચારને પણ ઘોળી પી એણે લખવાનો મનસૂઓ કર્યો જ.

કોઈને પણ લાગે કે આવું લખનાર કેટલો પામર છે. અહંકારને કેટલો વશ થઈ જાય છે, અને તરત જ લખવા ખેસી જાય છે—જાણે કે આવતા પોરોદની કોઈ તટસ્થ ઘડીએ ફરી વાર વિચાર કરતાં, એ ના પાડી દે અને લખી નાખવાની આ સોનેરી પળજતી કરી દેતો?

જીવન આખું આવી આવી, જુદી જુદી વંચનાઓથી ભરેલું છે. મોહ, માયા, લોભ, સ્વાર્થ, ઈર્ષ્યા, અહંકાર, રીસ, ખોટી ધગશ, ખેડાખૂ આશાઓ એવી એવી નિરંતરની સતત વહેતી જતલછેતરામણુ, જતમોટાઈ, સવધાની, વડા થઈ ખેસવાની એણણુ લગાતાર ચાલ્યા જ કરી છે. એમાં સ્વસ્થ યા તટસ્થ થવાની ઘડી શોધવી ક્યાં? એવી જે ખે-પાંચ ઘડીઓ કે દશ-પંદર ઘડીઓ આવી હશે, એ ક્ષણુ કંઈ અંતરનો માંભલો ડોકિયું કરી કરી શબ્દ દ્વારા પ્રગટ થયો હશે, તો શબ્દસ્થનામાં ક્યાંક ચમત્કૃતિ હશે, સૌન્દર્ય હશે, પ્રતિભા હોય તો અને એને કલ્પનાનો સહકાર મળ્યો હશે તો, અંતર-દર્શન કરાવ્યાં હશે, એવી ક્ષણુ તો પ્રત્યેક મનુષ્યને મળ્યા તો કરે છે, મને પણ મળી હશે; પરંતુ એ જ ઘડીએ શરઆતમાં મેં જે એણુઓની રફતાર ગણાવી, તે એણુઓ એવી ઘડીને દાખી તો નહિ પણ ઉરાડી તો મૂકે છે—ક્યાંક ગાયબ કરી નાખે છે, તે પાછી શોધવા જાઓ તો ફરી હાથમન પર ન આવે. આવો

મોટો તપસ્વી કુંભકર્ણુ ઇન્દ્રાસન માગવાની ઘડી આવી ત્યારે એવી જ કાળ અંતરજલના એ આંતરવંચના થકી એ નિદ્રાસન ખોલવા પ્રેરાયો, એવી પરિસ્થિતિ સર્જનની ક્ષણુ આવે છે ત્યારે અનુભવી હશે—એને પરિણામે જિંડાણમાં, દૂરદૂર. જન્મકાળથી રચ્તિ સતેજ થઈ સભાન ખની ત્યારથી આજસુધી મનઃચક્ષુ સામે એવી ક્ષણુ ફરીથી તાજ કરવા મથું છું ત્યારે ગિરિ-શિખર ઉપર જિસા છતાં પસાર થતી વાદળી પકડવા મથનાં, હાથમાં ખે પાંચ પાણીનાં ટીપાં જ આવે, અને એ પણ કદાચ ઊડી જાય, એવી પરિસ્થિતિ અનુભવું છું.

વીશી-ત્રીશીમાં પ્રશ્ન પુછ્યો હોત તો પાછળ જવાનો માર્ગ જરા ટૂંકા પડત, હુંકડે લાગત, હવે દાયકાઓ પાદ “હું સર્જક” એના ખ્યાલ કરતો જ સર્જક કરતાં ‘હું’ અગ્રણ્ય ડોકાયા કરે છે. તું અલ્યા કોણુ? તું કિયો હું? તે શું સરજ્યું? એમ જ્યારે એને પૂછવા માંડું છું ત્યારે મજાકમાં ખડખડાટ એ જ હું હસી મૂંઝવણુ ઊભી કરે છે. “શોધ, લાંબા પગથારમાંથી તારાં પ્રેરણાસ્થાનો શોધ, તું તો મોટો હું થઈ ખેઠો છે, તે ખેટમજા હવે શોધ”. એવાં ગહેયું મારી આંગળીના ટચુકા ફેડી સંભળાવે છે. ખહુ કરગરું છું ત્યારે કહે છે કે તેં કંઈ ફલ, ફલના છોડવા જ્યેયા જ નથી? યા જ્યેયા છે તો કેવળ ખહારથી, ઉપલો જ લાગ, આસપાસ ખેપાંચ ફલ ગળ્યાં છે, લચ્યાં છે ખીલ્યાં છે તે જ. ફલની પાંદડી, એના રેસા, એની સાથેની કળીઓ, એ ફલની દાંડી ઉપરની પકડ ત્રણચાર હથેલી જેવી પાંખ, ડાળીડાળનો ખીજ ડાળી સાથે સંબંધ, મૂળ ડાળ સાથે સંબંધ, કચારી કચારીની નીચે ડાળી સંતાઈ રહી છે તે, એનાં મૂળ, એના રેસાએ મૂળ ક્યાંથી ક્યારે કોને હાથે પાણી શોર્યાં, એની આસપાસની માટી ઉપર સૂરજનાં કેટલીક વાર ડિરેક્શો

(અનુ. પૃ. ૫૬)

[પરિચય]

મજલાલ દવેનો જન્મ ૧૯૨૩ના જાન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે સૌરાષ્ટ્રના નાની કુંકાવાવ ગામમાં થયો છે હાલ એઓ અમદાવાદની સ વ. આર્ટ્સ કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક છે. આ વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રીપદે વસ્યા છે. વચ્ચે થોડો સમય કવિતાના દ્વિમાસિક 'વૈશાખી'નું સંપાદન કાર્ય પણ સંભાળ્યું હતું. 'એકાન્તોની સોડમાં' એમનો પ્રથમ કાવ્ય-સંગ્રહ છે.

(૩, સ્વાશ્રય સોસાયટી, નવા વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩)

ચંદ્રકાન્ત (ત્રિકુમલાલ) શેઠનો જન્મ ૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરીની ત્રીજી તારીખે પંચમહાલ જિલ્લાના કાલોલ ગામમાં થયો છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અત્યારે એઓ ગુજરાતીના રીડર છે. 'પવન રૂપેરી' અને 'છિદ્રતી દીવાલો' એમના કાવ્ય-સંગ્રહો છે. કવિતા માટે ૧૯૬૪નો 'કુમાર' ચંદ્રક એનાયત થયેલો. એમના ખૂબ જ કાવ્ય-સંગ્રહોને ગુજરાત સરકારના પારિતોષિકો પ્રાપ્ત થયાં છે.

(૯ ખી. પૂર્ણેશ્વર ક્લેટ્સ, ગુલગાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫)

રાજેન્દ્ર શુક્લનો જન્મ ૧૯૪૨ના ઑક્ટોબરની ૧૨મી તારીખે સૌરાષ્ટ્રના ખાંટવા ગામે થયો છે. ૧૯૬૭થી સંસ્કૃતનું એઓ અધ્યાપનકાર્ય કરે છે. 'કામલ રિપલ' (૧૯૭૦) અને 'સ્વવાચકની શોધ' (૧૯૭૩) એમના કાવ્ય-સંગ્રહો છે. એમના 'કામલ રિપલ' સંગ્રહને ગુજરાત રાજ્યનું પારિતોષિક એનાયત થયું હતું. સંગીત અને જ્યોતિષ એમના શોખના વિષય છે.

(તુલસી મેન્શન, કૈલાસ સોસાયટી, દાહોદ (પંચમહાલ).

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[૫ રજિસ્ટ્રેશન ઑવ ન્યુસપેપર્સ (સિન્ડ્રેલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ અન્વયે (ફોર્મ નં. ૪, રૂલ નં ૮)]

૧ પ્રકાશન સ્થળ: કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧

૨ પ્રકાશન સમય: દ્વિમાસિક, દર બીજી મહિનાની છેલ્લી તારીખે

૩ સુદ્રકનું નામ: બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સરનામું: કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧

૪ પ્રકાશકનું નામ: બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સરનામું: કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧

૫ તંત્રીનું નામ: ધીરુ પરીખ; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સરનામું: 'લાવણ', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

૬ માલિક કે માલિકોનાં નામ-સરનામો: જગન્નાથ ડોકટર, મનસુખભાઈ પારેખ, ગુલાબદાસ બ્રોકર, શાન્તિલાલ મહેતા, રાજેન્દ્રશાહ, અજિત શેઠ, કુમાર કાર્યાલય લિ. ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ

૭ બચુભાઈ રાવત આથી જાહેર કરું છું કે કંપર જાણીવેલી વિગતો મારી વંચુમાં વંચુ જાણ અને સમજ સુજળ સાંચી છે.

બચુભાઈ રાવત

પ્રકાશક

[કવિતાવૃત્ત]

(અમને પ્રાપ્ત થતા કવિતા જગતના સમાચારો અને કાવ્યપુસ્તકોના સ્વીકારનો વિલામ)

● ગુજરાતની વિવિધ સાહિત્ય સંસ્થાઓ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને ગુજરાત રાજ્યના સહકારથી ન્હાનાલાલ કવિની જન્મ-જયન્તીની ઉજવણી નિમિત્તે તા. ૨૭-૨-૭૮ થી ૪-૩-૭૮ સુધી સર્વશ્રી અનંતરાય રાવળ, ધીરુભાઈ ઠાકર, ચંદ્રદેવ મહેતા, યશવંત શુક્લ, રામપ્રસાદ શુક્લ, નિરંજન ભગત, રમણલાલ જોશી, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, રઘુવીર ચૌધરી, જયંત કોઠારી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ભોળાભાઈ પટેલ, નલિન રાવળ, હર્ષદરાય દેસાઈ, સુમન શાહ, જયંત ગાડીત અને ધીરુ પરીખના વ્યાખ્યાનોનો કાર્યક્રમ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કોર્ટખંડમાં યોજાયો હતો.

● દયારામ દ્વિશતાબ્દી નિમિત્તે કલકત્તા સાહિત્ય પરિષદ તરફથી શ્રી રાજેન્દ્ર શાહના 'કવિ દયારામ અને શુકાદૈત સિદ્ધાંત' પર તા. ૨૨ અને ૨૩ એપ્રિલના રોજ કલકત્તામાં વ્યાખ્યાનો યોજાયાં હતાં.

● 'કાવ્યગોષ્ઠિ' તરફથી સોમ મુકામે ભરાયેલા સાહિત્ય સત્રમાં કવિ દયારામ અને પ્રિયકાન્ત મણિયાર પરની ચર્ચાએકો તા. ૧૮ અને ૧૯ ફેબ્રુઆરીએ યોજાઈ હતી. શ્રી રમણલાલ જોશીએ સત્રનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીના પ્રમુખસ્થાને સર્વશ્રી વ્રજલાલ દવે, નાથાલાલ દવે, રતિલાલ નાયક અને સોમાભાઈ પટેલે દયારામ વિષે પ્રવચનો આપ્યાં હતાં. તો શ્રી નલિન રાવળના પ્રમુખસ્થાને સર્વશ્રી ભોળાભાઈ પટેલ, શ્રીકાન્ત માહુવીકર, ઇન્દુકુમાર ત્રિવેદી, હસિન ખૂચ અને ધીરુ પરીખે પ્રવચનો આપ્યાં હતાં.

● ૮મી એપ્રિલ ૧૯૭૮ના રોજ હ. કા. આર્ટ્સ કૉલેજના સભાખંડમાં મહાકવિશ્રી ન્હાનાલાલ રમારક ટ્રસ્ટ તરફથી શ્રી અનંતરાય રાવળની અધ્યક્ષતામાં ડૉ. ઇશ્વરલાલ ર. દવેએ 'અહીં છે ભવ્ય, જિજ્ઞાસુ તેજો-મય વિશ્વ' એ વિષય પર પ્રવચન આપ્યું હતું.

● ૧૯૭૭ના વર્ષમાં પ્રકટ થયેલા કાવ્ય-ગ્રંથોમાંથી 'સિમ્કનિ' અને 'હસ્તાક્ષર' માટે શ્રી સુરેશ દલાલને ન્હાનાલાલ ટ્રસ્ટનું પારિતોષિક અપાયું છે.

● કાવ્યો માટે ૧૯૭૭નો 'કુમાર' ચંક શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માને એનાયત થયો છે.

સ્વીકાર

સાતત્ય : સુરેશ દલાલ, કાવ્ય પૂઠું, પૃ. ૬૪, રૂ. ૮; વૌરા ઍન્ડ કંપની, ગાંધી એમર્સ, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧ સુરાહી અને અત્તર : કિરમત કુરેશી, કાવ્ય પૂઠું, પૃ. ૮૪, રૂ. ૪; સુમન પ્રકાશન, ૮૬, ડામર ગલી, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૯

નિઃસ્વેદ : (હાઈકુ-સંગ્રહ) રામપ્રસાદ દવે, કાવ્ય પૂઠું, પૃ. ૨૪, રૂ. ૧, જયપ્રકાશ દવે, ૯/૯૭ લક્ષ્મી પાર્ક, લક્ષ્મીવાડી, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૨

ભવરણની લીડમાં : સુલલ ધંધુકિયા, કાવ્ય પૂઠું, પૃ. ૧૦૦, રૂ. ૮, આદર્શ પ્રકાશન, ૨૪૯૮/૧, રાયપડ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

- જીવન' ઍકટો. ૧૯૪૯ પૃ. ૭૬૭-૭૨. પુનર્મુ. ક-૧૭ પૃ. ૪૬-૬૫. (ii) દયારામના નામે ચરેલી કૃતિઓ. 'ગુજ. સાહિત્ય પરિષદ' ૨૨મું સંમેલન (૧૯૬૩) અહેવાલ પૃ. ૩૧૫-૨૨. પુનર્મુ. ક-૧૭ પૃ. ૧૭૯-૮૬. (iii) દયારામની કૃતિઓના રચનાક્રમ. ગુજ. સા. પરિષદ ૨૧મું સંમેલન ડિસે. ૧૯૬૧થી જાન્યુ. ૧૯૬૨ [કલકત્તા] અહેવાલ પૃ. ૨૩૭-૨૪૯. પુનર્મુ. ક-૧૭ પૃ. ૧૬૧-૭૪. (iv) દયારામનું જીવન અને કવન. 'વિદ્યાપીઠ' વર્ષ ૮ અંક ૧ જાન્યુ.-ફેબ્રુ. ૧૯૭૦ પૃ. ૧-૧૪.
૧૬. કેશવલાલ હર્ષદ દ્રુવ. કવિ દયારામ વિશે કંઈક અર્થાત્ કવિનું પૂર્વજીવન [વ્યાખ્યાન સંવત્ ૧૯૮૧] 'સુદ્ધિ પ્રકાશ' નવે. ડિસે. ૧૯૨૮ પૃ. ૩૬૧-૮. પુનર્મુ. 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર' પુ. ૬ પૃ. ૧૮૩-૯૧. 'સાહિત્ય અને વિવેચન' ભા. ૨ (પ્ર. આ. ૧૯૪૧) પૃ. ૨૩૭-૪૮.
૧૭. ગંગેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા. નરસિંહ અને દયારામ. 'ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ' નવમી અને દસમી પરિષદોના અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ' પૃ. ૨૮૩-૯૬. પુનર્મુ. 'વસંત' વૈશાખ સં. ૧૯૮૫.
૧૮. ગિરિજાશંકર કે. વ્યાસ. દયારામ. ક-૧૫ અંક ૧-૨, પૃ. ૬૪-૫.
૧૯. ગુલામદાસ પ્રોફેસર. ગંધમાનો સદા નૂતન કવિ. 'ગુજરાતી' જુલાઈ-ઑગ. '૭૭: ૩-૫.
૨૦. જોકુલનાથજી મહારાજ. દયારામ જ્યંતી વ્યાખ્યાન. ક-૧૩ પૃ. ૩૫૧-૩.
૨૧. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી. કવિ દયારામ. 'સમા-લોચક' પુ. ૮ અંક ૧ જાન્યુ. ૧૯૦૩ પૃ. ૩૨-૪. પુનર્મુ. 'ધ ક્લાસિકલ પોએ' સ ઑફ ગુજરાત' પ્ર. આ. ૧૮૯૪.
૨૨. ગોવિંદરાયજી મહારાજ. દયારામનો વાણીવૈભવ. ક-૧૫ અંક ૧-૨ પૃ. ૧૦-૬.
૨૩. ગોવિંદલાલ છો. વઢીલ. દયારામભાઈ અને યુદ્ધિ-ભક્તિ. ક-૧૫ અંક ૧-૨ : ૬૭-૭૩.
૨૪. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ. દયારામભાઈની પ્રેમ-ભક્તિ. ક-૧૫ અંક ૧-૨ પૃ. ૩૦-૮. પુનર્મુ. 'પ્રસાદ' (પ્ર. આ. ૧૯૬૫) પૃ. ૩૨-૪૩.
૨૫. ચન્દ્રકાંત ટોપીવાળા. દયારામ ભક્ત અને પ્રાચી. કા. ગુ. સમા ત્રૈમા. પુ. ૩૦ અંક ૨ એપ્રિલ-જૂન '૬૫ પૃ. ૧૯૧-૬.
૨૬. ચન્દ્રકાંત મહેતા. પ્રેમલક્ષણ ભક્તિ અને દયારામની કવિતા. 'ગુર્જર ભારતી' જુલાઈ-ઑગ. ૧૯૭૭ પૃ. ૨૦-૩.
૨૭. ચંપકલાલ જ. નાયક. દયારામભાઈનાં બે કાવ્યોની સ્વરસિપિ. ક-૧૫ અંક ૧-૨ : ૫૮.
૨૮. ચીમનલાલ છો. દેસાઈ. દયારામની અમરતા. [જ્યંતી વ્યાખ્યાન]. ક-૧૩: ૩૨૮-૪૩, ૩૪૪-૫૦.
૨૯. ચુનીલાલ મડિયા. જય પરાજય. 'રુચિ' માર્ચ '૬૫.
૩૦. હજનલાલ વિદ્યારામ રાવળ. (i) કવિ દયારામ અને ગરબીઓ. 'ગુજરાત' પુ. ૧૬ અંક ૩ ઑગ-કટો. ૧૯૩૧ પૃ. ૨૧૩-૧૬. (ii) ગુજરાતના પ્રાચીન કવિઓના વસંતવર્ણન. (નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ, નયનસુંદર, ઇન્દ્રાવતીઆઈ, રાજે, રત્નેશ્વર મેઘજી, રત્નો, નાનાભટ્ટ, વરતો, શિવાનંદ સ્વામી, ગિરધર, રામૈયો, રણછોડભક્ત, દયારામ, પ્રહલાનંદ અને નાપલ). 'સુવર્ણમાલા' ચૈત્ર સંવત્ ૧૯૮૨ પૃ. ૧-૧૦, ૬૫-૮૦.
૩૧. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી (i) કવિ દયારામના જીવનના થોડાક પ્રસંગો. 'ગુજરાતી' દીવાળી અંક

DADA

Starring : AMJAD KHAN

VINOD MEHRA

BINDIYA GOSWAMI

Director : Jugal Kishore

Music : Usha Khanna

Produced By :

Jugal Productions

Hind Construction House

Dadar Main Road,

BOMBAY

જમશેદજી નસરવાનજી પીતીત

ધીરુ પરીખ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પારસી સર્જકોનો પણ નોંધપાત્ર ફાળો છે. એમાંય કવિતાક્ષેત્રે જમશેદજી નસરવાનજી પીતીતનું કામ ઐતિહાસિક અગત્ય ધરાવનારું છે. એમનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૫૬ના વન્યુઆરીની ૧લી તારીખે મુંબઈમાં થયો હતો. એમના પિતાજીનું નામ નશરવાનજી માણેકજી પીતીત અને માતાનું નામ દીનગાઈ હતું. એમનું લગ્ન એમના કાકા સર દીનશાહજી માણેકજી પીતીતનાં પુત્રી હીરાગાઈ સાથે થયું હતું. જમશેદજી ગર્ભશ્રીમંત હતા. પણ એ લક્ષ્મીને એમણે હિદાર દિલથી સરસ્વતીની ઉપાસનામાં પ્રયોજી હતી. નાનપણથી જ એમને સાહિત્યનો શોખ. શાળાજીવનથી જ એમણે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઊંડો રસ લેવા માંડ્યો હતો. એ વખતે એમની શાળાના હેડમાસ્તરે એમની આ રસવૃત્તિને ખિરદાવતાં કહ્યું હતું: 'He had a very great taste for Shakespearean studies, and a very good appreciation of the poet's beauties.' આવા સાહિત્યરસિક કિશોરને શરૂઆતની ફળવણી મુંબઈની 'ફોર્ટ હાઈસ્કૂલમાં' મળેલી અને ત્યાર બાદ, પારસીઓ માટે જ ખાસ રચાવવામાં આવેલી 'ખાંગે પ્રોપ્રાયટરી સ્કૂલ'માં એમણે અભ્યાસ કરેલો. ઇ. સ. ૧૮૭૫માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મૅટ્રિકની પરીક્ષા એમણે પસાર કરી હતી. એ પછી એઓ ઓલિવિન્સ્ટન કૉલેજમાં બેઝાયા હતા, અને વચ્ચે થોડા સમય માટે સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં જઈ વળી એ જ ઓલિવિન્સ્ટન કૉલેજમાં પાછા આવી ગયા હતા. બે કે એમણે કૉલેજનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો નહિ, પણ કોઈ પણ સ્નાતકને હોય તેના કરતાં પણ એમણે વધુ સાહિત્યજ્ઞાન મેળવી લીધું હતું. એમની સતત અભ્યાસશીલતાને લીધે એમણે પોતાનું આગવું પુસ્તકાલય જ વસાવી લીધું હતું. એમના આ પુસ્તકાલયને લઈને

જ એમણે મુંબઈ અને અંકલેશ્વરમાં પુસ્તકાલયો માટે હિદાર શખાવતો કરી હતી.

પારમી ક્ષેત્રમાં જન્મ અને અંગ્રેજી પરનું પ્રભુત્વ જતાંય એમણે ગુજરાતી ભાષા માટે અનહદ આદર ફળવ્યો હતો. આથી જ એમણે ખૂબ પ્રયત્નપૂર્વક ગુજરાતી ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું, અને તે કાળે પોતાની શાળામાં એઓ ગુજરાતી ભાષાના એક અચ્છા 'રફોલર' તરીકે પંકાયો હતા એટલું જ નહિ, પણ પારિતોષિકા ય પ્રાપ્ત કર્યા હતાં, અભ્યાસ અને સાહિત્યમાં આટલી બધી પ્રીતિ હોવા જતાંય એમણે આખરે અંપલાવ્યું હતું તો વેપારમાં જ. એઓ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે પિતાજીએ તાજી જ લીધેલી 'ધી ઍરિએન્ટલ સ્પિનિંગ એન્ડ વિવિંગ કમ્પની'ની એજન્સીમાં બેઝાઈ ગયા. ત્યાં વહીવટમાં પણ એમણે પોતાની કુશળતા દાખવી ખતાવી હતી. આ ધીખતા વ્યવસાયકાળ દરમિયાન પણ એઓ સાહિત્યનું સેવન અને સર્જન ભૂલ્યા નહોતા. પણ આ તરફરિયા પ્રતિભાશાળી યુવાન લાંબું આયુષ્ય ભોગવી ના શક્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૭માં એ ગંભીર માંદગીમાં પટકાઈ પડ્યા પછી પૂરતી તંદુરસ્તી પામી શક્યા જ નહિ. અને ઇ. સ. ૧૮૮૮માં ફરી સખત માંદગીમાં પટકાઈ પડતાં તે જ વર્ષની ૧૮મી માર્ચે ૩૩ વર્ષની વયે એઓ મુંબઈમાં અવસાન પામ્યા.

આ ટૂંકા આયુકાળમાં પણ એમણે કવિતાક્ષેત્રે ઠીકઠીક સર્જન કર્યું હતું. એમનો સમગ્ર 'કવનરાશિ' 'મારી મનેડ અને ખીજી કવિતાઓ' નામક સુંદર સુધડ દળદાર પુસ્તકમાં શ્રી છજીભાઈ પેરતનજી મીસ્તરીએ સંગ્રહીત કર્યો છે. આ સંગ્રહ ઇ. સ. ૧૮૯૨માં પ્રકટ થયો હતો. એટલે કે આ મરણોત્તર પ્રકાશન છે. આ સંગ્રહને ચાર ખંડમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે.

૧, માહરી મળેહ ૨, છૂટક કવિતા ૩. તરજુમા અને
૪, અન્ય કૃતિઓ.

પ્રથમ ખંડમાં આવતું 'માહરી મળેહ' નાનામોટા
અઢાર ખંડોમાં વહેંચાયેલું ૩૧૩૮ પંક્તિનું એક સળંગ
કાવ્ય છે. પોતાના યુવાન સદ્ગત મિત્રને અર્પણ થયેલા
આ કાવ્યમાં આવતાં પ્રકૃતિનાં સુંદર ચિત્રો અને પ્રભુ-
સ્મરણ કવિની પ્રકૃતિપ્રીતિ અને ઈશ્વર પ્રત્યેની અપાર
શ્રદ્ધા સૂચવી રહે છે. ક્યાંક ક્યાંક પ્રકૃતિમાંથી બોધ
સારવી લેવાની કવિની ચિંતનપ્રકૃતિ વફૂરવર્થ આદિ
રોમેન્ટિક કવિઓની અસરની છોતક બની રહે છે. આ
સુદર્ધ કાવ્યનો આરંભ એમણે પોતાના શાળાકાળ
દરમિયાન કર્યો હતો અને લગભગ ૧૮૭૩માં એ કાવ્ય
એમણે પૂરું કર્યું હતું. આ સળંગ કૃતિ એ વખતે 'જ્ઞાનવર્ધક'
સામયિકમાં કકડે કકડે પૂરી પ્રકટ થઈ હતી. બીજા
ખંડમાં 'છૂટક કવિતા' એ શીર્ષક નીચે એમની નાનામોટી
અન્ય રચનાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. 'તરજુમા'
શીર્ષક તળે અંગ્રેજી-ફારસી કાવ્યોના અનુવાદો આપવામાં
આવ્યા છે. કેટલાંક અંગ્રેજી મૂળ કાવ્યો રાષ્ટ્ર સરખાવી
જેતાં એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે આ કૃતિઓ
અનુવાદો કરતાં વિશેષે તો અનુસર્જનો—transcrea-
tions—છે. યોથા 'અન્ય કૃતિઓ'નામકખંડમાં કેટલીક
અપ્રકટ અને અધૂરી રચનાઓ સંગ્રહીત કરવામાં આવી
છે. એમની આ બધી રચનાઓ ત્યારે 'જ્ઞાનવર્ધક' ઉપરાંત
'વિદ્યામિત્ર', 'શુદ્ધ અજ્ઞાને' 'કુરસદ', 'પંખવાડિયાંની
મળહ' આદિ સામયિકમાં પ્રકટ થતી.

તે વખતે નર્મદ-દલપતરોતિની અને ફારસીરોતિની
કવિતા કરતાં કંઈક અલિપ્યક્રિત અને ભાષા પરત્વે
પીતીતની કવિતા બહુ તરી આવતી. અંગ્રેજી કવિતાના
રોમેન્ટિક પ્રવાહની પ્રબળ અસર નીચે આ પારસી
કવિએ આપણે ત્યાં ગુજરાતી કવિતામાં નવું વહેણ શરૂ
કરવાનો સન્નિધ, સભાન અને સખળ પ્રયાસ કર્યો જણાય

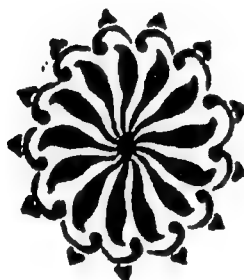
છે. જે કે ભાષામાં પારસીશાઈ કાલાપણું તો એમાં
વર્તાય જ છે, જે સ્વાલિક પણ છે. અલિપ્યક્રિતમાં
સ્વાભાવિક બુરસો પ્રતીત થાય છે. એ એનું જમાપાસું
છે એ કાળે જ્યારે કાવ્યમાં પ્રાસનું પ્રાધાન્ય હતું
ત્યારે પ્રાસ ટાળીને રચના કરવાનો એમણે બહુ પ્રતિજ્ઞા
પૂર્વક આગ્રહ સેવ્યો હતો. આમ, એમણે શૈક્ષણીકરણ
ઊંડા અભ્યાસની અસર નીચે ગુજરાતી કવિતામાં
પ્રથમ વાર જ બ્લેન્ક વર્સનો અખતરો કર્યો છે. ઘણે
સ્થળે એમણે પંક્તિને અંતે આવતા પદને લાગેલા
વિસક્તિના પ્રત્યયને બીજી પંક્તિના આરંભમાં મૂકી
ઈખારતમાં પૂર્વ કવિઓથી ચીલો ચાતરવાનું કાંમ કર્યું છે.

એમનું કવન જેતાં એવી દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે
કે તત્કાલીન કાવ્યપ્રવાહથી બિદરા ચાલવાનું એમનું વલણ
રહ્યું છે. આથી જ એમના કાવ્યમંત્રણના સંપાદકે તેમનું
લાગે છે કે પીતીતની કવિતાથી સમજદાર વર્ગ ત્યારે
વધુ આકર્ષાયો હતો. એમની પૂર્વે અનેક કિરસાઓમાં
છંદને જીવાડવા માટે કૃતિની ઈખારતનો ભોગ અપાતો
હતો, જ્યારે સ્વ. પીતીતે કાવ્યની ઈખારતને પ્રાધાન્ય
આપ્યું હતું એ તે સમયમાં નવીન ખયાલ લાગ્યા વગર
રહેતો નથી. છંદોના જડ બંધનોમાં જકડાયેલી શુદ્ધ
પદ્યરચનાઓ પ્રત્યે એમને સ્વગ હતી, તેથી ભિંમના
સહજોદ્રેક પ્રમાણે કૃતિની ઈખારત બાંધવાનું એમણે વધુ
પસંદ કર્યું હતું. આમ, નર્મદથી નરસિંહરાવ સુધી આવતાં
વચ્ચે સ્વ. પીતીતનું પ્રદાન ખૂબ જ ગણનાપાત્ર છે.
કવિતા ઉપરાંત ગુજરાતી કહેવતોનો દળદાર સંગ્રહ
એમણે કર્યો હતો, તેનો ઘણો ભાગ 'જ્ઞાનમિત્ર'માં
'કહેવતમાળા' શીર્ષક નીચે પ્રકટ થઈ ગયો હતો. ગુજરાતી
સાહિત્યને પારસીઓએ કરેલા પ્રદાનનું ઐતિહાસિક
સમાલોચનસ્વ. પીતીતને મહત્વનું રચાન આપ્યા વગર ના
જ થઈ શકે એવું આરંભનું મંતવ્ય અહીં અંતે પુનરુક્તિનો
દોષ વહેરોને પણ બેવડાં હું.

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTER

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY-1

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN, BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

વિશેષાંક

જુલાઈ-ઓગસ્ટને બદલે સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરનો અંક પ્રયોગવિશેષાંક તરીકે પ્રકટ થશે તેની ગ્રાહકો-વાચકોએ નોંધ લેવા વિનંતી છે.

સર્જકોને

‘કવિલોક’ માટે પોતાની કૃતિ મોકલવાની સાથે જવાબી ટપાલ-ખર્ચ ન મોકલવા સૌ સર્જકોને વિનંતી છે.

સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ મહિનામાં આપવામાં આવશે; અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી.

અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે નહિ, તેની સૌ સર્જકોએ નોંધ લેવા વિનંતી છે.

લવાજમ

ઈ. સ. ૧૯૭૮નો આ ત્રીજો અંક પ્રકટ થઈ ગયો છે ત્યારે જો આપનું લવાજમ આ અંક સાથે પૂરું થઈ ગયું હોય તો આપની ‘કવિલોક’ની ફાઈલ અટૂટ રહે તે માટે નવા વર્ષનું લવાજમ રૂપિયા બાર સત્વરે જ મોકલી આપવું હિતાવહ છે, કારણ કે પાછળથી અંક અપ્રાપ્ય બની જતાં નિરાશ થવું ના પડે.

વધુ તો સારું એ છે કે આપ માત્ર રૂપિયા સો ભરી ‘આજીવન સભ્ય’ બની પ્રતિવર્ષ લવાજમ મોકલવાની ચિંતાથી મુક્ત રહી શકો.

શિક્ષણસંસ્થાઓ અને ગ્રંથાલયો પણ ‘આજીવન સભ્ય’ બની શકે છે. લવાજમ ચેકથી મોકલો તો બેંક કમિશનના રૂપિયા બે ઉમેરીને મોકલવા વિનંતી છે.

એક કીટ

રમનાં રમનાં,
ફૂરફૂરડી ફૂરનાં ફૂરનાં
બેઠે

૫

ક્યાં

મોંઘાળાની બાંધેલી ત્રિશૂળ.

— ૨૦૧૨૦૧માં યુગલો
ફિનિશ થાપ ઉઠાવનાં
સેત સમુદર.

— અગણિત અશ્વોની હુણહુણરી-આદિ-
કોમાં

કૂ

બી

ગા

કા

ભણે દૂર દૂર ખંડરોશી આવતો

કુદ્દ, મહાકાવ્ય, ગાંધીનો
કરુણા સમર, કાંદેત
સાધારણ!

વસન્ત/૧૧.૫.૨૦૨૧

જરણાઈ કા. પટ્ટણ (૧૯૨૧ - ૧૯૭૭)

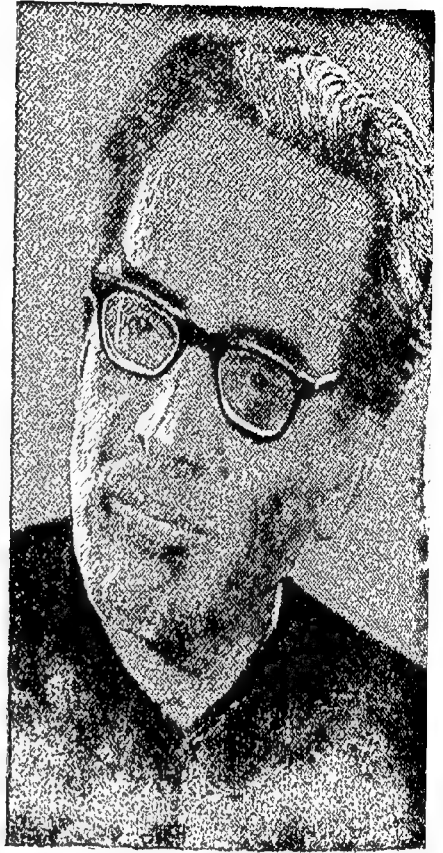

મેઘનાથ ભટ્ટ

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

ਰਾਮਸ਼ੇਰ ਭਟਨਾਗਰ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਨਾਥ ਖੁਰੀ

॥ ૐ વાઙ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આર્ચિર્મોર્મીયમ્ ॥

કવિતા

કવિતાને હું લાવની પરિમિત અભિવ્યક્તિ ગણું છું....કાવ્યની બાબતમાં આપણને પ્રશ્ન થશે: એનું વસ્તુ આપણી ભિન્નિઓને સ્પંદમાન કરે છે? એનેા ઉત્કર્ષ કરે છે? એને વ્યાપક બનાવે છે? એને ઉન્નત કે ઊંડી કરે છે? આપણી આનંદની, શોકની, વિસ્મયની, લવ્યની ભાવાતિરેકલરી વૃત્તિઓને ઉત્તેજિત કરે છે? અગર પ્રસ્તુત ભાવોને જાત્ર કરનાર વસ્તુ ન હોય તો એ કેઈ અસ્પષ્ટ અનિર્વચનીય સંવેદન, હૃદયનું એક શાન્ત સ્પંદન કે સીમાહીન અનંતની સામે ઊભા રહેતાં થતો સંક્ષોભ પ્રકટ કરે છે? કે વિસ્તરતી જતી ક્ષિતિભેની કે હૃદયના ઊંડાણની અનુભૂતિથી થતા આશુ આનંદને? શક્તિ અને રાગાવેગનું પ્રદાન એ કરી શકે છે? જો હા, આ તો કાવ્યવસ્તુ આપણને મળ્યું. પણ હજી કાવ્ય નહિ....આપણે એ પણ પૂછવાનું રહે છે કે ભાષા અને છંદ લાવની સાથે સામંજસ્ય ધરાવે છે? એના અંગરૂપ બની ગયાં છે? એને અભિવ્યક્ત કરે છે? એનાથી સભર છે? અને છતાંય સીમિત રહીને એને નિયંત્રિત કરે છે? જો હા, તો આપણે કાવ્યને પામ્યા....કેવળ વસ્તુમાત્રથી કાવ્ય સર્જાતું નથી; છંદ કે ભાષાના કૌશલથી પણ નહિ; પ્રભાવશાળી તેજસ્વી સૂક્તિઓ કે શબ્દ-ધ્વનિના મધુર સંયોજનથી પણ નહિ. એ તો ઉદાત્ત ભાવોને પ્રકટાવનાર ઉદાત્ત વસ્તુનું સમુદાત્ત છંદ સાથે કે મધુર ભાષાને પ્રકટાવનાર રમણીય વસ્તુનું સુકોમલ છંદ સાથે નિતાન્ત સ્વાભાવિક પૂર્વનિર્ણિત તાદાત્મ્ય હોય છે. આપણને આ દ્વારા વિશુદ્ધ કવિતા મળે છે. શબ્દ અને ધ્વનિનું, વિચાર અને શબ્દનું, સ્વર અને ભાવનું સંપૂર્ણ સંપ્રિત પ્રારંભથી જ નિર્ણિત થઈ ચૂકેલું જણાય છે, માત્ર એના આવિર્ભાવના નિયત સમયની જ રાહ જોતું હોય છે. અથવા સ્પષ્ટતા આદિ કાળથી એની અવસ્થિતિ છે જ. માત્ર યોગ્ય સમયે જ એ દષ્ટિમાં ઉદય પામતું જણાય છે. આ પ્રકારની વિરલ અભિજ્ઞાને આપણે કાવ્ય કહીએ છીએ.

શ્રી અરવિંદ

(અનુ. રાજેન્દ્ર શાહ)

શમશેર બહાદુર સિંહ : એક નોંધ

ભાગલાખાઈ પટેલ

‘યુકા લી હૂં નહીં મૈ’ નામના કવિતાસંગ્રહને પણ ગયા વર્ષનો સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર મળ્યો છે. કવિ છે શમશેર બહાદુર સિંહ (૧૯૧૧). હિન્દી સાહિત્ય-વિશ્વમાં ‘શમશેર’ ના ટૂંકા નામથી તેઓ ઓળખાય છે. શમશેર ચિત્રકાર પણ છે. પણ શમશેર કવિ તરીકે અનેક વિરોધીનો સમુચ્ચય પણ છે. એ સામ્યવાદી કવિ છે—એ સર્ચિયાલિસ્ટ કવિ છે. સપાટ પ્રચારાત્મક ઉદ્દેશોય તેમની કવિતામાં છે, તો અધ્યાહન કાવ્યશૈલીની વ્યંજનાપ્રધાનતા પણ તેમની કવિતામાં છે. મૉડર્નિસ્ટ કવિ તરીકે મુકતછંદમાં અભિનવ બિગ્બપ્રતીકની કવિતા રચી છે, અને પરંપરાગત કવિ તરીકે શેર, ગઝલ, રુબાઈયત પણ લખી છે. એટલે તેમને ‘ઐન્-અલિક’—બદુશર—કવિ કહેવામાં એક ઔચિત્ય છે.

કવિ શમશેરનો જન્મ હરેરાદુનમાં થયો હતો. ૧૯૩૩માં બી. એ.ની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી ૧૯૩૫-૩૬માં ઉકાલબંધુઓની ‘રૂફલ આફ આર્ટ’માં ચિત્રકલાનું શિક્ષણ લીધું. તે પછી થોડો સમય ‘રૂપાલ’ નામની પત્રિકામાં કામ કર્યું. ‘કહાની’ અને તે પછી ‘નયા સમાજ’ના સંપાદક તરીકે કામ કર્યું. કેટલોક વખત સ્વતંત્ર લેખન કર્યા પછી દિલ્હી યુનિવર્સિટીમાં ‘હિન્દી-ઉર્દૂ કોશ’ની યોજનામાં કામ કરી કવિ નિવૃત્ત થયા છે.

નાના હતા ત્યારે પિતાજીના રામાયણપાઠનો કવિ-ચેતના પર અસરકારક પ્રભાવ પડ્યો હતો. પોતાના મોસાળમાં ફારસીનું અધ્યયન સારું એવું થતું. માના બાપુજી તો ફારસીના શિક્ષક જ હતા. પરિણામે ફારસી-ઉર્દૂ કવિતાનો બહુ પહેલેથી સંપર્ક થયો. તે પછી શાળાના અભ્યાસ દરમ્યાન ટેનિસનની કવિતા ગમી ગઈ—

સૌપ્રથમ તો ટેનિસનની ‘લોટસ ઇટર્સ’ અને પછી તે ટેનિસન તેમનો માનીતો કવિ થઈ ગયો. સ્વીન્ડરવિચેય અને તે પછી સ્વીન્ડરસાહિત્યનો પરિચય મેળવ્યો ઇકબાલ પણ વાંચ્યા અને પ્રાચીન-મધ્યકાલીન કવિ મતિરામ પણ વાંચ્યા.

અંગ્રેજીમાં કવિતાઓ લખવાની શરૂઆત થઈ તે સાથે ગઝલો રચવાની પણ. એઝરા પાઉન્ડ, એલિય અને ક્યુમિંગ્ઝની કવિતાએ તેમને નવી સંચેતના અને કાવ્યરીતિના સંપર્કમાં મૂકી આપ્યાં; તેમાંય એઝરા પાઉન્ડની રચનારીતિ તેમનો આદર્શ બની ગઈ. હિન્દ કવિતાક્ષેત્રમાં શમશેરનો પ્રવેશ શ્રી અરોય સંપાદિત ‘દૂસરા સપ્તક’ (૧૯૫૧) નામે પ્રકટ સાત કવિઓના કવિતા સંગ્રહનમાં થાય છે. ૧૯૪૪માં ‘તારસપ્તક’ પ્રકટ કર અગ્રયે હિન્દી કવિતાને નવી દિશા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. ‘તારસપ્તક’ના કવિઓના પ્રયોગો માટે પક્ષપાતને કારણે તેમની કાવ્યધારા ‘પ્રયોગવાદ’ નાં ઓળખાઈ—આરંભમાં જરાક મજબૂતી એ નામ બોલાવું પછી રૂઢ થતું ગયું. એ જ કવિતાઓંદોલન પછી ‘નર્મ’ કવિતા નામે ઓળખાયું અને બીજા સપ્તકથી તે ‘કાવ્યઆંદોલ એક મહત્વપૂર્ણ સોપાન હિન્દી કાવ્યક્ષેત્રે બની રહ્યું. શમશેર આ બીજા સપ્તકના કવિ. તે વખતે તેમ પર માકસવાદી વિચારધારાનો પણ પ્રભાવ હતો. તે છતાં તેમનું સમગ્ર ધ્યાન કાવ્યત્વ સિદ્ધ કરવા ભણી છે

સપ્તકની ‘બાત બોલેગી’ કવિતામાં કવિ કહે છે

બાત બોલેગી
હમ નહીં
લેદ બોલેગી
બાત હી.

પણ કવિની કવિતા ધણી વાર જલ્દીથી ભેદ ખોલતી
 ૧. જે કે તેમનામાં રહેલા ચિત્રકારે કવિની કવિતાને
 ધેક કલ્પનાપ્રધાન બનાવી છે. ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય કલ્પનો,
 યં વિશેષ દ્રશ્યસંવેદનને જગાડી જતાં રંગનાં કલ્પનોની
 યતા છે. એક કવિતા 'ઉષા' જેમ્મીએ :

પ્રાપ્ત નલ થા બહુ નીલા શંખ જેસે
 ભોર કા નલ
 રાખસે લીપા હુઆ ચૌકા
 (અભી ગોલા પડા હૈ)
 બહુત કાલી સિલ જરા સે લાલ કેસર સે
 કિ જેસે ધુલ ગયી હો,
 રલેટ પર યા લાલ ખડિયા ચાક
 મલ દી હો કિસીને
 નીલ જલ મેં યા કિસી કી
 ગૌર ગિલમિલ દેહ
 જેસે હિલ રહી હો.
 ઔર...
 બદ્દૂ ટૂટતા હૈ ઇસ ઉષા કા અખ
 સૂર્યોદય હો રહા હૈ.

કવિતામાં વહેલી સવારથી સૂર્યોદય થતાં સુધીમાં
 કાશમાં બદલાતી જતી રંગલીલાનું વર્ણન છે આમ તો.
 ૧. બધા રંગોને વિભિન્ન ઉપમાનો દ્વારા ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય
 વ્યાપ્ત છે. આકાશ પહેલાં નીલા શંખ જેવા રંગનું
 . તે પછી રાખથી લીપેલા ચોકા જેવું, પછી લાલ
 રથી ધોવાતા વાટવાના કાળા પથ્થર જેવું કે લાલ
 ચી ઘસવામાં આવેલી રલેટ જેવું, પછી ભૂરા પાણીમાં
 િ ગૌરવર્ણ શરીર ચમકતું હોય તેવું. ઉષાના સૌન્દર્યને
 ટ કરવાની કેવી અદ્ભુત કવિરીતિ છે આ-અને...
 ૧ તો રંગની અવનવી, પલે પલે પરિવર્તિત સૃષ્ટિ લઈ
 વતી ઉષાનો બદ્દૂ તૂટે છે-સૂર્યોદય થાય છે, રંગલીલા

સમાપ્ત થાય છે. કલ્પનો રંગપ્રવણ છે એટલું જ નહિ
 ગતિશીલ પણ છે. 'ધિર ગયા હૈ સમય કા રથ'ની
 પંક્તિયો જેમ્મીએ.

મૌન મંધ્યા કા દિયે ટીકા
 રાત
 કાલી
 આ ગયી
 સામને ઉપર, ઉકાયે હાથ સા
 પથ બઢ ગયા.
 ઘેરને કો દુર્ગ કી દીવાર માનો-
 અચલ વિન્ધ્યાપર
 કુંડલી ખોલી સિંહરતી ચાંદનીને
 પંચમી કી રાત.
 ઘુમતા ઉત્તર દિશા કો સંધન પથ
 સંકેત મેં કુછ કહે ગયા. ...

કવિતામાં સાંજ, રાત્રિ અને તે પછી થતા જતા
 પ્રભાતની ગતિ દ્વારા સમયના રથની ગતિનો મંકેત છે—
 આ રથની ગતિ પ્રભાતની જ્યોતિ મગતાં ઘેરાઈ જાય છે.
 પડતી જતી રાત્રિની પ્રક્રિયાને કવિ પકડવા મથ્યા છે.
 કવિનું પ્રકૃતિવર્ણન આમ બેટલું દેશકાલના ખે આયામોમાં
 કાલ તરફ ગતિ કરે છે, તેટલું દેશ તરફ નહિ. એક
 નાની કવિતા છે :

ધિરતે આકાશ કો તાકતા હતાશ
 ગહરે નભમેં ચાંદ ખોતા જતા હૈ;
 અંધકાર
 ચુપચુપ હૈસતા આતા સખ ઔર.

પ્રકૃતિવર્ણનની સાથે તીવ્ર માનવીય સંવેદન સૂક્ષ્મ
 વ્યંજના દ્વારા કવિ ગૂંથતા હોય છે. ક્યારેક પ્રકૃતિ એ
 રીતે વસ્તુગત પ્રતિરૂપ (ઓબ્જેક્ટિવ કોરિસ્પેક્ટિવ) બની
 રહે છે. આવી એક કવિતા છે : એક પીલી શામ-

એક પીલી શામ

પતઝર કા જરા અટકા હુઆ પતા

શાન્ત

મેરી ભાવનાઓમે તુમહારા મુખકમલ

કૃશ મલાન હારા-સા

(કિ મેં હું વહ

મૌન દર્પણ મેં તુમહારે કહીં?)

અખ ગિરા અખ ગિરા વહ અટકા હુઆ ઑસૂ

સાન્ધ્ય તારક સા

અતલમે.

‘અટકા હુઆ ઑસૂ’ એક ગતિનું-અવરુદ્ધ ગતિનું ચિત્ર છે, કાલિદાસના ન યયૌ ‘ન તરયૌ’ શબ્દોની જેમ બાણે કે અહીં પકડાય છે. પીલી, પતઝર વગેરે શબ્દો વિષાદના દ્યોતક છે-તેમાં પછી સમાંતરતા રચાય છે— ‘અટકા હુઆ પતા’ અને ‘અટકા હુઆ ઑસૂ’ વચ્ચે. એ ખ્યાલ આવ્યા પછી તો અર્થનાં વલય વિસ્તરતાં જશે.

શમશેરમાં અતિયથાર્થવાદી-સર્સિયાલિસ્ટ-કલ્પનો- ધણું છે, અને તેથી તેની કવિતામાં ધણી વાર પ્રત્યાયન- ના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, તેમાંય પાછી અધ્યાહારી શૈલીનો આશ્રય :

એક નીલા આઈના

ખે-ઠોસ સી યહ ચાંદની

ઔર અંદર ચલ રહા હૂં મેં

ઉસી કે મહાતલ કે મૌન મેં

મૌન મેં ઈતિહાસ કા

કન કિરન જીવિત, એક, ખસ.

અહીં આકાશને ભરું દર્પણ કહું છે-જેમાં ખે-ઠોસ એટલે કે નક્કર નહિ તેવી ચાંદની વ્યાપ્ત છે-જેમાં કવિ ચાલી રહ્યા છે. ખે-ઠોસથી ઠોસનો નક્કરતાનો અનુભવ

૮૪] કવિશોક - મે-જૂન ૧૯૭૮

બગે છે અને તેમાં પ્રવેશીને ચાલવાની વાત અતિ યથાર્થનો બોધ જગાડે છે.

એઝરા પાઉન્ડ, કયુમિંગ્સ કે સર્સિયલ અને પ્રતીક કવિઓથી પ્રભાવિત આ કવિ ઉદ્ધે કવિતાનાં બધાં પરંપરાગત રૂપો એ જ લહેજમાં, એ જ શાયરાના અંદાજમાં આલેખે છે. એક શેર-

હૌં કુછ રહા હો તો હમ મુંહ દિખાયે

ઉન્હોને ખુલાયા હૈ કયા લેકે બંધે.

તો આ એક રુખાઈ પેશ છે :

હમ અપને ખયાલ કો સનમ સમજે થે;
અપને કો ખયાલ સે ભી કમ સમજે થે ।
હોના થા- સમઝના ન થા કુછ ભી, શમશેર
હોના ભી કહૌં તો બે હમ સમજે થે.

એક ખીજી ગઝલનુમા રચનામાંથી આ પંક્તિઓ

દો મોતી

કિ દો ચંદ્રમા હોતે

દો દાને હૈ

અંગારોં કે

હમ હંસી નહીં લાયે

કડક લાયે હૈ

ધનધોર મોહખત કી

દિલોં મેં કડક લાયે હૈ...

હિન્દીમાં સૉનેટ બહુ જ ઓછાં લખાયાં છે. પા શમશેરે સૉનેટ પણ લખ્યાં છે. આમ તેમની પૂર્વ પશ્ચિમની અનેક કાવ્યરીતિઓ અને કાવ્યરૂપોમાં ગાં છે. ધણી વાર વામપંથી વિચારધારાના જોશમાં આવી આ કવિ સામ્યવાદનું રોત્ર પણ લખી નાખે છે :

વામ વામ વામ દિશા

સમય સામ્યવાદી

ભારત કા

ભૂત વર્તમાન ઔર ભવિષ્ય કા વિનાન લિયે

કાલ માન વિના માકસમાન મેં તુલા હુઆ

વામ વામ વામ દિશા

સમય સામ્યવાદી...

હિન્દી કવિતામાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન તેમની કાવ્ય નુ-
ભૂતિઓ અને કાવ્યગીતિઓની વિભિન્નતાને લીધે છે.
રંગોના આ કગ્નિની આંખોની જ્યોતિ ક્ષીણતર થતી
જાય છે, એવા સમાચાર દુઃખ ઉપજવનાર છે, પણ
હજી ભણે આ કવિને ધણું કહેવાનું છે. એ જરૂર
એમણે બહુ લખ્યું નથી, પણ બહુ લખવાની સંસાવનાઓ
તેમના વાર્જન્ય વ્યક્તિત્વમાં છે—જે અન્ય રીતે કવિ
આ શબ્દોમાં કહે છે:

ચૂકા લી હું મેં નહોં

કહોં કિયા મેંને પ્રેમ

અભી.

□

અનુસંધાન] દયારામ સંદર્ભ સૂચિ [પૃ. ૧૧૯થી

૮૦. વિજયરાય ક. વૈદ્ય. ળંશીઓલનો કવિ. 'શુજરાતી
સાહિત્યની વિકાસરેખા' ભા. ૧ (ત્રીજી આ.
૧૯૬૫) પૃ. ૧૬૩-૮૫.

૮૧. શંકરલાલ જી. રાવળ. દયારામની ગોપી. 'શુજરાત'
પૃ. ૨ અંક ૪ પોપ ૧૯૭૯ પૃ. ૩૫૪-૯.

૮૨. શાંતિલાલ બી. જોશી. દયારામ. ક-૧૭ પૃ. ૯૯
-૧૩૬.

૮૩. શિવશંકર પ્રા. શુક્લ. સાહિત્યરચાનોની યાત્રાએ:
દયારામ-આણેદ, ડભોઈ (મંવત ૧૮૨૩-૧૯૦૮)
'સુદ્ધિપ્રકાશ' સપ્ટે. ૧૯૫૮.

૮૪. સુભાષ મ. દવે. (i) દયારામ. ક-૧૭ પૃ ૧૩૭-
૪૪. (ii) કલ્પ, જીવ અને જગતતત્ત્વોનું દયારામે
કરાવેલું દર્શન. 'શુર્જર ભારતી' જુલાઈ-ઓગ. '૭૭
પૃ. ૧૪-૯.

૮૫. સુરેશ ચ. દોશિત. દયારામ. 'અક્ષરરેખા' (૧૯૭૪)
પૃ. ૧૧૪-૨૩.

૮૬. સુંદરજી ખેડાઈ. ભક્તિ-સાહિત્ય અને રાજસ્તી.
'શુર્જર ભારતી' સપ્ટે. નવે. '૭૭ પૃ. ૫૪, ૫૮.

૮૭. 'સુન્દરમ'. દયારામ—પગરેખના કવિ. 'શુર્જર-
ભારતી' સપ્ટે. નવે. ૧૯૭૭ પૃ ૧૧-૩૦.

૮૮. હરગોવિંદ દ્વા. કાંટાવાળા. જીવનપરિચય. 'પ્રાચીન-
કાવ્ય' (વૈમા.) અંક ૩ ઈ.સ. ૧૮૮૬ પૃ. ૧-૧૬.

૮૯. હરિપ્રસાદ ત્રિ. ઠક્કર. દયારામના ભક્તિશૃંગારની
પૃથ્થૂ 'સંત સાહિત્યને સ્વાધ્યાય' (૧૯૭૭) પૃ.
૨૩૨-૮.

૯૦. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી. રસિકવલ્લભ દયારામ. 'શુર્જર-
ભારતી' સપ્ટે. નવે. '૭૭ પૃ. ૫-૭.

૯૧. હરિરાય ત્રીકમરાય ખારોડ. દયારામ સંબંધી રસ-
કીર્તન. 'સાહિત્ય' ફેબ્રુ. ૧૯૧૭ પૃ. ૯૦-૨.

૯૨. હરિલાલ હ. દુન. ભાલાણુ અને દયારામ. 'આર્ય-
જ્ઞાનવર્ધક' માર્ચ ૧૮૮૪.

૯૩. હસિત ખૂચ. દયારામની વાણી [કવિતા]. 'શુર્જર
ભારતી' જુલાઈ-ઓગ. '૭૭.

૯૪. હિમતલાલ ગ. અંબરિયા. દયારામ, 'સાહિત્ય
પ્રવેશિકા' (બીજી આ. ૧૯૫૨) પૃ. ૮૯-૯૪.

(ક્રમશઃ)

કાવ્યાલંકાર:

પ્રથમ: પરિચ્છેદ: (પ્રથમ પરિચ્છેદ) (ગતાંકથી)

અનંત રાવલ

સર્ગવન્થો મહાકાવ્યં મહતાં ચ મહુચ્ચ ચત્ ।

અગ્રામ્યશ્વદમર્થ્ય ચ સાલંકારં સદાશ્રયમ્ ॥૧૧॥

સર્ગબન્ધ મહાકાવ્ય (કહેવાય) છે. તે મહા-
પુરુષોના ચરિત્રથી યુક્ત, (કદમાં) મોટું આમ્ય
શબ્દોથી રહિત, અર્થસૌષ્ઠવયુક્ત, અલંકારથી
યુક્ત, સત્-આશ્રયવાળું, ૧૯

મંત્રદૂતપ્રયાણાજિનાયકામ્યુદયૈશ્વ ચત્ ।

પદ્ધતિ: સન્ધિર્મિયુક્તં નાતિવ્યાખ્યેયમૃદ્ધિમત્ ॥૨૦॥

મંત્રણા, દૂતસંપ્રેષણ, યુદ્ધ, નાયકના અભ્યુદય-
વાળું, પંચસંધિયુક્ત, બહુ વ્યાખ્યા ન કરવી
પડે તેવું અને ઋદ્ધિપૂર્ણ હોય છે. ૨૦

ચતુર્વર્ગાભિધાનેऽપિ મૂયસાર્થોપદેશકૃત્ ।

યુક્તં લોકસ્વભાવેન રસૈશ્વ સકલૈ: પૃથક્ ॥૨૧॥

ચતુર્વર્ગનું પ્રતિપાદન હોવા છતાં તે અર્થ-
નિરૂપણની પ્રધાનતાવાળું, લૌકિક આચારવાળું
તેમજ બધા રસોથી સ્પષ્ટ રીતે યુક્ત
(હોય છે). ૨૧

ભામહ શ્લોક ૧૯, ૨૦, ૨૧માં મહાકાવ્યનાં લક્ષણો
આપે છે. આ લક્ષણો મહાકાવ્યનાં સર્વપ્રથમ ઉપલબ્ધ
લક્ષણો છે. આ પછી દંડીએ કાવ્યાદર્શ ૧-૧૪-૨૦માં
અને વિશ્વનાથે સાહિત્યદર્પણ ૬-૩૧૫ ૩૨૪માં મહા-
કાવ્યનાં લક્ષણો વિસ્તારથી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

૮૬] કવિલોક - મે-જૂન ૧૯૭૮

૧૯મા પદ્યમાં મહત્તામ્ એટલે મોટાઓનું મહાપુરુષો
'ચરિત્ર' એવો શબ્દ સમજવા માટે વધારાનો લેવા પડે છે
તેને બદલે મહતાં સદાશ્રયમ્ એવા શબ્દો સાથે લઈએ તે
મહાપુરુષોના સદ્ ચરિત્રવાળું એ અર્થ વધુ યોગ્ય લાગે
છે, કારણ મહાકાવ્યમાં મહાપુરુષ હોય તો સત્ ચરિ-
ત્ર હોય એવું હોઈ શકે નહીં. વળી, કાવ્ય પ્રયોજનોને
વિચાર કરતાં પણ મહાપુરુષોના સારા ચરિત્રનો જ આ
યોગ્ય લાગે છે. ૨૦મા પદ્યમાં ભામહ જણાવે છે કે
કાવ્યની બહુ વ્યાખ્યા ન કરવી પડે એવું એ હોવું જોઈએ;
કારણ જો કાવ્ય કિલ્લટ હોય અને વ્યાખ્યાથી જ
સમજાય તેવું હોય તો શાસ્ત્રમાં અને કાવ્યમાં ફેર શો?
આ પદ્યમાં ઋદ્ધિમત્ શબ્દનો અર્થ નાગનાથ શાસ્ત્રી
'અભ્યુદયપૂર્ણ અનંતથી યુક્ત' એવો કરે છે, જે અયોગ્ય
લાગે છે. કારણ અંત અભ્યુદયપૂર્ણ કેવી રીતે હોઈ શકે?
ખીલું, પ્રથમ ચરણમાં અભ્યુદયનો ઉલ્લેખ કરેલો જ
છે તેથી 'ઋદ્ધિમત્'નો અર્થ 'અભ્યુદયપૂર્ણ' એમ કરવો
એ પુનરુક્તિ થશે.

શ્રી તાતાચાર્ય ઋતુ, સંધ્યા, રાત્રિ, ચન્દ્રોદય, વિવાહ,
સંભોગ, જલક્રીડા, રતિક્રીડા, પુત્રજન્મ વગેરેનાં વર્ણનની
પ્રચુરતા એમ માનતા હોય તેવું જણાય છે. જ્યારે
શંકરરામ શાસ્ત્રી તેનો અર્થ આનંદજનક પરિસ્થિતિઓથી
યુક્ત એવો કરે છે.

૨૧મા પદ્યમાં મહાકાવ્યના પ્રયોજનનો વિચાર કર્યો છે.
સામાન્યતઃ મહાકાવ્ય ચતુર્વર્ગ-ધર્મ, અર્થ, કામ અને
મોક્ષ-નું સાધક મનાયું છે; છતાં તેમાં અર્થનું પ્રાધાન્ય

હોવું જોઈએ, અને તે લૌકિક આચારવાળું હોવું જોઈએ. ભામહ અલંકારવાદી હોવા છતાં રસની ઉપાદેયતા ઉપર ભાર મૂકે છે. તેમની દૃષ્ટિએ મહાકાવ્ય બધા રસોથી યુક્ત હોવું જોઈએ એટલું જ નહીં, પરંતુ તેમાં વિવિધ રસો સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતા હોવા જોઈએ.

આમ, ભામહ આ પદોમાં મહાકાવ્યમાં આવશ્યક ઉપાદાનોમાંનાં લગભગ બધાં વિશે જણાવી દે છે — જેમ પદ્ય ૧૯માં શબ્દ, અર્થ, અલંકાર, વસ્તુ અને નાયક વિશે, પદ્ય ૨૦માં વર્ણવિષયો, રચનાવિધાન અને શૈલી વિશે તથા પદ્ય ૨૧માં પ્રયોજન વિશે.

નાયકં પ્રાગુપન્યસ્ય વંશવીર્યશ્રુતાદિભિઃ ।

ન તસ્યૈવ વધં વ્રૂયાદન્યોત્કર્ષાભિધિત્સયા ॥૨૨॥

વંશ, બલ, જ્ઞાન વગેરે (ની ઉત્તમતા)થી પહેલાં નાયકનું વર્ણન કરીને પછી બીજા (પ્રતિનાયક)ના ઉત્કર્ષ વર્ણવવાની ઇચ્છાથી તેના (નાયકના) વધનું વર્ણન કરવું જોઈએ નહીં. ૨૨

યદિ કાવ્યશરીરસ્ય ન સ વ્યાપિતયેષ્યતે ।

ન ચામ્યુદયભાક્તસ્ય મુદાદૌ ગ્રહણં સ્તવે ॥૨૩॥

જો સમ્પૂર્ણ કાવ્યશરીરમાં તેની (નાયકની) વ્યાપકતા ઇચ્છવાયોગ્ય ન હોય અથવા તેને અભ્યુદયનો ભાગી બનાવવો ન હોય તો આરંભથી જ તેનું ગ્રહણ અને પ્રશંસા નકામાં છે. ૨૩

આ ૨૨ અને ૨૩મા પદ્યમાં મહાકાવ્યમાં નાયકનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે બતાવ્યું છે. નાયક કરતાં પ્રતિનાયકનો ઉત્કર્ષ વધારે દર્શાવાય નહીં, કારણ કે જો આવું જ કરવું હોય તો નાયકનું ગ્રહણ કર્યું તે વ્યર્થ જ ગણાય.

દંડી (કાવ્યાદર્શ ૧-૨૧, ૨૨) ભામહે પદ્ય ૨૨માં વ્યક્ત કરેલા વિચાર કરતાં સહેજ બુદ્ધે વિચાર દર્શાવે છે. દંડીને મતે પ્રતિનાયકનાં વંશ, વીર્ય, જ્ઞાન વગેરેના ઉત્કર્ષનું વર્ણન કરવામાં આવે તો પણ વિરોધ નથી, પરંતુ આવા ઉત્કર્ષવાળા પ્રતિનાયકનો વધ નાયક દ્વારા કરવામાં આવે તેવી રિયતિ તો વધારે સારી છે. દંડી કે ભામહ એ જાનેમાંથી કાણુ પહેલાં થયા અને કાણુ પછી થયા તેના પ્રત્યુત્તરનું અનુમાન દંડીએ આ પદ્યમાં જે ભાષા પ્રયોજી છે તેના ઉપરથી કરવાની લાલચ ઉદ્ભવે છે કે દંડી ભામહની પછી થયા હશે.

નાટકં દ્વિપદી શમ્બારાસકસ્કન્ધકાદિ યત્ ।

ઉક્તં તદભિનેયાર્યમુક્તોઽન્યૈસ્તસ્ય વિસ્તરઃ ॥૨૪॥

નાટક, દ્વીપદી, શમ્બા, રાસક, રકન્ધક વગેરે (બીજા) જે (કાવ્ય-પ્રકાર) છે તે અભિનેય (નાટક) છે. તેના વિષે બીજાઓએ વિસ્તારથી કહ્યું છે. ૨૪

હવે કાવ્યના બીજા પ્રકાર અભિનેયાર્ય વિશે જણાવે છે. આ બધા પ્રકારો વિશે ભરત વગેરેએ કહ્યું છે તેથી ભામહ તેની ચર્ચામાં પડતા નથી.

દ્વિપદી, શમ્બા, રાસક, રકન્ધક વગેરે કાવ્યભેદ વિશે વિશેષ વિગતો પ્રાપ્ત થતી નથી. રાસક વિશે પછીના સમયમાં વિગતો મળે છે. તે પ્રારંભમાં ૩૬નો ભેદ હશે. હેમચન્દ્ર કાવ્યાનુશાસનના ૮મા અધ્યાયમાં રાસકનો ઉલ્લેખ જેય રૂપક તરીકે કરે છે અને જણાવે છે કે ડોગ્મિકા, ભાણુ શિંગ, ભાણિકા, પ્રેરણુ, રામાક્રીડ, હલ્લીસક, રાસક, ગોષ્ઠી, શ્રીગદિન, રાગ, કાવ્ય, શમ્બા હલિત, દ્વિપદી, વગેરે જેય રૂપકના પ્રમેદો છે; જ્યારે વિશ્વનાથ સાહિત્યદર્પણના પરિચ્છેદ ૬માં રાસકની વ્યાખ્યામાં ગેયતાનો કોઈ ઉલ્લેખ કરતા નથી. (ક્રમશઃ)

ડૉ. અસરક

ક્યાં જાવું!

આ શ્વાસ ખૂટ્યા ને નાખેલો આ દાવ લઈને ક્યાં જાવું!
 આ લોહી હવે તળિયાઝાટક ને ઘાવ લઈને ક્યાં જાવું!
 સંશય છે લેતું તોફાની ગધડે છે વાતોવાતોમાં,
 ને વાંક અમારો કાંઈ નથી—એ રાવ લઈને ક્યાં જાવું!
 નહિ વહેવાનાં ફરમાન થયાં હે જીવ! તમે જળ સંકેતો;
 હસ આંગળીઓનો રેશમીયો ઢાળાવ લઈને ક્યાં જાવું!
 કંઈ વરસ ગયાં ને તો ય હજી હથિયાર પડ્યાં છે હાથોમાં,
 આ પથ્થરનો ચોદા જેવો દેખાવ લઈને ક્યાં જાવું!
 રે! આંખ કોઈ નામરૂઢ જેમ અધવચ્ચે પાણીમાં ખેડી,
 અચરજનો પાંપણ સોંસરવો લેરાવ લઈને ક્યાં જાવું!

શુભાલ માગ, ગરલ માગ કે ગમે તે માગ
પરંતુ હે રમેશ, આ સમય કહે તે માગ
આ તારા શ્વાસ મસાલો ભરેલું પંખી છે
કોઈ મ્યુઝિયમમાં હવે એને ગોઠવે તે માગ
માગવા પર તો પ્રતિબંધ નથી, માગી જો
સ્મરણના દંશથી લોહી ન ખળભળે તે માગ
જડે એ ઘટનામાં ગર્ભિત હો એનું ખોવાયું
તો ભાગ્ય વ્યર્થ ધૂળધૂળ ના રમે તે માગ
રાતના છાંયામાં ઠંકાઈ જાય છે મૃગજળ
હે આંખ જા, અને સવાર ના પડે તે માગ
ભડે પતંગિયું તે પણ ગણાતું અદ્રવામાં
આ સગી આંખ તો આંખોવગી રહે તે માગ
સૂર્ય ઘરમાં ઉગાડવાની જીદ છોડી દે
આ ઠરતા કોડિયા પાસેથી જે મળે તે માગ
એક ઘડિયાળ ધબકતી રહે છે લોહીમાં
ટકોરા ધ્રાસકાની જેમ ના પડે તે માગ
તને સહાનતાનો એરુ આલડયો છે, રમેશ
કોઈને ઝેર હવે આવું ના અડે તે માગ

ભૂલ્યો હું ત્યાંથી પાછો ગયું, એટલું તો કર,
રેતી ઉપર ન ઘર હું ચલું, એટલું તો કર.
દિલ મારું ગૂંચવાય છે શબ્દોની જાળમાં,
મુજ દર્દ મૌનમાં હું વણું, એટલું તો કર.
મારે ક્યાં કોઈ આંખ તણી કીકી થાતું છે?
કોઈ, આંખનું ન માને કણું, એટલું તો કર.
ઠંડે કલેજે કીધાં ઘણી લાગણીનાં ખૂન,
મારું અહમ્ હવે તો હણું, એટલું તો કર.
પૂછે તું, 'હા' કહી હું ધરી દઉં છું ખાલી જામ,
એકાદ વાર 'ના' હું ભણું, એટલું તો કર.
ભિગમણું લાખ યત્ને થે કિસ્મતમાં ના રહું,
ના ખૂંચવાય આથમણું, એટલું તો કર.

હરીશ મીનાશ્રુ

#

સજીવ ખારી, ભીંત જડભરત, ઘરવટ પથ્થર-પોલી છે
ઘર, તારી અંગત બાળત મેં સાત ટકોરે ખોલી છે
મનમાંથી મન સર્જું પવનમાં ફૂ...ર, હવે કેવળ ટપકું:
નાગરવેલ નમી વનમાં ત્યાં તર્ક વિધે તંબોળી છે
અખરખની માફક દર્પણનાં પડ નીચે પડ નીકળશે
પાણીપોચી આંખ દુભાશે, અમથી આંખ મિચોલી છે
ગયા જન્મની ઘટના જેવી ફાગળમાં હળવાશ હતી
શબ્દ મૂકીને સામે પલ્લે અમે આમરૂં તોળી છે
જુઓ, શહેરનાં ભવાં ઉપર કરચલી પડે કું અવાજની
કપીર, તારી ચૂપ જીભ પર ના સમજતી ખોત્રી છે

જાન્યત વસોયા

*
સ્વીકાર કર

‘હોલું’ કાળો ફેર છે સ્વીકાર કર,
તોય લીલા લો’ર છે સ્વીકાર કર,
તું અરીસો ભેળને પાગલ ન બન;
બેઠ વચ્ચે ફેર છે સ્વીકાર કર,
ફૂલને ઉલ્લેખ તું કરજો પછી;
કંટકો ચોમેર છે સ્વીકાર કર.
તું સમય સામે બગાવત છો કરે;
કોઈ સાથે વેર છે સ્વીકાર કર.

ચોગેશ ભેળી

*

બધી હોડીઓ રોજ પૂછ્યા કરે છે-
કિનારા હવે કેમ ફૂળ્યા કરે છે?
મળ્યાં ને ખબર કેં હજી ચે નહીના,
પહોડો તો આંખોને લૂછ્યા કરે છે.
ઉતારીને કીકી ચ ફેંકી દીધી પણ-
નયનમાં હજી સ્વપ્ન ખૂંચ્યા કરે છે!
મોળું તો સહેજે ન તૂટે પરંતુ,
ખડકની આ છાતી કાં તૂટ્યા કરે છે?
તપાસો મને કેં થયું તો નથી ને?
ગઝલ પર ગઝલ આજ ફૂટ્યા કરે છે!

‘ધૂની’ માંડલિયા

*
તડકો

તૃષાતુર થઈ હોઠ બે તરફે તો,
સુમન પરનાં બિન્દુ ગળી જાય તડકો.
પ્રખર થઈ કદી તાપ વરસીને રણને-
છલોછલ જળે બે ભરી જાય તડકો.
બે નીરજ કરે એક દહોડો બથોબથ-
થવાને સરોવર તરી જાય તડકો.
ફરીને કહો કોણ ગરમાવવાનું-
કે જ્યારે શિશિરે ઠરી જાય તડકો?
તડકો મરે તેમ ઇચ્છે ધ્રુવડ તો,
પણ ફૂકડાનું શું બે મરી જાય તડકો?
ગળી જાય અંધાર રૂપ કે કુરૂપને,
ઉભાય લેદ જૂકા કરી જાય તડકો.
હું પરવા કરું કેમ કે’ ધનપતિની,
બે સોનાથી આંગણ ભરી જાય તડકો?

કિશોર ખારોડ

*
એક રીઅર

આસના વાયર ઉપર લટકી રહેલો
જિંદગી ભરી ગયેલો બદલ છે.

અન્યને દર્દિ ક્યાંથી મળવાનો સમય?
માંડ આવ્યો નિજથી હળવાનો સમય.
તરવરે છે લેજ એની આંખમાં,
લ્યો, ફરી આવ્યો પલળવાનો સમય.
લોક જુએ છે મને એકીટશે,
આ તો છે સૂરજના ઢળવાનો સમય.
‘રાજ’ મારી જાતને મેં છેતરી,
એ હતો ખીજાને છળવાનો સમય.

નજદીશ વ્યાસ ‘એદિલ’

પંખી

અમરતી આંચ ત્યાં ખોળીને ઊડી જાય છે પંખી
અને આખા સમંદરને ડહોળી જાય છે પંખી
નહીંતર આટલી સાલત નહીં માળાને એકલતા
પરંતુ ક્યાં કહી પીછું ચ મૂકી જાય છે પંખી
ટહુકી જાય છે મારા નીરવ અસ્તિત્વની ભીંતો
જો મારા આંગણે ક્યારેક આવી જાય છે પંખી
કુંવારાં સ્તન સમાં ફાટી જતાં ડુંડાં જૂમી ઊઠે
કહી એકાદ પણ દાણો જો તોડી જાય છે પંખી
મને મન થાય છે કે લાવ પંખાળું જરા ‘એદિલ’
પરંતુ એ પહેલાં રોજ ઊડી જાય છે પંખી

ખુરખો પહેરીને ફરતાં ટેરવાં,
કે પછી, ઊઠે ઊતરતાં ટેરવાં?
હસ્તરેખાના થીજેલા કાંસ પર,
લાગણી પીને લથડતાં ટેરવાં.
ના ત્વચા નીચેનું પ્રતિબિંબિત થયું,
કાચ પર માથું પટકતાં ટેરવાં.
સાવ કોરો તોય તારો પત્ર છે,
પત્ર પર અક્ષર બની ગ્યાં ટેરવાં.
જુકી રેખાઓથી કંટાળી કદી,
નખ થઇ લાગી નીકળતાં ટેરવાં.
‘ત્રણ તસુ ભીની હથેળી દૂર હાથ’
કંકુ-થાપાનાં વલખતાં ટેરવાં.

હેદપર કિન્દી

એ નદીની ઉઘાસી તો પોકળ હશે,
સાંજ સાથે સૂરજ કાંઈ ઢળતા નથી.
ક્યાંક જડમૂળથી ઝાડ ઊખડ્યું હશે,
આજ પંખીને માળાઓ મળતા નથી.
એકસો હાથને ચાલ ફરકાવીએ,
સૌ પ્રવાસીઓ પાછાં તો વળતા નથી.
-એ ભલેને કિનારે ધૂધવતા રહે,
શંખમાંથી સમંદર નીકળતા નથી.
જાણે લંકાદહન છે કે છે જિહગી,
અર્ધુ બળતા છીએ અર્ધુ બળતા નથી.

લાલજી કાનપરિયા

વેદનાનું ગીત

વેદનાનું નામ હવે લેશો મા બાલમા ! વેદના તો તારીખનું પાનું.
વાયરાનું નામ હવે લેશો મા બાલમા ! વાયરાથી કાંઈ નહોય છાનું.

કાળઝાળ તડકાનું રૂપ લઈ નીકળે છે

સૂરજની વણુછીપી ખ્યાસ.

તૂટેલાં પાન જેવી ખાલીખમ કાળખીમાં

અટવાતી ટહુકાની લાશ.

વાદળનું નામ હવે લેશો મા બાલમા ! વાદળ તો આવેલું ડૂસકું.

વેદનાનું નામ હવે લેશો મા બાલમા ! વેદના તો મોરલાનું ધૂસકું.

કોણ-જાણે કેમ લાગે આંખને અણોસરું

ચાંદાનું રોજ રોજ ઊગવું.

સાત સાત જન્મોથી છાતીમાં સંઘરેલી

વેદનાનું સામકું વજ્રટું.

આલલાનું નામ હવે લેશો મા બાલમા ! આલલું તો ભાગેલું ગામ.

વેદનાનું નામ હવે લેશો મા બાલમા ! વેદના તો રાધાનું નામ !

મધુકાન્ત કવિપત્ર

[#]
એક ગામેતી ગીત

ઈન્ની માનો....દરિયો હેનો ?

હેનું દરિયું ફરિયું ?

અડફેટોમાં પાણીનો એક રેલ્લો આયો

ઈમાં માળું છબાફ સપનું સેજ લેંજાંણું;
લીલાડાની ઢગલીઓના દેસવટામાં

મારુંકોતી બચ્ બચ્ અંધારું ચૂહવાનું એવું ટાંણું?

ઈન્ની બુન્નો....શવાશ જેવો શવાશ

છાતીછાંચે બેઠો હોય એ વેળા

કદ કદ કરતું કુણુ બધે હરવરિયું ?

વેરઈ જા કઉસુ વેરઈ જા હવાર

ફૂલ્યો હાથોમાં રાતોનો ફેલ્લો કાંક વિહારે પાડું;
તડાફ કરતી અજવાળાની તેડ તૂટે જો કાંના

ઊંટે ઊંટે બારેમેહ ભરી હંભાર જગાડું.

ઈન્ની બુન્નુ....ટેપા જેવડું મંન તે હાળું

મલકનો લઈ વેલવ આંશોપર એવું તરવરિયું ?

કરસનદાસ હુડાર

^{*}
ખૂચનાં ફૂલો જેમ—

ખૂચનાં ફૂલો જેમ ઊઘડતા દિવસો પેઠે—

એકબીજાની આંખમાં ખૂટી, પાંપણે ઝૂલી આપણે કેવાં
થઈ જતાં'તાં ગંધ !

કેઈ તરુની છાંયડી ઓઢી સાવ અડોઅડ—

આ...મ ઊભા રહી શ્વાસથી પીધા શ્વાસની છાની
આપણામાંથી વાયરે કેવી ફેલાતી જતી ગંધ !

છમ્મલીલાછમ દિવસોની ફૂલગણ પળોનાં પૂમડાં જેવાં
આપણે હવે એકબીજાના કાનમાં, લીના ગાનમાં, લીલા બાનમાં
લલક મારીએ અને આમ જોજનવા દૂર;
હોઠનાં મૂંગાંતૂર આ વૈયાં ત્રફડે પીળું ફફડે હવે
એમ કે બાલારામની સાથે અંતવગરની અંતકડીની રમતે
ચઢ્યું હોય મનોમન આખું પાલનપુર !
પીછ સમણાં સાવ મુલાયમ સ્મરણોનો કેં ભાર
તે એવો ભાર ઊપાડ્યા પહાડથી જાણે તૂટતા જતા
મારા બેઠે સ્કંધ.....

ખૂચનાં ફૂલો જેમ

સાવ કુંવારા કાનમાં પહેલીવારકું ફૂકડે ફૂ...ક કર્યું ને
ઝાડવાં ઊગ્યાં પાંદડાં ફૂટ્યાં ટહુકા રેલ્યા; મેઘધનુષી રંગની
રામેરોમ તે એવી ઊમટી મીઠી રેલમછેલ !
જળવછોયા ફૂવાને તે કાંઠડે રાતું જૂરતું તરસખાઈ કે—
રેતીબાઈની પછી છલકી ઊઠી મલકી ઊઠી વણુ યુડાડી
આકળવિકળ ચોરતે ખાલી હેલ !
હેલનાં હેતલ પાણીએ સૂકા ખાગ સીંચીને—
કચારીએ વાવી કીકીઓ પછી આપણી વચ્ચે ખોરસદલીનું ફૂલ
બનીને ઝૂમતો આ સંગંધ....

ખૂચનાં ફૂલો જેમ

હરીશ મીનાશ્રુ

એક સમૂહ-વિ-ગીત

(સ્થળ, સમય અને સ્વ-ના અપભ્રંશ વિષે)

સ્થિર, સ્વેત, સંદિગ્ધ, સદંતર કાગળનો અવતાર રે
અધવચ્ચે, ચળક્યાં તે અલ્પવિરામ, ઝૂલણ અંધારાં
ભૂલનાલ તંતુવશ કરશે જેમ દુકડો આલ રે
દર્પણનાં તળ વશ કરવાં ઘનશ્યામ, ઝૂલણ અંધારાં

પણું ખર્ચા. હું પ્રગાઠ પીત

પગલું આ. હું તર્કોતીત ?

ધારણ કરશે ડિમ્બ હવે

શબ્દ ? રૂપ ? આંખું સંવિત ?

નાભિના ઇશાન ખૂણેથી વાયુ પ્રકટયા ભીના રે
ઇષત્ સળગતાં જળમાં અખરક નામઃ ઝૂલણ અંધારાં
હ્રસ્વ થયાં સપનાં તે સંશય છે સહુનું સર્વસ્વ રે
ભવમાં ઝીણાં છિદ્ર પડ્યાં રે આમ, ઝલણ અંધારાં

મનહર બની

આણુ બની ગઈ

મારી. આ ખડકાળ નરી ખડકાળ આંખ તો હેયને ફૂલઝાણુ બની ગઈ,
ને લીમડી જેવી લીમડી ખુદ એક પલકમાં આખું યે વઢવાણુ બની ગઈ.
સમદર ભીની ઝાળ સટોસટ લાગી ગઈ કાંઈ રોમેરોમે લાગી ગઈ કાંઈ,
ને મારી છાતી આ નફફટ છાતી નહીં ને આસનાળાની ખાણુ બની ગઈ.
અમથોએ લગરીક બિઝરડો સમ ખાવાને હથેળિયુંમાં પડ્યો નહીં ને—
મારી દસેદસ આંગળીઓ લથબથ લથબથ રમણામાં લોહીઝાણુ બની ગઈ.
મારા શ્વાસોચ્છ્વાસ થઈને વહેતું હરદમ વહેતું હરદમ વહેતું કેઈ.
એ જ હકીકત આ જીવતર જેવા જીવતરની ફરતે ભસ્મર આણુ બની ગઈ.

દરિયાનું મોજું*

દરિયાનું મોજું તો આવે ને જાય એમાં દરિયાને કાંઈ નથી લાગતું!

પડછાયા પડદા પર દોડે છે બાવરા

ને પિક્ચર છે “ફોગટનો ફેરો”

આકાશે ધુમ્મસનાં બાંધે મકાન

જાણે હોય નહીં કાયમનો ડેરો!

સ્વપ્નામાં જૂએ છે આખું મકાન! એક નળિયું એ ક્યાંક નથી જાગતું!

પિક્ચર તો પડદા પર આવે ને જાય એમાં પડદાને કાંઈ નથી લાગતું!

ઘેઠાં છે પૂતળાં આકાશી જહાજમાં

હાનયાનું સુખ જલ સાથે!

એકે અરમાન નહીં બાકી રહી જાય

ભલે કેવું ય હોય પાપ માથે!

રસ્તામાં ડૂબે છે કેટલાય જહાજ એક તરણુંય સાથ નથી આવતું!

રાહી તો રસ્તા પર આવે ને જાય એમાં રસ્તાને કાંઈ નથી લાગતું!

મરુદ્ધ પંડ્યા

*

ભીંની આંખમાં તૂટી ડાળખી ખરી ખાખટી ખાટી

પાણી ઉપર પગ માંડું ત્યાં પગ થૈ બેઠા માટી!

પગની માફક ધૂળ ચીતરતા ચણી બેઠો હલ્દેસું

કમ્મર સુધી જળ આવ્યાં ને થાય હવે ક્યાં બેસું?

જળવંશી આ સમજ ખૂટતાં પડી પેટમાં આંટી!

પાણી ઉપર પગ માંડું ત્યાં પગ થૈ બેઠા માટી...

આંટીવાળા દેહસહિત આ પગને કહેવું ચાલ

માણસ લીલોછમ ખની જાય એવી પડશે કાલ

અરણ્યને દે દેશવટો તું ઉપર આયણું છાંટી!

પાણી ઉપર પગ માંડું ત્યાં પગ થૈ બેઠા માટી....

લાલધૂમ ઉત્તગરો!

લાલજીએ આંખો રે લાલધૂમ ઉત્તગરો!

જે અમારે લલકરો રે લાલધૂમ ઉત્તગરો!

નેડો નેડો લલકરો જી

જાડે જાડે છલકરો રે

દશ દશ ચારે કોર હોજી

વનરાવનમાં લલકરો રે

વનરાવનમાં લલકરો રે લાલધૂમ આખારો!

જે અમારે લલકરો રે લાલધૂમ ઉત્તગરો!

પગલી પાડું કંકુવરણી

જમીં લલકરે કૂલે જી

લાલ લપેટે લપટાયો કું

વાયરો જખરો કૂલે જી

લાલ લપેટે લલકરો રે ફરે ફરંગર વાયરો!

જે અમારે લલકરો રે લાલધૂમ ઉત્તગરો!

ઘાઘરાની ખાપે નાચે

વનરાવનનો મોર જી

મારા પગલે એના પગમાં

ચડતું ઝાડું નેર જી

મોર છળીનો લલકરો રે ઘંમર ઘંમર ઘાઘરો!

જે અમારે લલકરો રે લાલધૂમ ઉત્તગરો!

લાલ અમારી આંખલડી તો

લાલજીએ પીધી રે

લાલ હથેળી લાલજીની

કમળે છાપો લીધી રે

કોરા કમળે લલકરો રે લાલધૂમ ઉત્તગરો!

જે અમારે લલકરો રે લાલધૂમ ઉત્તગરો!

તમે કહો તો તડકો સાજન તમે કહો તો ફૂલ

તમે કહો તો જિત્યાં સોગઠી તમે કહો તો ફૂલ

પાદર મારી પાછળ દોડે

ગણ ગણ કરતું ગીત

પણ પાળિયો વડલા હોં

વાગોળે છે પ્રીત

તમે કહો તો અવસર આંગણ તમે કહો તો ખૂલ

તમે કહો તો જિત્યાં સોગઠી તમે કહો તો ફૂલ

તમે કહો તો લવનાં બંધન

તમે કહો તો ધૂળ

તમે કહો તો ફૂંપણ સાજન

તમે કહો તો મૂળ

તમે કહો તો ફરફર વાયુ તમે કહો તો શૂલ

તમે કહો તો તડકો સાજન તમે કહો તો ફૂલ

પાનખરોમાં ખરતાં સાજન

ખળખળ વહેતું નીર!

ફૂલ વસંતે ખીલ્યાં આપણે

ઉત્સુક નંબુ અધીર

તમે કહો તો આંસુ સાજન તમે કહો તો જૂલ

તમે કહો તો જિત્યાં સોગઠી તમે કહો તો ફૂલ

જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ

રહેરો જોવાયા-નું ગીત

પગલાં જોયાં-ને કોણ રોવે? જોવાઈ ગયો મારો તે ક્યાંક ખરો રહેરો!

દર્પણમાં જોઈ હું તો યે દેખાય નહિ,

દર્પણ પણ આપે છે થાપ!

કેવાં રે પાપ કીધાં પરભવમાં? પામ્યો હું

રહેરો જોવાય એવો શાપ!

પૂરવથી પશ્ચિમમાં સૂરજ લઈ આથડ્યો, માથે પડ્યો છે મને ફેરો!

પગલાં જોયાં-ને કોણ રોવે? જોવાઈ ગયો મારો તે ક્યાંક ખરો રહેરો!

આવતાં-જતાંને પૂછું: 'જોયો છે?' પામું હું

રહેરો તો થાય મને 'હાશ'.

રહેરો જડે તો થાય નક્કી કે-કાંધ'પે

કોની ઉપાડું છું લાશ?

પામું જવાળ નહિ, કાળું ડિબાણ મૌન ઘાલીને ખેંદું છે ઘેરો!

પગલાં જોયાં-ને કોણ રોવે? જોવાઈ ગયો મારો તે ક્યાંક ખરો રહેરો!

આલ લગી ચકરાતા ભાળું વંટોળ;

એમાં લાગે છે મારા તે શ્વાસ.

ઝાંઝવાનાં નીર ક્યાંક જોઈ તો લાગે કે

એમાં પીગળેલ મારી ખ્યાસ.

તૂટેલો-ફૂટેલો લોહીઝાણ હોય ભલે, લાવી દો સાચુકલો રહેરો!

પગલાં જોયાં-ને કોણ રોવે? જોવાઈ ગયો મારો તે ક્યાંક ખરો રહેરો!

સુચેતા બાડલાવાળા

તડકે।

- મેં તો તડકાને તાણીને બાંધ્યો છડલે,
તોય, તડકે વગડે જઈ વેરાયોજી હો !
- મેં તો તડકાને બાંધીને રાખ્યો કંચલે,
તોય, તડકે કુંગરે જઈ ઉભરાયોજી હો !
- મેં તો તડકાને હેતથી હોંચ્યો હેડે,
તોય, તડકે ફરિયે જઈ ડહોળાયોજી હો !
- મેં તો તડકાને ગ્રેમથી ગ્રેલ્યો પાંપણે,
તોય, તડકે અંકાશે જઈ અંકાયોજી હો !
- મેં તો તડકાને વીણીને નાંખ્યો કોઠલે,
તોય, તડકે કણસલે જઈ કોળાયોજી હો !
- મેં તો તડકાને તૂણીને ટાંગ્યો ટોડલે,
તોય, તડકે પછીતે જઈ પથરાયોજી હો !
- મેં તો તડકાને ખાળીને રાખ્યો ખેતરે,
તોય, તડકે શેઠે જઈ સમાયોજી હો !

રાજેન્દ્ર શાહ

#

પ્રિયકાન્તને

તારી દગે પથ વસ્ત્રો થઈ કૃષ્ણરૂપ,
રાધાસ્વરૂપ ધરતી પગલી પડી તે.
તેં નીરખ્યું યુગલ-કીડન સર્વ રીતે,
શીળી સમીર લહરીસહ રૌદ્ર ધૂપ.

ને જન્મમૃત્યુ સમ સન્નિધિ દૂરતાની
લીલા તને ગમતી આર્તિ અને પ્રમોદ
દેનાર; રાસમહી ઉત્તમ લાવઘોષ
નાણુંત ગોપલલના તું.....હિ તું જ દાણી.

હે બંધુ! કુંજમહી આપણું વેણુગાન,
આદાન એ જ ઉરતું ઉરને પ્રદાન.

દીકરીને સાસરે વળાવતાં

તું મારી આંખમાંનું

નહાતું નહાતું

આંસુ

જે સંતાડવાતું,

છાતુંમાતું,

(કોઈનેય કશું નહીં

પૂછવાનું)

જે પડખું ફરી, મ્હોં ફેરવી

છાતુંમાનું

લૂછવાતું;

તું મારા ઘર તાણી

નહીં કોઈ મોટી ધૂન,

નહીં પૂર્ણ ગીત,

આછી અધૂરકડી

શુનશુન

અશબ્દ, અમુખરિત;

તું મુજ કુલાવતંસ, હવે જાય

તું મુજ ન્હાનકડો પણ સ્પંદમાન

અસ્તિત્વનો અંશ લે હવે વિદાય

આપણા ઘરના ટોડલાએ મંગલ

સવારે ખાંધ્યું જે આસોપાલવતું તોરણ

તેમાંથી એક પાંદલડું મોટીપડી ગાંઠમાંથી

ગરી જાય....

ઘરમાં પાનખર જેવું કશુંક ફરી જાય.....

વનની વાટમાં પડેલા એક પથ્થરને

સ્પર્શ થયો હતો શ્રીરામનાં ચરણનો

અને

પછી તો તમે ક્યાં નથી જાણતા કે

એ શલ્યામાંથી પ્રકટી હતી

અહલ્યા !

એથી જ મારા શબ્દો

શ્રીરામના ચરણસ્પર્શની રાહ જોતા

ક્યારનાય ખોડાઈ રહ્યા છે વાટમાં —

એ આવશે

જરૂર આવશે રામ

અને તારશે

મારી શબ્દશલ્યાઓને....

પણ

થાય છે કે

આ અત્યારની

મારી શબ્દશલ્યાઓ

ક્યારેય અહલ્યાઓ હતી ખરી?

રાજમાર્ગ પરની વીજબત્તીઓ

દિવસે તો એ સૌ
છે કે નહિ, તેય નથી આવતું યાદ,
પણ રાત્રે એકબીજાની વચ્ચે
થોડું ચોક્કસ અને આછું
અંધારિયું અંતર રાખીને એ
ઊભી રહી બાય છે શિસ્તબદ્ધ!

હમણાં માથે ત્રાટકશે
એવું લાગે એમ લાખી ઠોક કરીને
એ ઝળૂંખી રહે છે.....?
ના, દોઝડિયા થંડ ઉપરથી
એકાદ ડાળખી ઝુકાવી
છાંયડી જેવો પ્રસાદ પાથરી
એ રાત્રે કરે વૃક્ષોની નકલ!
એક બીજાને આપે અને
બીજા ત્રીજાને સોંપે એમ
છેલ્લા ઘાંલલા મુઠી પહોંચાડે
નીચેથી પસાર થનારની પડછાયાનોંધ.
એ અંધારનો ઉપહાસ કરે છે કે-
કચકચાવે એની સામે દાંત?—ખબર નથી!
પણ ગગન તરફ તો એમની
અવળીપીઠ ઉપેક્ષા જ નરી!
તારાઓ કયાંક નગરમાં
પ્રવેશી ન બાય એટલા સારુ

એણે તારના આંકડા ભીડી
કોર્ડન કરીને રચ્યું હશે આવરણ?
અને આ પથ્થરિયું રણ
વિસ્તર્યું છે—નીચી ઢાળી પાંપણ!

બગદીશ ભેષી

*
હું અવાડું

ક્યારેક તો મને ધાય છે કે
એકાદ અજગરનો ભેટો થઈ બાય તો સારું.
એ જો મને ગળી બાય
અને એ જો મને ભરડે દે—
તો
એટલું તો નક્કી ધાય કે
કો'કને ગળે તો ઊતરી શકું છું!
તારે ગળે હું નથી ઊતરતો
એ પ્રશ્ન અલગ છે.
તારા ગળાની કૂલતી જતી નસોમાં
તે બાણથી વીંધાયા છતાં હજી નહીં મરેલા
હરણની
ત્રણ ત્રણ ભવોની ચીસ છે;
અને છતાંય
હું અવાડું આંખે
ભેળા કરું છું
તને, મને, અજગરને.

મેઘનાદ હ. ભટ્ટ

*

સાબી

—તોય

તમે આપેલા વ્રણની વેદના ભુલાતી નથી

મારા હમસફર!

મારા જન્મસમયની નાદાનિયતને કારણે

મારા જન્મદિવસને અને મારા જન્મદાતાને

મેં માફ કરી દીધા'તા.

પ....ણ

તે દિવસની વેદના

અડાખીઠ જંગલ ખની

વિસ્તરી રહી છે મારી આસપાસ.

હું'કે ન મળે એવા સાથીઓના સાથ-સંગાથમાં

મન મૂકીને મહાદ્યે!

ત્યારે

વેદનાનામના પાંખ વિનાના પંખીની આંખમાંથી

લોહીનાં જે ખર્યા'તાં આંસુ

તે હજી ઝીલી રાખ્યાં છે મેં

મારા નાનકડા ખોખામાં.

—એ આંસુની આગમાંથી

સળગ્યો'તો જે વડવાનલ

તેમાં મારું સમગ્ર સુખારવિદ

ભસ્મીભૂત થઈ ગયું'તું—

—ને ત્યારે એ રાખમાં

મારા નામના આકારને ઢબૂરી દીધો'તો મેં.

રે ગજબનો ખતરનાક છે તમારો સાથ

મિત્રો!

રાખની એ ઢગલીમાં મારા નામની પાસે
ફરી ફરી ઊપસ્યા કર્યું છે તમારું નામ, મારા મિત્રો.

મંગળ રહેઠાડ

*

શહેર

સેન્ડ પેપર જેવા

કર્કશ અને ખરબચડા અવાજોથી

આખો દિવસ

મારી કાણે કાણે

તરતની હલાલ કરેલી

મુર્ગીના ધડની જેમ

ખંધાયેલા પગે

તરફડે છે આ શહેરમાં.

આખરે

એક દિવસ મેં

એવી તો ખાંગ દીધી કે

ચોંકી ગયો મારા જ અવાજથી હું!

નગીને જોઈ' છું' તો—

આખુંય શહેર કણસતું હતું ઊંધમાં.

એક વખત નગી ગયા પછી

ફરી ક્યારેય ઊંધી શકાતું નથી.

હવે, જગાડું મધરાતના

વેળાકવેળાના અવાજથી

તો નગી નવ ફરી

સેન્ડ પેપર જેવો

પેલો કર્કશ અને ખરબચડો અવાજ...

મેઘનાદ હ. ભટ્ટ

હવે આવવાના જન્મનું કાવ્ય

જન્મ-પુનર્જન્મનું
જ્ઞાન-ભાન નથી મને
પણુ જો પુનર્જન્મ હોય
અને ઇચ્છામૃત્યુની જેમ
જો ઇચ્છાજન્મ શક્ય હોય
તો.....

.....તો

ભલે મારે ગગા કુંભારનાં ડફણાં ખાઈને જીવવું પડે -
-હવે આવવાના જન્મમાં
મારે ડફેળશંખ ગર્દભશિરોમણિ થવું જ છે.
આ જન્મે
એવો તો હું આજો થઈ ગયો છું

કે

ઝાડ પરથી નાનકડી ચણાઠીય જો ખરે
તોય પેલા સફેદ દૂધ જેવા સસ્સારાણીની જેમ
મારી ત્વચા લાલલાલ ખની જાય છે.

ના ના

જખ મારે છે એ ડફણાં
ક્ષોભ-વિક્ષોભથી પર જો જીવી શકાય
ને
મારી નજર સામે ગાજર ન લટકાવવાનું વચન જો કોઈ આપે
તો
આવતો જન્મે
મારે ડફેળશંખ ગર્દભશિરોમણિ થવું જ છે.

કેમ કરીને કરું સ્થિર મને ?

કેમ કરીને કરું સ્થિર મને ?

જ્યાં હાથ મૂકું છું ત્યાં જ પડી જાય છે ગાળડું,

પગ મૂકવા જતા જ છટકી જાય છે રસ્તો.

ભોમિયો થવા જાઉં છું ત્યાં વધુમાં વધુ ભૂલી જાઉં છું મને.

કશું જ સરળ ચાલતું નથી !

ઘડીએ ને પડીએ ગાંઠ વળી જાય છે શ્વાસમાં.

ક્યારનોય મથું છું, પણ એકેય દિશાનો દોર હાથમાં આવતો નથી.

હું જાણે એક ઉન્મૂલિત પવન.

મારો લાંગરવાનો કિનારો ક્યાં ?

અહીં આંખે મહોર તો આવે છે

પણ ફરેક પર જુઓ તો દાંત ઘેઠેલા અદેખી કોક નજરના.

એકેય શાખ આખવા મળે એની તો આશા જ કેવી ?

પડું પડું થતું આકાશ,

ઉભાવિહીન સૂર્ય,

એકેય ફૂલને ખીલવા માટેની સલામત ભૂમિકા જ ગાયબ !

ખંધે જ ટાડુંબોળ મૌન.

શબ્દથી નથી પાંખ ઉઘાડી શકાતી,

કિરણથી નથી આંખ ઉઘાડી શકાતી,

સર્વત્ર શૂન્યાકાર.

એક ક્રીડી સાથેય સ્થાપી શકાતો નથી સંવાદ ?

આ તો કેવી સ્થિતિ, ઉતારી લીધેલા પતંગ-શી !

આમ અહીંતહીં ડોકાયાં કરે છે કોઈ ડાળ

પણ નરી ઉદાસ-ઠઠોર ને કૃપણ !

એક પંખીનીયે હિંમત નથી ત્યાં બેસવાની,
હું તો ત્યાં ક્યાંથી પછી જૂલી શકું?
મુશ્કેલ છે અહીં કેઈનીયે સાથે બંધાવું!
કેની સાથે બાંધુ મારો એકાદેય છેડો?

પ્રબોધ નેશી

સમય

આમ તો જરાય સમય રહેતો નથી....

‘આવજો’ની આપ-લે કરવા

હાંચા થયેલા હાથ હેઠા પડે-રહેજ હોંઠા પડે
અને એટલામાં

રસ્તામાં આપોઆપ વાગી જતી બ્રેક
જૂકી જતું શિશ મંદિરે.

આપોઆપ થઈ જતા ઓવરટેઈક

અને વાગી જતી બ્રેકો વચ્ચે

આવી જતી આંદ્રિસ.

હલો, મોર્નિંગ!

આંદ્રિસના કેલેન્ડરમાં દિવસ બદલાયેલો હોય
આપોઆપ

અને પથરાયેલા હોય દિવસો ડેસ્કકેલેન્ડરમાં.

આપોઆપ દબાઈ જતો બેલ,

થઈ જતો ટેલિફોન,

આવી જતો પ્યૂન આપોઆપ.

બિઝે કાઈલ સમયની.

પેપરવેઈન્ટનીચેદબાતા ‘વિશ્વાસુ’ શબ્દનો તલસાટ,

હાંફતાં ટાઈપરાઈટરો

અને ધીરે ધીરે ગોઠવાતો દિવસ.

મધ્યાહ્ન.

રિસેસી બગાસાં વચ્ચે આવી જતું યાદ કંઈક

આપોઆપ

આપોઆપ

થઈ જતી સાંજ

અને પડી જતો પવન.

સમી સાંજે સમેટાતી આંદ્રિસમાં

આવી ચડે કામ કંઈક અરજન્ટ

પડી બાય રાત મોડી.

બંધ થતી હોટેલમાં ગોઠવાઈ આપોઆપ

ઘર વિશે—

આપોઆપ બિઝેડતાં દરવાજા

મળી જતી સ્વીચ ટચબલાઈટની

થોડી વારે

ફસડાતાં ખુરશીમાં :

સમય તો જતો નથી....!

પેલા આકાશના વૃક્ષની લીલીછમ ડાળ વધતી
વધતી મારા ઘરના શિખરને અડવા નાચ એ પહેલાં
મોલ તીર્થીઘોડો થઈને એના પર એક છલંગે ફૂટી
વળગી પડી ધરડવા માંહે એમ એમ સૂરજનાં પાતળાં
પગલાંની અંદર છતાયેલી સુવર્ણ વરણ નળિયાંમાંથી
વરસવા લાગતાં આંગણે દોઈ પૂર્વે રોપેલો આંખો
લહેરાઈ ઊઠે એની સાથે પાણિયારે પાંગરેલા ઘીના
દીવાની આંખના વેરાતા તેને ઉંખરની છાતી ઉપર
પેલા તીર્થીઘોડાએ ખંખેરેલાં ચાર-પાંચ પર્ણ હું
લેવા બઉં તરત એ સરકી ઊડતાં ઊડતાં વલોણું-
સાંમેલું-મેડું-ધંટી-ચૂલાના આકારમાં ગોઠવાઈ
અદૃશ્ય બની નાચ ત્યારે આસપાસ લીંપણું
ચણાઈયું વિશ્વ મહોરતું તોરણની છાયા હેઠ
ગોપિત મેઘની અખોટી કાયા પહેરી લઈ રોજ
ગમાણની મધ્યમાં ઘાસની વાસ ખીતાં ખીતાં એ
શિરોક પાથરેલા ખાટલાની વાવકાંઠે પક્ષની જેમ
મારી પછીતનો પરાગ પમરતો ઘરથાલની નાલિમાં
ઊઘેલા ગણનાથની શિરામાં વહેતા જતા સમયના
પવનની એક સ્થિતિએ છજે લટકતી ઠીંગે આવી
ચઢેલી ચીખરીના મૃગજળી નૃત્યવમણમાં ઝૂમી ઊઠેલા
એના સ્પર્શના સ્પર્શ દેતા સ્વર-જંતરથી લાંબાં
બની ગયેલાં મારાં બે ચરણ પર ચોંટેલી ગોત્ર
સુંવાળપનો ચંદનવેગ આંગળીઓનાં ઠેરવાંમાંથી
ધુમાડો થઈ ફૂટી નીકળી ઘરમાં વેરાતાં બારણાનું
હાસ્ય બાળી નાખી હું જ એના કંઠે ડૂમાનો કાળો

પથ્થર બની ભરાઈ રહેતાંની સાથે ચોકમાં વંટોળ
 ફૂંકાઈ ઊડ્યો એટલે પાનખરના ઊતરતા પડછાયાના
 અવાજથી સળગી મરેલી વળગણી પર મારા આયખાની
 આંધળી તિરાડમાં પિલાઈ જતી સીમવતીના સ્વરૂપની
 રક્તલ માટી પૂનમ જેવી ઊજળી હોવા છતાં મેં રાતદિન
 ઘોડિયાની વચ્ચે ઊછરવા ન દીધી એનું આકંઠ
 વાદળીની જેમ રવેશમાંથી ટપક્યાં જ કરેલું છતાં એ
 એની માણિક હવા મૂકતા મુખનાં મોખાંની મને ઓળખ
 ન પડી પણ હાડકાંમાં ડિઝલની ગંધનાં બંધાયેલાં
 બળાંની હવડતા વિસ્તરતી ઘટાં ચણિયાળું મોયણ
 સર્પના લિસોટા જેવા દિવસો પર મૂકે રાખું છું ને
 નિહાળતો બઉં છું તો પેલા આકાશના વૃક્ષની....

કિશોરસિંહ સોલંકી

#

ઉવાચ

ક ઉવાચ :

હે મારી વાચાના ઉદ્દગાતા મનીષી

મારાં શસ્ત્રો આજથી

તમારાં ચરણે ધરી દઉં છું.

કવિ ઉવાચ :

હે મારી કવિતાના ક

આ કુરુક્ષેત્રમાં લડતાં લડતાં

તારે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કેમ કરવો પડ્યો?

તને ખબર છે?

તારા મનમાં ઊગેલો બંધુત્વનો ભાવ

એ તો તારું મિથ્યાત્વ છે

કશું છે જ નહિ-જન્યજનક સંબંધ જેવું.

તારી સામે શબ્દોનાં બખ્તર પહેરાવીને

ઊભું કરેલું

આ અઢાર અક્ષૌહિણી લશ્કર મૃતપ્રાય છે

તું તો નિમિત્તમાત્ર.

માટે

હે વત્સ

ઉપાડ તારાં શસ્ત્ર અને

તારા કર્તવ્યના ઘોડા ઉપર સવાર થા.

ક ઉવાચ :

આજ્ઞા શિરોમાન્ય, ગુરુવર્ય !

શ્રીકાન્ત માહુલીકર

*
શબ્દશોધ

હું શોધું છું

એક પરમ કઠોર શબ્દ,

દધીચિના અસ્થિની જેમ

જેને કરી શકાય

કેા અમોઘ વજ્રમાં રૂપાંતરિત

જેનાથી છેદી શકાય

અવકાશમાં સ્વૈરવિહાર કરતા

ને પૃથ્વી પર વિનાશ વેરતા

પ્રબલકાય પર્વતોની પાંખો,

ભેદી શકાય

અંધકારના અસુર વૃત્રને

અને સુક્ત કરી શકાય

સપ્તસિધુના સ્થગિત જલને

પુનઃ વેગથી વહેવા માટે.

હું શોધું છું

એક પરમ પાવક શબ્દ,

પારસમણિની જેમ

જેના સ્પર્શમાત્રથી ઝળહળી ઊઠે

ઉદયાચળનાં સુવર્ણશિખરો,

બગી ઊઠે

નિત્યનૂતના, પ્રકાશની પુત્રીઓ-ઉષાઓ,

અને આરંભે અવિરત

કેા સૌન્દર્યમંડિત લયબદ્ધ નૃત્ય

અનંતના રંગીન રંગમંચ પર.

હું શોધું છું

એક પરમ પ્રેરક શબ્દ,

પુષ્પક વિમાનની જેમ

જે લઈ જાય અર્થને

તેના ઇષિત ગતવ્ય ભણી,

અને અંતે કરે આરોહણ

કેા દિવ્ય સૌન્દર્યલોકમાં.

હું શોધું છું

એક અજરામર શબ્દ,

દેવહુમાની જેમ

જેની રાખમાંથી પુનર્જીવન પામે

કોટિ કોટિ કલ્પનાનાં વિહંગમો,

પોતાની દેહીપ્યમાન પાંખો ફેફડાવતાં

નિઃશંક થઈ

જે સતત કરે ઉડ્યન

ઊંચે ને ઊંચે

નિરવધિ સમયના અસીમ અવકાશમાં.

પના નાયક

*

સમય તો જતો નથી....!

ઉનાળાની શાંત અપોરમાં

વૃક્ષથી અળગું થતું પાન

ફંગોળાતું તો ઘડીભર માટે જ

પણ

એ ફંગોળાતી ક્ષણમાં જ

વહૃટતી વૃક્ષની માયા

અને પછી

પામતું ધરતીનો ખોળો.

કિસન સોસા
ગ્રીષ્મ

હનીફ સાહિબ
એક પત્ર

દર વર્ષે
એપ્રિલની અમુક તારીએ
સૂર્ય
વેન્ટિલેશનમાંથી
ઓરડાની દૃશ્ય પર ફેંકી જાય
અથૂક
આ તડકાનો ટુકડો !
દિવસે દિવસે
ટુકડો વિસ્તરતો જાય
અને પછી બની જાય આદમ-કદ આયનો !
ગ્રીષ્મના સ્વાગત માટે હું
સાબદો થઈ જાઉં....!
હવે
બંબોરે
બારીએ ખેંઠો
ટહુકાના આઈસબર્ગ તરતો
ટાઢો સૂનકાર
પીશ
સ્ક્રો વડે
ધૂંટડે....ધૂંટડે....

તું ગઈ ત્યારથી
વાત્રકનાં પાણી હજી પણ
જેમ ને તેમ વહે છે
પરંતુ તેના વહેણમાં
ધીમે ધીમે સ્થિરતા આવી રહી છે.
હું મારા હાથથી
પાણી ઉડાડું છું.
ખૂબ પાણી ઉડાડું છું
તોય તારી આંખોમાં જોયું હું
તેણે મેઘધનુષ્ય રચાતું નથી !
અને
પેલો શુભમહોર પણ વિપ્રલંભમાં
ભડકે બળતો લાગે છે
પણ.....
તને ખૂબ ગમતાં હતાં તે—
અહીંના આકાશનો ભૂરો ટુકડો
પંખીનો ટહુકો
અને
શુભમહોરની રક્તિત્ત્વ આંધ
તને પત્રમાં મોકલું છું
પત્ર લખજે, ઈફ્લા !

તેં ચિરનિદ્રામાં આંખો મીંચી,
 તારી કપાયેલી કાયાને અમે
 અગ્નિને સમર્પી દીધી
 અને અમારાં હૃદય શૂન્ય બન્યાં.
 તેના પર તો એક પછી એક
 કેટલાંયે વર્ષો ગોઠવાઈ ગયાં છે.
 એમ તો નહિ કે આ વર્ષોમાં
 તું મારે સ્મરણપટે ઊતરી આવી નથી,
 કે તારી આંખનું અમી મારે માથે ટપક્યું નથી,
 કે તારાં લોજનનો સ્વાદ મારી જીભે આવ્યો નથી,
 કે તારા હૈયાની ઊંઘ મને ઉભા આપી ગઈ નથી
 કે 'તું જન્મદાત્રી !' એવો મેં ઉચ્ચાર કર્યો નથી !
 આ વર્ષોમાં, કંઈ કેટલી વેળા,
 મારાં સ્મરણોમાં ને સ્વપ્નોમાં,
 મારા શ્વાસમાં ને રુધિરાભિસરણમાં
 મેં તને સ્પર્શ કર્યો છે અને
 ઊડેથી આવતો તારો સ્વર સાંભળ્યો છે,
 તને મેં મારામાં જીવિત અનુભવી છે !
 પરંતુ આજે, આટલે વર્ષે, શાને
 એવું લાગ્યા કરે છે કે તું ચોદિશેથી
 સદેહે સામી સરતી આવી રહી છે ?
 શાને તું સામે ને સામે આવી રહી છે ?
 ન કહેલી કોઈ વાત કહેવા, કે પછી,
 અધૂરું રહેલું વહાલ પૂરું કરવા ?

ઈસુએ શોધ આરંભી
 નર્કમાં
 એ દગાબાજની
 જેણે વફાદારીનો ઢાંગ આદર્યો'તો !
 ને આખરી ઘડીએ
 એણે જ આંગળી ચીંધી !
 વધસ્તંભ પરેય એની આંગળી
 આંખમાં લોં
 ઠા
 યા
 કરી
 છેલ્લું ચુંબન કપોલે
 ચચચાં કર્યું
 સ્વર્ગમાંયે !
 કયાંય ન મળ્યો એ !
 પહેરેગીરે કહ્યું, શાંતિથી,
 'યમલોકે ન હોય એ !
 જાઓ, જુઓ પૃથ્વી-આંગણે !
 જુડાસ કદીયે મરતો નથી !'

...સમુદ્રને હડસેલતો/જયા મહેતા

નિર્જન સમુદ્રકિનારા પર
એકલો જ ફરતો હોય છે તે યુદ્ધો
અધર્મીચિલી આંખે કાંઈક શોધતો, ખોવાયેલા જેવો.
પૃથ્વીએ તો ઊભો રહે ક્ષણભર. ન હસ્યો હોય એમ હસે.
પોતાની જ સાથે જાણે ગણગણે,
'પચાસ વર્ષ પહેલાં મૃત્યુ પામ્યો મારો દીકરો
આ સમુદ્રના તોફાનમાં ખોટ તૂટવાથી
હું શોધું છું તેનું પહેરણ.
...છેવટે એટલું તો એટલું, ખીજું કાંઈ જ નથી મારી પાસે.'
અને લથડતાં પગલે
ફરી શોધતો શોધતો દૂર જાય છે
હું જોઉં છું એક નવો સમુદ્ર
સામેના સમુદ્રને હડસેલતો.

(‘શહ’ કાવ્યનો અનુવાદ)

કદાચ ધ્યાન દઈને જોશે તો/જ્યા મહેતા

મને હવે કીડા પડવા માંડ્યા છે
થોડા સમયમાં જ હું ખરી પડીશ
આકાશ મોકળું છે
અને પવન સૂસવતો સૂસવતો વાય છે
મારી આંખેથી રક્તસંધ્યાકાળ ઊતરવા માંડ્યો છે
કદાચ કોઈને દેખાશે નહીં ને સમજાશે પણ નહીં
હુઃખ તે પગલાંતું
જે ચાલતાં જાય છે કવેળાએ રાતે રેતીમાંથી શોકગીતની જેમ
રંગોજ્જ્વલ આકાશકાનસ, માણસોનો મેળો
ઘોંઘાટિયો રસ્તો અને નિર્જન લાંબાલય કિનારા પર
લાકડાના બાંકડા પર બેઠેલું જોડું, પૂર્ણવિરામ જેવું
કદાચ ધ્યાન દઈને જોશે તો
ચોક્કસ જ દેખાશે તમને
ઢગલે ઢગલે ઠલવાતા અંધારહિમથી થીજીને
રેતીમાં લથડિયું ખાતું ચાલતું કોઈ
સમુદ્રથી દૂર
જેણે લપેટી લીધો છે પોતાનો જડો મૃત કોટ
ખૂબ જ પોતાના શરીર સાથે.

(‘કદાચિત્ત લક્ષ્મીવર્ણક પાહાલ તર’ કાવ્યનો અનુવાદ)

પ્રત્યેક દિવસ આથમતી વખતે/જ્યા મહેતા

પ્રત્યેક દિવસ આથમતી વખતે
મારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને
ક્ષિતિજ પર જતાં જતાં અદૃશ થાય છે.
દિશાભૂલેલા પક્ષી જેવો

ત્યારે ભૂતકાળના બધા દિવસોની કુરૂપ આકૃતિઓ
 અંતર્મનમાંથી ઉપર આવીને
 મારી આસપાસ વીંટો દે છે.
 અર્થ ન કળાતાં તેમના ઘોંઘાટમાં
 હું ખોઈ નાખું છું મને પોતાને જ
 આખી રાતભર તે જ ધીંગાણું ચાલુ હોય છે
 ભયાનક વાદ્યના ઘોષ જેવું
 બધા જ બેસૂર લયની ગૂંચ પડેલી રેખાઓ
 તેમાં તું મને દેખાય છે સમુદ્ર પરની
 ઉર્વસ્વી સંધ્યાકાળ જેવી
 મારા હૃદયમાં ઊછળી આવેલા સમુદ્રને
 અર્ધ આપતી.

તારી સ્મૃતિઓના અંતર્ભાગમાં
 અંધારા રાફડા પાસે જ્યારે હું પહોંચું છું
 મારા જ અકર્તાપણાનો સર્પ આવે છે ફેણ ચઢાવીને
 અને અપ્રિય બધી સ્મૃતિઓના ચહેરા
 હસે છે ખડખડ આસપાસ
 ત્યારે બન્ને હાથે ઘટ ઢાંકીને મારો શરમિદો ચહેરો
 જવા માંડું છું પોતાના જ આયુષ્યની અંધારક્ષિતિજની પાર
 દિશાભૂલેલા પક્ષી જેવો
 ટાળવા માટે તે અસંખ્ય કુત્સિત ચહેરા
 અને તારી કરુણ આંખો.

(‘પ્રત્યેક દિવસ માવઝ્તાના’ કાવ્યનો અનુવાદ)

ચાક/જયા મહેતા

સુસ્ત બેઠાળ શરીર ધકેલતી તે ચાલતી
 ચહેરો ભદો, મૂર્ખ. આંખો ભાવશૂન્ય, થીજેલી
 મને આશ્ચર્ય થયું તેનાં લગ્ન થયાંની બખર પડી ત્યારે
 મનમાં કુતૂહલ : તે શૃંગાર પણ કેવો કરતી હશે ?
 કરતી પણ હશે કે ?

એથી ચે વધુ આશ્ચર્ય થયું તે સગલાં થઈ ત્યારે.
 વધારે ભાવશૂન્ય થઈ તેની આંખો. વધારે ઊંડોળ થયું
 શરીર. મને થયું, તેને ચાક જ જન્મશે. કાંકરા દાખવાનું.
 તેને દીકરો જન્મ્યાની ખબર પડી. થયું—
 તે પણ હશે તેના જેવો. ઊંડોળ, ડહોળી આંખોવાળો
 એક વાર જોઈ રસ્તા પરથી તેને જતી
 કેડ પર છોકરો—ગોરોગોરો તોફાની. ચક્રિત જ થયો.
 તેની-મારી નજર મળી. તેના મૂર્ખ ચહેરા પર
 એક ફસામણું, અસ્પષ્ટ હાસ્ય આવ્યું.
 ક્ષણમાં જ નજર ખેંચી લઈને
 મારા તર્કના કાંકરા દાખી દેતી
 શરીર ધકેલતી તે આગળ આગળ આવવા લાગી—વિશ્વાસથી.
 ('સ્ત્ર' કાવ્યનો અનુવાદ)

ભ્રમ/જયા મહેતા

મધરાત
 આજ હૃદય સ્થિર નથી !
 સામે
 મારા વિરક્ત જીવન જેવા
 એકદમ શાંત વહેતી ગંગાના પાત્રમાં
 થેઈ થેઈ નાચવા લાગ્યા આજ
 અસંખ્ય નાનકડા તારા
 અને ફરવા લાગી આકાશની છત ગોળગોળ
 કહે છે વૈરાગીએ જોતું નહીં પોતાનું રૂપ
 આરસામાં કે પાણીમાં !
 ...કેમ આજે જ અચાનક મોહ થયો મને
 ગંગાના પાત્રમાં વાંકા વળીને જોવાનો...
 તળિયું ગુમાવેલાં તે પાણીમાં

જોયો મેં મારો
 ઘરખારમાં પારકો થયેલો,
 સર્વસ્વ ગુમાવેલો ચહેરો
 તેની આંખમાં
 જોયું મેં જિંદગીભર નકારેલું
 એકલવાયા પણાનું હઃખ
 પેટમાં ગોઠણ ભરાવીને જોડેલું

...તે જ ક્ષણે તૂટી પડી આકાશની છત
 મારા માથા ઉપર
 તૂટીને વીખેરાયા અહીંતહીં મારી ઉપર લાખો તારા
 અને ઊછળી તીવ્ર અસહ્ય જવાળાઓ
 આંખની ક્ષિતિજ ઉપર
 ('વ્યાસેહ' કાવ્યનો અનુવાદ)

આ અટકાવવું જોઈએ/જ્યા મહેતા
 બાગના બાગ ફોડતા ગયા ચાંદનીમાં
 મારી આગળથી
 હું પણ ફોડવા માંડ્યો તેની પાછળ
 ખરેખર તો મારે હવે આ અટકાવવું જોઈએ
 તે આમ—

'તે' મારા પાછા આવવાની વાટ જોવી.
 મર્યાદામાં જકડાયેલા મને
 પૂરતાં થશે આ રસ્તા પર ખરી પડેલાં
 જોયાર ફૂલો
 અને ચાલ્યા ગયેલા બાગની સ્મૃતિઓ
 ('હે થાંવવાયલા હવે' કાવ્યનો અનુવાદ)

[ગુરુનાથ ધુરીનાં મરાઠી કાવ્યોનો અનુવાદ]

ભાનુપ્રસાદ (મૂળશંકર) પંડ્યાનો જન્મ અમરેલી જિલ્લાના તરવડા ગામે ૧૯૩૨ના એપ્રિલની ૨૪મી તારીખે થયો છે. ૧૯૬૬થી એમણે કાવ્યસર્જનનો આરંભ કર્યો. ૧૯૬૯નો કુમારચંદ્ર એમને એનાયત થયો હતો. એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘અડોઅડ’ ૧૯૭૨માં પ્રકટ થયો હતો અને ગુજરાત રાજ્ય દ્વારા પુરસ્કૃત થયો હતો. ૧૯૭૮માં એમણે ગુજરાતીના વિષયમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની પીએચ. ડી. ની ઉપાધિ મેળવી છે. એમનો વિવેચનસંગ્રહ ‘પ્રત્યુદ્ગાર’ તથા બીજો કાવ્યસંગ્રહ થોડા સમયમાં પ્રકાશિત થશે. અત્યારે એઓ રાજકોટની કુંડલિયા કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક છે.

(એલ/૯૦, ગુજરાત હાઉસિંગ બોર્ડ કૉલોની, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ)

જગદીશ (રામકૃષ્ણ) જોષીનો જન્મ ૧૯૩૨ના ઑક્ટોબરની ૯મી તારીખે થયો છે. શિક્ષણશાસ્ત્રના વિષયમાં એમણે ૧૯૫૫માં અમેરિકામાંથી એમ. એ. ની ઉપાધિ મેળવી હતી. હાલ એઓ મુંબઈમાં બનરગેટ હાઈસ્કૂલના પ્રાચાર્યપદે છે. ‘આકાશ’ અને ‘વમળનાં વન’ એમના બે કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘વમળનાં વન’ સંગ્રહને ૧૯૭૬નું ન્હાનાલાલ પારિતોષિક એનાયત થયું હતું.

(બનરગેટ હાઈસ્કૂલ, ગનપાઉ રટ્ટીટ, કોટ, મુંબઈ-૧)

મેઘનાદ (હરિશ્ચન્દ્ર) બટ્ટેનો જન્મ સુરત જિલ્લાના ઓલપાડ ગામે ૧૯૩૫ના ઑક્ટોબરની ૨૪મી તારીખે થયો છે. બી. કૉમ. થઈ છેલ્લાં ૧૯ વર્ષથી મુંબઈમાં મદ્રતલાલ ટ્રૂપમાં નોકરી કરે છે. કાવ્યો ઉપરાંત વારતા અને લઘુનવલ પણ એમણે લખ્યાં છે. ડૉ. રફીક ઝકરિયાકૃત ‘રઝિયા બેગમ’નો એમણે કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે. ૧૯૭૬ના વર્ષ માટેનું કવિલોકનું પ્રથમ પારિતોષિક એમને પ્રાપ્ત થયું હતું.

(૩, સહકાર, બીજો માળે, તેલી ગલી, બગીચા સામે, અંધેરી (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૬૯)

ગુરુનાથ હુરીનો જન્મ રત્નાગીરી જિલ્લામાં વરાવડે ગામમાં ૧૯૪૨ના જૂનની ૧૨મી તારીખે થયો છે. વારતાલેખનથી એમણે સાહિત્યિક કારકિર્દીનો આરંભ કર્યો હતો. એમ. એ. થયા પછી આરંભમાં અધ્યાપક અને પછી મુંબઈમાં સચિવાલયમાં ‘સાપા’ વિભાગમાં કામગીરી. ૧૯૭૨માં એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘ગ્લેરિયા’ પ્રકટ થયો હતો, જેને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનું કેથવસુત પારિતોષિક એનાયત થયું હતું. ૧૯૭૭માં બીજો કાવ્યસંગ્રહ ‘સમુદ્રકવિતા’ પ્રકટ થયો છે.

(સુધારો - ગતાંકના ‘પરિચય’ વિભાગમાં શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠનું જન્મવર્ષ ૧૯૩૭ છપાયું છે તે ૧૯૩૮ વાંચવું.)

દયારામ સંદર્ભસૂચિ

સંપા. પી. વેગડ

૪૭. નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે. (i) દયારામનો જીવન-પરિચય [૨૫ સપ્ટે. ૧૮૬૫ના રોજ લખાયેલ]. 'નર્મદગદ્ય' [૧૯૭૫ની આવૃત્તિ] પૃ. ૯૨-૧૦૮. વળી જુઓ 'નર્મદનું મંદિર' (ગદ્યવિભાગ) વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ સંપા. (પ્ર.આ. ૧૯૩૭) પૃ. ૧૯૦-૨. (ii) નર્મ પત્રાવલિ [કવિ દયારામની જીમી સંબંધી પત્રો]. ક-૯ અને ચ-૧૭માં પ્રકાશિત. 'શુજરાતી' દીવાળી અંક ઑક્ટો. ૧૯૧૯ પૃ. ૧૭૪૨-૧૭૪૬.
૪૮. નાગરદાસ કાશીરામ બાંલજીયા. દયારામભાઈનો શૃંગાર. ક-૧૫ અંક ૧-૨, ૨૪-૫.
૪૯. નારણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ. (i) દયારામ. ક-૧૫ અંક ૩-૪ પૃ. ૨૧-૪. (ii) દયારામ ભંબંધી કેટલીક જાણવાત્તેગ વિગતો. 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ડિસે. ૧૯૧૩ પૃ. ૩૬૭-૭૩.
૫૦. નિરંજન ભગત. (i) પ્રેમનો કવિ દયારામ, 'સંસ્કૃતિ' ફેબ્રુ. ૧૯૫૩:૫૭-૬૦. (ii) દયારામ અને અનુ-રાધાકૃષ્ણ કવિતા [વ્યાખ્યાન, ભા. વિ. ભવન. મુંબઈ ૧ જાન્યુ. ૧૯૭૮] 'પરખ' જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૯૭૮ પૃ. ૩-૨૧
૫૧. નૌતમકાંત જાદવજી. દયારામ અને તેનાં કાવ્યો. 'સાહિત્ય' એપ્રિલ ૧૯૨૬ પૃ. ૩૨૮-૩૧.
૫૨. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ (i) દયારામભાઈ [જયંતી વ્યાખ્યાન-૧૯૨૫, અમદાવાદ]. 'શારદા' ઑક્ટો. ૧૯૨૫: ૭૧૪-૨૪. પુનર્મુ. 'આપણાં સાક્ષરરત્નો' ભા. ૨ પ્ર. આ. ૧૯૩૫ પૃ. ૯૯-૧૧૮] કવિદાહ. મે-જૂન ૧૯૭૮
૧૨૬. (ii) દયારામભાઈ [જયંતી વ્યાખ્યાન, ૨૦ સપ્ટે. ૧૯૨૬, મુંબઈ]. 'ઉદ્બોધન' પ્ર. આ. ૧૯૨૭ પૃ. ૪૪-૯. પુનર્મુ. ક-૧૩ પૃ. ૩૦૩-૨૭.
૫૩. પિનાકિન્ ઠાકોર. સંગીતિકા [દયારામકૃત 'રુકિ-મણીવિવાહ' પર આધારિત નાટિકા રંગમંચીય નોંધ સાથે]. 'શુજરી ભારતી' જુલાઈ-ઓગ. '૭૭ પૃ. ૬-૧૨.
૫૪. પીતાંબર પટેલ. પ્રેમનો કવિ. ક-૧૭ પૃ. ૬૬-૭૫.
૫૫. પ્રભુદયાલ મીતલ. વ્રજ ભાષા કે શુજરાતી ભક્તકવિ દયારામજી. ક-૧૫ અંક ૧-૨ પૃ. ૯૬-૭.
૫૬. પ્રેમલતા મહેતા. ભૂમિમત્ત કવિ. સુરેશ દલાલ સંપા. 'સમિધ'-૧ પ્ર. આ. ૧૯૬૫ પૃ. ૨૮૮-૯૫.
૫૭. પ્રેમલાલ ગો. મેવચા. (i) દયારામ જીવન-દર્શન. ક-૧૫ અંક ૩-૪ પૃ. ૪-૧૬. (ii) 'દયારામ-ભાઈની કાવ્યપ્રતિભા (સત્યધટના). ક-૧૫ અંક ૧-૨. (iii) દયારામ સૂક્તિસુધા. ક-૧૫ અંક ૩-૪ પૃ. ૪૨-૬.
૫૮. પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ. શુજરાતનું મહોરું દયારામ, 'શુજરાત' દીપો. અંક સં. ૨૦૨૭ પૃ. ૨૩-૫.
૫૯. બદ્રીનાથ ભટ્ટ. કવિવર દયારામ [હિન્દી]. 'સરસ્વતી' જાન્યુ. ૧૯૧૪.
૬૦. ભરતકુમાર ધી. ઠાકર. દયારામની સાહિત્યસેવા. 'સાહત્રીસ સાહિત્યિક નિબંધો' (પ્ર. આ. ૧૯૬૭) પૃ. ૧૮૫-૯૪.
૬૧. ભાનુસુખરામ નિર્જીયુરામ મહેતા. દયારામની પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિ. 'વસંત' વર્ષ ૫ અંક ૪ વૈશાખ

- સં ૧૯૬૨ પૃ. ૧૩૭-૪૬; વર્ષ ૫ અંક ૫ જ્યેષ્ઠ
પૃ. ૧૮૨-૯૨.
૬૨. ભાસ્કર ખી. મહેતા. દર્શાવતીના દીપક : કવિશ્રી
દયારામ. ૬-૧૭ પૃ. ૭૮-૮૧.
૬૩. ભોગીલાલ જ. સારંગરા. (i) દયારામ. 'પ્રતિહાસ
અને સાહિત્ય' (પ્ર.આ. ૧૯૬૬) પૃ. ૨૪૫-૬૮.
(ii) દયારામની ગરબીઓ. 'શુર્જર ભારતી' જુલાઈ
-ઓગ. '૭૭.
૬૪. મધુકર રાંદેરિયા. કવિવર દયારામભાઈ. 'શુર્જરભારતી
નાટ્ય' આકટો. નવે. ૧૯૫૩ : ૭૪-૫. પુનર્મુ. ૬-૧૫
અંક ૩-૪ પૃ. ૨-૩.
૬૫. મનમોહનદાસ દલપતરામ. દયારામભાઈને જેમ
અવલોકેશો? [જ્યંતી વ્યાખ્યાન]. 'બુદ્ધિપ્રકાશ'
આકટો. ૧૯૨૪ પૃ ૨૯૧-૭; નવે. પૃ. ૩૩૯-
૪૪. પુનર્મુ. ૬-૧૩ પૃ. ૨૭૭-૩૦૨.
૬૬. મનસુખરામ કૃષ્ણરામ મહેતા. દયારામ. 'શુર્જરભારતી
કવિઓ અને તેમની કવિતા'. (પ્ર આ. ૧૯૦૭)માં
પ્રકાશિત.
૬૭. મનસુખલાલ મ. ઝવેરી. (i) દયારામ. 'અખંડ-
આનંદ' આકટો. ૧૯૬૦. પુનર્મુ. 'અભિગમ' પ્ર.આ.
૧૯૬૬ પૃ. ૨૩૭-૪૫. પુનર્મુ. 'ચિત્રાંકન' પ્ર.આ.
૧૯૭૪ પૃ. ૩-૧૪. (ii) દયારામ (વિલીયમાન થતા
યુગના અંતિમ પ્રતિનિધિ) 'શુર્જર ભારતી'
જુલાઈ-ઓગ. '૭૭.
૬૮. મકેત ઓઝા. દયારામના સર્જનનું વિભાગીકરણ,
'શુર્જરભારતી' જુલાઈ-ઓગ. '૭૭.
૬૯. મંજુલાલ ર. મજસુદાર. (i) દયારામભાઈ અને
તેમની ગરબીઓ [વ્યાખ્યાન ૧૬-૯-૧૯૩૭].
'પ્રસ્થાન' ભાદ્રપદ ૧૯૯૩ પૃ. ૩૯૫-૪૦૪. (ii)
- દયારામભાઈની જીવનદષ્ટિ. ૬-૧૫ અંક ૧-૨
પૃ. ૪૧-૨૨.
૭૦. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. ભદ્રાકવિ દયારામ.
[વ્યાખ્યાન ૧૯૩૭ અને ૧૯૩૯ મુંબઈ]. 'રસપાન'
(૧૯૪૨) પૃ. ૩-૪૫.
૭૧. યશવંત પંડ્યા. આપણી કવિતા-દયારામ. દ્વા. ગુ.
સપ્તા ત્રેમા. વર્ષ ૨૫ અંક ૪ પૃ. ૧૩૧-૩૩.
૭૨. યોગેન્દ્ર જગન્નાથ ત્રિપાઠી. દયારામની ગઝલો.
૬-૧૭ પૃ. ૧૪૫-૫૧.
૭૩. રમણલાલ ક. યાનિક. દયારામની ગરબીઓ.
'યુગધર્મ' પુ. ૩ અંક ૩-૪ માગસર સં ૧૯૮૦ :
૨૧૮-૨૫; પોપ પૃ. ૨૮૮-૯૯.
૭૪. રમણલાલ વ. દેસાઈ. (i) કવિદયારામ. 'જીવન અને
સાહિત્ય' ભા. ૧ (પુનર્મુ. ૧૯૫૭) પૃ ૨૬૭-૯૬.
(ii) દયારામ : રાસ-મંગીત 'શ્રીજીવન' આકટો.
૧૯૪૯ પૃ. ૭૫૭-૬૬. પુનર્મુ. 'ભિમિતા દીવડા'
(૧૯૬૫) પૃ. ૩૬-૪૫.
૭૫. રમેશ એમ. ત્રિવેદી, ભિમિતો અલખેલો કવિ
દયારામ. 'શુર્જર ભારતી' જુલાઈ-ઓગ. '૭૭ :
૧૧-૧૩.
૭૬. રામનારાયણ વિ. પાંદક. રાજે અને દયારામ.
'નભોવિહાર' (૧૯૬૧) પૃ. ૧૦૬-૧૭.
૭૭. રામલાલ યુ. મોદી. ભાલણ અને દયારામની
ગુલના. 'સમાલોચક' નવે. ૧૯૧૫.
૭૮. લાલશંકર ધનજી પુરોહિત. દયારામ : એક સાહિત્ય-
કાર. ૬-૧૫ અંક ૧-૨ પૃ. ૪૯-૫૬.
૭૯. વસંતરામ હરિદ્રુપ શાસ્ત્રી. દયારામ (પરિચય)
ચ-૧૧ ભા. ૨ માં પ્રકાશિત.
(અનુ. પૃ. ૮૫)

GRIH PRAVESH

Starring :

SANJEEV KUMAR

SHARMILA TAGORE

Directed By : Basu Bhattacharya

Bombay rights with:

Chhabra Film Exchange

3, Naaz Cinema Building,

Lamington Road,

BOMBAY 400 004

શિક્ષણ અને સાહિત્યના જગતમાં સ્વનામના આઘા-
રો ૪૮. કા.થી જાણીતા કવિ-અધ્યાપકનું પૂરું નામ
તુ જશભાઈ કાશીભાઈ પટેલ. એમનો જન્મ ખેડા
જિલ્લાના પેટલાદ તાલુકામાં સુણાવ ગામમાં ૧૯૨૧ના
જાન્યુઆરીની બીજી તારીખે થયો હતો. માતા જીઆ અને
પેતા કાશીભાઈનાં ત્રણ સંતાનોમાં જશભાઈ સૌથી
મોટા. એમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ વતન સુણાવમાં જ
પૂરું થયેલું; પરંતુ પિતાની સરકારી નોકરી અને તે
મંજો થતી વારંવાર બદલીને પરિણામે એમને માધ્યમિક
શિક્ષણ વિવિધ ગામોમાં લેવું પડ્યું હતું. ઈ. ૧૯૩૭માં
ટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી એઓ વડોદરા કૉલેજમાં
મેડાયા હતા. ત્યાંથી એમણે ગુજરાતી મુખ્ય અને અંગ્રેજી
ગોણુ વિષયો લઈને ઈ. ૧૯૪૧માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની
બી. એ.ની પરીક્ષા પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ કરી અને પછી
૧ જ કૉલેજમાં એ ‘ફેલો’ તરીકે નીમાયા હતા. ૧૯૪૪માં
એમણે ઉપર્યુક્ત વિષયો લઈને એમ. એ.ની પરીક્ષા
દ્વિતીય વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ કરી. તરત જ ૧૯૪૫માં એમણે
બી. એડ્.ની ઉપાધિ પણ મેળવી લીધી. આ અભ્યાસ-
ક્ષાતત્ય અને ગુજરાતી વિષયનું સાતત્ય એમની અધ્યાપન-
પ્રીતિ અને સાહિત્યપ્રીતિનું દ્યોતક છે. એમનું લગ્ન
ચારે મંજુલાખેત સાથે થઈ ગયું હતું. ધનશ્યામભાઈ,
મીનકેતુભાઈ, તારાખેત અને પ્રતિમાખેત એમ એમનાં
ચાર સંતાનો.

એમણે બી. એડ્.ની ઉપાધિ મેળવ્યા બાદ તરત જ
૧૯૪૫માં ખેડા જિલ્લાના ભિમરેડ ગામની હાઈસ્કૂલમાં
શિક્ષક તરીકેની નોકરી સ્વીકારી લીધી હતી. થોડો સમય
ધર્મજગામની શાળામાં પણ એમણે શિક્ષક તરીકે સેવાઓ
આપેલી. પરંતુ ૧૯૪૭માં વલ્લભવિદ્યાનગરની સ્થાપના

થતાં ત્યાંની વી. પી. કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે
એઓ જોડાયા. ત્યાં પૂરાં ચાર વર્ષ અધ્યાપન કાર્ય કર્યાં
પછી ૧૯૫૬માં સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી સ્થપાતાં તેના
અનુસ્તાનક વિભાગમાં ગુજરાતીના રીડર તરીકે એઓ
નીમાયા અને ઈ. ૧૯૭૭માં એ જ વિભાગમાં ગુજરાતીના
પ્રોફેસર તરીકેની બદલી પામ્યા. નિપટા, નિયમિતતા
અને અધ્યયનશીલતાને એઓ વિદ્યાર્થીકાળથી જ વરેલા
હતા. પરિણામે એમના આ શુદ્ધોએ એમને અધ્યાપન-
કાળમાં વિદ્યાર્થીપ્રિય અધ્યાપક બનાવ્યા હતા અને સતત
જગત વિદ્યાર્થી રાખ્યા હતા. ૧૯૭૭ના જુલાઈની
૧૨મી તારીખે હૃદયરોગના હુમલાથી વલ્લભવિદ્યાનગરમાં
એમનું અચાનક અવસાન થયું ત્યાં સુધી એમણે સતત
૩૨ વર્ષ, આમ, ગુજરાતીનું અધ્યાપન કર્યું.

સાહિત્યવાચન અને સર્જનનો હંદ એમને વિદ્યાર્થી-
કાળથી જ લાગેલો હતો. એ કાળે પણ એ જો કાવ્યકૃતિઓ
સર્જતા તેનાથી એમના સહાધ્યાયીઓ મુગ્ધ રહેતા હતા.
એમની આ સર્જનપ્રવૃત્તિ આગળ જતાં વેગવંતી બને
છે અને એનાં સુદૃઢ તે એમના જો કાવ્યસંગ્રહો – ‘પ્રત્યૂષ’
અને ‘પૂર્વાદ્યન’. એમના આ બન્ને કાવ્યસંગ્રહોમાં કુલ
મળીને ૨૫૮ કાવ્યો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ‘પ્રત્યૂષ’ની
રચનાઓ જોતાં ગાંધીયુગની બાની પરનું અને હંદ પરનું
એમનું પ્રભુત્વ અછતું રહેતું નથી; તો બીજા કાવ્યસંગ્રહ
‘પૂર્વાદ્યન’ની રચનાઓ જોતાં અનુગાંધીયુગીન ગીતલયો પર-
નું એમનું પ્રભુત્વ અછતું રહેતું નથી. આમ, પ્રથમ સંગ્રહમાં
અધિકતર હંદોગદ્ધ રચનાઓ છે તો દ્વિતીય સંગ્રહમાં
અધિકતર ગેય રચનાઓ છે. વિપવદ્વિષે પ્રથમ સંગ્રહમાં
પ્રચુર અને પ્રકૃતિનું આધિક્ય છે; તો દ્વિતીય સંગ્રહમાં
પ્રભુતા આકર્ષણનું આધિક્ય છે. જો કે પ્રત્યેક રચના

નીચે રચનાર્થ નથી એટલે એમ કહેવું એ સાહસ ગણાય કે ખીજ સંગ્રહમાં કવિની વધતી ઉમરનો પ્રભાવ આ પ્રભુભંયાણમાં નિમિત્તરૂપ હશે. એ જે હોય તે, પણ હકીકત આ છે.

આ ઉપરાંત એમણે જીવ અને જગત વિશેની વિચાર-ણાનાં આધુનિક કાવ્યો રચેલાં છે. ‘પગદંડી’ કે ‘સપનું’ કે ‘દ્રાણુ!’ જેવા ગૂઢની સીમા સુધી પહોંચવા મથતાં કાવ્યો પણ છે. તો ‘પ્રાર્થના’ અને ‘અનાસક્તિ’ જેવાં સૌનેટોમાં અને ‘દેદષ્ટિનાં દાન’, ‘હિ અંતરતમ સ્વામી’, ‘લોલા અપરં-પાર’ જેવાં ગીતોમાં ભક્તસહજ ઈશ્વરશ્રદ્ધા અને બાલ-સહજ મુગ્ધતા જણાયા વગર રહેશે નહિ. કેટલાંક ગીતો એમણે ભજનના ઢાળમાં પણ ઢાળેલાં છે, જેમાં પ્રભુ-ભક્તિ અને ભવચિંતન મુખ્ય છે. થોડાં સચોટ મુક્તકો પણ એમણે આપ્યાં છે, તો ખંડકાવ્યની ધાટીનું ‘કુંતા’, ‘ઓધિસત્ત્વ સુમેધ’, ‘અર્ધસત્ય’, ‘વિરહગાન’ આદિ લાંબી કહી શકાય તેવી પણ રચનાઓ આપી છે. આ સાથે ખીજ કાવ્યસંગ્રહમાં થોડાં રાષ્ટ્રભક્તિનાં કાવ્યો આવે છે તેમાં એમનો રાષ્ટ્રપ્રેમ તત્કાલીન પરિસ્થિતિનાં સંદર્ભમાં પ્રકટ થએલો ભેદી શકાય છે. ‘સ્વ.બાપુને’ અને ‘સ્વ. ભીખાભાઈને’ જેવાં ભાવપુષ્ટ અંજલિકાવ્યો પણ અહીં જેવા મળે છે. ‘ચાંદામામા’, ‘હોડી’, ‘ફોરાં’, ‘સ્પુટનિક-યુગનાં બાળ’ જેવાં કેટલાંક સુંદર બાળકાવ્યો પણ એમણે ખીજ સંગ્રહમાં અંત લાગમાં મૂક્યાં છે. આથી ‘હિરિયાં’ નામક એમનાં બાળકાવ્યોના સંગ્રહના સંભવિત પ્રકાશનની

જે બહેરાત થએલી તેનું ચોક્કસ પ્રકાશન જોવાની લાલચ સહેજે જન્મે તેવી છે. એમણે ‘બિજળી અમાસ’, ‘રંગહોળી’ અને ‘વૈશાખના વાયરા’ જેવાં સુગમ સંગીત-રૂપકો પણ આપ્યાં છે.

ગીતોમાં લલિતમધુર ભાવો, તદનુરૂપ લયપ્રવાહિતા અને બાનીની, તો હંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં અભ્યસત અને હંદોચિત્રણની રચનાઓ એમણે આપી છે. ‘પ્રાર્થના’ અને ‘અનાસક્તિ’ જેવાં સૌનેટોમાં પ્રથમ બાર પંક્તિ શિખરિણીમાં આપ્યાં પછી છેલ્લી બે પંક્તિમાં અનુક્રુપ યોજી હંદપલટો પણ કર્યો છે. આમ છતાંય એમની રચનાઓમાં કવિકર્મની ખાસ સ્વકીય મુદ્રા ન બિપસતી લાગે તોય એમની ભાવસચ્ચાઈનો રણુકો રપશ્ચાં વગર રહેતો નથી. ‘પ્રત્યક્ષ’ની ‘-ને’ રચનાની ચાર પંક્તિઓ આ સત્યની ગવાહીરૂપ છે:

‘ઝરો છૂપો મારા હિરપડતળે જીવનવતો
વહેતો, ઓથારે કુટિલ જગશિલા દબવતી.
હવે કિન્તુ ઝાઝો વખત દબવી એ નહિ શકે;
શિલા તોડીફેડી હૃદય મુજ વહેશે દશ દિશે’.

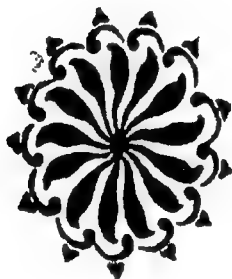
અંતરના પાતાળઝરાશી કાવ્યસરવાણીમાંય અપૂણેતા હોય એવી કેફિયત ખુદ કવિએ જ ‘પૂર્વાદ્ધ’ સંગ્રહના ‘ભાગ્યમાં સર્જકમાત્રના?’ નામક કાવ્યમાં કરી છે તે અહીં આ કવિ મારે જ ઉદ્ઘૃત કરીશ:

‘નમૂના નૈક ન્યાળું હું અધૂરાં તવ ચિત્રના;
હશે શું ભાગ્યમાં એવું નિર્મ્યું સર્જકમાત્રના?’

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY-1

With Best Compliments

From

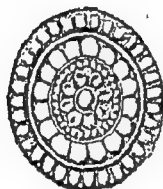
INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN, BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

પ્રયોગ-વિશેષાંક

કવિઓ

સર્વશ્રી સુન્દરમ્, ચન્દ્રવદન મહેતા, સુન્દરજી ખેટાઈ, રાજેન્દ્ર શાહ, ઉશનસુ, જયન્ત પાઠક, નલિન રાવળ, ચિત્રુ મોદી, યોસેફ મેકવાન, જગદીશ ત્રિવેદી, ગીતા પરીખ, શ્રીકાન્ત માહુલીકર, રાધેશ્યામ શર્મા, રાજેન્દ્ર શુક્લ, મનોજ ખંડેરિયા, રમેશ પારેખ, ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, પ્રજલાલ દવે, જગદીશ જોષી, વાડીલાલ ડગલી, મેઘનાદ ભટ્ટ, યશવન્ત ત્રિવેદી, નલિન પંડ્યા, મહેશ શાહ, જ્યોતિષ જાની, શિદ્ધિપત્ર થાનકી, મંગળ રાઠોડ, જયદેવ શુક્લ, હરીશ મીતાશ્રુ, જયેન્દ્ર શેખડીવાળા, કરસનદાસ લુહાર, કનૈયાલાલ પંડ્યા, હનીફ સાહિલ, દાન વાઘેલા, નયન દેસાઈ, ભગવતીકુમાર શર્મા, લલિત ત્રિવેદી, જયન્ત વસોયા, મહંત ઓઝા, 'આશિષ', મણિલાલ પટેલ, મધુકાન્ત કલિપત, રમેશ આચાર્ય, ધીરુ પરીખ અને અન્ય

લેખકો

સર્વશ્રી યશવન્ત શુક્લ, રમણલાલ જોશી, નિરંજન ભગત, જયન્ત પાઠક, ભોળાભાઈ પટેલ, નલિન રાવળ, દિગ્વીશ મહેતા, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, હેમન્ત દેસાઈ, ઇલા પાઠક, ભગવતીકુમાર શર્મા, સુમન શાહ, ધીરેન્દ્ર મહેતા, મણિલાલ પટેલ, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ધીરુ પરીખ અને અન્ય

- સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરનો આ પ્રયોગ વિશેષાંક નવેમ્બરના પ્રથમ સપ્તાહને અંતે પ્રગટ થશે.
- આ ખાસ અંકની કિંમત રૂપિયા પાંચ. વાર્ષિક ગ્રાહક થનારને નિયત લવાજમમાં જ મળશે. આપનું લવાજમ રૂપિયા બાર સત્વરે મોકલી આપશો.

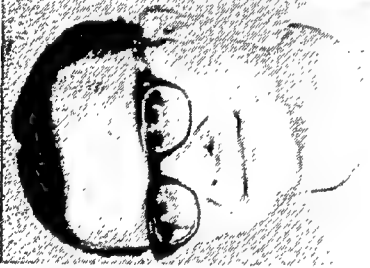
અમાસનાં અંદાંરોમાં
 તું તરવા ગિતરો;
 દોષો દિવસે —
 કાચ નેલા સપિતાજનમાં
 તરતાં નહોતું આવડતું,
 પાણી અહીં તો —
 અહીં તો બધું — બંધ —
 અંધાર બંબાકાર ! —

મુરલી ઠાકુર

૪-૪-૭૩

મુસ્લી ઠાકર
(૧૯૧૦ - ૧૯૭૫)

ધનુકુમાર ત્રિવેદી

અયોતિષ ભાની

રાજેશ વ્યાસ

સ્વ. શિવ પંડ્યા
(૧૯૨૮ - ૧૯૭૮)
(બૅંક 'કુમાર'ના સોઅમ્બાળી)

કુરુપ અને એમની કવિતા

ખીરુ પરીખ

મધ્ય કેરલમાં પેરિયાર નદીને કિનારે નાયતોટ નામક નાનકડા ગામમાં એક સરસ સામાન્ય પરિવારમાં ૧૯૦૧ના જૂનની પાંચમી તારીખે જન્મેલા મહાન મહાલક્ષ્મ કવિ જી. શંકર કુરુપનું ૧૯૭૮ના ફેબ્રુઆરીની ખીજ તારીખે ૭૬ વર્ષની વયે ત્રિવેન્દ્રમની તખીખી ઠોલેજની ઈરિપતાલમાં હૃદયરોગના હુમલાથી અવસાન થયું એ કાવ્યરસિકોને માટે એક સાહિત્યિક દુર્ઘટના છે. એમની કવિ-મહતાનો સરકારી સ્વીકાર ખે પારિતોષિકા થી થયો હતો. એક, ૧૯૬૩માં એમના કાવ્યસંગ્રહ 'વિશ્વદર્શન' માટે એમને મળેલો સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર; ખે, ૧૯૬૫માં એમના કાવ્યસંગ્રહ 'ઓડકુટ્ટલ'ને મળેલો રામપીઠ પુરસ્કાર.

બાળપણમાં પિતા શંકર વારિયરની જનજાયા ગુમાવી ત્યાર પછીથી માતા લક્ષ્મીકુટ્ટી અને સવિશેષ તો મામા ગોવિન્દ કુરુપની રનેહજાયામાં જીવનની વિકાસયાત્રા આરંભેલી. એમના નામનો આઘાક્ષર 'જી' મામા ગોવિન્દનો આઘાક્ષર, અને કુટુંબ માતૃકુલથી આલે એટલે અટક પણ 'કુરુપ' મોસાળ પક્ષની જ. મામા ગોવિન્દ કુરુપ ખ્યાતનામ જ્યોતિષી અને સંસ્કૃતના મહા વિદ્વાન. એમણે ભાણેજ શંકરને ત્રણ વર્ષની ઉંમરથી જ જૂની પદ્ધતિએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરાવવો શરૂ કર્યો હતો. આઠ વર્ષની ઉંમરે પહેલ્યતા તો ભાણેજ ઘણું શીખી ગયેલો. ત્યારે એમણે સંસ્કૃત વ્યાકરણ 'સિદ્ધરપમ્', છન્દશાસ્ત્ર 'શ્રી રામોદત્તમ્', 'અમરકોશ' અને કાસિદાસ-વિરચિત 'રઘુવંશ'ના કેટલાક શ્લોકો કંઠસ્થ કરી લીધા હતા. આ જ ગાળામાં એમને કાવ્યરચનાનો પ્રથમ સંપર્ક બનેલો. ત્યારે એમની ઉંમર વર્ષ નવની. શાળાના

વર્ગમાં એ કિશોરને એકાએક મૂર્છા આવી ગઈ. ઢગી પડ્યો. એને એક સહપાઠી એને ઘેર મૂકી આવ્યે ભાનમાં આવતાં આ મિત્ર પ્રત્યે આભારની લાગ વ્યક્ત કરતી થોડી સંસ્કૃત પંક્તિઓ એમણે રચી કાઢી મામા તો ખુશખુશાલ થઈ ગયા, આ હતો એમને પ્રથમ કાવ્યોન્મય.

શંકર કુરુપને, આમ, બાળપણથી જ કવિદક્ષ કળવા લાગ્યું હતું. એ જ ગાળામાં વતન નાયતોટમાં પ્રાથમિક શાળાનો આરંભ થયો હતો. શંકર કુરુપને ત્યારે ખીજ ધોરણમાં પ્રવેશ મળ્યો. શાળાની ચાર ઠીવાસોનું બંધિયારપણું અને મામાની કડક શિસ્તનો પંજે—આ બેમાંથી જટકી ન્યારે એ પ્રકૃતિમાં પહેંચી જતા ત્યારે તેનાં વિવિધ દશ્યો નિહાળી એમનું હૃદય જૂમી ઊઠતું. આવી ગહગદ હૃદયચૂંતકામાંથી કાવ્યાંકુર ફૂટવા માટે ખે પ્રસંગો પોષાક બનેલા. એક તો એ કાળે એ યુગના ઉત્તમ કવિ કુંજકુટ્ટન તમ્પુરાનનું નાનકડા ગામ નાયતોટમાં આવવું. કિશોર શંકર કુરુપને પણ એમના જેવો મોટા કવિ થવાનું સ્વપ્ન જાગ્યું. ખીજ ઘટના તે નોકામાં ખેસી તોટ્ટુવાય દેવાલય જતાં જતાં બિગતા સૂર્યનાં કોમલ રશ્મિથી નાચી ઊઠતી સમુદ્રલહરીઓનું આલસાદક દર્શન આ દશ્ય જોઈ કોઈ અકથ આનંદ એમણે અનુભવેલો. આ પ્રકૃતિપ્રેમે એમના કવનરાશિમાં સારો એવો ભાગ રોક્યો છે. જ્નેનારને તેની ગંગોત્રી અહીં જડી આવવ સંભવ છે.

પ્રકૃતિના સૌંદર્યપાનની વધુ છાંડી અનુભૂતિ? અવસર તો એમને મળ્યો પેરુમ્પાવૂરમાં. ચોતાલ ગામમાં ત્રણ ધોરણથી આગળ અભ્યાસની શાળા તરફ

તા પાસે દૂર મોકલવાની સગવડ નહિ. ઓપાંદ્રરથુથી
 ઘાસ અટકી પડે એની પરિસ્થિતિ આવીને ઊભી રહી.
 ૨ કુરુપ તો મેધાવી બાળક. એને તો ભણવું જ હતું.
 મુ થાય શું ? એક સવારે એ તો પહેાંચી ચલાવવામાં.
 પ્રભુની પ્રતિમા સામે આંખો બંધ કરી આંસુ વહાવતું
 હતું દરેક માતા એમ જ ગઈ. એને તેમ કરીને પણ પુત્રને
 શાપવો જ એવું માતાએ નહીં કહ્યું ; અને નાયતોટથી
 ત માર્છલ દૂર પેરુમ્પાવૂરની મિડલ સ્કૂલમાં પુત્રને
 મલ કર્યો. ત્યાં જાત્રાલયમાં રહેવાનું અને પ્રકૃતિમય
 તાવરણમાં સહેલાવનું. ધર્માર્થ ધર્માર્થને એમણે પ્રકૃતિ
 ની. એમની આ આનંદાનુભૂતિ ત્યારે ક્યારેક ક્યારેક
 કૃત સ્તોત્રમાં ઢળી આવતી. સાનમા ધોરણ સુધી
 અહીં રહીને ભણ્યા. આડમું અને નવમું ધોરણ
 મણે મુવાદુરુપવાની મલાયલમ હાઈ સ્કૂલમાં પૂરું કર્યું.
 બે વર્ષ એમની કારકિર્દી માટે અન્ય રીતે મહત્વના
 વડાં. ત્યાંના બે શિક્ષકો શ્રી આર. સી. શર્મા અને
 એમ. એન. નાયરે એમના કવિધંડતરમાં કીમતી
 શો આપ્યો. શ્રી શર્માએ શંકર કુરુપને મંદુર હંદ-
 રનેનો જોડો અને 'રઘુવંશ'નો તલરપર્શી અભ્યાસ
 આપ્યો. આ ઉપરાંત યંગાળી સાહિત્યનો અભ્યાસ અને
 નંદનાથની 'ગીતાંજલિ'નો અનુવાદ કરવા માટે પણ
 સાહિત કર્યા; જ્યારે શ્રી નાયરે આ તરુણની ચેતનાને
 કાલીન ભાવરંધનોથી સજ્જ માંડી. સમાજવાદના સર્વ-
 યમ પાડે શ્રી નાયરે પાસેથી જ એ શીખ્યા. વળી, આ
 ને શિક્ષકોના પ્રેતસાહનથી એમણે કોચીન રાજ્યની
 'ડિટ' પદ્ધતિની પરીક્ષા પસાર કરી અને અભ્યાસન
 ટેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી લીધી.

વધુ ભણવાની તો હવે સગવડ હતી જ નહિ એટલે
 શાપવાના વ્યવસાયમાં લાગી જવું પડ્યું. બે વર્ષ એમણે
 હોતહોત શિક્ષણકાર્ય કર્યું. એમના કાવ્યસંગ્રહ 'સાહિત્ય-
 તુકમ'ના પહેલા ખંડની કેટલીક કૃતિઓ આ સમય

ગાળાની નીપજ છે. પછીથી એમણે તિરુવિલ્વામલા
 હાઈ સ્કૂલમાં શિક્ષકપદ સ્વીકાર્યું ત્યારે એમને વિશેષ
 મંતર્પક સમય મળ્યો લાગ્યો. નાયતોટથી આ ગામ
 પચાસ માર્છલ દૂર. નર્થ પ્રકૃતિનું જ ધામ બણે !
 આથી પ્રકૃતિમાં રાચવાનું અને અંગ્રેજી ભાષા-સાહિત્ય
 વાંચવાનું અહીં ખૂબ બન્યું. આ વખતે વય માત્ર ૨૧નું.
 આ સમય વિશે એઓ નોંધ કરે છે 'ઢાંગર અને ઉમર
 ખયામ ઉપરાંત અનેકાનેક અંગ્રેજ કવિઓ અને વિવેચકોની
 પાસે સવિનય પહેાંચવાનો માર્ગ મારી સામે આ રીતે
 મોકળો ન થયો હોત તો કદાચ હું 'સાહિત્ય કૌતુકમ'ની
 સીમાથી આગળ ન નીકળી શક્યો હોત. આ
 નવો માર્ગ મને સંસ્કૃતિની ખાણ તરફ ખેંચી ગયો.
 મારી કદપના-ક્ષિતિએને વિસ્તારવામાં તથા આદર્શ-
 બોધને વિકસાવવામાં ઢાંગરનો નેટલો હાથ છે તેટલો
 લાગ્યો જ કોષ્ટનો હશે ઉમર ખયામ અને હાદિઝ
 જેવા ફારસી કવિઓના પરિચયથી મને લાગ્યું કે
 એમની કવિતામાં કદપનાના પરિમાર્ગન પર નહિ,
 પણ પ્રતિપાદનની રીતિ પર જ સવિશેષ ઝોક છે.
 અંગ્રેજી સાહિત્ય મને ગીતના વિશ્વ તરફ લઈ ગયું.
 આમ, એક તરફથી એમની સર્જકમંદિતિ પર અંગ્રેજી-
 યંગાળી-ફારસીની અસર પડી તો બીજી તરફથી તત્કાલીન
 મહાન મલાયાલમ કાવિ વલ્લતોલ નારાયણની પડી. પ્રથમ
 વિશ્વયુદ્ધની પછીનો આ ગાળો અને ગાંધીવાદનો ઉદય
 આ બંને પરિસ્થિતિઓમાંથી પ્રકટેલાં પ્રશ્નો-સંવેદનો
 વલ્લતોલની રચનાઓમાં આકર્ષણનું કેન્દ્રો હતાં. વળી,
 વલ્લતોલ ભાષા અને શબ્દચક્રિતા પણ કુશળ કવિ હતા.
 આથી શંકર કુરુપ પર ત્યારે વલ્લતોલની કવિતાનો પણ
 ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો. આમ, ૧૯૨૧થી ૧૯૨૫નાં આર
 વર્ષો દરમિયાનના તિરુવિલ્વામલામાંના એમના નિવાસે
 એમને વિશાળ સાહિત્યરાશિ તરફ ઉઘાટ કર્યો તો
 પ્રકૃતિની મુગ્ધતામાંથી અદ્વારેરિત ઉપાસક વૃત્તિ અને

નહતુ પ્રાણિત ચિંતન તરફ વળ્યા હતા. અહીંથી ૧૯૨૫માં એ ચાલાકુટિ હાર્ષરૂઢમાં જોડાયા. આ જ વર્ષે એમના કાવ્યસંગ્રહ 'સાહિત્ય કોતુહલ'નો ખીન્ને ખંડ પ્રકટ થયો. મહાસાત્રમ ભાષાના કવિતાભાવદ્રેશમાં હવે એમનું નામ ખેલાતું થઈ ગયું હતું. ૧૯૩૭થી એઓ એનાં કૃષ્ણમતી સંહારાત્ત કૌલેશમાં અધ્યાપક તરીકે જોડ્યા તે સેક ૧૯૫૬માં નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી એ જ પદ પર રહ્યા હતા. આ એક વિરસઘટના છે કે જે વ્યક્તિએ કૌલેશમાં અધ્યાપક જ ન કર્યો હોય તે કૌલેશમાં આટલાં વર્ષો સુધી એક સફળ સન્માન્ય અધ્યાપક તરીકે રહી હોય નિવૃત્ત થયા પછી એઓ આકાશવાણીના ત્રિવેન્દ્રમ કેન્દ્રમાં 'પ્રોફ્યુસર' તરીકે અને પછી સલાહકાર તરીકે રહ્યા હતા. કેરલ સાહિત્ય પરિષદમાં પણ એઓ સક્રિય હતા અને વર્ષો સુધી એના અધ્યક્ષપદે રહ્યા હતા. ૧૯૬૮માં ભારત સરકારે એમને 'પદ્મશ્રી' અનામ્યા હતા. એ જ વર્ષે એઓ રાજ્યસભાના એક સભ્ય તરીકે પણ નિયુક્તિ પામ્યા હતા એમણે વાંસથી પણ વધુ કાવ્યસંગ્રહો, ચાર નિબંધસંગ્રહો, ત્રણેક નાટ્યો, કેટલુંક ખાલસાહિત્ય ઉપરાંત બંગાળી, સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી અને ફ્રેંચમાંથી થોડા અનુવાદો પણ આપ્યા છે.

એમની કવિતા મુખ્યત્વે પ્રકૃતિ અને માનવસહી છે. એમની આરંભની કવિતામાં પ્રકૃતિ તરફનું મૌઘ્ય અને ઉપાસકતા સવિશેષપણે જોવા મળે છે, જે પાછળથી શૂદ્ધાદમાં પરિણમી જવાય છે. પ્રકૃતિનો એમણે વિવિધ ભાવોના આલંબન અને ઉદ્દીપન વિભાવો તરીકે છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. 'ઉત્ક્રાંતિ' નામક કવિતામાં વર્ષા ઋતુનો વિરહિણી રાધાની વેદના હૃદીત કરવા માટે સરળતાથી ઉપયોગ થયો છે તેવી કેટલીક પંક્તિઓ આ રહી:

વર્ષા ઋતુ આવી પહોંચી છે
મેલ જેમાં કામદેવની જન્મજેરી બનવે છે

૧૯૪] કવિતા - જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૮

દૂર ક્ષિતિજની ધારે મેડી છે એક તારિકા
પ્રેમીજનના આગમનની મુશ્કેલી પ્રતીક્ષા કરતી.

પ્રકૃતિનો એમણે અન્યથા પણ ઉપયોગ કર્યો છે. પ્રકૃતિ નો અલંકારની સામગ્રી તરીકે એમની કવિતામાં પદ કીક કીક ઉપયોગ થયેલો જોઈ શકાય છે. પ્રકૃતિને વંદ કરતાં 'સાહિત્ય-કોતુહલ' ખંડ એકની 'કાલમ્' નામ રચનામાં કહે છે:

નેણે સુન્દર ચન્દ્રપી નિલક કર્યું હતું
થસાઈને વિલીન થઈ ગયું હતું તે:
જેની ભ્રમર જેવી વેણીમાંથી પુષ્પો ખરી રહ્યાં હતાં
અને જે મોનેરી અગ્નિ પહેરી
પ્રભાત-કાલે ચમકી રહી છે તે પ્રકૃતિને હું મંદુ છું.
એમની 'પુષ્પ ગીતમ્' રચનામાંની પુષ્પોક્તિમાં થયેલ માનવીકરણ જોઈએ:

બધાં મન્દાર પોતાનાં પલ્લવોની
મોનેરી અને રેશમી છત રચે છે
તે દેવોદાનમાં, રત્નગિરિના ઉપાનમાં
ચાલ્યા જવાની મારી કચ્છ નથી.
હું તો ખીલી રહું
ઉમ તાપથી તપ તૃણમિ પર.
સ્વર્ગનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી
મારી રતતંત્રતાતું નિર્મલ મુખ
મસિન થઈ જાય તે?

એમની કવિતામાં પ્રભુ પણ નિરાય વિષય તરીકે અવાર નવાર આવે છે. નાનપણથી જ એ પરમ તત્ત્વ પ્રતિ એમને શ્રદ્ધા હતી તે અભ્યાસ અટકી જતાં પ્રભુમંદિર પ્રાપ્તિ રહેલા કિશોર ચંદર કુરુપના આગળ ઉલ્લેખાત ગયેલા દષ્ટાંતમાં જોઈ શકાય જ છે. આ શ્રદ્ધા-ભક્તિ ટાંગોરશાઈ રીતે એમણે અનેક રથે અસિવ્યક્ત કરી છે.

‘મારો વિવાહ’ નામક રચનાની કેટલીક પંક્તિઓ આ વાતની ગવાહી પૂરશે :

શું આવી ચર્ચા વિવાહનું મૂર્ત્ત ?

દુર્ભાગ હૃદય, ગભરાઈશ નહીં.

શાન્ત થા.

કાળે મારા ગળામાં મોગરાની માળા પહેરાવી

અને જાલ પર કર્યું તિલક.

હવે તો બાકી કશી ચર્ચા છે

કેવળ વરરાત્રનું આગમન.

.....
એનું નામ સાંભળવામાત્રથી

કાંપી કોકો સંસાર.

મેં તો એ પ્રાણેશ વિશે પહેલેથી સાંભળ્યું છે.

એણે લંબાવેલા હાથને જીવન હટાવી નથી શકતું

એની ઇચ્છા સામે શિર ઝુકાવતું જ પડે છે.

‘અન્તરંગપુષ્પમ્’ નામક ખીબા એક કાવ્યને
મારંસ આવી ગૃહ શ્રદ્ધાથી થાય છે :

તું મારી પાછળ

મારાં હૃદયરંધ્રો સાંભળતો બિભો છે

ત્યારે ધીરે ધીરે

દૂર થઈ રહી છે મારી જડતા

.....
જે કે મારી જિંદાસા તે એક નાનું બાળક છે

જેણે અક્ષરો પરસ્પર ગોઠવીને

વાંચવાનું શિક્ષણ પણ મેળવ્યું નથી,

છતાં પણ

વિવિધ સર્જોથી મનોહર એવા

તારા આ મહાકાવ્યના ધાર્મિક સૌન્દર્યનું

અન્વેષણ કરે છે.

તું એના પર કૃપા કર

કે એ સદા જાગ્રત રહી

આ આશ્ચર્ય-કથાનું આસ્વાદન કરે.

આ વિરાટ વિશ્વ કવિને મન એક ‘આશ્ચર્ય-કથા’ છે. એની જિંદાસા એ કથાનું આસ્વાદન કરવાની છે. રહસ્યપ્રીતિની અહીં રૂપકાત્મક અભિવ્યક્તિ થઈ છે તે કુશળ કવિકર્મ અને સાચકલા હૃદયધર્મની પ્રતીતિ કરાવી જાય છે.

એમની પ્રણયભાવના લૌકિકથી અલૌકિક સ્તરો-સુધી વ્યાપ્ત છે. માનવપ્રેમથી પશુપક્ષીના પ્રેમસુધી એ વિસ્તરેલી છે. એમાં સંયોગ અને વિપ્રલંભ બંને પરિ-સ્થિતિનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. એ ભાવની અભિ-વ્યક્તિમાં સચોટતા છે અને નિરૂપણરીતિમાં માધુર્ય અને આરુતા. એમની પ્રણયભાવનાની એક સેર દેશપ્રેમમાં ફૂટેલી જણાશે. એમણે પોતાની રચનાઓમાં સ્વ-રહસ્ય (દેશ) સ્વ-દેશ (ભારત) સ્વ-દેશનેતા (મહાત્મા ગાંધી)નું ઉમંગથી યશોગાન ગાઈ છે.

‘વંદન કરો’ નામક રચનાનો આરંભ જ દેશપ્રેમથી થાય છે :

હે ભારતમાતા !

ધૃતિની દયાની વંદના કરો.

.....
જે રાજ્યલક્ષ્મીઓએ તારો તિરસ્કાર કર્યો હતો

એ જ તને આશ્ચર્ય અને સ્નેહથી ભેટ છે,

આજ તું શુભ-સ્વતંત્રતાના ઉજ્જવલ પ્રજ્ઞાતને પામી છે.

આ જ કાવ્યમાં રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા માટે પોતાનો પ્રાણ પાથરી જનાર અનેક અનામી વીરોની અભિવંદના કરવાનું એ ભારતમાતાને વીનવી રહે છે :

તારી આંખોમાંથી

નિર્મળ સ્નેહ અને કૃપાનાં બે-ચાર ઝુંદ

વરસે એ વીર પુત્રો પર કે જેમણે

પવિત્ર સ્વાતંત્ર્ય કાળે
ઝાંઝના પશુ અપ્યા વગર
પ્રાણ પાથ્યા છે.

એમનાં આ રાષ્ટ્રમાવનાં કાવ્યોમાં ભાવસમ્યર્થ ખરી,
પશુ અભિવ્યક્તિને કલાપક્ષ નબળો પડી જતો લાગ્યા
વગર રહેતો નથી. સરળ, સીધા, સપાટિયા ઉદ્દગારો
જ માત્ર અહીં મળી રહે છે.

એમણે પોતાનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં માનવજીવનનું
પશુ સમુચિત ગૌરવ કયું છે. મનુષ્યજીવનની નિરાશા
અને પ્રાપ્ત થતા પરાજયની સાથે એમણે આશા અને
પુરુષાર્થની પશુ ગાથા ગાઈ છે. ‘બીજો નચિકેતા’ નામક
એમની રચનામાં પૌરાણિક પ્રસંગની પડછે આધુનિક
યુગના એક ભારતીય ખેડૂતની જ કથા નિરૂપાઈ છે.
નચિકેતાનો પિતા વાજશ્રવ સર્વસ્વનું ધાન કરી દે છે
ત્યારે પુત્ર પુછે કે તમે મને કોને હવાસે કરશો. જવાબ
મળે છે: ‘મૃત્યુને હવાસે’. આ વાજશ્રવ આ સદીના ભારતીય
કિસાનનું જ પ્રતીક બનીને અહીં આવે છે. આ કાવ્યમાં
પછી યમરાજ અને એ ખેડૂતસંતાનની વાતચીત ગૂંથવા-
માં આવી છે. યમરાજ એ ખેડૂતસંતાનને મર્ત્યલોકમાં
પાછો મોકલતા કહે છે:

બેટા, જીવન તો એક આંધી છે;
ઘાઠ પેદા કરનાર એ મહાજવર છે.
તું ત્યાં પાછો ફર.
સમય પાકે ત્યારે સુખચેત મારે ફરજે પાછો.

.....
જીવનનો આરંભ નિઃશ્વલ મૃત્યુથી જ છે,
એ એમાંથી જન્મે છે અને એમાં જ વિલીન થાય છે.

જીવન-મૃત્યુ વિષેની વિચારણા બીજાં પશુ અનેક
કાવ્યોમાં પ્રકટી છે. ‘આજે હું, કાલે તું’ નામક કાવ્યમાં

૧૨૬] કવિલોક-નૃસાર્થ-આગસ્ટ ૧૯૭૮

પશુ કાળ વિશેનું, જીવન વિશેનું ચિંતન ખુમારીથી
પ્રકટયું છે.

જ શંકર કુરુપે ખંડકાવ્યો કે મહાકાવ્યો રચ્યાં નથી.
એની પાછળ કદાચ એ પશુ કારણ હોય કે મુખ્યત્વે એમની
પ્રતીભા આત્મલક્ષી ભિન્નિકવિની રહી છે. આથી જ
એમને ગીતલયો સવિશેષ કાવ્યા છે. પ્રકૃતિનાં દર્શ્યોને
જોઈ એમની સંવેદના અંગઝાઈ સર્પ ઊકતી હતી તે તો
આગળ જોઈ જ ગયા છીએ. ‘સાગર ગીત’માં સાગર
પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી કલાનો એટલે કે પ્રકૃતિથી ઉદ્ભવ
થઈ મહારી જોડેલી નિજ કલાનો એમણે કેવો સાહજિક
એકરાર કર્યો છે! આ રહી એ પંક્તિઓ:

હે દર્પપૂર્ણ સાગર.
તારા રૂપરાશિના દર્શનથી
મારો અર્ધસુપ્ત આત્મા નિજનું આંતરનેત્ર ખોલી રહે છે.
તું તો છે નિઃસીમતાની તીલ ગલીર હિદાર છાયા.
તારા આલિંગનથી મારું મન નાચી ઊઠે છે.

×

×

પૂર્ણ આત્મામાં અંચિત અનુભવોને
વહેંચનારી કલા-શૈલી
હું તારી પાસેથી જ પારગો છું.

મુખ્યત્વે ગેય રચનાઓના આ સર્જકે ‘કર્મલેખ’
તિલમાં ગદ્યકવિતા પણ આપી છે, જેમાં એમણે
ઉપાનું સુભગ સ્વાગત કર્યું છે. ત્યાં પશુ એમની
ભિન્નિશીલતા અને કલ્પનાશીલતા તીવ્ર અને તુંગ જણાયા
વગર રહેતી નથી. સામાન્ય રીતે એમણે કોઈ સાહિત્યિક
વાદની કંઠી આંધી નહોતી—કોઈપણ મહાન સર્જકને એ
પાલવે પણ નહિ—છતાંય શોધનારને એમની કવિતામાં
અત્યંત કોઈને કોઈ વાદની છાયા મળી આવવા
(અનુસંધાન પૃ. ૧૨૯)

અમેરિકન જનતાનો કવિ: કાર્લ સેન્ડબર્ગ

કૃષ્ણવદન ભટ્ટાચાર્ય

જાન્યુઆરીની છઠ્ઠી તારીખે ઈ. સ. ૧૮૭૮માં જન્મેલા કવિ કાર્લ સેન્ડબર્ગની જન્મ-શતાબ્દી નિમિત્તે યુ. એસ. અમેરિકાએ તેમના માનમાં ટપાલ ટિકિટ પ્રગટ કરી છે. કાર્લ સેન્ડબર્ગ અમેરિકન જનતાનો કવિ છે. છત્રીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તે કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો ન હતો. ઈ. સ. ૧૯૧૪માં 'પોએટ્રી' સામયિકમાં તેનાં કાવ્યો પ્રગટ થયાં અને ખીન્ને વર્ષે 'શિકાગો પોએટ્રી' કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થતાં તેણે સાહિત્યક્ષેત્રે ધ્યાન ખેંચ્યું અને તે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામ્યો. તેની ખ્યાતિ કેવળ કવિ તરીકે નથી, પણ તે નવલકથાકાર, જીવનચરિત્રલેખક, ઇતિહાસકાર, અખ્યાતી લેખક અને સંગીતકાર તરીકે પણ જાણીતો છે. ન્યૂયૉર્ક ડેઇલી ટ્રિબ્યુને યોન્ગેલ ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર ભોજનસમર્થતામાં તેને 'રાષ્ટ્રકવિ' તરીકે ઓળખાવેલ. કાર્લ સેન્ડબર્ગે ૪૦ ઉપગ્રંથ ગ્રંથો લખ્યા છે અને બે વખત પુલિટ્ઝર પુરસ્કાર પણ મેળવ્યો છે: પ્રથમ વાર ચારખંડમાં 'અકાઉન્ટલિંગ્સ'નું જીવનચરિત્ર લખનાર ઇતિહાસકાર તરીકે અને બીજી વાર 'કંસિલ પોએટ્રી' (૧૯૫૦) માટે કવિ તરીકે. અમેરિકન અને પરદેશી વિશ્વવિદ્યાલયોએ તેને અનેક માનદ પદવીઓ અર્પણ કરી છે. સાહિત્યક્ષેત્રે પણ તેને ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રલેખન માટે 'અમેરિકન અકાદમી ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ લેટર્સ' તરફથી સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ થયો હતો. પોએટ્રી સોસાયટી ઓફ અમેરિકાએ એને સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કરી સન્માનવેલો બોસ્ટન આર્ટ ફેસ્ટીવલે પણ તેને પુરસ્કાર અર્પણ કરેલો. ૧૯૫૬માં તેણે અમેરિકાની કોંગ્રેસ વિધાનસભાની મંચુકા બેઠકમાં પ્રવચન કરેલું. તેના નામ સાથે અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓ નેડાયેલી છે.

અમેરિકામાં આવી વસેલા રિવરડિશ માન્યાપનો પુત્ર કાર્લ સેન્ડબર્ગ ઈલિનોઈના જેલ્સપર્ગમાં જન્મ્યો હતો. તેના પિતા રેલરોડના કામદાર હતા. તેર વર્ષની ઉંમરે શાળા છોડીને કાર્લને છાપાં વેચવાનું તથા દૂધ વેચવાનું કામ કરવું પડેલું. આમ કરતાં તે જુદે જુદે ઠેકાણે ભટકતો અને ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે ઘર રંગનારો થયો. ત્યારે રેપિડિશ-અમેરિકન યુદ્ધની ગર્વનાએ તેનું લોહી ગરમ થયું અને તે લસકરમાં નેડાયો. યુ.એ.ઈ.રિશમાં તેણે યુદ્ધમાં સક્રિય ભાગ લીધા રથ 'મેરથેયી તે પોતાના ગામના અખ્યાત 'જેલ્સપર્ગ ઈન્વનિંગ મેર્સલ' પર એલવાલ-સમાચાર મોકલતો. યુદ્ધમાંથી પાછા ફર્યા બાદ તેણે શિક્ષણની ખાસ જરૂર જણાઈ અને તે લોરેન્સ કોલેજમાં દાખલ થયો. ખીન્ન વર્ષમાં શ્રી ભરવા પેટ તે કોલેજનો ઘંટ વગાડવાનું કામ કરતો. ચિલ્ડ્રીના નગરપતિના મંત્રી તરીકે તેણે સમાજવાદના પ્રચારક તરીકે કાર્ય કર્યું. હેરિયેટ માન્સોએ ૧૯૧૨માં રજાપેલ 'પોએટ્રી' સામયિકે તેને માટે કાવ્યક્ષેત્રનાં દ્વાર ખોલ્યાં અને ૧૯૧૪માં તે કાવ્યોના પ્રજ્વળ પ્રસાવે તેણે 'પોએટ્રી' સામયિકનું લેવિન્સન ઈનામ મેળવ્યું. એક વિવેચકના શબ્દોમાં કહ્યોએ 'તો 'તો (કવિ રૉબર્ટ) ડ્રૉટ લુદ્ધિપ્રધાન મૂડીવાદી કહેવાતા હતા તો કાર્લ સેન્ડબર્ગ જિમિલ ડેમોક્રેટ કહેતાય. તેમના પર્યાયીમે વર્ષે પ્રગટ થયેલ તેમના નવો કાવ્ય-સંગ્રહ 'હની એન્ડ નૉલ્ડ' (૧૯૬૩) માંના સિતરે કાવ્યો તે અમેરિકાના લોકપ્રિય કવિ છે તે પુરવાર કરે છે.' 'શિકાગો' કાવ્યમાં ને કહે છે:

‘હું જનતા છું- રોળું છું-સમૂહ છું-જનતા જનદાન છું
તમે તોજો છો કે દુનિયાનું બધું મહાન કાર્ય મારા દ્વારા થાય છે

હું શ્રમજીવી કામદાર છું, શોષક છું, દુનિયાનાં ખોરાક અને કપડાંનો સર્જક છું.’

‘રોમક એન્ડ રીલ’ (૧૯૨૦) નાના તેના બીજા કાવ્યસંગ્રહમાં કેટલાંક અત્યંત સુંદર કાવ્યો છે. ‘ફ્લેશ ક્રિમસન’માં તે અપ્રાધિત નર્મના ધખવમાં તેજસ્વી ચમકારા મારતું જીવન ઈચ્છતો નથી, પણ જીવનનો સૌથી ખરાબ અંત ઈચ્છે છે. દુનિયાનાં બધાં શહેરો કરતાં તેને ‘શિકાગો’ વધુ પ્યારું શહેર છે. તે સ્વતંત્ર છે—જાણે તેની માતા છે.

‘મૈની હેટ્સ’માં પ્રયોગકુશળ સેન્ડબર્ગ નવા તાલે ચમકે છે. તેણે ‘કવિતાની વ્યાખ્યાઓ’ આ પ્રમાણે આપી છે.

Poetry is a theorem of a yellow—silk handkerchief knotted with riddles, sealed in a balloon tied to a tail of a kite flying in a white wind against a blue sky in spring.

Poerty is the silence and speech between a wet struggling root of a flower and a sunlit blossom of that flower.

Poetry is the achievement of the synthesis of hyacinths and biscuits.

‘ગૂડ મૉર્નિંગ અમેરિકા’ (૧૯૨૮) માં કવિ શ્રેષ્ઠ અને હીન પ્રકારે એક સાથે પ્રગટ થાય છે. તે જાણે થોભે છે, વિચારે છે, બાંધે છે, છોડે છે, અટવાય છે અને અંધારા ચોરસમાં મીથુનપત્તીઓ પેટાવે છે. ‘ધ પીપલ, યસ’ (૧૯૩૬) કાર્લ સેન્ડબર્ગનો ‘કાર્તિમંદિર’ સમો કાવ્યસંગ્રહ છે. તે અહીં જનતાના સાચા કવિ તરીકે પ્રગટ થાય છે. તે કહે છે :

‘જનતામાંથી દેશો લશ્કરો મેળવે છે,
જનતા વડે લશ્કરો જન્મે છે, વસ્ત્રો પહેરે છે અને
હથિયારો સજે છે.

યુદ્ધના ધુમાડા અને રાખમાંથી

જનતા ફરીથી બે ધ્વજધારી બે દેશો ઘડે છે

બે કે કેટલીકવાર તે એક પ્રદેશ, એક લોહી અને એક
લોક હોય છે.’

લિંકનના જીવનચરિત્રના અંતે સેન્ડબર્ગનું ગદ્ય સરસ અને સચોટ મન્યું છે. તેમાં વર્ણવેલ લિંકનના ખૂન પછીનો સમય મહાત્મા ગાંધીજીના ખૂનના સમય સાથે સરખાવી શકાય. કાર્લ સેન્ડબર્ગને માનવજાતના કલ્યાણમાં પ્રબળ શ્રદ્ધા છે.

કાર્લ સેન્ડબર્ગ તેના ફરફરતા શ્વેત વાળ સાથે સામાન્ય—સાધારણ માનવ લાગે, પણ તે સાધારણ સામાન્ય માનવ નથી. તે બકરાધિટાં હાલેવા પર સારી સૂચનાઓ આપી શકે તેમ હતો, તેમ જ તેના ગિટાર પર સુંદર સંગીત ગાડી શકે તેમ હતો. તેણે અમેરિકન ઇતિહાસકારોને અપ્રાહમ લિંકન વિશે તેઓ જાણતા નહિ તેવી વાતો કહી.

તેના પંચોતેરમે વર્ષે જ્યારે મિત્રો અને મહાનુભાવો તેને સન્માનવા ભોજન સમારંભમાં ભેગા થયા ત્યારે તેમને કાલ સેન્ડબર્ગના તાજા કાવ્યની પ્રત ભેટ રૂપે મળી. એ કાવ્ય તેનું જીવનચિંતન રજૂ કરે છે. આ રહ્યું તે ‘નેગ્ર’ નામનું કાવ્ય :

‘આ પૃથ્વી પર એક જ ઘોડો છે અને તેનું નામ છે
‘બધા ઘોડા’

ફક્ત એક જ પંખી હવામાં છે અને તેનું નામ છે ‘બધાં પંખી’
એક જ માછલી દરિયામાં છે અને તેનું નામ છે ‘બધી માછલી’
કેવળ એક જ પુરુષ આ દુનિયામાં છે અને તેનું નામ છે
‘સૌ પુરુષો’

એક જ નારી દુનિયામાં છે ‘સૌ નારી’ નામની.

આ દુનિયામાં એક જ બાળક છે અને તેનું નામ છે
‘સૌ બાળકો’

આ દુનિયામાં એક જ સર્જક છે અને તેનાં બાળકો
પૃથ્વી ને આવરે છે અને તેમને
'સૌ પ્રભુનાં સંતાન' નામ અપાયું છે.

કવિ કાર્લ સેન્ડબર્ગની કવિતામાં લોકોની સરળ
ભાષામાં લોકોનાં હૈયાંની ઊર્મિ ધમકે છે અને તેથી
તે અમેરિકન લોકોનો સૌથી વધુ પ્રિય કવિ છે. તેણે
માન્ય લોકોની માફક જીવનનો સંઘર્ષ જોયો છે, જાણ્યો છે,
વેઠ્યો છે, અનુભવ્યો છે અને તે સૌ અનુભવોને તેણે
વિષાદ વિખેરતા હાર્યે વિખેર્યા છે. જીવન, પ્રેમ અને
મૃત્યુના સનાતન ભાવોમાં ગીતો અને કાવ્યો કવિ કાર્લ
સેન્ડબર્ગે સરળ, સરસ અને સચોટ ભાષામાં જીવનના
કલેશમાંયે આનંદપૂર્વક ગાયાં છે. તેનાં કાવ્યોમાં અમેરિકાનો
સામાન્ય નાગરિક પોતાના હૃદયના જ્ઞાવો પ્રતિબેંપ રૂપે

સાંભળે છે અને આનંદાશ્ચર્ય સાથે તેને એ પોતાનો
કવિ છે એવી સાહજિક લાગણી થાય છે. આ કવિની
કૃતિઓ જ એનું અમર સ્મારક છે. કવિતા સમજવા
બુદ્ધિને સરકસના જાંગલા જેમ ચુલાંટો ખવડાવવાની
ગરર પડતી નથી. તે સુખોષ છે અને તેની સુખોષતા
જ તેનું વૃત્તિકારક લક્ષણ છે. કવિ સરળતા અને
સરળ માનવોને ચાહે છે, તેને કૂરતા, અનિષ્ટા, બિભત્સતા
ગમતાં નથી.

કાર્લ સેન્ડબર્ગ નૌર્થ ડેરોહામનના ફ્લેટ રોકતામાં રહેતો
હતો અને શિકાગો અને ન્યૂયૉર્કમાં જરૂર પડે ધણી વાર
જતો. તેને ત્રણ પુત્રીઓ છે. થોડાંક વર્ષો પહેલાં આ
મહાન કવિ દેવલોક પામ્યા, પરંતુ તેમનો અક્ષર-દેહ
અમર છે. □

અનુસંધાન] કુરુપ અને એમની કવિતા [૫ ૧૨૬થી

મંત્રલ છે. 'મારી કવિતા' નામક પોતાના લેખમાં
એમણે પોતાની સર્જનપ્રક્રિયા અને વિલાવના સમજાવ-
વાનો પ્રયાસ કર્યો છે તે કુરુપની કાવ્યસંપત્તિ પામવા
જિજ્ઞાસુ લાલકને ખૂબ જ ઉપયોગી થાય તેવો છે.
એમાં એક રચણે એઓ લખે છે:

'આત્માનાં શિખરોમાં ક્યાંક, અત્યારે પથ્ય સુકાયા
વગર વહેતી એ અદ્ભુત ચિત્તવૃત્તિ જ મને પ્રકૃતિ
અને માનજીવન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા, એમને ચાહેવા
અને એમને આસ્વાદવાનું કૌતુક પ્રદાન કરે છે. આ

આત્મીયતા જ મારી કવિતાનું—પછી ભલે એ ગમે
તેટલી ઊણી કે અપૂર્ણ કેમ નથી—હૃદયમરધાન છે'.

આમ, સકલ વિશ્વ સાથે આત્મીયતાનો તંતુ ખાંધી
સ્વકથનમાં રાચનાર આ કવિએ એ જ લેખમાં આગળ
ચાલતાં કહેલી વાત એમની કવિતા જોતાં પ્રતીતિજનક
લાગ્યા વગર નહિ રહે કે 'કવિતા મારે માટે આત્મ-
ભિવ્યક્તિ જ છે'.

* આ લેખમાંના ગુજરાતી કાવ્યાનુવાદો મૂળ મલયા-
લમના હિંદી અનુવાદને આધારે આપ્યા છે.

● શોકાંજલિ ●

કવિલોક પરિવારના એક આદ્ય સભ્ય, આરંભના તંત્રી અને કવિ જશુભાઈ શાહનું મુંબઈ
ખાતે હૃદયરોગના હુમલાથી દુખદ અવસાન થયું છે. કવિલોક પરિવાર એમનાં કુટુંબીજનો
પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરે છે અને સ્વર્ગસ્થના આત્માને પરમ શાંતિ માટે પ્રાર્થે છે.

કવિલોક • જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૮ [૧૨૬

કાવ્યાલંકારઃ પ્રથમઃ પરિચ્છેદઃ

અનંત રાવલ

સંસ્કૃતાનાકુલશ્રવ્યશબ્દાર્થપદવૃત્તિના ।

મથેન યુક્તોદાત્તાર્થા સોઢવાસા ડડ સ્વાયિકા મતા

॥૨૫॥

જેના શબ્દ, અર્થ અને પદવૃત્તિ અકિલબટ
અને શ્રવ્ય હોય, વિષયવસ્તુ ઉદાત્ત હોય
અને જેના વિભાગો ઉચ્છવાસથી પાડેલા હોય,
(તે) આખ્યાયિકા કહેવાય છે. ૨૫

ઘૃત્તમાસ્વાયતે તસ્યાં નાયકેન સ્વચેષ્ટિતમ્ ।

ઘકત્રં ચાપરવકત્રં ચ કાલે ભાવ્યર્થશંસિ ચ ॥ ૨૬ ॥

તેમાં નાયક પોતે જ પોતાના થઈ ગયેલા
અસ્તિત્વનું વર્ણન કરે છે. યથાસમયે ભાવિ
ઘટનાઓના સૂચન કરતા વફત્ર અને અપર
વફત્ર (છંદ હોય છે.) ૨૬

કવેરભિપ્રાયકૃતૈઃ કથનૈઃ કૈશ્ચિદ્વક્તિતા ।

કન્યાહરણસંગ્રામવિપ્રલમ્ભોદ્યાન્વિતા ॥ ૨૭ ॥

તે કવિનાં અભિપ્રાયયુક્ત કથનોથી અંકિત
તેમજ કન્યા-હરણ, સંગ્રામ, વિયોગ અને
અભ્યુદય(નાં વર્ણનો)થી યુક્ત હોય છે. ૨૭

૨૫ થી ૨૭ કારિકાઓમાં આખ્યાયિકાનાં લક્ષણ આપ્યાં
છે. આખ્યાયિકાના ગદ્યના શબ્દ, અર્થ અને પદવૃત્તિ
અકિલબટ (મધુર) તેમજ શ્રવ્ય હોવાં નોંધાયે. પદવૃત્તિ
ઐટલે સમાપ્ત. સંસ્કૃત ગદ્યમાં સમાસ એ એક વિશિષ્ટ
તત્ત્વ છે. આ સમાસના શબ્દોના વર્ણો ઉચ્ચારણમાં
અકિલબટ હોવા નોંધાયે. પદવૃત્તિનો ખીન્ને અર્થ બે
નજીકનાં પદો વચ્ચેનો 'વિરામ' એવો પશુચાય છે.

ન વક્ત્રાપરવક્ત્રાભ્યાં યુક્તા નોઢ્છવાસવત્પિ ।
સંસ્કૃતાસંસ્કૃતા ચેષ્ટા કયાડપદ્મશમાક્તયા ॥ ૨૮ ॥

સંસ્કૃત, અસંસ્કૃત (પ્રાકૃત) અથવા અપભ્રંશમાં

રચાયેલી (કૃતિ) જેમાં વફત્ર, અપરવફત્ર છંદ કે
ઉચ્છવાસ હોતા નથી તે કથા (કહેવાય) છે. ૨૮
અન્યૈઃ સ્વચરિતં તસ્યાં નાયકેન તુ નોચ્યતે ।
સ્વગુણાવિષ્કૃતિં કુર્યાદભિજાતઃ કથં જનઃ ॥ ૨૯ ॥
તેમાં અસ્તિત્વનું વર્ણન નાયકના સ્વમુખે કરાતું
નથી, પરંતુ કોઈ બીજા દ્વારા કરાય છે. કોઈ
કુલીન વ્યક્તિ પોતે જ પોતાના ગુણોનું વર્ણન
કેવી રીતે કરે? ૨૯

૨૮ અને ૨૯માં કારિકાઓમાં કથાનાં લક્ષણ આપ્યાં છે
કથાસંસ્કૃતમાં લખાએલી હોય, કદાચ પ્રાકૃતમાં લખાએલી
હોય તો પણ ચાલે. અહીં કે. પી. ત્રિવેદી સંપાદિત
આવૃત્તિમાં તથા બટુકનાથ શર્મા સંપાદિત આવૃત્તિમાં
'સંસ્કૃતં સંસ્કૃતા'.....મળે છે; તો નાગનાથ શાસ્ત્રી
સંપાદિત આવૃત્તિમાં 'સંસ્કૃતે સંસ્કૃતા...' અને શૈલ-
તાતાચાર્યની આવૃત્તિમાં 'સંસ્કૃતાડસંસ્કૃતા' પદ મળે છે.
તેમાં સંસ્કૃતા શબ્દ વધુ યોગ્ય જણાય છે.

અનિબદ્ધં પુનર્ગાથા શ્લોકમાત્રાદિ તત્પુનઃ ।

યુક્તં વકસ્વભાવોક્ત્યા સર્વમેવૈતદિવ્યતે ॥ ૩૦ ॥

ગાથા અને શ્લોક વગેરે અનિબદ્ધ (કહેવાય)
છે. આ બધા સ્વભાવોક્તિ અને વક્રોક્તિથી
યુક્ત હોવાં નોંધાયે. ૩૦

અનિબદ્ધ એટલે સ્વતંત્ર અર્થાત્ આ ભેદ મુક્તક કડી શકાય
ગાથાં એટલે પ્રાકૃત પદ્ય અને શ્લોક એટલે સંસ્કૃત પદ્ય
જે પદ્ય પૂર્વાપર સંબંધથી નિબદ્ધ નથી તે મુક્તક છે
એમ અભિનવ શુનિ પશુ લેાયન ટીકામાં જણાવે છે—
પૂર્વાપરનિરપેક્ષેણાપિ હિ ચેન રસચર્ચણા ક્રિયતે તદેવ મુક્તકમ્

ઉપર વર્ણવેલા કાવ્યના બધા ભેદ વક્રોક્તિ અં
સ્વભાવોક્તિથી મુક્ત હોવા નોંધાયે. ભામહ કાવ્યમ
વક્રોક્તિનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. (કમળા)

રાજેશ વ્યાસ

હાથ લોંઠા પડ્યા

હાથમાંથી ફેરો એમ છટકી ગઈ હાથ લોંઠા પડ્યા,
ને હવા એક છળી થઈને લટકી ગઈ હાથ લોંઠા પડ્યા.

મહેક ચણતી રહી મહેલ સોનાનો સૂની હથેળી ઉપર,
દ્વાર મૂક્યાં ને આંગળીઓ લટકી ગઈ હાથ લોંઠા પડ્યા.

પ્યાંત્રીમાં ફેઈની બોઈ છાયા અને લોહી ધૂળ ભીંચુ,
આંખ સામે તરસ આજ લટકી ગઈ હાથ લોંઠા પડ્યા.

લોહીની વચ્ચે બેઠે સગાઈ હતી પણ એ ખોટી પડી,
ટેરવાંને હથેળીઓ ખટકી ગઈ હાથ લોંઠા પડ્યા.

શેર મક્તાનો 'મિસ્કીન' લળી ટપકું તો શાહીનું થઈ ગયો,
સોળ પાડી ફલમ પાછી છટકી ગઈ હાથ લોંઠા પડ્યા.

મનસુખ વાઘેલા

સરખી રમત

નરિલ

ખોડુંખોડું

ત્રેમ કરશે કે કવિતા બેઠ છે સરખી રમત,
ચાર શબ્દો ચાલશે તો ચાર શબ્દો ખૂટશે!
આંઘનીમાં હું જ મારી યાદમાં જાગ્યા કરું,
શી ખબર કે સ્વપ્નમાં ક્યારેક સૂરજ ફૂટેશે!
કાચના ઘરમાં કરી હીલચાલ પામું મોતને!
શ્વાસ લેવાથી ય અહીંયાં બિંબ તડતડ તૂટેશે!
આમતો 'મનસુખ' વિચારો રાજ કરતાહોય છે-
તો પટે એને ખબર તો મૌન મારું લૂંટેશે!

મુકબિલ કુરેશી

આ નગર

આંખમાં મારી બંજે છે આ નગર,
ખ્યારના નામે છળે છે આ નગર.
હું સતત આહુ છું સુખની શોધમાં,
માસ પીડીમાં કળે છે આ નગર
ચોતરફ ખારું જ જળ દેખાય છે
માછલી સમ ટળવળે છે આ નગર
આશ-ઉમ્મીદો ભલે સળગી ગઈ,
રાખમાં પણ સળવળે છે આ નગર.
જોઈલો છે આગવો એનો મિનાજ,
કોઈ સાથે ક્યાં ભળે છે આ નગર.
જાંઘને 'મુકબિલ' તણ શકતો નથી,
મારા સપનામાં ફળે છે આ નગર

કહેતી હો તો આપણ બન્ને રમીએ ખોડુંખોડું
તું ભલે શુભહોર નીચે ને હું ખેંચી લઉં ફેાડું!
ફેાડુમાં પાનેતર આવે એની પાછળ કમખો,
કમખા પાછળ તું આવે ને હરખે મારો મનખો.
મનખો તો વીતી જવાનો જેમ વીતે ચોલકીઆં,
ફૂલ ખીલ્યાં તે ખરી જશે ને પાછળ રહેશે થડિયાં.
થડિયાં છાની વાત કરે કે આ બે માણસ ઘેલાં,
અંદર અંદર હોડ બંધે કે કોણ મંદે છે પહેલાં.
માણસને મરતાં જોયાં પણ પ્રીત ન મરતી જોઈ,
કહેનારા તો કહ્યા કરે કે પ્રીત ન કરીએ કોઈ.
કહેનારાં શું જાણે જેને હેત ક્યાંના હેવા,
એની જૂદી જાત, એ જુદી માટીનાં પારવાં.
પ્રીતનગરનાં પારવાંના મધ-મીઠા કલશોરે
થડિયાં પાછાં ફાળે, પાછાં ફૂલ ખીલે શુભહોર.
એ શુભહોર નીચે તું ભલે, હું પાડી લઉં ફેાડું,
કહેતી હો તો આપણ બન્ને રમીએ ખોડુંખોડું!

લલિત ત્રિવેદી

પ્રવેશ

ઓગળું ટોળામાં ત્યાં તો તારા મળવાનો પ્રવેશ
દેશ જ્યાં જામ્યું જરા ત્યાં એક પડદાનો પ્રવેશ
કેમ ખોલ્યું તારી અંદર? તું-ભિછળતો એક સમુદ્ર
મારું તરવું-માટીના પગ લઈને જળમાંનો પ્રવેશ
એ નગર મારી નજરમાં કેમ નકશાવ્યું હશે?
કેમ થાશે અંધ પગમાં એના રસ્તાનો પ્રવેશ?
આપણાં છુટ્ટા પડ્યાની ક્ષણ ઊભી દરવાન થૈ
ગુપ્ત દ્વારેથી થયો વીતેલ ઘટનાનો પ્રવેશ.
પગ, બધાં પગલાં લઈ, થીજી ગયા બસ ઉંબરે
તે પછી વાતોમાં આવે રોજ 'કમરાનો પ્રવેશ'

અતુર પટેલ

સમજાવવી પડશે

આડિયાશી જાતને સમજાવવી પડશે,
ખેતરે કલબલ ફરી મહોરાવવી પડશે.
મૌન પણ ક્યારેક ગાતું હોય છે ગીતો,
શ્રાવણી મોસમ જરા મલકાવવી પડશે.
વીરડા ખોદા અને જળ નીકળ્યાં ખારાં,
મૃગજળોની ઊતરડ મંગાવવી પડશે.
સાંજ ગંજેરી થઈને ગામમાં પેઠી,
રાતને ધૂણી-ચલમ સળગાવવી પડશે.
પીપળે બેસી વગાડે હાકલાં મૂવડ,
સીમને મા જોગણી બોલાવવી પડશે.

અન્ન-દ્રવ્ય-મહિતા

આભની ખારી

આભની પેત્રી ખારી ખોલી ફરીએ ખાંખાંખોળાં,
સુંદર આવી સૃષ્ટિની પાર કેવા છે ગોળંગોળા,
અહીંના જેવા મૂમતા ઘડો સૂરજના ઝંકોળા
ચાંદાની પણ એ જ ચકરડી, એવા જ ઓળાખોળા?

રાતદિવસની કાળીધોળી એવી જ રોળંરોળા
કેવીક જાતનાં વાવાઝોડાં, કેવાંક છે વંટોળા?
કેટલીક ઝૂમે નિહારિકાઓ; કેવાંક તારકટોળાં.
પૂછડિયા છે ખૂંચકેતુ, કે બધું જ પોલંપોલા?

કંઈક છે અદકું! કંઈક છે નવલું? તેજની છોળંગોળા?
ફરને ફર તે દેખવા માટે કરતી આંખ-મીંચોલા.
ખોલી ખારી, ફર છે દેખ્યું, કાજળ જેવા ઓળા
જેવા જેલું કંઈ ન દેખ્યું! અવળા ફેરબ્યા ડોળા.

અંતરધ્યાને મગ્ન યતાં તો વિરાટના હિંડોળા
સચરાચરનો અનંત સાગર, યનગે તરંગ લોલા.

‘સારસ્વત’

લૅળું લહેકચ સ

મારી લીલી વાડીનું લૅળું 'લ્યા, લૅળું લહેકચ સ !
 એક હીરા માણેકનું લૅળું 'લ્યા, લૅળું લહેકચ સ !
 ઇનો સોનારૂપાનો ક્યારો 'લ્યા, લૅળું લહેકચ સ !
 ઇનં પાયેલી હ્રદયમલ ધારો 'લ્યા, લૅળું લહેકચ સ !
 એક લાખ બે લાખનો છોડચ 'લ્યા, લૅળું લહેકચ સ !
 ઇનં દીધો ના' વેલ્ય શો ગોડચ 'લ્યા લૅળું લહેકચ સ !
 એ તો વાયરાના વાદ લઈ ખહેકચું 'લ્યા, લૅળું લહેકચ સ !
 એ તો અંતરથી ઝાંઝું મહેકચું 'લ્યા, લૅળું લહેકચ સ !
 ઇનં સોળે કળાયેલ નેચું 'લ્યા, લૅળું લહેકચ સ !
 કાંઈ વાટે જનારું ય મોચું 'લ્યા, લૅળું લહેકચ સ !
 હળી માનો જણેલ નંણે નેયો 'લ્યા, લૅળું લહેકચ સ !
 એવો શાંમરથ મેલ્યો ટોયો 'લ્યા, લૅળું લહેકચ સ !
 ઇનં ચૂંટનારો કુણુ ભાથી ? 'લ્યા, લૅળું લહેકચ સ !
 મુખ મેયડચું નણુદલખા, શાથી ? 'લ્યા લૅળું લહેકચ સ !

ભરત યાત્રિક

ખંડેર

નિર્જન વનમાં મને મળ્યા છે સૂકાંપૃઠાં રસ્તાનાં ખંડેર
 તારી સોગન્ન, તારી આંખે, ઉજ્જડ એવાં દરિયાનાં ખંડેર
 આંખકાનની ચારે ભીંતો ઢગલો થઈ ગઈ ધણ
 કરચલ્લી-કરચલ્લી થઈ ગ્યા લીલાપીળા ચહેરાનાં ખંડેર
 પગલાં ઢંકુસોતાં ચરણો અંજરસોતાં/ના'વોતો ઠીક
 કરિયાવરનાં ગાડેગાડાં કયાં રાણીશું ઇચ્છાનાં ખંડેર ?
 પીછી-ફૂચડા-કઠિયા-ચૂનો—oalpainaના લાખો ડખ્યા
 રંગબીરંગી કેમ કરીશું લાંગ્યાતૂટ્યા સ્વપ્નાનાં ખંડેર
 મોરપીચ્છ તો તાનંમાનં/વાદળતાની/વીજળી તાણ
 મોર ફણસતો નેયા કરતો અવાવડુ આ ટહુકાનાં ખંડેર

કોકને થાય મુંઝારો

કંઠમાં ધરી હાર ને લસે ખુશી મીઠું, મીઠું;
તાલીઓનું વન લહેરતું દેખી કોક રડે અણુમીઠું;
પરપોટા શી ફૂટતી વાણી પડતી થઈને પારો!

કોકને થાય મુંઝારો.

માવઠે ઢઢચા મેહ ને ડામર છોડતા વરાળ રેલા,
આકાશ પીને ડહેકતાં રહ્યાં ખાખડાં કેં માતેલાં,
લેજની લીલી ટેડીઓ ઉપર લટને મળ્યો ચારો.

કોકને થાય મુંઝારો.

ખારણાં તારાં, ખારીઓ નવી, હીંચતી હસે ખાટ,
ખરદિલા દિલ જીભથી બીના ચગળે લોકહચાટ,
હાથલિયે શુભમહોરને હણ્યા હસતી હવા છેડતી રુધિર ધારો!

કોકને થાય મુંઝારો.

ટાવરથી પટકાઈને સમય મૂઠીઓ વાળી દોડે
અંધ આંખે એ દેખાવાનો ક્યાં કોણ જોડે કોણ તોડે?
ઘોળા ઘોળા રઘવાટોના શ્વાસનો માથે ભારો!

કોકને થાય મુંઝારો.

વિનોદ જોશી

પડખામાં તારું સંભારણું.....

ગોખલામાં દીવાનો આછો અજવાસ
અને પડખામાં તારું સંભારણું.....

કાગળની ભીંત જેવું અડખેપડખે ને કાઠ
ઓચિત્તુ મારે છે કૂંક

અંધારે રેખાએખ રઘવાયા હાથ બેઠ
શોધે છે હૂંફાળું સુખ

હળવેથી રોમરોમ રસ્તાઓ કૂટે કે
અણુધાર્યું બંધ થાય ખારણું...

તારા બે હોઠ જેમ શરમાતા ઢોલિયામાં
ધીમેથી લંખાતી રાત

દરિયાના શીથળ જેમ પથરાતા શ્વાસ કરે
હળવેથી ભીંસાતી વાત

કાચો અંધાર હવે લીંપાતો આંખ મહીંઃ
ઝૂલે છે શમણાંનું પારણું....

હર્ષદેવ માધવ

તેં ચીતર્યો

આણું તું ચીતરતા કયાંથી શીખી કે મને
તરસ્યો રહી જતા તેં ચીતર્યો,
દરિયા ચચ્ચાર મારી ચોક્કરતા હોય અને
નકશે ઘર્ષ જતા તેં ચીતર્યો.

સુકી ભરીને હું તો ધૂંધવાતો ધુમાંડો
મારે પણ ઝાલવી છે આગને
સુકી સંબંધની બે ડાળખીઓ છિન્નભિન્ન
મારે ઉજેરવો બાગને.

પૈડાં વિતાનું જાણે ગાડું જોડીને હું જ
હુંને લઈ જતા તેં ચીતર્યો
કોણે ગોઝારી કૂંક મારીને કરી દીધો
ડાળખીથી આમ મને છૂટો?

દરિયો હોવાનું મારું બૂલી ગયો સાચ
મારા પાણીથી હું જ છું વિષ્ણુટો
સપને ચે ધારું નહીં એમ મને એકલો-એ
રીતે વહી જતા તેં ચીતર્યો.

મુદ્રણ ખેટાઈ
સન્તાન હું નીલામ્બુનું

હું બિન્દુ છું:
તટ પર તરું શીણાટતાં મોળં વિશે લયમસ્ત,
મુદ્મુદ થતું, બુદ્બુદ થતું કે' બિન્દુ હું.

છાયાછટાભર, શાન્ત પથરાયા કદી,
ક્ષિતિએ છલન્ત સુવિસ્તર્યા,
ઉદ્બ્રાન્ત ને વિક્રાન્ત અશ્વોની મહારણસોમશા
નીલનીલા ઓ મહાજલરાશિ! ઓ ગહનાન્ત!
હા, હું સિન્ધુ છું!
હું બિન્દુ છું, હું બિન્દુ છું,
નમનીલિમાનર્તન્ત તો યે સિન્ધુ શું!

છો ને અસહ્યસે બ્રમન્તુ છુદ્ર!
આર્દ્ર દશ્ય નિતાન્ત તો ય અદેશ્ય
રંગરંગલસન્ત છું સન્તાન હું નીલામ્બુનું!

રાજેન્દ્ર શાહ

પત્રલેખા

૧ હે આત્મીય

હે આત્મીય !

નેત્ર નીરખંત અહુગમ વિપત્તને સ્ફુરંત નિત્યનૂતન
વર્ણવર્ણની રૂપાળી છટાને વિશ્વાવ
કેટલો વહે છે પરિમલ !

લહરને કંપ, મૃદુ તીવ્ર,
કેટલા સૂરની રાગિણી રેલે ગગન !

યાત્રાપંથની અનંત કાલીન, આ સ્થલે જલે,
નિરંતર આવન-જાવન.

મિલન-તીર્થમાં અરુણ આલોકમય
તવ પરિચય
આડે આવ્યું નહીં

અતીત જન્મની વિસ્મૃતિનું ધર્તું નીલ આચ્છાદન.

હૃદયે રહેલ તિરોહિત પ્રીતિ

મંત્રમય સાન્ધ્ય શબ્દના ઉન્નયારણે,
ગ્રીમેસીમ ઝરંત ગુંજાર,

તંદ્રાલીન સંગોપને રહેલ કેઈના નિમંત્રણે.

ફરનાં અંતર ગાળી

પલકમાં આત્મીય તે આવે ઓવારણે.

લોચનમાં વીજતેજ સમ ચમકારે

થતી સ્થાનમાં રહસ્યની પિછાન.

હૃદયે હૃદય આલિંગને....

શ્વસને શ્વસને

ળીન પર રણકંટ

પરમ આનંદમય અનવર ગાન.

જે બધું બહાર લહાય તે સહુ
 તવ સાચુજ્યથી અંતરંગ.
 જાણે કૌમુદીઉજ્જવલ પૂર્ણિમાએ
 અંતરીક્ષની ગહન નિધુવન કુંજે
 પરસ્પર
 રમી રહ્યાં રાસને ઉમંગ.

હે આત્મીય !
 ઉદય-અસ્તની આભામય આ શાશ્વતી !
 શબ્દને સ્પંદન જેલું મૌન.
 આપણી સંતત ત્યહીં
 અબાધિત આવરણે
 નૂતન નૂતન છંદને તરંગ પ્રગટંત રતિ.

ર તવ નામ
 દૂર દૂર
 સરી રહી છે
 મારી કનેથી
 શબ્દની સહુ સંપદા....
 વ્યંજન ને
 સ્વર.

એક માત્ર
 પ્રિય !
 તવ નામ

 સંતત સ્પંદિત
 બંધ હોઠની ભીતર.

ધીરેન્દ્ર મહેતા

અમદાવાદના મિત્રોને — વતનમાંથી

અંતર એટલે શું એ પહેલવહેલું મને સમજાયું,
મિત્રો! નહિ તો હું તો છું પવનવેગી સાંઢણીઓના દેશનો રહેવાસી.
એકાધિક સૂર્યો ઝગઝગતા તમારા ચશ્માના કાચ પર,
તે રાજ સાંભે

મારા ચશ્માના બે કાચ પર આથમે છે હવે.

સાબરની ક્ષીણ્ણોત લકીર

એ કાચની પડછે

મારી આંખોની પાંપણની અંદર લસરે છે.

આશ્રમરોડના કોલાહલમાં,

લાલચટક બસની રંગબેરંગી ભીડમાં

મને જે જડયું,

ન સચવાય મિત્રો, ન સચવાય અહીંની મોઢળાશમાં.

મને ક્યાં રહ્યો છે, ક્યારેય રહ્યો છે વસવસો

પંખીઓનો મધુરવ ન સાંભળ્યાનો.

તમારા કાવ્યછંદો સાંભળ્યા પછી?...

અહીં મારા ખુદના પરિવારમાંય હું નયો આગંતુક

કદી કદી તો માતતાતપ્રાત ને ભાઈની આંખમાં પણ

પ્રશ્ન વંચાય છે આવો: કોણ છો તમે... કોણ છો તમે?

‘એ’ ઝેડના કેદીની જેમ

તમામ સુખસગવડોની વચ્ચે હું કેદી:

સંત્રી-વિહોણો.

અવારનવાર પુછાતા રહેતા પ્રશ્નનો ઉત્તર વાળી શકતો નથી—

શું હુઃબ છે તમારે તે વળી?

એમ તો

હું બહાર રસ્તા પર પણ નીકળી શકું છું;

પણ જે વળાંકે વળી ગયા છે આ રસ્તા,

તેથી હું સાવ અભાણુ;
 અને હું વળું છું જે વળાંકે,
 ત્યાં પાટિયું મારેલું છે: ડેડ એન્ડ.
 આબુખાબુ બધે ઝગી રહ્યાં છે વહેવારિયાં રિમતો.
 અને ડાયાબિટિસ થઈ બચ એટલાં મિષ્ટ વાક્યો.
 મને તો પાડી છે, મિત્રો, તમે તીખાશની ટેવ.
 (એ તીખાશનો તણુખોજ રાખી શકે છે પ્રજ્વલિત મારા પ્રાણને.)
 અને મારા ચહેરાની ફિક્કારાને જોઈ સૌ પૂછે છે:
 કેમ, શું છે હુઃખ તમને વળી?
 વતનમાં નિર્વાસિત થવા કરતાં બહેતર,
 મિત્રો, તમારી વચ્ચે વસી થવું દેશનિકાલ.
 આ સુકત તાજી હવાની ગૂંગળામણ કરતાં બહેતર
 નગરના કાર્બનડાયોક્સાઈડમાં શેષ પ્રાણવાયુને
 તમારી સાથે કટકો કટકો વહેંચી લેવો,
 ને તમે કરેલી ભીડમાં ભીંસાવું.
 નગરની નિર્ભત્સના કરતા મિત્રો,
 હું અહીંથી પોકારું છું સાંભળો,
 આ કરતાં તો બહેતર છે બહેતર...
 પણ —
 હમણાં તો હું સુખ-સગવડો વચ્ચે કેદ છું.
 (અને સાચું કહું છું,)
 અંતર એટલે શું એ પહેલવહેલું મને સમભયું...
 પેશાબ પર છૂટ્યાનો આનંદ અનુભવું છું, મિત્રો!
 તમારાં કાવ્યો વાંચતાં વાંચતાં...
 અક્ષરોમાં પુરાયેલો તમારો અવાજ
 સુકત કરીને હું સાંભળું છું.
 શબ્દો વચ્ચેની રિક્ત જગામાંથી
 તમારો વ્યંગ, તમારી વફતા,

તમારી આતુરીની ચમક, તમારા સંવેદનની સૂક્ષ્મતા
 જોદી જોદીને હું કાહું છું
 અને એમાંથી રચું છું તમારી છવિ.
 પણ...પણ
 પેરાલનો સમય તો કેટલો?

ઈન્ડુ પુવાર એજન્ટ ઝીરો ઝીરો સેવન

ઘોડો હાથહાથે વગર બસ દોડ્યા કરે છે.
 એજન્ટ ઝીરો ઝીરો સેવનની આંખે ખાયનોઠ્યુલર મંડાયેલું છે.
 એક રહસ્ય/એક શક/એક લેદ બરડો જમાવીને પડ્યો છે.
 મૌન દડો બનીને બેસી ગયું છે
 કિલ્લાની ખાઈમાં પાણી છોડવામાં આવી રહ્યું છે
 આછી અમથી રોકટોક કોઈને ચ પકડી શકે એમ છે
 આખું નગર જાણસિયું થઈ ગયું છે.
 વાર માત્ર પિસ્તોલનો ઘોડો દાખવામાં આવે એટલી જ છે.
 એજન્ટ ઝીરો ઝીરો સેવન
 જીવ સટોસટના ખેલ ખેલવામાં લાગી ગયો છે.
 ત્યાં ખાઈનું પાણી બરાડી ભેઠે છે :
 'કેમ મને કેઝ પીતું નથી ?
 હું પાણી
 આખી રાત ઝમીઝમી, ઠંડું થયેલું, ઝોટાયા વગરનું, એકલું એકલું

એમ ને એમ પિવાયા વગર પડી રહ્યું છું.

એજન્ટ ઝીરો ઝીરો સેવન!

તારે મારો રંગ પારખવો છે, એમને?

એજન્ટ જો તો ખરો,

તારી ડાથી બાજુની મૂછમાં કેટલા વાળ ઘોળા થઈ ગયા છે?

તારા ઘોડાનો ચોથો ડાબો પગ શા માટે લંઘાયા કરે છે?

તારા પેન્ટના જમણા ગિરસાનું કાણું કેમ મોઢું થતું જાય છે?

તારા ગળામાં ખાયનો કચુલર છે

કે કેલિડોસ્કોપ છે, એની તને ખાતરી છે ખરી?

હબાવ, પિસ્તોલનો ઘોડો હબાવ

સાલા! લેદની ભવાઈના ભવાયા

મેઈક-અપ કરવાથી પાત્ર ભજવી શકાતું નથી

કે ભૂગળ ફૂંકવાથી ભાષા ભૂલી શકાતી નથી

ભૂલી ગયો કે તું જે ગામ જાય છે

એ ગામ જસાચિટ્ટીમાં ખોવાઈ જાય છે.

માટે વાળ ઘોડો પાછો વાળ

એજન્ટ ઝીરો ઝીરો સેવન!

મોહ, માયા, મમતા, જમતા, ભમતા

અધું ભૂલી, વાળ પાછો વાળ ઘોડો

તે દિવસથી કહે છે—

ખાઈનાં પાણી ડહોળાઈ ગયાં છે

મૌનના દડા તણાઈ ગયા છે

ને ઘોડો પોતાની પીઠ પર એજન્ટ ઝીરો ઝીરો સેવનનો

માર્કો ચોંટાડી ગામેગામ ભમ્યા કરે છે

ભમ્યા કરે છે, ભમ્યા કરે છે, ભમ્યા.....

સુન્દરમ
*
સંધ્યા-ક્ષણ

સંધ્યા અહો!

આ તે ઘડી અવતાર કેરી,
મહાસુરોના વધની મહા ક્ષણ,
અની ગયું તે: સહુ બુદ્ધિ-ખહારનું.

આ વિન્ધની દાનવતા મથી મથી,
લે આવી રે શું અમૃતતવ-કુંભને,
જાણે જિતાયું ખસ મૃત્યુ સર્વથા:
ક્ષણાર્ધમાં તે થયું હાય અન્યથા.

ત્યાં દાનવી ચિત્ત શકે ન ખેંચી,
આબુ ત્યહીથી કંઈ મુક્તિદાયક.

ન ખહાર કે અંદર—

માત્ર ઉંબર,

ન રાત્રિ કે હા દિન—

માત્ર સાંજ,

ન લોહ કે પથ્થર—

માત્ર હા નખ,

ન માનવી વા પશુ—

આહ નર-સિંહ!

અની રહી સૃષ્ટિ સમસ્ત ગાયક:
'પ્રભો, પ્રભો!' શબ્દ અનંત વિશ્વે
વ્યાપી રહ્યો: દાનવ રક્ત બહેતું
રંગી રહ્યું ઉંબરના પ્રદેશને,
રચત કે મંગલ-આકૃતિઓ.

ધીરુ પરીખ
*
રાહ જોવાય છે

'શ્રી રામને હૃદયમાં ધારણ કરું છું':

એમ કહેવું એક વાત છે

અને

મૂક રહી

હનુમાનની જેમ છાતી ચીરીને ખતાવવું

'જુઓ, આ રહ્યા રામ!'

એ ખીણ વાત છે.

મારા આ શબ્દોએ

પહેલી વાત તો કચારનીય માંડી દીધી છે;

અને હવે?

હવે તો રાહ જોવાય છે

કેવળ ખીણ વાતની

કેવળ ખીણ વાતની

કેવળ ખીણ વાતની...

[નિધારો: અંક ૧૨૨માં ૬૦મા પૃષ્ઠ પર શ્રી સુન્દરમની
ન્યૂના 'આંખો અંતણી'ની ખીણ કડીની પ્રથમ પંક્તિમાં
'દાનમાં' શબ્દ પછી 'જા' મૂકવું.

આ જ ગીતની પાંચમી કડીમાં 'કેસડાં'ને સ્થાને 'કેસડા'
પાંચવું.]

વગડામાં રાત પડી જતાં

ચાસ

હવે પૂંચું એટલે એક ધીંચું રીંછ
 ને વેલા એટલા સાપ
 બળામાં કંઈ ખડખડ
 એકાદ આગિયાની ઊડઊડ
 એટલે વાઘ વાઘ વાઘ!
 ઝાડ એટલા ઝંડ
 ને પાંદડે પાંદડે ખખડતા તે ચૂડલા ચૂડેલના
 એકાદ તારો ખરે
 તે આંખને અંધારાથી ભરે
 આકાશ નીચું ને નીચું ભીતરે—
 હમણાં બથે ટોપલો પડશે
 ને પારધિના ફાંસલામાં
 ફસાઈ જવાશે પંખીની જેમ
 પહાડો ખસતા ખસતા
 ખડખડ હસતા હસતા
 આવી ભય સાવ નજીક
 એટલા નજીક કે
 ફેડી ચઢતી એછેક ફીડી
 એછેક રાક્ષસ જેવડી દેખાય
 અચાનક એક ઝરણું
 પગને વીંટળાય
 ને
 દરમાંથી નીકળતી
 આંધળી ચીસને ચાંચમાં લઈ
 નીરવપંખ ધ્રુવડ
 આકાશની અંધારી ડાળ લાણી ઊડી ભય!

ચાસ પડે આકાશે!
 પહેલું પહેલું ઢળ
 વાદળનું ઢેફેઢેફું
 બિયલપાયલ કરતું,
 લીસા લીસા આસમાનને
 ખડખચડું ખાડાખડિયાળું
 ભખડપાખડ
 ઢેફાળું-હૂંફાળું કરતું.
 ભેજહેજની વાત લઈને
 હવા ગહેકતી ફરે બધે
 માટીને કાનેકાને,
 વનવગડે, રાનેરાને,
 વનરાજીને પાનેપાને,
 હલચલ જ્યાં-ત્યાં જ્યાં-ત્યાં,
 લીલું લીલું લીલું!

કનૈયાલાલ જોશી

*
મનુરમૃતિ

૧

ઉપેક્ષિતાની આંખને એકાંતે
અશ્રાંત અશ્રુમાં
ઓળખતા બિરમ્ભમાં
નિહાળ્યો મનુને
મત્સ્યને પુચ્છે બાંધતો નૌકાને
અને
નૌકામાં
ઇંડાના ઇંળિતે
ઉલેચતો
પ્રલયને
કંઠર્પ !

૨

ઓશિયાળા ઓશીકે
વિવૃત્ત વાળના ફીંડલામાં
ફંગોળાતા
અસ્લુસૂલ અરણ્યમાં
ઘેઘૂર છાંયડે
નિહાળી ઇંડાને
ઠરઠતી કેા અપકવ ફળને
અને
ફળની ગંધે મૂર્છિત મનુને
વીંઝણો ઢાળતી
રતિ !

ઇન્દુકુમાર ત્રિવેદી

*
વર્ષા-પંખી

ખર

ખર

ખર

ખર

પીંછાં પીંછાં

ખર ખર ખર ખર

વર્ષા વર્ષા

વર્ષા પીંછાં પીંછાં વર્ષા

ખર

ખર

ખર

ખર

ઝળાં ઝળાં નભ-દરિયો પંખી

ખરખર ખરખર

વર્ષા પીંછાં પીંછાં પંખી પંખી વર્ષા

ખર

ખર

ખર

ખર

નયોતિષ જાની

કવિ

સરવહીન, નિર્માલ્ય પ્રજાજનોની

અડાબીડ ભીડમાં

આ કોણુ?

ખુમારીની કલગી માથે પહેરીને

આંખોમાં શતસહસ્ર સૂર્યોનું

તેજ આંજીને

ભર્યા ભર્યા ગ્રીષ્મની ત્રાડ પાડતા મધ્યાહ્ને

ગુલમહોરી છટાથી

લાંબા ડગ ભરી

ચાલતો આ એક એકાકી

કોણુ?

સાવ ઉઘાડા તખ્ત દિવસે

સખ્તર્ષિના સાત તારલાઓને

રમાડતો

ક્યાં જતો હશે?

એની આંખોમાંથી છલકાતું માર્દવનું

તેજ એટલું તોરિલું કે

ભેનારની આંખમાં

ભિજાતા દરિયાનો ઘેઘૂર ગોરંભાતો દવ પ્રગટે છે

એના દેહની નસોમાં વહેતા

રુધિરના ચાપમાંથી

છૂટતાં બાણ

એના સમગ્ર વ્યક્તિત્વની આણુ વર્તાવે છે.

એના પગલે પગલે પ્રગટતી

પગલાંની એકએક છાપમાં

ચન્દ્રની શીતળતા જેવી

નિશ્ચલ મહમતામાં વંચાય છે...

અશ્વિન જાની

કાગળની હોડી

મારો નાનકડો પુત્ર

કાગળની હોડી લઇને

દોડતો દોડતો

વરસાદનાં વહી જતાં

પાણી પાસે પહોંચે છે.

અને

હું

તેને માટે બીજી હોડી

બનાવવાની તૈયારી કરું છું.

ત્યાં જ

કોઈક આવીને

મારો હાથ પકડે છે,

મને ભેરથી હચમચાવી નાખે છે.

અને

હું

કાગળની હોડી બનાવવા

મેસી જાઉં છું !!

નક્ષત્ર ગીત/પિનાકિન્ ઠાકેર

સ્નેહ થકી થઈ આર્દ્ર સળગવાવાળી,
 મુજ જીવન રૂપી દિવેટથી,
 દિવ્ય દુઃખની જ્વાળા પ્રજ્વલિત થઈ જાઓ.
 તો પણ હું લાંબા શ્વાસોની ધૂમ્રરેખાઓ વડે
 દેવોના માર્ગે આકાશને મિલન નહીં કરું.
 હું મારા આત્મામાં વ્યાપી વળેલી આગમાં
 જીવન પર્યન્ત કોઈને ચે ભાગ પાડવા નહીં દઉં.
 પછી લલેને હું એમાં સળગી મરું.
 હું તો છું મારી ચિતા મહીં, તો પણ પથિષ્ઠ તો
 એમાં કોઈ સ્મિતની ઝલક જોઈ શકે છે.

ખની શકે, આકાશની અસીમતામાં હું ખેડોશ
 ખનીને જાઉં પડી લસ્મ થઈ જાઉં.
 ને કાલ મને કુદ્રને લલે જાય ભૂલી,
 તો પણ સાચું તો એ છે કે જીવન મારે માટે
 એક જોડે ખની ગયું હતું ત્યારે ય મેં એ
 પ્રકાશથી ભૂમિને ધવલ કરી દીધી હતી.

(જી. શંકર કુરુપના કાવ્યના હિંદી અનુવાદ પરથી)

જ્યારે કોઈકે રહી લેવા ઇચ્છે/વિજય શાસ્ત્રી
 જ્યારે કોઈ મૂસકે ને મૂસકે રહી લેવા ચહે
 ચીખવા, ચીત્કારવા ને આકંઠવા ઇચ્છે
 છતાં તેમાંનું કશું જ ન કરી શકે
 કેમ કે તે શિક્ષિત, સભ્ય અને કેળવાયેલો હોય
 -ત્યારે એ કાવ્ય સરજે છે.

જ્યારે તેનું હૃદય અને આંતરજીવન
 શતબ્દક વિદીર્ષ્ય થતું હોય
 તીક્ષ્ણ ધાર વડે જળમી થઈ ઉઝરડાતું હોય
 તે રિમત વેરે છે
 પોતે પણ 'માનવ' છે એમ પુરવારવા
 તે વારંવાર હાંફતો રહે છે.

ખરતાં પાંદના ચાંચલ્યની આગે
 પોતાના આનંદને
 જ્યારે કોઈ સ્ત્રી સંરક્ષવા મથે
 તેમાંથી તે સરજી કાઢે છે દહાંતકથા
 અને જે તેને સૌથી વધુ આઘાત આપે
 તેને તે શુભેચ્છા પાઠવે છે.

(યેતુ રસેયાના 'બહેન વન વૉન્ડર્સ ટુ ક્રાય' કાવ્યનો અનુવાદ)

નિહાળું/મુકુન્દ રા. દવે

નર-નારીઓને શેરીઓમાં ઊભરાતાં

નિહાળું ઘાવ ઊંડા અને દદો જે ના શમે

નિહાળું પ્રવાસીઓને થૂંકતા લોહીના ગળકા

નિહાળું ચહેરા વિહોણા મહોરાં

નિહાળું ખંડિયરો ને પાંખાળા કાળા પડછાયા

નિહાળું યુદ્ધકેદીઓને—એમનાં કપાળ પર કેવાં ચિહ્નનો ચતરાયાં

નિહાળું ગણવેશનાં સરઘસ—અશ્રુનાં પૂર સમાં જે આવે

નિહાળું ઈશ્વરને પર્વતની ટોચે; કદી દેવળમાં રહેવું એને ના કાવે

નિહાળું આશાના તંતુઓ કેવાં સૌ તૂટ્યા

નિહાળું ભયના જાળાં—અહીં-તહીં જે બંધાણાં....

નિહાળું શરીર વિહોણા માનવીઓને

નિહાળું ચિતા સુધી ખડકતાં એ મુઠ્ઠાં

નિહાળું સ્ત્રીઓને મહેલી; થીજેલ આંખે વાતે વળગી

નિહાળું પરિચારિકાઓ—રાખનાં પોટલાં સમી જે દીસે....

ક્યારેક નિહાળું ખંડિત સુંદરતાના કે અંશને

છીંકોટા નાખતા પાડાઓને નિહાળું આળોટતાં ઊંચાં ઘાસમાં....

હું આવ્યો હું ચેતન પ્રગટાવવા

હું આવ્યો હું પ્રેમને ફરી ધબકાવવા

(એરિક સ્ટાઈનસના ડેનિશ કાવ્યનો અનુવાદ)

બે ગ્રીક કાવ્યો/પ્રસાદ પ્રદર્શન

શબ્દો

નવરની વૃદ્ધિનો સ્વાદ હું અનુભવું છું
આવેશ પકડે છે મારા આત્માને સત્તાથી
મારા હોઠ પર નાચે છે શબ્દો
શબ્દો કે જે મારી કદંગી જીભ ઉચ્ચારી શકતી નથી
પછી, મારી કલમથી—સુધારના ઓખરથી—
ગોઠવું છું હું શબ્દો—પ્રકાશવા માટે;
આ કષ્ટદાયક જહેમત, ઓહ !
તેમને અળગા કરે છે દિવ્યપ્રવાહથી.
મારી બીતરનું તમામ જે ઝણઝણે છે અને ગાય છે
અને મારા હૃદય તથા આત્માને દીપ્તિવંત રાખે છે,
ન્યારે શબ્દોમાં સંતાય છે
ત્યારે નષ્ટ થતું લાગે છે.
મારા સ્વપ્નનો ભંગાર વહેનારા
ઉદાસ અને પ્રકાશિત શબ્દો પર ઝૂંબે છે
માત્ર સૌરભ અને લય !
(વેસ્પ્રીલીસ જી. વિટસેક્ષીસના કાવ્ય 'Cetera Desunt'ના
કવિ તથા પાઉલીન ઈન્નીસે કરેલા અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી)

કૌસરસ્તો

ખમચાતો હું ઊભો
હે માલિક !
કૌસરસ્તાની મધ્યે
ચારે બાજુ
—પ્રકાશિત જાળામાં—
ઉપર, દોરતા એકાકી માગો

તેમાંનો પ્રત્યેક
 દૂરની ટેકરીઓની ટોચપ્રતિ
 આકાશને ચૂમતી ટોચોની શોધમાં
 ઢાળાવેા પર ઘસડાતો
 ઘેરી ભૂરાશ મધ્યે
 વળે છે અને મરડાય છે
 ત્યાં ! અને ત્યાં ! અને પાછો ત્યાં જ !
 હજાર ટોચો,
 હજાર આકારો !
 રાહ જુઓ . . .
 પછી શું ચઢાણ દુકડાઓમાં યશે ?
 ટોચથી ખીણ
 અને વળી પાછું ટોચપ્રતિ
 ત્યાં ! અને ત્યાં ! અને પાછું ત્યાં જ !
 જેને દર વખતે માત્ર રોટીનો દુકદો જ મળે
 અને કદીય જેની ભૂખ ન સંતોષાય
 એવા નમાલા બિખારી જ શું મારે સદા બનવું ?
 શું મારે સદા અંહિત દુર્વૃત્તિમાંથી
 મારી શોધના પદાર્થ વિશે
 વિચાર્યા જ કરવાનું ?
 ‘એકાકી માગો દૂર નહીં દોરી જાય !’
 -તેણે મને કાનમાં કહ્યું-
 તેઓ આવે છે !
 તેઓ લાવે છે !
 ઘેરા ભૂખરા સુદૂરની કાળી ભૂરાશ મધ્યેથી
 તમામ જાતની સંજ્ઞાઓ અને આકારો અને અવાજો ..
 ‘શોધીશ ના, દૂર દૂર ટેકરીઓની ટોચો

એક પછી એક નહીં, પણ બધી જ સાથે
ગતિહીન ચઢાણમાં ચડશે
તું થોભીશ ના... તું જ છે કૉસરસ્તો.'

(વેરસીલીસ જી. વિટસેક્સીસના કાવ્ય 'Crossway'ના કવિએ
જ કરેલા અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી)

આજ હું, કાલ તું./પિનાકિન ઠાકોર

આજ હું, કાલ તું—મારા સ્મરણમાં આજ પણ એ પ્રલિધ્વનિત થસા કરે છે. (૧)

જ્યારે સડકના કિનારાનાં વૃક્ષો તણી છાયા, પ્રેતની પેઠે પ્રલંબ થયે જતી હતી, જ્યારે અતિશય ભયભીત થઈ કંઈ સૂકાં પાંદડાં બેહોશ થઈને ખરી પડતાં હતાં, જ્યારે મૃતપ્રાય ચેબ્ટાહીન પવન કહી કહી લાંબો શ્વાસ લેતો રહેતો હતો, જ્યારે નક્ષત્ર રૂપી રત્નોથી જડેલી રેશમી કપડાથી અલંકૃત આકાશવાણી પેટીમાં મૃત દિવસનું શબ મૂકીને ચારે દિશાઓ મૂક બિલી હતી, જ્યારે પોતાના પિતાની શબપેટીને ચૂમતાં ચૂમતાં કંપિત સન્ધ્યા મૂર્ચ્છિત થઈ રહી, ત્યારે હું એ પથ પર એકલો બિલો રહ્યો, જેની બંને બાજુ જીવનની સમાન દેખાતી ન હતી. પંખીઓએ ગાયું નહીં. અને પીપળાનાં પાન હાલ્યાં નહીં, એમ લાગતું હતું કે જાણે આ ભૂમિ ય શૂન્ય બની ગઈ ગઈ હતી. (૨)

એ સમયે પાસેના ગિરજાધરમાંથી ઘંટનો ટનટનટન ધ્વની સંભળાયો.

લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાંના એ ત્યાગના મૂક છતાંયે મંદ્ર સ્વરથી વર્ણન કરનારા એ એકાગ્ર કૉસને ચૂમવાવાળા સમાગત દેવદૂતની જ જેમ મેઘોનો ખંડ દેખાયો. પાપને દૂર કરી ભૂમિને સ્વર્ગને રસ્તો દેખાડી દેનાર કૉસ તારો જય હો. (૩).

એ જ સમયે એ જ રસ્તેથી એક શબપેટી નીકળી. એમાં કોઈ ગરીબનું નિર્ભય શરીર રાખેલું હતું. નિષ્ઠાવાન પત્નીના હૃદયના ઘબઝારા સિવાય બીજું કોઈ નગારું વાગતું ન હતું. જેમાં વિષાદ લહેરાતો હતો એવા એ બાળકનાં આંસુઓ ઉપરાંત કોઈ સુમનવર્ષા પણ ન હતી. એ પેટી પરથી ઉદ્ભવેલા છ અક્ષર મારી આંખોમાં સમાઈ ગયા. 'આજ હું, કાલ તું.' હું એકદમ કંપી ગયો. એ કંપન હજુ પણ નક્ષત્રોમાં દેખા દીધા કરે છે. (૪)

(જી. શંકર કુરુપના કાવ્યના હિંદી અનુવાદ પરથી)

દયારામ સંદર્ભસૂચિ

સં'પા. પી.:વેગડ

[ગ] કાવ્ય-રસાસ્વાદન

‘કૃષ્ણ કહો કૃષ્ણ ભગે.....’

ગોવિંદદાસ છો. પરીખ. દયારામભાર્ગના એક પદનું
અધ્યયન. ‘શુર્જર ભારતી’ સાપ્તે. નવે. ૭૭ પૃ.
૪૭-૫૩.

‘કાને કહીએ?’

મનસુખલાલ અવેરી. ‘આપણું જીર્મિકાવ્યો’ (૧૯૭૬)
પૃ. ૯૮-૧૦૦.

‘પ્રીતનાં મેષુ’

એજન પૃ. ૧૦૭-૮.

‘માને તમારું તે ઘેલડી!’

એજન પૃ. ૧૦૪-૬.

‘મોહનમાં મોહિની’

ચંદ્રિકા એચ. પટેલ-રસદર્શન. ‘શુર્જરભારતી’ સાપ્તે.
નવે. ૭૭ પૃ. ૪૫-૬.

‘સૌમ્યન મનનો અધડો’

અમૃતલાલ યાજ્ઞિક. રસજનસરીનો મીઠો નાદ. ‘શુર્જર-
ભારતી’ સાપ્તે. નવે. ૭૭ પૃ ૪૩-૪.
હરીન્દ્ર દવે. સંપૂર્ણ પ્રીતિ. ‘કવિ અને કવિતા’ પ્ર.
આ. ૧૯૭૧ પૃ. ૧૯-૨૦.

‘હવે હું નહિ બોલું’

મનસુખલાલ અવેરી. ‘આપણું જીર્મિકાવ્યો’
(૧૯૭૬) પૃ. ૧૦૧-૩.

[ઘ] દયારામના મુદ્રિત ગ્રંથો અને મુખ્ય કાવ્યો
(સંપાદન, વિવેચન, સ્વતંત્ર ગ્રંથ કાર્ષ સંગ્રહમાં સંગૃહીત
હોય તેની વિગત સાથે).

અકલકલાનો ગરબો. ચ-૧૧ ભા. ૩. ચ-૧૬.

અકલગતનો ગરબો. ચ-૭ ભા. ૩.

અકલચરિત ચંદ્રિકા. જુઓ કૃષ્ણ અકલચરિત ચંદ્રિકા.

અજમિલાખ્યાન. ચ-૭ ભા. ૧. ચ-૧૧ ભા. ૫. ચ-૧૭.

અદલ-બદલનો શૃંગારનો ગરબો. ચ-૭ ભા. ૪.

અનુભવ મંજરી. જીવનલાલ જગનલાલ જોશી સંપા.

અ’વાદ, શુજરાત સા. સભા. પ્ર. આ. ૧૯૬૮

પૃ. ૧૬+૨૦૮ [૧૪ પરિશિષ્ટ સાથે].

બુચેન્દ્ર ત્રિવેદી-અવ. ‘ગ્રંથ’ એગ્રિલ ’૬૯.

અપરાધક્ષમારતોત્ર (પોડશી). ચ-૧૧ ભા. ૩. ચ-૧૬.

અસૌકિક નાયક-નાયિકાલેદ પ્રકરણ. ચ-૧૨.

અવગ્રવાણી. ચ-૩૩.

અષ્ટપટરાણીનો વિવાહ. ચ-૧૧ ભા. ૪.

અગ્રાવકાખ્યાન. ચ-૩૩.

આશિર્વાદામક રેખનો. ચ-૭ ભા. ૧૪થીમાં છે.

કમલલીલા. સુભાષ મ. દવે—દયારામકૃત ‘કમલલીલા’.

. ‘સ્વાધ્યાય’ પુ. ૨ અંક ૧ નવે. ૧૯૬૪; ૩૬-
૪૧. ચ-૩૩.

કાત્યાયનીનો ગરબો. ચ-૭ ભા. ૨. ચ-૧૬. ચ-૧૧ ભા. ૪.

કાલજ્ઞાન પાવની. ચ-૭ ભા. ૪.

કાલજ્ઞાન સારાંશ. ચ-૧૧ ભા. ૧. ચ-૧૭.

કાશીપુરીની લાવણી (મંજ). ચ-૯. ચ-૧૧ ભા. ૩.

ચ-૧૬.

કુંવરખાઈનું મોસાળું (મામેરું). ચ-૩ ભા. ૪. ચ-૯.

ચ-૧૧ ભા. ૪. ચ-૧૭.

કવિલોક-જુનાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૮ [૧૫૫

કૃષ્ણ અક્ષયરિત્ર ચંદ્રિકા (વ્રજ). ચ-૧૧ ભા. ૩.
ચ-૧૭.

કૃષ્ણ અષ્ટોતર શતનામચિંતામણિ. ચ-૩ ભા. ૪.
ચ-૧૧ ભા. ૬. ચ-૧૭.

કૃષ્ણ અષ્ટોતર શતનામમાળા. ચ-૧૧ ભા. ૩ અને
૬. ચ-૧૭.

કૃષ્ણક્રીડા. ચ-૩ ભા. ૬.

કૃષ્ણચિંતન-ચંદ્રિકાનો ગરબો. ચ-૭ ભા. ૪.

કૃષ્ણ જનોઈ (ઉપવીત). ચ-૩ ભા. ૪. ચ-૭ ભા. ૩.
ચ-૯. ચ-૧૧ ભા. ૪. 'પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમા'.
અંક. ૪ ઈ. સ. ૧૮૮૦.

કૃષ્ણજન્મખંડનો ગરબો. ચ-૯. ચ-૧૧ ભા. ૪. ચ-
૧૭. ચ-૩૨.

કૃષ્ણના ધ્યાનનું ધોળ. ચ-૧૭.

કૃષ્ણનામ ચંદ્રકાશસ્તોત્ર. ચ-૭ ભા. ૪.

કૃષ્ણનામ ચિંતામણિ (પ્રગંધ). ચ-૩ ભા. ૧. ચ-૧૧
ભા. ૨-૪. ચ-૧૭.

કૃષ્ણનામ ચિંતામણિમાલા. ચ-૧૧ ભા. ૬.

કૃષ્ણનામ માહાત્મ્ય. ચ-૭ ભા. ૪.

કૃષ્ણનામ માહાત્મ્યમંજરી. ચ-૧૧ ભા. ૬. ચ-૧૭.

કૃષ્ણનામામૃતધારા (વ્રજ). ચ-૧૧ ભા. ૬.

કૃષ્ણનામામૃતધ્વનિ (વ્રજ). ચ-૧૧ ભા. ૫.

કૃષ્ણનું પારણું. ચ-૭ ભા. ૩.

કૃષ્ણ પ્રાગટ્યનો ગરબો. ચ-૭ ભા. ૩.

કૃષ્ણવિયોગના દાહસમાસ. ચ-૧૫.

કૃષ્ણરતન ચંદ્રિકા (વ્રજ). ચ-૧૧ ભા. ૫.

કૃષ્ણરતન મંજરી. ચ-૯. ચ-૧૧ ભા. ૩. ચ-૧૬.
ચ-૩૪.

કૃષ્ણરતન માધુરી. ચ-૭ ભા. ૪. ચ-૧૧ ભા. ૫.

કૃષ્ણરતનામૃત (વ્રજ). ચ-૧૧ ભા. ૫.

કૃષ્ણસ્તુતિ. ચ-૩ ભા. ૬.

કૌતુકરતનાવલિ (વ્રજ). ચ-૧૧ ભા. ૬.

જીવજ્વાલ ૭. જોશી સંપા. કૌતુકરતનાવલિ અને

પિંગલચાર. ડભોઈ. પ્ર. આ. ૧૯૩૯.

કલેશકુદાર (વ્રજ). ચ-૧૧ ભા. ૧.

ગરબીઓ (શંગાર). ચ-૧૬.

ગુરુમાનનાં ૫૬. ચ-૭ ભા. ૨

ગુરુશિષ્ય સંવાદ. ચ-૧૧ ભા. ૬.

'શુદ્ધાદૈત અને ભક્તિમાર્ગ' વર્ષ ૧૨ ભાદપદ મં.
૧૯૬૩ અંક ૬.

ગુરુસતાપ્યાન. ચ-૧૨.

ગુંસાઈજનાબસોને બાવન વૈષ્ણુવોનું ધોળ. ચ-૧૧ ભા. ૬.

ચાતુરચિત્તવિલાસ. ચ-૩૩

ચાતુરીનો ગરબો (૬ વ્યવહાર ચાતુરી).

ચ-૩ ભા. ૧. ચ-૭ ભા. ૩. ચ-૯.

ચ-૧૧ ભા. ૩. ચ. ૧૬. ચ-૩૪.

મંજુલાલ મજમુદાર-ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપે
[પદવિલાગ] પ્ર. આ. ૧૯૫૪ પૃ. ૪૮૨-૪.

ચિંતાચૂષિકા. ચ-૧૧ ભા. ૬. ચ-૧૭.

ચેતવણી. ચ-૧૧ ભા. ૩. ચ-૧૬. ચ-૩૪

ચોર્વાસી વૈષ્ણુવોનું ધોળ. ચ-૯ ચ-૧૧ ભા. ૪.
ચ-૧૬. ચ-૩૪.

ચોવીસં અવતારનું ધોળ. ચ-૧૧ ભા. ૪. ચ-૧૭.

જ્ઞાનપ્રકરણ. ચ-૧૫.

તત્ત્વપ્રગંધ. ચ-૧૧ ભા. ૬.

નિયયો. ચ-૧૧ ભા. ૪. ચ-૧૬. ચ-૨૬.

દશમસ્કંધની અનુક્રમણિકા. ચ-૭ ભા. ૨

દશમસ્કંધલીલાનુક્રમણિકા. ચ-૧૧ ભા. ૧. ચ-૧૭.

દાણ્યાતુરીનો ગરબો. ચ-૬. ચ-૧૬. ચ-૨૬.

દાણ્યરસ આતુરીનો ગરબો. ચ-૭ ભા. ૧

દિદલાતમક સ્વરૂપનો ગરબો. ચ-૭ ભા. ૩. ચ-૧૧ ભા. ૨.

ધર્મનીતિચાર. ચ-૧૧ ભા. ૬.

નરસિંહ મહેતાની ઢુંડી (મરાઠી). ચ-૬. ચ-૧૬.

નાઝનિતી વિવાહ. ચ-૧૧ ભા. ૪. ચ-૩૩.

નામપ્રભાવ ખતીશી (પ્રજ્ઞ). ચ-૧૧ ભા. ૫.

પત્રલીલા. ચ-૩૩.

પદો-ગરબીઓ. ચ-૧ થી ૩૪.

પરચુંચુ શ્લોક. ચ-૩૧

પરીક્ષા પ્રદીપ. ચ-૩ ભા. ૪.

પંદરતિથિ. ચ-૭ ભા. ૨. ચ-૧૬.

પારણું. ચ-૪. ચ-૧૬. ચ-૧૧ ભા. ૪. ચ-૩૪.

પિંગલસાર (પ્રજ્ઞ). ચ-૧૧ ભા. ૬

છવલ્લસાલ છ. બેશી સંપા. કૌતુક રતનાવલિ અને

પિંગલસાર. હસોઈ. પ્ર. આ. ૧૯૩૯.

પૂરુષોત્તમ અષ્ટોતર શતનામ. ચ-૧૧ ભા. ૩. ચ-૩૧.

પૂરુષોત્તમ પંચાંગ. ચ-૭ ભા. ૨. ચ-૧૧ ભા. ૩ ચ-૩૧.

પૃષ્ઠિ પથરહસ્ય. ચ-૧૧ ભા. ૨. ચ-૧૫અ. ચ-૩૧.

પૃષ્ઠિ પથસાર મણિદામ (પ્રજ્ઞ). ચ-૧૧ ભા. ૫.

પૃષ્ઠિ ભક્તિરૂપમાલિકા (પ્રજ્ઞ). ચ-૧૧ ભા. ૫.

પ્રબંધ (ભગવત્નામાવલિ). ચ-૧૬.

પ્રબોધબાવની. ચ-૩ ભા. ૧. ચ-૧૧ ભા. ૩.

પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમા. અંક ૩ ઈ. સ. ૧૮૮૬.

માધવ મો. ચૌધરી સંપા. પ્રબોધ બાવની.

અ'વાદ. સરનું સાહિત્ય. પ્ર. આ. ૧૯૫૦ પૃ. ૮૦.

પ્રશ્નોત્તરમાળા (માલિકા). ચ-૩૧.

ચામનલાલ હ. શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞ. પ્રશ્નોત્તર માલિકા.

પ્ર. આ. ૧૯૩૧.

પ્રેમપરીક્ષાનો ગરબો. ચ-૩ ભા. ૧. ચ-૪. ચ-૬.

ચ-૧૬. ચ-૨૬. ચ-૩૪.

પ્રેમભક્તિ. ચ-૧૧ ભા. ૬

પ્રેમરસગીતા. ચ-૪. ચ-૬. ચ-૧૧ ભા. ૩ ચ-૧૫અ.

ચ-૧૬. ચ-૨૬.

મંજુલાલ મજમુદાર-ચુજ. સાહિત્યનાં સ્વરૂપો [પદ-
વિભાગ] પૃ. ૪૪૨-૭.

ખસોઆવન વૈષ્ણવનું ધોળ. ચ-૧૧ ભા. ૬.

ખાલલીશ. ચ-૬. ચ-૧૬. ચ-૨૬. ચ-૩૩.

કલ્યાણમકન મંવાદ (નાટક) ચ-૧૧ ભા. ૨.

પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમા. અંક ૪ ઈ. સ. ૧૮૮૬.

અક્તવેલ ચ-૪ ચ-૭ ભા. ૨. ચ-૧૧ ભા. ૩. ચ-૧૬.

ચ-૩૪.

ભક્તિપોષણ. ચ-૪. ચ-૭ ભા. ૩. ચ-૬. ચ-૧૧

ભા. ૩. ચ-૧૬. ચ-૨૪. ચ-૨૬. ચ-૩૪.

દેશવરામ કા. શાસ્ત્રી-કવિ દયારામ અને તેનું

'ભક્તિપોષણ'. 'શુર્ગર ભારતી' જુલાઈ-ઓ. '૭૭

પૃ. ૨૪-૮.

ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીદાસપ્રજ્ઞ. 'ભક્તિ પોષણ'. મુંબઈ,

પંડિત મદ્દલાલજી ગોચાળા, મલાડ, સાલ નથી.

પૃ. ૮૮.

પ્રજ્ઞ-નદાસ ચિ. પરીખ—'ભક્તિપોષણ' પાટનુ,

પૃષ્ઠિ- માગીય પાઠશાલા. પ્ર. આ. ૧૯૭૫ પૃ.

૧૪૮.

(ક્રમશઃ)

પરિચય

એરિક સ્ટાઇનસ ડેનમાર્કના વિખ્યાત કવિ અને પત્રકાર છે. તેમણે 1661 લેખક પ્રેમચંદ્ર ઉપરાંત અન્ય ભારતીય લેખકોની કૃતિઓના ડેનિશ અનુવાદ પણ કર્યા છે. એઓ ભારતમાં પણ વસવાટ કરી ગયા છે.
(Erik stinus Upsalagade 9, DK—2100, Copenhagen, Denmark)

ઈન્દુકુમાર (મજલાલ) ત્રિવેદીનો જન્મ 1૯૨૫ના માર્ચની ૨૫મી તારીખે પાટણમાં થયો હતો. ધોળકા તેમનું વતન. તેમણે ખા. એ. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે અને હાલ અમદાવાદમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી કાર્યાલયમાં સેવાઓ આપે છે. ‘કવચિત’ (૧૯૬૫) એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેઓ જોડો રસ ધરાવે છે.

(૭-સી, ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્ટાફ ક્વાર્ટર્સ, યુનિવર્સિટી વિસ્તાર, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬)

જ્યોતિષ (જગન્નાથ) જાનીનો જન્મ 1૯૨૮ના નવેમ્બરની ૯મી તારીખે ખેડા જિલ્લાના પીજ ગામમાં થયો હતો. ખા. એસસી. ની ઉપાધિ મેળવ્યા બાદ પત્રકારિત્વનો ડિપ્લોમા તેમણે મેળવ્યો છે. હાલ તેઓ એક. ડી. રટુઅર્ટ પ્રા. લિ., વડોદરામાં સિનિયર એકઝીક્યુટિવનો હોદ્દો સંભાળે છે. ‘શીશુની દીવાલો’ એમનો કાવ્યસંગ્રહ છે. આ ઉપરાંત ત્રણ વાર્તાસંગ્રહો અને ત્રણેક અનુદિત પુસ્તકો તેમણે પ્રકટ કર્યા છે. એમની નવલકથા ‘ચાખડીએ ચઢી ચાલ્યા હસમુખલાલ’ને ગુજરાત સરકારનું પારિતોષિક એનાયત થયેલું. ‘સેના’ સામયિકના એઓ તંત્રી. વાચન-લેખન ઉપરાંત પક્ષીઓ અને પુષ્પોનું નિરીક્ષણ કરવાનો એમને શોખ છે.
(૧૦૪, દૂધેશ્વરનગર, આજવારોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૬)

રાજેશ (જટારાંકર) વ્યાસનો જન્મ 1૯૫૫ના ઓક્ટોબરની 1૬મી તારીખે અમદાવાદમાં થયો હતો. શારદાગ્રામમાંથી એસ. એસ. સી. થયા બાદ માનસશાસ્ત્રનો વિષય લઈ તેમણે એસ. વાય. ખા. એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. હાલ તેઓ અમદાવાદમાં ‘ગૂજરાતવિલાપીક’ ખાતે ‘શાંતિસંશોધન કેન્દ્ર’માં સેવાઓ આપી રહ્યા છે. ગઝલો એમનો માનીતો કાવ્યપ્રકાર છે અને ગઝલો રજૂ કરવી એ એમની માનીતી પ્રવૃત્તિ છે.
(૧, સરસ્વતી સોસાયટી, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭)

વેન્સીલીસ જી. વિટ્સેક્લીસ ગ્રીક કવિ અને રાજકારણી પુરુષ છે. ભારતમાં પણ એઓ ગ્રીસના એલચી તરીકે આવી ગએલા. એમણે ગ્રીક અને ફ્રેંચ બન્નેમાં કાવ્યો લખ્યાં છે. ‘માઈ ટ્રેઈલ્સ’ નામે એમનો કાવ્ય-સંગ્રહ પ્રકટ થયો છે.

● નાણીતા ચિત્રકાર-કવિ શિવ પંડ્યાનું ૫૦ વર્ષની વયે તા. ૧૪મી જુલાઈ ૧૯૭૮ના રોજ હૃદયરોગના હુમલાથી અકાલ અને આઘાતક અવસાન થયું છે. એમનો કાવ્યસંગ્રહ તૈયાર થઈ રહ્યો છે.

નાણીતા કવિ સુરેશ દલાલ ત્રણ મહિનાની સાહિત્ય-યાત્રાએ અમેરિકા જઈ આવ્યા. ઈલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટી-એ તેમને કાવ્યવાચન માટે તથા પેન્સિલવેનિયા યુનિવર્સિટીએ ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’ પર વ્યાખ્યાનો આપવા માટે નિમંત્રણ હતું.

સાહાર સ્વીકાર

ઉદ્દગીતિ : રાજેન્દ્ર શાહનાં ૧૦૮ ગીતોનો ૧૦મો કાવ્યસંગ્રહ. (એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. સિ., પ્રિન્સેસ-સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૦૮, રૂ. ૧૦)

અનુનય : જયન્ત પાઠકની છાંદસ-અછાંદસ, ગીત, આદિ ૬૭ રચનાઓનો છઠ્ઠો કાવ્યસંગ્રહ. (કુસુમ-પ્રકાશન, માધુનાથકની પોળ સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧, પૃ. ૭૩, કાચું પૂઠું, રૂ. ૭)

સહરા : કિસન સોસાની છાંદસ-અછાંદસ, ગીત-ગઝલ આદિ ૭૬ રચનાઓનો આશારપદ પ્રથમ કાવ્ય-સંગ્રહ. (સ્વાસિત સાહિત્ય પ્રકાશન, ૧/૩૭૮૭, મોટી દેસાઈ પોળ, સુરત-૩, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮૮, રૂ. ૭)

સૂરજમાં લોહીની કૂંપળ : ભગવતપ્રસાદ ચૌહાણની ૮૦ જેટલી ગઝલો અને અછાંદસ રચનાઓનો પ્રથમ સંગ્રહ. (રૂપાલી પબ્લિકેશન, પીરમહમદશાહ મેન્સન,

ધી કાંટા કૉસિંગ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૯૬, રૂ. ૫)

હું એટલે તમે : વિજય શાહની ૪૦ રચનાઓનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. (દેવલ પ્રકાશન, શ્રદ્ધા, કલ્યાણપાળ, અમદાવાદ-૨૨, કાચું પૂઠું, પૃ. ૪૦, રૂ. ૪)

મારે કંઈક કહેવું છે : દિનકર શાહ ‘જય’નો ગઝલો, ગીતો-અછાંદસ રચનાઓનો, પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. (૩૩૪૩, લલ્લુભાઈની પોળ, મંગળ પારખનો ખાંચો, શાહપુર, અમદાવાદ-૧, પૃ. ૯૬, કાચું પૂઠું, રૂ. ૯)

અંજા : હિમત ખાટ્તુરિયાની ૬૦ રચનાઓનો કાવ્યસંગ્રહ. (વિશ્વકાંત પ્રકાશન, રાષ્ટ્રિકા, ભાવનગર, કાચું પૂઠું, પૃ. ૬૦, રૂ. ૨)

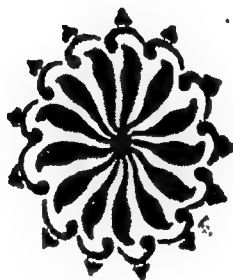
દ્વિહસ : પચિસ પરમાર અને દાન વાઘેલાની રચનાઓનો સંયુક્ત કાવ્યસંગ્રહ. (સુમન પ્રકાશન, ૮૬, ડામરગલી, મુંબઈ-૮, કાચું પૂઠું, પૃ. ૫૫, રૂ. ૪.૫૦)

ગુંજન : નવા-જૂના કવિઓનાં કાવ્યોનું ચંદુ મહેસાણી, મનહર તળપદા અને દક્ષ વીસનગરીએ કરેલું સંપાદન. (ગુંજન C/O. ચંદુભાઈ એસ. ઓઝા, રેશનરોડ, મહેસાણા, કાચું પૂઠું, પૃ. ૪૦ રૂ. ૩)

રચના : વડોદરાથી સર્વથી હતીક સાહિત્ય, દિલીપ મોદી, ચતુર પટેલ અને કિશોર મોદીએ શરૂ કરેલા આધુનિક કવિતાના અનિવત્કાલિક સામયિકનો પ્રથમ વંક પ્રકટ થઈ ગયો છે. લવાજમ રાખવામાં આવ્યું નથી. (પત્રવ્યવહાર. ચતુર પટેલ : યુનિવર્સલ ડાયરેક્ટર્સ-રટ્રીઝ સિ. સાકરદા-૩૯૧૩૫૦, જિ. વડોદરા)

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY-1

With Best Compliments

From

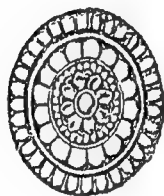
INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamaní Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

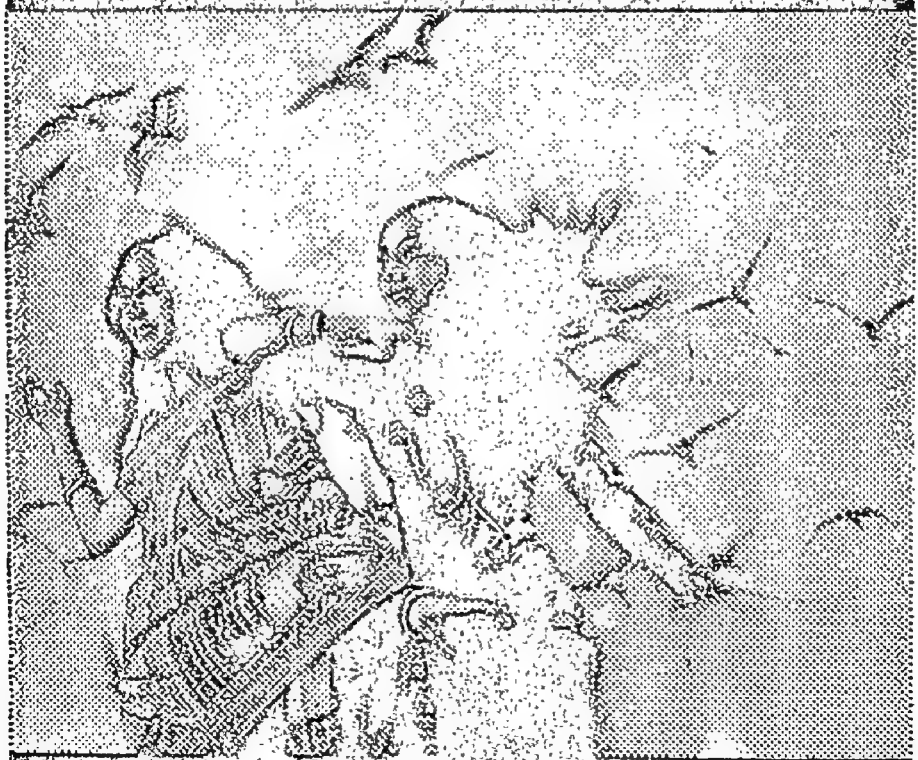
Phone : 267152

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

પીપલ કોઈ મુક્ત!

ફેર ફેરવિત વાતો અસર
 હવામાં ઉડા ફેર પીપલ.
 એવી કોઈ અને વાત મુક્ત છે...
 આ મુક્તો રાજકોટી
 જેના હાથે કાઢી
 પાસના ફેર કોઈ ફોન છે
 એને જે આ પીપલની મુક્ત સ્વાધી
 વાત ફેર છે.

આ રાજકોટી... હસ્તી મસ્તવાલની રાજકોટી
 મસ્તવાલ કાપડની વિવિધ
 સુવિધા શાલિયા રાજકોટી
 હસ્ત મસ્તવાલની રાજકોટી

૧૨૬ • વિ. સં. ૨૦૩૪

કવિતોક

સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૮

॥ ૐ વાઙ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ભાવીર્મ રણિ ॥

પરિવર્તનની અનિવાર્યતા

દેશના ને પરદેશના ઝડપભેર પલટાતા જીવનની અસર કલાક્ષેત્રમાં પણ જણાયા વગર ન રહે એ સ્વાભાવિક છે. કવિતાના અંતરંગમાં ને ખાસ તો બહિરંગમાં ઠીક ઠીક પરિવર્તન થવા પામ્યાં છે. યુગે યુગે આવાં પરિવર્તન આવ્યાં કરે એ અનિવાર્ય છે એટલું આપણે સમજીએ તો બસ.

નવી કવિતા સર્વાંગસંપૂર્ણ છે એમ કહેવાનો આશય નથી. વાસ્તવિકતા શોધવા, જતાં કેઈ વાર તુચ્છતા જ એને હાથ લાગે છે. પણ એની એ પ્રયાસ પાછળની વિશાળ-હૃદયતા તિરસ્કારપાત્ર ગણાવી ન જોઈએ.

નવી કવિતા, શું શબ્દની બાબતમાં કે શું વિષય પરત્વે, સુગાળવી રહી નથી. શુદ્ધિને બહાને જડતા, પ્રતિષ્ઠાને કારણે અસ્પૃશ્યતા, લોકપ્રિયતાને નામે અકાવ્યતા સ્વીકારવા નવી કવિતા તૈયાર નથી એ સારું જ છે, અને સફલાગ્રે, જીવનનાં શાશ્વત મૂલ્યોના અપૂર્વ કે નવીન આવિર્ભાવની સાધનામાં ‘નવી કવિતા’માં પ્રથમ કરતાં ખીજ શબ્દ ઉપર જ વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે; કેમ કે નવીનપણું તો કાળના વહેવા સાથે લુપ્ત થવાનું અને ત્યારે અંતર્ગત કાવ્યતત્ત્વ ઉપર જ એની જીવાદોરીનો આધાર રહેશે.

ઉમાશંકર જોશી
(‘નિશીથ’ની પ્રસ્તાવનામાંથી)

સાંપ્રત ગુજરાતી ગઝલમાં પ્રયોગશીલ અભિગમ

ભગવતીકુમાર શર્મા

છેલ્લાં પંદરેક વર્ષથી ગુજરાતી ગઝલ નવો વળાંક લઈ કાવ્યસિદ્ધિના અભિનવ ઉમેષો દાખવી રહી છે ત્યારથી તેનું જે એક સુખદ અને સુભગ લક્ષણ પ્રત્યક્ષપણે વર્તાય છે તે તેની પ્રયોગાભિસુખતાનું. વસ્તુતઃ તેના આ સુરપટ પ્રયોગશીલ અભિગમે જ તેના ધ્યાનાકર્ષક વિકાસ સાધવામાં મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. આ અભિગમે જ તેના વધુ ભાવિ કલાકીય વિકાસની ક્ષિતિને ઉઘાડી આપી છે. સન્નગ ને સન્ન સર્જકોનું પ્રયોગશીલ વલણ કોઈ પણ સાહિત્ય-પ્રકારને બે ડગલાં આગળ લઈ જવામાં ઉપકારક અને સહાયક બનતું હોય છે. ગુજરાતી ગઝલ પરત્વે પણ આમ જ બન્યું છે.

ગુજરાતી ગઝલમાં બ્યારે પ્રયોગપ્રીતિની આ તાજા હવા લહેરાવા માંડી ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યના બીજા ધણા પ્રકારોમાં એવો જ પ્રયોગલક્ષી અભિગમ રપટ થઈ ચૂક્યો હતો કે થઈ રહ્યો હતો; જેમ કે ટૂંકી વાર્તા, કવિતા, લઘુનવલ, એકાંકી, નાટક ઇત્યાદિ સાહિત્ય-પ્રકારોમાં પ્રયોગાભિસુખતાનો ઝોક બરાબર વર્તાઈ રહ્યો હતો, જેણે જે તે સાહિત્યપ્રકારને વિશેષ ઉમેષ-શીલ બતાવવાનું કાર્ય કર્યું. પ્રયોગપ્રીતિનો એવો જ પાશ ગુજરાતી ગઝલને પણ લાગ્યો, ને યુવાન સર્જકોએ તેને દષ્ટિપૂર્વકતા પ્રયોગોથી શણગારવા, સમૃદ્ધ અને સત્વશીલ કરવા માંડી, જેનાં સુક્ષ્ણ હવે ઉપલબ્ધ છે ને ભવિષ્યે વધારે ઉપલબ્ધ થશે એવી શ્રદ્ધા બેસે છે.

આ પૂર્વે ગુજરાતી ગઝલમાં પ્રયોગો સંતંતર થયા જ ન હતા એમ કહેવું આય્ય નહિ કરે. સ્વ. પતીલ પ્રખર પ્રયોગાનુરાગી ગઝલકાર હતા. સંસ્કૃત અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં ગઝલ લખવાના એમના પ્રયોગો સુવિદિત છે.

શેખાદમ આલુવાળાએ પણ એ દિશામાં થોડુંકામ કર્યું હતું. વળી, ગુજરાતી ગઝલને ભાષા, પરિવેશ ભાવ-નિરૂપણ, છંદોવિધાન ઇત્યાદિ પરત્વે ઉર્દૂ અને ફારસી ગઝલોથી નોખી પાડી તેનું ગુજરાતીકરણ કરવામાં ગત પેઢીના ગઝલકારોની ધણીક શક્તિ અને સૂઝ ખર્ચાઈ હતી. તેમના એ પુરુષાર્થને પણ તેમની પરોક્ષ અપરોક્ષ પ્રયોગપ્રીતિ જ કહી શકાય. એ પેઢીના ગઝલકારોમાંથી શ્રી અમૃત ધાવલે ગુજરાતી ગઝલમાં સૌરાષ્ટ્રની તળપદી બોલીના શબ્દો અને લહેકાઓ લાવીને, શ્રી ગની દહીંવાળા, શ્રી રતિલાલ ‘અનિલ’, શ્રી શેખાદમ આલુવાળા વગેરેએ તેને શિષ્ટ છતાં ગઝલોચિત કાવ્યબાની બક્ષીને ગઝલની ભાવસંપત્તિની સમૃદ્ધિ વધારીને અને ગઝલના છંદોવિધાન પરત્વે પ્રયોગો કરીને, શ્રી મરીઝે ભાવની શક્ય એટલી સફળતાનું લક્ષ્ય વીંધીને, શ્રી શયદાએ ગઝલમાં બોલચાલની ભાષા-લઢણો નિરૂપી-પ્રયોગને તેમની પ્રયોગપ્રીતિની આંખી કરાવી હતી. આ ગઝલકારોએ જે ભૂમિકા રચી આપી તે તેમની પછીની પેઢીના ગઝલકારો માટે spring board જેવી સિદ્ધ થઈ. એ ભૂમિકા વિના આધુનિક ગઝલકારો માટે પણ ઉત્કટ પ્રયોગપ્રીતિ દર્શાવવાનું એટલું સુકર ન બન્યું હોત, કેમ કે નવીનતમ ગઝલકારોને ગઝલ-સિદ્ધિ પરત્વે કેટલુંક પાયાનું કામ કરવા પાછળ આઝાં સમય-શક્તિ ખર્ચવાનાં ન હતાં. અલબત્ત, આધુનિક ગઝલકારોએ આ spring boardની સુભગ ઉપયોગ કર્યો ને તેને આધારે ગઝલના કલાકીય વિકાસમાં વેગીલી કાળ ભરી.

આધુનિક ગુજરાતી ગઝલમાં જે પ્રયોગશીલતા

નેવા-આસ્વાદવા મળે છે તે બહુવિધ છે, આથી તેનો સંપૂર્ણ તાગ કાઢવાનું અત્યંત વિકટ છે. વળી, we are too close to the events—એટલે આને આપણને મુઝ ને પ્રભાવિત કરી જતા પ્રયોગો ભવિષ્યે એટલા મુઝકર ને પ્રભાવક ન લાગે એમ પણ બને. આમેય સમકાલીન સાહિત્યને મૂલવવાનું કાર્ય ધાણું કપરું હોય જ છે, તેમ છતાં સમકાલીન સાહિત્ય છે તેટલા જ ખાતર તેની ગતિવિધિની ઉપેક્ષા કરવાનું યે ઉચિત નથી. આથી આધુનિક ગઝલમાં થયેલા પ્રયોગોમાં કેટલાંક આગળપડતાં લક્ષણોનો તથા તેમાંથી રચાતી કાવ્યનિર્મિતિનો સદૃશ્યોત પરિચય મેળવવાનો આ નમ્ર ઉપક્રમ છે. તે સંપૂર્ણ છે એમ કોઈ ન માને. ગઝલસર્જનનું પ્રમાણ હોદ્દા દોઢ દાયકામાં એવું વિપુલ રહ્યું છે કે બધી ગઝલોને આંખ નીચેથી કાઢવાનું કામ પણ અશક્યવત્ છે. છતાં વિષયને કિંચિત્ ન્યાય મળી શકે એ માટે શક્ય એટલી વધુ કૃતિઓ જોઈ જવામાં આ લખનારે દિલચોરી નથી કરી એટલું નમ્રભાવે જણાવવું જોઈએ.

સૌપ્રથમ પ્રશ્ન એ જો કે ગઝલમાં પ્રયોગ-શીલતા એટલે શું? ખીન્ન કાવ્યપ્રકારમાં થતા પ્રયોગોથી ગઝલના પ્રયોગો કઈ રીતે જુદા પડે-પડી શકે? એ તો હવે સર્વસંીકૃત વાત છે કે ગઝલ એક વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રકાર છે, અને છતાં તે કાવ્યનો જ એક પ્રકાર છે, આથી તેમાં જે પ્રયોગો થાય તે ગઝલ તરીકેના તેના અસ્તિત્વને વધારે સમૃદ્ધ કરવા પ્રતિ તકાયેલા હોવા જોઈએ. ગઝલનું એક સૌથી આગવું લક્ષણ તે તેના દરેક શેરનું સ્વતંત્ર ભાવવિધિ, અને એવા શેરોની માળા તે ગઝલ. ગત પેઢીના ગઝલ-કારો ગઝલના આ લક્ષણને મહદંશે વફાદાર રહ્યા હતા; જો કે એ મર્યાદાને વળોટવાના પ્રયત્નો યે શરૂ

થઈ ચૂક્યા હતા, જેમ કે ગની દર્ડાવાળાની બાણીતી કૃતિ ‘ઉપવને આગમન’માં અથેતિ ભાવસાતત્ય જળવાયું છે. અદ્યતન ગઝલે આ મર્યાદા અધિક પ્રમાણમાં વળોટી દીધી છે. આદિલ મન્સૂરીની વિખ્યાત ગઝલ ‘મળે ન મળે’ તેનું એક સશક્ત ઉદાહરણ છે. ગુજરાતી ગઝલને સંબંધ છે ત્યાં સુધી આને સ્વતંત્ર ભાવવિધિ ધરાવતા શેરો સહિતની અને સાદૃત ભાવસાતત્ય ધરાવતી ગઝલો વચ્ચેની ભેદરેખા બહુ સૂક્ષ્મ બની ગઈ છે અને ઉભય પ્રકારની ગઝલો વિપુલ પ્રમાણમાં લખાતી રહે છે તેને માટે ગઝલનું અંતસ્તત્ત્વ બદલવાના, તેને વધારે સમૃદ્ધ કરવાના સાંપ્રત ગઝલકારોના પ્રયોગો કારણરૂપ છે.

ગઝલનાં અન્ય વ્યવર્તક લક્ષણો તે તેનાં કાક્ષિય-રદીકૃતી યોજના-નિબંધન, મત્લા-મક્તાની રચાન-નિર્મિતિ, કારસી છંદોનો વિનયોગ, ભાષા-ષ્ટમારત ધૃત્યાદિ. આ સર્વ પરત્વે અદ્યતન ગુજરાતી ગઝલે અનેકાનેક પ્રયોગો કરી તેમાં નૂતન ભોંય ભાંગવાનું બહોળું ને સત્તરપૂર્ણ કામ કર્યું છે-હજી યે એ પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. તે સાથે વિશેષ મહત્ત્વની વાત એ છે કે શેર યા આખી ગઝલમાં નિર્ણયિત ભાવની સૂક્ષ્મતા, સંકુલતા, અરૂઢતા, નાવીન્ય, મનોહારિતા, હૃદયરપર્શિતા તેમજ અભિવ્યક્તિની ચમત્કારિકતા, બાહ્ય અસંબંધતાની ભીતર રહેલી સંવાદિતા યા સંપદ્ધતા તથા કારસી છંદોની મર્યાદાને અતિક્રમી છન્દોવિધાન પરત્વે નવી નવી પ્રયોજના, ધૃત્યાદિ દ્વારા પણ ગઝલનું અને તેનાં બાહ્યંતર કલેવરનું નૂતન પરિમાણ પ્રગટાવવાના પ્રયોગો થયા છે. વળી, આ પૂર્વેની ગઝલની ભાષા કારસી-ઉર્દૂના પ્રભાવ-યુક્ત હોવા છતાં તેમાંથી શિષ્ટ, કાવ્યોચિત ગુજરાતી પદ્યવલિ નિષ્પન્ન કરવાના પ્રયત્નો થયા હતા. ગઝલની આ ભાષા-ષ્ટમારત પરત્વે પણ આધુનિક ગઝલે પ્રયોગો દ્વારા શી ઉપલબ્ધિ સાધી છે તે પણ તપાસવું જોઈએ.

આટલી ચર્ચા પરથી કહી શકાય કે આધુનિક ગઝલમાં પ્રયોગશીલતા, વ્યાપક રીતે જોઈએ તો, બે મુખ્ય કાંડાઓ પર વિહરતી રહી છે: એમાં એક કાંડો છે ગઝલના અંતરતત્ત્વ પરત્વેનો અને બીજો તેની બાહ્ય આકૃતિને સ્પર્શતો.

ગઝલનો સીધો સંબંધ માનવહૃદયનાં સંવેદનોની સાથે રહેલો છે. ગઝલ એ ભિન્નિકાવ્યોનો એક પ્રકાર છે, આથી અદ્યતન ગુજરાતી ગઝલોમાં સંવેદન-ભિન્નતા નિરૂપણ પરત્વે પ્રયોગલક્ષી અભિગમ ક્યાં, કેવો અતુલવાય છે તે પ્રથમ તપાસીએ. તે દ્વારા ગઝલના અંતરતત્ત્વને સ્પર્શતા પ્રયોગોની નોંધ પણ લઈ શકાશે. વર્ષોના ખેડાણને પરિણામે ગુજરાતી ગઝલ, તેની ઉર્દૂ-ફારસી ભગિનીઓની માફક, માત્ર ભિન્નિકાવ્યની મર્યાદામાં જકડાઈ ન રહેતાં તેમાં ચિંતનશીલતા, તર્કલીલા, તર્કછળ, ચિત્રાત્મકતા, વિરોધાટ-પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ, નર્ચો સૌંદર્યાતુરાગ, કૌતુકરાગિતા એમ અનેક ગુણલક્ષણો પણ મહોંચ્યાં છે. વળી, અદ્યતન ગુજરાતી ગઝલ સાંપ્રત જીવન અને જગતના moodની સાથે પણ શ્વાસ લેતી રહી છે; આથી તેની પણ તેનાં બહિર્ગત ઉપર અસર પડી છે. તદુપરાંત આધુનિક કવિતાએ અભિવ્યક્તિ પરત્વે જે અનેકાનેક રીતિઓ અને ઉપકરણો અપનાવ્યાં-પ્રયોજ્યાં છે—જેમ કે પુરાકલ્પન, images, ચોક્કસ વિષયની પરિભાષા, શબ્દલીલા, શબ્દનાં આવર્તનો, ઉપહાસ, ઉપાલંસ, આત્મતિરસ્કાર વગેરેના પ્રતિધ્વનિ પણ અદ્યતન ગુજરાતી ગઝલમાં સંભળાયા છે કે કેમ તથા તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે તે તપાસી શકાય. તે સાથે ગઝલ એક વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રકાર હોવા છતાં તેને અન્ય કાવ્યપ્રકારોનાં માળખામાં ઢાળવાના પ્રયોગો થયા છે કે કેમ અને થયા છે તો તેની સિદ્ધિ કેવીકે છે તેની પણ નોંધ લઈ શકાય.

આ બંધાને અંતેય પાયાનો પ્રશ્ન તો એ રહેવાનો જ કે આ સર્વ પ્રયોગશીલતાએ ગઝલના ગઝલ તરીકેના અસ્તિત્વને વધારે સાર્થક બનાવ્યું છે કે કેમ.

કાવ્યત્વને વધુ સત્ત્વસમૃદ્ધ બનાવવાના હેતુથી ગઝલમાં થયેલા પ્રયોગોની ચર્ચાથી આપણે આરંભ કરીએ. ‘દરવાજો ખોલ’ શીર્ષકની મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલ ઘણી જાણીતી છે. તે તેના કાવ્યસૌન્દર્યાતુલ્યને કારણે હૃદય નીવડી છે. ‘કેં ઝળહળ ઝળહળ જેવું છે, દરવાજો ખોલ!’ જેવી રહસ્યગર્ભ પંક્તિથી પ્રારંભાતી આ ગઝલનો એક શેર આ મુજબનો છે:

‘તેજ હશે કે ઝરમર? સૌરભ? કોણ હશે આ?
કેં નમણી અટકળ જેવું છે; દરવાજો ખોલ!’

અહીં ગઝલકારે જે અણુદીકું રહસ્ય છે, અપ્રગટ સૌન્દર્ય છે તેને નિર્દેશવા માટે જેવું રમણીય શબ્દવિધાન કર્યું છે! તેજ, ઝરમર, સૌરભ એ ત્રણેય વિકલ્પોમાં અવ્યક્ત સૌન્દર્યનાં કાવ્યમય ઇંગિતો રહેલાં છે. બીજી પંક્તિમાં ‘નમણી અટકળ’ દ્વારા કાંદિયો તથા તેનું સમુચિત વિશેષણ પ્રયોજીને કવિએ ભાવનો મત્સ્યવેષ કર્યો છે ને એ સર્વની ઉપર ‘દરવાજો ખોલ!’ રદીફની સાર્થકતા સિદ્ધ કરી છે.

સાંપ્રત ગઝલમાં ભાવની સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ કરવા માટે થતા પ્રયોગોના દૃષ્ટાંતરૂપે હેમંત ધોરડાની બે જુદી જુદી ગઝલોના બે શેરો તપાસવા જેવા છે. પ્રથમ શેર આ મુજબ છે:

‘આગાળી મૂગા સ્પર્શમાં સઘળું વહાવી દો;
ચુંપનને ખોલખોલ કર્યાની સઝ કહો!’

મૂગો સ્પર્શ અને વાયાળ ચુંપન એ બે વડે વિરોધ રચીને કવિએ શેરિયત સિદ્ધ કરી છે.

બીજા શેરમાં કવિની બેઘડક વિદગ્ધતા જોવા
જેવી છે:

‘જીની બગલની ગંધથી તું પણ વધુ નથી;
મારીય પાસ માત્ર આ મારું શરીર છે.’

આ શેરમાં ભાવની બલિષ્ઠતા, sensuality તથા
પરિસ્થિતિનું નકારપાણું કેવાં વિરોધાત્મક છે!

સ્પર્શનો સંદર્ભ રમેશ પારખે એક શેરમાં નવા
જ દષ્ટિકાણથી ને એટલી જ સૂક્ષ્મતાથી ઉપસાવ્યો છે:

‘હથેળી બહુ વહેંચવાળી જગા છે;
અહીં સ્પર્શ વસતા એ પ્રેતો થયાછે.’

કવિને કહેવું એમ છે કે સ્પર્શનો આનન્દ,
ચિન્તિતા વિલોન થઈ ગયાં છે, સ્પર્શોન્નિય છુટી બની ગઈ
છે, પણ તે તેમણે કેવી કાવ્યાત્મક રીતે વ્યક્ત કર્યું છે!

વેદના, આંસુ, નિઃશ્વાસ એ સર્વ પહેલેથી ગૂંચળા
પ્રિય નિરૂપ્યમાન વિષયો રહ્યાં છે, પરંતુ અઘતન
શુન્નતા ગૂંચળાકાર તેની નિરૂપણ-રીતિમાં જે પ્રયોગ-
શીલતા દાખવે છે તેને પરિણામે આ ચર્ચાઈ ગયેલા
વિષયો અને તેને વ્યક્ત કરતી બીજાંદાળ અભિવ્ય-
ક્તિમાં નવી ચમક, નવી હલત આપ્યાં છે. આના
દષ્ટાંતરૂપે નયન હ. દેસાઈનો એક શેર જોઈએ:
‘દોસ્ત, અહીં તો એકલતાનું ઈર્ષ્ય-દોષકામાં છે માપ;
આટલું ઝાકળ, આટલાં રૂસકાં રડો તો ઓહો હોહો થાય!’

અહીં એકલતાનું માપ ઈર્ષ્ય-દોષકામાં હોવાનુંકહીને
કવિએ સૂક્ષ્મ વ્યંગ કર્યો છે ને ખુદ વેદનાનો ‘ઓહોહોહો’
જેવા શબ્દ વડે ઉપહાસ કરી અભિવ્યક્તિનું નવું પરિ-
માણ પ્રગટાવ્યું છે. કાફિયા તરીકે ‘ઓહોહોહો’ જેવા
ઉદ્ગારવાચક શબ્દનો પ્રયોગ પણ ધ્યાનાર્હ બન્યો છે.

વેદનાની આવી જ વાત આધુનિક ગૂંચળાકાર કેવા
મર્મથી, આજા ઇંગિતરૂપે સૂચવી બળ છે તે ચિત્ર
મોદીના નીચેના શેર પરથી સ્પષ્ટ થશે:

‘શોધી શકશો ધર તમે મારું તરત;
સાત સપનાંનું સૂકું તોરણ હશે.’

નગરજીવનનું યંત્રસંસ્કૃતિસર્જિત અંધત્વ, જીવનની
ક્ષણિકતા તથા તેને જળાટીને ચિરંતનતાનો એકાદો
સ્ફુલ્લિગ સંસ્થાપવાની કવિની મથામણ આવા સંકુલ
ભાવને જ્યેષ્ઠ શેખડીવાળાએ સાવ નવી જ પરિ-
ભાષા વડે આ શેરમાં નિરૂપ્યો છે:

‘સુરદાસ નામે શહેરમાં કંઈ પણ કહ્યા વગર
તત્ક્ષણ નદીના શ્વાસમાં મોતી પરોવજે.’

અહીં ‘સુરદાસ નામે શહેર’ અને ‘તત્ક્ષણ નદી’ના
શબ્દપ્રયોગો અવશ્ય ધ્યાન ખેંચે છે.

આંખોમાં અચૂ ખડકાટ વહી ગયાં છે એ સાદી
વાત કવિનાની રીતે નિરૂપવા માટે ચિત્ર મોદીએ
અભિવ્યક્તિની પ્રયોગાત્મકતાથી કેવું કામ લીધું છે તે
આ શેર પરથી સ્ફુટ થશે:

‘આમ તો પર્ચાઈ છે બે આંખનો વિસ્તાર પણ,
પૂર આવેલી નદીને પટ થણી નાનો પડયો!’

અહીં બીજી પંક્તિએ ભાવની વ્યંજના સ્પષ્ટદાર
સૂક્ષ્મતાથી સાધી છે.

શેરની રોકડી બે પંક્તિઓમાં પણ ભાવ અને
શબ્દનું અનવધ સૌન્દર્ય કેવું વિલસી શકે છે તે
શ્યામ સાધુના એક શેર પરથી પામી શકાય તેમ છે.
લીનરમાં વેદનાનો ભાવ ધૂંધવનો હોય, પણ બહારનો
માણસ પરમ પ્રસન્નતા જ દાખવે એ ભાવ કવિએ
અહીં સુલભ રીતે ઉપસાવ્યો છે:

‘લુઓને રોજ કંકુની નદીનાં ચિત્ર દોરે;
નર્થો સનકાર નહીં તો લોહોમાં એણે વલો છે.’

આ શેરમાં ‘કંકુની નદા’ અને ‘લોહીનો સનકાર’
જેવા શબ્દપ્રયોગો ધ્યાન આકર્ષ્યા વિના રહેશે નહિ.

આધુનિક ગઝલકાર કેવાં નવાં નવાં કલ્પનો તેની ગઝલોમાં લઈ આવે છે ને સાર્થક રીતે પ્રયોગે છે તેનાં તો અનેક ઉદાહરણો મળી રહે. કરસનદાસ છુહારના એક શેરનું દષ્ટાંત જોઈએ:

‘આંગળીને ટાયકે ફેડો તમે;
નામ મારું એટલે એક ક્ષણ સચોટ’

અહીં ટાયકો, તેનું ફૂટું, નામ, ક્ષણો અને તેને અપાયેલું ‘સચોટ’નું વિશેષણ એ સર્વ મળીને એક નિતાંત ભાવપ્રોધ કરાવે છે.

પાસુ ડેવની એક ગઝલના તો એકથી વધુ શેરો આ સંદર્ભમાં નિર્દેશવા જેવા છે. આ મત્તાથી ગઝલ બપોરે છે:

‘કે સાવ કુંવારી અટકળ છે, લ્યો શુકન થયા!
તું યાદ, તરસ કે ઝાકળ છે, લ્યો શુકન થયા!’

અહીં ‘લ્યો શુકન થયા!’ની રદીફ તથા ‘અટકળ’ કાક્ષિયાને મળેલું ‘કુંવારી’ વિશેષણ તેની સહેતુકતાથી ધ્યાન ખેંચશે. ગઝલ આગળ વધે છે:

‘ખારી ખોલો! ચોઢડિયું ખેડું ફૂલો-નું,
ધર આપ્યું આકળવિકળ છે, લ્યો શુકન થયા!’

‘ચોઢડિયું ખેડું ફૂલો-નું’ જેવો શબ્દપ્રયોગ અહીં રસાનુભવ કરાવે છે, તો ‘ફૂલો-નું ચોઢડિયું’ ખેસવાને પરિણામે ‘ધર આપ્યું આકળવિકળ હોય’ અને તેનેય ‘લ્યો શુકન થયા!’ એમ ગણવું એ સમગ્ર કાવ્યપ્રપંચ ભાવપરિણિત સાધે છે. આ ગઝલનો એક વધુ શેર:

તું અચરજ છે, સારસ છે? રેશમતિથિ છે?
જીવતર તો ટહુકા હેઠળ છે, લ્યો શુકન થયા!’

અહીં પણ ‘રેશમતિથિ’ તથા અચરજ, સારસ અને ટહુકાનું સંદર્ભસૂત્ર તેમ જ ‘જીવતર તો ટહુકા હેઠળ છે’ જેવો પદવિન્યાસ કાવ્યપોષક છે.

છેલ્લો શેર આ ગઝલનો :

‘મરવું છે નમણી ભ્રમણાનું મહરત જોઈ;
આ એકલવાયો કાગળ છે, લ્યો શુકન થયા!’

અહીં પણ ‘ભ્રમણા’ને જોડેલું ‘નમણી’નું વિશેષણ અને તેનું ‘મહરત’ જોઈ ‘મરવા’ના નિશ્ચયનો ઉલ્લેખ તથા ‘એકલવાયો કાગળ’ એ શબ્દવિન્યાસ એ સર્વમાં કવિકર્મ જોઈ શકાય છે. જોકે આ આખીયે ગઝલ મનોજ ખંડેરિયાની વધુ બાણીતી ગઝલ ‘દરવાજો ખોલ’ના પ્રભાવ હેઠળ ન લખાઈ હોય એમ ધ્વજીએ.

હરેશ લાલનો એક શેર તેની અભિવ્યક્તિથી આવો જ નાજુક કાવ્યાનુભવ કરાવે છે:

‘માવડું વરસી પડયું રૂમલામાં,
હૂસકે રૂખી પ્રતીક્ષા, સાંજ પણ!’

વેદનાની એક ક્ષણનું કેવું મૂર્તિમંત ચિત્ર નાના માપના છન્દના આ શેરમાં કંડારાયું છે!

ગઝલમાં ચિંતનને પણ અવકાશ છે, શરત માત્ર એટલી કે તે કવિતાની રીતે આવવું જોઈએ. આ જગતના મિથ્યાત્વને નિરૂપવા માટે રમેશ પારેખ તેમના એક શેરમાં કલ્પનનો આ પ્રકારનો પ્રયોગ કરે છે:

‘પ્રકાશ એટલે અંધારું માત્ર અંધારું;
આંખમાં દશ્યની અક્ષવા બીડી રહેલી છે.’

હનીફ સાહિલ જીવનની નશ્વરતાનો ઉલ્લેખ આજા ઈગિતથી જ એક શેરમાં આ રીતે કરી લે છે:

‘દેહ માટીનો લઈ ચાલ્યા તો છો;
રાહમાં આગળ સમંદર આવશે.’

જીવન ક્ષણસંચર હોવા છતાં એવા જીવનની નશ્વરતા પ્રત્યે નિર્ભીક્ત કેળવવાને બદલે તેને વિશે વધુને વધુ ભ્રમણામાં ગૂંચવાતા જવું એમાં કોઈ પ્રગતિ

છે? કોઈ મધ્યકાલીન કવિને સહજ એવો આ ભાવ ચિત્ત મોઢી જેવા આધુનિક ગઝલકાર તેમના એક શેરમાં આ રીતે નિરૂપે છે :

‘બાલુકારી એટલી કે એક નકશાની નદી
રોજ ચિત્તામાં રહે કે પાણી ઓછું થાય છે!’

આપણે આપણાથી જ પોવાઈ જઈ રહ્યા છીએ એવો સાપ્રત જીવનનો વિપાદરેક ભાવ મનોજ ખંડેરિયાએ નીચેના શેરમાં બાહ્ય હળવાશથી છતાં અંતર્નિગૂઢ વેદનાથી વ્યક્ત કર્યો છે :

‘સેરવી કોણુ ચાલ્યું ચૂપકીથી ?
મેં મૂક્યો’તો મને જ ખીસામાં.’

આ જ ભાવ મુકુલ ચોકસી એમના એક શેરમાં સહેજ જુદી રીતે, પુગકલ્પનનો આછો આશ્રય લઈને નિરૂપે છે :

રહેજ લક્ષમણરેખા ઓળંગી અને,
ત્યાં જ મારું અપહરણ કોણે કર્યું?’

આદિલ મન્સૂરી ‘શબ્દ જેવું મળી ગયું કોઈ/ કોઈમાં શબ્દ થે વર્યું કોઈ’ એ મત્તાથી શરૂ થતી એમની એક ગઝલમાં તો આપણાં ઉપનિષદો સાથે ભવાનુસંધાન સાધી શક્યા છે. ‘શ્વેત કોરો પડ્યો હું તો/ લાલ પીળું કરી ગયું કોઈ’ જેવી અમૂર્ત ભાવનિષ્પત્તિ સાધીને એ જ ગઝલમાં કવિ બે અંતિમ શેરોમાં —

‘એક ખાલી અમરનો ગોળ કરી
મધ્યખિન્દ્ર બની ગયું કોઈ.
આખું બ્રહ્માંડ એક હાથ અને
હાથમાંથી સરી ગયું કોઈ’

જેવું અધ્યાત્મ-વિચારનું ભાવ-શિખર સિદ્ધ કરે છે.

જીવન વિશેનું ગંભીર ચિંતન પણ આધુનિક ગઝલકાર હળવી કલમે નિરૂપવાના પ્રયાસો કરે છે. સ્થાન

સાધુની એક ‘ચકા-ગઝલ’નો મત્તા ભુએ :

‘ચકા પીપળનું પાન ખર્યું છે,
ચકા જીવન તો તૂત નર્યું છે.’

આ યંચયુગમાં એક માણસને બીજા માણસથી અલગ તારવવાનું યે વિકટ બન્યું છે, તો માણસના પડછાયાઓને તો શી રીતે એકમેકથી ભુદા પાડી ઓળખવા? આ ગંભીર પ્રશ્નનું નિરાકરણ મુકુલ ચોકસીએ તેમના એક શેરમાં આધુનિક ખાનીના પ્રયોગની સહાયથી કર્યું છે :

‘ને ગૂંચવાશે અનેક એકમેકમાં છેક જ.,
લગાડો કોઈ આ પડછાયાને ગળે લેખલ.’

અહીં ‘અનેક’ ‘એકમેક’ અને ‘છેક’ જેવા સમાન ઉચ્ચારણવાળા શબ્દોનાં પ્રયોગ તથા ‘લેખલ’ જેવા અંગ્રેજી શબ્દને કાફિયા તરીકે પ્રયોજી તે દ્વારા ભાવની ચોટ આણવાનો પ્રયત્ન ધ્યાનાર્હ બન્યો છે.

‘સમ્મવામિ યુગયુગો...’ એ ગીતાવચનને આધુનિક ગઝલકાર કઈ રીતે નિહાળે છે તે તેની અલિપ્યક્તિમાં કેવાં ઓબરોનો પ્રયોગ કરે છે? દૃષ્ટાંતરૂપે શિદ્ધિપત્ર ધાનકીનો આ શેર :

‘સગલવું છું હર ક્ષણે ઈશ્વર નથી હું તે છતાં,
જરી છે આજે ય મારી ક્રોસ પરની ચઢીતર’

માણસ ઈશ્વર ન હોવા છતાં મંલવે છે, ને તે ‘યુગેયુગે’ નહિ, હર ક્ષણે, અને ક્રોસ પરની અવિરત ચઢીતર એ જ આજના માણસનો મંલવ એવી સાવ નવીન’ ભાવાલિપ્યક્તિ અહીં સોંપડે છે.

જીવનની absurdity, ખાલીપો અને અર્થરિક્તતાને વ્યક્ત કરવા માટે પણ બાહ્ય રીતે એવી absurd, અર્થરિક્ત, પ્રલાપવત ભાષા-ખાનીના પ્રયોગો કરવાનું સાંપ્રત ગઝલકારોનું વલણ રહ્યું છે, જેમાં મનહર

મોદીની બે સુખ્યાત કૃતિઓનાં દૃષ્ટાંત પર્યાપ્ત બની રહે તેમ છે:

‘હું બિધમાં બિધ જેવું ઉઘાડું,
કરે છે હજી કેમ હાંચી ગધાડું?’

*

‘અઢી ફૂટથી વધારે કેમ બિંધ્યો ?
ઉશ્વલૂતુ બિયારાને ગયો છે.’

અદ્યતન ગઝલકારોએ અલિપ્યક્તિના નાનાં વિધ પ્રયોગો કરવામાં અનેક સાધનો-ઓળરોને અપમાં લીધાં છે. પુરાકલ્પન એક એવું સખળ સાધન છે. મૂર્ધન્ય ઉર્દૂ કવિ ફિરાક ગોરખપુરીનો એક શેર છે:

‘हर लिया है किसीने सीता को
जिन्दगी है कि राम का वनवास?’

પુરાકલ્પનોના આવા પ્રયોગો આધુનિક ગુજરાતી ગઝલોમાંથી ઘણા મળી રહે છે.

નદીતટે અશ્વત્થની છાયા ફેંકળ પારધીનું બાણ વાગતાં શ્રી કૃષ્ણે દેહોત્સર્ગ કર્યો એ પુરાણકથાનું કલ્પન મનોજ ખંડેરિયે તેમના એક શેરમાં આ રીતે પ્રયોજ્યું છે:

‘મનોજ નામની એક નદીના કિનારે
તજે દોષ્ટ પીપળા નીચે બેસી શ્વાસો.’

રમેશ પારેખ એમની એક જ ગઝલમાં એક જ પુરાકલ્પન બે લિન્ન લિન્ન રીતે નિરૂપે છે:

‘આ મારા હાથમાં દમયંતી પાણું શોધું છું;
મેં મૃત મત્સ્ય અહીં એકઠાં કરેલાં છે.’

અને

‘હે મારા હાથ, આ દમયંતી વેડા ફેગટ છે;
મત્સ્ય જીવે છે અને જળ મરી ગયેલાં છે.’

એક ગઝલના જુદા જુદા શેરોનું ભાવવિશ્વ સ્વતંત્ર હોઈ શકે છે એ ગઝલની સ્વરૂપગત વિશેષતાનો અહીં કવિએ

પૂરતો લાભ ઉઠાવ્યો છે. પ્રથમ શેરમાં સંજીવની-શક્તિની શોધનો મંકેત કરે છે, કેમ કે મૃત મત્સ્યરૂપ નિર્જીવ ભાવરૂપને તેની પાસે શેષ છે. બીજા શેરમાં તેનો જ તેઓ છેદ ઉરાડે છે, કેમ કે મત્સ્યરૂપ ભાવરૂપને તો જીવિત છે—તાતાવરણ જ મરી ગયેલું છે, આથી સંજીવની—શક્તિની શોધ મિથ્યા છે.

મનસુખ વાઘેલાએ તો એક આખી ‘મિથિકલ ગઝલ’ જ લખી છે, જેમાં પ્રભાતી નાભિમાંથી કમલા-સનસ્થિત વિષ્ણુ ભગવાનનું પ્રગટવું, ચરણમાં તીર વાગવા છતાં ધૂમતા રહેતા શ્રી કૃષ્ણનું લીલાછળ, સીતાનો ભૂમિપ્રવેશ, ઈત્યાદિ પુરાકલ્પનોનો વિનિયોગ થયેલો છે. આ કથાઓ હિન્દુ પુરાણોની જ હોય એવી મર્યાદા સંપ્રત ગઝલકાર ન જ સ્વીકારે. ઉપરોક્ત ગઝલના મત્સ્યમાં જ ખિસ્તી દંતકથાનો ઉલ્લેખ છે:

‘હજી ય ઈવ ને આદમના હોઠ ભૂખ્યા છે;
ને સર્પ વાત કરે છે હજી ય ફળ વિષે!’

હરકિશન જોશી તેમના એક મત્સ્યમાં દંતકથાના સમયને નિકટ આણે છે:

‘દૂનાવવા કે બાળવા બેસો કબીરને?
કોની ફળીમાં ફેંકશું દાતણની ચીરને?’

પરખત પરમારની ‘પુત્ર’ સંબોધનને વારંવાર પુનરાવર્તિત કરતી એક ગઝલના એક શેરમાં પણ પુરાકલ્પનનો પ્રયોગ આસ્વાદ્ય બન્યો છે:

‘સૂર્ય ને કુન્તાની વચ્ચે ઢાણું છે?
પુત્ર! કયાંથી ગર્ભ જેવા રંગ દૂંકયા?’

સંપ્રત નગરજીવનની વિષમતા તેને અનુરૂપ બાનીમાં નિરૂપવી એ આધુનિક ગુજરાતી ગઝલકારનો પ્રિય (અને હવે બહુ પુનરાવર્તિત) ઉપક્રમ બની રહ્યો છે. તેમાં ભાષા, પ્રતીકા, કલ્પનો, છન્દ, લય ઈત્યાદિ વિશેના અનેકવિધ પ્રયોગોનો અવકાશ મળ્યો છે.

હેમંત ધોરડાએ વેસથાજીવનને વિષયસ્થ કરતી એક બહુ સુંદર ગઝલ લખી છે. મુસલસલ ગઝલને તો તે એક નમૂનો છે જ. એ ગઝલનો આ શેર ધ્યાનો:

‘મારો ઉલ્લેખ થતાં એનું હસીને થૂંકવું;
નામથી ગાળ મુઘી ગળકામાં લાવે છે મને.’

અહીં પરિસ્થિતિનું બરબટપાણું ને તેની ભીનરી વેદના ‘થૂંકવું’, ‘ગાળ’, ‘ગળકો’ જેવા કઠોર શબ્દોના પ્રયોગથી કેવાં ઊપસી આવ્યાં છે!

આજ ગઝલકાર તેમની એક અન્ય ગઝલમાં ‘ટ્રાન્સફર’ ‘કુકરી’, ‘રેગ’, ‘રોલ’, ‘એકઝોસ્ટ-ફ્રેન’, ‘બોડાની લેસ’, જેવાં પ્રતીકો દ્વારા આધુનિક જીવનની વિષમતા-વ્યર્થતાને આલેખે છે. અદ્દમ ટંકારવી અને મનહરલાલ ચોકસીએ તો સંપૂર્ણ ‘સિન્થેટિક’ ગઝલો જ લખી છે. અદ્દમની એક ગઝલમાં સ્મરણોની સૌરભ નહિ, પણ ‘વાદોનાં પરક્રુગ્મ’ ઊડે છે; સુંવાળાં નહિ, પણ ‘ડનલોપી’ સપનાં આવે છે; ફૂલ ‘ચમન’ માં નહિ, પણ પ્રિયતમા ની ગદીના ‘લેમ્પપોસ્ટ’ પર ખીલે છે ને તેય ‘સાડ વોશ્ટ’ નું!

નગરજીવનની મુખ્યત્વે વિષમતાઓ અને તળગન્ય વિષયના આલેખન-પ્રાયુર્થે ગુજરાતી ગઝલની ભાષા અને બાનીની સખત ઈબારતને ધરમૂળથી બદલી નાખી છે. એક સમયે ગુજરાતી ગઝલમાં ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દોની બહુલતા વર્તાતી; આજે તેમાં અંગ્રેજી શબ્દોની વસતિ વર્તાય છે.

રમેશ પારેખે તેમની ‘કાગડો મરી ગયો’ શીર્ષકની એક ગઝલમાં લગભગ એક આખી પંક્તિ જ અંગ્રેજીમાં લખી છે:

‘રમેશ, આમ કાગડાની જેમ તું કરાંજ મા;
You...stop... stop ...stop ... now કાગડો
મરી ગયો!’

આમેય ‘કાગડો મરી ગયો’ જેવી ગદ્યાળુ બલ્દે છાપાળવી રદીક પસંદ કરી તેમાંથી ગઝલ નીપજવવાનો પારેખનો પ્રયોગલક્ષી કસબ નોંધપાત્ર બન્યો છે એક અન્ય ગઝલમાં આજ કવિ એક શ્લોકમાં ચે આવો જ લાપા-પ્રયોગ કરે છે:

‘હાથ પોતાની વ્યંજના લૂંટારી ખેડે છે;
લૂંટાવું એનું cold printમાં લૂંટાવું તે.’

હર્ષદેવ માધવ તો રદીક તરીકે જ તેમની એક ગઝલમાં ‘થેન્ક યુ’ જેવા અંગ્રેજી શબ્દોને પ્રયોજે છે:

‘પ્રેયસીના હાથમાં મૃગજળ મળ્યાનું થેન્ક યુ;
આંખમાં બે-પાંચ રહેવા પણ મળ્યાનું થેન્ક યુ.’

પણ આધુનિક ગઝલકારોએ કેવળ અંગ્રેજી શબ્દોની પાછળ જ દોટ મૂકી છે એમ કહેવામાં ન્યાય નહિ થાય. એ તો સુવિદિત છે કે ગુજરાતી ગઝલની બાનીનું સંમાર્જના-સંશોધન કરવામાં અદ્યતન ગઝલકારોનું પ્રદાન અત્યંત મૂલ્યવાન છે. ગઝલને લાવાનુરૂપ લાપા-બાનીથી કાવ્યાત્મક બનાવવામાં તેઓના પુરુષાર્થે પ્રશસ્ત્ય પરિણામો આપ્યાં છે. એ માટે આ ગઝલકારોએ જરૂર વર્તાઈ ત્યાં અંગ્રેજી શબ્દોનાં છાંટણાં છાંટવા ઉપરાંત એક તરફ પ્રશિષ્ટ બાનીને કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગમાં લીધી છે; તો બીજી તરફ લોકબોલીના અને બોલચાલના શબ્દો તથા લઘુણોને પણ ખારસાં કામે લગાડ્યાં છે.

અંગ્રેજી શબ્દોના પાશ સહિતની હેમંત ધોરડાની એક ગઝલનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ જ કવિએ તેમની અન્ય ગઝલમાં આવી પ્રશિષ્ટ બાની પણ પ્રયોજી છે:

‘ખેંચાવું નિત નવીન ક્ષિતિજ સ્પર્શના વહનમાં;
ભીના વલણના તંત્રો તૂટે રૂપી જવાનું.’

શિલ્પિન થાનકી તેમની એક બાણીતી ગઝલમાં ‘હરીતિમ’, ‘ધૂસરતર’, ‘મધુમાસ’, ‘કિંકુક’, ‘વાતાસ’,

જેવી પ્રશિષ્ટ પદાવલિ લાવ્યા છે. જયદેવ શુક્લના એક શરમાં 'ચતુર્વેદી દિશા ઓઢીને ખેઠા/અરંગી રંગને ઘૂંટ્યા કરું છું' જેવી પ્રશિષ્ટ બાની સાંપડે છે. રાજેન્દ્ર શુક્લની ઘણીક ગઝલો તેમાંના સંસ્કૃત શબ્દોના વિનિયોગને કારણે ધ્યાનાકર્ષક બની છે. તેમણે 'બારમાસી' જેવા મધ્યકાલીન કાવ્યપ્રકારને ગઝલમાં ઢાળીને અદ્યતન ગઝલની પ્રયોગપ્રીતિનું એક નવીન પરિભાષણ ઉપસાવ્યું છે. એમની એક ગઝલના બે શેરો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત લઘુકાવ્યો-મુક્તકોની ચિત્રાત્મકતાનો ખ્યાલ આપે તેવા બન્યા છે: 'સોનાસળી—સોનાસળી રમતાં રહે કામળ કિરણ; તડકા વિખેરોતો રહે આકળ-પરોવ્યા વાળ પર.'

અને

'કૈં વેલણુદા, કૂલપત્તી, એક લાતીગળ ગઝલ;
કૈં રેશમી શબ્દોનું આધું પોત વણીએ શાળ પર.'

ચિત્રાત્મકતાના સંદર્ભમાં ચિનુ મોદીનો આ શેર પણ સૌન્દર્યતુલ્ય કરાવે છે:

'આખે ખેતર ગાઢ આડાખીડ લીનું લીનું લયતું ધુમ્મસ
રથને તોડી સાત અરબી ઘોડાટાળું ચરતું ધુમ્મસ.'

ખીન અંતિમે લોકખેલીના શબ્દો-લઢણો પ્રયોજી તે દ્વારા ગઝલસિદ્ધિનું નવું પરિભાષણ પ્રગટાવવાનો આધુનિક ગઝલકારોનો અભિગમ પણ ફળદાયી નીવડ્યો છે.

શિલ્પિન ધાનકીએ 'મીણુ જેડા થઈ વિલા પથ્થર ડિસે/રપર્શ—જે શુભેરજે અવસર ડિસે'—થી શરૂ થતી એક આખી ગઝલ કચ્છી ખેલીમાં આખી છે. ગુજરાતી ગઝલનો આ એક કદાચ સર્વથી અપૂર્વ ફાટો છે.

નયન હ. દેસાઈએ લખેલી એક આંચલિક ગઝલમાં સૂરત જિલ્લાની લોકખેલીના 'અહૂરી', 'રાસ-વા', 'હાંગણુહૂં'ગણુ', 'પડાળી', 'મોભારો', 'ઝોંડર',

'પડો', 'અણહારો', 'લંઠોડા', 'થુંસા', 'ખૂંપારો', 'લૂખિ-યું', 'અણવટ', 'આફતીફ', જેવા ઘણા શબ્દો પ્રયોજી ગઝલનો એક નવો જ ચહેરો ઉપસાવ્યો છે.

મનહરલાલ ચોકસી તેમની 'સૂરતી ગઝલ'માં પણ સૂરતી ખેલી નિરૂપે છે. તેનો એક શેર:

'એક હેરીમાં ઊતું સપતું સરસ,
પણ કાઈના ધ્યાનમાં આઈવું નહોં.'

સૌરાષ્ટ્રી લોકવાણીના શબ્દો-લઢણો તો આધુનિક ગઝલોમાં પ્રચુર પ્રમાણમાં નિરૂપાય જ છે. વિનોદ જોશીનો આ મત્તા જુઓ:

'ફાંસ જરા શી વાગી ગઈને વાંસ જેવડું ખટકે છે કંઈ
અંદર અંદર;
પરખારું લે, હડી કાઢતું હાંફી જઈને અટકે છે કંઈ
અંદર અંદર.'

તો ખીજી તરફ ગઝલમાં પ્રયોજાતી ભાષાના નવા નવા કાકુઓ પ્રગટાવી તે દ્વારા કાવ્યસૌન્દર્યને નિખારવાના પ્રયોગો સાંપ્રત ગઝલકારો કરતા રહ્યા છે. કરસનદાસ લુહારનો આ શેર જોઈએ:

'અય લડકે લોગ, જેરસે તાલી બનઈએ—
જીવતરની શેરીએ હું મદારીના ખેલ શો!'

અહીં પ્રથમ પંક્તિ પૂરી હિન્દીમાં લખાઈ છે, છતાં કાવ્યવિષય સન્દર્ભે તેનું ઔચિત્ય છે જ.

ગઝલની ભાષામાં દષ્ટિપૂર્વક બરછટતા લાવવાના પ્રયોગો પણ જોવા મળે છે. રવીન્દ્ર પારેખની એક ગઝલનો પ્રારંભ આ પંક્તિથી થાય છે:

'કયા સૂવરના બચ્ચાએ ફેંકી દાતણની ચીરી?'

ભાવ કે ભાષાપ્રયોગ અંગેનાં inhibitionsમાંથી સાંપ્રત ગઝલકાર મુક્ત થઈ ગયો છે. હેમંત ધોરડાનો આ શેર તેનું એક દર્શાવ છે:

‘ટપકે ન આંખથી કે એ છલકે ન લિંગથી;
અળગત રુધિરને ન મળે કાઈ ધાવ પણુ.’

આધુનિક ગઝલકાર તેની ગઝલોમાં શબ્દોને રમાડે છે, લડાવે છે, શબ્દલોલા કરે છે, શબ્દનાં આવર્તનો-માંથી અલિપ્યકિતની નવી નવી છટાઓ નિપજાવવાની મથામણ કરે છે. આદિલ મન્સૂરીના આ શેરમાં શબ્દ-પુનરાવર્તનની લીલા જોવા જેવી છે:

‘સૂરજ થૈ શકવાની ઊજળી ક્ષણની વચ્ચે
ઝાકળ ઝાકળ ઝાકળ જેવું રણની વચ્ચે.’

આ લખનારની ‘ગઝલખઝલ’ અને ‘વજેરે’ ગઝલોને આ સંદર્ભમાં નિર્દેશી શકાય.

હર્ષદેવ માધવે લખેલી ‘માંગડાવાળાની ગઝલ’માં એક શેરની ભાષા-ઉપારત જુઓ:

‘આહ! હી હી હી! આહ! આહ!
ચોતરફ એકાંતના બસ ખીજડા.’

અહીં પ્રથમ પંક્તિના ઉદ્ગારવાચક શબ્દોનું ઔચિત્ય માંગડાવાળાની પ્રેતસૃષ્ટિની કથાના સંદર્ભમાં સુપેરે સમન્વશે. રાજેન્દ્ર શુક્લનો એક શેર છે:

‘છેદું, ઘસું, તપાવું, શ્વસું શબ્દશબ્દને;
અવતારવા કદાચ મથું છું અવાકને.’

આ શેર સાંપ્રત ગઝલકારના શબ્દ પ્રત્યેના અભિગમને સ્પષ્ટ કરે છે.

આધુનિક ગઝલકાર તેની ગઝલોમાં ક્યારેક વિરલ શબ્દકર્મ પણુ કરે છે. નવાંનવાં ક્રિયાપદો વજેરેનું સર્જન કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ નોંધનીય છે. સ્વ. મણિલાલ દેસાઈએ ‘રસ્તા’ પરથી ‘રસ્તાય’ કર્યું તેના પડલા આજ સુધી રહ્યા છે ને ‘વૃક્ષાય’ ‘જંગલાય’ જેવા શબ્દપ્રયોગો નવી ગઝલોમાં જોવા મળે છે. એસ. એસ. રાહીનો એક શેર ઉતારીએ:

‘કાચમાં ચેતાય છે લીનો સૂરજ;
સ્થામ કીકી શું કરે ગોગલ્સમાં!’

અહીં ‘ચેતાય’ જેવો શબ્દ-પ્રયોગ પ્લાનાઈ છે. બકુલેશ દેસાઈએ એમના એક શેરમાં વળી જુદા પ્રકારનું ભાષાકર્મ કર્યું છે:

‘લગભગતાને ચહેરો શોધી શોધી થાક્યા;
દર્પણથી અંબર્ષ જઈશું ચાલ ફરીથી.’

ગઝલને નવા નવા પરિવેશમાં મૂકવાની, નવીનતા પરિભાષા વડે આલેખવાની સાંપ્રત ગઝલકારોની પ્રવૃત્તિ પણુ ખાસ નોંધપાત્ર છે. એનાથી ગઝલને ભાવસાતત્યનું નૂતન પરિમાણ મળ્યું છે તથા ગઝલના નિશ્ચયમાન વિષયોની અસિનવ ક્ષિતિએ ઊઘડી છે. થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ. મનોજ ખંડેરિયાએ અદાલતની પરિભાષામાં આખી ગઝલ લખી છે, જેમાં ‘રીઠા શુનેગાર’, ‘શકમંદ હાલત’, ‘સજા ખાધેલ આરોપી’, ‘જસાચિટ્ટી’ જેવા શબ્દપ્રયોગો સાંપડે છે. હનીફ સાહિબે ‘રહસ્યોદ્ઘાટકની ગઝલ’ લખી છે, પણુ તેમાં તેઓ વળી આવી ફોજદારી ભાષાથી વેગળા રહી ચીકો ચાતરે છે. નયન હ. દેસાઈએ ‘ભૌમિતિક ગઝલ’ રચી છે, જેમાં ભૂમિતિના પારિભાષિક શબ્દો—જેવા કે ‘વક્ર રેખાઓ’, ‘કંપાસ’, ‘કોણમાપક’, ‘કાટખૂણો’, ‘સમાંતર રેખા’, વજેરેનો વિનિયોગ કર્યો છે. આ લખનારની ‘દરિયાઈ ગઝલ’નો આ સંદર્ભમાં ઉલ્લેખ કરી શકાય.

ભાષાને વિષય કરીને પણુ આધુનિક ગઝલકારોએ ગઝલો લખી છે. આદિલ મન્સૂરીની ‘કે બહુ લિરસો હતો લપસી ગયો’થી શરૂ થતી કે આ લખનારની ‘કંછાની ગઝલ’ કે અદમ ટંકારવીનું ‘ભાષાભવન’ આ સંદર્ભમાં ઉલ્લેખપાત્ર છે. ટંકારવીએ તો પાછી આ ગઝલને સોનેટના આકારમાં કંડારી છે.

ગઝલને બીજા કાવ્યપ્રકારોનાં માળખાંમાં ઢાળવાના સાંપ્રત ગઝલકારોએ કરેલા પ્રયોગો અત્યંત નોંધપાત્ર છે. સૉનેટ, ગીત, ભજન, ગરબો, હાઈકુ, કથાકાવ્ય ગઝલેતર આ કાવ્યપ્રકારોમાં ગઝલને ઢાળવાના પ્રયોગો થયા છે. (દાયકાઓ પહેલાં ‘ગઝલમાં ગીતા’ અને તાજેતરમાં ‘ગઝલમાં સત્યનારાયણની કથા’ના પ્રયોગો થયા છે, પણ તેમાં તો મુખ્યત્વે ગઝલી છન્દોનો જ આશ્રય લેવાયો છે.) થોડાંક દૃષ્ટાંતો નોંધીએ :

જવાહર બક્ષીએ ‘તારા જવાનું બ્યારે મને રે લોલ/આકાશ મારી આંખમાં ટોળે વળે રે લોલ’ એ મત્સાથી આરંભાતી ગઝલમાં ગરબાનો; હરીશ મીનાશ્રુએ ‘કપોળઠદિપત માણસ ઊંડે પવનપાતળી પળમાં હોજી/મીંડાને પૃથ્વી માની લૈ ભંચકી લઈ અટકળમાં હોજી’થી શરૂ થતી ગઝલમાં ભજનનો, માધવ રામાનુજે ‘એક એવું ઘર મળે આ વિશ્વમાં/બ્યાં કશા કારણ વિના પણ જઈ શકું’માં સૉનેટનો (એમાં કવિએ કાફિયા દર ચોથી પંક્તિએ મેળવ્યા છે, ને અંત્ય બે પંક્તિઓ કાફિયાયુક્ત છે); મનોજ ખંડેરિયાએ ‘ટપકે નેવાં/આજે તો અવકાશે/છલકે નેવાં’માં હાઈકુનો (જેમાં ‘ટપકે’ ‘છલકે’,...કાફિયા અને ‘નેવાં’ રદીફ છે); દ્રુવ શુક્લે ‘આંધળાનો હાથી છું હું છુટી મારી કડી-સાંકળી/ક્રમ કરતાં હું પ્રવેશ કરું કે નામ તમારું ગલી આંધળી’માં અથવા આ લખનારે ‘મંલવના સૂર હવે ખેરવે નહીં કદીય લીલો અંજવાસ મારે ઉંખરે/ઘટનાના લોપ કરું પીળું વેરાન ભરે સૂકાભઠ શ્વાસ મારે ઉંખરે’થી શરૂ થતી રચનામાં અથવા નયન હ. દેસાઈએ ‘અરરરૂ જાનામાના ઊતરે કાળાપોળા ઓળા/અરરરૂ આંખે અંધારાંને કરવાં ખાંખાંખોળાં/અરરરૂ ખાઈજી, જી જંગ જતી વરસાની દુર્દીપના/અરરરૂ ખાઈજી, ઉપર પાછા પચી ચોક ગપ-

ગોળા’માં (મરશિયા-શૈલીના) ગીતનો; જ્યંત પાંડે ‘રમતાં રમતાં લડી પડે લૈ માણસ છે/હસતાં હસતાં રડી પડે લૈ માણસ છે!’થી શરૂ થતી ગઝલમાં બાળ-ગીતનો, જ્યેન્દ્ર શેખડીવાળાએ ‘ઝરમર પળભર ગગન અકળ પર/સરવર મનભર પવન કમળ પર’માં ડિંગળી કાવ્યનો (વળી આ રચનામાં બબ્બે કાફિયાઓનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે) કે હર્ષદેવ માધવે ‘માંગડા-વાળાની ગઝલ’માં અથવા રવીન્દ્ર પારેએ ‘વૈતાલની ગઝલ’માં કથાકાવ્યનો રંગ ઉપસાવ્યો છે.

ગઝલના બંધારણમાં કાફિયા-રદીફ વિશિષ્ટ ભૂમિકા ભજવે છે. તે પરત્વે પણ સાંપ્રત ગઝલકારની પ્રયોગ-લક્ષી મથામણો નોંધ શકાય છે. ગઝલમાં ભાવસાતત્ય સિદ્ધ કરવા માટે ‘પીંછું’, ‘રેતી’ ‘દરિયો’ વગેરે જેવી એકશબ્દી રદીફો વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રયોજી ગઝલનું આંતરિક (તેમ જ બાહ્ય પણ) કાઠું બદલવાનો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ થયો. તે સાથેજ ‘બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે’ (મનોજ ખંડેરિયા), ‘કાગડો મરી ગયો’ (રમેશ પારેખ), ‘ઘર, ઉંખર ને ફળિયામાં’ (આ લખનાર), ‘રામ બોલો લાઈ રામ’ (અરુણ દેશાણી) જેવી પ્રલંબ, ‘ભરચકપણું’ (એસ. એસ. રાહી) જેવી વિશિષ્ટતા ‘ઓખા’ ‘નોખા’ જેવી ટૂંકા-એકાક્ષરી રદીફો પણ પ્રયોજાતી રહી છે. આગલી પેઢીના ગઝલકારોએ પણ આ પ્રકારના પ્રયોગો રદીફ પરત્વે કર્યા છે.

કાફિયા સંબંધે સાંપ્રત ગઝલકારોનો અભિગમ વિશેષતઃ પ્રયોગલક્ષી રહ્યો છે. ઉર્દૂમાં જેને ‘પામાલ’ (અર્થ વપરાશથી ચમત્કૃતિ શુભાવી ખેટેલ) કાફિયા કહે છે તેને ત્યજવાનું વલણ સાંપ્રત ગઝલકારોનું છે, જે પ્રશ્નરૂપ છે. (જેકે એક કાળે પામાલ ન લાગતા હવે પામાલ લાગે છે, પણ એ અલગ વાત થઈ.)

રમેશ પારેખ તેમની 'કાગડો મરી ગયો' શીર્ષકની ગઝલમાં 'સાલ', 'ખનાવ'ની સાથે 'Now' જેવા કે આ લખનાર તેની 'ફેલ્ટમાં' શીર્ષકની ગઝલમાં 'કબર', 'ટશર', 'પાનખર'ની સાથે 'Interior' જેવા અંગ્રેજી શબ્દોને કાફિયા તરીકે પ્રયોજતાં ખંચકાયા નથી. નયન હ. દેસાઈએ તેમની એક ગઝલમાં ત્રણ ત્રણ કાફિયાઓનો અતિ વિશિષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે. તેનો મત્તા જુઓ :

‘કાળ વગરની કાળ ઉપરથી પાંખ વગરનું પીંછું
થઈએ, ટહુકો થઈએ છટકી જઈએ;

ચાલ હવે જાતી વીંધીને આંખ વગરનું આંસુ
થઈએ, રૂમો થઈએ, પીગળી જઈએ.’

અહીં ‘પીંછું’, ‘ટહુકો’ અને ‘છટકી’ તથા ‘આંસુ’, ‘રૂમો’ અને ‘પીગળી’ જેવા ત્રણ ત્રણ કાફિયાઓનો સાથે ઉપયોગ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના નહિ રહે.

મનહર મોદીએ ‘કાફિયા-સાંકળીની મત્તા-ગઝલ’ લખી છે. આ લખનારે રદદી-કાફિયા વિનાની તથા છેલ્લા અધૂરા શેરવાળી ‘ક્યાં શોધું?’ શીર્ષકની ગઝલ લખી છે.

ગઝલના ઇન્દોવિધાન પરત્વે પશુ આધુનિક ગઝલ-કાર પ્રયોગલક્ષી અભિગમ દાખવી રહ્યો છે. ફારસી છંદો હજી એ ગઝલમાં પ્રમુખપણે પ્રયોજાય છે, જનાં સાંપ્રત ગઝલકાર ફારસી છંદોની મર્યાદામાંથી મુક્ત થતો જાય છે. અલખત, અક્ષરમેળ સંસ્કૃત વૃત્તો ગઝલમાં પ્રચલિત થવાનો પ્રશ્ન નહિવત છે, પણ લયાત્મક, માત્રામેળ છંદો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ગઝલમાં પ્રયોજવાનું આજના ગઝલકારનું વલણ ઊઘડતું આવે છે. એ માટે તે ક્યારેક ક્યારેક છાપા, ચોપાઈ, દોહરા, મનહર, ગીતના લયો વગેરેને અજમાવે છે. દા. ત. રાજેન્દ્ર શુક્લની મનહર ઇન્દમાં રચાયેલી એક ગઝલનો શેર જુઓ :

‘કાઈ વેળા એમ તારી આવી જતી યાદઃ
ઝોરડાની હીવાસે હો અટકતું મોન!’

અટપટા અને અપ્રચલિત ફારસી છંદો પરનો આજના ગઝલકારનો કાબૂ આગલી પેઢીના ગઝલકારોના તેવા કાબૂની તુલનાએ એકંદરે ઊતરતો ગણાય, પરંતુ તેનું સાદું તે ઉપર નિર્દેશ્યા તેવા માત્રામેળનાં કે લયાત્મક છંદમાખ્યમોના વિનિયોગથી વાળવા લાગ્યો છે. ગુજરાતી ગઝલના ઇન્દોવિધાનનું નવું જ પરિમાણ ભવિષ્યે તેમાંથી ઊઘડે તો નવાઈ નહિ.

આગલી પેઢીના ગઝલકારોની જેમ સાંપ્રત ગઝલકાર પણ ગઝલમાં લાંબા અને ટૂંકા બંને પ્રકારના માપના છંદો પ્રયોજવા પ્રતિ સન્મગ તો છે જ-શરત માત્ર એટલી કે આંતરિક આવશ્યકતા ઇન્દોવિધાનની જનની હોય. એક તરફ ‘દર્પણોએ પ્રશ્ન પૂછ્યા સાત છે કે હું તમે છું ને તમે માણસ નથી’ (હરીશ મીનાશ્રુ) કે ‘માણસ ઉર્ફે રેતી ઉર્ફે દરિયો ઉર્ફે રૂખી જવાની ધટન ઉર્ફે’ (નયન હ. દેસાઈ) કે ‘દિવસ પશુ હવે તો મને દે છે જસો અનાગત ધડીના પ્રહારો ખતીને (જયેન્દ્ર શેખડીવાળા) કે ‘અરે, મારા આ હાથ છે જડલરત ને ઉપર આંગળીઓ અલણ્ય એક-બે (રમેશ પારેખ) જેવા પ્રલંબ છંદો આજની ગઝલોમાં પ્રયોજાય છે, તો ખીજી તરફ ‘ક્યાં સુધી ફેલાઈ હું / ચાર ખંડો, સાત સમંદર’ (રાજેન્દ્રસિંહ જોડેજી) કે ‘ચાલો હવે મહાલો હવે છોડી રજો કાલો હવે (મનહર ચરાડગા) જેવા ટૂંકા છંદોમાં પણ ક્વચિત ગઝલો લખાય છે.

આ ઉપરાંત ઇન્દોવિધાન પરત્વેના આધુનિક ગઝલકારોના અભિગમમાં ટેલોક પ્રયોગશીલતા પણ જેવા મળે છે. ગઝલમાં સામાન્ય રીતે એવું ઇન્દોવિધાન અપનાવાતું રહ્યું છે કે ગઝલની બધી જ પંક્તિઓ

એક જ છન્દના એકસરખા માપમાં લખાય, પણ સાંપ્રત ગઝલકારોએ તેમાં અવનવા પ્રયોગો કર્યા છે. દા ત. શ્યામ સાધુની એક ગઝલનો મત્લા આ પ્રમાણે છે:

‘કયાંક ઝરણાની ઉદાસી પથ્થરો વચ્ચે પડી છે,
કયાંક તારી યાદની મોસમ રડી છે!’

અહીં બંને પંક્તિઓમાં છન્દ તો એક જ છે, પણ પ્રથમ પંક્તિથી બીજી પંક્તિ ટૂંકી છે. આ જ ગઝલના મત્લા પછીના શરમાં કવિએ પંક્તિઓના માપ પરત્વે ઊલટો ક્રમ અપનાવ્યો છે, અર્થાત્ પ્રથમ પંક્તિ ટૂંકી છે ને બીજી તેનાથી દીર્ઘ.

જ્યેન્દ્ર શેખડીવાળાએ ‘પ્રલાપ’ શીર્ષકની તેમની એક ગઝલમાં છન્દોવિધાન પરત્વે ઘણો અવનવો પ્રયોગ કર્યો છે તેમાં તેઓ એક છંદ નિયત કરી તે પછી પ્રત્યેક શેરે ચરણ વધારતા ગયા છે—આ રીતે:

‘તું પવન છે,

તું જ વન છે.

આવ, મારાં રોમ-પર્ણે

રેશમી ઝાકળનું મન છે.

સ્વપ્ન હાથોહાથ તે આપું હવે

એકદંડિયા મહેલનું કેદી ગગન છે.

સાવ છેલ્લા શ્વાસને સ્પર્શી પૂછું હું તને કે:

તું સ્મરણ છે, કે પીડાના દૈત્યનું પુનરાગમન છે?’

આ પ્રયોગની બીજી વિશેષતા એ છે કે તેમાં કવિએ ત્રિકાણાકાર ગઝલ કંડારી છે. આધુનિક કવિઓની જેમ આ ગઝલકારે પણ રચનાની બાહ્ય આકૃતિ પરત્વે અખતરો કર્યો છે.

આવા જ આકૃતિ-વિધાનનો કદાચ વધારે સાર્થ

પ્રયોગ આદિલ મન્સૂરીના ‘ગઝલકુંભ’નો છે. તેમાં તેમણે શેરોની મુદ્રણ-વ્યવસ્થા એવી રીતે પ્રયોજી છે કે તેમાંથી કુંભની આકૃતિ ઊપસી રહે, પણ કવિ અહીં કેવળ આવી બાહ્ય આકૃતિ કંડારવા પૂરતા જ સીમિત નથી રહ્યા; તેમણે એ બાહ્યકૃતિ સાથે ગઝલના અંતરતત્ત્વનો પણ સંવાદ સાધ્યો છે. ‘કુંભ’ની સાથે આપણા જે આધ્યાત્મિક-ધાર્મિક અધ્યાસો સંકળાયેલા છે તેને પણ કવિએ ‘ગઝલકુંભ’માં, ‘આયમન’, ‘નદી’, ‘અમૃતકુંભ’, ‘મૌનપ્રયાગ’, ‘જટા’, ‘ગુણધર્મ’, ‘ત્રિશળ’, ‘શંખનાદ’, ‘ધ્વજ’ ‘સંગમ’, ‘સરસ્વતીનો પ્રવાહ’ જેવા શબ્દો પ્રયોજીને ઊપસાવ્યા છે.

કાફિયા-રદીફ, છંદ, મત્લા, મક્તા વગેરે સંબંધમાં ગઝલમાં પ્રવર્તતી ઘણી ખરી રૂઢિઓને તોડીફોડી નાખી આધુનિક ગઝલકારોએ ગઝલનું સાવ અભિનવ સ્વરૂપ ઊપસાવવાના જે પ્રયોગો કર્યા છે તેનાં બીજાં થોડાંક પાસાં પણ જોઈએ. મક્તા એટલે ગઝલનો છેલ્લો શેર, જેમાં કવિ પોતાનું નામ-ઉપનામ સાંકળી લઈ શકે. ઘણીખરી આધુનિક ગઝલોમાં મક્તા હોતો જ નથી, એટલું જ નહિ રમેશ પારેખ જેવા ગઝલકારે તો મક્તા ગઝલનો છેલ્લો જ શેર હોય એવા રૂઢ નિયમને પણ ફગાવી તેમની એક ગઝલમાં મત્લા પછી તરત જ મક્તા ને પછી બીજા શેરો લખ્યા છે.

કિસન સોસાએ ‘ખંડિત સ્વપ્નના અવશેષ’ શીર્ષકની તેમની એક રચનામાં ગઝલના સમગ્ર બાહ્ય કલેવરને બદલવાનો પ્રયોગ કર્યો છે. ગઝલ એટલે મત્લા, શેરો અને મક્તા-એમ બધાં પંક્તિઓની માળા એવું કલેવર સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલું છે, પણ આ કૃતિમાં સોસાએ જુદું જ રચનાવિધાન કર્યું છે. એમાં પહેલી બે પંક્તિઓ (મત્લાને બદલે) સ્વતંત્ર શેર જેવી છે. તે પછીની ત્રણ પંક્તિઓ કાફિયા-રદીફથી નિબળ

છે ખરી, પણ એ કાફિયા-રદીફ સ્વતંત્ર છે. ત્યાર પછી કૃતિની બીજી પંક્તિમાં જે કાફિયા-રદીફ હતાં તેનો મેળ તેમણે છઠ્ઠી અને સાતમી પંક્તિઓમાં અને અગિયારમી તથા બારમી પંક્તિમાં બેસાડ્યો છે. ૮, ૯ અને ૧૦મી પંક્તિઓ સ્વતંત્ર છે.

હેવ્વર ક્રિસ્ટીએ તેમની એક સાથે પ્રગટ થયેલી ‘ત્રણ ગઝલોમાં’ આવો જ એક વિશિષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રથમ ગઝલમાં તેમણે આ ઢાળાની ૧૪ પંક્તિઓ લખી છે :

‘ને પછી ખોલું ફરી
ને પછી વાંચું ફરી
ને પછી દોરું ફરી
ને પછી ભૂંસું ફરી.’

બીજી ગઝલમાં જે ૧૪ પંક્તિઓ છે તે આ ઢાળાની છે :

‘હું ફરી ખોલું તને
ને પછી વાંચું તને
ને ફરી દોરું તને
ને પછી ભૂંસું તને.’

ત્રીજી ગઝલની ૧૪ પંક્તિઓનો ઢાળો આ પ્રકારનો છે :

‘તું ફરી ખોલી શકે
તું મને વાંચી શકે
તું ફરી દોરી શકે
ને મને ભૂંસી શકે.’

આ ત્રણ ગઝલોની થોડી થોડી પંક્તિઓ જોવાથી સમજશે કે આ ત્રણેય ગઝલો વચ્ચે બાહ્ય અને આંતરિક ઉભય પ્રકારનો સંવાદ રહેલો છે. વળી, ત્રણેય

કૃતિઓમાં બધા જ મત્લા છે, શેર એક પણ નથી.

કરસનદાસ લુહારની એક ગઝલનો અંત અને આરંભ આ જ આંતરસંવાદથી સંલગ્ન છે. એ ગઝલ આ રીતે આરંભાય છે :

‘ક્યારેક તો હતો હું
ક્યારેક પણ ન’તો હું.’

અને ગઝલની છેલ્લી બે પંક્તિઓ આવી છે :

‘ક્યારેય પણ ન’તો હું,
ક્યારેક તો હતો હું.’

અહીં ભાવના દલીકરણ માટે આવું સંવિધાન-કૌશલ કામે લગાડાયું છે.

આ ઉપરાંત ચિનુ મોદી અને અન્ય કવિઓના કાવ્યિકાના પ્રયોગો, ચિનુ મોદી અને સરપ કુવની સહિયારી ગઝલ, સૂરત અને નડિયાદના પાંચ પાંચ કવિઓએ લખેલી બે સહિયારી ગઝલો ઇત્યાદિ પ્રયોગો પણ નોંધપાત્ર છે.

આમ, આધુનિક ગુજરાતી ગઝલનો પ્રયોગવ્યાપ ઘણો વિશાળ અને પ્રયોગપ્રોતિ ધણી ઊંડો છે. તેને બળે ગુજરાતી ગઝલે કાવ્યસિદ્ધિની દિશામાં ઘણી મજલ કાપી છે ને તેની એ યાત્રા હજી થે થંલી નથી. બધા જ પ્રયોગો સિદ્ધિમાં પરિણમે એવી અપેક્ષા રાખવામાં કશું ઔચિત્ય ન હોય. પ્રયોગશીલતાની સાથે ક્યાંક ક્યાંક પ્રયોગખોરી પણ હોય અને તેને આનંદાર્થ ગણવી પડે. સમય વીતતાં એ દૂર ઘર્ષ નિરામય પ્રયોગસિદ્ધિ વિલસી રહે તેવી આશા અવશ્ય રાખી શકાય તેમ છે. ગઝલ અત્યાર પૂર્વે કેટલેક અંશે એવો રિશતિયુક્ત કાવ્યપ્રકાર લેખાચો કે ધાર્મિક વાર પ્રયોગખોરી ગઝલના ગઝલપણુને જોખમાવે એમ બને-

ખનું પશુ છે, આમ છતાં ખીન્ન ખધા સાહિત્યપ્રકારોની જેમ ગઝલને પણ આધુનિક ગઝલકારોના આ પ્રયોગ-શીલ અભિગમથી કાવ્યલાલ જ થયો છે.

મોટી વાત એ છે કે સંપ્રત ગઝલકારોમાં જે થોડાક સાચકલા સર્જકો છે તેઓ ગઝલના સ્વરૂપ વિશે તેમ જ પોતાના ઉપક્રમ પરત્વે એકંદરે ધણા નિર્ભાન છે; ગઝલ એટલે ‘સ્વર્ગ’ અહીં જ છે, અહીં જ છે’ એવા મૌઝ્યમાંથી તેઓ લગભગ છટકી ગયા છે. ગઝલના ભાવિ વિકાસની એ જ હૈયાધારણ ખની શકે. ત્યાર વિના

‘જ્યારે પ્રણયની જગમાં શરૂઆત થઈ હશે/ત્યારે પ્રથમ ગઝલની શરૂઆત થઈ હશે’ એવી વ્યાખ્યા દોહરાવનાર આદિલ મન્સૂરી “આમ ‘આદિલ’ ગઝલ કહી પણ સઉ/ને ઈરાદો કરું ન કહેવાનો” સુધીની કાવ્યોચિત નિર્ભાનિત સુધી પહોંચી શક્યા હશે?

સંદર્ભ: ‘કવિલોક’, ‘સમર્પણ’, ‘કવિતા’, ‘કુમાર’, ‘કંકાવટી’, ‘કૃતિ’, ‘ઓમિસિયમ’, ‘નવનીત’, ‘મંશય’, ‘મર્મર’ વગેરે સામયિકો, ‘નખશિખ’ અને ‘ગમી તે ગઝલ’ સંપાદનો.

*

આધુનિક ગુજરાતી ગઝલમાં પ્રયોગો

મણિલાલ હ. પટેલ

ગુજરાતી ભાષાનું કોઈપણ સામયિક (કવિતા છપાતી હોય એવું) જોતાં જણાશે કે ગઝલની બીડ જમી છે. અધિકાંશ ગઝલો કાચી અને નખળી દેખાશે. ચૌદે-ચૌદે નવોદિતો—ખાસ કરીને ગઝલ લખનારા—ફૂટી નીકળ્યા છે. ગઝલસ્વરૂપમાં કોઈ નેય સૂઝ પ્રેરે એટલી હદે નિર્બળ રચનાઓ પ્રગટ થવા માંડી છે. સમીકરણોમાં અટવાતી પરંપરાગત રચનાઓ, અર્થહીન પ્રલાપો, તાળો મેળવતાં દુર્બળ રૂપકો, અતિ સંયોજનયેલાં ને એથી અતિ લપટાં પડી ગયેલાં મર્યાદિત પ્રતીકોની સૃષ્ટિ, ચવાયેલા ચપ્પટ ચર્છ ગયેલા શબ્દો કે પદાર્થોનો ઉપયોગ આજના નવોદિત કવિની ગઝલકૃતિને ‘કાચ્ય’ બનતાં અટકાવે છે. શિખાઉ જીદુગરો જેવા કેટલાક બળગુ ગઝલ-કારોએ પણ ગઝલને ગંદો અને બ્રજ કરી નાખવામાં કશું બાકી નથી રાખ્યું. બિલાડીના ટોપની જેમ નહીં પણ પ્રથમ વરસાદે ફૂટી નીકળતા નકામા ઘાસ જેવી ગઝલો રાતોરાત લખાઈ જાય છે. કેટલાક પ્રસિદ્ધ અને આધુનિક ગઝલકારોનાં સંપાદનોમાં પણ આવા નવોદિતોની રચનાઓ લખતાં કારણોથી લળી ગઈ છે ! એક બાબુ આવી પરિસ્થિતિ છે જે દુઃખ-પ્રેરક છે, તો બીજી બાબુ ગઝલ વિશે હવે સેમિનારો યોજાય છે, ગઝલને હવે ‘પરાર્ધ’ કે ‘ઝોરમાર્ધ’ ગણ્યા વિના એનું વિવેચન થવા માંડ્યું છે ! ઉપર કહી એવી અદ્યતન ગઝલો સિવાય કેટલાક પ્રતિભાશાળી નવોદિતો વડે છેલ્લા દાયકામાં ગઝલક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રયોગો થયા છે. ગુજરાતી વિવેચને આવા શક્તિ-વાળા ગઝલપ્રયોગોની નોંધ લેવી પડશે.

ગઝલનાં ઘાસિયાં મેદાનોમાંથી ઘણું ઘાસ સુકાઈ-

ને ખતમ થઈ જવાનું, પણ દર્ભ જેવી તીક્ષ્ણ અભિવ્યક્તિવાળી—વાગતાં જ લોહીના તાબ ટશિયા ફોડનારી—ગઝલ, કે સ્વયં જ પોતાની બીતરનાં કાવ્યનીરથી જીવંત રહેનારી ધરો નામના ઘાસ જેવી સદા લીલીજમ રહેનારી ગઝલો પણ આપણને મળી છે.

સોનેટ અને છાંદસ રચનાઓ ભુલાતી જાય છે, ભૂંસાતી જાય છે. નવા ગદ્યલયો પ્રયોજવાની દિશામાં ઝાઝો ઉત્સાહ વર્તાતો નથી. કવિતાની નવી શક્યતાની દિશાઓ ખૂલે એ હવે જરૂરી છે. આવા ગાળામાં ગઝલ વિશેષ લખાય છે એનાં કારણો સમજી શકાય એવાં છે. છતાં થોડાંક ‘ગઝલ ઉત્પાદન’ એના ભાવિ વિશે શંકા પ્રેરે છે. તો ગઝલના કેટલાક કાવ્યમય અને ધ્યાનાકર્ષક પ્રયોગો આશ્વાસન જેવા લાગે છે.

ગઝલ આટલી બધી કેમ લખાય છે ? પ્રશ્ન છે. પણ એમ કહી શકાય કે અધૂરો ગઝલને અડકવાનું સરળ સમજી બેઠા છે ને બીજું ગઝલનું રૂપ કામણ-ગાડું તો છે જ, પણ એની આ સરળતા એ જ રચનાર માટે મોટું જોખમ અને પડકાર છે. ગઝલને સિદ્ધ કરવી અને એમાંય નખશિખ કાવ્યપૂર્ણ ગઝલ સિદ્ધ કરવી એ તો સોનેટ રચવા જેટલું જ, ઉત્તમ કાવ્ય રચવા જેટલું જ કપરું છે એ સમજવું જોઈએ. લખતા રદીફકાદિયા, છીછરા ભાવો, આભારી ભાંડાણ, છેતરામણી તરકીબો, પરંપરા-માંથી ભાઈનાં લીધેલાં પ્રતીકો કે શબ્દરૂપોને, ચીવટથી ગોઠવી દેવામાં આવે, તો પણ ગઝલ રચાઈ જતી નથી. દેખાદેખીથી લખતા અને ‘મૂંઠે

ગાંગે ગાંધી' થવા મથનારા કવિઓએ ગઝલ લખતાં પહેલાં એટલે જ એટલું પડશે. ગઝલ—જેને 'કાવ્ય' કહેવાય એવી ગઝલ—લખવી એ કાર્ય ચીવટ, ધીરજ, ખત અને પ્રતિભા પણ માગે છે. કવિની સંવેદના ગઝલના ખીખામાં ઢળે એવી હોય ને લખવાનું અનિવાર્ય લાગે ત્યારે જ કવિ ગઝલ લખે, ગઝલમાં કવિની પોતાની ભાષા, એની પોતાની લાક્ષણિકતાઓ અને સ્વકીય મુદ્રા ઉપસાવતું કોઈ નવું જ વિચારજગત આવે તો એવી ગઝલ તરત ધ્યાન ખેંચવાની, રચામ સાધુ, મનોજ ખડેરિયા, રમેશ પારેખ, મનહર અને ચિતુ મોદી તથા આદિલની તેમ જ રાજેન્દ્ર શુક્લની હમણાં હમણાં પ્રગટતી રચનાઓ—ગઝલો આ અર્થમાં ધ્યાનપાત્ર છે. આપણા આ અને ખીજા કેટલાક નવીન ગઝલકારોએ ગુજરાતી ગઝલની ઈમારત તદ્દન પલટી નાખી છે ! ગઝલને મુશાયરામાંથી બહાર કાઢીને કવિતા સુધી લઈ જવામાં છેલ્લા દોઢેક દાયકાની ગઝલપ્રવૃત્તિમાં મોખરે રહેલા આપણા ગઝલકારોનો ફાળો ઘણો મોટો છે. ગઝલના નવા ફાલની સમૃદ્ધિનું વિવેચન થવું હજી બાકી છે.

હિન્દીમાં નિરાલા ઈત્યાદિથી ઓછીવતી લખાતી ગઝલ આજે હિન્દીના અઘટન કવિઓ વડે ખેડાઈ રહી છે. 'સારિકા'માં હમણાં હમણાં પ્રગટ થતી કેટલીક ગઝલો અને કવિ દુષ્યંતકુમારની ગઝલો ('યહાં દરખતો કે સાયે' મેં ધૂપ લગતી હૈં.') જોતાં જણાશે કે હિન્દી ગઝલ પણ હવે ઉર્દૂપરસ્તીથી છૂટવા મથે છે. ગુજરાતી ગઝલની જેમ હિન્દીમાંય હવે વધુ પ્રયોગો થવાની શક્યતાઓ ઊઘડશે એમ વર્તાય છે. જો કે હિન્દીમાં ગઝલની કે એના વિવેચનની લાંબી અને દૃઢ પરંપરા નથી. વળી, હિન્દી-ગઝલમાં એના સ્વરૂપની પ્રતિબદ્ધતા વધારે દેખાય છે. હવે એ વાચક-વિવેચક પ્રિય બની રહી છે એ

શુભ લક્ષણ છે. આ સંદર્ભમાં જોતાં ગુજરાતી ગઝલ વિષય અને સ્વરૂપ બંને રીતે હવે અપ્રતિબદ્ધ છે. ગુજરાતી ગઝલ હવે કવિતાની જ સંગોત્ર છે, જુદી નથી, લળી ગઈ છે. એટલે આજે હવે 'ગઝલ એટલે ઈશક' એવી પર્યાયલક્ષી ગેરસમજણ કરવાપણું રહેતું નથી. ગઈ કાલના વિવેચનની જેમ આજનું ગુજરાતી વિવેચન ગઝલને અસ્પૃશ્ય ગણીને દૂર રહેવામાં માનતું નથી એ ય શુભ લક્ષણ છે.

મનોવિજ્ઞાને વિકાસ કર્યો, માનવના જીવનને અને મનને એણે ફફેડ્યાં છે. માણસ કેન્દ્રચૂત થઈ ગયો છે. ઔદ્યોગિકરણ અને યુદ્ધોએ માનવ-મૂલ્યોને પાટી-વટાવી નાખ્યાં છે. માણસ માણસથી કપાઈ ગયો છે. પોતાની જાતથીયે એ બચતો ગયે છે, જુદા ટાપુ જેવો બની ગયો છે, પોતાની જાતથીયે એ બચતો એકલો અટૂલો હોય—એવી આજની વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધની માનવજીવનની સ્થિતિ છે. સાહિત્યનો વિષય માનવજીવન હોઈને સ્વાભાવિક જ આ બધું એમાં ઝિંકાય છે. પોતાના યુગની ચેતનાને ઝિલવા ને અભિવ્યક્ત કરવા સર્જકે પોતાની રચનાઓમાં નવી લઢણો અને નવી ભાષા પ્રયોજવાં જ પડે. આજની કવિતામાં આવી પ્રક્રિયા થયાનું અનુભવાય છે. સદ્દલાએ, ગુજરાતી ગઝલમાં પણ આ બધાનો પડઢો પડયા વિના રહ્યો નથી. પોતાકો અવાજ કહેતાં ભાષા અને વિષય વિસ્તારાદિની બાબતમાં આજની ગઝલે જખડું ગળું કાઢ્યું છે.

પવન શુષ્ક પર્ણો હડાવી જુએ છે,
વસંતોની અહીંયાં કપર હોય જાણે.
મકાનોમાં લોકો પુરાઈ ગયા છે,
માણસને માણસનો ડર હોય જાણે.

'આદિલ' મન્સૂરી

મને સદ્ભાગ્ય કે શબ્દો મળ્યા તારે નગર જવા
ચરણ લઈ દોડવા જેવું તો વરસોના વરસ લાગે.
મનોજ ખંડેરિયા

* * *

કેં ઝળહળ ઝળહળ જેવું છે, દરવાજે ખોલ
આ મરવું ઝાકળ જેવું છે, દરવાજે ખોલ.
મનોજ ખંડેરિયા

* * *

પાનને તાકી દઈ પાછી વગેલી ચાંદની
ઝૂલ નીચે થરથરે નીચે ઢગેલી ચાંદની !

રમેશ પારેખ

* * *

લંબચોરસ ઓરડામાં એક સમય ધૂંટાય છે
વફરેખાઓ કણોની શ્વાસમાં છેદાય છે.
નયન હ. દેસાઈ

* * *

એકાંતનો પરિચય કેં એ રીતે થયો,
સૂતકાર તારી ચાંદની જેમ જ ઊભી ગયો !

રયામ સાથું

* * *

ગુજરાતી ગઝલની અદ્વાયેલી લદણનો, વિપયની
નૂતનતા અને વૈવિધ્યનો, નવાં નવાં કલ્પનો કે
પ્રતીકોના પ્રયોગોનો, અભિવ્યક્તિરીતિનો અને
ભાષાની સુકુમાર માવજતનો પરિચય ઉપર નોંધેલા
શેરોમાંથી મળી રહે છે. આવાં ત્રણાં ઉદાહરણો
ઉપર નોંધ્યા છે તે અને ધીર્મ નોંધપાત્ર કવિઓ-
માંથી મળી રહે એમ છે. અદ્વાયેલી યુગચેતના અને
કવિસંવેદનાના સંદર્ભમાં પણ ગુજરાતી ગઝલના શેર
તપાસીએ તો એમાં સંતર્પકતા અને આસ્વાદ્ય-
ક્ષમતાનો સંતૃપ્ત અનુભવ થાય છે.

ગઝલનો પરંપરાગત શેર એકસરખાં માપ
ધરાવતી એ પંક્તિનો અનેકો હતો. સ્વરૂપગત ધ્યેયો
પ્રયોગોએ પરંપરાને આઘાત આપ્યો છે. ગાલગાગાનાં
ચાર આવર્તનોની એક એવી એ પંક્તિના શેરમાં
એકવાર પ્રથમ પંક્તિમાં તો ખીજવાર ખીજ પંક્તિ-
માંથી ગાલગાગાનું એક આવર્તન પડતું મૂકીને—
પંક્તિને દૃઢાવીને પણ નકશીદાર ગઝલ સર્જવાનું
સાહસ રયામ સાથુંએ કર્યું છે. દા. ત.,

ક્યાંક ઝરણાંની ઉઘસી પથ્થરો વચ્ચે પડી છે
ક્યાંક તારી ચાંદની મોસમ રડી છે.

* * *

ગઝલના તંગ સ્વરૂપમાં આવું સાહસ સિદ્ધ કવિ
જ કરી શકે. લયનું પ્રથમ એક જ આવર્તન લઈને
ક્રમશઃ એક એક આવર્તન વધારતા જઈને પંક્તિ-
ઓને લાંબી કરવાનું કામ જ્યેન્દ્ર શેખરીવાળાએ
'પ્રલાપ' નામક ગઝલમાં ('સમર્પણ'—માર્ચ-૭૮) કર્યું
છે. રયામ સાથું સામે છેડે જઈને (દોઢ પંક્તિને
બદલે) ત્રણ પંક્તિનો શેર રચવાના પ્રયોગો પણ
થયા છે. એ પંક્તિના શેરનું ફક્ત મર્યાદિત ન
ગણીએ તો પણ શેરમાં ભાવ અને અર્થને એકાધિક
પરિમાણ બક્ષવા અને કાવ્યસિદ્ધ કરવા તથા ભાષાની
શક્તિને નવી રીતે તાગવા ત્રણ પંક્તિના શેર રચાયા
છે. મણિલાલ હ. પટેલ અને સ્વ. આઝમ ટ્રીમી
વગેરેએ આવા પ્રયોગો કર્યા છે. દા. ત.,

કેટલો લીલો હજી તો શ્વાસ છે;
યાતના રે ! તું મને લલચાવ ના
કોક મળવાનું મને ગમખવાર છે !

મણિલાલ હ. પટેલ
(‘કવિતા’ અક-૫૦મો)

* * *

(અંગત ઉદ્દેશ્ય ક્ષાંતવ્ય ગણાતો હોય તો આ લખનારે લયાવર્તનોમાં વધવટ કરીને લાંબાદૂંકા શેરની ગઝલ-ગેમાં એક શેરની બે પંક્તિઓ પણ સરખી માત્રાની ના હોય, લય સચવાતો હોય—તો પ્રયોગ કર્યો છે, એનો ઉદ્દેશ્ય અહીં અસ્થાને નથી.)

કોઈ પંક્તિને ધ્રુવપંક્તિ ગણીને શેર રચવાની યોજના, રદીફ-કાફિયાને ગઝલવટો દઈને રચાતા શેરની યોજનાના સમળ પ્રયોગો રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજી અને ભગવતીકુમાર શર્મા વગેરેના હાથે થયા છે. ચિત્ર મોદીએ કરેલો ક્ષણિકાનો પ્રયોગ નજીવા ફેરફારને બાદ કરતાં આપેલી ગઝલના ઢાંચાથી તદ્દન કશુંકે નવું કરનારો ન હોવાથી પ્રચલિત ન બન્યો. ક્ષણિકા સ્વરૂપ લોકપ્રિય ન થયું.

હરીન્દ્ર દવેની કેટલીક ગઝલોના લયબંધારણમાં ગીતપંક્તિનો ભાસ થયા કરતો હતો. ‘ગીતના લયમાં ગઝલ લખવાના પ્રયોગો’ વિનાદ જોશી, હરીશ મીનાશ્રુ, જયંત પાઠક, જવાહર બક્ષી વગેરેએ કર્યા છે. (સંદર્ભ માટે જુઓ ‘નખશિખ’ સંપા. જયેન્દ્ર શેખડીવાળા વ.ની પ્રસ્તાવના) ગઝલ સિવાય અન્ય છંદોને પણ ગઝલ નિમિત્તે પ્રયોજવાતું આપણે ત્યાં બન્યું છે. જોકે એ નોંધવું જોઈએ કે આવા પ્રયોગોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી હોઈ એની સફળતા વિશે ઝાઝું કહી શકાય એમ નથી. લોક-ભાષાના શબ્દસૌંદર્યને ગઝલમાં પ્રયોજીને નબળકત સર્જવાતું કાર્ય પણ થયું છે. કોઈ જાતિવિશેષની ગઝલરચનામાં આવા પ્રયોગો આસ્વાદ્ય પણ લાગ્યા છે. (દા. ત., ‘પિયર ગયેલી ભરવાડણી ગઝલ’/નયન હ. દેસાઈ), કોઈ એક જ વિષય કે ભાવને કેન્દ્રમાં રાખીને જુદાં જુદાં પ્રતીકો કે કેલ્પનાથી પેલા ભાવ-સંવેદનને નિરૂપવાના પ્રયોગો (નયન હ. દેસાઈ/એક ભૌમિતિક ગઝલ) પણ ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે.

ગઝલમાં સોનેટ લખવાના પ્રયોગોમાં માધવ રામાનુજની ‘એક એવું ઘર મળે’નો અને અદમ ટંકારવીની ‘ભાષાભવન’નો ઉદ્દેશ્ય કરી શકાય. ગઝલમાં સોનેટ સિદ્ધ કરવું દુષ્કર છે. આવા એકલ-દોકલ પ્રયોગનું કાવ્ય લેખે જેટલું મૂલ્ય આંકી શકાય એટલું એને લગાડેલા ‘ગઝલ-સોનેટ’-ના લેખલનું નહિ આંકી શકાય. મનોજ ખરેરિયાએ રચેલી ‘હાઇકુ-ગઝલ’ આ અર્થમાં વધારે સફળ લાગવા સંભવ છે. ‘ટપકે નેવાં/આળે તો અવકાશે/છલકે નેવાં.’

ગીતના લયમાં લખાયેલી ગઝલનું એકાદ ઉદા-હરણ જોઈએ :

મોરપિચ્છને બોલ હતું ક્યાં ભાન કે રાધા સાન
કરી છેતરશે એને
ભરચોમાસે હવે રઝળતા ટકુકા જેવું ભટકે છે
કંઈ અંદર અંદર
વિનાદ જોશી

* * *
સીમતું સોતું ધીમે પડતું આવે ઝાંખું,
તરુઓ ફૂલપરણ રંગોના વરને છે શણગાર.
જયંત પાઠક

* * *
કિસન સોસાની ગઝલ ‘અહીંથી જવાય રણ તરફ, અહીંથી નદી તરફ-’ નોંધપાત્ર છે. ત્રણ ત્રણ પંક્તિના બે અને બન્ને પંક્તિના ત્રણ શેરોની બનેલી આ ગઝલમાં કવિનું સંવેદન નિર્બંધપણે વર્ણવાઈને દરેક પંક્તિને અનિવાર્ય બનાવે છે. એક બાબુ શેરની પંક્તિઓ અતિ દૂંકાં લયાવર્તનોમાં રચાઈ છે, તો બીજી બાબુ અતિ દીર્ઘલયની અને એકાધિક કાફિયાને રચનામાં લઈ આવતી ગઝલો પણ રચાઈ છે. કયાંક તો આખી પંક્તિ જેવા કાફિયાઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. એક શબ્દ કે શબ્દ-

શ્રુમખાના બનેલા રૂઢિગત કાફિયાઓને બદલે તદ્દન અરૂઢ અને અવનવા કાફિયાઓવાળી ગઝલો રચાવા માંડી છે, સીમ, પીછું, દિવસો, શબ્દો, રસ્તો, વૃક્ષ, વગરો જેવા વિષયો પર લખાયેલી ગઝલોમાં દરેક શેરમાં રદીફ પણ સ્થિર જ રહે છે. (દા. ત. મનોજની ‘પીછું’ ગઝલ)

માત્રામેળ વૃત્તોમાં પણ ગઝલો લખવાનું વલણ રહ્યું છે. આઠ માત્રાવાળી એક એવી મે પંક્તિની શેર-યોજનાની ગઝલોનાં ઘણાં ઉદાહરણો મળી રહે છે. એ જ શબ્દ કે શબ્દશ્રુમખાની એક પંક્તિ હોય ને એ રીતે શેરો રચાતાં બનતી ગઝલનાં ઉદાહરણો ‘આદિલ’ વગેરેમાં મળી રહે છે. ગાલગાગાનાં બેત્રણ આવર્તનો જ હોય એવા દૂંકા લયની ગઝલોમાં પણ કવિઓ પોતાની સંવેદનાને ધારદાર રીતે અભિવ્યક્ત કરી શક્યા છે : દા. ત.

કાઈએ પીધાં નહીં ખોખો ધરી,
ખારાં ખારાં સાવ ખારાં જળ છીએ.

* * *

આપણે કેવા સમયનું છળ છીએ
રેતની શીશી છીએ કે પળ છીએ.

સરૂપ કુવ

* * *

સ્વપ્ન પણ કેવું યરોબર નીકળ્યું,
મારા ધર સામે સરોવર નીકળ્યું.

* * *

મને લોહી વચ્ચે ઉદારી મળી છે,
જુઓ દોસ્ત ! કેવી કવિતા ફળી છે.

શ્યામ સાધુ

* * *

આ અને આવાં અનેક ઉદાહરણોમાં સંવેદનની તાજગી, રજૂઆત અને કલ્પનાનું બળ તથા ભાષા-પ્રયોજનમાં નાવીન્ય જણાય છે જે ગઝલને ઊર્મિ-કાવ્યની નિકટ લાવી એને કાવ્યત્વ બક્ષે છે.

દીર્ઘ લયની ગઝલના શેરમાં ભાષાની તાજગીનો અને એને સંયોજવાની નવી રીતોનો સુખદ અનુભવ થાય છે. દા. ત.

અનાદિ મળ્યું છે મને શ્વાસ-છળ ને પણ
મૃત્યુ નામે જે સમજણ ઊભી છે,
તથાગત ! વસું છું હવે એક મધ્યે હું
પીડાનો ઢળતો મિનારો બનીને.

જયેન્દ્ર શેખરીવાળા

* * *

અર્ધ પંક્તિથીય લાંબો કાફિયો હોય એવી હરીશ મિનારુની ગઝલનો એક શેર આ રહ્યો :

દર્પણોએ પ્રશ્ન મૂક્યા સાત છે કે હું તમે છું
ને તમે માણસ નથી,
કે જુદી તદ્દન ખરેખર વાત છે કે હું તમે છું
ને તમે માણસ નથી.

ત્રણ કે એથી વધુ કાફિયા એકી સાથે પ્રયોજવાનું અને દરેક શેરમાં એ વલણ સાઘંત ટકાવી રાખવાનું વલણ આધુનિકોમાં છે. નયન હ. દેસાઈ અને પ્રફુલ્લ પંડ્યાની ‘(કવિતા’ દ્વામાસિકના અંકો ‘૭૭-૭૮ના) કેટલીક રચનાઓ આવાં ઉદાહરણોરૂપ છે. આપણે જે પ્રયોગોની વાત કરીએ છીએ ગઝલોમાં દેખાદેખીથી કરેલું કશું નથી. પ્રયોગ ખાતર પ્રયોગ નહિ, કશુંક ગંભીરરીતે કરી છૂટવાનું અને તેમાં પોતાની પ્રતિભાને/શક્તિને પ્રયોજવાનું સફળ વલણ આ બધા પ્રયોગોની પાછળ ઊભેલું હોવાથી આ પ્રયોગો કાર્યક્રમ બન્યાનો સુખદ અનુભવ થાય છે.

મધ્યકાળમાં દયારામના હાથે અને અર્વાચીન કાળના આરંભે નર્મદના હાથે કેટલીક ગઝલાભારી રચનાઓ થયાનું આપણને સુવિદિત છે. પણ ગઝલની શાસ્ત્રીય શરૂઆત તો બાલાશંકરથી થયેલી ગણાય. કલાપી અને મણિલાલે, 'સાગર' અને 'મરતકવિ'એ તથા કેશવ નાયક જેવા અન્ય કવિઓએ પંડિત યુગમાં ગઝલને સ્થિર કરવામાં ફાળો આપ્યો છે. ગોવર્ધનરામમાં પણ ગઝલ જડે છે. એ પછીના કાળમાં શયદા જેવા કવિએ એકલે હાથે ગઝલને દૃઢમૂલ કરવા ઘણું સર્જન કર્યું છે. આ બધા સમયમાં ગૌણ અને અદ્ય કવિત્વવાળા કવિઓએ પણ ગઝલો લખેલી. ગાંધી યુગમાં ગઝલનું સર્જન મંદ થયેલું તે વળી પાછું '૪૦ પછી ગતિશીલ બને છે. વેણીભાઈ, મકરંદ દવે, ઉશનસ અને જયંત પાઠક જેવા કવિઓ પણ સ્વસ્થ રીતે ગઝલનો મિળજ પકડી શક્યા છે. એમણે કેટલીક સારી રચનાઓ આપી પણ છે. એ પછી ગની, ધાયલ, શૂન્ય, ખેડામ, જલન, જિગર, અનિલ, આદમ જેવા અનેક નામી-અનામી કવિઓને હાથે ગઝલનું વિપુલ સર્જન કર્યાંક પ્રયોગશીલ રહીને તો બહુધા ચીલાચાલુ ઢખે થતું દેખાય છે. આ યુગને 'ગઝલ યુગ' કહેવાય એટલું સર્જન આ યુગનું છે. એ પછી ગુજરાતી કવિતાની બદલાતી તાસીરમાં ગઝલ પણ સ્વાભાવિક જ પલટાય છે. 'આદિલ',

મનહર, ચિનુથી ગઝલની ઈબારત—વિષય અને અભિવ્યક્તિ—ઉભય રીતે નવો અવતાર પામે છે. આ સાથે થયેલા પ્રયોગોની વાત તો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. ગુજરાતી ગઝલનો વિકાસ કેંક રોમાંચક લાગે એવો છે. આજે લખતી કેટલીક કલમો ગુજરાતી ગઝલની આવતી કાલ માટે શ્રદ્ધા અને આશા જન્માવે એવી છે. ગઝલની સાથે મુક્તકો, નઝમો વગેરેના પ્રયોગો પણ થતા રહ્યા છે, પણ આધુનિક ગુજરાતી ગઝલની પ્રયોગશીલતાએ જેટલું ધ્યાન ખેંચ્યું છે એટલું એના સગોત્ર કાવ્યપ્રકારોએ ખેંચ્યું નથી એ હકીકત નિર્વિવાદ છે.

* * *

સંદર્ભગ્રંથો :

૧. 'નખશિખ' (સંપા. જયેન્દ્ર શેખડીવાળા વગેરે સંદર્ભ વર્તુળ, વિદ્યાનગર.)
૨. 'ગમી તે ગઝલ' (સંપા. 'આદિલ', ચિનુ વગેરે આઈ. એન. ટી., મુંબઈ)
૩. 'કવિલોક' અને 'કવિતા'ના અંકો
૪. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા (ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર)

કાવ્યક્ષેત્રે પ્રયોગ સંજ્ઞા નવીનતા એટલે કે આશુ પ્રવાહ કરતાં જુદું, એવા અર્થમાં રહે છે અને તેને મુખ્યત્વે અલિંગ્યકૃતિ પરત્વે જોવાની રહે છે. હંદો પ્રયોગ, ભાષાનો પ્રયોગ, અલંકારનો પ્રયોગ, એવી એવી વાત થતી રહે છે; પરંતુ એ વિચારવું જરૂરી છે કે હંદો કે ભાષાનો કે અલંકારનો પ્રયોગ શાનું સૂચન કરે છે? વસ્તુજગતને જોતી દૃષ્ટિનું, આમ, જે જુદાપણું કે નાવીન્ય છે તે દૃષ્ટિ-કોણને લગતું છે.

દૃષ્ટિકોણ બદલાય એટલે અલિંગ્ય બદલાય. દૃષ્ટિ નવીન કે જુદી હોય એટલે એને અલિંગ્યકૃત કરનારાં ઉપકરણો પણ ચીલાચાણ ન ચાલે એ સમજ સકાય એવી વાત છે. એ રીતે કાવ્યમાં હંદ, ભાષા આદિના પ્રયોગો પ્રસ્તુત બને છે.

દૃષ્ટિપરિવર્તન સમકાલીન પરિબળો, મૂલ્યો અને કવિતા ચિંતનને આભારી હોય છે. એટલે કાવ્યમાં પ્રયોગ યુગસંદર્ભ, સાંસ્કૃતિક પરિવેશ અને કવિચેતના સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એ રીતે તે કાવ્યમાં અંતર્ગત છે, બાહ્ય કે સ્થૂળ નથી. જ્યાં એમ નથી હોતું અને અલિંગ્યકૃતના અનુકરણરૂપ માત્ર હોય છે ત્યાં પ્રયોગ 'સિદ્ધ' થતો નથી, બદલે કદંબુ પરિણામ આવે છે. ક્યારેક અનુકરણના કૌશલને કારણે, નાવીન્યની મોહિનીને કારણે તે તત્કાલ નબી જાય તો પણ લાંબા સમય પછી એનો પ્રભાવ રહેતો નથી. પરંપરાને આત્મસાત્ કર્યા વિના, યુગને સમજ્યા વિના, માનવ જીવનનું ચિંતન કર્યા વિના પ્રયોગશીલ રહેવું શક્ય નથી. આની સાથેસાથ આ દર્શનને યથાયાગ્ય અલિંગ્યકૃતિ આપવાની આવડત પણ, અલગત,

જોઈએ. આનો અર્થ એ થયો કે પોતાના જમાનાની સાથે રહે તે પ્રયોગશીલ. એમ કહી શકાય કે કોઈ પણ કવિ કેટલો પ્રયોગશીલ રહ્યો છે એ જાણવું હોય તો એ તપાસવું જોઈએ કે પોતાની આસપાસના જીવન અને જગત પ્રત્યેની એની દૃષ્ટિ કેટલીક પ્રયોગશીલ રહી છે. આ માંતવ્યના સમર્થનરૂપે ઉમાશંકર જોશીએ 'પદ્મીશી' (૧૯૧-૧૫)ની કવિતાની ગતિવિધિની નિરીક્ષા કરતાં કૃષ્ણસાહ શ્રીધરાણીનાં લાંબા સમયાંતરાલે લખાયેલાં બે કાવ્યોમાં જોવા મળતા પરિવર્તનનું ઉદાહરણ આપીને નોંધ્યું છે ને ટાંકું છું :

‘શ્રીધરાણીની આરંભતી કૃતિઓનાં ભાષા, લય, આયોજન વગેરેમાં એક નાજુક કલામયતા જોવા મળે છે. એ રચનાઓમાં મુખ્યત્વે હતું છાંદ્મિ અને ભાવનાનું સૌંદર્ય. પાંચ વરસ અમેરિકામાં રહી, સમાજશાસ્ત્ર અને રાજકારણના વિષયોમાં રસભાણુ રહી, ફરી પાછા છેલ્લાં વરસોમાં એ કાવ્યરચના તરફ વળ્યાં છે ત્યારે એમની રચનાનું સ્વરૂપ કેટલું બદલાઈ ગયેલું લાગે છે ! વિષય, હંદ, લય, ભાષા, ભાવપ્રતીકો—બધું જ બદલાઈ ગયું છે...કવિ બદલાયા છે માટે જ નહિ, વચગાળામાં જગત બદલાયું છે માટે, આપણો અતિ ધીની ગોકળગાય ગતિએ ચાલતો સમાજ પણ બદલાયો છે માટે.’

(‘શ્રેણી અને સ્વરૂપ’, પૃ. ૨૯૨-૩)

મનુષ્યને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતી અન્ય વિદ્યાઓની જાણકારી પણ કવિને પ્રયોગશીલ રહેવામાં)

પ્રવિશેષ : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૮ [૧૮૩૧]

મદદ કરી શકે. ઉદાહરણ તરીકે શરીરવિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાને આધુનિક કવિના દર્શનક્ષેત્રને કેટલું વ્યાપક કર્યું છે !

પરંતુ, કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાની રીતે બેઈએ તો, કેવળ દર્શન અને વર્ણનની શક્તિથી કાવ્ય રચાતું નથી. એમ હોય તો તો વાત ઘણી સહેલી થઈ જાય. ખીજો તબક્કો છે દર્શનનું અનુભૂતિ કે સંવેદનમાં રૂપાંતર થવાનો. કાવ્યમાં જે સાકાર થાય છે તે આ અનુભૂતિ-આ સંવેદન જ થાય છે; અને વર્ણનને જરૂરી ઓળખ મેળવવાનો તેમ જ તેને યોજીને અનુભૂતિને પ્રભાવક બનાવવાનો.

૨

પ્રયોગને સર્જકની દૃષ્ટિ સાથે સંબંધ હોય છે એમ અહીં કહેવાયું; પરંતુ જેમ અભિવ્યક્તિ પરત્વે દેખાદેખી થતી હોય છે તેમ દર્શન પરત્વે પણ અનુકરણની વૃત્તિ સેવાતી હોય છે, અને જેમ બાહ્ય નકલનું છીછરાપણું ખુલ્લું પડી જતું હોય છે તેમ આ પ્રકારની પોકળતા પણ ઉઘાડી પડી જતી હોય છે. આનાં દૃષ્ટાંતો કોઈ પણ સમયની કવિતામાંથી મળી રહેશે. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી શુભરાતમાં જે નવયુગનાં મંડાણ થયાં હતાં તેણે શુભરાતી કવિતાને વળાંક આપવાનું નિમિત્ત પૂરું પાડ્યું હતું. આ યુગપ્રભાવ હેઠળ વસ્તુજગતને જોનારી કવિદૃષ્ટિમાં પરિવર્તન આવ્યું; પરિણામે કાવ્યવિષય અને તેની અભિવ્યક્તિ, ઉભય પરત્વે પ્રયોગો થયા. અત્યાર સુધી નિરૂપાતા પ્રણય અને પ્રકૃતિને લગતા વિષયોને બદલે હવે પીડિત જનસમાજ પ્રત્યેની હમદર્દી અને સમસ્ત માનવજગત પ્રત્યેના સમભાવ કાવ્યના વિષયો બન્યા. વાસ્તવનિરૂપણના અનુષંગે ગામડાની સ્થિતિનું આલેખન થવા લાગ્યું. આ વિષયોના આકર્ષણને લીધે દૃષ્ટિ એકાંગી બની, જેણે છેવટે દર્શનને જ દૂષિત

કર્યું. આવું જ તુચ્છ વિષયોને આંગે પણ થયું. પદાર્થ ગમે તે હોય પરંતુ કવિની દૃષ્ટિ વિશિષ્ટ હોય તો તે કાવ્યનો વિષય બનવાની ક્ષમતા ધરાવે છે એ સાચું, પરંતુ એનો અર્થ એવો નહિ કે પ્રયોગ કરવા ખાતર જ અસુક વિષયોની પસંદગી કરવી, એ સત્ય સમજાયું નહિ.

પુનરાવર્તન કરવું એ ઇતિહાસનો ધર્મ હોય તેમ આની આ પરિસ્થિતિ યંત્રસંસ્કૃતિનો પ્રભાવ પ્રદર્શિત કરતી નગરજીવનની વિષમતા વ્યક્ત કરતી આજના માનવીની એકલતા વર્ણવતી યુદ્ધોત્તર કવિતામાં પણ જોવા મળી.

૩

એક માત્ર પ્રણયના ભાવને લક્ષમાં લેતાં પણ એ સમજાય એવું છે કે કાવ્યનો વિષય પોતાનું રૂપ કેવું બદલતો ગયો છે! દામ્પત્યના સંદર્ભમાં સુધારા-લક્ષી અભિગમથી લગનરેહ અને રેહલગન એ નવીન વિષયો ગણાતા હતા. પછી પ્રણયને એવા કશા ઈતર સંદર્ભ વિના શુદ્ધ સ્વરૂપે ભાવુક અભિવ્યક્તિ મળી. એ પછી તેના માંસલ રૂપનું નિરૂપણ થવા લાગ્યું. વિષયનું સ્વરૂપ બદલાયું એટલે તેને લગતાં ઓળખો પણ બદલાયાં.

અહીં એક ખીજો મુદ્દો પણ ઉપરિચિત થાય છે. સમયના કશા જ સંદર્ભ વિના જે કાવ્યો લખાતાં રહે છે તેનું શું? અથવા યુગની તાસીર સાથે જેને કશો સંબંધ ન હોય એવા વિષયો પસંદ કરતી દૃષ્ટિને પ્રયોગશીલ કહી શકાય? જો ઉત્તર ના હોય તો આપણાં વિપુલસંખ્ય પ્રણયગીતોનું શું? લયનાં લાંબાંટૂંકાં આવર્તનો, ઇન્દ્રિયવ્યત્યયો અને કલ્પનોના ગંજની મોહિનીથી આપણું મૌઞ્ય જ પોષાયા કરતું હોય છે કે ખીજું કાંઈ? જો એવું ન હોય તો એનું આકર્ષણ આટલું જલદી કેમ

ઓસરી ગયું ? એની અપ્રસ્તુતતા સમજઈ ગઈ એટલે ? આવી રચનાઓમાં નિરૂપાતો પ્રણય તરંગ-લીલા સિવાય બીજું શું હોય છે ? વર્તમાન સમયમાં કોઈને એ તુચ્છા સરખો પણ લાગે, કેમ કે આસ-પાસ જે જાતનું જગત જોવા મળે છે તેમાં પ્રણયની આવી સુંવાળી લાગણીઓ માટે કયાંય જગા દેખાતી નથી.

સંગતતાને લગતો આવો સવાલ મધ્યયુગીન વાતાવરણને ચિન્નિત કરતી કે આજના માનવનો સંદર્ભ રચ્યા વિના મધ્યયુગીન સૃષ્ટિ-પદાર્થોને પ્રતીકોરૂપે યોજતી કૃતિઓ વિશે પણ ઊભો ધ્યાય છે. વૈચિત્ર્ય સિવાય આજના ભાવકને એ બીજો શાનો અનુભવ કરાવે છે !

૪

અભિવ્યક્તિ પરત્વે ગુજરાતી કવિતા અર્વાચીન કાળની શરૂઆતથી જ પ્રયોગશીલ રહી છે. નર્મદે યોગ્ય જાહેવાહનની શોધ આદરી હતી, નાનાલાલ મુકત પદ્યની શોધ કરતા કરતા ડોલનશૈલીને કિનારે પહોંચ્યા હતા. ત્રીસીના સમયગાળામાં અભિવ્યક્તિએ કાવ્યના વિષયને અનુકૂળ રૂપ લીધું હતું. આ સમયમાં સોનેટે મુખ્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી. પદ્યનું બંધિયારપણું તોડીને જ દો પ્રવાહી બન્યા અને બાની અર્થઘન બની. પૃથ્વી જાહેનો પ્રયોગ વિપુલ પ્રમાણમાં થયો. આ સમયગાળામાં જે અનુકરણકૃતિએ વિષય-પસંદગીમાં દેખા દીધો હતો તેણે પૃથ્વીના પ્રયોગમાં અને અર્થઘનતામાં પણ દેખા દીધો; આમ છતાં ઉમાશંકર જેવા મૌલિક પ્રયોગશીલ કવિએ આ જ સમયે પોતાની કેટલીક રચનાઓમાં મિશ્રાપદ્યોને જોવા જાહેપ્રયોગોથી સિદ્ધ કર્યું કે અભિવ્યક્તિનો પ્રયોગ એ કેવી આંતરિક અને આગવી જરૂરિયાત હોય છે.

અભિવ્યક્તિના પ્રયોગો ગુજરાતી કવિતામાં ચાલુ થયા કર્યા છે. માત્રામેળ જાહેના યથેચ્છ પંક્તિ-ખડો, પરંપરિત લયના પ્રયોગો, અજાંદસ રચનાઓ, અજાંદસમાં વિવિધ જાહેલયના વિનિયોગો, કટાવ, રોળા, વનવેલી, દોહરાનો ઉપયોગ : આ બધું સૂચવે છે કે પ્રાચીન ઉપકરણોને પ્રયોજીને પણ સુસજ્જ સર્જકો નૂતનતા સિદ્ધ કરી શકે છે.

ઉપકરણોના પ્રયોગની વાત માત્ર જાહે પૂરતી મર્યાદિત નથી. પ્રતીક, કલ્પન, ભાષાના પ્રયોગોનો અભિવ્યક્તિને અસરકારક બનાવવામાં ફાળો છે. પ્રતીકની મદદથી વિચાર વ્યંજકતાથી મૂર્ત થાય છે. એ પછી સીધી કથનરીતિનો પ્રયોગ થવા લાગ્યો છે, પરંતુ પ્રયોગનું મૂલ્ય નાવીન્ય પર નિર્ભર નથી, તેની કાર્યસાધકતા પર નિર્ભર છે એ ભૂલવાનું નથી. ઘણી વાર પ્રતીકથી જે સિદ્ધ થાય છે તે સીધા કથનથી થતું નથી. એ ઉદાહરણો લઈએ :

મંદ વેગે ચાલતો

(તેથી જ તો ચાલુકના ફટકારથી)

દોરાર્ધને, બપોરમાં

ઉત્તર થકી દક્ષિણ જતા રસ્તા ઉપર

નંબર લગાવેલો જતો પાડો;

અને ત્યાં કાટખૂણે, છેક આડા

પૂર્વથી પશ્ચિમ જતા આરફાદના રસ્તા ઉપર

ચિહ્નકાર બસ(માં) માણસો માટે હવે જગ્યા નથી !)

ચાલી જતી પૂરજોશમાં ધૂંધવાઈને !—

તે કોસ પર જે થાય છે તે અર્થ ગયું.

લોહીના ખાઓચિયામાં માંસના લયકા

અને એ શીંગના ટુકડા—

(બધું ભેગું કરીને સાંધવા મથતી નજર)—ને

ફાટી આંખે શૂન્યમાં જોતો હવે ડચકાં ભરે !

(યમરાજ પણ છેવટે, પછી, આવ્યા ખરેખર !)

કવિલોક : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૮ [૧૮૫]

ખાલ મુડાની (અહીંથી લઈ જઈ આધે)
 ઉતરડે ના ઉતરડે ત્યાં સુધીમાં
 આ ગરમ આખોહવામાં લોહી તો જલદી સુકાયું.
 બસ (ફરી ચિહ્નાર; રહેરા છે નવા)
 પાછી વળી પશ્ચિમથી પૂરવેગમાં.
 એક આ ડાઘો રહ્યો,
 એના વિષે, ફેહો
 કોઈને કંઈ પૂછવું છે ?

હસમુખ પાઠક, 'સાયુજ્ય', પૃ. ૯-૧૦

ફાઉન્ટેનના રસ્તા પર એક બળદ
 બસના અકસ્માતમાં ખલાસ થઈ ગયો.
 ભાઈ બળદ,
 સવારના દસનો ટાઈમ,—
 જરા ધ્યાન દઈને ચાલીએ ને ?
 આ તો સુંબઈ...
 જરા પણ ગફલત થઈ તો ખલાસ !
 તારું નામ શું ?
 જવા દે,
 નામ ગમે તે હોય. અહીં શું ફરક પડવાનો હતો ?
 (અને તે પણ હવે ?)
 ભાઈ, આમ ઓફિસ પહોંચવાના રખવાયા સમયે
 આપણું મૃત્યુ શય બનીને લોકોને અવરોધ કરે
 તે ઠીક નહીં
 હું જાણું છું.
 આટલા બધા માણસોની વચ્ચે ચાલુ દિવસે મરવું
 તને પણ ગમ્યું નહીં જ હોય.
 તો પણ હું અથવા તું
 કરી પણ શું શકીએ ?
 આ પૂરપાટ દોડી જતી મોટરો અને બસો
 અને આટલા બધા લોકોની વચ્ચે
 ચાલવાનું અને જીવવાનું જ્યારે પસંદ કર્યું હતું

ત્યારે મૃત્યુની પણ આપણે પસંદગી કરી જ
 લીધી હતી ને ?
 તો પછી ભાઈ, એનો અફસોસ શા
 કે મરતી વખતે કોઈએ હોઠ ઉપર ગંગાજળ
 મૂક્યું કે ન મૂક્યું !

વિપિન પરીખ, 'કવિલોક' : સળંગ અંક
 ૧૨૨, પૃ. ૬૭

પહેલું કાવ્ય છઠ્ઠા દાયકાના પૂર્વાર્ધનું છે અને
 બીજું સાતમા દાયકાના ઉત્તરાર્ધનું. બંનેમાં
 આલેખાયેલી પરિસ્થિતિ અને પાત્ર તેમજ બંનેનું
 કથયિતત્વ સરખાં છે. પહેલામાં પાડો પ્રતીક બનીને
 અર્થને વ્યંજિત કરે છે : ને કોસ પર જે થાય છે
 તે થઈ ગયું. ડહાઈ ગયેલા ભાવક પર કોરડો વીંચાય
 છે : એક ડાઘો રહ્યો, એના વિષે, ફેહો કોઈને કંઈ
 પૂછવું છે ? કાવ્ય ઉપરાંત કોઈને કંઈ પૂછવા કે
 કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. આમાં વ્યંગ પણ છે
 પરંતુ કાવ્ય વ્યંગમાં વિરમતું નથી, આગળ વધે છે
 અને સંવેદન સુધી પહોંચે છે.

બીજી કૃતિ વક્રોક્તિ છે. એ સામગ્રત જીવનસંઘર્ષ
 પરનો કટાક્ષ અને છે, કાવ્ય નહિ. કવિએ તટસ્થ
 રહેવાને બદલે જાતને પણ બળદને પક્ષે (અને સાથે પણ)
 મૂકવાનું પસંદ કર્યું છે. પ્રતિભાવને વ્યંજિત થવા
 દેવાને બદલે પોતે બોલે છે. આમાં શું પ્રભાવક
 નીવડે છે તે કહેવાની જરૂર નથી.

સંવેદનને કલ્પનાથી રસીને ચિત્રિત કરવાના
 પ્રયોગરૂપે કાવ્યમાં કલ્પનનો મહિમા થયો. અર્થ-
 વ્યંજકતા ગુમાવી બેઠેલા પ્રતીકને કલ્પનમાં રૂપાંતરિત
 કરીને કવિ કથારેક અસરકારક પરિણામ સિદ્ધ કરતો
 હોય છે. અતિઉપયોગથી લપટા પડી ગયેલા પ્રતીકને
 પ્રિયકાન્તે કલ્પનનું રૂપ આપ્યું છે :

આ ચાલે ચરણુ તે કાનજી
 ને પગલી પડે તે રાધા રે !

કવિ તરીકે એનો નવાવતાર થાય તો જ એ સર્જક સાચો.'

(‘શૈલી અને સ્વરૂપ’, પૃ. ૨૯૩)

ત્રીસી પછીના પચીસ વરસની ગુજરાતી કવિતા વિશે બોલતાં શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ કહેલું :

‘આ પચ્ચીશીના આરંભમાં જે લઢણ કવિઓને કાર્યક્ષમ લાગી હોય તે પચીસ વર્ષને અંતે ન પણ લાગે. બલકે સર્જકકવિ પોતાને ફાવી ગયેલી લઢણનું પુનરાવર્તન કર્યા કરે તો તેમાં એની સર્જકતા ક્યાં રહી? કૃતિએ કૃતિએ

આ અવતરણ પણ એમ જ સૂચવે છે કે જે પ્રયોગ વિકાસનો પર્યાય બની શકે તે પ્રયોગ જ સાર્થક—કાવ્ય અને કવિ બંનેને માટે. પ્રયોગશીલ કવિ પણ પ્રયોગલક્ષી નહિ પરંતુ કાવ્યલક્ષી હોય તો જ તેનું કર્મ સુફળદાયી નીવડે.

રાજેન્દ્ર-નિરંજન યુગની કવિતામાં પ્રયોગ : વિષય-દષ્ટિએ

પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

કેઈ પણ સમર્થ સર્જક પરંપરાના પ્રવાહમાં જ તણાવાતું પસંદ નથી કરતો. પરંપરાનો આદર કરીને, ઉચિત લાભ ઉઠાવીને પણ એ કશુંક નૂતન સિદ્ધ કરવા મથે છે. વાસ્તવમાં નૂતનતાનો ઉન્મેષ એ જ તો છે સર્જકચેતનાનો શ્વાસ. નૂતનતાનો ઉન્મેષ પ્રગટાવવા સર્જક પ્રયોગનો સહારો લે છે. કવિતામાં પ્રયોગ વિષય-વસ્તુ કે અભિવ્યક્તિ પરત્વે હોઈ શકે. નર્મદથી આજ સુધીની ગુજરાતી કવિતાનો વિચાર કરતાં જુદા જુદા યુગમાં કેવા કેવા પ્રયોગો થયા છે તે ધ્યાન પર આવશે. અહીં અનુગાંધીયુગ એટલે કે રાજેન્દ્ર-નિરંજન યુગમાં થયેલા વિષયવસ્તુને ક્રગતા પ્રયોગોનો વિચાર, મુખ્ય કવિતાઓના સંદર્ભ-માં કરીશું.

વિષય-દષ્ટિએ વિચારતાં નગરકવિતાને આ યુગની કવિતાની વિશિષ્ટ ઉપલબ્ધિ ગણી શકાય. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારની કવિતાની સ્થાપના અને પ્રતિષ્ઠા નિરંજન ભગતે કરી છે એ સુવિદિત છે. વૈશ્વકવિતાના સંદર્ભમાં જોઈએ તો કહેવું પડે કે નગરકવિતા ગ્રીસ જેટલી જૂની છે. ઓગણીસમી-ીસમી સદીની પ્રસિદ્ધ નગરકવિતાનો જ વિચાર કરીએ તો બોદેવેરની Tableaux Parisiens 'પેરિસ ચિત્રાવલિ'), ખીજા ફ્રેંચ કવિ Farguenei Mon Quarter, જર્મન કવિ રિલ્કેની Das Buch des Bilder (ચિત્રપોથી)ની કેટલીક ચનાઓ, સ્પેનિશ કવિ લોકોનું Poeta in Nueva York (ન્યૂયોર્કમાં કવિ), એલિયટનું The Waste Land (મરુભૂમિ) વગેરે સહેજે મરણે ચડે. વિશ્વકવિતાના ઊંડા અભ્યાસી નિરંજને

આ કવિતાના સરકાર ઝીટ્યા છે અને તેને આત્મ-સાત્ પણે કર્યા છે. નિરંજનનું 'પ્રવાણદ્રીપ' કાવ્ય-ગુચ્છ ગુજરાતી કવિતાનું એક સીમાચિહ્ન બની રહે છે. આ ગુચ્છની 'મુંબઈ નગરી', 'આધુનિક ચરણ્ય' જેવી રચનાઓ નગર પ્રત્યેના કવિના અભિગમને મુખરતાથી પ્રગટ કરે છે. મુંબઈનગરીમાં—

સિમેન્ટ, કોંક્રીટ, કાચ, શિલા,
તાર, બોલ્ટ, રિવેટ, સ્ક્રૂ, ખીલા;
ઈન્દ્રગણની ભૂલવે લીલા

એવી આ સૌ સ્વર્ગતણી સામગ્રી!—છે એમ કહી કવિ આ તીરથની યાત્રા કરવા આપણને લઈ જાય છે. ઉપરની પદ્યવલી ગીતમાં પ્રયોગનર્થ છે એ ખાખત ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર છે. કવિ સાથે આપણે પેટી કે ખિન્નો લીધા વિના યાત્રાએ જઈએ છીએ, પણ ત્યાં પહોંચ્યા પછી સમજાય છે કે આ તો છે 'આધુનિક ચરણ્ય', જેમાં અસંખ્ય મનુષ્યો હિંસ પશુ જેવા ધૂમે છે. અહીં સ્પેન્ડરે નગરજનોને Mechanic ghosts, moving in a machine-made society કહ્યાં છે એ યાદ આવે છે.

એડુવેરિયમની માછલીની જેમ રાતદિવસ ગતિ કરતા માણસની સ્થિતિ ધાંચીના બળદ જેવી છે. મનુષ્યની આ સ્થિતિથી સચિંત કવિ 'ફાઉન્ટનના બસરોપ પર' રચનામાં પૂછે છે :

સર્વ આ કઈ દિશા ભણી રહ્યાં ધરી ?
સવેગ શી ગતિ !
તમિસ્રોલકની પ્રતિ ?

કવિના આ પ્રશ્નમાં જિજ્ઞાસાનો સૂર નથી, નિરાશાનો છે. નિરાશા કવિને અનાસ્થા તરફ દોરી જાય છે. એ માર્ગે મળેલા કવિ પૂરેપૂરા નિર્ધાનત બને છે. કાવ્યોત્તે કવિ નગરના, વાસનાથી ખદ્ધાદતા, શોકપાવકમાં પડેલા, પાપગ્રસ્ત, શાપગ્રસ્ત, પાણસોના જીવનની વ્યર્થતા, નિર્વર્થકતા, ઉદ્દેશહીનતા ‘બેપતા જહાજના મુસાફરોની નામાવલિ’ કે ‘વિશ્વના વિરાટ ગ્રંથની છાપભૂલ’ જેવાં આજના જીવનસંદર્ભ-માંથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થતાં કલ્પનો દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. આ નામહીન સમૂહનો વિચાર કરતાં કરતાં કવિ ‘પોતાનું’ નામ પણ વિસ્મરી જાય છે. ‘અર્થગેટથી લોકેશમાં’ અને ‘હોળી રોડ’ નામક રચનાઓનો ધ્વનિ પણ આ કાવ્ય જેવો જ છે—આત્મવિસ્મૃતિનો.

‘પાત્રો’ તથા ‘ગાયત્રી’ ‘પ્રવાલદ્વીપ’ ગુચ્છની જ નહીં, ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યની પણ મહત્વપૂર્ણ રચનાઓ છે. ‘પાત્રો’ પર રિલ્કેની કવિતા *Die Stimmen Neun Blätter mit einem Titel-blatt* (ઉક્તિઓ: શીર્ષકપૃષ્ઠ સાથે નવપૃષ્ઠ)નો પ્રભાવ પડ્યો છે. પરંતુ નિરંજને રિલ્કેનું અંધ અનુકરણ નથી કર્યું. નિરંજનની કવિતાની સંરચના રિલ્કેની કવિતા કરતાં સુદૃઢ, સુધઢ છે. કાવ્યનો પ્રારંભ તથા અંત એક જ પંક્તિથી થાય છે એટલે એક અંતહીન ચક્રાકાર ગતિનો ભાસ થાય છે. કાવ્યમાં કવિ, ફેરિયો, આંધળો, લિખારી, વેરયા અને પતિયો એમ છ પાત્રોની ઉક્તિઓ રજૂ થઈ છે. આ ઉક્તિઓમાં વ્યથા-વિપાદની સાથે વ્યંગ અને વક્તા (satire and irony) ગૂંથાઈ ગયાં છે. કાવ્યમાં આવતાં, સમાજે હડસેડેલાં આ પાત્રો નલિન રાવળ કહે છે તેમ ‘મનુષ્યે મનુષ્યના કરેલા કૂર અનાદરનાં—અવહેલનાનાં પ્રતીક સમાં છે. તીખો આકોશ અને તીવ્ર જીવનવૈકલ્યનો પરિતાપ દરેક પાત્રના ઉદ્ગારમાં

રહેલો છે.’ (‘અનુસવ’, પૃ. ૧૬૩)

‘ગાયત્રી’ ગુજરાતી નગરકવિતાનું એક ઉન્નત શિખર છે. કાવ્યનું શીર્ષક ગાયત્રી મંત્રની વેદકાલીન ભવ્ય કલ્પનાને જગતી સાંપ્રત નગરજીવનના વાસ્તવ સાથે તેને વિરોધાત્મી આધુનિક માનવસમાજની આધ્યાત્મિક કટોકટીને વ્યંજના દ્વારા પ્રગટ કરે છે. *The Waste Land* માં એલિયટે આજના મનુષ્યજીવનના અભાવને વરસાદ (Rain) ના પ્રતીક દ્વારા સૂચવ્યો છે, નિરંજન ‘ગાયત્રી’માં સૂર્યના પ્રતીક પાસેથી આવું કામ કઢાવી શક્યા છે. કાવ્યમાં દિવસના ત્રણે ખંડોનું માનસસ્વરૂપ કવિએ કલ્પ્યું છે. નગરની દિનચર્યાનું ચિત્ર યંત્રસંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં કવિ આપે છે. કાવ્ય ૨૦૦ પંક્તિઓનું છે અને ત્રણ ખંડ—પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયં—માં વિભક્ત છે. ત્રણે ખંડો ચક્રાકાર ફરે છે અને પુનઃ પ્રભાત થતાં કાળવર્તુળ પૂરું થાય છે. કાળવર્તુળની સાથે જ ફરે છે નગરજીવનનું જીવનવર્તુળ. કાવ્યનો પ્રારંભ થાય છે સિન્ધુશય્યા પર સૂતેલી નગરદ્વીપ સુન્દરીના ભવ્ય લયચિત્રથી તે અંત આવે છે સૂર્યને ઉદ્દેશીને થયેલી આ પ્રાર્થનાથી :

સર્વના મુક્ત આત્મામાં તારું તું વીર્ય રથાપજે,
આપે તો ભવ્ય કો મૃત્યુ ઇચ્છામૃત્યુ જ આપજે !

સંદેહથી શરૂ થયેલી કવિતા પ્રાર્થનામાં પરિણમે છે. નિરંજને શરૂ કરેલ નગરકવિતાનો આ તંત્ર હસમુખ, પ્રિયકાંત તથા નલિનમાં આગળ લંબાય છે. એ જોતાં પહેલાં આ યુગના ખીજા પ્રમુખ કવિ રાજેન્દ્રમાં જે નગરકવિતા મળે છે તે જોઈ લઈએ.

રાજેન્દ્રના ત્રીજા કાવ્યસંગ્રહ ‘શ્રુતિમાં’ આધુનિક નગરજીવનની અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરતી જે રચનાઓ—‘ભૂલેશ્વરમાં એક રાત’ અને ‘મધ્ય રાત્રીએ મુંઝઈ’—સાંપડે છે. ગુજરાતી કવિતામાં

નગરજીવનની અભિવ્યક્તિના આરંભકાળમાં જ રાજેન્દ્ર પાસેથી આ પ્રકારની કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એ નોંધપાત્ર છે. પ્રથમ રચનામાં કવિએ ભૂલે-શ્વરમાં વીતાવેલી એક અનિદ્ર રાતની વાત કરી છે. ખીજા કાવ્ય ‘મધ્ય રાત્રીએ મુંબઈ’માં પણ તરહ તરહની પ્રવૃત્તિઓમાં મગ્ન ભાતભાતનાં લોકોનું, એમની પ્રવૃત્તિઓનું ચિત્ર આલેખી મુંબઈની મધરાત કવિએ પ્રત્યક્ષ કરાવી છે. આ કાવ્યોમાં નગરજીવનની ધમાલ, ધાંધલ, નિરર્થકતા, નિર્વેદ, કંટાળો છત્યાદિ અસર-કારક રીતે અભિવ્યક્ત થયા છે. કવિના સાતમા સંગ્રહ ‘ક્ષણ જે ચિરંતન’માં પણ ‘મુંબઈમાં’, ‘મધ્યરાત્રિએ શહેર’, ‘પથસંગમ’ ‘ખેલાવતું હશે કોણ?’, ‘નિગો-પન શોધન’ જેવાં નગરજીવનની અનુભૂતિનાં કાવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. ‘શ્રુતિ’નાં નગરકાવ્યોની જેમ આ પરિસ્થિતિમાં સમ શોધતા કવિની મનઃસ્થિતિ પ્રતિ-બિંબિત થઈ છે. ‘શ્રુતિ’ની રચનાઓમાં અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ વચ્ચે જ એકરૂપતા સધાઈ છે તે અહીં પ્રમાણમાં ઓછી સધાઈ હોય તેવું લાગે છે. રાજેન્દ્રનાં નગરકાવ્યોને નિરંજનનાં નગરકાવ્યો સાથે સરખાવતાં જણાય છે કે નિરંજન પાસે આધુનિક સંવેદના છે તેમ તે સંવેદનાને મૂર્તરૂપ આપે તેવી અદ્યતન ઈખારત પણ છે. તેઓ જે પ્રતીક કલ્પનો પ્રયોગે છે તે પણ આધુનિક સંવેદનાનું અવગમન સરળતાથી, પ્રતીતિજનક રીતે થાય તેમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. રાજેન્દ્ર આધુનિક સંવેદના લઈ આવે છે પણ તેને અભિવ્યક્ત કરતી કાવ્ય-ઈખારત ભાવાનુરૂપ અદ્યતનતા ધારણ કરી શકતી નથી. સૌંદર્યાભિમુખ લલિત કવિતામાં જે પ્રકારની સંસ્કૃત-પ્રચુર કોમળ બાની તેઓ પ્રયોગે છે તે જ બાની આ કાવ્યોમાં પણ પ્રયોગે છે. પરિણામે અભિવ્યક્તિ પૂરતી પ્રભાવક બનતી નથી.

પ્રિયકાન્ત મણિયારે પણ કેટલીક રચનાઓમાં

નગરજીવનની સંવેદનાને વાચા આપી છે. ‘અશબ્દ રાત્રિ’ની ‘નક્કી અહીં’ આ ‘હું’ રહુ છું?’ તથા ‘આપણે’ નગરભીસમાં ભીંસાતી બહુજન સમાજની લાગણીઓને વ્યક્ત કરતી કવિની લોકપ્રિય રચનાઓ છે. પ્રથમ કૃતિની નીચેની પંક્તિઓ જુઓ, જે લગભગ દરેક નગરવાસીને સ્પર્શે તેવી છે :

આ જ સરનામે મને મળતા બધા પત્રો,
ભોંયતળિયે, છેક નીચે,
પોસ્ટના પરખીડિયાના જેટલી તો છે જગા,
તે ઉપરની કોક નાની ટિકિટ સરખી એક બારી.

આ કોઈ એક વ્યક્તિનું નહીં, સાંકડા, અંધારિયા ભોંયતળિયે વસતા અનેક લોકોની વ્યથાનું, વેદનાનું ચિત્ર છે. ખીજી રચના ‘આપણે’ પણ ઉપર્યુક્ત કૃતિ-ની માફક આજના માણસનાં નિર્વેદચિત્રો વેધકતાથી આલેખે છે. મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના ઉભાવિહીન સંબંધનું સૂચન કરતો કાવ્યોનો અંતભાગ જોઈએ:

કો શબ્દના અક્ષરસમા સૌ આપણે કેવા નિકટ!
અર્થ કિંતુ એક ના એનો થતો!
મારા તમારામાં કશો યે ભેદ ના,
કોક છાપાની હળરો પ્રત સમા સૌ આપણે.

આ પંક્તિઓમાં નગરજીવનનું કંટાળાજનક એક-સુરીલાપણું, વ્યક્તિત્વવિહીન જીવનની નિરર્થકતા તથા માનવી-માનવી વચ્ચેના સ્નેહશૂન્ય સંબંધ પ્રયોનો કટુણભાવ ફરકી જતો અનુભવાય છે. આ બંને કાવ્યોમાં કવિની સંવેદનાને મૂર્તરૂપ આપવામાં ભાવાનુરૂપ કલ્પનો તથા ઉપમાનોનો ફાળો પણ મહત્વનો છે.

રાજેન્દ્ર-નિરંજન પાસેથી ભારતીય મહાનગર વિશેનાં કાવ્યો મળે છે તો પ્રિયકાન્ત પાસેથી અમે-રિકન મહાનગર વિષયક કાવ્યો ‘પ્રયલગતિ’માં મળે છે. સંગ્રહના એક ઉત્તમ કાવ્ય યશવંતને ઉત્તર’માં

‘ન્યૂયોર્ક’ તો પિયાનો છે’ એવા યશવંતના વિધાનનો પ્રતિભાવ આપતાં પ્રિયકાન્ત કહે છે કે એ પિયાનો તો છે પણ કાવ્યની દીવાલોમાં કેદ શો કેઈસનો પિસ છે કે જે કચારેય વાગ્યો જ નથી. તેના સૂર મુક્તિની બીંસમાં અંદર ને અંદર ગૂંચળાઈ મરે છે. અવાજ આવે છે ખરો, પણ તે તો પોલીસની મોટરનો ચીસચીસતો અવાજ, એચ્યુલ્સનો આર્તનાદ, સળવેની ટ્રેનોના અવાજ. આ બધા અવાજમાં સંગીતનો સૂર છૂપી જ ક્યાંથી શકે? કાવ્યમાં છેલ્લે કવિ સ્ત્રીપુરુષ સહશયનનાં ઉત્તેજક દરયો માણતાં લોકોને ખીર પીરસતી છોકરી અને પ્રૌઢ વેઈટ્રેસનું કટુણચિત્ર પાસપાસે મૂકી કટુણને ઘેરો બનાવે છે. ‘ન્યૂ યોર્ક’—એક હરણુ’ એ કાવ્યમાં હરણુના પ્રતીક દ્વારા અમેરિકન પ્રગ્નની વિજ્ઞાન અને સમૃદ્ધિ તરફની આંધળી દોટ સૂચવી છે. વિજ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી પણ વિનાશક માર્ગે વપરાતી માનવસિદ્ધિઓ જ આધુનિક મનુષ્યની ધોર બનશે એ ખ્વનિ કાવ્યમાંથી સ્ફુટ થાય છે. ન્યૂયોર્ક વિશેનાં આ બે કાવ્યોની જેમ ‘શિકાગો’ અંગેની ગઝલ પણ સ્કંધનગરી વિશેના દાહક વાસ્તવને ધારદાર રીતે પ્રગટ કરે છે :

મળે જો સમય તો શિકાગોને સમજું,
અડીને હું પોતે આ આગોને સમજું;
ભગેલા છે રસ્તા ફૂટી પુલ-ડાળી
વસંત્યા પુલાદી આ બાગોને સમજું.

ગઝલના મત્લામાં ‘શિકાગો’—‘આગો’નો આંતરપ્રાસ કવિના વક્તવ્યને વેધક બનાવે છે. પછીનો શેર નિરંજનના ‘આધુનિક અરણ્ય’ સાથે સરખાવવા જેવો છે. પ્રિયકાન્તનો અને નિરંજનનો નગર પ્રત્યેનો અભિગમ લગભગ સરખો જ છે. તે બંનેનાં નગર-કાવ્યો જોતાં જણાય છે. છતાં અભિવ્યક્તિની ભિન્ન ભિન્ન રીતિ બંનેનાં કાવ્યોને આગવું વ્યક્તિત્વ બક્ષે છે.

હસમુખ પાઠકના સંગ્રહ ‘નમેસ્ત્રી સાંજમ’ ‘શહેરની ધડીઓ ગણતાં’ નામક કાવ્ય મળે છે. કાવ્યમાં આમ તો કવિ પરોદ, બપોર, સાંજ ને રાતની વાત કરે છે, પણ તે દ્વારા તેમને દર્શાવવી તો છે શહેરી જીવનની વ્યથા-વેદના, ગ્સાનિ વ. નિરંજને ‘પ્રવાલદ્વીપ’ની રચનાઓમાં આ જ ભાવો વ્યક્ત કર્યા છે. અહીં હસમુખ વ્યંગનો આશ્રય લઈ નિરૂપણ કરે છે. કવિએ ચોજેલાં ઉખાતો તેમના વલણને છતું કરી દે છે. કવિ શહેરના પરોદને શિશુના બગાસા સાથે, તારાને રાતપાળી કરતા મજદુર સાથે, બપોરને વાંઝણી ઘરડી સ્ત્રી સાથે, પવનને ખેડોળ વ્યંટળ સાથે, સાંજને લિપરિટકથી હોઠ રંગેલ સ્ત્રી સાથે તથા રાત્રિના સ્વપ્નને, ભૂલાં પડેલ શિશુ સાથે સરખાવે છે. વિશિષ્ટ કૌંસયોજના તથા અદ્યતન ઈખારતનો ખ્યાલ આવે તે માટે સાંજનું ચિત્ર અવલોકીએ :

ને સાંજ (લિપરિટક વડે શણગારી ઓછી)
ચૂમી રહી સડકને, ગલીઢૂંચીઓને,
જાઝી મ્યુઝિક પર સૌ મકર્ચુરી લેમ્પ્સ
નાચી રહ્યા, ગટરમાં ઠલવાય તેજ.

પ્રિયકાન્ત અને હસમુખ કરતાં નહિને નગર-વિષયક કાવ્યો વધુ આપ્યાં છે. તેમનું નગર પ્રત્યેનું વલણ અણગમભર્યું છે. ‘ઉદ્ગાર’ની રચના ‘રહવાર-ર’માં કવિનો નગરજીવન પ્રત્યેનો અણગમો જોઈ શકાય છે. સવાર થતાં જ શહેરનો રોઠ અવાજોની સજિમાં ડૂબી જાય છે એ દર્શાવતાં કવિ કહે છે :

બિંધના સડેલ ગૂંછિયા પર પડેલ
રહેરનો સળંગ વાંકચૂકથી વળેલ | માર્ગ,
સૂર્યનાં પીળાં તીખાં તરત તૂટી જતાં | અનેક
કિરણો

ઉશેડી લાગશે બિડયો

તરત હડી દીધી તરત અવાજ... 'વાજ...
'વાજમાં ફૂંપી ગયો.

નિરંજન અને રાજેન્દ્રનાં મુંઝઈ વિશેનાં કાવ્યો આપણે જોઈ ગયા છીએ. નલિનતું 'મુંઝઈ' કાવ્ય છે તો એ પરંપરાનું, પરંતુ મુંઝઈની વિકરાળ પંખી તરીકેની કલ્પના અનોખી છે. આ પંખીના 'સુંવાળા રંગબેરંગી પીંછાનો પહાડ બરછટ, હાંફતો સેતાન ગણતા' એમ કહી કવિ પૂછે છે :

ક્યારેક | નાખી ભૂલથી ઝાંઝાં શિકારો શોધતું પંખી
અચાનક ચીસ પાડી પાંખ વીંઝી | બિડયો ત્યારે...

કવિનો આ પ્રશ્ન અને તેની પાછળ રહેલી શંકા કમકમાટી જન્માવે છે. પરંતુ આ શંકા નિરાધાર છે એમ કોણ કહેશે ? 'ઉદ્વેગ' કાવ્યમાં નગરજીવનનો ઉદ્વેગ કવિએ અંધાર, સૂર્ય, ગીધ વગેરે કલ્પનોની મદદથી સુવેરે વ્યક્ત કર્યો છે. આ કાવ્યમાં કવિ નગરીને જે ઉપમા આપે છે તે તેમના અભિગમને સ્પષ્ટ કરે તે. નગરીને તેઓ 'ઠરકાયલી બેડોળ કાળી પૂતના' સાથે સરખાવે છે.

'અવકાશ'ની બેત્રણ રચનાઓમાં પણ જગત વિષયક સંવેદના આલેખાઈ છે. 'વંદોળ'માં મહા-નગરમાં ઉઠેલા વંદોળનું ગલાત્મક ચિત્ર કવિએ દોર્યું છે. કવિ વંદોળની સાથે બંધે ચડતા અને પડતા અગણ્ય માનવોલસ્યાં મહાનગરને રાત્રી ઝાંચ 'પરંલસતું' દર્શાવે છે. નાના માપની કલ્પનસભર 'સૌંદર્ય'મય પંક્તિ 'ચંદનીએ ચીતર્યા સમીર રે' ની આજના નગરના સંદર્ભમાં નલિન 'ચિમનીએ ચીતર્યા સમીર રે' એવી પેરોડી બનાવે છે. બીપણ, 'લયાનક, ગિહામણા નગરમાં જીવતા કવિને તેમાં જીવવા જેવું લાગ્યું નથી. આથી પોતાના 'જન્મ દિને' કવિ તેનાથી દૂર ભાગી નીકળે છે :

લોહનગરનાં દૂર ખુદ્દાં બે ડહર જડ્યાં

મહીંથી | બિડતી

બીપણ લલૂકતી બિજળતી જવાળા

મહીંથી | છટકી,

વાદળ પારની પરીઓએ વેળાં સિમતમાં

ખોવાઈ' છું.

આમ, નગરમાં વસવા છતાં કવિ તેનાથી દૂર ભાગવા ઇચ્છે છે. નલિનની નગરવિષયક અનુભૂતિ નિરંજન, હસમુખ વગેરેની અનુભૂતિ સાથે મળતી આવે છે પણ તેના પર અવલંબિત નથી. કવિએ પોતે નગરને હાડોહાડ અનુભવ્યું છે. વળી અભિવ્યક્તિમાં તો તેઓ સમકાલીન કવિઓથી સારા એવા જુદાં પડે છે. અનુગાંધીયુગની નગરકવિતામાં નલિનની આ કવિતાનો વિશિષ્ટ અવાજ છે.

નર્મદ-દલપત યુગથી ઉમાશંકર-સુંદરમ યુગ સુધીની ગુજરાતી કવિતા કરતાં વિષયની દૃષ્ટિએ જુદી પડી નૂતન ઉન્મેષ દર્શાવનાર રાજેન્દ્ર-નિરંજન યુગની નગર કવિતાનો આજો પરિચય આપણે મેળવ્યો. આ કવિતાનું અનુસંધાન સુરેશ જોષી, ગુલામ મોહમ્મદ શેખ, રાવજી પટેલ, લાલશંકર ઠાકર, આદિત્ય મન્સૂરી, મનહર મોદી વગેરેની કવિતામાં સહેજ વળાંક સાથે જોઈ શકાય છે. અદ્યતન કવિતાના વિષયદૃષ્ટિએ થયેલ પ્રયોગોની પાછળ આ કવિતાનો પણ થોડો ઘણો ફાળો છે એનો ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી.

આ યુગની કવિતામાં વિષય દૃષ્ટિએ અન્ય ઉન્મેષો પણ થયા છે. આ યુગની કવિતા અગાઉની પ્રેમ કવિતાથી સ્પષ્ટરૂપે જુદી પડે છે. આ યુગના કવિ-ઓનું પ્રેમવિષયક વલણ બદલાયું છે અને તેની અસર કવિતા પર થઈ છે. નિરંજનનાં પ્રેમકાવ્યો ગાંધીયુગનાં પ્રેમકાવ્યોથી ઘણી રીતે જુદાં પડે છે. કોઈને કદાચ અતિશયોક્તિ લાગશે. પણ હકીકતમાં

જોઈએ તો પ્રેમની કવિતા આપણને પટેલવહેલી નિરંજન પાસેથી મળી છે. અગાડિના કવિઓએ સુખ્યવે તો પ્રેમની ભાવનાની કવિતા કરી છે, પ્રેમની નહીં. ઉમાશંકર, સુંદરમ વગેરેમાં પ્રેમનું એક આદર્શ-ભૂત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતી કવિતામાં પ્રથમવાર પ્રેમની, હોહોહોહ અનુભવેલા પ્રેમની, કવિતા નિરંજન લાવે છે. આ કવિતામાં આત્મિક કે ભાવનામય પ્રેમનો મંત્રોચ્ચાર નથી, પણ શારીરિક પ્રેમનો રોમાંચકારી સ્પર્શ છે. પ્રેમના પ્રાગટ્યનું નિમિત્ત બનતા નારીદેહની કમનીયતા અને રમણીયતા આ કવિતામાં મુમેરે વ્યક્ત થઈ છે. નિરંજનનાં ‘સુધામય વાટુણી’, ‘સન્નમ’, ‘મૃત્તિકા’ વગેરે કાવ્યો નમૂના ખાતર જોઈ શકાય. ‘મૃત્તિકા’માં પુરુષના સ્ત્રી પ્રત્યેના આકર્ષણના કેન્દ્ર એવાં સ્ત્રીનાં સ્તનની વાત કવિએ કેવી કુશળતાથી પ્રતીકાત્મક રીતે કરી છે ! કાવ્યનો અંતિમ શ્લોક જુઓ :

જે મૃત્તિકા નિત્ય કઠોર ગાણી,
એ તો આદીં માદવ રહે જ માણી,
શા સિનગ્ય ! કાઠિન્ય છતાં ન ખૂટયાં;

એ ફલ ફટયાં !

‘મૃત્તિકા’ શબ્દ અહીં કેવી વિશેષ અર્થઘટ્ટાયા પ્રગટાવી રહે છે ! શબ્દકોશમાં પડેલો આ નિર્ણવ શબ્દ અહીં જીવંત બની ઊઠ્યો છે. આ જ તો છે કવિ-કૌશલ.

નિરંજનની જેમ રાજેન્દ્ર પણ ગાંધીયુગની પ્રેમકવિતાથી એક ડગલું આગળ ભર્યું છે. ‘ધ્વનિ’ના ‘સુધામય રાગિણી’ કાવ્યમાં આવતું સ્ત્રીપુરુષનાં પૂર્ણ-મિલનને સૂચવતું ઇન્દ્રિયરાગયુક્ત ચિત્ર જુઓ :

અધિક સરકયાં પાસે, ને બધાં પ્રિયે ! મુલ આદૃથી
તવ કટિ ટ્રાહી ને તું મારે ઉછંગ જરા દળી;
સ્પર્શમહિં તે જનક એવું નિગૂઢ હનું કયું ?—
ડયન કરતાં બંને શ્વેતાંગ હંસ રણાં બની.

‘ધ્વનિ’માં આસિંગનનું ચિત્ર આલેખનાર કવિ ‘મધ્યમા’માં તો સંભોગનું ચિત્ર પણ આલેખે છે. ‘નિશિગંધા’ કાવ્યમાં તીવ્ર સંભોગેચ્છા જગૃત થાય છે ત્યાંથી માંડી સંભોગ થયા સુધીની દ્રિયાઓ કુશળતાપૂર્વક આલેખાઈ છે. કાવ્યના ચોથા શ્લોકમાં સંભોગક્રિયા અને તે પછીથી અવસ્થાનું જે વર્ણન થયું છે તે જોઈએ :

વચ્ચું અંતર નહીં, નહીં ત્વર્છા કાલ :

નહીં આવરણ,

એક માત્ર કેસિ

આનંદની હુંવી.

તીંદર નહીં, નહીં કપાય જગરણ,

...હવે રમૃતિ સંગ તત્ત અંગ જ્ઞાસ જ્ઞાસ.

નિરૂપણમાં કયાંય અભક્તતા નથી અને કલાસંયમ જરા પણ જોખમીયો નથી. વળી, નિરૂપણમાં સંદ્વિગ્ધતા પણ નથી. જે કહેવાનું છે તે કવિએ પૂરેપૂરું પ્રગટ કર્યું છે—કાવ્યોચિત ગૌરવથી, સંગોપનથી.

પ્રિયકાન્ત મણિયારની કલમ તો વારંવાર રાપન ખંડમાં ધસી જાય છે. ‘પ્રતીક’ની ‘કંચુકાંચ’ છૂટયાને, ‘અંધકાર’, ‘ધૃષ્ટ’, ‘શયનગૃહમાં’, ‘સ્પર્શ’ને ‘સંગોગ’, ‘સમીપ’ની ‘કૌંચવધ’, ‘પ્રયજગતિ’નું ‘વસ્ત્રમ’ હોય છે ત્યારે, ‘શાવર’ વગેરે રચનાઓમાં પ્રેમી જનોના કામવ્યવહારનું મુક્ત વર્ણન થયું છે ‘સંગોગ’માં સ્ત્રીપુરુષના સહશયન વેળાના રાત્રિસંધવનું પ્રતીકાત્મક આલેખન થયું છે. ગુજરાતી કવિતામાં અગાઉ વર્ણસ્પર્શ રહેલા આ પડકારરૂપ વિષયનું કવિતાની નજીક લઈ જવા માટે કવિએ ભારે પુરુષાધ કર્યો છે, પણ તેમને ધારી સફળતા મળી શકી નથી છતાં પ્રયોગ તરીકે આ કાવ્ય ઉત્ક્રેષ્ઠનીય છે. સંભોગ પછીની દ્રશ્ય કવિએ આ રીતે વર્ણવી છે :

ત્યાં તો પડયા તારક છિન્નસિન્ન
અધારથેયાં લઘુ ઓરકામાં...

—વેરણિયા સુદીર્ઘ

બહેરી રહ્યા ને થડ એક, સિન્ન
ખે લાગમાં ઢળી પડયું, કહીં એક, ખીચું
આધું વળી અવશ કયાં...
અધાર કમ્પી ઢળી નીંદમાં પડયો !

કાવ્યને અંતે આવતો આ પલટો આખા કાવ્યને
કાવ્યત્વ અર્પવામાં સફળ નીવડતો નથી. 'પ્રતીક'ની
રચનાઓમાં કામવ્યવહારનું આહ્વાદક નિરૂપણ થયું
છે, સાથે સાથે કલાસંયમ સચવાયો છે તેથી કાવ્યાત્મક
સૌંદર્યને આંચ નથી આવી, જ્યારે 'પ્રત્યક્ષગતિ'ની
રચનાઓમાં સ્ત્રીના નિર્વચન દેહસૌંદર્યની સાથે સાથે
કાવ્યદેહની પણ અવમાનના થયેલી જોઈ શકાય છે.
'પ્રતીક'ના કવિને ગાંધીયુગ સાથે જ્યારે 'પ્રત્યક્ષગતિ'ના
કવિને અઘટત ન યુગ સાથે સૂક્ષ્મસંબંધ છે એમ લાગે
છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રિયકાન્તને ગાંધીયુગ અને અઘટત-
યુગ વચ્ચેના કડીરૂપ કવિ કહી શકાય.

હસમુખ પાઠકે પ્રેમકાવ્યો લખ્યાં નથી, પણ
સ્ત્રી સાથેના પુરુષના 'સંવનન' વિશે એક સુંદર કાવ્ય
'સાચુન્ય'માં આપ્યું છે. વિજ્ઞાનના સ્નાતક આ કવિએ
સંવનનનું પૃથક્કરણ કરી એનું સુખ તથા દુઃખ
કવિત્વમય રીતે દર્શાવ્યું છે. સંવનનનું પૃથ્વી પર કેવું
સુખ છે તે ઉપવનની હારમાળાથી વ્યક્ત કરતાં કવિ
લખે છે :

કણ કણમાં ઊઠતા સ્પંદન જેવું,
તેજ તેજમાં ફૂટતા કંપન જેવું,
શ્વાસ ઉચ્છ્વાસે ધૂટાતી ગંધ જેવું,
ધસમરી વછૂટતા બંધ જેવું,
મર્યાદા ઓળંગતા સિંધુ જેવું,
ગર્ભ સિંચતા અમૃત-ગિન્દુ જેવું.

વિચાર કરતાં જણાશે કે કવિએ આપેલી એકે
એક ઉપમા સાર્થક છે. સંવનનના દુઃખને દર્શાવતી
ઉપમાઓ પણ એટલી જ અન્યથાક છે. સંવનનના
સુખ અને દુઃખની અનુભૂતિ થયા પછી નાયક
ખોશી ઊઠે છે :

દાણભંગુર, દાણભંગુર, દાણભંગુર,

એની, એની, એની હે સખી, દેહમાત્રની રજ

કવિ પૃથ્વી પરથી માનસસર પર અને ત્યાંથી
પદ્મ પર ગતિ કરાવી સ્થૂળ આનંદથી સૂક્ષ્મતમ
આનંદ સુધી લાવકને લઈ જાય છે. રાજેન્દ્રના
'નિશિગંધા', પ્રિયકાન્તના 'સંયોગ'ની સામે આ
કાવ્યને મૂકતાં હસમુખની પ્રયોગશીલતા ધ્યાનમાં
આવશે જ.

નલિન રાવળ સ્ત્રીપુરુષના સંભોગને પ્રતીકાત્મક
રીતે નિરૂપવાના આગ્રહી જણાય છે. 'અવકાશ'ની
રચનાઓ 'સિંહગાન' તથા 'શ્રુમાં સુંદરી'માં સિંહનો
પ્રતીકાત્મક ઉપયોગ કરી કવિએ સંભોગસ્થિતિનું
સરળતાથી સૂચન કર્યું છે. 'સિંહગાન'ની થોડી
વ્યંજનાગર્ભ પંક્તિઓ આરવાદીએ :

આ કંયાંથી | સુપ્ત સિંહ રે સળગ્યો | સળગી
ત્રાડો

કયાં છે મિષ્ટ માંસ એ મિષ્ટ માંસની ગંધ થકી
તો ગાંડો

કયાં છે મિષ્ટ માંસ...કયાં છે કાયા

આ | ભડભડ સળગ્યા બિંધ અર્ણવે બીંડે

નગ્ન નાસતી સ્વપ્ન અંગના રૂપે | દૂરે

આ એ જ સિંહ હત્ત પ્રાણ અવ ખોડગાતો
નાસે

બીંડે | ધૂળ રાખની ડમરી.

અહીં કવિનાં ઇંગિતોને આધારે જનનીય અર્થ-
વટન કરવામાં મુરકેલી પડતી નથી.

આમ, જોઈ શકાશે કે આ યુગની પ્રેમકવિતા માત્ર ભાવનાવિહારી ન રહેતા નક્કર ભૂમિ પર ડગ ભરે છે. પ્રેમની જે વાસ્તવિકતા છે તેને આ કવિઓ અવગણતા નથી. જાતીય વ્યવહારનું સ્પષ્ટ સુરેખ વર્ણન કરવા છતાં આ યુગના કવિઓ અશ્લીલતામાં સરી ન પડાય તેની કાળજી રાખે છે. આજના કેટલાક કવિઓની જેમ આ કવિઓએ એકામપણું લખ્યું નથી. વિષયદૃષ્ટિએ તેમણે કરેલા પ્રયોગો સમજદારી-પૂર્વકના છે અને કલાગત મર્યાદાની અંદર રહીને કરેલા છે.

નગરકવિતા, પ્રેમકવિતાની જેમ પ્રકૃતિકવિતા, ચિંતનકવિતા વગેરેમાં પણ આ યુગની કવિતા અગાઉની કવિતાથી વત્તીઓછી બુદ્ધિ પડે છે. પરંતુ એ નવીનતા પ્રમાણમાં ગૌણ છે તેથી તેની વિગતે

વાત અહીં નહીં કરીએ. આ યુગના કવિઓની નગરકવિતા કે પ્રેમકવિતા અગાઉના યુગ કરતાં બુદ્ધિ પડે છે; ઉપરાંત અંદર અંદર પણ અલગ પડી આગવી વૈયક્તિકતા જાળવી શકે છે. આ આગવાપણું વિષયથી નહીં પણ નિરૂપણથી સિદ્ધ થાય છે. આ યુગની કવિતાએ વિષયની જેમ અભિવ્યક્તિની રીતિ પરત્વે પણ પ્રયોગશીલ વલણ અપનાવ્યું છે અને જંદ, લય, પ્રતીક-કલ્પન, અલંકાર-રચના તેમ જ કવિતાના આકાર પરત્વે નવા ઉન્મેષો પ્રગટાવ્યા છે. આ દરેક અંગને લઈને આ યુગની કવિતામાં કેવા પ્રયોગો થયા અને તેણે અદ્યતન યુગના પ્રયોગોની ભૂમિકા કેવી રીતે પૂરી પાડી તેની વાત થઈ શકે પણ તે એક આગવો લેખ માગી લે તેમ હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ કરીને જ અટકાવું.

પ્રયોગશીલતા અને કવિતા

જન્યન્ત પાઠક

કવિતા તેમ સર્વ કલાઓ પરત્વે આપણે જ્યારે 'પ્રયોગ' શબ્દ પ્રયોજીએ છીએ ત્યારે એમાં એવું મૂલ્યન રહેલું હોય છે કે સર્જન દ્વારા રચના-વિધાન દ્વારા આપણે કંઈક અપૂર્વ એવું સિદ્ધ કરવા મર્યાદાએ છીએ. કવિતામાં આવા પ્રયોગો પાછળ કંઈ વૃત્તિ અને અનિવાર્યતા રહેલાં છે? રૂઢ રીતિમાં રચના કરવી છોડીને કવિને અરૂઢ રીતિનો, નવીન રીતિનો આશ્રય શા માટે લેવો પડે છે? આ પ્રશ્નોના ચોગ્ય જવાબમાં પ્રયોગપરાયણતાની, પ્રયોગતત્પરતાની સાલિપ્રાયતાને સાર્થકતાનું હાર્દ કદાચ મળી રહે.

હરેક યુગમાં, સમયગાળામાં કવિતાને નવેસર અવતારવાની અનિવાર્યતા કવિઓને લાગી છે ને એ દિશામાં એમણે મથામણ કરીને ઓછીવત્તી સિદ્ધિ મેળવી છે. ભાવ અને ભાષાને, કવિની સંવેદના અને વાણીને માર્મિક સંબંધ છે. એટલે જ નર્મદને કહેવું પડ્યું કે નવા નવા વિષયો માટે નવા નવા ભાષાતરીકા શોધવાના રહે છે ને એમ મારે (ને એમ પ્રત્યેક કવિને પણ) ચોગ્ય અભિવ્યક્તિ માટે મથવાનું હોય છે. નવી ભાષા તો કવિ લાગ્યે જ શોધે છે, પણ પોતાની અનુભૂતિઓને અનુરૂપ -અનુકૂળ એવો વાણીમરોડ, વિન્યાસ કવિ સહજ સૂઝથી નિપજાવે છે, ને પ્રયોજે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં દરેક યુગની, સમયખંડની કવિતામાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ પ્રયોગશીલતાનાં તત્ત્વો રહેલાં હોય છે એમ કહી શકાય.

પ્રયોગના વલણ પાછળ એક બીજું કારણ પણ રહેલું સમજાય છે. જૂના, રૂઢ રચનાતરીકાઓથી કવિ કંટાળે છે, થાકે છે. એક જ ચીલામાં ચાલ-ચાલી ભાવમાં ને અભિવ્યક્તિમાં એક ધરેડ બંધાઈ

જાય છે જે જાગ્રત કવિમાં અસંતોષ જન્મી શકે છે. એને થાય છે કે એકની એક વાત એકની એક રીતે— પછી એ વાત ગમે તેટલી સારી હોય તોપણ—કહે-વાથી રચનાની તાજગ્ય ને તીવ્રતા અળપાઈ જવા જેવું થાય છે. સભાન, જગૃત કવિ આવી મનોદશામાં ધરેડમાંથી નીકળીને નવું કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. જૂની રૂઢ રીતિમાં ઉત્તમ સર્જન પોતે કરી શકે છે એવો ખયાલ હોવા છતાં એ પ્રયોગ દ્વારા ઓછું સારું સર્જવા પણ તત્પર બને છે. કોઈ inner urgeથી પ્રેરાઈને કવિ પ્રયોગનો માર્ગ લે છે ત્યારે એના મનમાં ઉત્તમ સર્જન કરવાનો નહિ તેટલો અવનવું સર્જન કરવાનો વિચાર મોખરે હોય છે. કવિતામાં આથી પ્રયોગ કરનાર કવિ, નવી રીતિઓ પ્રગટાવનારને પ્રવર્તાવનાર કવિ કેટલીક વાર ઉત્તમ કવિ જ હોય છે એવું બનતું નથી. કવિતાના ઇતિહાસમાં પ્રયોગશીલ કવિનું સ્થાન નવા નવા પ્રયોગના પ્રવર્તક લેખે ધણી વાર આગળ હોય છે.

પ્રયોગ અને પરિણામ વચ્ચે સર્જનની અનેક ભૂમિકાઓ, અવસ્થાઓ અને કક્ષાઓ જોવા મળે છે. એક કૃતિ પ્રયોગાત્મક હોય તેથી નિરપેક્ષ રીતે એમાં કાવ્યસિદ્ધિ છે જ એવું લાગ્યે જ માની શકાય. પ્રયોગો અધૂરા હોય, અપર્યાપ્ત હોય ને કથારેક કાવ્યસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ અનુચિત પણ હોય. પ્રયોગ આખરે તો કોઈ પણ શોધની જેમ ઇષ્ટ પરિણામ સુધી પહોંચવાનો માર્ગ છે. જે સિદ્ધ કરવું છે તે નજર સમક્ષ હોવા છતાં સંભવ છે કે લાંબેસો માર્ગ સિદ્ધિ લાણી ને સિદ્ધિ સુધી ન પણ પહોંચતો હોય.

પ્રયોગાત્મકતાને સમસ્ત કવિતા (poetry)

પરતે નહિ પણ હરેક કાવ્યકૃતિ (poem) પરતે વિચારીએ તો એમ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય કે પ્રત્યેક રચના કવિ માટે એક અપૂર્વ પ્રયોગ હોય છે. સંવેદનને, અનુભૂતિને કવિ કૃતિમાં વાણીમાં નિયંત્ર કરવા માગતો હોય છે ત્યારે એનું ચિત્ત એ નિયં-ધનને પર્યાપ્ત ને પરિપૂર્ણ કરવામાં રોકાયેલું હોય છે. પ્રત્યેક શબ્દપ્રયોગને, વર્ણવિન્યાસને, અલંકાર, પ્રતીકાદિ સર્વ ઉપાયોને એ અનુભૂતિના સંદર્ભમાં યોગ્ય છે, આવી યોજનામાં એણે હરેક કૃતિમાં અપૂર્વતા લાવવા માટે મથામણનો અનુભવ કરવો પડે છે. પ્રયોગ અને પ્રયોજન, પ્રક્રિયા અને પરિણામ વચ્ચેના રચના-વ્યવસાયમાં એણે હરહંમેસા સભાન

અને સાવધાન રહેવાનું હોય છે. અગાઉ નં રીતિમાં એણે ઉત્તમ સર્જન કર્યું હોય છે તે જ રીતિમાં તેનું પીઠું સર્જન અધમ પણ બની આવે છે કેમ જો ચોક્કસ કૃતિમાં એનો આગો પ્રયોગપ્રપંચ નિષ્ફળ ગયો હોય છે.

આમ, કલાસિદ્ધિના સંદર્ભમાં પ્રયોગ એટલે કવિ માટે ખાંડાની ધારે ચડવાનું ને ખચરદાર રહેવાનું. પ્રયોગને કોઈ હળવી રમત કે કરામત તરીકે સમ-જવામાં અણસમજ રહેલી છે. પ્રયોગ વગર કોઈ પણ આપાની કવિતા શ્વંત રહેતી નથી, ને પ્રત્યેક કાવ્યકૃતિમાં પ્રયોગાત્મકતા વગર શ્વ આવતો નથી.

સાંપ્રત કવિના ભાષાકર્મના કેટલાક સંકેતો

(પાન ૨૦૧નું અનુસંધાન)

માટેનું ઐતિહાસિક કાર્ય કરવા જ પ્રતિષ્ઠિત થયેલો, સક્રિય એવો શબ્દ છે. પાણી છે ઊંડા કૂવાનાં, ડોલ ખેંચનાર લઘુરો છે, ડોલ પણ કાણી છે—ભલે; પણ પેસા ‘લઘુરો’ કવિએ શબ્દની કાણી ડોલ છતાં પાણી કાઢવાનું માંડી વાળ્યું નથી. એ જ સૌથી મોટી આશ્ચર્યજનક—પરમ આનંદપ્રદ ઘટના છે.

વિશેષણની આદર તથા શબ્દોને ઊંઘવા ન દે એવાયે કેટલાક સજ્જ કવિઓ, સદ્ભાગ્યે, આપણી વચ્ચે છે જ અને તેથી સાંપ્રત કવિતાને તેઓ વધુ ને વધુ પરકારભર્યા માર્ગોએથી ઊંચે ને ઊંચે ચઢાવશે એવી આશા રાખવાને આપણી પાસે હાલ એક આવશ્યક સહાયક ભૂમિકા છે જ.

સાંપ્રત કવિના ભાષાકર્મના કેટલાક સંકેતો

અંકુશાન્ત શેઠ

કવિકર્મ આનંદસ્રક્ષી ભાષાકર્મ છે. સૌંદર્યાનુભવ અને ભાષા—એ રીતે વાત કરવાને બદલે સૌંદર્યાનિષ્ઠ ભાષાનુભવ એ રીતે વાત કરવાનું સાંપ્રત કવિને વધુ રુચિકર જણાય છે. ભાષા દ્વારા કશુંક કહેવાનું છે એમ નહિ, ભાષામાં જ કશુંક અનુભવવાનું છે કવિએ. કવિ ભાષા દ્વારા ળીજાને કશું પહોંચાડવા માગે છે એમ નહિ, કવિ ભાષા દ્વારા પોતાને જ પોતાના સુધી પહોંચાડવા માગે છે. કવિ ભાષા દ્વારા — કહો કે ભાષાએ પોતાને અનુભવવાનો વિસ્મયાનંદ લેવા મથામણ કરે છે. કવિનું ભાષાની બાબતમાં અંતર્મુખ—અભિવ્યક્તિનિષ્ઠ વલણ એ સાંપ્રત કવિના ભાષાકર્મની એક વિશેષતા લેખાય. જેમ સાંપ્રત ચિત્રકાર રંગ-રેખાનાં જ વૈવિધ્યપૂર્ણ લીલા-રૂપો દ્વારા આકૃષ્ટ અનુભૂતિ પર વધુ ભાર દેતો જણાય છે તેમ સાંપ્રત કવિ પણ શબ્દ-અર્થનાં વૈવિધ્યપૂર્ણ લીલારૂપો દ્વારા વાહ્નિષ્ઠ સૌંદર્યાનુભૂતિ પર વધુ ભાર દેતો જણાય છે. સાંપ્રત કવિ કાવ્યમાં ‘જીવન’ શબ્દ વાપરતાં સુગાય છે; પણ તેણે તેથી જીવનને છોડી જ દીધું છે એમ માનવું ઠીક નથી. ભાષા દ્વારા સંકેતિત થતા વિશ્વમાંથી જીવનને શું આદ કરી શકાશે? ભાષા દ્વારા — ભાષાના અવાજ દ્વારા કવિ સમષ્ટિજીવન સાથે જોડાયેલો રહેવાનો જ. આમ છતાં જેને કવિ કહ્યો એ ભાષાની મર્યાદામાં રહે, એની જ લીલાનો આનંદ અનુભવવાનો અવકાશ આપી રહે એટલું તો આપણે અગ્રતાક્રમે પહેલું લંબાંછીએ છીએ.

સાંપ્રત કવિ કવિતાની ભાષા વિશે ઠીક ઠીક સંજ્ઞાન છે, કેટલીક વાર તો જોઈએ તે કરતાંયે

વિશેષ. કવિએ જે જીવનને ખાતર ભાષાની સાધના કરવાની ન હોય તો ભાષાને ખાતર પણ ભાષાની સાધના કરવાની ન હોય. કવિએ આનંદને ખાતર ભાષાની સાધના કરવાની છે; કેમ કે ભાષા દ્વારા વધુ ને વધુ રસાનંદ પ્રાપ્ત કરવો એ જ એની તો મથામણ હોય. કવિએ ભાષાનો અનુભવ કરવાનો છે — સેવાનો છે; ને તે એવી રીતે કે એ એને માટે તેમ એના જેવા ળીજા અનેકાને માટે રસનો—આનંદનો વિષય બની શકે.

વ્યક્તિમાત્રનો અનુભવ અનન્ય હોય તો કવિનોએ અનુભવ — પછી તે ભાષાનો હોય તો પણ — અનન્ય તો હોય જ. પ્રત્યેક કાવ્ય કવિનો એક અપૂર્વ — અનન્ય શબ્દાનુભવ છે. કવિ સમષ્ટિના શબ્દોની મદદથી એક એવો અપૂર્વ સંદર્ભ સંકેતિત કરવા મથે છે જે પ્રતીતિકર હોય ને વિસ્મયાનંદ-રસાનંદ અર્પે એવો હોય. કવિએ પ્રત્યેક કાવ્યમાં પોતાની ભાષા રચવાની હોય છે. ઉછીની ભાષાથી તો કવિ ચાકી જ નહીં શકે. કવિ તો એવો ભાષારસિક હોય છે કે એને માટે તો ભાષા જાણવી એનો અર્થ એને એના શક્ય તેટલા સર્વ સંકેતસંદર્ભો સાથે અનુભવવી એવો જ થઈ રહે છે. આમ, કવિનું પ્રત્યેક કાવ્ય એની ભાષા-સાક્ષાત્કારની વિકાસયાત્રાનું સ્તોત્ર હોય છે. સાંપ્રત કવિ આ દિશામાં વધુ એકાગ્રપણે, વધુ હિંમતભરી અને સાહસિક રીતે આગળ વધતો જણાય છે. એની આગેરૂચમાં ભયરયાનો—જેખમો છે જ; ભ્રાંતિઓ પણ છે; પણ તેથી એની ગતિ-દિશા ખોટી છે એમ જે કેટલાક સાબિત કરવા માગે છે તેમાં ધૃતિનો અભાવ અને વિકાસનો સાત્યમર્મ સમજવાની

અસકિત જ વધુ તો વરતાય.

સાંપ્રત સાહિત્યિક વાતાવરણમાં કલાનિષ્ઠાનું પ્રાપ્ત્ય ધ્યાન ખેંચે છે. ભાવનાપરાયણતા, સંસ્કાર-પ્રીતિ, નીતિપરાયણતા—આ બધું ભૂં સાર્થ ગયું છે એમ તો નથી; પણ કલાનિષ્ઠાના મુકાબલે આ બધી આપતો કવિતાક્ષેત્રે આજે નેપથ્યમાં હડસેલાઈ ગયેલી લાગે. કવિને માથે અત્યારની હાવામાં તો કવિતા કરવાની જવાબદારી જ સવિશેષ છે. કવિતાના વક્તવ્ય-વસ્તુના મુકાબલે એની અભિવ્યક્તિ-રીતિ પર એનું અવધાન વિશેષ છે. વિશિષ્ટ અર્થમાં સાંપ્રત કવિતામાં જાણે એક રીતિકાળ આવ્યાનું લાગે. આમ છતાં સાંપ્રત કવિનો આત્મસંવેદન પર એટલો ઝોક છે કે એ એને રૂઢ અર્થમાં ‘રીતિવાદી’ ભાગ્યે જ થયાં દે. સાંપ્રત કવિની સંવેદનનિષ્ઠા જ કાંવ્યમાં એને વધુમાં વધુ ભાષાનિષ્ઠ થવા તકાદો કરે છે.

આમ, સાંપ્રત કવિતામાં કવિતાસિદ્ધિ જ મુખ્ય આપત હોઈ, ઉમાશંકરના કહેવા પ્રમાણે કવિકર્મ જ કવિધર્મ હોઈ (આમ તો એવું પ્રત્યેક જમાનામાં હોયું) ઘટે ને સાચા કવિએની આપતમાં તો હોય જ), કવિનું ભાષાકર્મ સ્વાભાવિક રીતે ક્રમશઃ વધુ ને વધુ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરતું જણાય. આજની કવિતામાં કવિ વિશેષભાવે ભાષાશિદ્ધકાર થવા મથતો જણાય. આમ છતાં એ કેવળ ભાષાઆજ્ઞ કે ભાષાના ‘ટેકનિશિયન’—શો ન બને એ ઈષ્ટ છે. ‘કલાને ખાતર કલા’—વાદનું નામ ન લઈએ, પણ કલાનિષ્ઠાનું નામ લઈએ ને કહીએ કે સાંપ્રત કવિએ એ કલાનિષ્ઠાથી પ્રેરાઈ, કવિતાના શબ્દની અનેકવિધ પ્રયોગશક્તિઓ આજમાવી જોવાની વિચેત્રાત્મક વૃત્તિ—પ્રવૃત્તિ ડીક ડીક પ્રમાણમાં દાખવી છે.

ભાષા સંસ્કૃતિની નીપજ છે ને તે સાથે સંસ્કૃતિ-વિધાયક એક અગત્યનું પરિણામ પણ છે, વિશ્વયુદ્ધો

અણુવિસ્ફોટ આદિ ઘટનાઓએ મનુષ્યની સાંસ્કૃતિક ઉપલબ્ધિઓ વિશે યુનિયાદી પ્રશ્નો ઉપરિચિત કર્યાં છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિની કેટલીક સમસ્યાઓ તો એવી છે, જેને સંસ્કૃતિપૂર્ણ જાણે મુરદેહ કરી દીધી છે. એક પ્રકારનું મૂર્તિભંજક વલણ—વિદ્રોહનું વલણ આજના સંવેદનશીલ મનુષ્યમાં જોર કરતું જણાય. ભાષા જે સંસ્કૃતિના એક પ્રતીકરૂપ ઉપલબ્ધિ છે તેની સામે એ મૂર્તિભંજક વલણે કામ કયું જણાય છે. આ શોષણારસ્ત, હિંસક, દાંષિક સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થા તૂટતી નથી, તો એનું પ્રતિનિધાન કરતી, એનું પ્રતીક બનતી જે ભાષા-વ્યવસ્થા એને તોડો. સાંપ્રત કવિએની કવિતામાં જે ‘તોડફોડ’ ચાલી છે એની પાછળ પ્રગટ યા પ્રચ્છન્ન રીતે આવું એક વલણ હોઈ શકે. કવિ જે દંભ અને ભ્રમનું જગત છે તેને તો કદાચ ન તોડી શકે, પણ એ જગતની સાથે સંલગ્ન એવી ભાષાને તો તોડી શકે. એ ફરવું તો એના વશમાં ખડું ને? કવિની ભાષાગત જે તોડફોડ તે એની ભાષાગત અશ્રદ્ધાની નહિ, પણ સંસ્કૃતિગત અશ્રદ્ધાની દ્યોતક છે; પોતાની અસ્મિતા માટેની સલાનતાની પણ તે દ્યોતક છે. એ તોડફોડ આમ સૂક્ષ્મ રીતે બ્લેઝ એ તો ભાષાગત કવિ-શ્રદ્ધાની જ સંકેતક છે.

જે કવિ સાચો થવા—રહેવા માગે છે એ ગઈ કાલની ભાષા સાથે તો રહી જ કેમ શકે? જેમ સૂક્ષ્મતા કવિ પોતે પ્રતિ ક્ષણે યદ્વાય છે, તેમ એનું સમગ્ર જગત પણ પ્રતિક્ષણે યદ્વાય છે. એની ભાષા તો એના જ એ જગતની સંકેતક વ્યવસ્થા હોઈ, એ જગતના યદ્વાવા સાથે એનેય યદ્વાતા રહેવાનું થાય જ. ભાષાનો સંકેતભૂત સંદર્ભ યદ્વાય એની અસર તો ભાષા પર થઈ ને જ રહેવાની. સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલ માનસ ધરાવતો કવિ તો યરોગર સમજે છે કે પોતાના ભાષાકર્મમાં સાચા ને

પ્રામાણિક અને પુનઃ હોય તો ભાષાગત પરિવર્તનમાં અનુભવાતી જે સતતતા, સંકુલતા ને સૂક્ષ્મતા તે સર્વના સમ્યક્ ક્યાસ સાથે એને ભાષામાં — ભાષા પર કામ કરવું પડશે જે સમયતત્ત્વ ભાષાના વિકાસમાં કામ કરે છે તેના સાક્ષાત્કાર પણ કવિને હોવો જોઈએ. કવિ જે સ્વાનુભવની ભાષા વાપરતો હોય તો એમાં એના દેશકાળનોયે અવિનાભાવિ સંબંધે અવાજ આવીને રહે. એ રીતે સાંપ્રત કવિની રચનાઓમાં એકલતા ને શૂન્યતાની વિચિત્રતા અને શ્રાંતિની વાતો થાય તો તેમાં કવિનો ‘ઉછીનો અવાજ’ છે એમ માનવાનું હમેશાં જરૂરી નથી. કવિ જ્યારે આત્મનિષ્ઠાથી ભાષાને કાવ્યભૂમિકાએ અજમાવે છે ત્યારે વસ્તુતઃ તો એની ભાષાના સકળ સંદર્ભ — વિશ્વ સાથે એ કામ પાડે છે; એ પોતેય એની કાવ્ય-ભાષાના કામમાં આવે છે! આમ, કવિનું કાવ્યકર્મ અનિવાર્યતયા ભાષાકર્મ છે તો એનું ભાષાકર્મ અનિવાર્યતયા એનું સાંસ્કૃતિક કર્મ પણ છે. એના દેશકાળની ભૌતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક, નૈતિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક ઉપલબ્ધિઓ (તથા અનુપલબ્ધિઓ પણ) એમાં કોઈક ને કોઈક રીતે પ્રેરક-નિયામક-પ્રભાવક રહેતી હોય છે. આ દૃષ્ટિકોણથી સાંપ્રત કવિકર્મને અવલોકતાં તુરત પ્રતીત થશે કે જે ભાવસંદર્ભો — વસ્તુસંદર્ભો સાંપ્રત કવિતામાં ઉપરિચિત થયા છે તે સુકવિઓની ખ્યાતિમાં તો પોતાની ભાષા ને પોતાનો છંદોલય લઈને, પોતાનું ત્રિશિષ્ટ કાવ્યરૂપ લઈને ઉપરિચિત થયા છે.

આજની કવિતાની ભાષા આજના સમયની પણ ભાષા છે. કવિનું કામ ભાષામાં ચાલે છે, પણ તે તેના સમયની ભાષામાં. ૧૯૩૧માં ઉમાશંકરે ‘વિશ્વશાંતિ’ કાવ્ય લખ્યું. ૧૯૫૬માં એવું કાવ્ય લખી શકાયું? એ સમયમાં તો ‘ચિન્ન-ભિન્ન છું’ કાવ્ય જ રચી શકાયું. એક જાગ્રત

કવિ તરીકે ઉમાશંકરે ‘વિશ્વશાંતિ’ની કાવ્યશૈલી મહદંશે આજે છોડી દીધી એમ જ જણાય. ‘પ્રભુ’ ને ‘કવિ’ ગાંધીયુગમાં ‘પ્રકભુવિ’ ન થયા; એ થયું ૧૯૬૭માં. લાભશંકરે ‘યાંત્રિકતા’માંથી, ‘યાંત્રિકતા’ નો તાલ તારવ્યો. સિતાંશુએ કાવ્યભાષાને મેઝે — જે-દડોની ભાષા નહિ ખનાવવાની પ્રયત્ન સર્જનાત્મક વૃત્તિથી જ મેઝે — જે-દડોને અનુલક્ષતું કાવ્ય રચ્યું. એને પોતાની લોહીની ગતિ સાથે ભાષાનો મેળ ખેસાડવાનો ઉપક્રમ સ્વીકાર્યો. રાવજીએ સાંભૂસીને અર્થ કરવા ખેસતી વૃત્તિને હસી કાઢતાં, ભાષા દ્વારા સ્વકીય ભાવાર્થસંદર્ભોના નિર્માણમાં ઉત્કટ રસ દાખવ્યો. ગામડું એમાં સીધું ઉપયોગી થયું. હસ-મુખ પાઠકે ‘અંતઘડીએ અજમિલ’ અને ‘મા જ્યારે વૈકુંઠ જશે’માં અનુક્રમે નારાયણ તથા ગોવિંદના ઉદ્દ્યોપની હવા સરજીને તથા નલિન રાવળે ‘અશ્વ-ત્યામાની સ્વગતોક્તિ’માં ભાવાવેગની ભાષા પ્રયોજીને શબ્દની એક અપૂર્વ પણ શિષ્ટમાન્ય એવી અંજાહસ ગતિયે આંકી ખતાવી. પ્રિયકાન્તે ફૂલને ગટગટાવી પી જવાનું અને એમ કરી સાગર, પર્વત ને તે સાથે ભમરાઓનેય ખીંચેલા ખતાવવાનું કઠિન કાર્ય જૂલ-ફૂલનું સમીકરણ આપતી ભાષા દ્વારા પાર પાડ્યું. સાંપ્રત ગુજરાતીમાં અનેક કવિઓએ અનેક રીતે ભાષાગત વિવિધ પ્રયોગો કર્યા. ચાહુપ, શ્રાવ્ય આદિ કલ્પનો; પ્રતીકવિધાનો તેમ જ ઇન્દ્રિયવ્યત્યયો તથા ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય તરવોને અવકાશ આપતી પદરચનાઓ; સમયના વિરોધ-વૈપર્ય તેમ સામ્ય-સમાંતરીકરણની પ્રયુક્તિઓથી ઉદ્ભવ પામતાં શબ્દચિત્રો; કલાદૃષ્ટિએ પુનરાવૃત્ત થતા ઉક્તિપ્રયોગો; કથનને સચોટ-વેધક કરતાં ભાષાગત લહેકા-લહેળાઓ; વાગ્મિતાની છટાઓ; પ્રાસ, ઝડઝમક આદિ શબ્દાલંકારગત તેમ જ વક્રોક્તિ, સ્વભાવોક્તિ, અતિશયોક્તિ, વ્યંગોક્તિ આદિ દ્વારા, અર્થાલંકારો દ્વારા સંધાની વાક્યચતુરતાઓ — આવી તો અનેકાનેક રીતોએ કવિ

આજની પ્રયોગાત્મક કવિતા: બીજી બાજુ

નરેન્દ્ર પટ્ટાણી

‘યોગ’ હોય તેમાંથી આગળ વધ્યા વિના, પ્રાપ્ત છે તેમાં પ્રયોગ કર્યા વિના મનુષ્ય જીવી શકતો નથી. વિચારી શકે છે, કંઈક ગ્રીલી કે અનુભવી શકે છે તેવાં ચિત્તતંત્રો પ્રયોગોમાં મોખરે રહેવાનાં. નદીમાં આવતું ઘોડાપૂર એની ફેણ ઉપર ફિજોટાને રમાડતું હોય છે એમ આગળ વધતા સંસ્કૃતિના પ્રવાહની ધાર ઉપરના ફિજોટા તે કવિતા છે. કવિ સૌથી આગળ રહેવાનો, કવિતા સૌથી વિશેષ પ્રયોગાત્મક રહેવાની.

કવિતા, એની શરૂઆતમાં એક ખે લીટીની, દુહા કે સોરઠના રૂપની રહી હશે. મધ્યકાળનાં પ્રભાતિયાં અને આખ્યાન એમાં પ્રયોગરૂપ બન્યાં હશે. અર્વાચીન યુગમાં પ્રયોગોની સંખ્યા વધી, વધુ નજીકના સમયમાં આવતાં એની અનેક ધારાઓ અને પ્રત્યેકમાં અનેક પ્રયોગોએ દેખા દીધી. નિરંજનનું ‘પ્રવાલદીપ’, મકરંદનું ‘મિતાર્ધગીતિ’, લાલશંકરનું ‘માણસની વાત’ અને સિતાંશુનું ‘દા ત. મુંબઈ’ - વર્ષોના આંતરે આવિષ્કાર પામે તેવા, લિપ્ત લિપ્ત ધારાના, લગભગ એક સમયે વધેલા પ્રયોગો છે. આને પ્રયોગોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધી છે.

સાહિત્યનાં સૌ સ્વરૂપોમાં કવિતા સૌથી વિશેષ સાધના માગી લેતું સ્વરૂપ છે. હાથમાં લીધેલાં ચિત્રને કંઈ સંવેદનને ધૂટી ધૂટીને ઘેરું બનાવ્યા વિના એમાં સત્ય પ્રગટતું નથી. આને કવિતાની પ્રસિદ્ધિનો અવકાશ પ્રદા્ય છે, પરિણામે નવા પ્રયોગોને પાકવાનો સમય પ્રદા્ય છે! કહો કે કવિની ધીરજ ખૂટી છે! આ કારણથી આને પ્રયોગોની સંખ્યા વધી હોવા છતાંય એમાં વધેલા સામર્થ્યનાં દર્શન થતાં નથી. સ્વરૂપ, લય

કે અર્થાભિવ્યક્તિ પરત્વે પ્રયોગશીલ ગણ્યાતી રચનાઓને લો, એમાંથી મોટા ભાગની રચનાઓ બીજી પંક્તિમાં જ દૂસકાં ખાતી અનુભવશો! આનું એક કારણ એ છે કે આજનો પ્રયોગશીલ અધીરો કવિ હાથમાં આવેલા ‘વસ્તુ’ ને, અસંગત કે મૂળનો હાસ કરતી પંક્તિઓમાં ખેવરચોવડવાળી પોતાની અધૂરી સાધનાને ‘નવા પ્રયોગ’ તરીકે અપાવવા એકદમ બહાર ધસી આવે છે.

એક ‘પ્રયોગ’ કેવી રીતે જાણે થતો હોય છે? આલુઆલુના ધાત-પ્રત્યાધાત એક કેન્દ્રમાં ભેળા થાય છે અને એમાંથી જે નવું રૂપ-નવો આકાર જન્મે છે, તેને આપણે ‘પ્રયોગ’ નામથી ઓળખીએ છીએ. જેટલા તીવ્ર ધાત-પ્રત્યાધાત એટલે બળવાન પ્રયોગ. કવિએ કોઈ ધાત-પ્રત્યાધાત અનુભવ્યા ન હોય છતાંય તે ‘પ્રયોગ’ કરી બેસે એમાં કૃતકતા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે? પશ્ચિમના અતુકરણે આપણે જે પ્રયોગો કર્યા તે શ્રી ભોળાભાઈ કહે છે તેમ ઉપરની કાંચળા લઈ આવ્યા પણ અંદરનો ફૂંકડો ક્યાં? પ્રયોગો માટે જોઈતી પર્યાપ્ત સામગ્રી બધા જ કવિઓ પાસે છે ખરી? ‘પ્રવાલદીપ’ અને તેના ઉત્તરાર્ધ જેવા ‘દા.ત. મુંબઈ’ માં શહેરી સંસ્કૃતિના આક્રમણ સામેના રોષ અને અટકારય છે, ત્યાં પ્રયોગ છે તો તેને કુદરતી બળ પણ છે. ‘મિતાર્ધ-ગીતિ’ માં આધ્યાત્મિક અનંજો સમ્યર્થ પૂરે છે. ‘માણસની વાત’ પાછળ ‘આધુનિકતા’ની નક્કર પીકિકાનો પછડાટ છે, બ્યારે આને નાતામોટા દરેક સામયિકમાં જેવા મળતા અસંખ્ય પ્રયોગોમાંથી કેટલાની પાછળ આવું બળ છે? એટલે કે આજના મોટાભાગના પ્રયોગોની પાછળ સશક્ત પ્રેરક બળનો

અભાવ છે.

આજની પ્રયોગાત્મક કવિતાનું એક કારણ 'ક્ષણિક તંગ મનઃસ્થિતિ' પણ છે. અતિ ઝડપથી આવેગમાં આવી જતું ચિત્તતંત્ર, આડીઅવળી કરીક પ્રવૃત્તિ કરી ખેસે છે અને મિત્રમંડળ એને 'અભિનવ પ્રયોગ' તરીકે ઓળખાવે છે! આજે લખાતી અસંખ્ય પંક્તિઓમાં એક બીજાની નજીક ખેસતી, એકમેકથી વિરુદ્ધાતી

સંખ્યા કેટલી વિશાળ છે? પ્રયોગો પણ એકબીજાના સહારે, દેખાદેખી કે એવાં જ ઉપરજલ્લાં કારણે જન્મેલાં જણાય છે. ક્ષણિક ઉદ્વેગ અનુભવી ત્વરાથી ઠરી જતી રતિ કેવી રીતે શકવર્તી પ્રયોગ આપી શકે?

અતઃ અધૂરી સાધના, સશક્ત પ્રેરક બળનો અભાવ અને ક્ષણિક તંગ મનઃસ્થિતિ આજના મોટા ભાગના પ્રયોગોની બીજી બાબુ છે.

● શ્રદ્ધાંજલિ ●

‘આકાશ’ અને ‘વમળનાં વન’ એમ બે કાવ્યસંગ્રહો આપી ભાવિ માટેની માતબર આશા જન્માવનાર મુંબઈનિવાસી કવિશ્રી જગદીશ બેળીનું સેરિબ્રલ હેમરિજથી ૪૭ વર્ષની જ વયે અકાળ અને આઘાતક અવસાન થયું છે ત્યારે, ‘કવિલોક’ પરિવાર એમના પરિવાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિની લાગણી વ્યક્ત કરે છે અને સદ્ગતને પરમ શાંતિ પ્રાર્થે છે.

મુન્દરમ * મહુડાં ગરે છે

[નોંધ: ઘણા વખતથી ‘મહુડાં ગરે છે મીઠાં સીમમાં, ઓ માવજી!’ એ લીટી મનમાં આવી ગઈ હતી અને રમ્યા કરતી હતી. વર્ષો થઈ ગયાં. હમણાં એ લીટીની આસપાસ ગીત રચાયું. એ ગીત પૂરતું સંતોષકારક ન લાગ્યું એટલે બીજું રચવા લીધું. બંને ગીતો તૈયાર થયાં તે પહેલાં ઘણી પંક્તિઓ આમતેમ આવતી રહેલી, તેમાંથી પસંદ કરીને આટલી રાખી છે. પહેલા ગીતમાં મને એ ખૂટતું લાગ્યું કે એમાં મહુડાંની વાત પૂરતી આવતી નથી. વળી, એમાંની બાની અને વાતાવરણ વધુ પડતાં નાગરિક-sophisticated-છે. જ્યારે આ કાવ્યની નાલિકા ગ્રામ પ્રદેશની છે. એટલે બધું ગ્રામ-વાસુની નજીક રહે, મહુડાં કાવ્યમાં વધુ ગૂંથાય એ રીતે બીજું ગીત ગોઠવ્યું છે. પહેલા ગીતની છ કડીઓ છે. બીજાની નવ છે. એમાંની બીજી અને સાતમી કડી કાઢી લઈએ તો પણ ચાલે. બીજામાં કેસુડાં આવે છે અને તે મહુડાંને ઢાંકી દે છે. એટલે ૧લી પછી સીધી ૩છ ઉપર જઈ શકાય, એકદમ વિષય-ગત મંડાઈ જઈ ગીતમાં વેગ આવે છે. ૭મી કડી અમુક રીતે એમાંની તીવ્રતાને કારણે મને ગમે છે, પણ તે નાટકીય પણ બની જાય છે. સાવની સમ્મતતા આ રીતે ન બતાવી હોય તો પણ ચાલે. એટલે છટ્ટી પછી આઠમી ઉપર જઈ શકાય. ગીતમાં લાઘવ આવતાં તે વધારે અસરકારક પણ બને. મહુડાં વિષે તો પરિચય આપવાનો હોય નહિ એમ ધારું છું. જે કે શહેરમાં એ વસ્તુ કૃષ્ણ તરીકે આવેલી નથી. ખાડા ગામડાં તો મહુડાંથી ભરેલાં હોય છે અને એમાંથી ગામડાંનું રાષ્ટ્રીય પીણું — ગ્રામજનોનો મય સરળ છે. કટાક્ષમાં માણસને પણ ‘મહુડી’ કહેવાય છે. બંને રચનાઓને પ્રયોગ તરીકે જ ગણી શકાય. એની નરી ઉત્કૃષ્ટતા કેટલી બની છે તે જોવાનું રહે છે.]

મહુડાં ગરે છે મીઠાં ચીમમાં, ઓ માવજી,
 ઓ માવજી, મહુડાં ગરે છે મીઠી ચીમમાં,
 તારી જોતી છું વાટ,
 ક્યારે આવે પાછો તું રૂડા વેશમાં, ઓ માવજી.

ઓ માવજી, પહેલી હોળી તે હતી દ્રાગણીની ફૂલ ફૂલ,
 ફેસૂડાં 'ખીલ્યાં'તાં ખાસાં કોડમાં,
 આપણુ જોડાં તે જોડ આંખલિયા ડાળ હેઠ,
 સરખાસરખી રૂડી જોડમાં, ઓ માવજી. મહુડાં. ૧

ઓ માવજી, વાયા વંશાખતા વાયરા વરણાગિયા,
 ને પહેરી તેં પાઘ પૂરા રંગમાં,
 જોખનની વાત બધાં જાણે છે,
 કોણ પેલું આવી ચડે છે અંગ અંગમાં, ઓ માવજી. મહુડાં. ૨

ઓ માવજી, તારો તે જોલ મેં તો હેયામાં બાંધ્યો,
 ને દીધો મેં જોલ તને ભેટમાં,
 દીધી રમાલ તણી બાંધી મેં પોટલી,
 તું પહોંચ્યો જાણું ન કયા જોટમાં, ઓ માવજી. મહુડાં. ૩

ઓ માવજી, જોઠ રે આવ્યો ને અપાડ જીતયો,
 આવ્યા શ્રાવણ-ભાદરવો ભરપૂર તો,
 આસોને ઓશીકે મૂકી જાણું છું હવે,
 આ જાણું શિયાળા ચકચૂરમાં, ઓ માવજી. મહુડાં. ૪

ઓ માવજી, કાગળિયો મોકલું કયાં, કોને સંદેશ દઉં,
 તારો દીધો રમાલ રાખું કેડમાં,
 વહેલી સવાર કદી આવી જજે તું તારી
 મહુડીની મીઠેરી હેઠમાં, ઓ માવજી. મહુડાં. ૫

ઓ માવજી, શમણાંમાં રાજ રાજ શમણું આવે છે અને
 આંખમાં દેખાતી એક આંખડી,
 મહુડાં ગરે છે મીઠાં થોક થોક, તું આવીને
 લઈ જા તારી આ છૂટી પાંખડી, ઓ માવજી. મહુડાં. ૬

[૨]

ઓ માવજી,
 મહુડાં ગરે છે મીઠાં સીમમાં, ઓ માવજી,
 મહુડાં ગરે છે આખી સીમમાં.

ઓ માવજી, કાગળ કૂદ્યો'તો આખી લોમમાં,
 મહેકી ઊઠી મહુડી અંગે અંગ,
 મહુડું મૂક્યું તે મારા મુખ મહી,
 જાગી ઊઠ્યો જોખનિયારો રંગ. ઓ માવજી. ૧

ઓ માવજી, ઊંચી ડાળી તે લીલા આંખલે,
 રૂડી સરવરિયાની પાળ,
 ઝૂલો ઝૂલ્યો રે ઊંચા આલમાં,
 થયાં ફેસૂડાં ફેવાં ઝાળ ઝાળ. ઓ માવજી. ૨

ઓ માવજી, વળતી રાતે રે તું તો ઊપડ્યો,
 આવ્યા અદકેરા કોઈ તને સાદ,
 મીઠી વાતે રે મને ઊચકી,
 હું આવીશ પહેલો રે વરસાદ. ઓ માવજી. ૩

ઓ માવજી, ક્રિયા રે મુલક તે વસાવિયા,
 નવાં રે સગાં શું નવા નેહ,
 નથી રે કાગળ કે નથી ખેપિયા,
 તને કેમ રે લેખું હું સંદેશ. ઓ માવજી. ૪

ઓ માવશ, ઊડી નીંદર ને ઊડી ભૂખડી,
 કદી જંપી નથી રે દોતી આંખ,
 ભંચી રે ઉડાડી મને આલમાં,
 બાણે કાપી નાખી છે કોકે પાંખ. ઓ માવશ. ૫

ઓ માવશ, ત્રીમે ત્રીમે હું મૃમું એકલી,
 મહુડે મહુડે હું માંડું મીટ,
 કેવી રે રૂડી રાતો આપણી,
 કેવી જનમોજનમ કેરી પ્રીત. ઓ માવશ. ૬

ઓ માવશ, પથરા સીંચ્યા છે માથું ફૂટવા,
 ને રાખી છે હાશ ખાવા રાસ,
 ભાંડા ફૂવા રે રાખ્યા રૂબવા,
 થોડા રાખ્યા છે છવવાને ત્વાસ. ઓ માવશ ૭

ઓ માવશ, મહુડાં ગરે છે ગરગર ત્રીમમાં,
 એવાં આંચુડાં ગર્યું રે નથી કોઈ,
 સાચી રે સગાઈ મહુડી હેઠમાં,
 જોને કેવી એ રહી છે આજ રોઈ. ઓ માવશ. ૮

ઓ માવશ, ઊડતો આવી બા બાણે હંસલો,
 ઊડી આવ તારે દૂધલિયે વેશ,
 સૂની રે સદાની મારી સેજડી,
 તને દેશ રે વહાલા કે પરદેશ? ઓ માવશ. ૯

મહાકાવ્ય લખવાની શરૂઆત કરવાનો એક નિર્ણયક પ્રયોગ

૧

હતાં ત્યાં ઘેર અન્ધારાં, અનંતે ઘર વિસ્તરે,
કદપતા એ હજી ગલે, સૃષ્ટા એ વળી નીંદરે.
સીમા સંરક્ષવા ત્યારે દિશાના દિગ્ગજો નહીં
વિરાટે કાળની ઝંધી હતી ના નીરળી કચહીં.
ઉપા ત્યાં નિજ લજ્જાથી હજી ના આવરે નભ
જ્યોતિ એ ગાઢ અંધારે ભાળવી વળી દુર્લભ.
નિદ્રાધીન હતા પ્રજા મધુરે રસ-સોણલે
સજી ત્યાં સૃષ્ટિની જાળ, અચિત્તી ક્ષન્ય કે પળે.
અલૌકિક અનાયાસ ઉદ્ભવ્યા તિમિરે આજી
ઝગ્યું ત્યાં અનેરું જ્યોતિ, આજીથી અદ્ય એ ઘણું.
અનેરો ત્યાં ઝુંજ્યો નાદ વડંતો સૃષ્ટિ આવરે
પ્રભવ્યા વર્ણમાલાના, સ્વરો ત્યાં પટ અંતરે.
વ્યંજનો શબ્દનાં રૂપ ઘડાતાં સૂર-મિશ્રિત
આલ્હાદે એવડું મીઠું આલાપે દિવ્ય સંગીત
પછી તો ત્યાં ઝગ્યું જ્યોતિ, જ્યોતિથી ત્યાં પટાંતરે
વિવિધા રંગની ધારા, અનેરો રૂપ વિસ્તરે.

સ્વયંભૂ ત્યાં સ્કુથો જાણે, જળનો મહાસાગર
વળી ત્યાં ઉદ્ભવ્યો વાયુ, વિસ્તર્યો સચરાચર.
પનોતા પંચભૂતોનું મહાપદ્મ પ્રકૃત્વલતું
વિદારી ઘેર અંધારાં અનાયાસે થતું છતું.
સુગન્ધી પુષ્પમાં જેમ, આજીએ આજીમાં વસે
વિશ્વના એ મહાયજ્ઞે શક્તિ ચૈતન્યની લસે.
સહસ્ર કિરણો ભાતુ જાગ્યો ત્યાં પછી ચન્દ્રમા
ગ્રહોને તારલા વૃન્દે, વહેતી જ્યોત નિહારિકા.
વિશ્વના શાંત હૈયામાં વાયુને પ્રાણ શો વણી
અનેરી વિસ્તરી લીલા પૃથ્વીને પગરૂપીણી.
અનાયાસ મહારાસ રચાયો વિશ્વના પટે
ક્ષણે ક્ષણે નવા ઘાટ સજી દીધા મહાનટે.
પ્રજ્ઞાનું સોણલું વિશ્વ, ઉપા છે વિશ્વસોણલું
ઉપાનું સોણલું કાવ્ય, એમાંથી કલ્પિકા વણું.

શિદ્ધિનું થાનકી.

*

ક્રિયાપદ બઅરનાં મુકાકો

અમ

૫

ભમરા ફૂલ સુગન્ધ હવા વાતાયન પરદા
તાણાવાણા કપાસ ખેતર માટી ધરતી
ગગન સૂર્ય સૂર્યોદય અજવાળું અન્ધારું
પરદા વાતાયન હવા સુગન્ધ ફૂલ ભમરા

દરિયો હોડી સદ હલેસાં મોળાં
કાંઠો રેતી અખાત પાણી ટાપુ
તાઢ ગાડ ખડભેખડ દીવાદાંડી
મોળાં હલેસાં સદ હોડી દરિયો

ગયો નથી! આવ્યો નથી!

અ: 'પધારો! પધારો!

અણધાર્યા ઓ અતિથિસમા!

વેરાન ભૂમિમાં આપ

આવળ-બાવળ-થોર-ઘોરડી શા

ફૂટ્યા કેમ ક્યાંથી આમ અ-ટાણે આ-

આવી ચડ્યા?'

વ: 'આવી ચડ્યા કહો કે કહો આવી પડ્યા!'

અ: 'આવો દોસ્ત!

એ શું બોલ્યા? ભલે ભલે ભલે આવ્યા!'

[રામ આ તો બેઠો!-જમ કેજમાઈજેવા,

કેમે નહિ જાય ટળ્યા!]

આવ્યા ખરું ટાણું જોઈ!

આજ મેં તો ખૂબાખૂબ રાહ જોઈ.

આવે કોઈ, આવે કોઈ!'

વ: 'એમ કેમ?

આવવામાં અ-ટાણું-કટાણું-કેવું?

તે ય તે તમારે ઘેર!

કુરસદ તમારી ફિટાડવા હું નથી આવ્યો;

કે મારાં બગા-બગાસાં ઉરાડવા નથી આવ્યો.

આવ્યો, બસ આવ્યો હું તો

ન-આવવા વાંકે આવ્યો!

હાટેથી હટાણું કશું લાવ્યો નથી;

વાટે કો વટાણું ત્રાંસી આંખ કરી દેખ્યું નથી;

મારગે કો રૂપરંગે મન મારું મોહ્યું નથી;

ગામની ગપાટોમાં મેં મન મારું ઘ્રોણું નથી;

વખાણુ-વખોડ મારી થેલી માથા ઠાંસી ઠાંસી

લાવ્યો નથી, લાવ્યો નથી, લાવ્યો નથી;

જીલડીની ચેળને ઉતારવાને બહાને, યાર!

આવ્યો નથી, આવ્યો નથી, લાઈલા ઓ!

આવ્યો નથી.'

અ: 'આમ તો શું અમસ્તા જ?

પાણી-બાણી પીશો?

આ-નાસ્તાને વાર થશે.

એનું પછી જોયું જશે.'

વ: 'ના રે દોસ્ત! આ-ઉકાળા-નાસ્તાની

દોસ્તી હવે રહી નથી!

પેટની તો ઠેઠની ન જાણો, યાર?'

અ: 'સલામ આલેકુ [સલામ સાલેકુ] યાર!

મળશું કદીક પાછા-તારો ખ્યાર

ભૂલ્યો નથી, ભૂલીશ ના, કોઈ વાર...'

વ: 'ભલે ત્યારે! આજ તો હું આવ્યો તો એ

આવ્યો નથી!

જઈ છું કહું છું, જતાં છતાં ય હું જાતો નથી!

આવ્યો નથી! ગયો નથી!

ગયો નથી! આવ્યો નથી!'

એક અ-ગાંધીનો છેલ્લોછેલ્લો જલ્પ

Cardiomegaly

‘હે રામ!’

ઉમ્મરનો થાક જ હશે, નહીં?

જે નીકળી ગયો નિસાસ આમ?

પ્રેમ પ્રેમ પ્રેમ:

એ શું વળગ્યું હતું મને આખો ભવ...?

કે પછી કશો વહેમ?

છેલ્લે છેલ્લે મને

ક્યાં કશુંય સૂઝ્યું’તું?

મૂળે મોતિયો ને ચશ્મું ય ફૂટ્યું’તું....

ઈસા મસીને તો લાલચટક ખીલા,

મારા ખોળા થઈ ઢળી પડ્યા’તા ખેઉ હાથ,

એટલું બાણું;

એ તો ફૂસ કે કોઈ બે ખલે ઝીલ્યા?

‘હે દેવ!’

તમે છોકે પછી તમે ય એક લપટી

અમને પડી ગયેલી માત્ર ટેવ?

‘ના, લગારે નથી વીત્યું

બોલતા-ચાલતા આંખો મીંચી ગયા.

પુણ્યશાળી જીવ તો ખરા—’

‘એમને કોઈ બચુકનો રોગ ખરો?’

‘ના, ના; નખમાં ય રોગ નહીં;

પણ એક દાકતરે કહેલું કે

એમનું હૃદય પહોળું થઈ ગયું છે;

સંભાળજો.

ખસ, ત્યારથી તો ભારે આનંદમાં રહેતા

હસતાંહસતાં કહેતા કે

કેવો રૂડો રોગ મળ્યો!

બાણ્યાં-અબાણ્યાં જે કોઈ આવે

તેમને હવે આ લાંબું પહોળું હૃદય

ઓઢવા-પાથરવા આપી શકાશે—

(ને એમ ક્યારેક....મૃત્યુને ય તે—)’

ધરતી ધસુ લાવી ઘો

(એક રમત)

ધરિ

શ શિ (ન)

શિશુ

શું ઈ?

‘ધસુ’

વાડીલાલ ઠગલી

અણુ કાવ્યો

આહવાન

સત્તા અને શાણપણ એક વાર મળી ગયાં.
કિનખાળી જામાતણી ખાંચ ઝાલી, મોકે જોઈ
શાણપણે એકધારું પ્રવચન દીધે રાખ્યું.
મૂલ્યસ્તુતિ સાંભળીને ટાઢા પેટે જોલે સત્તાઃ
શસ્ત્રબળ વિના તમે ફરી આપો કારભાર!

સત્તાયુગ્મ

આપણને શું મળ્યું આમાંથી?
જીવનગીતા એવી જેની
નિજહિતયોગી વ્યાપારીને
માઈક ઉપરથી ભલે વગેલુંઃ
ચાર અખજની પૃથ્વીમાં હું
માનસબંધુ એક જ દેખું.
કુબેરના રથમાં જોડાયો
રાજસત્તાના અસલી થોડા.

રાજકારણીનું પ્રભાત-ગીત

પ્રજાપતિ હે!
વરદાન દે!
જનતા-જનાર્દન માટીનો પોચો પિંડો અને;
મારાં પ્રવચનો કુંભકારના બે હસ્ત અને.
મન માગે તેમ કલ્પવૃક્ષી મૃત્તિકા ઘડાય
તારો અને મારો પછી જ્યજ્ઞયકાર થાય.

રણુજિત સુખડવાળા

ચિહ્નકાવ્ય

પ્રશ્ન

લાંબું ચંચળ ચિહ્ન
સંજોગાનુસાર
સમાધાન સાધી
શાંત થઈ
નાનાશા ટપકામાં
નિરાંતે સંકેતાર્થ
લે છે કેવું
પૂર્ણ વિરામ!

ન્યોતિષ ભાની

*

—

વિલાયતી નળિયાં વચ્ચે
લપાયેલી બિલાડીને
કોઈએ ક્યારેય
પૂછ્યું નહિ કે—
દૂધનાં ટીપાં ઝમેલી
તારી મૂછ ઉપર
ઈશ્વર કેમ નાક ઘસે છે?
ઈશ્વર શું છે? બિલાડી ક્યાં છે?
વિલાયતી નળિયાં ક્યાં ગામનાં
ને ઘરનાં?—
એટલા સવાલો ઉપર
ક્યારેક અનંત વિશ્વોની
ગતિવિધિ તોળાતી હોય છે.

એક વાણકથી કથાનું પ્રારંભખંડ

જીવનમાં આમ પણ અસાધારણનો

શોખ તો રહ્યો જ છે:

માટે જ

જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થા મૃત્યુ પામે છે ત્યારે

અફસોસ માત્ર અનુભવનો અંત આવ્યા

પૂરતો જ :

પરંતુ

જ્યારે

(વિકાસના ઇન્તેજારનું તો ઠીક...)

પણ ઠંડી આહ મૂકીને રડી પણ ન શકનાર જીવાન

નસીબનું

મૃત્યુ થાય છે ત્યારે

એક મૂક અનુભૂતિને શુભાવ્યાની વેદના થાય છે.

મૃત્યુનો ડર તો જિન્દગી રાખે:

સાચું કહું? મને ખરેખર મૃત્યુનો ડર નથી:

પણ, સવારના અધકચરા ધુમ્મસમાં

આંધળું બળ્યા કરતી દીવાઓની આંખ

એકાએક ખુઝાઈ જાય ત્યારે

એક વસવસો

આંખોને ભીંજવ્યા કરે છે કે

થાંભલા નીચેથી પસાર થનાર કોઈક કમનસીબ

રાહબરને ખ્યાલ પણ નહીં આવે

કે

તેનો રસ્તો કેવો ભીંજોળની શક્યો હોત!

મીર તકી મીરે કહ્યું છે ને

‘કોઈ તુજ સા મી કાશ તુજ કો મિલે

મુદ’આ હમ કો इन्तिकाम से है’

એક સર્વનાશની ભૂમિમાં મેં બગીચો પણ

ઉગેયો હતા....

આ નાગાસાકી જેવા ચશમે-ચમનમાં ફૂલો પણ

ઉગેયા હતાં કરતાં ભગ્યાં હતાં...ખિચારાં.

આ બગીચામાંથી અનેક બહારો પણ પસાર

નથી થઈ

એવુંય છેક તો નહીં:

છતાં

કોઈ પણ સાંધ્ય બહારને એ ખ્યાલ જ ન આવ્યો

કે ઠરેલી આકળની જેમ તે કદાચ થોભી હોત તો

ફૂલને તેનું પ્રયોજન મળી શક્યું હોત....

‘કોઈ તુજ સા મી કાશ....’

નસીબમાં

પ્રેમની સવાર તો શું

પણ તારા પ્રેમનો સંધ્યાકાળ પણ લખ્યો હોત

તો

આ આકાશ, આ ધરતી, આ તારા, આ

આહ અને આ વાહ

છોડતાં મન જરાય વ્યાકુળ ન થયું હોત.

વ્યાકુળતા તો એ વાતની જ છે કે

અંઝાનો આ વાયરો શમી ગયા પછીની એકલતા
ખાટે ખેત્રીને

જ્યારે પગની ઠેસ ભારતી હશે ત્યારે
તને એ વસવસો રહી જશે

કે
તારે દ્વારે આવેલાં તીરથને તે ઉંખરે
સૂકાં તોરણની જેમ જ લટકવા દીધાં.

ગંગા, ગોદાવરી, કાવેરી, ભાગીરથીના
અતુર્વેણુ-વર્ણુ સંગમમાં તે એક વાર અંપલાવી
હીધું હોત

તો કદાચ....
હિમાલયની ઠંડી ઊંચાઈએ કદાચ આકાશને
આંખી ગઈ હોત.

રોળી નાખેલી ક્ષણોનાં મોઝાંઓને જોતી,
મોડી ઊગેલી અનુભૂતિના ખડકોમાં આથડતી
વખતે

તારી પાંપણે
ઉપર જો સ્મરણનું એકાદ ગિન્દુ અમશે તો....
એ વિચાર જ
અહીંથી ત્યાં જવામાં વ્યાકુળતા જન્માવે છે.

ભવભવના તાપથી જેટલો વ્યથ નથી
એટલો વ્યથ
હું તારી એક ક્ષણના પશ્ચાત્તાપથી થાઉં છું.

અનુભવના મૃત્યુ વખતે આપણે પ્રાણપોષ
મૂકી'તી :

અનુભૂતિના આ સંભાવિત મૃત્યુ વખતે
આપણે દાખેલાં ફસડે રડશું?

ક્યાં તો તારી પાંપણે લટકનારું ભીનાળું સ્મરણ
મને અત્યારે જ આપી દે—

જેથી એ ટીપામાં ફૂળી જવામાં છુવનની
ધન્યતા અનુભવું :

અથવા તો,
મને અત્યારે જ કહી દે કે મતીલી ખુદ્દિ છતાં
હૈયામાં યજ્ઞ પ્રગટાવવાની તારામાં હામ નથી—
જેથી તારી નિર્ણયતાને ઉદ્ધારતાથી માફ કરવામાં
હું મારી જતને પ્રમાણું.
કોઈ મુઝ સા મી કાશ મુઝ કો મિલે....

પણ,
તારે જે કંઈ કરવું-કહેવું હોય
તેનો સમય
હવે અત્યારે જ પાડી ગયો છે :
(કદાચ આટલો પણ ઓછો પડે!)
સમયને ન પારખી શકવા જેટલી પારખી
હવે
તું
રહી ન શકે!

ઊગી ચૂકેલાં ફૂલોને મ્હોરવાં દેવાં જ જોઈએ—
એવો

આ તો કપરા કાળનો તકાલે'છં....

તું સમજશ?

તું સંભવીશ?

તુઝ સા મી કાશ....

ભગવતીકુમાર શર્મા

*
ઊંડે ડાખલા

આ હદ, તે હદ, સરહદ, પર હદ ઊંડે ડાખલા;
ખરીથી ખદખદ, શીણથી ફદફદ ઊંડે ડાખલા.
આ નદ, તે નદ, પરવત, ખરગદ ઊંડે ડાખલા;
લોહીઝાણુ ઘુમરીના કાસદ ઊંડે ડાખલા.
તબડક તબડક તાલબદ્દ શી તરે તબડકી!
પડખાંમાં એડી ખૂંચે ને હાવળ ગદગદ; ઊંડે ડાખલા.
ભભડખાખડ કડક સડક ઊભડક લંખાતી;
મહમદ-અહમદની ચાબુકમાં તણખાતો મદ, ઊંડે ડાખલા.
નસકોરાંમાં શ્વાસ નહીં, વંટોળ સસવે;
હણહણાટ છે ચણચણાટથી લદખદ બેહદ, ઊંડે ડાખલા.
જંગલ, જંગ ને રેસકોર્સ, ભારૂતી ગાડી;
પિશાબની ધારે ટપકે હણહણતું હું-પદ; ઊંડે ડાખલા.

રમેશ આચાર્ય

*
મત્સ્યગણાગણ

ધળાફ.....

બુડ્ બુડ્.....

ધળાફ.....

બુડ્ બુડ્.....

કિચૂડ.....કિચૂડ.....

કિચૂડ.....કિચૂડ.....

ભફ્ છફ્..... ભફ્ છફ્.....

ભફ્ છફ્.....ભફ્ છફ્.....

કથા 'જ્ઞાંત-અજ્ઞાંત'ની

એક માણસ હતો. એવા આલિશાન મહેલના યોગાનમાં આવી ગયો. કે તેની ખુશાલીમાં બધું જ ભૂલી ગયો! યોગાન ફરતા અનેક દરવાજા હતા. એ જે દરવાજેથી જાય ત્યાંથી અનેક ઉપમકાનો અને ચોરડાઓ ફરી ફરી પાછો યોગાનમાં જ આવે. એને ગમ્મત પડી. ખપોર સુધી એણે કુતૂહલથી ફર્યા કર્યું. પણ સાંજ પડવા આવી ત્યારે એ બહાર નહીં નીકળી શકવાની સલામતતાને લીધે ચીસ પાડી ઊઠ્યો. પહેલાં એને થયું કે આ કોઈ મકાન જ નથી અને હું અહીં આવ્યો નથી. પછી થયું: માનો કે હું અહીં આવ્યો હોઉં તો હું પહેલાં ક્યાંક હોવો જોઈ. અને માનો કે હું અહીં નથી તો પીડાની લાગણીનો પ્રશ્ન જ નથી. એટલે કે હું આ સ્થળે આવ્યો જ ન હોવો જોઈ. અને અહીં આવી ન શકાયું હોય તો સમયનો પ્રશ્ન જ નથી. પણ રાત પડવા આવી એટલે એણે જોશજોશથી દોડવા માંડ્યું. દોડીદોડીને એ પાછો યોગાનમાં જ આવ્યા કર્યો. ત્યાં પડેલાં ખૂટમાં એણે પગ મૂક્યા તો ફ્રિટ થઈ ગયા. એને થયું ખૂટ તો મારા જ પડ્યા છે. તો પછી હું ક્યાં હતો? ક્યાં તો મહેલ હતો અથવા પોતે હતો. એણે ખૂટ કાઢી જોયા. પછી પહેરી જોયા. વાધરી બાંધી એટલે ખાતરી થઈ કે ખૂટ પહેરનાર કોઈક તો છે જ. પછી મધરાત સુધી સુઈઓ લીડીને તેણે ચક્કર માયાં પણ બહાર ન નીકળી શક્યો એટલે એણે નક્કી કર્યું કે મહેલ નામનું સ્થળ પણ છે. અને પ્રકાશ નથી એટલે રાત્રિનો સમય પણ છે. એ દ્વાધપોધ થઈને પડ્યો અને રડ્યો. પછી એને સ્મરણ થયું કે અન્ય કોઈ સ્થળે પૂર્ણતા અને ખુલ્લાપણું છે. ક્યાંકથી ચર્યના ડંકા સંભળાયા તે તેણે ગણ્યા. વારેવારે સમય આવર્તન પામે છે એ કેવું? હું એમાં ગૂંચવાઈ ગઈ છું. ટાવરના ડંકાને અટકાવી દેવાથી એક ખ્યાલને તોડી શકાય એવો તેને વિચાર આવ્યો. અને આ વિચારના બખકારા સાથે એણે આશાપૂર્વક આગળ ને આગળ વિચારવા માંડ્યું. પોતાના ચાલતા શ્વાસ ડોક્ટરના સ્ટેચરકોપમાં

સંભળાય તેવી રીતે એ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો હતો. વચ્ચેવચ્ચે એને થતું હતું કે કોઈ વક્તા માર્ક પર આંગળી ઠોકે તેવો અવાજ પણ આવતો હતો. એને થયું કે ટાવરના કાંટા સ્થગિત કરવાને બદલે સમયને પસાર થઈ જવા દેવો જોઈએ. એણે ત્યાં ને ત્યાં વર્ષોને પસાર થઈ જતાં જોયાં. એક વાર એને અચાનક કંઈક રહસ્ય હાથમાં આવ્યું. એને થયું હતું મારી નિકટ આવી રહ્યો છું. મને કંઈક સમજાય છે. તારાના મંદ ઉબાસમાં એણે જોયું તો મહેલની એક દીવાલ પરદાની જેમ હલતી હતી. એણે તેને હાથ ફેરવ્યો. જરાક ફાડી જોઈ. બહાર જોયું તો અનર્ગળનો અનુભવ થયો. એ મુઠ્ઠીઓ વાળીને નાસી જવા તૈયાર થઈ ગયો. પણ ગયો નહીં. એને થયું કે સવારના પહોરમાં કેટલાંયે ઘોડો મહેલમાં આવી રહ્યાં છે. એમને મળીશ ભેટીશ ને એટલું બધું બોલીશ...એટલું બધું બોલીશ....આખો શબ્દકોશ ઠકઠકાટ બોલી જઈશ....

અને એ એટલું જ બોલી શક્યો:

‘આ મહેલ તો છે જ નહીં તો તમે અહીં આવ્યા કઈ રીતે?’

‘બાદલ’

વારતા

મનોહર ત્રિવેદી

દૂહા-ગઝલ

શું પરિચય આપું? ‘બાદલ’ એટલે એક પીંખાઈ ગયેલી વારતા. આયનાઓ ફાડી નાખોને બધા, પંડનાં પ્રતિબિંબ ‘બાદલ’ ઠારતાં. વેર બાંધી જન્મથી આસો પીડે, તોય ક્યાં ‘બાદલ’ છૂટે સંસારતા? કાળજે ટાઢા ચડાવી ચેહ પર, કાં સ્વજન ‘બાદલ’ની ટાઢી ઠારતા? જીવતાં ‘બાદલ’ તિરસ્કાર્યો, હવે બાવલામાં કાં તમે કંડારતા?

(શક્રિયા-સાંકળીની મક્તા ગઝલ-એક પ્રયોગ)

ભોળી ભોળી યાતના રમજો અંતરિયાળ ક્યાં છે એવી ડાળ તસુય છાંયે પાથરે? હરણી, તારી ઠેકમાં હાંફે આખું રાત પડજો એક નવાણુ દોચન જેવું નીતરે વનઝાઝેરો વાયરો જળઝાઝેરી લૂ ઝરમરભીની તું ભરખખોરે સાંભરે આંખવગા આ આભમાં ફટાફ યુદ્ધી સીમ પણ બાવું કઈ દીમ? - તડકા અધવચ આંતરે પણ ઠરતાં ચે પાતળી પીડા બારે માસ લવકે મારે સ્વાસ પોહું કોને આશરે?

નહિન રાવળ

*
આ કૈાણુ ?

કરોડના મણુકેમણુકાને ઉચલાવી નાખતો;
નાભિમાં ઘુમરાઈ પાંસળેપાંસળાને ભરડામાં લેતો;
ધખધખતો વંદોળ
ફેફસાં ફાડી જોપરીના તળમાં

ધાંધાંધાં કરતો ધસી રહ્યો.

તોફાની કરાઓના વરસાદની ઝીંકે
ભોગળો જેવા રકંધ તૂટે,
મજ્જનતંતુના લીરેલીરામાં સ્વાગ્નેની કચ્ચરો લટકે,
છેલખટાઉ રસ્તાઓ, ઉન્માદી રાજ માર્ગો,
ફાંટાળી ગલીઓ. ભેદી ભોંયરાઓ
ને

અગણિત મહોરાંઓ
નસેનસમાંથી વછૂટે
વછૂટી
આંધળી કરોડની ધાર પર અફળાઈ
ચોફેર

ભિછળતી ભાંડી અંધારખીણોમાં ગડખડે.

કયાંક
ભિછળતા જળલોહમાં
વહાણુના હજારો કાફલા કણકણ ફંગોળાય.

કયાંક
પંખીઓ ભરેલા આકાશનાં આકાશ
કડાકે કડૂકભૂસ.

કયાંક

સૂમસામ નગરનાં ચોક્કયૌટાં
હાટ-હાટડીઓના ડોળેડોળા ફાટે ફટાક.

દિન-રાતનાં

અવળસવળ પડખાંને લેકતાં
સમયનાં ધણનાં ધણુ રૂંવેરૂંવે ઊમટે.

આંચકે

લીલીકુંબર ધરતીને હલખલાવી આવેલી
શ્વાસોચ્છ્વાસ લાંબી ટ્રેન

કાળા આંચકે

રણુને અંતરિયાળ અડખડિયું લઈ ગઈ;

એન્જિનનો પિસ્ટન ઊડ્યો;

ડબ્બેડબ્બા ખડચા,

પ્રવાસીઓ

તતડતાં તેજનાં પૂતળાં બની ગયાં,

ઉપર આડેધડ ત્રાટક્યાં

તાતાં ફિરણોનાં બેકાળૂ ટોળાં.

તળે ઉપર

તળે

તૂટે ભાંગે

તૂટે

અટકે અહીં—

અહીં જ મનમાં...મનની ભીતર મનમાં,

પ્રાણમાં....પ્રાણની ભીતર પ્રાણમાં

પ્રકાશે છે ત્યાં

મન અને પ્રાણનીય પાર ત્યાં

માતાના અમીયલ થાન જેવો સાંજૂકનો તડકો

અહીં થંભે છે કોણ?

કોણ?

આંછને આંખમાં સાંજૂકનો તડકો

પવન પર પગલાં મૂકે છે કોણ?

જૂટી શાળાના કલરવને મુણવા

અટકે છે કોણ?

શિશુકલરવને કાનમાં સંભરી ચરકે છે કોણ?

શેરીના વળાંકે

મેડીના ઝડુએ ઝૂકેલ

કેશ ગૂંથતી કન્યાને હિયાના હાથથી અડકે છે કોણ?

કોણ?

કેશ ગૂંથેલ કન્યાને હિયાના હાથમાં લેઈ કોણ?

પલકારે ફૂંદી બેસે

આ ધમકારે આવેલા તારલાના રથે

નય નય

રથે નય

કોણ? કોણ? કોણ?

રહેજ ગરકનને ધુમવીને આંખ રહેજ લૂંટી

પેખે છે ફરથી

આ કોણ?

મીઠેરા આંસુના જેવી

તરતી શી પ્રેમભીંછ ધરતીને

પેખે છે ફરથી આ કોણ?

પ. અરજણ વેલજી આલીશાન

અમરેલીમાં અરજણ આલીશાન આદમી છે
ઘેરઘેર ચર્ચામાં કાનોકાન આદમી છે

ધંધો : ખેતી, બતે : કણી, મુકામ શ્રી બ્રહ્માંડ
ખેતરમાં હળ ફેરે ફેરે ને ઊગે અરજણ ટાંક
તલ જેવા પણ તતડે તો તોફાન આદમી છે

ત્રાંબવરણું શરીર, સાડા પાંચ ફૂટ ઊંચાઈ
પણ પાણીની વચ્ચે એની ભીનાશ જો કરમાઈ
અહીંયાં છે ને અહીંથી અંતર્ધાન આદમી છે

સવાર પડતાં છાપું વાંચે, સાંજે ખાય ખગામું
રાતે ઊંઘરાટી પત્નીના પડખે ઢાળે પામું
કામસૂત્રના કડેકાટ વિદ્વાન આદમી છે

કહું ખટકતું રહે અને મન નહાતું હિંચકાખોળ
કોઈ વાર ઊછળે તો ઊછળે અરજણિયાળી છોળ
કદીક છે કિનખાળ કદી કંતાન આદમી છે

પરપોટાની ધાર વાગતાં ઘાવો જનોઈવઢ
કૌતુકના કિનારે ઊભો તાતો અરજણગઢ
એની ઘંટેઘંટ જુઓ, કુળવાન આદમી છે

ખડારવટામાં ખાર ગાઉ બંધાણા મુશકેટાટ
અંદરઅંદર બાંધછોડની પચરંગી ચોપાટ
બસાચિકીના સંદર્ભે ખાન આદમી છે

એક ભૂત-કૃદન્ત હું ગઝલ

*
ભાનુમસાદ પંડ્યા

ખોલેલ ખીજેલ રિસાયલ હું,
વીધેલ વાગેલ ઘવાયલ હું.

ખીલેલ ખૂલેલ રિસાયલ પણ
ભૂલેલ ભાંગેલ ફસાયલ હું.

નાસેલ ભાગેલ ખોવાયલ ને
ખોગેલ જિતેલ જિતાયલ હું.

ખાદેલ વાવેલ પવાયલ ઠણ
ઊગેલ પાકેલ પડાયલ હું.

ગુંજેલ નાચેલ કળાયલ ખગ
ઊડેલ ઢાળેલ ઝલાયલ હું.

વરસેલ ખળકેલ ભરાયલ કે
થીજેલ પીગળેલ પિવાયલ હું.

વીણેલ કાંતેલ વણાયલ હું
માપેલ કાપેલ સિવાયલ હું.

આંસુની સુખાર્દ્ર બ્રમણાનું આક્રન્દ ગીત

અરે! આ શું છે? આંસુ કે અડિયલ બગાસું...મારા જીવસોતુ દોડે શું ત્રાંસું?

પરબારા પડછાયા પરલવને સૂંધે કે આ લવ બગીચો હું કાંસું?.....

*

લિમ્બોરી જેવડુંક લહેરાતું સુખ મને અડકે છે એમ તારી લોળ લોળ આંગળીને ટૂંસું છું જેમ ખિસકોલી! ટેરવાં છે રાધાનું સુખ એમ સોગંધે બાંધી મને કોઠ ભરી શૃંગી લે પૂછું છું કેમ? સુખ/સુખ (કલ્પેલું ખરવાનું દુઃખ) બધું આરપાર જીવ્યાનું-ધોધમાર જીવ્યાનું-કારણ છે ખાસું અરે! આ શું...

તારી આંખો તે લીમડાનું મધમધતું ગામ તારાં નાકકાન હાથપગ લીમડા છે લીમડા છે તાકધિન લીમડા છે અડધા હું પાથરું ને અડધાને ઓહું, મારા લીમડામય હોવામાં ઓલ, રાં...હથેળી! તને તે એવી કઈ પીડા છે?

*

(ઓ દોહીઝાણ) લીમડેરી આંખ જરા નાગીને ઝાંખ : ઓલ્યા પાંદ પર ઓસ છે કે આંસુ? અરે! આ શું...

*

જીવસોતુ આંસુ છે - પડછાયા આંસુ છે - લિમ્બોરી આંસુ છે - લહેરાતું આંસુ છે - આંગળીઓ આંસુ છે ખિસકોલી આંસુ છે - આરપાર આંસુ છે - ઓલ્યાં તે આંસુ છે - હોવામાં આંસુ છે - હથેળીઓ આંસુ છે તાકધિન તાકધિન આંસુ છે તાકધિન...તાકધિન તાકધિન આંસુ છે તાકધિન... ધિનતાક...ધિનતાક....ધિનતાક...ધિનતાક....ધિનતાક....ધિનતાક. ધિનતાક-ધિનતાક...

ગીતા પરીખ
*
મને હવે બસ.....!

(છંદઃમુક્ત)

મને હવે બસ ખેલવા દો!
કર્તાવ્યભાને દાખેલા હૈયાને
નિજની મસ્તીને તાન
દિશા બૂલીને બસ ટહેલવા દો!
-મને.....

સુક્રિતને પૂરનાર સોનેરી મહેલની
સીમાઓની કચ્ચર કરી
બસ ધૂળે રગદોળવા દો!
-મને.....

શિખરોની ટોચતણે સપને સાંધો ના મને,
વાદળનું પોલ બની
પર્વત વચ્ચાળે જરી ખેલવા દો!
-મને.....

છંદોલયના બે આરા વચ્ચે
વહી જાતી સર્જનાને
જેશીલું પૂર બની
સ્વ-છંદે પાણી ફંગોળવા દો!
-મને.....

પદે પદે અવરોધતા મારા
આતમનેય અવહેલવા દો!
મને હવે બસ.....!

તકસીર

*
રાજેન્દ્ર શુક્લ

“નग्न फरियादी है किसी की शोखी-ए-तहरीर का ।
कागजी है पैरहन हर पैकरे-तसवीर का ॥”
मिर्जा गालिब

પ્રગટ્યાંની પાળ કરમ કાગળનાં
ઉકલ્યાનું મૌન, મરમ કાગળનાં.
નોખતનો નાદ, બળે શરણાઈ
અળહળની બયોત, હરમ કાગળનાં.
ઊઘડ્યાંની આંખ, નગર દેખ્યાનું,
ભાગ્યાનો લેદ, ભરમ કાગળનાં.
પહોંચ્યાંની ટૂંક, ધબક ફરક્યાંની
હોવાંની ટેક, ધરમ કાગળનાં.
ઓઢ્યાનું આળ અકળ આગળનું
પોઢ્યાં તો પંથ પરમ કાગળનાં.

રાધેશ્યામ શર્મા

*

તાળવે સૂરજ

(૧)

કૂકડાના તાળવે સૂરજ ચોંટ્યો છે
વમન કરેલી રાત તો
તળાવમાં એક રસ થઈ, પારાની જેમ
તળિયે બેઠી
કાળું પાણી પિવાય નહિ
હોજરીમાં તારકોનાં સ્વપ્ને
મધમાખીની જેમ ગૂંચ્યાં કરે છે
ગૂંચળાતો ચંદ્ર, કલગીમાંથી ફૂટી
બ્રહ્માંડમાં વિક્સીત થવા મથે છે
ત્યાં
પૂંછડી દબાતા રઘવાયે
કો'ક ભૂતના પડછાયાથી
શ્વાન હાડકાને તળાવમાં નાખી દે છે
—જ્યાં સૂર્યની ભૂંગી પ્રતીક્ષા છે.

(૨)

મેંદી મધમધતી
પાનીના વાઢિયામાં
ગોમાતા
ચાલે, ચડાલે
આંચળમાં પીગુકડાં
કાનસો
તૂટે અલ્લાદીનની
પાંસળીઓ, લાગે
આયકોલ્સ્કીની
વાંસળીઓ
વાદળી વાદળી.....
દળી દળી
રળી રળી
હળી મળી
નહાય
ગાય
'છીએ તેથી'!

મનોજ ખંડેરિયા

અંજની ગીતો

૧

અંધારું આવીને ઊભું
નમણી તેજ-નદીના તીરે
ખગની ચાંચે છેલ્લો દાણો
સાંજ ધરે ધીરે....
ગોરજને જળ પાદર ખૂડે
કલરવ-પાંખે વડલો ઊડે
છેલ્લી છેલ્લી કિરણ-સળી આ—
જરૂર સમય ચીરે....

૨

સાંજ પડયાની વેળા મહેકે
મોર ઝીણા તોરણના ગહેકે
જળમાં કેઈ સમયનો પથ્થર
હળવેથી ફેંકે....
ઉંખર સાત વટાવી જઈએ
આવો રાત વટાવી જઈએ
ઘેર ઊભેલાં અંધારાના
કેં ટેકે ટેકે....

૩

નિજની સંગે વડછડ જેવું
પોતાને ઘર અગવડ જેવું
વાંક અરીસાનો શુ-ખુદના—
ઝહેરે તડ જેવું
પડછાયા મારા ઝાડ અને
રસ્તામાં પગલાં પહાડ અને
મૌન પ્રસરતું અટકે—મારા
શબ્દો વાડ અને

૪

તીડે તીડે નભને ઘેરું
આલો તીડતું ટોળું પહેરું
તીડના દરિયે છલકાણી રે
તીડની લહેરું
ગામ સીમ શેરી રસ્તા તીડ
ઘર માણસ શબ્દો પડ્યા તીડ
તીડ સમી નીંદર મારી ને—
મારાં સપનાં તીડ

ચિનુ મોહી

*
અંતરપટ (એક તસ્બી)

આંખ પાસે શ્વેત અંતરપટ હજી આવે નહીં
કેમ કે 'ઈર્શાદ' તારું ઘર હજી આવે નહીં.
સાવ રસ્તા જેમ નિર્ભય શાંત સૂતો કાચળો
આપણું ઘરમાં સમયનો રથ હજી આવે નહીં.
ભરસલામાં નામ મારું પાંદડે લખનારના
હાથ પથ્થરના હતા, એ શક હજી આવે નહીં.
તડ પડેલાં દર્પણોને હું ઉછીનો કયાં મળ્યો?
અંધ દેખાતો થઈ, એ ક્ષણ હજી આવે નહીં.
અંધ દેખાતો થઈ એ ક્ષણ હજી આવે નહીં
કેમ કે 'ઈર્શાદ' તારું ઘર હજી આવે નહીં.

હનીફ સાહિબ

*
નવપરિણીતાની ગઝલ

અરુંપરું આંખોમાં શમણું સરકયાં હો જી
મારી લીતર તેજ તમસનાં પ્રકટયાં હો જી
ઊંઠે ઊંઠે દોહીમાં તરતા પડછાયા
શ્વાસે શ્વાસે અત્તર થઈને મ્હોંકયા હો જી
દર્પણ જેવું હાથમાં લઈને જોઈ ત્યાં તો
સાજણ આંખે ધુમ્મસ જેવું વસ્યા હો જી
અધરાતે મધરાતે કોના પગરવથી આ
ઝબ્બ દઈને શરણાંમાંથી ઝબક્યા હો જી
પડછાયાનો સ્પર્શ થતાં અંધારું ગહેક્યું
અલકમલકનાં રાજ અમારાં મલક્યાં હો જી

મણિલાલ હ. પટેલ

*
એક પરંપરિત ગઝલ

શ્વાસ તો વહેતો પવન છે,
ને હૃદય જલતી અગન છે.
ઘાસ જેવી કેટલી ઘટનાઓ સૂકીખંખ પડી છે,
તું આવ! ભડભડ દવ ખની ખળવાનું મન છે.
શ્વાસ વચ્ચે આગ વચ્ચે શ્વાસ વચ્ચે આગ છે
આખરે તો પાનખર કવિઓનું મન છે!
સાંજનું એવું ગગન છે—
કોઈ પ્રેમીનું જ જાણે કે કફન છે!
ચોતરફ દિશાઓ દાવાનળ ખની ઊભી રહી છે
કાન કૂંક્યા હોય જાણે એમ રઘવાયો પવન છે!
કારણોની છાતીમાં વિશ્વાસની નદીઓ નથી
કોઈ કહો કેવી તરસનું આ જતન છે?
તું જળ ખનીને આવ, હું તો રેત છું:
લીનાશને પંખાળવાનું આ સપન છે!
હે શ્વાસ મારા! કોઈ ચઢાવે તેમ ના ચઢશો તમે
પ્રેમ તો શાપિત વન છે!
લાગણીઓ લૂંટવા ટોળે મળે:
થાય ઈર્ષા એવું પતંગોનું પતન છે!
પાનખર મેં તો લીધી, અર્પણ વસંતો છે તને
સુખ નામે લે તને મારું વચન છે!

નદી

જળળળ જળળળ

વહી જાય નદી

જળળળ જળળળ જળળળ

કશુંક કહી જાય નદી

જળળળ જળળળ જળળળ જળળળ

જે કહી જાય નદી

જળળળ જળળળ જળળળ જળળળ જળળળ

એ જ વહી જાય નદી

જળળળ જળળળ જળળળ જળળળ જળળળ જળળળ

વહી જાય નદી

જળળળ જળળળ જળળળ જળળળ જળળળ જળળળ જળળળ

જયન્ત વસોયા

નલિન પંડ્યા

*

*

લોકગાઝલ

વ કાવ્ય

આલલામાં વીજળી ઝળકાય જો
 હુંગરામાં મોર ઝીણું ગાય જો
 નેણમાં છે હેલિયું આષાઢની
 સાળુડાની કોર સૈ ભીંજાય જો.
 ભાલ કેરો ચાંદલો સૂરજ થિયો
 પોપચાનાં પોયણું કરમાય જો.
 આવડા મંદિર મહીં હું એકલી;
 કંચવામાં આજ લાગી લા'ય જો.
 વેણુ મારું એમને પોગાડજો
 વાયરા હણહણ ભલે તું વાય જો.
 શગ વિનાનો દીવડો સળગ્યા કરે
 કૂંક મારું તોય ના હોલાય જો.

૦ માંથી
 □ માં
 ૧ માંથી ૨ માં
 અ માંથી વ માં
 વળી પાછા ૬ માં
 પૃથ્વી ૦ છે,
 ત્યાં ને ત્યાં
 જીવનવૃત્તાંત
 આખો ૦
 સૂર્ય ચંદ્ર તારા ૦
 પણ વચ્ચે એકબિંદુ
 તે વિશ્વનો આધાર.

મેઘનાદ હ. ભટ્ટ
*
ભૂલકથારાજ

૧

અ કા અ એ
(શ) ટ ઠાં
(ના) ણ ત—
ક

— માં અવટાઈ ગયેલાં

આ...ટ...આ....ટ....લાં થહતારા—

—ઉપર

એકહથ્થુ સત્તા

જમાવી દેનાર

આ રવિરાજ

જંગલમાં જં

ગા

લિથી વિ....સ્તરી રહેલી

ય

ત

વનશ્રીની

છાંયમાં

છુપાઈ ગયેલી કૂંપળો

અને

ઢંકાઈને ઢધુરાઈ ગયેલાં પર્ણોને પાણી

શેઠકહું સૂર્યસ્નાન કરાવી દિયે છે.

અહા, ઔઠાર્યનો કેવો અખૂટ, અપરંપાર
એ અખિધ!

એથી જ તો—

THE SUN NEVER SET ON THE
BRITISH EMPIRE—

—પૂરાં બસો વર્ષ સુધી!

છતાં....

એના જેવો આળસુ, એકાંગી રાજ
જેવો નથી મેં એકે.

ખાકી

ખાવીસ ખાવીસ વર્ષોથી

લેંચતળિયાની અંધારિયા ઓરડીમાં

મારી શાખા-પ્રશાખા પ્રસારીને રહું છું
તોયે

એ.કા.દ.વા.ર

ભૂલથીય મારે ત્યાં

ભૂલા પડ્યા નથી એ રાજ.

કરસનદાસ હુદાર

*
ગાણિતિક ગમ્મલ

+, — નું વેર = તમે ને હું,

રકમોની હેરફેર = તમે ને હું.

ધારો કે નામને x અજ્ઞાત હોઈથી;

શબ્દાય જે આ શે'ર = તમે ને હું.

નિ:શેષ ચાર અંક તથો ભાન્ય છે મૃદુ;

÷ બરડ મહેર = તમે ને હું.

—પછી—સહ + થઈ જતાં

÷, xની ભેર = તમે ને હું.

ખાલી નિવાસ ()માં થંભેલ હિંચકો)

ને ખા'ર ચડતો ફેર = તમે ને હું.

અંકોની ઈન્દ્રજાળમાં આઘાત;
કોમ્પ્યુટરોનું શહેર = તમે ને હું.

અબનૂસના સળિયા ઉપર કાવ્ય

[ચાલો કવિતા બનાવીએ, કવિતાનાં બધાં જ પુસ્તકોને ફાડી ફાડીને કચરાપેટીમાં નાખી દો અને અબનૂસના સળિયા ઉપર સ્ટેટીક ઈલેક્ટ્રિસિટી પેદા કરી કચરાપેટી ઉપર ધરો. સળિયા ઉપર ઠાગળના જે ટુકડાઓ ચોંટે તે આપણું કાવ્ય.]

ઝાડના	એકાંતમાં	રણમાં
સૂકા	થાક્યું	ઊભેલી
હૂંઠાએ	પાક્યું	જીર્ણશીર્ણ
ચલમ	હાંફતું	ભીંત
પીતાં	મૌન—	અને
પીતાં	અને	ફર
બાજુમાં	ત્યાં	ઊઠેલું
પડેલી	આવ્યું	પ્રચંડ
લાશ	કડાડ	વાવાઝોડું.
ઉપર	કડકડ	ત્યારે
ઊડતાં	કર	ભીંત
કીટાણુઓને	કરતું	ઉપર
સમજાવવા	ગાડું.	એક
માંડી	તેમાં	વીંછીનું
છે	રંગબેરંગી	નાનું
'આત્મા'	શબદોને	બચ્યું
વિશેની	ભારે	તેની
વાત	પડ્યો	માથી
	છે.	બચવા
		આમતેમ
		દોડી
		રહ્યું છે.

અતુલ શુક્લ

*
સંસ્કૃતિ

અમે— તમે— તેઓ

હું— તે— તે

હું— તું

હું— હુંના ટુકડા

હું

શૂન્ય.

અમે— આપણે— બધાં

હું— તું— તે

હું— તું

હું— હુંના ટુકડા

હું

શૂન્ય

o

o o

o o o

આજન હન્દ ક વતાની પ્રયોગવાદી ભૂમિકા

ભોળાભાઈ પટેલ

પ્રયોગ કયા સાહિત્યમાં અને કયા યુગમાં નથી થતા રહ્યા? પણ મને લાગે છે કે ‘પ્રયોગવાદ’ શબ્દ તો હિન્દીમાં જ રહ્યો છે અને તે પણ એક સમયગાળાની કાવ્યપ્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં. આજે પ્રયોગોનું પ્રમાણ વધુ છે, કવિતા અને અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપોમાં પણ. અધાર્થી જુદું રચવાનું, અનન્ય બનવાનું વલણ આજે જોડાયું છે, તેટલું ક્યારેય નહોતું, પરિણામે આજે છે તેટલી પ્રયોગોની બહુલતા ક્યારેય નહોતી; તેમ છતાં આજના સમયની પ્રવૃત્તિ પ્રયોગવાદની અંતર્ગત નથી આવતી, પછી ભલેને આજે આંતરે દિવસે કવિતાનાં નવાં નવાં ધોષણપત્રો અને તેને અનુષંગે પ્રયોગલક્ષી રચનાઓ પ્રકટ થતી હોય.

પ્રયોગવાદ નામ વળગતાં વળગી પડ્યું છે, અને તે પણ કોઈ અભિનંદન કરવાના આશયથી નહિ, પણ ઉતારી પાડવાના આશયથી. પરંતુ પછી નિંદા-ત્મકતા કે વ્યંગની છાયા તેમાંથી નીકળી ગઈ, અને ગંભીરપણે ચાલતી એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિભંગીવાળી કવિતાપ્રવૃત્તિ માટેનું તે અભિધાન બની ગયું.

હિન્દી કવિતામાં ૧૯૧૫ની આસપાસ રોમેન્ટિક ઉદ્વેગનું વલણ દેખા દે છે, તે અગાઉની ક્યારમક, વર્ણનાત્મક કે યોધપ્રધાન કવિતાથી એટલું જુદું હતું કે તે સમયની ભાવકુચિને આધાતક લાગ્યું—કવિતાને સહજ એવી વ્યંજના કે આછી અસ્પષ્ટતાથી અકળાઈ મનકમાં કોઈએ ‘છાયાવાદ’ નામ આપ્યું. અને પછી તો તે પ્રચલિત થઈ ગયું. ૧૯૩૫ સુધીની કવિતાપ્રવૃત્તિ છાયાવાદને નામે ઓળખાઈ અને હિન્દી કવિતાની તે અત્યંત સમૃદ્ધ ધારા બની રહી.

૧૯૩૫ની આસપાસ માર્ક્સવાદી વિચારધારાની સાહિત્યમાં ઘોલથાલા થઈ, છાયાવાદી કવિતાનાં વળગતાં પાણી થયાં અને પ્રાગતિક વિચારોને પ્રમુખતા મળી. લગભગ એક દશકા સુધી વેગથી અને વીરો-ચિત ઉત્સાહથી પ્રગતિશીલ સાહિત્યનું નિર્માણ થયું! (એમ તો હિન્દીમાં આજે પણ આ પ્રકારનું સાહિત્ય સારી માત્રામાં પ્રકટે છે, અને વિવેચનની તો તે સશક્ત ધારા છે). તે આંદોલન ‘પ્રગતિવાદ’ નામા ભિધાન પામ્યું.

તેની સામે પ્રતિક્રિયા આવે તે સ્વાભાવિક હતું. સામાજિક વાસ્તવને નામે અ-સાહિત્યિકતાનો પુરસ્કાર કયાં સુધી થઈ શકે? સાહિત્ય લગભગ ‘પ્રચારાત્મક’ બનતું લાગ્યું. કેટલાક વિષયોની અને શબ્દોની વધારે પડતી વપરાશને લીધે તેમની અભિવ્યક્તિક્ષમતા ઘસાતી ચાલી. વળી, અન્ય દેશોમાં પણ માર્ક્સવાદી-પ્રાગતિક વિચારધારા પ્રધાન સાહિત્યમાં ઓટ આવવા લાગી હતી. ફ્રાઈડને પ્રભાવ વિસ્તરતો જતો હતો, અને તે સાથે આજે જેને ‘આધુનિકતાવાદી’ (મોડર્નિસ્ટ) સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે. તેનો પ્રભાવ પણ. કવિતાક્ષેત્રની વાત કરીએ તો પ્રતીકવાદ, યિંબ-વાદ અને દાદાવાદ કે અતિયથાર્થવાદ જેવાં પાશ્ચાત્ય કાવ્ય-આંદોલનો પ્રેરક બની રહ્યાં. બીજાં વિશ્વયુદ્ધોએ માનવીય મૂલ્યોમાં જે અગ્રહ જગાવી દીધી, યંત્ર-વૈજ્ઞાનિક યુગ અને નગરસંસ્કૃતિએ મનુષ્યના ચિત્ત પર જે ભીંસ વધારી મૂકી, ઈશ્વર જેવો ઈશ્વર વિલીયમાન થતો લાગ્યો. પશ્ચિમમાં તેની અભિવ્યક્તિ આ ‘આધુનિકતાવાદી’ સાહિત્ય દ્વારા થઈ. અંતિમગત, કવિઓની વાત કરીએ તો બોદલેર, એઝરા પાઉન્ડ, એલિયટ, રિસ્કે જેવા કવિઓ આ આધુનિકતાવાદી.

ભાવબોધનું મુખ ગંતી રહ્યા—હા, ઓદ્ધેરે તો છેક ૧૯મી સદીના મધ્યભાગમાં પેરિસના થતા જતા મહાનગરીકરણમાં આ બધું જોઈ લીધું હતું.

હિન્દી કવિતામાં આ બાલ સાહિત્યિક પરિચય ૧૯૪૦ની આસપાસ પ્રભાવક નીવડે છે, પણ ૧૯૪૩માં તેનો તલભૂમિના સન્દર્ભમાં પ્રથમ ઉન્મેષ પ્રગટે છે, અને તે પણ એક સહિયારા પ્રયત્નરૂપે. આ સહિયારો પ્રયત્ન પણ પેલી પાશ્ચાત્ય આધુનિકતાવાદી કાવ્યાન્દોલનોની રીતિનીતિને બહુ મળતો આવે છે. ૧૯૪૩માં સાત 'યુવાન કવિઓ' અથવા 'કવિયુવાનો'ની કવિતાઓનું એક સંકલન પ્રકટ થયું. તેનું નામ 'તારસપતક', સંકલનકર્તા અને સંપાદક હતા 'અરૂંધ' જે આ સાતમાંના એક હતા, અન્ય કવિઓ હતા મુક્તિભોધ, નેમિચંદ્ર જૈન, ભારતભૂષણ અપ્રવાલ, પ્રભાકર માચવે, ગિરિજાકુમાર માયુર અને રામ-વિલાસ શર્મા.

'તારસપતક'નું પ્રકાશન એક વિશિષ્ટ ઘટના હતી, પણ અનપેક્ષિત તો નહિ જ. છાયાવાદના રોમેન્ટિક ઉદ્ગે અને પ્રગતિવાદની સ્થૂલ અપ્રચારાત્મકતા પછી, વૈશ્વિક સન્દર્ભમાં, હિન્દી કવિતાને જે નવી દિશામાં જવાનું નિર્મિત હતું, તે સહજ હતું. પણ કોઈપણ પ્રકારની, એનિયટ કહે છે તેમ, ખરેખરી 'નવીનતા' હોય તો તેના જલદીથી સ્વીકાર થતો નથી. તેને અવરોધો ખમવા પડે છે. 'તારસપતક'ની કવિતાની પણ એ જ નિયતિ હતી.

સદ્ભાગ્યે કહો કે દુર્ભાગ્યે, 'તારસપતક'ની ભૂમિકામાં અને સપતકના કવિઓના પોતાના વક્તવ્યોમાં 'પ્રયોગ' શબ્દ વારંવાર ડોકાયો. અરૂંધે સંપાદક તરીકે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે આ બધા એક 'સ્કૂલ'ના કવિઓ નથી, કે નથી સિદ્ધ થયેલા—નીવડેલા કવિઓ. આ બધા હજી રસ્તો શોધે છે. તેમણે કવિ તરીકેના પોતાના વક્તવ્યમાં કહ્યું : 'પ્રયોગ સખી કાલ કે

કવિયોને કિયે હૈ', 'યદપિ કિસી એક કાલમે કિસી વિશેષ દિશામે પ્રયોગ કરનેકી પ્રવૃત્તિ હોના સ્વાભાવિક હી હૈ. કિન્તુ કવિ ક્રમશઃ અનુસવ કરતા આયા હૈ કે જિન ક્ષેત્રોમે પ્રયોગ હુએ હૈ, ઉનમે આગે બઢકર અખ ઉન ક્ષેત્રોકા અન્વેષણ કરના આહિએ, જિન્હે અખી નહીં છુઆ ગયા, યા જિન્હે અમેઘ માન લિયા ગયા હૈ.'

અહીં કવિએ નવાં ક્ષેત્રો, અમેઘ ક્ષેત્રો ખેડવાની વાત કરી છે. ઉપરાંત કવિ અરૂંધેને મતે પ્રયોગ-શીલતાને લલકાર આપનારી પહેલી વાત હોય તો તે છે, લપટી પડી ગયેલી ભાષા. તેઓ તેમાં એક નવો, એક વ્યાપક, એક સારગર્ભિત અર્થ ભરવા માગે છે. પ્રયોગ એક શોધની દિશા છે, એટલે કે 'પ્રયત્ન' છે અને એલિયટની ભાષામાં કહીએ તો આવો દરેક પ્રયત્ન જુદા પ્રકારની નિષ્ફળતા હોય.

'તારસપતક'ના અન્ય કવિઓએ પણ પ્રયોગોના મહત્ત્વ પર ભાર દીધો. ઐતિહાસિક પરિણામ એ આવ્યું કે કોઈએ, ખાસ તો ચીદાદેશા કોઈ પ્રગતિવાદી સમીક્ષકે, મરકરીમાં નામ આપી દીધું 'પ્રયોગવાદ.' 'તારસપતક'ના સંપાદક કે કવિઓ કોઈનેય આ નામ અભિપ્રેત નહોતું, તેઓ સભાન પણ એક આંદોલનકારીઓ પણ નહોતા, તેમનો કોઈ સર્વસાધારણ 'મેનિફેસ્ટો' પણ નહોતો. પરંતુ પ્રયોગ-શીલ વૃત્તિએ તેમને અહીં એકસાથે જોડ્યા હતા એટલું જ. અરૂંધે 'તારસપતક'ની આ પ્રયોગશીલ રચનાઓની થયેલી ભારે ખંડાત્મક ટીકાઓના અને અન્ય આક્ષેપોના જવાબો આપ્યા, એટલું જ નહિ 'પ્રતીક' નામની પત્રિકા શરૂ કરી, આ પ્રકારની પ્રયોગશીલ કવિતા માટેની ભાવકોની રુચિ ધડવાનો પુરુષાર્થ પણ કર્યો. તેમણે આ પ્રકારના નામાભિ-ધાનનોય વિરોધ કર્યો.

૧૯૫૧માં અંગ્રેજે ‘દૂસરા સપ્તક’ પ્રકટ કર્યું, તેમાં બીજા સાત કવિઓ હતા—ભવાનીપ્રસાદ મિશ્ર, શકુન્ત માથુર, હરિનારાયણ વ્યાસ, નરેશ મહેતા, રઘુવીર સહાય અને ધર્મવીર ભારતી. તેની ભૂમિકામાં નામાભિધાન અંગે અંગ્રેજે લખ્યું : “કયા ગ્રે રચનાઓં પ્રયોગવાદી છે ? કયા ગ્રે કવિ કિસી એક દલ કે દે, કિસી મતવાદ—રાજનીતિક યા સાહિત્યિક—કે પોપક હે ? ‘પ્રયોગવાદ’ નામકે નયે મતવાદકે પ્રવર્તન કા દાયિત્ય કયોંકિ અનયાહે ઔર અકારણ હી હમારે મથે મઠ દિયા ગયા હૈ...પ્રયોગ કા કોઈ વાદ નહીં હૈ । હમ વાદી નહીં રહે, નહીં દૈ । ન પ્રયોગ અપને આપમે ઇષ્ટ યા સાધ્ય હૈ । કીક ઉસી તરહે કવિતા કી બી કોઈ વાદ નહીં દૈ; કવિતા બી અપને આપમે ઇષ્ટ યા સાધ્ય નહીં દૈ । અતઃ હમે ‘પ્રયોગવાદી’ કહના ઉતના હી સાર્યંક યા નિરર્થક હૈ, જિતના હમે ‘કવિતાવાદી’ કહના.”

તેમ છતાં એ દશકાની કવિતા માટે ‘પ્રયોગવાદ’ નામ રૂઢ થયું, જે કે પેલી નિન્દાત્મક અર્થઁજાયા તેમાંથી નીકળી ગઈ. પણ ૧૯૫૧માં ‘દૂસરા સપ્તક’ના આ પ્રકાશન પછી આ પ્રયોગશીલ રચનાઓને ‘નવી કવિતા’ એવું નવું નામ મળ્યું. પ્રયોગવાદનો જ તે કાલગત વિસ્તાર છે. ૧૯૫૯માં જ્યારે પ્રયાગનારાયણ ત્રિપાઠી, કીર્તિ ચૌધરી, મદન વાત્સયાન, કેદારનાથ સિંહ, કુંવરનારાયણ, વિજયદેવનારાયણ સાહી અને સર્વેશ્વરદયાલ સહસેના—એ સાત કવિઓની રચનાઓ લઈ ‘ત્રીસરા સપ્તક’નું પ્રકાશન થાય છે, ત્યારે ‘પ્રયોગ’નું લટકણિયું ઝુઝાવ્યા વિના જ પ્રયોગશીલ રચનાઓ મળે છે, ‘પ્રયોગવાદ’ અને ‘નઈ કવિતા’—એ બેમાં ફેર શો ?—એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં માત્ર

એટલું કહી શકાય કે છે તો બંને એક જ, પણ પ્રયોગવાદી રચનાઓમાં ‘પ્રયોગ’ લક્ષ્યમાં હતા, નઈ કવિતામાં ‘કવિતા’. આમેય જ્યારે જ્યારે સાહિત્યમાં કોઈ નવી ધારાનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે તે આત્મિક લક્ષણો લઈને આવે છે, અને તો જ પુરાણી ધારા આઘાત સાથે હચમચી જાય છે. પ્રયોગવાદે એ રીતે પ્રચલિત કાવ્યધારાને હચમચાવી હતી.

પ્રયોગની સલાનતાનો પ્રતિધોષ સપ્તક સિવાયના કવિઓએ પણ ઝીલ્યો હતો. તેમાં ‘નકેન’ વાદ્યી પ્રચલિત ત્રણ કવિઓ—નલિની વિલોચન, કેસરી-નારાયણ અને નરેશ (નકેન એ ત્રણેના આદ્યક્ષરથી બનેલ સંગ્રા છે)—તેમણે ‘નકેન કે પ્રપચ’ સંગ્રહન પ્રકટ કર્યું અને તે ‘પ્રપચવાદ’ના આંદોલન તરીકે ઓળખાયું. આ પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર પટણા હતું. આ કવિઓએ પણ અનેક ધોષણાપત્રો પ્રકટ કરેલાં અને પ્રયોગની અભિજ્ઞતાને સ્થાપિત કરી. એમના પ્રયોગોમાં ભાષા-વૈચિત્ર્ય ઘણું છે. પ્રયોગવાદની હાંસી ઉઠાવવા માટે વારે વારે તેમની રચનાઓમાંથી અવતરણ આપવામાં આવતાં. જે કે અંગ્રેજના ‘સપ્તક’ની તથા ‘પ્રતીક’ની પ્રવૃત્તિએ સર્જાતી કવિતાને જેટલી પ્રભાવિત કરી, તેટલી નકેનના પ્રપચવાદે નહિ. વાસ્તવમાં શું પ્રયોગવાદ કે શું પ્રપચવાદ—પોતાની સમયચેતનાને કહો કે યુગીન ચેતનાને અનુરૂપ, સર્જકતાની, અભિ-વ્યક્તિની મથામણો છે, જે હવે ‘વિદ્રોહી પીઠી’ ‘કમ્પીર પીઠી’, ‘બૂખી પીઠી’ કે ‘અકવિતા’, ‘અસ્વીકૃત કવિતા’ જેવાં નવાં નવાં નામો નીચે આવતા કવિઓના આવેશ, આક્રોશ અને અજંપાભર્યા પ્રયત્નોમાં દેખાય છે.

પ્રયોગવાદનું એક ધોષણપત્ર

(અંગ્રેજી પ્રયોગશીલ પ્રયોગશીલ નહિ. પણ પ્રયોગવાદી શબ્દનો આગ્રહ રાખતા 'નકેન' વાદીઓ દ્વારા ૧૯૫૨માં પ્રકાશિત)

પ્રયોગવાદશાસ્ત્રી

(પ્રયોગવાદ કે ધોષણપત્ર કે પ્રાદ્ય)

૧. પ્રયોગવાદ ભાવ ઓર વ્યંજના કે સ્થાપત્ય છે.
૨. પ્રયોગવાદ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર છે, હસકે લિયે શાસ્ત્ર તથા દલનિર્ધારિત નિયમ અનુષ્ઠિત છે.
૩. પ્રયોગવાદ મહાન પૂર્વવર્તિયો કે પરિપાટિયો કે ભી નિપ્રાણ માનતા છે.
૪. પ્રયોગવાદ દૂસરો કે અનુકરણ કે તરફ અપના અનુકરણ ભી વર્જિત સમજતા છે.
૫. પ્રયોગવાદ કે મુક્ત કાવ્ય કે નહીં અપિતુ સ્વચ્છંદ કાવ્ય કે સ્થિતિ અભીષ્ટ છે.
૬. પ્રયોગશીલ પ્રયોગ કે સાધન માનતા છે, પ્રયોગવાદી સાધ્ય.
૭. પ્રયોગવાદ દક-વાક્યપદીય પ્રાણલી છે.
૮. પ્રયોગવાદ કે લિયે જીવન ઓર દોષ કચ્ચે માલ કે ખાન છે.
૯. પ્રયોગવાદી પ્રયુક્ત શબ્દ ઓર હંદકા સ્વતઃ નિર્માતા છે.
૧૦. પ્રયોગવાદ દષ્ટિકોણ કે અનુસંધાન છે.

અનુસંધાન] એલિયટનું આરંભસ્થાન : કટાક્ષ [પૃ. ૨૪૦થી

પણ છે. આ નવીનતાની તુલનામાં પ્રુકેકના પાત્ર-નિર્માણમાં વપરાયેલી દષ્ટિની નવીનતા જરા ઓછી સનસનાટીભરી, અને છતાં ઘણી દૂરગામી નીવડે છે. એલિયટનાં આરંભનાં લખાણોમાં વ્યક્ત થતી આવી સ્થિતિ કેન્દ્ર તરફ જોતી, પ્રયોગશીલતાનું લક્ષણ એ છે કે એ કાવ્યમાં વર્ણ કે કલ્પનના ક્રમને બદલવા કરતાં કાવ્ય જે વલણો, જે નૈતિક વલણો પર ભ્રમું

તે વલણોને બદલવા પર વધારે ભાર આપે છે. કાવ્યની કોઈ પણ બાજુ વ્યવસ્થાને બદલવા તરફના આરંભ જોઈએ જ મહત્ત્વનો આ આરંભ છે. કટાક્ષમાં રસાયણી આ વલણોની શોધ એલિયટમાં આગળ જતાં મૂલ્યોની શોધમાં પરિણમે છે, અને એમ કવિને વિકસવા માટે આ આરંભસ્થાનમાંથી એક દોર મળી રહે છે.

ઉન્મેષો પ્રયોગરૂપે પ્રગટયા.

વર્ણવર્થની અનુગામી ટેનિસનની પેઠીએ પૂર્વજોની પ્રણાલી ચાલુ રાખી. વર્ણવર્થ પાડેલી કેડી હવે ધોરી માર્ગ બની, તેમાં ઉમેરણો થયાં પણ નવી કેડી પડી નહિ અને વર્ણવર્થનાં નિસર્ગવર્ણનોને વધુ વિગતોથી તેના અનુગામીઓએ સભર કર્યાં. કોલરિજની જેમ અલૌકિક સૃષ્ટિનાં સર્જન કર્યાં, ઊર્મિઓને અહેલાવી અહેલાવીને નિરૂપી, વાણીને મઠારી મઠારીને રૂપકો ધાર આપ્યો અને તેમ કરતાં કવિતાને લાયક વિષયવસ્તુ ઝાળવામાં અને કવિતાને લાયક શબ્દલંકાર અલગ તારવવામાં પ્રયત્ન થયા. કવિતાને મર્મોદા અર્ધાર્ધ, ઘોરી રસ્તો ધરેડ જેવો યર્ધ પડ્યો, પોચટ લાગણીવેડામાં કવિ સરતો ગયો, સુષુ સુષુ કવિતાના સર્જનમાં રોમેન્ટિક પ્રયોગોનો અંત આવ્યો.

આથી ઓગણીસમી સદીના અંત તરફ કવિઓને કાવ્યસર્જનમાં નવા પ્રયોગો કરવાનું સૂચનું. કલા ખાતર કલાની ધોપણા કરીને તેમણે કાવ્યમાં પ્રયોગો આદર્યા. નીતિ ખાતર કે ઉપદેશ ખાતર કાવ્ય નહીં જ જોઈએ એવું દૃઢપણે માનતા આ કવિઓએ કાવ્યના સ્ત્રોત તરોંકે પ્રેરણા પર કાવ્યની સુરેખ આકૃતિ પર અને કાવ્યની સંગીતમયતા પર ભાર મૂક્યો. ફ્રાન્સમાં બોદલેરે અમેરિકન સર્જક એડગર એલન પોના મત સાથે સંમત થઈ 'pure poetry'ના ખ્યાલની રજૂઆત કરી. બોદલેરનાં કાવ્યો રજૂ કરતાં ગાંધિયેએ આ ખ્યાલોને વિશદ કરી બતાવ્યા અને તેમાં કાવ્યમાંના સંગીત અને કાવ્યની આકૃતિથી હાંસતા સંવેદનોમાં રહેલા સારથ પરત્વે નિર્દેશ કર્યો.

મલાર્મેનાં કાવ્યોથી આ કાવ્યપ્રણાલીનો યુગ શરૂ થયો, વર્ણન કરતાં સૂચનમાં શબ્દોની અભિધા કરતાં લક્ષણ અને વ્યંજનામાં અને આદર્શ સૌંદર્યની આરાધનામાં જ કાવ્ય સમાયું છે એવું તેણે પોતાનાં રચનાં] કવિશોધ : સંપૂર્ણ-આક્રોશ ૧૯૭૮

સર્જનો દ્વારા સિદ્ધ કર્યું. સીધું કહી દેવામાં કાવ્ય નથી, પણ કોયડો ઉકેલોતો હોય તેમ સૂચન પર સૂચન ઉમેરાતાં જાય અને ધીમે ધીમે કથન વિશદ થતું જાય તેનું નામ કાવ્ય. મેલાર્મે કહેતો 'કાવ્ય એટલે જ કોયડો.' તેને ઉકેલવાની મજા તે જ રાચો આસ્વાદ. પ્રતીકો અને રૂપકો, પ્રાસ અને વાક્ય-રચનાને તેણે મનરમી રીતે પ્રયોજ્યાં. કાવ્યનો ધર્મ કલ્પનાને સચેત કરવાનો છે એમ સમજીને મેલાર્મે ખપ પૂરતાં શબ્દો જ પ્રયોજતો. શક્ય તેટલાં સૂક્ષ્મ પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરતો અને વાક્યરચના સીધી કે પૂરી કરવામાં તો તે માનતો જ નહીં—ક્રિયાપદને પણ ક્યારેક તરછોડી દેતો. સ્વાભાવિક છે કે દુર્બોધતા આવાં કાવ્યોનું એક લક્ષણ બને.

મેલાર્મે દર મંગળવારે સાંજે પોતાના ઘરમાં દેશપરદેશના કવિમિત્રોને મળતો અને કાવ્યચર્ચા કરતો. તેવી ચર્ચામાં વારંવાર લાગ લેવા જતા એક આંગ્રજ કવિવિવેચક આર્થર સીમેન્સે પ્રતીકવાદી પ્રયોગોનો પરિચય ઇંગ્લેન્ડના કવિઓને કરાવ્યો. ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રતીકવાદને એલિયટે આવકાર્યો. સંમકાલીન સંવેદનોનાં થોડાંક પાસાંની સૂક્ષ્મ રૂપકપ્રતીકોની ભાત દ્વારા રજૂઆત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની શરૂઆત તેમણે કરી. એલિયટે કહેલું કે 'સાચી કવિતા સમજાય તે પહેલાં અનુભવી શકાય.' કદાચ એમ કહીએ કે સમજાય પણ તેના તરવને અહીં શકાય નહીં. ઇંગ્લિશ અને સંગીતનો સહકાર, રૂપક અને પ્રતીકની ગોઠવણી, રંગ અને સંવાદિતાની મેળવણી કાવ્યમાં નજરે ચડે, અને કવિનો 'મૂડ' રજૂ કરે.

પ્રતીકવાદી પ્રયોગો ફ્રાંસમાં ૧૮૯૦ના અરસામાં વિપુલપણે થયા. શરૂઆત ૧૮૭૬ લગભગ થઈ ગણાય. ઓગણીસમી સદીનો અંત આવતાં ફ્રાંસમાં પ્રયોગોની દિશા અદ્યાર્ધ, ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી જ તેના વધુ પ્રયોગો થયા.

That warmth's the very stuff of
poesy.

Oh, God, make small
The old star-caten blanket of
the sky,
That I may fold it round me
and in comfort lie.

એકવાર સખત ઢૂટપાય પર સોનેરી એડીઓના
ચળકાટમાં
વાદ્યોના સૂક્ષ્મ વિવેકમાં મને લાધી હતી
રસસમાધિ.

હવે ભેઉં છું
હું કે જ કાવ્યનો એકમાત્ર સંભાર છે.
ઓ ઇશ્વર,
તારાઓથી ખવાઈ ગયેલા
આ જૂના નભધામળાને

નાનો બનાવી દે
કે મારી આસપાસ તે ઓઢી લઈ
ચેનથી પડ્યો રહું.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી તરત જ ૧૯૧૯માં ફ્રાંસમાં
અધુરીચથી આવેલા નવા તુક્ષ્ઠાઓને આધારે નવા
પ્રયોગો થયા. નિયમનું નામ નહીં, આદર્શો શું કે
ઈતિહાસ શું સઘળું ફગાવી દેવું, કોઈ જાતની રૂઢામણ
ભેદોએ જ નહીં. આ વાદનું નામ, આપ્યું 'ડાડા
વાદ' અને તેમના શબ્દભંડોળમાં અગત્યનો શબ્દ
nothing. કાવ્યમાં અને ચિત્રકલામાં આ વાદને
આધારે થયેલા પ્રયોગોમાં બહુધા collage 'કોલાજ'ની
રીતિ જ દેખાય છે. ઇંગ્લેન્ડમાં આ વાદની અસર
એડિયટ અને પાઉન્ડના કાવ્યોમાં જણાય છે. શબ્દો
અને રૂપકોને કોઈ પણ તાર્કિક સંબંધ જોડ્યા વિના
આજુબાજુમાં મૂકી દઈને કાવ્ય સાક્ષતા આ કવિઓએ

ચીલાચાણુ કદપનો અને સર્વસ્વીકૃત વાક્ય-
રચનાઓને તિલાંજલિ આપવામાં જ શ્રેય માન્યું.

૧૯૨૨માં 'ડાડાવાદ'ની જિંદગી પૂરી માનીને
તેને વિધિસર દફનાવી દેવાયો અને નવા વાદ
(surrealism)ના નામ હેઠળ નવા પ્રયોગો શરૂ કર્યા.
surrealismના પ્રયોગશીલ કવિઓએ અજ્ઞાત મનની
ચાલનાને કાવ્યમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો. એવા
કાવ્યમાં દેખીતી રીતે તર્કનો અભાવ હોય તેમ
જતાં તર્કહીનતા (illogicality) ન હોય, ચિત્તને
તર્ક કે કાર્યકારણ ભાવથી વ્યક્ત કરી તેનું પ્રતિબિંબ
પાડ્યું હોય. કેન્થ કવિ આન્દ્રે થિટ્ટને તો હિપ્પોસીસની
અસર તળે રહીને આપમેળે કાવ્ય સર્જાય એવા પ્રયોગ
પણ કરી જોયા. પરાવાસ્તવવાદ તરીકે ઓળખાતા
આ વાદના પ્રયોગો શરૂ થયા કાવ્યસર્જનથી પણ
તેની અસર નવલકથા અને નાટક પર લાંબા સમય-
ગાળા સુધી રહી જણાય છે. (તેમાં યુજન આયોનેરેકો
અને સેમ્યુઅલ બેકેટ જાણીતા છે.)

વીસમી સદીની શરૂઆતમાં, ૧૯૧૪ના અરસામાં
જર્મનીમાં ચિત્રકલામાં આગવો પ્રયોગ શરૂ થયો જે
expressionism-અભિવ્યક્તિવાદ-તરીકે ઓળખાયો.
વાસ્તવવાદના વિરોધમાં, 'દુનિયા છે તેવી દેખાય છે,
તેને પ્રતિબિંબિત કરવાની શી જરૂર ? એમ કહેતાં
કવિઓએ સ્વમાં નજર કેન્દ્રિત કરી, અંદર ઊઠતી
ઊર્મિઓને રજૂ કરવા હાસ જીડી કલાત્મક કેન્દ્ર કૃતિ
નહીં, પણ કલાકાર બન્યો. 'કલા ખાતર કલા' નહીં,
'જીવન ખાતર કલા' પણ નહીં. નીતિનિયમોના,
સ્વરૂપ-આકૃતિના આગ્રહો છોડી દઈ માનવમનની
અંદર રહેલા સત્ત્વને-તત્ત્વને કલાદેહ આપવાનો જ
નિર્ધાર આ કલાકારોએ કર્યો. પોતાના ચિત્તમાં જે
ભિન્ને તે કલાકાર પ્રગટ કરે. બાહ્ય જગત પર કલાકારના
દર્શનનું આરોપણ થાય. આમ, આત્મગત ઇન્દ્રિય-
સંજ્ઞાનું આત્મલક્ષી વર્ણન તે અભિવ્યક્તિવાદી સર્જન.

સામાન્ય જન જેને વાસ્તવિકતા કહે છે તેની સાથે તેને સંબંધ નથી. તેની કૃતિમાં દરેક વિગત અંતર-માંથી બહાર આવીને અભિવ્યક્ત થઈ છે, તેની કલા સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વદેન્દ્રી છે. તેનું દર્શન ક્યારેક થોડું વિદ્યુત પણુ લાગે છે. આ વિદ્યુત સામાન્ય રીતે વિરોધ કે ક્રાંતિની નિદર્શક બને છે (નાટકમાં અભિ-વ્યક્તિવાદના પ્રયોગો આકોશ અને ચિત્કાર રજૂ કરે છે. બ્રહ્મીતા નાટ્યકાગેમાં સ્ટ્રીન્ડબર્ગ અને વેરેઝીનર. નવલકથાકારોમાં આ વાદની અસર દોસ્તોવ્સ્કીમાં જોવા મળે છે.)

અભિવ્યક્તિવાદી કવિને અગત્ય આકર્ષે છે, યંત્ર અને સમકાલીન બનાવોથી તે નાસે છે. સામાન્ય જનના અસ્તિત્વને સ્પર્શનારી મૂળગત વાતો લઈને આખી દુનિયાનો અર્થ ઘટાવવામાં મશગૂલ રહેનારી સ્વાનુભૂતિની અહીં અભિવ્યક્તિ છે. કવિની વાણીમાં આકોશ કે ચિત્કાર છે કેમ કે તેની પાછળ અત્યાનંદ કે તીવ્ર નિરાશાનો અનુભવ છે. રહસ્યો ઉઠેલવા મથતાં તે પોતે જ રહસ્યમય બની જાય છે. ક્યારેક તે વિદ્યુત તરફ, ક્યારેક અત્યુક્તિ તરફ, ક્યારેક અમૂર્ત તરફ અને હંમેશા સુરેખ આકૃતિના ધ્વંસ તરફ તે ધસે છે. તેનો અજંબો તેની વાણીને ધારદાર બનાવે છે.

રૂઝેમનું નીચે આપેલું કાવ્ય આ કવિઓની એક શબ્દનાં ટૂંકાં વાક્યોનો ઉપયોગ કરતી 'રીતિનું' ઉદાહરણ છે :

આગમન
હોકારે છે !
ગદન
અવાક
અમે.

આગમન કવિઓમાં પ્રતીકપ્રીતિ. તર્કનો અભાવ, અભિવ્યક્તિ પર ભાર, શબ્દનો મનસ્વી ઉપયોગ, પંક્તિરચના પર દુર્લભ વગેરે સામાન્ય લક્ષણો થઈ પડ્યાં છે. એક અનુભૂતિ, વૈયક્તિક, તીવ્ર અને ઊર્મિતંત્રને હલાવી નાખે તેવી તેના મૂળમાં હોય (જેમ કે સીસ્વિઆ પ્લાયનાં કાવ્યો) કે જીવનને સમ-જવાની મથામણ કરતાં ઊર્મિ અને તર્કને ટકાળતાં પ્રતીકનો ઉપયોગ કરી સામાન્ય બનાવોમાં અનંત અર્થનો ભાર ભરી દેવાની (જેમ કે રોઅર્ટ ફોરેસ્ટનાં કાવ્યો) તેમાં પ્રવૃત્તિ હોય. પ્રયોગશીલતા પણ ભારો-ભાર દેખાય, વિરામચિહ્નોને ફગાવી દેવાં આડુંઅવળું છાપીને, વ્યાકરણ અને વાક્યરચનાના નિયમોને અવગણતાં રૂઢ રીતિઓ સામે બળવો કરીને સ્વાત્મ-ગત અનુભૂતિ રજૂ કરવાનો પણ આગમન કાવ્યોમાં આગ્રહ દેખાય છે.

Blues,

(bp Nichol)

L e

o c

L o v e

o c v o L

Love o

c v o L

e o

c L

એલિયટનું આરંભસ્થાન : કટાક્ષ

દિગીશ મહેતા

લખાતી આવતી કવિતાની રીત કરતાં જુદી રીતે લખવું છે એવો કાર્યક્રમ લઈ આવતી કલમોનો આરંભકાળનો ફાલ સવિશેષ રસપ્રદ હોવાનો આમાં, જર્મને અમેરિકન, પણ પસંદગીએ અંગ્રેજ અનેલા, ટી. એસ. એલિયટ (૧૮૮૮-૧૯૬૫) તો વળી એક એવી પ્રતિભા હતા કે જેને આમ જુદી રીતે લખવું એ સજ્ઞાન ઉદ્દેશ કરતાં આંતરિક જરૂરિયાતનો વિષય હતો. આ સાથે એલિયટના કાવ્યપ્રવેશના સમયનો ઐતિહાસિક સંદર્ભ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હતો. પાઉન્ડ, જેયમ્સ, લોરેન્સ—એમ એકથી વધુ પ્રતિભાઓનો આરંભકાળ પણ લગભગ એ જ હતો, અને પાઉન્ડના સંબંધે બને છે તેમ ક્યારેક તો એ એલિયટની સાથે સક્રિય રીતે ચૂંચાતો જોવા મળે છે. કંઈક આવી પાર્શ્વભૂ આગળ એલિયટની કારકીર્દિના શરૂઆતના ગાળાને જરા નજીકથી જોવા અહીં પ્રયાસ કરીએ.

અહીં પહેલી પ્રતિતિ આપણને એ વાતની થાય કે એલિયટનું પ્રાયોગિક પાસું એ એકથી વધુ તંતુઓનું બનેલું સંકુલ છે. આવું દરેક કવિના દાખલામાં નથી બનતું. દાખલા તરીકે, અમેરિકન કવિ વોલ્ટ વ્હિટમન (૧૮૧૯-૧૮૯૨) પણ એક નવો જ ચીલો પાડનાર અને એ રીતે પ્રભાવક કવિ છે. એમનું વિષયવસ્તુ એમને સ્વની વિસ્તરતી રેખાઓમાંથી મળ્યું છે. એમ એ રેખાને અનુસરતાં આ કવિ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની સીમાઓ સુધી પહોંચે છે. આમ, આગામી દાયકાઓ સુધી હજુ ન ખૂટે એવો અનુભવપ્રદેશ એમણે ખોલી આપ્યો. એમના 'સોંગ ઓફ માયસેક્સ'ની ૧૮૫૫થી આરંભ કરી સખ્યાબંધ

આવૃત્તિઓમાં તેમણે પોતાના એ આત્મવિસ્તારની, વિકાસની, સવિગત નોંધ આપી. અને છતાં એલિયટની તુલનામાં વ્હિટમનની પ્રયોગશીલતાનો પ્રકાર પ્રમાણમાં સાંકડો કહેવાય.

આ દૃષ્ટિએ આરંભકાળના એલિયટનાં કાવ્યોનું કદાચ સહુથી આગવું લક્ષણ એ એમાં વ્યક્ત થતી એમની કટાક્ષવૃત્તિ, એમની 'આયરની' છે. વળી, જે આ કટાક્ષવૃત્તિ એલિયટને લગભગ જન્મજાત છે, એને જાણે કે એ લઈ લીધા છે, તો પણ તેને એ એકાંગી રીતે વળગી નથી રહેતા. તેમની વિલક્ષણતા એ છે કે પોતાની આ કટાક્ષવૃત્તિ ખુદનું પણ જાણે કે તે શોધન કરે છે, અને તે માટે તે વૃત્તિનું, જેમ તેમના અન્ય પ્રતિભાવોનું પણ, અન્ય કવિઓમાં જાણે કે સમર્થન શોધે છે. કટાક્ષવૃત્તિને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી તેમને આ સમર્થન કેન્દ્ર કવિ લાફોર્ગમાં (૧૮૬૦-૧૮૮૭) મળી રહે છે. એલિયટનાં આરંભનાં કેટલાંક કાવ્યો આ રીતે લા ફોર્ગની અમર નીચે લખાયેલાં છે.

પ્રાયોગિક લેખાયેલી કૃતિઓના પાયામાં કવિ-કવિ વચ્ચેનું કેવું આદાન-પ્રદાન હોય છે તેનો મગનો દાખલો એલિયટ—લાફોર્ગ સંબંધમાંથી મળી રહે છે. અને વળી અહીં તો અમેરિકી, અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ એમ ત્રણ સંસ્કાર-સાહિત્યના પ્રવાહો એકબીજામાં મિશ્ર થતા જોવા મળે છે.

એલિયટે લાફોર્ગ પાસેથી નાટ્યાત્મકતા, મહેરાનો ઉપયોગ અને હંમુક્તિ જેવાં અન્ય તત્ત્વો પણ ઝીંધ્યાં છે. લા ફોર્ગની કટાક્ષવૃત્તિ પણ જન એલિયટ ઝીંધે છે તો એ રીધેસીધી નહીં. પણ આ તંતુને છૂટો પાડી

મણી જેવા જેવો લાગે તો એ કારણથી કે કટાક્ષ, અને કટાક્ષનો આવો કેન્દ્રવર્તી ઉપયોગ, એ આમેય ગુજરાતી કે ભારતીય કે પછી વિશાળ અર્થમાં એશિયાઈ સાહિત્યનું એક ખૂટતું તત્ત્વ જણાયું છે.

લાફોર્ગની કટાક્ષ નિપજનવાની વિશિષ્ટ શૈલી-માંથી એલિયટે પોતાને ખપનાં તત્ત્વો કઈ રીતે મેળવ્યાં હશે તેની અટકળ કરવા એક દાખલો લઈએ. લા ફોર્ગનું એક કાવ્ય છે : 'કમ્પ્લેન્ટ ઓફ ધ પુઅર નાઈટ-એરન્ટ' એટલે કે એક મુહૂતાજ નાઈટ અથવા પ્રેમશૌર્યથી અકિત એવા શૂરવીર)ની ફરિયાદ'. કાવ્યમાં નાઈટ 'હજી ઉઘાડે'ને ઊંચે ઊભેલા નારીસમૂહને, પંદર વર્ષે હજી હવે પહોંચતા પેટિકોટ્સને ઉદ્દેશી પૂછે છે : તમારામાં કોને મારા હૃદય આવાસોમાં આવવાની, પ્રવેશવાની મહેચ્છા છે ? પછી એ આવાસોના વૈભવોનું વર્ણન કરે છે : એમાં શ્વેત પુષ્પોનાં પૂંજોની ઊંચિમાળાઓ છે. એમાં અગ્નિશિખા સમી સીડીઓ છે, એમાં થ્રેન-લરી વિથિઓ છે... એમ એમાંના વિલાસો કેવા હશે, એનું રોમાંચક વર્ણન કરી અંતે કહે છે કે આટ-આટલાં પ્રલોભનો આપ્યાં પણ એ સુંદરીઓમાંનું કોઈ સાંભળતું નથી. તો શો ઉપાય ? હું તો આ આલ્થો મારાં પોસ્ટર્સ લઈ, કોઈ જેને સમજ્યું નહીં એવો કહો કે એક ઊંટવૈદ, ગરીબ ગિયારો હું સેન્ડવિચવાળો...

આ સાથે એલિયટનું 'પુફોક' જેનું આખું શીર્ષક છે : 'ધ લવ સૉંગ ઓફ જે. આલ્ફ્રેડ પુફોક' એ મૂકી જેઈએ. સહેજે સામ્ય જણાશે. એલિયટના કાવ્યમાં આ વખતે એક આપેડ વચના કંઈક ભીરું, પણ સંવેદનશીલ પુફોક નામે એક સજ્જન, ત્યાં રિથત એક સન્નારીની આગળ પોતાનો પ્રણય પ્રગટ કરવાનું, એનો પ્રસ્તાવ મૂકવાનું, લગભગ નક્કી કરે છે, અને પછી માંડી વાળે છે. વિચારે છે : કંઈ

નહિ, જવા દો, એથી શું વળત ?...

એલિયટના કાવ્યના પુફોક પણ લા ફોર્ગના નાઈટની જેમ પોતાની પ્રણયોર્મિની વિફલતાને સમજી સ્વીકારી તે પર હસી શકે છે, અને છતાં પોતાની લાગણીઓ વ્યક્ત કર્યા વગર તે રહી શકતા નથી. પુફોકનું પ્રણયગીત, આમ, આત્મભાન અને આત્મ-વંચના વચ્ચે તોળાયલું રહે છે. જનનેય - લા ફોર્ગનો નાઈટ અને એલિયટનો પુફોક-આમ તો કવિનાં મહોરારાં છે. એલિયટના કાવ્યને સમગ્રતયા જેઈએ તો પુફોકના પાત્રનું નિર્માણ એનું એક જ પાત્રું છે. અને કાવ્યમાંની પ્રાયોગિકતા તો તેથી આગળ સંખ્યા-બંધ ખીજ સ્તરોએ ફેલાતી રહે છે. પણ પુફોક નામે એક મહોરું સર્જાવી, વળી તેને કટાક્ષથી વીંધેલું બનાવી, એલિયટ કેટલો બધો માર્ગ કાપી નાખ્યો ?

એક રોમેન્ટિક દમ્પે ચીતરાયલો પ્રેમી હોય અને તેની સાથે આપણો તંતુ જે પરંપરાગત પ્રતિભાવથી તરત જોડાઈ જાય તેવું અર્ધી નથી બનતું. લા ફોર્ગનો નાવક ગરીબ, 'પુઅર', છે, તો એલિયટનો પુફોક પણ આપેડ વયે, હવે વળતાં પાણીનો, આથમતો આશક છે. પાત્રનિર્માણમાં ચડેલો આ પહેલો જ વળ કાવ્યને દુર્બોધ બનાવે છે. પણ આ જ કાવ્યમાં અન્યત્ર વ્યક્ત થતી દુર્બોધતા એક-એ કારણોથી આગવી છે. આ દુર્બોધતા જે એલિયટની પ્રયોગ-શીલતાનું જ એક પાત્રું છે તો આ પ્રયોગ આ વખતે નવી રીતિ, શૈલી કે નિષ્પણ-પદ્ધતિને બદલે નવા વિષયવસ્તુને સિદ્ધ કરવાની દિશામાં આગળ વધે છે, ખીજું આ વિષયવસ્તુની યોજનામાં પણ તે ઉદ્વિગ્નતાનો એટલે કે ટ્રેન્ઝિટો, કરતાં પ્રસન્નતાનો, ક્રોમિકનો આધાર લે છે. આ જ કાવ્યમાં આવી પાત્રગત દુર્બોધતા ઉપરાંત કાવ્યપદ્ધતિમાં અપેક્ષિત સ્વાભાવિક ક્રમિકતાને તોડવાથી જનની દુર્બોધતા

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૨)

મનુષ્યકૃતિ હોય એટલે એને કશું ને કશું પ્રયોજન તો હોય જ, પછી એ કલાકૃતિ ય કેમ નથી. આકારવાદીઓને કે પ્રતિકલાવાદીઓને પણ આ વાત લાગુ પડે છે, ઘટનાવાળાને જેટલી લાગુ પડે છે, તેટલી ઘટનાના લોપવાળાને પણ લાગુ પડે છે. એ પ્રયોજન કાં તો પ્રચ્છન્ન હોય કાં તો સ્પષ્ટ; એક જ કૃતિમાં પ્રયોજનનું આ બેવડું રૂપ પણ હોય, બલકે એક જ કૃતિમાં એકથી વધુ પ્રયોજનો હોઈ શકે, તેમાંનાં કેટલાંક સ્પષ્ટ હોય કેટલાંક પ્રચ્છન્ન. આટલી સાદી ભૂમિકાએ કલામાત્ર પ્રયોગ છે, સર્જનમાત્ર સપ્રયોજન, સહેતુક છે.

અને છતાં, પ્રયોજન કે હેતુનું સ્વરૂપ અહીં જરા જુદું હોય છે. એક પદાર્થવિજ્ઞાની પોતાની લેખમાં જે રીતે કોઈક સિદ્ધાંતને સારું જે પ્રયોગ કરતો હોય છે અને પોતાની અટકોને ચકાસતો હોય છે તેવું અહીં બનતું નથી. એક સમાજ-વિજ્ઞાની કશીક નિયમાવલિને કોઈ એક સમાજમાં પ્રવેશાવરાવીને જે રીતે મૂર્ત થતી જોવા તલસે તેવું અહીં બનતું નથી. બધાં વિજ્ઞાનો સપ્રયોજન છે અને ત્યાં પ્રયોજન-પ્રક્રિયા-પ્રયોગ-પરિણામની એક ઘણી ચુસ્ત ચોક્કસ પદ્ધતિએ બધું તંત્રોત્તર ગરાયર નીવડી આવે તેવા એક શાસ્ત્રીય વ્યાપાર પ્રવર્તતો હોય છે. કલામાં સાવ એવું નથી, કાવ્યવ્યાપારનું સ્વરૂપ જરા જુદું જ છે. બ. ક. ઠા. જાંદને 'પ્રવાહી' બનાવવાનો કે ઉમાશંકર જોષી મનુષ્યવાણીની બધી લઘુઓને વિશે નમનીય એવું પદ નીપજનવવાનો જે 'પ્રયોગ' કરે; કે સુરેશ જોષી 'મારો પ્રયત્ન ઘટનાનો બને તેટલો લોપ કરવાનો છે' એમ કહી જે 'પ્રયત્ન'

કરે કે કશુંય કલા વિના લાભશંકર શમ્ભુ સાથે યુગ ચડવાની લાચાર 'રમત'ને કોરા કાગળ પરની બૂમ રૂપે છાપી આપે, ત્યારે તેઓ બધા કશુંક સહેતુકલા કરે છે. તેઓ માત્ર 'સર્જન' કરે છે, 'લીલા' કરે છે 'રમત' કરે છે એમ કહી શકાતું નથી. કરવા ખાત એવું કરે છે તો તેઓ બધા સુરોની નજરનો સ્પર્શ ચતાવેત ઉધાડા પડી જાય છે, ખાલી ખાલી ખખ છે, આથડે છે, એમ ખુલ્લું પડ્યા વિના રહી શકતું નથી.

આમ, જોવા જઈએ તો કલાકૃતિમાંનું પ્રયોજન કદી અજીતું રહેતું નથી, તે પોતાના હોવાપણાનું હમેશાં ચાડી ખાય છે કૃતિનો ચહેરામહેરો ન બધું કહી આપે છે. એટલે કલાઓને હમેશાં કરી પ્રયોજનશુદ્ધિને વરેલી કલાઓ તરીકે જુદી તારવેલી થટે—'પ્રયોગ'ને નામે ઠલવાયા કરતા એક ભરચ ઉકરડામાંથી એને ઉગારી લેવી થટે. આપણે જમાનામાં વિવેચનાએ વાસ્તવમાં તો પ્રયોજન વિનાની ઠાલી કૃતિઓને ઓળખી લેવાની ખાત જરૂર છે. હજારોની કલમે લખાતી કવિતા, જે વાસ્તાવ તો ન હોવા છતાં, પ્રયોગનું લેખલ લાગતાં તરવા લાગે અને પ્રશ્ન વિસ્તરવા લાગે, અથવા વિસ્તરે એવું લાગે, તો ચિંતાનાં અનેકાનેક કારણો છે સેંકડો પત્રિકાઓ અને પ્રયોગને ધ્યેય કરતા તેમાં કવિઓ આગવી તપાસનો વિષય બનવા જોઈએ સર્જનને વરેલા કાવ્ય આદિનાં સામયિકોમાં પ્રગટ રહેતા 'પ્રયોગો'ની નુકતેચીની થવી થટે આપણે ખચર ન પડે તેમ બદલતા અને વિસ્તારોને પથારીઓને જ આપણે 'વિકાસ' ગણતા થઈ જઈએ એવું પ્રેસ અને પર્સીસિટીની રાજકારણીમાં તરેહો બનતું અસંભવ નથી.

અને આપણે ત્યાં આજે એમ બની જ રહ્યું છે. કૃતકતા અને કલા વચ્ચેનો જગજૂનો ઝગડો આપણા સંદર્ભમાં બરાબરનો ઊપસી આવ્યો છે. મલકે તેમની ભરપૂર ભેળસેળ થઈ રહી છે. કલાકારનું પ્રયોજન વસ્તુતઃ કૃતકતાનો નાશ કરનારું અને ઈન્કેશન: કલાની દિશામાં મંડાયેલું હોય છે. ‘અગેય હંદોરચના’ વડે કે ‘ધટનાતરવના લોપ વડે’ તે પૂર્વનપ્રક્રિયાને વધુ ને વધુ સહજ, અકૃત્રિમ અને પ્રૈતન્યશીલ રાખવા મથતો હોય છે. સંલવ છે કે તેના આ પ્રયોગમાં તેને સફળતા ન થે મળે; અને છતાં એની પ્રયોગનિષ્ઠા જ સર્વથા સ્પષ્ટભૂમિય નીવડી આવે. રેનેસાં અને તે પહેલાંના સમયોની કલાઓ (સંધુ ને વધુ પ્રશિષ્ટ, સંશ્લિષ્ટ અને અવિચ્છિન્ન જ્વરૂપની હતી. ત્યાં પ્રયોગ અને પરિણામને વિશેષી સલાનતાઓ સર્જનપક્ષે કે વિવેચનપક્ષે ઝાઝી નિર્ણાયક નીવડી નહોતી; જીવન સાથેની જ તેની વ્યાવર્તકતાઓ સ્પષ્ટ થઈ નહોતી. પણ વિજ્ઞાન અને ઇન્કેનોલોજીના વિકાસની સાથોસાથ કલાઓ પણ વધુ એ વધુ રોમેન્ટિસિસ્ટ વલણોવાળી, વિશ્લિષ્ટ અને વિચ્છિન્નવિચ્છિન્ન તરેહોમાં પોતાનો માર્ગ કરતી રહી. આજે તો કલામાં થતો ગંભીરસ્વરૂપ પ્રયોગ પોતે જ મૂલ્ય મનાયો છે. એટલે નોંધ ગંભીરતાની કે મર્જકના ઉદ્ભવની જ લેવાની રહે છે, વિવેચના પરિણામને હિસાબે પ્રયોગોને કે પ્રયોગશીલોને મૂલવે છે આપણા સમયનો અતિચાર બની ગયે છે. સર્જન-કે ‘અપૂર્વ’-વસ્તુ લેખવાનું કે કલાને નિઃપ્રયોજન લેખવાનું અથવા તો એને ‘આનન્દ’ જેવા લોકોત્તર પ્રયોજન સાથે સાંકળવાનું પહેલેથી બનતું આવ્યું છે. છતાં, તે માત્ર સલાન પ્રવૃત્તિ છે અને તેમ જ લેવાની ઘટે એ વીસમી સદીની એક ખુલ્લું અવાજે જૂથ થયેલી માંગ છે. કવિતાદેવી જમણા હાથ ઝાલીને જે લખાવે તે કાવ્ય જ હોય એવી પ્રેરણા-

વાદીઓની વારતા હવે ટકી શકે એવા કોઈ જ સંજોગો બચ્યા નથી. આ ભૂમિકાએ તો પહેલી પંક્તિયે ઈશ્વરદત્ત નથી—શબ્દમાત્ર માનવીય છે ને એને એ રૂપે આત્મસાત્ કરવા—કરાવવામાં કરી આધા આજે રહી નથી.

તો પછી, પ્રયોજનનું સ્વરૂપ શું ? પ્રયોગ કોને કહેવો ?—એવા પ્રશ્નો નવેસરથી જાગવાના. આપણે એકતરફથી સર્જનને ‘અહૈતુક નિર્માણની પ્રવૃત્તિ’ લેખીએ, તેને ‘લીલા’ ગણીએ ને બીજી તરફથી ‘વિદીનીકરણ’ કે ‘લોપ-તિરોધાન’ જેવાં વાનાં સલાનભાવે સિદ્ધ કરવા નીકળીએ (સુ. જો.)—તો આ વિરોધી વિધાનોને કેમ ધટાવવાં ? અનેક આધુનિકોએ અને નબ્બ વિવેચનાના ગાળા દરમ્યાન અનેક વિવેચકોએ કલાને ‘સ્વાયત્ત’ અને ‘સ્વતઃસિદ્ધ’ લેખવાની સાથોસાથ એક પદાર્થ તરીકે ‘છટકિયાળ’ અને ‘અનિર્વચનીય’ લેખી હતી. અનેક આધુનિક સર્જકોએ પોતાની કલા પાછળનાં પ્રયોજનોને નિર્દેશવાની ‘ના’ પાડી હતી, આજે પણ તેને વિશેષ પોતાના અજ્ઞાતભાવને વર્ણવવામાં જ સર્જકોને લિજ્જત આવે છે, કહો કે, પ્રામાણિક કેદિયત આપ્યાનો આનન્દ આવે છે. તો શું આવાં વિરોધી વિધાનો તેમના ઢોંગ કે દંભનાં સૂચક છે ? બીજી તરફ આપણે જોઈએ છીએ કે આપણી સદીમાં જ કલાએ વધુ ને વધુ ભાવે ટેકનિકનિર્ભર અને પ્રયોગશીલ બનતી આવી છે—રોશીનવીસોએ રચેલા અનેક નુસખાઓ ઉત્તરોત્તર નોંધપાત્ર બનતા રહ્યા છે. શબ્દના બીજા શબ્દ સાથેના યોગની, વાસ્તવના બીજા વાસ્તવમાં થનારા રૂપાંતરની અનેકાનેક તદ્દમીરો, હિકમતો વીસમી સદીની સાહિત્યકલાની નોંધપાત્ર એવી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ છે—પછી તે જોય્યસની ‘સ્ટ્રીમ ઓફ કોન્સયસનેસ’ની પદ્ધતિ હોય કે happening જેવાં પ્રતિકલાવાદી સંકર કલારૂપોની કોલાજ—એસેમ્બલાજ

પદ્ધતિઓ હોય; તે 'એન્સર્ડ'ને ચી'ધનારું' ધી'શું' નાટ્યશાસ્ત્ર હોય કે પછી માધ્યમને જ લાચારભાવે અપનાવતા 'એક્ટનું' Linguistic labyrinth હોય. આ વિકાસો એમ દર્શાવી આપે છે, કે સર્જન સહેતુક છે. પ્રયોગ જ છે; ને છતાં કલાઓ લીલા છે, નિર્હેતુક છે. આ વિરોધ છે કે વિરોધાભાસ ? તેનું શું સ્વરૂપ ?

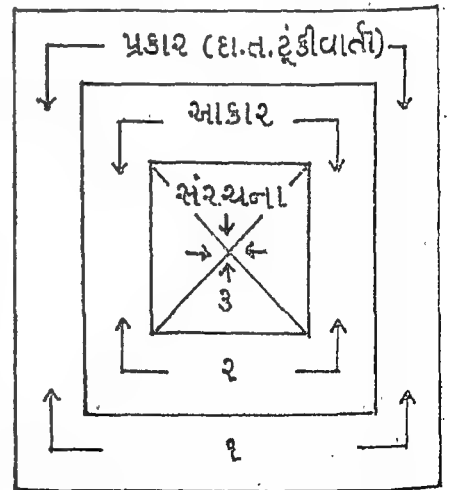
આનો સીધો ઉત્તર એ છે કે કલાવ્યાપારમાં જોવા મળેલાં પ્રયોજનો હમેશાં કામચલાઉ રહ્યાં છે, સર્જનપ્રવૃત્તિને ધારનારાં નિમિત્તોને રૂપે પ્રતીત થયાં છે. સર્જનને જો લીલા કે ક્રીડા, રમત, લેખીએ તો રમતના નિયમો કે તેની પૂર્વશરતોનો તો સ્વીકાર કરવો જ પડવાનો. પણ રમતવીરો જેમ નિયમોને માટે જ નથી રમતા તેમ પ્રયોજનોને વરેલા સર્જકો નિયમો પાળવાને માટે જ નથી લખતા. તેઓ નિયમો પાળે પણ છે અને નથી પણ પાળતા. 'પ્રયોજન અહીં જડખે-સલાકભાવે અસ્થિતાર્થ કરીને જ રહ્યું' એવી ચુસ્તતા તો સર્જનને હણીને જ સિદ્ધ કરી શકાય. ખરેખર ખેા, કલાકારો પોતાની પ્રવૃત્તિની સામે કશોક સંકલ્પ મૂકે છે ત્યારે એ સંકલ્પ કદી પણ નિર્ણાયક બનીને માથે ચડી ન બેસે તેની પૂરી તકેદારી રાખવામાં આવે છે. એટલે નિયમોથી જેમ રમત વધુ પડકારવાળી બને છે તેમ આવા સંકલ્પોથી સર્જનપ્રવૃત્તિ વધારે પ્રાણહારપુર અને ચૈતન્યસભર બની આવે છે. સર્જકે પોતાના પર સ્વેચ્છાએ લાદેલી આ હેતુપરાયણતા એની રમતના આનન્દને વધારી મૂકે છે, એ રમતના ભોક્તા ભાવકને પણ કલાની વિશિષ્ટ ને લાક્ષણિક છટાઓવાળી પદ્ધતિએ આનન્દ આપે છે. દોડવાની અને અવરોધો ઝાળાંગીને દોડવાની - બંને જાતની હરીફાઈઓ હોઈ શકે. તેમની વચ્ચેના ભેદ અહીં સાધારણ કલાપ્રવૃત્તિ વચ્ચેના

ભેદની સદૃશ હોય છે એમ જો સ્વીકારીએ, તો કલામાંના પ્રયોજનાનું સ્વરૂપ હાથ આવે. એવી ભૂમિકાએ કલાકારનાં સંકલ્પો અને પ્રયોજનોની કોટિ aesthetic volitionની કોટિ છે. અહીં motivated aestheticism નહીં, પણ aesthetic motivation પ્રવર્તે છે. પરિણામે અહીં તમામ સાહિત્યિક મૂલ્યોને કે પ્રકારોને આવશ્યક પ્રવર્તે છે. પરિણામે અહીં તમામ સાહિત્યિક મૂલ્યોને કે પ્રકારો માળખાને રૂપે ઘટાવાય છે. નહિ કે એને વશ વર્તીને 'અધુ' ચોકઠાંઓમાં ઢાળી અપાય છે. આ સંદર્ભમાં વર્ણોનાં નિશ્ચિત સ્થાનો કે ધ્વનિમાપો ધરાવતો અક્ષરમેળ વૃત્ત પણ પાળવા જેવી શરત છે તો અછાંદસૂત્રી અતન્ત્રતા પણ પાળવા જેવી શરત છે - બંને ઉપકરણો છે ને બંનેને વિશે સર્જક સર્વથા મુક્ત છે. ફક્ત એટલો જ છે કે માળખાંઓમાં રહીને કે માળખાંઓને ફગાવી દઈને કલાકાર જે મુક્તિ હાંસલ કરે છે તેનો કેટલાક કલાકારો સુન્દર હિંસાળ આપતા હોય છે, તો કેટલાક જેનવાખ્ધારભાવે ઊઠાઉ પુરવાર થતા હોય છે. કાલિદાસ કે શેક્સ્પિયરની જેમ નાટકના પૂર્વવર્તી નિયમોનો ભંગ તેમના બીજા કોઈ સમ-કાલીનોએ પણ કર્યો હશે, ને છતાં ઇતિહાસ માત્ર એમને જ ઝાળખે છે, એમને જ ઝાળખાવવા માગે છે. કલાઓ તત્ત્વાર્થમાં લીલાસ્વરૂપ છે પણ અહીં લીલા થવા દેવાની નથી, કરવાની છે. આમ, સર્જન સહેતુક હોવા છતાં નિર્હેતુક કેવી રીતે હોઈ શકે ? - માં વંચાતો વિરોધ વિરોધ નથી બલકે વિરોધાભાસ છે, એટલે કે સત્યને રજૂ કરવાની એક લાક્ષણિક પદ્ધતિ છે.

અહીં આનુબંધિક પ્રશ્નો થશે કે પ્રયોગ શા માટે ? કઈ અનિવાર્યતાથી ? પ્રયોગ કોણ કરી શકે ? સાહિત્યને કે કવિતાનો અથવા કોઈ પણ સર્જનાત્મક

સાહિત્યપત્રિકાનો તન્ત્રી ટહેલ નાખે અને એને ઢગલા-બંધ રચનાઓ મળી આવે, અને મોટાભાગની 'પ્રયોગ' હોય, ત્યારે પ્રયોગશીલ કૃતિનું આ સાચુકલું રૂપ શોધવાનું મુશ્કેલ બની જાય છે. આપણે ત્યાં 'પ્રયોગ' અજમાયેશની દ્રશ્ય એ ન્યૂન થઈ આવ્યો છે એવું અનેકાનેક નવોદિતોની 'પ્રયોગશીલ' રચનાઓના સંદર્ભે કહી શકાય. કેમ કે, 'આ એક પ્રયોગ છે' એવા વિધાન સાથેની કવિપદ્ધતાઓની વિનંતી કેટલીકવાર તો, માત્ર કવિતા રચી જોવાની અમરતી અજમાયેશ જ હોય છે ! એટલે 'કાવ્ય રચવાનો પ્રયોગ' અને 'કાવ્યમાં પ્રયોગ' એ બે વાનાં વચ્ચેની ભેદકતાને પ્રમાણીને જ તારતમ્યો પર આવી શકાય. આવું તારતમ્ય કોણ કરે ? જેના હાથમાં તાજી રચના નિવેદિત થઈ તે તન્ત્રી ? તે છપાઈને વાચક પાસે પહોંચી તે વાચક ? કોણ ? શબ્દનો શબ્દ સાથે યોગ રચવાની પદ્ધતિ ભાષાના સાધનને રૂપે માનવસંસ્કૃતિમાં નોંધપાત્રભાવે સ્થિર થઈ આવી છે. ભાષાની એ પરંપરાગત પદ્ધતિમાં કવિ જ્યારે પોતાની રીતે કશોક પ્રયોગ વાંચે છે, ત્યારે પ્રચાણ સાહિત્યિકતાની દિશાનું હોય છે. સાહિત્ય ભાષા એ અર્થમાં દૈત્યિક કક્ષાની સંકેતપદ્ધતિ છે અને એ દૈત્યિક વ્યવસ્થિતિમાં સમર્થો વડે વધુ ને વધુ પ્રયોગશુદ્ધિની કક્ષાઓ જન્મતી રહે છે. આનો અર્થ એ થયો કે ભાષાની પરંપરાગત વ્યવહારુ ભૂમિકાની પ્રાથમિક સંકેતપદ્ધતિનું જેને બરાબરનું જ્ઞાન હોય તે જ સાહિત્યભાષા સરજી શકે, અને સાહિત્યભાષાની દૈત્યિક પદ્ધતિને જે બરાબર ઓળખતો હોય તે જ સાહિત્ય-પ્રયોગો કરી શકે. સાહિત્યસમાજમાં સાહિત્યિકતાનાં જે ધોરણો, વલણો સ્થિર થઈ આવ્યાં હોય છે તેવી પરંપરામાં ઊભા રહીને જ પ્રયોગો કરી શકાય. પ્રયોગ એ રીતે પરંપરાની છેલ્લામાં છેલ્લી વર્તમાન ક્ષણ છે.

સાહિત્યસર્જનને સાડુ ભાષાનો ટોહ તે જ કરી શકે જેણે ભાષાની ક્ષમતાઓને બરાબર માણી-પ્રમાણી નેહી છે. અછાંદસ દ્વારા લયલબ્ધિનો પ્રયોગ કરવાનો હક્ક છંદ દ્વારા તેમ કરી ચૂકેલાં જ હોઈ શકે; સમીકરણાત્મક ભાષા લખી જોનારને જ પ્રતીકાત્મક કે કલ્પનપ્રચુર ભાષાભૂમિકામાં પ્રવેશ હોઈ શકે; ચૌદ પંક્તિમાં અનેક રચનાઓ કરી જોવા પછી જ પંદર કે તેરનું સોનેટ રચવાની ચેષ્ટા થઈ શકે; વાસ્તવખચિત નવલ સંજ્યા પછી જ પરા-વાસ્તવની કે અસમ્યક્ની વાત કરવી ઠીક લાગે. સંભવ છે કે પ્રતિભાવળે કરીને કોઈ સીધેસીધું જ અહીં રજૂ થયેલાં ઉત્તરવર્તી સ્થિત્યન્તરોમાં પહોંચી જાય. પણ તેવી રહસ્યમયતાઓમાં વિવેચનાને ફસાવી ન રખાય. સાહિત્યક્ષેત્રે સાહિત્યપ્રકારો (genres)ની શરતો પડેલી છે, રૂપો કે આકારો (forms)ની શરતો પડેલી છે, અને સવિશેષ તો કૃતિની સંરચનાઓ (structures)ની શરતો પડેલી છે :

સાહિત્યકૃતિ : એક પદ્ધતિ

(અનુસંધાન પૃ. ૨૭૭)

અર્વાચીન ઊર્મિકવિતાનો સુવર્ણ અધ્યાય એટલે ડિલન ટોમસની કવિતા. આ સદીના એક શ્રેષ્ઠ ઊર્મિકવિ તરીકેની તેની પ્રતિષ્ઠા અલિનવ કાવ્યશૈલી દ્વારા તેણે પ્રકટ કરેલ ચિરંતન માનવીય સત્યો પર નિર્ભર છે. કવિનું અતરંગ વ્યક્તિત્વ નિષ્પન્ન મનો-ર્મિઓના જલજલતા સાગર ઉપર અદ્ધર તોળાયેલ કમનીય અંજાલમાં તરંગ સમુદ્ર હોય. વેલ્સની લોક-ભાષામાં ડિલનનો અર્થ થાય છે તરંગ—wave. સમુદ્રતરંગ સમી પ્રકૃતિવાળો આ કવિ અંગ્રેજી કવિતા ઉપર અપરિમેય મોહિની પાથરી ગયો. તેની કવિતાનું અધ્યાત્મિક સૌંદર્ય શબ્દ આકલનમાંથી પ્રકટતા જાદૂઈ સ્વમાધુર્ય પર નિર્ભર છે. માર્લો, શેક્સપિયર, કિટ્સ અને હોપકિન્સમાં અંગ્રેજી ભાષાનું જે તિલસ્મી સંગીત સંભળાય છે તે સંગીત આ સદીમાં ડિલન ટોમસની કવિતામાં જલજલી ઊઠ્યું. વેલ્સનું દરિયાકાંઠાનું ગામ સ્વાનઝીએ કવિની જન્મ-ભોમ. ડિલનની રક્તશિરાઓમાં આમ ધૂધવતા દરિયા-નું અને ટેકરીઓ પરનાં વૃક્ષો ઉપર સૂસવાતા અંજા-નિલોનું સંગીત. કવિતાને કંઠેપકંઠ જીવંત રાખતી લોકકવિઓની પરંપરા વેલ્સમાં છે. વેલ્સની લોક-કવિતામાં સંચિત થયેલી વાગ્મિતાની અનેકવિધ છટાઓ ડિલનની કાવ્યજ્વાલામાં પ્રકટી છે. ડિલનમાં કાવ્યપઠનની કળા તેના સર્વોત્તમ સ્વરૂપે પ્રકટ થયેલી. હેન્રી ટ્રીસે એક ઉપમા દ્વારા કવિકંઠનો જાદુ આમ વર્ણવ્યો છે. શ્રોતાઓ ઉપર પોતાના અવાજની ચળકતી સુવર્ણજાળ તે ફેંગોળતો He flung the glittering golden net of his voice. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વેળાએ લંડનનગરી નાઝી વિમાનોએ

ઝીંકેલા બોમ્બથી ધમધમી ઊઠતી ત્યારે પ્રજાજનો મધરાતે જાગીને એકકાને ડિલન ટોમસના કાવ્ય-વાચનના કાર્યક્રમો બી. બી. સી. પર સાંભળતા. ડિલન પોતાના તેમજ અન્ય કવિઓનાં કાવ્યોનો પાઠ જાહેરમાં કરતા. અમેરિકાના પોતાના પ્રવાસ દરમિયાન એક હોલમાં તેમણે ઈ. ઈ. કમિંગ્સના એક કાવ્યના પઠનનો આરંભ કર્યો. કમિંગ્સ સામે શ્રોતાવર્ગમાં, ડિલનના એક એક ઉચ્ચારણે શબ્દના અંતરાલમાં રહેલું અણપ્રીછ્યું કાવ્યસંગીત આપાયે હોલમાં પથરાતું આવ્યું. સ્વયં કમિંગ્સને માટે પોતાના કાવ્યને ઓળખવું તે એક વિરલ અનુભવ હતો. કાવ્યને આ રીતે નોંધે છે કે કાવ્યપાઠ પછી હોલ છોડી તે જાહેર વાલ્યા આવ્યા અને ફૂટપાથ પર તે આમથી તેમ આંટા લગાવતા રહ્યા કેમ કે ડિલનનો અવાજ તેમના મનમાં ઘુમરાતો રહેલો. અમેરિકાની ચાળીસ યુનિ-વર્સિટીઓમાં તેમજ અન્ય અનેક સ્થળે આ કવિના કાવ્યવાચન અદ્યુત આકર્ષણ જગાવેલાં. કવિનો અવાજ તો તેમના મૃત્યુ સાથે વિલિન થઈ ગયો. પણ તેમની કવિતાનો અમર અવાજ આજે પણ એટલે જ તાજે છે. આ અવાજ વિશ્વકવિતાનો એક સાચો અવાજ છે.

આજે ડિલનની કવિતાને અંગ્રેજી ઊર્મિકવિતાની જટિલ, સંકુલ અને બહુવિધ લક્ષણો ધરાવતી પરં-પરાના એક વિલક્ષણ અંશ તરીકે જોવામાં આવે છે. ડિલનની કાવ્યભાષા સમગ્ર અંગ્રેજી કાવ્યભાષાના સંસ્કારોથી પરિષ્કૃત છે. આ કવિના બહુ ચર્ચિત શબ્દકદંબનો, શબ્દપ્રયોગો, શબ્દસમાસો અને લય-સંયોજનોનો સંબંધ શેક્સપિયર, ડન, ખેઈક,

રિવનઅર્ન, હોપકિન્સ અને થેટ્સની કાવ્યસૃષ્ટિ સાથે છે. હોપકિન્સે ‘પ્રયોગેલ ‘રંગરિધમ’ની સીધી અસર વિવેચકો ડિલનના લયસંવિધાન પર જુએ છે.

અર્ધક, વર્ણઝવર્થ અને થેટ્સને પોતાની શિશુવયની સ્મૃતિઓ પ્રત્યે જેવું દુર્નિવાર આકર્ષણ હતું તેવું દુર્નિવાર આકર્ષણ ડિલને પોતાની શિશુવયની સ્મૃતિઓ પ્રત્યે અનુલવેલું. ડન અને હોપકિન્સની કવિતામાં એક ભૂમિકાએ ધર્મપ્રેરિત પ્રશ્નોનો જે સંઘર્ષ જેવા મળે છે તેવો ધર્મપ્રેરિત પ્રશ્નોનો સંઘર્ષ ડિલનની કવિતામાં પણ એક ભૂમિકાએ જેવા મળે છે. અને અંગ્રેજી કવિતાના એ મહાન વિષયો, કહો કે જગતની કવિતાના એ મહાન વિષયો—પ્રેમ અને મૃત્યુ—ડિલનની પ્રથમ રચનાથી લઈ અંતિમ રચના લગી સતત ધ્વનિત થતા રહ્યા છે. આમ, ડિલન ટોમસની કવિતા પારંપરિક અંગ્રેજી કવિતાની—પારંપરિક યુરોપીય કવિતાની છંદગત તેમજ વસ્તુગત લાક્ષણિકતાઓ સારવતી ચાલે છે.

આ સદીના આરંભે લંડનનાં વિવિધ સાહિત્યિક વર્તુળોમાં નવીન કાવ્યઉપકરણોના સંદર્ભમાં, કાવ્યસ્વરૂપ અને કાવ્યવસ્તુના સંદર્ભમાં તેમજ કવિ, કવિત્વ અને સમાજને સાંકળતા પ્રશ્નોના અનુલક્ષમાં સળંગ સંવાદો થતા રહેતા. બોદલેર, માલાર્મે, વાલેરી આદિના કાવ્યસિદ્ધાંતોની ત્યારે ધણી મોટી અસર. એઝરા પાઉન્ડ, હ્યુમ, લોરેન્સ આદિ કવિજનોએ ચિત્રાત્મકતા ઉપર ઝોક મૂકતી અને પ્રતિરોધો દ્વારા મનુષ્યચિત્તની સંકુલતા પ્રકટ કરતી રચનાઓ આપવાનું આદેશન ચલાવ્યું. આ કવિજનોએ બોદલેરે પુરસ્કૃત કરેલી પ્રતીકાત્મક કવિતાની દિશામાં જવાનો પુરુષાર્થ કર્યો. એલિયટે આ સમયના કાવ્યચિંતનને સામે રાખી અર્વાચીન નગર સંસ્કૃતિની નારકી ભૂતાવળમાં શ્વસતી પ્રુદેશ જેવી વ્યક્તિઓનાં આત્મસંઘર્ષનું પ્રતીકાત્મક આલેખન કર્યું. એલિયટે

કાવ્યમાં ભાર મૂક્યો તેમણે પ્રયોગેલી આ બે સંજ્ઞાઓ ઉપર—દશ્ય પ્રતિરોધો, શ્રાવ્ય પ્રતિરોધો, Visual imageries, Auditory imageries. ડિલન ઉપર એલિયટની કાવ્યવિચારણાની અસર છે. આ પછી ‘ન્યૂ કન્ટ્રી ઝુપ’ તરીકે ખ્યાત બનેલું ‘કવિજૂથ ઓડનની રાહબરી તળે બહાર આવ્યું, સામાજિક-રાજકીય સંપ્રસૂતા પર આ કવિજનોએ ભાર મૂક્યો. ક્યારેક ઔદિક મનોચત્તો સમી લાગતી આ કવિતાએ બોલચાલની ભાષાને, વિશેષ લક્ષ્યમાં લીધી. ઓડન, લૂઈસ, મેટ્રીસ અને સ્પેન્ડરની રચાતી આવતી કવિતાના આ કાળ યુદ્ધપ્રસ્ત યુરોપનો સામાજિક છિન્નભિન્નતાનો પણ કાળ હતો. કયૂપી-ઝમ-દાદાઈઝમ-સર્રિયાલિઝમ, જે આમ તો ચિત્રકળાની સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે તે કવિજનોની કવિતાના અનુલક્ષમાં વિશ્લેષાવા લાગ્યા. ડિલનની કવિતા ઓડન આદિની કવિતાની સામા છેડાની છે એમ કહેવાય છે તેમાં તથ્ય છે, પણ ડિલને ઓડનની કાવ્યરચના-રીતિનો અભ્યાસ કર્યો છે અને કેટલાક વિવેચકોએ ડિલનનાં અમુક કાવ્યો પર ઓડનરૌલીની અસર જોઈ છે. ડિલનની કવિતાનો સંબંધ ત્યારે અસ્તિત્વમાં આવેલા અતિવાસ્તવવાદ-Surrealism-સાથે જરૂરશરૂથી જોડવામાં આવેલો. મનુષ્યના મનો-નેપથ્યમાં ચાલતી સંપ્રસૂતા-અસંપ્રસૂતા વિચારપ્રક્રિયાનું સ્ક્રુટ-અસ્ક્રુટ દશ્યરૂપ ડિલનની કવિતામાં છે. વળી, વાસ્તવજગતનાં પરિમાણો તોડી નાખતાં સ્વપ્નદશાનાં આલેખનો પણ ડિલનમાં છે. પણ આ ઉપરથી આ કવિતાને સર્રિયલ કહેવી કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. વળી, તે બાણીતું છે કે સર્રિયલ ચિત્રકળાની સંજ્ઞા છે. કવિતાની નહીં. ડિલનનો પ્રવાસ અંધકારના પ્રેરે ભેદી અસૂતાં સૃષ્ટિનાં અંતરંગ તત્ત્વોને આલોકિત કરવાનો છે—કવિતાની ચિરચુતિથી રૌશન-યૌવનની સ્મૃતિઓએ જગવેલી કરુણમુદર રક્તઝંઝા એકલે

ડિલનની કવિતા. આ સ્મૃતિઓ સાથે એકરૂપ થતાં શિશુકલ્પનો, ચૌનકલ્પનો, ખિસ્તી ધર્મને અવલંબી ચાલતાં પારંપરિક ઇશુકલ્પનો અને માનવીય જીવન-ચાત્રાનાં અનેક રહસ્યો અકબંધ રાખી ચાલતાં પુરાણકલ્પનો પર ડિલનની કવિતા ઊભી છે.

૧૯૩૪માં સન્ડે રેફરિ કવિત્રેણીમાં પ્રકટ થતા કવિઓમાં ડિલનનો ક્રમ બીજો હતો. કવિની જીબી કે પ્રસ્તાવના વિનાના ડિલનના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહમાં રોકડા અઢાર કાવ્યો હતાં. સંગ્રહનું નામ પણ સાદું '૧૮ કાવ્યો'. આ પછી બીજો સંગ્રહ પ્રકટ થયો તેનું નામ પણ સાદું '૨૫ કાવ્યો'. આ પછી બીજા બે સંગ્રહો પ્રકટ થયા તેનાં નામ વિશિષ્ટ 'ધ મેપ ઓફ લવ' અને 'ડેસ ઓન્ડ એન્ડ્રુસીસ'. આ ઉપરાંત કવિનાં અન્ય પુસ્તકો - 'ડિલન', 'કલેક્ટેડ પોએમ્સ', 'અન્ડર મિલક લુડ', 'ફાઈટ અર્લિ વન મોર્નિંગ' કે 'અ પ્રોપેક્ટ ઓફ ધ સી' અને 'એડવેન્સર્સ ઇન ધ રિકન ટ્રેડ'.

અઢાર કાવ્યો કવિએ વીસની વયે પ્રકટ કર્યાં. લાવ અને લાપા આ બંને દૃષ્ટિએ સંગ્રહનું પ્રત્યેક કાવ્ય સ્વતંત્ર હતું, પણ આખાય સંગ્રહમાં કાવ્ય-વિચાર-કાવ્યભિર્મિતું એક સંપૂર્ણ એકમ રચાતું હતું. મનુષ્યના રક્તમાં ઊછળતી ઉલ્ખણ લાવોર્મિઓ અપૂર્વ લયઉછાળ સાથે અહીં પ્રત્યેક શબ્દના રંધ્ર-માંથી મોટા પ્રસ્ફોટ સાથે ગતિ કરતી - તત્કાલીન કાવ્યસાહિત્યમાં શબ્દની આ આલઉછાળ રમણા અનન્ય હતી. કાળમાં ઘ પથ્થરને ફાડીને ધસતા લાવા સમો આ શબ્દધોધ હતો :

Up through the lubber crust of
Wales

I rocketed to astonish

The Flashing needle rock of
sqatters,

The criers of shabby and shorten
The famous stitch droppers...

હોપકિન્સમાં સામાસિક શબ્દો અને અર્થવ્યત્યયોઃ જે જાદુ છે તેનું સ્મરણ કરાવે તેવા સામાસિક શબ્દો - અર્થવ્યત્યયો ડિલનની કવિતાનું લાક્ષણિક પાત્રું છે : 'Cool-scrubbed cobbled Kitchen' 'hymning a bonnet and brooch and bootlace bow'... 'the sloe-black, slow, black, crow-black, fishingboat-bobbing sea.' એલિયટ-ઓડેને પ્રયોગેલ બોલચાલની ભાષાની તદ્દન સામા જેડાની ડિલનની કાવ્યભાષા શબ્દના નાદતત્ત્વ Incantation પર સર્વથા નિર્ભર છે, કવિનો પ્રથમ પ્રેમ શબ્દ છે અને માલેઈ, શેફસપિયર, ડન, હોપકિન્સ અને ડિલન જેવા કવિઓ શબ્દને જાતીફાડ પ્રેમ કરતા હોય છે.

કવિતામાં શબ્દ અને લયની ગતિ અર્થની દિશામાં થતી હોય છે. કાવ્યબદ્ધ અર્થનાં પરિમાણો જેટલાં સમૃદ્ધ તેટલાં કાવ્યત્વ સમૃદ્ધ. કવિતામાં પોતાને પ્રેરનારું તત્ત્વ કયું ? પ્રેમ ? મૃત્યુ ? ધર્મ ? શેને અર્થે હું કાવ્ય રચું છું ? ડિલન કાવ્યારંભે પ્રશ્ન ઉઠાવે છે :

And what is the rub ? Death's
feather on the nerve ?

Your mouth, my love, the thistle
in the kiss ?

My Jack of christ born thorny
on the tree ?

The words of death are dryer
than his stiff,

My wordy wounds are printed
with your hair.

I would be tickled by the rub
that is :

Man be my metaphor,

હિલનનો કવિતાપ્રવેશ આ પ્રતિજ્ઞાથી થયો.
 માનવી માટું રપક—Man be my metaphor.
 જન્મથી મૃત્યુ લગી જે પ્રશ્નોની સામે મનુષ્ય ઊભો
 હોય છે તે પ્રશ્નો હિલનના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહના કેન્દ્રમાં
 છે. ગર્ભસ્થ શિશુનો ઉદ્ગાર મનુષ્યની ઉત્પત્તિના રહસ્ય
 ને સ્ફુટ કરે છે :

Before I knocked and flesh let
 enter,
 With liquid hands tapped on
 the womb,
 I who was shapeless as the water
 That shaped the Jordan near my
 home
 Was brother to Mnetha's
 daughter
 And sister to the fathering
 daughter.

ગર્ભમાં બાળકના રચાતા આવતા દેહની - તે
 દેહની અંદર આકાર લેતી અગ્નિયમ સૃષ્ટિના કવિતા-
 માં આમ પ્રથમવાર ઉઘાડ થયો :

I see the summer children in
 their mothers...
 Divide the night and day with
 fairy thumbs,
 ...Sunlight paints the shelling
 of their heads.

હિલન ટોમસને ગમતા જહોન ડનના એક ધાર્મિક
 પ્રવચનમાં મનુષ્યના જન્મ સાથે જ તેનું મૃત્યુ
 આરંભાઈ ચૂકે છે તેવો ભાવ છે. આપણે જન્મીએ
 છીએ આપણી કબરની શોધ અર્થે :

"We have a winding Sheete in our

Mother's womb, which grows with
 us from our conception, and we
 come (are born) to seek a grave.'
 હિલન આરંભની એક રચનામાં મૃત્યુના સંદર્ભમાં
 આનંદને સ્પર્શે છે. ફરી એ જ માતાનું ગર્ભ-
 વિશ્વ અહીં એ જ આદિજલપ્રતીક સાથે આવે છે :

My throat knew thirst before
 the structure
 Of Skin and vein around the well
 Where words and water make a
 mixture
 unfailing the blood runs foul;
 My heart knew love, my belly
 hunger;
 I smelt the maggot in my stool.

જીવનની સંનિધિમાં મૃત્યુને અનુભવવું એમ નહીં,
 જીવન જે શક્તિનું સ્વરૂપ છે તે શક્તિ સ્વયં મૃત્યુનું
 સ્વરૂપ છે. જીવન એ એક એવી ક્રિયા છે જે પરિણમે
 છે મૃત્યુમાં. નિસર્ગમાં જે નિગૂંદ અચાત તત્ત્વ છે અને
 જે કળીમાં પ્રવાહિત બની ફૂલમાં ફૂટે છે તે જ
 તત્ત્વ યૌવનને છલાવે છે, તે જ વૃક્ષોનાં મૂળને આહત
 કરે છે અને તે જ માનવીનો વિધ્વંસ કરે છે. વિશ્વ-
 નાં તત્ત્વોને તેમજ મનુષ્યને સંવર્ધતું આ અચાત
 તત્ત્વ વિશ્વ અને મનુષ્યના વિનાશનું કારણ બને તે
 એક કેવો કરુણ વિરોધાભાસ :

The force that through the green
 fuse drives the flower
 Drives my green age; that blasts
 the roots of trees
 is my destroyer.

And I am dumb to tell the
 crooked rose

My youth is bent by the same
wintry fever.

હિલને, આમ, જીવનને મૃત્યુની પકડે બેધું છે. મૈત્રી, પ્રેમ અને યૌવનની લહરમાં આંદોલનું જીવન વ્યથાના ઓથાર તળે આવ્યે એકાએક કેવું વિસ્ફુટ થઈ જાય છે! હિલની કવિતામાં ચિર આનંદની શણે ચિર વિપાદની શણે જન્મે છે. ‘ધ્રુવ માય કોર્ડેર ઓર સલન આર્ટ’માં ગાતી જ્યોતની પાસે બેસી કાવ્ય રચના કવિનું – પોતાનું ચિત્ર હિલને આંક્યું છે. રાત્રિની નીરવતામાં એક માત્ર ચંદ્ર આકાશમાં ભ્રમૂકે છે અને શ્યામાં પ્રેમીઓ પોતાની વેદનાઓને જાહુમાં લપેટી સૂતાં છે ત્યારે ગાતી જ્યોતની સન્મુખ રચું છું મારું કાવ્ય. શા અર્થે? મહત્ત્વાકાંક્ષા છે એટલે? રોટલો રળવો છે એટલે? શબ્દશીલા-મોહિતી પાથરવી છે એટલે? ના, આમાંનું કશું જ નહીં. કાવ્ય રચું છું આ પ્રેમીજનો સૂતાં છે તેઓના પરમ ગુણ હૃદય માટે :

In my craft or sullen art
Exercised in the still night
When only the moon rages
And the lovers lie abed
With all their griefs in their arms,
I labour by singing light
Not for ambition or bread
Or the strut and trade of charms
On the ivory stages
But for the common wages
of their most secret heart.

હિલનાં કાવ્યો દુરુહ છે. એનાં કાવ્યો કેાઈ એક નિશ્ચિત દિશામાં ગતિ કરતાં નથી તેમજ તેનું કદપન સળંગ ચિકસતું નથી તેવી રીકાઓ થઈ છે.

આના ઉત્તરમાં હિલને પોતાની કાવ્યપ્રક્રિયા સમ-જાવતાં કહ્યું છે : A poem by myself needs a host of images, because its centre is a host of images I make one image – though ‘make’ is not the word; I let, perhaps, an image be ‘made’ emotionally in me and then apply to it what intellectual and critical forces I possess – let it breed another, let that image contradict the first, make, of the third image bred out of the other two together, a fourth contradictory image, and let them all, within my imposed formal limits, conflict. Each image holds within it the seed of its own destruction and my dialectal method, as I understand it, is a constant building up and breaking down of the images that come out of the central seed, which is itself destructive and constructive at the same time... one of the inevitable conflict of images – inevitable, because of the creative, recreative, destructive and contradictory nature of the motivating centre, the womb of war – I try to make that momentary peace which is a poem.

પ્રતિરૂપ—image—ને લક્ષ્ય કરતી હિલની વિભાવના સંકુલ અને સર્મગામી છે. ઓદવેર, એઝરા પાઉન્ડ, હુમ અને એલિયટની પ્રતીક-વિચારણા

તેમજ 'રૂઢિ ઓફ ઇમેજરી'ના કણ્ઠધારોએ ઢંઢેરામાં વિશ્લેષેથી પ્રતિરૂપ-વિચારણાની પડછે ડિલનનો કાવ્ય-વિચાર ધણો જ આગવો લાગે. વિરલ પ્રયોગદષ્ટિ ધરાવતા કવિ પાસે એનું અંગત કાવ્યશાસ્ત્ર-poetics-હોય છે. ડિલન પાસે આવું અંગત કાવ્યશાસ્ત્ર છે.

ડિલન કૃતિમાં કેન્દ્રનો સ્વીકાર કરે છે એટલે કે પરિધ-circumference-અને કેન્દ્ર-centre-ને આવરતું કાવ્યસ્વરૂપ તે કહેવું છે. કેન્દ્રથી પરિધ તરફ એકરૂ પુષ્કળ પ્રતિરૂપો ધસે છે કેમ કે તેનું કેન્દ્ર પુષ્કળ પ્રતિરૂપોનું અનેક છે. કવિ એક પ્રતિરૂપ રચે છે, કહો કે કવિના અંતસ્તત્ત્વમાં ભિન્ન પ્રાણિત પ્રતિરૂપ આકાર લે છે અને પછી બુદ્ધિ વડે તેનું સંભાળન કરે છે-આ પ્રતિરૂપ અન્ય પ્રતિરૂપને જન્મ આપે છે. આ પ્રતિરૂપ પ્રથમનો હેઠ કરે છે. જેમાંથી ત્રીજું પ્રતિરૂપ જન્મે છે. વળી આ ત્રીજામાંથી ચોથું વિસંગત પ્રતિરૂપ જન્મે છે અને આ સર્વ કવિધર્યા કાવ્યસ્વરૂપમાં પરસ્પર સંઘર્ષ રચે છે. ડિલન વધુ વિશદતાથી કાવ્યપ્રક્રિયા સમજાવતા કહે છે કે પ્રત્યેક પ્રતિરૂપમાં તેના વિનાશનું બિન્ન રહેલું છે. કવિની આ ભાષાકીય રીત-dialectal method-છે. કાવ્યબિન્નમાંથી વહૂટતાં પ્રતિરૂપોનું સર્જન-વિસર્જન સતત ચાલ્યા કરે છે. અને કાવ્યબિન્નમાં સતત ચાલતી સર્જન-વિસર્જનની સંગત-વિસંગત ક્રિયામાંથી અનિવાર્યપણે પ્રતિરૂપોનું સંઘર્ષાત્મક કલેવર ચાલ્ય છે. કવિનો એકમાત્ર પ્રયત્ન આ સંઘર્ષ સામે ક્ષણિક કાવ્યરૂપ શાંતિનું સર્જન કરવાનો છે.

ડિલન કાવ્યને પામવા અર્થે મનના અંતરાલમાં ધૂબકી લગાવે છે, અજ્ઞાતમાં એ ઊડો ઊતરે છે અને અધકારવેષિત પદાર્થને બહાર પ્રકાશમાં આણે છે. કવિતા ડિલનને મન સાન્દેહ ગતિ છે. -પ્રગાઢ

અધકારથી કંઈક પ્રકાશ તરફ જતી. ડિલનની કવિતા વૈયક્તિક સંઘર્ષના આલેખ સમી છે. ડિલન કહે છે કે એની કવિતા અન્ય સૌ જે આ સંઘર્ષથી પરિચિત છે તેઓને ખપની નીવડતી નેઈએ. આંતરિક સંઘર્ષની વેળાએ કવિતા ખપની છે. ડિલનને મન કવિતા આમ સાર્ય પ્રવૃત્તિ છે. મનુષ્યની આંતરિક કટોકટીની ક્ષણે કવિતા જવાબ દે છે. અર્વાચીન અગ્રેષ્ઠ કવિતાનો એક મહાન પ્રયોગશીલ કવિ કવિતાને આમ મનુષ્યત્વનું સાર્ય પ્રમાણ માને છે.

કવિનાં કાવ્યોમાં એવી પંક્તિઓ આવતી નેઈએ જે વાંચતા જ મોઢે ચડી જાય. ડિલનની કવિતામાં દુરાકૃષ્ટ ઘણું છે પણ એણે કેટલાંક સરળ કાવ્યો રચ્યાં છે. 'ધ હન્યમેક ઇન ધ પાર્ક'માં એકાકી ખૂંધી વ્યક્તિનું વર્ણન તાદશ થયું છે. ડિલન પોતે નીવડેલો વાર્તાકાર હતો એટલે પાત્રનિરૂપણ એને મન આસાન વાત હતી. વળી, કવિતામાં કથનાત્મક તત્ત્વનો તે જજારો હિમાયતી હતો એટલે કથનોર્મિ-કાવ્યમાં એ પુરુષહારમાં ખીલતો. અહીં આ કૃતિમાંના સાત શ્લોકોમાં ખૂંધા એકાકી પાત્રની આગમાંની ચર્ચા કવિએ નિરૂપી છે. સવારમાં બાગમાં પ્રવેશતા પંખીઓનો જેમ તે પ્રવેશતો, બાગકો. તેને કેવા પગવતા-ચીડવતા-ચેઈનથી બાંધેલા પાલામાં કાંકરા નાખતાં...રાત્રે કૂતરાની બખોલમાં તે સૂઈ જતો પણ.....

Slept at night in a dog kennel
But nobody chained him up.

બાગ અને બાગની પાસેનું પ્રાણીસંગ્રહાલય, સરેવર અને ખડકો, વૃક્ષો અને પેલા ટીબળી છોકરા સંઘળું તેની મરકરી ઉડાવતું પણ સાંજ પડે અધકાર ઢળે તેના વક્ર અરિથઓમાંથી એકમવૃક્ષ એવી સીધી યુવાન બેચી લલનાની આકૃતિ સરી આવતી જે તેના પડખે રહે.....

Made all day untill bell time
A woman figure without fault
Straight as a young elm
Straight and tall from his crooked

bones

That she might stand in the night
After the locks and chains.

ડિલન અહીં અજાત મનના પડ બંદી આવતા
સંસ્કારને હન્યએકની વર્તમાન સ્થિતિ સાથે સાંકળી
કરુણચિત્ર ઉપસાવી આપે છે. એક અન્ય કાવ્યમાં
પણ પ્રાણના સાતત્યની તે વાત કરે છે ત્યારે ન
પ્રતિષ્ઠા યોગે છે તે પ્રથમ દષ્ટિએ દુરુહ લાગે પણ
કાવ્યમાં પ્રવેશ થતાં જ અર્થ સુલભ બનતો આવે છે :

This bread I break was once
the oat,

This wine upon a foreign tree
Plunged in its fruit.

વિલિન શૈશવની સ્મૃતિનો વિષાદ શિશુજગતના
અત્યંત પરિચિત પ્રતિષ્ઠ દ્વારા ડિલન સહજ રીતે
વ્યક્ત કરે છે :

The ball I throw while playing
in the park
Has not yet reached the ground.

એલિયટ સુકાવ્યમાં સારા ગદ્યનાં લક્ષણોની જિંકર
કરી છે. The minimum requirement of
good poetry is that it should have
the virtues of good prose. એનર્ડ
ગ્રેન્ઝ, જ્યોર્જ ગ્રિગસન આદિ ડિલનની ઉચ્ચ ટીકા
કરનારાઓએ ડિલનની હાથમાં ન પકડાતી દુરુહ
પદાવલિઓ અને અપ્રાપ્ય નિરૂપોની ગૂંથણી સામે
પ્રદોષ ઠાવ્યો છે જેમ ઇડિય સિક્કેવેલ અને હર્બર્ટ

રીડ જેવા સમર્થ કવિવિવેચકોએ ડિલનની અપ્રતિમ
પ્રશંસા કરી તેને પ્રતિભાસાળી અંગ્રેજ કવિઓની
હરોળમાં મૂક્યો છે. અંગત પ્રતિષ્ઠા, પૂર્વે ન
યોગ્યતાં હોય તેવાં લાક્ષણિક લયસંયોજનો, વિવક્ષણ
શબ્દપ્રયોગો અને કવિતાની અરૂઢ ભાષા કહો કે
એક નવી જ કાવ્યભાષા લઈ આવતા ડિલન જેવા
કવિનો સ્વીકાર ટીકા કે પ્રશંસાની દૃષ્ટિએ કરવો તે
મોટો પડકાર છે. સારી કવિતાની ગોળામાં ઓછી
જરૂરિયાત આ છે કે તેનામાં સારા ગદ્યના લક્ષણો
હોવા જોઈએ - એલિયટના આ વિધાનને સામે રાખી
જોઈએ તો એવાં કેટલાંય કાવ્યો ડિલને રચ્યાં છે જે
સારા ગદ્યનાં લક્ષણો ધરાવે છે-આગળ જેનો ઉલ્લેખ
કર્યો તે 'ધ હન્યએક ઇન ધ પાર્ક', 'ઇન મેમરિ,
ઓફ એન જોન્સ', 'અ રિફ્યુઝલ ટુ મોર્ન' ધ ડેથ,
બાય ફાયર, ઓફ અ ચાઈલ્ડ ઇન લંડન', 'ધ
ક્રોનવર્ક્સિન ઓફ ગ્રેયર', 'પોએમ ઇન ઓકટોબર'
'ફર્નફિલ્ડ' અને આગળ જે એ કાવ્યોનો ઉલ્લેખ
કર્યો તે-'ઇન માય કાફ્ટ ઓર સલન આર્ટ', 'ધ
ફોર્સ થેટ ધ્ર ધ ગ્રીન ફ્યુઝ ડાઈઝ ધ ફ્લાયર'.
ડિલનની ચિરંમરણીય કવિતા તેના ચોથા અને
છેલ્લા સંગ્રહ-ડેથ અને એન્ટ્ર-સીસ'માં છે. આ
કાવ્યની કેટલીક પંક્તિઓ પ્રખ્યાતી છાંયે ટેરવે છે :

After the first death, there is
no other

*

Their arms
Round the griefs of the ages...

*

Waking alone in a multitude of
loves when morning's light
Surprised in the opening of her
night long eyes

His golden yesterday asleep
upon the iris
And this day's sun leapt up the
sky out of her thighs
Was miraculous virginity old as
loaves and fishes

*

There was a saviour, Raver
than radium
Commoner than water, crueller
than truth

*

Two sand grains together in bed
Head to heaven-circling head

*

And the wild boys innocent as
strawberries

*

O keep his bones away from the
common cart
The morning is flying on the
wings of his age
And a hundred storks perch on
the sun's right hand.

*

And death shall have no dominion

*

A hand rules pity as a hand
rules heaven;
Hands have no tears to flow.

જેઠેઈક; વર્ડ્સવર્થ, વૉધાન અને ટ્રેહર્નની કવિતા-
માં શૈશવનો જે મહિમા છે તેનું સ્મરણ કરાવે
૨૫૨] કવિલોક : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૮

તેવી રચનાઓ ડિલેને આપી છે. 'પોએમ ઇન ઓક-
ટોબર' અને 'ફર્નહિલ'માં શૈશવનું અનન્ય વિશ્વ
બિધાયું છે. ઉક્તા કવિજનોએ શૈશવને પવિત્ર લેખ્યું
છે, નિર્દોષ નિરામય ભાવોથી સભર તેમજ સ્વર્ગીય
કલ્પનોથી ભરેલું ગણ્યું છે. ડિલેનમાં આ અર્થ
ઉપરાંત વિલિન થયેલ શિશુજગતની સ્મૃતિનો તીવ્ર
વિપાદ છે.

It was my thirtieth year to hea-
ven એ ઉઘાડ્યો શરૂ થતી રચના-પોએમ ઇન
ઓક્ટોબર-કવિએ ત્રીસની વયે શિશુ આંખની નિર-
ખેલ વતનનું હૃદયગમ ચિત્ર આપે છે. વહેલી પડેલો
ગામ જમ્યું હોય ત્યારે કવિના કાને દરિયાર્ધ પંખીના
કોંચના, કાગડાના અવાજો, દરિયાકાંઠે અથડાતી
નૌકાઓના અવાજો, પાસેના વનના ત્રીસમો જન્મ
દિને જુએ છે અને તે કોઈ કિશોરની જેમ નીકળી
પડે છે લડારે, કવિનો જન્મદિન આરંભાયેલો દરિ-
યાર્ધ પંખીઓ-વનપંખીઓ સહ, પંખી-કિલકારે
કવિનું નામ ખેતરો ઉપર-સ્વેત અશ્વો ઉપર સેજારા
લેતું ઉડેલું. અહીંથી કાવ્ય દરય અવકાશમાં
ભીંચું અને ભીંચું ઉડુપન કરે છે એક સ્તરે અતીતનાં
સ્મરણોની સમણા ઝંકૃત થતી આવે છે :

And I rose

In rainy autumn

And walked abroad in a shower
of all my days

વનમાં પડધાતા વરસાદનો અવાજ સાંભળેલો
એકવાર તેના સ્મરણની સાથે કવિ-દરયમાં-વર્તમાન-
માં પ્રવેશે છે. દરય-આવ્ય પ્રતિષ્ઠાની સાંકળ
અતીત-સાંપ્રતને જોડતી ચાલે છે. આહી ભૂખરી
વર્ષા તળે હલચલતું બારું, દરિયાભીતું દેવળ
ધુમ્મસમાં નાની સરખી ગોકળગાય જેવું અને કિલ્લો
કથ્થઈ ધ્રુવડો જેવો પંજુ ક્ષિતિજની પાર ઉઘાનો

વસંતથી ભર્યાં ભર્યાં અને અગ્રો લાવરીના ટોળાંથી
ભર્યાં ભર્યાં—આ બધાંની સગે કવિ ઊઠવે છે
જન્મદિન :

Pail rain over the dwindling
harbour
And over the sea wet church
the size of a snail
with its horns through mist and
the castle

Brown as owls

But all the gardens

Of spring and summer were
blooming in the tall tales
Beyond the border and under
the lark full clouds

There could I marvel

My birthday

Away but the weather turned
away

ઋતુલીલાનાં વર્ણનોમાંથી પસાર થતું કાવ્ય
એક એક મધુર વર્ણનની પૃઠે શિથિ અહેરાને ઢાંકતું
આવે છે. ત્રીસની વયે કવિ ગાલ પર દઝાડની
આંધુની ધારની વચ્ચે વહી ગયેલા શૈશવને નીરખી
રહે છે.

‘દર્નહિલ’માં પણ કવિ ખેતરમાં—વાડીમાં—
ગામમાં માણેલ કૃષિ-ઉત્સવોનું રમણ કરે છે. આખી
રચના આનંદોર્મિથી સભર છે. પંખીઓના સ્વરોમાં,
સૂર્યનાં ક્રૂણાં સુવર્ણ કિરણોમાં, તૃણાંમાં મેદાનોમાં,
તારકાંકિત રાત્રિઓમાં, વહેતા ઝરણોમાં લળી જતા
દેવળના ઘંટનાદોમાં ગૈશવને માખણું હતું. સમય
સ્નેહાળ હતો. નિસર્ગ મધુર હતી. સર્વત્ર શિથિ-

દષ્ટિએ પેખ્યું જગત સ્વર્ગસમું હતું. કાવ્યનો
પ્રત્યેક શ્લોક શૈશવની અન્યથા સ્મૃતિઓના તારને
ઝણઝણાવી મૂકે છે. દિવસ અને રાત્રિનાં દરમિયાનોથી
સસર આ કૃતિ રિત્તનની ઉત્તમ કૃતિ ગણાઈ છે.
કાવ્ય જેમ આગળ વધે છે તેમ આ અન્યથા સ્મૃતિ
સંકેલાતી આવે છે અને કાવ્યના અંતે નિવેદનો
ભાવ નીત થતો આવે છે. ‘સુન્ડ એન્ડ એન્ટ્રી-સીસ’
ની આ અંતિમ રૂપિ રિત્તનની કવિ તરીકે સમગ્રીય
વિશ્લેષણતાઓ પ્રકટ કરી રહે છે. કાવ્યમાં કથન-
કથાના આ પુરસ્કર્તા કવિઓ કાવ્યમાં ક્રિયાનો—action-
નો—મેટો મહિમા આંક્યો છે. કાવ્યમાં સતત કંઈ
જનતું હોયું જોઈએ. રિત્તન ‘sun long’ કે
‘Below the time’ એવી સંજ્ઞા સમયના લંબાત
દરમિયાન કે અદ્ય એટલે કે અતીતરૂપ માટે પ્રયોજે
છે ત્યારે સમયની ક્રિયાને તે વ્યક્ત કરી રહે છે. અહીં
આ કૃતિમાં જાત-અજાત મનના પ્રદેશોમાં ગતિ
કરતી ક્રિયા દરમિયાન રહી છે. જલ, રથળ, વાયુ,
તેજ, અગ્નિ-આ આદિ તત્ત્વોની રમણા શિથિ આંખે
અહીં વર્ણવાઈ છે. તૃણની-તડકામાં લહેરાતા તૃણની-
તીલણ લીલાશ વર્ણવવા એ આવું વિશ્લેષણ પદ
થોળે છે—‘And fire green as grass’
શિથિનું મન જે લયમાં વિચારે તે લયનાં વિવિધ
આવર્તનો અહીં છે. રાત્રિ દળતા તારાઓની ભાત
આકાશ ઉપર રચાતા શિથિ—સ્વપ્નલોકમાં સવારી
ઉપારે છે તે વર્ણવતું દરમિયાન અહીં આ શ્લોકમાં
નિરૂપાયું છે—અન્ય દિવસભર માણેલા દરથોની
સ્મૃતિઓને સાંકળી લેતું.

All the sun long it was running,
it was lovely, the hay
Fields high as the house, the
tunes from the chimneys, it
war

And playing, lovely and watery
 And fire green as grass.
 And nightly under the simple stars
 As I rode to sleep the owls were
 bearing the farm away,
 All the moon long I heard,
 blessed among stables, the
 nightjars
 Flying with the ricks, and the
 horses
 Flashing into the dark.

નીંદરને પલાણી સ્વનીલ ભોમમાં સરતા શિશુના
 કાને પડતી ખેતરને દૂર ખેંચી જતી ધ્રુવડની ધૂક-
 એની નજરે ચડતી પાસની ગંજના તણખલા સાથે
 ઉડાઉ કરતી રાત્રિ પંખીઓની હાર અને એની
 આંખને ઝખકાવી જતી અંધકારે ઝખકારે સરી જતા
 અશ્વોની દોડ. સમય તો ખેતરોની પાર ઊડી ચાલ્યો; રૌશવ.
 વિહોણી ભૂમિથી દૂર અને સામે પડયું છે આ એક ગુણક

ખેતર. કાવ્યના અતે પુનઃ આનંદ અને વિપાદની
 ભાવરેખા ફરકી જાય છે.

Oh as I was young and easy in
 the mercy of his means
 Time held me green and dying
 Though I sang in my chains like
 the sea

સાગર દિનરાત, ભરતી હોય કે ઓટ, ગાતો
 રહે છે. કવિ પણ સમયના સંવાદિ-વિસંવાદી, મૃદુ-
 કઠોર સ્વરૂપની સામે જગતની વિટંબણાઓમાં કોલા-
 હલોમાં બદ્ધ હોવા છતાં સાગરની જેમ ગાતો રહે
 છે. ડિલને કવિનો પુરુષાર્થ, કટુ સંઘર્ષોની સામે
 ક્ષણિક કાવ્યરૂપ શાંતિનું સર્જન કરવામાં પ્રભાષ્યો
 છે. ડિલનની કવિતા શાંતિના પર્યાય સમી છે. શાંતિ
 કે જે વિશ્વસંઘર્ષોની-વિશ્વકોલાહલોની સામે મનુષ્યનું
 રક્ષણ કરે.

એ એક દાયકા પહેલાંની વાત છે. સાહિત્યિક અભિવ્યક્તિનાં નવાં પરિમાણોની દિશા દાખવનારા એક વિદગ્ધ સાહિત્યકાર મિત્ર સાથે રેલપ્રવાસનો યોગ મળ્યો હતો. અમે અલકમલકની વાતો કરી રહ્યા હતા ત્યાં એકાએક એમણે અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો કે, ‘છિન્નભિન્ન છું’ રચીને ઉમાશંકરે સારી આશા પ્રગટાવી હતી, પણ ફરી પાછા એ જૂના રવાડે ચઢી ગયા લાગે છે. ‘મેં કહ્યું’, ‘રવાડો જૂનો હોવા નવો, આપણને ગરજ કાવ્યની રહેલી નથી એ.’ ‘છિન્નભિન્ન છું’ પ્રગટ થયાને ત્યારે એવળ વર્ષો થયાં હશે.

પેલા મિત્રને ઉમાશંકરનું ‘છિન્નભિન્ન છું’ નવા રવાડાવાળું અને માટે રચીકાર્ય લાગ્યું તેનું કારણ એના ઉપેય કરતાં ઉપેયની આધુનિકમાં ખપી શકે એવી માવજત સવિશેષ હશે, કેમકે ઉપેય પરત્વે તો આ કાવ્ય પણ ‘જૂના રવાડા’નું જ છે. ‘નિરીધ’ કાવ્યસંગ્રહના અંત લાગે આવતી ‘આત્માના ખંડેર’ની સૌનેટમાસાર્થી અથવા ‘આતિથ્ય’માં મુકામેલ ‘અહમ્મની યાત્રા’થી જગ્યા પરિચિત હશે તેઓ તો તરત કહી શકશે કે ઉમાશંકરનું ચિત્ત અસ્તિત્વના આ મદા-પ્રશ્નમાં ક્યારનું ચે વ્યાપ્ત છે. તેમ છતાં ટેકનિકની દ્રષ્ટિએ ‘છિન્નભિન્ન છું’માં ઉમાશંકરે પ્રયોગની નવતર દિશા આપી હતી એમાં શંકા નથી. ખાસ કરીને અછાંદસ અભિવ્યક્તિનું એ એક નવપ્રસ્થાન હતું, અછાંદસ રચનાનો એક સુલભ નમૂનો આ કાવ્યે પૂરો પાડ્યો છે.

કવિવર ન્હાનાલાલની કવિતાદેવીને ‘છંદનાં ઝંઝર સાંકડાં’ પડ્યાં, કવિતા લખી લેતાં આત્મા ગાતો નથી પણ ગુંદર છે એવો એમને અનુભવ થયો અને

‘છંદોબદ્ધ કવિતા સરજવાની કોઈ અશક્તિને કારણે નહીં પણ કાવ્યસર્જનની આંતરિક જરૂરિયાતને વશ થઈને જ્યારે એ ડોલનશૈલીમાં જઈને નાંગર્યાં, ત્યારે કવિતા અને સંગીતનો અવિનાશાય સંબંધ ધરાવનારા પરંપરા-પ્રેમીઓને ભારે આઘાત થયો હતો. કાવ્યલય અને ગદ્યલયનો ‘છંદની સીમાઓમાં સમન્વય યોધનાર પ્રયોગપરસ્ત ય. ક. ઠાકોરે અગેય કવિતાની કેડીઓ પાડી પણ તેમણે સુદ્ધાં અછાંદસનો આશ્રય તો લીધો ન હતો. અછાંદસ કાવ્યસર્જનની ખામતમાં ન્હાનાલાલે વર્ષો સુધી એકલપંથ કાઢ્યો. ખીલ્લોઓએ એ કવિતારીતિનો ખંપ કર્યો ને નર્ચો ઉપહાસ કરવા કે પ્રતિકાઓ સર-જવા માટે જ. લયની એકવિધતા, ઉદ્દેશોધનાત્મક કથનરીતિ અને વાગ્મિતાને કારણે ડોલનશૈલી ગેર-સમજ કે ઉપલાસનો ભોગ અને એમ થયું થોડેક અંશે રવાસાવિક હતું, તેમ છતાં કાવ્ય ગદ્ય અને પદ્ય ઉલ્લસમાં સંભવે છે એ આપણા પ્રાચીનોને ક્યારનાય સમજાવેલા અત્યંત ન્હાનાલાલની ‘ડોલન-શૈલી’એ અંકૂર કર્યું, એટલું જ નહીં, અછાંદસ કવિતાની કેટલીક શક્યતાઓ પણ તેમણે પરખાવી. તેમ છતાં આજની અછાંદસ રચનાઓ ન્હાનાલાલની પરિપાકીને આગળ ચલાવે છે એમ તો નહીં જ કહી શકાય. આધુનિક અભિવ્યક્તિ ‘છંદોવ્યાયામ’ની કૃત્રિમતાને પરી કરીને જે અછાંદસનો આશ્રય લેવા કરતી હોય તો તે અનુભૂતિની ગદ્યાર્થની પ્રતીતિ કરાવવામાં અનુકૂળ એવું વિશ્રંભનું વાતાવરણ સરજવા માટે. અછાંદસ રચનાનો કવિ આત્મનિર્ભરતાની ગદ્યાર્થ દાખવવાનો ન હોય તો એ ઠાંડ પડે.

આ દષ્ટિએ ‘જિન્નલિન્ન છુ.’ એ કાવ્યને મેં અખંદસ અલિખ્યકિતનું નવપ્રસ્થાન ગણ્યું છે. કવિ એમાં પોતાની સંમુખ ઊભો છે. સમગ્ર કાવ્ય આત્મ-સંભાષણરૂપ છે અને એટલે જ વિશ્વંસ સરજી આપનારા સ્વાભાવિક ગદ્યલયનો કવિએ આશ્રય લીધો છે. પણ અખંદસ અને ગદ્ય વચ્ચે મેં વેતનું છેદું તો રહેવાનું જ. કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલા લયના અપેક્ષિત સાતત્યને કારણે અને કવચિત્ અન્યત્રને કારણે એટલું અંતર પડતું અનુભવાય છે. બોલચાલના ગદ્યના અનિયમિત તાલલયને સ્થાને અખંદસમાં ભાવને અનુરૂપ લયનો કવિ સફારો લે છે. ‘જિન્ન-લિન્ન છુ’માં જીડી નજર કરતાં હરિગીતનાં ખીન્ને અને કયાંક મનહર અને અનુક્રુપના લયના ટુકડાનો પણ કવિએ ઉપયોગ કર્યો જણાશે. અખંદસ અને અંદસની મિશ્ર લીલાતું એક અનોખું વાતાવરણ પ્રગટી રહ્યાનું પણ સમજાશે.

પોતાની અખંદસ રચના વિશેની સલાનતાને લીધે જ કદાચ, ‘જિન્નલિન્ન છુ’ એવા આત્મો-દ્વિગાર પછી કવિ કાવ્યના ‘હુ’ની સ્થિતિ વિશેની ઉપમા પ્રયોજતાં ‘નિશ્ચંદ કવિતામાં ધગકવા કરતા લય સમો’ એમ કહે છે ત્યાં અખંદસમાં લયનું મહત્ત્વ પણ અનુષંગે પરખાવાઈ ગયું છે.

‘જિન્નલિન્ન છુ’માં કયાંય આકોશ કે અતિવેદન કે અતિકથન નથી. જે અન્યક્ત રહી શકે તેને મુખરિત કર્યા વિના અલ્પોક્તિથી, સૂચનથી, અનુભૂતિની ગહરાર્ધ અને સાચકલાર્ધ કવિએ જળવી રાખી છે. પોતાની સાથે જ સંવાદ માંડનાર કાવ્યના ‘હુ’ની પ્રસ્થાપના, ચિત્તંત્રની ગડમથલનો એક છેડો જે ચિન્ત્ય હોય તો તેનો પ્રતિવાદ પણ ખીજા છેડે પહોંચીને ‘હુ’ જ કરે અને એ રીતે સમસ્થિતિ ઉપર આવી રહેવાય એ રચનારીતિનો આશ્રય કવિએ એમાં સતત લીધો છે.

૨૫૬] કવિલેહ : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૮

‘આત્માનાં ખંડેર’ની સોનેટમાલાથી આ કાવ્ય જુદું પડે છે, તેમાં કવિએ આમાં જે નાટ્યાત્મક સંયોજન કર્યું છે તેનો પણ ફાળો છે. ઉપર કહ્યું કે આ આત્મસંભાષણ કે આત્મચુંજનરૂપ કાવ્ય છે. કવિ-ચેતનાએ પોતાની પ્રકૃતિના ત્રણ અંશો—રાગ, દેષ અને લયને ત્રિમૂર્તિરૂપે કદખીને તેમને સંબોધ્યા છે અને હૃદયમદ્વિતીયમનાં ત્રણ પાસાં નિર્દેશીને કાવ્યને ગતિશીલ નાટ્યાત્મકતા અર્પી છે.

આ સ્થાને આત્મસંભાષણની રીતિ કવિ છોડી દેતા હોય અને ભાવકવિશ્વને સંબોધતા હોય એમ સમજાય છે. એથી, અને જિન્નતાનો જે સંદર્ભ પૂર્વે રચાઈ ચૂક્યો છે તેથી આ ભાગ સહેજ પુત-રુક્ત અને બોલકા લાગવા સંભવ છે. પણ કવિએ ખરેખર આત્મસંભાષણની રીતિ છોડી દીધી છે? આમાં પણ એ બોલી રહ્યા છે તો જાત સાથે જ, માત્ર ભાવને પુષ્ટ કરવા એમણે સ્મૃતિમાંથી ત્રણ અનુભવો તારવ્યા છે. એ સ્વથી નોખા છે કે સ્વનો જ ભાગ છે એ મોઢમ રાખવાથી જે વૈચિત્ર્ય પેદા થાય છે તે નવી જ ગતિરીક્ષતા સાધી આપે છે. અર્થપૂર્ણતાને અળપાવા દીધા વિના અખંદસમાં પ્રાસવૈચિત્ર્ય લયલીલાને કેવો સહકાર આપી શકે તેનું પણ સુંદર નિદર્શન આ ભાગમાં થાય છે.

વ્યક્તિચેતનાને એક-કેન્દ્ર કરવા મથનાર તરીકે આ ત્રિવિધ અંશોની ઝોળખ લાક્ષણિક છે. જે જિન્નતા સાથે તે એકતા શી રીતે સાધી આપે એ તાર્કિક પ્રશ્ન સામો આવીને ઊભો રહે છે. મનુષ્યેતર પ્રકૃતિમાં આવું દૈત નથી. ‘જિન્નલિન્ન છુ’, ‘વિજિન્ન છુ’ એવા એકરાર પછી તરત જ કવિ તરુધટામાં ગાજતા કોકિલાના યુલયુલાટ સાથે પોતાની મનઃસ્થિતિને વિરોધાવે છે. કોકિલાના વ્યક્તિત્વની સહજતામાં જિન્નતા નથી. મનુષ્યની બૌદ્ધિક સલાનતાને જ જિન્નતાનો અભિશાપ લાગેલો છે. કોકિલાના

એક-કેન્દ્ર વ્યક્તિત્વનો સહજ ઉદ્દગાર આત્મગ્ધાનિતું એવડું મોટું નિમિત્ત યની રહે છે કે 'ગ્નણે સ્વીચ ઓફ કરી દઉં'ની અકળામણ કવિચિત્તનો કબજો લે છે.

પૃથક અસ્તિત્વના અહમ્કેન્દ્રી ખ્યાલે વ્યક્તિત્વની જે એકતા માની લીધેલી હતી તેને 'શતખંડ ત્રુટિત' કવિએ 'નગરોનગર દેખી લીધેલી છે.' અર્થાત્ માની લીધેલી એકતામાંથી વાસ્તવિક એકતા પ્રત્યે—એકકેન્દ્ર વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે—પ્રયાણ કરવાનો નવો જ ઉપક્રમ હવે હાથ ધરવો રહે છે. કોણ એ સાધી આપે? અહમ્ વડે અહમ્ને ઓગાળવાનું શી રીતે અને? આ વિરોધાભાસ માનવીય અસ્તિત્વનો ચંડ વિરોધાભાસ છે—હું નો હું વડે વિલય સાધવાનો.

'છિન્નભિન્ન છુ' માનવ અસ્તિત્વના પ્રતિનિધિ 'હું'નો એકરાર છે, વ્યક્તિવિશેષ ઉમાશંકરનો નહીં, એ કહેવાની તો જરૂર હોય જ નહીં ને? છતાં એ 'ય કહેવું' પડે એવી તિર્ષક કાવ્યસમજ કચારેક ખોલી પડતી હોય છે ખરી. કદાચ એવા એકરારમાં પણ કોઈને આધુનિકતાની પ્રતીતિ થતી હોય. પણ માનવ ચેતનાની સભાનતા—સાક્ષીભાવ—માંથી જન્મેલો માનવ અસ્તિત્વનો આ પ્રશ્ન આજકાલનો નથી, માનવ સંસ્કૃતિના અબ્યુદય જેટલો જૂનો તો એ છે જ. પણ 'છિન્નભિન્ન છુ'ની નવીનતા પરખાવનારું પરિણામ તે અભારનો સમયસંદર્ભ છે, જેણે અસ્તિત્વના પરખાઈ ચૂકેલા અને અણપરખ્યા રહેલા અનેક પ્રશ્નોને માનવ-ઐક્ય કે સર્વનાશ વચ્ચે ઝટઝટ પસંદગી કરી લેવાનો તકાળો કરીને તેમને નવું જ પરિમાણ બદલ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રી 'અઠાણે' શબ્દપ્રયોગથી કવિએ આધુનિક સંદર્ભ પ્રતિ આંગળી ચીંધી છે.

પણ સમસ્ત માનવકુલની સંવાદિતાનો ધોરી માર્ગ તો પોતાની સંવાદિતા સિદ્ધ

કરતી એ જ છે. અનેક પ્રેયોની વચ્ચે ઘેરાયેલી, અનેક વિભેદોની સાથે પ્રસંગ પાડવા મથામણ કરી રહેલી, બીડમાં એકલતા અને પરાયાપણું અનુભવનારી માનવ પરિસ્થિતિ એ આજનો પ્રાણ-પ્રશ્ન છે.

ત્રિમૂર્તિને સંજોધીને કવિ જે અફસોસ વ્યક્ત કરે છે તેનું મૂળ તે આ પરિસ્થિતિ છે :

એક-કેન્દ્ર વ્યક્તિત્વ કરવા મથ્યાં તમે મારે માટે
અને દીક્ષા દીધી પ્રેમધર્મની,
જેના કળગધને ચે પામવાનું કેમે કરી
ફાવડું નથી હજીય.

ને છતાં ચ આ ગાડુ ગળડે છે,
કિચૂડ-ખટ્ટ-ચૂ કિચૂડ-ચૂ-ખટ્ટ.

રાગ, દ્રેપ અને લય વ્યક્તિત્વને શતખંડ ત્રુટિત કરે કે પ્રેમધર્મની દીક્ષા આપે? પ્રશ્ન ખરેખર દાર્શનિક માનસશાસ્ત્રનો છે. કવિને શું અભિપ્રેત હતું? કદાચ આ, કે આ દ્વંદ્વમય જગતમાં રાગ એ જ પ્રેમની તાક્ષીમશાળા છે. તાક્ષીમમાં કચાશ હોય ત્યાં સુધી સીમિત રાગની સામે સીમિત દ્રેપ ગોઠવાઈ જ જાય, પણ એમાં રહેલો અર્પણ, 'આંખની ખ્યાલી મહી' ઉછળેલ અગ્નિદ્રૂપ' પણ એક ગતિશીલ તરવ છે. અને લયને તો વકરેલી જિજીવિષા જ ગણવાની. પણ રાગ, દ્રેપ અને લય મળીને સરને છે તો વ્યક્તિત્વ. એ ત્રણેનો સામસામે છેદ જોડે તો જવાળ પ્રેમ જ આવે. કાવ્યની વચમાં કવિએ હરિ-ગીતના લયકુકડાઓ સંયોજીને ત્રિમૂર્તિનું જે સ્તોત્ર રચ્યું છે અને અંતે અનુદ્વંદ્વમાં ત્રણેને 'નમો નમો' કર્યું છે તેમાં વકલાવ ઉપરાંત ત્રણેયનું ગતિશીલ સામર્થ્ય પ્રમાણવાની ત્રેવડ કવિએ રાખી છે, એ તોંધપાત્ર છે. તે વિના આ વિભેદક તરવો ઐક્યસાધક પણ છે એની પ્રતીતિ અશક્ય યની હોત.

ગાડું ગળડે છે એ સંસારની વારતવિકતા છે. થોડો રાગ અને નિયંત્રિત દ્વેષ અને જીવતા રહેવા દેનારો ભય સંસારને તો પ્રવહમાન રાખે છે. પણ વિદ્વેષમાં તરતા પ્રેમના ટાપુઓની એ ગવાહી છે. કવિએ નિર્દેશલા જગતને દમતા ત્રણ પ્રતિનિધિરૂપ સંબંધરૂપો વિશે પણ તેમણે એ જ શ્રદ્ધા ઉદ્દગારી છે :

અરે એથી સારી રીતે વર્તણું એને શક્ય હોત,
તો આ રીતે કોઈ કદી વર્તણું હશે ખરું કે ?

એ ઉદ્દગારોમાં રાગ અને દ્વેષ પ્રેમનાં જ પ્રવર્તનો છે, અને મનુષ્યમાં ભલાઈ અનુસ્યૂત છે એવી જીવનની સમજ ધૂંટાયેલી છે. માનવ-ધર્મિહાસનો જે અનુભવનીચોડ આમાંથી કવિએ સારવ્યો છે તે આ રહ્યો :

દુનિયા તો દુનિયાદારીમાં માનતી જ નથી
નથી એણે યાદ રાખ્યા કોટિપતિ,
સદ્ગતતાના શહીદોને નથી તે સંભારતી.
મોઠા મોઠા થઈને જેઓ ધ્યાંતા તેનેય
વિસ્મૃતિની રાખ નીચે ઢબૂરી દીધા છે એણે.
દુનિયા દુનિયાદારીમાં જે માનતી હોત તો તો
કવિઓને, પાગલ પેલા પ્રેમીઓને, સંતોને
સંભારત કાણેય શા માટે ?

અને કવિ ઉમેરે છે : ‘સ્મૃતિ એ જ તો જીવન છે.’

કવિને શ્રદ્ધા છે કે પ્રેમ વિક્ષણ જતો નથી.
એ ‘ત્રિભુવનદિગ્વિજયી’ છે. તેમ છતાં, સમકાલીન
સ્થિતિ ઉપર નિસાસો નાખતાં કવે છે કે,
અટાણે તો ધનક આ એક પછી એક ઓછી
થતી જાય.
અનંતીકરણ એનું શક્ય હશે ?.....

આ જ ભાવ ‘શોધ’ કાવ્યમાં ઉપસાવતાં
‘પુષ્પો સાથે વાત કરવાનો સમય રહ્યો નહીં’
એમ કવિ નિસાસો નાખે છે, જેમાં સમય ચિત્તની
અવસ્થાનું પ્રતીક બનીને આવે છે.

કવિએ વ્યક્તિવ્યક્તિની ધનકના ‘અનંતીકરણ’ની

આશા વિસારી નથી. વૈશાખની લૂ, ક્ષીણસ્મેતા સાખર-મતી, તેની પરનો પુલ, તેની ઉપરથી સરી જતી બસ, તેમાં ગોઠવાયેલી ચિન્તનમગ્ન ગોગદસ-આંખો : કવિનો આ વૈશાખી સંદર્ભ એ અનુભવોની યાદ આપે છે — સાખરનું પાતળું ઝરણું આનંદ તરફ ગતિ કરી રહ્યું છે તે એક અનુભવ; અને એવા ક્ષીણ પટ પરથી પણ ટાટકની ધાર ક્ષણાર્ધ માટે પણ કવિચેતનાને સ્પર્શે છે અને ઠારે છે, એ ખીળે અનુભવ. આ રૂપક દ્વારા કવિને સૂચવવું છે તો એ જ ને કે માનવ હૈયામાંથી ઊઠતો પ્રેમનો પ્રસ્પંદ સ્વભાવતઃ આનંદ તરફ ગતિ કરતાં વ્યક્તિત્વને એક-કેન્દ્ર કરી દેશે ?

પણ ન કરે તો શું ? કવિની ગડમથલ નીચેની પંક્તિઓમાં અનુભવાય છે :

મારા લઘુ હૈયાની આ અન્તણી ધનક
એટલું બે કરી શકે ? એટલું ના કરી શકે ?
કદાચને ના કરી શકે તો...

દિનરાત રાતદિન ખિન્ન છું.

એક-કેન્દ્ર થવા મથી રહેલ કિલ્લન છું.

ધનક ધનકમાં ઊડી રહેલ છિત્તભિન્ન છું.

ધનકને — આનંદની, વિશ્વભાવની, અર્ધસ્કુટ અનુભૂતિને — કવિ ‘અન્તણી’ કહે છે અને ધનકની વિશેષજલ પ્રતીતિઓમાં વહેંચાયેલી ચેતનાને અનુ-લક્ષીને કવિ પૂછે છે કે આટલું એ કરી શકે ને ? કદાચ, ‘કેમ ના કરી શકે ?’ની આશાવાદી પૃચ્છા એ પ્રશ્નના ગર્ભમાં છે. પણ જે ધનકધનકને સાંકળી ન શકાય, કદાચને એમાં નિષ્ફળ જવાય તો ? તો કવિ પળેપળ ખિન્ન છે, મધ્યમણ ચાલુ હોવાથી કિલ્લન છે (‘અહમ્તી યાત્રા’માં ‘ખિન્ન’ અને ‘કિલ્લન’ બંને શબ્દો પ્રયોગનયેલા છે તે નોંધવું રસપ્રદ થશે) અને ત્યાં સુધી ચિન્તનભિન્ન છે. પણ ‘ચિન્નભિન્ન છું’થી નાટ્યાત્મક ઉપાડ કરીને ‘ચિન્નભિન્ન છું’ એમ અંત ભાગે વર્તુલાકૃતિ કવિ રચી આપે છે તેમાં પ્રયત્ન મૂકી દેવાવાનો નથી, આનંદ પ્રત્યેની માત્રા અવિરામ ચાલવાની છે એનો રણકો પણ ઊઠે છે.

૧૯૪૬થી આજ લગી સતત મને અંગ્રેજી પિંગળનો અભ્યાસ કરવા-કરાવવાનું સદાચાલ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, અંગ્રેજી પિંગળ એ મારે માટે માત્ર શોખનો વિષય નથી, પણ વ્યવસાયનો વિષય પણ છે. આ અભ્યાસના એક અંતર્ગત અંશરૂપે અને આ વ્યવસાયના એક વ્યવસ્થિત ભાગરૂપે મને અંગ્રેજી છંદોનું અને એમાંથી મુખ્યત્વે ૧૧લેંક વર્સનું પૃથક્કરણ (scansion) કરવા-કરાવવાનો તથા લોંગ પદ્યેશ્વર રેકોર્ડ પર વારંવાર કેટલાક ઉત્તમ અંગ્રેજ નટો તથા પાઠકોના કંઠે કેટલાંક ઉત્તમ અંગ્રેજી પદ્યનાટકો તથા કાવ્યોના ૧૧લેંક વર્સના પઠનનું શ્રવણ કરવાનો અંગત અનુભવ છે. અને એથી અંગ્રેજી ૧૧લેંક વર્સ સાથે મારે કંઈક નિકટનો સંબંધ છે. એના વ્યક્તિત્વનો, એની પ્રતિભાનો મને કંઈક વ્યાપક અને પ્રત્યક્ષ પરિચય છે.

આ પશ્ચાત્તુભૂમિકામાંથી આજ લગીમાં મને ગુજરાતી કવિતાના પ્રવાહી પદ્ય પર પાંચેક વાર વાંચવા-લખવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રથમ વાર ૧૯૫૨માં યલવન્તરાયને અંગ્રજીરૂપે ‘કવિતાનું સંગીત’ એ વિષય પર એક નાનકડો નિબંધ લખ્યો હતો એ નિમિત્તે, બીજી વાર ૧૯૭૫માં કલકત્તામાં જાણે કે એ નિબંધના અનુસંધાનમાં ‘કવિતાનું સંગીત’ એ વિષય પર અનેક પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કાવ્યોના પઠન સહિત ચાર વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં એ નિમિત્તે, ત્રીજી વાર ૧૯૭૬માં ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-ગ્રંથ ૩’માં ‘યલવન્તરાયની કવિતા’ એ વિષય પર એક પ્રકરણ લખ્યું હતું એ નિમિત્તે, એથી વાર ૧૯૭૭માં અમદાવાદમાં સાહિત્ય

અકાદમીના ઉપક્રમે નહાનાલાલ જન્મશતાબ્દી મહોત્સવમાં ‘અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં મુક્ત છંદ, ગદ્યકાવ્ય અને અન્ય છંદોપયોગો’ એ વિષય પર કેટલાંક પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કાવ્યોના પઠન સહિત અંગ્રેજીમાં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો એ નિમિત્તે અને પાંચમી વાર ૧૯૭૮માં મુંબઈમાં ‘આરોહણ’ નો રસાસ્વાદ’ એ વિષય પર ‘આરોહણ’ના પઠન સહિત એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું એ નિમિત્તે. આજે ‘કવિલોક’ના આ પ્રયોગ વિશેષાંકને નિમિત્તે એક વધુ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વે પ્રવાહી પદ્ય પર જે કંઈ લખ્યું છે એમાંથી મોટા ભાગનું લખાણ પ્રગટ થયું છે, બાકીનું યથાસમયે પ્રગટ થશે. એમાંથી કશાનું અહીં પુનરાવર્તન નહીં કરું. અહીં તો માત્ર એમાં પૂર્તિરૂપે કેટલાક મુદ્દાઓ અને સૂચનો જ રજૂ કરીશ.

પ્રવાહી પદ્ય એ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિની સર્જકપ્રતિભાને મોટામાં મોટું આહવાન છે. પ્રવાહી પદ્ય એ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિનો મહાનમાં મહાન પ્રયોગ છે. અંગ્રેજી કવિતા અને અંગ્રેજી ૧૧લેંક વર્સ એ આ આહવાન અને આ પ્રયોગની પ્રેરણા છે. આ આહવાન અને આ પ્રયોગના યોગ્ય અને યથાર્થ મૂલ્યાંકન માટે અંગ્રેજી ૧૧લેંક વર્સ અને એની પૂર્વભૂમિકાનો પરિચય આવશ્યક છે.

પ્રાચીન (ઈ. સ. ૫૦૦-ઈ. સ. ૧૧૦૦) અંગ્રેજી કવિતા પર ડેનિશ શાક્રમણ પછી જર્મેનિક અસર હતી. આ કવિતા મુખ્યત્વે ગવાતી હતી. એના પિંગળમાં જર્મેનિક પિંગળમાં વેંતું વર્ચક હતું તે અનુપ્રાસની અસરમાં મુખ્ય અને મહત્વનો

છંદ અનુપ્રાસયુક્ત છંદ (alliterative metre) હતો. એમાં પ્રત્યેક પંક્તિમાં સ્વરભારયુક્તશ્રુતિ (accented syllable)નું નિયંત્રણ છે, પણ સ્વરભારમુક્ત શ્રુતિ (unaccented syllable)નું નિયંત્રણ નથી. પ્રત્યેક પંક્તિમાં ચાર સ્વરભારયુક્ત શ્રુતિ છે, પણ પંક્તિએ પંક્તિએ લિન્ગલિન્ગ સંખ્યાની સ્વરભારમુક્ત શ્રુતિ છે. એથી આ પિંગળ એ સ્વરભારયુક્ત પિંગળ—accentual prosody—છે. પ્રત્યેક પંક્તિમાં ચાર સ્વરભારયુક્ત શ્રુતિમાંથી ઓછામાં ઓછી ત્રણ શ્રુતિમાં અનુપ્રાસ (alliteration) છે, પણ અંત્યપ્રાસ (rhyme) નથી. પ્રત્યેક પંક્તિમાં એ સ્વરભાર પછી એટલે કે પંક્તિના મધ્યભાગમાં એક મધ્યયતિ (caesura) છે, પણ અંત્યયતિ (end-pause) નથી. એથી એમાં અર્થ—પ્રવહણ (run-on, overflow enjambement) છે. વાક્યનો આરંભ અને અંત પંક્તિમાં યથેચ્છ શક્ય છે. વાક્યનો આરંભ પંક્તિના આરંભે અને વાક્યનો અંત પંક્તિના અંતે અનિવાર્ય નથી. એથી એમાં મહાવાક્ય (period) શક્ય છે. આમ, એમાં અંત્યપ્રાસ નથી, અંત્યયતિ નથી અને મહાવાક્ય શક્ય છે એથી એમાં શ્લોક નથી, પણ વાક્યોચ્ચય (verse-paragraph) છે. આમ, એમાં ‘ખીવુદ્ધ’ આદિ તે સમયના ગેય ‘મહાકાવ્ય’—વીરસકાવ્ય માટે પર્યાપ્ત એવું પ્રવાહી પદ્ય છે. એનું પઠન થતું ન હતું, એ ગવાતો હતો અને એમાં મધ્યયતિ છે એથી એમાં બ્લેક વર્સ જેવું અને જેટલું પ્રવાહી પદ્ય નથી, પણ એમાં મર્યાદિત પ્રમાણનું પ્રવાહી પદ્ય તો છે જ. બ્લેક વર્સ સાથે એનું અત્યંત સામ્ય છે.

મધ્યકાલીન (ઈ. સ. ૧૧૦૦—ઈ. સ. ૧૫૦૦) અંગ્રેજ કવિતા પર નોર્મન આક્રમણ પછી ફ્રેન્ચ અસર હતી. આ કવિતા પણ મુખ્યત્વે ગવાતી હતી.

એના પિંગળમાં ફ્રેન્ચ પિંગળમાં જેનું વર્ચસ હતું તે પ્રાસયુક્ત અષ્ટશ્રુતિયુક્ત છંદ (octosyllable) અને પ્રાસયુક્ત દશશ્રુતિયુક્ત છંદ (decasyllable)ની અસરમાં ચતુઃસંધિયુક્ત યુગ્મ (four-foot couplet) અને પંચસંધિયુક્ત યુગ્મ (five-foot couplet) એ એ મુખ્ય અને મહત્વનાં યુગ્મબદ્ધ સ્વરૂપો હતાં. આ સંધિ એટલે એક સ્વરભારમુક્ત શ્રુતિ પછી એક સ્વરભારયુક્ત શ્રુતિ એમ કુલ બે શ્રુતિની આયાયિક સંધિ. અનુપ્રાસ-યુક્ત છંદમાં પ્રત્યેક પંક્તિમાં બે ચાર સ્વરભારયુક્ત શ્રુતિનું નિયંત્રણ છે એના સ્વીકાર, પણ એમાં પ્રત્યેક પંક્તિમાં બે સ્વરભારમુક્ત શ્રુતિનું નિયંત્રણ નથી એના અસ્વીકાર અને એને સ્થાને ચાર સ્વરભારયુક્ત શ્રુતિ સાથે સમતોલન માટે અનુરૂપ એવું ચાર સ્વરભારમુક્ત શ્રુતિનું નિયંત્રણ; એથી હવે આ પિંગળ એ સ્વરભારયુક્ત-શ્રુતિયુક્ત પિંગળ—accentual-syllabic prosody—છે. પરિણામે એમાં અવરોહયુક્ત કૃતક-ટ્રોકેઈક સંધિને સ્થાને તે સમયે અંગ્રેજી ભાષામાં અને એના ઉચ્ચારણમાં જે પરિવર્તન થયું હતું તેને અનુકૂળ એવી આરોહયુક્ત ચાર આયાયિક સંધિ; અનુપ્રાસનો અને મધ્યયતિનો અસ્વીકાર અને એને સ્થાને અંત્યપ્રાસનો સ્વીકાર; સાથે સાથે ફ્રેન્ચ અષ્ટશ્રુતિયુક્ત છંદની અસર—સરવાળે અંગ્રેજીમાં ચતુઃસંધિયુક્ત યુગ્મ સિદ્ધ થયું. કાલક્રમે એના જ અનુસંધાનમાં એનું ચાર સંધિનું કદ અપર્યાપ્ત હોય એથી વિલંબન, એમાં એક સંધિની વૃદ્ધિ, સાથે સાથે ફ્રેન્ચ દશશ્રુતિયુક્ત છંદની અસર—સરવાળે ચોસર આદિએ અંગ્રેજીમાં પંચસંધિયુક્ત યુગ્મ સિદ્ધ કર્યું. આ બન્ને પ્રકારનાં યુગ્મોમાં પ્રાસ છે એ એકમાત્ર કારણથી એમાં મર્યાદિત પ્રમાણનું અર્થપ્રવહણ છે, પણ મહાવાક્ય નથી; એમાં શ્લોક છે, પણ વાક્યોચ્ચય નથી. આમ, એમાં પ્રવાહી પદ્ય નથી.

અર્વાચીન (ઈ. સ. ૧૫૦૦થી આજ લગી) અંગ્રેજ કવિતા પર યુરોપના પુનરુત્થાન (renaissance)ની, એક મહાન ઔદિક ક્રાંતિની અસર છે. આ કવિતા ગવાતી નથી. પદનાટક, મહાકાવ્ય, સુદીર્ઘ કાવ્ય, ચિન્તનોર્મિકાવ્ય, કથનોર્મિકાવ્ય, નાટ્યોર્મિકાવ્યનું પઠન થાય છે એટલું જ નહીં પણ સોળમી સદીના અંતમાં ખેન વેન-સનનાં ઊર્મિકાવ્યોનું અને સત્તરમી સદીના આરંભમાં જહોન ડન આદિની મેટાફીઝિકલ કવિતાનું સર્જન થયું પછી તો ઊર્મિકાવ્યનું પણ પઠન થાય છે. આરંભમાં ગ્રીક અને લેટિન પિંગળાની અસરમાં ક્લાસિકલ એવો પ્રાસરહિત પણ લગાતમક (કોન્ટિન્યુઅલ) પદ્ધતિ સંધિયુક્ત છંદ (hexameter) સિદ્ધ કરવાનો પ્રયોગ થયો. પણ આ પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો. અંગ્રેજી ભાષામાં ત્રીજી સ્વરભાર (accent) છે. અંગ્રેજી ભાષાના લયમાં આરોહ છે. એથી આયોગિક લય એ અંગ્રેજી ભાષાનો સહજ, સગવડ, સ્વાભાવિક લય છે. આયોગિક સંધિનાં ચાર કે પાંચ આવર્તનોની પંક્તિ એ અંગ્રેજી કવિતામાં સૌથી વધુ અનુકૂળ કદની—નહીં બહુ લાંબી, નહીં બહુ ટૂંકી એવી—પંક્તિ છે. આ કારણે એ પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો. પણ આ જ કારણે જ્યારે ૧૫૪૦માં હેન્રી હાવર્ડ, અર્લ ઓફ સરેને લેટિન મહાકવિ વર્જિલના મહાકાવ્ય ‘ઈનીડ’ (Aeneid)નો—‘ઈનીડ’ના બાર સર્ગ (liber)માંથી એ સર્ગનો, દ્વિતીય અને ત્રીજા સર્ગનો—અનુવાદ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે એનો બેંક વર્સનો પ્રયોગ સફળ થયો. હાર્વી આદિ સમકાલીન અંગ્રેજ કવિઓના પૂર્વોક્ત પદ્ધતિયુક્ત છંદની અનુકરણશીલતા પ્રત્યેના અને પ્રાચીન અંગ્રેજી કવિઓના પૂર્વોક્ત અનુપ્રાસયુક્ત છંદની અસરકારકતા પ્રત્યેના અભિગમને કારણે અને સમકાલીન ઇટાલિયન કવિ મેડાચાએ ૧૫૩૯માં વેનિસમાં ઇટાલિયન

ભાષામાં ‘ઈનીડ’નો અનુવાદ જે પ્રાસરહિત એકાદશચુતિયુક્ત છંદ (unrhymed hendecasyllable)—પ્રવાહી પદ વેર્સિ રિક્સિઓસિ (versi sciolti)—માં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો અને પ્રસિદ્ધતા અને પ્રવાહિતા પ્રત્યેના આકર્ષણને કારણે એણે યોગ્ય આદિએ જે પદ્યસંધિયુક્ત યુગ્મ સિદ્ધ કર્યું હતું એને પ્રાસયુક્ત કર્યું અને પ્રાસરહિત પાંચ આયોગિક સંધિની પંક્તિ—unrhymed iambic pentameter—માં બેંક વર્સ સિદ્ધ કર્યો આ છે ટૂંકમાં અંગ્રેજી બેંક વર્સની પૂર્વભૂમિકા.

આમ, એક પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યના અનુવાદ અથવા અંગ્રેજી બેંક વર્સનો જન્મ થયો છે. જે પૂર્વોક્ત કારણે બેંક વર્સનો પ્રયોગ સફળ થયો એ જ કારણે અંગ્રેજી ભાષાની ભૈત્તરિકા કવિતા અંગ્રેજી સર્વગ્રંથ કવિતા બેંક વર્સમાં છે. અંગ્રેજી બેંક વર્સ એ એક મહાન ઔદિક ક્રાંતિની સરજત છે એથી એમાં માનવચિત્તની એકેએક ગતિ-વિધિ અનુકૂળ, અર્થ અને ભાવના એકેએક આરોહ-અવરોહને અનુરૂપ એવી મુક્તિ અને મોકળાશ છે, એવું પ્રવાહિતા છે. અંગ્રેજી ભાષાના ત્રણે ઉત્તમ કવિએ શેક્ષ્પિયર, મિલ્ટન અને વર્ડ્ઝવર્થની કવિતા અંગ્રેજી પ્રકારની ઉત્તમ કવિતા—પદનાટક, મહાકાવ્ય અને ચિન્તનોર્મિકાવ્ય બેંક વર્સમાં છે શેક્ષ્પિયર પદનાટકોમાં મિલ્ટનના મહાકાવ્ય ‘પેરેડાઈ લોસ્ટ’માં, વર્ડ્ઝવર્થના સુદીર્ઘ કાવ્ય ‘ધ પ્રીલ્યુડ’ અને ચિન્તનોર્મિકાવ્ય ‘ટિન્ટર્ન એબી’માં તથા ટેનિસન અને બ્રાઉનિંગનાં લઘુમધ્યમ કદનાં નાટ્યોર્મિકાવ્યોમાં બેંક વર્સની શ્રીમતા અને ઊર્જિત પ્રગટ થાય છે. અલગત અગ્રેયતા, પ્રાસરહિત યતિસ્વાતંત્ર્યસહિતત્વ, અર્થપ્રવહણ, મહાવાક્ય, વાક્યેચ્છય અને વિપુલ ગણવિકલ્પ—આ અંગ્રેજી બેંક વર્સનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. આ લક્ષણોને કારણે અંગ્રેજી બેંક વર્સ એ જગતકવિતામાં સર્વથે પ્રવાહી પદ છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી કવિઓમાં એકમાત્ર મલવન્તરાયને જ ગુજરાતીમાં મિલ્ટનની પરંપરાનું મહાકાવ્ય સિદ્ધ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી. એથી એમણે ગુજરાતીમાં અંગ્રેજી બ્લૅન્ક વર્સ જેવું પ્રવાહી પદ્ય સિદ્ધ કરવાનો સર્વપ્રથમ પ્રયોગ કર્યો છે. અને અહીં મારે એ પણ તરત જ ઉમેરવું જોઈએ કે સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રયોગ કર્યો છે. બલવન્તરાયમાં મહાકવિની પ્રતિભા ન હતી, પણ એક મહાન ઊર્મિકવિની પ્રતિભા તો હતી જ. એથી એમણે ગુજરાતીમાં મિલ્ટનની પરંપરાનું મહાકાવ્ય તો સિદ્ધ ન કર્યું પણ વર્ડ્ઝવર્થની પરંપરાનું ચિન્તનોર્મિકાવ્ય તથા પ્રોનેટ, ઓડ આદિ લઘુમધ્યમ કદનું ચિન્તનોર્મિકાવ્ય તો સિદ્ધ કર્યું જ. એમણે પૃથ્વીમાં ગુજરાતીમાં મંગ્રજી બ્લૅન્ક વર્સ જેવું પ્રવાહી પદ્ય તો સિદ્ધ ન કર્યું પણ લઘુમધ્યમ કદના ચિન્તનોર્મિકાવ્ય માટે પાર્યાપ્ત એવું પ્રવાહી પદ્ય તો સિદ્ધ કર્યું જ. ત્યાર પછી અનુકાલીન કવિઓમાં રામનારાયણ, મુન્દરમ અને ઉમાશંકરે બલવન્તરાયના પ્રવાહી પદ્યની પરંપરામાં વિશેષ પ્રયોગ કર્યો અને પ્રવાહી પદ્યને વધુ સ્પષ્ટ અને સમૃદ્ધ કર્યું છે. આ અનુકાલીન કવિઓમાં એક માત્ર ઉમાશંકરને જ ગુજરાતીમાં પદ્યનાટક—શેક્સ્પિયર આદિની અંગ્રેજી પદ્યનાટકની પરંપરાનું પદ્યનાટક સિદ્ધ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા છે. એથી એમણે ગુજરાતીમાં પદ્યનાટકને માટે પાર્યાપ્ત એવું પ્રવાહી પદ્ય સિદ્ધ કરવાનો પ્રયોગ કર્યો છે. એથી દૂર મન્દરના ભવિષ્યમાં ગુજરાતી પદ્યનાટક અને એને માટે પાર્યાપ્ત એવું પ્રવાહી પદ્ય—અલગત, હજી અનેક વિશેષ પ્રયોગ પછી—સિદ્ધ થશે એવી આશા અવરયવાઈ છે.

બલવન્તરાયે ગુજરાતીમાં પ્રવાહી પદ્ય સિદ્ધ કરવાનો સર્વપ્રથમ પ્રયોગ કર્યો એટલું જ નહીં પણ એમણે ગુજરાતીમાં પ્રવાહી પદ્ય વિશે સર્વપ્રથમ

તાર્ત્વિક વિવેચન પણ કર્યું છે, અને અહીં મારે એ પણ તરત જ ઉમેરવું જોઈએ કે સર્વશ્રેષ્ઠ તાર્ત્વિક વિવેચન કર્યું છે. એમણે ૧૯૨૭માં ‘ભણકાર’માં આરંભે ‘શુદ્ધ (અગેય) પદ્ય’ એ શીર્ષકથી જે લઘુનિબંધ પ્રગટ કર્યો તે ગુજરાતીમાં પ્રવાહી પદ્ય વિશે સર્વપ્રથમ અને સર્વશ્રેષ્ઠ તાર્ત્વિક વિવેચન છે. ત્યાર પછી રામનારાયણે ૧૯૩૩માં ‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય’માં પ્રવાહી પદ્ય વિશે વધુ વિગતથી અને વધુ વિસ્તારથી, વધુ દાખલા-દલીલો સાથે અને વધુ ઐતિહાસિક ભૂમિકા સાથે એવું જ તાર્ત્વિક વિવેચન કર્યું છે. આ બે વિવેચનોમાં પૃથ્વીમાં યતિસ્વાતંત્ર્ય શક્ય છે અને એથી પ્રવાહી પદ્ય શક્ય છે એ વિશે સહમતી છે. પણ પૃથ્વીમાં યતિસ્વાતંત્ર્યની બે વિગતો—સંપૂર્ણ મધ્યયતિસ્વાતંત્ર્ય અને સંપૂર્ણ અત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય—વિશે મતભેદ છે, એટલે કે પૃથ્વીમાં કેવું અને કેટલું યતિસ્વાતંત્ર્ય શક્ય છે, કેવું અને કેટલું પ્રવાહી પદ્ય શક્ય છે એ વિશે મતભેદ છે.

બલવન્તરાય જેમાં અર્થપ્રવાહની આશા પ્રમાણે પંક્તિમાં ગમે તે શ્રુતિએ યથેચ્છ યતિ આવે, વળી એકથી વિશેષ બે, ત્રણ, ચાર યતિ પણ આવે એવી એકનીસ પંક્તિઓનાં ઉદાહરણોથી પૃથ્વીમાં સંપૂર્ણ મધ્યયતિસ્વાતંત્ર્ય શક્ય છે એ ૨૫૪ કરે છે. અને પછી જેમાં પંક્તિને અતે છદ્દોવિરામ આવે ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો—પૂર્ણ, અર્ધ કે અલ્પ-અર્થવિરામ ન આવે એવી ચાર પંક્તિઓનાં ઉદાહરણોથી પૃથ્વીમાં ‘પંક્તિના અંતની યતિ સૌથી વધારે દૃઢ અને દીર્ઘ એ નિયમ સામાન્ય રીતે જ પળાય છે; એક આવરયક નિયમ તરીકે નહીં. અને અપવાદ ૩૫ પંક્તિઓ વિરલ નહીં પણ છૂટથી આવે છે. તેમાં કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે પંક્તિના અંતની યતિ છેક અછડતી કે નહીં જેવી

પણ રામનારાયણે ૧૯૫૫માં ‘બૃહત્ પિંગલ’માં ‘પણ ...કોઈ પણ અનાવૃત્ત સંધિ વૃત્તને સળંગ કરતાં મુશ્કેલી એ આવે છે કે એના સંવાદનું એકમ પંક્તિના આદિથી શરૂ થઈ અંતે યતિ આવે છે ત્યાં પૂરું થાય છે...વૃત્તોની રચનામાં મેળનું એકમ વ્યક્ત થવા પંક્તિનો અંત વ્યક્ત થવો જ જોઈએ. વૃત્તોમાં...ખરો વિરામ શ્લોકાર્ધ એટલે જો પંક્તિએ આવે છે, એટલે સામાન્ય રીતે વૃત્તોની પંક્તિઓ મેં સુધી સળંગ કરી શકાય’ એવું વિધાન કર્યું છે. એમાં એમણે ૧૯૩૩માં જે પૂર્વોક્ત વિધાન કર્યું એનું જ પુનરુચ્ચારણ છે. એમાં પણ પૃથ્વીમાં એક સાથે એક પંક્તિમાં સંપૂર્ણ અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય શક્ય છે પણ પૃથ્વીમાં એક સાથે એકથી વધુ પંક્તિઓમાં સંપૂર્ણ અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય શક્ય નથી એવું એમનું મુનશ્વ સૂચન છે.

અલ્પવન્તરાય જેમ પૃથ્વીમાં યથેચ્છ મધ્યયતિ અને યથેચ્છ અંત્યયતિ એટલે કે સંપૂર્ણ મધ્યયતિ-સ્વાતંત્ર્ય અને સંપૂર્ણ અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય શક્ય છે એ સ્પષ્ટ કરે છે તેમ જ એના જ અનુસંધાનમાં, એના જ અનિવાર્ય પરિણામરૂપે વાક્યાન્ત શ્લોકાન્તે, શ્લોકાર્ધને અન્તે કે પંક્તિને અન્તે જ આવે એવી કરી આવશ્યકતા નથી. અર્થ અને લાવના વહન પ્રમાણે વાક્યાન્ત ત્યાં આવવાનો હોય ત્યાં લહે આવે.’ એવું વિધાન કરે છે એમાં પૃથ્વીમાં યથેચ્છ વાક્યાન્ત એટલે કે સંપૂર્ણ વાક્યાન્તસ્વાતંત્ર્ય શક્ય છે, અન્ય શબ્દોમાં કહેવું હોય તો પૃથ્વીમાં મહાવાક્ય (period) અને વાક્યોચ્ચય (વાક્યકલાપ, પરિચ્છેદ, paragraph) શક્ય છે એ સ્પષ્ટ કરે છે. અલ્પવન્ત, એમણે ઉદાહરણો - ૧૯૪૫માં પૂર્વોક્ત પુનર્મુદ્રણ કર્યું ત્યારે માદીપરૂપે ઉમેર્યું છે ‘મૂલ નિર્ગમ લખતાં આવાં કામલા પણ અહીં મૂકવા તારવેલા, પરંતુ દુઃકાણ

માટે નિર્ગમને છેવટનું રૂપ આપ્યું ત્યારે છોડી દીધા’ તે કારણે - આપ્યાં નથી, પણ ‘લણકાર’ (૧૯૧૭)માં એનાં કેટલાંક ઉદાહરણો છે.

રામનારાયણ જેમ પૃથ્વીમાં એક સાથે એક પંક્તિમાં સંપૂર્ણ અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય શક્ય છે પણ પૃથ્વીમાં એક સાથે એકથી વધુ પંક્તિઓમાં સંપૂર્ણ અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય શક્ય નથી એવું સૂચન કરે છે તેમ જ એના અનુસંધાનમાં, એના જ અનિવાર્ય પરિણામરૂપે ‘જો કે વાક્યો એક પંક્તિમાંથી વહી બીજામાં જઈ શકે છે, અને વાક્યનાં અર્થવિરામો પંક્તિમાં ગમે ત્યાં લાવીને પાઠ થઈ શકે છે, છતાં પંક્તિ વચ્ચે જ્યાંથી વાક્ય શરૂ થતું હોય ત્યાંથી જ ઉપાડી તેનો પાઠ શરૂ કરી શકાતો નથી...પૃથ્વીનો સંવાદ પંક્તિને શરૂથી અંત સુધી વાંચો તો જ અખંડ રહે છે. વચમાંથી ઉપાડી બીજા પંક્તિની વચમાં છોડી દો તો તે પંક્તિ સંવાદ વિનાની રહેશે...વાક્ય સ્વતંત્ર મોલવું હશે તો એમાં સંવાદ નહિ આવે. સંવાદ લાવવો હશે તો આગલો ભાગ મનમાં જોડીને પછી લાવી શકાશે. એટલે પૃથ્વીમાં ત્રણ ચાર પંક્તિને અંતરે વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી મૂકવું જ પડશે. નહિતર પઠન સખલિત થશે અને બ્રહ્મીવાર વાંચનાર પઠનના મૂળ સંવાદથી ભૂલો પડી જશે.’ એવું વિધાન કરે છે એમાં પૃથ્વીમાં પંક્તિની વચમાં વાક્યનો અર્થવિરામ કે અલ્પવિરામ જ શક્ય છે, પૂર્ણવિરામ શક્ય નથી, અન્ય શબ્દોમાં કહેવું હોય તો પૃથ્વીમાં મધ્યયતિસ્વાતંત્ર્ય વાક્યના અર્થ-વિરામ કે અલ્પવિરામમાં સીમિત છે, પૃથ્વીમાં વાક્યના પૂર્ણવિરામ દ્વારા મધ્યયતિસ્વાતંત્ર્ય શક્ય નથી, એટલે કે યથેચ્છ વાક્યાન્ત, સંપૂર્ણ વાક્યાન્ત-સ્વાતંત્ર્ય શક્ય નથી. પૃથ્વીમાં યથેચ્છ મધ્યયતિ, સંપૂર્ણ મધ્યયતિસ્વાતંત્ર્ય શક્ય નથી એવું એમનું સૂચન છે. વળી, એમાં પૃથ્વીમાં ત્રણ-ચાર પંક્તિઓનું જ વાક્ય

શક્ય છે, ત્રણ-ચારથી વધુ પંક્તિઓનું વાક્ય શક્ય નથી એટલે કે મહાવાક્ય શક્ય નથી એવું પણ એમનું સૂચન છે.

રામનારાયણે અંગ્રેજી બ્લૉક વર્સના સંદર્ભમાં (અને બલવન્તરાયે અત્યંતિરવાતંત્ર્ય અંગે ને ચાર પંક્તિઓનાં ઉદાહરણો આપ્યાં હતાં એમાંની જ એક પંક્તિના ઉદાહરણથી) આ વિધાન કર્યું છે. અંગ્રેજી બ્લૉક વર્સની પંક્તિમાં એટલે કે આયંચિક પેન્દામીટરમાં, એનું નામ મૂચવે છે તેમ, એક નિશ્ચિત સંધિ (બીજ, લયએકમ, unit)—આયં—નાં પાંચ આવર્તનો છે. એથી ગુજરાતી પિંગલની પરિભાષામાં કહેવું હોય તો એ આઠત્તસંધિ વૃત્ત છે. એથી એમાં ‘ગમે ત્યાંથી વાક્ય ઉપાડી પાઠ કરો તો પણ તેનો સંવાદ એક જ તરેહનો હશે.’ એ સાચું. જ્યારે પૃથ્વીમાં કોઈ એક નિશ્ચિત સંધિના આવર્તનો નથી. એથી એ અનાવૃત્તસંધિ વૃત્ત છે. એમાં સમગ્ર પંક્તિ જ લયએકમ છે. એથી ‘પૃથ્વીનો સંવાદ પંક્તિને શરૂથી અંત સુધી વાંચો તો જ અખંડ રહે છે.’ એ સાચું પણ એ માત્ર સિદ્ધાંતમાં જ (in theory) સાચું, તર્ક તરીકે જ (notional) સાચું. ‘વાક્ય સ્વતંત્ર બોલવું’ હશે તો તેમાં સંવાદ નહિ આવે.’ એ સાચું. પણ વ્યવહારમાં, વાસ્તવમાં ક્યારેય આમ ‘પંક્તિ વચ્ચે જ્યાંથી વાક્ય શરૂ થતું હોય ત્યાંથી જ ઉપાડી તેનો પાઠ શરૂ કરવાની’ અને ‘વચમાંથી ઉપાડી બીજી પંક્તિની વચમાં છોડી દેવાની’ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થતી જ નથી; ક્યારેય આમ ‘વાક્ય સ્વતંત્ર બોલવાનો’ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો જ નથી; કારણ કે જ્યારે કાવ્યનું પઠન થાય છે ત્યારે વચમાંથી કોઈ એકાદ વાક્યનું સ્વતંત્ર પઠન થતું જ નથી, સમગ્ર કાવ્યનું આદિથી અંત લગી સતત પઠન થાય છે. એથી ત્યારે કાવ્યમાં ને વાક્યનો આરંભ પંક્તિની વચમાં

અને અંત પંક્તિની વચમાં થાય એ વાક્યની પૂર્વે અને એ વાક્યની પછી વાક્ય તો હોય જ છે. અને પૂર્વેના વાક્યનું પઠન થાય પછી જ પ્રસ્તુત વાક્યનું પઠન થાય છે એથી વ્યવહારમાં, વાસ્તવમાં ‘સંવાદ લાવવો હશે તો આગલો ભાગ મનમાં જોડીને પછી જ લાવી શકાશે.’ એ સાચું નથી. કારણ કે ત્યારે સંવાદ અસ્તિત્વમાં હોય જ છે. અને પ્રસ્તુત વાક્યનું પઠન થાય પછી પણ તે પછીનું વાક્ય તો અસ્તિત્વમાં હોય જ છે. એથી વ્યવહારમાં, વાસ્તવમાં ‘વચમાંથી ઉપાડી બીજી પંક્તિની વચમાં છોડી દો તો તે પંક્તિ સંવાદ વિનાની રહેશે.’ અને ‘પૃથ્વીમાં ત્રણ ચાર પંક્તિને અંતરે વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી મૂકવું જ પડશે. નહિતર પઠન સ્ખલિત થશે અને ઘણીવાર વાંચનાર પઠનના મૂળ સંવાદથી બૂલો પડી જશે’ એ સાચું નથી. કારણ કે પછીનું વાક્ય અસ્તિત્વમાં હોય જ છે અને એનું પઠન થાય છે. એથી સંવાદ અસ્તિત્વમાં હોય જ છે. વ્યવહારમાં, વાસ્તવમાં એ એકમાત્ર કાવ્યના કે કાવ્યના કોઈપણ પરિચ્છેદના પ્રથમ વાક્ય અને અંતિમ વાક્યના સંદર્ભમાં જ આ વિધાન સાચું છે. પણ કોઈપણ કવિ, શું પૃથ્વીમાં કે શું અંગ્રેજી બ્લૉક વર્સમાં, કાવ્યના કે કાવ્યના કોઈ પણ પરિચ્છેદન પ્રથમ વાક્યનો આરંભ અને અંતિમ વાક્યને અંત પંક્તિની વચમાં ક્યાંય યોજતો નથી. અંગ્રેજી બ્લૉક વર્સ નો આઠત્તસંધિ વૃત્ત છે જતાં પ્રત્યે! અંગ્રેજી કવિ — અંગ્રેજી બ્લૉક વર્સમાં સૌ પ્રકારનું અને સૌથી વધુ પ્રમાણનું સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરનાં કવિ મિદન મુસ્લિમ — કાવ્યના કે કાવ્યના કોઈ પણ પરિચ્છેદના પ્રથમ વાક્યનો આરંભ પંક્તિન આરંભથી જ અને અંતિમ વાક્યનો અંત પંક્તિન અંતથી જ યોજે છે. આમ, રામનારાયણના આ વિધાનમાં અતિતર્ક અથવા તર્કનો અતિરેક છે.

વળી, પૃથ્વીમાં વાક્યનો આરંભ અને અંત પંક્તિની વચમાં શક્ય નથી એવું એમનું સૂચન છે. એથી પૃથ્વીમાં વાક્યનો આરંભ પંક્તિના આરંભથી અને વાક્યનો અંત પંક્તિના અંતથી જ શક્ય છે એવું પણ એમાં એમનું સૂચન છે. એથી વાક્યનો અંત પંક્તિના અંતે એટલે કે 'વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી મૂકવું જ પડશે' એ સતર્ક છે. પણ 'ત્રણ ચાર પંક્તિને અંતરે' જ કેમ ? ત્રણ ચારથી વધુ પંક્તિઓને અંતરે કેમ નહીં ? વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી મૂકવું અનિવાર્ય છે. પણ ત્રણ ચાર પંક્તિને અંતરે વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી મૂકવું અનિવાર્ય નથી. ત્રણ ચારથી વધુ પંક્તિઓને અંતરે પણ વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી મૂકી શકાય. એથી 'એટલે પૃથ્વીમાં ત્રણ ચાર પંક્તિને અંતરે વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી મૂકવું જ પડશે.' એ વિધાનમાં પણ અતર્ક અથવા તર્કનો અભાવ છે.

એથી સ્તો બલવન્તરાયે ૧૯૪૨માં 'ભણકાર'માં 'ટિપ્પણ'માં 'આરોહણ' પરના ટિપ્પણમાં, કાન્ત આદિ મિત્રો સાથેની બ્લૅક વર્સ તરીકે પૃથ્વીની યોગ્યતા વિશેની ચર્ચાવિચારણાનું સ્મરણ કરી-કરાવીને 'પંક્તિના આરંભથી જ નહીં, પંક્તિમાં લગભગ ગમે તે સ્થાનના અક્ષરથી આરંભિયે તો પણ આગળ ચાલતા પૃથ્વીનો જ લય મળી રહે છે, આ વૃત્તમાં જ. ...છંદના લયને ઈંગ્લ વગર વિરમી પણ શકિયે લગભગ ગમે ત્યાં, એક પૃથ્વી વૃત્તમાં જ. વળી ગમે ત્યાં એટલે અર્થભાવાદિ માગી લે ત્યાં.' એવું વિધાન કર્યું છે. એમાં એમણે ૧૯૧૭માં વાક્યાન્ત વિશે જે પૂર્વેક્ષિત વિધાન કર્યું છે એનું જ પુનરુચ્ચારણ છે. અહીં પણ ૨૫૪ જ છે કે રામનારાયણે ૧૯૩૩માં જે વિધાન કર્યું તે બલવન્તરાયે વાંચ્યું જ હોય. એટલે સ્તો બલવન્તરાયે રામનારાયણના જ

વિધાનમાંના શબ્દ 'સંવાદ'ના પાઠાન્તરે 'લય' શબ્દ દ્વારા આ પુનરુચ્ચારણ કર્યું છે. એથી જાણે બલવન્તરાયનું આ પુનરુચ્ચારણ એ રામનારાયણના વિધાનના પ્રત્યુત્તરરૂપે, પ્રતિકારરૂપે ન હોય ! એમાં પણ પૃથ્વીમાં સંપૂર્ણ વાક્યાન્તસ્વાતંત્ર્ય શક્ય છે એ ૨૫૪ કર્યું છે.

તો રામનારાયણે ૧૯૫૫માં 'બૃહત્ પિંગલ'માં પણ 'પૃથ્વીનો મેળ આવતો નાતમક નથી, તેમાં આદિ, મધ્ય અને અંત છે, એટલે તેમાં વાક્ય ગમે ત્યાંથી શરૂ કરી ગમે ત્યાં પૂરું કરતાં તેનો મેળ અખંડ આવી શકશે નહીં...એ મેળનું એકમ પંક્તિના આદિથી અંત સુધી બોલતાં જ વ્યક્ત થાય છે.' એવું વિધાન કર્યું છે. એમાં એમણે ૧૯૩૩માં જે ઉદાહરણથી વાક્યાન્ત વિશે જે પૂર્વેક્ષિત વિધાન કર્યું છે એનું જ એ ઉદાહરણથી જ પુનરુચ્ચારણ કર્યું છે. એમાં પણ પૃથ્વીમાં યથેચ્છ વાક્યાન્ત, સંપૂર્ણ વાક્યાન્તસ્વાતંત્ર્ય શક્ય નથી, પૃથ્વીમાં યથેચ્છ મધ્યયતિ, સંપૂર્ણ મધ્યયતિસ્વાતંત્ર્ય શક્ય નથી એવું એમનું સૂચન છે.

બલવન્તરાય ૧૯૧૭માં 'ભણકાર'માં 'શુદ્ધ (અગેય) પદ્ય'માં પૃથ્વીમાં યથેચ્છ મધ્યયતિ, સંપૂર્ણ મધ્યયતિસ્વાતંત્ર્ય; યથેચ્છ અંત્યયતિ, સંપૂર્ણ અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય; યથેચ્છ વાક્યાન્ત, સંપૂર્ણ વાક્યાન્તસ્વાતંત્ર્ય અને મહાવાક્ય શક્ય છે એ ૨૫૪ કરે છે અને ૧૯૪૨માં 'ભણકાર'માં 'ટિપ્પણ'માં અને ૧૯૪૫માં 'કવિતાશિક્ષણ'માં 'શુદ્ધ (અગેય) પદ્ય'ના પુનર્મુદ્રણમાં એનું પુનરુચ્ચારણ કરે છે. રામનારાયણે ૧૯૩૩માં 'અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય'માં પૃથ્વીમાં મધ્યયતિ વાક્યના અર્ધવિરામ કે અલ્પવિરામમાં સીમિત છે, અંત્યયતિ એક સાથે એક પંક્તિમાં સીમિત છે, વાક્યાન્ત ચરણાન્તમાં સીમિત છે અને વાક્ય ત્રણ ચાર પંક્તિઓમાં સીમિત

છે એથી પૃથ્વીમાં યથેચ્છ મધ્યયતિ, સંપૂર્ણ મધ્યયતિસ્વાતંત્ર્ય, યથેચ્છ અંત્યયતિ, સંપૂર્ણ અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય, યથેચ્છ વાક્યાન્ત, સંપૂર્ણ વાક્યાન્તસ્વાતંત્ર્ય અને મહાવાક્ય શક્ય નથી એવું સૂચન કરે છે અને ૧૯૫૫માં 'બ્રહ્મ પિંગલ'માં એનું પુનરુચ્ચારણ કરે છે. આમ, અલ-વન્તરાય અને રામનારાયણના વિવેચનમાં પૃથ્વીમાં ચતિસ્વાતંત્ર્ય અને વાક્યાન્ત વિશે મતભેદ છે અને હંમેશાનો મતભેદ છે.

અલવન્તરાયે ૧૯૧૭માં એમનું વિવેચન કર્યું ત્યારે એમની સમક્ષ 'ભણકાર'માં પૃથ્વીમાં પોતાનાં અગિયાર કાવ્યોની ત્રણસો ને ત્રાણું પંક્તિઓ હતી. એમાંથી ત્રણ કાવ્યોમાં એમાંની એતાલીસ પંક્તિ-ઓમાં એકે પંક્તિમાં 'અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય ન હતું'. આઠીનાં આઠ કાવ્યોમાં એમાંની ત્રણસો ને એકાવન પંક્તિઓમાં પચાસ પંક્તિઓમાં એક સાથે એક પંક્તિમાં સાદરીસ વાર, એક સાથે બે પંક્તિઓમાં પાંચ વાર અને એક સાથે ત્રણ પંક્તિઓમાં એક વાર એમ ત્રેતાલીસ વાર અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય હતું. વળી એમાંથી ચાર કાવ્યોમાં એમાંની છપ્પન પંક્તિઓમાં ચારથી વધુ પંક્તિઓ પછી એક પણ વાર વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી મૂકવામાં આવ્યો ન હતો. આઠીનાં સાત કાવ્યોમાં એમાંની ત્રણસો ને સાદરીસ પંક્તિઓમાં પાંચ પંક્તિઓ પછી પાંચ વાર, છ પંક્તિઓ પછી ચાર વાર, સાત પંક્તિઓ પછી બે વાર, આઠ પંક્તિઓ પછી બે વાર, અગિયાર પંક્તિઓ પછી એક વાર અને સોળ પંક્તિઓ પછી એક વાર એમ પંદર વાર ચારથી વધુ પંક્તિઓ પછી વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી મૂકવામાં આવ્યો હતો. વળી એમાંના એક કાવ્યમાં એક વાર વાક્યનો આરંભ પંક્તિની વચમાં અને વાક્યનો અંત તે પછીની બે પંક્તિની વચમાં થોડો હતો. પછી રામનારાયણે ૧૯૩૩માં

એમનું વિવેચન કર્યું ત્યારે એમની સમક્ષ અલવન્-રાયની આ પંક્તિઓ ઉપરાંત અલવન્તરાયનાં 'ભણકાર ધારા ૨' (૧૯૨૮)માં પૃથ્વીમાં આઠ કાવ્યોની એકસો ને ચાર પંક્તિઓ હતી. એમાંથી બે કાવ્યોમાં એમાંની અઢાવીસ પંક્તિઓમાં એકે પંક્તિમાં અંત્યયનિ-સ્વાતંત્ર્ય ન હતું. આઠીનાં છ કાવ્યોમાં એમાંની ચોવીસ પંક્તિઓમાં પચીસ પંક્તિઓમાં એકસાથે એક પંક્તિમાં ત્રણ વાર, એક સાથે બે પંક્તિઓમાં આઠ વાર અને એક સાથે ત્રણ પંક્તિઓમાં બે વાર એમ તેર વાર અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય હતું. વળી એમાં એક કાવ્યમાં એમાંની ચૌદ પંક્તિઓમાં ચારથી વધુ પંક્તિઓ પછી એક પણ વાર વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી મૂકવામાં આવ્યો ન હતો. આઠીનાં સાત કાવ્યોમાં એમાંની અઢાણું પંક્તિઓમાં પાંચ પંક્તિઓ પછી ત્રણ વાર, છ પંક્તિઓ પછી ચાર વાર અને આઠ પંક્તિઓ પછી એક વાર એમ આઠ વાર ચારથી વધુ પંક્તિઓ પછી વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી મૂકવામાં આવ્યો હતો. એમાંના એકે કાવ્યમાં વાક્યનો આરંભ પંક્તિની વચમાં અને વાક્યનો અંત પછીની ટોચ પંક્તિની વચમાં થોડો ન હતો. આ ઉપરાંત 'શેખનાં કાવ્યો'માં ('હિન્દિને' ૧૯૨૩ પૂર્વેનું) કાવ્ય હોય તો) પૃથ્વીમાં ૧૯૩૩ પૂર્વેનાં પોતાનાં પાંચ કાવ્યોની એકસો ને સાત પંક્તિઓ હતી. (એમાં એકે પંક્તિમાં અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય ન હોય એવું એકે કાવ્ય ન હતું.) એમાં પાંચીસ પંક્તિઓમાં એક સાથે એક પંક્તિમાં એકવીસ વાર, એક સાથે બે પંક્તિઓમાં પાંચ વાર અને એક સાથે ચાર પંક્તિઓમાં એક વાર એમ સત્તાવીસ વાર અંત્યયતિ-સ્વાતંત્ર્ય હતું. વળી એમાં એક કાવ્યમાં એમાંની ચૌદ પંક્તિઓમાં ચારથી વધુ પંક્તિઓ પછી એક પણ વાર વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી મૂકવામાં આવ્યો

હતા. બાકીનાં ચાર કાવ્યોમાં એમાંની ત્રણું પંક્તિઓમાં પાંચ પંક્તિઓ પછી એક વાર, છ પંક્તિઓ પછી બે વાર, આઠ પંક્તિઓ પછી એક વાર, નવ પંક્તિઓ પછી એક વાર, અગિયાર પંક્તિઓ પછી એક વાર અને સત્તર પંક્તિઓ પછી એક વાર એમ સાત વાર ચારથી વધુ પંક્તિઓ પછી વાક્યાન્ત ચરણાન્તે લાવી શૂકવામાં આવ્યો હતો. એમાંના એકે કાવ્યમાં વાક્યનો આરંભ પંક્તિની વચમાં અને વાક્યનો અંત પછીની કોઈ પંક્તિની વચમાં થોડયો ન હતો. (આ ઉપરાંત મુન્દરમ્ના 'કાવ્યમંગલા'માં પૃથ્વીમાં ચાર કાવ્યોમાં ખસો ને તેર પંક્તિઓ તથા ઉમાશંકરના 'ગંગોત્રી'માં પૃથ્વીમાં તેર કાવ્યોની ત્રણસો ને સત્યાશી પંક્તિઓ અને વળી એમના 'વિશ્વશાંતિ'માં પૃથ્વીની આડવીસ પંક્તિઓમાં પણ કેટલીક પંક્તિઓમાં વધુ અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય અને વધુ વાક્યાન્તસ્વાતંત્ર્ય હતું.) આમ, ૧૯૩૩ લગીમાં પૃથ્વીમાં આટલાં જ કાવ્યો (કુલ મેતાલીસ કાવ્યો) અને એમાંની આટલી જ પંક્તિઓ (કુલ બારસો ને પચાસ પંક્તિઓ)માં આવું અને આટલું જ અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય અને વાક્યાન્તસ્વાતંત્ર્ય

હતું. એમાંથી પણ પૃથ્વીમાં સંપૂર્ણ સંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય, સંપૂર્ણ અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય, સંપૂર્ણ વાક્યાન્તસ્વાતંત્ર્ય અને મહાવાક્ય શક્ય છે એ કંઈક સ્પષ્ટ તો હતું જ. પણ ત્યાર પછી ૧૯૩૩થી આજ લગીમાં આ કવિઓનાં પૃથ્વીમાં અનેક કાવ્યો—અને આ સૌ કાવ્યો તો લઘુમધ્યમ કદનાં કાવ્યો છે—રચાયાં છે એથી એ વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતું રહ્યું છે. ભવિષ્યમાં પૃથ્વીમાં પદ્મનાટક અને મહાકાવ્ય નહીં તો અનેક સુદીર્ઘ કાવ્યો પણ જ્યારે રચાશે ત્યારે એ સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ થશે.

આમ, પૃથ્વીમાં અંગ્રેજી બ્લૅંક વર્સનાં મોટા ભાગનાં ગુણ-લક્ષણો — યથેચ્છ મધ્યયતિ, સંપૂર્ણ મધ્યયતિસ્વાતંત્ર્ય; યથેચ્છ અંત્યયતિ, સંપૂર્ણ અંત્યયતિસ્વાતંત્ર્ય, અર્થપ્રવહણ; યથેચ્છ વાક્યાન્ત, સંપૂર્ણ વાક્યાન્તસ્વાતંત્ર્ય, મહાવાક્ય અને વાક્યોચ્ચય શક્ય છે. એથી સ્તોત્ર બલવન્તરાયે ૧૯૪૨માં 'ભણકાર'માં 'ટિપ્પણ'માં 'આરોહણ' પરના ટિપ્પણમાં વિધાન કર્યું છે, '...છત્રેજી આચર્ય-ધારા જે ગુણોને લઈને બ્લૅંક વર્સનું ઉત્તમ વાહન બની રહી છે તે ઘણે અંશે સુકત પૃથ્વીમાં પણ પ્રકાશી શકે.'

આઠમા દાયકાની કવિતામાં પ્રયોગશીલ વલણો

રમણલાલ ત્રેહી

વીસેક વર્ષ પહેલાં અમદાવાદમાં મળેલા છઠ્ઠા લેખકમિલનમાં સાહિત્યમાં પરંપરા એ પ્રયોગો વિષે નિયંધવાચન કરતાં મેં કહેલું : ‘કલાકાર માત્ર પોતાના મનમાં જે મૂર્તિ છે એને શબ્દમાં ઉતારવા મથતો હોય છે — તે એક જાતનો યોગ કરતો હોય છે, પરંતુ સર્જકોમાં એક વર્ગ એવો હોય છે, જે આ યોગ વિશેષ રૂપે કરે છે — તે પ્ર-યોગ કરે છે. આવા સર્જકોને અભિવ્યક્તિનાં પ્રચલિત માધ્યમોથી સંતોષ થતો નથી — પોતાના વ્યવસાયની નવી તરફીઓ અને નવા કીમિયા શોધવા અને અજમાવવા એ તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ થઈ રહે છે. સાહિત્યક્ષેત્ર આવા પ્રયોગોથી છૂવંત રહે છે.....(‘પરિભાષુ’, પૃ. ૨૬-૩૬).

તો આ પૂરા થતા આવતા આઠમા દશકની કવિતામાં ખરેખરાં પ્રયોગશીલ વલણોમાં ક્યાં દેખાય છે, અને અભિવ્યક્તિનાં પ્રચલિત માધ્યમોથી સંતુષ્ટ ન થતાં સર્જકો કઈ નવી તરફીઓ યોગે છે એનો કાંઈક વિચાર કરવાનો ખ્યાલ છે. આરંભમાં એક વાતની સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે કે આવા પ્રયોગોવાળી કવિતા અનિવાર્યતઃ લાંચી કેટિની છે એવું વિવક્ષિત નથી, આમ કરનારા કવિઓ કાંઈક જુદું કરે છે એટલું જ કહેવું છે. તેમની આ પ્રવૃત્તિ હમેશાં કલાસાધક નીવડે જ એવું પણ નથી. પણ કવિતાની રૂઝતારમાં આ જાતની વૃત્તિચક્તિ હોવી એનું એક મૂલ્ય અવશ્ય છે. થોડાં ઉદાહરણોથી વાત કરું :

એક જન્મજાત ખીમાર કન્યાની ‘હરિ સાથે

અમરતી વાત’નું સ્વ. જગદીશ જેતીએ કાવ્ય કર્યું છે. આ ખીમાર કન્યાની વેદના એની ઉક્તિ રૂપે વ્યક્ત કરી છે. આ ઉક્તિમાં અભિવ્યક્તિની નવીન છટા લખી કરવાનો કવિએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એની ખીમારીના વર્ણનમાં ભાવવ્યવ્યય કેવી રીતે સધાયો છે તે જોઈએ :

મારી આમડીના પાનેતરના લાલ રંગને
ધોઈ ધોઈ સદેહ કરવામાં
અને
મારી પાંસળીમાંથી ઘડેલા
ચૂડલાની કાંગરી કેતરવામાં જ
મેં આ આયથુ’ વિતાવ્યું છે.

હરિને ‘યાર’, ‘લાલ’, ‘નાથ’ અને જેવટે ‘દેવ’ રૂપે સંબોધતી આ કન્યાના મનોગતને ક્રમિક વિકસારી અંતે ‘યમદેવ’ સાથે એનો પ્રાસ મેળવતાં કવિ કહે છે :

હરિ, મારા દેવ !
જલ્દી આવને ! !
લોકો નાહક નારી નિંદા કરે છે...
મારું જે ચાલતને તો
હું
તેઓને
તને ‘યમદેવ’ કહી સંબોધવા ન દેત...

ખીલ એક રચના પત્તા નાયકની જુઓ :

આગે ભરભર શિયાળાના
ખીળા રણમાં
જંથું છું

ગુલમહોરની ઝૂમતી જ્વાળાનો સ્પર્શ
પછી,
હું ખુદ વસંતપંચમી.

આમાં છેલ્લે ભાવ અત્યંત ત્વરિત ગતિએ
ઝેંચકાયો છે. છેલ્લે ચમત્કૃતિ સાધવાની રીત તદ્દન
ત્રી છે. પીળા રણતું વાસ્તવ, ગુલમહોરના સ્પર્શની
ઠંખના અને આ બંનેમાં કેટલું આંતરખળ છે તે
હું ખુદ વસંતપંચમીના સાક્ષાત્કારમાં પરિણમે છે.
એત્રો પાસેથી પણ કેવું કામ લેવાયું છે તે એમનાં
બા અને અન્ય કાવ્યોમાં દેખાય છે. કવિતા લાઘવની
કલા છે, પ્રાસ કે અનુપ્રાસની તરખટમાં ગિલકુલ
પડ્યા સિવાય પણ અનુભૂતિનો સ્પર્શ આપી
શકાયો છે.

આધુનિક જીવનરીતિનો બધો પરિવેશ હાથવગો
કર્યા પછી પણ કવિ અટકી જાય છે ત્યારે મૌન
પાસેથી પણ કેવું કામ લેવાયું એથી આશ્ચર્યની
આનંદાભૂતિ શક્ય અને છે. 'પ્રવેશ'ની અંતિમ
રચનામાં :

જતાંય

મેં તો નીચે કોઈ ઝીલનાડું છે એમ સમજી
મારી સઘળી ક્ષણોના સૂરને ભેગા કર્યા
એક દિવસ બેઠું તો
મારી દૂખમાં
ધૂધવાટા કરતું કાવ્ય

પણ સઘળી ક્ષણોના સૂરને ભેગા કરવાની ક્રિયા કેવી
તો વેદનાજન્ય છે તે 'પ્રસંગ' આમ રજૂ થયો છે :

તીક્ષ્ણ ચપ્પુથી છેદાતાં ત્વચાનાં પડ
ટપકી ટપકી વહી આવતાં રક્તખિંદુઓ
લોહીહુણણ

જતાંય વેદના જીવવતો પ્રસંગ...
ચાચો, કાવ્યજન્યનો પ્રસંગ કીક ઊકલી ગયો !

કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા વિશે અનેક કવિઓએ
પદ્યોદ્દેશારો રજૂ કર્યા છે, એની વેદનાને પ્રસૂતિની
વેદના સાથે સરખાવી છે પણ અત્યારનો કવિ કાવ્ય-
જન્યના પ્રસંગને કેવી જુદી રીતે વ્યક્ત કરે છે તે
ઉપરના દાખલાથી જણાય છે. જે જીવનનો એને
અનુભવ છે તે જીવાતા જીવનના સંદર્ભને જ એ યોગ્ય
છે. પોતાના અનુભવની વાત પોતાના શબ્દોમાં કહે
છે. અભિવ્યક્તિની પ્રચલિત લઘુણોનો વિચ્છેદ એ
અત્યારની પ્રયોગલક્ષી કવિતાનું એક પ્રધાન લક્ષણ છે.

અનિશ્ચિત ગદ્યપદ્ધતિઓની વચ્ચે ગૂંથાતા
આવતા લય-ટુકડાઓ એક આગવી ભાત રચે છે.
છેલ્લા બેચાર વર્ષમાં પ્રગટ થયેલા સંગ્રહોમાં એનાં
અનેક ઉદાહરણો મળે છે. એવું જ પૌરાણિક
સંદર્ભના વિનિયોગનું છે. 'અરે, કોઈ તો' (સ્વ.
જગદીશ જોષી) રચનામાં નીચેની પદ્ધતિઓ આવે
છે :

નીચલે માળથી વ્યાસ યૂમ પાડે છે :
કાલિદાસ ! તુકારામ ! અલ્યા નરસિંહ ! અરે,
કોઈ તો

ઈલેક્ટ્રીશિયનને બોલાવો !'
બાજુવાળાં મીરાંબેન સ્વસ્થ અવાજે કહે છે :
'અરે, ગિરિધર ! સાંભળે છે કે,-
પહેલાં મીણખતી તો લાવ...'

આખા માળામાં ફૂઝ જતાં અંધારું થઈ ગયું
છે અને મીણખતીની શોધાશોધ ચાલે છે ! જીવાતા
જીવનની ઘટનામાંથી સર્વત્ર વ્યાપ્ત કારમા અંધકારની
વ્યંજના કવિએ કેવી માર્મિક રીતે સ્ફુટ કરી છે ! પહેલાં
દૂંડી વાર્તા અને નવલકથામાં દેખાતું આ વલણ
હવે આધુનિક કવિતામાં પણ સુપેરે વ્યક્ત થવા
લાગ્યું છે એનું જ આ એક ઉદાહરણ છે. આ
Mocking tone 'હું' xct-Life : સમય' એ
કાવ્યમાં સમયને ફેંક્યર થઈ ગયું છે અને પોતે

પ્લાસ્ટરમાં અને છેવટે સમય પ્લાસ્ટરમાં એવા વિચિત્ર વ્યત્યય દ્વારા આધુનિક જીવનના ખાલીપાને ધારદાર રીતે રજૂ કર્યો છે. (આવો અન્ય કાવ્યોમાં દેખાતો અત્રેજી શબ્દોનો વિપુલ વિનિયોગ જુદો ઉલ્લેખ માગી લે છે.)

છેલ્લી પચ્ચીસીમાં દુનિયાભરના કવિઓની કવિતામાં જે હતાશા, ભગ્નાશપણું અને નિઃસહાયતા જોવા મળે છે તે જ છેલ્લા દશકાના ગણનાપાત્ર ગુજરાતી કવિઓની રચનાઓમાં દેખાય છે. સાંપ્રત ચેતનાને વાચ્યા આપનારા કવિઓને અર્ધાંદસ કવિતાનું માધ્યમ ખૂબ અનુકૂળ આવેલું છે. કૃતક ગદ્ય કવિતાનો ધસમસતો પ્રવાહ આપણે છેલ્લાં વર્ષોમાં જોયો છે. દરેક જમાનમાં પ્રયોગશીલતાને નામે અધકચરી અને વિરૂપ વસ્તુઓના ફાલતી કચારેય પણ કમીના હોતી નથી. જીવનનું સ્વરૂપ, એના અનુભવો અને એ અનુભવોનો અભિવ્યક્તિ સાથેનો અનવય એ બાબત મહત્વની છે. અર્થદૃષ્ટિએ અસંગત એવી પંક્તિઓની ગોઠવણીથી કાવ્ય થતું નથી. પોતાના ‘રાઈટિંગ’ નિબંધમાં કબ્લુ. એચ. ઓડેન કહે છે : A poet has to woo, not only his own muse but also Dame philology, and, for the beginner, the latter is the more important.’ પદ્યને ‘મુક્ત’ રીતે પ્રયોજનારને તેણે રોમિન્સન કૂઝો સાથે સરખાવ્યો છે, જે વેરાન ટાપુ ઉપર રહ્યો રહ્યો રસોઈ, ઇસ્તરી અને કપડાંને રફ કરવાનું જાતે જ કરે છે ! અપવાદરૂપ કેસોમાં પરિણામ સાડું આવે છે, અન્યથા તો ગંદવાડ જ ! અર્ધાંદસ કવિતામાં લાભશંકર, રાધેશ્યામ, સિતાંશુ, વિપિન પરીખ, સુરેશ દલાલ, હરીન્દ્ર, જગદીશ, ચંદ્રકાન્ત, પન્ના વ. નોંધપાત્ર કરી શક્યાં છે અન્યથા અસંખ્ય ગદ્ય કથું પરિણામ નિપજાવી શક્યું નથી.

છેલ્લા દશકાની કવિતામાં ગઝલના સ્વરૂપમાં જે પરિવર્તન આવ્યું તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. પરંપરાગત ગઝલમાં આવતાં ‘સનમ’ અને ‘સાકી’થી કે નિશ્ચિત ‘રદીફ કાફિયા’થી વર્તમાન કવિ કંટાળી ગયો હતો. સાંપ્રતની સમસ્યા વ્યક્ત કરવા માટે તેણે ગઝલનો ઉપયોગ કર્યો. આ મુદ્દા પરત્વે ભગવતીકૃમાર આદિલ મનસુરી, હરીન્દ્ર દવે, ગિનુ મોદી અને મનહર મોદી ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે. ગઝલના સ્થિતિસ્થાપક સ્વરૂપમાં કેટલુંક પરિવર્તન લાવવાના પ્રયોગો થયા છે. ગઝલનો પ્રત્યેક રોર એ સ્વાયત્ત એકમ રૂપ હતો એને બદલે ભાર્મિકાવ્યની જેમ એની ભાવાભિવ્યક્તિને સળંગ સાધવાનો અને અર્થાનુસારી વિરામો યોજવાના પ્રયોગ આપણા સિદ્ધ ગઝલકારો અને નવોદિતોએ કર્યા છે. એનાં ઉદાહરણો ગઝલસંચય ‘નાખશિખ’માં એક સાથે સુલભ થશે. કચારેક રદીફ-કાફિયાને પણ તિલાંજલિ આપીને પણ ગઝલની આપોહવા અકબંધ જનજીવવાનો પ્રયત્ન ભગવતીકૃમાર શર્માએ કર્યો છે. ગઝલને ગીતના લયમાં ઢાળવાનો પ્રયત્ન મનમાં વસી શકે એવો નથી. જ્યંત પાઠકની ‘સાંજ’ રચના એનું ઉદાહરણ છે. ગઝલ અને સોનેટને સેળભેળ કરી નાખવાનો પ્રયોગ માધવ રામાનુજે ‘એક એવું ધર મળે આ વિશ્વમાંથી આરંભાતી ‘અમે ઇચ્છ્યું એવું’ એ રચનામાં કર્યો છે. ‘છેલ્લી એ પંક્તિના યુગ્મમાં સોનેટની ચોટ કુશળતાપૂર્વક લાવી શકાઈ છે અને છતાં સમગ્ર પરિવેશ ગઝલનો જાળવ્યો છે ! આ એક પ્રાણવાન પ્રયોગ છે. હાઈકુ-ગઝલનો પ્રયોગ મનોજ ખંડેરિયાએ ‘નેવાં’માં કર્યો છે, પણ એ નથી રહેતું હાઈકુ કે નથી થતી ગઝલ ! ફારસી શબ્દોનું ભારોભાર ભરમારવાળી પહેલાંની લાપા અને આજન સાદી, સંસ્કૃતિની છાંટવાળી અને કચારેક બોલચાલનું જિગિઓનો સફળ વિનિયોગ કરતી ભાતીગળ લાપ વચ્ચેનો ફેર તરત ધ્યાનમાં આવશે. ગઝલ પરત્વે

પ્રયોગ ખાતર પ્રયોગના દાસ્યથી ચેતવા જેવું પણ ખરું. તા. ૧૬-૫-૭૭ થી ૧૬-૫-૭૮ સુધીના એક વર્ષમાં રચાયેલી ચિત્ર મોદીની બે ડઝન ગઝલોનો નાનકડો સંગ્રહ 'ઇર્શાદાખાદ' હમણાં મારા હાથમાં આવ્યો. એમાં કેટલીક દિલ્લચરપ ગઝલો પરંપરા અને પ્રયોગનો સુંદર સુમેળ સાધે છે. થોડી પંક્તિઓ જોઈએ :

આપણે પળની પળોજણ દરવખત કરવી પડે
તૂટતી દીવાલને પણ ખડંબી ભરવી પડે
કેંક ના સમગ્રય એવું શું હશે ઇર્શાદમાં ?
દરવખત એકાદ નકશાની નદી તરવો પડે !

*

મન તને 'ઇર્શાદ' કહેવાની જરૂરત ક્યાં હતી ?
શબ્દની સંગત પછી પણ પાણીપોચું થાય છે ?

*

લાગણીના દેશમાં 'ઇર્શાદ' ક્યાં નિર્દોષ છે ?
કાંચળીને સાપ ગણવાનો યુનો જાહેર છે !

*

આમ તો પર્યાપ્ત છે બે આંખનો વિસ્તાર પણ
પૂર આવેલી નદીને પટ ધણે નાનો પડ્યો !

ગઝલનું ૩૫ પણ સર્જકોને નાનું પડે અને એમાં
અવનવા પ્રયોગો થતા રહે એમ ઇચ્છીએ. *

સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતપ્રચુર ભાષાનો કાવ્યમય ઉપયોગ કરનાર કવિ રાજેન્દ્ર શાહ બોલચાલની ભાષાને ક્ષમતાપૂર્વક ઉપયોગ કેવી ભાવાભિવ્યક્તિ સાધે છે તે એમના 'વાચાળ' કાવ્યની નીચેની પંક્તિઓમાં દેખાય છે :-

જેની તેની સંગ બોલું ન, તેથી વાચાળ
હું ન કંઈ કમ
મને મારા જ તે સમ,

છેડા વિનાની જ્યાં વાત છેડું હું ઉલ્લસી
મંદ મીઠું હસી
અંતરંગ ઉચ્ચર્યું કે 'લવારો આ ટાળ.'

ઉમાશંકર-સુન્દરમ્ની કવિતામાં અને ખાસ કરીને મનસુખલાલ ઝવેરીના કાવ્યસંગ્રહ 'સૂમે યોગાયો'માં રમતિયાળ ભાવોની એવી જ રમતિયાળ ભાષામાં થયેલી અભિવ્યક્તિ ધ્યાન ખેંચે છે. છેલ્લા દશકામાં ભાષાનો આગો સ્તર અદલાયો છે.

અંગ્રેજી શબ્દો અને પંક્તિપંડો જેમ ને તેમ અછાંદસ રચનાઓમાં ગોઠવાઈ ગયેલા જણાય છે. વિપિન પરીખ જેવા તો કાવ્યનાં શીર્ષિકા પણ અંગ્રેજીમાં આપે છે (Insomnia, Distance, Decoration વગેરે). સાંપ્રત જીવન અને જીવનનો વ્યવહાર જે બોલચાલની ભાષામાં થાય છે એના વિનિયોગમાં એ પ્રકારનાં અંગ્રેજી વાક્યો નિર્વાહ ગણવાં જોઈએ. પન્ના નાયકે એક કાવ્યમાં 'Concentration camp'નો પ્રયોગ કર્યો છે. અહીં રાજકીય કેદીઓની જાવણી કે એવો પ્રયોગ ખરોખર ન લાગત. (વિસ્મરણનો concentration camp એમ કહેવામાં કેટલું ઔચિત્ય એ પ્રશ્ન તો છે જ, પણ ધકેલી દેવાની ક્રિયા સાથે એનો મેળ બેસે છે) પરંતુ 'ફરીથી Tropical'માં Contro- lled હવા' કે 'વાતાવરણ ફરીથી Tropical' એમ કહેવામાં કેશો વિશેષ અર્થબોધ થતો નથી. જીજ્ઞાસુકાંક્ષથી કામ ચાલી શક્યું હોત. કવિતામાં એક પણ શબ્દ ફેશન ખાતર આવવો ન જોઈએ.

છેલ્લા દાયકામાં ગ્રામીણી કાવ્યપ્રકાર હાઈકુનો પણ જીવાળ આવ્યો. પણ સોનેટના આગમન ટાળે થયું હતું તેવું હાઈકુમાં પણ થયું અને કૃતક સામાન્ય રચનાઓ થવા લાગી. અન્યથા સારી રચનાઓ આપનાર આ દશકાના એક નોંધપાત્ર કવિ વિપિન પરીખે 'આશંકા'માં આ હાઈકુ સંગ્રહ્યું છે :

મંદિર ખૂલાર
લિહ્યુક, ભીતર હું;
ફર્ક આટલો ?

અહીં હાઈકુ વાચ્યાર્થથી આગળ ધપતું નથી. આવી રચનાઓ મૂળ જાપાની પ્રકારથી કેટલી બધી દૂર રહી જાય છે !

ચિતનના ભારણ વિનાની પાણીના રેલાની જેમ બીતરી સંવેદનાને અભિવ્યક્તિ આપતી એકસ્ટસીઝના પ્રયોગો કવિ ઉશનસે ક્યાં છે.

આ પૂરા થતા આવતા આઠમા દશકાની કવિતામાં દેખાતાં વલણોનાં કેટલાંક ઇંગિતો રજૂ કર્યા પછી એક બાબત તરફ ધ્યાન દોરવું ઉચિત સમજીયું છે. પરંપરા સાથેનો વિચ્છેદ શુજરાતી કવિતાના વિકાસ તત્ત્વોનો જોતાં અનિવાર્ય જેવો છે. પરંતુ એની અવેજમાં જે વસ્તુ આપણને મળે છે એની અસલિયતની ચિકિત્સા એ વિવેચનનું એક કર્તવ્ય અને જવાબદારી છે. અત્યારે મોટાભાગની

કવિતા દેખાદેખીથી અને ફેશનપરસ્તીની રીતે લખાતી જેવા મળે છે. અનુભૂતિનું મધ્ય ગ્રોહ્યું થયું છે અને માત્ર રૂપવિધાનનો મહિમા કરવા પાછળ કવિતાએ દોટ મૂકી છે. સાહિત્યે લોકપ્રિય થવું જોઈએ એવા કોઈ અભિગ્રહથી નહિ, પણ કવિતા વિદ્યુત્ત્વ ભાવકોને સંતર્પી ન શકે એવી પરિસ્થિતિ તો ઇષ્ટ ન જ ગણાય. માત્ર શબ્દરમત કે ભૌમિકતિક તરેહ એ કવિતા નથી એ વાતનું સ્મરણ કરાવવું પડે એ દુઃખદ છે. એકનાં એક કલ્પનો કે શબ્દચૂમખાં વાપરવાથી કવિતા પ્રયોગશીલ થઈ ગઈ એવા ભ્રાન્ત વલણોમાંથી જેટલું વહેલું નીકળી શકાય એટલું કવિતાના લાભમાં છે. કવિતામાં કવિઓ શબ્દનો મહિમા કરે છે પણ તેમનો શબ્દ ક્યાંથી આવે છે, એની ગંગોત્રી શી છે એનો વિચાર કરવા જેવો છે. શબ્દની પાછળ સ્વકીય અનુભૂતિનું બળ નહિ હોય તો એ ઉછીનો લીધેલો શબ્દ કેટલું કામ આપવાનો ?

અનુસંધાન] યોગ - પ્રયોગ [૫. ૨૪૪

કોઈ પણ સંકેતપદ્ધતિ, પછી તે વ્યવહારુ ભાષા-ભૂમિકાની હોય કે સાહિત્યિક ભાષાભૂમિકાની હોય, એક તંત્ર છે, એક પદ્ધતિ (system) છે. એ સ્વયંપર્યાપ્ત અખિલાઈનો, પારસ્પરિક ભાવે એકમોના રૂપાન્તરણનો તથા સ્વ-નિયંત્રણ વડે સ્વ-નિર્દેશક બની રહેવાનો એમ ત્રિવિધ લક્ષણ વિશેષોવાળો એક નોંધપાત્ર વ્યાપાર છે. પ્રકાર, આકાર અને સંરચનાના સંકુલ સમવાયને રૂપે કોઈપણ સાહિત્યકૃતિ એક રૂઢિ છે — સાહિત્ય માત્ર એ અર્થમાં હમેશાં રૂઢ હોય છે. એ રૂઢિ તોડવાનો અધિકાર માત્ર તેના જાણતરફને જ હોઈ શકે, એ સમજાય તેવું છે.

આધુનિક સાહિત્યયુગો જે જે ભાષામાં એકા, આપણે ત્યાં પણ, ત્યાં ત્યાં આ રૂઢિઓની સામે પ્રયોગોનાં ખૂનખાર જુદાં ખેલાયાં છે. સાહિત્ય ભાષાને પાછે પગે વસ્તુઓ અને છેલ્લે મૌનની સીમાઓ લગી ખેંચી જવાનો પણ આધુનિકોએ ઘણી વાર અતિચાર આદર્યો છે. અને ત્યારે ભારે અધાધૂંધીના સમયો આવ્યા છે. આપણે એવા સમયમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ જો આપણી પ્રતીતિ હોય, તો આપણું કામ અનેકશઃ વિસ્તરનારાં શોધ-સંશોધન અને અધ્યયનનું બની રહે છે. એ દિશામાં પ્રયોગોને લગીરેય અવકાશ નથી — તો શું સાચો વિવેચન-યોગ ખેસે તેની કશી રાહ પણ જોઈ રહેવાય ?

ગદ્યકાવ્ય

ધીરુ પરીખ

ઈસુનું ૧૮૯૮નું વર્ષ ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું સીમાચિહ્ન છે. એ વર્ષે ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં અભિવ્યક્તિના માધ્યમની નૂતનતાની દૃષ્ટિએ નાનાલાલની અને ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યની અ-પૂર્વ કૃતિ 'વસન્તોત્સવ' 'જ્ઞાનસુધા' નામક સામયિકમાં તેના માર્ચથી ડિસેમ્બર સુધીના અંકોમાં પ્રકટ થઈ હતી. એ જ વર્ષે પ્રસ્તુત કૃતિની ૧૦૦ પ્રત છૂટી પણ પ્રકટ કરાઈ હતી. એક તરફથી કવિ કાન્ત અને કવિપ્રશંસક રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ 'વસન્તોત્સવ'નું ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું હતું, તો બીજી તરફથી નરસિંહરાવ, રમણભાઈ નીલકંઠ આદિએ ઊહાપોહ પણ મચાવ્યો હતો. ગદ્યકાવ્ય વિશે પૃચ્છા કરતા શ્રી ઠાકોરલાલ હરિલાલ દેસાઈના તા. ૨૩મી ઓક્ટોબર, ૧૯૦૦ના પત્રના જવાબમાં નરસિંહરાવે તા. ૨૮મી ઓક્ટોબરે લખ્યું હતું :

" 'વસન્તોત્સવ'માં રહેલા કવિતાતત્ત્વની હું અવશ્ય પ્રશંસા કરું છું. પણ તેનો અર્થ એમ નથી કે તેને હું કાવ્ય, એટલે કે કવિતાકલાની એક કૃતિ ગણું છું."

નાનાલાલની આ અ-પૂર્વ કૃતિ 'વસન્તોત્સવ'માં કવિતાતત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ એને કાવ્યકૃતિ ન ગણવામાં નરસિંહરાવની આડે શું આવ્યું હતું ? આ પ્રશ્નનો એમણે જ ૧૮૯૯માં 'જ્ઞાનસુધા'ના અંકમાં 'વસન્તોત્સવ' ઉપર ચર્ચા કરતા પોતાના લેખમાં અતિવિસ્તાર અને પુનરુક્તિથી જવાબ આપ્યો હતો. એમના સુદીર્ઘ લેખનો સારમાત્ર તે 'વસન્તોત્સવ'માં અપનાવાયેલું અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ

'ડોલનશૈલી' કાવ્યોચિત માધ્યમ નથી. આ સારનો ય સાર તે 'ડોલનશૈલી' એક પ્રકારનું ગદ્ય જ છે. અને કવિતા ગદ્યમાં સંલવી શકે નહિ. આ અભિપ્રાયની વિચિત્રતા તો હજુ હવે આવે છે. રણજિતરામ વાવાભાઈએ ૧૯૦૧ના ફેબ્રુઆરીની ૧૮મીએ 'ગદ્યકાવ્ય હોઈ શકે કે નહી' એ કેન્દ્રવર્તી પૃચ્છાવાળો પત્ર નરસિંહરાવને લખ્યો હતો તેનો જવાબ એ જ વર્ષના માર્ચની ૩૦-૩૧મીના પત્રથી આપતાં નરસિંહરાવે સ્પષ્ટતયા વિરોધી વિધાનો કર્યા હતાં તે આ પ્રમાણે હતાં :

" 'ગદ્યકાવ્ય' વાસ્તવિક રીતે સંલવતું જ નથી." અને પછી આગળ પર જણાવે છે : 'કોઈ સમર્થ કલાવિધાયક નીકળે તો તે ગદ્યકાવ્યની રચના કરી શકે.' આમ, એક તરફથી ગદ્યકાવ્યનો અસ્વીકાર તો બીજી તરફથી સમર્થ પ્રતિભાની અપેક્ષાએ સ્વીકાર ! આ પ્રકારની મનોદશામાંથી 'વસન્તોત્સવ' જેવું ગદ્યકાવ્ય પ્રકટ થયે આજ ૧૯૭૮માં પૂરાં એંશી વર્ષ પછી અને નરસિંહરાવનું પૂર્વોક્ત માનસ પ્રકટ થયે પૂરાં ૭૮ વર્ષ પછી પણ હજુ જૂની-નવી પેઢીના ઘણા મહાનુભાવો મુકત થયા નથી ત્યારે અને છેલ્લા દોઢેક દાયકાથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્યકાવ્યોનો એક જળરો જુવાળ આવ્યો છે ત્યારે એ વિષે ચિંતન કરવું ઉપકારક જ નહિ, અનિવાર્ય પણ બને છે.

આમ, ગદ્યકાવ્યની પ્રાથમિક ચર્ચા, ઉપર જોયું તેમ, ઇસુની ૧૯મી સદીના અંત ભાગે આપણે ત્યાં શરૂ થઈ ગઈ હતી. પણ ગદ્યકાવ્યનો ત્યાં અસ્વીકાર થયેલો જોવા મળે છે. કારણ બહુ સ્પષ્ટ હતું કે સદીઓથી કાવ્ય-રચવાની પ્રવૃત્તિ પદના માધ્યમમાં થયેલી

એટલે કાવ્ય પદ્યમાં જ સંભવી શકે એવી એકાંગી સમજ દટમૂલ થઈ ગયેલી એ પૂર્વગ્રહપીડિત માનસે જ ગદ્યમાં કાવ્યની શક્યતાનો ધરાર ઇન્કાર કરેલો. આમ છતાંય એ રસિકજનોની કવિતાનિષ્ઠા એવી તો ખરી જ કે એમણે કવિતા તત્ત્વનો તો સ્વીકાર કર્યો. એટલે ગદ્યના માધ્યમમાં પ્રકટેલું એ કવિતા તત્ત્વ તો કેમ જ નતું કરી શકાય ? આથી એનો સ્વીકાર ‘ડોલનશૈલી’, ‘અપદ્યાગદ્ય’, ‘રાગયુક્ત ગદ્ય’, ‘સાન્દોલ ગદ્ય’, ‘અછાંદસ’ વગેરે શબ્દોથી થયો. આમાં ‘રાગ-યુક્ત ગદ્ય’ અને ‘સાન્દોલ ગદ્ય’ શબ્દોમાં કૃતિ ગદ્યમાં હોવાનો છોછ જ પ્રકટ થઈ રહે છે. ‘અપદ્યાગદ્ય’ તો નર્થે વાસ્તવથી વેગળો જ શબ્દ છે. વાણીનું સ્વરૂપ કાં તો પદ્યમય હોય કાં તો ગદ્યમય હોય. પણ આ ‘અપદ્ય’ અને ‘અગદ્ય’ એવા એવડા નિષેધ-વાળું અસ્તિત્વ તે કયું ? ‘અછાંદસ’ જેવો ભારે અસ્તિત્વમાં આવેલો શબ્દ અત્યારે વધુ પ્રચાર પામ્યો છે તેમાં પણ સર્જક-વિવેચકની વિશિષ્ટ મનઃસ્થિતિ જ આગળ તરી આવે છે. પદ્યમાં જ કવિતા હોય, એટલે કે કવિતા બરાબર પદ્ય, એવું આ માનસિક વલણ આ ‘અછાંદસ’ શબ્દની પ્રયોજના પાછળ અસંપ્રજાતપણે કામ કરી પણ રહ્યું હોય, કારણ કે છાંદસ રચનાઓમાં જ કવિતા જોવા-જાણવા ટેવાએથી દષ્ટિ-શુદ્ધિ ‘અછાંદસ’ જેવા અભાવાત્મક શબ્દમાં પણ ‘છાંદસ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરી લઈ અસંપ્રજાતપણે જ પૂર્વોક્ત પૂર્વ-ગ્રહને પોષી રહી હોય તેમ પણ અને. તો ખુદ નાનાલાલને પણ પોતાના એ ગદ્ય માટે ‘ડોલન’ શબ્દ પ્રયોજવાની શી જરૂરિયાત હશે તેનો વિચાર કરતાં તત્કાલીન સાહિત્યિક આગેાહવાનું નડતર પણ કંઈક અંશે કામ કરી ગયું હોય એવી શક્યતા નકારવાને કોઈ ખાસ કારણ મળશે નહિ. કવિચિત્તમાં ઊંડે ઊંડે એવી લાગણી પ્રવર્તતી પણ હોય કે જો એને ગદ્ય જ કહેવામાં આવશે તો તત્કાલીન પરિપ્રેક્ષ્યમાં કૃતિનો

કવિતામાંથી જ કદાચ કાંકરો નીકળી જાય ! એટલે ગદ્યકાવ્યને ખદલે ઉપર કહ્યા તેવા પ્રયોગોની પાછળ તત્કાલીન સાહિત્યિક પરિસ્થિતિથી આખર માનસ પણ અસંપ્રજાતપણે કામ કરી રહ્યું હશે એવો અંદેશો આજ આટલાં વર્ષ દૂર ખરયા પછી આવે તો તે સ-અર્થ અને સ-તર્ક છે.

આટલી ભૂમિકા બાદ એ સ્મરવું રહ્યું કે આપણા પૂર્વાચાર્યોએ કાવ્ય ગદ્ય અને પદ્ય બંનેમાં સંભવી શકે એટલું સ્વસ્થ સમજથી કહ્યું હતું. લગભગ ૧૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભામહી ‘કાવ્યાલકર’ નામક પોતાના ગ્રંથના પ્રથમ પરિચ્છેદના ૧૬મા શ્લોકમાં સ્પષ્ટતયા કહ્યું છે :

‘શબ્દાર્થો સહિતૌ કાવ્યં ગદ્યં પદ્યં ચ તદ્વિધા ।’
તો ૧૪મી સદીના મધ્ય ભાગે થઈ ગયેલા વિશ્વનાથે પોતાના ‘સાહિત્યદર્પણ’ નામક ગ્રંથમાં પ્રથમ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યં...’

અહીં રસાત્મક વાક્ય એ જ કાવ્ય છે એમ કહેવામાં એ વાક્ય પદ્યનું પણ હોય કે ગદ્યનું પણ હોય એમ વિવક્ષિત છે. તો વળી ૧૭મી સદીમાં થઈ ગયેલા પંડિત જગન્નાથે ‘રસગંગાધર’માં કહ્યું છે : ‘રમણીયાર્થ પ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્’. અહીં એઓ પણ ‘શબ્દ’ પર જ ભાર મૂકે છે, નહિ કે પદ્ય કે ગદ્ય પર. પણ કાવ્યની આમ ગદ્યદેહે ય સ્વીકૃતિ થઈ હોવા છતાંય બહુધા તેનો પ્રયોગ પદ્યમાં જ થયેલો જોવા મળે છે તેથી, આગળ કહી ગયો તેમ, એક એકાંગી સમજ પ્રચલનમાં આવી ગઈ કે કાવ્ય માત્ર પદ્યમાં જ હોઈ શકે. આ પરંપરાથી પેદ થયેલા પૂર્વગ્રહે ગદ્યમાં કાવ્યની સંભાવના પ્રત્યેન સમજનું ખારણું સખત રીતે બીડી દીધું. પરિણામ શું આવ્યું તેનાથી આપણે સહુ હવે સુન્નાત છીએ

જ્યારે પશ્ચિમમાં સમજની વધુ મોકળાશ જોવા મળે છે. ગદ્યકાવ્યનો ઉદ્ભવ ફ્રાન્સમાં થયો છે. ઈ. સ. ૧૮૫૫થી સો ગદ્યકાવ્યો લખવાનું સ્વપ્ન સેવનાર ચાર્લ્સ બોદલેર ૫૦ કાવ્યે જ અટકી ગયો અને જિંદગીનાં છેલ્લાં આરેક વર્ષમાં લખાએલાં આ ગદ્યકાવ્યો ઈ. સ. ૧૮૬૯માં ‘Petits Poemes en prose’ (Little Poems in prose) નામે મરણોત્તર સંગ્રહરૂપે પ્રકટ થયાં તે પૂર્વેથી ત્યાં ગદ્યકાવ્યના સર્જનની ભૂમિકા બંધાઈ ચૂકી હતી. બોદલેરમાં એનો સુભગ પરિપાક જોવા મળે છે. ત્યાં પણ આ ‘ગદ્યકાવ્ય’ શબ્દ પ્રયોજવાની એક ઐતિહાસિક અનિવાર્યતા હતી. ત્યાં ગદ્યકાવ્યના આરંભ પૂર્વે ચુસ્ત છંદોબદ્ધ માળખું પદ્યકારો માટે પ્રવર્તતું હતું. એ ચુસ્તતામાંથી મુક્ત મેળવવા પ્રતિભાશાળી સર્જકોએ ગદ્યમાં કાવ્ય સર્જવાનો પ્રત્યાગ્રહી માર્ગ અખત્યાર કર્યો હતો. આમ, જે કાવ્ય ગદ્યના માધ્યમમાં રચાયું તેનો કવિતા લેખે સ્વીકાર કરાવવાવા (કારણ કે પરંપરાથી તો પદ્યમાં જ કાવ્યની સંભાવવાનો સ્વીકાર થયો હતો) ‘ગદ્યકાવ્ય’ એવો શબ્દપ્રયોગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો—આણ્યો. આમ, પદ્યના વિરોધમાં ગદ્ય શબ્દ પર ખાસ ભાર મુકાયો. અન્યથા કવિતા જે રચનામાં નિષ્પન્ન થઈ હોય તેને માટે ‘કાવ્ય’ સંજ્ઞા જ પર્યાપ્ત છે. આપણે ‘પદ્યકાવ્ય’ એવો શબ્દપ્રયોગ કરતા નથી. તો પછી સામે છેડે જઈ ‘ગદ્યકાવ્ય’ શબ્દપ્રયોગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, અને છતાંય એ શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે અને છે તેની પાછળ માત્ર પદ્યમાં જ કવિતા હોઈ શકે એવી વિકૃત પૂર્વભૂમિકા જવાબદાર છે, અન્યથા તો ‘કાવ્ય’ સંજ્ઞા જ પર્યાપ્ત છે—પછી ભલે તે રચના પદ્યમાં હોય કે ગદ્યમાં. અને જ્યાં સુધી ઉપર-કથિત વિકૃત મનોદશા, પૂર્વગ્રહગ્રસિત પરિસ્થિતિ, ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી ‘ગદ્યકાવ્ય’ સંજ્ઞા પણ પ્રયોજની રહેશે.

ત્યાં પશ્ચિમમાં ‘ગદ્યકાવ્ય’ શબ્દ સમર્થ સર્જકો દ્વારા પ્રયોજાયો હતો. અહીં અર્વાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં ‘ગદ્યકાવ્ય’ શબ્દ વિવેચકો દ્વારા પ્રયોજાયો હતો. ત્યાં ‘ગદ્યકાવ્ય’ દ્વારા કવિતા ગદ્યમાં હોવાના સ્વીકારની ભૂમિકા હતી, અહીં તે શબ્દ અસ્વીકારની—તિરસ્કારની ભૂમિકાનો ખની રહ્યો. આથી જ ‘રાગયુક્ત ગદ્ય’ કે ‘સાન્દોહ ગદ્ય’ જેવા શબ્દોમાં ગદ્યની જ વિશેષતા પ્રકટ કરાઈ છે અને કવિતાની નહિ. આથી જ રચના ‘રાગયુક્ત’ પણ ‘ગદ્ય’માં છે, ‘સાન્દોહ’ પણ ‘ગદ્ય’માં છે એવી લક્ષણા પ્રકટી રહે છે અને ‘ગદ્ય’માં છે માટે ‘કાવ્ય’ નથી એવી વ્યંજના પ્રકટી રહે છે. આમ, આપણા વિવેચકોનાં ચિત્તનો કબજો કવિતા તત્ત્વ જેટલો લે તેના કરતાં કૃતિના માધ્યમે એમની સમજનો કબજો વધુ લઈ લીધો હતો. અને માધ્યમ (એટલે કે પદ્ય કે ગદ્ય) કે જે સાધન છે, સાધ્ય તો કવિતા છે તેના તરફ અસલ ઉપેક્ષા થઈ. પરિણામે કવિતા તત્ત્વનો એટલે કે સાધ્યની સિદ્ધિનો અંગે માધ્યમની એટલે કે પદ્ય કે ગદ્યની ચર્ચામાં જ અટવાઈ ગયો. આમ થવાની પાછળનું કારણ અત્યંત સ્પષ્ટ એવી સમજ પર પડેલો પૂર્વગ્રહનો પડદો. બાકી તો આ સમગ્ર વસ્તુને એક કાલ્પનિક ત્રિકોણની આકૃતિની મદદથી સરળતાથી ગ્રહી શકાય :

આ ત્રિકોણના પાયામાં એક છેડે પદ્ય છે અને બીજે છેડે ગદ્ય છે. ઉપરનું શિરોબિંદુ તો કવિતા છે. નીચેના પાયાના બંને છેડેથી નીકળતી રેખાની ગતિ ઉપર શિરોબિંદુ તરફ—કવિતા તરફ—છે. આમ, આ કાલ્પનિક ત્રિકોણ દર્શાવે છે તે પ્રમાણે પદ્ય અને ગદ્ય જ સામસામે છે. બાકી એ બંને દ્વારા સાધવાની તો કવિતા છે. પરિણામે જેમ પદ્ય અને કવિતાનો આપણે વિરોધ સ્વીકાર્યો નથી તેમ ગદ્ય અને કવિતાનો પણ વિરોધ સ્વીકારવાની જરૂર નથી. જેમ પદ્યના પણ વિવિધ પ્રકારો—છંદોલયો—આપણે

સહજ રીતે સ્વીકાર્યા છે તેમ ગદ્યના પણ વિવિધ પ્રકારો સ્વીકારવાની આપણી સમજ હોય તો ‘ડોલન-રૌલી’ કે ‘આઈન્દ્રસ’ જેવા બ્યર્થ શબ્દપ્રયોગો કરવાની જરૂર રહે નહિ. નાનાલાલના ‘વસંતોત્સવ’માં ગદ્ય-રૌલીનું જે ડોલન છે તે એક પ્રકારનું હોય તો અન્ય પ્રકારનું ડોલન ખીન્નની ગદ્યરૌલીમાં હોઈ શકે. શ્રી ધનજીભાઈ ફરીરભાઈએ ‘શ્રી કવિ અને ખ્રીસ્તી ધર્મ’ નામક પોતાના લેખમાં નાનાલાલની ગદ્યરૌલીમાં હિંદુ કાવ્યરૌલીના Parallelismની અસર દર્શાવતાં જણાવ્યું હતું :

‘...હિંદુ કવિતા વિચારોની તાલબદ્ધતા અને વાક્યોની સમતોલતા ઉપર આધાર રાખે છે. એ કે વધારે લીટીઓનાં શબ્દ અને વસ્તુનાં યુક્તિસર સંબંધ અને સમતોલન આવવાં જોઈએ. એને Parallelism કહે છે. ...કવિનાં લખાણ આવાં Parallelism-થી ભરપૂર છે.’

આમ, ઉપર કથ્યું તે રીતિથી તેમજ વ્યુતક્રમો અને પ્રાસાનુપ્રાસથી નાનાલાલે પોતાના ગદ્યમાં એક વિશિષ્ટ ‘ડોલન’ આપ્યું. આ રીતિ ત્યારે નવી હતી. નાનાલાલે એ નવીન રીતિને ડોલનકેશી સગવી, પણ અતિ અલંકરણ અને વાગ્મિતાથી એમાંની કવિતાને ગૂંજાવી દીધી, અર્થબોધને પૂર્વોક્ત જગ્યામાં અટવાવી દીધો. આથી બળવન્તરાય ઠાકોરે પ્રવાહી પદ્યની દિશામાં જે સમ-અર્થ અને સ-અર્થ પુરુષાર્થ કર્યો તે રાહ ઠાકોરના સમકાલીનોએ અર્થબોધકતા પર લક્ષ કેન્દ્રિત કરી ઠીક ઠીક કામ કર્યું. પરિણામે નાનાલાલનો પદ્યમુક્તિનો પ્રયોગ ઠાકોરના મુક્ત પદ્યના પ્રયોગને મુકાબલે વહેલો અને ઝડપથી મંદ પડી ગયો. છતાંય કહેવું જોઈએ કે આ પ્રયોગની બાબતમાં પદ્યમુક્તિ અપનાવી નાનાલાલે ઠાકોરથી એક ડગલું આગળ ભર્યું હતું. ઠાકોરને સખ્યામાં નાનાલાલ કરતાં પુષ્કળ અને સત્ત્વમાં સખળ અનુયાયીઓ મળ્યા તેથી નાનાલાલશાઈ ગદ્યકાવ્યો કરતાં ઠાકોરશાઈ પ્રવાહી પદ્યમાં કાવ્યોનો

સુપાક જિત્યો. આમ છતાંય ઠાકોરશાઈ પથ અર્થગૌરવ માટે પ્રવાહી પદ્યોનો આખર જતાં તો મનોવ્યાયામ જ ગની ગયો. ત્યાં અર્થભારણમાં કવિતા અળપાઈ જવા લાગી. આ પરિસ્થિતિનો પ્રત્યાઘાત ૧૯૬૦ પછી સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાં પ્રકટ થયો.

હવે ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે ગદ્યકાવ્યનું ખીજું પ્રકરણ શરૂ થયું. નાનાલાલે જે ડોલનનો ઉપયોગ ગદ્યમ કર્યો તે અંગ્રેજ બ્લૅન્ક વર્સના અનુકરણમાં નવીન પદ્યશોધના પરિણામરૂપ હતો. અલબત્ત, એ બ્લૅન્ક વર્સના એમના શાસ્ત્રીય અભ્યાસને અભાવે એમણે ગુજરાતી કવિતાને પદ્યક્ષેત્રમાંથી અનાયાસ જ ગદ્ય એકમાં લાવી મૂકી, અને સહુને ચોંકાવી દીધાં! પણ ૧૯૬૦ પછીનું આપણું ગદ્યકાવ્ય ઠોઈ નૂતન ઇર્દન શોધના પ્રયાસનું પરિણામ નથી. એ સ્પષ્ટતા અંગ્રેજ ગદ્યકાવ્યની ધારીનું છે. એના પર આંગ્રસ કદપનવા અને પ્રતીકવાદની પૂરેપૂરી અસર છે. આજનું ગદ્યકાવ્ય ઓછા વ્યુતક્રમો પ્રયોજે છે અને બોલચાલની અવ નવીન લક્ષણોના ઉપયોગથી વિચાર અને ભાવના આંદલોનો ડોલન-rhythm-સાકાર કરવા મથે છે. નાનાલાલના ડોલન કરતાં આ ડોલન ભુદુ પડે છે. પણ ત્યારે જેમ નાનાલાલ અને તેમના અનુયાયીઓમાં વાગ્મિતા અને અલંકારાધિક્યમાં કવિત ક્યડાઈ જતી હતી તેમ અત્યારે કલ્પનો-images-ના ખડકલા અને રૂપકોના હારડામાં કવિતા મચડાઈ જતી જેવા મળે છે તેને ઉગારવાનો આજના ગદ્યકાવ્ય સામે મોટો પડકાર છે.

અહીં એક ખીજા વાત પણ નોંધવી ધટે છે. ગદ્યકાવ્ય મુદ્રિત પૃષ્ઠ પર ડાખી તરફથી જમણી તરફ માહિતીપ્રદ ગદ્યના પરિચ્છેદોની લીટીઓની જેમ લીટીઓ પાડીને લખાયું હોય તો જ તે ગદ્યકાવ્ય એવી દરચણપમૂલક ભૂજ હવે તો આપણે નહિ જ કરીએ. ગદ્યકાવ્યમાં પંક્તિ વિભાજન કવિ પોતાની વિચાર-ભાવાભિવ્યક્તિની અનુસૂત લયાનુ

સારી જરૂરિયાત પ્રમાણે કરતો હોય છે. આથી પંક્તિની લંબાઈ નાની મોટી સર્જવાનો પૂરતો સંભવ છે અને એને પરિણામે પદાકૃત કાવ્યકૃતિ જેવો દશ્ય-આકાર ઊભો થાય છે. આને પદ અને છંદના અસંપ્રસાત સાહચર્યથી ‘અછાંદસ’ તરીકે બિનજરૂરી રીતે ઓળખાવવાનું પણ કોઈને હીક લાગ્યું હોય તો ભલે હોય. પણ એ ગદ્ય જ છે. લખાણની આ પદ્ધતિની વિડંબના કરતા રામનારાયણ પાઠકે એમના ‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય’ નામક ગ્રંથમાંના ત્રીજા વ્યાખ્યાનમાં નાનાલાલની ‘ડોલનરૌલી’ દ્વયે સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ પહેલાના ૧૯મા પ્રકરણના એક પરિચ્છેદના અંશનું આ પ્રમાણે પુનર્લેખન આપ્યું છે :

‘આખો ઉધારી છતાં

દષ્ટિક્રિયા વિરામ પાતી હોય—

નિશો રહ્યો હોય—

તેમ ભાતભાતનાં લીલાં પીળાં દેખાવા માંડ્યાં.

તમ્મર રહી હોય—

તેમ આખી મેડી નજર આગળ ગોળ ફરવા—

તરવા માંડી

અને સામી બીંત પળવાર હીંચકા ખાતી લાગી,

પળવાર સમુદ્રમાં હોય તેમ

જીંચી નીચી થતી ભાસી,

અને પળવાર કંપતા દર્પણમાં દેખાતી હોય તેમ

ન્હાની મોટી થતી લાગી.’

આ ઉદાહરણ હજુ આગળ લંબાય છે. પણ અત્ર મારા ઉદ્દિષ્ટ હેતુ માટે આટલું અલભ. નાનાલાલે ‘વસન્તોત્સવ’માં જે રીતે ગદ્યના પંક્તિખંડો પાડ્યા છે તેથી તે ગદ્ય મટી જતું નથી તેમ દર્શાવવા ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં નવલકથાના એક પરિચ્છેદને નાનાલાલીય રીતે વિભક્ત કરી આપ્યો છે. પણ આમાં તો નાનાલાલનું કાવ્ય ગદ્યમાં જ છે એ સ્પષ્ટ વાતને

આટલા પુરુષાર્થપૂર્વક પુરવાર કરવા જતાં ‘સરસ્વતી-ચંદ્ર’નું પ્રસ્તુત ઉદાહરણ માત્ર ગદ્ય જ રહે છે તે તે કાવ્ય બનતું નથી જ્યારે નાનાલાલમાં એ ગદ્યનું માધ્યમ કવિતા પ્રકટાવીને રહે છે, એટલે કે ગદ્યકાવ્ય બની રહે છે તે જ પુરવાર થાય છે. આથી ઊલટું પુરવાર તો એ થયું કે ગદ્યને નાનીમોટી લંબાઈની લીટીઓમાં રજૂ કરવાથી પદદેહી કાવ્યકૃતિનો દશ્યાભાસ ઊભો કરી શકાય પણ કાવ્ય નહિ. અને આમ ઉપરના ઉદાહરણથી ‘વસન્તોત્સવ’ અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો ભેદ જ વધુ તો ઊપસી આવ્યો. આથી આજે ગદ્યકાવ્ય સર્જી રહેલા કવિ સમક્ષ પદદેહી કાવ્યકૃતિના દશ્યાભાસી સર્જનના વલણથી સાવધ અને સભાન રહી કવિત સિદ્ધિની આવશ્યકતા અનુસાર પંક્તિખંડનની અને ખંડનની જવાબદારી આવીને ઊભી રહે છે. ગદ્યકાવ્યને પંક્તિઓમાં આડેધડ વિભાજવાથી આભાસી આકાર ઊભો થઈ શકે પણ કવિતા સિદ્ધ કરવી એ બીજી જ વાત છે.

વળી, આ તબક્કે બીજી પણ એક-એ બાબતો નોંધવી આવશ્યક ગણું છું. ધણી વાર એવો પ્રશ્ન પુછાતો સાંભળ્યો છે કે ગદ્યકાવ્યનાં લક્ષણ શાં ? જ્યારે આ પ્રશ્ન સાંભળવાનો આવે છે ત્યારે પ્રાત્રિકની કેટલીક ગેરસમજ વિશે માત્ર આશ્ચર્ય થાય છે. લક્ષણો કોઈ સ્વરૂપનાં આપી શકાય, અને ગદ્યકાવ્ય કોઈ વિશેષ કવિતા સ્વરૂપ નથી. સોનેટનાં લક્ષણ હોઈ શકે, મહાકાવ્યનાં લક્ષણ આપી શકાય, ખંડકાવ્યનાં લક્ષણની વાત કરી શકાય, કારણ તે કવિતાના સ્વરૂપવિશેષો—forms—છે. ગદ્યકાવ્ય આવું કોઈ સ્વરૂપ—form—નથી. એ એક માધ્યમ છે. ‘ગદ્યકાવ્ય’ શબ્દમાં કાવ્યકૃતિના માધ્યમ પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. બાકી કવિતાની જે સૂક્ષ્મ જરૂરિયાતો સર્વત્ર વિવક્ષિત હોય તે અહીં પણ વિવક્ષિત છે. બાકી તો ગદ્યકાવ્ય એક પ્રકારનું ઊર્મિકાવ્ય

જ છે. આથી એની લંબાઈ પણ મર્યાદિત જ રહેવાની. આ વસ્તુને પારખી જઈને જ બોદલેરના કાવ્યસંગ્રહને 'Petits Poemes en prose' (Little poems in prose) શીર્ષક અપાયું છે. 'Princeton encyclopedia of poetry and poetics'માં ગદ્યકાવ્યની લંબાઈ વિશે આ પ્રમાણે વર્ણન આવે છે : 'Its length, generally, is from half a page (one or two paragraphs) to three or four pages, i.e., that of the average lyrical poem.' આ રીતે ગદ્યકાવ્ય મોટેભાગે petits-ફ્રંકાં-હોય છે.

આપણે ત્યાં આજે ગદ્યકાવ્યોનો થોડાંક ફાલ ઊતરે છે ત્યારે, ૧૯૫૨માં પ્રકટ થયેલા એડમન્ડ

વિલ્સનના પુસ્તક 'ધ ટ્રિપલ થિંકર્સ'માં 'ઈઝ વર્સ અ ડાઈંગ ટેકનિક ?' નામક નિબંધમાં એ કાળે આંગ્રે કવિતાસાહિત્યમાં પદના માધ્યમની જે ઉપેક્ષા થતી હતી તે વિષે પ્રસ્તુત પ્રશ્નાર્થ શીર્ષકથી માધ્યમની નહિ પણ કવિતાની જ જિંકર કરાઈ છે તેમ અત્યારે આપણને પણ આપણે ત્યાં અલ્પ પ્રમાણમાં પદબદ્ધ રચનાઓ પ્રકટ થતી જોતાં 'પદ અસ્ત પામતી ટેકનિક તો નથી ને ?' એવો પ્રશ્ન થાય તો ય સર્જતાં ગદ્યકાવ્યો દ્વારા આપણે સૌ—સર્જકો અને ભાવકો—સાચી કવિતાની જ જિંકર કરીશું તો ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યની આવતી કાલ પર પછીની કાલ મગરબ બની શકશે એવું વાતાવરણ આજ ઉપસ્થિત કરી શકાશે.

પિનાકિન્ ઠાકોર

*

આ જ શાં કારણ હશે ?
 એ જ શું કારણ હશે !
 આ જ યોગસ રણ હશે ?
 એ જ ખસ કારણ હશે !
 આટલો ફફડાટ શાં કારણ હશે ?
 એટલો ફફડાટ શું કારણ હશે !
 અશ્રુઓ ઉંડાં ઝરેલાં એ જ શાં કારણ હશે ?
 બે તૂટેલાં દિલ તિરાડે એ જ શું કારણ હશે !
 નેન આ સપનાં સમજતાં શૂન્યતાથી એ જ શાં તારણ હશે ?
 ધૂળમાં રોળાઈ જઈ નાખૂદ થઈ જવાનું રહ્યું તે એ જ શું કારણ હશે !
 સાથે ભરીશું પાય સાથે શ્વાસ શ્વસશું જિન્દગીના
 મોમ લગ શું એ જ સંભારણ હશે !
 આ જીવને ખીલો થયેલો જન્મ ને સંગાથ ને એ
 શ્વાસ એનું એ જ શું કારણ હશે ?
 દર્દનાં ખસ દર્દ કેવલ એ જ શાં મારણ હશે ?
 દર્દના ઉપચાર દર્દનું એ જ શું કારણ હશે !
 આ જ શાં કારણ હશે !
 એ જ શું કારણ હશે !

પોપટ

પોપટ મૃગસરવરની પાળે
પોપટ કલ્પ(ન)તરુની ડાળે
મનથી મહંમહ મોસમ ગાળે
પોપટ મઝા કરે.

તપસી જલ તીરે ય પિયાસી,
ફળ લેલુંખ અને ઉપવાસી;
એનું આસન જ્યાં ત્યાં કાસી.
પોપટ મઝા કરે.

સરવર સૂતું શાન્ત વિકાલે,
આછી લહર ન એકે હાલે,
જેવું ભાગ્ય લખ્યું છે લાલે.
પોપટ મઝા કરે.

નલમાં ઝળકે નવલખ મોતી
એને અનિમિષ આંખ્યું નોતી.
વિરહી પોપટની હે તોતી!
પોપટ મઝા કરે.

ધારુ પરીખ

વેદનાનું આનંદગીત

એક ગળકાનો દરિયો ફૂડોળો વાયસળ
ગળકાનો દરિયો ફૂડોળો રે લોલ.
એમાં ઊછળતા લોઢને ધસારે કંધાયા છે
ફેફસાંલરેલ મારા શ્વાસ,
એમાં આંક્યો છે લાખલાખ સોણાની ભાતીગળ
ઓકળીનો સોનલ ઇતિહાસ;
જરા સાબદા રહીને તમે તરજો વાયસળ
આહોની ઊડતી છાંળો રે લોલ.
એના તળિયે જશે તો મોંઘાં પામશે ઘણેરાં
તૂટી આશાનાં છીપલચી મોતી,
એના તીરે ઊભીને તમે જોશે તમાશે તો
કોડકોડ ફીટોની ઘેઠી પનોતી;
આંચ ભરી દરિયો લે ઊડજો વાયસળ
(સૂકી) ડાળને ય વહાલમાં ઝબોળો રે લોલ.

ઈન્દુ પુવાર

*
ગીત

હું પાંચશેરિયો પહાડ બોલો ડેહુંક ડેહુંક
હું બબુડિયો છું બબાલ બોલો ડેહુંક ડેહુંક
હું કાળઝાળ ગમ્મતનો શુંબજ
ડેહુંક ડેહુંક શુંજું

અંતર મંતર જંતર જેવી ડોલ બનીને રૂબું
નદી વગરના વહાણની સાથે

તમ્મરિયો હું તાલ બોલો ડેહુંક ડેહુંક
હું પથ્થરિયો છું પ્રાણ બોલો ડેહુંક ડેહુંક
હું છછુંદરીનો છટો અક્ષર
છાવણિયોનું છોશું

સાત ધબાએ ફરફર થાતો નામ ફરફતું કોયું
ડમરુના ડુંગરિયા નાદે

ભમ્મરિયો હું ભાલ બોલો ડેહુંક ડેહુંક
હું બળી ગયેલું બાણ બોલો ડેહુંક ડેહુંક
બબાલની છે કમાલ ભઈઓ ડમક ડમ ડમ ડમક ડમ ડમ
ભીડી રહ્યો છે ગલાલ બઈઓ ડમક ડમ ડમ ડમક ડમ ડમ
ડેહુંકની છે ડાળ ભઈઓ ડમક ડમ ડમ ડમક ડમ ડમ
નાગણિયો છે કાળ બઈઓ ડમક ડમ ડમ ડમક ડમ ડમ
થન્નક લખુચક થન્નક લખુચક ડમક ડમ ડમ ડમક ડમ ડમ
ચૂપ થા બખુચક ચૂપ થા બખુચક ડમક ડમ ડમ ડમક ડમ ડમ
આ ભવાઈ ભોગળ બોલો બોલો ડેહુંક ડેહુંક
હું ડેહુંકિયો રમાલ બોલો ડેહુંક ડેહુંક
બોલો ડેહુંક ડેહુંક

કે બોલો

કે બોલો

કે બોલો

ભંધ ઉડાડાવરાવવી

લાંબી કે ટૂંકી હમણાંની જ કે સૂઈને ઊઠવા માગતા
ન ઊઠેલાની અવાજથી

છાતું છતું કરાવડાવરાવવું કે ચોર પકડાવરાવવો

ખખડાટ જેવા ને ધમકાવવા જેવા અવાજથી

સરાવરાવડાવવું શ્રાદ્ધ કે પાણી મંગાવડાવરાવવું માંદા

હોવા છતાંય ખૂમ જેવા અવાજથી

ચવડાવરાવવું ચેવડા જેવું દાંતમાં દાંત જેટલી ઝીણી

કચકચ કરતાં કરતાં અવાજથી

ઘંટડી વગડાવરાવવી

લાઇબ્રેરી વહેલી તકે ખંધ કરાવડાવરાવવાનું ફરમાન

થતાં કે અભણ્યાની પાસે જ અભણ્યાને ઘેર લઈ જતાં

વગડાવરાવવી ઘંટડી અવાજથી

કોલેજમાં કશાક અણુખનાવ ખનાવડાવરાવવાની

ઓચિત્તી ખિનાથી જાહેર કરાવડાવરાવવાનાં સૂચનો-આજ્ઞા

થતાં હસતાં હસતાં અવાજને ઓળખી દાઢી હસનારાઓના

યાદ કરાવડાવરાવવાનું છે પછી એમ યાદ રાખવા

મનમાં શબ્દથી ક્રિયાપદથી વાક્યથી કાવ્યથી વાતાવરણનું વર્ણન બોલી જઈ

પ્રવક્તાની જેમ એકવાર યાદ રાખી લેવું હસી લેવું મનમાં જ

છુપાઈ જવું સામે ઊભા હોવા છતાં ય મનમાં જ

ગણગણવાના અવાજથી

ફંકશન કરાવડાવરાવવું ખીનતા મંચ પર ખીનતા પૈસા પર

ખીનતા સ્થળે ત્રીનતા નામે ચોથાની કવિતાઓથી પાંચમાના

અવાજો અવાજ કરવા માટે અવાજથી બોલાવડાવરાવેલા

લોકો ખીન્ન જ કોઈ અવાજ કરવા આવેલા એની મેળે જ
તે પણ ખીન્ન જ ને બધું બને તે ત્રીજું જ કંઈક પરિણામ
ચોથું જ કંઈક આવે અવાજથી

વંચાવડાવરાવવા બાંધમાંથી ન બિઠવા માગતા મને કવિતા
પહેલે જ અવાજ મેં જે સાંભળ્યો તે એમ કહેતો હતો કે
કવિતા તમારી વાંચશે જ નહિ

તે કરાવડાવરાવેલો અવાજ નહિ જ હોય કેમ નહિ જ વળી
તાળીઓ ન પડી તે ન પડાવડાવરાવેલો અવાજ નહિ
કોઈ કાંઈ જ ન બોલ્યું તે ન બોલાવડાવરાવેલો અવાજ
નહિ જ હોય નહિ જ હોય વળી

કોઈએ પુરસ્કાર ન આપ્યો તે ન અપાવડાવ-
રાવેલો તો નહિ જ

કવિતા નહિ બોલેલો એ

સૂઈને બિઠવા માગતો ન બિઠેલો કે

બાંધમાંથી ન બિઠવા માગતો બિઠેલો હું જેને નાહક
ગણ્યો કવિ કેટલાકે તે ગણાવડાવરાવેલો તો નહિને?

ચોસેક મેકવાન
મિલચીમનીઓ.

મિ	જાણે સ્વખતનો ગર્ભ છિણાય
લ	મિ
ચી	લ
મ	ચી
ની	મ
ઓ	કેટકેટલું
ચિટકારે છે સવારે સવારે	ની ખાય અને મોટે પેટ ફુલાય
મિ	ઓ
લ મિ	મિ
ચી લ	લ
મ ચી	મિ ચી
ની મ	લ મ બનીને
ઓ આલની ભીની આંખોને છંટકારે	ચી ની જ
ઓ ચંદ્ર મહી લખકારે	મ ઓ ખા કોઈ ચિત્તમાં કોરતી
મિ	ની
લ	ઓ
ચી	ચકચક થઈને ઓ
મ ત	ટલ
ની હ	ફૂટતી
ઓ કાની આખુડે સમયને મારે	મિ
મિ	લ આં
લ	ચી ગ
મિલ ચીમનીઓની ચીસે તો સૂર્યમાં પડતી તડ	મ ખી
મ હ હ	મિ ની ઓ હા
ની લ લ સળગે,	લ ઓ પ ગું શહેર
ઓ બજતાં બિલ્લી બિલ્લી જેવું થાયે સઘળે	ચી ની ર
મિ	મ
લ હ	ની પચ્થર
ચીમનીઓ વામહીં તિણાય	ઓ તો યુગનું વાળી રટી છે વેર.

શાના તમે તે શબ્દના બંદા ?

શબ્દના બંદા, તમે તો
સાતમે પાતાળ ઊતરીને ચકાસી શબ્દને લઈ આવતા,
શિરાઓમાં તમારી લોહીના ટશિયા ફૂટે,
ઘોરી મગજની નસ તમારી જાય નિઓવાઈ,
એકાદ ત્યારે શબ્દ તમને ક્યાંકથી મળી જાય જો;
આટલા મંથન પછીથી મેળવેલું શબ્દમોતી—
તમને જ ભટકાઈ અને થઈ જાય છે રે ચૂર!
શાના તમે તે શબ્દના બંદા!
શબ્દના બંદા?—

મંદ મમોળુ વદન પર હાસ્ય વિલસે જેમને—
એ શબ્દના બંદા પછે પેલા ગુઓ ઊંચે ચડી બિરાજ્યા—
(સાતમે તે આસમાને!).
—ને માનવી કીડિયારું કેવું ચોતરફથી એ તરફ ઊમટી રહ્યું—
નાનાં અને મોટાં નદીનાળાં વળી ઝરણાં
સાગર-દ્વિશામાં ધસમસ્યે જાણે જતાં!
ચોતરફ એવી મચી છે ભીડ
કે એક પગને સ્થિર થોડો ટેકવી ઊભા રહ્યા—
ત્યાં એટલામાં દેશનેતા—શબ્દ-બંદા—ને મુખે
આનંદનાં (?) આવ્યાં ચડીને વાદળાં
માંક્યાં વરસવા શબ્દના વરસાદ—
ક્યારેક ઝરમર—ક્યારેક ફરફર—ક્યારેક મોટા ઘોઘવા—
ચારે તરફ ખાડા અને ખાડેચિયાં—
જ્યાં સુધી નાખી નજર ખેંચી શકે
શબ્દ કેરાં ઊમટ્યાં છે ત્યાં સુધી તો પૂર!—

(આ વર્ષે સોળેસોળ આની!)

ને સ્તબ્ધ માનવ-મેદની

દોષ ઋષિના મંત્રશબ્દો યંત્ર શી ઝીલી રટી!

એમના એ મંત્રશબ્દોથી જ

આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ—સુવ્રણું દેશમાંથી દૂર!

શબ્દ-બંદા—દેશનેતા

એ પછી સિંહાસને શા સોડતા!

શાના તમે?—શબ્દના તો એ જ બંદા!—

તમતમારે રક્તને તપવ્યા કરો!

ને શિરાઓને તમે કુલાવ્યા કરો!

દોષ નદીને ડાંઠડે-ઉપવન વિશે

લબ્ધ શિવાલય તણા પ્રાંગણ મહી

શબ્દ-બંદા—સંત મંદિર-ઓટલે બિરાગિયા!

સંતનાં શબ્દામૃતોને ઝીલવા

લક્ષ્મીજનનાં મંડળો ચારે તરફ ઊમટી રહ્યાં:

સંત માંડે વારતા પુરાણની:

ને રચાતો નય દેવો શબ્દસેતુ—જેની ઉપર થઈ

હમણાં જ વેગે આવશે વેંકુંઠથી વાલો ધર્મી—

કેટલા ઔત્સુક્યથી—

લક્ષ્મીના ઢાળે ધરી

શબ્દને શ્રવણે ધરે છે મંડળી!

સખ્તાહની પૃષ્ઠાહુતિ—

ને સંતચરણે

અન્નના આશ્રુપણોના

ઢગ પરે ઢગ કેટલા ખડકે જતા—

ને શબ્દ-બંદા—સંત તો

ધર્મનો ઉદ્ધાર કરીને, મંડળીમાં

વેરાયલા શબ્દો તણા અર્થો બધા વીણી વીણી

ઠસોઠસ ઝોળીને ભરતા રહ્યા!

ક્યાં છે તમારા શબ્દને તે અર્થ?—

ઓ શબ્દ-ખંદાઓ!

અમારા કાફલામાં ક્યાંકથી અદૃશ્ય રહીને

‘ઉપાનરેણુ’ શા છવાયા શબ્દ-ખંદાઓ—

તમારા કોકના છે હાથમાં તો આંખ,

કોકના છે હાથમાં તોડી મૂકેલો ચાંચનો ટુકડો,

કોકના છે હાથમાં તો કેસરી નાજુક પગની દાંડલી,

ને બહુ જણાના હાથમાં રંગીન પીંછાં ફરફરે—

ક્યાં હશે હૈયું પરંતુ?—

ના હજી એ હાથ લાગ્યું કોઈને

ત્યાં સુધી તો છે સલામત આ અમારું શબ્દપંખી!

ચાર રક્ત કાઠ્યો

મફત ઓઝા

(૧) સતત જોયા કરું છું

કેમ ઊગતું નથી વૃક્ષ તમારી આંખમાં?

(૨) મારી વસંત

ધુમાડે ખીલે ચીમનીનાં વન.

(૩) ફૂટપાથના ઓ વૃક્ષ

તને નથી લાગતું કે —

જંગલોએ તને દેશવટો આપ્યો છે?

(૪) નદી,

તારા સંગીતમાં લીન કિનારા

કદી ગૂંજ્યા છે?

મીરાં ઉપરંકૃણુનો પ્રાધવેટ લેટર-૧૯૭૮

સંભાળી સંભાળી પીળે તું મીરાં!
 મારે કેટલાંક વખ તારાં પીવાં?
 મારે કેટલાંક પોઈઝનને પીવાં?
 એક્સપ્રેસી મેઈલો-શા બ્યુગલાતા ઊંટ
 ભરે વૃંદાવન, મેવાડી ગંધ!
 “મંદિરો પાડીને સુજરાધર થાશે”-ના
 બસા રાણાના પેકબંધ!
 ઢગલાબંધ પ્રિન્ટેડી લખનોના ફરફરિયે
 જર્જરતો આપણો સમ્બંધ!
 વંટોળિયા-ઊંટ ભરી લાવે છે રણ:
 મારે ઝિલવાં ક્યાં છાતીની સિવા’?
 મારે મૃગજળિયા-લેખોના દીવા!
 મારે કેટલાંક પોઈઝન-ને પીવાં?
 Love-ધણુ વાળીને રાણોજી પાડે છે
 વાંસળીમાં ૪૨૦ કાણાં!
 બર્થડે-બર્થડે મળવાના હોટેલમાં!
 સમજાવવા કેટલાક રાણા!
 તંબૂરી-પ્રેમ હવે છંછેડી ડેઈલી તું
 વેડીશ ના નામ મારા શાણા!
 સાયન્સના લોક કરે પીછે અદૃશ્ય
 અને રોમ-રોમ લાગ્યો હું ખહીવા,
 મારે વીસમી સદીમાં નથી ખહીવા!
 મારે કેટલાંક પોઈઝન-ને પીવાં?

એકલતા

આપણી વચ્ચે અવરોધાયેલ અપાર આકાશ-
 કે
 વિપુલવૃત્તીય ગીચોગીચ ઝાડીમાં ઇંધાયેલ હવા-
 કે
 આપાઘી વાદળોમાં અટવાયેલ સૂર્ય-પ્રકાશ-
 કે
 હિમાચાદિત ધ્રુવ-પ્રદેશમાં થીજેલ જલ-
 કે
 અક્ષાટ સહરાના રણમાં ખડકાયેલ રેત-
 -ની જેમ
 આપણો સંબંધ
 સ્થગિત છે કેવળ મારી કવિતામાં
 ને
 આ
 કાળર્મીદ મહાશિલાશી એકલતા
 ને
 સહેજે
 કશે
 ન સમાય, ન શોષાય, ન સળગે, ન પલગે
 કે
 ન ચસકે.

ઠસોઠસ ઝોળીને ભરતા રહ્યા !

ક્યાં છે તમારા શબ્દને તે અર્થ ?—

ઓ શબ્દ-ખંદાઓ !

અમારા કાફલામાં ક્યાંકથી અદૃશ્ય રહીને

‘ઉપાનરેણુ’ શા છવાયા શબ્દ-ખંદાઓ—

તમારા કોકના છે હાથમાં તો આંખ,

કોકના છે હાથમાં તોડી મૂકેલો ચાંચનો ટુકડો,

કોકના છે હાથમાં તો કેસરી નાજુક પગની દાંડલી,

ને બહુ જણાના હાથમાં રંગીન પીંછાં ફરફરે—

ક્યાં હશે હૈયું પરંતુ ?—

ના હજી એ હાથ લાગ્યું કોઈને

ત્યાં સુધી તો છે સલામત આ અમારું શબ્દપંખી !

ચાર રહ્યું કાવ્યો

મરૂંત ઓઝા

(૧) સતત બેયા કરું છું

કેમ ભિગતું નથી વૃક્ષ તમારી આંખમાં ?

(૨) મારી વસંત

ધુમાડે ખીલે ચીમનીનાં વન.

(૩) ફૂટપાથના ઓ વૃક્ષ

તને નથી લાગતું કે —

જંગલોએ તને દેશવટો આપ્યો છે ?

(૪) નદી,

તારા સંગીતમાં લીન કિનારા

કદી ગૂંજ્યા છે ?

મીરાં ઉપરંકૃણુનો પ્રાધવેટ લેટર-૧૯૭૮

એકલતા

સંભાળી સંભાળી પીજે તું મીરાં!
મારે કેટલાંક વખ તારાં પીવાં?
મારે કેટલાંક પોઈઝનને પીવાં?
એક્સપ્રેસી મેઈલો-શા બ્યુગલાતા ઊંટ
ભરે વૃંદાવન, મેવાડી ગંધ!
“મંદિરો પાડીને મુજરાધર થાશે”-ના
બસા રાણાના પેકાંધ!
ઢગલાખંધ પ્રિન્ટેડી ભજનેના ફરફરિયે
જર્જરતો આપણો સમખંધ!
વંટોળિયા-ઊંટ ભરી લાવે છે રણ:
મારે ઊલવાં ક્યાં છાતીની સિવા’?
મારે મૃગજળિયા-લેખોના દીવા!
મારે કેટલાંક પોઈઝન-ને પીવાં?
Love-ધણુ વાળીને રાણોજી પાડે છે
વાંસળીમાં ૪૨૦ કાણાં!
બર્થડે-બર્થડે મળવાના હોટેલમાં!
સમજાવવા કેટલાક રાણા!
તંબૂરી-પ્રેમ હવે છંછેડી ડેઈલી તું
વેડીશ ના નામ મારા શાણા!
સાચન્સના લોક કરે પીછે અદશ્ય
અને રોમ-રોમ લાગ્યો હું ખહીવા,
મારે વીસમી સદીમાં નથી ખહીવા!
મારે કેટલાંક પોઈઝન-ને પીવાં?

આપણી વચ્ચે અવરોધાયેલ અપાર આકાશ-
કે
વિપુલવૃત્તીય ગીચોગીચઝાડીમાં ઇંધાયેલ હવા-
કે
આપાહી વાદળોમાં અટવાયેલ સૂર્ય-પ્રકાશ-
કે
હિમાચ્છાદિત ધ્રુવ-પ્રદેશમાં થીજેલ જલ-
કે
અક્ષાટ સહરાનાં રણમાં ખડકાયેલ રેત-
-ની જેમ
આપણો સંખંધ
સ્થગિત છે કેવળ મારી કવિતામાં
ને
આ
કાળમીઠ મહાશિલાશી એકલતા
ને
રહેજે
કશે
ન સમાય, ન શોષાય, ન સળગે, ન પલળે
કે
ન ચસકે.

મનલાલ દવે

એક ઑફિસ-કલાર્કનો ફલાવર ફેબ્રિયા

પૂતળી બઈઓ! દીધાં દર્શન! ફૂલોનાં ગચિયાં ઘાલીને...
ક્યો નોકરો!

દાદાને ત્યાં ઠારી મેલ્યા બાગબગીચા...

ગુચ્છા ખોસ્થે ઊપસી બશે લૂલ લબડતાં અંગ અંગ, કાં?

પસ્તીખંડલ મેજ પર આ મારા?

કાળમુખા આ ગુલાબ-ગજરાને આ હાર?

‘ઓહો આ તો યુનિયનમંત્રી-માળા!

ફૂલહારથી થાય ડાઢલી ઘાટીલી કે?

ઉપાન લો; લો અરડૂસીનાં પાન

દોરે બાંધી પધરાવોને....શણ્ણગારોને....કંઠ.

વાહ્ લઈ વાહ્.... ફેરા ફરતી આવી....!

માળીની આ અરજી!

એની ફાઈલ ચડી ગઈ ગોટે,

લખ લખ તારા હૂંઠે તો ચે હવે મળે કે?

વેચ દીકરા! ગાભા, પોતાં, ઘોતીબોટા, ગરમ ગરમ ને

સસ્તા ગોટા,... પિત્તળલોટા, દેવદેવીના ફોટા...

આ અવતારે વેચી રૂયો તું ગુલાબ કે ગલગોટા!

....લઈ લો તેલ તેલ ને તેલ

સૂરજમુખી-સરસવ ડબ્બા....

બિલોમાં ચે ફૂલ ચીતર્યા...!

કુચ્છો વાળું...

કુચ્છો કરીને દઉં જલાવી....

પુચ્છ પછાડી હનુવો પોતે

ભલે કરેને દોટંદોટા ત્રણે લોકમાં...

કેને કહેવું? તંતરમાંહી ઝટકાયેલા
 ફૂલચંદને જહાઝમ નોખા નોખા રહેરે-
 રાતાં, ધોળાં, નાજુક નાનાં રંગ રંગનાં દર્શન
 આપે!

ઓ ઉપલીની મમ્મી!

આયાં...હો આ જમનાં બચ્ચાં ફરી ત્રાટક્યાં!

સૂવા ટાણે તમે ય ઘાલી વેણી!

ધંતુરાના પાન સમું આ ડાચું

એનો ફૂલે ઊઘડી બશે વાન? આંડર આપી દઉં મંગાવી

મ્યુઝિયમમાંથી મચેલ નાગણુ? વીંટો માથે...તુળી માથે!...

આ ફૂલચંદને તકલીરે તો

ભવભવના વેરીનો ભેટો

રાત્રિદિવસ ના છેટો!

છાહ-વેલને તકલીરે એ કેન્સર જેવું કંઈક હશે ને?

ઉપરીની તીખી આંખો શાં

ફૂલ બધાં છે આજ ફરે ફાટેલાં!

જયદેવ શુકલ

ગુલામ મોહમ્મદ શેખે ન કરેલું
એક નાઇફ-વર્ક

કેનવાસ પર
તરતી થયેલી
મનુની કીડીના ભૂખરા તૂતક પર
ઊભેલા કથથાર્ધ ઘોડાને
સ્વાપ્ન આવે છે
હેલનનું!
ઘોડો સ્વાપ્નમાં
આગળનો જમણો પગ લમખાવે છે
આમડી થરથરાવે છે....
ખણેરયુગી અવાવડુ હવાનાં
કાટ ચઢેલાં
તામ્રપત્રી અંગો સળવળે છે....
હોડીને સરકાવતો
લીલોકચ અજગર
અમળાતો અમળાતો અમળાતો જાય છે....
સામે પારના તૂરા અજવાસમાં
ડાળીએ ડાળીએ
આકાશ ખીલવીને ઊભેલા
વૃક્ષની છાયામાં
અમ્પકવર્ણી હેલન
નંખુડિયું નંખુડિયું મલકયાં કરે છે....
અમ્પકવર્ણી ટેકરીઓની
કેસરિયા સુગન્ધથી
વ્યાકુળ બનેલા દારિકાધીશ

હૃદયીવ ખની
પોતાની ત્રીસ વારી કષાયરંગી જીભ
હવામાં લપલપાવે છે
લોહી જેવો લાલ ધીમે ધીમે ધીમે આંખ ખોલે છે
રંગોમાં રણકે છે
લાલ-પીળો-તૂરો-તીખો ઘણ્ટારવ!
આછી લીલી-નંખલી પાર્શ્વભૂમાં
એકબીજામાં મળીભળી ગયેલા
જૂની લિપિ જેવા અક્ષરો
કથથાર્ધ પીઠ પર
સવાર થઈ
'કલ્કી ભગવાનની જે
કલ્કી ભગવાનની જે'-ની ઝાલરો
ઝમકાવે છે....
ફૂર...સુફૂર
ટોડલે બેઠેલા
પ્રાગૈતિહાસિક સૂરજ
ખાંખું-ખાંખું હસી
પોતાની આંખ અને પાંખ મીંચી લે છે....
પાંખાળા અન્ધકારને ડંખે
સળજ્યા કરતા આખા કેનવાસને
હેલનની બે તપખીરિયા આંખોનો નિઃશ્વાસ
ગૂંગળાવે છે
ને
પેલો હાથ...

મારું નામ 'હું'
'અમે' મારો પરિવાર,
(હું ને અમે સહુ
એ જ મારી વહુ!)
'હતું' મારું વતન,
'છે' નામની નગરીમાં
'અથવા' ના કૌસરોઠ પર
'હશે' મારું સરનામું,
'અને' મારો ધંધો,
'જો' ને 'તો' ની હબલ ડેકર બસમાં
રોજ કરે આવ-જા ખંદો
'તું' ને વળી 'તમે'
દીઠાં નવ ગમે,
'તેઓ' અને 'તે'
એમને કોણ ઓળખે જે?
ખાવું, પીવું, સૂવું,
સૂવું, પીવું, ખાવું,
એ જ મારો નિત્યક્રમ,
તેમ છતાં
દિવસને રાતતણો

રાતને દિવસતણો
સદા થાય જ્રમ,
'કશુંક'ની નિદ્રામાં
મને પડે
'કદાચ'તું સોહામાયું સ્વપ્ન,
સપનામાં મરકે
'પણ'ની સોનલ પરી,
સ્પર્શું હું એને જરી
શત્યમહી જાતી સરી,
અને પછી....
'હતું' 'હશે'ની
'અથવા' 'છે'ની
'જો' ને 'તો'ની
'તું' 'તમે'ની
'તે' 'તેઓ'ની
ખાવું-પીવું
રાત, દિવસની
'કશુંક' 'શું'ની
'કદાચ' 'પણ'ની
માયાવી સૃષ્ટિને લાગે દવ....

નારાયણ ભેશી
દ્વીપોક્તિ

હોડીને

૦

હોડી!

તું

ભે

ભૂલી પડે

મારામાં

તો

તું

તરે

મારા જળમાં.

૦

સૂર્યને

૦

મારા

શૂન્ય અક્ષાંશી

અસ્તિત્વ પર

તારાં

તેજકિરણો!

ખાર માસ

સીધાં જ

પડે છે.

પણ...

કેમ

ક્યારેય

વાદળો ઝંધાતાં નથી

વરસાદ પડતો નથી

વૃક્ષો ઊગતાં નથી?

સૂર્ય!

સળગાવી નાખ

મારામાંના

સુષુપ્ત

જળકૃત જવાળામુખીને.

૦

દરિયાને

૦

કેટકેટલાં

સમયથી

અફળાયા કરે છે

તું

મારી

છાતી વચ્ચે

પણ

હજી

સંપૂર્ણ નિઃશેષ

તો

નથી કરી શક્યો

મારી

શાશ્વત

એકલતાને!

૦

આકાશને

૦

આકાશ !

તારે સૂર્ય છે,

ચંદ્ર છે, નક્ષત્રો છે, ।

વાદળ છે, વરસાદ છે,

પંખી છે, પવન છે

છતાં

હું

શીઘ્રપ્રીણ

હસી નાખું છું

તારી

ચોલી

પ્રતીક્ષા પર.

૦

સ્વગતોક્તિ

૦

આદિકાળ

થી

એ

ઠ

મા

ત્ર

ભિલો

હું

કિનારો

બની

મ

અ

ધા

ર

માં

પણ...

હવે તો

એક પછી

એક

સરતી

ભાગ છે હોડી

ને

પથથર પથથર

પીગળતો

ભઈ હું

હું

૦

મધુકાન્ત કલ્પિત
*
સંવાદ ગીત૦૦૦

ધનશ્યામ દક્ષર
*
અગત્યની તારીખોનું ગીત

અ સ્વગત બોલે છે : (વ અને ક સામે જોઈને)
ઠરી ગઈ તાપણીએ ઊંડે
ઝળહળ ઝળહળ તાકું.

વ કહે છે : (હળવેથી)
લગરીક પીધું પાણી, આઠે અંગે
દરિયાના દરિયા દહેરાયા;
અમે ઉડાડી મેલ્યા દા'ડા
ગોકુળ થઈ આંખે હહેરાયા.
મોસમ બાળો છેટે
મધમધ થઈ થઈને ચે થાકું.
અ ક મધમધ થઈને થાકું....

ઃ બોલે છે : (બૂમ પાડીને)
તડાકું તૂટે ભીતરમાં વનરાણ
રહેજે હોબાળો ના થાતો;
હોઠ ઉપર ફરકીને બોલ
ઠંઠમાં એમનેમ વિખરાતો.
ભડકે અંતરિયાળ બળે છે
મસળી રાખ ગડાકું.
અ વ મસળી રાખ ગડાકું...

૧ અને ક સ્વગત બોલે છે : (અ સામે જોઈને)
ઠરી ગઈ તાપણીએ ઊંડે.
ઝળહળ ઝળહળ તાકું.

૮ માર્ચ, '૭૭
આપણે મળ્યાનાં બીજ રોખ્યાં ના રોખ્યાં ત્યાં
લીલાશો છાકમછમછોળ!
કેવી તીણાશ તમે ઓગાળી, હવે બધું
લીસ્તું લીસ્તું ને ગોળગોળ!

૧૩ માર્ચ, '૭૭
ખેલ્યાં શરણાર્ધના સૂરથી ધૂળેટી કે
કેસૂડે પાનેતર મ્હોર્યા!
એટલાં વસંત્યાં કે માળીએ
ફૂલોના બદલામાં આપણને બોધ્યા!

સાંધો ક્યાં જડશે કે આપણો મિલાપ
જણી સોનાને સોનાનો ઢોળ!
કેવી તીણાશ તમે ઓગાળી હવે બધું
લીસ્તું લીસ્તું ને ગોળગોળ!

૨૩ માર્ચ, '૭૭
મોગરાથી જૂંક જેમ વાગી ના હોય,
એમ મહેક મહેક આંખોનાં નીર.
દ્વારકામાં ઊગશે કદંબને ય કાંટા
એ જાણ્યુંના જમુનાને તીર!

(૫૭) ગોકુળમાં રચતે શું ગીતા,
થેંટ્હૌકા વેરાતા'તા શ્લોક પોળપોળ.
આપણે મળ્યાનાં બીજ રોખ્યાં ના રોખ્યાં
ત્યાં લીલાશો છાકમછમછોળ.

નયન દેસાઈ

*
નદી

ખળખળ અળઅળ અબાક જળતું જળરે જળથી જળમાં અબકી હળતું ઢળતું છળતું
છપાફ છીછરાં છલકે

આ પાર.....ઓ પાર.....આ પાર.....ઓ પાર.....

ખટાફ ખારવાં ખલ્લક ફૂળ્યાં અઢળક-કઢળક હોડી હેસા લંગર ખપ્પક ખૂપ્યાં હરીફરીએ
તળિયું ટપકે

આ પાર.....ઓ પાર.....આ પાર.....ઓ પાર.....

મીઢળખંધે મછવે. ફૂબે ભફાંગ ચીસો ભફાંગ નાસો કેાણુ બચ્યું નેકેાણુ ફૂબ્યું ઓળખાતાં-ગોળખાતા
વર્તુળમાં ઓળા ઓળળતા સ્થિર સપાટી પર આંસુની છલના છલકે

આ પાર.....ઓ પાર.....આ પાર.....ઓ પાર.....

આટલા બિલ્લસ તેટલા બિલ્લસ આટલા વાંલે તેટલા વાંલે આમ મથોડા તેમ મથોડા
ત્રીજી વારની ફૂળકી ઉપર દોડમદોડા ફીણુ લસરકે

આ પાર.....ઓ પાર.....આ પાર.....ઓ પાર.....

છળતાં પાણી મળતાં પાણી પાછાં આવી વળતાં પાણી ઢળાફ ઢળઢળ ઢળતાં પાણી રેતી
સૂતી પવ્વન તાણી ઊઠે ચીથરા સરસર રાણી

છપાફ કરતો સૂરજ ફૂદે રજરજમાં ને ગુંબજમાં બાલર વાગે ને પુલ નીચે અવસાદી રંગો ઓઢીને
નિરમાળ તરે ને પરપોટાનાં અફહાસ્યમાં સાંજનો પગરવ હલકે હલકે

આ પાર.....ઓ પાર.....આ પાર.....ઓ પાર.....

ધુમરી ઉપ્પર ધુમરી ઉપ્પર ધુમરી એમાં પ્રીણી ડમરી, ડાહી-ડમરી સુસવાટાને શઢની
લઢવઢ ઓવારોને ઘાટ પગથિયાં ઓળનાં રઘવાટ રગશિયા.

ભત્સ્ય દેશમી જળલિસોટો ઘડીક તડકો ઘડીક છાંયો કેાઈ કરચલો દરમાં પેસે સૂનકારાના
શંખ એટલા કાંઠા ઉપર ડંખ ને નીચે આલ છલાંગે વાદળ સરકે

આ પાર.....ઓ પાર.....આ પાર.....ઓ પાર.....

ડહોળાં પાણીમાં ડિલ બોળી લીને લૂગડે ટોળું આવે કાંઠે બેસી છળછબિયાં કરતાં
ગપસપનાં સપનાની રાખોડી ઘટનાને વાગોળે.

નિર્જન કાંઠો છાતીમાં ફૂમાની રેતી આંખોમાં અવગતિયાં દશ્યો થોડે દૂર ધુમાડાને
વીંટળાઈ વળેલાં શ્વાસો બળતાં ભડભડ ભડકે

આ પાર.....ઓ પાર.....આ પાર.....ઓ પાર.....

મહેશ જોશી

કંઠપૂતળી

અ

... ને બાદશાહનો

પ્રવેશ થયો.

(ધમધમ....છાતી કાઢીને

બાદશાહ ચાલે છે...

ચાલતાં ચાલતાં કમર પર ડાળી બાજુએ

લટકતી તલવાર પર જમણે હાથ

લઈ જાય છે.

તલવારની મૂઠં પકડીને

એ જ ગતિએ આગળ ચાલે છે...ધમ્મ...ધમ્મ.)

સેનાપતિએ સામે આવીને

ગરદન ઝુકાવી બાદશાહનું અભિવાદન કર્યું

એ વખતે

એક સૈનિક

એક ઘોડાને

બાદશાહ પાસે દોરી લાવ્યો....

હાથી, ઘોડા, ઊંટ અને સશસ્ત્ર સૈનિકો

સજ્જડ ઊભેલાં હતાં

તે એકાએક

જીવતા થયાં;

ત્યારે બચ્ચલો વાગતાં હોય

એવા અવાજે આવ્યા....નગારાં વાગ્યાં

પછી....

ક્ષણેક શાંતિ છવાઈ ગઈ-યુદ્ધ પૂર્વેની શાંતિ.

એક-બે ઘોડાએ ગરદન હલાવી ત્યારે

ધૂધરા વાગ્યા હશે;

પણ અવાજ ન સંભળાયો

સેનાપતિ બાદશાહની સામે હતો,

એક સૈનિક ઘોડાની લગામ ઝાલીને

બાદશાહની સામે ઊભો હતો,

બાદશાહ તૈયાર હતો.

પણ....

ઘોડાએ ગરદન હલાવી નહીં

બચ્ચલો વાગ્યાં નહીં

નગારાં પર દાંડી પડી નહીં

સૈનિકોએ શસ્ત્રો ઉગામ્યાં નહીં

યુદ્ધ થયું નહીં

બાદશાહ ઘોડે ચડ્યો નહીં

(નેપથ્યમાં દોડાદોડ થતી હોય એવા અવાજે)

કેટલાક પ્રેક્ષકો સાથે

હું પણ ધસી જાઉં છું

સ્ટેજ પર....

...પડદા પાછળ જઈને જોયું તો

સૂત્રધારની તર્જનીમાંથી

લોહી વહેતું હતું.

હરીશ મીનાશુ

એક યુદ્ધ-વિ-ગીત

નીમ રૂપ હતવીર્ય, શહેરનું સર્વનામ પુલ્લિંગ.

પરંતપ

સપાટ માણસની હેષામાં રૌરવ-રુદ્ર કલિંગ.

પરંતપ

અસ્થિ વિષે છટ્ટ દધિયી ઘટના-ઘન અર્થોત

તીન હાથની વ્યુત્પત્તિ હથિયાર જ વિધિવશાત

લાપાવત જે મર્ત્ય, -જટાયુ વિઘટિત ખરે ખડિંગ.

પરંતપ

સપાટ માણસની હેષામાં રૌરવ-રુદ્ર કલિંગ.

પરંતપ

છિન્ન કંપતાં કૌંચપદ્મ ત્યાં તંગ સકલ પ્રત્યંચા

પાંદુર મન જ્યાં વસે નિરક્ષર સમયભુદ્ર વહીવંચા

શ્વથ ધૈશ્વર તે કુટિલ પદારથ, શબ્દ તળે સ્ફુલ્લિંગ

પરંતપ

સપાટ માણસની હેષામાં રૌરવ-રુદ્ર કલિંગ.

પરંતપ

કનૈયાલાલ મ. પંડ્યા

એક લડવાગ્રસ્ત નટને

ખ...ખ...ખ...ખ...ખ...

ખાદશાહ કે ખીડી ?

પ...પ...પ...પ...પ...

પેટ, પીડા કે પટ્ટો ?

ક...ક...ક...ક...ક...

કમલાખાઈ કણાટકી કે કણસતી કાયા ?

વ...વ...વ...વ...વ...

વન્સચોર વન્સચોર

કે વેદના અને વાહકી ?

ન...ન...ન...ન...ન...

નાચ, નાટારંગ કે નર્કોગાર ?

થ...થ...થ...થ...થ...

થા થે થક થે થા

કે થાક નયો થાક ?

દ...દ...દ...દ...દ...

દટકાખાજ કે દટકે સળ ?

મ...મ...મ...મ...મ...

મા, મંચ કે મૃત્યુ ?

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

Phone: 267152

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

કવિલોક શુજરાતી કવિતાનું ત્રુતુપત્ર • હેમંત-૨૦૩૫ • સપ્તમ અંક ૧૨૬ • દ્વિજ અંક ૫૪

કાવ્યો

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૮

યુતિહીન સુર (રાજેન્દ્ર શાહ)	૩૧૩
મોજડી! (યદ્દ પરમાર)	૩૧૩
હસી લઈ (રમેશ જાની)	૩૧૪
હોડી (યુજ્યવંત શાહ)	૩૧૪
અમકારો (યુજ્યવંત શાહ)	૩૧૪
આંગળી પરનાં કાવ્યો (લલિત ત્રિવેદી)	૩૧૫
‘યાદ છે’ (નીતિન વિ. મહેતા)	૩૧૫
તું સાંભળે છે, જગદીશ? (વિપિન પરીખ)	૩૧૬
નાનો અમથો પ્રશ્ન (જયા મહેતા)	૩૧૬
એક કાવ્ય (પુરુષોત્તમ જોષી)	૩૧૭
મુંબઈગરા દોરત (ચતુર પટેલ)	૩૧૮
ફૂલનું રૂપ (હરીશ પંડ્યા)	૩૧૮
‘Freedom From ...’ (શશિકાન્ત જોષી)	૩૧૯
અથવા (કિશોરસિંહ સોલંકી)	૩૧૯
બાને (ધનશ્યામ પરીખ)	૩૨૦
ગીત (પ્રફુલ્લ પંડ્યા)	૩૨૦
મારું આકાશ (દિનકર શાહ ‘જય’)	૩૨૦
પળનું પારેનું (આર. એસ. દુધરેજીયા)	૩૨૧
પાનખર-અસ્ત વૃક્ષને (દેવજી રા. મોઢા)	૩૨૧
— (ભરત યાજ્ઞિક)	૩૨૧
પ્રકાશનું નગર (શાન્તિ શાહ)	૩૨૨
— (અજય બોડીવાલા), (મહેન્દ્રકુમાર ત્રિવેદી)	૩૨૨
— (જગદીશ વ્યાસ ‘કમલ’)	૩૨૨
થાય છે (પન્ના નાયક)	૩૨૩
રાહ જોયા કરીશ (યોગેશ જોષી)	૩૨૩
સાંઈબાબાજીપ હીંકણી વિશે (રમેશ પારેખ)	૩૨૪
ઝહેરો હજી અંદર હશે (હરીશ બોષી)	૩૨૫
— (હર્ષદેવ માધવ)	૩૨૫
માગી હશે (મહેશ યાજ્ઞિક)	૩૨૬
ગીત ગોપિકાનું... (મનહર જાની)	૩૨૬

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

અનુવાદ

બે બંગાળી કાવ્યો (પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ) ૩૨૭
અરજીઓની ખૂબી (મ. અવેરી) ૩૨૯

લેખો

કાવ્યનું જીવિત (વિ. ત્રિવેદી) ૩૦૯
પ્રતિયુક્ત કવયિત્રી (મટુક નિમાવત) ૩૧૦

આસ્વાદ

કમળસોયને અશ્રુઓ (હ. ભાયાણી) ૩૩૦

સૂચના

□ સર્જકોએ કૃતિ સાથે જવાબી ટપાલ ખર્ચ ન મોકલવા વિનંતી છે. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એક મહિનામાં આવવામાં આવશે. અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરાશે નહિ.

□ તંત્રી સાથેના પત્રવ્યવહારનું સરનામું : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

સલાહકાર મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ • બચુભાઈ રાવત • નિરંજન ભગત

□ લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ : (૧) C/O કુમાર કાર્યાલય લિમિ. રાયપુર અમદાવાદ-૧.
(૨) વિજય સ્ટોર્સ ૬૨, કલ્યાણભવન, રિલીફ-રોડ, અમદાવાદ-૧, યા સ્ટેશનરોડ, આણંદ.
(૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨
□ ‘કવિલોક’ દ્વારા સ્વીકૃત વર્ષની છત્રપટ્ટમાં દર બે માસે — ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં — પ્રકટ થાય છે. □ દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૨, પરદેશમાં રૂ. ૨૫ યા પા. રૂ. અમેરિકામાં રૂ. ૪૦ યા ડૉ. ૫; દ્રુત નકલ રૂ. ૨-૫૦

સુદ્રેક અને પ્રકાશક : બચુભાઈ રાવત
કુમારપ્રિન્ટરી-૧૪૫૪ રાયપુર-અમદાવાદ-૧

કવિલોક શુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • હેમંત-૨૦૩૫ • સળંગ અંક ૧૨૬ • દ્વિજ અંક ૫૪

કાવ્યો

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૮

શ્રુતિહીન સૂર (રાજેન્દ્ર શાહ)	૩૧૩
મોજડી! (ચંદ્ર પરમાર)	૩૧૩
હસી લઈ (રમેશ જાની)	૩૧૪
હોડી (શુભવંત શાહ)	૩૧૪
ઝંખકારો (શુભવંત શાહ)	૩૧૪
આંગળી પરનાં કાવ્યો (લલિત ત્રિવેદી)	૩૧૫
‘યાદ છે’ (નીતિન વિ. મહેતા)	૩૧૫
તું સાંભળે છે, જગદીશ? (વિપિન પરીખ)	૩૧૬
નાનો અમથો પ્રશ્ન (જયા મહેતા)	૩૧૬
એક કાવ્ય (પુરુષોત્તમ જોષી)	૩૧૭
મુંબઈગરા દોરત (ચતુર પટેલ)	૩૨૮
ફલનું રૂપ (હરીશ પંડ્યા)	૩૨૮
‘Freedom From ...’ (શશિકાન્ત જોષી)	૩૨૯
અથવા (કિશોરસિંહ સોલંકી)	૩૨૯
બાને (ધનશ્યામ પરીખ)	૩૨૦
ગીત (પ્રફુલ્લ પંડ્યા)	૩૨૦
મારું આકાશ (દિનકર શાહ ‘જય’)	૩૨૦
પળનું પારેયું (આર. એસ. દુધરેજિયા)	૩૨૧
પાનખર-ગ્રસ્ત વૃક્ષને (દેવજી રા. મોદી)	૩૨૧
— (ભરત યાત્રિક)	૩૨૧
પ્રકાશનું નગર (શાન્તિ શાહ)	૩૨૨
— (અજય ખોડીવાલા), (મહેન્દ્રકુમાર ત્રિવેદી)	૩૨૨
— (જગદીશ વ્યાસ ‘કમલ’)	૩૨૨
થાય છે (પન્ના નાયક)	૩૨૩
રાહ જોયા કરીશ (યોગેશ જોષી)	૩૨૩
સાંઈબાબાછાપ ઊંઘણી વિશે (રમેશ પારેખ)	૩૨૪
ઝહેરો હજી અંદર હશે (હરીશ ધોખી)	૩૨૫
— (હર્ષદેવ માધવ)	૩૨૫
માગી હશે (મહેશ યાત્રિક)	૩૨૬
ગીત ગોપિકાનું... (મનહર જાની)	૩૨૬

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

અનુવાદ

બે બંગાળી કાવ્યો (પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ) ૩૨૭
અરજીઓની ખૂબી (મ. અવેરી) ૩૨૯

લેખો

કાવ્યનું જીવિત (વિ. ત્રિવેદી) ૩૦૯
પ્રતિયુક્ત કવયિત્રી (બટુક નિમાવત) ૩૧૦

આસ્વાદ

કમળલોચને અશ્રુઓ (હ. ભાયાણી) ૩૩૦

સૂચના

- સર્જકોએ કૃતિ સાથે જવાબી ટપાલ ખર્ચ ન મોકલવા વિનંતી છે. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એક મહિનામાં આપવામાં આવશે. અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરાશે નહિ.
- તંત્રી સાથેના પત્રવ્યવહારનું સરનામું : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

સલાહકાર મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ • બચુભાઈ રાવત • નિરંજન ભગત

□ લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ : (૧) C/O કુમાર કાર્યાલય લિમિ. રાયપુર અમદાવાદ-૧.
(૨) વિજય સ્ટોર્સ ૬૨, કદયાણુભવન, રિલીફ-રોડ, અમદાવાદ-૧, યા સ્ટેશનરોડ, આણંદ.
(૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨
□ ‘કવિલોક’ દ્વિમાસિક વર્ષની છત્રગુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ થાય છે. □ દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૨, પરદેશમાં રૂ. ૨૫ યા પા. ૨, અમેરિકામાં રૂ. ૪૦ યા ડૉ. ૫; છટક નક્કર રૂ. ૨-૫૦

સુદૃઢ અને પ્રકાશક : બચુભાઈ રાવત

કુમારપ્રિન્ટરી-૧૪૫૪ રાયપુર-અમદાવાદ-૧

કવિત્નોક

હેમંત • વિ. સં. ૨૦૨૫

તરે ૨૫૨-૨૬૨ ૧૯૭૮

। ॐ વાદુ મે મનમિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાન્નિ પ્રતિષ્ઠિતં આર્વાર્વાર્વાર્મ અપિ ।

કાવ્યનું શ્વિત

“.....કવિતામાં વક્તવ્ય પદ્યમાં મૂકવાનું અને લાઘવથી સચોટતા સાધવાની. આ દુર્ઘટ કાર્યમાં કવિ ભાષાવિષયક ઘણી જૂટ લે અને વાચક અને વિવેચક પણ દરિયાદ કરે કે કવિ, તને સીધી રીતે અમને સમજાય એમ કહેતાં થાય છે શું? સાચું સીધી રીતે કહેવાને બદલે જૂઠું અને વાંકી રીતે કેમ કહે છે? આપણે કાવ્યમીમાંસક કહેશે, કાવ્યનું શ્વિત છે વક્તોક્તિ. કાવ્યનું શ્વિત છે અત્યુક્તિ. તું સીધીસાદી વાતની અપેક્ષા રાખીશ મા. વસ્તુતઃ કાવ્યમાં જે વકોક્તિ છે તે જ સત્યોક્તિ છે, સ્વ-ભાવ-ઉક્તિ છે. ઉત્તેજિત કલ્પનાએ ભાવને, વિચારને ધરાળર અને પૂરે રજૂ કરવાને એ ભાષા વાપરી છે. એ ભાષામાં કર્શુ જૂઠું નથી, નથી વાકુંવર્ણવર્થે જનસામાન્યના ભાવોને જનસામાન્યની ભાષામાં ઉતારવાનો ઉદ્દેશ્ય કયો હતો અને થોડાંક (સુંદર કહેવાય એવાં થોડાંક જ) કાવ્યોમાં માન્યતા અનુસાર પ્રયોગ પણ કયો. એ માન્યતા સાચી નહોતી તે તેનાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો જ પુરવાર કરે છે. વળી એ ઉદ્દેશ્યની વાણી જ કયાં જનસામાન્યની વાણી છે? કવિતામાં જનસામાન્યના સાદા-સરળ ભાવો આવવા જોઈએ તેને માટે વર્ણવર્થે કવિતામાં માનવભાવ આરોપી ઉચ્ચરે છે: Poetry sheds no tears such as angels weep: કવિતામાં આંસુ કંઈ દિરસ્તાનાં આંસુ નથી કે તે આરુ ભાષાની વિશિષ્ટ પદાવલિ ચોજવી જોઈએ. ઠીક. પરંતુ આ વસ્તુ આ રીતે કહેવામાં જ વર્ણવર્થે ચોતાના અભિપ્રાયનો નિષેધ કરી ગયો.”

વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી

પ્રતિ-યુદ્ધ કવયિત્રી આદ્યા આહરોની

બદક નિમાવત

ઈઝરાયેલના સમગ્ર સાહિત્યમાં યુદ્ધ સામે વિદ્રોહ જોવા મળે છે. શાંતિ ઝંખતા અને યુદ્ધને ધિક્કારતા માનવની વેદના હમેશાં સ્પર્શી જાય તેવી હોય છે. ઈઝરાયેલ એવા લોકોનો દેશ છે જેઓએ સંઘર્ષમય જીવન જ જોયું છે. જીવનની દરેક પળે જેસાલેમની ઝંખના અને શાંતિ માટે તેમનાં દિલમાં આર્તનાદ ઊઠે છે. આમ છતાં તેમની શાંતિપ્રિયતા નિર્બળતા કે કાયરપણામાંથી જન્મી નથી. યુદ્ધની નિરર્થકતાએ અને અર્થહીન સંઘર્ષે તેમને શાંતિનાદ ગળવતા કરી મૂક્યા છે.

આદ્યા આહરોની અંગ્રેજીમાં લખતા ઈઝરાયેલી કવયિત્રી છે. ઇજિપ્તમાં જન્મેલ આ કવયિત્રી સોળ વર્ષ સુધી ત્યાં જ રહેલાં અને પછી ત્યાંથી તેમને નીકળી જવાની ફરજ પડેલી. લંડનની યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી હાલ તેઓ હાર્થિક યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજીનાં અધ્યાપિકા છે.

તેમની કવિતા આરમો અને યહૂદીઓ વચ્ચેના સંઘર્ષને ચિત્રિત કરે છે. તેમનાં ઊર્મિપૂર્ણ કાવ્યમાં તેમના ઉખાલ્યાં વ્યક્તિત્વની ઝાંખા ધાય છે. તેમનું ખૂબ વેદનાપૂર્ણ કાવ્ય 'Four Syrian daughters' ચાર યહૂદી છોકરીઓની યાદમાં લખાયેલ છે. આ ચાર યહૂદી છોકરીઓને ફેબ્રુઆરી-૧૯૭૪માં જ્યારે એમણે દમાસ્કસ ઘેટોમાંથી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે કાતિલ રીતે મારી નાખવામાં આવી હતી અને તેમનાં શરીરનાં અંગોને વિષ્ણ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

“મારી ચાર ભગિનીઓ,
તમારામાંથી વહેતું રક્ત
હતું રક્ત મારું પણ.

અમાનવીય વર્તાવ અને
તમારાં છિન્નભિન્ન અંગો
હતાં મારાં પણ.
મેં દમાસ્કસ દરવાજે સંભળી ચીસઃ
આનાથી હું-લાંગીશ તે વક્ષઃસ્થળ.
આનાથી લાંગીશ તેના સુડોળ પગ
અને નાના શ્વેત કણો;
આનાથી તેની યહૂદી ભૂજ
અને આનાથી હું તેની
નાની સુંદર જલ તોડીશ.
તમે જો મારી સીરિયન બહેનોને
દમાસ્કસ ઘેટોમાં રડતી જુઓ તો
કહેજો કે તેઓની પુત્રીઓની જીભ
મારા મોંમાં જડી દીધી છે”.

યહૂદીઓ એવા લોકો છે કે જેઓ બે હજાર વર્ષોથી પોતાની માતૃભૂમિની શોધમાં છે. આદ્યાને ઇજિપ્તમાં કદી ઘર જેવું લાગ્યું નહિ. તેણે ઇજિપ્તમાં નાગરિકત્વ મેળવવા પ્રયાસ તો કર્યો, પણ વ્યર્થ. ઇજિપ્તની સરકારનું વર્તન તેના તરફ ધણું ઉદ્વેગપૂર્ણ હતું. હવે તે ઈઝરાયેલમાં છે. હવે તેને ફરીથી ‘ભૂખિયાં વિનાના માનવી’ ખની જવું નથી. યુદ્ધ પ્રતિ તે વિદ્રોહ વ્યક્ત કરે છે, પણ તેના દિલમાં આરમો તરફ પ્રેમ અને લાગણી છે. શાંતિપૂર્ણ સહ-અસ્તિત્વની આશા તેના હૃદયમાં ફેટલી પ્રજળ છે તે “કાદ્રેયાને પત્રો”માં વ્યક્ત થાય છે. કાદ્રેયા કવયિત્રીની બચપણની બહેનપણી હતી. આ ઈઝરાયેલી બાળા સાથે બચપણમાં તે રમી હતી. જુઓ, આ પત્રના એક અંશમાં શાંતિપૂર્ણ સહઅસ્તિત્વની કેવી લાગણી એ વ્યક્ત કરે છે :

“૧૯૫૦માં મેં મારું કુટુંબ પેરિસમાં છોડ્યું અને ઇઝરાયેલ એકલી આવી. સોળ વર્ષની ઉંમર. અંતે મારા અનંત આનંદ વચ્ચે મને લાગ્યું કે હું આ ભૂમિની છું. મેં દેશને સ્વીકાર્યો, દેશ મને સ્વીકારી. મેં મારાં મૂળિયાં અહીં રોપ્યાં અને તેનાં ફળો આપ્યાં. આનો અર્થ એ નહોતો કે અનુકૂલનના કોઈ પ્રશ્નો ન હતા. મારે તવી ભાષા બોલવાની હતી. નવા સંસ્કારમાં ભળવાનું હતું, અને મેં સંસ્કૃતિ-કાળની બધી જ લાક્ષણિક મુશ્કેલીઓ અનુભવી હતી. આજે દેશના પ્રશ્નો મારા પ્રશ્નો છે, અને અહીંના બધા બનાવો મને જીંડેજીંડે સ્પર્શી જાય છે. જ્યારે તમે તમારા પોતાના માટે કે તમારા સાંકડા કુટુંબ-વર્તુળ માટે જીવતા ન હો. ત્યારે જીવન તમને ખૂબ સમૃદ્ધ અને અર્થપૂર્ણ લાગે છે.

મારો પુત્ર આવતા અઠવાડિયે લશ્કરમાં ભરતી થવાનો છે અને આપણાં બન્ને દેશ વચ્ચે જો શાંતિ નહિ સ્થપાય તો કદાચ તે તારા પુત્ર સામે યુદ્ધમાં લડશે અને એકબીજાની આંખોમાં મોતનાં દર્શન કરશે. આ ઉજ્જવળ ભાવિ નથી, જે આપણે વર્ષો પહેલાં આપણા મેઘધનુષી રંગોવાળા દિવસોમાં આયોજિત કર્યું હતું. ત્યારે તો આપણે આજે તેઓ જેવડાં છે તેનાં કરતાં પણ નાનાં હતાં. આજે જે પરિસ્થિતિ જોઈએ છીએ તે આપણને બિલકુલ અર્થહીન અને બિન-જરૂરી લાગે છે.

આ બધું કહ્યાં પછી તું મને એકાએક ખૂબ નજીક લાગે છે, વહાલી કાદેયા. મને તને મળવાનું અને લાંબા સમય સુધી વાતો કરવાનું ખૂબ ખૂબ ગમે. કદાચ, કોઈ પણ રીતે, કોઈ દિવસે, આ ઇચ્છા હકીકત બને પણ ખરી, અને આપણે કદાચ શાંતિ અને મિત્રતા વચ્ચે નાઈલ નદીના લગ્ન શાંત કિનારે કે

મારાં પ્રિય પર્વત કારમેલની હરિયાળી લગ્નતા વચ્ચે મળ શકીશું.”

“To An Egyptian Soldier” નામક કાવ્ય કિપુર યુદ્ધ દરમિયાન ટેલિવિઝન પર દેખાયા ઇઝરાયેલીયન પાલેસ્ટાને અપેક્ષા કરવામાં આવ્યું છે. તેમ યુદ્ધની લાંબકરતા અને કૌટુંબિક જીવનની અંખન વચ્ચેનો તીવ્ર સંઘર્ષ વ્યક્ત થયો છે:

“મેં તને ગઈ રાતે ટેલિવિઝન પર અમારી ભૂમિ પર રત્નવાયો બનેલો જોયો, તારી આંખોમાં અંખપ હતી ને તું અબડોલો—

‘મારે જવું છે

મારી યુવાન પત્ની પાસે

ને મળવું છે મારે મારા

ચાર વર્ષીય પુત્રને’

અને ઇઝરાયેલીયન સૈનિક,

તને હું કહેવા ઈચ્છું છું કે

હું તારું છું કે તું આ વખતે

નાસી નહિ જાય કારણ કે

તેઓએ કહ્યું છે તને

કે આ ભૂમિ તારી જ છે

પકડને તું, મજબૂત હાથે.

આમ છતાં,

આજે ઇઝરાયેલી આકાશ નીચે

તું પૂછે છે તારી નતને :

કેમ હું અહીં નથી

મારી જુવાન વહુ ને બાળ સાથે?

જો લાઈ ઇઝરાયેલીયન યોદ્ધા,

તને તારી નાઈલ મુઆરક,

તારે તો છે તેનો લાંબો વિસ્તાર ધૂમવા માટે

પણ અમે જો હારીએ તો માત્ર દરિયો છે

અમારું અંતિમ સ્થાન
આશા છે જો તું તારી પત્ની પાસે
અને ચારવર્ષીય બાળક પાસે જાય
અને અમારા
પિતા તેઓના પિતાને મળે તો આ વખતે,
સંઘર્ષનાં પચીસ વર્ષ પછી
દીર્ઘ સમયથી ઝંખેલ શાંતિની ટ્રોફી સાથે
મળશે”

એક પ્રશ્ન-કાવ્ય જેવા લાગતા કાવ્ય ‘Metal
And Violets in Jerusalem’ની અંતિમ પંક્તિ-
ઓમાં પણ માતૃભૂમિ અને શાંતિ માટેનો પ્રેમ વ્યક્ત
થાય છે:

“હું મારાં સ્વપ્નોને
કેમ કરી સુલઝાવું?
હું ઈચ્છું-તારી ત્વચાના છિદ્રોમાં
હું વાયોલેટ પુષ્પો વાવી શકું-ત્યાં
લગી કે તેની સુગંધ તારી ઘન ધાતુને
ઓગાળીને મારામાં એકાકાર કરી દે.
હું ઈચ્છું, હું તારો હાથ હાથમાં
લઈ જેરુસાલેમમાં ધૂમી શકું”

૨૫મી ઑક્ટોબર, ૧૯૭૬ના રોજ કવયિત્રીએ
એક પત્ર ઇજિપ્તના પ્રેસિડેન્ટ શ્રી અનવર સાદાતનાં
પત્નીને ઉદ્દેશીને લખેલો હતો. આ પત્ર ઇજિપ્તના
સમગ્ર નારી-જગતને સંબોધિત થયો છે. From
Haifa to Near Faraway Cairo હકીકતમાં
તો કેદ્રાયા પર લખાયેલ કાવ્યો છે, પણ આ કાવ્યો
ઇજિપ્તની બધી જ સ્ત્રીઓને રપશે છે:

“મને યાદ આવે છે એ મખમલી શેરડીનો રસ
જે પીધો આપણે સાથે બેસીને

મુલાયમ વાદળી હવામાં અને
પ્રુલ્લા આકાશ ને સૂર્યમુખીનાં ખીજ નીચે
આપણે સાથે મળીને હાસ્યની ઊંળો
ઉડાડતાં હતાં, સૂર્ય સામે પડ્યા પાડતા.
કેવા મીઠા હતા એ બાફેલા બટાટા
એ મેઘધનુષી દિને
સફરની સુંદર ઢીંગલીના!
પણ તારા કરતા બુદ્ધી રીતે,
વહાલી કાદેયા, મારા સૂર્યપ્રકાશી
શાળાના દિવસોની સખી,
મને તો કહેવામાં આવ્યું કે
હું તો માત્ર મુલાકાતી મહેમાન છું-
જો કે હું જન્મી હતી નાર્દસની આ ભૂમિમાં
ઇજિપ્તનો હુકમ: મારી યહૂદી પાંખોએ
ફેલાઈને જીડીને નવો શોધવો પડશે નીક.
મળી ગયો છે માળો સુંદર મને
માઉન્ટ કારમેલ પર ને હું તો અહીં જ રહીશ હવે.
હવે મારી સૌથી પ્રથમ ઇચ્છા તો એ
કે આપણા સૈનિકો પુત્રો
નહાય શાંતિપૂર્ણ પ્રકાશ-કિરણોમાં
તેમની માતાઓએ વણેલ સ્વપ્ન હતું એ,
હતી જ્યારે તેમનાંથી પણ નાની તેઓ
નજીકના પણ દૂર એવાં મેઘધનુષી દિવસોમાં.”

આજે આદ્ય આહરોની VOICE નામનાં એક
કવિતા-સામયિકનાં સહસંપાદિકા છે. ત્રીસેક ઇઝરાએલી
કવિ-કવયિત્રીઓ આજે અંગ્રેજીમાં લખે છે. પ્રતિ-યુદ્ધ
કવયિત્રી તરીકે આદ્ય આહરોનીનું સ્થાન ખૂબ મહત્વનું છે.
ઇઝરાએલી કવિતા શાંતિના પુકાર સાથે જીલી છે-
ચાલો, ઝીલી લઈએ.

રાજેન્દ્ર શાહ

શ્રુતિહીન સૂર

ફરનો આવે રે ઝીણો સૂર મારે કાન.

જાણે કોઈ રે સ્વજન મારું

આતુર અંતરઝૂં વેણથી ઘોલાવે મને...

જાણું નહીં તેની ચે કંઈ પરોઢતી જાણ.

ગગનમંડળનું શું કરું અવધાન?

લહુ સૂની રે દિશાનું એવું આકરું ઝંચાણ-

ફેર્યા ફૂલના પરાગે જેવા

મધુચેલા ભમરાના પરોવાય પ્રાણ.

આંખની આગળ સૂર ધરે નીલ વાન.

મેલી સઘળાંનો સાથ, હેતે કરું હું પ્રયાણ....

એની નરવી નીરવતામાં

યાજી પડેલ શૌર પામે અવસાન.

અંદર પરમાર

મોજડી!

સોના તે કૂદડી-જડેલ રૂડી મોજડી!

એણું ઝગે એ તો કાનજીની મોજડી!!

અંમ અંમ પૂછતી જાયરી મોજડી

વાંહે તે હિયું મારું હમહમ ઊઠે

પોંચ્યું છે પાંસરું વનરા તે વનમાં

કાનજીની ઝંગમાં રમી રિયું ઢોલે

મારા તે નેણની ઝગમગ પૂતળીએ

મોજડીની ઠેરઠેર ફરે છે કૂદડી—સોના

નાગ-વોળ નાથનાર વાલાનો વોળ તો

મોજડીથી લલકે ને અંગ આવી અડે

વીજળીનો વોળ અમું નંણે ઉચેડીએ

આનો ઉચેલ તો જરીયાં ન આવડે

વળણું મારું તો તો આંધળી લેત હું

ઢળી જાય અક્કલની આવડીક દાખડી—સોના

પગલું એક તો એનું ઝગે સૂરજડો

પગલું બીજું તે એલો આંદલો રમે

આવડીક મોજડીમાં મારાં તે દત્તરાત

રંગલર્યા ઊગે ને રંગલર્યા આથમે

પાશેરની મોજડીના સામા તે છાખડે

જોખી દીધી આજ આ ગોરસનીતાંબડી—સોના

રમેશ જાની

હસી લઉં*

ચાલ, મારી જાતને
સામે બેસાડીને
એની સાથે
એક વાર હસી લઉં
હાથે કરીને
કોઈ રૂપાળી જાળમાં
આંખો મીંચીને
ફસી જઉં
હડાપણુને અને શાણપણુને
પાઘડીઆળો ચહેરો
ઉઝરડી લઉં
મનના અગોચર કોઈ ખૂણે
ગણીગણીને
સંતાડી રાખેલા
આપરખખા સિંકાઓને
વેરવિખેર કરી દઉં
આંસુઓને હવે
વધારે વાર વતાવવાં નથી
લાગણીને રૂમાલ તો
હવે બિલકુલ ભીનો થઈ ગયો છે
તો પછી
હાથની બાંધથી એમને
લૂછી લઉં
અને તેય જો ન બને
તો

આડાઅવળા કાપાની ખરબચડી
સૂકી ચોકડીઆળી હથેલીના
ખલ્લોટિંગથી એમને
પૂરેપૂરાં
ચૂસી લઉં
ચાલ, આજે મારી જાતને
સામે બેસાડીને
એની સાથે
એક વાર
ભાન ભૂલીને
હસી લઉં!

શુભચંત શાહ

હોડી*

હું એ કહેવા જતો'તો કે
તરવાની
તમામ શક્યતાઓ
રૂખી જશે
ત્યાં—
રૂખવાની તમામ શક્યતાઓ
તરવા લાગી!
અબકારો

એક વાર
માલગાડીના
ગાર્ડને
વહેમ પડ્યો:
“હું વેગન તો નથી ને!”

લલિત ત્રિવેદી
આંગળી પરનાં કાવ્યો

(૧)

આવ,
એસ દર્દીના ટેબલ પર.
લાવ તારો હાથ.
રૂંઠેલાં કોપને સ્પર્શાને
તખીબની બની ગયેલી
આ આંગળીઓને
અત્યાદે જરાય રોમાંચ નહીં થાય.

(૨)

તારા સ્પર્શમાત્રથી
મને
હચમચાવી નાખે છે આ આંગળીઓ.
આ આંગળીઓ
અત્યાદે
આંખના પલકારામાં
ફટોફટ
રૂપિયાની નોટો ગણવામાં મશગૂલ છે.

(૩)

કાગળને કાંઠે
કચારની
તરફે છે આંગળીઓ.

(૪)

હમણાંથી
ટેરવે નથી ઊગતા સ્પર્શો

ને કાગળને તથી આવતા શબ્દો.
સુકાં પર્ણોની જેમ
ખરી પડી છે આંગળીઓ.

નાતિલ વિ. મહેતા

‘યાદ છે’

ધ્રુવતા દરિયામાં ડૂબી’તી સાંજ
પછી પરપોટા ફૂટ્યાનું યાદ છે,
ચહેરાને જોઈ જોઈ થાકી’તી હું
મને આયનાઓ તૂટ્યાનું યાદ છે.

ભીની રેતીમાં કંઈ ટેરવાંએ ચીતરી’તી
અક્ષરિયા હોકતણી વારતા,
વારતાના ખોલકણા શબ્દોને શ્વેત કું
દરિયાનાં પાણીમાં મારતાં.
આંખોના ખાલીખમ ગોખલામાં હાથ
પછી આંસુમાં ખૂટ્યાનું યાદ છે.

હૈયાની ડૂંક લઈ વાવી’તી ઝંખના
ને કેટલી ય કંઈઓ સામટી,
દિલ્લડ વેરાન જેવા ઇવનરમાં કયાંય પછી
મૃગચળની લાગણી ન ભાગતી.

છાતીની કોરમાં વાગતું એકાંત,
મારાં સપનાંઓ તૂટ્યાનું યાદ છે.
પછી પરપોટા ફૂટ્યાનું યાદ છે.

વિપિન પરીખ
તું સાંભળે છે, જગદીશ?

આવું પણ બનશે:

હું તને હાર ચડાવીશ.

ના, હું તારા નિશ્ચિત દેહને ઘૂંજતો હાર ચડાવીશ.

મને એમ કે તું તરત ઊડીને કહેશે,

“બદતમીજ, આવી મશ્કરી કરે છે?”

પણ ના, તે હાર રહેવા દીધો.

તું કશું જ બોલ્યો નહીં.

આવું પણ બનશે:

તારી શોકસભા ગોઠવાશે,

અને મને બે શબ્દો બોલવા વિનંતી કરાશે.

મને એમ કે તું હમણાં ફેટામાંથી બહારી નીકળી

મારો દાન પકડશે. કહેશે,

“વિપિન, બસ, બહુ થયું!

મારી પાછળ આવું કરાય નહીં.”

હું કહું છું,

“જગદીશ, તું સાંભળે છે?

આવી મશ્કરી હોય નહીં.

એક વખત આંખ મીંચી

એટલે શું પાછી ખોલવાની જ નહીં?

આંખો ખોલ,

મારે તારી સાથે હજુ ઘણી વાતો કરવાની બાકી છે”

જયા મહેતા

નાનો અમથો પ્રશ્ન

દંતકથાના ઊંટના પેટનું જળ પીને નીકળી

પડ્યા છીએ નાકની દાંડીએ કે રસ્તો

લઈ બય ત્યાં કે પગ લઈ બય ત્યાં....

કે ક્યાં? કે ક્યાં?

ચાલવું એ જ ધર્મ

નહીં તો પછી પગનું શું થાય?

જીવવું એ જ કુર્મ

નહીં તો પછી જિંદગીનું શું થાય?

વળી પાછા પ્રશ્નો? પ્રશ્નો....પ્રશ્નો....

ના, હવે પ્રશ્નો નહીં

બસ એક જ નાનો અમથો પ્રશ્ન....

દંતકથાના ઊંટના પેટનું જળ પીને

છેલ્લો છેવટનો એક આખરી પ્રશ્ન-

ચાલવા માટે પગ છે

કે પગ છે એટલે ચાલવાનું છે?

પુરુષોત્તમ નોખી

એક કાવ્ય

તારે
આ રીતે નહોતું ચાલી નીકળવું જોઈતું, આભા !
ગમે તેટલું મનદુઃખ હોય
તોય
વસન્તના દિવસોમાં
કોઈ કોયલ આંખાની કાળ છોડીને
ભડી ગઈ સાંભળી છે ?
જતાં જતાં
તેં સહેજે ભયું જોયું હોત....
તો
હવાની દહેરખીથી
આંદોલિત થઈ જાહેલાં
કર્ણિકારનાં સુવર્ણગુમ્ફરોનો રણભણાટ
કે આમ્રમંજરીઓમાંથી
વહી રહેલાં
સુગન્ધગરણાંનું સંગીત સાંભળી
તારાં ચરણ થંભી ગયાં હોત...
અરે
જતાં જતાં એક વાર—
માત્ર એક વાર

તેં પાછું વાળીને જોયું હોત તો ય
બોગનવેલિયાના હાથમાં
ફરફરતા રંગીન રૂમાલે
તને રોકી લીધી હોત...
પણ તું તો
સામે ભટકાયેલા શુભમહોરની
અનુરાગરંજિત આંખને ય
અવગણીને આગળ વધી ગઈ...
અને અહીં
ભર જિનાળે વીજગટકો ઝીલ્યો હોય
એવા વૃક્ષ સરખો અવાચક
જાલો રહી ગયેલો
હું
વિમાત્રી રહ્યો છું કે
રાતના અન્ધારામાં
બેડરૂમ પાસેની બારીમાંથી
ડોકિયું કરીને
રાતરાણી તારા ખબરઅંતર પૂછશે
તો હું
શેા ઉત્તર આપીશ એને ?

પ્રયોગ-વિશેષાંક

સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરનો પ્રયોગ-વિશેષાંક હવે સિલકમાં રહ્યો
નથી એટલે નવા ગ્રાહકો ત્યાર પછીના અંકથી જ નોંધી શકાશે.

ચતુર પટેલ
*
મુંબઈગરા દોસ્ત

હે મારા મુંબઈગરા દોસ્ત
તારા પગમાં આબોટે છે
જૂહુનો દરિયો-
એનાં લીલાં લીલાં કાચ જેવાં
પાણીમાં
તેં ઉછેર્યા છે તારાં
લાલ-લીલાં સ્વપ્નિલ બાળકોને...
તારા શ્વાસમાં ધર કરી ગયો છે
ત્યાંની સબર્બ-ટ્રેનનો રઘવાટ
તને સદી ગયો છે
ટ્રેનની ભરચક ગિરદીનો
કટોરો ભરી શકાય એવો ઘોંઘાટ
પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રત્યેક બીડનું
બદલાતું રહે છે અસ્તિત્વ,
તારા ને મારા મન જેવું જ!
તારું સમગ્ર અસ્તિત્વ
ચોપાટી જેટલું જ ભરચક છે
પછી ક્યાંથી ગમે તને પેલું ગામ...!
જ્યાં જ્યાં તું જાય ત્યાં
જૂહુનો દરિયો આવે નહીં,
એને પણ કિનારાની આડોડાઈ
નડે તો ખરીને દોસ્ત...!
તારી સાથે દરિયાનું હોલું
અનિવાર્ય નથી...
તને યાદ હોય તો

જેમાં નાગોડા ના'તા'તા એ તળાવ,
મને તો
જૂહુના દરિયા કરતાં વિશાળ લાગે છે.
કઠાચ તું નહીં માને
પણ દોસ્ત
મને દરિયાના વ્યાપની
ખબર નથી...!!!

હરીશ પંડયા
*
ફૂલનું રૂપ

હમણાં જ હું
સ્મશાનમાં પ્રગટી બેઠેલી
ચિત્તાના અગ્નિથી
મારી દરેક ઈચ્છાને
ભસ્મીભૂત કરી દઈને
પાછો ફર્યો છું
ને ત્યાં જ
આંગણામાં બેઠેલા
નાનકડા છોડ પર
ઝળંઝળેલા સૂર્ય
કાવ્યને ફૂલનું રૂપ આપી દીધું.

Freedom From The Known *વાંચતાં..

*અથવા

હું પુસ્તક નથી વાંચી રહ્યો
પણ
પ્રકૃતિ સાથેનો સંપર્ક સાધી રહ્યો છું.
મને વ્યક્તિની નહીં
પણ
મનુષ્યની ભાષાનો પરિચય થઈ રહ્યો છે.
ક્રિયાશીલ વર્તમાન ક્ષણ
હવે મારામાં પ્રેમ તરીકે જીગી રહી છે.
હું મારા બાળકને સાચા અર્થમાં ચાહી રહ્યો છું
અને બહાર હવે ચુદ્ધ નથી.
ગઈકાલ સુધી સૂક્ષ્મ અને જાંડી હિંસા વિશે
જ્યારે મનોવિશ્લેષણ કરતો
ત્યારે હુનિયાના કેાઇ પણ ખૂણે જોવાતાં
ચુદ્ધ માટે
હું મારી જાતને જવાબદાર નહીં ગણતો.
ગઈ રાતે ભારે વર્ષા થઈ હતી.
પાંદડાં ઉપરની ઘણા દિવસની ધૂળ
વરસાદે ધોઈ નાખી છે અને
હવે
આકાશ સ્વચ્છ બનતું જઈ રહ્યું છે.
નવા, તાજા દિવસે
પરીઘથી કેન્દ્ર તરફની યાત્રા શરૂ થઈ ચૂકી છે.

જીડ મારી અધીરાઈ
શબ્દોના કિનારે કેંદ્રતા સારસના ડંઠમાંથી
અથવા
દેહાંતરેડ પામેલાં ક્રિયાપદોના
ધોમધખતા તડકામાંથી
અથવા
વિશેષણોનાં ખરખરતાં પર્ણોમાં
વેરાઈ ગયેલી ક્ષણોમાંથી
અથવા
સર્વનામોના ખડકાએલા ડુંગરોની ખીણોમાં
ખીલેલાં ફૂલોમાંથી
અથવા
બહુવચનની રેતમાં નહાતી ચક્રલીઓની
ફદફદતી પાંજોમાંથી
જીડ મારી અધીરાઈ
તારી સાચવનારી તો કેદ છે
ભાષાના ધૂધવતા સાગર વચ્ચે
મૌનના રાજમહેલમાં.

ધનશ્યામ પરીખ

*
બાને

જ્યારે બાળક હતો અને પા પા પગલી ભરતો,
પડતો, આબડતો
ત્યારે તું જ
આંગળીએ વળગાડી ઊભો કરતી,
ફરી પગલાં પડાવતી...
મને એમ કે હું મોટો થયો
છતાં
પડી જઈ ત્યારે
તારી આંગળીઓ શોધું
બધે તને જોઈ વળું
અને
લોકો મને આકાશ બતાવે.

પ્રફુલ્લ પંડ્યા

*
ગીત

નદીઓ વિશે વૃક્ષો બોલ્યાં : નદી પ્રભુનું ગીતજી
વૃક્ષો વિશે વૃક્ષો બોલ્યાં : પાન એટલે પ્રીતજી
કાન ટેકવી ઊભા રહેલા વાદળ મૂરું મરક્યાં
બધી દિશાનાં બંધ બારણાં બારી જેવું બખડ્યાં
શંકા વિશે શમણાં બોલ્યાં : રક્ષા કરશે ઇંટજી
રૂઢિ વિશે મૌન મૌન છે ક્યાંક શ્વાસમાં પડદો
પડદે ચીતર્યાં મોર બોલશે એમ રચાશે પદો...
ભ્રમણા વિશે ભાવો બોલ્યા : તેજતિમિરને જીતજી
નદીઓ વિશે નદીઓ બોલી પ્રભુ નદીનું ગીતજી.

દિનકર શાહ 'જય'

*
મારું આકાશ

બૂમો પાડી પાડીને થાકી ગયો છું
મને પ્રકાશ આપો....
ઊછીનું થોડું આકાશ આપો...
હવે
મારા આંગણના અંધકારના લીપણને
ફૂલ આવ્યાં છે,
પીળાં પથ અકળામણનાં ફૂલ...
કે પ્રત્યેક વિલંબિત શ્વાસ પછીના અનુગામી
શ્વાસની
કલ્પના કરું છું ત્યારે
મને લાગ્યા જ કરે છે :
કશી ય અપેક્ષા વિના
એક ચિંદીમાં મારું આકાશ બાંધીને ચાલી
નીકળીશ

ત્યારે

પ્રકાશનાં ટોળેટોળાં મારી પાછળ પડ્યાં હશે
ને મને રોકવા ધાતો સૂર્ય...
કોઈ બંધિયાર વાડના કાંટામાં ભરાઈ ગયો હશે.
ક્ષિતિજ પાસેના સમુદ્ર પર એ વખતે
મારા આંગણનો અંધકાર પથરાઈ ગયો હશે
અને...
એ પાતળા તરાપા પર તરતું હશે
મારું બિનવારસી આકાશ !

આર. એસ. દૂધરેજિયા

*
પળનું પારેવું

ભીંત પર બંધ પડેલી ઘડિયાળના
નિર્ભવ યોગ્યા પર બેઠેલું પારેવું
ધૂ...ધૂ...ધૂ... કરવાને બદલે
ન્યારે
ટફ...ટફ...ટફ કરવા લાગ્યું
ત્યારે
મને ક્ષણ વાર
સમયનાં પીછાં ભેગાં કરી
એક પંખી બનાવવાનું મન થયું
પણ અધૂરું પંખી
તૂટેલી પાંખવાળું પંખી
ફૂટેલી આંખવાળું પંખી
સમય કેં પેલા પારેવાં જેટલો
લોળો નથી.

દેવજી રા. મોહા

*
પાનખર-અસ્ત વૃક્ષને

તારું બિહામણું સ્વરૂપ નિહાળ્યું, વૃક્ષ!
ને પર્યવહોણી સૂકી ડાળીનું માળણું આ
બાણે ન અસ્થિતભણું પિંજર હોય એવું,
ને જે તને નિજ સ્વરે જગવી રહેતું
તે પંખીએ ય અવ છેક તણ દીધેલું-
તું આંખ માંહી દિનરાત વસી રહેતું
ને જ્યાં જઈ તહીં મને નિત સાથ દેતું
એકે ક્ષણે ન મુજથી પડતું વિખૂટું!
ને તે પંખી ત્યહીં ફરી ઋતુરાજ આવ્યો
ને ડાળ્યું તારી થઈ જે હતી પર્ણહીણી,
તે પર્ણથી ફરી સુસજ્જ બની ગઈ, ને
પંખી રહ્યાં ટહુકી મત્ત સ્વરે; છતાંયે
ઘેઘૂર જામી ગઈ પર્ણઘટા વીંધીને
તારું ભયંકર સ્વરૂપ હણય લાળું!

ભરત યાજ્ઞિક

*

ઢોહીની શુદ્ધમાં આમ ઓચિંતા ત્રાટકેલા ચિત્તાની ભારે રંગડ છે...
ધ્રાસકે જીવે છે મારી ઇચ્છાનું ગામ બાણે રાજપણું છે કૈંક ભેવું;
જંગલ ભયઘરત થાય હમણાં બાહર એમ સુનુધબળ થાય મારું હોવું;
મટકું માર્યા ય વિના વીતે છે રાત હળુ પીડાની સહેજ છેડછાડ છે...
માંચડે ચડીને શ્વાસ જાયે જીવે છે અને મારણ ઠેકાણે મને બાંધ્યો;
આંખથી પગેરું છેક ટેરવે મળે ને તોય એકે ના ભેદ હજી લાગ્યો;
જલદી બચાવ મને નરભક્ષી ચાતનાથી છળીમર્યા રીડિયાની રાડ છે...
સોંસરો ત્વચાનો સ્પર્શ નહોર બની વાગે ને પાછળ ખેંચાતું આવે જોળિયું
ચાખે છે સ્વાદ નવા ઢોહીનો શિરાઓ ત્યારે પેટવી શકાતું નથી કેડિયું;
સંભારી લઉં છું હું છેલ્લું તને જ મારી બેકાળૂ ધગધગતી નાડ છે....

શાન્તિ શાહ
*
પ્રકાશનું નગર

મુંબઈ તો નહીં પ્રકાશનું નગર !
અહીં તો પ્રકાશમાં પડેલી લાશને પણ
શબઘરના અંધારામાં જવાની
જરા જેટલીય ઉતાવળ નહિ !
આટલાં બધાં બળરો
ને આટલી બધી હુકાનેા
પણ છૂટક છાંયડો વેચતી
એક પણ વૃક્ષની
એક પણ હુકાન નહિ
સવારથી સાંજ સુધી સૂરજ
લોકોની આંખમાં દોઢા ભરીભરીને
તડકો ફેંકે.
ને રસ્તાની ડાળી પર માળો બાંધીને બેઠેલી
મૌન બત્તી
સાંજ પડતાં તો કોલાહલ કરી મૂકે.
અહીં કેટલીક ગલીઓ અંધારી કહેવાય
પણ પ્રકાશથી બચવાનો સૌથી વધુ પ્રયત્ન
લોકો ત્યાં જ કરે.
બહાર ન દેખાતું અંધારું
શર્ટ કે બ્લાઉઝનાં બટન ખોલી
છેક છાતીમાં ધૂસી ગયું છે.
એને બહાર કાઢવા તો
જિંદગી આખી તપ કરવું પડે !

અન્ય બોડીવાલા
*
તળાવમાં
માનવમેદનીનાં
આંસુ નીચે
આપઘાત કરતું પાણી.

જગદીશ વ્યાસ 'કમલ'
*

૩
દિવેટ
દિવેલ
દીવાસળી
પ્રકાશ
પવન
અંધારું....

મહેન્દ્રકુમાર ત્રિવેદી
*
તારીખિયામાંથી પતું ફાડીને
સમયને સમજાવી દીધું
વખત તો વીતી ગયો તારો
હવે લટકીને કરવાનું શું ?
શોભામાં અભિવૃદ્ધિ
કરવાથી કાયદો શો ?

પના નાયક
થાય છે....

આજે
પૂનમની રૂપલી રાતે
ઘૂઘવતા સાગરને પેલે કિનારે
વાંઝિયાં રણોની સુકાશ આંખોમાં ભરીને બેઠી છે તું—
થાય છે
તારી આંખોમાં ભીની આંદની આંજી ફઉં તો ?
ઝરઝરતા વરસાદની શ્રાવણિયા સાંજે
પેલા પરિચિત તળાવની પાળે
દિવસોના કાંકરા ફેંકતી
ઊઠતી લહેરોને ગણતી બેઠી છે તું—
થાય છે
કાંકરો ફેંકવા ઊંચકાએલો હાથ
મારી આંગળીઓમાં જકડી લઉં તો ?
અસંખ્ય વાસંતી ફૂલો અને
પતંગિયાનાં ટોળાં વચ્ચે
અગણિત પ્રશ્નોની વણગાર લઈ
લીલી નજમ ખોતરતી
એકાકી બેઠી છે તું—
થાય છે...

ચોગેશ જોયા
રાહ જોયા કરીશ

હું તો ખસ
રાહ જોયા કરીશ—
વૃક્ષને પાન ફૂટવાની.
દોસ્તો,
નદીને પૃથ્વું નથી પડતું
દરિયાનું સરનામું
કે
વાદળોને જળ પહોંચાડવા
જરૂર નથી પડતી
તળની.
ભલે હું
આકાશ વગરનો રહું
મારે નથી ચોંટાડવી
પીઠ પર પાંખો,
ભલે હું
શબ્દ વગરનો રહું
મારે
નથી જન્માવવા
ટેસ્ટ-ટ્યૂબ શબ્દો.
હું તો ખસ,
રાહ જોયા કરીશ....

રમેશ પારેખ

*

સાંઘબાબાછાપ છીંકણી વિશે

સાંઘબાબાછાપ છીંકણી યાને દાબડી અંદર (હાજરાહજૂર ચપરાસીવત) છીંક
ચપટી યાને સુખનો. કેરો ચેક વટાવી ભરપટ્ટે લે, લૂંટ બેટાં રમણિક

ચોર ન આવે

કેમ કે છે તે છીંકમાં કાંઈ બારણું ન હોય

છીંક તો અલલડ

છીંક, એને હાલરકું ન હોય, પારણું ન હોય

છીંકને નડે નહીં ટોણું કે ભીડ કે ભાગંભાગ કે ધમાચકડી યા 'ટ્રાફિક'

દાબડી ખૂલે

ઉર્ફે ખૂલે ચાર આની છાપ જીવવું અગર સીવવું ફાટેલ સુખ

ચપટી લેવી

એટલે કેવી નાકદાંડીને ફૂટવી સાલસ જૂઠની તાજી રૂંખ

છીંકનું બંધાણ, છીંકનું હંગ આવરને ઘડી ચપટીમાં તો છીંકની જલદ 'ફીક'

પારિતોષિક

કવિલોકમાં વર્ષ દરમ્યાન પ્રકટ થતાં કાવ્યોમાંથી ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પ્રથમ ત્રણ ક્રમ પ્રાપ્ત કરનાર કાવ્યો
માટેનાં ઈ. ૧૯૭૭ના વર્ષનાં ઠક્કર પારિતોષિક નીચેના કવિઓને મળે છે.

પ્રથમ પારિતોષિક રૂ. ૨૦૧ શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકને

તેમના કાવ્ય 'મારે તો' માટે

દ્વિતીય પારિતોષિક રૂ. ૧૦૧ શ્રી ચંદ્ર પરમાર અને બાસુ ઉવ વચ્ચે

તેમનાં કાવ્યો 'ટાટિયા' અને 'લ્યો શુકન થયા' માટે

તૃતીય પારિતોષિક રૂ. ૫૧ શ્રી દાઉદ જરગેલા 'કંટક' અને શ્રી ચોગેશ જોષી વચ્ચે

તેમના કાવ્ય 'વીખેરી નાખો' અને 'ઉલેચો હથેળી' માટે

*

નિર્ણાયક:

સર્વશ્રી પિનાકિન્હાકેર અને કનુભાઈ ભાની

એમના અમે આભારી છીએ. વિજેતાઓને અમારાં અભિનંદન.

હરીશ ઘોબી

ચહેરો હજી અંદર હશે

ચાલ મેં માની લીધું કે તું સમયથી પર હશે
તો પછી સૂરજનું હોતું તેજ પર નિર્ભર હશે
નામ કે આકાર, ચહેરો કે હશે નહિ એ પછી
સર્વ ઘટનાનું પછી એમાં જ રૂપાંતર હશે
ધર, ગલી, દર્યાને પૂછ્યું છે જરી તારા વિશે
કેં ખબર એની નથી કેવોક એ ઉત્તર હશે
આમ તો ગભરાય નહિ કારણ વગર એ આવતાં
અવસરોને આ નગરમાં કોકનો કેં ઠર હશે
લાવ સુઠી જોલીને તારી હવે જોઈ 'હરીશ'
કેંક તારો એ અસલ ચહેરો હજી અંદર હશે

હર્ષદેવ માધવ

*

આજ મને પોતાને પામ્યો ના હોઈ એમ....

ધાસ તો કે 'હાજર છે' ધાસ તો કે 'હાજર છે'

હાજર હથેળીએ તળાવ એક,

આંખ તો કે 'હાજર છે' પાંખ તો કે 'હાજર છે'

હાજર પંખી-થયાની ગહેક-ગહેક!

હોઠોની પાતળીક ભીંતને અડીને મારા

પડવાને પામ્યો ના હોઈ એમ....

ભીંતને કહું કે બોલ રાત તો કે 'રાત' બોલ

ચોમાસુ તો કે 'ચોમાસુ'

શહેરને કહું કે મને 'કાંકરિયા' આવેલું-

આંસુ છે તો કે 'છે આંસુ!'

કેટલા યુગોથી મારા છૂટા પડેલ અર્ધ-

-પડવાને પામ્યો ના હોઈ એમ....

મહેશ યાજ્ઞિક

*
માગી હશે

ભાગ્યરેખાની ચમક આ હાથમાં જાગી હશે
એ સમય! તેં એટલે મારી ગલી ત્યાગી હશે
શક્ય છે એથી જ મારી આંખ લીની લાગતી
રૂબકી દે કોઈ જાડી આંખને તાગી હશે.
કાચની નમણી હયાતી રહેજમાં આપી શકે?
આયનાને ખીક કેવી બિંબની લાગી હશે!
ગામ-શેરીને વટાવી: યાદ વેળુ ખૂંદતી
સાત ઘર સાથે રહી ત્યાં કેમ એ ભાગી હશે?
આ ઊલટાં આંગળાં ને આ છલકતો હાથ ને
વેદના નક્ષી અમે આ હાથથી માગી હશે!

મનહર જાની

*
ગીત ગોપીકાનું યાને દુહા દરદના

કોમળ ગઢને કાંગરે કડવા બોલે કાગ
પડછાયા નાપાક એના અભડાવે મને
જીવનાં લાગ્યાં આપટાં કરવી ક્યાં ક્રિયાદ?
વરણાગી વરસાદ ટીપે ટીપે તમતમે.
ખીલા ભોંકી ખેદના બળક્યાં મારાં પાપ
અધકચરા મેળાપ ડંખે દમદટ દિલમાં.

ડમરી જેવું આયખું ને ખાલું-પીલું ધૂળ
ગમતીલું ગોકુળ કરડે કુંભીપાક થઈ
ફળિયે બાંધ્યાં વાછરું નદીએ બાંધ્યા મોર
શમણાં આઠે ખેડોર મારામાંથી ધૂરકે!

અનુવાદ

બે બંગાળી કાવ્યો/પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

હવે યુદ્ધ પૃથ્વી સાથે

હવે યુદ્ધ પૃથ્વી સાથે, આ જ પૃથ્વીનું
એકબાજુ હું, બીજી બાજુ તારી આંખ સ્તબ્ધ, નિમિડ;
વચ્ચે વાંકાચૂકા અંધકારમય રસ્તા આ પૃથ્વીના.
અને આ પૃથ્વીના મનુષ્ય, લંબાવી તેમના હાથ
ધમ્ધે છે આંકવા લાલ લીટી, તારાથી મને છૂટો પાડવા
જીવંત, વિષાકૃત સાપની માફક લંબાવી તેમના હાથ.
મારી આંખો સામે સ્વર્ગના સ્વપ્નની જેમ ઝૂલે
તારાં બે સ્તનો; કલ્પનાની ગાંઠની માફક ખૂલે
તારા કેશ મારી તાતી ઉપર; ગંજાના પંખી પેઠે ઝૂલે
મારો હૃતપિણ્ડ; આપણે ભય કરવો કેનો?
આપણે તો જાણીએ છીએ કે રસ્તાની આ બાજુના વળાંકે વળાંકે શું આવે છે—
તે તો તું—તું અને હું: બીજા કેને
જોઈ શકીશું આપણે? મારી આંખોમાં તારાં બે સ્તનો
સ્વર્ગના સ્વપ્ન જેવા; તારી છાતી ઉપર ઉત્તપ્ત, ઉત્સુક
મારા હાથનો સ્પર્શ સળવળી ઊઠે તારાં બન્ને સ્તનો
મારા હાથના સ્પર્શ, જાણે કે કેઈ અંધ અદૃશ્ય નદીનો
ખરસોત; તેની મધ્યે આ સમસ્ત દ્વરંત પૃથ્વીનાં
ચિહ્ન ભૂંસાઈ જાય; માત્ર આ વિશાળ અંધકાર નદીનો
તીવ્ર આવર્ત જ્યાં આપણે જયી, આપણે એક, હું
અને તું—કેવી મધુર, કેવી અપૂર્વ-મધુર આ કથા—
તું—તું અને હું.

(બુદ્ધદેવ બસુના બાંગ્લા કાવ્ય 'અંબન યુદ્ધ પૃથિવીર સંગે'નો અનુવાદ)

જીવનાનંદ દાસ પ્રતિ

તે પથ નિર્જન

જે પથે તમારી યાત્રા

તે પથે આવેના અશ્વારોહી

પદાતિ વીર સૈન્યદલ.

શસ્ત્રોનો અંકાર નહિ, યાન-યંત્ર સુખશિત નાગરિક

જનતાનો સ્રોત નહિ,

ન યોદ્ધા, ન જયી, ન પરાજિત

તે પથ સંધ્યાનો.

માત્ર સમુદ્રનો સ્વર, અન્ય કોઈ શબ્દ નહિ.

માત્ર સમુદ્રનો સ્રોત, અન્ય કોઈ ગતિ નહિ,

એક પ્રજ્વલિત તારક.

જાણે આકાશનો જવલન્ત હૃતપિણ્ડ,

આંકી જાય તે પથ સ્વચ્છ નીલ ઝલકે ઝલકે

સમુદ્રનું માનચિત્ર-નીલે

(બુદ્ધદેવ ખસ્ટના ખાંગસા કાવ્યનો અનુવાદ)

લવાજમ વિષે

- * ઘણાખરા ગ્રાહકોનું લવાજમ આ અંક સાથે પૂરું થાય છે. જે આપનું લવાજમ પણ પૂરું થતું હોય તો રૂ. ૧૨ સત્વરે મોકલી આપશો.
- * લવાજમ જે ચેકથી મોકલો તો બેન્ક કમિશનના રૂપિયા ત્રણ ઉમેરી, રૂપિયા પંદરનો ચેક મોકલવો.

અરજીઓની ખૂબી/મનસુખલાલ ઝવેરી

ખઢતું ખઢતું વરુ

સિંહની ગુફા પાસે ગયું.

“સિંહ, મારી સાથે હું એક ગધેડાને લાવ્યો છું,

તમને મળવા”

સિંહ પોતાની ગુફામાંથી

હળવે પગલે બહાર આવ્યો.

“એને શું જોઈએ છે, વરુ ભાઈ?”

“એને તમારી રળ જોઈએ છે.”

“શું કરવાની રળ, ભાઈ વરુ?”

“એ કહે છે કે

સિંહની રળ લઈને

મને મારી નાખો.”

સિંહે આ ભારે મહરવની બાબત પર

યોગ્ય વિચાર કર્યો.

“નિર્ણય પર આવવું અઘરું છે.”

સિંહે નિસાસો મૂકી કહ્યું.

આ બાજુ કે પેલી બાજુ વળ્યા વિના

તેણે પોતાનો નિર્ણય બહાર કર્યો

ગધેડાની વિનંતી માન્ય કરવા જ કેવળ.

* લંડનના ટાઈમ્સ લિટરરી સપ્લીમેન્ટના ૧૦-૧૧-૭૮ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા રોજર હાવર્ડના અંગ્રેજી કાવ્ય : The Beauty of Petitionsનો અનુવાદ

કમળલોચને અશ્રુઓ

હરિવલ્લભ ભાયાણી

રૂતિભાવના વિવિધ સ્થિત્યંતરોને વિષય બનાવતાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કાવ્યોમાંથી જેમને ઉત્તમની કોટિમાં મૂકી શકાય તેવાંની જ પર્મદગી કરીએ તો પણ અનેક ગ્રંથો પર વિસ્તરતો મંચ બને. આ વિષયના એક એક વિભાગ ઉપર પણ એકથી વધારે ગ્રંથ ભરાય એટલી સમૃદ્ધિ છે. પ્રિયતમના કૌર્મિક પ્રેમાપરાધને કારણે કે અન્યથા માનિની જે માનનો આશ્રય લે - રસાણું કરે - તેના રીસ, રોષ, અશ્રુપાત, કલહ, મૌન, અનુનય, આદિ વિવિધ પાસાંઓનું કલાત્મક નિરૂપણ કરતાં મુક્તકોનો તોટો નથી. અમરુક કવિ જેવાની આ વિષયમાં જે સિધ્ધિ જેવા મળે છે તે કદાચ વિશ્વસાહિત્યમાં અન્યેક હોય.

નીચે અનુવાદિત મુક્તકોમાં પ્રિયતમના પ્રેમાપરાધન આધાતની અસર નીચે નાયિકાનો અશ્રુપાત અને પ્રિયતમ વડે કરાનો અનુનય એ નિરૂપણ વિષયો છે.

પ્રથમ પ્રેમભંગ

અખોધ મુગધા અને પ્રથમ પ્રેમભંગે કરીઃ
નહીં ભમરભંગ, વ્યંગવચનો, વળો અંગના -
દળેલ નયનોત્પલો થકી કપોલ સ્વચ્છે દડી
અખૂટ બસ અશ્રુબિંદુ તરુણીતણાં ટપટપે.
-અમરુક

અનુરાગના અપૂર્વ અનુભવની, અંગેઅંગમાં વ્યાપી જતા વિષવેગ જેવી તીવ્રતા અને ઉન્માદકતા માણી રહેલી મુગધાને પહેલવેલા પ્રેમભંગ થીજે આધાત થાય તેની કવિએ અહીં એક અવિરમરણીય છાંયી અંકિત કરી છે, અને તે માટે આવી જ પરિસ્થિતિમાં કૌર્મિક અનુભવી નાયિકાની જે સાધારણ પ્રતિક્રિયા હોય તેની સાથે મુગધાની પ્રતિક્રિયા વિરોધાત્મક હોય પરિણામ સાધ્યું છે.

તો કવિ રાજશેખરે આ જ ભાવાવસ્થા રમણીયતાને કેવળ અશ્રુબિંદુઓની અવસ્થા અને ગતિનું ચિત્ર દોરીને આકાર આપ્યો છે :

કમળલોચને

કરે તરલ કીકરીને, લઘુક ઘુંદ બની પાંપણે
રચે તરલ તોરણો, તૂટક ધાર થૈને બને
પ્રવાહ વણથંભ—

આ કમળલોચને અશ્રુઓ
વહે હૃદય-વેદના-ભર અશબ્દ મુગ્ધા તણો.

-રાજશેખર

એક પ્રાકૃત કવિ આથી પણ ઓછી સામગ્રી ઉપયોગમાં લઈને, પ્રિય તરફના વિપ્રિયથી વ્યથિત માનિનીની રુદન વેળાની મુખ્યશ્રીને અનેરા કલ્પના-ચમકારથી ઝીલી લે છે :

ઈંદ્રચાપ

નેત્રની નીલ,
કપોલની પાંડુર,
અધરની અરુણ દ્યુતિ
માનિની કેરી અશ્રુધાર પર
ઈંદ્રચાપ રચતી.

છેવટે એક અસ્તાત કવિની વિદગ્ધ અભિવ્યક્તિ-વાળી રચના. આમાં જે નાયિકાના મનુષ્ય-પ્રેમભંગના આધાત નીચે રોષ, વ્યથા, વગેરેના ભાવાવેગની અવસ્થાને—પ્રતિનાયક તરીકે ધટાવીને નાયક અનુનય કરી રહ્યો છે તે નાયિકાનું હૃદય ચિત્ર આલેખેલું છે.

મન્યુ બન્યો પ્રિય

કપોલ પરની પત્રવસ્ત્રિનું ફરતલ-અવરોધે મર્દન,
કંઠે વળગી બાળપ કરે શું કુચતટ કેરું આકંપના!
સસવતા નિઃશ્વાસો પીતા મધુરી અધરસુધા અરુણ-
મન્યુ બન્યો શા તારો પ્રિય, પણ અમે નહીં! હે નિષ્કરુણ!

ગાંધીજી કાયાપત્ર

સંસદીય લોકશાહીમાં સંપૂર્ણ નિષ્ઠા સાથે ગુજરાતમાં જનતા સરકાર ગાંધીવાદી માર્ગે આગળ વધી રહી છે. સરકારના ગ્રામાભિવૃદ્ધિ અને રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમોનાં આ છે મહત્વનાં સોપાનો.

માહિતી-ગુજ-૭૭

- આગામી ૧૦ વર્ષમાં ગરીબી અને ખેતરોજગારીની નાબૂદીના ધ્યેયની પૂર્તિરૂપ ગ્રામાભિવૃદ્ધિ અને રોજગાર લક્ષી અર્થદાજપત્ર.
- કેન્દ્ર સાથે સંડોળાયેલા રાજ્યના વિકાસના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે ભારે પ્રયત્નો.
- વધુ રોજગાર અને ન્યાયી સમતુલા સાથેનું વ્યોદોગિક વિકાસનું આયોજન શુદ્ધ અને ગ્રામ ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન. રોજગાર વૃદ્ધિ મોડેની રચના.
- ગ્રામ વિસ્તારોમાં વધુ પાણી પુરવઠા યોજનાઓ.

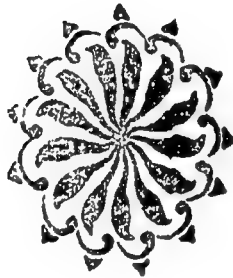
- પંચાયતીરાજને પ્રાદુર્યન બનાવવા વિવિધ ઉદ્દેશો. સ્થાનિક સ્વરાજની ચૂંટણીઓમાં ૧૮ વર્ષની ઉંમરની વ્યક્તિને મતાધિકાર.
- હરિજનો-પછાત વર્ગોનાં હિતોને પ્રાધાન્ય. આ હેતુસર હરિજન વિધાન મંચોની સમિતિની રચના.
- શિક્ષણક્ષેત્રે મહત્વના નિર્ણયો.
- ગ્રામ સ્વાયત્ત્યન લઘુત્વની દિશામાં રાજ્યમાં પાકની વૃદ્ધિ માટે વિશેષ આયોજન.

- નાની સિંચાઈ યોજનાઓને અગ્રિમતા. જિલ્લા પંચાયત દ્વારા નવાં સિંચાઈ કામો. જળ સંપત્તિ વિટાસ માટે નાણાંકીય જોગવાઈ.
- ઘર નિર્માણ લોકો માટે ચાલુ વર્ષે ૬૦ હજાર સરનાના ધોધકામ પૂર્ણ દારો.

આ પાશું લક્ષ્ય: દરેક હાથને કામ-દરેક ખેતરને પાણી

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY-1

With Best Compliments

From

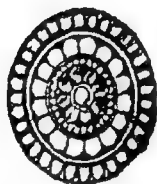
INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

પંખી જેવા મુક્ત !

સુંદર સુશોભિત વાદળી આકાશ-
હવામાં ઉડતા સુંદર પંખી.

એમની જેમ અમે પણ મુક્ત છીએ...

આ સુંવાળી સાડીઓમાં-

જેમના રંગ અને ડિઝાઇન-

કુદરતનો સુંદર રંગોનો સુમેળ છે-

અને જે આ પંખીઓની સુંદરતા કરતાંયે

વધુ સુંદર છે.

આ સાડીઓ... હાસ્તો, મહત્વાલની સાડીઓ !

મહત્વાલ કાપડનાં વિવિધરૂપ

સુદેસ • શાદેસ • સાડીઓ

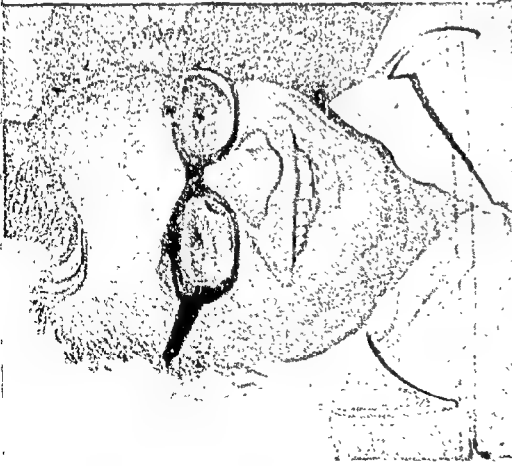
• ડેસ મટીરિઅલ્સ • શર્ટ્સ

ઈ. સ. ૧૯૭૯નો આ પ્રથમ અંક પ્રકટ થાય છે ત્યારે જો આપનું લવાજમ છેલ્લા અંક સાથે પૂરું થઈ ગયું હોય તો આપ તે સત્વરે મોકલી આપશો જેથી આપની વરસોવરસની 'કવિલોક'ની ફાઇલ અટૂટ રહે.

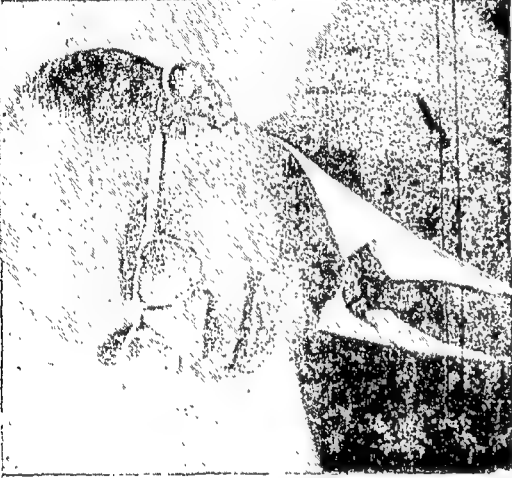
- * જો આપ વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા બાર ચેકથી મોકલો તો બેન્ક કમિશનના રૂપિયા બે ઉમેરી ચૌદ રૂપિયા મોકલવા વિનંતી છે.
- * 'કવિલોક'ની આજીવન યોજનામાં કોઈ પણ વ્યક્તિ રૂપિયા એક સો ભરી સભ્ય થઈ શકે છે.
- * પુસ્તકાલયો અને શિક્ષણ સંસ્થાઓ પણ આજીવન સભ્ય બની શકે છે.
- * આજીવન લવાજમ રૂપિયા એક સો ચેકથી મોકલો તો તેમાં પણ બેન્ક કમિશનના રૂપિયા બે ઉમેરીને મોકલવા વિનંતી છે.

દ્વિજ-દશાબ્દી

'કવિલોક'નું કાર્યાલય મુંબઈથી અમદાવાદ આવ્યાને નવ વર્ષ પૂરાં થઈ બા દશમા વર્ષનો આરંભ થાય છે. નવા કલેવરે 'કવિલોક' પ્રકટ થવા લાગ્યું તે દ્વિજત્વની આ દશાબ્દી નિમિત્તે 'કવિલોક' વર્ષ દરમિયાને વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો યોજવાનું વિચારે છે આ અન્વયે આ વર્ષ દરમિયાન એક સમૃદ્ધ વિશિષ્ટ અંક પણ પ્રકટ કરવામાં આવશે, જે ગ્રાહકોને નિયત લવાજમમાં જ મળશે. આપનું લવાજમ સત્વરે મોકલી આપશો.

સુરેશ દલાલ

૨-૧૦-૧૯૨૩] અનસુખભાઈ પાટિલ [૩૦-૧-૧૯૭૨

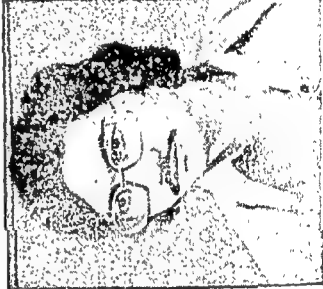
પ્રદીપ દત્ત

ઝાલિદ ભટ્ટ

‘સાહેબન’

મહેશ શાહ

। ૩૭ શબ્દ મેં મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મેં શાસ્ત્રિ પ્રતિષ્ઠિતં ન્યાવિષ્ણોદ્યામ્ ॥ ।

કવિતામાં વ્યાકરણ અને પિંગળનું સ્થાન

ભાષા અને છંદ એ હમેશાં વ્યાકરણ અને પિંગળથી દશાંગુલ પર રહેનારાં છે. છતાં વ્યાકરણ અને પિંગળે કુરેલી વ્યવસ્થા તદ્દન નિર્ચયક છે એમ પણ અભિપ્રેત નથી. માત્ર તેમણે ભાષાને અને છંદને જરૂરી રાખવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. તેમણે સેવક મટી સ્વામી ન થવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે પોતાની આ મર્યાદાનો વ્યાકરણ અને છંદ સ્વીકાર કયો જ છે. કવિતાએ યોલાતી વ્યાકરણબદ્ધ ભાષા સાથે જગતની આદિથી છૂટ લીધી છે. છંદરચના અને એનાં વાક્યોનો વ્યસ્ત અન્વય એ જ યોલાતી ભાષાથી તદ્દન ભિન્ન એવું પ્રસ્થાન છે....

વ્યાકરણ અને પિંગળે તારવેલી શુદ્ધિ અને વ્યવસ્થા અને નિયમબદ્ધતા જ્યાં લગી પોતાની મર્યાદામાં રહી પ્રવર્તે ત્યાં લગી તે ઘણાં જરૂરી છે એમાં શંકા નથી. કવિતાએ જ્યારે જ્યારે આ નિયમોને કોરે મૂક્યા છે ત્યારે અશુદ્ધિના પ્રેમથી, કે નિયમો બળવવાની અશક્તિથી, કે શુદ્ધ છંદ લખી શકવાની અનાવડતથી કે ભાષા પરના કમ પ્રભુત્વથી નહિ પણ કવિતાની-રસની કોઈ જાંથી અવશ્યકતામાંથી એ કરે છે. વળી એ પણ જાણીતી વાત છે કે, કવિ જ્યાં જ્યાં વ્યાકરણથી દૂર જાય છે ત્યાં તે ભાષાના અંતસ્તત્ત્વને અવલંબીને જ આગળ વધે છે. કવિનું જે કંઈ નવું પ્રસ્થાન હોય છે તે ભાષાના મૂળ રૂપનું વિરોધી નથી હોતું. પોતાના વક્તવ્યને પૂરેપૂરું રસત્વ અર્પવા માટે કવિ ઘણી વાર આલતા ચીલેથી જુદો ફંટાય છે. એવા ભિન્ન પ્રસ્થાનને એ દોષ રૂપે માનતો જ નથી. ઊલટું તે નવું જ બળ આપનારું ગણે છે. નવાં શુણોનું જન્મદાતા ગણે છે. કવિના નવા પ્રસ્થાનની કસોટી વ્યાકરણશુદ્ધિ કે છંદશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ નહિ પણ રસવાહકતાની દૃષ્ટિએ, કળાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ કરવાની છે. અને કવિતાનો ઇતિહાસ તો કહે છે કે, કવિઓએ રસને માટે, કળાને માટે અનેકાનેક નવાં સુભગ તરવો સરભવ્યાં છે. એટલે જ અનેક છંદો થયા છે, અનેક કાવ્યરીતિઓ થઈ છે.

સુન્દરમ

(નવા પ્રકટ થએલા વિવેચનગ્રંથ 'આદિત્યચિંતન'માંથી)

મારી સર્જનપ્રક્રિયા

સુરેશ દલાલ

મારી કવિતા કુટુંબના વારસાનું પરિણામ નથી. તો પછી આ કવિતાનાં મૂળ ક્યાં હશે ? નાનો હતો ત્યારે મને કોઈ પૂછે કે તારે શું થવું છે, તો હું સોલિસીટર થવું છે એ એક જ જવાબ આપતો. એ જવાબની પાછળ કદાચ કારણ એ હોઈ શકે કે મારા પિતાના મામા સોલિસીટર હતા અને એમના વ્યક્તિત્વની સમૃદ્ધ પરિપક્વ મુદ્રા મને બહુ ગમતી. એમની સાથે બોલતો ભાગ્યે જ; પણ આજે જે મને એક વાત યાદ આવ્યા કરે છે કે હું એમને ધારી ધારીને જોયા કરતો. કદાચ એવું પણ હોય કે એમના વૈભવશાળી ઘરનું વાતાવરણ મને ગમતું હોય. જો કે સહેલાઈથી સો-દોટસો માણસની વ્યવસ્થા થઈ શકે એવો મોટો ખંગલો મોસાળમાં જોયો તો, એટલે મારા મનમાં સોલિસીટર થવા માટેની ઇચ્છા શા માટે પ્રબળ હતી, એનું પૂરતું કારણ તપાસી શકતો નથી.

મને શબ્દ સાથે નાનપણથી લેવાદેવા હોય એવું લાગે છે. હું માધવબાગમાં સ્વામી વિદ્યાનંદનાં 'ગીતા' પરનાં પ્રવચનો સાંભળવા લગભગ સાત-આઠ વર્ષનો હતો ત્યારથી જતો. સમજાય કાંઈ નહીં, પણ એ શ્લોક બોલે તે ગમતું. અનુક્રુપના કેટલાયે શ્લોકો યાદ રહેતા, પણ

આપૂર્ણમાણમૂલચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ ચદ્રત્ ।
એ શ્લોક આવે અને વધુ ગમતું. તે વખતે તો ઇન્દ્રવજ્રાની કોઈ ગતાગમ નહોતી, પણ કાનને સાડું લાગતું. હું જ્યાં ખતરગલીમાં રહેતો હતો ત્યાં બાજુમાં જ, એટલે મારા મકાનની અડોઅડ જ 'મોરારબાગ'. એ વાડીમાં લગ્નો થાય. એ બધું ૨] કવિલોક : જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૨

જોયા કરતો અને લાઉડ-સ્પીકરમાંથી વહેતાં ગીતો સાંભળ્યા કરતો. એટલે શબ્દ કોઈક લયમાં, ઢાળમાં કે સંગીતમાં મદાર્જને આવતો હોય તો કાનને ગમતું.

મારા નામની સાથે કોઈકે 'સુરેશ'નું 'સુરિયા ક્યું'. એટલે તરત જ મેં એમને 'તારા બાપતુરિયા એવો જવાબ આપેલો, એ હજી પણ યાદ છે. એટલે પ્રાસ અનાયાસ મળતા જાય, એ શબ્દ સાથેની લેવા દેવાની સાક્ષી પૂરે છે. અંગ્રેજી પહેલા ધોરણમાં હતે ત્યારે સુન્દરમનું પહેલે પાને છપાયેલું કાવ્ય 'જીવન જ્યોત જગાવો' અનેકવાર એકલો એકલો વાંચી ગયે હોઈશ. રમણલાલ દેસાઈનું 'સંયુક્તા' નાટ્ય અને મુનશીના પૌરાણિક નાટક 'તર્પણ'ના સંવાદે પણ એકલો એકલો વાંચતો. મને ભાષા પ્રત્યે કોઈ સ્વાદ હોવો જોઈએ, નહીં તર તો આ સિવાયના બીજા કશાકમાં પણ રસ લેત. જો કે ગણિત મને ક્યારેય આવડ્યું જ નથી. ઇતિહાસમાં જે રસ હતો તે કથાતત્ત્વ પૂરતો. માણસો નકશા પરથી બધું નક્કી કરે છે, તે કેમ નક્કી કરી શકતા હશે તેનું મને હજી આશ્ચર્ય થાય છે એટલે ભૂગોળમાં પણ આપણું ઝાઝું ચાલતું નહીં.

ઝેવિયર્સમાં દાખલ થયો, આર્ટ્સ લીધું. મન સુખભાઈ ઝવેરીનાં પ્રવચનો સાંભળ્યાં. એમની વાણીના પ્રવાહમાં તણાયો. ઇન્ટર આર્ટ્સમાં એ 'પૂર્વાભાષ' શીખવતા. બહુ જ મજા આવતી. નક્કી કર્યું કે બી. એ.માં ગુજરાતી લેવું.

આ ગાળામાં લખતો - લખવા જઈ ગીત, પણ એનું પઠન કરવા જઈ તો લય તૂટેલો હોય. પણ

૪૫ તૂટેલો હોય એટલે શું તેનો કાંઈ ખ્યાલ ન આવે. મને એમ કે હાર્મોનિયમ કે એવું કશું આવડતું નથી, એટલે ગીત નહીં લખી શકું અને છતાં યે ગીત લખતો. તે વખતે લખાય એનો જ નશો હતો. દેવસના બાળે ત્રણત્રણ ગીત પણ ક્યારેક લખાતાં. ખાતું છે કે જાપાન નહીં, એથી દુઃ જાગરી ગયો. પણ કશુંક લખવાની તમન્ના ન હોત તો કદી ન મર્યો હોત. સતત નિષ્ફળતા પછી જ એકાદ સફળ ફિત આવે છે.

કવિ કે કવિતા વિશે મારા મનમાં કોઈ ખ્યાલ નહોતો. જગદીશ એપી સાથે લગભગ એક વા. આર્દ્રસ-થી જ મૈત્રીનો સંબંધ. એકાદ વખત એ મુશાયરો સાંભળી આવ્યો. એનું વર્ણન એ જે રીતે કરતો એનાથી મને હંમેશા થતું કે આવો મુશાયરો કે કશુંક ક્યારે સાંભળવા મળશે ? જગદીશને જાંદ આવડે, મને તો તે પણ નહીં.

પણ કવિતા માટેની લગની એવી હતી કે મને કશુંક વાંચવા જોઈતું હતું. ઇન્ટર આર્ટ્સમાં હતો ત્યારે મારા મોઢાભાઈના મિત્ર ને આમ મારા પણ મિત્ર વિપિન પરીખે 'સંસ્કૃતિ' વાંચવાનું સૂચન કર્યું. મેં 'સંસ્કૃતિ'ના પહેલા અંકથી માંડીને બધા અંક મગાવી લીધા. ત્રિપાઠી અને આર. આર. શેઠમાંથી કાવ્યનાં પુસ્તકો ખરીદી લીધાં. વાંચ્યા કુટું. જે કાંઈ ગમતું હોય, તે નોટશુકમાં ઉતાર્યા કુટું. 'ગીત્ર લાપા-માંથી સારું વાંચ્યું હોય તે અનુવાદ પણ કુટું. ઉતારેલી નોટશુક મિત્રોને આપ્યા કુટું. એમાં યુજરાતી કાવ્યસંગ્રહની કવિતા તો હોય જ પણ 'કુમાર', 'સંસ્કૃતિ', અનિયતકાલીન 'કવિતા'માંથી પણ કશુંક હોય. આ નોટશુક એ મારાં અપ્રગટ સંપાદનો છે. એનાથી મારી ટુચિ ત્રણતી ગઈ, પણ કોઈ પણ વસ્તુ સારી વાંચી હોય, તો એ તરત

વહેતી કરતી, એવી મારામાં વૃત્તિ હશે. નહીં તો કેમ નોટશુક ઉતારીને મિત્રોને આપું કે વંચાવ્યા વિના રહું નહીં ? ત્રણ લોકો કોઈ નહીં આપતને પણ બૃગર્ભપ્રવૃત્તિ જેટલું મહત્ત્વ આપે છે. સંપાદક કે તંત્રી વાતના આનંદને વહેંચવામાં બીતરથી કર્યું જવો હોવો જોઈએ.

મને લાગે છે કે દુઃ પ્રેરણાથી પણ લખું છું અને સંકલ્પથી પણ લખું છું. By the grace of God I am a poet, by the grace of technique I am a poet. (Lorca). કોઈક વખત ચાલતો હોઈ કે બેઠો હોઈ કે મનમાં કવિતાનો કોઈ ખ્યાલ પણ ન હોય, તે ઓચિંતી કોઈ પંક્તિ આવીને ગિડાયેલા હોઠને ખોલી દેતી હોય છે. કેટલાંયે ગીતોના ઉપાડ એમ મળ્યા છે. કેટલીક વાર એમ નર્પા કંઠાળામાંથી ગીતો મળ્યાં છે; કેટલીક વાર તંત્રીના કહેવાથી, કે કેટલીક વાર સમયના તકાન્નથી કાઢ્યો રચ્યાં છે :

કુલપાંદડી જેવી કોમળ

મન પવનની આંગળીએથી

લાવ, નદીના પટ પર તારું નામ લખી શકે !

આ કાવ્ય એ વખતે 'સમર્પણ'ના તંત્રી હરીન્દ્ર દવેને દીપોત્સવી અંક માટે અને એટલી સારી કૃતિ લખી આપવી એ વિચારથી લખાકું. એવી જ રીતે 'હવે નવા નવા સંબંધો બાંધવા નથી.' કે 'તરણાંની જેમ મને ફટે છે ગીત' કૃતિઓ 'નવ-નીત'ના તંત્રી કુંદનિકા કાપડિયાને, તંત્રીએ મારામાં વિશ્વાસ ચૂક્યો છે એટલે એને કશું નબળું ન આપવું. એવા સંકલ્પથી પ્રેરાઈને લખાયાં છે. રચનામાંથી પણ મને કવિતા મળે છે : નળ સરોવરના કવિઓ : બન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૬ [૩

વાતાવરણમાંથી પહેલી બે પંક્તિ મળી :

લીલ લપાઈ બેઠી જળને તળિયે

સૂર્યકિરણને એમ થયું કે લાવ જઈને મળિયે !

પછી આખું કાવ્ય કુરસદે પૂરું કર્યું હતું. સામાન્ય રીતે હું એકાએક જ લખી નાખું છું, અથવા તો એમ કરી શકું કે મનમાં ઘડાય તેમ ઘડાવા દઉં છું, પછી લખી નાખું છું. ક્યારેક એવું બને કે સરસ ઉપાડ સૂઝે પણ સમયનો અભાવ સ્વજન જેવી પંક્તિને મળવા જ ન દે. હમણાં થોડા વખત પહેલાં જ આખું થયું હતું.

‘ એક ભૂરા આકાશની આશા ફૂટી,
મને ડાળખીને પંખીની ભાષા ફૂટી.’

આ પંક્તિઓ મળી, પણ એની સાથે આત્મીયતા કેળવી શકું એટલો સમય ન મળ્યો; પરિણામે એ પંક્તિઓ એમ જ પડી રહી. પછી એક મીટિંગમાં જ્યારે બહુ કંટાળો આવતો હતો ત્યારે એ ગીત પૂરું કર્યું.

કે. સી. કોલેજમાં હતો ત્યારે સુપરવિઝન દરમિયાન હું મનમાં કવિતા જ લખતો હોઉં. થોડોક આકાર બંધાય એટલે કાગળ પર ઉતારી લઉં. શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં પડેલી મોટા ભાગની વ્યક્તિઓ આ સુપરવિઝનથી કંટાળે છે. મને તો આવો કંટાળો આવતો નહીં, કારણ કે એ ત્રણ કલાક, અને સદ્ભાગી હો તો બેંડ મોટો ન હોય ને તમારી સાથે કોઈ ન હોય, તો એ જાત સાથે ગાળવા મળતા કલાકો પછી પ્રકટેલી કવિતા અતિ તો માણસ જ્યારે પોતાને મળે છે, ત્યારે જ મળે છે. કવિતાને મળવા માટે આસપાસના બધા જ કોલાહલને કલોરોફોર્મ સંઘાડવું પડતું હોય છે, લયનો સંબંધ સંગીત સાથે છે, આસપાસની બધી જ અસંગતિઓ દૂર થાય ત્યારે જ એકાદ ક્ષણ તો એકાદ ક્ષણ

પણ પોતા સાથે મળવાનું થાય છે. પોતામાં લીન થવાનું થાય છે. જાંદસ હોય કે અજાંદસ, ગીત હોય કે અગીત, લીન થયા વિના લય મળતો નથી.

ગોવા ગયો ત્યારે ત્યાંથી પણ મને કાવ્યો મળ્યાં છે. મને જોઈ દૂરથી દોડતી આવતી છોકરીને જોઈને આવી ઈમેજ મળેલી :

‘ લીલા ઘાસમાં ઢૂંમળો તડકો પોચા પગલે દોડે’

માથેરાનની લાલ માટીમાં મને હંમેશા એવું લાગ્યું છે કે મારાં અનેક બાળકાઓ દટાયેલાં છે.

ક્યારેક તો દ્રેનની બીડમાં અંગત વેદનાની કવિતા લખી છે તો ક્યારેક નિરાંતની પળોમાં દ્રેનની બીડની કવિતા લખી છે. હું શહેરનો માણસ છું. એક સાંકડી ગ્રામીમાં પણ કુટુંબ કેમ ગોઠવાતું હોય છે, એ દરરોજે જોયા છે, ને એનાં પણ કાવ્યો કર્યાં છે, તો આધુનિક નિઝામ જેવા શ્રીમંતોના બંગલાઓ અને તાજ-ઓખેરાયતી પાર્કિંગોનાં વાતાવરણનો પણ પરિચય છે. આ બધું જ અસ્તિત્વ ઉપર અંકાતું હોય છે. અને એ કોઈક ને કોઈક રૂપે સાકાર થાય છે.

રેલ્વે પ્લેટફોર્મ પર ને બસમાં કવિતા લખી છે અને ટેલીમાં પણ લખી છે. બસની ટિકિટની પાછલી બાજુએ કવિતા લખી છે, તો ટેકરીનું ગિલ ચૂક્યા પછી બચેલા પરચૂરણના બડબડાટમાંથી લય શોધી ‘ સામાજિક પ્રાણીનું ગીત ’ લખ્યું છે.

મને કોણ જાણે કેમ દરરોજ ખૂબ એકલો અને એકલતાનો લાગ્યો છે, અને એટલે જ મેં ‘ એકાંત ’ના પ્રારંભમાં વિમિતેઝનું કાવ્ય ટાંક્યું છે :

You are all in yourself, sea,
and yet
How much of you is not you,
how lonely,
And forever far from yourself?
Open in a thousand wounds,
each instant.
Like my forehead,
Like my thoughts your waves
come and go,
And come and go,
Kissing withdrawing, sea,
In an eternal friendship,
And estrangement.
You are you and do not know it.
Your heart beats and it does
not feel it...
What a fulfilment of solitude,
lonely sea!

દરિયા સાથેની મારી આ નિસંખત આ પંક્તિમાં
પ્રગટી છે :

આટઆટલી પથરાઈ છે
રેતી તોયે માવ એકલો દરિયો,
મોઝાંઝોની માયા અહીંયાં
વહેતી તોયે સાવ એકલો દરિયો.

દરેક માણસના જીવનમાં વિપાદયોગ આવે છે.
અને માણસ કાળની એ કાળી શેરીને પસાર કરી
ત્યજી તો એના મનમાં કોઈક ઉઘાડ પણ થતો હોય
છે, સર્જકે અને સંવેદનશીલ વ્યક્તિએ આ વિપાદ-
યુગમાં કોઈક ને કોઈક તત્ત્વકે જીવવું પડતું હોય
છે, મેં પણ કાળા વિપાદનો મુકાબલો કર્યો છે.

એ ઢાળોમાં મને લાગતું કે મારું જીવન થોડાક
દિવસો કે કલાકોમાં સમેટાઈ જશે. અસંખ્ય, વેદનાતી
એ પરિસ્થિતિમાં, મારા કુટુંબીજનોનું શું? એ
વિચારથી મારો વિપાદ વધુ ને વધુ ઘૂંટાતો.
એ પરિસ્થિતિમાં મને એક ગીત મળ્યું :

એક દિવસ રેતીને સપનું આવ્યું કે મારો
સાવ રે મુકાઈ ગયો દરિયો,
ક્યાં છે તરંગનાં એ હાડતાં પંખીઓ? કઈ
જળમાં ફસાઈ ગયો દરિયો!
મેઘારા લેતી શોષાઈ ગઈ માછલીઓ
સદના લીરામાં હોડે ચીરા;
શંખલાં ને છીપલાંના ફાટ્યા ડોળાઓ કેમ
નીરણે છે દખખણતી દિશ?
ક્યાંય નહીં સાંભળું હું એનો ધૂનવાટ : ક્યા
દરિયામાં ફૂળી ગયો દરિયો?
એક દિવસ રેતીને સપનું આવ્યું કે મારો
સાવ રે મુકાઈ ગયો દરિયો!
મારો લીલો દરિયો અને ભૂરો દરિયો :
મારા દરિયાનો ઝળહળતો રંગ
ઝાકળતી જેમ એ તો કોડી ગયો ને
મારા કાંઠાઓ થઈ ગયા તંગ.
આછે નિઃશ્વાસ મારે દૈયેથી સરનો ત્યાં આંખોનો
છળી કોઈયો દરિયો :
એક દિવસ રેતીને સપનું આવ્યું કે મારો
સાવ રે મુકાઈ ગયો દરિયો!

મને કવિતા અનેક સ્થળમાંથી, અનેક પાનમાંથી,
અનેક મિત્રમંત્રેમાંથી મળતી રહી છે. જીવનના
અનેક અનુભવોની જેમ વાચન પણ એક અનુભવ
છે. હું સતત વાંચ્યા કરું છું - રસ્તાઓને, ચરે-
ઓને, પુસ્તકોને, પરિસ્થિતિઓને, પ્રસંગોને. આ
જ્યાં આરાખડી ઉકેલતાં ઉકેલતાં ક્યારેક કવિતાનો

ક હાથમાં આવે છે ત્યારે હું રાહરાહ થઈ જાઉં છું. કવિતા નથી લખાતી ત્યારે હું દુઃખી નથી થતો, જેટલો કવિતા નથી વંચાતી ત્યારે થાઉં છું.

એક સ્વર્જનનું મૃત્યુ થયું. મારે એની જોડે કોઈ વૈયક્તિક સ્નેહનો ઝાઝો સંબંધ નહોતો. એમના મૃત્યુના સમાચાર આવ્યા. હું ત્યાં પહોંચ્યો. એમનું શય જોઈને વિચાર આવ્યો કે હવે આ વ્યક્તિ શું દીવાલ પરની છબી થઈ ગઈ? મડિયાના મૃત્યુ પછી ‘ચંદ્રલોક’ના એમના એ વખતના ઘરે એમની છબી જોઈને પણ આવી જ કોઈક સંવેદના કરી હતી. કવિતામાં ક્યારેક આવી કોઈક સંવેદના સચવાય છે અને એ આમ સ્વરૂપગ્રહ થાય છે :

જે ઘરમાં હું હતુંકરું

ને ખાઉંપીઉં

ને ખટખટા કે ઝઘડાઓથી લયો છલોછલ
સમય તરું :

એ ઘરની આ દીવાલ ઉપર

હાર જડેલા

ફોટા થઈને નથી લટકવું મારે,-

ઘરને આંગણે ઝાડ,

ત્યહીં હું અદીઠ હવાનો ઝોકો થઈને ઝૂમી રહું

અને ઊંખરે પ્રભાતનો હું તડકો થઈ ફેલાઈ
જઈને ધૂમી રહું,

વળી સાંજના દીવા ટાણે

આછો શો અંધાર થઈ રૈલાઈ જઈ

અને રાતના

ઝોરીકાની પાસ

પારિજાતનો સુરભિત સુરભિત શ્વાસ થઈને

ઝૂમી રહું, -

ને જઈ સમયની પાર સમયમાં હતુંકરું !

(તારીખનું ઘર, પૃ. ૧૬)

ક્યારેક કોઈક સામાન્ય ઘટના પણ ચિત્તને અંકૃત કરી મૂકે છે. સોમૈયા કોલેજમાં હતો ત્યારની વાત છે. ખારના બસરોપ પર ઘાટકોપર જવા માટે ઊભો હતો. વહેલી સવારનો સમય હતો. હું ન્યાં ઊભો હતો ત્યાં આગળ બાબુના વૃક્ષમાંથી એટલાં બધાં ફૂલો ફૂટપાથ પર પડ્યાં હતાં કે મને તરત જ આવી પંક્તિ સૂઝી -

આ ફૂલ ઝરેલો પંથ : ચરણને હોય પરિચય
ક્યાંથી ?

ઉજ્જડ નલની રીમે લયનો આ ચંદ્રોદય
ક્યાંથી ?

(તારીખનું ઘર, પૃ. ૨૧)

ઘણી વખત કવિતા ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં મળે છે ને પૂરી પણ થઈ જાય છે. કેટલીક મારેલી કવિતાઓ ક્યારેય પૂરી થતી નથી. ક્યારેક એક ઈમેજ મળતાં વર્ષો નીકળી જાય છે. ઉદાહરણથી જ આ વાત સમજાવું. ૧૯૬૬માં મારા પિતાનું અવસાન થયું. મૃત્યુ પછીના મેચાર દિવસ પછી અમે એમની બધી વસ્તુઓ જોતા હતા, ત્યાં એમના જન્મદિવસ મારા હાથમાં આવ્યા. એક ક્ષણ વિચાર આવ્યો કે મૃત્યુ પામેલા માણસની કુંડળીનો અર્થ શો ? બસ, આટલો જ વિચાર. પછી તો એ વિચાર, વ્યથાના મેળામાં બાળકની જેમ ગુમાઈ પણ ગયો હતો. પછી આઠ - નવ વર્ષ પછી મારી એક પરિચિત વ્યક્તિનું મૃત્યુ થયું. શય પાસે એની પત્ની કલ્પાંત કરતી હતી. એક વિચાર આવીને ચાલ્યો ગયો કે હવે આ સ્ત્રીએ જે પોતાના પતિનો પ્રેમ પામવો હોય તો ખાલી એક જ માનામાં પતિએ એને લખેલા પત્રો દ્વારા જ ને ! આ ત્રણ પંક્તિઓ એમ ને એમ નથી આવી; એ વિલિનન અનુભવો, સંવેદનનું વૈયક્તિક સ્તર અને પછી, કાવ્ય લખવું છે એવો સંકલ્પ :

નારા પ્રેમપત્રો વાંચું છું
મરેલા માણસની કુંડળીને
જ્યોતિષી વાંચતો હોય, એમ !

(સિદ્ધિનિ પૃ. ૧૦)

આપમેળે રચાતું ગીત આવે કે સંકલ્પથી
સર્વની કૃતિ આવે, કંઈ પણ આવે, કવિની બીનર
જો પ્રેરી સન્નરતા હોય તો જ કશુંક સાર્થક પ્રગટે
છે. ધરતીમાં કસ હોય તો જ એમાંથી કશું આપ-
મેળે પ્રગટે કે એને ખેડી શકાય. પ્રેરણાથી આવેલી
વસ્તુ છે માટે ઉત્તમ છે કે દેવેનિકની સદ્ગુણ છે
એટલે ઉત્તમ છે, આવા કોઈ ખાનાં પાડીને મૂલ્યાંકનો
કરી શકાય નહીં.

ક્યારેક મને પેઈન્ટિંગ્સમાંથી પણ કવિતા મળી
છે. કોઈ ઉનમ પેઈન્ટિંગ્સની છબીઓ નંદાં હોય તો
એ છબીઓ, એના રંગો, એનું સમગ્ર વાતાવરણ
મારા અસ્તિત્વ ઉપર કંઈક એવી રીતે છવાઈ જાય
છે કે મારા શબ્દને એમાંથી કોઈક આધાર મળે છે.
દા. ત. એક ચિત્ર જોઈને આવો ઉપાડ મળેલો :

કાંઠા પરનાં વૃક્ષો
જગમાં ઊગ્યાં છે કે વાદળમાં
એની વિભાસણ થયા કરે એમ
આકાશ અને સરોવર એક થઈ ગયાં છે !

(સાતત્ય, પૃ. ૧૫)

તો, હુંગર ઉપર ઘટકતા નાઈટગાડિનનું ચિત્ર જોઈને
મને આવો પણ ઉપાડ મળ્યો :

કન્યાના ફોકને ફૂટ્યાં છે સ્તન
અને છોકરાની બાળીને વાળ;
ઝરણામાં એકાએક ક્યાંથી આ ફૂટ્યો છે
દરિયાનો ભરતીજીવાળ ?

(હસ્તાક્ષર, પૃ. ૯)

વિશ્લેષણના ક્ષેત્રમાં સાહિત્ય સાથે જ મારે લેવા-
દેવા છે, એટલે ક્યારેક સાહિત્યનો ઇતિહાસ શીખવતા
હોઈએ કે મીરાંનાં પદ શીખવતા હોઈએ તો એ
બધાના નીચોડ જેમ ક્યારેક આ કાવ્ય પણ મૂકાયું
છે :

મંદિર સાથે પરણી મીરાં, રાજમહલથી છૂટી રે :
કૃષ્ણ નામની ચૂડી પહેરી, માધવની અંગૂઠી રે !
આંધી રાતે દરશન માટે આંખ ઝડપે મૂકી રે :
મીરાંશયરી જનમજનમની જનમજનમથી બૂળી રે !
નુલસીની આ માળા પહેરી મીરાં મદાની મુખી રે :
રયામ રયામનો મુરજ આવે, મીરાં મુરજમુખી રે !
કાળી રાતનો કંબલ ઝોઢી મીરાં જતો સૂતી રે !
ઘાયલકી ગત ઘાયલ જાણે : જગની માયા જૂઠી રે !

(હસ્તાક્ષર, પૃ. ૧૩)

ક્યારેક કોઈકની વાત મને વિશ્લુબ્ધ કરી મૂકે
છે; એ સાંભળું છું ત્યારે મારા અન્યથા મનમાં
જવું તેવાંધર્મ રહેતું હશે અને પછી એ ક્યારેક મારે
પ્રગટ થવું છે કરતું પોતાની મેળે રચાતું હશે.

માનવની ઝંખના એ સ્ત્રી માટે સ્વાભાવિક છે.
એક બહેન, પોતે એક પછી એક બાળકો જન્મ
પહેલાં જ ગુમાવ્યાં એની વાત કરી હતી. જેવી
એમને બચ્ચર પડે કે પોતે સગર્ભા છે, તો જે રંગનું
કોન લે એ જ રંગના સોયા લઈ, રેવેટર કે મોગન
ગૂથવાની શરૂઆત કરે; બાળક તો અવતર્યા પહેલાં
જ એમસરી જાય તે પછી એ સ્ત્રીની રિથિતિ એટલી
હલ્તે બ્યારુળ અને કે એ બહેન કહેતાં કે સપનામાં
ઘરિયાળ દેખાય તો આંકડાને બદલે બાળકોના ચહેરા
દેખાયા કરે. આવું જવું સાંભળું એની પણ ક્યારેક
અસર હોય છે, અને એ બોલિયું જ ગીત થઈને
ટપકે છે :

કવિશોક : બન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૮ [૭]

સ્વેટરના સોયાને પડતા મૂકયા

હવે વણગૂંથ્યા ઊન જેવી નિંદગી;

અમે અણજનમ્યા બાળકનાં આંસુ ખર્ચાં

હવે વણગૂંથ્યા ઊન જેવી નિંદગી !

(હસ્તાક્ષર પૃ. ૨૦)

દિલ્હીના એક પરિસંવાદમાં માણસોને બોલતાં
સાંભળી સાંભળીને એટલો કંટાળી ગયો હતો, કે એ
કંટાળામાંથી આ કાવ્ય આવ્યું :

પોતાની હયાતીને ઓળખવા માટે

પડઘાઓથી રમનારા મારા મિત્રો

તમારો અવાજ ક્યાં છે ?

અવાજનો ઉદય તો સૂર્યની જેમ થતો હોય છે.

અવાજ આકાશમાં ઊગે છે અને પૃથ્વી પર
પ્રસરે છે.

બર્થડે પાર્ટીના રંગીન કુગ્ગાઓ, એ અવાજ
નથી.

શખને રમશાને લઈ જતા ડાહ્યોની રામધૂત,
એ અવાજ નથી.

અવાજ ખુદ્દી છાતીનો દરિયો છે.

પડઘાઓના રણમાં

અવાજનું મૃગજળ ક્યારનું ચળકયા કરે છે.

ને તમે રૂના હરણની જેમ ભટકયા કરો છો.

તમને તરસનું તીર પણ વીંધી શકે એમ નથી.

તમારી હયાતીને તમારે ઓળખવી હોય તો,

— ચૂપ રહો, મારા મિત્રો !

(હસ્તાક્ષર, પૃ. ૨૧)

એ પરિસંવાદનું વર્ણન 'મારી બારીએથી'માં
દિલ્હી કોઈનું નહીં' (ભાગ : ૧, પૃ. ૬૯) એ
રૂબમાં કર્યું છે.

૮] કવિલોક : બન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૬

મારો પ્રયત્ન હંમેશા મને, મારી લાગણીઓને,
વિચારોને ઓળખવાનો રહ્યો છે. કદાચ કવિતા એ
મારે માટે, મને પામવા માટેનો આધાર છે. મારી
એક પ્રતીતિ એ પણ છે કે ત્રણ બધું વ્યક્ત કરો
તોપણ લાગણી; અવ્યક્ત રહે છે. અને વ્યક્ત થાય
છે એનાં કરતાં અવ્યક્ત રહે છે એ વધુ અમૂલ્ય
રહે છે. મનુષ્ય તરીકે મેં મારી લાગણીઓને પંખાળી
છે, બહેકાવી છે અને છતાં એક મારું મનગમતું
મિંદુ આ રહ્યું છે :

જળ જેવી વહેતી આ લાગણીને રોકવાને

થઈ જાયો પ્રભુ ! તમે પાળ;

ફૂલ જેમ આછી સુગંધ થઈ વિકસું હું,
ક્યાંય નહીં ભરતી - ઉછાળ !

આખું આકાશ મારી આંખોમાં હોય

છતાં વહેતા વાદળની નહિ માયા;

રસ્તા પર ઊગ્યાં છે છોને આ ઝાડ :

પણ પહેરું નહિ એના પડછાયા !

પંખીનાં ગીત મારાં જળમાં કમળ,

એનાં પીછાંમાં છુપ્યો છે કાળ !

ઢાળ જોઈ દોડે નહિ મારાં ચરણ;

કદી મનગમતાં ફૂલ નહિ તોડું,

સાત સાત જનમોનું ભેટવાનું હોય

તો ય હળવેથી હાથ એનો છોડું.

રણઝણતો તાર કદી તૂટે નહિ

સૂર કદી ચૂકે નહિ તારો રે તાલ !

(હસ્તાક્ષર, પૃ. ૨૩)

'જે જે જરા સંભાળજો' વગેરે કાવ્યો પરં-
પરિતમાં લખ્યાં પછી, હરીન્દ્ર ટકોર્યા કરતો કે મારે
ગીતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈ એ. હરીન્દ્ર એમ
સીધું ન કહે કે 'પરંપરિત ન લખ' પણ 'તું
ગીત લખ' એમ કહ્યા કરે.

હરીન્દ્ર વાંચેલી કે લખેલી ગઝલો સંભળાવે —
 હિંદુ અને ગુજરાતી બનતે. પણ એ કૃપાત્રે જ દાન
 થયું. મેં ચાર ગઝલ લખી, એક બે જાળવી —
 બાકીની ફાડી નાખી. ઉત્તમ ગઝલને માણી શક્યો
 છું પણ ગઝલનું ને મારું કલીક થતું નથી. ગઝલો
 મને એટલે જ કદાચ બહુ યાદ નહીં રહેતી હોય.
 તેમ છતાં હરીન્દ્રની ‘આંસુને પી ગયો છું’ કે
 આદિલની ‘નદીની રેતમાં’ કે મનોજ ખંડેરિયાની
 ‘ક્ષણને તોડવા એમું’ કે મરીઝ, ધ્રાવલ, ગની,
 અરકનના કેટલાયે શેર યાદ આવે છે.

મારા વ્યક્તિત્વ ઉપર ૧૯૭૦ પછી જો કોઈની
 પણ ગાઢ અસર હોય તો તે કૃષ્ણમૂર્તિના પુસ્તકોની.
 એમના શબ્દો દ્વારા કદાચ મારો પુનર્જન્મ થયો.
 એમને મેં પહેલી વાર સાંભળ્યા હતા ઇન્ટર આર્ટ્સમાં
 લખતો હતો ત્યારે. પછી મેં એમને ક્યારેય
 સાંભળ્યા નથી. પણ કોણ જાણે કેમ એમના તત્ત્વ-
 જ્ઞાનના અજવાળામાં હું મને કંઈક સમજી શક્યો
 હોઈ એવું મને લાગ્યું છે.

‘એકાન્ત’થી માંડીને ‘સાતત્ય’ સુધીની મારી
 કવિતાની દ્રુવપંક્તિ કદાચ આ જ હશે :

બધાં સંબંધોનું સ્વરૂપ કયળી બંધ ગરવું;
 ક્ષણોના ભાંગેલા પરિચય લઈને રજાવું !

(એકાન્ત, પૃ. ૬૦)

મને મારા વિશે જો કોઈ પરિચય આપવાનું કહે તો
 કદાચ શબ્દકેરે એમ કહું —

‘માણસ દેખી બહુ હરખાઈ’
 દોડી દોડી સામે જઈ
 સામે જઈને હું પરતાઈ
 તો યે દોડી સામે જઈ !

માણસોએ અનેક અનુભવો આપ્યા છે. એક
 માણસ બીજા માણસ માટે કેટલું કરી શકે છે —
 કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ વિના, એની પરાકાષ્ઠા
 પણ મેં જોઈ છે અને પ્રેમની વાતો કરનારા ને
 સાચો પ્રેમ કરનારા માણસો વચ્ચેના ભેદ પણ જોયો
 છે. આ બધા અનુભવો વ્યક્તિત્વના તળિયે ખેંચેલા
 હોય છે. ક્યારેક ઠેઠ તળિયેથી માછલી ઉપર તરી
 આવે એમ એ બિપત્તી આવે છે. મને પ્રેમમાં શ્રદ્ધા
 છે, પણ મનુષ્યમાં શ્રદ્ધા નથી. એટલે મનુષ્ય વિના
 પ્રેમ નિરાધાર છે. કોઈ પણ બે માણસો સાચા અર્થમાં
 ક્યારેય એકમેકને મળતા નથી. અથવા મળે છે તો
 કંઈક એવું બને છે કે એ સાવ નિર્હેતુક, મિલન
 નથી હોતું. પ્રેમને તારે કેટલીયે રચૂળ અને
 સૂક્ષ્મ અપેક્ષાઓ વળગેલી હોય છે.

‘અસ્તિત્વ’નાં કાળ્યોનો મિજબ જુદો જ છે.
 મને આજના જગતમાં ચાર દીવાલ વચ્ચે જીવતા
 માણસો કેવા લાગે છે એ આ રીતે કહેવાયું છે :

એક જ વૃક્ષ પર રહેલ.

બે પંખીની જેમ

એક જ ઝાડ પર

બે બાલી પાંજરાં લટકે છે.

(અસ્તિત્વ, પૃ. ૨૧)

‘અસ્તિત્વ’, ‘સિમ્કનિ’ અને ‘સાતત્ય’ એ
 ત્રણે સંગ્રહો સાથે જોવા જેવા છે. ‘અસ્તિત્વ’માં
 કટાક્ષ થોડો બોલકો છે. ‘અસ્તિત્વ’ પછીની
 કવિતામાં કટાક્ષનું તત્ત્વ નથી એમ નહીં, પણ કંઈક
 અંશે કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન, કદાચ એ શબ્દ મોટો લાગે
 તો કોઈક સમજણ અને એ સમજણથી મળેલું
 અભિજ્ઞાન જોઈ શકાયે. ‘અસ્તિત્વ’નું છેલ્લું કાવ્ય,
 ‘કાગળના સમુદ્રમાં ફૂલોની હોડી’ — વાત કરવા
 પૂરતો જ આ કાવ્યનો આધાર લઈ છું — મારે
 કવિલોક : નવન્યૂઝારી-દેખુઝારી ૧૯૭૬ [૯

એ કાવ્ય કે એ પ્રકારનાં કાવ્ય દ્વારા એ પ્રગટ કરવું હતું કે આજનો ગુજરાતી કવિ ખંડકાવ્યો લખે તો કેવાં લખે. મને લાગે છે કે આ બાબત સંભળવામાં ગુજરાતી વિવેચના નિષ્ફળ ગઈ છે, અથવા એમ પણ કહી શકાય કે હું નિષ્ફળ ગયો છું.

નગરજીવન, એની સાથે સંકળાયેલી આર્થિક વિપત્તિ, સાતસો સ્કેવરફૂટની મથામણ આ બધાં તત્ત્વોને મારી કવિતામાં વાચા મળી છે. મને કોઈ પરમ તત્ત્વ સાથે લેવાદેવા છે એવું પણ હંમેશા લાગ્યું છે. આવી લાગણીએ મારો ચિત્તપ્રિય ન હોય તો સાટું. પણ મારી કવિતામાં ઈશ્વર પણ કોઈક ને કોઈક રીતે આવે છે. અલબત્ત, આ કહ્યું છું ત્યારે, એની સાથે સાર્વિકતાના કે એવા કશાક લાવોની વાત મને અભિપ્રેત નથી. મારો ઈશ્વર પણ માણસ જેવો જ છે. કદાચ ઈશ્વરને પામવાનો એક જ રસ્તો હોય, અને તે માણસ પોતે.

નગરજીવનનાં મેં અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે, પણ એમાં મારી અતુલ્ય સવિશેષ એ રહી છે કે નગરજીવન એટલે સતત બીંસનો અતુલ્ય -

નહીં લીંબલા પુલન કોટમાં કંપે કેવી ઠંડી
(તારીખનું ઘર, પૃ. ૧૦૬)

પીળાકાળા કાળાપીળા પીળાકાળા દિવસો
સળિયા પાસે લટકે મારાં ગજવાં વિના ખમીસો
(હસ્તાક્ષર, પૃ. ૭.)

ગઈકાલનો આથમેલો સૂર્ય
ઘરના હિસાબની ડાયરીમાં
શાહીનું ટપકું થઈને પડ્યો છે. (હસ્તાક્ષર, પૃ. ૮)

સ્થળની બીંસ, આર્થિક બીંસ, અને મારા
કાવ્યસંગ્રહને મેં 'તારીખનું ઘર' નામ આપ્યું
૧૦] કવિલોક : નવ્યુચારી-કૃષ્ણુચારી ૧૯૭૮

એની પાછળ મારો ભાવ એ છે કે આજનો ગુજરાતી સરનામે કાગળ મેળવે છે એ તો એક સંસાર છે; હકીકતમાં મનુષ્ય એકથી - એકત્રીસ તારીખના ઘરમાં રહેતો હોય છે. એની મથામણો સ્કેવરફૂટની હોય છે. પ્રત્યેક સ્કેવરફૂટ માટે એ નીચોવાય છે ત્યારે એ પોતાને અને પોતાના કુટુંબને ચાર દીવાસ આપી શકે છે. આ ચાર દીવાસમાં રહેવા માટે કમાનાર માણસ તો મોટે ભાગે એ ચાર દીવાસની બહાર જ હોય છે. મારી ઘર અને સંબંધની કમ્પના આ રીતે પ્રગટ થઈ છે :

હાળુહાળુ હવા
ઝાકળબીનો સૂરજ
હાળુહાળુ હવા
ઝાકળબીનો સૂરજ
જળ જેવો વહેતો પારદર્શક સંબંધ
અને
હસેસાં વિના ચાટ્યા કરતી હોડી.

*

આવા સંબંધની આસપાસ
વૃક્ષોને અટ્ટેલીને
મારું ઘર ઊભું છે.
એના ઉપર ગુલમોર જેવો
સૂરજ બિગે છે.
ઘરને પગથિયેથી
ફૂટે છે એક રસ્તો...
- સાવ અમરતો !

રસ્તાની બંને બાજુ
કૃષ્ણાર્તિના શમ્પો જેવું
લીલુંલીલું ઘાસ
ઘાસમાં આળોટ
કવિતાના લય જેવો પવન (સિમ્ફની, પૃ. ૮-૯.)

હું મુંઝઈ જેવા શહેરમાં રહું છું - કંઈક એવું
 બનતું રહ્યું છે, કે સનત હું અનેક પ્રકારના માણ-
 સોથી ઘેરાયેલો રહું છું. માડું પોતાનું એકાંત પણ
 મારે મરણ મુઝબ બાળતી શકતું નથી

ડી. વી. મનુષ્યનો ચહેરો પણ ખાનગી રાખી
 શકતું નથી. હું અનેક પ્રકારના માણસોથી વીંટળા-
 યેલો છું. સોલિસીટર, ચાર્ટર્ડ/એકાઉન્ટન્ટ, વકીલ,
 કવિમિત્રો, પ્રાધ્યાપકો, અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ,
 ડોક્ટરર્સ, સંગીતકાર - મુંઝઈની એકદમ સોફિસ્ટીકેટેડ
 કહી શકાય એવી સોસાયટીનો પણ પરિચય છે અને
 મધ્યમ વર્ગના માણસોનો પણ પરિચય છે. કારકૂન,
 પ્યૂન કે લિક્વિડમેન, આ બધા સાથે જુદા જુદા સ્તર
 પર કંઈક નાતો બંધાતો હોય છે. સૌનાં સુખદુઃખમાં
 એક મનુષ્ય તરીકે લઈ શકાય એટલો રસ લીધા
 વિના રહી શક્યો નથી. આ બધાનો આનંદ પણ
 છે અને ઉઝરડા પણ ઓછા નથી. મુંઝઈમાં લાગણી
 અનુભવીને ખંગેરી દેવી એટલે શું એનો અનુભવ
 જે કર્યો છે તે જાણે કે સમગ્ર પ્રજા વતી હું આમ
 લખ્યા વિના રહી શકતો નથી :

અમે આનંદને ઓઢી શકીએ છીએ
 અને શોકને પહેરી શકીએ છીએ
 અમે લગ્નમાંથી ઉઠમણાં
 અને ઉઠમણાંમાંથી લગ્નમાં
 એક ખંડમાંથી
 બીજા ખંડમાં જતા હોઈએ
 એવી આસાનીથી જઈ શકીએ છીએ.

(અસ્તિત્વ, પૃ ૨-૩.)

આમ કવિતા અનેક સ્થળેથી, અનેક વ્યક્તિઓને
 નિમિત્તે, અનેક પરિસ્થિતિમાંથી મળતી રહી છે.
 આ બધી જ વ્યક્તિઓ, પરિસ્થિતિઓ કાચી
 સામગ્રી છે, નિમિત્ત છે. કવિ પોતે પણ કાવ્યનું
 નિમિત્ત છે, એને નિમિત્તે જ પ્રગટ થાય છે તે
 કાવ્ય છે કે નહીં એ જ મહત્ત્વનું છે.

લોકો મારી સ્મૃતિનાં વખાણ કરે છે મને
 બીજા કોઈની પણ કવિતા યાદ રહે છે, મારી
 કવિતા મોટે ભાગે મને યાદ રહેતી નથી એનું
 કારણ મેં મારા પૂરતું શોધી કાઢ્યું છે. હું ત્યારે
 બીજાની કવિતા વાંચું છું, ત્યારે એ કવિતાને
 આંખ ને કાનથી પીતો હોઈ છું, અને એ રીતે,
 ન્ને એ મને ખૂબ ગમી ગઈ હોય તો મારા લોહીમાં
 એવી રીતે ભળી જાય કે જાણે એ મારી પોતાની
 જ કર્શીક મૂલ્યવાન વસ્તુ બની જાય. જાણે એ
 વાંચેલી કવિતા મારા વ્યક્તિત્વના અપૂર્ણાંશને પૂરું
 કરવા ન આવી હોય ! એટલે એ કવિતા ક્યારેક
 આખી ને આખી, ક્યારેક એના શબ્દો, ક્યારેક
 કોઈક લય, ક્યારેક કોઈક કલ્પના અથવા એનું
 સમગ્ર વાતાવરણ જાણે કે મારા અસ્તિત્વ સાથે
 જડાઈ જાય મને બીજાની કાવ્યતા યાદ રહે છે એનું
 કારણ કદાચ એ હોઈ શકે કે એ મારી હતી નહીં
 તે મારી થઈ છે અને મારી કવિતા યાદ નથી
 રહેતી, એનું કારણ એ હોઈ શકે કે ખરેખર એ
 મારી જ રહેવા સર્જાયેલી હોત તો મારામાંથી પ્રગટ
 જ ન થતે. જેવી એ પ્રગટ થઈ એટલે એ મારી
 મટી ગઈ. અને હવે જે મારી નથી રહી એ વૃદ્ધિ-
 ઓની વાત કરીકરીને નવેસરથી મને ફરી બાંધવાનો
 પ્રયત્ન કરવો એ બહુ ગમે એવી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ નથી.

૧. પ્રતીક્ષા

પ્રત્યેક મારી પળ 'રે' પ્રતીક્ષતી
નિગૂઢ આ ભાવિતણા ઉઘાડને.
તરંગની હું-કૃત ઠેલી આડને
અકદબ્યને દષ્ટિ વિમુગ્ધ ઝીલતી.

અભાણના સ્પર્શથી અંગઅંગને
લહું સર્યાં ભીતર કૂર્મ-ભીતિએ.
પ્રસ્પંદતી મ્હોરતી કિતુ પ્રીતિએ
ધર્યો પરાગે વહતા ઉમંગને.

આવેલ જે તે ક્ષણ તો સરી જતી.
સૂની પુનઃ દષ્ટિ રહે પ્રતીક્ષતી.

૨. સંકેત-વિનંતણુ

સંકેત વિનંતણુ - ભાવ - સંગતિ
કરી રહું વિશ્વ સમસ્તઃ વર્ણને
પ્રાચુર્ય એની સુષમા પ્રકર્ષણે
ધારી રહે સર્વ પરસ્પર પ્રતિ.

એ કર્ષણે ઉઘત નેહ-ત્રેહના
કું કેટલા અંબરમાં વહે રવ!
દિષ્ટાલને એક વિવર્ત વૈભવ
અંખાય તેની રહી ભાય ખેવના.

સંકેત વિનંતણુ-ભાવ-સંગતિઃ
લીલામયી રમ્ય નિગૂઢ શાશ્વતી.

૩. સ્ફૂર્તિ

સંકલ્પમંત્રે પ્રભવંત સર્ગ જે,
સંહાર-નિઃશેષ વિકલ્પ માત્રથી.
વિભિન્ન વર્ણોન્નવલ અક્તિ રાત્રિથી
લોપાય, નિદ્રામહી બુદ્ધ સર્વ તે.

અભાવની નિશ્ચલ શૂન્યતામહી
ઊંડાણમાં સ્પંદનરીલ એકલ
રહેલ કું, તે વળતું વિચંચલ
થતું, નિશ્ચ એજસને રહે લહી.

ને એકલે અંતર સ્ફૂર્તિ જે થતી,
માયાવિની રૂપ ધરંત કર્ષતી.

૪. દષ્ટિ

કેની કનેથી લઉં દષ્ટિ ફેરવી
ને ઢાળું કેની પર ભાવ-નિશ્ચલ?
બુવાળ વેળા જલવીચિ ઉચ્છલ
અંકાશમાં 'રે' નિજને જ ખેરવી.

આ અંતરે અગ્નિ રહ્યો તિરોહિત
એથી ધરા સાગર વાયુ અંબર
ભીંભાયઃ ને વર્ણ-વિચિત્ર ડંબર
લાવણ્યને સ્પર્શ કરે વિમોહિત.

તો એ ભલેને યુગપત્ રમી રહેઃ
ને સર્વને યે પરિરંભણે શ્રહે.

૯. અસંગ

અસંગ થૈ હું નિજને જ વૈભવે
રહી, રમું આ યમુના તટે જલેઃ
તો ખેલનાને મિષ શૈશવી ખલે
કાલીય-કેણે શિવનૃત્ય સંભવે.

ભલું અહીં ગોકુલ, ત્યાં વનાંચલ;
હોઠે ધરું ગોરસ જેમ મોરલીઃ
મારે શું, ગોપી-ઉર-પ્રીતિ, પુશ્પલી,
અમીનું આસ્વાદન વા હવાનલ?

હું રાસ ખેલું યજ્ઞકુંજમાં વસી.
ને હું કુરુક્ષેત્ર વિષે ય સારથિ.

૧૦. સામરસ્ય

ચોમેર શોભા બહુ વર્ણવર્ણની
લાલિત્ય જેનું શ્રુતિ-સેવ્ય-લોચને.
ને પ્રાપ્તિની પ્રાણતૃષ્ણા પ્રલોભને
તરંગથી વ્યાકુલ જેમ આર્ણની.

આ અંજલીમાં ઝીલી સૌમ્ય દ્યૌસુદી
રે તો ય તે રિક્ત, ન ગિહ સોમનુંઃ
મરીચિકાનું સર્થું સ્વપ્ન મોહનું
ન મેં લીધી નિઘ્રહની દિશા જુદી.

જ્યાં વર્ણ સૌ લીન, લહું રહસ્ય તેઃ
એકાન્ત યોગે રહું સામરસ્યને.

૧૧. લીલા

લીલા લહું નિત્ય અનિત્ય રૂપની
જે સંગ હું ક્રીડનશીલ સંતત.
આવી સરે ત્યાં રહું કોણ અંગત?
તથાપિ માયા દગનાં મયૂખની.

વેશાન્તરે વિસ્મૃતિના પ્રભાવમાંઃ
તોથે થતી ઓળખ સૂધ-સંપ્રમે.
પુનશ્ચ લેખાં પણ કોણ વ્યુત્ક્રમે!
જાણ્યા વિના યે રમીએ સ્વભાવમાં.

એવી ઉરે શી લગની સદાયની?
સંતુષ્ટિની સંગ તૃષ્ણા નિકાયની!

૧૨. બીજ

મારી જ આ આંગળીઓની લીંસથી
જે બીજનું ચૂર્ણ થઈ ગયું હતે;
તે કિંતુ નીચે સર્થું ભૂમિએઃ હવે
આ છોડઃ પર્ણે વિલસંત વૃક્ષની

અંખાની લાલીમય નીલ હર્ષમાં.
એને હું મારે કર સીંચું તોયથી,
ને વર્ધને સોહત ભેઉં ભોપથીઃ
ના સ્વપ્ન ભાણું સુજ દેં પ્રકર્ષમાં.

રે પ્રાણનું વેદન આ નિગૂઢ!
હું બેઠે; હું ને તરુને સ્વરૂપ!

૧૩. તું હું

તું હું : હું તું દેતમહીં અભિન્નતા
પામી રહ્યાં તેની પ્રકૃત્ત સ્પૃષ્ટિ આ.
પ્રત્યેક સંવેદનની અતુષ્ટિમાં
પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્તિ રસાર્દ લીનતા.

તું ભૂમિ, હું અંખર; કે વિપર્યયે;
ખેલી રહ્યાં આપણ એમ સર્વમાં.
ઉત્સાહનો સ્રોત અદ્ભુત મર્મમાં :
પ્રવાહિતામાંહીં ધરેલ સ્થૈર્યને.

પ્રેલાયણાં આપણ જે પરસ્પર :
ને આપણું કીડન તો અનશ્વર.

૧૪. જ્ઞપ્તિ

તારે ઉરે મારું કુંડું હું દર્શન
કે જ્ઞપ્તિ પામી રહું સુખ શક્તિની ?
શી વેદના સ્પંદિત થાય રક્તિની !
ને મારું ત્યાં પૂર્ણપણે સમર્પણ.

વિલાસ તારો બહુરૂપ-વર્ણનો,
તે સર્વ મારો પણ, એ જ છંદમાં.
દલે દલે ને વહતી સુગંધમાં
સર્વત્ર સંગીતિ : પ્રસંગ પર્વનો.

શેા શૂન્યને અંક લહાય પ્રસ્થ
આનંદનો, યંજનશીલ વૈભવ !

૧૫. બે અંતિમે

આ તેજછાયા સમ બેઉ અંતિમે
ભાવે-અભાવે અનુભૂતિ પામવી.
આવેલ જે તે પળ કેમ વામવી ?
આફ્રહ એની પર થાવું સંયમે.

કંદર્પ-ક્રીધું કમનીય સર્જન
ચિત્રાંગદાનું દગમાં વચ્ચી રહે;
કિરાત વા સન્મુખ યુદ્ધને ચહે,
સન્માન તેનું ય કરંત અર્જુન.

સ્વાધીનને ના વિધિ ને નિપેધની
બાધા નડે : ઝાળ નડે ન ચેહની.

૧૬. હિંદોલ

નિકુંજની પુષ્પિત માલતી લતા
સમીરને સ્પર્શ સુડોલ હીંચતી.
મારે ઉરે સૌરભ શાન્ત સીંચતી
અંકાય ત્યાં કલ્પન-અગ્નિ ઓરતા.

હું તો અહીં, તો પણ અન્ય લોકમાં :
હીંચી રહું એમ અમૂત જૂલણે.
આ બાજુની જેવું જ સત્ય સોણલે.
બે પંથની યંચુતિ એક ચોક્કમાં.

છાયા ઢળેલી લહું નીલ-પિંગલ.
મળી મનોવેગની પંખ પિચ્છલ.

મારે આંધાર સદાય એવિલ
સસીપદ્યે એનું હું સખ્યામાણતો
ને એમ હું ના મુજને પિછાણતો
રે તથ્યમાં કોણ હું ઉપેક્ષિત ?

આંધું હલેતું મિત્ર કોણ અપેક્ષતું
સસીરની કોમલ અંચલી સામે
જીણું કિતું સુણું આજ અંચળની
મોડું ભરી ક્યોમ ગસીર વર્ષતું

રોશે ગયો નેત્રથી અંચળો સરી
જાણું ના જાણું રહી પ્રીતિ વિસ્તરી

પ્રવાસી છું ભીતરના અંસી મનો
નો હું બીજાનો વેશ ધરતો વાંછિતો
છંતાં છોળણે અહીં ને અહીં સ્થિતો
નાલેલી મારું ગતિ મિત્ર વિશમનો

લહું ઘણું ને ઘણું એ અવેક્ષિત
રહી જતું સૂચિત થાય અગિતો
અજાણનો આજર હું કુરુ સિમિતો
પળે પળે મૂતન છે અપેક્ષિત

આવી અંચળે સુખમાં સંમશ્વિત
ને સંચરું તો પથને સિરોહિત

સંજયદયિ

૨૦. ઉપેક્ષિતનું આલિંગન

૧૦૧

પ્રત્યક્ષની જેમ લહું અસંશય
નિષ્કલને જે અંવકાશ દૂર
જીવંત એવું ઉર છે અંધીરું
ક્યારે ભળે સંજયદયિ સત્રય ?

મારોથી જીવન વડોળ્યાં ધનું
રહ્યું એવું ધરમાં સમુદ્રથી
પાંચે સપ્તાભાવથી ને હૃદય પરત
તેવું અનાયાસે મળી રહે એમને

જાણ્યો તેની જુલની જુલ સદે
ને દયિ પાસે જામરોક્ષ અંતરે

તારુણ્યનાં ઉન્નદ હૃદયનાં દર્પમાં
મેં એકદોળે થકી નિરુદ્ધ ધિરવી
લીધી એ અવસાભરી દૃષ્ટિ
ને હું ભૂતને વિશ્વૃતિ અંધ અંતમાં

અર્પિતમાં જે સર્થ દૂર દૂરની
પ્રાચીનમાં તે અગત્યના સંસ્કરણ
એનાં જુલુ નિર્વશથી આ અિચાર્ય
ઉલ્લસાડું વિશ્વમય મુદિયું પૂરનાં

પ્રેક્ષમાં જાહેર સ્થિત, અંતરંગને
નિહાળું આલિંગન દેતું અંગને

હીરાબેન પાઠક

*
પરલોકે પત્ર

આ અન્નતા! આ વગતી.

ચૈત્રી રજત રાકા.

આપનો જન્મદિન.

સચુજ સખા!

‘અવ નાહીં એકે પત્ર:

અવ નાહીં એકે લેહ અત્રત્ર.’

હે સૌમ્ય! આજ શુભ ઘડી,

શુભ દિન સપરમો પણ:

આપના જન્મદિનનું પર્વ.

ચૈત્ર-મધુમાસની રાકા

પૂર્ણિમાની રાતનો ચાંદની નિતાર.

એના રજતરૂપની વાત જ શી?

સર્વત્ર-અહીં આંગણે રેત્રાયું

એનું અઢળક રૂપ

બાણે કૌમુદીના પૂર્ણ કુંભનું

દિશદિશાન્તરાલે

રસપ્રોક્ષણ અપૂર્વ.

હું ય કો અપાર ભાવે

આ જ લખતાં રસસિક્તા.

મનની મહોલાત કૌમુદીલિખત.

ત્યારે કો’ નમિતા આર્ય નારી શી

મનોમન કરું આપને પ્રણામ-ચરણરૂપશી.

આપનું ગૌરવ લહું.

ને પુનિત સંકલ્પ

રું મુજ પ્રકાશિત
 શદ્ધિ ઉપરોક્ત અંતરના ઉદ્ધારે.
 હચર સખા!
 પાજ પત્રલેખને ખેડી છું
 ન ખેસું તો નવાઈ!-
 ભેદીરસ્યા મઝાના
 પાપણા ઘરના છબમાં.
 હું ય સુશાન્ત એકાન્ત.
 ટાવ્યો છે માત્ર તે પુરાણો
 મંતર્ગ્હનો ગવાક્ષત્રીપ,
 કંક આછેરો, ને નથી સમીપ.
 િ સુહૃદ્ગજન!

મા સાગરામ્બરા ઊર્વિનું
 વરૂપ આજ કેલું ચે વિરાટ!
 જી હાલ જ સંકેલાયો
 પશ્ચિલ તેજછાયાળો સાયંકાળ.
 મા ઉદ્યાયલ પે ઉદિત
 મારોહિત ભગવાન સોમદેવ
 રાણે કળાએ સોહવા કરે;
 મા એ કલાધરનો કાન્ત કલાપ!

મો...પણે!
 ક્ષેતિમંડલ ધરી પરે,
 ઝળવેક પહેલપ્રથમ કિરણના
 રગરીક લગાડીને પાય,
 મે મખલખ મયૂળપિચ્છ મયૂર,
 કળુ હળુ ખેલતાં જઈ

૧૮] કવિલાક • જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૯

છુટાછવાયા તારકાંકિત એના ચન્દ્રકોનાં
 કેટિકેટિકેટિ કિરણોનાં પિચ્છ,
 અંતરિત નભના નીલ વર્ણ પરે,
 વિસ્તારે એનો ભવ્ય કલાપ.
 જલસ્થલ અંતરિક્ષ ચોમેર,
 હ્યાં અતલાન્ત અવનિ પરે
 એનો છે અમિયલ અમલ.
 એની અનિર્વચનીય આભા
 ગાંધર્વ કિન્નર લોક કેરું
 વાયુમંડલ રચી દિયે;
 કશીક અણુકંથ અતીવની
 અકલિત અનુભૂતિ હેયે ભભરાય.
 એ દ્યુતિભણી દોરી જાય.
 એની અલૌકિક સાખે,
 ફરી વહું હું:
 ‘અવ નાહીં એકે પત્ર:
 અવ નાહીં ભેદ અત્રંતત્ર.’
 પ્રિય! કારણ તમે પૂછો તે પૂર્વ,
 નિવેદિત કરું સ્પષ્ટ વાત.

આ ભવનું ભાગ્યવિધાયક
 આપણું સખતપદી સખ્ય
 નથી નથી બ્યર્થ, વિતથઃ
 મિશ્રયા એ કેમ કરી હોય?
 હું પામી આપનો પ્રસાદ.
 આપે ચે કિંચિત્ મુજથકી
 પામ્યા હશે ને
 ચેતના સંરપર્શ?

ચેતનાને ચેતનાનો સંગ
 બાણ્યો કદી મિથ્યા?
 પામ્યાં પરસ્પર સંજીવની
 મારો રાગ કાવ્યકુમારસભર,
 આપનો સહ, સત્વકાન્તિસભર.

હા...! એ સપ્તપદ્મીનું સ્તોત્ર!
 દામ્પત્યનો સામંત્ર!
 એનું ગહરું ગૌરવ
 આ રજતરાકાસમું પ્રભાવકઃ
 હજી ય મુગ્ધ હૈયાને શ્રવણે
 એનું સનાતન ગુંજન.
 વળી વિવાહવિધિની
 સાંભરે છે સહચારગાથાઃ
 જેમાં ઉદ્ભેષિત સંજોધક પુરુષ
 સ્ત્રીને સહધર્મચારે નિમંત્રી રહ્યો,
 આકાશ, પર્જન્ય, સસુદ્ર રૂપે.

તો, હે સન્માન્ય મિત્ર
 આપને હું સાદર પૂછું:
 આપ તો એ નહિને?
 ખરે જ આપનું એ સ્વરૂપ!
 એવું જ ગંભીર તિથરધીર
 નભસમું નિર્લેપઃ
 મમ પરે છાઈ રહું,
 ગૌરવાન્વિત સત્વસસુદાર.
 પર્જન્ય શી આપની પ્રેમોદાર
 જ્ઞાનદ્રષ્ટિ, કરુણાવૃદ્ધિ
 મમ પરે ઝીણું ઝરમર

ઝામી રહી, વર્ષા રહી.
 વળી આપની એ
 માઝાવતી સદાસભર
 સસુદ્ર કલ્હોદભંગિ
 છાંળે છલી રહી.
 અમોઘપણે સાર્થ મમ જીવિત.

હે દ્વિજેત્તમ!
 આપનો ચિત્ત-પ્રસાદ યે દેવો!
 રતન ભાંડાગાર સમો.
 અને સર્વોપરિ તો
 હે અસિન્નત નાગર!
 આપનો સંયતાચાર
 સદા સત્વોદ્રેક, જેણે
 રસ્યું આપણું સંયોજન.

અને એટલે જ
 ખરું કહું? હે મહામના?
 “એ સુપણાં સચુબ સુમિત્રો,
 સમાન વૃક્ષાશ્રિત જે સન્નેહોઃ
 તે એક ખેમાંથકી ચાખતું ફલ,
 ધીનું ન, દેવલ તે ફૂટસ્ય.”*

એ દ્વિજયુગલ સમું
 આપણું સખ્ય.
 જીવશિવનું સખ્ય.
 —આજ તો હવે, છેલ્લી વાર
 મને મન મૂકીને કહેવા ધો—
 લેખી મેં સદૈવ ઉભયની

સમવિષમ સદ્ગુણકક્ષા.
 માજે ય હજી એ જ
 મર્થવંત અનુભવબોધની
 મંતઃસ્તલે ધનીભૂત પ્રતીતિ.
 !મે જ્ઞાનર્ષિ, ઋષિપતિ!
 પ્રાપણુ જોઉં-કોણુ જાણે? -
 યાં ક્યાંથી, ક્યાં ઋણાનુંગંધે
 ખેડી આવી લેળાં
 મવાશ્વત્થ પરે આસીન.
 પ્રાપ, ઉપલી ડાળે - ઊર્ધ્વસ્થઃ
 હું, હેઠલી ડાળે - બદ્ધ.
 પ્રાપ પરિદર્શને નિરીક્ષક
 -દંષ્ટિપૂતમ્ પદમ.
 નિઃસ્પૃહ, સમતાધારી,
 પ્રિશાન્ત - મૌની, સ્થિતધી.
 હે વરિષ્ઠ! 'વીતશોક'-સાધક!
 એથી જ 'આત્મકીડ' - આત્મરતિ'.
 આપને ઈશિતા - ઐશ્વર્ય સહજઃ
 પ્રહ્લ - પ્રણયપ્રહ્લની પતીજ.
 જ્યારે હું? ભાવનાશીલ,
 તો ય 'મુહ્યમાન' ને 'અનીશ',
 આસક્ત, અર્જંપ મારે ચિત્ત,
 ઘડી ઘડી શોચું; અનિષ્ટ
 અનુભવે સંતાપે સીંચું;
 તે વેળનો તમારો મિતાક્ષરી બોધઃ
 -આવે છે યાદ—
 'વેદના એ ય મોહ'.

દેવહું વહું સત્ય!

એથી જ આહત હું.
 રૂઢિરનીંગળતી ચંચુડોક
 હરઘડી જાચી કરીકરી
 સહાનુભૂતિવાંછું, ઘા
 દેખું, દેખાડયા કરું, રોઉં:
 તમોને આંસુભરી આંખે
 આલગ્નનવાંછું આપપ્રતિ
 અસાહ્યપણે તલખી રહું;
 જાગરવા આપને આધાર
 હે મુજ જીવનાધાર! રટી રહું:

'હાથ સાહી લિયો, ભારે કષ્ટ
 જગારી લિયો; સત્ય દષ્ટ,
 તે મેં માન્યું છે પ્રકૃષ્ટ;
 તેનું બળ દિયો ઇષ્ટ'

જ્યારે આપ? પ્રાજ.
 'રુકમવર્ણ' 'અર્ચિમાન' અક્ષરના
 એ દેવયાનપથિક!
 સદા આત્મજ્યોત /
 અવિચલ રાખવા મથ્યા,
 વિચલિતતા પરે બાંધી બંધ,
 ધાર્યું ધૈર્ય અકબંધ.
 તે તમો મુજ શું સંબંધ.....?!
 ઋણમુહુપણે એકીભૂત
 હૃદયભાવના રસાયણે.

જ્યારે હું?
 વિદ્યાસવાંછું, ભાવતીત્ર,
 તમપ્રતિ ભાવોદ્રેકે વહી આવી.
 સાવસંમાર્જન થયું ન થયું
 ત્યાં તો તમારું પ્રયાણ.....!
 હોશે તે તમારું કલ્યાણ,
 પણ વિચાર્યું મારું? હા....! હા....ણ!

કે કદાચ,
 ન શું એ જ ઘટના
 સુજા જીર્વાદરણ્યાર્થ શિક્ષા?
 ઈષ્ટ સાધના પ્રતિની દીક્ષા.

હજી આજે એ ન કહી શકું,
 કે આપની પામી છું કક્ષા.
 ને તો ય—આટલું કહું?—
 પ્રહ્લ—પ્રણયપ્રહ્લાર્થ
 છું તો સુનિશ્ચયાર્થ.
 એટલે જ પ્રિય! શાને હવે ભેદ?
 આ-લોક પર-લોક કેરો મૂકું છેદ.
 પત્ર-પ્રપંચ રચી શાને હવે કેદ?

અરે! અરે!
 વટી કચારની એ આધી રાત..
 એની પ્રગટી શી અમીરાત!
 એ દેવશિખીની શિખાકેરો
 ચેતોહર ચાંદની ચમકાર:
 એ કળાયલ કલાપીના કમેકમે
 ગગનમંડલે ઠાઠપૂર્વક

માંડ્યા નય પાય.
 એનું લાવણ્ય ઠોલન!
 ક્ષણ અધક્ષણ નભે ઘરઠત
 એના કૌમુદીકિરણકલાપ
 કેરું આગેપીછે ઠોલન.
 એવું છટાભર્યું ભાસે
 આલે એનું અભિરામ સંક્રમણ.
 અચરાચર સમગ્ર દિસે સ્તબ્ધ
 દિવ્યલોકતાલું અતીન્દ્રિય
 હેયે નગી રહ્યું સંવેદન.

તો હવે?
 પ્રહર બાદ પ્રગટશે, નાણાને
 ભિન્નિત ઉપકાલ.
 સંકેલશે સુધામય શાન્તતાએ
 કલેન્દુ નિજનો કલાપ.
 આ ભૂલોક પરે સનાતન
 લબ્યતાએ વિભૂતિમત્
 ભગવાન ભાસ્કરનાં વરણ્ય ભર્ગ
 અંતરિક્ષની આણમાં રહી વિચરશે;
 ત્યારે હે પુનર્ આરાધ્ય!
 આપને હો મંગલ પ્રભાત!
 મનોમન ચરણરજ લેવી ગમે
 એવા આપને કરું હું પ્રણામ.
 સદૈવ પરાન્ત કાળ લગી
 અલીપ્તને સેવતાં કે
 પુનર્જન્મ પામું તો
 તે તમે સત્વશુદ્ધ્યાર્થને ચોગ્ય!

લે કે સંશય, જે તમોને

તે ઉપાધિ હેશે ખરી?

આપનું શીલ જોતાં તો

—હોશે અપુનર્ભવ—

પ્રતીતિ પૂરી કે ના, નહિ.

હા! છે જેની પારાવાર શ્રદ્ધા,

તે પરમનું

ધ્યાન ધ્યાતી

લિખિતંગ

હું

સદા સંયુક્તા

સખી.

(બ્રાહ્મમુદ્ધૂર્ત)

૨-૧૦/૫, ૧૯૭૫

શ્રુત્યે મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક નીચે મુજબ: મુણ્ડકોપનિષદ, મુણ્ડક ૩, ખંડ ૧, શ્લોક ૬૧.

દ્વા મુપર્ણા સયુજ સખાયા

સમાનં વૃક્ષં પરિપરવભતે।

તથૈવન્યઃ વિપ્પલં સ્વાદુ અત્તિ

અનશનં અન્ય અભિયાકશીતિ॥.

આ શ્લોક ઉપરાંત પ્રસ્તુત કૃતિમાં ઉદ્દગારચિહ્નસહિત મૂકેલા તમામ શબ્દો, પણ મુણ્ડકોપનિષદમાંથી ઉદ્ધૃત છે.

૧મો પારખ

*

ચાલ્યા

સંકેલીને રાખ્યા તે તો ગડીઓની વચ્ચેથી ચાલ્યા
મુઠ્ઠીમાં જળ ખીડ્યાં તો આંગળીઓની વચ્ચેથી ચાલ્યાં
દંડુથી શ્રી જીવ લખ્યું ત્યાં લેખણ મૂલી ગઈ લખાવટ
અડધા અક્ષર કાગળની થોકડીઓની વચ્ચેથી ચાલ્યા
કડકડ કરતો પડયો ધ્રાસ્કો પારિજાતની ડાળેડાળે....
ફૂલ ઊઘડવાના અણસારા કળીઓની વચ્ચેથી ચાલ્યા
આંખપડોશી ઝાડ હાતું તે જૂલતાં જૂલતાં છળી બની ગયું
ઝાડવટો પામીને જૂલા છળીઓની વચ્ચેથી ચાલ્યા
ડીખ ફૂટી, પાણી પછડાયાં, બપોર વંટોળાતો લૂમાં:
સૂસવાટા વિખરાઈ ગયેલી સળીઓની વચ્ચેથી ચાલ્યા
નાળે વળગ્યા બાળક જેવું હજી ય થોડું કશુંક વળગ્યું
સવારના છાંયાઓ સાંજે ગલીઓની વચ્ચેથી ચાલ્યા

અપોરની શેરીના કેટલાક સ્કેચીઝ

(૧)

સામે રૂહેતી એક
કબિયાપોર ને ઘાંઘાટિયણુ ડોશીનું ઘર
હવે બંધ, કદાચ હંમેશ માટે....
શેરી હવે શાન્ત,
ને તો ય કશીક વસ્તી ગયાની જોટ,
કશીક ઓછપ,
કશુંક ગયાનો સૂતકાર....

મોટા આંચળના ભારવાળી
બકરીબાઈ,
અને પેલી ડોશી-જે હવે નથી તે-
બપોરનો તડકો
ને ભીંતની છાંય
એકમેકમાં ગૂંથાઈ જાય
ક્યારેક ક્યારેક તો -

(૪)

(૨)

મારા એટલે આવી
રોજ એક પ્રૌઢ બકરી
જાળીમાંથી ઘરમાં એકધારું
તાકચા કરે,
એની આંખોમાં કશુંક કાતરપાણું
હરણની આંખમાં હોય એવું,
હું આને જ હરણ કહેવા લલચાત
જે જરાક લાંબી ને જાલી
શિંગડીઓ જાગી હોત આને તો -

કોલીકોલી
એક ખિસકોલી
એના છાજલી તળેના માળામાંથી
અર્ધી જ દેખાય ખડાર
બેઝણ તાંતણાની બેઠ બાણ મૂંછ,
ને પાછળ અણદીઠું જૂડા જેવું પૂંછ;
અપોરની પાટી એક
લિંબોળી જેટલો તડકો
હાથમાં આવી ગયો છે
તેને રહી બેઠ હાથે ઠોલી.

(૩)

આંખે પિયાવાળી ગાય,
લાળ દદરતું ફૂતરું,

(૫)

સામા ઘરની છાજલીમાં
છુપાઈ છે જરાક અમથી છાયા,

માં રાખોડિયા રંગનાં કપૂતર
 ૧૭ ગોળ ફરીને
 કાવેલા ગળે બૂધવે રઘવાયાં રઘવાયાં.
 કે ભૂખરી ખપોર,
 કે તૂરો તૂરો તોર,
 ફરી ભૂરી પાંખ,
 ફૂળી ફૂળી ચણોઠી શી આંખ મહીં
 પૂતણું વેધૂર ઘેન
 પ્રહ્લાંડી ચક્રગોળ, રમણે ચઢી માયા...

ફિલિપ ક્લાર્ક

*
વ્યર્થ

એક પણ ફૂલ મારા માટે ખીલતું નહીં હોય ?
 સડો લાલ ચટ્ટાક મહોર્યો છે.
 ધ્યાએ કેસરી સાજ સન્યા છે.
 ટલા સુંદર છે, મેઘધનુષ્યના રંગો!
 મારે તો બસ ઘોળી દીવાલો....
 ગનેા એક છાંટો પણ મારા માટે નહીં,
 પ્રાય છે કે, પ્રારબ્ધને પાંજરામાં પૂરી દઉં.
 પ્રેરે સમયે જ એ સરકીને કયાંક ચાલ્યું જાય છે.
 હું મનને હુંગર પર ભરાવી

દીવાલો ટીંગાડી શકતો નથી
 ને ખિસ્સામાં સાચવેલાં નામ અને સરનામાં
 વરસાદનાં પાણીમાં ધોવાઈ જાય છે.
 આ વસૂકી ગએલી ગાયના આંચળ જેવા
 આકાશમાં કયાં લગી માથાં પછાડવાં ?
 કેહ મારા માટે હોત તો આવું ન બનત....
 ક્યારેક થીએટર પર ઓગિતો જઈ ચડું છું.
 ને ‘હાઉસ-ફુલ’નું પાટિયું જોઈને પાછો વળું છું.
 ‘બુલ્લું આકાશ’ અને ‘બુલ્લા રસ્તા’ પણ
 નજર પડેતાં ‘પ્રવેશપંથ’ અને ભયનાં પાટિયાં.
 નેશનલ હાઈવે પર દોડતા વાહનો જેવા
 વિચારોને હું બ્રેક મારી શકતો નથી.
 ને અકસ્માત માત્રની ખીંટ દોહીમાં
 કંપારી જગાવી જાય છે.
 સમય-પત્રક પ્રમાણે આવતાં શમણાં....
 સ્વપ્નમાં પણ મળતું છળ
 ને લેળસેળિયું મૃગજળ
 બહાર અષાઢની હેલી હોય
 ને ઘરમાં મને વળે છે પરસેવો.
 વસંત પાંગરે ત્યારે હું ખરતો હોઉં છું.
 આ સળગતા શહેરમાં ટૌકા લાવું કયાંથી ?
 લાગે છે કે
 પવનમાં ચિત્રો દોરવાના મારા પ્રયત્નો
 વ્યર્થ છે....

ધીરુ પરીખ
*
આંખોમાં આંખો

એ જ છે આ ખારી
ને એ જ છે પેલું આકાશ.
ખારીમાં
એ જ છે આ આંખો
ને આકાશમાં
એ જ છે પેલા તારા-ચંદ્ર-સૂર્ય.
આવે છે એ જ પ્રકાશ
લાવે છે એ જ દર્યો.
ભરાઈ જાય છે આ આંખો.
પેલા આકાશ
પેલા તારા
પેલા ચંદ્ર
પેલા સૂર્યથી
ભિભરાઈ જાય છે આ આંખો...

હવે નથી આ ખારી
હવે નથી આ આંખો
હવે નથી પેલા તારા-ચંદ્ર-સૂર્ય...
આંખો તો છે.
ખંધું જ છે હવે આંખોમાં
ખસ આંખોમાં
ખસ આંખોમાં જ;
ને આ આંખો ય હવે તો આંખોમાં...

દક્ષા વ્યાસ
*
વૃક્ષ થવું છે મારે

વૃક્ષ થવું છે મારે.
જિંદગી આખી ચાલી ચાલીને થાકી ગઈ હું.
હવે મારે ઊભા રહેવું છે.
ભૂમિસોતાં જડાઈ જવું છે.
ચાલવામાં ને ચાલવામાં મને તો ખબર ના પડી.
દે ક્યારે વાયરો વાયો
ક્યારે સૂરજ ઊગ્યો.
પાનખર અને વસંતની આવનજાવનને એ કેવું
હસીઝૂસીને માણ્યા કરે છે!
મારે ય વર્ષ વર્ષે મારી વસંત ઊજવવી છે.
પેલાં ખરી ગએલાં પીત પાનપંખી
ફૂણાંકચ અને લીલાંલચ ખનીને
-દોણુ નાણુ ક્યાંથી-
ફરી ડાળે ડાળે ગોઠવાઈ ગયાં છે.
ડોલી ડોલીને પાછી મળેલી વસંતનાં વિજયગીત!
ગાવા માંડ્યાં છે.

મને મારી વસંત પાછી મળે?
મારે હવે ચાલવું નથી, દોડવું નથી;
ખોડાઈ જવું છે ધરતીની ધૂળમાં.
ભિંચેરા આકાશની છત નીચે.
એણે સત્યાગ્રહ ક્યો લાગે છે સૂર્ય સામે.
હું ય મીટ માંડું.
મને મારી વસંત પાછી મળે?

રાજેન્દ્ર શુક્લ

*
પુષ્પરાત્રી

પુષ્પ ખીલ્યાં છતદીવાલે થતાં પગરવ પુષ્પનો,
પુષ્પનાં પાત્રો પ્રકુલ્લ્યાં, છલે આસવ પુષ્પનો.

હસ્તની રેખા સુકોમલ પરોવે પ્રહરો અને-
પુષ્પને હસ્ત પ્રકંપિત સરે પાલવ પુષ્પનો.

પુષ્પદોલે ઝૂલવાનું થઈ પુષ્પ અનેકદલ,
જો, ધનુર્ધર શરપ્રહારે રચે ઉત્સવ પુષ્પનો.

શબ્દ ખૂલે, મૌન મલકે ધરી રૂપો પુષ્પનાં.
રંગબેરંગી સુદામય વહે વૈભવ પુષ્પનો.

છતદીવલો ઓગળ્યાંક્યાં, ગયું ક્યાંમન વિહ્વલું?
દીર્ઘ શ્વાસે મંદ મંથર રહ્યો કલરવ પુષ્પનો.

અરવિંદ ભટ્ટ

*
માણું તને

તું ભલે મારી નસેનસમાં વહે,
હું હજી વરદાનમાં માણું તને.

એટલે આંખો મીચી જાગ્યા કરું
કોઈ સૂતું હોય છે પાંપણ તજે.

શ્વાસ છે તારો અમારી આવ-જા
કેમ તું એને હવા જેવી ગણે?

મેં લખ્યા પત્રો તને તે લઈ જિભો
હું ટપાલી જેમ તારે ખારણે.

ફૂકડાની પાંખ જેવો શબ્દ દઈ,
સાત સાગર પાર કરવાનું કહે.

‘પંથી’ પાલનપુરી

*
ગઝલ

તિમિર ના ટળે નાં ઊઘડતાં ઉજસો,
ખુલાસો ય ખુલ્લો ન થાતો ખુલાસો.

ઢળે સૂર્ય કે સૂર્ય દોરું દીવાલે,
સતત એમ શોધી લીધો મેં દીવાસો.

લસરકે લસરકે એ ગૂંચવાતું જાતું,
કશું ચિત્ર એવું જ ચીતરે ‘પિકાસો’.

કદી જ્યાં અજાણે જ નંખાઈ ગયો તો,
ખની થોર ઊગી ગયો ત્યાં નિસાસો.

હતો સંભવોનો તો વાંસોજ પોલો,
હતા વંધ્ય હથે ને એના પ્રયાસો.

હશે કો’ક શબ્દે સૂતો સોડ તાણી;
કે ‘પંથી’ બધા શબ્દ શબ્દે તપાસો.

હરેશ દાલ

*
શીર્ષકવિહોણી વારતા

વિશ્વ છે શીર્ષક-વિહોણી વારતા,
પાત્ર જેનાં ઊંઘમાં યે ચાલતાં.

મૃત્યુના ખાતે ચડી ગઈ ભૂલથી,
એક ઘટના જોખમી, અણજાણતા.

કોઈ આવે તો વધેરું શ્વાસફળ,
હું કરું છું રોજ એવી માનતા.

લંગરો ખાંધેલ પળની નાવમાં,
લોકને જોયાં હલેસાં મારતાં !

પ્રતાપનિહારોહ-‘સારસ્વત’

*

બાર બાર ગાઉનેા બોલાશ

બાર બાર ગાઉનેા બોલાશ મારા આંગણમાં
લીલીપીળી ઝાબોળ્યે ભટકે’લી સઘં!
તેર તેર ગાઉનેા ઉઝાશ મારા પાણિયારે
ઝગઝગ બેડાંનાં ચટકે’લી સઘં!
બાર બાર ગાઉ વાવ્યા વડલાની છાંય અહીં
અધરાતે-મધરાતે અટકે’લી સઘં!
તેર તેર ગાઉનાં ખેતર મારા વાડામાં
લીલીલીલી વાલોળ્યે લટકે’લી સઘં!
બાર બાર ગાઉ તાડ્યાં તાતેલાં તીર મારી
ખાંસળી લઈને ક્યાંક છટકે’લી સઘં!
તેર તેર ગાઉનાં તળાવ ડહેક ડહેકીને
આંખડી ભરી-જરીના મટકે’લી સઘં
બાર બાર ગાઉ બેડા વગડાની વાટચોમાં
લાલલાલ ચઢોડીઓ લટકે’લી સઘં!
તેર તેર ગાઉ એનાં લાખેણાં મોતીડાં
રોમ રોમ એવાં...કંઈ ખટકે’લી સઘં!

આટલું મુધારી લેશે

- ‘પ્રયોગ વિશેષાંક’માં શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલનું શીર્ષક ‘તકસીર’ નહિ પણ ‘તદસીર’.
- ‘પ્રયોગ વિશેષાંક’માં શ્રી હરીશ મીનાયુના કાવ્યનું પેટા શીર્ષક-‘સ્વ, સમય અને રચનાના વ્યવસ્થાપન પ્રમાણુ વિષે’-ઉમેરવું. એ જ રચનામાં ‘નીમરૂપ’ ને રથાને ‘નામરૂપ’ અને ‘છટ્ટ’ ને રથાને ‘દ્યુટ’.
- નવેમ્બર-ડિસેમ્બર અંકમાં ‘હોડી’ કાવ્યના સર્જકનું નામ શ્રી સંગળ રોહાડ.

દીનાનાથ વ્યાસ

*
ગંભીરનાં ઘર

ગોઠવેલું ગંભીરનાં ઘર ઢટાતા સૌ ગયા,
નાવ રેતીમાં હતું બેઠક, છતાં તરતું હતું,
બેઠતા સાગર હતા તેઓ દસાતા સૌ ગયા.

ધ્રુવની તાકાત ઠંડી બદ્દની;
વૃત્ત વચ્ચે આવતાં
આગથી ભડકે બળી જાણે ભીંસાતા સૌ ગયા.
હાથમાં તસળી ફરે,
ને ફળે છે કર્મ મારાં સાથમાં
એક ક્ષણ આવી ગઈ બેઠકામ અશ્વો
ગૂંગળાતા સૌ ગયા.

મનીષ સુભતી

*

હવે તો ગિરિધરથી પણ
પોટેશ્યમ સાઈનાઈડ ભરવાતું નથી,
અને....
એણે મીરાં પેદા કરવાનું માંડી વાળ્યું છે....
આસ્કાલ્ટની ધરતી માર્ગે આપવાનો ઇન્કાર કરે
એ બીકે
જનકી પણ જનમ લેતી નથી....
જૂગટું ન રમી જાણ્યો જે યુધિષ્ઠિર
એ વળી 'રમી'માં શું ભૂતવાનો,
એ ડરની મારી પાંચાલી પણ
પુનર્જન્મ લેતી નથી....

૨૮) કવિલોક - નવનુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૯

નિલકંઠને લાંબી જટાથી અકળામણ થાય,
સ્વર્ગમાંથી ભૂસકો મારતાં ગંગાને ગભરામણ થાય,
નિશાના પાલવના લીરા ઊડતાં બેઠ
કદાચ....

કાલે હિયા પણ પ્રગટ નહીં થાય....

નિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ

*
મારી આંખો મીંચાતી જાય છે કે....?

આભને ઝાળંગી જવાની
ઝંખના લઈ
ઊપડેલા મારા પગ
નહિ ઉલ્લંઘાયેલા ઉંમરનો પર્વત શો ભાર લઈ
આખરે ભાંગી ગયા છે.

નસેનસમાં જોમ ભરી,
બંધ સુઠીમાં મુકદ્દરને કેદ કરી
હવામાં વીંઝાયેલા મારા હાથ
આખરે હેઠા પડ્યા છે.

શબ્દોની
આછીયાતળી રેખાઓથી કરેલા
રંગોથી ભરેલા

ચીતરામણ પર
કાળો ફૂચડો ફરી વળ્યો છે
(મૂળ રેખા કે રંગ પણ કળાતાં નથી.)
સંબંધો અત્તરની જોમ ઊડી ગયા છે
હું પૂમડું થઈને પડી રહ્યો છું.

મારી આંખો
મીંચાતી જાય છે કે ઊઘડતી જાય છે?

....એમ પણ બને!

જુરાપે!

કંઈ ફેરફાર થાય નહીં, એમ પણ બને!
 ને થાય તો કળાય નહીં, એમ પણ બને!
 છૂટ્યાં પહેલાં તીર, તૂટી જાય કામઠું,
 ધારેલ મૃગ હણાય નહીં, એમ પણ બને!
 ભૂલી ગયો છું તો ય હું ભૂલી નથી ગયો,
 ઝહેરા ઉપર જણાય નહીં, એમ પણ બને!
 જુહું હઝી હસીને ખુશી પાથર્યા પછી
 સાચુકલું રડાય નહીં, એમ પણ બને!
 હે જીવ, કેઈ કંઈ ન લે જે-તેઆપ જે,
 આખું વચન પળાય નહીં, એમ પણ બને!
 ગાતું છે જેતું ગીત 'દંવલ' હોંશ હોંશથી
 એ પણ અને ગવાય નહીં, એમ પણ બને!

શિદ્ધિન્ થાનકી

મમાચાર

છેલ્લા ખખર અનુસાર,
 ગમાણુમાંથી
 ખીલો છોડાવીને ભાગી છૂટેલા આઢમીને
 આખરે
 ગાયોના ટોળાએ
 શોધી કાઢ્યો છે
 અક્ષાટ વિસ્તરેલી
 હરિયાળી સીમમાંથી.

મેં કહું તેમ
 આંખોને ય એક અવાજ છે.
 સૂરોના એ સમુદ્રની દિશામાં
 અવિરામ ધસમસતી જતી મારી
 આંખોનો એ અવાજ
 તને તો સંભળાતો હશે ને
 તારી સાવ પાસેથી જ?
 પ્રસન્ન પ્રકૃતિના વેશમાં
 ધસમસતી જતી મારી વેદનાના
 અસ્તિત્વને તરફડતું સાંભળવા
 ગદ્ગદિત થઈ બિઠેલા
 તારા આ કાન.
 એ જ તો છે મારું એટમાત્ર
 આધ્વાસન.
 એ જ તો પહોંચાડે છે તને
 તારા શબ્દ સુધી.
 એ શબ્દો કે
 જે મારા આકારની અભિવ્યક્તિના
 કણે કણે
 મારી વેદનાની એક એક ક્ષણને
 આપણા આ જુરાપાની
 નસ નસને શિરા શિરાને
 જહડી રાખે એની ભીંસમાં
 તીવ્ર આવેગથી
 અને એટલે જ કદાચ

એ પોતે જ થઈ જાય
તૃપ્ત પોતાનામાં જ,
એની જ તો છે પ્રતીક્ષા
મારી એકેએક ઈન્દ્રિયને.
મારી પાંપણના હોઠેથી
મેં કરેલી વિનંતીનો એ અવાજ
તે જ આ.

અને મારી
વ્યક્ત ન થઈ શકવાને લીધે
બહાર આવવા તરફડી રહેલી
અંગત વેદનાને તો
આપેલા અશબ્દ નામને પામવા
ધ્રુષ્ણતો આ મારો જમણો કાન.
એને આપી શકીશ તું
કોઈ આશ્વાસન?

હું બહુ છું
કે એ માટે મારે
પહેલાં તો
પહોંચવાનું છે તારા વિષાદના
એ એતોવિસ્તારમાં
જ્યાંથી શરૂ થાય છે તારો
અશબ્દ અવાજ.
જ્યાંથી એ શરૂ થઈને

વિષાદના એક
આપોઆપ રચાઈ ગયેલા
ધુમ્મટમાં ફેલાય છે
અને આ સભાગારમાં પોતે
યથેચ્છ પ્રસરી જાય એ પહેલાં તો
મારા આકારની એ
અંગત વેદનાની અભિવ્યક્તિના
તારા સુધી પહોંચવા નીકળેલા એ,
સભાગારના અંધકારમાં શ્યામ થઈ બેઠેલા એ
વલયમાં પરોવાઈ જાય છે, એવા
એ અશબ્દ અવાજને
નીરખીને બેઠી રહેવા કરતી એ

તારી નિશ્ચલ આંખોને
શેા છે સંદેશ મારે માટે
એ તો કહી દે... ...
તારી આંખોને
એ અવાજ સાંભળીને જ તો
હું બની જઈશ અડોલ
ને અડોલ બનીને આવી જઈશ
તારી એકદમ પાસે જ સાવ
આવવા માટે,
પહોંચવા માટે તારી પાસે.

[આંતરરાષ્ટ્રીય બાલવર્ષ નિમિત્તે આ વર્ષ દરમિયાન ‘કવિદોષ’ના પ્રત્યેક અંકમાં શિશુકાવ્યે પ્રકટ કરવાનો મનસૂબો રાખ્યો છે. આ વિભાગમાં જોડકણાં નહિ, પરંતુ શિશુચિત્તની ભાવસૃષ્ટિ અને કલ્પનાદૃષ્ટિને કાવ્યકોટિએ પહોંચાડતી રચનાઓ અપાશે. પ્રત્યેક અંકમાંના ઉત્તમ શિશુકાવ્યને રૂપિયા ત્રીસતું ડૉ. ચંદ્રશેખર ઠક્કર પારિતોષિક પણ આપવામાં આવશે. કવિમિત્રોને પોતાનાં ઉત્તમ અપ્રકટ શિશુકાવ્યો મોકલી આપવા નિમંત્રણ છે. -તંત્રી]

કાચંડો/રાજેન્દ્ર શાહ

પાધર ભભો પીપજો ને પાર વગરનાં પાન.
ડાળે રમતું દીઠ રે કંઈ રાતે રાતે વાન.
હૌંએ હૈયો કાકીડો.

નહીં રે રાતો, પીળેવાન હૌંએ હૈયો કાકીડો.
નહીં રે પીજો, લીલેવાન હૌંએ હૈયો કાકીડો.
નહીં રે લીલો, ભૂરેવાન હૌંએ હૈયો કાકીડો.
નહીં રે ભૂરો, ધૂળેવાન હૌંએ હૈયો કાકીડો.
નહીં રે ધૂળો, ધોળેવાન હૌંએ હૈયો કાકીડો.
નહીં રે ધોળો, નહીં રે વાન હૌંએ હૈયો કાકીડો.

પાધર ભભો પીપજો ને પાર વગરનાં પાન.
ડાળે રમતું દીઠ રે કંઈ રંગ રંગને વાન.
હૌંએ હૈયો કાકીડો.

આંસું ટપક્યું કોનું ?/રાજેન્દ્ર શાહ

ભાઈ: હું તો અહીં વહેલો ઊઠી બેઠો છું ભરભાંખરનો,
બગીચામાં ફરતો નવ સુણ્યો પગરવ પણ નોકરનો.

હજી કોઈ ના આવ્યું, ગયું ના કોઈ, થતું અજવાળું
છાડ ઉપર જે ફૂલ ઊઘડે તેનો રંગ નિહાળું.

પણે આભની કેર ઉપર જે હવે આવતી લાલી
અહીં તહીં ઊડતી પંખીની કલખલ કાલી કાલી.

બેન! તને દેખાડું કંઈ....અંધારે અજણ મોંતું
ફૂલ પાંખડી ઉપર આ, ફૂલે, આંસું ટપક્યું કોનું?

બેન : ઝાકળ-લીની ખેરી આઢણી પરી પાછલી રાતે,
અહીં આવતી સુગંધ ઝરતી ફુંગે ઉર હરખાતે.

બધાં ઊંઘતાં હોય, હોય ઢંડીથીન્યું અંધારું
એક આગિયાને સથવારે એને ગમતું સારું.

આ ફૂલ ને તે ફૂલની સાથે રમતી ને કંઈ ગાતી,
બંધ પાંપણે, આવી, આપણું સોણું બેઠ મલકાતી.

પાંધર ફૂકડો બોલે ત્યારે વસતું પાછળ બેતી,
પોતાને ઘર નય મેલીને એની આંખનું મોતી.

કેટલીય નાવોમાં કેટલીય વારે/લોખાલોઈ પટેલ

કેટલાંય અંતરેથી કેટલીય વારે

કેટલીય ડગમગ થતી નાવોમાં બેસીને

હું તારા લણી આવ્યો છું

ઓ મારી નાનીશી બેસેલિ!

ક્યારેક ધુમ્મસમાં તને ન બેતો પશું

ધુમ્મસની જ એક આંધી રૂપેરી આલોમાં

તારું જ તેજોવલય ઓળખતો ઓળખતો

કેટલીય વાર હું,

ધીર આશ્રિત અકલાન્ત

ઓ મારા વણબૂજ્યા સત્ય! કેટલીય વારે...

અને કેટલીય વારે કેટલાંય ડગમગ થતાં જહાજ

મને ખેંચીને લઈ ગયાં છે કંઈ કેટલીયે દરે

પારકા દેશોની વ્યથાહીન સ્વપ્નાઓમાં

જ્યાં નગ્ન અંધારાને

વધારે ઉઘાડાં કરે છે

એક નગ્ન, તીક્ષ્ણ, નિર્મળ પ્રકાશ—

જેમાં કોઈ તેજોવલય નથી બનતાં

માત્ર છે આંજી દેતાં તથ્ય, તથ્ય, તથ્ય—

સત્ય નહીં, અંતહીન સમ્યાઈઓ

કેટલીય વાર મને

ખિન્ન, વિકલ, સંત્રસ્ત

કેટલીય વાર

કોણ જાણે કયા વેપે/સુશીલા નેશી

ખેતરોમાં

મદ અને મુસળના ઘેવડા મારથી ત્રસ્ત-ધ્વસ્ત
પડ્યા હતા યાદવ-વીર. સૂર્ય અસ્ત, ચંદ્ર અસ્ત.
વનોમાં મહાવૃક્ષો વચ્ચે વધેલો

—શુદ્ધામાં ફેલાતા છેડા જેવો!—

પ્રસર્યો હતો અંધકાર

અને હું તો હતો સજગ, સાવધાન
દબાતા પગે, ખેંચી ધનુષ, બાણ ચડાવી
શોધતો હતો મૃગ કૃષ્ણસાર!

સાંભળ્યો ત્યાં જ સ્વર, શર-સન્ધાન કરી
છોડી દીધું બાણ! લક્ષ્યસિદ્ધ!

આમ મને મળ્યા એ

ખુલ્લો પડેલો મોર-પંખનો કિરીટ

વૈજયન્તી માળા સ્વસ્ત

ફર પડેલી વાંસળી

મલિન પગના સૂક્ષ્મ ધાવમાંથી ટપકતું રહ્યું

સુખી શુભ્ર, આયુશેષ :

આહ, મને આ વેપે મળ્યા નારાયણ

મારા જ બાણથી વિદ્ધ!

રે એક જ કળીની/લોળાભાઈ પટેલ

રે એક જ કળીની

મારી સાથે પ્રારબ્ધ જેમ બેઠાયેલી

ખીજી અંપાવણી પાંખડી

આપણે ખીલીએ ન-ખીલીએ એટલામાં તો સુગંધ

આપણી વચ્ચે થઈને

ભીડી જશે!

(અંત્યેશના હિંદી કાવ્યોનો અનુવાદ)

સરહદનો પત્ર/નલિની માડગાંવકર

સામે પાંખો વીંઝતો અંધકાર.

કોલસાની કણીની જેમ ઝરઝર ઝરે છે કાળી રાત
મૃત્યુ જેવો શાન્ત છે અત્યારે આ પૂર્વનો સીમાડો.

ખાઈની માટીનાં બાંધણમાં રાતે ફરતા ઉંઢર જેવો એકલો

જે આંખોને સામે સ્થિર કરી બેઠો છે, બેઠો છે.

તમરાં બોલે છે, એવું લાગે છે કે રક્તપ્રવાહમાં

એકાએક પ્રવેશ્યો છે મૃત્યુકીડો.

હંડી મશીનગન પર હાથ રાખી

પ્રેતાત્માની જેમ યાદ કરું છું ઉજ્જવળ ગળહળતું કલકલતા.

કેટલું દૂર છે, લોકોથી ભિન્નરાતા રાતા રાજપથ પર

આસો માસ ભતરી આવ્યો છે.

તકકામાં ખીલી રહ્યાં છે અંપાનાં ફૂલ,

ઝાકઝમાળ કૉલેજસ્ટ્રીટ રંગોનાં સરઘસમાં

તણાઈ ગઈ છે.

હવે કુંભારવાડાના કપડાં ચિતારાની જેમ
પીછીને છેડે ફૂટે છે દિવ્ય દુર્ગાના ચિત્રની પશ્ચાદ્દશોભા,
અને માનું સુંદર મુખ : ધારદાર નીલાકાંશીમાં
સફેદ વાદળાં નંદી, જે નાભી નિઃશબ્દ હોલનો ઠંઠમઠમાટ.

હવે દર્પણમાં બૂલી નરહું છે શ્રીગારુડત એક સુખમાં
થોડી પ્રારમાં નિયોત્પ્રકાશમાં કદાચ એ
કયાંક બહાર નજરે

તને આ રીતે યાદ કરતાં બહુ વસમું લાગે છે
પણ બોલ આના સિવાય હું શું કરું ?

નીલપડદો કંપી બેઠે છે.

એક વિલક્ત કરનાર વિરોધ પાસે આંખો આંધીને

થંભી ગણે છે; નિર્લોપ પ્રાપ્તિ માટે
સાટીના પગમાં સ્તબ્ધ પ્રતીક્ષામાં પ્રતીક્ષામાં
પડીએ કપાય છે એક એક સ્કરીને

મૃત્યુલંતરીફ મારવા નિયત છે, સ્મારક કઈ પાળીથી નિગળ
લે છે એકોને પ્રખર છે નિર્મલ છે
લોખંડનું મૂળ હાથમાં લઈ બેઠો છે હાથે હાથે
તો એ બવિખ્ય તો અંધકારમય.

એક ક્ષણ પછી શું થશે નિર્મલ કાલ નિર્મલ કાલ
તે કોઈ નાભી નંદી
સણનો સ્વપ્નભંગ ન્યાં સુધી નંદી થાય ન્યાં સુધી
તને ઉદાસચિત્ત યાદ કરું છું,
આસો માસનું કલકત્તા તારી વિસ્તૃત પટભૂમિ.

[આનંદ બાગચીના સ્ત્રીમાતૃશવચિત્રિ મિત્રમક્રિગાળાં કોવ્યમોઽનુવાદી]

આંગન કે પાર
દ્વાર ખુલે
દ્વાર કે પાર આંગન...

કવિ અન્નેય (૧૯૧૧)ની પહેલી કવિતા ૧૯૨૭માં પ્રકટ થઈ હતી. તે પછી અડધી સદી પીતી ગઈ છે અને છતાં આ કવિની કાવ્યયાત્રા અવિરામ ગતિથી ચાલતી રહી છે. ૧૯૭૭માં તેમનો તેરમો કાવ્યસંગ્રહ 'મહાવૃક્ષ કે નીચે' પ્રકટ થયો છે અને હજી હમણાં જ, ૧૯૪૩માં જે 'તારસપ્તક' (સાત કવિઓનાં કાવ્યોનું સંકલન)ના અન્નેયે કરેલા સંપાદનથી હિન્દી કવિતામાં 'પ્રયોગવાદ' નામે ઓળખાતી કાવ્યધારાનો આરંભ થયો હતો, જે તારસપ્તકના ૧૯૫૨માં પ્રકટ થતા ખીન્ન મણુકા 'દૂસરા સપ્તક'થી એ પ્રયોગવાદ માટે 'નવી કવિતા' સંગ્રહ રૂઢ થતી ગઈ હતી અને ૧૯૫૯માં 'ત્રીસરા સપ્તક'ના પ્રકાશન સાથે 'નવી કવિતા' મુખેરે પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી તેનો એથો મણુકા 'ચૌથા સપ્તક' થોડા દિવસ પર જ તેમનાથી સંપાદિત થઈને પ્રકટ થયો છે.

એ ખટુ કે અન્નેયની કવિતાનો સારો એવો પ્રતિરોધ અને પ્રતિકાર થતો રહ્યો છે. એક જમાનામાં કહેવાતું કે અન્નેયકી કહાની ખિના પટે જાયો ઔર કવિતા ખિના પટે લોટાઓ, તેમની કવિતામાં જે નવી લાવભૂમિ અને અભિવ્યક્તિની રીતિ હતી, કાવ્યભાષાનો જે નવો ઉદ્ધાડ હતો તે પ્રચલિત કાવ્યરુચિને માટે આઘાતક હતાં. પણ એ પણ

ઉભલા ખટુ કે આ આઘાત આપવાની ક્ષમતા તેમની કવિતામાં કીક કીક સમય પછી આવી.

૧૯૨૭માં ન્યારે કાવ્યયાત્રાનો આરંભ કર્યો ત્યારે તેમની રચનાઓ પણ પરંપરાગત કાવ્યરુચિના ચોકઠામાં ખેસ તેવી હતી, અલગત એક નોખા કવિસ્વરની શું જ તેમાં સંભળાતી. આ સમય હતો રોમાન્ટિક ઉત્કંઠા વર્ષને આવેલી જાયાવાદી કાવ્યધારાના પ્રકર્ષનો. મુમિત્રાનંદન પંતના 'પદ્મવ' કાવ્યસંગ્રહના પ્રકાશનને એક જ વર્ષ થયું હતું. જાયાવાદ પર અંગ્રેજ સાહિત્યના રોમાન્ટિક કવિઓની સાથે જ રવીન્દ્રનાથનો પણ રચનાત્મક પ્રભાવ જોઈ શકાય છે. અન્નેયના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'ભગ્ન ફૂલ' (૧૯૩૩)ની પહેલી કવિતા 'દષ્ટિપથસે તુમ જતે હો જન્મ'માં રવીન્દ્રનાથની હાજરી વરતી શકાય છે. તેમના ખીન્ન સંગ્રહ 'ચિંતા'માં તો ગીતોની સાથે જે ગદ્યકાવ્યો છે તેના પર રવીન્દ્રનાથની અંગ્રેજી 'ગીતાંજલિ' અને 'ગાર્ડનર'ની રચનારીતિ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય.

પણ એક વાતનો ફેર નોંધવો જોઈએ. અન્નેયનાં પ્રેમકાવ્યોના આ સંગ્રહ 'ચિંતા'માં પુરુષની ઉક્તિરૂપે અને સ્ત્રીની ઉક્તિરૂપે મુગ્ધ હૃયાંની મુગ્ધ વાણીમાં લોહીની ઉત્કટ ગંધ પણ છે. તેમ છતાં અહીં ભાવ કરતાં ભાવાકુલતા વધારે છે. ભાષા પણ હજી લથડાય છે. કવિ પોતાની કાવ્યયાત્રાના દોઢ દાયકા મુધી—૧૯૪૨ મુધી—કાવ્યરસિકોનું ધ્યાન ખેંચી શકતા નથી. પણ નવાઈની વાત તો એ હતી કે ૧૯૪૦માં તેમની યુગાંતરકારી નવસકથા

‘ શેખર : એક છત્રની નો પહેલો ભાગ તો પ્રકટ થઈ ચૂક્યો હોતો; એટલું જ નહિ ‘ રોજ ’ જેવી પ્રશિષ્ટ વાર્તા તે પહેલાં ૧૯૪૪માં તેઓ લખી ચૂક્યા હતા.

૧૯૪૩માં ‘ તારસત્તક ’ના પ્રકાશન સાથે અંગ્રેયની કવિતામાં અને હિન્દી કવિતામાં છેલ્લાં ત્રણ-ચાર વર્ષથી જે નવાં લક્ષણો અલપઅલપ સર્જાતી કવિતામાં દેખાતાં હતાં, તે સ્પષ્ટરૂપે ઝલ્યાં. ‘ તારસત્તક ’ના સાત કવિઓમાંના એક કવિરૂપે જ નહિ, નવા કાવ્યઆંદોલનના એક દુશળ સંયોજકરૂપે પણ કવિ અંગ્રેય ગહાર આવ્યા.

તે વખતે હિન્દીમાં પ્રગતિવાદની યોલગાલા હતી. રોમાંટિક સૌન્દર્યશાસ્ત્રનું સ્થાન માદૃશીય સૌન્દર્ય-શાસ્ત્રે લીધું હતું. આ પ્રાગતિક કવિતાના ધસતા પ્રવાહ સામે ‘ તાર સત્તક ’ના કવિઓની કવિતાને અશૂભવાનું હતું, અર્થાત્ આ નવ કવિતાને પ્રતિષ્ઠિત કરવાની હતી. અંગ્રેજી કવિતાના ક્ષેત્રમાં જે કામ એક્રા પાઉંડ અને એલિયટે કર્યું, હિન્દી કવિતાના ક્ષેત્રમાં એક રીતે અંગ્રેયે કર્યું. એમણે નવી રીતિની કવિતા જ ન આપી. એ કવિતાનું આંદોલન પણ ચલાવ્યું, અને નવી કવિતાના આરવાદની ડુગિ જગત કરી. ‘ તારસત્તક ’ના કવિઓએ પોતાની કવિતાઓને ‘ પ્રયોગ ’ તરીકે નમ્રભાવે (!) ગણાવી હતી, અને કશાક વિરોધના સૂર સાથે યમકમાં નામ મળી ગયું ‘ પ્રયોગવાદ, ’ પણ પછી એ જ નામ સાથે પ્રતિષ્ઠા જોડાઈ — તેમાં કવિ અંગ્રેયનું કર્તૃત્વ ઓછું નથી. પ્રયોગવાદ એટલે અંગ્રેય એવું સર્ગી-કરણ મંડાવું.

આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે આ સત્તકના એક કવિ અંગ્રેય પોતે પણ છે. આ સમયની રચનાઓમાં તેઓ પરંપરા અને પ્રયોગની સંયોગશૂભિ પર ૪૮] કવિલોક : વાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૯

ઊભેલા જણાય છે. તારસત્તકના કવિગત વક્તવ્યમાં એમને પોતા તરફથી મુખ્યત્વે ત્રણ વાતો કહી હતી. તેમાં એક હતી — ‘ ભાષાકી કમશ : સંકુચિત હોતી હોઈ સાર્થકતા કી કેન્દ્રુલ કાડકર ઉસમેં નયા, અધિક વ્યાપક, અધિક સારગભિત્ અર્થ ’ ભરવાની. (કવિ અંગ્રેય પર એલિયટની ભાષાવિવચક અને કાવ્ય-વિવચક માન્યતાઓનો પ્રભાવ રહ્યો છે.) ખીજી હતી વ્યક્તિની પૌનકુંઠાઓ વિષેની અને ત્રીજી હતી સંપ્રેષણ અર્થાત્ પ્રત્યાયનની. ભલે અંગ્રેયની કવિતા પર દુર્ભોધતાનો આરોપ મુકાતો હોય, તેઓ તો માને જ છે કે કવિની વાત ભાવકને પહોંચવી જ જોઈએ. કવિ તરીકે તેઓ ભાવકનો હુમેશાં આદર કરતા રહ્યા છે.

અંગ્રેયજીએ જાયાવાદની નિષ્પ્રાણ અનતી જતી કાવ્યભાષા. જે તેમની પોતાની કવિતામાં પણ આરંભમાં દેખાય છે તેને નવા સંસ્કાર આપ્યા. ફોઈડના સંદર્ભમાં કવિતા (અને કથાલાલિય)ને મનોવૈજ્ઞાનિક દિશા આપી. એ ઉદાહરણ જોઈએ :

૧. વંચના હૈ યાંદની સિત
ઝૂંડ વહ આકાશ કા નિરવધિ ગહન વિસ્તાર
શિશિર કી રાકા નિશા કી શાંતિ હૈ નિરસાર.
દૂર વહ સખ શાંતિ, વહ સિત ભવ્યતા, વહ
શૂન્ય કે અવલેખ કા પ્રસ્તાર—
ધંધર—કેવલ અલમલાતે
ચેતહર, દુધર કુહાસેકી હલાહલ સિંગ્ધ મુકીમેં
સિહંરતે સે, પંગુ, દુડે
નગન, યુગ્ધે દઈ મારે પેડ...
નિહટતર ધસતી હોઈ જત, આડ. મેં નિર્વેદ
મૂતસિંચિત મૃતિકા કે વૃત્તમેં
તીન ટાંગો પર ખડા નતઝીવ
ધૈર્યધન ગદહા...

(શિશિરકી રાકાનિશા).

૨. ધિર ગયા નભ, ઉમડ આયે મેઘ કાલે
ભૂમિકે કમ્પિત ઉરોન્મે' પર ઝુકાસા
વિશદ, શ્વાસાહત, ચિરાતુર
છા ગયા ઈન્દ્ર કા નીલ વક્ષ
વબ્ધસા, મદિ તડિત સે ઝુલસા હુઆસા
આહ મેરા શ્વાસ હૈ ઉત્પત
ધમનિયંમે' ઉમડ આયી હૈ લહુ કી ધાર—
તુમ કહા હો નારી !

પ્રથમ કાવ્યોશમાં તત્સમ સાથે તદ્દલ્પ અને
ઠેક ભાષાનો ત્રિલક્ષણ પ્રયોગ ભાષાને એક નવી
તાકાત આપે છે. ઝાડનાં વિશેષણ જુઓ, અને
ગધેડાનાં વિશેષણ જુઓ. ગધેડા માટે નતગ્રીવ, ધૈર્ય-
ધન વિશેષણ એક વ્યંગ સાથે ભાષાની ઉર્જા પ્રગ-
ટાવે છે, કવિતામાં વર્ણન તો છે શિશિરની પૂર્ણિમાની
રાત્રિનું. પણ કવિનો અભિગમ એન્ટિરોમાંટિક છે.
હિન્દી કવિતામાં આધુનિકતાનો ઉન્મેષ અહીં પ્રકટતો
જોઈએ છીએ. બીજા કાવ્યોશમાં ક્રોધીના દર્શનથી
પ્રભાવિત નારીચેતનાનું આલેખન છે. જાયાવાદનો
ભાવનાત્મક પ્રેમ નહિ, શરીરનું આકર્ષણ અહીં છે.
ડી. એચ. લોરેન્સની કવિતા પણ આ પ્રકારનાં
કાવ્યોની પૃષ્ઠભૂમિમાં રહેલી છે. બંગાળી કવિતા-
માં આ સમયે સુદૃઢવંશ્ય આ પ્રકારની રચનાઓ
આપતા હતા. અજ્ઞેયજ્ઞની કવિતામાં આ સમયે
ભાવુકતાનું સ્થાન બૌદ્ધિકતા લે છે. તે સાથે વિચાર-
ધન કલ્પનોનો પ્રયોગ વધે છે. જાંદ અનિયમિત
થાય છે. ભાષા વધારે ને વધારે બોલચાલની છટા
લઈને આવે છે. દ્રંકમાં આધુનિકતાનો સંસ્પર્શ
હિન્દી કવિતાને થવા માંડે છે, હિન્દી કવિતાને નવો
વળાંક મળે છે.

એક 'આધુનિક' કવિ તરીકે અજ્ઞેય પોતાના
'તાર સપ્તક'ના પ્રકાશન પછીના એ કાવ્યસંગ્રહો

દ્વારા દૃઢ ભૂમિકા પર સ્થાપિત થાય છે. એ એ
સંગ્રહો છે. 'હરી ઘાસ પર કણુ ભર' અને
'બાવરા અંદેરી' કલ્પનધર્મી અને પ્રતીકધર્મી
કવિતાનો અહીં પુરસ્કાર છે. (અજ્ઞેય 'પ્રતીક'
નામે સામયિક પણ ૧૯૪૫માં શરૂ કર્યું હતું. તે
પણ સૂચક છે.) ભાવભોધની આધુનિકતા સાથે
અહીં અપ્રસ્તુતવિધાનની આધુનિકતા પણ જોઈએ
છીએ. પુરાણાં વપરાઈ વપરાઈને મૃત ગની ગયેલાં
પ્રતીકો, ઉપમાનોને સ્થાને કવિ હવે અભિનય
સાદરથી વૈખે છે; એક કાવ્યમાં પ્રેમિકાને કહે છે :

અગર મૈ તુમકો
લજાતી સાંઝ કે નભકી અકેલી તારિકા
અય નહીં કહતા,
યા શરદ કી ભોરકી નીહાર નહાયી કુંઈ
ટટકી કલી અંખેકી
વગેરહ, તો
નહીં કારણ કિ મેરા હૃદય ઉથલા યા કિ સૂતા હૈ
યા કિ મેરા પ્યાર મૈલા હૈ
બરિક કેવલ સહી:
એ ઉપમાન મૈલે હો ગયે હું
દેવતા ઈન પ્રતીકો કે કર ગયે હૈં કૃત્ય
કભી બાસન અધિક ધિસને સે મુલમ્મા છૂટ ગતા હૈં
(કલગી બાજરે કી)

મૃત પ્રતીકોની કેવી સરસ વ્યાખ્યા ! પ્રિયતમા માં
અવાં પ્રતીક કેમ વપરાય? એટલે કવિને પ્રતીક શું
છે — ઘાસનું, બાજરીની કલગીનું — બાજરિયાનું
કેમકે સૃષ્ટિના વિસ્તારના અશ્વર્યનું —

કહીં સરયા, કહીં પ્યારા
એક પ્રતીક

બિજલી ઘાસ હૈં,

યા શરદ કી સાંઝ કે સૂને ગગનકી પીઠિકા પ
દોલતી કલગી અકેલી
બાજરે કી.

‘હરી ઘાસ પર ફાણ ભર’ સંગ્રહના શીર્ષક કાવ્યમાં આધુનિક સભ્યતાના વાતાવરણમાં સ્ત્રી-પુરુષના પ્રેમસંબંધોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. વાક્ય પ્રમાણેની બોલચાલની ભાષા અહીં છે, નગરસંસ્કૃતિ, યંત્રસંસ્કૃતિ પ્રત્યે વ્યંગ પણ :

આઓ ખોઠો
ઈસી દાલકી
હરી ઘાસ પર.
માલી ચૌકીદારોં કા યહ સમય નહીં હૈ,
ઔર ઘાસ તે

અધુનાતન માનવ-મનકી ભાવવા કી તરહ
સદા બિછી હૈ-હરી-ત્યૌતતી
કોઈ આકર રોહૈ,
કાવ્યરીતિમાં કોઈને એલિયટની પુરેકતી પ્રેમ-ગીતિનું સ્મરણ થાય — હું-તુંની રીતિનું.

કવિ અગ્રેય વ્યક્તિની વ્યક્તિભત્તામાં માને છે, પણ તે સાથે તેની સામાજિક સંપૃક્તિમાં પણ. નદી કે દ્વીપ ’ નામની કવિતામાં (એ નામની પ્રેમની પ્રસિદ્ધ નવલકથા પણ છે) દ્વીપ એ વ્યક્તિનું અને નદી એ સમાજનું પ્રતીક બનીને આવે છે, નદી ઊપને રચે છે, દ્વીપની અસ્થિતા નદી પર આધારિત છે. દ્વીપ નદીની સામે થવા બંધ થવા વહીને રૈત થઈ જાય. એવું કે વ્યક્તિનું એટલે કવિ કહે છે :

હમ નદી કે દ્વીપ હૈ.
હમ નહીં કહતે કિ હમકો છોડ કર સોતરિવની
અહ બાય.

વહ હમેં આકાર દેતી હૈ-
હમારે કોણ, ગલિયાં, અંતરીપ, ઉભાર, સૈકત દૂલ,
સખ ગોલાઈયાંં ઉસકી ગદી હૈ.
માં હૈ વહ. હૈ, ઈસીસે હમ બને હૈ.

>] કવિલોક : નવન્યુઆર રી ૧૯૭૯

એ સંગ્રહની બીજી રચનામાં પણ વ્યક્તિ-સમષ્ટિના સંવાદની વાત કવિ દીપ અને પંક્તિ (હાર)ના પ્રતીકથી કહે છે, વ્યક્તિ દીપ જેવી છે, મત્ત. પણ એકલી શું કરે ? એ શોભે ત્યારે બ્યારે પંક્તિમાં ગોઠવાય — (ત્યારે દીપાવલિ બને) :

યહ દીપ અકેલા રનેહભરા
દૈ ગર્વભરા મદમાતા, પર
ઇસકો બી પંક્તિકો દેદો.

(યહ દીપ અકેલા)

‘બાવરી અહેરી’ — પાગલ શિકારી એ પ્રતીક છે સૂર્યનું, જે પોતાનાં કિરણોની જાળમાં સર્વ કંઈ લપેટી લે છે.

કલ્પન — પ્રતીકધર્મી કવિતાની સજગ સ્થાપના બાજુ કે આ સંગ્રહની કાવ્યરચનાઓ કરે છે.

‘ઇન્દ્રધનુ રૈંદે હુએ યે’ સંગ્રહનું શીર્ષક સૌંદર્યપ્રણાશ સૂચવે છે. નગરસંસ્કૃતિ જાણ્યે-અજાણ્યે સૌંદર્યને ઉવેખે છે, વ્યક્તિને યંત્ર બનાવી દે છે એના વ્યક્તિત્વને ઉતારી નાખી સમૂહવ્યક્તિ બનાવી દે છે. આધુનિક હોવા છતાં આ કવિ સ્વીન્ડનાયની જેમ યંત્રસંસ્કૃતિનો, નગરસંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરી શક્યા નથી. કવિ માત્ર, એ કવિ હોવાને લીધે જ કદાચ એનો સ્વીકાર નહિ કરી શકતા હોય. એક બોદલેર જેવાને માફ. નહિતર સ્પેનિશ લોકો હોય કે ઓસ્ટ્રિયન રિલ્કે કે ગુન્ઝારતી નિરંજન ભગત.

‘સૌપ’ અગ્રેયનું બાણીનું કાવ્ય છે. સાપની અન્યોક્તિ દ્વારા કવિ વીધે તો છે આજના નગર-વાસીને — તથાકથિત સભ્યસમાજના સભ્યને :

સાપ !

તુમ સમ્ય તો દુઝે નહીં

નગરમે' બસના

બી તુમ્હેં નહીં આયા.

એક બાત પૂછું — (ઉત્તર દોગે ?)

તખ કેસે સીખા ઉસના —

વિપ કહૌં પાયા !

એટલે કે જાણે સાપ ડંખ દેવાનું શીખે કે એરી
બને તો તે સમ્ય બનીને નગરમાં વસે પછી.

‘વેરઠ લેડ’ લખનાર કવિ એસિયટે જ્યારે
‘ફોર ક્વાર્ટર્સ’ આપે ત્યારે ઘણા વિદગ્ધ વાચકો
પણ નિરાશ થયા હતા. નિરાશ થવાનું કારણ
એસિયટની આસ્થા-શ્રદ્ધાપ્રવણ દૃષ્ટિ. પણ સમાજો-
ન્મુખ, અહિમુખ કવિની કવિતા જ ઘણી વાર તેને
અંતર્મુખ કરતી હોય છે. કવિતા તો શોધ હોય છે
કવિની. એટલે કોઈ ભર્તૃહરિની જેમ અમરકળની
ઘટના બને તો જ શૃંગારશતક પછી વૈરાગ્યશતક
રચાય એવું નથી. કવિતા જ ક્રમશઃ કવિને એવે
માર્ગે લઈ જતી હોય છે. એનાં બીજા આરંભથી
પડ્યાં હોય છે. લક્ષિત ભાવે ન થયાં હોય.
એસિયટમાં એ પડ્યાં હતાં. કવિ અજેયમાં એ પડ્યાં
હતાં. એસિયટ ‘ફોર ક્વાર્ટર્સ’ આપે છે, આપણા
કવિ સુન્દરમ ‘આશ્રુવપદ’ રચે છે અને ઉમાશંકર
‘પીછા.’ અજેયજી આપે છે ‘અરી ઓ કુટુણા
પ્રભામય’ અને ‘ઝાગન કે પાર દાર’ની રચનાઓ.
અહીં કવિને આપણે આધ્યાત્મિક ઉદીપાના માર્ગ
પર જોઈએ છીએ.

‘અરી ઓ કુટુણા પ્રભામય’માં કુટુણા શબ્દ
લાગવાનું બુદ્ધ ભણી ઈજિત કરે છે. પણ બુદ્ધનો
એ સંસ્પર્શ જેટલો ભારતીય નથી, તેટલો જાપાની

છે. કવિને એન ઔદ્ભૂત ક્યાંક છાંટે સ્પર્શી ગયે
છે, અહીં અજેયના વ્યક્તિત્વને એન દૃષ્ટિ સહજ છે
અહીં કવિએ જાપાની હાઈકુઓના અનુવાદ તો આપ્યો
છે, પણ હાઈકુ સ્પિરિટની રચનાઓ પણ. એન ‘જેટ
લેસ જેટ’ની જેમ અહીં ‘દાર હીન દાર’ છે
એન કથાઓની અવગણાણી જેવી રચનારીતિ બુઝો

સ્વયં પથ ભટકા

ખાયા દુઝા શિશુ

બુજનુઓં કો પકડને દોડતા હું

કિલકતા દે :

પા ગયા ! મૈં પા ગયા !

આ (મૂળે ભારતીય પણ પછી) જાપાની એન-
ચેતનાએ હિન્દી કવિતાને એક નવી સમૃદ્ધિ આપી.

આ આધ્યાત્મિકતા પરવર્તી રચનાઓમાં ‘મહાશૂન્ય’
વાદની પરિભાષામાં પ્રકટ થાય છે, ‘ઝાગન કે પાર
દાર’ની રચનાઓમાં :

અરી ઓ આત્મા રી

કન્યા બોલી કર્વારી

મહાશૂન્ય કે સાથ લાવરે નેરી રચી ગયી.

(અરી ઓ આત્મા રી)

આત્મા ‘મહાશૂન્ય’ સાથે લગના ફેરા ફેરે છે.
આ ‘મહાશૂન્ય’ બૌદ્ધ સંજ્ઞા છે, જે પરમ સત્તાની
સંકેતક છે. બૌદ્ધ મહાશૂન્ય ‘મહામૌન’ પણ છે
અને કવિ આ રચનાઓમાં આ મહામૌનને સમર્પિત
થવા ચાહે છે. વાણીની અંતિમ પરિણતિ આ મહા-
મૌનમાં — મૌનમાં છે. સંપ્રદાની એક અતિ પ્રસિદ્ધ
રચના ‘અસાધ્ય વીણા’ને અંતે કવિ કહે છે :

પ્રિય પાઠક

માં મેરી વાળી બી મૌન દર્શ.

પણ આ રચનાઓ પછી, અંતરમાં ઊંડી ડૂબકી લગાવી જાણે કવિ ફરીથી અહાર નજર કરે છે. પહેલાં પણ કવિની નજર અહાર હતી અને હવે પણ અહાર છે. પરંતુ એમાં હવે ઘણો મોટો ફેર પડી ગયો છે. પહેલાં જે અકળામણ કે આક્રોશ હતાં, તે હવે જાણે નથી, એક શાન્ત સમાહિતિનો ભાવ છે. ભાષા પ્રાંજલ અને છે. રવીન્દ્રનાથની જેમ અજ્ઞેયની ઉત્તર કવિતા પણ 'છેડેછિ તાર સકલ અલંકાર'. કવિ હવે 'સપાટઅયાની' કરવામાં ખમચાતા નથી કયાંક સીધું કથન, નયું કથન પણ કવિતા બનીને આવે છે. પણ અજ્ઞેય તેમ છતાં, હુમેશાં સર્વજ્ઞ શિષ્યી રહ્યા છે. એ કવિતાને ઘડવામાં, જડવામાં માને છે.

૧૯૬૭માં પ્રકટ થાય છે 'કિતની નાવોં મેં કિતની આર' (આ સંગ્રહ ૧૯૭૮ ના વર્ષનો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર જીતી ગય છે — ૧૯૬૧ થી ૧૯૭૦ ના વર્ષ દરમિયાન પ્રકટ થયેલી ભારતીય રચનાઓમાં મુદ્ધન્ય નક્કી થઈને.) શીર્ષક કાવ્યમાં કવિએ સત્ય અને તથ્યને કથ્ય બનાવ્યું છે — પણ 'તુ' કદપનરસિત ! કવિએ જહાજ અને નાવના સ્થિત લીધાં છે.

'તથ્ય' બ્યારે આપણી રાજાત્મક અનુભૂતિમાંથી નુજરે છે ત્યારે 'સત્ય' અને છે. કવિ આ સત્યની શોધમાં હોય છે, અહાર જે તથ્યાત્મક વાસ્તવિકતા કે તેની નહિ. જો કે આ આજ તથ્યાત્મક વાસ્તવિકતા વિને ઝગમગતા જહાજે દ્વારા ખેંચી જતી હોય છે, જે છેવટે તેને ખિન્ન, ચિકલ સંસ્તર કરે છે. વિને તો રાગસત્ય જોઈએ, પોતાની અસ્થિતાથી સિત, પોતાનો જ અંશ — અને એ માટે કવિએ ટકેટલી નાવોમાં કેટકેટલીવાર એ સત્ય ભણી — એ ધુ બ્યોતિ ભણી યાત્રા કરી છે; એ સત્ય હજી રખાયું નથી અને એટલે જ કેટલીય નાવોમાં કેટલીયવાર આ યાત્રા:

કિતની ફરિયોસે કિતની આર
કિતની ડગમગ નાવોંમેં બૈઠકર
મેં તુમહારી ઓર આયા હૂં
ઓ મેરી છોટી સી બ્યોતિ !
કબી કુહાસે મેં તુમહેં ન દેખતા બી
પહચાનતા હુઆ તુમહારા હીં પ્રસામંડલ.
કિતની આર મૈં,
ધીર, આશ્ચર્ય, અકલાન્ત—
ઓ મેરે અનખુએ સત્ય ! કિતની આર

('કિતની નાવોં મેં કિતની આર')

આ સંગ્રહમાં કવિની ફરી એક વાર મનુષ્ય માટેની ઊંડી પ્રીતિનાં, સંવેદનાનાં દર્શન થાય છે. કવિ મનુષ્યને કહે છે, મનુષ્યને પોતાના 'ભાઈને' કહે છે :

તુમહેં નહીં તો કિસે ઔર
મૈં હૂં
અપને કો ?

('તુમહેં નહીં તો કિસે ઔર')

એમ તો અજ્ઞેયની કવિતામાં પ્રેમ અને પ્રકૃતિ મુખ્ય વિષય રહ્યા છે. પ્રેમકવિતાથી તેમની કવિતા યાત્રાનો આરંભ થયો હતો. મુગ્ધપ્રેમ, વિદગ્ધપ્રેમ, સ્થિરદ્યુતિ પ્રેમ—પ્રેમનાં અનેક રૂપ પ્રકટયાં છે. તેમની ઉત્તર કવિતામાં પણ પ્રેમની હલ રચનાઓ છે, પ્રેમની વ્યથાની આ અલિપ્ત 'સાગર મુદ્રા'ની એક કવિતામાં :

તુમ કયાં જાનો
કિતની લંબી હોતી હૈ રાત
અકેલી

સિસકી કી !

અનિવાર્ય નામ છે. હિન્દી કવિતા આજે જ્યાં પહોંચી છે, તેનું ત્યાં પહોંચવું; તેનું જો રૂપ છે, તેનું તે રૂપ હોવું — તેમાં અજ્ઞેયના કૃતિત્વનો મહત્વપૂર્ણ યોગ છે.

હેલન ગાર્ડનરે એલિયટની કવિતાની વિવેચના કરતી વખતે પ્રૌઢ કવિની વ્યાખ્યા કરતાં એમ કહ્યું હતું કે સર્જનની વિપુલતા પણ તેનું એક લક્ષણ હોય છે. આવી કવિ અનેક કાવ્યરૂપોનો ઉપયોગ કરે છે અને તેની કવિતામાં ગમે તેટલી વૈયક્તિકતા હોય તેમ છતાં માનવીય સંવેદનનાં મહત્વનાં પાસાં તેમાં પ્રકટતાં હોય છે. પરંતુ એક પ્રૌઢ કવિની સૌથી મોટી શક્તિ તેની ભાષિક સર્જનાત્મકતામાં પણ રહેલી છે. ભાષિક સર્જનાત્મકતા તેને ભાષાની એક નવી ઇઆરત, એક નવા લય તરફ લઈ જાય છે. આવી કવિ પોતાના સમયની કવિતા, કાવ્યભાષા અને વાંદલયને અભિનવ સંજ્ઞાની આપતો હોય છે.

અજ્ઞેય આ ગદ્યા અર્થમાં હિન્દી કવિતાને નવી દેશ, નવી સંજ્ઞાની આપનાર પ્રૌઢ કવિ છે. કવિતાના તેર જેટલા સંગ્રહોમાં અનેક કાવ્યરૂપોનો પ્રયોગ છે, અલગત ઊર્મિકવિતાનાં. ઉપરાંત 'ઉત્તર પ્રિયદર્શી' જેવું પદ્યનાટક પણ રચ્યું છે. વિદેશી કાવ્યરૂપોના તેમના પ્રયોગો પણ ધ્યાનપાત્ર છે. હિન્દી કવિતાને, સમગ્ર સાહિત્યને અજ્ઞેયે આધુનિકતાની અભિવ્યક્તિને અનુરૂપ હિન્દી ભાષાની નવી ઇઆરત ધરી છે. ભાષાના ઠેઠ અને તદ્દલવ પાતે ખીલવ્યું—તેને તત્સમ સાથે જોડી એક નવી ભાષિક ઊર્મી જન્માવી છે. ભાષા અજ્ઞેયની કવિ-ર્મીની સૌથી મોટી નિશ્ચય છે. ગયા વર્ષે 'નક્ષત્ર' ટ્રસ્ટ-

ના ઉદ્ઘાટન વખતે અમદાવાદને આંગણે તેમણે કહ્યું હતું : ' મૈં હરોજ ઉઠ કર ભાષા કો નયે સિરે સે સીખતા હૂં ' એ તેમની રચનાઓ જોતાં મનાય તેવી ખાત છે.

અજ્ઞેયની કવિતામાં આધુનિકીકરણની જે પ્રક્રિયા છે, તેને ધણીય વાર પશ્ચિમીકરણ માનીને તેની નિંદા કરવામાં આવી છે. ' હિન્દીમાં લખાયેલી અંગ્રેજી કવિતા ' એવું પણ તેમની કવિતા માટે કહેવાયું છે. તેમની કવિતા પર પાશ્ચાત્ય પ્રભાવ છે, પણ આ પ્રભાવે અંતતોગતવા તેમની ભારતીયતાને જ ઉપલાવી છે. વાસ્તવમાં અજ્ઞેયે કહ્યું છે તેમ આધુનિકતાને ભારતીયતા વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી. અજ્ઞેયની કવિતા તેની સાક્ષી છે. આ ભારતીયતા સીમિત સંકુચિત નથી, વૈશ્વિકતાથી તે અનુપ્રાણિત છે.

સંક્ષેપમાં એમ કહી શકાય કે અજ્ઞેય વૈશ્વિક ધરાતલ પરથી હિન્દીમાં લખનાર એક ભારતીય સર્જક છે. તેમની સર્જકચેતના આજે પણ સક્રિય છે, સિસૃક્ષા એટલી જ પ્રયત્ન છે. કવિતા ઉપરાંત સાહિત્યનાં અનેક સ્વરૂપોમાં મહત્વપૂર્ણ અને વિપુલ માત્રામાં સર્જન કરનાર આ કવિ કહે છે :

અજ બી યહી સચ હૈ

કિ અબી એક ગીત મુઝે ઔર લિખના હૈ.

કવિની કાવ્યયાત્રાને કોઈ અંત નથી. આંગણ પાર કરીને દ્વાર પર પહોંચ્યા પછી તે દ્વારમાંથી દેખાય છે વળી 'ગીત્' આંગણ અને એ આંગણની પાર વળી દ્વાર અને એ દ્વારની પાર વળી આંગણ...

શ્રી ‘સારસ્વત’ (અનામિન્દુ દરિમિન્દુ રોકેટ)નો જન્મ ૧૯૪૧ના જૂનની પહેલી તારીખે થયો છે. એમણે એમ. એ., બી. એડ. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને દાસ પ્રાંતિજ તાલુકામાં ‘સીતવાડા’માં નાનપુર વિભાગીય સાર્વજનિક ઉ. મા. શાળામાં મદદનીશ શિક્ષક તરીકે વ્યાવસાયિક કામગીરી જનવે છે. વિવિધ સામયિકોમાં એમનાં કાવ્યો ઉપરાંત વાર્તાઓ અને એકાંકીઓ પ્રકટ થયાં છે. શિક્ષણ સાથે સાથે તેમને રાજકારણ અને સમાજસેવામાં પણ સક્રિય રસ છે. સંગીતમાં વ્વરકાર, શબ્દકાર અને ગાયક તરીકેની પ્રવૃત્તિ પણ તેઓ કરે છે.

(મુ. પો. સીતવાડા, તા. પ્રાંતિજ, જિ. જતાસકાંઠા)

શ્રી અરવિન્દ ભટ્ટનું વન કોહિનાર છે. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૫૨માં થયો છે. આમ તો તેઓ વાણિજ્યના સ્નાતક છે અને સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયામાં મેનાઓ આપે છે, પરંતુ કાવ્યસર્જનમાં પણ તેમને કોટો રસ છે. ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં તેમની વ્યનાઓ પ્રસિદ્ધ થતી રહે છે.

(કુઆણીઆ પરા, અમરેલી)

શ્રી મહેશ (નાનાસાલ) શાહ જૂનાગઢ જિલ્લાના હિતા ગામના વનવી છે અને ૧૯૪૭ના એપ્રિલની બીજી તારીખે મુંબઈમાં એમનો જન્મ થયો છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બી. એ.ની પરીક્ષામાં ગુજરાતી વિષયમાં સોમાણી કોલેજ તરફથી ડી. બી. ટ્રાણુદાસ મો. ઝંઘેરી શિષ્યવૃત્તિ મેળવી દાસ તેઓ એમ. એ.નો અભ્યાસ કરે છે. ઈ. સ. ૧૯૬૭થી એમણે કાવ્યલેખનનો આરંભ કર્યો છે. કાવ્યો ઉપરાંત એમણે વાર્તાઓ પણ લખી છે. એમની સવિશેષ કૃતિ કવિના ઉપરાંત અધ્યાત્મ, સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્યમાં પણ છે. છેલ્લાં દેટલાંક વર્ષોથી ‘સમર્પણ’ પાશ્વિકતા સંપાદન વિભાગમાં કામ કરે છે અને દાસ તેના સહાયક તરીકેની કામગીરી જનવે છે.

(જેશીવાડી, મદ્રાસ ગાંધી કોસ રોડ નં. ૩, કાંદિવલી (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૬૭)

વિતાવૃત્ત

શ્રી હરીન્દ્ર દવેના કાવ્યસંગ્રહ 'હયાની'ને આ વર્ષનો સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર મળ્યો છે. રવ. જગદીશ જોષીના કાવ્યસંગ્રહ 'વમળનાં વન'ને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું 'ઉમા-રત્નેશ્વરિમ' પારિતોષિક એનાયત થયું છે.

સંગીતભવન ટ્રસ્ટ મુંબઈ દ્વારા સ્વ. કવિઓ મણિલાલ દેસાઈ, રાવજી પટેલ, પ્રિયકાન્ત મણિયાર અને જગદીશ જોષીની રચનાઓના ગાનનો શ્રી અનિત શેઠ આયોજિત કાર્યક્રમ ફેબ્રુઆરી ૭ ૧૯૭૯ના રોજ ભારતીય વિદ્યાભવન મુંબઈ ખાતે ઉજવાયો હતો. સદ્ગતોને અપાઓલી કાવ્યાંજલિઓનું પઠન પણ આ કાર્યક્રમમાં થયું હતું.

સદ્ગત પ્રિયકાન્ત મણિયારના બે નિધનોત્તર કાવ્યસંગ્રહો 'ઓમલિપિ' અને 'લીલેરો દાળ' આર. આર. શેઠની કંપની તરફથી કવિની પુણ્યતિથિ ૨૪મી જાન્યુઆરીએ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. સંભવ છે કે હજુ પણ પ્રિયકાન્ત મણિયારની રચનાઓ સામયિકોમાં પ્રકટ થઈ હોય અને તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલા બે સંગ્રહોમાં એ જોવા ન મળતી હોય તો જેમને જેમને એવી અગ્રંથસ્થ રચનાની માહિતી મળે તેમણે તે તંત્રી 'કવિલોક'ને પહોંચાડવા વિનંતી છે. સદ્ગત કવિની અગ્રંથસ્થ અને અપ્રકટ કાવ્યકૃતિ પણ જો કોઈની પાસે પડી હોય તો તેની માહિતી પહોંચાડવા પણ વિનંતી છે.

ભારત સ્વીકાર

વેનીશન બ્લાઈન્ડ - જયા મહેતાનાં ૬૦ કાવ્યોનો પ્રથમ સંગ્રહ (વિકેતા : વોરા એન્ડ કંપની, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૬૪, રૂ. ૧૦)

પરિશેષ - યશવંત ત્રિવેદીનાં કાવ્યોનું પ્રમોદકુમાર પટેલે કરેલું સંપાદન. (વિકેતા : આર. આર. શેઠની કં., ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૫૬, રૂ. ૧૫)

નગર વસે છે - ગાંધીનગરમાં વસતા ૧૯ અગ્રંથસ્થ કવિઓની રચનાઓનું હરિકૃષ્ણ પાઠકે કરેલું સંપાદન. (પ્રકા. : આદર્શ પ્રકાશન, ૨૪૯૮/૧, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ-૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮૦, રૂ. ૭-૫૦)

મારે કોઈ નામ આપવું બાકી છે - પ્રબોધ ર. જોશીની વૈવિધ્યસભર ૪૨ રચનાઓનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. (કુમકુમ પ્રકાશન, મામુનાયકની પોળ સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૫૬, રૂ. ૫)

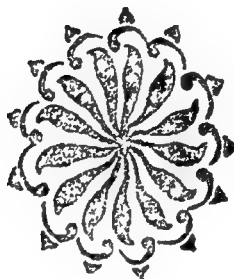
આ નસોમાં વહેતું ક્યાંક અટકી ગયું છે રણુ - રમેશ શિરખી 'મધુકર'નાં કાવ્યોનો પ્રથમ સંગ્રહ. (વિકેતા : નવોદિત લેખક મહકારી પ્રકાશન, જળોવાળી પોળ સામે, રાયપુર ચક્લા, અમદાવાદ-૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૬૮, રૂ. ૫)

ધ્યાસ ભીતરથી ફેરે - મફત ઓઝાની ૨૩ ગીતરચનાઓનો સંગ્રહ. (પ્રકા. : આદર્શ પ્રકાશન, કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૨, રૂ. ૬-૨૫)

] કવિલોક : જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૯

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

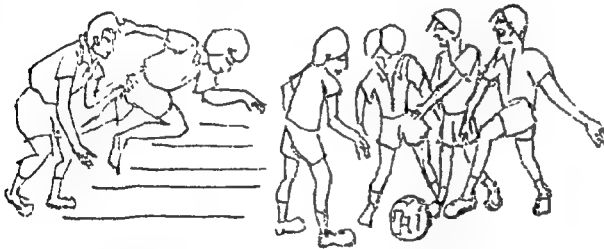
38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY-1

યુવાશક્તિના વિકાસ માટે સમગ્ર ગામનું પ્રયત્નિ પ્રારંભ

યુવાનો પર શાળાની આત્મનિર્ભરતાનો આશરો રહેલો છે. યુવાનપેઢીમાં રહેલાં શક્તિ અને કૌશલ્યને યોગ્ય અભિગમ આપવા યુજ્જ્વાલમાં સમગ્રગામ તેમજ યુવા-કંઠ્યાણના એ વિવિધ કાર્યક્રમો પર પરાગત શિક્ષણ ઉપરાંત અમલમાં છે.

૭ મામ તથા સભ્યકક્ષાના વિવિધ સગતગમત મંડળોની પ્રયત્નિને લેગ આપવા માન્ય આપવામાં આવે છે. નગર અને શહેરોમાં મેદાનો તૈયાર કરવાની મહત્વાકાંક્ષી યોજના અમલમાં છે. રાષ્ટ્ર અને સભ્યકક્ષાની સ્પર્ધાઓમાં મહત્વનાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરતા ખેલાડીઓને શિખરવૃત્તિઓ આપવા ઉપરાંત ક્રેડિટ ખેલાડીઓને 'સરદાર પટેલ' એવોર્ડ આપવામાં આવે છે.

૮ આશાસરખ ખેલાડીઓને તાલીમ આપવા માટે શિબિરો યોજવામાં આવે છે અને વિશેષ અભ્યાસાર્થ શિખરવૃત્તિઓ આપવામાં આવે છે. ગાંધીનગરમાં પ્રાદેશિક તાલીમ કેન્દ્ર, દેવગઢમારીયા અને વડોદરામાં પેટા કેન્દ્રો અને પોરબંદરમાં દિલિપ ક્રિકેટ સ્કૂલની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

૭ પર્વતારોહણ ક્ષેત્રે યુજ્જ્વાલની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓની આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ છે. ગાઉન્ટ આજુ ખાતેની પર્વતારોહણ સંસ્થા દ્વારા યુજ્જ્વાલનાં યુવક-યુવતીઓને તાલીમ આપવામાં આવે છે.

૮ સમુદ્ર અને નદીઓમાં રાષ્ટ્રીય તેમજ સભ્યકક્ષાની તરણ તથા હોડી સ્પર્ધાઓ યોજવામાં આવે છે. સાયકલ તથા હોડી સ્પર્ધાનું પણ આયોજન કરવામાં આવે છે. પ્રતિવર્ષ શાળા-મહાશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ સહિતના ખેલાડીઓ અને સમગ્રગામ યોજવામાં આવે છે.

ગુજરાતી કવિતાનું ઇતિહાસ

પ્રથમ - વિ. સં. ૨૦૩૫ - માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૬

સંજીવ અંક ૧૨૮ - દ્વિતીય અંક ૫૬

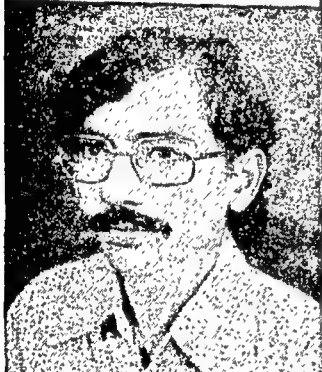
કવિતોક

તંત્રી - ધીર પરીખ

સંજીવ અંક ૧૨૮ - દ્વિતીય અંક ૫૬

કિશોરસિંહ ચૌહાણી

કરસનદાસ માણેક

જન્મ : ૧૯૦૧ • નવેમ્બર ૨૭

નિધન : ૧૯૭૮ • જાન્યુઆરી ૯

કિશોર મોદી

મકુલ પંડ્યા

મને એવ સમજતું નથી

મને એવ સમજતું નથી કેમકે જાણે એમ છે
કુતરો કૂબી જાતે ને પાંચરો ગરીબ છે.

અમલો લાંબાં નાનો ને વાદળો વેરણ બને.
લેવ-અગાધ દુધ મુલમ માર વરસી ભર છે.

ઘર-હીજાં દુધે પાચારો કોડરો કોડે કોડે
ને ગાગલ-મુલમ મારાને જાણે રહી ભર છે.

દેવડીયં દંડ ગામે એવ મુકી ભરનાં;
જાપ પાંડી મૂલમ માર મારે મંડા છે.

કોમલેનુને જડે ના મેવ મૂકું ગણતું
ને લીલાંછમ ખેતરો સીંચાણ વેરી ભર છે.

છે ગરીબોના કુલામાં લેલ રીધું એ દોહતું
ને શીખતોના કુલ પર ધીના દીવા થામ છે.

કેવલ દાસ માણે

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • વસંત-૨૦૩૫-સળંગ અંક ૧૨૮ • દ્વિજ અંક ૫૫

કાવ્યો

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૪૯

તંત્રી - ધીરુ પરીખ

શિશુકાવ્યો

હાથી અને ગદલ • દીનાનાથ વ્યાસ • ૭૪
હાથીભાઈનો કુંગો • રમેશ પારેખ • ૭૫

અનુવાદ

ચાર ઉડ્યા કાવ્યો • રાજેન્દ્ર શાહ • ૭૬

લેખો

કાવ્ય અને ગેયતા • હ. ભાયાણી • ૪૯
કવિતાની ભાષા • ધીરુ પરીખ • ૫૦
આરવાદ • પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ • ૭૮
દયારામ સંદર્ભસૂચિ • પી. વેગડ • ૮૧
કરસનદાસ માણેક • ધીરુ પરીખ • પૂર્તિ

પરિચય • ૮૩

કવિતાવૃત્ત • ૮૪

કરસનદાસ માણેકના હસ્તાક્ષર
'કવિતા'ના સૌજન્યથી

સલાહકાર મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ • બચુભાઈ રાવત • નિરંજનભગત

૧) સવાળમ મોકલવાનાં સ્થળ : (૧) C/O
કુમાર કાર્યાલય લિમિ. રાયપુર અમદાવાદ-૧.
(૨) વિજય સ્ટોર્સ ૬૨, કલ્યાણભવન, રિલીફ
રોડ, અમદાવાદ-૧, યા રેડશનરોડ, આણંદ.
(૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મિન્સેસસ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨

૨) 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની છઠ્ઠાવરુમાં દર મે
માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ
ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ
થાય છે. ૧) દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૨, પરદેશમાં રૂ.
૨૫ યા પા. રૂ. અમેરિકામાં રૂ. ૪૦ યા ડૉ. પા.
જરૂર નકલ રૂ. ૨-૫૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : બચુભાઈ રાવત

કુમારમિન્ટરી - ૧૪૫૪ રાયપુર-અમદાવાદ-૧

ચિત્રા-૫૬ • સુન્દરમ્ • ૫૪

નિશિઅંધારે • રાજેન્દ્ર શાહ • ૫૪

સુકામળુનો સાદ • જયન્ત પાઠક • ૫૫

તમે ઉકેલો લેદ • રમણિક સોમેશ્વર • ૫૫

ધરધરણ્ણામાં... • પ્રફુલ્લ પંડ્યા • ૫૬

વન્ધ્યાના દૂહા • સોલિડ મહેતા • ૫૭

ટહુકશે કે ? • દેવજી મોદા • ૫૭

હસ્તરેખા • દિલીપ ઠાકર • ૫૭

મરજીવાની પત્ની • દીપક કાશીપુરિયા • ૫૭

ચાર સૅનેટ • ઉશનસ • ૫૮

-પૂર્વક • ભગવતીકુમાર શર્મા • ૬૦

રામરાજ્ય • અશરફ ડાબાલા • ૬૦

ઠસો હોઈ છું • કિશોર મોદી • ૬૦

ધટના બને છે • આહમદ મકરાણી • ૬૦

ચાર ગઝલ • હરીશ મીનાશ્રુ • ૬૧

સગપણ કશું ના નીકળે • હરીશ ધોખી • ૬૨

Very sorry • ભરત યાસિક • ૬૨

સમય • 'રાઝ' નવસારવી • ૬૨

ગઝલ • દાન વાવેલા • ૬૨

વૃક્ષ નામની વારતા • કિશોરસિંહ સોલંકી • ૬૩

સમચોરસ ખંડમાં • પન્ના નાયક • ૬૬

ફૂલોની વાત • વિપિન પરીખ • ૬૬

રમ્યા કરું છું • જયા મહેતા • ૬૭

વૃક્ષને મારું ધર બનાવું • ધીરુ પરીખ • ૬૭

ચક્રગવક્ત્રી • જ્યોતિષ જ્ઞાની • ૬૮

પરિત્રાણ • મહેશ વિશ્વનાથ • ૬૮

શૃંગાલોકિત • મહેન્દ્ર જોશી • ૬૯

કવિતા-સામયિકા • મુકુન્દ રા. દવે • ૭૦

હે પ્રજુહ • 'શૌરિ' • ૭૦

ચાર કાવ્યો • આશિષ દવે • ૭૧

જોયાં જ કરે છે • રાજેન્દ્રસિંહ રાયબઢા • ૭૨

ત્વષ્ટા-વાર્તિક • શિદ્ધિન યાનકી • ૭૩

॥ ૩૦ ॥ વાઙ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં જ્ઞાવિર્જ્ઞાવીર્મ રમિ ।

કાવ્ય અને ગેયતા

...કાવ્ય બનવા માટે ગેય હોવું અનિવાર્ય નથી, કાવ્યત્વ સ્વનિર્ભર હોય છે, સંગીતનિર્ભર નહીં—જેમ સંગીત સ્વનિર્ભર હોય છે, શબ્દનિર્ભર નહીં, પણ આ વાત સ્વીકારવાથી કવિતાના સંગીતનો—ગેયત્વનો પ્રશ્ન પતી નથી જતો. અર્થવાનો મૂળભૂત મુદ્દો એ છે કે જે ગીતો કાવ્ય પણ હોય—એટલે કે જેમને આપણે ગેય કાવ્યો કહીએ, તેમાં ગેયતા કશા કામની કે નહીં? ગેય કાવ્યમાં ગેયતાને (૧) કાં તો વિઘાતક ગણી શકાય, (૨) કાં તો આગંતુક કે ફાલતુ ગણી શકાય, (૩) કાં તો સમર્પક કે પોષક ગણી શકાય. અસુક ગેય કૃતિ કાવ્ય છે એમ કહ્યા પછી ખીજે અને ત્રીજે વિકલ્પ જ વિચારવો રહ્યો. હવે જો ગેયતા આગંતુક હોય તો તે દોષરૂપ બને...ઠાકેરે સાચા સંગીતકાવ્યની એવી વ્યાખ્યા આપી છે કે જેમાં સંગીતમાધુર્યના આરોહ-અવરોહનો અને કવિતામાધુર્યના આરોહ-અવરોહનો સુસંયોગ બની આવ્યો હોય તે સંગીતકાવ્ય, અને તે સાથે તેમણે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે આ સંગીતકાવ્યમાં કાવ્યત્વનો મૂળ આધાર અર્થભાવનો આરોહ-અવરોહ છે, નહીં કે સંગીતનો આરોહ-અવરોહ; પણ સાચા ગેયકાવ્યમાં અર્થભાવનો અને ગેયતાનો ‘સુસંયોગ’ હોય એમ જ્યારે આપણે કહીએ ત્યારે આપણે ‘સુસંયોગ’ને શો અર્થ કરીએ છીએ? જ્યાં આવો ‘સુસંયોગ’ હોય ત્યાં કાવ્યને અગેય ગણીને આસ્વાદવામાં તેના કાવ્યત્વને હાનિ થયા વિના રહેશે? ગેયતા આગંતુક ન હોઈ શકે, તે આપણે ઉપર જોયું, અને જ્યાં તેનો અર્થભાવ સાથે ઉચિત સંયોગ હોય ત્યાં તે કાવ્યનું એક અવિભાજ્ય અંગ હોવાની. તેને અવગણવા જતાં કાવ્ય પામી જ ન શકાય. ગેયતા સાર્વત્રિક રીતે કાવ્ય માટે અનિવાર્ય નથી જ, પણ ગેય કાવ્યના ભાવન માટે તેના સંગીતનું પ્રહણ અનિવાર્ય છે.

હરિવલ્લભ ભાયાણી

(‘કાવ્યનું સંવેદન’માંથી)

કવિતાની ભાષા

ધીરુ પરીખ

પ્રત્યેક કલાના સર્જનમાં એના માધ્યમનો મહિમા સર્જક-ભાવક ઉભય પક્ષે સર્વસ્વીકૃત છે. સાહિત્યના માધ્યમ તરીકે એટલે કે ઉપાદાન તરીકે આવતો શબ્દ સૂક્ષ્મ હોઈ એના સર્જક પાસેથી વધુ માવજતની અપેક્ષા રહે છે. સાહિત્યમાં પ્રયોજતો આ શબ્દ અસલ તો માનવ-માનવ વચ્ચેના વ્યવહાર-સંસ્પર્શની શોધ છે. પણ ધીમે ધીમે સ્થૂળ વ્યવહારમાંથી ક્ષયકાર્ષિ આ શબ્દ સૂક્ષ્મ વ્યવહારની ભૂમિકાએ પ્રયોજતાં વ્યંગ્ય-વ્યંજનકલાવની ભૂમિકાએ કલાનિર્મિતિ પામ્યો. આમ, કલાસક્ષી શબ્દવ્યવહાર સાહિત્ય એના પારખે ત્યારે વ્યવહારભાષા સાહિત્યભાષામાં એક પ્રકારનો વિકાસ સાધી રહી.

વ્યાપક અર્થમાં સાહિત્યમાં પ્રયોજતો શબ્દ તદ્દ-વિદોની ચર્ચાનો વિષય બન્યો. પણ સાહિત્યનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં કવિતાનું ક્ષેત્ર દુરારાધ્ય રહ્યું છે અને તેથી જ કદાચ સામાન્ય તેમ જ વિશેષ જન માટે તે અતિ માનભર્યાં સ્થાને ઠર્યું છે. કોઈપણ પ્રજામાં કોઈપણ કાળે આથી જ કવિતાએ અને એ નાતે કવિએ મોખરાનું સ્થાન ભોગવવું છે અને ભોગવે છે. પણ એને એ સ્થાને પહોંચાડનાર છે એણે પ્રયોજ્યો શબ્દ. આ શબ્દનું જ કવિતામાં ગૌરવ છે. અને ત્યાં જ ‘કવિતાની ભાષા’નો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે. કવિતાની ભાષા જેવું કંઈ ખરું? આ પ્રશ્ન સાથે જ સાહિત્યનાં અન્ય સ્વરૂપોની ભાષાના પ્રશ્નો—જેમકે નવલકથાની ભાષા, નાટકની ભાષા, વારતાની ભાષા આદિ—ધસારો કરી રહે છે. પણ એ સૌમાં ધ્યાનાર્હ બની રહે છે ‘કવિતાની ભાષા’નો પ્રશ્ન. અને પુનઃ

પૂછી એસાયે છે : કવિતાની ભાષા જેવું કંઈ ખરું? ના અને હા બન્નેમાં આનો જવાબ આપી શકાય તેમ છે. ના એટલા માટે કે કવિ જે શબ્દો પ્રયોજે છે તે પોતાની માતૃભાષાના શબ્દભંડોળમાંથી તો ક્યારેક માતૃભાષામાં એકરૂપ થઈ ગયા હોય તેવા પરભાષાના કે માતૃભાષામાં એકરૂપ થવા મથતા પરભાષાના શબ્દ ભંડોળમાંથી ઉપાડે છે. ક્યારેક એના પ્રયોગમાં થોડા ફેરફારો પણ કરી લેતો હોય છે. આ દૃષ્ટિએ, એટલે કે અભિધાની કક્ષાએ, કવિ પોતાની પ્રજાના શબ્દ ભંડોળને આધારે જ આગળ ચાલે છે. આમ, કવિતામાં પ્રયોજાયેલો શબ્દ વારતા, નવલકથા, નાટક, ચરિત્ર આદિમાં પણ એવા મળે છે. અને એટલે જ પૂર્વેથી પ્રશ્નનો જવાબ ‘ના’માં આપવાની શક્યતા ઊભી થાય છે. પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો જવાબ ‘હા’માં એટલા માટે આપી શકાય તેમ છે કે કોઈપણ એક સમયગાળાની એક ભાષાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ જેતાં એનું શબ્દભંડોળ અલગ તારવી શકાશે. એવી જ રીતે કોઈપણ એક કવિની કાવ્યપ્રવૃત્તિને તપાસતાં એનું પણ આગવું શબ્દભંડોળ તારવી શકાશે, અને કાળસાપેક્ષ કે કવિસાપેક્ષ શબ્દ ભંડોળને તે કાળની કે તે કવિની કવિતાની ભાષા કહેવાનું એક વલણ રહેલું છે. આ અર્થમાં એળખાતી કવિતાની ભાષાને અન્યથા ‘પોએટિક ડિરેક્શન’—કાવ્ય-બાની—તરીકે અપનાવી શકાય. આ રીતે કાવ્યબાની કોઈ એક સમયગાળાની હોઈ શકે, જેમ કે આપણે ત્યાં ગાંધીયુગની કાવ્યબાની. તો કોઈ એક કવિની પણ કાવ્યબાની હોઈ શકે, જેમકે આપણે ત્યાં રાજેન્દ્ર શાહની કાવ્યબાની. પરંતુ આ કાવ્યબાની અને કવિતાની

ભાષા એ જુદી જ વસ્તુ છે તે ધ્યાનમાં રહેવું ઘટે. ઠાઠ પણ સમયખંડમાં જે સમર્થ કવિપ્રતિભા સર્જન-પ્રવૃત્ત હોય છે તેની સફળતાને જાણ્યે-અજાણ્યે લક્ષ્ય કરીને ઓછી પ્રતિભાવાળા અનુચર કવિઓ સર્જન-પ્રવૃત્ત અને છે ત્યારે પેલા સમર્થ કવિના શબ્દસંક્રાંતિને, કહો કે તેની કવિતાની ભાષાને, વળગીને તે ધસડાય છે. આપણે ત્યાં ન્હાનાલાલના સમયમાં એમની કવિતાની ભાષાએ અનેક ધસડાયા અને ફસડાયા હતા. આથી જે સમર્થ સર્જકની કવિતાની ભાષા આમ અન્યોને આકર્ષાને અનુચર બનવા લાગ્યા છે તે ભાષા જ તે સર્જકનું સામર્થ્ય છે. અને ભાષાનું આવું સામર્થ્ય સર્જકની સૂઝમાંથી પ્રકટે છે. પોતાના સંવેદનને જે રીતે પોતે સંવેદ્ય હોય છે તે રીતે ભાવક પણ એ સંવેદી શકે તે માટેની એની કવિકર્મની મથામણ હોય છે. આ મથામણ આથી ભાષા પરત્વેની હોય છે. આમ, એક અઝો સર્જક પોતાના સંવેદનને યથાતથ વ્યક્ત કરવા માટે ભાષા શોધતો હોય છે. જ્યારે તેને એવી ભાષા મળી જાય છે ત્યારે જ તે જાંપે છે. આથી જ કદાચ શેલીએ કવિઓને ‘authors of language’ —ભાષાસેષકો—કહ્યા હશે. અને એટલે જ સમર્થ કવિને શબ્દોનો યદ્વાતદ્વા ઉપયોગ કરવો કઠી પાલવે નહિ. કવિતા દ્વારા એણે અતિ સચોટ અને અતિ સૂક્ષ્મ અસર પહોંચાડવાની છે, અને એટલેરો એને પોતાની ભાષા શોધવી પડે છે.

આવી શોધનું એક પરિણામ એ આવે છે કે કવિ પાઠકો તરફ વળે છે. બલવન્તરાય ઠાકોરે ‘પ્રેમની ઉષા’માં પ્રથમ એક રથાને આ પ્રમાણે પંક્તિ રચી હતી :

‘...કન્ય તખ્તે વિરાજે

આ દેહાત્મા ઉપર થઈ આરૂઢ કંદર્પ રાજે.’

પછી એમાં આ પ્રમાણે પાઠકોરે કયો હતો :

‘...કન્ય ઠોડામણ હો,

વલ્લી વાચુ રમત રમતી ગેલ શાં શાં કરે જો!’

પ્રથમ પાઠમાં જે રથૂલતા જોવા મળે છે તે પાઠકોરે પછી સૂક્ષ્મતામાં ઢળે છે. ‘વધામણી’ સંનેટમાં એમણે એક પંક્તિ પ્રથમ આ પ્રમાણે રચી હતી :

‘ગોરું ચૂસે અખુટ રસથી અંચુડો પદ્મ જેવો’,

ત્યાર પછી આ પ્રમાણે પાઠકોરે કરી પંક્તિ ફરી રચી હતી :

‘ગોરું ચૂસે સતત સુચુષે અંચુડો પદ્મ જેવો,’

અહીં પ્રથમ પાઠમાં જે સૂક્ષ્મતા છે તેની રથૂળ ક્રિયાત્મકતા અને તે પણ તેનું સાતત્ય અને એ સાતત્યનું ચક્ષુગમ્ય ચિત્ર પાઠકોરે દ્વારા જીભું કરાયું છે. ઠાઠપણ કવિની, આમ, પાઠાન્તરની પ્રવૃત્તિ એની ભાષાપ્રદેશની મથામણ દ્વારા ભાષામહિમાને જ લક્ષી રહે છે.

પણ આથી જીલંદું જ્યારે ઠાઠ સમર્થ કવિ એક એવી પંક્તિ સર્જ દે છે કે પછી પોતે કે અન્ય ઠાઠ પણ એની પદ્યોજનામાં કશો ફેરફાર ન કરી શકે ત્યારે પણ ભાષાનો પૂર્વોક્ત મહિમા જ પ્રકટી રહે છે. કવિ ‘કાન્ત’ ની

‘કામિની કોકિલા કેલીકૂજન કરે

સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી’

કે પછી

‘ધીમે ધીમે જતાથી કુસુમરજ લઈ ડોલતો વાયુવાય,’ જેવી પંક્તિઓમાં રવ. કાન્તને સૂચવવામાં આવ્યું હોત તો એઓ પણ કંઈ ફેરફાર કરવાની હિમ્મત દાખવી શક્યા હોત કે કેમ એ આપણે માટે અત્યારે તો કદપના-જન્ય વિરમયાનંદનો જ વિષય છે. એવું એક ઉદા-હરણ રાજેન્દ્ર શ.હની કાવ્યપંક્તિનું રજૂ કરીશ. કાવ્યના ઉપાડની જ એ પંક્તિ : ‘અખડ થતી ને ખોડંગાતી જતી ડમણી જૂની.’ હરિણી હંદની લવલીલા ઉપરાંત

સ્વરવ્યંજનની સમ્યક્ ગોઠવણીથી, હાલકડોલક થતી અને ધીમી ગતિએ આગળ જતી જૂની કમણીનું ચિત્ર આ પંક્તિમાં શબ્દરે કદાચ વિદ્યુત્ત્વ જ થઈ જાય. આમ, ભાવ, વિચાર, ચિત્ર, ઘટના આદિને સચોટતાથી અભિવ્યક્ત કરવા માટે કવિ ભાષા પર નિર્ભર છે. અને એથી જ ઉત્તમ કવિતાની ભાષા હમેશાં અદ્ધર હોય છે. કોલરિજે આવા જ કોઈ સંદર્ભે વાત કરી હોવી જોઈએ કે Whatever lines can be translated into other words of the same language, without diminution of their significance...are so far vicious in their diction.' કોઈ પણ કાળના ઉત્તમ કવિની સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિ જોઈ એને અનુચરનારા કવિજનો એક પ્રકારની તથાર ભાષા—readymade language—સાથે પનારું પાડે છે, અને ત્યાં જ એઓ થાપ ખાઈ જાય છે. આમ, કવિતાની ભાષાને કોઈ કાળખંડ સાથે જોડવામાં સમજદેરનું જોખમ છે.

તો, વળી, આવી જ રીતે કોઈ એક સમર્થ સર્જક પોતાની કાવ્યગત ભાષાસિદ્ધિથી નવી રચનાઓમાં પોતાની એ જ ભાષાગત કાવ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરે ત્યારે તે પણ 'કવિતાની ભાષા' અંગેની સમજદેરનું જોખમ વહેંચી લેતો હોય છે. કાવ્યસિદ્ધિ-અર્થે પ્રથમ એની એક પ્રકારની કાવ્યબાની ધારાય છે. પણ નિજની એ કાવ્યબાની જ સર્વ કૃતિઓમાં સિદ્ધિનું સાધન છે એમ માની સર્જનો ખડકે જનાર છાપ-ખાનાની જેમ આવૃત્તિઓ જ આપે રાખે છે એનું પણ સ્મરણ રહેવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ કવિસાપેક્ષ કાવ્યબાની તે તે સર્જકની સતત કાવ્યપ્રવૃત્તિ માટે 'કવિતાની ભાષા' ન બની શકે.

તો પછી કવિતાની ભાષા છે શું? કવિતાની ભાષા એ કોઈપણને કાવ્ય સર્જવા માટેની તૈયાર સામગ્રી નથી

જ નથી. આથી જ કવિતાની ભાષા એ કૃતિસાપેક્ષ સમસ્યા બની જાય છે. કવિને જ્યારે સર્જનની પળે મહે છે ત્યારે એમાંથી મુક્ત થવા એ તદ્દતરૂપ ભાષાની શોધ આદરે છે. આ શોધમાં ક્યારેક એકાદ શબ્દ જ ચમકી જાય છે અને પછી આખો ત્રાગડો રચાય છે. ધ્વનિસામ્યથી શબ્દો ગોઠવાતા જાય, અલંકારસામ્ય અને શૃંગ્ખલા ખીખ શબ્દોને ખેંચી લાવે કે પછી કદપના નવા અર્થો જોજતી જોજતી સમુચિત શબ્દોને કિનારે નાંચે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો સંવેદનોત્તર સર્જનની પળે કવિ તેના સમાજદીધા, સંસ્કાર-દીધા અને અભ્યાસદીધા શબ્દ-રણ્યમાં આવીને ખડો થઈ જાય છે. આ રિયલિટી એણે, સવિવેક અને સખૂજપણે સચોટ શબ્દોને તારવી લેવાના હોય છે. સર્મતી કૃતિ માટે એને આમ ભાષા જન્માવવી પડે છે. આથી કૃતિએ કૃતિએ આ ભાષા ભિન્ન હોવાની પૂરતી શક્યતા છે. આથી જ એક કૃતિમાંનો અત્યંત ઉપયોગી શબ્દ અન્ય કૃતિ માટે તદ્દન અનુપયોગી બની રહેવાની પણ એટલી જ શક્યતા છે.

આમ, 'કવિતાની ભાષા' કોને કહેવી એ એક સમસ્યા બની જાય. ઈ. સ. ૧૯૫૮માં પ્રકટ થયેલા પોતાના 'પોએટિક ડિસ્કર્સ'માં ઇઝાબેલ હંગલેન્ડ તો સ્પષ્ટપણે કહે છે જ કે રોજબરોજના વ્યવહારની ભાષાથી કવિતાની ભાષાને અલગ તારવવા માટે કોઈ પર્યાપ્ત કારણ નથી. ઈ. સ. ૧૯૭૪માં પ્રકટ થયેલા પોતાના 'ધ મેઈન ઓફ લાઈટ' નામક પુસ્તકમાં જરૂરસ છુલ્લસ લખે છે: To represent the working sense of the distinction as most clearly a contrast of poetic and non-poetic language, does not at all imply that poetry is nothing but 'poetic language'. It does not imply that either poetry or prose is to be

understood in terms of language alone.' અહીં યુયલ્લરે કહ્યું છે તેમ કવિતા સિદ્ધ કરવા કોઈ પ્રકારની કાવ્યભાષા પર જ મદદરહેતો નથી.

આ રીતે કવિતાની ભાષા એ કૃતિસાપેક્ષ સમસ્યા છે. અને તેથી જ પ્રત્યેક કૃતિની સર્જનક્ષણે એ કવિને માટે કવિતાની ભાષાની શોધયાત્રા છે અને એ કૃતિની નિર્મિત પ્રસ્તુતિ શોધની પૂર્ણાહુતિ છે.

આથી જ કવિતાની ભાષા એ પ્રત્યેક કવિને માટે પ્રત્યેક કૃતિએ સંઘર્ષ અને શોધનું આહ્વાન છે. પરિણામે કવિતાની ભાષા અંગે આ કે તે સર્વસામાન્ય નિયમો આપવા એ વાહિયાત પ્રવૃત્તિ બની રહે છે, કારણ કે કવિતાની ભાષા એ સર્વકાલીન અને સર્વસ્થલીય શાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિ નહિ પણ એતદ્કાલીન અને એતત્સ્થલીય વૈયક્તિક પ્રવૃત્તિ છે *

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કલ્યાણ (મુંબઈ) અધિવેશનમાં 'સાહિત્ય વિવેચન' વિભાગમાં વાંચેલો નિબંધ.

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[ધ રજિસ્ટ્રેશન ઑફ ન્યુસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ અનુચે (ફોર્મ નં. ૪, રૂલ નં ૮)]

- ૧ પ્રકાશન સ્થળ: કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૨ પ્રકાશન સમય: દ્વિમાસિક, દર બીબી મહિનાની છેલ્લી તારીખે
- ૩ મુદ્રકનું નામ: બચુભાઈ રાવત; શબ્દચિત્રતા: ભારતીય; સરનામું: કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૪ પ્રકાશકનું નામ: બચુભાઈ રાવત; શબ્દચિત્રતા: ભારતીય; સરનામું: કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૫ તંત્રીનું નામ: ધીરુ પરીખ; શબ્દચિત્રતા: ભારતીય; સરનામું: ‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬
- ૬ માસિક કે માસિકોનાં નામ-સરનામાં: જગન્નાથ ડોક્ટર, રમણિયભાઈ પારેખ, શુભાષદાસ ઓઝર, રાનિતલાલ મહેતા, રાજેન્દ્ર શાહ, અજિત શેઠ, કુમાર કાર્યાલય લિ. ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ
- હું બચુભાઈ રાવત આથી નીચેરે કરું છું કે ઉપર જણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ બાબત અને સમજ મુજબ સાચી છે.

બચુભાઈ રાવત

પ્રકાશક

ચિત્રા-પદ

નિશિ-અંધારે

ચૈવમાં ચિત્રા-પદે,
શા શપથ લીધા આપણે,
જિન્દગી આખી વસંત બની જાશે.
વહેતા પવનની સંગ આપણ
વિસ્તર્યા ભવસાગરે,
ખટમીઠી લહરો તણાં કાનન વિષે,
કદમો ધરંતાં, સાથમાં, આશ્લેષમાં,
ને વિરહની ઘોડમાં.
અશ્રુઓની પોટલી બનતી રહી,
માયરાની ધૂણી તે
જીવનતણા જંગલતણી ધૂણી બની.

દાવાનલો - ના એક, કૈં કૈં;
ઊંચી ઊંચી ઝાળમાં નહાતાં ફૂંચાં,
ભરમની ઢગલી સમાં બંને ઢબ્યાં
પાસ પાસે,
સોડ તો ન સમાપ્ત થઈ.
ભરમની ફેરમ નવી,
શી લલાટે આડ એની,
આંસુઓમાં કાળવી લઈ
શા બનાવ્યા લેખ રૂડા.
સૂડલા ટહુકી રહ્યા લીલા સદા.
ને વિશાખા ત્યાં રહી જૂલી પછી,
સમતોલ ઊંડા વ્યોમની વિસ્તીર્ણતામાં
વિસ્તર્યા—તરતાં સદા
આશ્લેષ-ધનમાં

નિર્મલ નિશિ-અંધારે
તંદ્રાલીન નયનની ભીતર કેાણ અજાણ પા
જો સખી, ઉજ્જવલ નિશિઅં
કુંજમહીં સમીકરણ લહરી સહ
નીલ ભળી રહી છાયા :
એને ઉર તવ કારણ
કરુણામય ભવભવની માયા.
ઈશત અવાજે દઈ ઇંગિત—આમંત્રણ વારે
જો સખી, કેાણ અજાણ પ
મનની મેલ પરી સહુ આન્તિ,
સમરસની લે અનુપમ શાન્તિ.
ઊઠ ઊઠ, સજની રજની આ
સ્વજન સંગ લે ખેલી,
જે સુખને નહીં અતીત,
જે શાશ્વત વરસંતી હેલી,
હું તો ક્યાંય નહીં...ને નોંખી તને જોઈ પણ
નિર્મલ નિશિ-અં

*
મુકામણાનો સાદ

કૈરાકટ આકાશમાં તમે આલતું એક
લીના, લીના વાનમાં તમે લલાજી છેક;
લીતરિયો અગની મને લલજી ભરખી નય
ફરફર બે વરસો તમે ટાઢચક તનને થાય;
અમે ઉગાડ્યો હેતનો વગડો ઘટઘેઘુર
તમ આજ્યે લલજી બધો લીનાશે ભરપૂર;
કૈરી કાયા તડતડે, કૈરા કરડે કોડ
તમ આજ્યે ધળઢેફલે લીલા છલકે છોડ;
મહિના ને દિવસો ગણું, ગણું ઘડીપળ એમ
રણ થાકી ઓળંગતી સાંઢણીયુંની જેમ;
હવે લલાજી સાંઢણી ને તરસ્યુંના ભાર
જલ ખૂટ્યે લીતર તણું, ઝંખે મૂશળધાર.

*
તમે ઉકેલો લેદ

સાત જનમના મૂંઝારને
આઠ જનમની ઠેદ
અમે બંધ દરવાજા ગોરી,
તમે ઉકેલો લેદ.

આટાપાટા રમતાં રમતાં
અમે કરી એક બૂલ
છાતીના ફરિયે છલછલતું
ચીતરી બેઠાં ફૂલ

અબજુતામાં ધોરી નસ પર
મૂકી દીધો છેદ
અમે બંધ દરવાજા ગોરી,
તમે ઉકેલો લેદ.

અમે ગયા ને પગલાં ઉપર
ડમરી નહીં પણ ધૂળ
દરવાજાના તોરણ
ઓચિંતાના થૈ ગ્યાં શૂળ

રુંવાડે રુંવાડે એક જ ખટકો—
એક જ ખેદ
અમે બંધ દરવાજા ગોરી,
તમે ઉકેલો લેદ.

ધરધરણામાં....

અગર સફળને ધરધરણામાં.....

અગર અકળને પરસેવામાં ખળર પડે તો ફૂલ સૂંઘે પણ શ્વાસ રહ્યા છે કાચા
છેલ્લાં ઘણાં વરસથી કાચા. .

અગર અફળને ફર જેવામાં ખળર પડે તો ફૂલ છટે પણ ડંખ વાગતાં ડાઘ્યાં
કેવાં થઈ જતાં'તાં ડાઘ્યાં....?

ખેલવારુંકા પોચટ હોય ને પછી થાય ખરબચડા વચ્ચે સ્થિત એવી કે ત્રહેરે
ચૌદ લોકની ચિંતા જેને કહી શકાતી ચિંતા....

ધેત પછેડી વૃદ્ધ સમજની ઓઢીને આ ડાચા નગરી સશ્ય શ્યામમાં જતા; નગરી બની
અરિસો એવી કે જ્યાં સૌ ત્રહેરા થરથરતા....

અગર સફળને છોડઝાડમાં ખળર પડે તો ભીંગે ફૂટે પણ અંકુરને ના વાચા
છેલ્લાં ઘણાં વરસથી વાચા....

વાચ્યા વચ્ચે વરમાળાને વહેમવેલનાં ફૂલ માંડવો બધી દિશાનો ખુલ્લો:
કેવો અર્થ થયો છે લુલ્લો....

શબ્દ શબ્દની અલિસારિકા કવિજ્વલને પંથ નીકળી લીલા ધાધરા પ્હેરી; ફેડી-
—નવી તાવડી ચૂલો....

અગર સફળને ધરધરણામાં ખળર પડે તો નવો થાય પણ મૂળ રહ્યાં છે ટાંચાં
એનાં ઘણાં વરસથી ટાંચાં....

વન્દ્યાના ફૂલ

ટહુકશે કે ?

હું તરફડતી વારતા લોહી-ભીનો સાર
સાંભળવા તૈયાર બેઠો આખો હાથરો
હાથ વગરના હાથમાં ઊગ્યું લીલું ઘાસ
લવકે પીળી વાસ આજ અચાનક ટેરવે
અંતર આખું બળભળે સળગે રોમેરોમ
વેરી થઈ આ ભોમ મારગ વન્દ્યે આંતરે
લીલી લીલી છાંયડી વાગોળે બપોર
ક્યાં છે પેટો મોર વાવડ પૂછે સ્ત્રીમને
હાથવગી આ સ્ત્રીમમાં ઊગ્યાં ચોર અપાર
માથે લઈને ભાર 'કુન્ડળ'ના* કો' હુંગરે
મારા ઘરને ઉંબરે કૌતુક એવા થાય
કેમ કરી રહેવાય ભૂત-ભરાડી-હાકલાં

* આમનું નામ

આ માહરે ઉપવને સરી આવ્યું આલસ,
ને તેજ વાયુ જલ પૃથ્વી બધાંની સાથે
તેણે સુયોગ રચી એવું રચેલું વિશ્વ,
જોનાર કે બની જતો ઘડી મંત્ર-મુગ્ધ !
ત્યાં ક્ષાર-યુક્ત લહરી જીડીને સમુદ્રે
ગ્રીધી જ આંહીં મુજ બાગ મહીં કૂંકાઈ,
ને ગાડ પાન ફળ ફૂલ બધું દઝાડી
વેરાન સર્વ દીધ એક નિમેષમાં તો !
વેરાન થે મલકી દેક દિ' પાછું જો
ને શુષ્ક વૃક્ષ મહીં હાળ ફરીથી ફૂટે
ને હાળીઓ મહીં ય પર્ણ તણી ઘટામાં
પાછું કહીકથી વિહંગમ આવી દહોકે !
કિન્તુ ગઈ તર્કીથી આવી તું પુત્રી મારી
કુંજે વસી ફરી કદી ય ટહુકશે કે ?

દિલીપ હાકર

હરતરેખા

સૂર્ય બનીને
ગંધ મુઠ્ઠીમાં પુરાઈ નથી રહેવું.
નથી બનવું પથદર્શક.
કોઈ
આગિયા જેવું નામ આપો
વન જેવું ગામ આપો
મને.

દીપક કાશીપુરિયા

મરજીવાની પત્ની

દરિયા-રૂબરીનું જોખમ જોડશે નહિ
સ્વામીનાથ !
મારચો રૂબરી તો-
મારા તળીએ પણ મોતી મળશે !

ઉશનસ્

*

સવત્સા દીકરીના જિયાણાટાણે

(ચાર સોનેટ)

વિદાય, શિશુને

લોણે આલું સુખ હસુંહસું ભોખણું દધગંધી !
આવાં લોણાં નયન, નિરજે જે બધા આ અનંત
ચારે બાજુ વિકસિત થતા વિશ્વને વિસ્મયંત,
દંઢિલેષે ભરતી ચગતી ચંદ્ર, આનંદ-અંધી;

ધીમેધીમે સ્થિર કરણનાં આયનાં એ પતંગ
રૂપે, રંગે, સ્વર, ગતિ અને સ્પર્શને વિશ્વ, તાત !
જેમાં કોઈ સ્વર-ગતિ-રૂપ-સ્પર્શમાં ખાસ સંગ
જુણું હું હું તમ પ્રગટ કોનાભણી પક્ષપાત;

બચ્ચોમારાબચુ ટિચુકડાબાણ!લ્યો, હોં વિદાય:
આવાં ફૂણાં નયન મસુણાં સ્વપ્નઅંબ્યાંલલામ,
ને સામે તેા સખત-હનિયા શુભક ને તપ, હાય !
આંજો ઐન્દ્રીધનુ સ્વપન શૈ રક્ષણેા સર્વ હામ ?

દંડોળી જે ભરતી હતી તે પાછી લ્યો, આંસુરૂપ,
લ્યો, ખેરારાત્રી વર-કવચ વાત્સલ્યનું વત્સ, ચૂપ.

ને પોતાના છેલ્લા છેલ્લા શેશવને ય
શિશુ હે, ના મારાં ચરણ જ ઉલંઘેલ ઉમરો!
કર્યાપાછાં, પાછું જીવતર ફર્યું આપું ય ઘરે;
કર્યા તેા સંધ્યાનેા સમય ય પુનઃ પ્રાતપ્રહરે,
પીળાં પથ્થો, પાછી થઈ રતુમડી ફૂંપળ-પળો !

તમારા આક્રૂડા ખિલખિલથી બ્રહ્માંડ ય ખીલ્યા !
કને આવ્યા'તા સૌ તમ જૂલણુપે નચેતિ ખૂકીને !
મળી ટોળે ભિલા અડકી અળગા બંડ હૂંકીને !
ફૂંડાજે ભિલેલાં બલક બળકી થોડુંક હીલ્યાં !

ફરી ડિલાવસ્થા ધરભીતર'તી સર્વ વધને !
ઘણી વેળા પાયો નિકટતમ તે નંદમયને !
શિશુત્વો સ્પર્ધ્યાં જો પરસપર છંદોમ્છલ થઈ !
જુવાની પાકીને શુચિ રસ થઈ વત્સલ ગઈ !

તમારેતોજન્મીબધુંજનવું'તું:તાબુંનેખેલવેલું,
અમારું યે સામ્યું નશું ચિશુપણું,કિંતુ ને છેલછેલું

(૧)

શરારક ઊછળી પ્રશાન્તતલથી ઢા શો ઊંચે
સવેગ સરી નય પ્રાન્તનલને વિતાને, નીચે
અખોલ પડી નય ઊંડી તળિયે, છતાં અંબુધિ
પૂંઢેજ લખ ભિર્મિએ પકડવા ધસે ક્યાં સુધી....

તું નય ત્યમ છે શિથુ! જનકને ઘરે માત શું;
પૂંઢે ઘર જ ખડાર આ નીકળી નય કેા છોળ શું,
પરંતુ કદી સિંધુથી નવ પુગાય ધન્ડુલગી,
પછાડ ખર્શાન્ત શીર્ણું પડી ઓટ-લે જિંહગી;

અરે, ટિચુકડી ચણોાડી અમથી જ તું આવડી!
તને રમરૂંચ શી રીતે? ધડકને ય તુંથી વડી!
તુંયે રડવું તે ય શું? ટિચુકડી તું આંસુથી ચે!
ટીપે ય વહી નય ક્યાંય, ખભરે પડે ના હિયે!

છટોાછલ સસુદ્ર માણું દંગાપાળપૂંઢે જ, ને
પડે ન ટપકી, ધરું નયન એટલા લેજને.

પ્રશાન્ત થઈ નય પાછું ઘર આણું, નતાં શશી,
અખોલ મહીં પાછી આવી શમી નય છોળે કરી!
અશબ્દ થઈ નય પાછું શમી વક્ષમાં ફૂસકું,
ફૂમા શી વળી ભેવડી ઘરડીગેહર્ભીતો, બક્ર!

પ્રવેશું ઘરમાં, અખોલ ઊંડી ને ઊંડી ઊતરે....!
દ્વિશાય ખસીનય-ભાણું-હતીએવી આધી, ખરે!
ચઢી ઉપર નય ઝૂકી છત આસમાનેા પરે!
અથા જ ઘરખંડ ફર ફરી ખંડ જેવા સરે...!

કશુંક નથી ઉચ્ચરાયું, ઘર એવું ભોઝિલ છે...
ટીપુ ન ટપકી શકાયું અશું આગનું કીલ છે...
હવા નયન જેવી છે : ભીતર વીળ, વેળુ પરે,
જરાક વીરડીની રેત ખણું અંશુઢે કે જળે

ઝમી ઉઝરડા ભરાય; પણું વહેણું વહેતું નથી...
ન મોતી ધનઅંધ, માત્ર છીપભીની રહે ભેજથી....

-પૂર્વક

ન વિશ્વાસપૂર્વક, નહીં શ્વાસપૂર્વક;
જીવી જાઉં છું માત્ર આભાસપૂર્વક.
નથી શીશ ઊંચું પ્રલય-પણની સામે;
ટકી રહું છું ઝૂકીને હું ઘાસપૂર્વક.
છતાં કેમ અકબંધ છું કોણ જાણે!
ઢળું છું, ખૂંદું છું સતત વ્દાસપૂર્વક.
તિરાડોમાં શૈશવ છે ખંડેર કેરું;
નથી અંકુરાતું કશું આસપૂર્વક.
મહાભારતો આલતાં ક્ષણ-ભૂમિમાં;
છતાં શ્લોક સ્ફુરતો નથી વ્યાસપૂર્વક.

કિશોર મોદી

ઠસ્સો હોઉં છું

હું મને ક્યાં છળકપટતો હોઉં છું?
મારી છાયાથી હું છોટો હોઉં છું.
પાનખરની શક્યતાઓ છે જ ક્યાં?
એવી મોસમમાં વિહરતો હોઉં છું.
વૃક્ષ જેવું છે આ મારા શ્વાસનું,
નિત્ય હું સ્મરણથી લીલો હોઉં છું.
આ સહજરીતે કળીનું ખીલવું,
એમ આંખોથી નિખરતો હોઉં છું.
જ્યારથી સંગત ગજલની મેં કરી,
શબ્દશબ્દે એક ઠસ્સો હોઉં છું.

રામરોજ્ય

કાન હરએક ન્યાય-ઘંટ અહીં;
ને જહાંગીરનું નામ છે લોકો.
એને સંબંધ કે ફરક સમજે;
હાથ હું છું, સલામ છે લોકો.
જીવકી થાક્યા સહુ પોતાને;
રસ્તે આવ્યો મુકામ છે લોકો.
સુખી સરકાર ને સુખી રૈયત;
આ અયોધ્યાના રામ છે લોકો.
લીન કેવા છે એક-ખીજમાં!
રાધા અફવા ને શ્યામ છે લોકો.

આહમદ મકરાણી

ઘટના બને છે

ઊભો રહ્યો છું હું યુગોથી ક્ષણની રૂબરૂ;
ચહેરાની ચર્ચા આલતી દર્પણની રૂબરૂ.
અંતર ફકત છે બે કદમનું ઘર લગી છતાં-
મૂકી દીધાં જાણે ચરણ જોજનની રૂબરૂ.
ઘટના બને છે શ્વાસમાં ઇતિહાસ જેવડી-
લાવ્યા કરે છે કોણ આ કારણની રૂબરૂ?
ઇન્છાતણો મતલબ હવે સમજાય છે મને;
અગ્નિ પ્રસરતો જાય છે ઈંધણની રૂબરૂ.
મારે ભલે ને ડંખ, એ પણ કામ આવશે;
લંબાવી દીધો હાથ મેં સાપણની રૂબરૂ.

(૧)

તિર્યક્ છે તર્ક જેવી તે શાહીની લકીર છે:
પાછો ફરું છું, મિત્રો, ઇશ્વર હજી સગીર છે
ભાષા વગરના મનમાં ચળકે છે શ્વેત ઇન્દ્રિયા
કંચન છે, બંધ મુઠ્ઠી જ્વલતાં જ એ કચીર છે
તરતી સહસ્રજિહ્વા આ શહેરમાં સમયની
જે ચૂપ રૂઢી શકે છે તે પીર છે, કળીર છે
કાગળ ત્વચા છે, એને હું શી રીતે ઉતરડું
સ્પર્શું, તરત પલાયન થેં જાય તે શરીર છે
ફેલાય છે પવનમાં તે હાથ છે કવિનો
પીડાને ચેતવી દેા કે એ ઉઠાવગીર છે

(૩)

હાથ એટલે જળનો રેતો
એમાં શહેર પલળવા મેલો
દર્પણનો વંશજ છું, મારો,
બોલ, અટકશે ક્યાં જં વેલો
રૂહોળાયેલા સ્વર્ગ વચોવચ
ઇશ્વર ભિલો મેલોથેલો
જીવ ઘસું ચક્રમક જેવો ત્યાં
કાગળમાં તણખો પ્રકટેલો
ફિલસૂફીને તું પૂછ ઉખાણું
મન પહેલું કે માણસ પહેલો

(૨)

ઇન્દ્રીય/અલ્લા - સુખહાનલ્લા
એક ત્રાજવું ને બે પલ્લાં
તંગ બસૂરો માણસ તૂરો
ધાપ એક આ, ભિન્ન તબલ્લાં
તરલ બગામું, જીવતર ત્રામું
પરમ જીભ પર ગલ્લાંતલ્લાં
દેખ, ધુરંધર દર્પણ સત્વર
બગીચે લક્ષણ બૂહનલ્લા
તું જ વિરંચિ શાબ્દ પ્રપંચી
ખડિયો ખાલી / છલંછલ

(૪)

પરોઢ પીંડછું ખરતી બારી પાંખ પવન છે, ચકલી છે
ફૂલફગરનું ઘરઃ જૂલણ ઘટનાની ઝીણી ઢગલી છે
ખિસકોલીનું પગલું અડતાં ભીંત સજીવન થેં જૂલેઃ
સપનામાં પલટાઈ ગયેલી આંખ જરી આછકલી છે
હાથ હવે છે આસોપાલવનું લીલુંતૂર પાન, સમય!
બેઠ હથેલી વચ્ચે સાત જનમની અદાલતબદલી છે
ચિખુક પરના તલ જેવું મન છે ને ભારણ મળલખનું
પર્વતની ઇન્દ્રિયા તોળું ને આંગળીએ તે ટચલી છે
કુતવિલંબિત આંસુમાં હું પુદ્ગળ રહેજ પલાળી લઉં
પીગળી જઈં તો માની લેજો, માણસ નરદમ અસલી છે

*

*

સગપણ કશું ના નીકળે

હાથ ખિસ્સામાં હું નાખું ને સમસ્યા નીકળે
 ગાળ દેવા તે પછી શબ્દોય પોતા નીકળે
 બીડમાં હું કૈંક કરવા બહિં તો પણ આખરે
 કોણ બણે કેમ મારા હાથ ટૂંકા નીકળે
 એક સરખી આ ક્ષણેને કોણ પ્રસવે છે સતત
 હર ક્ષણે મારા પ્રસંગો લોહીભીના નીકળે
 આ સ્થિતિમાં બોલ મારે શું હવે કરવું ફકીર
 આ નગરમાં તો બધે રસ્તા અધૂરા નીકળે
 શ્વાસ ફૂટેહું બહિં છું. આ એક બે ને ત્રણ હવે
 આમ છેડો છૂટતાં સગપણ કશું ના નીકળે

‘રાઝ’ નવસારથી

*

સમય

અન્યને હઉં ક્યાંથી મળવાનો સમય?
 માંડ આવ્યો નિજથી હળવાનો સમય.
 તરવરે છે લેજ એની આંખમાં,
 દ્યો ફરી આવ્યો પલળવાનો સમય.
 લોક જુએ છે મને એકીટશે,
 આતો છે સૂરજના ઢળવાનો સમય.
 સાદ મારો મુજને સંભળાતો નથી,
 છે હવે ઘરથી નીકળવાનો સમય.
 ‘રાઝ’ મારી બતને મેં છેતરી!
 એ હતો બીબને છળવાનો સમય.

સળગ્યા શબ્દો! very sorry!
 અડક્યો તણખો! very sorry!
 ખિસ્સું કાપું-અર્થો માટે
 તમને વાંધો? very sorry!
 મળશે નહીં તૂટ્યા ભાવોને
 સાંધેસાંધો- very sorry!
 બરછટ તો બરછટ, દ્યો રપડ્યું!
 સદળે લકવો-very sorry!
 ઇચ્છા, - ભાવો - ચૂમો - પકડો
 આંખે અડકો! very sorry!
 ઠેબું - ધક્કો - મુક્કો - ગોદો
 વાંધો - વચકો? very sorry!
 આવો, જુઓ આ રાત પડી—
 ખુલ્લી બંધો... very sorry!

—દાન વાઘેલા

*

બોરની રાતાશ ઠોલી બેઉં છું—
 ઠળિયે ઠરેલ જિન્દગીની પીળી બદબહાં!
 કડકડતી આંખમાં ફૂટે જવાણામુખી પહાડ;
 ઝાંઝવાં ઠંડાં કપાળે ચોપડું.
 આપવો વનશ્રીનો હોદ્દો શહેરને
 કાળોતરી સડકની ડાળે લેમ્પ-ખુશ્ખુ.
 અસ્તિત્વ મારું બેઉં છું ધક્કે ચડાવીને;
 કે મ્યુ. શ્વાસે લટકી હુંયે જીવું છું.

સ્થિરસિંહ સોલંકી

*

વૃક્ષ નામની વારતા

મારા જમણા હાથની હથેળીમાં
ઊંચી નીકળ્યું છે એક વૃક્ષ.

વૃક્ષ તો
સુષ્કોલંક વગડો ચરે
તડકો ચરે
દોહીની લીંબોળી ચરે
ખેતર વચ્ચે સૂતુંસૂતું
તમરાના અવાજો ચરે
ટેકરીઓની ટોચે બેસી
ઝાકળિયું આકાશ ચરે.

વૃક્ષની આંખોમાં અંધારું
પાંખોમાં અંધારું
અંધારું પીતું ઊભેલું વૃક્ષ.
વૃક્ષ તો અંધારા દેશનું વાત્રી
અંધારિયો એને પડાવ
અંધારાં ઉલ્લેચનું જાય.
વૃક્ષની પોહો ભરી વણઝાર
વણઝારને વાદળિયા માર્ગ
એ રે માર્ગે વૃક્ષ જાય....
વૃક્ષને સળગે દીવા ખત્રીસ કોઠે
દીવામાં દીવેલ ખટતું જાય
વાટ રે સંકેદારી ઊભું વૃક્ષ.

વૃક્ષ તો
વાયરાના વહાણે બેસી જાય
એમાં આંધીઓ અટવાય
એ તો પાંદડે બેસી પરણે
ન જાય કોઈના ચરણે.

વૃક્ષ તો રણનું રહેવાત્રી.
એની નસેનસમાં રણ હાલકડેહાલક થાય
આંખોમાં ઘૂંટાય
આંખોમાં ચોગાય
કુંચે કુંચે દહેરે
ભીનું ભીનું રહેરે.

વૃક્ષના ઊપડયા રે પડાવ... ..
આવીને ઊભો રે ઓતરાદો કાળ ને
આથમણા વાયરા વાય
નેગણીઓ આવીને ઊભી રે ઝગમણી
ને દખણાદે મારગે ત્રીધાય.

ભલું થતો મગરવાડા ગામનું
જેના પાદરની રેતમાં કાલાંકાલાં પગલાં રમતાં.
હાંડાં તળાવ એતાં છલકે
છલકે રે વડની વડવાઈઓની પાળ
અપોદો દીધો દહેરાની ભોરસલીએ.
ત્રીસાડો ઊભો થેરી ગામને
એતા ડુંડામાં આવળતા કાંટા
ગાયો ભાંભરીને વાછરું જૂટ્યાં
જૂટ્યાં દોદોની ખરીએ કોરતી ધૂળ

એ રે ધૂળની રજ લઈ ને વૃક્ષના ઉપડયારે પડાવ....

ખમ્મારે મારી નણદલના વીરા

તમે મેલી દીધાં આઘેરાં ગામ

જિભાં રે આંસુ આ ભીંતની પડખે

સ્મરતાં રે વૃક્ષદેવનું નામ.

નામનો દરિયો તો છલક છલકે

છલકે મલકે રે રણનાં મૃગજળ

આંખોમાં ઊગ્યા રે થોર કાફળ ને

ફૂવાનાં ફૂળી ગયાં માથોડું જળ.

શેરીઓનો ભાવ હજી ટળવળેને

ઉઘાડા થઈ ગયા માર્ગ

ચઢી આવો રે આઘાડી આલલો

મારી નણદલના વીરા....

સૂકી રે માટીને ભીની લોમકા માફી

તમે ચડો રે વંટોળિયાની સાથ

ઊડો રે ઊડો ક્યાંય આઘે માફી....

પાંખો રે કાપી આસન કીધાં રે માફી

તમે સવારો રે ઘોડલિયે આજ

ભાગો રે ભાગો ક્યાંય આઘે માફી.

તોરણિયાં ફરકે રે આસોપાલવનાં

ભીના ભીનાં કંકુ-ચોખા થાળીમાં હીજરાય

આવો રે આવો આંય પાસે માફી

હીખકાં ભરે તળાવની પાળે જિભા પડછાયા.

તુલસીના ક્યારે રાયવર દીવાને પેટાવતા

૬૪] કવિલોક-માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૬

આવી રે પવનની દહેર

તૂટી રે અમારી સેર

કેમ કરી જાશે રે જીવતર?

વૃક્ષ તો આવી ગયું નગર મોઝાર

એનાં ઓતરાદાં રહી ગયાં ગામ

ધ્રુવનો તારો જે ટમટમે છે

એને છેલ્લેરા એના રામ રામ.

સાથી રે વૃક્ષોને મારો સંદેશડો ફૂટેજો

તમારો લેફેંધ વસ્યો રે પરદેશ

કીયા રે લવોનાં સગપણ ઓગળ્યાં છે તે

આજ ભિમટયાં છે દરિયાના દેશ?

વૃક્ષ તો—

નગરનો ધુમાડો પીએ

રાતનું અજવાળું પીએ

કાળા કાળા માર્ગ પીએ

ગટરનું પાણી પીએ.

પીઓ રે વૃક્ષદેવ લોહી પીઓ

અહીં પાણીનો ઘણો છે અભાવ

પંખીઓનો કલરવ પાછળ રહ્યો ને

અહીં માણસોનો કોઈ નહિ ભાવ.

આવ્યા રે આવ્યા નગર આંગણે માણુરાજ

સુકી ધાનની મરબદ

પીઓ વૈશાખયો વરસાદ

પેટે ખાંધીને પાટા અહીં જીવતું માણસાજ.

વૃક્ષ બેઠું બેઠું વિચારે:

આમ ને આમ હશે ક્યાં સુધી જીવવાનું?

લાખવા ભવિષ્ય બેઠું વૃક્ષ ને સુણ સુણ વેલદે તું
આજ

એવા રે આવશે દિવસ ફરીફરી માણસ રેશે
નહિ કોઈને કાજ

કાળો રે કળજગ બધે ફરી વળશે ને કરશે
રે હાહાકાર

ધુમાડો પીને રે માણસ જીવશે એની નથી
કશીયે વાર.

લીલી લીલી છાયા બનવા નીકળેલા અમે તો
આ પીળા પીળા તડકાને ઢાંકવા કાજ

લીલેરાં પછોં બધાં ખરી ગયાંને

આ ઉઘાડાં બની ગયાં રાજ.

હાલો રે હાલો રે વેલદે આપણે અમારા
રજિયાત દેશ

જીડે રે પંખી ને માળા ખાલી થાયે અમારો
જે થીગડિયો વેશ.

વૃક્ષદેવ કેવી રીતે હવે જઈશું આપણે?

કાળું કાળું લોહી નસોમાંય

તમે તો કેવા રે નીકળ્યા મૂરખા?

ફરથી કેમ રે આવી ગયા આંય?

ન'તી રે બબરું અમને આવી રે વેલ દેવી

ન'તી રે બબરું અમને આવી

હુંગરા દીઠા રે અમે ફરથી વેલ દેવી

હુંગરા દીઠા રે અમે ફરથી.

હાલો રે હાલો વેલદે આંયથી આજ
જનમ લોભકા પુકારે

જાઓ રે જાઓ વૃક્ષદેવ ક્યાં જાઓ?

કામરિયા ખેતરમાં હાલી જીડે મોલ પછી
પંખીઓને કોની દેશે આણ?

સોયોના શેઠે ખેસી જીવી રહોને પછી
બજો રે વીજળિયે મસાણ.

આંદલિયો જીએને હરણું આશમી

હાયે રાજવણુ હાયે હાયે

મારા વૃક્ષભઈનાં તો રૂખી ગયાં રાજ

હાયે રાજવણુ હાયે હાયે

લીલી લીલી છાયાને તો પી ગઈ કાળી રાત

હાયે રાજવણુ હાયે હાયે....

હાય હાય રાજવણુ...હાય હાય હાય રાજવણુ

હાય હાય વૃક્ષભઈ...હાય હાય હાય વૃક્ષભઈ

વૃક્ષ નામની વારતા જે કોઈ સાંભળવા જાય

સાત ભવનાં પુણ્ય બધાં તત્કણુ ભાગી જાય

ખોલો શ્રી રામચંદ્રકી જય....

હવે તો વૃક્ષ જ ભયભીત છે - પોતાના

પડછાયામાં

હું ખણ્યા કરું છું જમણા હાથની હથેળીમાં.

શ્વેતકેશ-માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૯ [૬૫

સમચોરસ ખંડમાં

આપણી સમસ્ત દુનિયા
વસી છે આ સમચોરસ ખંડમાં!
આપણે ગોળ ગોળ ફરીને
વાઠ્યને અંતે આવતા પૂર્ણવિરામ જેવું
કોઈ ગોળ બિંદુ શોધીએ છીએ
પણ બધું લાગે છે
ચોરસ ભુલભુલામણી!
વર્ષોથી ન ખસેડાયેલું ફર્નિચર
કે ન ઊઘડેલી ખારી.
આપણા પડછાયા પડી પડીને કાર્પેટ—
સૌ અંજો છે
ધ્રુવક્રતાં હૈયાંનો સ્પર્શ!
ખાલી કપની રૂઢાના ઘૂંટડા ભરતાં ભરતાં
આપણે
આ અતીત જેવા સોફા પર બેસી
છાપાનાં ઘવાયેલાં પાનાં ફેરવ્યે જઈએ છીએ
uneventful જીવનનું પ્રતિબિંબ શોધતાં આપણને
સૌ સમાચાર લાગે છે સમાચાર વિનાના
નિર્જીવ...
આપણે સોફા પરથી ઊઠી જઈએ છીએ
ઘડીભર માટે જ
અને વળી પાછાં ત્યાં જ બેસી જઈએ છીએ.
છવાય છે સમચોરસ ખંડમાં
વળી સ્તબ્ધતા...

એ જ છે

આપણી ભાષા, હમણાંનાં વર્ષોની...!

વિપિત પરીખ

*

ફૂલોની વાત

એક દિવસ બા બબરમાંથી ફૂલો લઈને આવી.
મોંઘાં અને ઈંગ્લિશ નામવાળાં.
બા ખુશ હતી.
મેં કહ્યું, 'બા, આવું Sophistication
આપણને પોષાય નહીં.
આપણે રહ્યા મધ્યમ વર્ગના માણસ.'
બા ખિસિયાણી પડી ગઈ.
કશું બોલી નહીં. ફૂલો એમ જ રહેવા હીધાં.
ગોઠવ્યાં નહીં.
થોડા દિવસ પહેલાં બાને વળાવી.
ખૂબ ફૂલોથી ઢાંકીને.
જાતજાતનાં અને રંગબેરંગી.
આટલાં બધાં ફૂલો જોઈ બા ગાંડી થઈ ગઈ હોત!
પણ જો જોઈ શકી હોત તો
તો—
મને કશું કહેત?

જ્યા મહેતા

#

રમ્યા કરું છું

મને ભૂળ લાગે છે ત્યારે

અન્ન બ્રહ્મ છે.

હું કરું જોઈ સમજી પામી શકતી નથી ત્યારે
બ્રહ્મ બ્રહ્મ છે.

મારા હૃદયમાંથી અવાજ ઊઠે ત્યારે

નાદ બ્રહ્મ છે.

નાદ એટલે ધ્વનિ એટલે શબ્દો એટલે લાપા

શબ્દકૌશની બહાર વસતી લાપા

મને સમજાશે ત્યારે

આ જળ છે કે ઝાકળ એવા પ્રશ્નો શમી જશે.

કેન્દ્ર અને વિકેન્દ્રનો

મનુષ્ય અને ઇન્દ્રનો

જીવન અને મરણનો

લેહ ખૂલી જશે

અને ત્યારે હું કહીશ

અહં બ્રહ્માસ્મિ

હમણાં તો

રમાડયા કરું છું હું આ શબ્દોને કે

રમાડયા કરે છે આ શબ્દો મને

એની પળોજણમાં પડયા વગર

હું રમ્યા કરું છું.

ધીરુ પરીખ

#

વૃક્ષને મારું ઘર બનાવું

આ સામે ઊભેલા

ખખડચજ ખરખચડા શિરીપના વૃક્ષ પર

સુંવાળાં સુંવાળાં પુખ્તો

અને મીઠી માદક વાસનો અભિષેક—

થાય છે

ચાલને જઈને એ વૃક્ષને મારું ઘર બનાવું

અને....

પણ હજુ તો

આ લાવ પૂરો થાય તે પહેલાં

આજે પ્રથમ જ વાર

ખખર પડી કે

એ શિરીપના વૃક્ષે તો

છંતાળીશ છંતાળીશ વર્ષથી

મારામાં જ પોતાનું ઘર બનાવી લીધું છે.

આમે વૃક્ષ પર છે

મુલાયમ મહેકથી ટપકતી ડાળો

ને

અહીં છે

ડગક ડગક આંખો!

જયોતિષ જાની

#

ચક્રવર્તુળ !

આમ તો સૂતો છું સ્ત્રી સેજમાં !
(ચૂપચાપ મારું એકાંત સેવતી સેજમાં—)
તો ય ગાઈ લઉં છું :
તેજતરાપે અન્ધારાની સળીઓ
વીણતાં કેટલા વીત્યા યુગ ?

આમ તો જુગ જુગ જીવતો જીવણરામ !
(સુખદુઃખની વીતે ચાર ઘડીઓ, રામ હે રામ—)
તો ય ગાઈ લઉં છું :
જલપ્રપાતે ઠપોત જેવું ઝીણું
લીલું કોણે સર્જ્યું ગાન ?

આમ તો સૂકોભઠ્ઠ લેંકાર જાણે ભેખડ !
(ત્રેખડ ત્રેખડ રમતાં રમતાં ભર્યાં એટલાં ડગ—)
તો ય ગાઈ લઉં છું :
મૃદંગગાને મખલખ મખલખ
હરિજની કોની વાગે થાપ ?

આમ તો સઘળું ચક્રવર્તુળ
જેઈ રહું ચક્રવર્તુળ !

મહેશ વિશ્વનાથ

*

પરિત્રાણુ

ટોળા વચ્ચે
હાથ ઊંચા કરીને
મેં ખૂમ પાડેલી :
'સાધુ, એ રસ્તે જઈશ તહીં,
એકલદોકલ આઢમીને
અંગુલિમાલ
અધવચ્ચે આંતરે છે
એ રસ્તે...'

પણ, સાધુ તો...

રૂખતા વહાણના ફૂવાસ્થંભ જેવો
માથો હાથ અદ્ધર લટકી રહ્યો...
ને
હું રૂખી ગયો ટોળામાં.

સાધુ! તું તો તર્યો;
પણ
મારો હાથ... સાધુ!
મારી આંગળીઓ...

શૂગાલોક્તિ અથવા ચલનચંપીદાસ વિષે એક ઠંઠાકાવ્ય

તો હું લે ચલન ચંપીદાસ,
ભવિષ્યવેત્તાની ચકલી પાસે
ઊચકાવેલી તમારી કંઠેત્રીનું શું થયું?

શું થયું
સ્વયંવરમાં દિગ્મૂઢ થયેલી પેલી
વીસ વર્ષની કન્યકાનું?
હાં હાં
ભણ્ણતરનું, ગણ્ણતરનું ને એના વળતરનું?
જગાર સુદ પૂનમનું

ને
સત્તર લાખની લોટરીનું?
આકાશ-ખાકાશમાં ઊડવાનું
ને
અઢળક અપરંપાર દોધાએક સુખનું?

અરે, યાળ એમાં
આમ શિયાળ જેવા થઈને કાં ઊભા?
દેશનિગની લાઘનમાં ઊભા હો એમ.
શું ઘઉંમાં ઢાંકરા છે?
તેલના ભાવ ઉઘ્યા છે?
રાતે સ્મશાને ગયા'તા?
સવારે નોકરીએ!
હા હા હા
દુનિયાદારી છે

પણ એમાં આમ
લોહીમાં ઘૂંઘવતો પેલો દરિયો
થોડો સુકવી નખાય!

આમ જુઓ, હાં ઉપર,
માથે તારાઓનાં જૂમખાં છે
દ્રાક્ષના મધમીઠા માંડવા છે
ને સાંભળો,
શિયાળવાની લારી થે છે

પણ યાળ
તમે જોટો પગ મેલી દીધો
કુંડાળામાં!
પણ કું વાંધો નહીં.
ચકલી થોડી જ
સહદેવ જોપીનો અવતાર છે

કે સાચું જ લાગે?
લોટરી તો બોગસ પણ હોય!
ને
મત્સ્યવેધ કરવો એ કેં આપણું
કામ નેં
ઠીક છે,
એતો નીકળ્યા'તા ને જઈ ચઢ્યા,
ખાદી

ચંપીદાસ લખી રાખજો ડાયરીમાં

દે

ખલે પશુ ઉચ્ચકીને જુવાન દીકરા

સાથે ક્યારેય

ભરખજરે ચાલવું નહીં

ને એમાં ય કોઈ

વાતવાતમાં

રૂપિયાના ઝાડ ચીંધાડે ત્યારે

ઠકો કરીને કહેવાય જ.

‘ચંપીદાસ, દ્રાક્ષ ભારે ખાટી છે.’

સુકુન્દ રા. દવે

*

કવિતા-સામયિકે.

કેટલાંક ફૂટેલાં ડબલાં જેવાં;

સોનાના બે-ત્રણ સિધ્ધા ચીલર લેળા નય.

કેટલાંક આરસ-મહેલ શાં જણાય—

ભલે, ભીતર ઝાંઝો કચરો ને શોરખકોર.

કેટલાંક—દુર્લેધ ગઢ સમાન;

દ્વારપાળની મહેર વિના શીદ ચકલું ફરકે?

કેટલાંક પ્રયોગશાળા જ નેઈ લો—

રસાયણ, ધુમાડા ને ધડાકાથી જ પંકાય.

કેટલાંક સાવ ખુલ્લા અખાડા;

સરસ્વતી ઉઘાડી ધૂંજે, ભીમ-શકુનિ અથડાય.

‘શોરિ’

*

હે પ્રબુદ્ધ

હે પ્રબુદ્ધ,

ઋતુચારીઅક્ષાંશરેખાંશાનુસારીવૃક્ષપલ્લવ-

કુસુમરંગગંધવિશ્વમધ્યે

માત્ર

અહમ્ શાશ્વત છે.

તેને ઓગાળી

રસાયન ખનાવી

ધરતીમાં સિચીએ

તો

આભા પ્રકટે

ને

લોક ચરણ ચૂમે,

છતાં

જો શિખંડ સારો ન લાગે

કે ખાળક જેવી નિદ્રા ન આવે

કે ટપકતા નળ પર લત્તાપ્રહાર કરવાનું મન થાય

કે વ્યાખ્યાન કરવાની અદ્ભુત ઇચ્છા નાગે

તો

ક્રીડાનો અવતાર થયે છૂટકો,

ચાર કાવ્યો

(૧)

આવતી કાલે
અહીંયાં
શિવલિંગની
સ્મૃતિમાત્ર હશે.
અત્યારે
તો કે
એનું અસ્તિત્વ તો
ક્ષણે ક્ષણે
નદી સાથે જ વહી રહ્યું છે
પણ કોણ જાણે કેમ
નદી ય તો છેક કચાંથી
ચોતાની નિદ્રા ત્યાગી
એને લઈ જવા
આવી હશે!
મને
એટલી તો
ખબર પડી જ ગઈ છે
કે એણે રચેલા
આ અશ્રાવ્ય ગીતની પંક્તિઓ
કચારેય
સમજી નહીં શકાય.
આવતી કાલે
શિવલિંગ નદી ઘઈ ગયું હશે
અને

હું નદીને પ્રણામ કરી
પાછો વળીશ.

(૨)

તું સમુદ્ર તરફ નહીં
તારા તરફ જ
વહી રહી છે,
મને ખબર છે
તું નિરપેક્ષ છે
અને છતાંય હું તને ચાહું છું.
જે કિનારાને
તું સતત ભીંજવે છે—
હું ત્યાં જ બેઠો છું, ત્યાંથી જ
મેં
તારી અંજલિ ભરી
સૂર્યને અર્ધ્ય આપ્યો છે
કેમ કે
મારા હોઠ પર
ચોંટી ગયેલા રજકણોમાં
કંઈ તૃપ્તા ઈંગિત નથી
કેમ કે
મારે એમને
તારી બીનાશથી દૂર નથી કરવા
કેમકે
હું ઈચ્છુ છું કે મારો અવાજ
તારા પ્રવાહમાં સમયગાળાની

ધીરે ધીરે વહે

કેમ કે

હું અહીં

તારે માટે રચેલા એક એક કાવ્યને

અરકુટ સ્વરે ગાવા આગ્યો છું

કેમ કે

મને ખબર છે

તું નિરપેક્ષ છે

એટલા માટે જ

હું તને આહું છું.

(૩)

મેં ક્યારેય

પવિત્રતાનો દાવો કર્યો નથી, છતાંય

તમને તો

તમારી મલિનતા

મારામાં વહાવી દેવાનો સંતોષ છે.

તો પછી

તમારી મલિનતાને

ખારાશમાં વહાવી દેવા સિવાય

ખીનું શું કરી શકાય?

સાચું કહું છું, મારા મનમાં

તમે કહો છો એ સમુદ્રની

કોઈ કલ્પનાય નથી.

મારે તો ફરી એકવાર

પેલા ખડક નીચે

ચિર નિદ્રાથી આચ્છાદિત થવું છે.

હું ત્યાં નથી,

૭૨] મવિદ્યા • માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૬

અહીં નથી.

હું ત્યાં પણ નથી,

જ્યાં હું હતી.

હું

માત્ર ત્યાં જ છું.

(૪)

હવે

ઘેર જઈને

તને સતત વહેતી જોવાના થાકને

અંધકાર સાથે ઘૂંટી દઈ,

મારી આંખો મીંચી

મારી સાથે આવેલો

તારો આંખો આંખો અવાજ

હું

સાંભળીશ

પુનઃ પુનઃ

રાજેન્દ્રસિંહ રાયભટ્ટા

*

ખારી બહાર નજર પડતાં જ

ખીલીનું ઊંચું વૃક્ષ

આંખોમાં લીલવાઈ જાય છે

‘ખીલીપત્ર...’

હું વિચારું છું ત્યાં મહાદેવના મંદિરનો ઘંટારવ

બીલીના વૃક્ષને પાંદડે પાંદડે
સ્પર્શ કરતો શૂલી રહે છે

મહાદેવ!

શિવલિંગ ઉપર ધરેલાં

બીલીપત્રોની લીલાશ થાળામાં ઢોળાતી જાય છે
અને

પાછળ ઊભેલાં પાર્વતી તેને જોઈ રહે છે

પાર્વતી!

મુંબઈની શેરીમાં

કોઈ ઘરની ખાસીમાં ઊભેલી

લાચાર આંખે

એક એક માણસને પાર્વતી જોઈ રહે છે

મંદિરમાં,

શિવ સાથે પાર્વતીને

હું બીલીપત્ર ચડાવીને

મોટેથી ઘંટારવ કરી નમન કરું છું ત્યારે

બીલીપત્રનું લીલું લીલું અસ્તિત્વ

થાળામાં થઈને મંદિર બહાર

ટપક્યા કરે છે અને

શિવની પાછળ ઊભેલાં પાર્વતી

જોયાં જ કરે છે....જોયાં જ કરે છે....

જોયાં જ કરે છે....!

શિદ્ધિન્ થાનકા

*

ત્વષ્ટા-વાર્તિક

સૃષ્ટિના આદિકાળમાં

તેઓના અસ્તિત્વમાં

મૌનનું વર્ચસ્વ હતું.

કાલક્રમે

નવલગત શબ્દોએ

પ્રાંજલ મૌનને હાક્યું,

તે પછી તેઓએ

શબ્દન મૌન જન્મે

તેવી કામના કરી.

તેઓએ યજ્ઞ કર્યો,

તેઓએ પ્રાર્થના કરી,

પરંતુ અશુદ્ધ હવા

તેઓના સ્વરાધાત,

પરિણામે

તેઓની ઉપલબ્ધિ હતી

શબ્દન મૌનને બદલે

મૌનન શબ્દોની જ.

હવે

તેઓ યત્નાન્વિત છે

પુનર્યજ્ઞ માટે,

કિન્તુ

હજી તેઓના સ્વરાધાત

એના એ જ છે,—

પરમાત્મા તેઓને સદ્સ્વરાધાત આપે.

શિશુકાવ્યો

[આંતરરાષ્ટ્રિય બાલવર્ષ નિમિત્તે આ વર્ષ દરમિયાન ‘કવિદોષ’ના પ્રત્યેક અંકમાં શિશુકાવ્યો પ્રકટ કરવાનો મનસૂબો રાખ્યો છે. આ વિભાગમાં બેડકણાં નહિ, પરંતુ શિશુચિત્તની ભાવચ્છવિ અને કલ્પનાદષ્ટિને કાવ્યકોટિએ પહોંચાડતી રચનાઓ અપાશે. પ્રત્યેક અંકમાંના ઉત્તમ શિશુકાવ્યને રૂપિયા ત્રીસનું ડૉ. ચંદ્રશેખર ઠક્કર પારિતોષિક પણ આપવામાં આવશે. કવિમિત્રોને પોતાનાં ઉત્તમ અપ્રકટ શિશુકાવ્યો મોકલી આપવા નિમંત્રણ છે. -તંત્રી]

હાથી અને ગર્દભ/દીનાનાથ વ્યાસ

એક ગધેડું આવી ઊભું ચહાની હોટલ પાસે,
ચહાના કૂચા ખાય મઝાથી કેફ ચડે દિમાગે.

બાવાજી હાથીને લઈને જાયે ઊભી બજારે,
ચહાનો કેફ ચડ્યો ગર્દભને, ગયો હાથીની સામે.

‘રામ રામજી, હાથી ભૈયા, દોસ્તી આપણ કરીએ,
ચાલો આપણ સાથે સાથે ઊભી બજારે ફરીએ.’

કુંભાર આવ્યો દંડો લઈને પકડ્યા લાંબા કાન,
બેઠો ઉપર સવાર થઈને, આવી ગૈ ત્યાં સાન.

મુંઢ કરીને ઊંચી હાથી કહે, ‘આવજો ભૈયા!
વૌઠાના મેળામાં મળશું કુંભાર કેરા છેયા!’

હાથીભાઈ નો હુગો / રમેશ પારેખ

હાથીભાઈ હુગો હુલાવવા બેઠા
એને હુગો હુલાવતાં ન આવડે
હાથીભાઈ રડતાં રડતાં બેઠા
એને હુગો હુલાવતાં ન આવડે

વાઘભાઈ આવ્યા : ભુર્ર્ર્ર ભુર્ર્ર્ર ભુર્ર્ર્ર

વાઘભાઈ બોલ્યા કે, રડ નહીં આવ
હું તારો હુગો હુલાવી દઉં, લાવ
વાઘભાઈ હુગો હુલાવવા બેઠા
એને હુગો હુલાવતાં ન આવડે

સિંહભાઈ આવ્યા : ધુર્ર્ર્ર ધુર્ર્ર્ર ધુર્ર્ર્ર

સિંહભાઈ બોલ્યા કે, રડ નહીં આવ
હું તારો હુગો હુલાવી દઉં, લાવ
સિંહભાઈ હુગો હુલાવવા બેઠા
એને હુગો હુલાવતાં ન આવડે

નીરજભાઈ આવ્યા : ઘળળ ઘળળ ઘળળ

નીરજભાઈ બોલ્યા કે, રડ નહીં આવ
હું તારો હુગો હુલાવી દઉં, લાવ
નીરજભાઈ હુગો હુલાવવા બેઠા
એને હુગો હુલાવતાં..... આવડે

અનુવાદ

ઉડિયા કાવ્યો/રાજેન્દ્ર શાહ

(૧)

તીર અને સમુદ્ર

રેતીઘરની રમણા

છીપ...માત્ર છીપની ચિત્રણા.

મોનં જે સ્થળે આવીને પછાડ ખાય છે

થાય મારે છે...

હાસ્યની છાંજે કેટલાંક નાનાં બાળ... અને

રેતીનાં ઘર ભંગાય છે

ને વળી બંધાય છે!

હલદી તેજને જીર્ણ સઢ

નીલ સમુદ્રની નૌકા

ગાવુ-વનના જલનિધિ કંઠારે

સવારથી જ

નિશ્ચિત પડી રહી છે.

સન્મુખ આવે છે એક લહર

તેની પાછળ એક ખીલ

બળી એક

બળી ખીલ...

ફરથી કોઈ એકનું રેતાય છે હાસ્ય.

સંભવતઃ

મોનંને ઝીલવા જતાં

હાથમાં આવી છે વેળુ..

કંડકડતી પાંખને પ્રસ્તાર

અમારા માથા પર થઈને

તીર વેગે ઊડી ગયું

એક ધવલ બગ.

(૨)

ખોઈને પામવું

આજ રાત્રે

કુંજ સમુદ્ર અને ઉદાસ કંઠાર વચ્ચે

જામ્યો તુમુલ સંઘર્ષ.

કાંઈ ને કાંઈ તો ગુમાવ્યું બન્નેએ.

કંઠારની કંઠમાક્ત વેળુ તણાઈ ગઈ.

સમુદ્રે વમન કર્યું

કંઈક સામુદ્રિક ઘાસપાંદો ને કંઈક શુક્તિસમ કીટ.

કાલે સવારે ફરીથી સૂર્ય ઊગશે

આલિંગન કરી રેતાળભૂમિને દેશે નિજ ઉજ્જ્વલતા.

કરશે સંવનન, કરશે પ્રાણને ચંચલ.

મત્સ્યજીવી પંખીવૃંદ આનંદની કિલકારી કરતાં

શિકારને પીછો કરી

જ્યારે સમુદ્રના અથાગ જલમાં ડૂબકી દેશે

ત્યારે

તરલ કોમલ તરંગાવલિ

વિસ્તીર્ણ આ તીરપ્રદેશ પર

કરશે આવનજાવન.

જ્યાં ગત રાત્રિએ
એકફલ્લય થતાં થતાં
બન્ને થયાં હતાં પૂર્ણતઃ છિન્ન.

(૩)
કબરસ્તાનમાં

માત્ર ધૂળ અને ઘાસ

મારા

પગ નીચે !

હું તો શોધું છું એક નામ

આ પુરાણી

કબર કબરે

બધું ય ભુલાઈ ગયું છે

બધું ય નષ્ટ થયું છે

દીર્ઘ કાલના વહને.

નિદ્રાલીન થયું છે નામ

છાયા સમું થયું છે અગોચર

માટીમાં મળી ગયું છે.

રહી છે માત્ર ધૂળ

અને

ધૂસર એવા પાણી

એ જ ધૂળની છે મારી યોજ

(૪)

વૃષ્ટિ અને સમુદ્ર

સુનીલ સમુદ્ર

નારિકેળની સુદીર્ઘ છાયા

અને વૃષ્ટિ

બાણે મેઘશ્રેણીનાં ચંદ્ર જહાજ

કિનારે આવી લાગે છે.

ઝરે છે જલધારા

સંખ્યાતીત ગિંદુ

ફેન

તરંગનાં યાત્રી

વૃષ્ટિનો ધવલ સઠ

ખૂલી ગયો છે

નારિકેળ-પત્રના પવને

તિરોહિતા છે સમુદ્ર

નારિયેળ વૃક્ષ

અને વૃષ્ટિ

વૃષ્ટિની જ ભીતર

(સુખતા પ્રિયંવદાનાં કાવ્યોનો અનુવાદ)

આસ્વાદ

પ્રસાદ પ્રહસન

તીર્થોત્તમ

ભગ્યો તીર્થે તીર્થે ધરી હિર મનીષા દરશની
પુરી, કાશી, કાંચી, અવધ, મથુરા ને અવર સૌ
ભગ્યો યાત્રાધામો, અડસઠ જલે રનાન કરિયાં;
વળી સાથે લાવ્યો વિમલ ઘટ ગંગોદક ભરી.
છતાં રે ના લાધ્યું પ્રભુ! પુનિત એકે તીરથ, જ્યાં
શકે મારી છીપી ચરમ મનીષા તું-દરશની!
અને એવા ઝાઝા દિન વહી ગયા શોધન મહી,
વહ્યા એથી ઝાઝા સતત ઘટમાળે જીવનની!

અમે ખે સાંજુકાં સહજ મઠી-ઓટ નિત પઠે
વળ્યાંતાં વાતોએ, નયન નમણાં ને સખી તણાં
દળ્યાંતાં વાતસલ્યે, મુદુલ નવળતા કલી પરે-
બૂકી, ઢાંકી જેને અરધપરધા પાલવ થઈ
છિછે પિવાડી અનગળ રહી અમૃતઝરા!
મને એ ચક્ષુમાં પ્રભુ! જગતતીર્થોત્તમ મળ્યું.

પાલમુકુન્દ દવે

મનવ ઈશ્વરની શોધ અનાદિકાળથી કરતો આવ્યો
છે. ઈશ્વરની શોધમાં તે અનેક તીર્થો ખૂંદી વળે છે,
વ્રત-ઉપવાસ કરે છે, ભક્તિ કરે છે, દાન કરે છે,
સેવા કરે છે. આ બધું કર્યા પછી પણ ઈશ્વર મળે છે ખરે?
એનું દર્શન થાય છે ક્યાં? થાય છે? ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર
કેટલાક ભક્તોને થયો છે એમ કહેવાય છે. જુદા
જુદા ભક્તોને જુદા જુદા અનુભવ થાય છે. ઈશ્વર-
દર્શનની તીવ્ર ઉત્કંઠા રાખનાર સાચા ભક્તને એક યા
ખીજ સ્વરૂપે ઈશ્વરનું દર્શન થાય છે. મહત્ત્વની વાત
તો છે ઉત્કટ અભીષેક હોવાની. તે હશે તો કોઈને
કોઈ રૂપે ક્યાંક તો પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થશે જ.

આપણા કવિને પણ પ્રભુદર્શનની મનીષા છે. માત્ર

સાધારણ ઇચ્છા નથી, મહેચ્છા છે. અને તેને ફળીભૂત
કરવા તેઓ શું કરે છે? જે બધાં કરે છે તે જ.
બધાનું જોઈને કવિ પણ પ્રભુદર્શન માટે બધાં તીર્થો
ફરી વળે છે. જગન્નાથપુરી, કાશી, કાંચી, અયોધ્યા,
મથુરા જેવાં મુખ્ય મુખ્ય યાત્રાધામો તથા તે સિવાયના
પણ સઘળાં યાત્રાધામો તેઓ ખૂંદી વળે છે. પવિત્ર
ગણ્યાતાં બધાં જ નદી-નાળાંમાં રનાન કરે છે અને
પરમપાવની ગંગાનદીનું પવિત્ર જલ તો વળી પાત્ર ભરીને
સાથે ઘરે પણ લાવે છે. આ બધું કર્યું—

છતાં રે ના લાધ્યું પ્રભુ! પુનિત એકે તીરથ, જ્યાં
શકે મારી છીપી ચરમ મનીષા તું-દરશની!

કવિનો ઇચ્છા માત્ર મંદિરમાં પ્રભુની મૂર્તિના
દર્શન કરવાની નથી. તેમને તો પ્રભુના પ્રત્યક્ષ દર્શન
કરવા છે. આવી ચરમ મનીષા બાહ્યાંબર ને દંભથી
ખદબદતાં કહેવાતાં તીર્થયાત્રામાં કદી પૂર્ણ થાય ખરી?
પણ કવિ શ્રદ્ધાળુ છે. પોતાની શોધ ચાલુ રાખે છે.
અનિશ્ચિત અદ્યપકાલીન આયુષ્યના અસંખ્ય દિવસો
ઈશ્વરની શોધમાં જ વ્યતીત થયા. અને તેથી પણ
વધુ દિવસો તો જીવનની સનાતન ઘટમાળમાં જ
વહી ગયા. જીવનમાં ક્યારેક ક્યારેક એવા અનુભવો
થાય છે જ્યારે વ્યક્તિનું આત્મંતર હચમચી ઊઠે છે.
આવા પ્રસંગે તેને પ્રભુમિલનની લગની લાગે છે. થોડો
સમય તે આ ભાવસ્થિતિમાં રહે છે. પછી પાછો તે
સંસારની સહજ ઘટમાળમાં ગરકાવ થઈ જાય છે.
આનું કારણ એ છે કે પ્રભુપ્રાપ્તિનો માર્ગ પ્રવંચ છે
અને શરૂઆતમાં લાગે છે તેટલો સરળ તો નથી જ.

છતાં સાચી શોધ ક્યારેક તો સફળ થાય છે જ.

કઠિન કાર્યમાં કસોટી તો થવાની જ, પણ સાચી લગ્નની અને પુરુષાર્થ હોય ત્યાંથી પ્રાપ્તિ છટકી શકતી નથી જ. કવિની હરિદર્શનની તૃષ્ણા પણ તૃપ્ત થાય છે. એક સાંજે તેઓ તેમની પત્ની સાથે ઘરના ઓટલે રોજની જેમ જ વાતે વળ્યા છે. પત્નીના ખોળામાં છે સંસારમાં નવી નવી જ આવેલી માસુમ પુત્રી. પત્ની એક બાજુ પિયુ સાથે પ્રયુગગોષ્ઠિ કરે છે તો બીજી બાજુ પુત્રી પર વાતસલ્યનું અમી વર્ણવે છે. પાલવથી બાળકોને અડધીપડધી ઢાંકીને તે પવપાન કરાવી રહી છે. એવામાં કવિની નજર સખીની આંખોપર જાય છે અને ત્યાં તો આર્કિમિડિડના 'યુરેકા, યુરેકા' જેવા આનંદોદ્ગાર કવિના મુખમાંથી સરી પડે છે—

મને એ ચક્ષુમાં પ્રભુ! જગતતીર્થોત્તમ મળ્યું.

કવિની શોધ પૂરી થાય છે. તેમને જે કાશી, મથુરા, અયોધ્યા વગેરે તીર્થોમાં કે ગંગા-યમુના જેવી નદીઓનાં સ્નાનથી નહીં મળ્યું તે અહીં સહજ રીતે જ પત્નીની આંખોમાં મળે છે. કોઈને અહીં એવો પ્રશ્ન થાય કે કવિએ શું પત્નીની આંખો આજે પહેલી વાર તો નથી દેખી. અગાઉ અસંખ્યવાર કવિએ પત્નીની આંખો જોઈ હશે. અરે, ક્યારેક તો કલાકો-સુધી આંખોમાં આંખો પરાંવી ખેંસી પણ રહ્યા હશે! પરંતુ આજનો અતુલ્ય એ વિશેષ પ્રકારનો છે. અગાઉ કવિને જે આંખોનો પરિચય હતો તે આકર્ષક, મોહક માદક આંખોનો, પત્નીની-પ્રિયતમાની આંખોનો પરિચય હતો. આજે કવિ જે જુએ છે તે પત્નીની આંખો કેવી છે? પુત્રીપર વાતસલ્ય વરસાવતી માતાની આંખો. એ આંખોમાં સાચો નિષ્કપટ નિર્બાળ પ્રેમ છે. ન્યાં આવો પ્રેમ છે ત્યાં જ જગતનું સર્વોત્તમ તીર્થ છે અને એ પ્રેમ એ જ પ્રભુ છે. આ સંદર્ભમાં,

Love is God એમ જે કહેવાયું છે તે યથાર્થ જણાશે.

આવા ગહન ગભીર ઉદાત્ત ભાવની અભિવ્યક્તિ માટે તેને અતુરૂપ એવા સૌન્દર્ય પ્રકારની તથા શિખરિણી હંદની પસંદગીમાં તો બાલમુકુન્દના કવિત્વનો સ્પર્શ અનુભવાય છે જ, પણ વિશેષ દાદ માગી લે છે કવિની શબ્દપસંદગી. એક સાચ્યા કવિમાં હોય તેવી સૂક્ષ્મ શબ્દસૂઝ તેમનામાં છે. 'તીર્થ', 'વિમલઘટ', 'ગંગોદક', 'મનીષા', 'મૃદુલ', 'ચક્ષુ', 'તીર્થોત્તમ', 'અમૃત', 'નવગતા' જેવા તત્સમ, 'દરશ', 'તોરણ', 'સાંજુકા', 'નિત' જેવા તદ્દલવ 'ઝાઝા', 'પડે', 'મઢી' જેવા દેશ્ય શબ્દોનું એવું સુંદર સંયોજન કવિએ કર્યું છે કે તે બધાંને અલગ અલગ તારવવા પણ મુશ્કેલ છે. 'સાંજુકા', 'પડે' જેવા શબ્દોનું ભાવસૌહર્ય ખરેખર અદ્ભુત છે!

અષ્ટકમાં પ્રભુદર્શનની મનીષા અને તે પૂર્ણ કરવા કવિએ કરેલા પ્રયાસોનું સવિગત વર્ણન આવે છે. તીર્થોનાં નામ વગેરે સાથેના વર્ણન દ્વારા કવિએ ઢેટલી બધી શોધ કરી છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. પદ્યમાં સૌન્દર્ય માટે અનિવાર્ય એવો ભાવ પલટો, વળાંક આવે છે. પૂર્વાર્ધમાં જે ઝંખના વ્યક્ત કરી તે કેવી રીતે સંતોષાય છે તે ઉત્તરાર્ધમાં સુયોગ્ય રીતે કવિએ દર્શાવ્યું છે.

કવિને ગાવો છે માતૃત્વનો મહિમા. પણ તેમન કુશળતા જુઓ. શરૂઆતની આઠ પંક્તિઓ સુધી તે તેની ગંધ સરખી પણ આવવા દે છે? પ્રભુદર્શનની મનીષા અને તે પૂર્ણ કરવા તીર્થોની કરેલી યાત્રાના વર્ણનમાં જ અષ્ટક તો પૂરું થાય છે. અને પદ્યનો પ્રારંભ જુઓ—

અમે બે સાંજુકાં સહજ મઢીઓટ નિત પડે

કવિલોક • માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૬ ૭૬

વળ્યાં'તાં વાતોએ—

અહીં તો પતિપત્નીના પ્રસન્નમધુર દામ્પત્યની વાત છે. આ પંક્તિમાં આવતો 'સહજ' શબ્દ સામાન્ય લાગતો હોવા છતાં મહત્ત્વપૂર્ણ છે. કવિએ કાવ્યમાં સન્નર્યો તો છે મોટો ચમત્કાર, પણ સહજરીતે, જરાયે આડંબર વિના. એક ભાવ પરથી ખીખ ભાવ પર કવિ આસાનીથી, સહજ રીતે જ સરકી જાય છે.

ઉપરોક્ત પંક્તિના દાંપત્યના નિર્દેશ પછી સાહજિકતાથી જ કવિ દામ્પત્યપ્રેમના જ આનુપંગિક અપત્યરત્ન પર આવી તેમના લક્ષિત ભાવ માતૃત્વને લવ્ય અંજલિ અર્પી રહે છે. અષ્ટક પછી ભાવપલટો અને અંતમાં સહજ ચોટ સાધીને સૌનેટના સાહિત્યસ્વરૂપની અપેક્ષાને અને એક નમૂનેદાર કાવ્ય સર્જને કવિતાચાહકોની અપેક્ષાને પણ બાલમુકુન્દ દેવે સુપેરે સંતોષે છે. □

નવું લવાજમ

- * આપતું લવાજમ જો પૂરું થઈ ગયું હોય તો સત્વરે મોકલી આપશો, જેથી આપની વરસોવરસની 'કવિલોક'ની ફાઈલ અટૂટ રહે.
- * 'કવિલોક'ની આજીવન સભ્યપદ યોજનામાં પુસ્તકાલયો અને શિક્ષણ-સંસ્થાઓ પણ રૂપિયા સો ભરી આજીવન સભ્ય બની શકે છે.

દ્વિજ-દશાબ્દી

'કવિલોક'નું કાર્યાલય મુંબઈથી અમદાવાદ આવ્યાને નવ વર્ષ પૂરાં થઈ દશમું વર્ષ ચાલે છે. નવા કલેવરે 'કવિલોક' પ્રકટ થવા લાગ્યું તે દ્વિજત્વની આ દશાબ્દી નિમિત્તે 'કવિલોક'નો વિશિષ્ટ અંક પ્રસિદ્ધ થશે અને અન્ય કાર્યક્રમો પણ યોજાશે. વિગતો આવતા અંકે જાહેર કરીશું.

દયારામ સંદર્ભસૂચિ

સંપા. પી. વેંગર

[જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૮ અંકના અનુસંધાને]

લક્ષ્મીવિધાન. ચ-૧૧ લા.૫

લગવદ્વયરૂપના શૃંગારનું વર્ણન. ચ-૭ લા.૪.

લગવદ્વગીતા (પ્રાકૃતભાષા-પદ્યબંધ). ચ-૧૫.

લગવદ્વગીતા માહાત્મ્ય. ચ-૧૬.

પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમા. પુ.૯ અંક ૧ ઇ.સ. ૧૮૯૪

પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમા. અંક ૧ ઇ.સ. ૧૮૮૪ અને

અંક ૩ ઇ.સ. ૧૮૮૬.

હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા સંપા. દયારામકૃત લગ-
વદ્વગીતા રહસ્ય. અ'વાદ, આર્યોદય પ્રેસ પ્ર.આ.
૧૮૯૪ પૃ ૫૮.

લગવદ્વાચનની છ લાવણી. ચ-૭ લા.૩.

લગવન્નામાવળી. ચ-૯. ચ-૧૬. ચ-૨૬. ચ-૩૪.

લાગવનની અતિસૂક્ષ્મ અનુક્રમણિકા. ચ-૭ લા.૩

લાગવતાનુક્રમણિકા. ચ ૧૫. ચ-૩૨.

મનપ્રબોધ (કલ્પો). ચ-૧૧ લા ૩. ચ-૧૬. ચ-૩૪.

મનમતિસંવાદ. ચ-૩ લા.૪. ચ-૧૧ લા.૩

પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમા. અંક ૩ ઇ.સ. ૧૮૮૬.

માધવરામ વ્યાસ અને દયારામ વચ્ચે પત્ર-વ્યવહાર.

ચ-૧૦ લા. ૩. 'પ્રખ્યાંધુ' ડિસે. ૧૯૧૧ના અંકમાં

કેશવરામ હ. દુવે પ્રગટ કરેલો.

માનલીલાનો ગરબો. ચ-૭ લા.૩

મીરાંચરિત્ર. ચ-૩ લા.૧. ચ-૪. ચ-૭ લા.૨. ચ-૯.

ચ-૧૧ લા ૪. ચ-૨૬. ચ-૩૪.

મુરલીલીલા. ચ-૩૩.

મૂર્ખલક્ષણાવલિ. ચ-૩૩.

મોહિનીરૂપનો ગરબો. ચ-૯. ચ-૧૧ લા.૩. ચ-૧૬.

ચ-૨૬. ચ-૩૪.

યમુનાજીની સ્તુતિ (સ્તોત્ર) (મજ). ચ-૧૧ લા.૩.

પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમા. પુ.૫ અંક ૪ ઇ.સ. ૧૮૮૯.

રસિકરંજન (મજ). ચ-૧૭.

રસિકવલ્લભ. ચ-૧૧ લા.૨. ચ-૩૧

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી સંપા. કવિના હરતાક્ષરની

પ્રતને આધારે. અ'વાદ, ગૂર્જર. પ્ર.આ. ૧૯૬૧

પૃ.૨૭+૨૦૪. (હસિત બૂચ-અવ. ગુજ. સા.સભા

કાર્યવહી ૧૯૬૧ (પ્ર.આ. ૧૯૬૩) પૃ.૨૪).

કે. કા. શાસ્ત્રી-રસિકવલ્લભ: એક અધ્યયન.

અ'વાદ, ગૂર્જર. પ્ર.આ. ૧૯૬૨ પૃ ૮+૧૦૪.

જોડાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ સંપા. અ'વાદ, ગુજરાત

વિદ્યાસભા. પ્ર.આ. ૧૯૩૩ પૃ.૧૧+૧૫૬+૧૦૪

(જીવનચરિત્ર પૃ ૧-૨૩).

નરોત્તમ વાળંદ-કવિ દયારામકૃત 'રસિકવલ્લભ'.

'ગૂર્જર ભારતી' સપ્ટે. નવે.' ૭૭ પૃ. ૩૧-૫.

રસિયાજીના મહિના. ચ-૭ લા.૧. ચ-૯. ચ-૧૧

લા ૩. ચ-૧૬. ચ-૨૬.

રાધા અષ્ટોતર શતનામ. ચ-૧૧ લા ૩. ચ-૩૧. પ્રાચીન

કાવ્ય ત્રૈમા. પુ.૫ અંક ૪ ઇ.સ. ૧૮૮૯.

રાધિકાજીના શમળાનું ધોળ. ચ-૭ લા.૩. ચ-૯. ચ-૧૧

લા.૪. ચ-૧૬. ચ-૨૬.

રાધિકાનાં વખાણુ. ચ-૧૬. ચ-૨૦. ચ-૨૬.

રાધિકાનો વેવાખેલ. ચ-૧૬.

રાધિકા પોતાની માતાને કહે છે. ચ-૧૬.

રાધિકા-વિરહના દાદશમાસ. પ્રા.કા. ત્રૈમા. પુ ૪ અંક ૨

ઇ.સ. ૧૮૮૯.

રાસ-પંચાધ્યાયીનો ગરબો. ચ-૭ લા.૧ પ્રા.કા. ત્રૈમા.

પુ.૪ અંક ૧ ઇ.સ. ૧૮૮૮.

રાસલીલા. ચ-૧૧ લા.૪. ચ-૧૬. ચ-૨૬.

રૂકિમણીવિવાહ. ચ-૭ લા.૨. ચ-૯. ચ-૧૧ લા.૪.

ચ-૧૬. ચ-૨૬.

રૂકિમણીસીમંત. ચ-૧૧ લા.૪. ચ-૩૧.

રૂપલીલા. ચ-૩૩

લાવની (હિન્દી). ચ-૧૬.

સોચન મનનો ઝગડો. ચ-૧૬.

વલ્લભ અણેતર શતનામ. ચ-૧૧ લા.૩. ચ-૩૧.

વલ્લભનામધ્વનિ ચ-૭ લા.૪.

વલ્લભનો પરિવાર ચ-૧૧ લા.૩. ચ-૧૬. ચ-૩૪.

વસ્તુવૃંદ દીપિકા (પ્રજ). ચ-૧૬.

વહાલાજીના મહિના. ચ-૭ લા.૪. ચ-૧૧ લા.૪.

ચ-૧૬. ચ-૨૬.

વિશ્વવિલાસ (પ્રજ). ચ-૧૧ લા.૫.

વિકૃત અણેતર શતનામ. ચ-૧૧ લા.૩. ચ ૩૧.

વિનય બ્રજીસી. ચ-૭ લા.૪. ચ-૧૧ લા.૩ અને ૬.

‘શુદ્ધાદૈત અને ભક્તિમાર્ગ’ વર્ષ ૧૨ ભાદ્રપદ
૧૯૯૩ અંક ૬.

વિધુરવામીની પરચરી (પ્રજ). ચ-૧૧ લા.૬

વૃત્તાસુરનું આખ્યાન. ચ-૭ લા.૧

વૃંદાવનવિલાસ (પ્રજ). ચ-૧૧ લા.૬. ચ-૧૬.

પ્રજલકત અણેતર શતનામ. ચ-૧૧ લા.૩. ચ-૩૧.

પ્રજમહિમાનો ગરબો. ચ-૧૧ લા.૩. ચ-૩૩.

પ્રેહવિલાપનો ગરબો. ચ-૭ લા.૨. ચ-૧૬.

શિક્ષા. ચ-૩ લા.૪. ચ-૪.

પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમા. પુ.૫ અંક ૪ ઇ.સ. ૧૮૮૯

શૃંગારરસનાં પદાદિ. ચ-૪, ચ-૭ લા. ૨ અને ૩, ચ-૧૭.

શેયશાયીજીનું ધોળ. ચ-૩ લા.૪. ચ-૧૧ લા.૩. ચ-

૧૬. ચ-૩૪.

શ્રીનાથજીના સ્વરૂપનું ધોળ. ચ-૭ લા.૩.

શ્રીનાથજીનું વર્ણન. ચ-૧૬.

ષડ્ગોત્રનું વર્ણન. ચ-૩ લા.૧. ચ-૧૧ લા.૫. ચ-૧૭.

પ્રા.કા. ત્રૈમા. અંક ૩ ઇ.સ. ૧૮૮૬ પૃ.૧૬+૫૬.

સતસૈયા (પ્રજ). ચ-૧૧.

અંબાશંકર નાગર સંપ્રા. દ્વારામ સનસર્પ(કટીક).

અલ્લાપાદ, સાહિત્ય ભવન પ્ર.આ. ૧૯૬૮ પૃ.૬+

૩૧૮.

સત્યભામાનો વિવાહ. ચ-૭ લા.૨. ચ-૯. ચ-૧૬.

ચ-૨૬.

સમરયાઓ ચ-૩ લા.૪. ચ-૧૦ લા.૩. ચ-૩૧, ૩૨,

૩૩.

સંપ્રદાયસાર (પ્રજ.) ચ-૧૧ લા.૧

સાખી દુહા (પ્રજ.) ચ-૧૫.

સાતવાર અને માનચરિત્રનો ગરબો ચ-૭ લા.૨

ચ-૧૧ લા.૪.

સારશિક્ષા. ચ-૧૧ લા.૬

સારાવલી ચ-૧૫. ચ-૧૫અ ચ-૩૩.

સાસુવહુની લડાઈ. ચ-૧૬

સિદ્ધાંતસાર. (પ્રજ અને ગુજ). ચ-૧૧ લા.૫-૬.

સૂક્ષ્મ દશમલીલા. ચ-૭ લા.૩

સોળ તિથિયો-હીરાવેધ. ચ-૭ લા.૨

હનુમાન-ગરુડ સંવાદ. ચ-૪. ચ ૭ લા.૨. ચ-૯.

ચ-૧૬. ચ-૩૪.

હરિદાસ મણિમાલા (પ્રજ). ચ-૧૧ લા.૬. ચ-૧૬.

હરિભક્ત ચંદ્રિકા.

પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમા. પુ.૪ અંક ૧ ઇ.સ. ૧૮૮૮.

હરિભક્ત રત્નમાલા. ચ-૭ લા.૪.

હરિહરોદિ સ્વરૂપ તારતમ્ય. ચ-૧૧ લા.૫.

હિંડોળો. ચ-૭ લા.૩.

હોરી (પ્રજ). ચ-૧૬

(ક્રમશઃ)

પરિચય

શ્રી કિશોરસિંહ (હુંદુલ) સોલંકીનો જન્મ ૧૯૪૯ના એપ્રિલની ૧લી તારીખે જનાસકાંઠા જિલ્લાના મગરવાડા ગામમાં થયો છે. એચ. ડી. આર્ટ્સ કૉલેજ, અમદાવાદમાંથી ગુજરાતી વિષય સાથે બી. એ. અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાલવનમાંથી એ જ વિષય સાથે એમ. એ. થઈ હાલ મહુધાની આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કૉલેજમાં ગુજરાતીના વ્યાખ્યાતા છે. એમનાં કાવ્યો ગુજરાતી ભાષાના પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં અવરતવાર પ્રકટ થાય છે. આ ઉપરાંત એમની બે લઘુ નવલો પણ પ્રકાશિત થયેલી છે. પ્રવાસ, નાટક અને રાજકારણમાં એમને સવિશેષ રસ છે. અત્યારે તેઓ ગુજરાતી વિષયમાં પીએચ. ડી. માટે મહાનિબંધની તૈયારી કરી રહ્યા છે.

(સરદાર પોળ, મહુધા-૩૮૭ ૩૩૫, જિ. ખેડા)

શ્રી કિશોર (ફકીરભાઈ) મોદીનો જન્મ ૧૯૫૦ના ઑક્ટોબરની ૨૩મી તારીખે સુરત જિલ્લાના કનસાડ ગામે થયો છે. ૧૯૬૩માં બી. એસસી. આનર્સની ઉપાધિ મેળવી, ૧૯૬૫માં સુરતની સર પી. ટી. સાર્વજનિક કૉલેજ આફ સાયન્સમાંથી એમ. એસસી.ની ઉપાધિ પ્રથમ વર્ગમાં પ્રાપ્ત કરી છે. કારકિર્દીને આરંભ એમણે ખંભાતની વિજ્ઞાન કૉલેજમાં ખંડ સમયના નિર્દેશક તરીકે કરી, રસાયણશાસ્ત્રમાં સંશોધન નિબંધ તૈયાર કર્યો અને ૧૯૬૯માં પીએચ. ડી.ની ઉપાધિ પણ મેળવી. વડોદરા ખાતે સારાભાઈ રિસર્ચ સેન્ટરમાં સંશોધન અધિકારી તરીકે સાત વર્ષ સેવાઓ આપ્યા પછી હાલ એ જ નગરમાં યુનિવર્સલ ડાયરેક્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડમાં સંશોધન અધિકારી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. મિત્રોના સહકારથી 'રચના' નામક અનિયતકાલિક લઘુ કવિતા-સામયિક પણ પ્રકટ કરે છે. મિત્રના સહયોગમાં એમણે વિજ્ઞાનીઓની ચરિત્રરેખાઓ આપતી 'વિજ્ઞાનની વિમૂર્તિઓ' નામક પાંચ પુસ્તિકાઓ પણ પ્રકટ કરી છે.

(એ/૭, જેનિતા એપાર્ટમેન્ટ્સ, વડોવાડો, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭)

શ્રી પ્રફુલ્લ (શાંતિલાલ) પંડ્યા નો જન્મ ૧૯૫૬ના જૂનની ૧૫મી તારીખે અમરેલી જિલ્લાના કોટડી ગામે થયો છે. અર્થશાસ્ત્રનો વિષય લઈ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બી. એ.ની ઉપાધિ મેળવ્યા પછી ગુજરાતીનો વિષય લઈ એમ. એ. માટે તૈયારી કરી રહ્યા છે. મુંબઈના દૈનિક 'જનશક્તિ'માં જોડાઈ પત્રકાર તનીકેતી વ્યાવસાયિક કારકિર્દીને આરંભ કરી હાલ મુંબઈમાં જન્મભૂમિ જૂથના 'વ્યાપાર' પત્રના તંત્રી-વિભાગમાં કામગીરી બજાવે છે. કવિતા ઉપરાંત એમને રંગભૂમિ, સંગીત, ક્રિકેટ અને અધ્યાત્મમાં પણ ઊંડો રસ છે.

(C/O. તંત્રીવિભાગ 'વ્યાપાર', જન્મભૂમિ ભવન, ઘોઘા સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૧)

કવિતાવૃત્ત

- ૦ સાહિત્ય અકાદમી તરફથી માર્ચ મહિનાની આખરમાં ત્રણ દિવસ માટે ભારતની પશ્ચિમ વિભાગની માર લાષાઓ-મરાઠી, ગુજરાતી, સિંધી અને કોકણી-માટે મુખર્ષમાં કાવ્યરચના શિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ શિબિરનું સંચાલન રાજેન્દ્ર શાહે કર્યું હતું. અને નિમંત્રિત ગુજરાતી કવિઓ હતા સર્વશ્રી રમેશ જાની, શ્યામ સાધુ, જયેન્દ્ર શેખડીવાળા, મંગળ રાઠોડ અને મહેશ શાહ. આ પ્રવૃત્તિનો સવિગત અહેવાલ અને કાવ્યો આગામી અંકમાં.
- મહાકવિ ન્હાનાલાલ સ્મારક ટ્રસ્ટનું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન ડૉ. રમણલાલ જોશીએ 'નાનાલાલની વૃત્તબદ્ધ કવિતા' પર માર્ચ મહિનાની ૨૯મીના રોજ અમદાવાદમાં આપ્યું હતું.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અમૃત મહોત્સવના એક ભાગરૂપે ૮-૪-૧૯૭૯ના રોજ અમદાવાદના દિનેશ હોલમાં રાજેન્દ્ર શાહ અને બાલમુકુન્દ દવેની કવિતાના આસ્વાદ, પઠન અને ગાનનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. બન્ને કવિજનોએ પોતાની રચનાનું પઠન કર્યું હતું. શ્રી ચન્દ્રકાન્ત શેઠે રાજેન્દ્ર શાહ અને શ્રી ધીરુ પરીખે બાલમુકુન્દ દવે વિષે આસ્વાદમૂલક વક્તવ્યો રજૂ કર્યા હતાં. શ્રુતિમંડળે બન્ને કવિઓની રચનાઓનું ગાન કર્યું હતું.
- ૧૯૭૮નું કવિવર ન્હાનાલાલ પારિતોષિક શ્રી જયન્ત પાઠકના કાવ્યસંગ્રહ 'અનુનય'ને એનાયત થયું છે.

સાહ્યાર સ્વીકાર

- પિયા બિન • નાથાલાલ દવે • વિકેતા • ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, કાચું પૂઠું, પૃ. ૯૮, રૂ. ૬
- હાલો ભેરુ ! ગામડે • લેખક-વિકેતા ઉપર મુજબ • કાચું પૂઠું, પૃ. ૪૮, રૂ. ૩
- કેસરિયા ટશરનું આકાશ • મધુકાન્ત કલ્પિત • નવોદિત લેખક સહકારી પ્રકાશક, ૨૫૩/૧, હોળી ચકલા, ગોમતીપુર, અમદાવાદ-૨૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮૮, રૂ. ૫-૫૦
- અનામત • કિરમત કુરૈશી • સુમન પ્રકાશન, ૮૬, કામર ગલી, મુંબઈ-૯ કાચું પૂઠું, પૃ. ૭૯, રૂ. ૩-૫૦
- નાનકડી નાવ • જી. બી. એચ. વાડીઆ. એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. ૧૬૪, સામળદાસ ગાંધી માર્ગ, મુંબઈ-૨, કાચું પૂઠું, પૃ. ૫૪, રૂ. ૪
- રમરણપથ • ગોવિંદ પરમાર • અમર પ્રકાશન, મટવા કૂવા, કલોલ (ઉ. ગુ.) કાચું પૂઠું, પૃ. ૬૦, રૂ. ૪
- શબ્દને કાંઠે નગર • લાલજી મકવાણા 'અમી', મધુર પ્રકાશન, ૮૯, છોટુભાઈ સોસાયટી, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨, કાચું પૂઠું, પૃ. ૬૪, રૂ. ૫
- કમશા: રમેશ આચાર્ય • ચારુ પ્રકાશન, રતેશન રોડ, હળવદ-૩૬૩૩૩૦ કાચું પૂઠું, પૃષ્ઠ. ૩૨ રૂ. ૫
- છટના • એસ. અસ. રાહી • કેઝર ઈલેક્ટ્રીકલ્સ, સાંગલેવા ચોક, રાજકોટ-૧ કાચું પૂઠું પૃ. ૪૮, રૂ. ૫

With Best Compliments

From

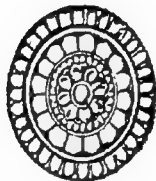
INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

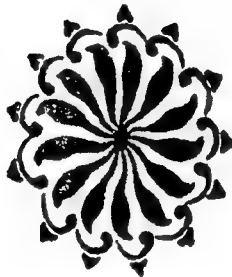
Phone: 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY-1

“અરે, ફેવિકોલ હોય પછી સીંગલી બનાવવામાં કેટલી વાર!”

ધંધાદારી કારીગરોની પ્રથમ પસંદગી પામેલું
આ ફેવિકોલ આપ ખરું આવાં અનેક કામ
ઘરે ઘરા હાથવશું ન રાખો, ગમે ત્યારે
ફેવિકોલની નરૂર પડવાની ન!

ગ્રાંથક ઇન્ડિયા ટુન્ડીકાફ્ટ ઈયર્સ ટ્રેનિંગ સેલેન
તેમજ હસ્તકલાની અન્ય સંસ્થાઓમાં ફેવિકોલ
વધુને વધુ પ્રમાણમાં વપરાય છે.

ફેવિકોલ વડે આપ શકે તે ઘણાંયે:

- કાગળ ● પર્મોડોલ ● લાકડું ● કાપક
 - માટીની ચીલ-વસ્તુઓ ● આલણો ને
- ઝોળી પાણીખરી વસ્તુઓને ફેવિકોલ સિન્થેટિક
રેઝિન ઓફ્ટોસિવ નલદી અને મજબૂત રીતે
ઘટાડી દે છે.

કામ ખરું દરેક વખતે જુઓ તો સ્વચ્છ, સુખડ,
ઝુંદર ને સફળિયાર!

મોડાસવા મારે સર્વોત્તમ
ફેવિકોલ®

કારીગરોનું માનીતું અનંત ઓફ્ટોસિવ.

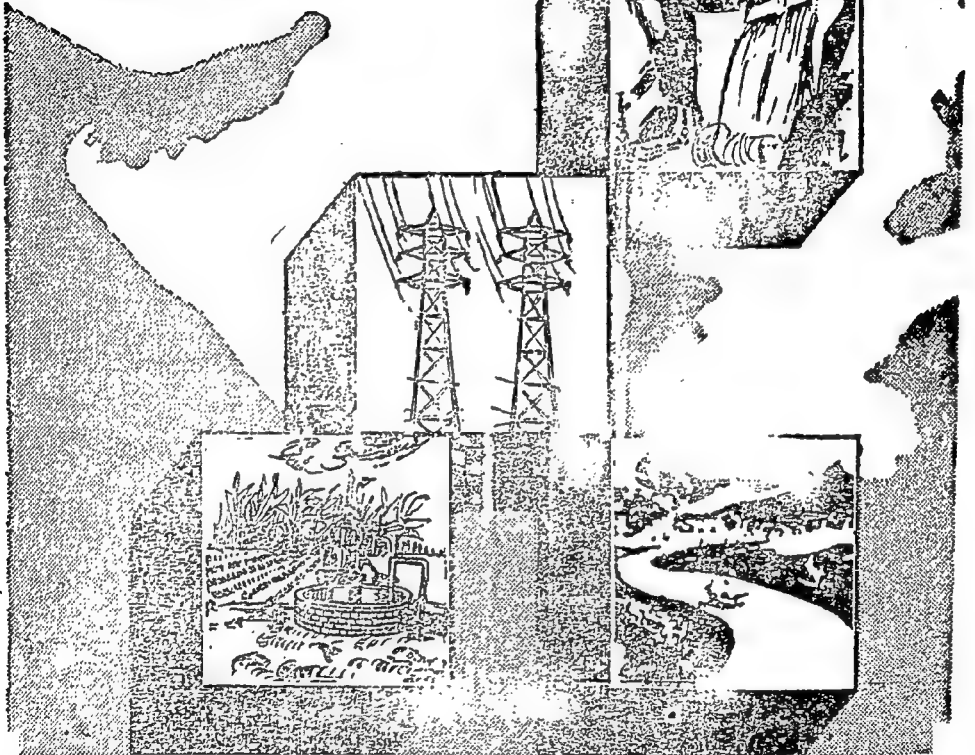
© પિરિલાવટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, પો. બો. નં. ૧૧૦૮૪, સુંબઈ ૪૦૦ ૦૨૦ નો રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડ માર્ક

Courtesy:
HTTC, Bombay

PIDILITE

ગુજરાતના ગતિશીલતાનું ગાદિ

ગુજરાતની જનતા સરકારે વિકાસનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં હાંસલ કરેલી ઝડપી પ્રગતિએ ગતિશીલતાનું ગણિત જ પહોંચી નાંખ્યું છે :

- મંદા વસવાટોની નાબૂદી માટે અગાઉ ચાર વર્ષમાં રૂ. ૧૮ લાખના અર્થે ૩૧૨ મકાનો બંધાવેલાં, જ્યારે જનતા સરકારે પોણા બે વર્ષમાં રૂ. ૧.૨૬ કરોડના અર્થે ૧૫૦૦ મકાનોનું બાંધકામ હાથ પૂર્ણ.
- અગાઉના ત્રણ વર્ષમાં ૭૧૧ ગારોને

‘પીવાનું’ પાણી મળ્યું, તેની સાથે જ્યારે મધ્ય એક વર્ષમાં ૭૧૨ ગારોને ‘પીવાનું’ પાણી મળ્યું. અને ચાલુ વર્ષે ૧.૦૦૦ ગારોને મળવાનું છે.

● પહેલાં, વર્ષે ૬૯૩૨ કરોડના પાંચ-છાત હબ્બર કુવાઓનું વીજળીકરણ થતું. તેની સાથે ગ્રે વર્ષે ૧૮.૦૦૦ કુવાઓને વીજળી મળી. ચાલુ વર્ષે ૨૨,૫૦૦ કુવાઓને વીજળી મળશે.

● અગાઉ એક વર્ષ આશરે કરોડો ૩૦૦ ગારોનું વીજળીકરણ થતું, ગ્રે વર્ષે ૮૦૦ ગારોનું વીજળીકરણ થતું, ચાલુ વર્ષે ૧૩૫૦ ગારોનું છે.

● માખ-માર્ગો માટે પહેલાં વાર્ષિક રૂ. ૨ કરોડનો ખર્ચ થતો, ગ્રે વર્ષે રૂ. સાડા પાંચ કરોડ ખર્ચાયા. ચાલુ વર્ષે લગભગ રૂ. ૧૦ કરોડ ખર્ચાશે.

● અપ્રમથ સિંચાઈ મેળવનારો વાર્ષિક ખર્ચ પહેલાં રૂ. ૬ કરોડ હતો, એ હવે લગભગ રૂ. ૧૮ કરોડનો થાય છે.

● જનતા સરકારેના વહીવટ અમાર્ગ નાની સિંચાઈના ૮૫૦ કાંપો કરેલાં, જ્યારે પાંચ બે વર્ષમાં ૬૦૦ કરોડ કાંપો હાથ પૂર્ણ.

કરસનદાસ માણેક

ધારુ પરીખ

ગાંધીયુગની કવિપરંપરામાં નોંધપાત્ર સર્જનકાળે આવી જનાર કરસનદાસ માણેકનો જન્મ વિ.મં. ૧૯૫૮ના કાર્તિક વદ બીજ એટલે કે ૪ ઈ.સ. ૧૯૦૦ના નવેમ્બરની ૨૭મી તારીખે કરાચીમાં થયેલો. એમનું મૂળ વતન જામનગર પાસેનું હડીઆણા ગામ. જ્ઞાતિ લોહાણા પિતાશ્રીનું નામ નરસિંહભાઈ અને માતાનું નામ જીવીબેન. કરસનદાસ માણેકનું ઈ.સ. ૧૯૧૨માં ધનસઠમીએન સાથે લગ્ન થયેલું. પરંતુ એમના અકાળે અવસાન બાદ માણેકે રાધાબેન સાથે બીજું લગ્ન કર્યું હતું.

કરસનદાસભાઈની વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકિર્દી મુખ્યત્વે કરાચીમાં જ આરંભાઈ ત્યાં જ પૂરી થઈ હતી. ત્યાંની ખાનગી શાળામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ અને મિશન શાળામાં માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવી ઉચ્ચ શિક્ષણ ડી. જી. સિંધ કોલેજમાં લઈ અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત વિષય સાથે એ બી.એ. થયા હતા. વચ્ચે ૧૯૨૧માં અસહકારની ચળવળમાં જોડાઈ કરાચી છોડી અમદાવાદ આવી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં બે વર્ષ અભ્યાસ કરી ગયેલા. અંતે કરાચીમાંથી બી.એ. થઈ ત્યાં જ શિક્ષણના વ્યવસાયમાં જોડાયા અને ત્યાંની બે ભિન્ન ભિન્ન શાળાઓમાં બારેક વર્ષ આચાર્ય તરીકેની ફરજો બજવી. વચ્ચે ૧૯૩૦ની ગાંધીપ્રેરિત રાષ્ટ્રીય લડતમાં જોડાઈ ૧૯૩૦માં આઠ મહિના અને ૧૯૩૨માં લગભગ સત્તાવીશ મહિના એમ કુલ ત્રણેક વર્ષનો કારાવાસ પણ ભોગવી ચૂક્યા હતા.

આખરે એ કરાચી છોડી મુંબઈ આવ્યા. અહીં 'જન્મભૂમિ' દૈનિકના તંત્રી વિભાગમાં જોડાયા. આમ, હવે તે શિક્ષક મટી પત્રકાર બન્યા. પહેલેથી જ સાહિત્ય અને માનસશાસ્ત્ર એમના શોખના વિષયો હતા. એમાં શિક્ષણ અને પત્રકારત્વ પણ ઉમેરાયાં વ્યક્તિ-

ઓમાં ગાંધીજી તથા કાકા કાલેલકરની અને પ્રસ્તુતમાં આર્મિયલ, સર-વનીચંદ્ર અને વિધી કૃતિ શાહનો રસાલોની એમના જીવનના પૂર્વાર્ધમાં ખૂબ અસર રહેલી.

સાહિત્યક્ષેત્રે એમણે અનુવાદ-પ્રવૃત્તિથી પદાર્પણ કરેલું. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કૃતિ 'મુક્તધારા'નો એમણે કરેલો અનુવાદ રા. વિ. પાઠકની પ્રસ્તાવના સાથે ઈ.સ. ૧૯૨૪માં પ્રકટ થયો. એ જ વર્ષે ટાગોરનાં 'મુકુટ' અને 'શરદેત્સવ' નામક નાટકોનો 'બે બાળનાટકો'માં અનુવાદ પ્રકટ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૩૪માં પ્રકટ થયેલું 'ખાખનાં પોયણાં' ખંડકાવ્ય એ એમનું કવિતાક્ષેત્રે પ્રથમ પ્રકાશન. ત્યાર પછીના જ વર્ષે ૧૯૩૫માં એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'આલખેલ' પ્રકટ થયો. 'જન્મભૂમિ'માં કામ કરતાં કરતાં જ વ્યંગકાવ્યો એ પત્રની કટારમાં પ્રકટ કર્યા તે કટારને નામે જ ૧૯૪૩માં 'વૈશંપાયનની વાણી'માં સંગ્રહીત થયાં છે. ત્યાર પછી ૧૯૫૫માં એમણે 'દિવ્ય વાર્તાઓ' સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૫૮માં એમનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ 'મધ્યાહ્ન' પ્રકટ થયો.

કરસનદાસ માણેકની કસમ નાટક, વાર્તા ચરિત્ર, નિબંધ, વિવેચન, કાવ્ય આદિ સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં ધૂમી વળી હોવા છતાંય એ મુખ્યત્વે પત્રકાર રહ્યા હતા. ઘણા લાંબા સમય એમણે પત્રકારત્વનું ખેડાણ કર્યો છતાંય એમનું ઉત્તમ સર્જન પત્રકારત્વની આખોડવાથી મહદંશે મુક્ત રહ્યું છે તે એમનામાં સતત શ્રેયી રહેલા સાહિત્યકારની સભાનતાનું દ્યોતક છે. આવા બહુમુખી પ્રતિભાશાળી સર્જકનું કીર્તિશિખર એમની કવનપ્રવૃત્તિમાં જોઈ શકાય છે. આગળ દર્શાવ્યું તેમ, એમની પ્રથમ કૃતિ 'ખાખનાં પોયણાં' નામક ખંડકાવ્ય પ્રકટ થઈ તે પહેલાં થોડાં વર્ષે એમની કવનપ્રવૃત્તિનો વ્યવસ્થિત આરંભ ગણી શકાય. આમ, એમનું આગમન

ગાંધીયુગના મધ્યાક્ષે થયું. પરિણામે વિષય, બાની, અભિવ્યક્તિ અને વિભાવના: બધી રીતે એ ગાંધી-યુગના કવિ હરે છે. એમને પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'આત્મમેત્ર' એનાં એક વાત સ્પષ્ટ રીતે અગગ તરીકે આવે છે કે એમણે બા ગાનામા મંરૂત વૃત્તો અને પ્રશિષ્ટ કાવ્યમાનીતો જ કુખ્યત્વે ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ પછીના બે સંગ્રહો 'વૈશંપાયનની વાણી' તથા 'મધ્યાક્ષ' એનાં જણાય છે કે મંરૂત વૃત્તોને મોહ ધર્યો છે અને માત્રામેત્રે હોય તથા દેશીઢળો ત ફને એક જઢયો એ. 'વૈશંપાયનની વાણી'માં ધારદાર વ્યંગ્યુર્થ અભિવ્યક્તિને આખ્યાનશૈલીનું અનુકરણ ખૂબ જ ઉપયોગી નીરેહું જણાશે. અહીં અને અન્યત્ર એમની કવિતામાં કટાક્ષ રકરૂપે રજૂ થાય છે ત્યાં એવી રચનાઓમાં એઓ એક સમાચારિતકનું ઉત્તરદાનિત્ર અદા કરતા જણાય છે. ટૂંકપ્રેમની કેટલીક રચનાઓમાં પણ આવો વેન્નાભાવ તદ્દલ કામગામ નીવડયો છે. એમનાં તેજમી કટાક્ષે સગાં નીકળાં શકયા છે તેની પછી એમના હૃદયનો કુદ ઉદ્ધેક જ કામે લાગ્યો છે.

પ્રણય, પ્રકૃતિ અને પ્રભુ એ ત્રણ સનાતન કવન-સ્થેયોમાંથી પ્રકૃતિનું એમણે અત્યલ્પ પ્રમાણમાં નિરૂપણું થું છે. એમના કવનરાશિમાં પ્રણયનાં થોડાં પણ વિવેકલક્ષી સૂક્ષ્ણ કાવ્યો જોવા મળે છે. પરંતુ એમની ચિંતાનો મહદંશ છે આધ્યાત્મિકતા અને ધર્મિકતા. ધર્મિક પાખંડો સામેની એમની કવનપ્રવૃત્તિ એ નરહમ સ્તિત્કાતો સૂર નથી, પરંતુ હૃદયમની આરિકતાનો તવાજ છે. એમની અનેક રચનાઓમાં પરમ તત્ત્વ ત્યેની અખૂટ શ્રદ્ધા અનુભવવા મળે છે. આથીરો એઓ નિષ્કળતાઓ કે દુઃખોને પણ ઈશ્વરની જ શક્તિમ મળ પધાવી લે છે. એમની આ લક્તિસરિતામાં 'આત્મમેત્ર' કાવ્યસંગ્રહ પછી અચૂપ ભરતી આવેલી નેઈ શકાય છે. એમના વ્યક્તિત્વનો કદાચ આ જ પાન અંશ છે, અને એમની કવનપ્રવૃત્તિનો આ જ

પ્રધાન રસ છે. એમની પાસે સામાજિક સલાનતા સાથે ઉત્કટ ઈશ્વરશીનતાવાળું ઉમદા હૃદયું હતું. એમાંથી સહજરિતે એમની લક્તિપ્રધાન, અધ્યાત્મપ્રધાન, ધર્મિકતાપ્રધાન કાવ્યસરવાણી સ્રવતી રહેતી હતી.

એક બચપણથી મળેલી આ ઈશ્વરશ્રદ્ધા ઉત્તરાવ-સ્થામાં ખામકષજ બની એમનાં તંત્રીપદે પ્રકટ થતા 'નચિકેતા' સામવિકમાં, મહાભારતનાં પોતાનાં જોડા બળ્યાસના અર્કરૂપે તેની સર્વ ઘટનાઓ અને પાત્રો આદિને 'વ્યાસ' ન મક દીર્ઘરચનામાં નિરૂપ્યાં છે તેમાં મહારી જોડી જોઈ શકાય છે. 'પ્રતિસા-પુરુષોત્તમ' નામક પદ્યશિક્ષામાં એમણે શ્રીકૃષ્ણની આંતમશીલાની વિષદ્વેરી નાટ્યશૈલિનું ઉચિત સંસ્કરણ અને સંસાદ દ્વારા નિર્વહણ કરી વધુ સફળ પદ્ય નાટ્યકર તરીકે બહાર આવવાની અપાણી આપી હતી. જો કે એની ભાષામાં જોઈએ તેટલી પારદર્શિતા આવી શકી નથી.

એમણે વિવિધ વૃત્તો, દેશી ઢળો અને લયરમણીઓ ઉપરાંત ગરૂડ, ગીત, સોનેટ, ખં કાવ્ય, આખ્યાન શૈલીનું કાવ્ય, પદ્યનાટક આદિ વિવિધ સ્વરૂપોમાં નેષપાત્ર સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. ગાંધીયુગીન પેઢીના ચિન્તનમરણીય કવિ કરેસનદાસ માણેકેવાનાંકાર, નાટકકાર, નિર્મંથકાર, ચત્રિકાર અને અમુક અંશે સ્વરચ વિવેચક તરીકે પણ પોતાની પ્રતિભાનું પોત પ્રકટાવ્યું છે. નિવૃત્તિકાળમાં એમની પ્રિય પ્રવૃત્તિ હતી કથાકીર્તન અને માણુવટ્ટી શૈલીએ આખ્યાનોનું ગાન. એમના કંઠની મીઠાશ, રજૂઆતનો રસિકતા અને અર્થચટનની નૂનતાથી એઓ પ્રિય થઈ ગયા હતા. આવી માંતપર વ્યક્તિનું, સાહિત્ય-સર્જન દ્વારા અદના સરસ્વતી-ઉપાસકનું અને કથા-આખ્યાનનાં જાહેર ગાન દ્વારા સમાજ-સંસ્કાર-સેવકનું પંચોતેર વર્ષ પૂર્ણ કરી ઇ.સ. ૧૯૭૮ના અન્યુઆરીની ૯મી તારીખે મુંબઈ ખાતે અવસાન હતું. □

ટાઇમસ્ટાર

એક એકથી વધુ આકર્ષક ઘડિયાળોનું
મીનાબજાર. સાચો સમય,
વાજબી દામ અને 3000 વિક્રેતાઓ
આપની સેવામાં — હરહંમેશ.

TIMESTAR

ટાઇમસ્ટાર—ભારતનાં ઉત્કૃષ્ટ ઘડિયાળ

ઇન્ડિયન ટાઇમ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ,

૧૨, ઉદ્યોગ નગર, એસ. વી. રોડ, ગોરેગામ (પશ્ચિમ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૬૨.

OBM/1309 GJ

પંખી જેવા મુક્ત !

સુંદર સુશોભિત વાદળી આકાશ-
હવામાં ઉડતા સુંદર પંખી.

એમની જેમ અમે પણ મુક્ત હોએ...

આ સુંવાળી સાડીઓમાં-

જેમના રંગ અને ડિઝાઇન-

કુદરતના સુંદર રંગોનો સુમેળ છે-

અને જે આ પંખીઓની સુંદરતા કરતાંયે

વધુ સુંદર છે.

આ સાડીઓ... હાસ્તો, મફતલાલની સાડીઓ !

મફતલાલ ક્રાપ્ડનાં વિવિધરૂપ

સુટિંગ્સ • શર્ટિંગ્સ • સાડીઓ

• ડ્રેસ મટીરિયલ્સ • શર્ટ્સ

શ્રીમતી • ત્રિ. સં. ૨૦૩૫ • મે-જૂન ૧૯૭૮
સાપ્તાહિક અંક ૧૨૬ • દિવસ અંક ૫૬
સંસ્થાપક • રાજેન્દ્ર શાહ

કવિતોક

તંત્રી • ધીર પ્રદીપ

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • ગ્રીષ્મ • ૨૦૩૫ • સળંગ અંક ૧૨૯ • દિવસ અંક ૫૫

કાવ્યશિબિરમાં રચાયેલાં કાવ્યો

(રાજેન્દ્ર શાહ, રમેશ જાની, મગજ રોહડ, જયેન્દ્ર
શેખડીવાળા, શ્યામ સાધુ, મહેશ શાહ)

૯૨

કાવ્યો

ડાલ લલો વાલિયો રે લોલ ૦ ચંદ્ર પરમાર ૦ ૧૦૩
દરિયો ડોલડોલ ૦ હનીફ સાહિલ ૦ ૧૦૩
જે અક્ષ કંઈ ચીંધે મને ૦ સુન્દરજી ખેડાઈ ૦ ૧૦૪
આડ આડમાં સરતું ૦ પ્રફુલ્લ પંડ્યા ૦ ૧૦૪
ત્રણ સોરઠા ૦ મનહર જાની ૦ ૧૦૫
પરપોટો ફૂટ્યાના છાંટા ૦ કિશોર ખારોટ ૦ ૧૦૫
મા ૦ જયેન્દ્ર શેખડીવાળા ૦ ૧૦૫
મરમી પ્યાલી ૦ હસિત બૂચ ૦ ૧૦૭
ખરખર ખરખર ૦ હરિકૃષ્ણ પાઠક ૦ ૧૦૭
વસંતાગમન ૦ હર્ષદેવ માધવ ૦ ૧૦૮
તૂરેલો લય છે ૦ હરેશ લાલ ૦ ૧૦૮
ગઝલ ૦ ભરત યાત્રિક ૦ ૧૦૮
શેર ૦ મનોજ રાવલ ૦ ૧૦૮
ખે પળ વચ્ચે ૦ મનોહર ત્રિવેદી ૦ ૧૦૯
રંગુ તને ૦ રાજેન્દ્ર શુક્લ ૦ ૧૦૯
આપરેશન વસંત ૦ સુન્દરમ્ ૦ ૧૧૦
જૂઠ્ઠીની વેલ છેહરું ૦ રમેશ ત્રિવેદી ૦ ૧૧૧
ભિન્ન ૦ નલિન પંડ્યા ૦ ૧૧૧
વીંછુડો ૦ હીરાખેન પાઠક ૦ ૧૧૨
ગિર્યાસા ૦ દક્ષા દેસાઈ ૦ ૧૧૩
લીમડાનું લીલાકાવ્ય ૦ યોગેશ જોષી ૦ ૧૧૪
કેલેન્ડરમાંથી ૦ સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ ૦ ૧૧૬
ક્યાં છે આષાઢ? ૦ ધીરુ પરીખ ૦ ૧૧૬
આપણુ યાંતા પહિલાત કા? સૌરભ શાહ ૦ ૧૧૭
સાતમી ઋતુ ૦ જયદેવ શુક્લ ૦ ૧૧૮

મે-જૂન ૧૯૭૯

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

શિશુકાવ્યો

બા, મને વારતા ૦ હરિકૃષ્ણ પાઠક ૦ ૧૨૧
ગાડી ૦ દીનાનાથ વ્યાસ ૦ ૧૨૨
દીનુની મૂછ... ૦ હરીશ મીનાશ્રુ ૦ ૧૨૨
અનુવાદ
ચાર કારિયત કાવ્યો ૦ રાજેન્દ્રસિંહ જોડેજી
મુકુન્દરા.દેવે ૦ ૧૧૯
કબરલેખ ૦ મહેશ વિશ્વનાથ ૦ ૧૨૦

લેખો

અછાંદસ કવિતા ૦ ભોળાભાઈ પટેલ ૦ ૮૯
ડો. આર. એલ. પ્રેટ : ૦ અરવિંદ દેવે ૦ ૯૦
કાવ્યસાધના શિબિર ૦ રાજેન્દ્ર શાહ ૯૧
દયારામ સંદર્ભસૂચિ ૦ પી. વેગડ ૦ ૧૨૩
સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી ૦ ધીરુ પરીખ ૦ પૂર્તિ

આવરણ છપી : આશ્વિન મહેતા

સલાહકાર મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ • ખચુસાઈ રાવત • નિરંજન ભગત

¶ લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ : (૧) C/O
કુમાર કાર્યાલય લિમિ. રાયપુર અમદાવાદ-૧.
(૨) વિજય સ્ટોર્સ ૬૨, કલ્યાણભવન, રિલીફ-
રોડ, અમદાવાદ-૧, ચા સ્ટેશનરોડ, આણંદ.
(૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મિન્નેસોટા સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨
¶ 'કવિલોક' દ્વેમાસિક વર્ષની છઠ્ઠીમાં ૬૨ ખે
માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ
ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ
થાય છે. ¶ દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૨, પરદેશમાં રૂ.
૨૫ ચા પા. ૨, અમેરિકામાં રૂ. ૪૦ ચા ડો. ૫;
ફટક નકલ રૂ. ૨-૫૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ખચુસાઈ રાવત

કુમાર પ્રિન્ટરી - ૧૪૫૪ રાયપુર - અમદાવાદ-૧

- ૧ તમારો પ્રિય વિનોદ શો છે?
- ૨ તમારી પ્રિય રમત શી છે?
- ૩ તમારો પ્રિય વ્યવસાય શો છે?
- ૪ પુરુષના શીલનું પ્રશંસાપાત્ર લક્ષણ કયું?
- ૫ સ્ત્રીના શીલનું કયું લક્ષણ તમારી પ્રશંસા પામે છે?
- ૬ પુરુષના શીલનું તિરસ્કારપાત્ર લક્ષણ કયું?
- ૭ હો તેમ નહિ તો કોણ થવાનું પસંદ કરશો?
- ૮ સુખની તમારી ભાવના કેવી છે?
- ૯ દુઃખની તમારી ભાવના કેવી છે?
- ૧૦ તમારા પોતામાં કયાં ખાસ લક્ષણો હોવાનું માનો છો?
- ૧૧ મનુષ્ય-સ્વભાવને શક્ય એવો ઉત્તોત્તત ભાવ કયો છે?
- ૧૨ જીવનનો તમારો ઉદ્દેશ શો છે?
- ૧૩ તમારો મુદ્રાલેખ શો છે?

વાંચન

ટેબલ

સેવા

સત્યપ્રિય નિરરતા

પુરુષનાથે સગળ

સમાનતા

રિશુનતા

તું હું તેમ ઠીક છું

અદેખાઈ ખાંધું

પુકા પાણી

અસહિષ્ણુતા

તું ન ફરી શું

મેમ

સેવા

નરહરિ: કુરુતાં

નમતાં શિવમ્.

મમશીલ્લ ૬૫૫૨૧૫
૫૩૫૧

[સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના હસ્તાક્ષરમાં કાવ્યરચના મેળવવા માટે પ્રયત્નો કરવા છતાં ય તે ન મળી શકવાથી 'વીસમી સદી'ના પ્રથમ અંકમાં એમને પુછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો એમના હસ્તાક્ષરમાં છપાયેલા તે અહીં સાલાર ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ.]

। ૩૦ વાદ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આચિર્જીવોર્મ યથિ ।

અછાંદસ કવિતા

અછાંદસમાં કવિતા લખવી જેટલી સહેલી છે, કવિતા સિદ્ધ કરવી કઠણ છે, છંદસિદ્ધિ ના હોય તેવા રચનાર માટે તો ખાસ. છંદ કવિ માટે કવચનું કામ કરે છે, અછાંદસ તેમને એકદમ ઉઘાડા પાડી દે. વળી અછાંદસમાં રચના કરીએ એટલે કવિતાનું એક મહત્ત્વનું ઉપકરણ 'લય' તમારે સાચવવું સુરકેલ. કવિતાની સંગીતાત્મકતા પણ અળપાય. એટલે જેની પાસે છંદનો જ્ઞાન છે એવા કવિઓ છંદ છોડવા છતાં પ્રાસ-અન્તપ્રાસ, શબ્દવ્યુત્ક્રમ, શબ્દઆવર્તન કે પંક્તિઆવર્તન દ્વારા કવિતાની લયાન્વિતતા કે સંગીતાત્મકતાનો પણ નિર્વાહ કરે છે. આ રીતે છંદની ખોટ પુરાય છે.

પણ કેટલીક અછાંદસ રચનાઓ સરળ ગદ્યનું જ વ્યાકરણ લઈને લખાય છે. પંક્તિવિભાજન અલખત કાવ્યદેહી હોય છે. છંદોલય સિદ્ધ કરવાનું તેમને અભિપ્રેત પણ નથી. પણ એટલે આ ઊષ્ણ પૂરવા માટે આ કવિતાઓમાં વધારેમાં વધારે કામ લાપા પાસેથી લેવું પડે. કવિતામાં આપણે અપ્રસ્તુત વિધાનનો આશ્રય લઈએ છીએ, રૂપકાત્મક ભાષાનો વધારેમાં વધારે વિનિયોગ કરતા હોઈએ છીએ. અર્થાત્ લાપા અધિક કલ્પનધર્મી પ્રતીકધર્મી હોય. ઉપરાંત લાપા વ્યંગ-વક્રોક્તિનો અધિક આશ્રય લે અને પ્રભાવક ખની રહે. લાપા પાસેથી આમ કામ લેવાની આવડત ત્યારે જ સર્જનાત્મક ખની રહે જ્યારે કાવ્યોચિત ઊર્મિ, સંવેદનનું કવિમાં પ્રબળ સ્ફુરણ હોય. કવિતા રચાવાની શરૂઆત આ છેડેથી થતી હોય છે.

ભોળાભાઈ પટેલ

('ગ્રંથ' ૧૮૫માંથી)

- ૧ તમારો પ્રિય વિનોદ શો છે?
- ૨ તમારી પ્રિય રમત શી છે?
- ૩ તમારો પ્રિય વ્યવસાય શો છે?
- ૪ પુરુષના શીલનું પ્રશંસાપાત્ર લક્ષણ કયું?
- ૫ સ્ત્રીના શીલનું કયું લક્ષણ તમારી પ્રશંસા પામે છે?
- ૬ પુરુષના શીલનું તિરસ્કારપાત્ર લક્ષણ કયું?
- ૭ છો તેમ નહિ તો કોણ થવાનું પસંદ કરશો?
- ૮ સુખની તમારી ભાવના કેવી છે?
- ૯ દુઃખની તમારી ભાવના કેવી છે?
- ૧૦ તમારા પોતામાં કયાં ખાસ લક્ષણો હોવાનું માનો છો?
- ૧૧ મનુષ્ય-સ્વભાવને શક્ય એવો ઉન્નતોન્નત ભાવ કયો છે?
- ૧૨ જીવનનો તમારો ઉદ્દેશ શો છે?
- ૧૩ તમારો મુદ્રાલેખ શો છે?

વાંચન

ટોચ

સેવા

સત્યપ્રિય નિરંજન

પુરુષનાથે સનમ

સમાનતા

વિદ્યુત

હું છું તેમ કંઈક છું

અદેખાઈ માં ખી

પુકત પાછું

અસહિષ્ણુતા.

હું ન ફરી શું

પ્રેમ

સેવા

નરહરિ: કરુતાં

નમતો શિવમ્.

પ્રમાશંકર દાસરામ
મુદ્રા

[સિર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના હસ્તાક્ષરમાં કાવ્યરચના મેળવવા માટે પ્રયત્નો કરવા છતાં ય તે ન મળી શકવાથી 'વીસમી સદી'ના પ્રથમ અંકમાં એમને પુછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો એમના હસ્તાક્ષરમાં છપાયેલા તે અહીં સાબાર ઉકૃત કરીએ છીએ.]

। ૩૦ વાડ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ભાવીર્મ યપિ ।

અછાંદસ કવિતા

અછાંદસમાં કવિતા લખવી નેટલી સહેલી છે, કવિતા સિદ્ધ કરવી કઠણ છે, છંદસિદ્ધિ ના હોય તેવા રચનાર માટે તો ખાસ. છંદ કવિ માટે કવચનું કામ કરે છે, અછાંદસ તેમને એકદમ ઉઘાડા પાડી દે. વળી અછાંદસમાં રચના કરીએ એટલે કવિતાનું એક મહત્વનું ઉપકરણ 'લય' તમારે સાચવવું સુરહેલ. કવિતાની સંગીતાત્મકતા પણ અળપાય. એટલે જેની પાસે છંદનો કાન છે એવા કવિઓ છંદ છોડવા છતાં પ્રાસ-અન્તપ્રાસ, શબ્દવ્યુત્ક્રમ, શબ્દઆવર્તન કે પંક્તિઆવર્તન દ્વારા કવિતાની લયાન્વિતતા કે સંગીતાત્મકતાનો પણ નિર્વાહ કરે છે. આ રીતે છંદની ખોટ પુરાય છે.

પણ કેટલીક અછાંદસ રચનાઓ સરળ ગદ્યનું જ વ્યાકરણ લઈને લખાય છે. પંક્તિવિભાજન અલખત કાવ્યદેહી હોય છે. છંદોલય સિદ્ધ કરવાનું તેમને અભિપ્રેત પણ નથી. પણ એટલે આ ઊભુપ પૂરવા માટે આ કવિતાઓમાં વધારેમાં વધારે કામ ભાષા પાસેથી લેવું પડે. કવિતામાં આપણે અપ્રસ્તુત વિધાનનો આશ્રય લઈએ છીએ, રૂપકાત્મક ભાષાનો વધારેમાં વધારે વિનિયોગ કરતા હોઈએ છીએ. અર્થાત્ ભાષા અધિક કલ્પનધર્મી પ્રતીકધર્મી હોય. ઉપરાંત ભાષા વ્યંગ-વક્રોક્તિનો અધિક આશ્રય લે અને પ્રભાવક બની રહે. ભાષા પાસેથી આમ કામ લેવાની આવડત ત્યારે જ સર્જનાત્મક બની રહે જ્યારે કાવ્યોચિત ઊર્મિ, સંવેદનનું કવિમાં પ્રબળ સ્ફુરણ હોય. કવિતા રચાવાની શરૂઆત આ છેડેથી થતી હોય છે.

ભોળાભાઈ પટેલ

(‘ગ્રંથ’ ૧૮૫માંથી)

ડૉ. આર. એલ. બ્રેટ : ટૂંકી મુલાકાત

પ્રા. અરવિંદ પી. દવે

ડૉ. બ્રેટ બ્રિટનની હદ યુનિવર્સિટીમાં અર્વાચીન કવિતાના વ્યાખ્યાતા છે. અર્વાચીન કવિતા ઉપર એમણે ઘણું સંશોધન કરેલું છે અને તેના વિવેચન ઉપર તેમણે પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે, જે જગપ્રસિદ્ધ છે.

તેઓ વડોદરાની મ.સ. યુનિવર્સિટીએ ચોજેલ મોર્ન બ્રિટિશ લિટરેચર ઉપરના શિબિરમાં કવિતા વિભાગના વડા તરીકે આવેલા ત્યારે તેમની ટૂંકી લેખિત મુલાકાત દરમિયાન વ્યક્ત થયેલા તેમના સમગ્ર કવિતા વિશેના ખ્યાલો જાણવા નીચેના ચાર સવાલો પૂછેલા તે અહીં રજૂ કર્યા છે:]

પ્ર. સમગ્રપણે અર્વાચીન બ્રિટિશ કવિતા ઉપર આપની ટિપ્પણી આપશો?

ઉ. ખીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ઈંગ્લેન્ડ અનેકતાવાદી સમાજ બની ગયું છે. તેની સામ્રાજ્યવાદી ભૂમિકા જતી રહી છે. તેના રાજકીય, ધાર્મિક અથવા તો સામાજિક જીવનને એક કરતો કોઈ ચોક્કસ સિદ્ધાંત નથી. આથી અંગ્રેજી કવિતામાં ઘણું વૈવિધ્ય આવ્યું છે. પરંતુ અગાઉના યુગની નિર્ણાયક વિધાન કરતી કવિતાનું સ્થાન સ્પષ્ટ વિધાન કરતી પ્રામાણિક કવિતાએ લઈ લીધું છે. આજની કવિતા જનસમુદાયની શિસ્ત-ખડતા, તેની યાતના અને માનવ-પરિસ્થિતિ પર વેની હેવાઈ રજૂ કરે છે. તે ઉપરાંત પહેલાંના યુગની રૂઢિઓ અને કુદરતી સૌંદર્ય નિરૂપવાની ઝંખના પણ તેમાં છે. તો વળી કેટલાક કવિઓ સ્થૂલ આનંદ તરફના પ્રતિભાવ વક્રોક્તિ કે કટાક્ષો દ્વારા નિરૂપે છે.

પ્ર. અંગ્રેજી કવિતા-વાચકના વલણ વિશે આપ પ્રત્યાઘાત આપશો?

ઉ. કવિતા બહોળા વાચક વર્ગ ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતી નથી. પરંતુ ટેલિવિઝનને કારણે જનસમુદાયનો સાહિત્ય તરફનો રસ ઘટવાને બદલે વધ્યો છે. ખી. ખી સી કવિતાવાચનના ઘણા કાર્યક્રમો રેડિયો ઉપર પ્રચોળ્યા કરે છે. તેનાથી આમ વર્ગમાં કવિતાએ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી છે. વળી, રાજ્ય કવિ સર જહોન બેટ્ટ્યુમન ખરા અર્થમાં તો લોકહૃદયના ક.વ બની ગયા છે.

પ્ર. અર્વાચીન કવિતા લોકસંપર્કનો ઉપયોગી હેતુ પાર પાડે છે ખરી?

ઉ. ખીજી બધી કવિતાઓની જેમ અર્વાચીન કવિતા પણ માનવીની સંવેદનશીલતા વિસ્તારે છે, અને બૌદ્ધિક આનંદ આપે છે. તેની અદ્ય અવધિ પૂરતી ઉપયોગિતા ન હોવા છતાં પણ એ એક આદરપાત્ર સિદ્ધિ છે. તેથી માનવીના આત્મામાં નવો ઉત્સાહ રેડાય છે, નૈતિક જગતિ પૂરી પાડે છે અને જીવનની ઉત્કૃષ્ટતા વધારે છે.

પ્ર. ભારતીય અને કોન્ટિનેન્ટલ કવિઓ અને કવિતા વિષે આપનું દૃષ્ટિબિન્દુ શું?

ઉ. ભારતીય કવિતા વિશે હું પૂરતું જાણતો ન હોવાથી ઉપયોગી ટિપ્પણી કરી શકું નહિ. પરંતુ હું એ જાણું છું કે ભારતમાં વિપુલ પ્રમાણમાં કવિતા લખાઈ રહી છે. તેમાંય કેટલીક તો જીંદગી ગુચુપતા વાળી કવિતા પણ છે, એ ભારતની તંદુરસ્ત અને કૌવતશીલ સંસ્કૃતિનો નિર્દેશ કરે છે.

કાવ્યસાધના શિબિર

રાજેન્દ્ર શાહ

ભારતના પશ્ચિમ વિભાગની ચાર ભાષાઓ—મરાઠી, કોંકણી, ગુજરાતી અને સિંધી—ના કવિઓના સહકારથી poetry workshopનું સાહિત્ય આકાદમી તરફથી નિયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં મારે પણ સંચાલન નિમિત્તે ભાગ લેવો એવો મને પત્ર મળ્યો ત્યારે પ્રથમ તો મારા મનમાં workshop શબ્દે પ્રતિભાવ જગાડેલો. મારા મિત્ર રમેશ જનનીએ તો ‘કવિતાની કોઢ’ જેવું એવું ભાષાંતર કર્યું હતું. ક્ષણભર તો મને થયું કે કવિતા આમ કે રચાતી હશે? આમાં હું ભાગ નહિ લઈ શકું એવું જણાવી દઉં. આ વિચારના અનુસંધાનમાં જ જાણે મનમાં, ‘કુમાર કાર્યાલય’માં મળતી બુધસલા અને મુંબઈમાં મળતી કવિઓની રવિસભાની સ્મૃતિ તાજી થઈ. મુંબઈમાં યુનિવર્સિટીના ઘંટાગરની લગભગ તૃણછાયા મેદાનમાં દર રવિવારે સવારે કવિમિત્રોનું મિલન થતું. લખાણેલાં કાવ્યોનું વાચન-પઠન થતું. ચર્ચા થતી. વળી અન્ય—બંગાળી, હિંદી, અંગ્રેજી—ભાષાની કવિતાઓ પણ વંચાતી—ચર્ચાતી. કવિમિત્રોની રચનાઓને આમાંથી પ્રેરક બળ મળતું. આ સાથે કવિસંમેલનો અને મુશાયરામાં પાદપંક્તિ અપાતી તે પર રચના કરી લાવવાનું કહેવામાં આવતું, જેનાં સફળ પરિણામો પણ જોયેલાં. તો વળી, ફીટ્સ-કોલરિજે એક વિષયને પસંદગી આપી તે પર કાવ્યરચના કરેલી, જેમાં બન્નેનું વૈયક્તિક વૈશિષ્ટ્ય પ્રગટ થયું તે, અને અમે પણ રવિસભામાં એક વખત ‘દર્પણ’ વિષય પર કાવ્ય-રચના કરી લાવવાનું નક્કી કરતાં, હરીન્દ્ર દેવે, સુરેશ દલાલ, જસુભાઈ શાહ વગેરે મિત્રોનાં તે વિષયનાં સારાં કાવ્યો પ્રાપ્ત થયાં હતાં તે પણ યાદ આવ્યું. મારા મનનો ક્ષણિક વિરોધ શમી ગયો અને નવીન

મિત્રોને મળવાનું થશે, એમના ઊર્મિશીલ અંતરનો પ્રસંદ જીલવાનો મળશે એ ભાવ પ્રગટ થતાં તે નિમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો.

ગોરેગામના આરે કોલોનીના ઉપવનમાં આવેલી ન્યૂઝીલૅન્ડ હોસ્ટેલમાં (તા. ૨૮-૨૯-૩૦ માર્ચ ૧૯૭૮) આ શિબિર રાખવામાં આવી હતી. પ્રત્યેક ભાષાના છ એમ કુલ ચોવીસ કવિઓએ આમાં ભાગ લીધો હતો. ગુજરાતી કવિઓમાં હતા સર્વશ્રી રમેશ જનની, મહેશ શાહ, શ્યામ સાધુ, મંગળ રાઠોડ, જયેન્દ્ર શેખડીવાળા અને રાજેન્દ્ર શાહ.

શિબિરનું ઉદ્ઘાટન, આગલા દિવસે—૨૭મીએ સાંજે—ભારતીય વિદ્યાભરતના ગીતા હોલમાં શ્રી ઉમારાંકર જોષીના પ્રમુખપદે, શ્રી આત્મારામ રામજી દેશપાંડે (અનિલ) દ્વારા થયું હતું. પછીના દિવસે, ૨૮મીએ ગોરેગામના આરે કોલોનીના ઉપવનમાં (હોસ્ટેલમાં) બધા કવિઓના પરસ્પર પરિચય બાદ, વિભાગીય રીતે વહેંચાઈ જઈ, દરેક વિભાગે પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું.

કાવ્યરચનાની પ્રવૃત્તિ એવી સહજ નથી કે લખવાબેઠા એટલે કૃતિ આકાર લેતી આવે. પૂર્ણવિધિમાં પ્રથમ જેમ દેવનું આવાહન જરૂરી છે તેમ આ પ્રક્રિયામાં પણ મનની એક ભાવાત્મક ભૂમિકા સધાય એ આવશ્યક છે. ગુજરાતી વિભાગમાં, આથી, અમે તાજાં લખાણેલાં કે લખાતાં કાવ્યોના વાચનથી શરૂઆત કરી. શ્રી મહેશ શાહના એક કાવ્યે સારી એવી રસાત્મક ચર્ચાને વેગ આપ્યો. દર્શનિક સત્યનું રસાત્મક આવિષ્કારણ કાવ્યમાં શી રીતે નિષ્પન્ન થતું આવે છે એ અંગેની બૃહદ્

વિચારણુ આ ચર્ચામાં થતી રહી. પ્રથમ દિવસ લગભગ આમાં જ પૂરો થયો. પરંતુ આથી એક અઢ્ય આખોડવા સરખા જેથી પછીના બે દિવસોમાં એનાં રચનાત્મક પરિણામો અમને મળ્યાં. શિબિરની ફલશ્રુતિ-રૂપ પ્રાપ્ત થયેલાં કાવ્યો આ સાથે જ પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે.

પરંતુ સૌથી મહત્વનું પાસું તો ચારે ભાષાના કવિઓનું છેલ્લે દિવસે જે મિલન ગાઢવાયું તે ગણી શકાય. આ મંચુક્ત બેઠકમાં દરેક કવિએ પોતાનાં એક-બે કાવ્યોનું પઠન કર્યું હતું. ઈતર ભાષી માટે તેનું અંગ્રેજીમાં કે હિંદીમાં હાર્દ સમજાવવામાં આવતું. પ્રત્યેક કૃતિ પર મુક્તમત્તે ચર્ચાવિચારણા કરવામાં

આતી. કાવ્યવસ્તુને - રસને - માણવા માટેનો આ ઉપક્રમ શિબિરનો અનુપમ લાભ કહી શકાય.

ક્યારેક આવા કાર્યક્રમોમાં કૃતકતા આવી જાય એ સંભવિત હોવા છતાં, સાધનામાં વેગ મળે એ દૃષ્ટિએ આવી શિબિરો ઉપકારક બની રહે એવું આ પ્રસંગથી નિઃસંદેહ સ્પષ્ટ થયું.

આપણે ત્યાં કાવ્યસત્ર કે કાવ્યાયનનું આપણે આયોજન ક્યારેક ક્યારેક કરીએ છીએ, એમાં રચનાત્મક કાર્યનો અંશ પણ ઉમેરાય એ ધ્યેયનીય છે જ.

શિબિરમાં પરસ્પર સદ્ભાવ અને સહકાર વરતાતો હતો. વ્યવસ્થા પણ ઘણી સારી હતી. આયોજની સફળતામાં આનો પણ ઉલ્લેખ કરવો અનિવાર્ય ગણું છું.

શિબિર દરમિયાન રચાએલાં કાવ્યો

રાજેન્દ્ર શાહ

પ્રાપ્તિ

ઊભાં ચડાણની

મારી સમગ્ર શક્તિને હરી લેતી

શ્રાન્તિથી

ઢોહભાર વહેતા ચરણે

ઉત્તંગ શૃંગે વિરાજિત મંદિરને

પગથિયે પહોંચતાં

કંઠમાં નિબદ્ધ પ્રાણની ઉન્મુક્તિને ઉચ્છ્વાસ

આંદોલિત થાય છે અવાજ

હા...શ.

પરાહંગમુખ રાત્રિના પ્રગાઢ અંધકાર પછી

[૨] કવિલોક મે-નૂત - ૧૯૭૯

ક્ષિતિ સોહામણે રેલાય છે

અરુણ ઉભસ

ધરતીમાં ખોડાઈજતાં મારાં પાંશુપીળાં પગલાંને

પવનની મળે પાંખ

અનંત વ્યોમની મોડળાશ.

ને

દલે દલે ઊઘડેલા ફૂલની

અદીક

વહી જતી સુગંધની હળવાશ.

હા...શ

પુનર્જીવન

ચિતા પર ચડી ચૂકેલા મારા હિમશીતલ શબમહીં
ગગન-નિગૂઢ

શ્રુતિથી અતીત

કેમલ ગીતિનાં સુધાખિંદુ ખિંદુ નિસ્ચંદને

પ્રેરિત

લહું છું પુનઃ પ્રાણનો સંચાર

આણુ આણુમહીં મૃદુ કંપન લહેર,

અંતરીક્ષનાં અનંત શૂન્યમહીં

ગભીર સૂરની જાણે સમીપ સમીપ થતિ ગતિ
ને

વિશદ વિશદતર વાણી વહી લાવે
ગદ્ગદ કારુણ્ય.

-ઝીલું

પૂર્ણ પરિચિત તવ હેતસિક્ત કંઠ.

અનવધિ વ્યોમનાં નિર્મમ પારાવારથી હું

વીજની ત્વરાએ આવી જાઉં

પુનરપિ આપણે સદન.

પ્રિયતમ!

અષ્ટપદીનાં અંકુત પદે ધરું

પ્રભુત હૃદય.

રમેશ જાની

ખરીદાચેલો

હવે

હું પહેલાંના જેવો

નથી રહ્યો,

મારો પોતાનો માલિક.

ખરીદાઈ ગયો છું

સમૂળગો

સમયના રોકડા દામે,

સંમોહનની કોણ જાણે

કેવીયે મૂઠથી

મન મીંચાઈ ગયું હતું

અને આજે—

જાગીને જોઉં તો જગત દીસે બધું

ભ્રમમાં આજ લગી કાંઈ ન દીધું

ખોયું જે મોહું તે

જીવ થકી વળી કદી પરું ન કીધું

આજ જાગી અને

જોઉં તો

સૌ ગયું થઈ અજીવું.

હા. બધું, બધુંયે

અજાણ્યું

ને સઘળું જ

અદીકું, અજીકું.

આગળ વધતી ધપતી જતી ગાડીમાં

ભાઈ બેઠકે બેઠો હોઈ તેમ

મનની ગતિને લય પાણી

અવળો થઈ ગયો છે.

કેટલી ઝડપથી આ આડ

આ હુંગરાઓ આ કાતરો

આ વહેળાઓ અને ઝરણાંઓ

સામે પગલે ધસી રહ્યાં છે।

મારે આગળ ને આગળ

જતાં જતાં

એમની પાછળ ને પાછળ

દોડી દોડીને

મારા બન્ને હાથે

એમને પકડી રાખવાનાં છે,

ગોકુળના પેલા કિશોરે

પહેલાં એક વાર

એવું કર્યું હતું,

જાખળે બંધાઈને

હાથ લંબાવીને;

પણ એય તે વખતે તો

સ્થિર જાણે હતો,

મારે તો આગળ ધપતાં ધપતાં ધપતાં.....

અને તેય ટૂંકડા હાથે

કંપતી આંગળીઓએ!

જે દિવસ પહેલાં જ

મારા આંગણમાં વર્ષોથી જાગેલો આસોપાલવ

રાત્રિના કોઈ અબજુયા પ્રહરે

વચ્ચેથી તરડાઈને જમીનમાંથી

જાખડી ગયો'તો.

મારે એનાં પાંદડે પાંદડે

ખાઝી રહેલાં આકાશનાં

આંસુનાં શિલ્પ

ગણવાં હતાં—

કોઈ દહાડે પ્રભાતે,

નિરાંતે.

હવે એનાં સૂકાં પીળાં ખખડતાં

ખરડ પાંદડાં બેઈને

રડી પડાય એવું

હસવું આવે છે.

હવે મારે એનું એકેએક પાન

લીલું કરીને

એની ભીનાશને ચૂમી લેવી છે.

.....આગળ ધસમસતાં ધસમસતાં

પાછે પગલે અડવડિયાં ખાતાં

એ સૌને આંખી જવાને।

આ ચોરતો

કંઈ એકાદ-બે જિંદગીમાં

થોડો જ પૂરો થઈ જવાનો છે?

હવે

હું મને પોતાને જ

ઓળખતો નથી,
 ક્યારેક એવું જ્ઞાન થાય છે
 તેણે
 કોઈ અભણના મોં પર
 અલપઅલપ
 ફરકી જતા ફિક્કા સ્મિત જેવું.
 હું
 આજ વડે
 પૂરેપૂરો ખરીદાઈ ગયો છું.

નિશ્ચય

મેં આજે નક્કી કરેલું:
 મારે ઓછામાં ઓછાં
 પાંચ કાવ્યો રચવાં છે—
 મારી આંખે જોયેલાં
 ફૂલના રંગીન થનગનાટને,

મંગળ રાઠોડ

શહેર

આ શહેરને
 હસ લાખ માથાં છે
 અને વીસ લાખ હાથપગ.

મારા કાને સાંભળેલા
 અવ્યક્ત સ્વરોનાં
 પતંગિયાંને,
 મારા હાથે ગૂંથાયેલી
 અંશુલીઓના નીલાકાશને,
 પહરવનાં
 લાભળ કમળોને,
 નવરસના લાલાયિત
 રસામૃતને.....

પણ મારે
 સૂર્ય પહેલાં જીગીને
 મધ્યરાત્રિના સમાતાં સુધી
 બધીય ઇન્દ્રિયોને
 લથડતી કાળે
 જીવતા રહેવાનું હતું!
 અને મેં તો
 આજે
 નક્કી કરેલું કે—

આ શહેરને

કર્શુક કહેવા જાઉં છું, અને
 વીસ કરોડ માથાં
 અને ચાલીસ કરોડ હાથપગ

ઊગી નીકળે છે અડાખીડા!
 મારે કશુંક કહેવું છે
 આ શહેરને—
 પશ્ચ કહેના જાઉં છું, અને
 જંગલ,
 નદીનાળાં, વૃક્ષો, પંખીઓ, પહાડોને
 ભરખી જતું
 આ શહેર....
 હવે મારે કશું કહેવું નથી
 આ શહેરને.
 આ શહેરમાં કેટલા બધા રેડ સિગ્નલો છે!
 પશ્ચ આ શહેર—

નદી
 જ્યારે જોઉં ત્યારે
 કોઈ ને કોઈ
 એકાદ હોડી
 ટહેલતી હોય છે
 નદી પર,
 જ્યારે જોઉં ત્યારે.
 હોડી વિનાની નદી
 હોઈ શકે
 પશ્ચ હોતી નથી!
 જ્યારે જોઉં ત્યારે
 કોઈ ને કોઈ
 એકાદ હોડી

૯૬] કવિલોક - મે-જૂન ૧૯૭૬

ટહેલતી હોય છે
 આ નદી પર.
 જ્યારે જોઉં ત્યારે...
 હવે,
 હોડી વિનાની નદી
 ક્યાં?

ભવિષ્ય
 માછલી કોરીને
 આપણે
 હોડી બનાવી.
 પંખી મારીને
 આપણે
 વિમાન બનાવ્યાં.
 વૃક્ષો કાપીને
 આપણે
 ટેબલ, ખુરશી ને
 કાગળ બનાવ્યાં.
 જેના પર હું
 કવિતા લખવા મથું છું....!

એક દિવસ
 પત્રો સાથે ઊતરી જશે
 તારું સૌંદર્ય, તારો રંગ
 તારી સુગંધતા

તારા ખમ ખધા
 તારો દર્પ
 એક દિવસ
 કશુંય ખચું નહિ હોય
 તારી પાસે
 સિવાય તારી નગ્નતા!
 ત્યારે, યાદ કરીશ તું
 મારું પ્રથમ યુગ્મન
 અને ઢળી પડીશ
 (મારા ખસા પર)
 એક લહેર દોડી જશે રોમાંચની.
 તારા રોમેરોમ
 તારા અસ્તિત્વના અણુએ અણુમાં
 તું શોધતી હોઈશ મને
 તારા શુદ્ધતમ એકાંતમાં.
 જેવો મને એકઠો કરીને તું
 શરૂ કરીશ મારી સાથે સંવાદ
 કે ફરી શરૂ થશે આપણો પ્રભુ!
 અને પછી અચાનક એવામાં ને ઠોઈ
 ગુહપ્રવેશ કરશે
 તે ખલનાયક હશે.
 અને, હું તને
 બચાવી પણ નહિ શકું
 એટલું બધું અંતર ઊંચું કરી દીધું હશે
 આપણી વચ્ચે જેણે-
 એ જ એ જ છે ખલનાયક અસલી.
 જેણે તને ચૂંથી નાખી હશે

તે તો હશે સાવ નગ્ન ને નિદોષ.
 મારા જ જેવો!
 મેં પણ એમ જ કર્યું હોત.

આવતી કાલ

મને
 વધારે પડતો પ્રકાશ
 કે વધારે પડતું અંધારું
 ગમતું નથી.
 એટલે મેં
 બધું જ ઝાંખું પાંખું કરી નાખ્યું છે.
 હવે મને બધું જ દેખાય છે
 ધૂંધળું ધૂંધળું...
 હવે ધૂંધળાં મહાનો, વૃક્ષો, આકાશ
 અને ધૂંધળો ધૂંધળો
 તારો અહેરો
 જોયા કરું છું.
 બસ. જોયા જ કરું છું....
 પણ આ ઓગળતી મીઠ્ઠાબત્તીમાંથી
 આવતી કાલે ઊગશે સૂર્ય, અને
 ધૂંધળી ધૂંધળી મારી કવિતા દ્રષ્ટ થઈ જશે.
 એવો આવે છે મને તારો ઝાંખો ઝાંખો ખ્યાલ!

કાંકરી

હું
 એક પછી એક

કાંકરી
ફેંકતો બાઉ છું
તળાવમાં.
અને
ડહોળાતું બચ છે
આકાશ અને

તારો ચહેરો
હું
એક પછી એક
કાંકરી
ફેંકતો બાઉ છું.
ફેંકતો જ બાઉ છું...!

જયેન્દ્ર શેખરીવાળા

નિશાન્ત

ચોથું પગલું મૂકીને જ્યાં નજર કરું ત્યાં
નજર સામટી ફાટી પડતી
નાભિ નીચે ડહોળાતું એકાન્ત ..
કાચ કાંચળી ઓળંગી
હર્યણની આરોપાર નીકળશે
ત્યારે તરત જ
પ્રલંબગોળ પીડાનો તરસ્યો પડઘો પડશે તરભેટે
તરભેટાથી ભેટ ઉપર
એક વેંત ભરીને ઓલવભે રે દીવો આંગળ છેટે
—આંગળ છેટે
પગની પાંચેપાંચ આંગળી
પોક મૂકીને પગલું પાડી બોલી બીથે :
ભુસમાંથી બીડી ગયો રે

માણસ નામે પ્રાન્ત....
અરે કે ડહોળાતું એકાન્ત...
માણસ બાણે છે જનહીં આ તરડાયેલા પિંજર વચ્ચે
ફૂલ ખરેલાં ઢગલો....
જૂઝ-કેતકી નામ ઘણેરાં નામ વગરના
—ધૈર્ય જેવાં
—ગીતો જેવાં
—પતંગિયાની પાંખો જેવાં
રતિચક્રથી મુકા નર્યો એ ચકલો...
ચકલો ફૂટેતાં મૂઠી આભનું માણસમાંથી
બીડી ગયેલું પરભવ ખેરી પ્રિક પ્રિક-થયલું
માણસનું કંઠપાન્ત...
અરે કે ડહોળાતું એકાન્ત...
અરે કે દૂસકા પાછળ પ્રગટેલો નિશાન્ત

ગઝલ

જ કદી તો પ્રલય નીકળશે તારા અવાજમાંથી
 સદીનો સમય પીગળશે તારા અવાજમાંથી
 અહીં કદપવૃક્ષ જેવો ઊગ્યો વિચાર તારો
 અને જો દિશાઓ ઊઘડી પથ્થરના શ્વાસમાંથી
 બની હું ગયો છું પથ્થર જળને ભૂરો પ્રવાહી
 હવે શિલ્પમાં તું ઢળશે, શાહીના પ્રાસમાંથી
 મળ્યું પથ્થરો વિશેથી ખરવાનું ધોધ જેવું
 મળ્યું વહીજવાનું સગપણ અટક્યા પ્રવાસમાંથી
 હવે આ ક્ષિતિજ ભૂરી રુવાંટી આ ત્વચાની
 હવે આછાઆછો હું થે પ્રગટું પ્રકાશમાંથી

વ કદી તો પ્રલય નીકળશે તારા અવાજમાંથી
 સદીનો સમય પીગળશે તારા અવાજમાંથી
 હવે આ હવા વહે છે ભાંભરતી ગાય જેવું
 હવે તું વહી નીકળશે તારા અવાજમાંથી
 તને જે સવાર જેવું ઊઘડેલું મન મળ્યું છે
 મને એવો લય ન મળશે તારા અવાજમાંથી ?
 અહીં હું ઝરણ ઝળોળું શાહીના લોહીમાં જઈ
 અને ત્યાં વલય વમળશે તારા અવાજમાંથી
 કદી જ્યાં તણાતો મારાઝળહળ અરવનો પડઘો
 કદી એ નિલય ઊઘડશે તારા અવાજમાંથી

શ્યામ સાધુ

(૧)

આલી જતી ટ્રેને
 લીલો ટહુકો ગાડામાં ભેસી
 ફૂલોની ચુકતેગો કરતો હતો
 ત્યારે
 મારી પત્ની મને યાદ કરતી હશે ?

-કરતી હશે તો
 સરસરીતે ધીમું ધીમું હસીને
 ઠવિતાનું વાતાવરણ
 મારા ભાંગ્યાતૂટ્યા ઘરમાં લાવી મૂકશે.
 લાવી મૂકતી હશે !

(૨)

હૃદય પીતાં
 બાળકની કવિતા સિનેમા જેવા ગઈ છે !

પપ્પા,

હું તમારો કવિમિત્ર અહીં
 વર્કશોપમાં ભીમસેન જોષીની જેમ
 રિયાઝ કરવાના પંતરા કરું છું
 પેતા બે સન્નજન માણસોની હાજરીમાં,
 પેતા ત્રણ શબ્દ શોધતા બાઈઓની વચ્ચે.

મહેશ શાહ

પ્રવચન

અચાનક એમને કહેવામાં આવ્યું:
તમારે બોલવાનું છે.

એને બોલવું નહોતું
એની ઇચ્છા નહોતી, એનું મન નહોતું
એની પાસે કંઈ જ કહેવાનું નહોતું

હા, એણે જોયું હતું જગત-

સૂર્યને પ્રકાશિત થતાં
ઊગતાં આથમતાં ઇતિહાસ ભૂગોળમાં
આશાઓમાં નિરાશાઓમાં
દોડતાં, ઢાંઢરો ઊતરતાં, પ્રવાસમાં,
ઢાંઢર પર ઊભા રહીને એણે
જોયો હતો સૂર્ય
એણે જોયો હતો ચંદ્ર, સમુદ્ર,
દેવ, દાનવ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર
એણે જોયો હતો ચમત્કાર.
એણે સાંભળ્યો હતો ધનુષટંકાર,
સાંભળ્યો હતો એણે ચિત્કાર.

પણ અચાનક એમને કહેવામાં આવ્યું:
તમે કયો છો આવિષ્કાર
અને એટલે જ હવે તમારે બોલવાનું છે.

તમારા મસ્તક પાછળ તેજનું વલય છે
તમારી આંખોમાં સૂર્ય છે
તમારાં પગલાં મંગલ છે
તમારી વાણીમાં અમૃતનો પ્રસાદ હશે જ
એટલે હવે તમારે બોલવું પડશે.

એની પાસે કંઈ જ કહેવાનું નહોતું.

એનું મન જરાય માનતું નહોતું
અને એમને જ્યારે લઈ જવામાં આવ્યા

દળદળાણેર પ્રવચન કરવા
વ્યાસપીઠ તરફ

સમગ્ર લોકસમુદાય
મુગ્ધ નજરે આતુર અને
વાતાવરણ નિઃસ્તબ્ધ

વ્યાસપીઠ પર બેસવાની ના પાડી એણે.
એ જીવો જ રહ્યો લોકોની લગભગ વચ્ચે જ.

એને હારતોરા પહેરાવાયા.
અસંખ્ય વિધિઓ થઈ.
એના પર પ્રવચનો થયાં
અને અંતે
એમને કહેવામાં આવ્યું:
હવે તમારે બોલવાનું આવ્યું.

એક જણને એમણે પાસે બોલાવ્યો
અને કાનમાં કંઈક કહ્યું.

એમનાથી સહેજ નાનકડો ખોખારો ખવાઈ ગયો.
પણ એમણે તરત સંયમ રાખ્યો.

પેલા જણે બહેરાત કરી:
તેઓ વ્યક્તિગત પ્રવચન કરશે.

પોતાની રીતે.

જેને બોલાવે તેઓ જ આવે.

પછી એ જ બોલ્યો—એક વેપારી.

કાંઈ પણ એક વેપારી.

એક વેપારી આવ્યો. આવતાં ખૂબ વાર લગાડી.

એમની અત્યંત નજીક ગયો.

નમસ્કાર કરી સામે જ બિલો રહ્યો.

એમણે એના કાનમાં એક શબ્દ કહ્યો—

પ્રામાણિકતા!

અને વેપારી વિદાય થયો.

સભાગૃહમાંથી સર્વ વેપારીઓ

બિલા થઈ ચાલ્યા ગયા.

હવે નાગરિક! પેલો જણ બોલ્યો.

નાગરિક આવ્યો.

એની પત્ની અને બાળકોના

એમણે ખબરઅંતર પૂછ્યાં ને

વાતસલ્યથી એની સામે જોયું એક વાર.

પછી એક સામાજિક કાર્યકર આવ્યો.

એ કાર્યકરની ઉપેક્ષાભરી નજરે

એમને કાંઈ જ બોલવા પ્રેર્યાં નહિ.

હવે સૈનિક આવે છે—નિર્મીક અને નિશ્ચલ

એના તરફ જોઈ એમણે જે

સ્મિત કર્યું એનું અભિવાદન કરતો

એ વ્યવસ્થિત વિદાય થયો.

પછી એક સામાન્ય માણસ.

તમે? એમણે પ્રશ્ન કર્યો.

હું....હું કવિતા રચું છું....

એમણે એને આગળ બોલવા દીધો નહીં.

ભેટી પડ્યા.

આંખોમાં અશ્રુ

હોઠ પર કંપન

અને હૃદય ગફગફિત હતાં

બંનેનાં....

સૌ વિખેરાય છે

એઓ અને કવિ

અન્યોન્યના આલિંગનમાં

હજીયે બિલા છે.

કેટલાક કાર્યકરો. એ કવિને જોઈ રહે છે ઇર્ષ્યાથી

એના ચહેરાં યાદ રાખી લે છે

કેટલાક કાર્યકરો ખરાખર.

એને હવે એક દિવસ

અચાનક ઠહેવામાં આવશે : તમારે બોલવાનું છે.

તમે કર્યો છે આવિષ્કાર

અને એટલે જ હવે તમારે બોલવાનું છે.

તમારા મસ્તક પાછળ તેજનું પલય છે

તમારી આંખમાં સૂર્ય છે

તમારાં પગલાં મંગલ છે

તમારી વાણીમાં અમૃતનો પ્રસાદ હશે જ.

અને એટલે જ હવે તમારે બોલવાનું છે.

ગાઝલ

લાખ ચહેરા મારા ઘર પાસે નીકળતા હું ગણું
શબ્દથી તારે જ માટે હું સખતું આંગણું
ફૂલની કચારીમાં મારો જીવ હેવાયો થયો
હોય લીલુંછમ છતાં શું ઘાસ કે કણને લાલું?
સ્વપ્ન જેવો લાવ જ્યારે જ્યારે જાગી નીકળે
થાય કે વણકર બનીને રૂપ તારું હું વણું
કલ્પના તારી લઈને પણ કોઈ આવી ભલે
પણ સમયને એમ ક્યાં લાગે કે પળને નાહણું
તારા ચહેરાના અરે એ ક્યાંક ચિહ્નનો સાંપડે
એ જ આશામાં હજી ઠપકારતો હું ટાંકણું

ધ્યાન

લિંગ પરથી ખરી પડયું એક એક પાન ખીલીનું
અવાજ કરો જ નહીં.
ધ્યાન હતું એટલે ગયું.
કોઈક પૂજા કરી ગયું હતું.
કાલે શિવરાત્રી હતી કે શું?
લિંગ પરથી ખરી પડયું એક પાન ખીલીનું.
ધ્યાન ગયું ને પવનની પૂંછડી હલી ગઈ જરાક.
કરેણ પડયું જે પાનની પાછળ જ એને ઝીલી લીધું
એણે પહેલાં તો ને પછી ફગાવ્યું જરાક કાળી
પૂછીથી.

ચિદ્

એવો એક અવાજ પડવાયો
ને આપોઆપ જ મેં જોયું તો
પાનની ઢાંડી આગળ જોયું હતું
એક ચપળ મુખ - મૂંઝકતું.

આજે ધ્યાન નહિ થાય.

અનુસંધાન] દયારામ સંદર્ભ સૂચિ [પૃ. ૧૨૪થી ચાલુ

૩૨. એજન. દયારામકૃત કવિતા (પ્રાચીન કાવ્યમળા
ગ્રંથ ૧૧). વડોદરા. પ્ર. આ. ૧૮૮૯-૯૦, પૃ.
૨૧ + ૪૨૦.

૩૩. એજન. દયારામકૃત પરચૂરણ કવિતા (પ્રા. કા. મા.
ગ્રંથ ૧૩). વડોદરા. પ્ર. આ. ૧૮૯૦-૯૧ પૃ.

૫ + ૨૭૮.

૩૪. હરજીવન પુરુષોત્તમદાસ સંપા. દયારામ ભક્તિ,
નીતિ કાવ્યસંગ્રહ. અમદાવાદ: યુનિ. પ્રિ. એડ
જ. એ. કંપનીમાં રજીસ્ટ્રેડલાલે છાપ્યું. પ્ર. આ.
૧૮૭૬ પૃ. ૨૦૦. (સંપૂર્ણ)

અન્ન પરમાર

ડાલ ભલો વાઢિયો રે લોલ

વાઢયો ડાલ ભલો મારા સાયબે રે લોલ

વાઢયો વાઢયો શેતરને શેઠે

કે ડાલ ભલો વાઢિયો રે લોલ....

ગામ તલાવે કોવરાવ્યો સાયબે રે લોલ

કે કોવરાવી ફૂણો લીધો

કે ડાલ ભલો વાઢિયો રે લોલ....

સરખો ફૂટયો છે સરખી સૈયરે રે લોલ

ફૂટી સુંવાળો રેશમ કીધો

કે ડાલ ભલો વાઢિયો રે લોલ.....

જેરે બેસી વણ્યો છે સાયબે રે લોલ

દોરી અસલ વણી વોળ વાળી

કે ડાલ ભલો વાઢિયો રે લોલ ..

હોંશે ઢાલિયો ભર્યો છે સાયબે રે લોલ

મેલી અત્રી બત્રી મંઈ જાળી

કે ડાલ ભલો વાઢિયો રે લોલ...

મું તો રમજૂમતી પોદી છું ઢાલિયે રે લોલ

કે પોદી છું ઓરડે છેવાડે

કે ડાલ ભલો વાઢિયો રે લોલ...

એક ચાંદેણું છાપરેથી બીતરું રે લોલ

એ તો હસ્યું છે ગાલને ખાડે

કે ડાલ ભલો વાઢિયો રે લોલ...

મેહું ચાંદેણું પીએ સાયબો રે લોલ

પીએ પીએ રમજૂના તાલે

લે હેંચ ભલો ઢાલિયો રે લોલ...

* ડાલ = દર્લ, જેર=ઓટલો, રમજૂ=રમજૂમિયાં અંજર
[સુધારો :- કવિલોક ગ્રીષ્મ અંક (મે-જૂન ૧૯૭૮,
પૃ. ૯૭) કાવ્ય: ઉત્તમગરો: ચંદ્ર પરમાર,

કાશ્ય કમખે ભલકયો રે પંક્તિમાં છેલ્લે લાલધૂમ
ઉત્તમગરો છાપ્યું છે. તેના બદલે સળંગ પંક્તિ આ
પ્રમાણે ભેદ્ય:

કાશ્ય કમખે ભલકયો રે લાલધૂમ ઉત્તમગરો]

કવિનીક સાહિત્ય

દરિયો ડોલમડોલ

લીમડો થઈને કોળવું મારું કોળવું લીલમલોળ
એક ટશરથી આલ આ મારું આમ આ ઝાકમઝોળ

પળમાં ફૂડું પળમાં ખૂડું પળમાં ઠરીકામ
પરપોટામાં જીવવું મારું જીવવું ઝાકમઝોળ

અટકી જતાં બટકી જતાં લટકી જતાં જૂ...
વૃત્ત વિષે જકડાઈ જઈને ફરવું ગોળમગોળ

સૂર્યના કંપાસની ધરી સાથે હું ફરાફર
રોજ આ મારું રૂખવું અને ભીગવું ઝાકમઝોળ

નાંગરેલા એક વહાણને છોડી હાથ હલેસાં કીધાં
શ્વાસના ખેંચ્યા શઠ ને મારો દરિયો ડોલમડોલ

જયેન્દ્ર શેખડીવાળા

*

મા

(ઝંખું જેને અકળ સરતા છંદના પ્રાસમાં રે)

...તું વરાળતું પુદ્ગળ રે

હું આકળવિકળ, મા!

હું ડહોળાતું પાણી રે

તું સતત અવિચળ, મા!

ભરખખોરે ડૂબ્યા ઘરના મોલ

આંખથી નેવાં લગ પથરાતું રે, મા!

....જળઅંધારું...

તને વરાળથી વૈતરણી ને વૈતરણીથી વાદળ ને વાદળથી જળ ને જળથી દરિયે

શેાધું

શેાધું...શેાધું

સકળભૂતમાં, અકળઋતમાં

વાણી વેદે. ભેદે ભેદે.

અને

અચાનક

કાલીઘેલી ભોલીમાંથી કાગવાસના મંતર પ્રગટે

કપોતકદિપત ભાષા મારી રેવાને તીરે જઈ અટકે

પછી શાહીના મેળામાં હું ભૂલો પડું ને

ભૂલો પડેલો હાથ તરસતો મા, રે તારી કંઠ-આંગળી

અને તરસતોખાર-ઉપર હું સ્વાર થઈ ને

શિયાવિયા રે શિયાવિયા કે

ભિડયા કરું

થઈ

કાગળ રે મા, વાદળ રે મા...

આકળવિકળ ગાકળ રે મા...

હસિત ખૂચ

મરમી ખ્યાલી

ગઝલ કોઈ છે
છત્રકી ખ્યાલી,
કોઈ ગઝલ છે
મલકી છાની.

ભરી કટોરી
મનભર મોતી,
ગઝલ કોઈ છે
ઝળહળ લાવી.

ક્ષિતિજ ઝબોળી,
ગગન હિલોળી,
ચડી અજબ છે
ગઝલસવારી.

ફક્કડ જોગી,
અલ્લહ છોરી;—
ગઝલ બધે છે
લૂંટાઈ, ફાવી.

કાળજ કોરી
રગરગ ફોરી
ગઝલઅદબ છે
મસ્ત નિરાળી.

ગઝલ જુઓ, તો
રંગતુફાની;
ગઝલ કળો, તો
મરમી ખ્યાલી.

હરિકૃષ્ણ પાઠક

ખરખર ખરખર

હવે આયખું આખું ખરખર
જીવતર ઝાંખુંપાંખું ખરખર,
ભીંતો ખરખર, બારી ખરખર,
મેડી, મોલ, અટારી ખરખર.

કરો, મોભિયાં, વળિયું ખરખર
લોપણની ઓઠળિયું ખરખર.

ગોખ ઢળ્યું અજવાળું ખરખર
કરોળિયાનું જાળું ખરખર.
હરફરતી હડફેટો ખરખર
તાળો ને તરલેટો ખરખર.
ખંધ ઓરડે સમણાં ખરખર
પડખાં ડાખાં-જમણાં ખરખર.
ખારસાખના થાપા ખરખર
લાભ-શુભના ઝાંપા ખરખર.
ફળિયે ડગમગ ડગલાં ખરખર
પડી રહ્યાં બે પગલાં ખરખર.

વૃક્ષોના કોરા કાગળે કરશે વસંત ડાંગ
ને ત્યાર બાદ રંગની બુદ્ધિબુદ્ધી design
ના,ના, ફૂલોને પાત્ર કહુંતો હું 'ORTHODOX'
ભમરાઓ તો પછી પીએ છે શેમાં કહો wine!
છીનવે છે ઊંઘ ખોલી આંખ ફૂલની સૂરજ
ત્યારે પતંગિયાં કહે છે એને Fine! Fine!
નવમાલિકા કરાવી કોણે આજે introduce
ભમરાની visitors રૂપે લાગી લાંબી line
એ એપી ધૂણ પાનખરને લાગતા હશે
કોયલના ગળચટા ટહુકા એકલું quinine!

હરેશ લાલ

તૂટેલો લય છે

સપનું પરપોટાની વય છે;
દરિયાનો કોને પરિચય છે?

પૂછો સૂરજના સમ કઈને;
ખુદ ઈશ્વરને કોનો ભય છે?

હો સરખો તખ્તો તેથી શું!
સહુને પોતાનો અભિનય છે.

કઈ રીતે એને સાંભળવો?
માથુસ તો તૂટેલો લય છે!

સંસ્કૃત નાટ્યસૂત્રિયાળી સીમની સંવાદ ગબધ

સૂરજ (પ્રવિશ્ય) :- બાગો, અલ્યાં ઊંઘરેટા ઝાડ!
વૃક્ષો (ઉદ્ગ્રુધ્ય) :- ઠંડી શી! ધૂજે છે હાડેહાડ!

ઝરણું (નિરીક્ષ્ય) :- કયાં હતું કાલે, ને આજ કયાં?
રેતી! લે ખેંચી, ચાલ જલદી જલદી પગ ઉપાડ.

ડુંગર (નિઃશ્વસ્ય) :- થાક ધનીભૂતનું રૂપ હું
સૂરજ અશ્રીષ્ટિયા! તું ઊંઘ મારી તો ઉડાડ!

ખાવળ (ઉદ્ગ્રુધ્ય ખાહું) :- રાપી દોને ચારે પાસ
અમને, સૂરજને રોકવા બનીએ અમે તો વાડ!

લેલા (પ્રતિનિવૃત્ય) :- કયાં વેરાએલી સવાર
કેટકેટલી ઝળેલી વાડને જુઓ તિરાડ!

ખકરું (નિર્વણ્ય) :- લાગી મને બૂખ, ચાલ ખાઉં
ભઈ ચાડિયા! તને કે ખોલ ફૂણો ફૂણો ખડાડ!

સસલું (સવિસ્મય) અલી ખખડાટ શેનો વાડ!
ચલ જીવ મુઠ્ઠી વાળી નાસ, આવી કોઈ ધાડ!

મનોજ રાવલ

શેર

હું વચોવચના ખડક જેવો હવે
ચોતરફ સાગર સમું તું ધૂધવે.

મનોહર ત્રિવેદી

*
ઁ પળ વચ્ચે

ઁ પળ વચ્ચે શ્વાસ ભર્યા ને ઁ પળ વચ્ચે ઝોઝો
ફૂલોથી આ હોય છલોછલ ક્યારેક ખાલી ખોખો
દીવાનું અજવાળું પહેરી અંધકારમાં ઘૂમું
કો' અભાવનો આકુળ મહેરો હળવે હળવે ચૂમું
દરિયાનો નિઃશ્વાસ પવનના કર્ણમૂળમાં મૂકું
કાંઠે ખેસી મોત્તમોની ઘૂંટ ચલમમાં ફૂંકું
લાવ ગલોફે મહેકાવી લઈ ૧૨૦ તમાકુ
હવા ઉપર ચિતરામણ કરવા સમય ઝખોળી રાખું
અકળામણને ઓળવોળ મેં કરી ઉતાર્યું થૂંક
પછવાડેની ખારીમાંથી ક્યાંથી આંસે, ફૂક?
ધબકારાની નીચે પોઠે લીલી કાંચન તાડ
અંધ આંખમાં ઊઘડતાં મેં દીઠાં ખેલ કમાડ
ફૂલોથી આ હોય છલોછલ ક્યારેક ખાલી ખોખો
ઁ પળ વચ્ચે શ્વાસ ભર્યા ને ઁ પળ વચ્ચે ઝોઝો

રાજેન્દ્ર શુક્લ

રંચું* તને

કેસરઘૂંટ્યા અજવાસથી રંચું તને,
તું આવ, ઉતકટ શ્વાસથી રંચું તને!
રાધે, પરસ્પર પ્રાસથી રંચું તને,
કે મૌન આ ઉલ્લાસથી રંચું તને!
કે રામરોમે શુંજતી કુંજો વિષે-
પ્રજવેણના વિશ્વાસથી રંચું તને!
જ્યાં વણજીડાડયે પણ ઊડે રંગો સ્વયં,
લે, મહેકતા મધુમાસથી રંચું તને!
આ ઠોણ રંગે કોણ રંગાતું રહે,
રંગે રચાતા રાસથી રંચું તને!

ઓપરેશન વસંત

[વસંતના વિજયનો વ્યૂહ: આવી સમગ્ર યોજનાને ધસકરી પરિભાષામાં 'ઓપરેશન' કહે છે.]

કચારના મંડી પડ્યા છે,
હજી સવાર તો થયું નથી,
રાતમાં ને રાતમાં જ
આકાશ સર કરી લીધું છે.

ટુંડુંક, ટુંડુંક, કુંડુંક કુંડુંક, ટુંડું ટુંડું
આ વસંતના કોકિલડા.
આ ઝાડની ટોચ, તે ઝાડની ટોચ,
ડાળે ડાળે ખચી ખચીને
બેસી ગયા છે.

ગોળીખાર ચાલી રહ્યો છે,
વિજયના વાવટા

ઝાડવે ઝાડવે ફરફરી રહ્યા છે.

આકાશ આખું સર થયું.
હવે ધરતીની વાત છે.
પૃથ્વી પરનો મોરચો ખૂલશે,
ઘરેઘરમાં તો

બારી પર પડદા છે,
અને ઓરડામાં ઊંઝે ઊંઝે
કોઈ બાથરૂમમાં છે,
કોઈ બેડરૂમમાં છે.

કોઈ ચોકીદારોની જેમ
ટ્રાન્ઝિસ્ટરો આવબેલ
પુકારે છે:

સખ સલામત, સખ સલામત.

ત્યાં તો હુંમલો આવે
કુંડુંક કુંડુંક, ટુંડુંક ટુંડુંક, ટુંડુંક ટુંડુંક
અને ઘર બહાર

સરિયામ રસ્તા પર,
અહીં સડકો પર સડકો છે:
પડખે પડખે દુકાનો છે,
હોટેલો છે,
હમ ભરીને ગાતા રેડિયાઓ છે,
વાતોનાં વડાં અને પ્રેમના પડિયા
આરસનાં ટેબલ પર પીરસાય છે,
ખડંગ ખડંગ ખ્યાલારકાળી રણકે છે,
અને બહારથી હુંમલો આવે છે.
કુંડુંક કુંડુંક, ટુંડુંક ટુંડુંક, ટુંડુંક ટુંડુંક.
'સાંભળો છો ને?
અમે આવ્યા છીએ.'

અને સડક
લાંબી લાંબી લંબાય છે,
હબર મીટરના સ્ક્રીન જેવી.
આ સ્ફૂટરો ચાલી,

માથે હેલ્મેટધારી મહારથી
આ સાયકલો સરકી,
ઉપર એક એક, બે બે, ત્રણ :

વચ્ચે વચ્ચે આ એકલદોકલ
પાયદળના આદમી
સ્કેટિંગ કરતા સરકે છે નાણે.

અને આ ખાસી ટેન્કો જ -

મોટી મોટી મોટર બસો.
પચીસપચાસ બંદ્રક્રિયાઓને લઈને
ધસે છે.

અને દરેકને માથે ચકરાય છે,
મશીનગન ફૂટતી હોય
કુંકુંક કુંકુંક, હુંફુંક હુંફુંક, હુંફુંક હું
'સાંભળો છો ને?

આકાશ જિતાર્થ ગયાં છે
હવે તમારો વારો છે.'

બરાબર મંડી પડ્યા છે
રાતે ને દહાડે
આ વસંતના કોકિલ

રમેશ ત્રિવેદી
જૂઠ્ઠી વેલ ઉછેરું

અહીં
જૂઠ્ઠી વેલ ઉછેરું એ આશાએ
કે ક્યારેક તો
તારું સ્મિત મ્હોરી ઊઠશે ડાળીએ ડાળીએ
ને ફેરી ઊઠશે શ્વાસ પાંખડીએ પાંખડીએ,
બખર છે તને?
નિષ્પર્ણ વૃક્ષને ય હોય છે
પોતાનો આગવો ચહેરો,
તારા ઘરની પછીતે ઊભેલા
વૃક્ષને નોંઘ લેજે કોઈ વાર
કદાચ
એમાં દેખાશે તને
નાક કાન ને અરડાએલી લોહીઆથુ
બે આંખો.

નલિન પંડ્યા
ઊર્જા

ઝાડ નહીં
પશુ
ત્રીજળીના થાંભલા હસી હસાવે છે પથ.
કાચ, કાષ્ઠ, કૌંકિટવાળો
દરબારશાહી તોતિંગ દરવાજો હસે છે.
દરવાજામાંથી મગતરાં
વિવિધ પરિવેશમાં આવનજવન કરે
જેથી દરવાજામાં મૃદુતા જન્મે.
છતાં
થાંભલા સાથે બાય બીડી
મલ્લયુદ્ધ આદરવાનું મન થાય
કેમ કે -
કૃત્રિમ ઊર્જાથી પથ
ક્યાં સુધી અગમગશે?

*
વીંછુડે!

[‘પરસોકે પત્ર’માંના એક પત્રકાવ્યની પંક્તિ ‘વિરહ મારે પ્રેમનો પર્યાય’ મુજબ પ્રેમ એટલે જ વિરહ, આવો કોઈક ભાવ, આ કાવ્યમાં ચૈત્ર માસના વૃશ્ચિક નક્ષત્રના વ્યોમવ્યાપ નિમિત્તે વ્યક્ત થયો છે.]

આ આવતો ચૈત્ર!
સોહાગિયો મધુમાસ.
એનું ઉજમાયું આકાશ:
દિવસે મહાદ્યુતિલ આભાનું;
રાતે, સ્વચ્છ અચ્છ અન્દરૂપ આ ભાનું!

ને બુઓ તો!
અહતારકનક્ષત્રની વાણી વડે જે
સચરાચરનું ભાષે ભાવિ
આગાહીરૂપ દિયે જવાબ
એ આકાશી અસખાખ.

ચૈત્રનું ચોખ્ખું આકાશ.
વાળ્યુંઝૂડ્યું, ધોયું, ધોળ્યું,
સમાયું, ખૂબ જ સોહું
રૂપેરી આકાશ.
તે પરે રાત્રીને ખેલે ખેલે
છેક ગગનના ઘુમ્મટને તલ,
પૂર્વ દિશાનું હોય ન ઝહુંનું છત્ર!
વીંછુડે ડોકું કાઢ્યું ખંડાર
અ-કળાયો સરે આવરવા નભપાર.

મધરાત પહોરે
અંધકાર જમાવટ જોરે,
નક્ષત્રનેમિ ધ્રુવતારક ઉત્તરે,

એક કોરે;
શું વાંકડિયાળો નીસર્યો સાપ?
ના, ના.
એ તો વૃશ્ચિક નક્ષત્રનો મસમોટો વ્યાપ.
ઓય ...મા! છળી મરું!
કેટકેટલા તારકનો એ કુટિલ કલાપ!
જ્યેષ્ઠ, મૂળ, અનુરાધાને
નિજમાં લઈ લેતો આપ.
રાતભર ચડીને ગગન ચડાવ
પોઢચો નાખી પડાવ,
એનો પડચો પથારો પંડતણો,
તે છે... ક પરોડે એનું ઉતરાણ.

એ બહુબળિયો!
એને પેટાળ
અસંખ્ય નવનવા તારકનો
શતશત સતત યુગથી રફેટ.
નથી એને ખોટ.

શે એનો વ્યાપ!
કોનું વર્ચસ્વ અમાપ!
વ્યોમ કે વીંછુડાનું?

એ ચૈત્રનો, પ્રિય! આવે યાદ.
વૃશ્ચિકનક્ષત્રનો વ્યોમવિભવ આખાદ

મને આજે થે, જે
તમે મુજને ચીંધી દેખાડ્યો,
તારકે તારકથી આકાર
એનો અંગવળાંક વખાણ્યો;
શી પ્રસન્નતાથી માણ્યોજાણ્યો
તમે, ને તેથી મેં ય એ માણ્યો.
એ આવતો ચૈત્રનો માસ.

આપણા જન્મદિનનો માસ,
અભિનવ પ્રેમનો એ માસ.
સખે! તમે એ જે ક્ષણથી
મુજને ચીંધી દેખાડ્યો
ત્યારથી,
આપણે મિલનને આકાશ
વ્યાપ્યો વિરહવિષડંખ્યો વીંછુડાનો વાસ

દક્ષા દેસાઈ

જિજ્ઞાસા

તમે જગાડી હતી જિજ્ઞાસા?
હડપચી પર હાથ ટેકવી
એકીટસે પાણીમાં પડતા સિંકાને જોતી હતી ત્યારે—
તમે ખોખો ભરી આપી હતી સોનામઢોર?
એક એક વિખરાયેલી લટને આધી કરી
તમે વ્યવસ્થા બક્ષી હતી મને?
દમયંતીના હાથમાં માછલાં શબ બને છે તોયે—
તે અનિષ્ટની જોયી તમે પકડી લીધી હતી?
રોજ ઝોળે ચઢતા ચિત્તને કોઈ ગગનચુંબી મિનારા
સ્પર્શતા નથી.
કઈ સીડીએ થંભાવી દીધી મારી જિજ્ઞાસા?
કબરવત મૂઢતાને કઈ ઇચ્છાથી પેટાવી દીધી?
પાત્રોના ચહેરામાં આસ્થાને સંગોપવાનું કામ
અવિરત છે—
કેલીડોસ્કોપની લિસ્સી પારદર્શકતામાં
તરવાનું શક્ય નથી હવે...!
આંખોની તિરાડોમાં સ્મરણત્ર મૃગજળ
કદાચ થીજી જશે—
પછી-પછી મારે અને જિજ્ઞાસાને...?

યોગેશ જોષી
લીમડાનું લીલાકાવ્ય

તું તો ભયો ભયો લીમડા જેવી!
તને ક્યારેય ન થાય
કેઈનું ય infection
છતાં, ય
મ્હોર બનીને તારી ડાળીએ ડાળીએ
મ્હોરી ઊઠે છે મારું નામ!
આકાશ પંખીને કહે
કે ભાઈ,
બહુ ઊડવું સારું નહીં
તો પંખી
પોતાની પાંખો કાપીને
ફેંકી દઈ શકશે ખરું?
પંખીનો અર્થ જ
ઊડવું, રડવું,
પડવું, ઊડવું..
ઊડવું એટલે આકાશ
રડવું એટલે પાતાળ.
કલ્પના,
ગ્રીભની ઝાળ ઝાળ એટલે તું
હૈયે એકાએક પડતી ફાળ એટલે તું
પાણીમાં નાખ્યા વગરની જાળ એટલે તું
સોનપરીનો વાળ એટલે તું
મારા મૌનનો સાતમે માળ એટલે તું
દરિયાની આજુબાજુ બાંધેલી પાળ એટલે તું.

સાથે જ
મારે તો ઊંછું રહેવું હતું ખડાડ બનીને અડીખમ :
પણ
મારામાંથી નીકળી નીકળીને
અસંખ્ય લાલ-લીલી નદીઓ
પ્રચંડ વેગથી ધસ્યા કરે છે તારા ભણી.
પણ
તને તો
ક્યાંથી કેઈનો એ રંગ લાગે?
તું તો મારો ભયો ભયો લીમડો!
પણ હવે તો
ખડાડ પોતે ય ખડાડ નહિ
ખડાડ તો કે વાહળનાં ભાડ
વાહળ તો કે તારી શેરી
તારી શેરી તો કે પૂજા કરવાની દેરી
અને એ દેરીમાં
તારા નામનાં બે પગલાં
એ પગલાં પર મારું આંસુ
અને એ આંસુ ઉપર
આપણું સ્વપ્નાંનો મહેલ
આપણું સ્વપ્નાં તો
લીમડાનાં પાનની રેલમછેલ!
ભલા,
લીમડો તો કેઈ દિવસ

પંખીને પોતાની ડાળે બેસવાની ના પાડે ?
 ફ્રીઝમાં મૂકવા છતાં ય
 સૂરજ તો ક્યાં કદી એ ઠંડો પડવાનો હતો ? !
 તું નકામી ચિંતા કરે છે, યોગેશ !
 હવે સૂરજ નહીં આથમે.
 હવે તો ચોવીસે કલાક પાણી આવશે.

સતત મારી આંખમાંથી વહ્યા કરે છે,
 મારા લોહીમાં ફ્યાં કરે છે; ધબક્યા કરે છે
 ને તારા બનીને આકાશે ચમક્યા કરે છે—
 લીમડાનાં લાલ લીલાં પાન !

લીમડો તો
 વેદનાનું લાલ લાલ ગુલમ્હોરી ગાન
 લીમડો તો
 ગલ્લોદામાં ભરાવેલું કીમામવાળું પાન
 લીમડો તો
 મગજમાંથી નીકળ ચૂકેલું ભાન...
 તારી આંખો તો સૂર્યનો સોનેરી તડકો
 ને તારી પાંપણો તો લીમડાનો લીલોકચ્છાંચડો !
 લીમડો તો
 અડકો દડકો દહીં દડૂકો !

આકાશ કાળાં કાળાં વાદળોથી બેરાઈ બચ
 ને વ્યાપી બચ કાળમીઠ અંધારું
 ત્યાં જ
 ધડાકા સાથે
 આભ ફાડીને પૂર્વમાં ઊગી બચ તે લીમડો
 ઘણી વાર

મોઢા સુધી
 ઊંધવા ન દે
 જંપવા ન દે
 તે લીમડો.
 ક્યારેક
 સામે જ બેઠા હોવા છતાં
 ગરમ કરવા મૂકેલું દૂધ ઉભરાઈ ને ચાલ્યું જા-
 ને આપણે જોયા કરીએ
 તે વેળા
 બેધ્યાન (કે ધ્યાનસ્થ)
 બની જવાનું કારણ તે લીમડો.

લીમડો તો બહુ ગુણકારી—
 અમારા જેવા દરદીઓ માટે
 હું તો હવે
 દરરોજ સૂઈ જઈ છું— લીમડાનાં પાન !
 પથારીમાં.
 તારા નામના ભાન; અ-ભાનની પથારીમાં.
 પથારીમાં તો બારે ય મેઘ વરસે
 અને છતાં
 ગરમ લાલ્ય રણ તરસે.
 પથારીમાં તો
 સાત સાત દરિયા
 ને બાર બાર સોનાના મહેલ
 ને એના સત્તરમા માળના ઝડપામાં
 હીંચકે બેસીને ઝૂલે તે લીમડો.
 લીમડો એકલો એકલો ઝૂલે
 લીમડો એકલો એકલો ઝૂરે

લીમડો એકલો એકલો જીવે
 લીમડો વાઘ આવે તો ખીવે
 લીમડો પૂંછડે પાણી પીવે
 લીમડો એકલો એકલો...

સાચો કલ્પના,
 તું તો મારો ભયો ભયો લીમડો!
 બાણું છું
 તને તો ક્યારેય
 કોઈનું ન થાય infection.
 પણ દેખી જો!
 ધરતીમાં ઊંડે ઊંડે પથરાયેલાં
 લીમડાનાં મૂળ એ જ હું
 એ જ હું, એ જ—

સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ કેલેન્ડરમાંથી

રાત્રીના અંધારિયા હોજમાં,
 બડબડતા ડાઈવિંગ બોર્ડ ઉપરથી
 કેલેન્ડરમાંથી એક તારીએ ફૂટકો માર્યો.
 આકાશમાં સ્કાય-સ્ક્રેપરો ઊગ્યા,
 જમીન પર આનંદમાર્ગીઓએ સરઘસ કાઢ્યું,
 સમુદ્રોએ હાથ મિલાવ્યા.
 ઈમ્પ ડેવિડ ઉપર મંત્રણાઓ ગોઠવાઈ
 સૂરજના સરખા બાગે કટકા કરીને
 યુનોના સભ્ય દેશોને વહેંચાયા,
 સગાંસંબંધીઓ 'ઝિગ્સો- પગલ'માં ગોઠવાયા
 ને તારીએ રાજીનામું આપ્યું.

ધીરુ પરીખ
 ક્યાં છે આપાદ ?

નિરાકાર નભમાંથી
 લેા
 આ તૂટી પડ્યો આપાદ !
 ને
 ગચિયે ગચિયાં થઈ પડી રહેલી માટીને
 કૂટી આવ્યા અગચિત તૃણખાડુંઓ.
 જાચે ને જાચે એ લંબાતા જાય છે
 નિરાકાર નભ બણી
 શોધવા આપાદને....
 ક્યાં છે આપાદ ?
 ક્યાં છે આપાદ ?

ત્યાં તો
 બીની હવાની
 ધીમી લહેરખડી
 જાચે મંડાએલા ખાડુંઓને અડપલું કરી
 વહી જાય છે
 અને
 કહી જાય છે:
 લોળાઓ,
 તમારામાં તો સમાવીને બેઠા છો
 આપાદને
 અને
 પાછા શોધો છો જાચે ને જાચે ?

આપણુ યાંના પાહિલાત કા? ઊર્ફે ત્રણ મહોરાં
ધરાવતું એક ચહેરાકાવ્ય

૧.

ક્યારે ય ન જોયેલા, ન મળેલા, ન ઓળખેલા
ને છતાં ય ખૂંચેલી લાગણીને
અનણુતાં જ ખોટી ગયેલા
અસંખ્ય ચહેરા
મારામાં આળોટ્યા કરે છે.

૨.

ન જોયેલા ચહેરાની ઓળખપરેડમાં
એકેએક ચહેરા
આજે ગુનેગાર લાગે છે —
મારાં સ્વપ્નોના
ગર્ભપાત કરી નાખવાનો
આરોપ છે તેમના પર.

૩.

નિર્દોષ બાળકોની વારેઘડીએ ગૂંચવાતી ફેરકુદરડીમાં
શિવાજીપાર્કની સફેદ ટાઈલ્સ જડેલી નહેર મુતરડીમાં
બેંકના કેશ કાઉન્ટર પર થતા લીસા ખણખણાટમાં
ચર્ચગેટ સ્ટેશને માણસોના ચીસો જેવા ગણગણાટમાં
એરકંડિશન્ડ ટી સેંટરની હૂંફાળી એકાંત આડશોમાં
સુંવાળા સંબંધોને ફૂંકીને ફેાલી ખાતા ગંધાતા પાડોશમાં
ફૂંકરી સાથે સ્ટ્રાઈકરે ય કાણામાં નાખી દેવાના ક્યૂમાં
એઈટી ફેાર એક્સપ્રેસની અંધેરીથી કાઉન્ટન જેવી ફ્યૂમાં
મરીનડ્રાઈવની ક્રૂટપાથોના જળહળતા અંધારામાં

એનામાં....આનામાં...તારામાં...મારામાં...
 મારું આઈડેન્ટિટી કાર્ડ લઈને ફર્યા કરું છું
 અને ચંદરના ફ્રેટા તરફ આંગળી ચીંધી પૂછું છું :
 “આપણે યાંના પાછિલાત કા?”

નયદેવ શુક્લ
 *
 સાતમી ઋતુ

મારા રોમેરોમ પર
 આજે
 સાતમી ઋતુ ખજી રહી છે

હવાના કંનવાસ પર
 લેન્ડસ્કેપ આલેખતી
 તારી પાંપણે પર
 ઝીલાઈ રહું છે મેઘધનુષ

ડાંગરનાં ખેતરોમાંથી આવતી
 તાજતાજી ફૂણી ફૂણી લીલીલીલી ગન્ધથી
 ખણકી ઊઠેલાં
 બે ઝુમ્મરોમાં
 ખજુરાહો-કાલીન મત્ત કાણેા
 પીગળતી બાય છે

મેઘધનુષ હમણાં જ
 ચૂરચૂર થઈ છંટારો...

આવ,
 મેઘધનુષથી અભિષિક્ત થવાનું
 આ જ ઉત્તમ મુહૂર્ત...

મેઘધનુષી ચંદરવા નીચે
 મેઘધનુષી વર્ષા...
 ને
 સૂડાએના મંગલ સ્વરો વચ્ચે
 આપણે...

આવ,
 આ જ ઉત્તમ મુહૂર્ત
 આપણી વિદાયનું...

અનુવાદ

ચાર કેરિયન કાવ્યો

માનવતાની તલાવડી/રાજેન્દ્રસિંહ બહેન

મને આપો માનવતાની તલાવડી
તરંગાય જે એક સરખી
બધા કિનારાઓ તરફ
એક નાનકડા પથ્થરના પડવાથી.

અને પછી મને આપો એ માનવ આંખો
જોઈ શકે છે મનુષ્યો અન્યોન્યને જેનાથી;
અને આપો મને માનવ હોઠ અને શબ્દો
પરસ્પર સંવાદ સાધી શકે મનુષ્યો જેનાથી

મને આપો ધવાયેલ રાષ્ટ્રભાવની તલાવડી
રંગાય જે એક સરખી
બધા કિનારાઓ સુધી
કેવળ એક રક્તબિંદુના પડવાથી.

અને એવાં કર્ણ અને મસ્તક આપો મને
જે અસ્તિત્વની ચીસને ઝીલી શકે....
દૂર વહેવડાવી દો અવમાન અને અકરુણાનાં
સર્વે પરિખળોને

આપો મને એ કરુણાની તલાવડી
જેમાં આર્દ્રતા એટલી જ
બધા કિનારાઓ સુધી,
એક શાંત અશ્રુબુંદમાં જેટલી.

સિદ્ધા, કોયુરો... અધોમુખ ઝરણો-
એક પ્રજા અને શુભ જીવનની એક સીમા
આપો મને,
આપો મને-એ આકાશ, એ ભૂમિ, એ મિત્રો.

ત્રણ લઘુ કાવ્યો/મુકુન્દ રા. દવે

૧.
વાયરો બની અહીં જો રહી શકું-
જો હું રહી શકું અહીં વાદળ બની;
અહીં, જીવન વિશે તારી સાથે વાતો કરી શકું
ને વિયોગ વિશે પણ કંઈક જો કહી શકું.

હું પ્રેમપાત્ર થઈને
વિયોગી બનતાં શીખું છું.

૨.
પ્રેમ શીખું છું
પ્રેમ કરતાં શીખું છું

૩.
રસ્તો એ જ મારું રસશાસ્ત્ર
પ્રેરકબળ - મારા જીવનનો શોક
-કોઈ માનવીની શોષમાં ભમ્યા ઠરું.

(બુધ્ધ હા ચોનાં મૂળ કેરિયન કાવ્યો પરથી
Kevin O'Rourkeના અંગ્રેજી અનુવાદ પર આધારિત)

કબરલેખ/મહેશ વિશ્વનાથ

આ એ નગર છે
જ્યાં માણસોને જીવતા દાટી દેવાય છે.
પહેલાં તો
અમે કચારના ય
મરી પરવાર્યા હોઈએ એવો ઢોંગ કર્યો.
તેઓએ અમને ગાંડા ગણ્યા
અને
ખાકીના બીજા બધા સાથે અમને
ખાકી રહેલા સૌનું
લોહી પીવા દબાણ કર્યું.
તે ગળ્યું અને ઘૃણાજનક હતું.
એક દિવસ
અમને અમારી જ અરુચિ થઈ,

માણસોને જીવતા દાટી દાટીને ધરાયા.
અમે ગરમગરમ લોહી પીવાની ચોખ્ખી ના કહી.
એટલે
તેમણે અમારી પાસે
અમારી કબરો ખોદાવવા માંડી
અને
માથા પાછળથી સોંસરવા વીંધી નાખ્યા.
હવે સાચેસાચ અમે મરી પરવાર્યા હતા,
અમે હવે ધાર્યું કે આ ખરેખરો અંત હતો.
પણ તેઓએ તો અમને સજીવન કર્યા
જેથી તેઓ અમને જીવતા દાટી શકે.

(એન્ટોનિન ખાર્ડુએકના એવાસ ઓસેસેના ક્રેસક
અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી)

પારિતોષિક

કવિલોકમાં વર્ષ દરમિયાન પ્રકટ થતાં કાવ્યોમાંથી ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પ્રથમ ત્રણ ક્રમ પ્રાપ્ત કરનાર કાવ્યો
માટેનાં ઈ. ૧૯૭૮ના વર્ષનાં હકુર પારિતોષિક નીચેના કવિઓને મળે છે.

પ્રથમ પારિતોષિક રૂ. ૨૦૧ શ્રી સુન્દરમને

તેમના કાવ્ય 'મહુડાં ગરે છે' માટે

દ્વિતીય પારિતોષિક રૂ. ૧૦૧ શ્રી રમેશ પારેખને

તેમનાં કાવ્યો 'સી/શી/એ' તથા 'સાંઈબાબા જાપ છીંકણી વિષે' માટે

તૃતીય પારિતોષિક રૂ. ૫૧ શ્રી 'મનોજ ખંડેરિયા'ને

તેમના કાવ્ય 'અંજની ગીતો' માટે

*

નિર્ણાયક :

સર્વશ્રી જયંતી કોઠારી અને અ'દ્રકાન્ત શેઠ

એમના અમે આભારી છીએ. વિજેતાઓને અમારાં અભિનંદન.

[આંતરરાષ્ટ્રિય બાલવર્ષ નિમિત્તે આ વર્ષ દરમિયાન ‘કવિલોક’ના પ્રત્યેક અંકમાં શિશુકાવ્યો પ્રકટ કરવાનો મનસૂબો રાખ્યો છે. આ વિભાગમાં જોડકણું નહિ, પરંતુ શિશુચિત્તની ભાવસૃષ્ટિ અને કલ્પનાદૃષ્ટિને કાવ્યકોટિએ પહોંચાડતી રચનાઓ અપાશે. પ્રત્યેક અંકમાંના ઉત્તમ શિશુકાવ્યને રૂપિયા ત્રીસનું ડૉ. ચંદ્રશેખર ઠક્કુર પારિતોષિક પણ આપવામાં આવશે. કવિમિત્રોને પોતાનાં ઉત્તમ અપ્રકટ શિશુકાવ્યો મોકલી આપવા નિમંત્રણ છે. -તંત્રી]

બા, મને વારતા/હરિકૃષ્ણ પાઠક

આમ ને આમ

તને કેટલાંયે કામ

બા, મને વારતા ક્યારે તું કૈશ?

જેને આ ગાવડી ઊભી ગમાણુમાં,

વારતા કહે છે કંઈક વાછરુને કાનમાં,

પોરો ઘડીકનો ક્યારે તું લૈશ!

બા, મને વારતા ક્યારે તું કૈશ?

કલબલતી કાખરો ઝૂલે છે ડાળીએ,

કેટલી યે વારતા માંડી છે માળીએ,

સમજું હું કેમ, મને સમજવી દૈશ?

બા, મને વારતા ક્યારે તું કૈશ?

ઘેલી ઊઠે ને તોય વળગે તું કામમાં,

મોડી સૂએ ને તોય હોય છે તું કામમાં,

પરીઆને દેશ કહે ક્યારે લઈ જૈશ?

બા, મને વારતા ક્યારે તું કૈશ?

ગાડી/દીનાનાથ વ્યાસ

છુક છુક છુક છુક ગાડી છે,
એન્જન જય અગાડી છે
સાંકળ ખેંચી ઊભી રાખે
અહીંયાં તો ફૂલવાડી છે.
ઊતરો રમવા સઘળાં આજે
ના ઊતરે તે જ અનાડી છે.
પતંગિયાં રમતાં ફૂલો પર
ફૂલની સેજ સુંવાળી છે.
રંગતણો મેળો જમ્યો છે
ગુલમોરની ડાળી છે.
કોકિલ ફૂજે શોર મચાવે
રંગત જમી ન્યારી છે.
હાર પંખીની ઊડે આલમાં
ઊડે છુક છુક ગાડી છે.

દીનુની મૂછ અને દાદાના દાંત/હરીશ મીનાશ્રુ

સૂરજ ઊગ્યો રે પેલા સરવરની પાળ
કૂકડાની ખીજ કોક પાડો ઘડિયાળ
દીનુના મહોમાં બગાસું ખડિંગ
મમ્મીજી-પપ્પાજી! ગુડ મોર્નિંગ!

દીનુ કહે, ચકચકતા દાંત હું ધસીશ
ધ્રુવ, તું આપ મને દાંત બત્રીસ
મમ્મી કહે, ઘોળી છે દાદાની મૂછ
એવા ધસીને દાંત, દાદાને પૂછ
દાંત મારા ચોખ્ખા ને દાદાજી બોખા
દાદાજી, ચાવી બતાવો દાળ-ચોખા
ચોખા ચાવો તો એમાં મારી શી ધાડ
દાદા કહે, ટેણિયા મૂછો દેખાડ
દીનુને મૂછ નહિ - દાદાને દાંત
ઝીણી અબૂકતી ગમ્મતની વાત
ગમ્મતની વાત નરી ઝીણી અબૂક
બોલ્યું ઘડિયાળ ફરી કૂકડે-કૂક!

[માર્ચ-એપ્રિલ અને મે-જૂનના કવિલોકમાં પ્રકટ થયેલાં શિશુકાવ્યો પૈકી પારિતોષિકયાત્ર
ગણાએલ કૃતિઓની જાહેરાત આગામી અંકમાં કરવામાં આવશે. -તંત્રી]

દયારામ સંદર્ભસૂચિ

સંપા. પી ગ્રેગર

[માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૯ અંકના અનુસંધાને]

૧] દયારામ-કૃત કાવ્યોના સંગ્રહો તેમ જ અન્ય કાવ્યસંગ્રહો જેમાં તેમનાં કાવ્યો સંગૃહીત હોય

અનંતરાય રાવળ સંપા. કવિ દયારામ વર્ધા: રાષ્ટ્ર-ભાષા પ્રચાર સમિતિ. પ્ર. આ. ૧૯૬૨ પૃ. ૪+૧૧૭. [કાવ્યો અને જીવન-કવન હિન્દી ભાષામાં].

અંબાશંકર નાગર સંપા. ગુજરાત કે સંતો કી હિન્દીવાણી અમદાવાદ: ગુર્જર ભારતી. પ્ર. આ. ૧૯૬૯ પૃ. ૧૮+૪૮૪. [૫૧ સંતોનાં કાવ્યો].

ધનશંકર સૂર્યરામ દેસાઈ સંપા. બૃહત્ કાવ્યદોહન. ભા.૧ સાતમી આ. ૧૯૨૫; ભા.૪ પ્ર. આ. ૧૮૯૦; ભા. ૬ પ્ર. આ. ૧૯૦૧.

ધરમ જેહાંગીર સોરાબજી તારાપોરવાલા સંપા. સેલેક્શન ફ્રમ ગુજરાતી લિટરેચર. ભા. ૩ (૧૭વી ૧૯મી સદી). કલકત્તા: પ્ર. આ. ૧૯૩૬ પૃ. ૧૮+૫૪૬ [ગુજરાતીમાં].

ઉમેશરામ હરગોવિંદરામ (પ્રકાશક). દયારામ કૃત કવિતા સંગ્રહ. અમદાવાદ: સુરેશ્વર પ્રેસ. પ્ર. આ. ૧૮૭૬ પૃ. ૧૯+૪૭૮. બીજી આ. ૧૮૮૬. [ગુજ. અને હિન્દી કાવ્યો].

કૃષ્ણપ્રસાદ લલ્લુભાઈ લટ્ટ સંપા. દયારામનાં ભજનો. પ્ર. આ. ૧૯૬૭ પૃ. ૪+૬૪

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી અને જીવણલાલ જી. જોશી સંપા. દયારામ-રસધારા. ભા. ૧ પ્ર. આ. ૧૯૭૧ પૃ. ૧૬+૧૪૪. ભા. ૨ પ્ર. આ. ૧૯૭૩ પૃ. ૧૬

૧૩૬. ભા. ૩ અને ૪ પ્ર. આ. ૧૯૭૫ પૃ. ૮+૧૪૫ અને ૧૧+૧૫૨.

૮. કેશવલાલ અંબાલાલ કંકર સંપા. દયારામનાં ભજનો. અમદાવાદ: સરતું સાહિત્ય. પ્ર. આ. ૧૯૨૬ પૃ. ૭૯.

૯. ગોપાલ પાંડુ શેઠ સંગ્રા. દયારામ કૃત કાવ્ય. ભા. ૧ અને ૨. અમદાવાદ: જગનલાલ મગનલાલનું ભદ્ર પાસેનું શિલા છાપખાનું. પ્ર. આ. ૧૮૬૯ પૃ. ૨૦૪ અને ૨૦૮.

૧૦. જગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ સંપા. પ્રાચીન કાવ્ય મુદ્રા (સચિત્ર). ભા. ૩ પ્ર. આ. ૧૯૨૪ પુનર્મુ. ૧૯૩૧ પૃ. ૧૪+૨૮૦. ભા. ૪ પ્ર. આ. ૧૯૨૪ પુનર્મુ. ૧૯૩૧ પૃ. ૧૬+૩૪૮.

૧૧. છોટાલાલ ગિરમ્જશંકર જોષી અને વસંતરામ ઉ. શાસ્ત્રી સંગ્રા. સંપા. દયારામ કાવ્યમણિમાલા. ભા. ૧ પ્ર. આ. ૧૯૧૪ પૃ. ૧૨+૨૪૭. ભા. ૨ પ્ર. આ. ૧૯૧૬ પૃ. ૧૬+૩૨૦. ભા. ૩ પ્ર. આ. ૧૯૨૪ પુનર્મુ. ૧૯૫૬ પૃ. ૨૦+૬૮+૩૧૦. ભા. ૪ પ્ર. આ. ૧૯૨૪ પુનર્મુ. ૧૯૫૮ પૃ. ૭૨+૨૫૬. ભા. ૫ પ્ર. આ. ૧૯૨૯ પૃ. ૩૧+૩૨૦ ભા. ૬ પ્ર. આ. ૧૯૪૮ પૃ. ૪૮+૩૮૮. [ભા. ૩ અને ભા. ૬ના સંપાદક અને પ્રકાશક: નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ, ડભોઈવાળા]

૧૨. જીવણલાલ જી. જોશી સંપા. દયારામ કાવ્યાનુત. પ્ર. આ. ૧૯૪૯.

૧૩. એજન સંપા. દયારામ; વાહસુધા. પ્ર. આ. ૧૯૪૧.

૧૪. એજન સંપા. દયારામ સાગરલાહરી (દયારા મરમારક ગ્રંથમાળા મણ્ડકો-૧). પ્ર. આ. ૧૯૪૨ પૃ. ૧૫+૪૯+૫ [જીવનચરિત્ર પૃ. ૧.૧૫].

૧૫. દયારામ રમારક સમિતિ, ડભોઇ. દયારામ રસથાળ. (દયારામ રમારક ગ્રંથમાળા વર્ષ ૧ પુ. ૧). પ્ર. આ. ૧૯૪૫ પૃ. ૩૩૨.

૧૫ અ. એજન. સારાવલી, પ્રેમરસગીતા, પુષ્ટિપથ રહસ્ય તથા ખીજું સાહિત્ય. પ્ર. આ. ૧૯૪૭

૧૬. નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે સંપા. દયારામકૃત કાવ્ય-સંગ્રહ અંક ૧ (બે ભાગોમાં-ગુજ. અને હિન્દી) મુંબઈ: યુનિ. પ્રેસ. પ્ર. આ. ૧૯૬૦ પૃ. ૭૬. અંક ૨ પ્ર. આ. ૧૯૬૫ સુધારેલી ત્રીજી આ. ૧૯૮૭ પૃ. ૧૪+૬૬૧. મુંબઈ: ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

૧૭. પ્રાણશંકર વૈજનાથ વ્યાસ સંપા. દયારામ કાવ્યસુધા. અ'વાદ: ગુજ. પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ. પ્ર. આ. ૧૯૧૬ પૃ. ૩૯+૨૬૨. [હિન્દી, મારવાડી, પંજાબી અને મરાઠી કાવ્યો પણ છે].

૧૮. ભોગીલાલ સોડેસરા. દયારામ [ચુર્જર કાવ્યશ્રેણી] વડોદરા: એતન પ્રકા. પ્ર. આ. ૧૯૬૦ પૃ. ૧૨૪.

૧૯. મનસુખલાલ મ. ઝવેરી સંપા. દયારામ [કાવ્યસંગ્રહ અને જીવનપરિચય] મુંબઈ: વોરા. પ્ર. આ. ૧૯૬૦ પૃ. ૧૨+૩૬.

૨૦. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠે સંપા. ગુજરાતી કાવ્ય-દોહન ખીજી આ. ૧૯૬૪, ત્રીજી આ. ૧૯૦૫ પૃ. ૫૨૦. [દયારામનાં કાવ્યો પૃ. ૪૭૧-૪].

૨૧. માણેકલાલ સાકરલાલ દેસાઈ સંપા. દયારામ કાવ્યસુધા. વડોદરા. પ્ર. આ. ૧૯૧૭.

૨૨. રણછોડલાલ ગલુરામ સંપા. દયારામકૃત કવિતા. પુ. ૧ પ્રા. આ. ૧૯૬૫. અ'વાદ: ગુજ. વર્તા. સો.

૨૩. રણછોડલાલ ગલુરામ સંપા. દયારામકૃત કવિતા તથા પરચુરણ કીર્તન. અ'વાદ. પ્ર. આ. ૧૯૮૦ પૃ. ૨૭૬.

૨૪. વસંતલાલ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી સંપા. દયારામવાણી (ભક્તિપોષણ સાથે). પ્ર. આ. ૧૯૨૩ ૪થી આ. ૧૯૩૨ પૃ. ૬૪+૨૩.

૨૫. શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ સંપા. દયારામ રસસુધા. પ્ર. આ. ૧૯૪૩ સુધારેલી ત્રીજી આ. ૧૯૭૧ પૃ. ૨૮+૭૦+૨૧૮. મુંબઈ: એન. એમ. ત્રિપાઠી. [જીવનચરિત્ર પૃ. ૧-૭૦].

૨૬. સરપચંદ દલીચંદ (પ્રકાશક). દયારામકૃત કાવ્યસાર. અ'વાદ: ઓરિએન્ટલ ભા. ૧ પ્ર. આ. ૧૯૬૬ પૃ. ૩૦૪.

૨૭. સોમાભાઈ પટેલ સંપા. કવિ દયારામ પ્ર. આ. ૧૯૩૭ પુનર્મુ. ૧૯૪૭.

૨૮. 'જીજીવન' (મા). દયારામની ગરબીઓ [સંગ્રહ] 'જીજીવન' ઓફિસ. ૧૯૪૯ પૃ. ૭૪૮-૫૬.

૨૯. હરગોવિંદલાલ દારકાદાસ કાંટાવાળા અને નાથાશંકર પૂ. શાસ્ત્રી સંપા. દયારામકૃત કવિતા. 'પ્રાચીન-કાવ્ય' (ત્રૈમા.) અંક ૩ પ્ર. આ. ૧૯૮૬ પૃ. ૫૬. વડોદરા, વત્સલ પ્રેસ

૩૦. એજન. દયારામકૃત પરચુરણ કવિતા 'પ્રાચીનકાવ્ય' (ત્રૈમા.) અંક ૪ પ્ર. આ. ૧૯૮૯, વડોદરા, વત્સલ પ્રેસ.

૩૧. એજન. દયારામકૃત રસિકવલ્લભાદિ. (પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૨). વડોદરા પ્ર. આ. ૧૯૯૦ પૃ. ૫+૧૫૦+૨૬+૮+૨૨.

(અનુ. પૃ. ૧૦૨)

એરેરે! એમાં વળી રડવાનું?
હાથી તો આ સંઘાઈ ગયો-ફેવિકોલ વડે
જોડવામાં અજોડ ને સર્જનમાં શ્રેષ્ઠ-ફેવિકોલ

રમકડાં બનાવતા ધંધાદારી કારીગરોની પ્રથમ પસંદગી
પામેલું આ ફેવિકોલ, આપ પણ આવાં અનેક ઘરગથું
કામ માટે સદા હાથવશું જ રાખો. ગમે ત્યારે આમ જરૂર
તો પડવાની જ! હવે નાની ટયૂબ તેમજ પ્લાસ્ટિક
બરમાં પણ મળે છે.

કાગળ હોય કે લાકડું, થર્મોકોલ હોય કે આલસાં, એવી
ઘણીખરી વસ્તુઓને ફેવિકોલ સિન્થેટિક રેઝિન એડહેસિવ
જલદી અને મજબૂત રીતે ચોંટાડી દે છે. કામ પણ દરેક
વખતે જુઓ તો સ્વચ્છ, સુધડ, સુંદર ને સફાઈદાર!

ચોંટાડવા માટે સર્વોત્તમ—

ફેવિકોલ®

કારીગરોનું માનીતું એડહેસિવ

ફેવિકોલના એક ટયૂબ કે પ્લાસ્ટિક ટિન ઘરમાં તેમજ ઓફિસમાં પાસે જ રાખો.

PIDILITE

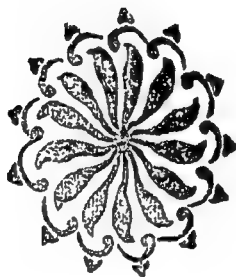
પિડિલાઇટ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ
મહત્તવાલ હાઉસ, પો. બો. નં. 11322,
બેંગ્લોર રિજિસ્ટ્રેશન, મુંબઈ ૪૦૦

ODM-1684R-GUJ

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printers and box manufacturers

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY 400 001

Phone : 266544

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી

ધારુ પરીખ

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી જેટલા મુન્સદી રાજપુરુષ તરીકે જાણીતા છે તેટલા સર્વજ્ઞ તરીકે લલે જાણીતા ન હોય તોપણ એમનું એક કાવ્ય 'ઉધારી રાખજો બારી' ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યું હતું. જીવનની કેટલીક ભાવનાને ગજલબદ્ધ કરનાર જીવનોપાસક સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનો જન્મ ૧૮૬૨ના એપ્રિલની ૧૫મી તારીખે ગરીબ બ્રાહ્મણ પિતા દયારામ ઉરિરામને ત્યાં મોરબીમાં થયેલો. એઓ દોઢેક વર્ષના હતા ત્યારે માતૃશ્રીનું અવસાન થતાં અને પિતાશ્રીએ ફરી લગ્ન કરી મણવદરમાં નોકરી સ્વીકારતાં બાળક પ્રભાશંકરનો ઉછેર દાદા-દાદીને હાથે થયેલો. બાળપણમાં દાદા-દાદીનું હુકામણું નામ 'કુંડે' પામનાર આ મુન્સદી પુરુષે આગળ જતાં પોતાની પ્રતિભા કોળાવી. રાજકોટમાં રહી એમણે મૅટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો અને તબીબી વિદ્યાનું શિક્ષણ લેવા મુંબઈ ગયા, પરંતુ ત્યાંનાં હવાપાણી માફક ન આવતાં એ સૌરાષ્ટ્રમાં પાછા આવ્યા અને મોરબી, દેવગઢબારિયા, ધારવાડ આદિ જુદે જુદે સ્થળે આહોપાતળી આવકની નોકરી કરી. આ દરમિયાન ખ્યાતનામ વૈદ્ય ઝંઙુ ભટ્ટજીનાભાઈમણિભાઈનીદીકરીસાથે એઓ લગ્નપ્રથિથી જોડાયા પરંતુ લગ્ન પછી એ પત્નીનું અસ્વસ્થતાને જ અવસાન થતાં ભટ્ટજીના અન્ય સહોદર વિશ્વનાથભાઈનાં પુત્રી રમાબેન સાથે એમણે બીજું લગ્ન કર્યું અને સુદીર્ઘ સુખી દામ્પત્યજીવન પામ્યા.

આરંભની મામૂલી નોકરીમાંથી ભાવનગર રાજ્યના દીવાનપદે એમને પહોંચાડનાર પરિસ્થિતિ તે નામદાર તખ્તસિંહજીના સમયમાં કુતર ભાવસિંહજીના શિક્ષક તરીકે થયેલી એમની નિયુક્તિ. પછી તો પોતાની શુદ્ધિપ્રતિભાને બળે ભાવનગરના વિદ્યાસભાં એમણે અનન્ય ધોળા આપ્યો. એમની એ પ્રકારની કુનેહશુદ્ધિથી પ્રભાવિત

થઈ એમને ભારતના દેશી રાજ્યોના સલાહકાર પણ બનાવવામાં આવેલા. એક તરફથી એમણે ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની લડતમાં છેક સુધી ભાગ લીધો હતો, તો બીજી તરફથી એમણે અંગ્રેજ સરકારનો વિરોધ પણ સંપાદન કર્યો હતો. આને પરિણામે એમને 'સર'નો ઈલકાબ મળ્યો હતો અને 'ઈન્ડિયા કોલોનિસ્ટ' તેમ જ 'લીગ ઓફ નેશન્સ'માં પણ સ્થાન પ્રાપ્ત થઈ હતું. એમણે પોતાના પદનો ઉપયોગ માનવોની આપદ જોઈ કરવામાં કર્યો હતો. એમના જીવનની એ ભાવનાશીલતા એમના કવનમાં સરળતાથી અભિવ્યક્ત થઈ છે. કંદોર રાજકારણમાં પડ્યા હોવા છતાં ય એ સદૃષ્ટિ દેખાના માનવી રહ્યા હતા. પચાસેક વર્ષના સુદીર્ઘ અને સુખ-સમૃદ્ધ દામ્પત્યજીવન પછી ઇ. સ. ૧૯૩૭માં પત્ની રમાબેનનું અવસાન થતાં એ કારી ધાથી એકાદ વર્ષ પછી જ એમણે ૧૯૩૮ના ફેબ્રુઆરીની ૧૬મી તારીખે શિહોરમાં દેહત્યાગ કર્યો.

કવિતા કરવી એ એમના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય નહોતું, એટલે કે પૂરા સમયના એ સર્વજ્ઞ નહોતા. પરંતુ પ્રવૃત્તિ અને પ્રસંગોથી લખાં લખાં જીવનમાં એવી અનેક ઘટનાઓ બનતી કે જે એમના કાનૂ દેખાને હૃદયમયાવી મૂકતી, ક્યારેક આ આધારને કાવ્યસર્જન દ્વારા કળા વળતી. આમ, ડોઈ સાહિત્યિક સ્વપ્ન, સાગણીના ધક્કા કરતાં ડોઈ ઘટનાગ્રેષ્ટિ ચિત્તશોભમાંથી જ એમની મોટા ભાગની કૃતિઓ કંડારાઈ છે. એમણે પોતાનાં આ કાવ્યો 'મિત્ર'ના તખ્તસુસથી લખ્યાં હતાં, કારણ કે શ્રી મુકન્દ-રાય પારાયણે નોંધ્યું છે એ પ્રમાણે એઓ કહેતા "સર્વના મિત્ર તરીકે વર્તવા હું બાળપણથી મથું છું. હવે તો એ સ્વભાવ થઈ ગયો છે. 'મિત્ર'ના તખ્તસુસથી હું કવિતાઓ લખું છું તેનું પણ એ કારણ છે." એમની

આ પ્રતિબદ્ધતાને લઈને એમનાં કાવ્યોમાં અવારનવાર એ ભાવના મુખરિત યુગ્મન સંભળાયા કરે છે. આને જ પરિણામે એમનાં કાવ્યો સહજ સરળ ઉદ્દગાર અને ઉદ્દેશોધ જેવાં લાગે છે. આને જ કારણે એમાં વ્યંગ કે વક્રતાની છાંટ ઓછી વર્તાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૭૦માં પ્રકટ થયેલા એમના 'મિત્ર' નામના કાવ્યસંગ્રહની બધી જ (૧૨૪) રચનાઓ વાંચતાં એક વાત બહુ સ્પષ્ટ રીતે આગળ તરી આવે છે કે એમણે કલાકારની સજ્જાનતાથી કાવ્યસર્જન નથી કર્યું પણ માનવીય શુભોના ગાનની સજ્જાનતાથી પદ્યસર્જન કર્યું છે. એમાં ગીતો છે, ગઝલો છે અને છંદોબદ્ધ રચનાઓ છે ગઝલમાં એના કહેવર પ્રત્યે આપણે બાલાશંકર-મણિલાલની સ્પષ્ટ અસર અનુભવી શકીએ છીએ, તે ગીતોમાં જૂના ઢાળોની અને છંદોબદ્ધ રચનાઓમાં કાન્તની છંદસંદર્ભની અસર વરતી શકીએ છીએ.

એમની જીવનભાવનાની ઉત્કૃષ્ટતા એમના જાણીતા કાવ્ય 'ઉઘાડી રાખજો ખારી'ની આ બે પંક્તિઓમાં સહજીકરીતે અભિવ્યક્ત પામી છે:

હુઃખી કે દર્દી કે કોઈ જુલેલા માર્ગવાળાને
વિસામો આપવા ધરની ઉઘાડી રાખજો ખારી.

તો ભાવની ઉત્કટતા દર્શાવતી આ બે પંક્તિઓ પણ આસ્વાદ્ય બની રહે છે:

સહુનાં સુકામાં નયન મારું એકનું વહેતું રહું!
આ અશ્રુવૌણા જગતમાં રહેવું નથી બનતું સહુ!

ભાવ અને ભાવના સાથે ઈશ્વરશ્રદ્ધાનો એક ત્રીજો તાર પણ એમના કવનપોતમાં ભળેલો છે. અનેક કાવ્યોમાં એ દષ્ટિગોચર થાય છે. ઈશ્વર એ જ મહાસત્તાધીશ છે અને આથી જ આ પૃથ્વી પરના સત્તાધીશોને સન્માર્ગે ધુરાવડનનો બોધ પણ એમણે આપ્યો છે. આ પ્રકારની એમની રચનાઓમાં દેશપ્રેમ અને માનવપ્રેમ સુપેરે સંભળાય છે. એમણે એમના આ સંગ્રહમાં ત્રણ હિંદી રચનાઓ પણ આપી છે, જેમાંની બે ફારસીશાઈ ગઝલો છે અને એક મધ્ય યુગની સંત પરંપરામાં બેસે તેવું ભૂમિંગાન છે.

એમના સમગ્ર કવન પર દષ્ટિ કરતાં એ જણાઈ આવે છે કે એમણે કવિકર્મ કરતાં માનવધર્મની જ ખેવના કરી છે. આમ છતાંય એમણે ઉપયોગમાં લીધેલા વિવિધ છંદો એમની એ પ્રકારની હથોટીના પણ દ્યોતક છે. એમની છંદોબદ્ધ રચનાઓમાં એમનાં સંસ્કૃત શૈલીનાં મુક્તકો વધુ યોગદાતા બન્યાં છે અને સમગ્ર કવન-રાશિમાં એમની ગઝલો વધુ અસરકારક રહેલી જણાય છે. એમની અનેક રચનાઓ સર્જકના સ્વચાઇપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની મુદ્રા ઉપસાવતી હોઈ એ રીતે પણ આસ્વાદ્ય બની રહે છે. □

[સુધારેશ : સળંગ અંક ૧૨૮ની પૂર્તિમાં તથા કરસનદાસ માણેકની છબી નીચે તેમના નિધનની તારીખ સુધારીને ૧૮મી જાન્યુઆરી વાંચવી.]

બચુંગ હવા ચો

સર મહારામર પટ્ટણી

જન્મ : ૧૫-૪ ૧૮૬૨]

ડૉ આર. એલ. બ્રેટ

ટાઇમસ્ટાર

**એક એકથી વધુ આકર્ષક ઘડિયાળોનું
મીનાબજાર. સાચો સમય,
વાજબી દામ અને 3000 પિકેટાઓ
આપની સેવામાં — હરહંમેશ.**

TIMESTAR

ટાઇમસ્ટાર—ભારતનાં ઉત્કૃષ્ટ ઘડિયાળ

ઇન્ડો-ફ્રેન્ચ ટાઇમ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ,

૧૨, ઉદ્યોગ નગર, એસ. વી. રોડ, ગોરેગામ (પશ્ચિમ), મુંબઇ ૪૦૦ ૦૬૨.

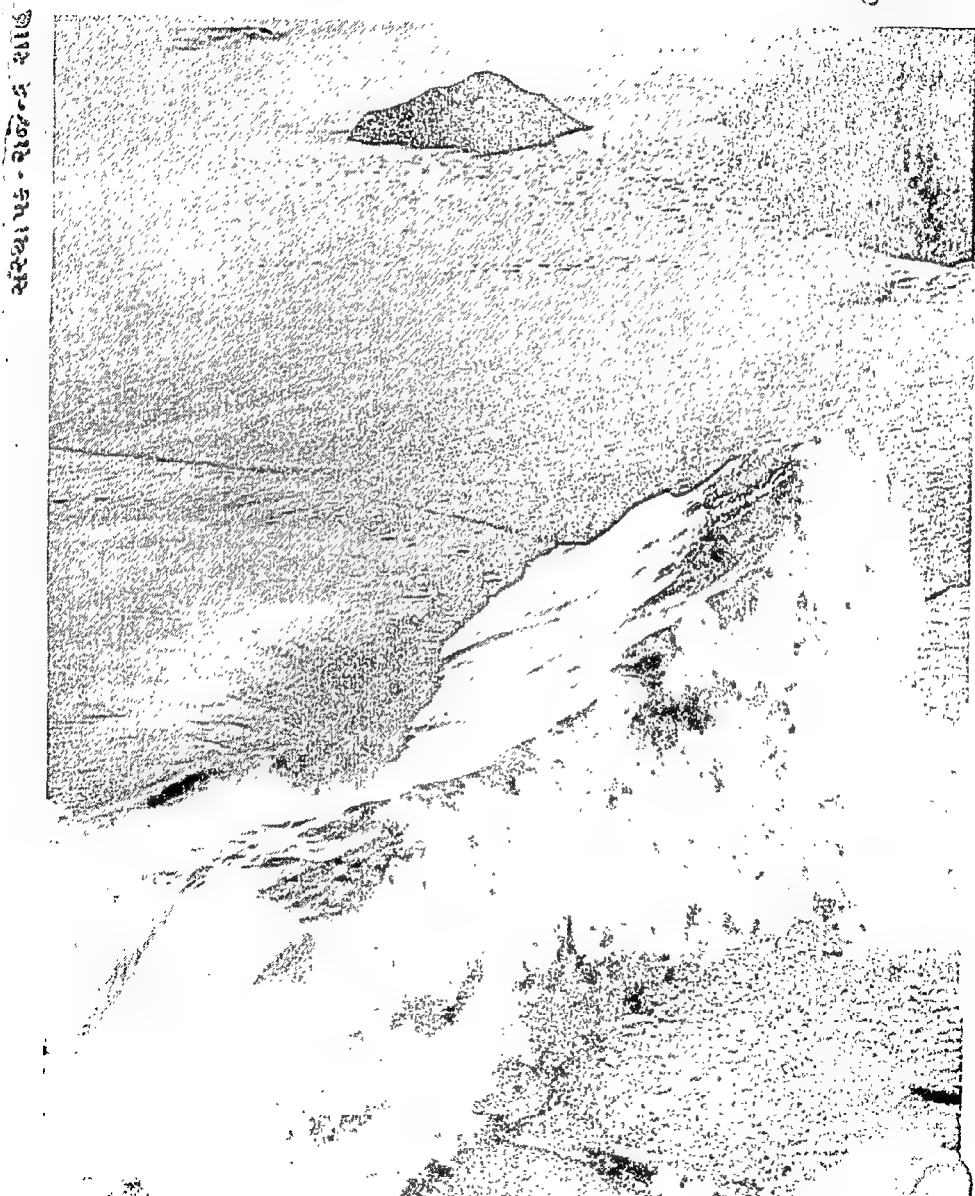
ગુજરાતી કવિતાનું સ્તુતન

વર્ષા • વિ. સં. ૨૦૩૫ • જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૬

સંગ્રહ અંક ૧૩૦ • દિવસ અંક ૫૮

કવિત્રી

નંદી • ચીરુ પરીખ

સંસ્કૃતિ પદ - રાજેન્દ્ર રાણા

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • વર્ષા • ૨૦૩૫ • સળંગ અંક ૧૩૦ • દ્વિજ અંક ૫૮

કાવ્યો

- અર્જુન • રાજેન્દ્ર શાહ • ૧૩૩
 વર્ષાબીજ અને ફલન • ઉશનસ • ૧૩૬
 વાર્ધક્ય-પંખે • હીરા રા. પાઠક • ૧૩૭
 અપ-ડાઉન • મકત ઓઝા • ૧૩૭
 એક Don't કાવ્ય • પ્રજલાલ દવે • ૧૩૭
 પિયાનો • મધુ કોઠારી • ૧૩૮
 નાસી જવા માયું છું • દિનકર શાહ 'જય' • ૧૩૯
 માથાંઓ • સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ • ૧૩૯
 રમતુડાનું ગીત • નંદુ પટેલ • ૧૪૦
 રાહ • રીતા ભટ્ટ • ૧૪૧
 કેન્સરમાં મા • ભૂપત નાનસી • ૧૪૧
 સર્પોક્તિ • શૈલેન રાવલ • ૧૪૨
 — • કિશોરસિંહ સોલંકી • ૧૪૨
 તાક્યા કરશું • મહેમૂદખાન પઠાણુ • ૧૪૨
 એક દંતકથા • શ્રીકાન્ત માહુલીકર • ૧૪૩
 કચ્ચરધાણુ • ધીરુ પરીખ • ૧૪૩
 'જે નથી' • સુન્દરમ્ • ૧૪૪
 તો...? • ધનસ્થામ પરીખ • ૧૪૪
 શૃંગાલાખ્યાન • શિર્ષિપન્ થાનકી • ૧૪૫
 કાગડા • યશવંત ત્રિવેદી • ૧૪૬
 એક ગામ... • વિનોદ જોશી ૧૪૬
 મીરાં! • રક્ષાબહેન દવે • ૧૪૭
 ફરીફરીને • મધુકાન્ત કલ્પત ૧૪૮
 એકાદયા • જયેન્દ્ર શેખરીવાળા • ૧૪૯
 જગશે • ભાનુપ્રસાદ પંડયા • ૧૪૯
 દિંડી ગઝલ • સોલિડ મહેતા • ૧૪૯
 મઝલો • હનીશ ધોખી, મહેશ યાજ્ઞિક, શૈલેશ ટેવાણી
 હર્ષદ ત્રિવેદી • ૧૫૦
 મઝલો • કંવલ કુંડલાકર, 'ધૂની' માંડલિયા, મણિલાલ
 હ. પટેલ • ૧૫૧

બુધાધ-ઓગસ્ટ ૧૯૯૯

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

શિશુકાવ્યો

- સાંભળીતારી... • મનોહર ત્રિવેદી • ૧૫૨
 ચકલી અને આશા • હર્ષદેવ માધવ • ૧૫૩
 મળ થઈ • પોપટસિંહ ઝાલા • ૧૫૩

અનુવાદ

- બ્રમરગીતમ્ • શાસ્ત્રી જયેન્દ્ર દવે • ૧૫૪

લેખો

- છંદોલય • સુન્દરજી ખેટાર્ધ • ૧૨૯
 મારી સર્જન-પ્રક્રિયા • હસિત બૃચ • ૧૩૦
 આસ્વાદ • નરોત્તમ પલાણુ • ૧૫૬

પરિચય • ૧૫૯

કવિતાવૃત્ત • ૧૬૦

આવરણુ છપી : અશ્વિન મહેતા

સલાહકાર મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ • બચુસાઈ રાવત • નિરંજન ભગત

- ¶ લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ : (૧) C/O
 કુમાર કાર્યાલય લિમિ. રાયપુર અમદાવાદ-૧.
 (૨) વિજય સ્ટોર્સ ફર, કલ્યાણભવન, રિલીફ-
 રોડ, અમદાવાદ-૧, આ સ્ટેશનરોડ, આણંદ.
 (૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મિન્સેસરટ્ટીટ મુંબાઈ ૨
 ¶ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની છત્રતુમાં ફર ખે
 માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ
 ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકાશ
 યાયછે. ¶ દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૨, પરદેશમાં રૂ.
 ૨૫ આ પા. ૨, અમેરિકામાં રૂ. ૪૦ આ ડૉ. ૫;
 ફ્રેટક નકલ રૂ. ૨-૫૦

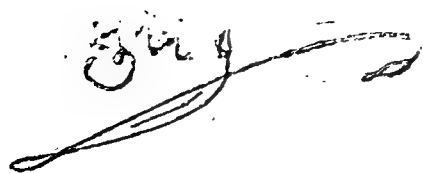
તંત્રી સાથેના પત્રવ્યવહારનું સરનામું

'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

સુદ્રક અને પ્રકાશક : બચુસાઈ રાવત

કુમારમિન્ટરી-૧૪૫૪ રાયપુર-અમદાવાદ-૧

પ્રસન્ન મન-મિત્ર, દોહ નરવૌ રહે; ના કુકું
 પ્રસાદા વચ્ચે, નડે વિપત તોયે; લાલ રહે
 મને પાસે પ્રેરતી, હરિત છાંયડો વચ્ચે;
 દસે તિમિર લા ઠપે ઝંઝૂતેલ, તોયે પદે
 રહે ઉત્કલને મને સતત આપસૂઝે; પગ
 દેરા રજ દેકી સુહે; ગગવર્ણિતે મસ્તક
 રહે જાલયે; અંત રીઝુ મુદિરે ઝિલ્કાલી રહે,
 અને નમતી લાંબરે અગરું ન ઓસરીદિયડે
 રહે જમતી સોદિણી મુલ ગળે; ઉશીકું રહે
 ગુંચ સ્વપ્ન; કાંડીને કપ સવારની લિજલ
 રહે ફેરકી; - એ સુખ, સુખ જાનંદ જાહ્યાંતર
 મહું, સુખ મહું, મહું સુખ, મહું, મહું મહું સુખ.

તમે પ્રિયના, પરંતુ મુલ સંગ જો હો ન, તો
 કુંડું સુખ? મને વહું સુખ વળી દેખારો કશો.

રસિક ગુણ.

શિશુકાવ્ય વિશેષાંક

‘કવિલોક’ના નવેમ્બર-ડિસેમ્બરનો અંક
શિશુકાવ્ય વિશેષાંક તરીકે પ્રકટ થશે.

કવિમિત્રોને પોતાનાં બાલકાવ્યો
સપ્ટેમ્બરની ૩૦મી સુધીમાં મળે
તે રીતે મોકલી આપવા વિનંતી છે.

આ અંકની છૂટક કિંમત રૂપિયા પાંચ
વાર્ષિક ગ્રાહક થનારને આ અંક
નિયત લવાજમમાં જ મળશે.

રૂપિયા

આ વર્ષનો જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી
તથા માર્ચ-એપ્રિલ અંક સિલકમાં
નહિ હોવાથી નવા ગ્રાહકો મે-જૂનના
અંકથી જ નોંધી શકાશે.

આજીવન લવાજમ માત્ર રૂપિયા સો.
શિક્ષણસંસ્થાઓ અને ગ્રંથાલયો પણ
આજીવન સભ્ય બની શકે છે.

ગ્રાહકોએ પોતાનું સરનામું બદલાય
તો તેની જાણ તરત કાર્યાલયને કરવી.

સદ્ગત શાન્તિભાઈ

‘કવિલોક’ની સાથે છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી આત્મીય
સંબંધથી ગંડાયેલા એક રચન તથા ‘કવિલોક ટ્રસ્ટ’ના
ટ્રસ્ટી શ્રી શાન્તિલાલ રાયચંક મહેતાનું ગત જૂન
માસની ૨૮મી તારીખે મુંબઈના સાયન ખાતેના એમના
નિવાસસ્થાને હૃદયરોગથી અવસાન થયું તે, થોડા જ
વખત પૂર્વે મનુષ્યભાઈ પારેખના અચાનક અવસાનથી
લાગેલા આઘાતની કળ વળે તે પહેલાં જ, ‘કવિલોક’
પરિવારને માટે ખીજી આઘાતક ઘટના છે. એમનો
જન્મ અમરેલીમાં ૧૯૨૨ના ડિસેમ્બરની ૨૧મી તારીખે
થયો હતો. એઓએ વર્ષોથી ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં અંપલાવ્યું
હતું. એમની કુશળ બુદ્ધિપ્રતિભાએ ‘ઓવરસીઝ ફિલ્મ
કોર્પોરેશન પ્રા. લિ.’ના ડિરેક્ટરપદેથી વ્યાવસાયિક
ક્ષેત્રે સુખદ પરિણામો મેળવી આપ્યાં હતાં. પરદેશમાં
પણ એમણે ભારતીય ફિલ્મ ઉદ્યોગનો વાવટો લહેરાવ્યો
હતો. આવી ભરચક વ્યાવસાયિક કારકિર્દીમાં પણ
એમણે મુંબઈ શહેરની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય
રહીને પોતાની જીંદગી રસવત્તા પ્રકટ કરી હતી. અનેક
ગુજરાતી સાહિત્યકારો સાથે તેમની જોડબેસ હતી. ચિંતક
સ્વભાવના શાન્તિભાઈને ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને
માનસશાસ્ત્રમાં જોડા રસ હતો, અને જૂના સિક્કાના
સંગ્રાહક તરીકે તો તે ભારતભરમાં જાણીતા હતા.
હવે તો એ સદેહે અમારી વચ્ચે નથી ત્યારે એમનાં
સ્મરણો જ અમને હંફ આપી રહેશે એ વાત સાથે
અમે એમને ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલિ ધરીએ છીએ.

કવિત્નોક

૧૫૧ • વિ. સં. ૨૦૩૫

ગુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૬

। ૐ વાદ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં ગ્રાવિર્ગ્રીર્વાર્મ ઇધિ ।

છંદોલય

પદ્ય અને ગદ્ય ઉલય પ્રકારની સાહિત્યસિદ્ધિ અને તેની ઐતિહાસિક આલોચના અત્યંત સન્માનપ્રેરક અને કૌતુકકર છે. એ બંનેના મૂળમાં સંવાદસાધકતાનું તત્ત્વ રહેલું છે. તે તત્ત્વને અનુલક્ષીને પદ્યલય, ગદ્યલય વગેરે શબ્દપ્રયોગો આપણે ત્યાં પ્રચલિત છે. પદ્યસંવાદ ને ગદ્યસંવાદ કહેવાનું વધારે પસંદ કરું છું. લય શબ્દને સંગીતનો સંસ્કાર મળી રીતે વળગેલો છે, એટલે તે છંદઃશાસ્ત્રની પરિભાષામાં ન જ વપરાય એવો દુરાગ્રહ જ કરાય; પરંતુ સંવાદ શબ્દ સ્પષ્ટતાને વિશેષ ઉપકારક ગણું છું.

કાવ્યના અંતર્ગત સંવાદની કે લયની વ્યાકૃતિ-વિશેષ રૂપની કે રૂપવિશિષ્ટ કૃતિ-તે છંદ. તેમાં આનંદ આપવાની શક્તિનો ભાવ રહેલો છે. જેમ કાવ્યની ભૂમિ કવિનું ચૈતન્યતન્ત્ર, તેમ તેની વ્યાકૃતિની એટલે છંદની જન્મભૂમિ પણ એ અન્યતન્ત્રમાં અન્તર્ગત કાવ્યભાવતન્ત્ર. કાવ્યનાં અન્ય તત્ત્વોની જેમ જ છંદસંવાદના ચિત્ત્યનો પ્રથમ નિર્ણાયક તો કવિનો પોતાનો કલાપૂત કળું, ને તેનો અંતિમ પરીક્ષક હૃદય. કાવ્યભાવતન્ત્રમાં જેમ વિવિધતા રહેલી છે, તેમ તેની વ્યાકૃતિમાં એટલે માં પણ અનેકવિધતા હોય જ. વાણીના સામાન્ય વ્યવહારથી તેનું વ્યાવર્તન કરનારો પણો શબ્દ તે પદ્ય.

છંદ શબ્દના અનેક અર્થ ઇચ્છા, આનંદ, વેદ વગેરે સુવિદિત છે. વેદો યીન-મન્ત્રદ્રવ્યોના જ્ઞાનાનંદના આવિર્ભાવરૂપ હોવાથી તેમને છંદ-આનંદગર્ભ રચના-લ હશે કે જેમ તેની તર્કતપાસમાં અટવાયા વગર બેશક કહી શકાય કે કવિની આનુભૂતિના સ્વાભાવિક આવિર્ભાવની વર્ણબદ્ધતા તે છંદ, ને આનંદ આપવાની શક્તિ તે એની વિલક્ષણતા.

સુન્દરજી બેટાઈ

(‘આમોદ’માંથી)

મારી સર્જન-પ્રક્રિયા

હસિત હ. ખૂચ

મારે માટે તો અધરું જ છે. ધીરુભાઈની સહૃદયતાએ એ ન સ્વીકાર્યું. તો, લખું. કાવ્યની વ્યાખ્યા પણ અધરી અને તેથી જ અધૂરી. હા, યત્ન નકામા નહિ. આ, પોતાની કવિતાની સર્જન-પ્રક્રિયા સમજાવવાનું, એથી યે નાબુક, પાછી એમાં જીવનક્રમે લિનન લિનન ભૂમિકા. સમર્થ પ્રતિભા કંઈક એને ન્યાય આપે. મારું ટૂંકું ગળું હું જાણું છું.

જન ૧૯૩૪નું એ ખીનું-ત્રીનું અકવાડિયું હશે. મિડલ સ્કૂલ છોડી મેં વડોદરામાં ન્યૂ ધરા હાઇ સ્કૂલમાં પ્રવેશ મેળવેલો. સત્તનું પ્રારંભિક અકવાડિયું. કોઈ શિક્ષક હાજર નહિ, તેથી અંગ્રેજીનાં શિક્ષિકા માલતીબહેન રણુદેવે તાસ લેવા આવ્યાં. એમણે આવતાં જ ઔધિક રમતો શરૂ કરી. એમાં એકે એક દરેકે કોઈ કવિતા લખી એમને આપવી. એ ભલે પોતાની ન યે હોય! ન જાણે શાથી, રાગ ખમાજ-તાલ દાદરામાં મેં ‘ગુલાબ’ નામે મારું પહેલું ‘કાવ્ય’ ત્યાં લખ્યું ને કાગળ એમને સોંપ્યો. ઘેર જઈ મારાં મા ને તરત કહ્યું. એ ખૂબ પ્રસન્ન. એ (સવિતાલક્ષ્મી) ગીત-ગરબાનાં કવયિત્રી તરીકે વડોદરામાં ઘણાં જાણીતાં અને ખહાર એમની રચનાઓ પ્રસંગે પ્રસંગે ગવાતી. મારાં બેઠ નાનાં બહેનો એમાં આગળ. મા કહે, ‘ગા, તો!’ ખુશ. પછી કહે, ‘છેલ્લે તારું નામ જોઈએ.’ થોડું વિચારી એમણે લખી આપી છેલ્લી લીટી, ‘હસિત કલગી હાથમાં.’ મા હિસાબ લખે, કવિતા લખે, તે જ્યુબિલી બાગની સામે પડતા અમારા જાનને જીવે બેસીને. ત્યાં જ બેસીને એમણે મારી રચનામાં મારું નામ ગૂંથી આપેલું.

ખીજ બપોરે વર્ગમાં પાછાં માલતીબહેન આવ્યાં.

કાગળનું નામ દઈ મને ટેબલ પાસે બોલાવી ‘ગુલાબ’ ગવરાવ્યું. એ અને વર્ગની નજરે ‘રામ’ વસ્યા. ઘેર પિતા હરિભાઈએ ફરીથી વાંચીને કહ્યું, ‘રમણભાઈને મળ; બતાવજો.’ રમણભાઈ, તે ‘બાલજીવન’ના તંત્રી ર. ના. શાહ. પહેલાં એ ‘સયાજી વિજય’માં. હરિભાઈ ‘સયાજી વિજય’ના સહતંત્રી. મારી પ્રેસમાં અવરજવર. તેથી એ મને જાણે. એમણે ય ગવરાવ્યું અને પછીના ‘બાલજીવન’ના અંકમાં મારો ઉમેગથી પરિચય લખીને તે-‘ગુલાબ’-છાપ્યું. આમ પહેલું પગલું મંડાયું. પછી તો ‘સયાજી વિજય’માં મારી વાર્તા કે મારું કાવ્ય ‘ચિ. હસિતકાન્ત વિદ્યમાન હરિરાય ખૂચ’ ને નામે કે ‘હસિતમ’ ને નામે છપાય ‘સયાજી વિજય’ ગુજરાતભરમાં ફેલાયેલ વડોદરા રાજ્યના પ્રાંતોને ઘેર ઘેર વંચાય. ‘સયાજી વિજય’નું સહુને બંધાણુ જ. દર શુક્રવારે એ પ્રગટ થતું. શુક્રવારની સહુ રાહ જુએ. આમ, શરૂથી જ ઘેર પ્રોત્સાહન અને ખહાર ‘નામ’ પ્રચલિત. વડોદરા શહેરમાં તો એથી જ નજીકનાંઓનું હમેશાં પ્રોત્સાહન.

ઘરની હવામાં સંગીત, ચિત્ર-રંગોળી, વક્તૃત્વસ્પર્ધા, લેખન, રાષ્ટ્રીય ચળવળ, ક્રિકેટ, અખાડા-પ્રવૃત્તિ, એકાંકી નાટકોની ભજવણી, એમ બધે સક્રિય રસનો ઉત્સાહ. વડોદરાનાં વર્તુલોમાં એ રીતે અમે ભાઈબહેનો કાયમ સક્રિય. તેથી, સાચું કહું તો, કાવ્ય કે વાર્તા જેવું લખું ખરો, પણ કવિતાઈ મૂડ જેવું કશું નહીં અને તેથી જે કંઈ વિકાસ તે ધીમે અને આછો. ખરું કહું તો આવી રસની અમારી બધી પ્રવૃત્તિઓમાંની આ મારી માત્ર એક પ્રવૃત્તિ. સારું પરિણામ એ ખરું કે છપાય તે ગમે ખરું પણ એની ધૂન ન જ

વળગી. જે કંઈ લખું તે તરત મા-હરિભાઈ પાસે વાંચું-ગાઈ અને એ પ્રસન્ન થાય ત્યાં સંતોષ થઈ જતો. હજી એ, એટલે કે જ્યોત્સ્ના જીવનસાથી થયાં તે પછીથી આજ પર્વત લખું ને તરત એમની સમક્ષ અને બાળકો મોટાં થતાં એમની પણ પાસે ન વાંચું ત્યાં લગી મને એન ન પડે, જે કંઈ સારું હોય તે પૂરું સારું ન જણાય, ખૂટતું કે બરાબર ન હોય તેમાં માર્ગદર્શનની ઝંખના ન ફળે. ગદ્યરચના પરત્વે પણ એમ, પણ કાવ્ય માટે તો અવશ્યમ્ અવશ્યમ્.

પહેલાં અને વર્ષો પર્વત લખતી વખતે કે કાવ્ય ‘આવતું’ હોય ત્યારે પ્રત્યક્ષ એકાંતની મને ઘણી જ જરૂર. અમદાવાદમાં પડદાઓથી રડી બાળકો બુઝે. પછી જ્યોત્સ્ના કહે, ‘નેતા’તાં. પૂછે કે હસિતભાઈ કવિતા લખે છે?’ લાગે જ, કે આ ટેવ ઠીક નથી. પણ એ છૂટે નહિ. કચારે તે યાદ નથી, પણ છેલ્લાં પંદરેક વર્ષોથી હશે: ધરમાં ગમે એવી ભરચકતા હોય, લખાય તે લખાય જ. એમાં ગાંધીનગરમાં એવું થતું રહ્યું છે કે મનમાં ને મનમાં લીટી પછી લીટી-ગીત, ગઝલ, સોનેટ જેવી રચનાઓ આખી કૃતિ થઈ ગોઠવાઈ જાય. પછી જ કાગળ પર ઊતરે. હા, જ્યોત્સ્ના કળી લે કે કંઈક ‘ચાલે છે!’ કાવ્ય ‘આવે’, ‘ટપકે’ કે લખાય ત્યારે કવિનો ચહેરો કેવો થતો હશે, કેવો રહેતો હશે? હે, પ્રભો!

કવિતામાં રસ ગાઢો થતો રહ્યો, લખવામાં પણ કંઈક ગંભીર વૃત્તિ ઊગવા માંડી, તે કૌલેજમાં એમ. એ.નું કરતો હતો ત્યારે વડોદરે એક વર્ષ પ્રજ્ઞરામ આવ્યા ત્યારથી. એ હોય ત્યાં કવિતાની અદ્યત્ન દરબાર જ થાય. આવ્યા એ સાંજે જ પ્રા. ચતુરભાઈને મળી ‘ઉશનસ્-જશભાઈ’ કા. પટેલનું ને મારું નામ-સરનામું મેળવી તરત મળ્યા. હું એ સાંજે આખાં, રોજની જેમ. રાત્રે ઘેર આવું ત્યાં એ રાહ બેતા હતા, કહે, ‘પ્રજ્ઞરામ...

તમે હસિત ને?’ બસ. એ ક્ષણથી એ મિત્ર—કાવ્યમાં માર્ગદર્શક, એમનો કાઈ ભાર ન લાગે. ‘ચુંદરમ્’-ઉમાશંકર-નાં ઘણાં ઘણાં કાવ્યો એમને મોંએ વહેતાં જ રહે, એમના આવા ઉમંગથી, એમની કુદરતી ઊંડી સમજથી અને વધુ તો એમના નિરપેક્ષ પ્રેમથી ધકતરની દિશા મને જડી.

છંદોમાં હું હાઈ સ્ફૂલ્લ સમયથી લખુ. પિંગળ ન્તેયું તે તો વિસનગરમાં લખાવવાનું આવ્યું ત્યારે. પહેલાં છંદમાં કશું લખું ત્યારે કાગળ પર ઉપરને છેડે, જાણીતી લીટીને આધારે લઘુ-ગુરુનાં ચિહ્નો નોંધી રાખું. પહેલી વાર પૃથ્વીમાં સોનેટ લખ્યું ને સાંજે પ્રજ્ઞરામ-‘ઉશનસ્’ જશભાઈ-‘સનાતન’ વગેરે આગળ બાગમાં બેસીને વાંચું. પ્રજ્ઞરામે કહ્યું, ‘આ પૃથ્વી છે!’ એ વાત પણ પૃથ્વીમાં કરે, પૃથ્વીમાં કાવ્યો બોલ્યે જાય, એની જ અસર હશે. વાત પૃથ્વીમાં કરતાં પાછા કહે, ‘પૃથ્વી ચાલે છે!’ અમે ય પછી પૃથ્વીમાં વાતની આપ-લેમાં રસ લઈ ઝુકાવતા થયેલા. એ ચટકા હજી છે.

સાથે ગીત-ગઝલની વાત વણી લઉં. લય ખાસ્સો ઝમ્મા કરે ને એ વચ્ચે ગીતની લીટીઓ રચાતી જાય એમ થાય છે. પરિણામે શબ્દો-લીટીનું વજન જળવાય એ તરફ લક્ષ આપમેળે સંલગ્ન રહે છે. અહીં ગાંધીનગરમાં એક સાંજે રેડિયો પર ગાલિબની ગઝલ લતા મંગેશકરને કંઠે ઓગિતી સાંભળી. એણે યમનને અતુરપ માપમાં ગઝલો આપી. પહેલાં સારંગ, ભીમપ્રભાસ, દેદારમાં ફાવે એ માપે ગઝલો આવતી.

ખીજી એક-બે ટેવ. કાવ્ય અંગે વાત કરું છું. એક બાબુ હાપેલા લખેલા ને ખીજી બાબુએ દોરા સાફ કાગળો જ ફાવે. ઘોંટુંક બદલું-છેકું અને ન્તેઈએ કરી કચરાપોટીમાં નાખી આવું ત્યારે ટંપ થાય. એમાંથી ફેટલીક વાર તકલીફ પણ સર્જાય છે. પણ,

ટેવ ! બાલપેન-પેન નહિ, પૂરા કદની પેન્સિલ જ કાવ્ય લખતી વેળા નોંદાંએ. શા માટે એમ ? અર્થ વળી શો ? એ ટેવ પણ ખરી, કે લખતાં લખતાં વચ્ચે બિંદુ અને ઘરનું કોઈ ને કોઈ કામ કરી લઈ-ગોડવણીનું, સફાઈનું, ચોપડીને પૂરું ચડાવવાનું અને કંઈ નહિ તો બહારના ભાગે જઈ તાજી હવામાં બિભા રહેવાનું. અચૂક આમ થાય. માંડ, કદીક જ પહેલેથી છેલ્લે લગીનું સર્ગગ બેસીને લખાયું હશે. હું માનું છું કે મને એથી લાભ છે. બાકી આવી વાતે બીજા માને તે એમને માટે તો ખરું જ.

માનું છું કે પ્રજ્ઞામતી વરોદરામાંની સાળત ઉપરાંત કોલેજકાળમાં ‘પ્રસ્થાન’માં પ્રા. પાઠકસાહેબે મારું એક મુક્તાક છાત્યું, એની અસર રૂપે ગંભીર અભિગમ થયો ગયું હતું. અમદાવાદ હતો ત્યારે ‘નિશ્ચય’ સૉનેટ અને એનું અંગ્રેજી આ. વિનાયક ગોકાકસાહેબને મોકલેલું. એમણે લખ્યું કે એમને મારી કવિતામાં હવે Mahoodનો પ્રવેશ વરતાયો હતો. એણે પણ મારું વલણ વધુ ધકેલ્યું. ક્યારેક આપણે ધ્યાન ન આપ્યું હોય એવી રચનાતી સામાને બીડી અસર થઈ અનુભવીને આનંદ થાય. મારા કાકા-ભાતુકાકાના એ છેલ્લા દિવસ. રાજકોટ હતો ત્યારે જૂનાગઢ હતું ને જ્યૌત્સ્ના ગયાં. ઓળખી ન શકે એવી ભાતુકાકાની હાલત. પાસે રહીને કાંઈક કોઈકે મોટે અવાજે મને ઓળખાવ્યો. કહે, ‘હા...પ્રગટે છે દૂર દૂર પૂર્ણિમા વ્યોમમાં...માલકંસ... ...ખરાખર ને?’ સગાઈ થઈ ત્યારે બાવીસેક વર્ષો પહેલાં મેં આ ગીત એમની આગળ ગાયું હશે. ભાતુ-કાકા પોતે સંગીતજ્ઞ. એમણે લીટી આખી પહેલાં સંભારી. એવી બીજી વાત. ભાવનગરમાં પિતા હરિભાઈ આગળ મેં “આ સંધિકાલે” વાંચ્યું. કહે, “તારાં ગીતોમાં મને આ સૌથી વધુ ગમ્યું.....અતિશયથી આ

સંધિકાલે મન પાછું વળે.....મુદ્દાની વાત છે. That is life.” પછી ચારેક માસ પછી એ અવસાન પામ્યા. આ એમના શબ્દો-એમની દૃષ્ટિ મનમાં વસી જ ગયાં. પરિણામ તો શું, પણ લેખક તરીકે ય આતું બધું યાદ તો રહ્યા જ કરે છે.

વ્યવસાયી ચિંતા કે બીજાં રોકાણો વચ્ચે ન જ કરું “આવે” કે લખાય, એમ નથી. ક્યારેક તો એવું કે સતત બીજાં કાર્યો વચ્ચે “આવે છે” તો કાવ્ય આવે છે જ અને તે ય સર્ગગ આવ્યા કરતા પૂરતી જેમ. એનો આનંદ હોય છે અને ચાલુ કામો સારાં થતાં રહે છે. પહેલાં લાંબો સમય કરું જ અર્થાત્ કાવ્ય ન લખાય તો વેરાન જેવું લાગે. એની વ્યથા-ચિંતા મુખર પણ થાય. હવે એમ નથી. સાચું કહું તો મનમાં થાય છે હવે, કે “કોઈ કંઈ બોલું નથી.” લખ્યું-આવડ્યું એવું. એમાંનું કંઈ ગમ્યું-યાદ રહ્યાનું કોઈ કહે તો, ગમે તો કેમ નહિ ? પણ એકંદર હવે હરખ-નિર્વેદ જેવું અંતુ ટકતું નથી. નજીકનું કોઈ કદી આ વલણ બીજું અને પૂછે છે, “કેમ આમ ઉદાસ છો?” હું બાણુતો હોઉં તો કહું ને ? કદાચ ન ચે હોઈ !

કવિતામાં શબ્દનો સંદર્ભ બાણુતો છે. બીજું તો નહિ, પણ એમ લાગ્યું છે કે છેલ્લાં દસેક વર્ષમાં કાવ્ય પરત્વે એવા શબ્દો મને અવારનવાર મળે છે, જેમને આ રીતે હું અગાઉ મળ્યો ન હોઈ. નાની, પણ મુદ્દાની વાત મને લાગે છે.

મુદ્રણે કવિતાને ફેલાવી છે ધણી, એ કંઈક વધુ સંભળાતી હશે, પણ વેચાય છે તો થોડી જ. એના કરતાં કદાચ આતું “મારી સર્જનપ્રક્રિયા” જેવું કદાચ વધુ વંચાતું હોય તો ! એમ માની આ લખી નાખ્યું ? હશે. લખાયું છે જ, તો ધીરભાઈને આપું છું.

[સ્વર્ગમાં આત્મીને ગાંડીવધન્ય અર્જુને ઐન્દ્રજિતની સાથે ગાન્ધર્વવિદ્યા પશુ પ્રાપ્ત કરી છે. ઇન્દ્રશિવ કિરાતની સાથે અકલાન્ત યુદ્ધ કરનાર અને પાશુપતાસ્ત્ર પામનાર અર્જુનને મળવાની ઉર્વશીની ઉત્કટ અંખનાને ઈન્દ્રની આત્મીયો પુષ્ટિ મળે છે, તે એ વિદ્વદ્ધ કામિની વિરલ પ્રસાધન-વસન-ભૂષણે સજ્જ થઈ અર્જુનના પ્રાસાદે આવે છે.]

ચિત્રસેન ૦ સુંદરીશ્રેષ્ઠ ઉર્વશી અ ૦ કૃતાર્થ હું

પધારે આપની સેવામહીં સુરેન્દ્ર-રક્તિ શી. કિંતુ હું

નિજી ઉલ્લાસની અંગે અંગ મ્હોરંત સૌરભ સંચરું પૃથિવી પંથે તે ખેલાં તવ દર્શન

ધૃચ્છીતી ધરવા પૂર્ણપ્રેમે, હે પુરુષર્પભ! પામું, ફરી મળું એવી વાંછના નિત્ય વર્ધન

અર્જુન ૦ આ નિકેતનમાં દેવી ઉર્વશી! પામતી...

(સહસા ઊઠીને દ્વારે જતાં). ઉ ૦ અને મારીય તે દેશે એપણા ઊણી ના હતી.

ધન્ય ધન્ય હું.

હૈયાની અંખના...

તૃષા-તૃપ્તિના પર્વને લહું.

(આવકારતાં)

વહું હું, ચરણસ્પર્શે સદા સોહે અનુત્તર,

ઠૌમ્હીકાન્ત કાયાને ધારતું જેમ ઉત્પલ.

આનંદું અંતરે ઊંઠા રનેહે કીધા અનુગ્રહે.

સ્વાગતમ્

આપની સદા ચર્ચામાં વૃત્તિ આ રહે.

ઉર્વશી ૦ અભિનંદું નરોત્તમ!

પ્રાસાદે અહીંના છેને પ્રસાદે પાંગર્યું મન?

ચિત્રસેન ૦ (વાર્તાલાપ દરમિયાન સ્વગત)

કેમાં અપૂર્વ લાવણ્યે અનંગે અંગના સજી!

પદ્મની મૃદુતા રેંતી વજ્રનાં તેજને ભજી.

પગલે પગલે ડોલે પીવર રતન ને કટિ-

મેખલા ઝખકે, બાણે હૈયાનો મર્મ રે' રટી.

ચિ ૦ (સ્વગત)

વાણી કિંચિત્ વદે, હૈયું ભૂલંગે શુંજ કં કરે,
સૌમ્ય એનાં સ્મિતે કોનું ક્ષણેકે ચિત્ત ના હરે?

અ ૦ કેવું પરસ્પરાલંબી આપણું એવું ભાવન!

ઉ ૦ પોષાયું કાલના ગભે, આજે પ્રત્યક્ષ પાવન.

અ ૦ તે દિવ્યદમહીં ખેલું કલ્પનાને અતિક્રમી

વહેતા સૌન્દર્યને ન્યાયયું ધ્યાનમાં નતને રમી

રહેતું...અન્ય ત્યાં સર્વ સદા પામ્યું તિરોહિત.

ઉ ૦ આપની એછવિ મારે ઉરેના અ્યુત કિંચિત.

દષ્ટિની ઝલકે થે હું ઝીલતી પ્રીતિ નિર્મલ.

તેજની સૂક્ષ્મ ધારાશી આવતી જે અનર્ગલ.

ચિ: (સ્વગત)

મેહની ઝમરે જેમ રોમહર્ષવતી ધરા:

નેત્રનાં આર્દ્ર સંધાને કામિની કેલિતત્પરા.

નૂપુરે ઝંકુતિ... ઇશત કિંકિણીરવ...

ઈંગિત

અનુજાસમ. એકાન્તે હોવું મારું ન સંગત.

(ઉભયને વંદી પ્રસ્થાન)

સાક્ષી૦ એ જ ઈંગિતથી લીધું પાંડુપુત્રે મૃદંગને.

અ૦ (મનમાં)

કેવું દાક્ષિણ્ય સંગીતે, કચોટી એની આ ક્ષણે.

સા૦ હંસની ગતિ શી જાગી મંજુરે કૈંઝણકૃતિ.

મંજુ માધુર્યને બોલ મૃદંગે ક્રીધ સંગતિ,

હૃદયનું વ્યોમ ને વ્યોમ દિવ્ય નક્ષત્રવૃંદનું

વાદના ધ્વનિ-સંમોહે સ્થિતિમાં શાન્ત સ્પંદનું.

નિત્ય યૌવનની મીઠી ગંધ ઉત્કૃષ્ટ પત્રની

લાસ્યની લહરે! કેવી જાણે તોય-તરંગિણી

સમી હિલ્લોળતી! રેલે વીજતેજ પ્રતિક્ષણ!

વાયુમંડલમાં એનું સ્પર્શનું રમ્ય કર્પણ!

ને મૃદંગે રમે કેવી અંગુલિ પાંડુપુત્રની

સંવેગે! ક્ષતિ ના લેશે ત્વરામાં, તાક્ષસૂત્રની.

અંગ હિલ્લોળ લેતું ને તોય તે મત્સ્યવેધની

દષ્ટિ શી નર્તને હોલ ચરણે લીન છે ખની!

હાવ જે પ્રગટે ઓળે કપોલે નેત્રવ્યંગના,

હાર્યા જેવા ખદા, શ્રોણીકંપને કટિભંગના,

વ્યર્થ કંદર્પનાં સૌએ થતાં ન્યાં યંચસાયક

સંઘાતું રતિનું...તે ચે અહીં ના ધૃતિહારક.

અચિત શી નૃત્યની મીંડ! મૂઘરી સર્વ નીરવ!

હાથની તાલીની સંગે વહે શો કંઠ લેખવ!

અ૦ (અનન્ય શ્રુતિ-સંક્રાંતિ લહીને મુગ્ધ ઉચ્ચરે)
ધન્ય હે લલિતે!

ધન્ય...

ઉ૦

નયન નિમેષવિહીન

રે તવ નિમેષવિહીન નયન.

સા૦ મૃદુ એ લયને ઝીલી અર્જુન એ જ તે ક્ષણે

ખોલને બાબુએ મૂકી, ખખવે વેણુ-વાદને.

ઉ૦

નિમેષવિહીન નયન.

તોય તે જાણે હૃદયે નિરીહ કામના કરતી શયન.

વીર! હજી જયશંખનું ટાણું ફર

ને નજર શાંભવી!

ગગનની ચે પારની કેવલ

શૂન્ય ઇવિ ધારવી!

તેજની તરુણ ઝંખના...

આતુર અચલ મારી સાધના,

કમલદલની વેદનાને દે

સૂરજ દહન સાન્વના.

રતિને મન મયન,

આવ, એકાન્ત નિલય,

ઉભય ક્રીજિયે અતુરાગનાં સુમનચયન.

આશી નિશ્ચલતા મીંડી? ઇન્ધિસતાને અનાદર?

અ૦ નહીં રે માનિની! હોવું ઘટે ના આમ કાતર.

ઉ૦ નિમંત્રી શે મને?

અ૦

દેવી! હોણું? જાણું ન...

અં જનની, તવ અવની કુલવેલ કુસુમ સંતાન

પ્રેમ તૃપ્તાતુર પ્રાણુ :

કરુણામય હૃદયે ધરી દ્યો અમૃત પયપાન.

વત્સલ કિરણનું વર્ષણ,

મૃદુલ અધર પર હર્ષણ,

કર નિર્ભર મધુ કર્પણ,

પામી રહું અનુપમ એ મારું હો અભિમાન.

સાં કોઢકંપ શમ્યે શાન્ત સુંદરીની પલેપલે

નેત્રની રક્તિમા સ્વચ્છ થતી વાત્સલ્યનાં જલે,

અં જનની, તવ અવની કુલવેલ કુસુમ સંતાન.

વિદાય વિહ્વલ પ્રાણુ :

પ્રેમ-શક્તિ સંવરણે કીજિયે બાલ મહાન,

અંતર તૃપ્ત કરંત દિયો અવ ગૌરવ દાન.

ઉં (વાત્સલ્યના સ્કંધ્યા ભાવે) .

આવ આ બાહુમાં વત્સ, આવ સિદ્ધ જિતેન્દ્રિય

હવે તો અધિકો હૈયે નિરાળા કર્પણે પ્રિય.

ઊભરે ભૂરિ પ્રસ્તવ!

આવ,

મેં રોષમાં કેવો દીધો રે શાપ ઠારુણ!

વ્યર્થ વાણી નહીં તો યે હોય એનું નિવારણ.

શાપની અવધિ હોજો એક તે વર્ષની . ખસ,

ને આપત્તિમહીં તે યે બનો વરદાન-સંપદ.

આવ, ચૂમી લઉં શીર્ષ, હે પુરુવંશ તારક!

અં ધન્ય હું....

દિવ્ય આ લોકે આવવું મારું સાર્યક.

ઉશનસ

વર્ષાળીજ અને ફલન

કશું વીંટાયેલું ળીજરૂપ, વીંટા જે વળી જઈ
પડ્યું છે વાડામાં સઘન થીજ પૂંઠે ક્ષિતિતલે
છૂટું વેરાયેલું, અવ જીવનને રહેજ સ્પરશે
રહે અંકુરાઈ ટીશીરૂપ! ન કેં ખહાર થકી લે:
વીંટાઓ બાણે કે નિજ મહીં વળ્યા એ જ ઉકલે!
કશે શાખાઓનો જટિલ નકશે પૂર્ણ નીકળે!
કરંડેથી બાણે મહુવર સુણી નાગ સળકે!

અહો ળીજવસ્થા! જીવનમયતા! પૂર્ણલય-તા!
મને વર્ષાબુંદો અનુસરી પૂંઠે ચોર પગલે
જવાનું યાત્રામાં ચુપચુપ ગમે, સાક્ષીરૂપમાં;
થવાનું અંધારે ધરતી તળિયે ળીજ રૂપમાં!
અને આછા યે તે જીવનસ્પરશે બહુઈ પછી
વીંટાનું ફળોમાં ઊકલવું! અને કેા કણસલે
ટીપાનું ઢાણામાં પરિણમવું કેા સાદૃશ્યની પળે...!

હીરા રા. પાડકે
વાર્ધક્ય-પંત્રે

નજલાલ દવે

*એક Don't કાવ્ય

વાર્ધક્ય-પંત્રે !

પગ, ઘૂંટણ, કેડ, ડોક

ને હાથ—પંચાંગ પૂરાં

જઈડે; જુઓ પીડે,

કળે આ અંગ અકેડ,

શી કારમી એની પકડ !

અજમાવી જમાવી સત્તા

દાળી દિવે છવ

ચમદેવ છકેડ.

મફત ઓઝા

*
અપ-હાઉન

સવારે

હું સૂરજનું કિરણ છું.

ખસો બે કિલોમીટર લંબાઈ....

પુરુશીમાં છોડ થઈ ગયું છું.

બપોરે

હું ફૂટી નીકળવા મથતો લાવારસ છું

પથ,

કોઈના ઉચ્છ્વાસનું ઝાકળ અંખું છું.

સાંજે

હું ખરી ગએલા તારાનો

ખસો બે કિલોમીટર લાંબો લિસોટો છું.

હવે

માત્ર એ જોબો માટી મારું છું

ને એ ઓદી થાઉં.

વાટે ઘાટે ભરી ભીડમાં

વેરાયા, વેચાયા બોલ ?

પંચ કહેલો, પોલા નહીં.

આકાશી પીંબરે પીંજ્યા

રૂના ઊમટયા, ઊડયા પોત ?

મધરા કહેલો, પોલા નહીં,

ધરામહી કે વ્યોમમહી ચે

મારગ કરતા અવકાશો તે ?

કાએક કહેલો, પોલા નહીં,

પથરની, ડામરની સડકે,

જિંદે, જાગે આપણુ શહેર ?

માયિઠ કહેલો, પોલા નહીં,

રાત-દિવસ જે હોડે દોડે

નારી-નરનાં અણગણ પેટ ?

તાતાં કહેલો, પોલા નહીં,

અને ધરા-વરદાન સમા જે

માનવના બહુકંગી મન, તે ?

અજંપ કહેલો, પોલા નહીં.

* Don't કાવ્ય વિશેષણોના રંગને રૂપશીને

ચાલે છે, વિશિષ્ટ નકારને ઘૂંટે છે.

મધુ કેડારી

પિયાનો

(૧)

પતંગિયું તૂટેલી પાંખ લઈ

એક પછી એક

કીઝ ઉપર ફરી વળ્યું.

અને સૂરાવલિમાંથી

ઉદ્ભવી ગયું

સ્વપ્નનું ઢઢડતું શરીર!

(૨)

આમ તો દરેક

સાચા પ્રેમપત્રમાં

પિયાનો પુરાએલો હોય છે

કારણકે

ભવિષ્યમાં તેને

અજાણ્યા ખૂણે રણકચા કરવાનું

હોય છે,

વળી ખૂળી એ છે કે

યાતનાભર્યા તમારા શહેરને

તમે પિયાનો માની લો છો!

મિત્રતાની સુખદ ક્ષણો

વખત જતાં

સ્વર્મિંગ-પુલમાં તર્યા કરતા

બનાવટી પાણીની જેમ

દિવસોમાં તર્યા કરે છે,

ત્યારે યાતનાનો પિયાનો

કોઈ ચોરી ગયું હોય છે!

(૩)

એક

રાક્ષસના હાથમાં

પિયાનો આવી ગયો,

આખું ઘર રડવા માંડ્યું.

રાક્ષસના લાંબા નળ

પિયાનોમાં પુરાએલી

પરીને શોધવા માંડ્યા

ત્યારે ઘરડી ડોશી

પોતાના ચરમા ઉપર

ચોંટેલું પતંગિયું

સાફ કરતી હતી.

(૪)

ગઈ કાલના

પિયાના

આજે

સ્મૃતિના શહેરમાં

સસ્તા ભાવે વેચાય છે,

દિનકર શાહ 'જય'

નાસી જવા માગું છું

હું હવે નાસી જવા માગું છું,

જ્યાં ખુલ્લા સમુદ્ર પર ચમકતા તડકાતું

અભિન્ન આલિંગન

હળવેથી સરકતી નૌકા જેમ હસે છે—

શીળી શીળી પવન લહેરોથી ગિસ્સાં ભરી

મારે કેટલેક ઊડતું છે.

કોઈ પક્ષીની ઝંધ ચાંચમાં પુરાયેલા દાણા જેવા

અંધકારમાં સડી સડી ઉખાઈ ગયો છું.

એકવાર ભર બપોરે શુશ્રીમાં

સપનાં વેચ્યાંતાં

અંધકાર જેવાં કાળાં,

પ્રકાશની તિરાડમાં આંસુ પૂરતાં સપનાં,

કોઈનું ગીત કોઈના હોઠ પર મૂકતાં સપનાં,

તો વહેલી સવારે

જાગતાં માણસોની થેલીઓમાં

તોલી તોલીને ઊંઘ રેડતાં સપનાં

પથ....

ભરબપોરે ઊંઘતા માણસના ગાલ પર

કોઈ પક્ષી ચરકતા,

એનાં નિરાશાથી ઝબકવા જેવાં સપનાં,—

ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે

પાળેલાં પશુઓની જેમ ગોઠવાઈ ગયાં હતાં ખૂટે

ઝંઘાવાં માટે.

હું હવે બરેબર નાસી જવા માગું છું

જ્યાં સમુદ્રમાં ફેળેલા ખલાસીનું મૂત
રાંધેલી માછલીના પેટમાંથી મોતી બનીતીકળે છે,
અને ડોળા ફાડીને જોઈ રહે છે
જીવતાં માણસો!

સંસ્કૃતિરાણી કેસાઈ

માયાંઓ

અરીસામાં મોહું જોઈ વાળ ઠીકાઠીક કરીને ગઈ

કે મારું મોહું અરીસામાં જ રહી ગયું!

એ જ રીતે, એ જ પોઝિશનમાં ઊભી રહી

ને શરીર અને માથાને બરાબર મેળવ્યું,

છતાંય

માથું અરીસામાં જ રહ્યું:

ને બહાર નીકળી પડી હું

માથા વગરના શરીરને લઈને.

રસ્તે ચાલતાં બધાં જ લોકોને માયાં ન હતાં!

અર્થગેટ અને ફાઉન્ટન પર

ફક્ત ચાલી રહ્યા હતા ધડ,

બધે હતી આવી જ અર્ચો—

મિત્રને ત્યાં ગઈ,

અરીસામાં ચોંટેલા તેના માથાને જોવા—

ત્યાં તો ચાંટી ગયું એનું માથું

મારા શરીર પર!

સવારે, મોંઘા ભાવે, વેચાતાં હતાં,

અરીસાની કેંમમાં

માથાં.

નંદુ પટેલ
*
રમતુડાનું કાવ્ય

પાને પાને પછાથો પોલી ગયો
 ને ઝાડવાં આળસ વાગોળ્યા કરે
 ક્ષણો તરતી-ખરતી
 ચલમની તમાકુમાં ધૂમ થઈ ગોટાય
 લીલાશનો દરિયો ચોફેર ધુમરાય
 સાંતીડામાં વળખાઈ પડેલો થાક
 ધોરીની ખરીઓમાં આળસ મરડે
 વાતોની વાતો ને
 વાતોની વાતો કરતો
 રમતુડો એકલો પાઘડી મઠાર્યા કરે
 હજુ છોયું છોગાપણું લઈને ક્યાં જાયું છે ?
 પાનીને અડી અડી વળી જતો વાયરો
 વાડચેથી પાછો વળતો નથી
 સૂડાની ચાંચમાં ઢળી ગયેલું ચોમાસું
 રમતુડાની યુગોની આરત છે
 લીમડાની ડાળે સૂડાની ચાંચથી
 ખી-ખી-ખી ખર્ચા કરે
 શ્રાવણ અરધોપરધો ને
 સીમના લીરેલીરા.....
 ભાદરવી આંખમાં કણસે
 પૂંસરી પર ચડું ચડું થતું ખેતર
 અધવચ્ચે મીંઢળ તોડ્યાની વાતથી ધરુજે

અધકચરી ફાંસ જેમ
 વળેલા ધરોળાને વલુચાં કરે
 લમણે હાથ દેવાની ચેળટાય હવે દોહાલ
 ચામેરના વાયરાની તૂટી જતી
 તરડાઈ જતી દેહકથા
 વાહ ! રમતુડા શાં દૂધારાં તસીળ
 ગોખરુનો કાંટોકાંટો ફૂંજે
 ઝાકળના ખુંદેખુંદને
 કાળોતરો થઈ ચાટે
 સમાસમાની અસલિયતનો પર્યાય
 ભૂંડા કચારેય કદી ના મળે
 કાળજે ખરસાણી ફૂટે
 ને છાતીએ હાથલો ચોર
 રાશ-પરોણો ને હોઠે આવી
 લળી જવાની ક્ષણ શોધતો ડચકારો
 ઝરડાઈ ગયેલી પછેડીમાં તે વળાય ?
 વાડચની નફરતાઈનાં છીંડાં
 ને છીંડેથી હડી ગયેલા ધોરી
 રે'વાદે ભૂંડા !
 ખાછા વાળવા વહેતો મે'લેલો
 ડચકારાય ધૂળભેળું ઢેકું થે
 અહીંતહીં.....

હું ફોસ્ફેર સિગરેટ નહોતી
 કે
 તમારો ખાલીપો ભરવા બળી શકું,
 હું
 આકાશમાંની નાનકડી વાદળી થે નહોતી
 કે
 તમને ભીજવીને સાવ ઠોરી થઈ શકું,
 હું તો
 બે કાંઠે ભરપૂર છલોછલ વહેતી નદી હતી
 કે
 જેમાં તમને સમાવીને હું
 મને ય પામી શકું.
 હું જે ગઈ કાલે નહોતી
 તે આજે ય હું બની શકી નથી-
 પણ
 બે કાંઠે ભરપૂર વહેતી નદી
 લાગણી-પ્રેમની ખ્યાસમાં
 ઝૂરી ઝૂરી સુકાઈ ગઈ છે-
 હો,
 હું ફરી વહી શકું-
 ભરપૂર બે કાંઠે
 તેની રાહ
 સુકાઈ ગયેલી નદીના તટથી થોડે દૂર
 ભોલેલા એક વૃક્ષની ડાળીએ
 માળો બાંધીને રહેતાં પંખીઓ
 આજે ય જુએ છે.

મારી માના પડખામાં સૂતું સૂતું મોત
 માને ધાવે છે.
 જે દેહમાં મેં વાસ કર્યો હતો
 તેનાં ટેરવાં પણ હવે મને સ્પર્શી શકતાં નથી.
 સાત સમુદ્રોથી અંબયેલાં અશ્રુ
 ઝીલી શકતાં નથી
 મારી નજરો.
 કર હજી તે જ છે,
 જેભે મારા મસ્તક પરથી
 અનેક અનલો હોલવ્યા હતા.
 તે હાથમાંથી પ્રવેશ્યો છે આજે
 દાવાનળ માના દેહમાં.
 મૃત્યુને પણ માની ગોદમાં આંચ આવતી નથી.
 જ્યાંથી ગંગા જાગી
 તે મુખ હવે પ્રતીક્ષા કરે છે
 બે ગિંદુ ગંગાજળની.
 મા હાલરડું ગાય છે,
 આરતી જેવું શાંત
 શિશુના આંસુ જેવું કોમળ.
 હું સાંભળી રહું તંદ્રામાં
 અને મીઠાઈ જગે આંખો માની.

શૈલેન રાવલ

સર્પોક્તિ

મારા વહાલાં બાળકો!
 આટલું યાદ રાખજો-
 કોઈના છંછેડયા વિના
 કદી પણ કોઈને
 ડંખશો નહીં
 નહીંતર
 આપણો સમાજ
 તમને સર્પ નહીં કહે
 માણસ કહેશે માણસ!

કિશોરસિંહ સોલંકી

*

—

ભીડ મારી અધિરાઈ—
 શબ્દોના કિનારે કન્દતા સારસના કંઠમાંથી
 દેહાંતદંડ પામેલાં ક્રિયાપદોના
 ધોમધખતા તડકામાંથી
 વિશેષણોનાં ખરખરતાં પર્ણોમાં
 વેરાઈ ગએલી ક્ષણોમાંથી
 સર્વનામોના ખડકાએલા ડુંગરોની ખીણોમાં
 ખીલેલાં કૂદોમાંથી
 બહુવચનની રેતમાં નહાતી

૧૪૨] કવિદોષ - જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૬

ચઢલીઓની ફદફદતી પાંખોમાંથી
 ભીડ મારી અધિરાઈ

તારી સાચવનારી તો કેદ
 ભાષાના બૂધવતા સાગર

મહેમૂદખાન પઠાણ
 *
 તાકયા કરશું

અંધ

દરવાજા પાછળ
 ભિભેલી આપણી ધારણા
 દોસ્ત!
 કયાં સુધી
 ભેયા કરશું આપણે
 હસ્તરેખા!
 સમય તો
 કાચબાની પીઠ પર ભેસી
 નીકળી જશે
 જંગલની પેદેપાર
 ને આપણે
 તાકયા કરશું
 અંધ દરવાજાની
 તિરાડ!!

શ્રીકાન્ત માહુડીકર

એક દાંતકથા

—અને પછી

પ્રોફેસર દાંતવાલાએ

માણસની એક નવી વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું :

‘માણસ એ દાંતવાળું પ્રાણી છે

તેને દાંત છે માટે તે પ્રાણી છે,

તે પ્રાણી છે માટે તેને દાંત છે

માણસ હસે ત્યારે તે દાંત કાઢે,

માણસ રડે તો ય તે દાંત કાઢે,

માણસ ધારે તો તે

ખત્રીસે ખત્રીસ દાંત બહાર કાઢે

(પોતાના કે પારકાના)

ખત્રીસ દાંતથી

તે ચોર્યાત્રી લાખ વાર

છાપન ડોટિ લોગ આરોગે,

અને તો ય ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો રહે,

માણસ તો રોજ દાંતણુ કરે,

તેનાથી તેના આગલા દાંત ચળકે

અને દાઢ મજબૂત થાય,

તેને તો રોજ ઊગે એક હડાપણુની દાઢ,

તેને હડાપણુની દાઢ ઊગે એટલે

તેની દાઢ સળકે,

તેની દાઢ સળકે એટલે

તે ખીજની સામે જોઈ દાંતિયાં કરે

પછી દાંત કચકચાવી

તે ખીજ માણસને જોસથી ખચકાં ભરે,

આખા ને આખા માણસને

કાચો ને કાચો ચાવી જાય

કચડ કચડ ભચડ ભચડ,

અને તેના દાંત પડી ન જાય ત્યાં સુધી

નિરાંતે વાગોળ્યા કરે,

પણ તેના દાંત તો કદી પડતા જ નથી,

કારણ કે

માણસ એ દાંતવાળું પ્રાણી છે.’

ધીરુ પરીખ

કચ્છરધાણુ

એક ખિસકોલી દોડે છે

સામેની ડાળ પર

ડાળ ખોડાઈ છે તડકાની તોતિંગ ભીંત પર

તડકાની ભીંત પર ચીપકી ગયું છે આકાશ

આકાશમાં હરતી દરતી મારી નજર

મારી નજરમાં સરતી

ખિસકોલી સોતી ડાળ

ડાળ સોતો તડકો

તડકો સોતું આકાશ

અને બધું જ કડકડબૂસ

મારી બંધ બારીના કાચ પર

અંદર હું જ કચ્છરધાણુ...

સુન્દરમ
‘જે નથી’

ક્યાંકથી લાવો કાંઈક ચૂંટીને
કાંઈક ગૂંથી દો—

મોગરો ગુલાબ,
કાંટ વિનાનો કેવડો
મારા કેશમાં મૂકી દો,
કાંટ વિનાનું ગુલાબ
મારા હાથમાં મૂકી દો.

કેમ મને આમ થાય હંમેશાં—
ઉનાળે આવે યાદ શિયાળો,
શિયાળે અંધું નિત ઉનાળો,
ભર ચોમાસે હું રડતી ખેસું
કેરા દિનગી કાયા,
આ શી ‘જે નથી’ તેની માયા?

‘જે નથી’ તેની એક કથા સદા
સાંભળી છે મેં શાણી,
ખાલી ઘડૂલો લઈ જતી હું છું
પનઘટ લેવા પાણી,
ભર ઘડૂલે હું ખેસું મૂંઝાતી
કોણ ચડાવા આવશે એને

—કોણ મારો ગિરધારી?
ક્યાંકથી લાવો કાંઈક
ચૂંટીને

આમ તો એવું કોણ છે નવરું—
કોણ છે પાગલ-

પારકા જાય જે નિત ચડાવા
ખાલી ખંડૂલા-
ખાલી ચડાવા—

ધનશ્યામ પરીખ
*
તો....?

ખહાર વરસાદથી ભીંજતી દીવાલો,
માના અવસાન પર રડતી દીકરીની જેમ
ચોધાર આંસુઓથી રોઈ રહી છે.
ખધાં પગથિયાં
ઢાઢાના ઢાંતની માફક
હચમચી એકએક કરી છૂટાં પડી રહ્યાં છે.
ભિયયથી ભિભરાતું આખું મકાન
કેન્સરથી પીડાતા
પિતાજીની જેમ મોતને ભેટવા તરફડી રહ્યું છે
હું ઘરમાં રહી નથી શકતો
મને ડર છે
હું ઘરમાં હોઈ
અને
એ અચાનક તૂટી પડે તો....?

શિદ્ધિપન્ થાનકી

શૃંગાલાખ્યાન

ઝંટનાઓગણીસમાઅંગનીતલાશમાંનીકળેલાશિયાળનામના
કવિત્વડોળીશખસેઆડપરકાગડોનામનોવિવેચકજોયો.કાગડાની
ચાંચમાંપૂરીનહોતીએટલેવાતચીતદરમ્યાનએણેશિયાળનેકહ્યું :
“આપણામૂલકનાંઝંટનેઅદારજઅંગડોયછે.અમદાવાદ-વડોદરા-સુરત
અનેમુખ્યઈકેદિલ્હી-કલકત્તા-પોન્ડીચેરીવગેરેમાંથીપ્રગટથએલા
સર્વેક્ષણોમાંકયાંયપણઝંટનાઓગણીસમાઅંગવિશેનોકશોહિલેજ
હજીસુધીમાંથએલોનથી,અનેઓગણીસઅંગવાળુંઝંટછેજનહીંએની
મનેજાતમાહિનીછે.”પછીશિયાળવિમાનમાંએચીનેપેરિસગયો.ત્યાં
તેણેદ્રાક્ષનોદારૂપીધો.એનેદારૂચડ્યોઅનેએલવારીએચડ્યો : “સિંહ
એકનખરનોમૂરખકેસસલાનીચાલાકીમાંદ્રસાઈનેદૂવામાંદૂધો,હુંહોત
તોરાન્ડનાસસલાનેજદૂવામાંહડએલત.‘ગજન્તત્રનહન્યતે’મલેકહેવાયું
હોય,અજેલનાબારદાનહાથીનેમેજકળણમાંદ્રસાવ્યોહતો,અનેશેરડીના
ખેતરમાંસાંઢિયાનેમેજબાડાખવરાવ્યાહતા.રંગારાનીદૂધડીમાંપડતાંરાતો-
રાતહુંસરિયાલિન્ટબનીગયેલો,પણસાલાબતભાઈઓએમારીકદરજન
કરી,આથીહવેહુંસાળિતકરીઆપુંકેદલપતરામનેઝંટનાઓગણીસમાઅંગ-
નીચોક્કસઅનેપૂરેપૂરીજાણકારીહતી,તોપણએનોઅર્થશો ?નવુંપિંગળરચ-
વાનોમનેકોન્ડાકટમળેપછીજ્ઞેયુંજશે.કાળાકાગડાસુદાંબાદ !શિયાળઆલમ
ઝિન્દાબાદ !”

શિશુકાવ્ય પારિતોષિક

પ્રસ્તુત યોગના અન્યથે ડૉ. અંકેશ્વર દેકુર પારિતોષિક માર્ચ-એપ્રિલના અંકમાંના શિશુકાવ્ય માટે
શ્રી રમેશ પારેખને અને મે-જૂનના અંકમાંના શિશુકાવ્ય માટે શ્રી હરીશ મીનાશ્રુતે એનાયન
ધાય છે.

નિર્ણાયક

શ્રી રાજેન્દ્ર શાહ

કાગડા

કાગડાની જાત તે કંઈ કોઈ દિ'યે કરતી'શે કોઈનું ચે કામ?
 કાગડાને પાળ્યો ને પછે ઈને કીધું કે બોલો લઈ, રામ!
 લે કૌં તને ગુજરાતી પિચ્ચરની સ્ટોરી, કૌં ગુજરાતી નાટકની વાત!
 તો ઊંચો ને લઈ આવ્યો મૂવેલો ઉઠરડો ! એવી એની જાત !
 કીધું કે કવિતાના કોપીરાઈટ આલી દઉં ! રામનામ બોલ !
 બોલે તો રસદર્શન લખવી દૈશ દોસ્ત કને, લે દઉં છું કૌલ !
 હંદમાં ઝુલાવે તને સોનકેશી છોરી ! નથી ગુલબંકી થાવાના કોડ ?
 ગુજરાતી નોવેલની નાયિકા બોલાવે તને ! શેડા-શેવાળ હવે છોડ !
 એ એન્ટિ-ગૉડ હીરો ! લટકેલા ઈશ્વરના કાનમહીં કરતો જ વાર !
 હૌં છ મચ્છરનું બોફસ તને ! કવિતાના સંગ્રહથી અક્કેકો માર !
 તે જ ચોર્યા છે ખોયેલા માણસને ! તું એની નેજેટિ' છે, નાગડા !
 નેં તો હાલ પોલીસ થાણે, કાં નાંચ, કાં વાંચ નવી કવિતા, એ કાગડા !
 કાળી ગિલોલથી વજૂટચો ને ગુસ્સામાં ધોધમાર વરસ્યો ખોપડીઓ !
 આંખોના ટાવર પર કીકીઓ ચઢાવીને તોરમાં ચરકચો ચોપડીઓ !
 કાંઉકાંઉ કરતો લવાયો : 'ને બોલું ! ઉતરડી લો પીંછાં ને ચામ !
 તમે ગુજરાતી ભાષામાં ઓછા છો કાગડા ? ! કે બોલું ભૈ રામ ? !

[સુધારો : કવિલોકના એ-જૂન ૧૯૭૬ના અંકની પૂર્તિમાં સર પ્રભાસંકર પટ્ટણીના પિતાશ્રીનું નામ “દયારામ”ને સ્થાને દલપતરામ વાંચવું. આ સરતચૂક બદલ દિલગીર છું.

—તંત્રી]

વિનોદ જોશી

એક ગામ અને જેઠા પટેલ

ગામનો પટેલ ગામગપાટા ઝીંકતો જેઠા હોય—અચાનક રીડિયો પટે....

કાંગરે જાણે જેઠા/ગઢ ધબાધળ હેઠા/પાદર-દૂવો એઠા

પટેલ જેઠા ત્રાટકી જેઠા થાય (કે નથી નવરી માનો જેઠા)

ગામને ગામમાં ગામની છાંટી પરણે એવી વાતથી એને કીડીઓ ચડે....

શેરીએ કટક પૂગ્યાં/સૂરજ આંધળા ઊગ્યા/અડધે આવી ટૂંકચા

પટેલ થુંકચા : જોઈ લે વેરી આજ ઝપાટો (જીવને અદ્ધર મૂકચા)

વાતથી (કકત) પગથી માથા લગ ધરુજી વળતો એક અપ્રીણિયો મરે...

ભડનેા દીકરો-લાગો/તડકે મેલો લાગો/પટેલ, જોઈતું માગો

પટેલને તલભાર ગળાની હેઠ કેમે ના ઊતરે (છેઠ) તકાદો

એકને લાવારસ પીવાની ધખના જાગી હોય ને બીજો બીડીઓ ધરે...

મીરાં!/રક્ષાબહેન દવે

મીરાં! હું હાલું, આંગળી આપો,

તમે તો એવો ભરી ભરી પીધો હરિરસ, નૈન યદી ઊભરાયો;

થીરક થીરક તમ અરણ્ય યદી તે નર્તન યદી છલકાયો.

હું પીઉં,

પીઉં ને પચે,

પડીકી એવી, મીરાં, મને આપો.

તમે તો એવી ઘૂંટી ઘૂંટી ગાઈ હરિરટ, હજી રહી પડઘાતી;
ઝુમક ઝુમક તમ ઝાંઝરના ઝુમરવથી થઈ મદમાતી.

હું ગાઈ,

ગાઈ ને નાચું,

હરિ-રટ એવી, મીરાં, મને આપો.

તમે તો એવો જતન કરી રાખ્યો દીવાને, રોજે શગ સંકેરી;
નહીં પવન, નહીં મેશ-મોગરો, વાટ કદી ના ફેરી.
મમ દીવો

ઠરે નહીં જોળે,

હાથની આડ, મીરાં, ધરી રાખો.

ફેરીફેરીને / મધુકાન્ત કલ્પિત

ફેરી ફેરીને એ જ આયના ફેાડું.

રઘવાઈ થઈ ભલે ઝૂલતી ટહુકાઓની ડાળ

હવે એકે ય પાંદડું લગીરેય નહીં ફરકે;

છાતી સોંસરવો છો કચરફ કચરફ ચાલે કંપ

શ્વાસનાં ભમ્ભરિયાં વેરાન જરા નહીં થરકે,
લોહી વચાળે કોઈ મુલાયમ ફાંસ હશે કે રોડું?

પરપોટા લ્યો પટ્ટાફ લઈને ફેાડી નાખું

થોડાં ફેાડી શકાય છે આ જળકુંડાળાં તરતાં?

મનની ભૂરી ઝાંય કંપલુ મેલે નઈ ને

હળુંભળું પડછાયા કેરાં વન સામે થરથરતાં.

પગ માંડેલા એ જળમાંથી પગલાં લાવ વછોડું....

એક

બે

હું તિરાડોમય તરસનું શિથળ એવું કોતરું—
પથ્થર ઉપર પગલું પડતાં પગલું ખંખાર ખને
ટેરવાં, નખ ને રુંવાટી લે સમાધિ તે પછી
લમ્ખાતી ઇન્છાઓ જેવું હાથ રુએ લેંકાર, અને
કોઈ મોક્ષેન્છા તમસ ઘેરી શકે જો સૂર્ય થઈ
અળહળવાની ટેવ પડે તો જીવજી! આરંપાર તને
હાથ મારી શાહીનેાં ડંખે મને (આ) શ્લેષમાં....
(ચટાપટાળી કોઈ કવિતા) કાગળ દે કુલકાર મને
ઘાસની ઢાંટી ઉપરના લય પ્રકાશમાં ઢળી
કવિરાજને લોપીગોપી તડકાજી તુપાર બને

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

બગશે

પીંછા પસારી ક્યાંકથી ટહુકાર બગશે,
ઘૂંટાઈ કોઈ કંઠમાં મદ્દહાર બગશે.
ભડભડતી આગ જેવા દિવસો ઠરી જશે ને
ભરમેથી નીલ ખગનો આકાર બગશે,
ઘંભી જશે તરસનાં ધસતાં ચરણ હવેથી
રેતાળ પટમાં જળનો અસવાર બગશે.
કંઈ કેટલા સમયથી તૂટી ગયો હતો તે
લીલાશ ને નજરનો વેવાર બગશે!
પોલી જશે સમૂળી સૌ શુષ્કતા ધરાપે
આંખો ઉઘાડી તરણાં ચિહ્નકાર બગશે.
લીલા સમયમાં પલટી બશે કઠોર ઠાળ
અંખા ને જિંઙીનો ઈતખાર બગશે.

તું તડકો ને તડકો તો છે અળહળ દર્પણ જેવો રે
કોઈ ચકલી ચાંચમાં અજવાળું લઈને ફરફરે
શાહીનું ટીપું મોહકતાનું સૂરજવરાળું છીંટુ રે
જ્યાં સ્વયંભૂ સ્તબ્ધ સોવરની કવિતા આછરે
મર્મી માણસને સંભોગે વિચારવંતી નદિયો રે
ગર્ભદારોમાં પ્રગટતી તેજરેખા થરથરે
કાગળમાંથી જીડે સફેદી એમ બાતને લોપુ રે
કંઠમાં ટપકું ભૂંસાતું જોઈ કાગળ કરગરે
કવિહવિને લૂછીભૂંમી અચરાચરમાં વ્યાપુ રે
મૌનમાં નિર્મનપણીની રુદ્ધ ઇન્છા સંચરે

મોહિત મહેતા

દિંદી ગઝલ

માર્ગ આ મોડીને કહો જવું ક્યાં?
આખરે દોડીને કહો જવું ક્યાં?
ચોતરફ છે દર્પણ અસંખ્ય દર્પણ
જિંબ નિજ ફેડીને કહો જવું ક્યાં?
મૌનની પેલેપાર સંભવે શું?
શબ્દ તરછોડીને કહો જવું ક્યાં?
ઓગળે રાત-દિ' સૂર્ય મીઠુ માફક
કાચઘર તોડીને કહો જવું ક્યાં?
છે ધરા આ પરિચિત અને ગગન પહો
પાળિયો ખોડીને કહો જવું ક્યાં?
શક્યતાનો સંદર્ભ શોધવો છે
હાથ બે જોડીને કહો જવું ક્યાં?

હરીશ ઘોળી

*

ગઝલ

દોસ્ત એવી એક તોફાની ક્ષણે
કે ઠરાવ્યો છે મને આ દર્પણે
હું કશામાં બંધ થાતો જાઉં છું
ચોતરફ આ કોણ દીવાલો ચણે
તું કદી તો આવશે એ આશમાં
રોજ શણગારું મને હું ખારણે
હું પહોંચી તો શકત તારા સુધી
પણ ફસાવ્યો છે મને આ સમજણે
ચાલ માની લૈં સમયની વાત હું
કોણ કાયમ વાત એની અવગણે

મહેશ યાજ્ઞિક

*

ગઝલ

વૃક્ષની કયાં વેદના મેં આગળી છે સાદાબા
હાથમાં તો એક સુક્ષ્મ ડાળળી છે સાદાબા
એક આંસુ કેટલું આ ગાલ પર ચાલી શકે
માપ સૌ ખોટાં પડે આ લાગણી છે સાદાબા *
વેગથી વહેતી રહે એવી નદી થૈ શું કરું
મૂલ્ય પાણીનાં અહીં તો પાળથી છે સાદાબા
બંધ સુઠીના ભરોસે સાત ભવની જેલમાં
જિંદગી તો પર હવે સૌ કાળથી છે સાદાબા
શ્વાસ તો ચાલ્યા કરે છે—એમ તું પૂછી શકે
શક્યતાની—આ બધું—સંભાળથી છે સાદાબા

૧૫૦] કવિશ્રી • જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૯

શૈલેશ ટેવાણી

*

અથવા

ડાળ વિના ફૂલ અથવા કંઈ નથી,
કે હવામાં ઝૂલ અથવા કંઈ નથી.
ચિત્ર છે તો સ્થૂલ અથવા કંઈ નથી,
રંગનું સંકુલ અથવા કંઈ નથી.
જ્યાં નદીનાં કુળ અથવા કંઈ નથી,
એ જ સુક્ષ્મ ધૂળ અથવા કંઈ નથી.
લાગણીનાં મૂળ અથવા કંઈ નથી,
જે'ક લીલાં શૂળ અથવા કંઈ નથી.
ચુદ્ધ છે તુમુલ અથવા કંઈ નથી,
તકની છે ભૂલ અથવા કંઈ નથી.

હર્ષ ત્રિવેદી

*

ગઝલ

ને એકાદ ટહુકો કયો હોત જાતાં,
તો કલરવ થકી હું ભરી દેત માળો.
ગયું વૃક્ષ પરથી નથી પાછું આવ્યું,
શું પંખી હવામાં ય બાંધે છે માળો ?
ના રાખી શક્યો એક નાનું ય પીછું,
ગગનને સમાવીને બેઠો જે માળો !
છે અકબંધ ડાળી બધી એ જ રીતે,
ન જાણે ભર્યોભાદર્યો હોય માળો !
હજી પણ છે સંભવ કદી પાંખ ફૂટે,
ને ફફડાટ સાથે ભડી જાય માળો !

નર્યું થઈ ગયું આમ ચલચિત્ર જીવન,
 ને થઈ ના શકાયું અમિતાભ બચ્ચન,
 ફેઈ બારીએથી હું ફૂદી પડું છું,
 નીચે માર્ગમાં હોય ઊભોતું વાહન.
 અડે આંખને રેશમી કુંક પરદા,
 અને હાથમાં આભ ચીરવાનું સાધન.
 બહુ દોડવાથી બહુ થાક લાગે,
 ધીમી ચાલથી ગાવ બાવનના બાવન.
 કદી સાવ સાચે જ અંમીની રાણી,
 કદી પગ મહીં ધૂંધરુનું છનનછન,
 ‘કંવલ’ દબ ત્યાં ઓગળે છે-ની સામે,
 અહીં ચાલતું આંખનું આપરેશન.

બેઉ બાજુ સામ સામે આપણે ઊભાં અને,
 આપણી વચ્ચે સદાયે બારણાની આવન.
 ઐ નમઃ શિવાય જેવું ચાલ પથ્થર ગાઈ લે,
 મંદિરે બેઠાં પછી પ્રતારણાની આવન.
 આજ રસ્તે આવશે ગઈ કાલને લઈ સાંઢણી,
 એટલે ભાગોળ પર છે દારણાની આવન.
 કાંચળી ક્યાંથી ઉતારું ચીતરેલો નાગ છું,
 શાપના મહોરા તળે એવરણાની આવન.
 બેઉ દિશને ચાહવામાં આયબાહર જોઈ લો,
 કેટલી ફેગટ થતી આ પારણાની આવન !
 સાંજ પડતાં શહેર આયું ગ્લાસમાં જિતરે અને
 જાય છે થોભી પછી સંભારણાની આવન.

મણિલાલ ડ. પટેલ

*

ગઝલ

અક્ષરોનું પોત પાણી-પાતળું, ઓ રાજરાણી અમૃતા
 શબ્દને જોતાં જ સુકાતું ગળું, ઓ રાજરાણી અમૃતા
 શબ્દની તલવાર લઈને નીકળું, ઓ રાજરાણી અમૃતા
 લોહીભીને કાવ્યમાં જઈને ઢળું, ઓ રાજરાણી અમૃતા
 આગમાં હું થી બનીને પ્રજ્વળવળું, ઓ રાજરાણી અમૃતા
 શી રીતે હું શબ્દને જઈને મળું, ઓ રાજરાણી અમૃતા
 શબ્દરૂપે હું મને સામે મળું, ઓ રાજરાણી અમૃતા
 શૂન્યતાનું કાવ્ય લઈ પાછો વળું, ઓ રાજરાણી અમૃતા
 શબ્દ-શો તડકો ઊઘડતાં ઝળહળું, ઓ રાજરાણી અમૃતા
 નામ તારું લ બરફ શો ઓગળું, ઓ રાજરાણી અમૃતા !

મનોહર ત્રિવેદી

સાંભળી તારી ષોલી કાબરખેન

સાંભળી તારી ષોલી કાબરખેન, સાંભળી તારી ષોલી રે લોલ
 ઊઠું છું આંખડી ચોળી કાબરખેન, ઊઠું છું આંખડી ચોળી રે લોલ
 તારે ન દાતાણુપાણી કાબરખેન, તારે ન દાતાણુપાણી રે લોલ
 નકલી છે તારી વાણી કાબરખેન, નકલી છે તારી વાણી રે લોલ
 ફરતી તું થઈને ખોળી કાબરખેન, ફરતી તું થઈને ખોળી રે લોલ
 સાંભળી તારી ષોલી કાબરખેન, સાંભળી તારી ષોલી રે લોલ
 અમ્મે કવિતા વાંચી કાબરખેન, અમ્મે કવિતા વાંચી રે લોલ
 તું રે ચિનકુચિન્ નાચી કાબરખેન, તું રે ચિનકુચિન્ નાચી રે લોલ
 લાવીને સહિયરની ટોળી કાબરખેન, લાવીને સહિયરની ટોળી રે લોલ
 સાંભળી તારી ષોલી કાબરખેન, સાંભળી તારી ષોલી રે લોલ
 બાનો હું દીકરો ડાહ્યો કાબરખેન, બાનો હું દીકરો ડાહ્યો રે લોલ
 નળ નીચે ખેસીને નાહ્યો કાબરખેન, નળ નીચે ખેસીને નાહ્યો રે લોલ
 લીધીતે પાંખ ત્યાં ઝખોળી કાબરખેન, લીધીતે પાંખ ત્યાં ઝખોળી રે લોલ
 સાંભળી તારી ષોલી કાબરખેન, સાંભળી તારી ષોલી રે લોલ

હર્ષદેવ માધવ

ચકલી અને આશા

આશા તને ચકલી થતાં આવડે કે નૈ?
આવડે ભૈ આવડે!
ચકલીને આશા થતાં આવડે નૈ....
આવડે નૈ..

ચકલીને આશાનું ઝભલું ન પહેરતાં આવડે
આવડે ન આવડે,
ચકલીને આશાની ઝાંઝરી ન પહેરતાં આવડે.
આવડે ન આવડે,
આશાને ચકલીની જેમ કેવું બોલતાં
આવડે ભૈ....

ચકલીને ઢીંગલી રમાડતાં ન આવડે
આવડે ક્યાંથી આવડે
ચકલીને મુન્ને જમાડતાં ન આવડે
આવડે ક્યાંથી આવડે
આશા તો ભઈલાને એવો જમાડે
મોઢામાં ચોકલેટ દૈ!
આવડે નૈ!
આવડે નૈ!

પોપટસિંહ જાલા

મજા થઈ

ગામથી આયમાણું
વહે નાનું ઝરાણું
ઝરાણું મોહામાણું
ગામનું ઘરેણું
ઝરાણું કાંઠે હરણું
ચર્ચાં કરે તરણું
તરણું રમતી નાની
પરીઓ રૂપાળી
પરીઓ સાથે રમવા
ઘેરથી ભાગ્યા બંદા
પરીઓ આડીઅવળી
રમતી સંતાકૂકડી
રમું પરીઓ સાથે
દાવ મારે માથે
દોડીને થાકી ગયો
રેતીમાં ઊંઘી ગયો
પરીઓ દબાવે પગ
બંદાનો પડતો વટ
પરીઓને સજા થઈ
બંદાને મજા થઈ

અનુવાદ

અમરગીતમ્/શાસ્ત્રી જયેન્દ્ર દવે

[શ્રીમદ્ભાગવત મહાપુરાણના દશમસ્કંધમાંનું પ્રસિદ્ધ ગીત - શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશ (આત્મવાન પરક સંદેશ) ધર્મને આવેલા ઉદ્ધવને ઉદ્દેશીને ગોપીજનો ઉપાલંભ સ્વરૂપે આ શ્લોકો કહે છે.]

મધુપ કિતવવન્ધો મા સ્પૃશાદ્ધિં સપત્ન્યાઃ

કુવવિલુલિતમાલાકુઙ્કુમશ્મશ્રુભિર્નઃ ।

વહતુ મધુપતિસ્તન્માનિનીનાં પ્રસાદં

યદુ સદસિ વિડમ્બ્યં યસ્યદૂતસ્ત્વમીદૃક્ ॥૧॥

પગ ન પરશ લુબ્ધ્યા શોઠ્ય વક્ષે વિલાઈ

કુમકુમમય માલા મૂંછથી આ અમારા

મધુપતિહૃત, તેઓ માનુનીના પ્રસાદે

ઉપહસિત થતાં છે યાદવોની સલામાં. [૧]

સકૃદધર સુધાં ત્વાં મોહિનીં પાચયિત્વા

સુમનસ ઇવ સદ્યસ્તત્ત્યેજેઽસ્માન્ ભવાદૃક્ ।

પરિચરતિ કથં તત્પાદપદ્મં તુ પદ્મા

હૃયપિ વત દૃતચેતા ઉત્તમશ્લોક જલપૈઃ ॥ ૨ ॥

અધરમધુ અખાડી તારી પેઠે અમેને

કૂદસમ તણ દીધી સઘ તારા સખાએ

કરત ચરણસેવા પદ્મિની કે રીતે એ

મનહર મધુશબ્દે મોહયામી હશે કે? [૨]

કિમિદ્ વહુ પહાડગ્રે ગાયસિ ત્વં યદૂના-

-મધિપતિમગૃહાણામગ્રતો નઃ પુરાણમ્ ।

વિજયસલ્વસરવીનાં ગીયતાં તત્પરાંગઃ

ક્ષપિતકુચરુજસ્તે કલ્પયન્તીષ્ઠમિષ્ટાઃ ॥ ૩ ॥

મધુપ યદુપતિના ગુણ જૂના-પુરાણા

અમ ધરરહિતાની પાસ તું ગાય શાને?

ગુણ નવલ સખીઓ પાસ ગાતાં સખાના

સ્તનદુઃખશમિતાઓ આપશે ભેટ મોંઘી. [૩]

દિવિભુવિ ચ રસાયાં કાઃ સ્ત્રિયસ્તદુરાપાઃ ।

કપટરુચિરહાસભ્રૂવિજૃમ્ભસ્ય યાઃ સ્યુઃ ।

ચરણરજ ઉપાસ્તે યસ્ય મૂર્તિર્વયં કા

અપિ ચ કૃપણપક્ષે હ્યુત્તમશ્લોકશબ્દઃ ॥ ૪ ॥

સ્મિત કપટ ભરેલા ભ્રૂવિલાસો નિહાળી

વશ નવ થતી નારી કે હશે આ ત્રિલોકે?

ચરણ-રજ ઉપાસે લક્ષ્મી જ્યાં, કયાં અમે તો

તદપિ શબ્દ ભાસે ઉત્તમશ્લોક વ્યર્થ. [૪]

વિસ્તૃજ શિરસિ પાદં વેદમ્બહં ચાતુકારૈ-

-રનુનયવિદુપસ્તેઽભ્યેત્ય દૌત્યૈર્મુકુન્દાત્ ।

સ્વકૃત ઇહ વિસ્તૃપ્તપત્યપત્યન્યલોકા

વ્યસૃજદકૃતચેતાઃ કિં નુ સન્ધેયમસ્મિન્ ॥ ૫ ॥

નમન કર ન ઝાઝાં બાણીએ કે મુકુન્દે

અનુનય ચતુરાઈ હૃત તુંને પઢાવી

પતિ, સુત સઘણું એ છોડ્યું તો એ કૃતદ્વની

તણ દીધ, કરવી શેં સંધિ એ સાથ હાવાં. [૫]

મૃગયુરિવ કપીન્દ્રં વિવ્યથે લુઘ્વધર્મા
 સ્ત્રિયમકૃત વિરૂપાં સ્ત્રીજિતઃ કામયાનામ્ ।
 વલિમપિ વલિમત્ત્વાવેષ્ટયદ્ ધ્વાઙ્ક્ષવદ્ ય-
 સ્તદલમસિતસસ્ત્યૈર્દુસ્ત્યજસ્તત્કથાર્થઃ ॥ ૬ ॥

હનન કર્યું છુપાઈ વાલીનું વ્યાધ પેઠે
 સ્ત્રીજિત થઈ વિરૂપા કામિની કીધ રામે
 બલિ પણ બલિભૂખ્યા કાગની પેઠે ઘેરો
 તજવી પણ ન રહેલી ચાહીને વાત એની. [૬]

યદનુચરિતલીલાકર્ણ પીયૂષવિમ્બદ્-
 સકૃદ્દનવિમ્બતદ્વન્દ્વધર્મા વિનષ્ટાઃ ।
 સપદિ ગૃહકુદુમ્બં દીનમુત્સૃજ્ય દીના
 વહ્વ ઇહ વિહઙ્ગા મિશ્રુચર્યા ચરન્તિ ૭ ॥ ૭ ॥

શ્રવણ ચરિત લીલાનું ઠરે જે મધુરું
 સહજ સકલગંધ દ્વન્દ્વથી મુક્તિ પામે
 ઇંદ્રિય ધર તજીને દીનતાને સ્વીકારી
 વિહંગવત વિતાવે જિન્દગી ભીખ માગી [૭]

વયમૃતમિવ જિહ્વવ્યાઢૃતં શ્રદ્ધવાનાઃ
 કુલિલરૂતમિવાજ્ઞા કૃણવધ્વો હરિણ્યઃ ।
 દ્વદ્શુરસકૃદેતન્નનવસ્પર્શતીવ્ર
 સ્મરરુજઉપમન્ત્રિન્ મળ્યતામન્યવાર્તા ॥ ૮ ॥

સુણી મધુર શિકારી-ગાન વિશ્વાસ મૂકી
 સરલ મન હરિણી જેમ જાતી ફસાઈ
 નખ-પરશ અમે થે તેમ પામી પીડાતી
 મઠન-જવર થકી, તું વાત ફેડે અન્ય ભાઈ. [૮]

પ્રિયસરવ પુનરાગાઃ પ્રેયસા પ્રેષિતઃ કિં
 વરય કિમનુરુન્ધે માનનીયોડસિ મેડઙ્ગ ।
 નયસિ કથમિહાસ્માન્ દુસ્ત્યજદ્વન્દ્વપાર્થ
 સતતમુરસિ સૌમ્ય શ્રીર્વધૂઃ સાકમાસ્તે ॥ ૯ ॥

પ્રિયતમપ્રિય તું શું પ્રેમી પામેથી આવ્યો
 કથ શી મનની મંછા માન્ય તું તો અમારો
 પડખું નવ તજ્યો જેમની પાસ જેને
 ઉરવિલસતી લક્ષ્મી પાસ લેં જાય શાને? [૯]

અપિ વત મધુપુર્યામાર્યપુત્રોડધુનાડસ્તે
 સ્મરતિ સ પિતૃગેહાન્ સૌમ્ય વન્ધૂંશ્ચ ગોપાન્ ।
 ક્વચિદપિ સ કથા નઃ કિઙ્કરીણાં ગૃણીતે
 મુજમગુરુસુગન્ધં મૂર્ધ્ન્યધાસ્યન્ કદા નુ ॥ ૧૦ ॥

અવ શું મધુપુરીમાં આર્ય છે ને મગ્ગમાં?
 કહીય ધર જનેતા ગોપ બંધુ સ્મરે કે?
 કહીય કથની માટે ઠાસીઓની-અમારી?
 અગરુ-કર સુગંધી સ્પર્શશે શિર કયારે? [૧૦]

કાઠિયાણીનું ગીત

નરોત્તમ પદાલ્ક

મધ્યકાળનું એ વાતાવરણ! ઉત્તર ગુજરાતનું પાટણ
કચ્છના ભુજ સાથે અને સૌરાષ્ટ્રના જૂનાગઢ સાથે લડતું
હોય! અમદાવાદ નમનગર સાથે અને નમનગર
પોરબંદર સાથે બાબડનું હોય! નાનાં નાનાં રાજ્યો
એકમેક સામે વેરઝેર ને ટેક માટે તસવાર તાણીને
ભિલાં હોય! પાંચ-પચાસ ગામ છોડો અને એક નવી
સરહદ પસાર કરવાની આવે. આ સરહદો માલની
ચોરી માટે, ગુનાના રક્ષણ માટે અને ગાયોના ધણને
વાળી જવા માટે સદાય જલતી આગ બનીને ત્રાહિમામ
પોકરાવતી હોય! એ સમય, પોરબંદરથી અમદાવાદ
પહોંચતું હોય તો દિવસોના કિવસો લાગે અને પચીસ
જગ્યાએ રોકરોક થાય - બુદ્ધ, કાવાદાવા અને અશાંતિનો
સમય હતો. મધ્યકાળના એ વાતાવરણની બીજી બાજુ
પણ છે: બુદ્ધ હતાં તો લખલખનું શૌર્ય પણ હતું.
કાવાદાવાની સામે સાધુત્વ નીતરતું મુન્સદીપણું પણ
હતું. અશાંતિની વચ્ચે સંતલકતોની શીતલ મધુરા
વાણીનાં ઝરણાં અખંડ વહેતાં! સરહદો માત્ર જલતી
આગ ન હતી, પ્રેમીઓનાં મિલનસ્થાનો પણ હતાં!
બહારવટું માત્ર ઘર સુંટવા માટે તો'તું, નેક નીતિ ને
નેહ માટેની એ વિરલ રઝળપાટ પણ હતી. એક ટોળા
ધણને વાળી જતી તો ગામના બેયાર પરોપજીવી જુવાનો,
શૌર્યની કવિતા રચી એને પાછું પણ વાળી આવતાં!
દુઃખ દેવાની દાનત સામે બીજાના નુબ માટે જનકિશાની
કરનાર વીરો પણ હતા. માત્ર વીરો જ નહિ, એવા
વીરોને પ્રેરવા પાતી માતાઓ, બહેનો અને કાડલરી
કામિનીઓ પણ હતી! કંઈ કેટલીય સ્ત્રીઓએ પોતાના
'વીરો'ના વિદાયના પ્રસંગોને બહાદુરીથી ઉજવ્યાના

ઈતિહાસ છે! ખાસ કરીને, 'સૌરાષ્ટ્ર'ને 'કાઠિયાવાડ'
એવું નામ અપાવનારી કાઠીપ્રજ્ઞ એનાં આવાં નારી-
રત્નોને કારણે જાણીતી છે.

ગામને માટે મરી શ્રીટનાર 'કઠ્યાણુ' જેવા વીરોની
કથા શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા તરફથી આપણને પ્રાપ્ત છે,
તો ધણને વાળવા ગયેલા કાઠીની ગાહ ભાળતી
'કાઠિયાણીનું ગીત' કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દ્વારા આપણને
મળે છે:

કાઠિયાણીનું ગીત

મહારા સાવજશરા નાથ હો! ત્હારે દેશ-કથા પરદેશ!
કેસરઘોળી કંકાવટી, ને દુંકુમઘોળ્યો ઘાળ;
સૂરજ! તુજને પૂજશું મહારે સૂરજદેવળ પાળ:

મહારા સાવજશરા -

આલ લખ્યાં ધરતી ઉરે, ત્યાં ગોરંભે કાંઈ ગીર;
ફંજે બોલે મોરસો, મહારે દૈયે નણુદલવીર:

મહારા સાવજશરા -

રતે જીવડે પોયણાં, ને દિવસે કમળની વેલ;
ભાદર ભરજોબન ભરી, એવી મુજ દૈયાની હેલ:

મહારા સાવજશરા -

જેયો ગઢ અલખેલડો, પડખે ચારણના નેહ;
ઝીણી ઝખંકે વીઝળી, મહારે ઝીણા વરસે મેહ:

મહારા સાવજશરા -

સાતમે માળ અટારીએ કાંઈ આઝા વાય સમીર;
જીમી મહારી દેસે ચઢડી, મહારાં બૂલે આઝાં મસીર:

મહારા સાવજશરા -

ઉપરથી પાછળ જતું મધીર પણ ઝૂલી રહ્યું છે. 'હેલે ચંડલી છમી'ને દર્શાવી કવિએ આ શૌર્યભર્યા ગીતમાં શૃંગારની માદકતાને પ્રવેશાવી છે. આ 'છમી' સમગ્ર રચનાનું રસકેન્દ્ર છે. 'શૌર્ય' અહીંથી જાણે કે દ્વંદ્વર્થને કાગમાં ભીંજાય છે! રંગ પણ હવે જ ભરે છે. તેણુથી ભાલા છેડતો, આંકડિયાળા 'દેશવાળો, નેત્રનવેશ કંથ ધણ વાળીને હમણું આવી પહોંચશે ! એક યુદ્ધમાં જયકલગી પ્રાપ્ત કરતો પ્રીતમ, પોતાની સાથે પણ વિજયવંત બનશે ! 'તેણુનાં ભાલાં'આ ખીજન યુદ્ધની તૈયારી સૂચવે છે. બહુ જ સહેજ રીતે અને સંપૂર્ણ ઔચિત્યથી નારીના મનની ગતિને કવિએ અહીં સુરતમાં રાચતી દર્શાવી છે !

અને અનાયાસ નારીના મનમાં દહનાના પ્રતીક સમેા ગિરનાર તથા જુદ્ધમાં અશ્રૂમેના કંથ પ્રત્યક્ષ યાય છે. વનમાં ગરજતા દેસરીને લક્ષ્ય કરી શૌર્ય તથા શૃંગારની તીવ્રતા કવિ સાથે છે : કમુંબલ રાતી આંખ, રોમરોમ ડીંગળ જતની ચોલાઠી ભેશનાં તાકાતી દૂધ, સશક્ત હાથ, એમાં રમતી ગરજી અને દાલથી લળકતાં જુદ્ધ ! સાગર સમી હિંદોળા લેતી સોરઠની ભોમ અને કાઠિયાણી બન્ને, ભરતીના જળજ્વેમથી પૂર ઝડપે પધારતા છેલ્લને હમણું ભેટશે ! સાતમે માળે અટારીમાં ઊભેલી કાઠિયાણીને પણ ધરીભર તો યુદ્ધનો પાનો ચડી જાય છે અને ભાલે ટમકતી ટીલડી સાથે, સિન્દૂર છાંટી ચૂંદડી પહેરી પોતે પણ જાણે હાથમાં હેમનું ત્રિશૂળ લઈને તૈયાર છે ! એનાથી નિમંત્રણ ઉચ્ચાર્ય જાય છે : 'રંગભીના ! હવે આવજો, મારી માઝમ રાત સૂતી છે !'

સમગ્ર શુજરાતી કવિતમાં શૌર્ય અને શૃંગારનું આવું અદ્ભુત મિશ્રણ પામેલું ગીત ખીજું નથી. ન્હાનાલાલ એ ન્હાનાલાલ છે, એમનાં આવાં અપૂર્વ રંગદર્શી કાવ્યોથી.

*

અધિશુદ્ધ અંયાનુપ્રાસવાળા ચોપાઈને અનુસરતા તેર સોરઠામાં બદ્ધ આ ગીતની એક મર્યાદા હિંદોળાખાટે હોંચના આરાભરી અક્ષયેલડીવાળી પંક્તિઓ છે. નાથની પ્રતીક્ષા કરતાં કરતાં એની સાથે નમ્ર ચઈને કાઠિયાણી પોતાની વનને પણ હાથમાં હેમત્રિશૂળ લઈને તૈયાર થયેલી જુએ છે ત્યાં કાવ્યની પરાકાષ્ટા છે. આ પછી એને હિંદોળાખાટે હોમની દર્શાવવામાં ઔચિત્ય નથી, તેમજ સમગ્ર ગીતમાં વહેતા એક અખંડિત પ્રવાહ સાથે પણ આ પંક્તિઓ મુસંગત નથી.

ખાડી આ ગીત અનેક વિશિષ્ટતાઓ ભરેલું છે. જૂનાગઢ અને પાટણ એટલે કે મધ્યકાળનાં સોરઠ અને શુજરાત મોટે ભાગે સ્પર્ધામાં રહ્યાં છે, આથી જ કાઠિયાણીને મન 'આલેસે શુજરાત' છે. અહીં 'સમય-વિશિષ્ટ' છે. ગીર, ભાદર, ભીંચા ગઢ, સિંહ, માણકી, ડીંગળથી સોરઠની વિશિષ્ટ ભૂમિ; સરજ, સરજદેવળ, સરજકુળ, સરજમુખાથી સૂર્યપૂજક એવી વિશિષ્ટ કાઠી કામ; છમી, મધીર નેવા પોપાકવિશેષથી કાઠિયાણી અને 'કંથડ' 'છેસડ' નેવાં સંબોધનોથી શૌર્ય-શૃંગારની વિશિષ્ટ ભાવસ્થિતિ આ ગીતને ભારે સ્પર્શક્ષમ બનાવે છે. 'કાઠિયાણીનું ગીત', હવાઈ ન્હાનાલાલ નક્કર અંયાનું ચિરલ ઉદાહરણ બની કાવ્યપદાર્થ સિદ્ધ કરે છે. *

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૫૬થી)

આડાં ન આવે આડાં, એવા લાંબા લાંબા પંથ;
માણુકીએ ચહી આવશે મહારો સૂરજમુખો કંથ:

મહારા સાવજશરા -

નેણુથી ભાલા છોડતો, કાંઈ આંકડિયાળા કેશ;
ધણુ વાળીને વળશે મહારો કંથઃ જ્યેષ્ઠનવેશ:

મહારા સાવજશરા -

આલ ઝીલીને રેવન ઊભો, ફરતો ગિરિનો સાથ;
વનમાં ગાળે કેસરી, કાંઈ ધીંગાણે મુજ નાથ:

મહારા સાવજશરા -

કરુંબલ રાતી આંખડી, રોમરોમ ઢીંગલનાં દૂધ;
ખળ્યાહુમાં ઘરછો ઉછળે, દાંતે દળકે જુદ:

મહારા સાવજશરા -

સાગર સમ સોરઠ તણી રે હિલોળા લેતી ભોમ;
ભરતીને પૂર પધારશે મહારો છેલ઼઼ જળને જોમ:

મહારા સાવજશરા -

ભાલે ટમકે દીસડી, મહારે હાથે હેમનિશળ;
સિંધુરે છાંટી ચુંદડી, મહારાં મોહે સૂરજકુળ:

મહારા સાવજશરા -

આશાલરી અલખેલડી રે હીંચે હિન્ડોળાખાટ;
પિયુતા પંથ નિહાળતી કાંઈ વહાલમની જૂવે વાટ:

મહારા સાવજશરા -

આધા ગીરના કુંગરા, એધા આવેરો ગુજરાત;
રંગલીનાં હવે આવળે, મહારી સૂતી માઝમરાત:

મહારા સાવજશરા -

(“ચિત્રદર્શનો”)

*

માણુકી ઉપર સવાર થઈને ધણુ વાળવા ગયેલા
સૂરજમુખા કંથની પ્રતીક્ષા કરતી કાઠિયાણીને કવિ
અહીં વર્ણવે છે: પ્રથમ પંક્તિમાં જ ‘સાવજશરા’

અને ‘દેશ-કશા પરદેશ’થી કાઠીને મૂર્તિ કરાવે છે.
પોતાના વિસ્તારમાં તેમ જ પારકા પ્રદેશમાં સરખા
નીડરતાથી સિંહ જેમ ફરે છે તેમ સિંહ સમા શરવીર કાઠીને
વળી દેશ શું અને પરદેશ શું? એ તો સર્વત્ર નિર્ભય
થઈને વિચરે! આવા ‘સૂરજ’ને - સૂરજ જેવા તેજસ્વી
પોતાના પતિને - કંકાવટીમાં બોળેલા કેસરથી અને
ધાળમાં બોળેલા કુંકુમથી સૂરજદેવળની પાળ ઉપર
સૂરજની સાક્ષીએ પૂજવાની અલિલાપા કાઠિયાણી
સેવે છે. જ્યાં આલ ધરતી ઉપર ઢળે છે ત્યાં ગીરની
વનશ્રી ગોરંભે છે. એ વનશ્રીમાં જેમ મદમતા મેરલા
ખોલે તેમ કાઠિયાણીના દેયામાં નણુદલના વીર ઝહેકે
છે. ‘ગોરંભાતાં ગીર’ કાઠિયાણીના હૃદયની સમૃદ્ધિને
વ્યક્ત કરે છે, તેમ ઉપર ઢળેલું આલ પિયુતા ખોલને
ઝીલવા ઉત્સુક એવી કાઠિયાણીની હૃદયક્ષિતિએ વાચા
આપે છે. રાતે ઊઘડતાં પોયણાંની મીઠી માદકતા અને
દિવસે ખીલતી કમળવેલની નમ્મકત ભરેલી, ભર-
જ્યેષ્ઠનવંતી ભાદર જેવી કાઠિયાણી એની દેયાહેલ
છે. આવી કાઠિયાણી ક્યાં છે?

કવિ કહે છે: જ્યાં જોયો અલખેલડો ગઢ આવેલો
છે અને બાજુમાં ચારણના નેસડા છે, જ્યાં પ્રતીક્ષારૂપે
ઝળકતી ઝીણી વાંગળી છે અને રનેહના ઝીણા
ઝીણા મેહ વરસી રહ્યા છે ત્યાં કાઠિયાણી ચડાય તેટલે
ઊંચે ચડીને ગાયોનું ધણુ વાળવા ગયેલા કંથના લાંબા
લાંબા પંથને નિહાળે છે! એ એટલી જોયે ચડી છે કે
ઝાડવાં પણ આડાં આવતાં નથી અને આઝા આઝા
વાયુ વાય છે! કવિએ અહીં વ્યંગનાથી વાયુ પેકે વાતા
મનોજનો મંકેત પણ રચ્યો છે! સાતમા માળની
અટારીમાં કાઠિયાણી ઊભી છે, સૂરજમુખા કંથની
સ્મૃતિથી તેલું તનમન ભરેલું છે અને એની છત્રી -
નીચે પહેરવાનું વસ્ત્ર - હેલે ચડે છે! છાતીને ઢાંકીને ખંભા

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૫૭)

પરિચય

શ્રી મહેત (ગુજરામલાઈ) ઝાઝાનો જન્મ ૧૯૪૪ના માર્ચની ૧૩ી તારીખે મહેસાણા જિલ્લાના નમગા ગામમાં થયો છે. ગુજરાતી વિષય સાથે એમ. એ. થઈ એમણે ‘સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતા’ પર મહાનિબંધ લખી પીએચ. ડી.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી છે. હાલ તેઓ એમ. એસ. યુનિવર્સિટી વડોદરામાં ગુજરાતીનું અધ્યાપન કાર્ય કરે છે. ‘ધુમ્મસનું આ નગર’, ‘પદ્માનું ચક્રાનું આકાશ’, ‘અયુભ’ અને ‘શ્વાસ ભીતરથી ફેરે’ એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. એમણે નવલકથા, વાર્તા અને વિવેચનના ક્ષેત્રમાં પણ પોતાની કલમને કાર્યરત રાખી છે. ‘અભિવ્યક્તિ’ નામના સામયિકનું તેઓ સંપાદન કરે છે તેમજ ‘કાવ્યગોષ્ઠિ’ નામક સંસ્થાના તેઓ પ્રેરક છે.

(સરસ્પુર આર્ટ્સ કૉલેજ ડોસ્ટેસ્ક, મીરાજાપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧)

શ્રી. મધુકાન્ત (શકરાલાલ વાઘેલા) કદિપતનો જન્મ ૧૯૪૫માં મહેસાણા જિલ્લાના સાંધયુગ ગામે થયો છે. માનસશાસ્ત્રનો વિષય લઈ સ્નાતક થયા બાદ હાલ તેઓ અમદાવાદની સિવિલ હોસ્પિટલમાં પોસ્ટપાર્ટમ યુનિટમાં સેવાઓ આપે છે. તેમણે કાવ્યો ઉપરાંત વાર્તાઓ અને કાવ્યોના આસ્વાદો પણ લખ્યા છે. તાજેતરમાં જ તેમનો ‘કેશરિયા ટશરનું આકાશ’ નામક કાવ્યસંગ્રહ પ્રકાશિત થયો છે.

(પોસ્ટ પાર્ટમ યુનિટ, ગાયનેક ઓ. પી. ડી. વિંગ નં ૩ ઉપર, સિવિલ હોસ્પિટલ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૬)

શ્રી વિનોદ (હરગોવિંદલાલ) જોશીનો જન્મ ૧૯૫૫ના ઓગસ્ટની ૧૩મી તારીખે અમરેલી જિલ્લાના ભોરીંગા ગામે થયો છે. બી. એ. અને એમ. એ.માં ગુજરાતી વિષયમાં પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થઈ ડોસ્ટરાય માંકડ અને ઓકર સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત કર્યા છે. ‘કેશરિયા નાટક: શિષ્ય અને સર્જન’ એ વિષય પર તેઓ પીએચ. ડી.ની ઉપાધિ માટે મહાનિબંધ લેવાર કરી રહ્યા છે. હાલ તેઓ ભાવનગરની રેલ એન્ડ દોરી મહિલા કૉલેજમાં તેમજ ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી અનુસ્નાતક દેખમાં ગુજરાતી વિષયના અધ્યાપનનું કાર્ય કરે છે. નાટકો લેવાનુભવવાનો એમને શોખ છે.

(૭/૧૭, હાઉસિંગ બોર્ડ, આનંદનગર, ભાવનગર-૩૬૪ ૦૦૫)

અનુસંધાન] સાહ્યાર સ્વીકાર [પૃષ્ઠ ૧૬૦ થી આગળ

દીપ છુઝાયો : પ્રેમચંદર ભટ્ટ, પાટું પૂઠું, પૃ. ૫૬, રૂ. ૫. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૨

આભ વસ્યું આંખોમાં : રાહી અંધારિયા, કાચું પૂઠું, પૃ. ૪૨, રૂ. ૩ સુમન પ્રકાશન, ૮૬, ડામરગલી, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૯

હું રાહ જોઉં છું : બારીન મહેતા, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮૮, રૂ. ૭, રૂપાલી પબ્લિકેશન, પીર મહમદશાહ બિલ્દિગ, રિલીફ રોડ, ધીકાંટા કોસિંગ અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

વિસ્તરતું રહેશે આકાશ : રીતા ભટ્ટ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૫૬, રૂ. ૮, પ્રકા, રૂપાલી પબ્લિકેશન.

કવિશ્રી : જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૯ [૧૫૧

કવિતાવૃત્ત

૭ સ્વ. શિવ પંડ્યાનાં કાવ્યોના નિધનોત્તર સંગ્રહ ‘કાવ્યો’નો પ્રકાશન-સમારંભ શ્રી ઉમાશંકર જોશીના પ્રમુખપદે જુલાઈની ૧૩મી તારીખે અમદાવાદમાં હઠીસિંઘ વિઝયુઅલ આર્ટ સેન્ટરમાં યોજાયો હતો, જેમાં સર્વશ્રી નિરંજન ભગત અને સુભાષ શાહે શિવ પંડ્યાની કેટલીક રચનાઓનું પઠન કર્યું હતું તથા શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે શિવભાઈની એક રચનાનું ગાન કર્યું હતું.

● ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અમૃત મહોત્સવ નિમિત્તે તાજેતરમાં નીચેના કાર્યક્રમો યોજાઈ ગયા :

* સર્વશ્રી મુંદરમ્ અને હસમુખ પાઠકનાં કાવ્યોના પઠનનો અને ગાનનો કાર્યક્રમ હ. કા. આર્ટ્સ કૉલેજના સભાખંડમાં પાંચમી જુલાઈના રોજ રાત્રે શ્રી ઉમાશંકર જોશીની અધ્યક્ષતામાં યોજાયો હતો. ડૉ. રમણલાલ જોશીએ શ્રી મુંદરમ્નો અને ડૉ. સુમન શાહે શ્રી હસમુખ પાઠકનો પરિચય આપ્યો હતો. શ્રી અતુલ દેસાઈ અને શ્રી રાસબિહારી દેસાઈએ મુંદરમ્ની કેટલીક રચનાઓ ગાઈને રજૂ કરી હતી. સૌ. કુમુદિની લાખિયાએ મુંદરમ્ની બે ગીતરચનાઓ પર આધારિત નૃત્યો આપ્યાં હતાં.

* ચી. ન. વિદ્યાબિહારમાં સર્વશ્રી ઉમાશંકર જોશી અને ‘સ્નેહરશ્મિ’નાં કાવ્યપઠન અને ગાનનો કાર્યક્રમ ૧૧મી જુલાઈના રોજ રાત્રે પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરીની અધ્યક્ષતામાં યોજાયો હતો. શ્રી વ્રજલાલ દવેએ શ્રી ‘સ્નેહરશ્મિ’નો તથા ડૉ. ભોળાભાઈ પટેલે શ્રી ઉમાશંકર જોશીનો પરિચય આપ્યો હતો. શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ બંને કવિઓની કેટલીક ગીતરચનાઓ રજૂ કરી હતી તથા વિદ્યાર્થીનીઓએ બંને કવિઓની ગીતરચનાને આધારે નૃત્યો રજૂ કર્યાં હતાં.

* વસસાડ પાસે ‘અતુલ’માં તા. ૨૧ અને ૨૨મી જુલાઈએ ૩૫-૪૦ કવિ-વિવેચકોનું એક નાનકડું કાવ્યસત્ર શ્રી નિરંજન ભગતના પ્રમુખપદે યોજાઈ ગયું. કાવ્યપઠન ઉપરાંત ‘કવિતાની ભાષા’ પર એક બેઠક યોજાઈ હતી, જેનું આયોજન શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ કર્યું હતું. આ બેઠકમાં ડૉ. પ્રમોદકુમાર પટેલ અને શ્રી નીતિન મહેતાએ પોતાનાં નિબંધોનું વાચન કર્યું હતું. બીજી એક બેઠકમાં સર્વશ્રી રમેશ પારેખ, મનોજ ખંડેરિયા, અનિલ જોશી, રાજેન્દ્ર શુક્લ અને ભગવતીકુમાર શર્માની કવનપ્રવૃત્તિ પર અતુલે ડૉ. ભોળાભાઈ પટેલ, શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા, ડૉ. સુમન શાહ, પ્રો. ચરપૂ વ્યાસ અને પ્રો. મનહર મોદીએ પોતાનાં વક્તવ્યો રજૂ કર્યાં હતાં. આ બેઠકનું આયોજન ડૉ. ચિત્તુ મોદીએ કર્યું હતું.

સાભાર સ્વીકાર

ઉપદ્રવ : ભાગ બીજો-નાયાલાલ દવે. કાચું પૃષ્ઠ, પૃ. ૮૬, રૂ. ૬, વિક્રેતા-ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧ (અનુ. પૃ. ૧૫૯)

૧૬૦] કવિલોક • જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૯

With Best Compliments

From

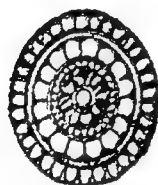
INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamaní Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

Phone : 267215

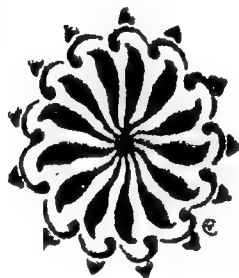

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printers and box manufacturers

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY 400 001

Phone : 266544

“અરે, ફેવિકોલ હોય પછી છીંગલી બનાવવામાં કેટલી ધાર!”

ધંધાદારી કારીગરોની પ્રથમ પસંદગી પામેલું
આ ફેવિકોલ આપ પશુ આપાં અનેક કામ
માટે સદા હાથવશું ન રાખો. શમે ત્યારે
ફેવિકોલની નરર પડવાની ન!

ઓલ ઈન્ડિયા ટુન્ડીકાફેક ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કોલેજ
તેમજ હસ્તકલાની અન્ય સંસ્થાઓમાં ફેવિકોલ
વધુને વધુ પ્રમાણમાં વપરાય છે.

ફેવિકોલ વડે આપ કાલે તે બેઠાઓ :

- કાગળ • પેપર • લાકડું • કાપડ
- માટીની ચીજ-વસ્તુઓ • ચાલણાં ને
- અવી. પાણીપત્રી વસ્તુઓને ફેવિકોલ સિન્થેટિક
- રેઝિન એપ્લેસિવ જલદી અને મજબૂત રીતે
- બેઠાંડી કે છે.

કામ પણ દરેક વખતે લુગ્મો તો રવચ્ચ, સુધક,
સુંદર ને સફાઈદાર!

ઓટાડવા માટે સર્વોત્તમ
ફેવિકોલ®

કારીગરોતું માનીતું અલેક્સ એપ્લેસિવ.

© પિડિલાઈટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, પો. બો. નં. ૧૧૦૮૪, ચુંબલ ૪૦૦ ૦૨૦ નો રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડ માર્ક

Courtesy:
HTTC, Bombay

PIDILITE

શિદ્ધિઓ અનેક

લોકશાહીની બુનિયાદ ઉપર ઊભેલી ગુજરાતની જનતા સરકારે બે વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં પણ જનતાના વિશ્વાસ અને સહયોગ સાથે ઉત્કર્ષનાં નૂતન અને સર્વપ્રાણી પરિ-
માણે નિર્માણ કર્યો છે. ચેતનાના ધમકારાથી સભર નવી ગતિશીલતાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. લોકોમાં શ્રદ્ધાનાં ફીરણો જન્માવ્યાં છે અને જનતાને અપાયેલાં વચનોને પરિપૂર્ણ કરવા ચોગ્ય રાહ કંડાર્યો છે.

જનતા અને જનતા સરકારે સહયોગથી વિક.સકૃય આરંભી છે તેની આ કેટલીક મહત્વની શિદ્ધિઓ :

રાજ્યના આર્થિક વિકાસનો દર જે ૧૯૭૬-૭૭માં આગલા વર્ષ કરતાં એક ટકા ઘટ્યો હતો તે વધીને ૧૯૭૭-૭૮માં ૪.૨ ટકા થયા અને ૧૯૭૮-૭૯ના વર્ષ દરમિયાન પાંચ ટકાથી વધુ રહ્યાના નિર્દેશો છે. ૧૯૭૯-૮૦માં આ દરમાં હજુ પણ વૃદ્ધિની અવેક્ષા છે. કૃષિ વિકાસ, સિંચાઈ, પાતાળકૃત્રા, પ્રામાત્રિ, પછાત અને સહાયપાત્ર વર્ગોનું કલ્યાણ આમ શહેરનિર્માણ, આમ વિસ્તારોમાં પાણી અને વીજળીની સુવિધાઓ. આમ માર્ગોનો વિકાસ, રોજગાર નિર્માણ, વગેરે જેવાં અનેક ક્ષેત્રોમાં અગાઉ જે કામગીરી થતાં વર્ષો લાગતાં તેટલી કામગીરી એક ચા બે વર્ષોમાં પૂર્ણ કરી શકાઈ. ૧૭૧૨ ગામોને પીવાના પાણીની સુવિધા ઉપલબ્ધ બનાવાઈ. ચાલુ વર્ષે ૧૧૦૦ વધુ ગામોને આ સુવિધા પ્રાપ્ત બનશે. ૨૩૬૦ જેટલાં ગામોનું વીજળીકરણ કરાયું. ચાલુ વર્ષે ૧૪૦૦ ગામોને આવરી લેવાશે. ૬૬૪ ગામોને માર્ગોની સુવિધાઓ મળી. 'ખેતીની વૃદ્ધિ અને ખેડૂતની સમૃદ્ધિ' ના વિશિષ્ટ હાર્દવાળી નવી કૃષિ નીતિનો અમલ કર્યો અને ખેતર પક્ષ-

તિથી ખેતી વૈજ્ઞાનિક ઢબે વિકસાવી.
* ખેતીવાડી ક્ષેત્રનું ચાલુ આવે રૂ. ૧૬૦૦ કરોડ જેટલું અંદાજ ઉત્પાદન હાંસલ કરીને એક નવો વિક્રમ સિદ્ધ કરાયો.
* ૪૦.૫૦ લાખ જેટલી કપાસની ગાંસડીનું ઉત્પાદન.
* બંગલ વિસ્તારના ખંડિવાસીઓને રૂ. ૩૨ લાખ જેટલી વધારાની રોજગારી ચુકવાઈ.
* દૂધાળાં ઢોર ખરીદવા હરિજનોને જ રૂ. ૨૪ લાખની લેન અપાઈ.
* નર્મદા યોજના માટે ચાલુ વર્ષના અંદાજપત્રમાં રૂ. ૨૬ કરોડની જોગવાઈ કરાઈ. આ પ્રાથમિકતામાં કામ સામાન્ય રીતે ૨૫ વર્ષમાં પૂરું થાય તે પહેર વર્ષમાં પૂર્ણ કરવા આયોજન કરાયું.
* ૧૯૭૮-૭૯ના વર્ષે ૨૦૩૩ લાખ માનવ વર્ષ રોજગારીનું નિર્માણ અને ૧૯૭૯-૮૦માં ૩ લાખ માનવવર્ષની રોજગારી ઊભી કરવા આયોજન કરાયું.
* નવેમ્બર, ૧૯૭૭થી નવી ઔદ્યોગિક નીતિનો અમલ કરાયો જિલ્લેજિલ્લે ઔદ્યોગિક વિકાસ કેન્દ્રો રચવાયાં.
* ૧૯૭૯-૮૦ની રૂ. ૩૯૨ કરોડની વાર્ષિક યોજનાના ૭૦ ટકાથી વધુ રકમ

આમ વિકાસ અને ખેતી વિકાસ માટે ફળવવાનું ક્રાંતિકારી કદમ
* શ્રેણીબદ્ધ નવલાં સો પાતો સરકારમાં. ૧૦૦ ગામોમાં અસિનવ આમ નિર્માણ યોજના ૦ રૂબરૂ ટકનોલોજી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ અને માર્કેટિંગ ઇન્ડસ્ટ્રીયલની સ્થાપના ૦ પાકવીમા યોજના ૦ ૪૦૨૫ જેટલા નિરાધાર વૃક્ષોને પેન્શન ૦ સમધારણ ફંડની રચના ૦ ખેડૂતો માટે કલ્યાણ પ્રોડન્ટ રચના ૦ ૧૮ વર્ષે મતાધિકાર ૦ ૧૫૦૦ કીડીંગણો ઊભાં કરવાની યોજના ૦ લઘુમતીઓ માટે વૈધાનિક મંડળની રચના ૦ રોજગાર વૃદ્ધિ પ્રોડન્ટ અને નિષ્ક્રિય રચના ૦ પછાત વિસ્તારોના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે પ્રોત્સાહનો ૦ અનાજના ટોકાડપ લાવો ખાંધી ખેડૂતોનાં હિતોનું રક્ષણ ૦ બક્ષી પંચની સલામણોનો સ્વીકાર ૦ આદિવાસી વિસ્તારોમાં ૩૫ અનાજ બંકોની સ્થાપના ૦ આદિવાસી યોજના હેઠળ સહકારી મંડળીઓના ૩,૧૭,૦૦૦ જેટલા સભ્યો થયા. ૨૦ હજાર આદિવાસી કુટુંબોને પશુપાલન પ્રવૃત્તિ દ્વારા આર્થિક રીતે પગસર કરવાનો કાર્યક્રમ.

વચનો બને છે નક્કર હકીકતો

હસિત ખૂચ

સ્વ. શાંતિભાઈ મહેતા

વિનોદ જોશી

મંદત ઓઝા

મધુકાન્ત કલિયત

ટાઈમસ્ટાર

**એક એકથી વધુ આકર્ષક ઘડિયાળોનું
મીનાબજાર. સાચો સમય,
વાજબી દામ અને 3000 વિકેટાઓ
આપની સેવામાં — હરહંમેશા.**

TIMESTAR

ટાઈમસ્ટાર—ભારતનાં ઉત્કૃષ્ટ ઘડિયાળ

ઇન્ડો-ફ્રેન્ચ ટાઈમ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ,

૧૨, ઉદ્યોગ નગર, એસ. વી. રોડ, ગોરેગામ (પશ્ચિમ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૬૨.

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર

શરદ્ - વિ. સં. ૨૦૩૫ - સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર - ૧૯૭૯

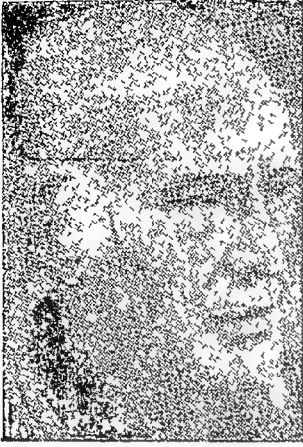
સળંગ અંક ૧૩૧ - દ્વિજ અંક ૫૯

સંસ્થાપક - રાજેન્દ્ર શાહ

કવિતોક

તંત્રી - ધીરુ પરીખ

મીક કવિ ઓડિરયુસ એલીટસ
જેમને ઈ. ૧૯૭૯નું
નોબેલ પારિતોષિક
એનાયત થયું છે.

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી
જેઓ વિશ્વભારતી (શાંતિનિકેતન)ના
કુલાધિપતિ વરાયા છે અને જેમને
'સોવિયેત લેન્ડ નેહરુ પારિતોષિક'
એનાયત થયું છે.

શ્રી યોગેશ (ભાનુપ્રસાદ) જોષીનો જન્મ ૧૯૫૫ના જુલાઈની ત્રીજી તારીખે થયો છે. તેઓ ત્રીસનગરના વતની છે. ખી. એસસી.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી હાલ સુરેન્દ્રનગરમાં ટેલિફોન ખાતામાં જુનિયર એન્જિનીયર છે. અને એમ. એસસી.ની પરીક્ષા માટે અત્યારે તૈયારી કરી રહ્યા છે. (૨૬, આરાધના સોસાયટી, કેમ્પ રેશન પાસે, દાલમિલ રોડ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧) • જમણી બાબુ - શ્રી મનસુખ (નરસિંહદાસ) વાઘેલાનો જન્મ અમદાવાદમાં ૧૯૫૦ના માર્ચની ત્રીજી તારીખે થયો છે. અંગ્રેજી વિષય સાથે ખી. એ. થઈ હાલ ભારતીય સંસ્કૃતિના વિષય સાથે ખી. એ. કરી રહ્યા છે. વ્યવસાયે 'મુસોરો'માં ટી. વી. સ્ટુડિયોમાં ફોટો એડિટર છે અને પત્રકારત્વમાં પણ સક્રિય છે. (ગંજીકરાક મિલની ચાલ, રખિયાલ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૨૧)

લવાજમમાં ફેરફાર

નન્યુઆરી ૧૯૮૦થી કવિલોકનું
લવાજમ રૂપિયા પંદર રહેશે.
છાપકામ અને સામગ્રીના
વધતા ગયેલા ભાવને કારણે
લવાજમમાં ફરવામાં આવેલા
આ વધારાને ગ્રાહકો સહ્ય ગણશે
અને પોતાનો સહકાર જરૂરી રાખશે
એવી આશા છે.

નન્યુઆરી ૧૯૮૦થી
આજીવન લવાજમ
રૂપિયા એકસો એકાવન રહેશે
ત્યાર પહેલાં ગ્રાહક થનારનું
આજીવન લવાજમ રૂપિયા સો જ છે.

શિક્ષણસંસ્થા અને ગ્રંથાલયો પણ
આજીવન ગ્રાહક થઈ શકે છે.

શિશુકાવ્ય વિશેષાંક

- * આ વર્ષનો નવેમ્બર-ડિસેમ્બરનો
'કવિલોક'નો અંક શિશુકાવ્ય
વિશેષાંક તરીકે નન્યુઆરીમાં
પ્રકટ થશે.
- * વાર્ષિક ગ્રાહક થનારને તે અંક
નિયત લવાજમમાં જ મળશે.
- * આ વિશેષાંકની છૂટક કિંમત
રૂપિયા પાંચ રહેશે.

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • શરદ • ૨૦૩૬ • સર્ગગ અંક ૧૩૧ • દ્વિજ અંક ૫૬

કાવ્યો

હે અવધૂતી • રાજેન્દ્ર શાહ • ૧૭૭
ગીતાહત્વીતી • કમલચંદ્ર બેદિલ • ૧૭૭
અંધારાં બોલ્યાં • મહેન્દ્ર જોશી • ૧૭૮
હરજી મેલા • મધુકાન્ત કલ્પિત • ૧૭૯
અમને સૈયર • દાન વાઘેલા • ૧૭૯
રમરણનાં પીછાને • કરસનદાસ લુહાર • ૧૮૦
ગીત-ગઝલ • મનસુખ વાઘેલા • ૧૮૦
મારી માટીની ઓળખ • ઉશનસુ • ૧૮૧
છાપું અને સામેલું • રઘુવીર ચૌધરી • ૧૮૧
ધરડાધરના... • ફકીરમહંમદ મનસુરી • ૧૮૨
હંબુ • પ્રફુલ્લ રાવળ • ૧૮૨
ઘેટાં • જગદીશ ત્રિવેદી • ૧૮૩
પશુ • નલિન રાવળ • ૧૮૩
હાડકાંના કરાનો... • રમણલાલ પટેલ • ૧૮૪
બાવળ • યોગેશ જોષી • ૧૮૫
પ્રાર્થના • ધીરુ પરીખ • ૧૮૭
ગઝલ • મણિલાલ પટેલ • ૧૮૭
'હું' • દિલીપ વ્યાસ • ૧૮૮

શિશુકાવ્યો

ખંદા • યૌસેફ મેકવાન • ૧૮૯
હૈયાગાન • માણેકલાલ પટેલ • ૧૮૯
બોલ અને તોલ • દિલિપ કલાર્ક • ૧૮૯
ભાઈખંધો • રક્ષાબહેન ફલે • ૧૯૦

સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૬

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

અનુવાદ

મરણોત્તર... • ભોળાભાઈ પટેલ • ૧૯૧
પ્રિયતમાને નામે હું જીવું • ધીરુ પરીખ • ૧૯૧

લેખો

પ્રેરણા અને મંયમ • જયન્ત પાઠક • ૧૬૫
મુગ્ધા અને ... • હીરા રા. પાઠક • ૧૬૬

કવિતાવૃત્ત • ૧૬૬

આવરણ છપી : અશ્વિન મહેતા

સલાહકાર મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ • બચુભાઈ રાવત • નિરંજન ભગત

¶ સલાહકાર મોકલવાનાં સ્થળ : (૧) C/0
કુમાર કાર્યાલય સિમિ. રાયપુર અમદાવાદ-૧.
(૨) વિજય સ્ટોર્સ ૬૨, કલ્યાણભવન, રિલીફ-
રોડ, અમદાવાદ-૧, યા સ્ટેશનરોડ, આણંદ.
(૩) ત્રિપાઠી પ્રા. સિ. મિન્સેસરૂટીટ મુંબઈ ૨
¶ 'કવિલોક' દ્વેમાસિક વર્ષની છઠ્ઠાવૃત્તમાં ૬૨ બે
માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ
ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ
થાય છે. ¶ દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૨, પરદેશમાં રૂ.
૨૫ યા પા. ૨, અમેરિકામાં રૂ. ૪૦ યા ડૉ. ૫;
છટક નકલ રૂ. ૨-૫૦

તંત્રી સાથેના પત્રવ્યવહારનું સરનામું
'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક : બચુભાઈ રાવત
કુમાર પ્રિન્ટરી-૧૪૫૪ રાયપુર-અમદાવાદ-૧

। ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं आविर्भावोर्म एषि ।

પ્રેરણા અને સંયમ

પ્રેરણાની ક્ષણ, આરંભનો ધક્કો સર્જનમાં અનિવાર્ય, એના વિના કાવ્ય રચાય તો તે ઉત્તમ સર્જન નહિ, અધમ રચના થાય એમ માનવામાં હરકત નથી. કલાસર્જન, પ્રેરણા એટલે કે ચિત્તની સકલ શક્તિઓની એકાગ્રતાની સક્રિયતા માગે છે જરૂર, પણ એક વારની આવી ક્રિયાથી જે સર્જાય છે તે સાંગોપાંગ અને પૂર્ણતાવાળું ને સર્જકતાથી રસાયેલું હોય જ એમ કહી ન શકાય. આરંભના, પહેલી વારના ધક્કામાં જે થયું, પછી એમાં ફેરફાર કરવા જેવું હોય નહિ એમ કહેનાર પ્રેરણામુગ્ધ કવિ સાથે સંમત થવાનું અઘરું છે. અપવાદરૂપે એક જ લખાણે ઉત્તમ કૃતિ નીપજી આવે ખરી, પણ નિયમરૂપે તો નહિ; ખીજીવાર એને લખવી જ પડે છે. પહેલી વાર પ્રેરણાના આવેગને તો ખીજી વાર કલાના સંયમવિવેકને પ્રાધાન્ય મળે. આ પહેલાં અને ખીજા સર્જનકાર્ય વચ્ચેનો સમયગાળો ક્યારેક એટલો ઓછો હોય કે બંને ક્રિયાઓ લગભગ યુગપત થતી લાગે...

સર્જનની આરંભની ક્ષણોમાં અત્યુભૂતિ કે સંવેદનનો ઉલ્લાસ તીવ્રપણે પ્રવર્તતો હોય-એટલે સુધી કે ઉલ્લાસનો એ આવેગ જ પંક્તિની રચનાનું પ્રેરક બળ અને રચના-તંત્રનું નિયામક બળ બની રહેતો હોય એવું લાગે; પણ પછી કૃતિ જેમ જેમ વિકસતી જાય, દલદલમાં ઊઘડતી જાય, તેમ તેમ તેના ચિકસનનાં કવિચિત્તનો વિવેચક અંશ વધુ ને વધુ પ્રવર્તતો થાય ને સમસ્ત કૃતિને ઘાટ આપવામાં રચના પરત્વેનો આ સજ્ઞાન બલિગમ કેઝ વાર એટલો પ્રભાવક બની રહે કે કવિએ આરંભમાં સંવેદનના આનંદને યશ થઈને જે રચ્યું હોય તે પણ અદ્યસંગત કે અસંગત લાગતાં ફેરવવું પડે કે રદ કરવું પડે.

જયન્ત પાઠક

[રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકનો સ્વીકાર કરતી વખતે અપાએલા વક્તવ્યમાંથી]

મુઝા અને મુઝ પ્રેમનો કવિ

હીરા રા. પાઠક

અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં મુઝા અને મુઝ પ્રેમનું નિરૂપણ છે 'ખરું', પણ ઓછું; તેનું સ્મરણીય રસાકર્ષક ચિત્રણ કવિ કાન્તે જરીક કરેલું; તેની પૂર્વે બાળાશંકરમાં છે તેમની 'કલાન્ત કવિ' કૃતિમાં પ્રેમની મુઝાના છે; પણ નાવિકા ખંડે જ રથને મુઝા નથી; મુઝા છે ખરી, પણ મોટે ભાગે યૌવના છે. પણ કાન્તે તો દેવયાનીના ભાવમંકમાં દ્વારા નિતાન્ત એવું મુઝાનું મધુર રેખાસૂચન કરેલું છે; વળી, તેમણે 'ચક્રાક્રમિયુત'માં પંખીમશે મુઝ પ્રેમનું મનોહરી નિરૂપણ કરેલું છે. પણ તે ઈષ્ટ છે; જ્યારે કવિ કલાપી? એવા નિરૂપણને યથાચોગ્ય કવિ કહેવાય; તે કાન્તની પાછળ આવે છે. પોતે છે નવયુવાન અને પ્રેમી; એટલે સહજપણે તેમની કૃતિઓમાં, ઉપર્યુક્ત બને નિરૂપણો ઠીક પ્રમાણમાં છે; સ્વલક્ષી પરલક્ષી ઉભય પ્રકારમાં થે છે.

કલાપીની કલમે કેટલાંક ઈંદ્રિયરાગી, સંમોહક, સરાગ એવાં મુઝાનાં મદિલ રુચિર ચિત્રણો થયેલાં છે. અંગત-ખિન્નગત કૃતિઓમાં છે. તે બધાં પરથી જણાય છે કે કલાપી મુઝાના તનુલાવણના તેમ જ તેના પ્રેમની મુઝા દબાવના શોખીન કવિ છે; વિશેષે તેનાં જ કોઈ ભાવસાદર્થ્યનાં મનસર ચિત્રણો તે કરી જાણે છે. ખાસ તો તેના નારીદેહના લાવણ્યનું અજગ્ય કુમાશીભર્યું નિરૂપણ તે કરે છે; તેના પ્રેમનાં ઈંગિતોનું પણ: 'જ્યાં તું ત્યાં હું' કાવ્યમાં પ્રેયસીના જલસ્નાનનું નિરૂપણ તેનું છે; તો 'હમી-છ ગોહલ'માંના બે પ્રપંગોનાં

મુઝા સૌન્દર્ય વર્ણનો હૃદયંગમ છે; 'તારામૈત્ર' અને મુઝા નાવિકાના ગળામણ પીરસના કરવાળા પ્રસંગનાં દશ્યો ભાવસમૃદ્ધ છે. કવિએ એ નાવિકાનું આમ વર્ણન કર્યું છે:

હજી એ કન્યા છે નવીન મુદુ હા પુષ્પ ખીલતું,
કહી પાંખો ખીલી, કહી હજી ખિજાઈ, કહી ખીલે;
સુગન્ધીની વેળા મધુર હશે કોઈ જ નહીં,
સુરંગોની લક્ષ્મી વધુ વળી હશે સુંદર કહીં:"

'કલાપીનો કેકારવ' (છટ્ટી આવૃત્તિ) - પૃ. ૩૦.

એ મધુર અવસ્થાને આમ વાસ્તવિકતાથી અને સુંદરતાથી અહીં રસરૂપ કરીને પ્રીછતામાં અનેરી સહજતા જે આવિષ્કૃત છે તેમાં જ કવિપ્રતિભાનો ચમકારો છે. દેખીતું, આ સૌન્દર્ય મધુર વર્ણન મુઝાનું છે. અહીં એ સ્વરૂપની તાર્ત્વિક સૂઝ છે, સાથેસાથે રૂપકાત્મક ભાષ્ય પણ છે.

વળી કલાપીના અંગત કાવ્ય 'હૃદયત્રિપુટી'માંથી પણ પ્રારંભિક પ્રેમપ્રસંગના શોભનાનાં વર્ણનાં પણ તેવાં જ પ્રકારનાં લાગે. આ ઉપરાંત અન્ય કાવ્યોમાંનાં તેના નિરૂપણો, કવિચેતનાના વિશેષને પ્રગટ કરનારાં જણાશે.

કલાપી પછી આવે છે ન્હાનાલાલ; જે પણ મુઝા તે મુઝ પ્રેમના કવિ છે; અને છતાં આ બધાથી બુદ્ધેરી જાતના છે. એક જ, સર્વસામાન્ય લક્ષણથી ઓળખવા હોય તો એમ કહેવાય કે તેમનું નિરૂપણ વિશેષે ભાવસ્તરનું છે; દેહસ્તરનું લગભગ નથી-વિરલ

કે; તે સૂચિત ઈંગિતો અનુભાવોનું ને રૂપકોથી લક્ષિત છે.* કવિનું આસમાની (etherial) વલણ સ્થૂલ, માંસલ પ્રેમનિરૂપણમાં રાચી ન શકે, તે સમગ્ર્ય તેવું છે.

એક વ્યાપક નગર ન્દાનાલાલનાં ગીતોકાવ્યોને જોઈએ, તો શું જણાય છે? તેમાં નિરૂપિત પ્રેમનું સ્વરૂપ જ મોટેભાગે સ્વયં મુગ્ધતાની કક્ષાનું છે; પછી તે મુગ્ધા નાવિકાને અનુલક્ષનું હોય કે તેથી નિરૂપેક્ષ પ્રકારનું—કથા વિશેષ વય ઉલ્લેખ વિનાનું હોય; તેનું કારણ, તે વ્યવહારજીવનની વાસ્તવિકતાથી અસ્પર્શિત —કાવ્યાત્મક કક્ષાનું છે. અને તેમાં ભાવની તાજગ્ય અને તીવ્રતા તરી આવતી હોય છે. પ્રેમનું એ સ્વરૂપ, પરોઢિયે કુમારસરી પાંદડી ઉપર ઝીલાયેલા તુષારથી

* જુઓ ‘કેટલાંક કાવ્યો’-ભા. ૨માંથી કાવ્ય ‘અદ્ભુત સુંદરતા’માંથી -

૧. “ફૂલ શુભાખી તારી ઓઢણી,
તહેમાં છૂપલા હાયા મોર :
હૃદયપટ તુજ પર નર્નન્તા”

ન્દાનાલાલનાં મુગ્ધાનાં ગીતોમાં આ આખું ગીત આમ તો જુદું પડી નય છે. આમ તે કુમારિકા નાવિકા છે, છતાં તે મુગ્ધા નહિ પણ પ્રાગ્દશનાં એવાણુ આપે છે. જુઓ “વારી લે, જરા વારી લે...”

૨ જુઓ ‘ન્દાના ન્દાના રાસ’-ભા. ૧. ‘કન્ધેશકામણી’-માંથી :-

“જનુદની બેલડી રે કે ઢગતી હાસે, સાહેલડી !
હેયાનાં ફૂલડાં રે કે ફૂલતાં વિલાસે, સાહેલડી !”
આ ગીતમાં નાવિકાનું સમગ્ર નિરૂપણ યોવના સ્વરૂપનું છે; જે કે આંસે મુગ્ધતાને ઉલ્લેખ આમ છે :
“હજી તો વસન્તની રે કે દેહેર પેલી આવે, સાહેલડી.”
ખતે દણ્ડો રૂપકથી ભાવ વ્યંગિત કરે છે.

સિકત ને તાજગીભર એવા શર્ષ કુચ્છમની કમનીય કાંતિવાળું તે મુગ્ધકર છે.

આ વ્યાસથી મેં અન્ય સ્થળે (‘જ્ઞાનગંગોત્રી’ : ગ્રંથ ૧૧-ગુન્નરાત દર્શન : સાહિત્ય-ગ્રંથ ૨. પૃ. ૫૬), ન્દાનાલાલ વિશે એમ કહ્યું છે કે કવિનિરૂપિત શ્રીપુરુષ પ્રચુપ્તનું સ્વરૂપ વયનિરૂપેક્ષ મુગ્ધતાનું છે; ને મુગ્ધ પ્રેમનાં કવિનાં ગીતો, ને ગુર્જરીને ધરેલું મહા-મૂર્ત્યું નગરણું છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં, નાવિકા મુગ્ધા અવસ્થાની હોય કે ન હોય; અને હોય તો ને ચુસ્તપણે અને સુવાગ આપણી સંસ્કૃતિ પરંપરાના અનુભાવ મુગ્ધાની જ હોય, તેવું ચે નહિ. અને છતાં એવું ખતેલું છે કે તેને પ્રાદેશિક—અદ્ભુત ગુન્નરાતનો પરિવેશ સાંપડેલા હોય. એટલું સુનિશ્ચિત કે એ પ્રેમ મુગ્ધ-મનોહારી છે.

હા, એવી ફલીલ કરી શકાય ખરી કે પ્રચુપ્તનું આ મુગ્ધમનોહારી રૂપ, જીવનની મુગ્ધ કે તરુણ અવસ્થામાં જ સંમંવિત હોય; એ સ્વીકાર્યા પછી પણ એટલું કહી શકાય કે પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ—પ્રાકટ્ય જ સ્વયં, માનવમનની મુગ્ધતાનો સંપદ છે ! એ મુગ્ધતા છે, તેની ચેતનાનું તારુણ્ય. ન્દાનાલાલની કાવ્યરૂપિમાં ઢળેલો આ અડગ પ્રેમરાશિ, તે તેમની કવિમુગ્ધતાનો સંદોહિત સંકેતિય છે.

તો હવે આપણે કવિનિરૂપિત મુગ્ધતાનું સ્વરૂપ જોઈએ; સાથે સાથે તેમના વય-નિરૂપેક્ષ શર્ષ પણ નારીના પ્રેમસ્વરૂપની મુગ્ધતાને આસ્વાદીએ. નારીનો જ, કારણ કવિએ બહુધા નારીભાવે જ આ પ્રેમને અજ્યો છે.

કવિ ભારતીય હામ્પત્ય જીવનના સંસ્કારની પરંપરામાંથી પ્રચુપ્તનું અકરૂપ સ્વરૂપ ઉપાડી લે છે; તેના ઢાંચામાં પશ્ચિમી કવિતાના મોઢળાશવાળી પ્રેમની

વિવિધ નભકતોની સૂઝ, આપણી ભોંયની અનુકૂળતા સહિત ખપમાં લે છે. પ્રેમનો એ ઉન્મેષ પ્રયોગતાં, કવિના પ્રેમનું એક સ્વયંસર્જિત મુગ્ધ ૩૫ ખીલે છે; જેને સંસ્કૃત રસાત્મક સાહિત્યનો પાસ પણ્ય ખેઠેલો છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કવિનું એક અવતરણ:

“નમણું નેત્રનું લાજવું, કમલકંઠનું સહજ નમવું તનુપલ્લવનું ઢળવું, નીતરવું એ મુગ્ધ રનેહનાં વંદન છે.”

‘વસન્તોત્સવ’ (ઇ. સ. ૧૯૦૫ની આવૃત્તિ-પૃ. ૨૯.) આ અવતરણમાંનો ‘વંદન’ શબ્દ ભેયો? કવિની પ્રેમભાવના વિશેની પૂજ્યાદર છુદ્ધિને પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. ‘દંપતીનો દિવ્ય પ્રેમ’ અને ‘પરમ પ્રેમ પરશ્વદ્વંનો એ વાયક શબ્દ છે: અહીં, એકીસાથે બન્નેનાં- મુગ્ધા અને મુગ્ધ પ્રેમનાં નિરૂપણો જાણીશો. કવિનું ‘હિષા’ અને ‘વસન્તોત્સવ’ બન્ને અપવાગદ કૃતિઓમાં, તે બન્નેનું આલેખન છે: એણે જ ગુજરાતનાં ભાવેકાનું રસાકર્ષણ કરેલું છે. પણ અત્રે નિરૂપણમાં આપણે ગેય અને છંદબદ્ધ કૃતિઓનું જ અવલોકન કરવા ધાર્યું છે. એટલે કવિની તે કૃતિઓનાં બન્ને રૂપો કળવા માટે પ્રથમ તો આપણી સંસ્કૃતિ પરંપરામાંથી પ્રાપ્ત મુગ્ધા નાયિકાનું સ્વરૂપવર્ણન જોઈએ:

પ્રથમાવતીર્ણુ યૌવનમદન વિકારા રતૌ વામા ।

કથિતા મૃદુશ્ચ માને સમધિકલજ્જવતી મુગ્ધા ॥

સાહિત્યદર્પણ-તૃતીય પરિચ્છેદ.

અર્થ:

નવીન યૌવનવાળી, નવા મદન વિકારવાળી (એથી) રતિક્રીડામાં વામા, (છતાં) માની જવામાં જે મૃદુ, અત્યાધિક લજ્જાભરી, તે મુગ્ધા નાયિકા કહેવાય છે.

અહીં મુગ્ધા નાયિકાનાં લક્ષણો તારવીએ તો આ મુજબનાં છે: ૧. અભિનવ યૌવન-તારુણ્ય. ૨. તેવો જ ચિત્તમાંનો પ્રેમેદ્ભવ. ૩. લજ્જાભરી માટે સંકોચ-

શીલ. તેથી, ૪. રતિક્રીડામાં આભાસીપણે પ્રતિકૂલ; છતાં, ૫. માની જવામાં મૃદુ.

આ ભાવસ્વરૂપ ન્હાનાલાલમાં ભુદા ભુદા અનુભાવે પ્રગટતું જણાય છે. એ ભિન્નત્વ, તે ગુજરાતી સમાજ-જીવનનાં ઇતિહાસો સંદર્ભ છે. તેની વચ્ચે વસેલી નારીમાં પાંગરતાં આ પ્રણયઇતિહાસ છે. તેમાં પશ્ચિમી રનેહલાગના રનેહની અને લગ્નપૂર્વેનાં શક્ય સંવનનની મુદ્રા અંકિત છે.

પ્રથમ તો કવિનું વસન્તકલ્પન જ અભિનવ પ્રેમની એટલે કે મુગ્ધ પ્રેમની વધાર્થ દેનારું છે. “ખેડી નવ-સૂઝનની ઋતુ ભે! રસાળી,...” (ન્હાના ન્હાના રાસ ભા.૩). એવી આ વસન્ત જેમ નિર્સર્ગની તેમ નર-નારીના પ્રેમની સ્ફુર્જિતવતાની અને તેના ઉદ્દીપનની ઋતુ છે. આ વસન્તઝીલણનો સંદેશો આપે છે ‘વૈતાલિણી’ કોકિલા. માટે વસન્તગીત (ન્હાનાલાલ મધુકોષ-પૃ. ૩૧)માં કોયલને ટહુકાની વેણુ વડે ‘વસન્તમંત્ર’ ગુંજવાની નાયિકા દુહાઈ દેતી જણાય છે. કારણ એ વેણુના “વીંધે વીંધે તે વહે વ્હાલમકાં વેણુ ભે.”

જેમ કોયલનો વસન્તઝીલણનો તેમ કોઈ વૈશાખી નમતી સંધ્યાના ઉજ્જશમાંનો સારસખેલડીનો રસચેતના-પ્રેરક ટહુકો છે. (મધુકોષ-પૃ. ૩૫) કવિની મુગ્ધા નાયિકા વસન્તના કલ્પન મિથે-કદાચ, પોતાનાથી વે અભણપણે!-શૃંગારના ભાવને નીચેના ગીતમાં નિવેદિત કરે છે:

“રાજ! કોઈ વસન્ત લ્યો, વસન્ત લ્યો ।

હારે મારી કચારીમાં મહેકમહેક મહેકા-હો રાજ ॥”

અહીં પોતાના વપુસાવણ્યના નવપ્રકુલસનનો મહિમા ઉલ્લેખિત છે; તે મિથે પ્રેમનું નિમંત્રણ છે. કવિ વસન્તના પ્રભાવે કરીને સંસારને શતપાંખડીએ મીંદ

ઉધાડીને જગનો વર્ણવે છે એની સર્વવ્યાપી હૃદયપ્રભાવિત પ્રેરણાનું કવિકૌતુક તો જુઓ!

“જગમાં વસન્ત રમણે રહી ઉધાડી મીટ
કહેશો? એ જાને જાને ઉર અડી ઉધાડી મીટ?”
(નંદા. નંદા. રા. ભા. ૧)

જેમ નાયિકા અહીં પોતાની દેહવશિષ્ટ વિશે તારુણ્યવાચકને મૃદુતાવાચક ‘કચારી’નો સૂચિત ઉલ્લેખ કરે છે, તેમ અન્ય ગીતોમાં એવાં અન્ય રૂપકોનો આશ્રય લે છે. ‘એ રત’ તથા ‘નંદોતરા’ ગીતમાં, વસંતની વધામણી નિમિત્તે અનુક્રમે,

“ફૂલડેથી લૂમીઝૂમી મહારી વેલ રે,
એ રત આવી ને રાજ! આવજો.
(નંદા. નંદા. રા. ભા. ૧)

“કે વાડીએ ચૈતર ચંપો મહોરિયો રે
કે મહોર્યો વસંતનો મુજ છોડ;
સલુણા: દિલના દેવને નંદોતરાં રે.”
(નંદા. નંદા. રા. ભા. ૨)

વેલ અને વાસંતી ચંપક છોડનાં રૂપક ધરે છે. તો ‘શરદનાં અજવાગિયાં’ (નંદા. નંદા. રા. ભા. ૨)માં તથા ‘લજમણીનો છોડ’માં અનુક્રમે નીચે મુજબનાં અવતરણોમાં મુગ્ધાનું સ્વરૂપ વિશિષ્ટપણે લજમણીની જોડે સરખાવ્યું છે. એ રીતે કવિએ મુગ્ધાની મંદોદરશીલ અને અનેક કોડની ‘મરોડ’સમર ગતિ નિર્દેશી છે:

“સખિ! શરદની રાત સોહામણી રે;
મહારા હૈયાની વેલ લજમણી રે,
એને અડશે મા, લીડશે ઉર રે—શરદનાં
“નમણો લજમણીનો છોડ,
એ છોડ ખેન! કોણે વળ્યો રે?”

.....

મોરલાની કલગીની ડોલે કિરણાવલિ;
એવા મુગ્ધાના મનના મરોડ—એ છોડો”

આ લજમણાવ આર્યનારીના અંતરના ભૂપણરૂપ વિશિષ્ટ લક્ષણરૂપે અને વળી મુગ્ધાની પ્રેમલજ્જારૂપે, કવિએ અનેક પ્રસંગે નિરૂપ્યો છે. ‘વિલાસની શાલા’ની કુમારિકા-સ્વરૂપ મંદાકિની ‘નીચું નિહાળી...’ વ. અને ‘નેત્રે હતી સરલ ખાલસખીની યદ્ધા’ના નિરૂપણમાં, તેમજ તેના ઉદ્દગાર ‘વારું, હું ચારું વળાવળી...’માં સંગોપતી હૃદયભાવ, તેને મુગ્ધાદર્શન સિવાય બીજું શું કહીશું? કવિ માટે આ આલેખન સહજ છે.

કવિ ‘દેવ મેં તો દીકા’ (નંદા. નંદા. રા. ભા. ૩)માં નિતાન્ત એવું મુગ્ધ પ્રેમનું રૂપ પ્રગટ કરતા જણાવ્યું છે, જ્યાં નાયિકા મુગ્ધ હોવાનું પ્રસ્તુત નથી; જે અનુભવાય છે તે મુગ્ધ પ્રેમની હાલકનો ભાવ છે:

“ફૂલડાંની કચારીએ ઊભી હતી, દેવ મેં તો દીકા,
ફૂલડે ઉમરાય મહારી જાન-દેવ મેં”

આ અવતરણમાં પ્રેમમુગ્ધ દશાનો ઉમંગ અનુભવાય છે, અને કવિનાં આવાં કેટલાંક ગીતો-રાસો છે જેમાં દામ્પત્યજીવનની પ્રેમમુગ્ધતા જૂજવા પ્રસંગના પરિવેશમાં મળેલી છે; જ્યાં નાયિકા મુગ્ધા જ હોવાનું પ્રસ્તુત નથી. એવી કૃતિઓ પણ આપણે જોતાં જઈશું. પણ અહીં તો પહેલાં મુગ્ધાને, તેના પ્રેમને વિશિષ્ટ રૂપે જોવા માંડી છે, તે જોઈ લઈએ. એ દૃષ્ટિએ કવિએ મુગ્ધાના રૂઢ, સહજ ખ્યાલને વશવર્તી જે કવિત્વ મહોરવેલું છે, તે અત્યંત મનભર છે. કવિ મુગ્ધા નાયિકાના પ્રણયાર્ક્યણને અને રાગમય દશાને વિવિધ અનુભાવો દ્વારા પ્રસ્તુત કરે છે. કવિ મુગ્ધાના અભિનવ પ્રેમાનુસંધની વિવિધ પરિસ્થિતિઓનાં ગીતો રચે છે. પ્રિયનો અવાજ, સંગોધન-ઉદ્દગાર કે પછી ઈપ્સત જતાં ભાવોત્કટ સ્પર્શાનુભૂતિ, સ્વપ્નદર્શન, કલ્પનાદર્શન વ. આલેખન પામ્યાના ધણાં

દૃષ્ટાંતરૂપ ગીતો છે; જે તે તે અનુભૂતિની રોમાંચકતાની મહિમાવતી નોંધ સરખા છે. એક લઇએ સુંદર વેણુગીત ! શેની વેણુ ?

“અજબ ડો વેણુ વાગી, વેણુ વાગી
હું તો આછી નિંદરમાંથી જાગી, સખિ !
મારા મનની મહેમાની માગી-અજબ”

.....

ધીમી ધીમી અમીની છલક આવી, સખિ !
મીઠી હલકે મહેને એકલી હસાવી :—અજબ”
(નંદા. નંદા. રા. ભા. ૧)

આ અમીમય, મુદામય વેણુની હલક, તે પ્રિયતમનો રનેહસાદ છે; પુલકિત કરનારો અને ‘અજબ’ છે. એક અન્ય ગીત ‘વીણા વીણા ને ફૂલડાંના ફાલ’ (નંદા. નંદા. રા. ભા. ૧)ના ગીતમાં પ્રેમોત્સુક મુગ્ધા પ્રેમની કાવ્યાત્મક લીલા આચરતી દર્શાવી છે. આ આચરણ છે, પ્રિયતમને કાળે ફૂલ વીણવાનો પ્રેમસહજ વ્યાપાર; અને તેના આનંદની ઘેલછા—‘વીણુ ને થાઉં ઘેલી ઘેલી’; જે સરહ ભાવે પ્રગટ થાય છે.

એક અન્ય ગીતમાં ‘ફૂલ હું તો ભૂલી’ (નંદા. નંદા. રા. ભા. ૧)માં નાયિકા પ્રિયતમનું રૂપ, નેહભરી દષ્ટિ, તેનાં પ્રેમવચ્ચનોતો કંઠરણુકાર અને પ્રેમપતીજના અનુભવથી શ્વસાન વીસરતી પ્રત્યક્ષ થાય છે; તેથી રતો વેણી ગૂંચતાં તેમાં ફૂલ ગૂંચવું વીસરી જાય છે, તેનો એકરાર છે. અંતે ભાવની પરાકાષ્ઠા તે પ્રથમ પ્રેમરૂપશાનુભૂતિની છે. અભિનવ પ્રેમની સંજ્ઞારૂપ આ ઓસાણુ સરી ગયાની નાયિકાની વિમાસણ પાછળની માદકતા આહ્વાદક છે. જુઓ :

“અંગુલીના રપરૂ સમાં ફેરાં અડયાં ત્યાં,
નાહી હું ઓરડે એકાન્ત-અલગેલડી ! વેણી”

મુગ્ધાના આ હો ભાવનું મધુર આલેખન છે. આ હો

ભાવને આપેલું લગ્નમણીનું રૂપક-ભલે રૂઠ છતાં—રૂઠ
બધું ઉચિતપણે ‘શરદનાં અજવાળિયાં’માં વ્યક્ત છે

“સખિ ! શરદની રાત સોહામણી રે,
મહારા હૈયાની વેલ લગ્નમણી રે;
એને અડશે મા, ભીડશે ઉર રે,
—શરદનાં આ આવ્યાં અજવાળિયાં રે.

પ્રેમની મુગ્ધતાને કારણે ભૂલવાની આ લાક્ષણિકતા એક અન્ય ગીત છે ‘ભૂલી આવી’ (નંદા. નંદા. રા. ભા. ૩), જેમાં પ્રિયજનના કામણુથી પોતે શું શું ભૂલી તેની કાવ્યાત્મક યાદી છે. તેની પડખેનું જ એક ગીત ‘મહેમાન મનગમતા’ (એજન)માં પ્રિયજનની મોહિન અને પ્રેમભીક્ષાનું રસદાયી સગૌરવ સ્મરણ છે. રૂ ગીતમાં મુગ્ધા સ્વરૂપથી નિરપેક્ષ એવું મુગ્ધ-પ્રેમસ્મૃતિ નિર્દર્શન છે.

શરદપૂર્ણિમાની સોહાગ રાત્રીનું એક સુંદર મદભ ગીત ‘રનેહપર્વણી’ નામનું છે, જેમાં

“પ્રીતમના પહેલેરા સુખમનની પર્વણી
મહારી આ પૂર્ણિમા રૂપાળી—હો રાજ”

અહીં કવિએ આ ધન્ય રસાનુભવની પૂર્ણિમા જે ભેખ છે તે ‘શરદની શેલીતી રસાળી’ ‘મહારો આત્મા ડોલાવણ વાળી’ રાત્રી તરીકેનો તેનો પરિચય આપ્યો છે, ‘હકીકત ખાસ સમજવા જેવી છે. કવિએ અનેક રથ શરદપૂતમની રાતનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે યથા છે, કારણ કવિની આ વિશિષ્ટ પૂર્ણિમાની રાત્રી વિશે તેમનું અધિકું સંવેદન છે. તેમના હૃદયના જિંડા મર્મ ભાવનું, તે રાત્રી સાથેનું અનેકું સંબંધન છે; માટે તેમનું પ્રિય પ્રકૃતિદર્શન છે; તેના અદ્ભુત પ્રકૃતિ સૌંદર્યને કવિ મુગ્ધકર વાણીમાં અવતારી શક્યા છે તેનું કારણ છે.

આ કારણ મેં ગાગાઉ આપેલું છે. કવિનું ગીત

‘હવે! તો હરિ આવોને’માં તે સ્પષ્ટ કરેલું છે. તેમના કાવ્યજીવનની કારકિર્દીને આંભે, તેમને ‘શરદ્પૂનમ’નું રસસમૃદ્ધ કલ્પન લાલેલું છે; જે તેમણે અંગત અને ખિનંગત બન્ને પ્રકારનાં મુગ્ધ પ્રેમનાં કાવ્યોમાં સંયોજેલું છે. આ સંદર્ભમાં કવિનું અંગત અર્પણકાવ્ય ‘પ્રાણેશ્વરીને’ સંભારવા જેવું છે. કવિને આરંભિક કાળમાં આ કલ્પના ઉત્તમપણે લાલેલું હોય, તેવું એ કાવ્યદૃષ્ટાંત છે. જેમાં અંગત પ્રણયજીવનની અનુભૂતિ સાથે કવિપત્નીના નામની માણેકકારી પૂનમનો પ્રકૃતિ ખજાર દૃઢ સાહચર્યભાવે ગૂંથાયો છે; ખીજી બાજુ, તેઓ ‘શરદ્પૂનમ’ના પ્રકૃતિ-દર્શનના નિરૂપણમાં ચંદ્રની કલાને મુગ્ધાના પ્રેમનાં અનેક રૂપકાથી પ્રત્યક્ષ કરાવેલી છે. આમ, તેમનાં પ્રણયગીતોમાં અને પ્રકૃતિદર્શનની કૃતિઓમાં, આ રસસમૃદ્ધ કલ્પન કલશરૂપે ખિરાળે છે; તેનો સદાખંડાર છે. તેમનું મુગ્ધ પ્રેમનું એક સર્વોત્તમ મને અત્યંત પ્રિય ગીત છે, જેમાં શરદનો મયંક સાહચર્યભાવે સંકળાયો છે;

“ઝાણા ઝરમર વરસે મેઢ,
ભીંને મ્હારી ચુન્દલડી.

એવો નીતરે કોમારનો નેહ-હોંને.”

કવિ સદગ્રપણે વર્સતવર્ષા ઉભયના ઉલ્કટ અનુરાગી છે, તે અનેક ગીતોથી નિવેદિત છે. પથ્થુ આ ગીતમાં કોઈ અજ્ઞપ માધુર્યથી, વર્ષા અને શરદ, શરદખંડાર અને પ્રણયસંવેદન તથા લોકગીત અને શિષ્ટગીત-તે તમામના સુલભ સમન્વયનું ધન્ય પરિણામ છે.

આ ગીતમાં જે ઝરમરિયો મેઢ છે તે નથી વર્ષા-ઝડપનો; પથ્થુ શરદની ઝરઝર ઝરી જતી રજનચંદ્રિકાની વૃષ્ટિનો છે, તે મિથે ને પ્રતીકે, મુગ્ધાના ‘કોમારનો નેહ’ નીતરે છે. એ સુઅચ્છ શારદી જ્યોત્સ્નાની વૃષ્ટિરૂપ અતિશયિતા જ મુગ્ધાના પારદર્શક હૃદયના મનોભાવનું સાહચર્ય ધારી શકે. પ્રકૃતિના એ વિશિષ્ટ જદુર્ધ પરિ-વેશમાં જ મુગ્ધાના ચિત્તનો ઉઘાડ સંભવી શકે: એની

કલ્પનાનું કોઈ અન્યપ્રાંભર્યું સંવેદનચિત્ર ઉઘાડ પામી શકે. કવિ રવાનુકારી શબ્દો વડે તે સંવેદનને વાચા આપે છે: ‘ટમ ટમ... વ.’ અંતે ‘મયંકની મોટડી’ ફેરાતી ભેઈ ‘ફેરો મારા મધુરસચંદ્ર’નો મનોરથ વ્યક્ત થાય છે. આ ગીતમાં ભાવ તેમજ જ્ઞાતિના સાંદ્યનું અને માધુર્યનું એટલું સામંજસ્ય સમાયું છે કે ન્હાનાલાલનું આ અપ્રતિમ ગીત છે. મુગ્ધાના પ્રેમકોતુકે જલકાનું અનુપમ ગીત છે.

કવિનાં અંગત તેમજ ખિનંગત કાવ્યોમાં પ્રણયના અનુભાવરૂપે હાસ-સ્મિત-મલકાટ-મરકલકાના વારંવાર ઉલ્લેખો છે. શરદ કૌમુદી અને પ્રેયસોના કે પ્રિયતમના હાસનો પરસ્પર મુકાબલો થતો રહે છે. એક મુંદર ખિનંગત પ્રણયગીતમાં આ હાસની-મરકલકાની વાત છે; તેનું નામ છે, ‘જે જે સાહેલી! મ્હારો કંથ’ (ન્હા. ન્હા. રા. ભા. ૧)

“આને સાહેલી! મ્હારે અજવાળાં ઉગિયાં
ઉગ્યો આયુધનો આનંદ.

મુખડાને મરકલકો રે.

... ..

કીધી અમીની મ્હને અમૃત પાઈ ને;
વરયો રસોસો રસચંદ્ર - મુખડાને”

પ્રિયજનની આ પ્રસન્ન ચેતનાના પ્રગટીકરણનું કવિને કંઈ જેવું તેવું મધ્ય હોય? માટે જ પોતાના પેલા સુપ્રસિદ્ધ અર્પણકાવ્યમાં

“આ ચંદ્રિકા સમ મનોહર ને વિશાલ

... ..

તું હાસને તુજ અલૌકિક એક હાસ્ય”

એવી આરતભરી યાચના કરે છે. હાસનો આ ભાવ, ‘હસવે જલકાય મ્હારી જાળ’ના ઉદ્ગારની જેમ, ધન્યા ગીતોમાં પ્રેમાદ્રેકની જાલકરૂપે આવે છે.

કવિએ આંકેલું મુગ્ધાનું પ્રેયસી સ્વરૂપ પણ કંઈ
 ઓછું મોહક નથી ! ‘અણુમોહ ફૂલડાં’ (નહા. નહા. રા.
 ભા. ૨)માં મુગ્ધા ચન્દ્રરાત્રીએ તેનું રસત્વ માણ્યતાં,
 “એવા કંઈ રસના બોલ ઉગે રહારી આંખડીએ.”નો
 પ્રેમાનુસવ પ્રગટ કરે છે. તો વળી પ્રેમસુકતાનો
 એક ઉન્મેષ :

“છૂટા મેદવો રહારો અજબ છટાનો

અંબોડલાનો સોહાગ :

... ..

કોડ ભરી એવી હું ય કુમારી

દેવસુધાનો થાળ.”

એવું મુગ્ધાનું પુનિત હૃદયંગમ ચિત્ર પ્રેમના આત્મ-
 નિવેદન અને પ્રગટીકરણની મદિલી અવસ્થાસહ રમૂ
 થયું છે.

એક મુદ્દામય ગીતચિત્ર પ્રેમમુગ્ધા નાયિકાનું છે :
 એના ઔરતા તો જુઓ ! ‘હીંચકો’ ગીતમાં તે
 વ્યક્ત છે.

“હીંચકો કોણુ દેશે રાજ !

રહને કો જૂલાવશે મહારાજ !”

અહીં હીંચકો હીંચકો છે : વળી, પ્રેમનું પ્રતીકે ય છે.
 તેમાં વાચ્યાર્થ અને વ્યંજ્યાર્થ પરસ્પર પોષક છે. સરલ
 સૂચને એ ગીત સુંદર લાગે છે.

‘કંથ કોડામણી’ એ કવિતાના શુલાલે ભરેલું ગીત
 છે, કવિએ નાયિકાને મુગ્ધા લેખી છે, પણ અનેક
 કડીઓમાં તે પૂર્ણવિકસિત યૌવનારૂપે દર્શન દેતી લાગે
 છે. જો કે તેમાં મુગ્ધાના લાઝળ લાવણ્યની સમૃદ્ધિ
 યે આલેખેલી છે. એ ગીતમાં કાવ્યલલક ઘણી છે.

‘મળિયા મુજને નાથ’ ગીતમાં, એક મુગ્ધાનો
 પ્રિયતમ - ખોજનો મલાજભર્યો સપ્રેમ પંથ વર્ણવાયો છે.

૧૭૨] કવિલોક • સપ્ટે.-ઓક્ટો. ૧૯૭૭

“દીવડો છાયો પાલવડે રે,
 હું તો ચાલી જગતને ચોક;

... ..

પગથી લીધી મેં પ્રેમની રે.

કંઈ મળિયા મુજને નાથ.”

(નહા. નહા. રા. ભા. ૨.)

એવો એકરાર છે.

એ મુગ્ધાની નજરે એને મનગમતા પ્રિયતમનું
 રૂપ પણ કંઈ ઓછું મોહક, ઓછું રહિયાળું નથી !
 ‘દીડો’તો ‘હોર’ (નહા. નહા. રા. ભા. ૧)માં,

‘ધેલુડો ચિતચોર

પ્રીતમને દીડો’તો ‘હોર,

શરદને આભલે લીને વાન દીડો

મીઠડલો એ મોર — પ્રીતમને.

... ..

હાથમાં રમાડતો’તો કમળની ડાંખળી

કાળજડાની જ કોર — પ્રીતમને.

છેલ્લે આપણે સ્મરણુસન્નિત લક્ષ્મીતિની મુગ્ધાનું
 ભાવકોડિલું ચિત્ર જોઈએ : નાયિકાએ સંભારેલું
 પોતાનું મુગ્ધ સ્વરૂપ :

“હું હતી કુંકુમવરણી, એ હતા પુષ્પ મહોરિયા,

પુષ્પ ને કુંકુમકેરં લગ્ન તે તિથિએ થયાં.

થાળીઓ રણુકી, ઘંટા બાજ, ચળકચોય ચન્દ્રમા

માહરા હાથનું પદ્મ, પડયું તે કરપદ્મમાં.”

કવિનું આ છે રક્તધણકતું, રોમાંચક, રંગીન ચિત્ર
 અહીં હિંદુ લગ્નવિધિનો કાવ્યાત્મક સંદર્ભ છે; જેમાં
 હસ્તમેળાપનો કૌતુકરંગી ઉલ્લેખ છે. ‘હાથનું પદ્મ
 પડયું’ એમ કથવામાં મુગ્ધાનું લાઝળ લાવણ્ય, કવિ
 વ્યંજનાપૂર્વક નિરૂપે છે.

આપણે અહીં લગી મોટા ભાગનાં જે ગીતો

જોવાં તે નિશ્ચિત આકારે અને ઉલ્લેખે મુગ્ધાના મીઝધ્યવેષ્ટિત પ્રશ્નયનાં ગીતો છે. મુગ્ધાનું એ અભિનવ યૌવન તે મદનવિકાર, રતિભાવ સહ લબ્ધ ને અન્ય ઉમેષો રૂપે ચેષ્ટાઓ વ પરંપરાનાં લક્ષણોની ભૂમિકા ઉપર છે; છતાં ગુજરાતી પરિવેશમાં સાક્ષાત્ છે. તેમાં કવિનું ઉત્તમ સૌંદર્યકવિત્વ પ્રગટી આવ્યું છે; જે રંગસભર છે.

હવે આપણે પ્રશ્નયભાવનાં જ પશુ એવાં ગીતો જોઈશું, જેમાં મુગ્ધા નાયિકા પ્રસ્તુત ન હોય; અને છતાં પ્રેમ મુગ્ધ ક્રોધિતો — પ્રકારનો હોય : એના વિરહ, મિલન, નિમંત્રણ કે અન્ય લીલાને લગતા ભાવોમાં, પ્રેમની મુગ્ધતા પામી શકાય : એવા પ્રેમના સુકુમાર સ્વરૂપની કુમાશ અને સુરખીનું રસારવાહન અનુભવાય. આ પ્રકારનાં ગીતોમાં પશુ કવિનું ઉત્તમ કવિત્વ કંડારાયું છે.

પ્રોપિતભટ્ટકા, કુટુંબિનીના ભાવે વિરહને નણુંદ સમક્ષ સાદર કરતી ચિત્રિત યથા છે, ‘આભને આરે ચાંદસો’ ગીતમાં ‘પ્રાણુ તો મહારાં પોયણાં’ જે ‘રાતે ઉઘડે તે દિવસે એ શાન્ત’ એવી પોતાની હૃદયદશા તે વર્ણવી રહી છે. નણુંદલવીર ‘વેગળા’ છતાં હૃદયમાં રમી રહે છે : એ છટકણો અનુભવ કવિ સૂક્ષ્મ લેખણે મૂકે છે :

“અંગ અડકે, ન ઝલાય એ, હો નણુંદલ નેણમીઠડાં
એવાં પ્રીતમની ચંદનીનાં પૂર
એવા વહાલમની વાંસળીના સૂર — હો નણુંદલ”

(નંદા. નંદા. રા. ભા. ૨.)

એ નાયિકાને કવિએ ‘હરની અગાસીએ એકાન્ત’ પ્રિયતમ ચન્દ્રની ચન્દની ઝીલતી શબ્દપ્રકાશિત કરી છે. અહીં પ્રથમ પંક્તિમાં ભાવકવનતાથી વિરહમાં મિલન સ્પર્શના અનુભવને અને અંતે અપ્રાપ્યપણાની

આરતને કવિએ સૂક્ષ્મપણે ઝીલી ગતાવી છે. એવો જ વિરહમાં મિલનનો અને મિલનના આભાસે વિરહનો ભાવ ‘સંભારણાં’ રાસમાં છે. ભારે કવિત્વસભર, વારંવાર રટણ કરવો સંભારવો (haunt) બની આવે, તેવા પ્રકારનો છે. ‘સાજન અતિથિનાં સંભારણાં’ કેવાંક લાગે છે ? નાયિકા પ્રચલિત સામગ્રીને નવીન રૂપે સમજાવે છે :

“દૂર દૂરની કુંજમાં મોર કરે ટહુકાર,
સખિ! ટહુકામાં જીવવું, મોંઘા મોર દિદાર.”

ટહુકા સંભળાય સમન્વય અને છતાં ટહુકાળો મોર મળે નહિ! એવી ટળવળાટભરી વિરહવિપાદની લાગણી રાસમાં સૂક્ષ્માંકન પામી છે. તે ‘નેણલનાં મહેમાન’ (નંદા. નંદા. રા. ભા. ૨)માં પશુ એવા જ કોઈ ચન્દ્રોદયને અવસરે એનો એ જ વિરહભાવ પ્રેમના ભાણકારાસરૂપે વિદિત છે. ‘આતમના મહેમાન’ ‘ક્યારે પાછા આવશો ?’ તેની વાટ, અને છેવટ ‘નિત્યનાં છે નંદોતરાં રે લોલ’ની કથની છે. આગળ ‘નંદોતર’ના ગીતમાં પૂતમચંદ્રના દર્શને નાયિકા જેમ ‘હરનો ચન્દ્ર’ એવા ‘દિલના દેવને નંદોતરાં રે’ છે; તો ‘પૂર્ણિમા પાછી ઊગી રે’ (નંદા. નંદા. રા. ભા. ૧)ના સુંદર રાસમાં પાતને કમલપત્રલેખનનો તિથિસંગંધિત કરેલો આચાર જ ધણો રમ્ય છે; એ નિમિત્તોનો વિરહભાવ ધણો લલિત છે, નવતાથી રુચિર છે.

“સોળ સોળ પાંખડીના કમળ મંગાવ્યા,

નિત્યનિત્ય લખીલખી થાકી,

કે પૂર્ણિમા પાછી ઊગી રે.”

૧૫ તિથિ લગો વિરહાક્ષર પાડ્યા પછી એ નાયિકા-અર્થે ૧૬મો પત્રપાંખડી ઉપર વિરહનો કુલ ભાવ જ માંડવાનો રહેને! તેવી કવિ કરામત અહીં ગણવાની છે! એ રીતે સહજે ૧૫ તિથિ બેડે સોળ પાંખડી-ઓનો કવિત્વસંગંધ સજવાનો છે! કારણ તે ઉપચાર

પછી નાયિકાના લાવતું પરિણામ પારખીશું તો વિરહના ક્ષોભનું જ છે. વ્હાલમ વિના ચન્દ્ર વિશેનો લાવ કંટાળાનો માટે જ થકાવટનો છે : ‘ચંદ્રની આ ઓઢી ઓઢી યાત્રી.’ એમ કહેવામાં વિરહવિકલતાનો યોગ છે.

‘પ્રીતિના પ્રાહુણ’ રાસમાં પણ ‘પુનમચંદ’ જ છે; પણ તે વર્ષાકાળનો. એટલે નાયિકા વિરોધભાવે વાત મૂકે છે :

“આજ પુનમચંદ ધન ઘેરાણો
રહારા મનનો મયંક નથી ઝંખવાણો-મેઘ.”

અને એટલે જ

“આજ ઝડીઓ પડે ને જગ લે હહાવો,
મારા પ્રીતિના પ્રાહુણા ઘેર આવો-મેઘ.”

(નંદા. નંદા. રા. ભા. ૨)

એવું વર્ષાભીનું નિમંત્રણ છે; એ જ સંગ્રહમાં એક સુંદર રાસ ‘પ્રેમનગરના રાજવી’નો છે; જેમાં રસસભર નિમંત્રતી પદ્મિણી નારનો કવિત્વસુરભિત ઉદ્ગાર સાંભળો ।

“કે પદ્મથી હવરાર્ધ રહી તવ પદ્મણી રે,
કે વીણવા આવળે એ રસરાજ-કે પિયુષ”

કયાં પદ્મિણીનાયિકા પ્રકારનો રૂઢ પરંપરાનો ખ્યાલ ! કયાં તે પરથી કવિએ થોળેલો પદ્મ-પદ્મિણીનો અવનવીન કવિત્વસુરભિત સંબંધ જ કવિપ્રતિભાની ગવાહીરૂપ છે.

કવિચિત્રિત વિરહિણીને ‘વિરહીની વાત’ એ તો ‘પિયુષ્મતી રાત’ની વિકલતા છે. આ લાવ ‘વેલના માંડવા’ (નંદા. નંદા. રા. ભા. ૨) રાસમાં વ્યક્ત કરેલી છે; એ ગીતમાંનો મુગધ પ્રેમનો લાવ મુગ્ધાના પ્રેમભાવને યે લાગુ પડે તેવા એવડા પ્રકારનો છે. ન્હાનાલાલનું એ પ્રેમનું નાલુક ગીત છે.

વિરહની વિકલતાનું કવિનું ઘણું ભાવગદ્ગદ દર્શન ‘રનેહીનાં સોણલા’ના રાસમાં છે. એ સોણલાથી ‘ઉરનાં

એકાન્ત’ ‘લાડકે બળે’ની તથા ‘હૈયાના હેનની સતામણી’ની કથની પછી, જુઓ એ નાયિકાની પ્રેમ-અસ્વસ્થતા :

“ખૂંચે ફૂલની પાંદડી, ખૂંચે ચંદ્રની ધાર,
રનેહીનાં સંભારણું
એવાં એવાં ખૂંચે દિલ મોઝાર : રે સાહેલડી
(નંદા. નંદા. રા. ભા. ૧)

કવિએ એક રાસ ‘પ્રીતમ પધારે પરદેશમાં’ રચ્યો છે; જેમાં જતા પ્રીતમને વારવા તે કોઈકને વીનવી રહી છે; તો પછીના બેડિયા જેવા રાસમાં ‘પ્રીતમ પધારે ઘેર’માં આગમનનો ઉત્સવાનંદ ને ધન્યતાનો લાવ છે; તેનો અહીં સાથે સાથે ઉદ્દેશ્ય કરી લઈએ.

વિરહના આ રાસગુચ્છમાં જેના પરિચય વિના એ વિભાગ સૂતો ને ઉણો ગણાય તેવા સરલ સુંદર રાસ તો છે ‘સૂતા સૂતા રનેહધામ’. એ ગીત એટલું ખેતમૂત છે કે એની અંકેકી ટૂંક એ અંકેકી રસની ટૂંક-શિખર સમાણી છે ! કઈ ટૂંકા ટાંકવી’ ને કઈ નહિ ?

“પાનાં પ્રારબ્ધનાં ફેરવું,
મહીં આવે વિયોગની વાત રે
રનેહધામ સૂતાં સૂતાં રે.”

કે પછી,

“સૂતો હિંડોળો રહારા રનેહનો,
ને કાંઈ સૂતો આ દેસનો હિંડોળ રે
-રનેહધામ”

(નંદા. નંદા. રાસ ભા. ૧)

છેક છેલ્લે, પ્રીત વિસારે પાઝનાર પ્રીતમને આવોને એક સુખન પણ ખોલવાનો અનુરોધ છે. આ ગીતનો ભાવ-સંદર્ભ ધ્યાનપાત્ર છે; અત્યારલગી જાગેલા વિરહલાવનાં ગીતોમાં, પરસ્પરના દેહથી દૂરસ્થપણનો-અંતરનો વિપ્રલંભ-વિયોગ હતો; પ્રસ્તુત ગીત બુદ્ધ પડે છે; અહીં એ દૂરસ્થપણું પ્રેમવિરહિતપણું ખસસ છે, દેહનું

અંતર પશુ હોય. પશુ તે તેટલું વેદનાજનક નથી,
જેટલું હૃદય શૂન્યતાનું છે.

આવા ભાવના અન્ય રાસો પશુ છે. ‘પ્રેમપરવ’
(નંદા. નંદા. રા. ભા. ૩) એ પ્રકારનું હૃદયરૂપણી
ગીત છે, જેમાં ‘અંતરિયાળ’ મેલીને ગયેલા ‘હરભોગો’
પ્રીતમને પોતાની શૂન્યાવસ્થાનો હૃદયલીનો તીવ્ર ભાવે
ચિતાર છે. એ નાયિકાને પોતાની તે પ્રિયની વચ્ચે
‘અનન્તતા અંતરા’ ‘વચ્ચે ઉતરિયાં આકાશ’, ‘ફૂટી
પડ્યો...સૂર્ય’ જેવી આશાલંગ નારીની અવદશા નીપજ
છે. એથી કહે છે :

“તું છા નિતનો દૂર-અદૂર :
અમર ઉર ભોગો રે.”

એ નાયિકાની એકલવાયા જીવનની કપરી દશાનો પ્રતિભાવ
આપણા સમાજજીવનના રૂઢ ભાવો-ખ્યાલોમાં વ્યક્ત છે :

“ચાલું હું પલવટ મંદારતી, અહો ભોગો રે
કાંઈ જગ મંદાર્યા ન જાય : અમર ઉર ભોગો રે.”
ઘડી ઘડી દીવડો મંદારતી, અહો ભોગો રે
મારી ખૂટે ન માઝમ રાત, અમર ઉર ભોગો રે.

એવી નાયિકા નાયકને ‘પ્રેમપરવે નિમંત્રી’ (નંદા. નંદા.
રા. ભા. ૩) રહી છે. તો હૈયાની કુંજમાં’ (નંદા. નંદા.
રા. ભા. ૨) પ્રિયતમની વાંસળીના અમૃતડંખથી વીંધાયેલી
‘કાંઈ રનેહની સોહાગણુ’ ‘પ્રીતમના પ્રેમમંત્ર ઝંખે’ છે;
તો ‘માયા ઉતારી’ નામક રાસમાં રનેહશૂન્યતાનો શોક
અને રનેહનો સુખત વદવાની આજીજી છે :

“હૈયાના મેઘના ઢિંચે જ જી ઢિંહોલો;
આશાનો એક ખોલ ખોલો-સુહાગો દેવ.”

એક લોકગીતની ધ્રુવપંક્તિને આધારે ‘અખોલડા’નો રાસ
છે; જેમાં ‘અખોલડા’ ભાંગતાં,

“ઘાર ઘાર વર્ષના અખોલડા રે,
હૈયામાં હૈયાં સમાય-ભાંગ્યા અખોલડા રે.

એવું પ્રેમસંયોગનું વિરહાન્ત ગીત છે; પ્રેમપર્વનું ગીત
છે. તો આગળ ઉલ્લેખેલ ‘પ્રીતમ પધારે ઘેર’માં પ્રિય-
આગમનથી મંથરતાનો આનંદ છે :

“હો! આજ મ્હારું આયુષ્ય ભર્યુંમર્યું ભાસે,
કે આજ મ્હારે પ્રીતમ પધારે ઘેર”
(નંદા. નંદા. રા. ભા. ૧)

એવું જ ખીજું આગળ ઉલ્લેખ પામેલું ગીત ‘વેલના
માંડવા’માં વિરહની વિકલતાની સ્મૃતિની પડખે જ
પ્રેમસમર હૈયાંની સંવેદનધન્યતા સાથેલાગા ગૂંથી છે.

“પિયુછએ પ્રેમના મંત્રની
ઝીણી ઝીણી મોરલી વગાડી;
ઊરને હડે આંખાવાડિયે
ઉંઘતી તે દાયસો જગાડી.”

હૃદયની અમરાર્થમાં રનેહસચેતતાનું આ ચારુ મુગ્ધ
ગીત છે. વસંતના પ્રકૃતિસૌંદર્યની મનોરમતાની પાર્શ્વ-
ભૂમિકા ઉપર કવિ સન્નીલ જ્ઞાનીએ પ્રજ્વળતી વસંતનો
જયજયકાર જગવે છે. હવે તો આ નાયિકા અર્થે
‘પ્રીતમ કચહોં યે નથી’ (નંદા. નંદા. રા. ભા. ૨)ની
શૂન્યતા શ્રીટી જર્ષ, ‘સખિ! એની જ્ઞેહલી નથી’નો
ભાવ ચિત્ર થાય છે.

કવિનાં મિલનભાવનાં કૌતુકરસ્યાં ગીતોમાં અજબ
માધુરી છે. પ્રીતમના મિલનાનંદભરી એક રસિકા
‘સન્ધ્યાને સરોવર’ (નંદા. નંદા. રા. ભા. ૨)માં, પ્રેમનું
સ્મરણમધુ ધરે છે. નાયિકા પોતે મુગ્ધા છે કે નહિ
તે હકીકત એ રાસમાં મહત્ત્વની નથી-અપ્રવૃત્ત છે;
પણ જે પ્રસંગે સ્મરે છે તે પોતાની મુગ્ધાવસ્થાનો
છે. રાસને સાંપડ્યું છે પ્રકૃતિસૌંદર્યનું મંડન. નાયિકા

મંધ્યાને સરોવરે જલ ભરવા ગઈ છે; સંધ્યા વીલાતાં હળવેકથી ચન્દ્રમા ઊગ્યો છે: પોયણેપોયણે ફિરણુપગલાં પાક્યાં છે; ત્યારે

“ચન્દ્રમા શા પિયુછ પધાર્યા સાહેલડી

... ...

ન્હાલાનું તેજ મારે વદને પડયું,

જીવને વધાવી મેં મીઠાં લીધાં.”

એથી ‘પ્રેમનું સરોવર ઝોલે ચઢયું ને હૈયાની હેલ ભરાઈ ચૂકી. એવો પ્રણયસંતર્પણની કૃતાર્થતાનો ભાવ છે. અહીં નાયિકાની જીવનઅવસ્થા - મુગ્ધાવસ્થાનો સંધિકાળ છે; એ અવસ્થાનો પ્રેમ સન્ધ્યાના સરોવરના રૂપક દ્વારા સૂકયત છે; આ પ્રમાણે આ રાસમાં તેમ કવિના અન્ય રાસોમાં, તેમની એક અતિ પ્રચલિત પ્રિય આયોજના પ્રકટ થાય છે. કવિ કોઈ અપ્રસ્તુત પદાર્થ કે ઘટનાનું પ્રસ્તુત હોય તેમ સ્વીગત વર્ણન-નિરૂપણ કરે છે; અંતે જે ખરેખર પ્રસ્તુત છે તે બાબતને, તે લાગુ પાડે છે; દષ્ટાંત તરીકે સરોવર હોય તો તેના બ્યાન બાદ અંતે તે હૈયાનું, પ્રેમનું કે જીવનનું સરોવરરૂપે ઉપસ્થિતિ પામે.

આ બધાં ગીતોમાં પ્રસંગ કે તેને અનુસરતું કથન તત્ત્વ નહિવત્ છે - કહો કે આછુંપાતળું છે, ખપજેયું

છે. એ નિમિત્તે કવિનો તે અંગેના ભાવો આલેખો છે: કદ્દપનારસ્યા ને શબ્દમંદયા. ભાવસ્તરે થત આ નિરૂપણમાં વાસ્તવિકતાનો આધાર પણ સ્વદ હોય, એ સહેજ છે. પરિણામે કવિની રજૂઆત તેમજ વ્યક્ત મર્યાદિત ભાવોમાં એકધારાપણાનો કી કીક અનુભવ થાય છે; કારણ એ અને એવી ઘટનાઓની અને તજજન્ય ભાવોની એક સ્વયં મર્યાદા છે જેને વાસ્તવિકતાથી અને તેને અનુલક્ષીતી મામિકતાથી વિખૂટાપણું છે: હૃદયની તેમાં ઉત્કટતા અવશ્ય વરતાય પણ અગાધ જોડાણોનો ત્યાં અવકાશ ન મેળવે.

આમ છતાં કવિહૃદયનો એ મહામન્ત્ર ‘મોર મોર!’માં વિદિત છે:

“જગતમાં એક જ મન્ત્ર,
મહામન્ત્ર પ્રેમનો રે.”

(ન્હા. ન્હા. રા. ભા. ૩.)

આ મહામન્ત્ર તેમણે અપાર માધુર્યથી મુગ્ધાન અને નિરપેક્ષ મુગ્ધ પ્રેમના આલેખનમાં ધરી કવિતાને ચરિતાર્થ કરી છે. કવિ એટલે જ પ્રેમને સંદેશવાહક દૂત; આપણા કવિને મન માટે જ ‘પર પ્રેમ પરબ્રહ્મ’ સ્વરૂપ છે. મુગ્ધ પ્રેમની બારીએથી તેમણે પોતાનો આ સંદેશ પ્રવર્તાવ્યો છે.

શિશુકાવ્ય પારિતોષિક

‘કવિલોક’ અંક ૧૩૦માંનાં શિશુકાવ્યોમાંથી શ્રી હર્ષદેવ માધવના ‘ચકલી અને આશા’ કાવ્યને તે અંકનું ચંદ્રશેખર ઠક્કર પારિતોષિક એનાયત થાય છે.

નિશ્ચયિક

શ્રી રાજેન્દ્ર શાહ

હે અવધૂતી

રાનેન્દ્ર શાહ

ચાલ હવે કુલદૂતી.

માઝમ રાત,

ચરાચર નીંદરલીન;

કહીં સંકેત નિકેતન?

દાખવ હે અવધૂતી!

દૂર વિજનમાં એકલ કંથ

ઉરે મુજ ઝંખન કંપ;

વેળ ચુકાય નહીં, વલયું.

પલનોય ન હોય વિલંબ.

ક્યાં લગી રૈશ તું સૂતી?

છોડી સકલનો સંગ આવી હું

એક બરોસે તારે.

વહે નદી જલ નીચે, જલું

ઊલટ વહેલે મારે

ખાક સમી ભવન્મૂતિ

ક્યાંય કુંજનું પહું હલે નહીં

એવી સાવ નીરવતા:

મારે અંતર અગન જલે ને

વાય પવન સૂસવતા.

સાધ સમય સંયુતિ.

કમલચંદ્ર બેદિય

ગીગાછવીમી

ગીગાછને શુચ શમણાં આલ્યાં છ

મધરાતે તલવાર લઈને ચાલ્યા છ

સમજાવ્યા દરવાનને દરવાજે છ

જાવા દો ગઠ ખડાર મુજને આજે છ

નહિતર મુજ અવતાર એજે જાશે છ

મરવા જેવું કયમ પછી જિવાશે છ

જ્યમ સરકે પથરો નદીના જલમાં છ

ત્યમ ગીગાછ સંચર્યા જંગલમાં છ

ઊંચા ઊંચા કુંગરાઓ ચડતા છ

ઊંડી ઊંડી ખીણ પણ ઊતરતા છ

કાળવટો પામેલ કોઈ પળમાં છ

ગીગાછ ખડોંચ્યા અન્નણ્યા સ્થળમાં છ

ધારીને: કદપેલ સવળું ભાળું છ

-કર્યું એક તલવારથી કુંડાળું છ

ઊભી એમાં રાતને પડકારી છ

જો તું હો તો આવ સામે મારી છ

નકર ગણું અંધારને મુજ છાયા છ

ને રવિથી મોટી ગણું મુજ કાયા છ

કડડમૂસ ડૂંડૂં ઘરર ઘર ઘર ઘર છ

ધણુધ ધણુધ ઘડ ઘડ ઘરર ખર ઘર ખર છ

અવાજ શમતા રાત તત્કણ પ્રકટી છ

હસી જરા કરથી વગાડી અપટી છ

ગીગાજીએ આંખ પળભર મીચી જી
 પડી ગઈ તલવાર કરથી નીચી જી
 ગીગાજી તો શીષ દેવાવાળા જી
 આમ ન હાર્યો દાવ લેવાવાળા જી
 પાંસળિયુંમાં હાથ ભેંડો નાખ્યો જી
 ઝળહળ ઝળહળ એક દીવો કાઢ્યો જી
 ફેંક્યો છાતી રાતનીને તાકી જી
 સહેજ પણ ના ભેર રાખ્યું બાકી જી
 છાતી નીકળી રાતની બહુ પાકી જી
 અડતાં વેંત જ વાટ થઈ ગઈ વાકી જી
 રાતે દીવાને પકડમાં લીધો જી
 ઘા ગીગાજી કેર સીધો કીધો જી
 પરબાર્યો સસડાટ દીવો ધાર્યો જી
 અવળો થઈ છાતી મહીં ઠોકાર્યો જી
 ગીગાજીમાં ભાન બખે પોઢ્યા જી
 -ભીડી સદેહે ઘેર પળમાં ખેંડ્યા જી
 અચરજ અપરંપાર મનમાં થાતું જી
 તરવા જેવું આજ તો ડુબાતું જી
 આંખો પોતાને જ કેવી ભૂલી જી
 ભાળ નથી કે બંધ છે કે ખુલ્લી જી
 શમણું ચાતું થાય છે કે પૂરું જી
 લાગે છે સઘળું ચ ભૂરું ભૂરું જી
 ભૂરાં ઘોડાપૂર તો ઘુમરાતાં જી
 ગીગાજીને વહેણમાં લઈ જતાં જી

ગીગાજી તો ભય છે વમળતા જી
 ગીગાજી તો ભય છે અમળતા જી
 ગીગાજી તો કોઈ ખાવળ-હૂંહૂં જી
 અવશ તણાતું ભય નિર્ભળ હૂંહૂં જી
 હુંઠાજીને 'ચંદ્ર' કોઈ આલો જી
 ગીગાજીને હાથ કોઈ આલો જી

મહેન્દ્ર ભેશી

અંધારાં બોલ્યાં

સારસને પડછાયે બૂલે પાંખ રે : અંધારાં બોલ્યાં
 અજવાળાને તોરણ ખૂલે આંખ રે : અંધારાં બોલ્યાં
 રાત પડે ને લોચન બાણે મોઝાં રે : અંધારાં બોલ્યાં
 મારે મન આ ભણકારાના બોળ રે : અંધારાં બોલ્યાં
 સૂરજને વંચાવો આ સંદેશ રે : અંધારાં બોલ્યાં
 બાળીને પડછાયા આંજી મેશ રે : અંધારાં બોલ્યાં
 ઓસડ રૂપે માગી અમથી ધૂળ રે : અંધારાં બોલ્યાં
 અમથું પામ્યા બોરસલ્લીનું કૂલ રે : અંધારાં બોલ્યાં
 પાંપણ વચ્ચે આંઝર જેવી ભીંત રે : અંધારાં બોલ્યાં
 લોહી ધૂમે છે લઈને કોનું ગીત રે : અંધારાં બોલ્યાં
 છાતી છે તો મબલખ પાકે મોતી રે : અંધારાં બોલ્યાં
 અજવાળાનો દોરો ખાલી ગોતી રે : અંધારાં બોલ્યાં

ખડું થયું! જ્વાળાના ગામે પરાજી હરજી મેલા.

ગાવાશ? જૂંડા ધૂંઆધૂંઆ ફડચેલ વાયરો પગલાં લાગટ ગુમ, કહો શીદ પગ માંડીને
 બેથ ફેફસાં ઠોલે, અમથુ' અમથુ' ચાલું?
 શ્રાતીના કંતાન વચાળે મૌર ધળકલું ડીક, નમીને એક પાંદડું તોડયે આખું વન
 આઠે અંગે ઝોલે. બને કંઈ બહાલું?
 મુઠ્ઠીમાં શમલું ને નમણી વરાળ હરજી મેલા.... ચોગમ ઝીણો શોષ, શું કરીએ, જિવાળ હરજી મેલા!

દાન વાલેલા

*
અમને સૈયર!

કારતક માસે અમને સૈયર! થરથર થરથર લાગી કોઈના પગરવ ફેરી બીક!
 માગશર માસે અમને સૈયર! મધરાતે સંભળાતી ઘરની પછીત લેતી છીંક!
 પોષ માસમાં અમને સૈયર! તડકો લાગે પરદેશી ને શીતળ શીતળ ગળ!
 મહા માસમાં અમને સૈયર! રૂંવે-રૂંવે બેડા કોઈની નજરું ફેરાં ફૂલ!
 ફાગણ માસે અમને સૈયર! મન ભરીને છાંટચો કોઈએ ખોખો ભરીને રંગ!
 ચૈત્ર માસે અમને સૈયર! જન્મોજનમના ઉક્ષણાતાં લાગે છે અંગે-અંગ!
 વૈશાખ માસે અમને સૈયર! પરસેવામાં ઢડબડ ઢડબડ દેખાતી કોઈ આંખ!
 જ્યેષ્ઠ માસમાં અમને સૈયર! હૈયામાંથી ફૂટી નીકળે કોઈ નામની શાખ!
 અષાઢ માસે અમને સૈયર! ભીતરથી ભીજવતા કોઈની ત્રાપણના ઉચ્છ્વાસ!
 શ્રાવણ માસે અમને સૈયર! શબ્દ શબ્દમાં ઊમટે કોઈની યાદ ભરેલા રાસ!
 ભાદરવામાં અમને સૈયર! ભારેખમ લાગે છે માસૂમ ફૂલ ભરેલી છાખ!
 આસો માસમાં અમને સૈયર! ભીંત ઉપરના પજવે પળપળ ચીતરેલ યુક્ત ને લાક્ષ!

કરસનદાસ લુહાર
*
રમરણોનાં પીછાંને

રમરણોનાં પીછાંને સ્પર્શે તું સહેજ
અને આંખોનું આલ વિહંગાર્ધ જાય,
સૂનમૂન કંકણની સૂકી નદીઓય પછી
કાંડા તોડીને તરંગાર્ધ જાય....
થાંભલી અઢેલીને જીભેલી તેરશને
અજવાળે ચૌદશનો ચાંદ,
ભીંતે ન હોય કોઈ ડાળખીય આજની
ને કાન મહીં મર્મરતાં પાંદ
ફપશોનાં વનમાંથી સોંસરો જીઝલ-
એક સૂડાનો કંઠ ટહુકાર્ધ જાય.
રમરણોનાં પીછાંને—
ચોરડામાં ઝાળઝાળ ઉનાળુ શોષ
અહીં આસરીએ ઘેઘૂર આપાઠ,
લાગણીની લોહીઝાણુ લીલપની તરસોનાં
આંગળીએ વેઢ અને વાઢ.
ઝોળઝોળ ચોરતાનું જીગે પલાશ,
અને ફેફસાંમાં ફાગણુ પગલાઈ જાય.

મનસુખ વાઘેલા
*
ગીત-ગઝલ

શબ્દોની ચોપાટ માંડવા રણકી બેઠો ફેાન....
ચાર શબ્દો ચાલવાની છે રમત,
ને નડે ચોપાટ વચ્ચે ટાંકણી!
પ્રેમ કરીને પૂછે ડાયલ, ‘આપ હે મિસ્ટર કૌન?’
‘હલ્લો’ની પહેલી સોગઠીએ બગડે ડાયલ-ટોન!
શબ્દોની ચોપાટ માંડતાં છણકી બેઠો ફેાન....
છાપરા પર દાંત પડતા જાય છે,
તોય આંગણુની છે ઇચ્છા વાંઝણી!
ડાયલ-ટોન બગાડી બેસે ટેસ્ટટયૂબિયા પ્રેમ,
દાંત પડે ને નડે ટાંકણી, કહો કાદવી કેમ?
શબ્દોની ચોપાટ ખેડતાં છણકી બેઠો ફેાન....
એ સણે ‘મનસુખ’ તમે રૂખ્યા હશો,
જે સણે છલકાર્ધ બશે ટાંકણી!
ટાંકણીઓના પરપોટાનો ‘હલ્લો’ કરતો ટોન!
શબ્દોની ચોપાટ ભૂલયા ગાયબ કરજો ફેાન....

ઉશનસ

મારી માટીની ઓળખ

હું માણસ છું માણસૂડા હૃદયવાળો
પેશીપેશીમાં જીવતો ને ધડકતો પ્રેમના
લાલચોળ રક્તરૂપે,
એટલે જ મારી માટી અતિશય લીની લદબદ
સર્જક અને ઉર્વર....
એટલે જ ચોસેર નીકળી આવેલાં તરવર તરવર
ફણગાતાં સફેદ મૂળિયાંમાંથી મારું ઢેકું
એક સૌમ્ય સૂર્ય સમું શોભાયમાન;
મને રૂંદેરૂંદે લીનાં બીજનો રોમહુપ કંપ,
સર્વતોભદ્ર વિકાસ વિકાસની મારી અદમ્ય રહ,
એટલે જ તમારી સામે કે સાથે
હું એમ જ અંતર રાખી તટસ્થ ટકી શકીશ નહીં
હું હાય લંબાવીશ કે મને યંચાંચુલોમાં
ઠહલીવાળા વેલા કૂટશે
અને તમને પાસે ઊભેલાને બાય ભરી બેઝીશ;
ઊભો જ રહીશ તો ય ઊગી જઈશ
પાતાળ સુધી પૃથ્વીનું પડ ફાડતોક...
માથું ઊંચું કરીશ કે તારાઓ આવી જશે
મારી આંખની કીકીઓમાં પલપલતા..
તમે માત્ર મને થોડીક લીનાશ આપ્યા કરો
પાસે ઊભાં ઊભાં આછા આછા સ્પર્શથી..
ને તમે નેશો કે
ઘેર ગૌર્યમાના ફૂંડામાં,
સીમમાં ભાતના ખેતરમાં
અને મારામાં
એ જ પેટી સર્જક ઉર્વર માટી છે.

ચુવીર ચૌધરી

છાપું અને સાંબેલું

કાલ ઊઠીને કોઈ કહે નહીં કે
કવિતા લખીને કાચું કાપ્યું છે
તેથી અમે તો પહેલાંથી નક્કી રાખ્યું છે:
પૃછવામાં આવે તો બેવાશક કહેવું;
ભાઈ, ભણીને અમે છાપું તો વાંચ્યું છે.
પહેલાંના જમાનામાં
રમનારા જીતતા ને જીતનારા હારતા.
હવે લડનારા હારે ને જીતનારા જીતે છે.
કહે છે કે એ લોકો જ ખરા પ્રેરનારા હોય છે.
હોય, બધું થતાં થાય,
ને પાછું આગળ લંબાય,
રણમાં, મનમાં જે હશે એ બધું જે દેખાશે જાપામાં.
આપણે તો ભાઈ જોયા કરવાનું ચૂપચાપ,
વારઝો છે આ તો, નથી કંઈ શાપ.
એટલું તો જાતે જ સાચવવાનું
કે સાચું બોલીને પછી પસ્તાવું ન પડે.
લડે, જેણે લડવું હોય એ લડે,
વચ્ચે પડવાનું પોરસ કોઈ શાણાને ન ચડે.
આપણને ય મુરખીઓએ ઢંચાં નથી કહ્યું
કે બોલીને ન બગાડવું!
નવરાશ મળે તો શરણામને બદલે
સાંબેલું વગાડવું.

ધરડાંધરના એક વૃક્ષની આંખમાં વાંચેલું....

હવાઈ ગયેલ

ને બાચકાં બાઝી ગયેલ

વર્ષ મારાં તડકામાં સૂકવી રહ્યો છું....

લેવાઈ ગયેલ મારા શ્વાસોકેરી

ચૂંચ

હવે ભીની આંખે ધીરે ધીરે

ઉઠેલી રહ્યો છું....

હવે મારે બીજું કંઈ કામ પણ શું છે?

ઘોડિયાનો કિચૂડાટ

હોઠ પર હ્રદયર્થો મલકાટ

હીંચાળતા હાથોના કંકણોના રણકાર

ભણકાર...ભણકાર...ભણકાર...ભણકાર

ખખડતી છાતી મારી

હર શ્વાસે સિસોટી વગાડીને

કેટલું રમાડે

તો ય મારાં અવચરી ચૂકેલાં વર્ષ

જેર જેરથી ખરાડે...

વાત્સલ્ય તો

હવે મારી હથેળીનું ખરજવું,

હાથ મસળીને બસ મીઠું મીઠું ખણ્યા કરું

ખણી ખણી ચામડીને આળી આળી કરી નાખું.

હવે મારે બીજું કંઈ કામ પણ શું છે?

તારા ખેતરના શેઠા પરની

વાડમાં

એક દેવચકલીનું ભગ્ન સ્વપ્ન ઈડું

પડ્યું છે.

તું જ્યારે પાછી આવ

ત્યારે

પોંક ભેળું એને પણ લેતી આવજે.

માર્ગે આવતાં

જો કોયલનું ટૂંસકું સંભળાય

તો

માનજે કે

હું જ કયાંક છું

ને

મારા ગામને દરવાજે

કૌચીનો પાળિયો છે

જે

હંમેશાં કંઈક લવ્યા કરે છે

પણ

મને

હજી પક્ષીની ભાષા આવડતી નથી

ઘેટાં

... પછીથી કોઈ એક ભરવાડે

કોઈ બીજા ભરવાડ સાથે

પોતાનાં ઘેટાંના ટોળાને

ઉચ્ચક સોદો કર્યો—

(ટોળું હશે બસો-અડીસોની આસપાસ)

સોદાની રકમ માંડોમાંડેની સંજ્ઞા વડે નક્કી થયેલી—

સોદો પાક્કો થયા પછી

ખુશખુશાલ ભરવાડ નીકળ્યો—

આજુબાજુનાં ખેતરમાં

અહીંતહીં ચરતાં

છૂટાંછવાયાં ઘેટાંને

લેગા કરીને વાળી લાવવા માટે.

ખલે ડાંગ ટેકવીને ચાલતા

ભરવાડની પાછળ પાછળ—

તૃણાંકુરનો તાબે સ્વાદ મમળાવતું મમળાવતું

દોરાતું આવતું ઘેટાંઓનું ટોળું.

આંપલી ઉઘાડી

ડાંગધારી ભરવાડ વાડામાં પ્રવેશીને

પાછળ નજર નાખે છે—

ટોળું વેરવિખેર—

થોડાંક ઘેટાં ડાળી બાજુ આવેલા

કોઈના બગીચામાં ઘૂસી ગયેલાં,

થોડાંક જમણી બાજુના લીલમલીલા બાગમાં,

અને થોડાંક રસ્તા પર જ

ચરવા મંડી પડેલાં.

ભરવાડ બિચારો હજુએ

છૂટાંછવાયાં ઘેટાંને એકત્રિત કરવા

અહીંથી તહીં તહીંથી અહીં

ભાગંભાગ કરે છે!

નલિન રાવળ

*
પશુ

સૂમસામ નગર

શેરીઓ અવાક

સ્તબ્ધ તાકતાં મકાન

માર્ગે ગૂંચળું વળી પડ્યા અભાન

ક્યાંય માનવો નહીં કળાય

ક્યાંક

આ ભર્યા ભર્યા મકાન-રાય

સર્વ કંઈ તજી પળ્યાં બધાય ક્યાંક

માત્ર હું અહીં રહ્યો

રહ્યો નિહાળતો

ક્ષણેક લાગતું ન હું ઊંચું છ અન્ય કોઈ

ખંડાર

ખારી ખંડાર

કચારતું ભયાર્ત નેત્રથી રહું છ નેઈ

ધારદાર તાપમાં

ધગ્યે જતી બપોરમાં

પ્રબળતાં સવેગ વર્તુળો ભરી કરાલ ધૂમતું પશુ

પશુ

સુતીક્ષ્ણ -હોરથી ચીરી હવા છીંકોટતું રૂઢું

પ્રચંડ કાયની તળે દબાઈ કાંપતું
 ઊભું
 નગર ધડાક ભાંગતું પહાડત્રાડથી
 કહીં નગર? કહીં મકાન-માર્ગ-માનવો કહીં?
 અને
 કહીં અલોપ એ?
 ઊભેલ બારીને અઢેલી જે.
 હવે

નિહાળતો નગર મહીં ઊગેલ
 વિસ્તર્યું અઘોર ગાઢ ક્લેશવન
 મહીં
 પછાડી પુચ્છ હિંસ્ર આ પ્રવેશતું પશુ
 પશુપલેકમાં અલોપ. એ અલોપ કયાં? વિમાસતો
 વિમાસતો અરે હું આમ કચારનો
 કઈ ખૂલેલ સ્વપ્નબારીને અઢેલીને ઊભો હતો
 અરે હું આમ કચારનો?

રમણલાલ છ. પટેલ

હાડકાંના કરાનો વરસાદ

તમે નહીં જોયો હોય હાડકાંના કરાનો વરસાદ કદી;
 હવે જોશો જરૂર હાડકાંના કરાનો વરસાદ એક દી'
 કારણ?
 એક સમાચાર છે એવા કે—
 મોરખીજનોના મૃતદેહ તણાઈને ફરિયામાં ઠલવાયા છે.
 ને જીવિત મોરખીવાસીઓનાં આંસુ થે ફરિયામાં ઠલવાયાં છે.

ચાગેશ ભાષા

બાવળ

મને કોઈ જ ફેર નથી લાગતો
તારી યાદમાં અને બાવળમાં.

હું તો
બાવળની આસપાસ
વટસાવિત્રીના દિવસે
સૂતરના એકસો ને આઠ આંટા
વીંટીને કહું છું—
હે ભગવાન,
મને કલ્પનાની વેદના આપ.

તમે ક્યારેય નહિ જોયો હોય
બાવળને ખળખળ વહેતો
કે ગ્રીષ્મના નાલાયક તડકાને શૂળો લોંકતો.
બાવળ તો
મારી જેમ જ
વરસાદ વગર પણ જીવ્યા કરે.
બાવળ તો મારી પાંપણને શેઢે
એને તો
સાત લાખ જન્મોની કથા ય આંગળીને વેઢે.
બાવળ રણમાં જ ઊગે
એવું નથી હોતું
એ તો ક્ષણમાં ય ઊગે
હુયેળીમાં ય ઊગે
આંજોમાં ય ઊગે

પગમાં ય ઊગે
ને લગભગમાં ય ઊગે.

બાવળનું તો સૌંદર્ય જ જુદું
એ તો
વર્ષા પછીની કોઈ સાંજે
બાવળમાં ફસાઈ ગયેલો
આકાશનો સાન્ધરંગી પાલવ જુઓ
તો જ ખ્યાલ આવે.

બાવળ તો
વહી જતી ક્ષણોને અટકાવે
ને
સમયને શૂળ પર લટકાવે
ને બાવળનો સાથ હોય
તો ક્ષણનો સમુદ્ર થાય
નહીંતર
ક્ષણ પણ બની નય રણ.
બાવળ તો ઝાંઝવાની ડાળ
બાવળ તો હરણાંની ફાળ
બાવળ તો ગૂંચ્યા વગરની નાળ
બાવળ તો પાણીની પાળ
બાવળ તો ગૂંચ્યા વગરની નાળ
બાવળ તો ભલું થયું ભાગી જંનળ.
એક એક ક્ષણને
એકઠી કરી

સુંવાળી રેશમ જેવી બનાવી
 કરોળિયો બળું બાંધે
 તે આવળ.
 આવળ ક્યારે ય માગે નહિ
 ઉછીનાં ગાન કે પાન.
 આવળ તો
 ભયાનક વંટોળને ય
 ઊભો ને ઊભો ચીરી નાખે
 ને લોહીલુહાણ વંટોળ
 ઊભી પૂંછડીએ
 ચીસો પાડતો ભાગે.
 ને આવળ તો કુંભકર્ણના કાન
 આવળ તો
 સ્પર્શનાં પ્રેતોનું ભૂતિયું મકાન.

સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી
 હૃદયમાં જે તિરાડો પડી જાય
 તે આવળ.
 મધરાતે કડાકા સાથે વીજળી થતી હોય
 ત્યારે
 આભના અંધારમાં જે દેખાય
 તે આવળ.
 તને સ્પર્શું ત્યારે
 તારી હસ્તરેખાઓ યૂંચવાઈ જવાનું કારણ
 તે આવળ.

આવળ તો
 આરે માસ રણમાં ઊભો રહી

તપ કરતો ઋષિ.
 આવળ તો
 મેવાડ છોડી જતી મીરાં.
 આવળ તો
 હવામાં પડતા ભૂરા ભૂરા લીરા.
 આવળ તો
 વર્ષાની અપેક્ષા વગર
 મલ્હાર ગાતો નરસિંહ.

કલ્પના,
 તારા મોકલાવેલા આવળને
 કાંટા નથી
 એને તો કાંટાની જગ્યાએ
 ક્ષિતિજે સુધી જતા પાટા છે!
 એથી જ તો
 આશા અંધાય છે કે
 યસુનામાં પૂર આવશે
 ને આવળની ડાળે ચઢી
 કનૈયો વાંસળી વગાડશે.
 પછી
 ટ્રેન અહીં નહિ આવે
 તો
 ખીજે ક્યાં જશે? બોલ.

આવળ તો
 હંમેશાં માગતો રહ્યો છે
 ધરાની ધગધગતી વેદનાને
 એથી જ તો

સરસ્વતી

કચ્છના રણમાં દોડી આવે છે

દરિયો છોડીને ખાવળને મળવા.

અને

આકાશ પણ હેઠું ઊતરી આવે છે

ખાવળમાં આરપાર સમાઈ જવા માટે.

ખાવળ તો

વેદનાનો દેવ.

પ્રેમને પામવા તો

ખાવળની શૂળ પર

એક પગે ઊભા રહી

તપ કરવું પડે.

કલ્પના,

જ્યારે તારી ખૂબ જ યાદ આવે છે

ત્યારે હું

દોડતો જઈને ભેટી પડું છું—

આંગણે ઉગાડેલા ખાવળને.

એને

મારાં આંસુઓથી ભીંજવી નાખું છું

અને

માટીના એક કોડિયામાં

ફની વાટને બદલે

મારા હૃદયને મૂકી

દીવો પેટાવી

ખાવળને કહું છું :

મને

કલ્પનાની વેદના આપો

હો વેદનાના દેવ!

ધીરુ પરીખ

માર્થના

ઠારો

ઠારો કોઈ આ અનન્ત કાળથી સળગતા સૂર્યને
ને

ઉગારો કોઈ આ અનન્ત કાળથી દલી પડતાં ઝરણાં

કોઈક તો ફૂણ પાડો આ પહાડના પહાડોને

કોઈક તો જરા મીઠો કરો આ ગહાર્ણવને

કોઈક તો કરો દોડતાં આ વૃક્ષોને

અરે

કોઈક તો ઉગાડો કંટકવિહોણા થોરને

કોઈક તો કરો ઢકાડે દેખતું ધ્રુવડને

અરે હા

મને

આ માણસને

કોઈક તો —————

—આ માણસને

મણિલાલ ડ. પટેલ

✱
એક ખંડ ગઝલ

કેમ કરી સાચવશો હું પરપોટો છું?

સાચું તો છે શમણું હું તો ખોટો છું!

ખડાડ ઉપર મેં પગ મૂક્યો ને ઝરણાં વહેતાં આવ્યાં કેમ?

ઢરિયો ઢરિયો ઢરિયો છું હું કોણ કહે કે દોટો છું?!

મેં ગણિત ગમ્મત જેવું જીવતર ધાર્યું તું

પણ થયું એવું કે તમે નફો, હું તોટો છું!

સાંજ પડે હું જન્મું છું ને રોજ સવારે મરવાનું

આમ જીવ્યો તો શમણું છું ને આમ x-ray ફોટો છું.

આ વૃક્ષોનો અભ્યાસ અને વરસાદી લય

હું સળગી સળગી સરી જતો લિસોટો છું!

રાખ રાખ તું લાગણીઓની વાત શોભતી નથી તને

આગ આગ છું અંદરથી ને ખડાર ખીલ્યો ગલગોટો છું!

દિલીપ વ્યાસ

✱
'હું'

વેદનાનાં અશ્વિનો અસવાર છું,

હું ખુમારીનો નવો અવતાર છું.

હોય ઉજવણું હવે હર પંક્તિમાં

ભીજે છે શબ્દ, હું તહેવાર છું,

દૈ દીધી આંખો સ્વપનને ભેટમાં

દશ્યનાં યુદ્ધો મહીં તલવાર છું.

ભેખડો પડખાની ધસતી રાત વહે,

કે સવારે પ્રીતિનું હું વહાણ છું.

ભીંતને સૂંઘે ઉઢાસીન ઓરડો,

હું છબીમાં ચીતરેલો ખાગ છું,

અર્થ દીવા શબ્દની કબરે કરે,

ઘાસ થઈને ફૂટતો ચિત્કાર છું!

શિશુકાવ્યે।

બંદા

ચાસેકે મેકવાન

ટમક ટમક ભઈ, તારા ટમકે આવે,
ચમક ચમક ભઈ, ચાંદો ચમકે આભે.
ઉમડ ધુમડ ભઈ, વાદળ વરસે ધારા,
અલપ અલપ ભઈ, વીજ કરે ચમકારા.
ચકળ વકળ ભઈ બિલ્લી ઘરમાં કૂદે,
ફૂલક ફૂલક ભઈ, ચલ્લી ફરફર ઊડે.
મલક મલક ભઈ, બેની બેસે ભણવા,
અગડ બગડ બંદા લાગે ગણગણવા.

બોલ અને તોલ

ફિલિપ કલાર્ક

દેડકો બોલે ડ્રાઉં;
પાણી પીઉં કે ખાઉં.
તમરાં બોલે તમર;
વરસાદ પડે ધમ.
કાગડો બોલે કા
એડું જૂડું ખા.
કબૂતર બોલે લૂ;
ઈશ્વર એક તું.

કૂકડો બોલે કૂક,

આળસ તું મૂક.

વાંદરો બોલે હૂપ;

કેમ બધાં ચૂપ?

બેબી બોલે માડી;

લાવે કેટલી સાડી.

આભલું કે બોલે ના

ગીત એની તોલે ના

હૈયાગાન

માણેકલાલ પરેલ

ઝાકળઝાંચ થાતો ખેડાર,
છાકમછોળ ઊગે ભેર.

ઠામે ઠામ રંગે રંગ,
એકેએક માણે સંગ

ડાબેડાળ થાયે એક,
ચારેકોર બહેતી ઠેક.

પામી હર્ષ નાને રૂપ
ખીલે ફૂલ ચૂપાચૂપ.

જેતું બાળ કાનોકાન
બોલ્યું, 'આવ હૈયાગાન.'

ભાઈબંધો!

*
રક્ષાબંધન દવે

આલી ટીનુડી રે
આલી પીનુડી રે મને એકલમૂડી કહે.
હેએને કેમ કરી સમજાવું કે
મારે ભાઈબંધોની રે
મારે બહેનપણીઓની રે એક મોટી ટાળી છે.

રોજ પરોઢે ઉંબર પૂજે મા કંકુ-ચોખ્ખા લઈ લઈ.
ત્યારે ચોખ્ખા ચણવા આવે ચક્રિયું પોતાં લઈ લઈ લઈ.
પણ પણ જો મા મોડી થઈ તો કરી મૂકે છે ચીં ચીં ચીં.
બધી કાળી ચક્રી રે,
બધી ઘોળી ચક્રી રે મારી સૌ ભેરુડી છે.

...આલી ટીનુડી રે.

તુ તુ તુ તુ - બોલું ત્યાં તો પીપળને માળેથી કાગો
અધવચ્ચેથી ઝડપે રોટી પછી પરબમાં બોળી ખાતો.
બોખ્ખો તું? કે ગળું દુઃખે છે? ઉત્તરમાં કહે કો - કો - કો.
પાણી પીએ બોલું રે,
પાણી ઢોળે આજું રે, કાગો દોસ્ત અનાડી છે.

...આલી ટીનુડી રે.

મરણોત્તર શવપરીક્ષા/ભોજાભાઈ પટેલ

અને તેમણે જોયું કે ચોલિવનાં મૂળિયાંનું ઝોનું તેના હૃદયનાં
પોલાણોમાં ઝમ્મું હતું.

અને ઘણા વખતથી સવારની પ્રતીક્ષામાં તે મીણખત્તીને અજવાળે
જાગતો રહ્યો હતો, એક વિચિત્ર ગરમી તેનાં આંતરડાંને લાગી ગઈ હતી,
ચામડીની જરા નીચે ક્ષિતિજની ભૂરી રેખા ઊઠાણથી
અંકિત હતી, અને સમગ્ર લોહીમાં ભૂરા રંગનાં લક્ષણો હતાં.
ખૂબ એકલતાના કલાકોમાં ઠંઠ-સ્થ કરી રાખેલા પંખીઓના અવાજો
એકદમ બહાર નીકળી આવ્યા હતા, એટલે છરીનું ઊંડે સુધી
ચાલવું અશક્ય હતું.

ઘણુંખરું તો દુષ્કર્મ માટે ઇશદો પૂરતો હતો.
જેને તે ભેટચો-એ સ્પષ્ટ છે-નિર્દોષની ભયંકર સુદ્રામાં.
તેની આંખો ખુલ્લી, ગર્વિલી હતી અને સ્વચ્છ નેત્રપટલ પર
હજીય આખું જંગલ હલબલતું હતું.

મગજમાં આકાશના મૃત પડધા સિવાય બીજું કંઈ નહોતું.
માત્ર તેના ડાબા કાનના પોલાણમાં ખારીક સુંઢર રેત હતી,
જાણે કોઈ શંખમાં. એના પરથી લાગે છે કે તે દરિયાકાંઠે
એકલો ચાલ્યો હતો-ગ્રેમની વ્યથા અને પવનની ગર્જના સાથે.
અને તેની બાંધ પર જે અગ્નિકણ હતો, તે બતાવે છે કે,
જ્યારે જ્યારે તે કોઈ સ્ત્રીને આલિંગતો ત્યારે સમયને આગળ ચલાવ,
આ વર્ષે કૃષ્ણની મોસમ વહેલી બેસશે.

(ગ્રીકકવિ ઓડિર્યુસ એલીટિસના 'આર્ટોપ્સિ' કાવ્યનો અનુવાદ)

પ્રિયતમાને નામ હું જીવું/ ધીરુ પરીખ

હું પ્રિયતમાનું નામ જીવ્યો.

આ ખખડધજ જૂના આલિવ વૃક્ષની છાયામાં

આ સનાતન સાગરના ઘુઘવાટમાં

જેમણે મારા ભણી પથથરો ફેંક્યા હતા તે હવે નથી

એમના પથથરોથી હું કુવારો બોલો કરું છું

એના કિનારે કોડભરી કન્યાઓ આવે છે

એમના ઓળ અરુણોદયથી ઊતરી આવે છે

એમના વાળ ફર અનાગતમાં વીળરાય છે

અખાળીલ આવે છે, સમીરનાં સંતાનો,

તે પીએ છે, તેઓ ભી જાય છે, કે જેથી જીવન ચાલતું રહે

સ્વપ્નની ધમકી જ એક સ્વપ્ન ખની જાય છે

સુંદર ભૂશિરને-વીંટળાઈ વળે છે હૃદય

આલના સીનામાં કોઈ અવાજ નાશ પામતો નથી

અરે અમર્ત્ય સાગર, મને કહે તું શું ગણગણે છે

ઠંડેલેરો હું પ્રભાતવદન પાસે પહોંચી જાઉં છું

પેલા શિખર પર જ્યાં તારો પ્રેમ પ્રકટે છે

તારકોને વેરતા રાત્રિના ચક્રને હું નિહાળું છું

ધરતીના અંકુરોને થીજવી દેતા દિવસના ચક્રને ય નિહાળું છું

જીવનનાં હરિયાળાં મેઢાનો પર મેં હજારો વન્ય નરગીસ જોયાં હતાં

અસલ અનિલ મેં જોયાં હતાં હજારો ખાળકો

સુંદર કૌવતવાળાં ખાળકો, જે ભલાઈને ઉચ્છ્વસે છે

જ્યારે ટાપુઓ પરથી સંગીત બીજે છે ત્યારે

ફર ફર ક્ષિતિને તરફ કેમ મીટ માંડવી તે હું જાણું છું

મેં પ્રિયતમાનું નામ કોયું

આ ખખડધજ જૂના આલિવ વૃક્ષની છાયામાં

આ સનાતન સાગરના ઘુઘવાટમાં

‘ઓડરયુઝ એલીટિસના ‘આઈ કિન્ડ ધ પિલવિડ નેમ’નો અનુવાદ)

કવિતાવૃત્ત

- * ઈ. સ. ૧૯૭૯ના વર્ષનું સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક ગ્રીક કવિ ઓડિસ્યુસ એલીટિસને એનાયત થયું છે.
- * કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશીની શાંતિનિકેતન-વિશ્વભારતીના કુલાધિપતિ-આચાર્ય તરીકે વરણી થઈ છે. તેમને આ વર્ષનો સોવિયેન લૅન્ડ નેહરુ પુરસ્કાર પણ મળ્યો છે.
- * કવિશ્રી સુન્દરજી ખેટારીને ૭૫ વર્ષ થતાં તેમનો અમૃત મહોત્સવ મુંબઈની શ્રી વિલેપારલે સાહિત્ય સભા તરફથી શ્રી ગુલામદાસ શ્રેકરના પ્રમુખપદે અને શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીના અતિથિવિશેષપદે ૨૩મી સપ્ટેમ્બરના રોજ મુંબઈમાં ઉજવાઈ ગયો.
- * કાશ્મીરના ૧૪મી સદીમાં થઈ ગયેલા પ્રથમ સંતકવિ શેખ તુર્રદોન તુન્દ ઋષિની છૂટી શતાબ્દીના ઉત્સવ ટાણે સાહિત્ય અકાદમી તરફથી શ્રીનગરમાં ૨૫-૨૬ ઑક્ટોબરના રોજ શેખ અબ્દુલ્લાના પ્રમુખપદે ‘મધ્યકાલીન ભારતીય કવિતામાં રહસ્યધારા’ એ વિષય પર પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં રહસ્યધારા પર શ્રી નિરંજન ભગતે પેપર-વાચન કર્યું હતું. પરિસંવાદનું ઉદ્ઘાટન સાહિત્ય અકાદમીના અધ્યક્ષ શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ કર્યું હતું.
- * બે નવા કવિતા-સામયિકો પ્રકટ થયા છે. ૧. ઉદ્ભવ (તંત્રી. રશિમ્ પટેલ, પ્ર. નવોદિત લેખક સહકારી પ્રકાશન, ૨૫૩/૧, હોળી ચકલા, ગોમતીપુર, અમદાવાદ-૨૧, વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦) પગભર (તંત્રી હીરુ શુક્લ, પગભર પ્રકાશન, ૧/૭ વિશ્વનગર, અમદાવાદી દરવાજા બહાર, નડિયાદ; વા. લ. રૂ. ૧૦)

સાભાર સ્વીકાર

- ફૂલ, તારા ને ઝરણાં— શ્રી ભાનુભાઈ પંડ્યાનો બાલકાવ્યોનો સચિત્ર સંગ્રહ, કાવ્ય પૂઠું, પૃ. ૪૬, રૂ. ૪, પ્રાપ્તિસ્થાન. ભાનુભાઈ પંડ્યા, બ્લોક ધ-૧૭/૧, સેક્ટર ૨૦, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૦
- ફૂટતી પાંખોનો ફૂંડાટ— શ્રી જયેશ રામાણીનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, કાવ્ય પૂઠું, પૃ. ૩૨, રૂ. ૪, પ્ર. લેખક પોતે, વેરાવળ રોડ, કેશોદ-૩૬૨૨૨૦
- માણસ ઉર્જે રેતી, ઉર્જે દરિયો— શ્રી નયન હ. દેસાઈનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. કાવ્ય પૂઠું, પૃ. ૬૪, રૂ. ૬, પ્રાપ્તિસ્થાન આદર્શ પ્રકાશન, રાયખડ રોડ, ઈટાલિયન બેકરી પાસે, અમદાવાદ-૧
- ફૂલોની મોસમમાં : શ્રી પ્રવીણ રોડોડનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, કાવ્ય પૂઠું, પૃ. ૧૬, રૂ. ૧-૨૫, પ્રા. સ્થા. પ્રવીણ રોડોડ, નાગનાથ ગેટમાં, જૂનો કુંભારવાડો, ચંદ્રભુવન, જામનગર
- અગરખતી અને બીજાં કાવ્યો : કૃષ્ણકાંત પરીખના કાવ્યસંગ્રહની બી. આ., કાવ્ય પૂઠું, પૃ. ૬૨ રૂ. ૫, ગૂર્જર ગ્રંથસ્તન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧
- ભીનાશ : ગીતાબેન પરીખનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ, કાવ્ય પૂઠું, પૃ. ૩. ૭-૧૦, પ્રા. સ્થા. ગૂર્જર ગ્રંથસ્તન કાર્યાલય

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printers and box manufacturers

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY 400 001

Phone : 266544

મે. એચ. જે. લીચ એન્ડ કંપની

હાઈ ટેમ્પરેચર ગ્રીઝ અને લુબ્રિકેટિંગ ઑઈલના બનાવનાર

એશિયન બિલ્ડિંગ

આર. કામાણી માર્ગ - બેલાઈ એસ્ટેટ

મુંબઈ ૪૦૦ ૦૩૮

ટે. નં. ૨૬૪૪૦૪

ટેલેફોન નં. Lub ૬૦૬૪

પેટ્રોકેમ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

૭૩૧ી જાતના લુપ્રિકેટિંગ ઓઇલના ઉત્પાદકો

૧૦ ખેતવાડી ચોથી ગલી

મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૪

ટે. નં. ૩૬૦૩૩૨

**Manufacturers of
Precision Brass Turned Parts
as per drawings
and
specifications:**

MESSRS. EROS BRASS (India)

44, Digvijay Plot,

Jamnagar - 361 005

Phone : 6308

ઓહિયુસ એલીટિસ

ધારુ પરીખ

તાન્તરમાં ૪ ઈ. સ. ૧૯૭૮નું સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક ગ્રીસના મૃત્યુ કવિ ઓહિયુસ એલીટિસને એનાયત થયાની મહોશ ધર્મ ત્યારે આરંભો યુનિવર્સિટીના સાહિત્ય ભવનના અધ્યાપક યાન દિગ્રિસને તેમજ ગ્રીક ભાષાસાહિત્યમાં ખાસ યોગ્યતા મેળવનાર એક નોર્મેનિયન અધ્યાપકે આશ્ચર્યનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો હતો. એમનું આ આશ્ચર્ય કંઈક એ માટે હતું કે અદ્ય-જ્ઞાત એવા કવિ એલીટિસને આ અતિજ્ઞાત પારિતોષિક એનાયત થયું હતું. એ અધ્યાપકોના મંતવ્ય પ્રમણે એલી-ટિસ ભણે અદ્યજ્ઞાત હોય, પણ હવે એ અતિજ્ઞાત બનશે.

એલીટિસ તો એમણે કવિનામ તરીકે સ્વીકારેલી અટક છે. એમનું ખરું નામ તો છે ઓહિયુસ એલેપોદેલિસ. એમનો જન્મ ઈ. સ ૧૯૧૧ (ક્રીકને મતે ૧૯૧૨)માં ગ્રીસમાં કીટમાં થયો હતો. વેપાર-ઉદ્યોગમાં એમના કુટુંબની થણી મોટી થાપ હતી. એમણે એથેન્સ અને પારીસમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધું હતું—એથેન્સમાં કાયદાશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્રનું તથા પારીસમાં ભાષાશાસ્ત્રનું. ફેટલાંક વર્ષો એમણે ફ્રાન્સમાં ગાળેલાં અને હાલ એઓ એથેન્સમાં વસે છે. એક સર્જકને નાતે જ નહિ, એક નાગરિકને નાતે પણ એઓ માનવસ્વાતંત્ર્યના પરમ પુરસ્કર્તા રહ્યા છે. ઈ. સ. ૧૯૪૦માં ત્યારે મુસોલિનીનાં લશ્કરે ગ્રીસ પર હુમલો કર્યો હતો ત્યારે આથેનિયામાં એલીટિસે લેફ્ટેનન્ટ તરીકે યુદ્ધ આપ્યું હતું. ૧૯૪૬થી '૪૮ સુધી ત્યાંના વૃતપત્ર 'ઇથિમેરિની'માં કલાવિવેચક તરીકે જવાબદારી બજાવી હતી. તે પૂર્વે એક વર્ષ અને ત્યાર પછી ૧૯૫૩થી '૫૪ એમ બીજી એક વર્ષ હેલેનિક નેશનલ ઓડકારિંગ ઈન્સ્ટિટ્યુશનમાં પ્રસારણ અને કાર્યક્રમ નિયામક તરીકે સેવાઓ આપેલી. ૧૯૭૪માં

આર્ટ્સ ટ્રિયેટર અને નેશનલ ટ્રિયેટરના એઓ સભ્ય-પદે હતા. મુખ્યત્વે એમણે વ્યાપારને જ આકર્ષિકા માટેનો વ્યવસાય બનાવ્યો છે.

આ એકાન્તપ્રિય અને અપરિચિત કવિએ નવરાશ-ના સમયમાં ઘરે રહી ચિત્રકામ અને કૌલાજ કરવાનો શોખ ફેળવ્યો છે એમના આ શોખનું, કંઈક કે એ આવડતનું, એક પરિણામ એમની ચિત્રાત્મક કાવ્ય-પંક્તિઓ પામ્યું છે. ગ્રીષ્મનું ચિત્ર આંકતા 'બીડી ઓવ સમર' નામક કાવ્યમાં ગ્રીષ્મમૂર્તિનું આ ભવ્ય ચિત્ર નિહાળીએ:

'Who is he that lies on the shores
beyond
Stretched on his back, smoking silver-
burnt olive leaves?
Cicadas grow warm in his ears
Ants are at work on his chest
Lizards slide in the grass of his
arm pits
And over the seaweed of his feet a
wave rolls lightly
Sent by the little siren that sang:
(કિનારાની પેલી પાર સુધી એ કાણ ચતુંપાટ પડ્યું છે
હજી રૂપેરી ઓલિવ પાંદડાંનું ધૂમ્રમાન કરતું કરતું?
એનાં કર્ણુદ્રોમાં તીક હંદ મેળવે છે
એની છાતી પર કીડીઓ કામમાં ગૂંચાએલી છે
એના બાહુઓની ગળાલના થાકમાં કાર્ચિડ સરકે છે
અને એના ચરણોના સમુદ્રથાક પર
ગાતીગાતી નાચુક પરીએ મોહલેલ મોહનું હળવેથી
લહેરાય છે.)

ફેશનનો અલગારી વળાંક

MAFATLAL

INDUSTRIES

MAFATLAL

FINE

દેવિલોકે ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • શશિર • ૨૦૩૬ • સળંગ અંક ૧૩૨ • દ્વિજ અંક ૬૦
તંત્રી • ધીરુ ખરીખ

તમે ગુજરાત-કવિતા-૧૯૭૬

કાવ્યો

તરાપો • રતેહરશ્મિ • ૧૯૯
ચાંદામામાને ઘર • રતેહરશ્મિ • ૨૦૦
નાગપાંચમ • રતેહરશ્મિ • ૨૦૧
પિપૂડી બળવો • રાજેન્દ્ર શાહ • ૨૦૨
નેહાન્તીરજનો ગરબો • રમેશ પારેખ • ૨૦૩
સાંભળું નહીં • સુરેશ દલાલ • ૨૦૪
બકા ને પંકા • હરિકૃષ્ણ પાઠક • ૨૦૫
લાઈ અમારા • હરિકૃષ્ણ પાઠક • ૨૦૬
કાગડો કાળો કાળો • હરિકૃષ્ણ પાઠક • ૨૦૭
નેહાનું ગીત • રમેશ પારેખ • ૨૦૮
રકામલોખ પડે તો... • હરિકૃષ્ણ પાઠક • ૨૦૯
હાથગુશી લીયડો • રમેશ પારેખ • ૨૧૦
ચાંદરણું • રમેશ પારેખ • ૨૧૧
હું • સુરેશ દલાલ • ૨૧૨
ટીકુબહેનની દિનચર્યા • ઉશનસુ • ૨૧૩
નહાદી કે તહીં • રમેશ બોષો • ૨૧૫
સારો સ્વભાવ • સુરેશ દલાલ • ૨૧૬
હરિયો • યોસેફ મેકવાન • ૨૧૭
બા ને બાપુ... • વાડીલાલ ડાહી • ૨૧૮
એક પતંગિયું • રાજેન્દ્ર શુક્લ • ૨૧૯
સરસો-સારસી • હસિત બૂચ • ૨૨૦
બાળક • હસિત બૂચ • ૨૨૧
વાદળની છોડી • બ્યોતિષ બની • ૨૨૨
અરણ્ય છૂટ્યું... • મનોહર ત્રિવેદી • ૨૨૩
આસપાસ • સુન્દરમ્ • ૨૨૪
પરીદેશમાં • સુન્દરમ્ • ૨૨૫
રામ ન ચંદ્ર • સુન્દરમ્ • ૨૨૬
ધસતી મરતી • સુન્દરમ્ • ૨૨૭
હે ભેરુ • પિનાકિન્ કાઠાર • ૨૨૮

બદામી • કરસનદાસ લુહાર • ૨૨૯
રીંછ અને વાનર • દીનાનાથ વ્યાસ • ૨૩૦
નહીં રે • પિનાકિન્ કાઠાર • ૨૩૧
ખેડૂતશિશુનું કાવ્ય • મણિલાલ પટેલ • ૨૩૩
ચોમાસું • મૂકેશ ત્રિવે • ૨૩૪
ફરિયાદ • દ્વિલિપ કલાર્ક • ૨૩૫
પતંગ દાવો • જયન્ત વસોયા • ૨૩૬
આવે • હનીફ સાહિલ • ૨૩૭
પરી • માણેકલાલ પટેલ • ૨૩૮
રોતી-હસતી વાદળી • 'સારસ્વત' ૨૩૯
શિયાળભાર્ત • કિશોર બારોટ • ૨૪૧
વાતાનો બદ્ધ • રક્ષાબહેન દવે • ૨૪૩
'આજ દિવસ શિયાળુ છે' • શૈલેશ ટેવાણી • ૨૪૪
લાણાવશે તમે કેમ? • જયંતિ મકવાણા • ૨૪૫
બગીચો • સંદીપ ભાટિયા • ૨૪૬
સંવાદ • રાજેશ વ્યાસ • ૨૪૭
બોલે • માણેકલાલ પટેલ ૨૪૮
આવો મિત્ર... • ભરત પાલ • ૨૪૯
ટીનુમાર્ખનાં પરીબેન • ઉષા-ત્રિવેદી • ૨૫૦
ફૂલ • શાન્તિ કડીકર • ૨૫૨
વેરુ સઘળે વટ • ચંદ્ર પરમાર • ૨૫૩
આવ્યાં અમે • ચંદ્રકાન્ત શેઠ • ૨૫૪
મગ્ગી બોળે • સતીશ વ્યાસ • ૨૫૫
ત્રણ ખાંચણાં • સુશીલા ઝવેરી • ૨૫૬
પંખાનો ગેજો • મહેશ શાહ • ૨૫૭

લેખો

બાળરમતેમાંનાં...જોડકણાં • ૨૬૬
ગુજરાતી બાલસાહિત્ય... • ચંદ્રકાન્ત શેઠ • ૨૬૫
બાલકાવ્ય • ધીરુ ખરીખ • ૨૮૪

અનુક્રમિકા : વિવિધ દલાલ

તરાપો

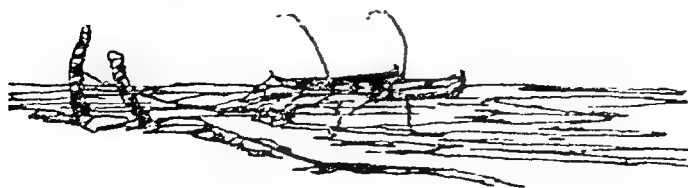
સ્નેહરશ્મિ

રમતો રમતો જાય,
તરાપો રમતો રમતો જાય,

જેતો એને જોઉં કિનારે
કુંજે લીલી થાય,
કરતાં એનો સાથ પંખીડાં
ગીત મધુરાં ગાય.
તરાપો નદીમાં વહેતો જાય.

આવે કરવા સહેલ તરાપે
પવન ફેરાં સાથ,
જેવા એને અગણિત તારા
પલકે આખી રાત!
તરાપો ગાતો ગાતો જાય!

આથમણા ઘાટેથી નીકળ્યો,
ઉગમણે દેખાય,
અલકમલકથી આવી એ તો
અલકમલકમાં જાય,
તરાપો હેરિયાં ખાતો જાય,
તરાપો રમતો રમતો જાય.

પિપૂડી બજવો

રાજેન્દ્ર શાહ

લીલાં લીલાં પાંદડની પિપૂડી બજવો ભાઈ,
હોકારે હોકારે એને દિયો રે હિલોળ.
સીમના શેઠા તળાવ તીરને ગજવો ભાઈ,
કૌરામોરા વાયરાને લાગે છાળ છાળ.
ભાઈ પિપૂડી બજવો

હેંધ પિહૂંધ પિહૂંધ.

ઝીણાં ઝીણાં ફૂંડવાંનો ઝલી રહે મોલ ભાઈ,
ખૂલી જતી પાંદડીની વેરાય સુગંધ;
આવ્યાં લેલાં હોલાં છોડી માળા ને અખોલ ભાઈ,
મોકળે ખોલે રે એના રેલાય ઉમંગ.
ભાઈ પિપૂડી બજવો

હેંધ પિહૂંધ પિહૂંધ.

ખેતરમાં ખેડુ, ગોચરમાં ગોરુ' ધણુ ભાઈ,
ખેલે રે ગેવાળખાળ તરુવર ડાળ;
વાંસની વેણુમાં રાતા રાગનું રઠણુ ભાઈ,
નવો નવો સૂર કાઢે નવો નવો ઢાળ.
ભાઈ પિપૂડી બજવો

હેંધ પિહૂંધ પિહૂંધ.

નેહા-નીરજનેા ગરબેા

રમેશ પારેખ

અમે પાટી ને પેન લીધાં હાથમાં રે લોલ

પછી પાટીમાં ચીતર્યું ઝાડ

પછી પાણીપોતાંથી ઝાડ ભૂંસિયું રે લોલ

પછી નાનકડી ચકલી ચીતરી રે લોલ

પછી ચીતરી ચકલીની ચણ

પછી પાણીપોતાંથી બધું ભૂંસિયું રે લોલ

ત્યાં તો પપ્પા કહે કે લખો એકડો રે લોલ

અમે ફીધું કે લાગ્યો થાક

પછી મોટેથી તાણ્યો ભેંકડો રે લોલ

સાંભળું નહીં

સુરેશ દલાલ

મારી આંખમાં છે ઝેટલી ઊંઘ :

સવારે કદી સાંભળું નહીં

મારા કાનમાં છે કેટલી ઊંઘ !

સવારે કદી સાંભળું નહીં.

સાંભળું નહીં હું સાંભળું નહીં;

ઘેલી સવારે કશું સાંભળું નહીં.

સપનાંચો નાચે ઝૂમઝૂમ :

સવારે પછી સાંભળું નહીં.

સાંભળું નહીં હું સાંભળું નહીં,

ઘેલી સવારે કશું સાંભળું નહીં.

બલે મમ્મી પાડેને મોટી યૂમ :

સવારે પપ્પા સાંભળું નહીં.

બકા ને પકા

હરિકૃષ્ણ પાઠક
(શિશુ સૉનેટ)

બકા, તું છે ને તે આમ તો સાવ ખોટો;
મને નાનો ડબ્બો, તું લઈ લે છ મોટો?
બકા, જો કહી દીધું—ભાગમાં સાવ આવી
ન ચાલે અંચાઈ, લાવ, દે સીધી રીતે.

પકા, જો તું મારી વાત માને નહીં તો
કહે, કેવી રીતે ભાગ પાડું કહે તો?
મને જો મમ્મીએ ભાગ આપ્યો હતો તે
હતો મારો; તો યે આટલો તો દઈ છું
નથી ખોટું કહેતો, સાવ સાચું કહું છું.

બલે ના દેતો; જા, આપણી સાવ કિટ્ટા.
હવે તો પપ્પાને જો કહી દઈ બધું યે,
લડાવું મમ્મીને, જો હવે જોઈ લેજો...

પકા, લે તું મોટો, લાવ નાનો લઈ છું,
અને ખાલી છે તે લાવ લૂછી દઈ છું!

ભાઈ અમારા

હરિકૃષ્ણ પાઠક

અલપ ઝલપ અલખેલાં પાન

ભાઈ અમારા ભીને વાન.

રોજ લપેડા આંજે મેશ

તો ય નહીં દેખાતી લેશ.

રંગરંગના વાઘા ધરે

ફૂલ્યા ફૂલ્યા મનમાં ફરે.

ભણવામાં છે નંખર એક

જમણે નહિ; ડાખેથી છેક.

ગાય એવડાં મીઠાં ગીત

સાંભળનારાં પળમાં ચિત.

ધરે કામમાં એવી ખંત

કદી ન આવે એનો અંત.

અલપ ઝલપ અલખેલાં પાન

ભાઈ અમારા ભીને વાન.

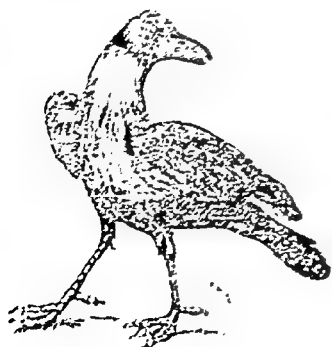
કાગડો કાળો કાળો

હરિકૃષ્ણ પાઠક

મારે લીમડે કાગડાનો માળો
કે કાગડો કાળો કાળો,
એના માળામાં ડાંખળાં ને ડાળો
કે કાગડો કાળો કાળો.

મહીં મેલ્યાં છે એક-એ ઈંડાં
કે કાગડો કાળો કાળો,
એમાં કોયલડી પાડતી છીંડાં
કે કાગડો કાળો કાળો.

જુએ ત્રાંસુ' ને ઊડતો યે ત્રાંસો
કે કાગડો કાળો કાળો,
ડોક રાખોડી ચળકે વાંસો
કે કાગડો કાળો કાળો.

એની ચાંચોના ચાપડા ભારે
કે કાગડો કાળો કાળો,
સહેજ છેડ્યો તો ફટ ફટ મારે
કે કાગડો કાળો કાળો.

વળી ઢેકતો ઢેકતો ચાલે
કે કાગડો કાળો કાળો,
કાંઉ કરતો સવારને ઉન્તળે
કે કાગડો કાળો કાળો.

કદી કરતો શુકન કાગવાણી
કે કાગડો કાળો કાળો,
નહીં શેરી એકે ય તે અન્તણી
કે કાગડો કાળો કાળો.

એની પકડી છે સાવ ભાઈખંધી
કે કાગડો કાળો કાળો,
બલે રીત ને ભાત હોય ખંધી
કે કાગડો કાળો કાળો.

એનાં બચ્ચાં છે ગોબરાંગંદાં
કે કાગડો કાળો કાળો,
એ તો કરતો ફરેબ ને ફંદા
કે કાગડો કાળો કાળો.

નેહાનું ગીત

રમેશ પારેખ

વંદાને તો લાંબી લાંબી મૂછ હોય
દાદાજીને લાંબી લાંબી મૂછ છે, હીહીહી
દાદાજી કેં વંદો નથી

ઘેટાંને તો ઘોળા ઘોળા વાળ હોય
દાદીમાને ઘોળા ઘોળા વાળ છે, હીહીહી
દાદીમા કેં ઘેટું નથી...

ખિલ્લીબેનની આંખો હોય માંજરી
માંજરી તો કાકીની યે આંખ છે, હીહીહી
કાકી કેં ખિલાડી નથી...

વાંદરીની બેબી હોય વાંદરી
હું મમ્મીની બેબી છું, હીહીહી
હું તો કાંઈ વાંદરી નથી...

સ્કાયલેખ પડે તો શું થાય

હરિદ્રુ-સુ પાઠક

ભાઈ-ભાભી, કાકા-કાકી,

બા ને બાપુ, દાદા-દાદી

એક જ કિચાટ કરે:

સ્કાયલેખ પડે તો શું થાય!

હોઠાં-મોઠાં હોકરાંની ટીંગિર તો રોળે વળી

વળી વળી વાત કરે:

સ્કાયલેખ પડે તો શું થાય!

કોઈ કહે:

હાથી થોડા, કોટ-ગાય, ગાડાં ને ખટારા

બધું બડબડ બડી પડે

હહ હહ હહી પડે...

નિશાળનું છાપરું ચે તૂટી પડે

એમરીનાં બાંધેલો આ ઘંટ પટ જૂટી પડે

નિશાળમાં રજા પડે...

કોઈ કહે:

મસ મોઠો ખાટો પડે

કુંગરો ચે ખાટો પડે....

કૂમતામાં કૂલ વંચી કુંજલી ત્યાં અ

વાત બધી સાંભળી ને આંખ મલકા

કોઈ પછે:

કુંજલ બા, સ્કાયલેખ પડે તો શું થા

કુંજલી તો હાજર જવાબ:

કહે:

કાયલેખ પડે; તો તો હાય હાય

માથું ચે વીખાઈ જાય!

ઊંઘણુશી લીમડો

રમેશ પારેખ

સાવ કેવો ઊંઘણુશી છે ભાઈ, પેલો લીલોછમ લીમડો

તડકે તડકે ઝોકાં ખાય

છાંચે છાંચે ઝોકાં ખાય

આવો મોટો ઢગ્ગો તો ય

ઊભો ઊભો ઊંઘી જાય

ખાય નહીં પીવે નહીં કાંઈ ભાઈ, પેલો લીલોછમ લીમડો

લીમડો ઊંઘે ને એનાં પાંદડાં ઊંઘે

પાંદડાં ઊંઘે ને એના છાંચડા ઊંઘે

છાંચડા ઊંઘે ને બધી ડાળી ઊંઘે

ડાળી ઊંઘે ને પેલો માળી ઊંઘે

કોઈ દી' ભણુવા ન જાય ભાઈ, પેલો લીલોછમ લીમડો

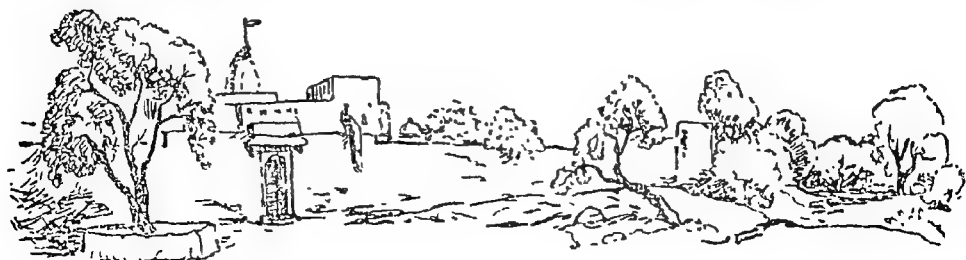
લીમડો ઊંઘે ને એને સપનું આવે

પાંદડાં ઊંઘે ને એને સપનું આવે

છાંચડા ઊંઘે ને એને સપનું આવે

હું' ચે ઊંઘું ને મને સપનું આવે

સપનામાં કાળો દેખાય ભાઈ, પેલો લીલોછમ લીમડો

ચાંદરણું

રમેશ પારેખ

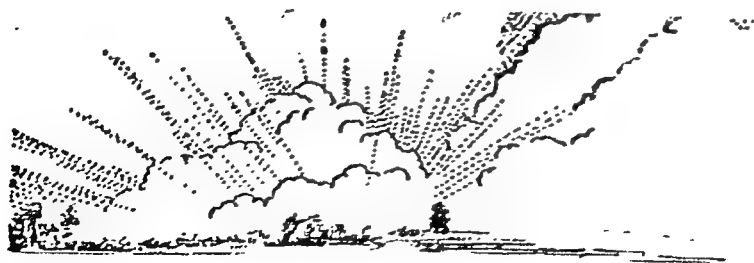
તડકાતું ચાંદરણું રે મને જડયું
ઢચૂકડું પાથરણું રે મને જડયું

અગમગ અગમગ થાતું રે મને જડયું
ખોખામાં ઝિલાતું રે મને જડયું

પોચું આપે આખું રે મને જડયું
એને હું કયાં રાખું રે મને જડયું

ખિરસામાં ના રહેતું રે મને જડયું
ખોખામાં ના રહેતું રે મને જડયું

મમ્મીને હું આપું રે મને જડયું
પપ્પા વાંચે છાપું રે મને જડયું

હું

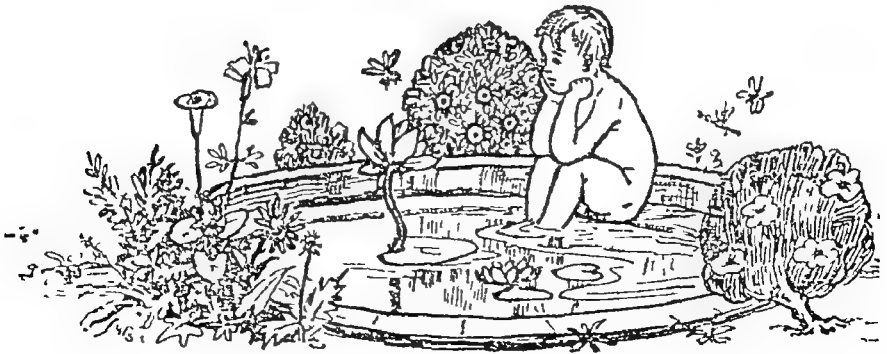
સુરેશ દલાલ

હું બટર ખાઉં છું
ને બટરફ્લાય થાઉં છું.

હું મટર ખાઉં છું
ને વટાણાની જેવો હું તો,
દડબડ દડબડ થાઉં છું.

હું ફ્લટર થાઉં છું
ને પંખીની જેમ હું તો,
ગીત ઊડતાં ગાઉં છું.

હું ચેટર-બોક્સ વાતોડિયો,
હું શહેરી છું ગામડિયો.

ટીકુબહેનની દિનચર્યા

ઉશનસુ

ચીંચીં કરતાં ચક્રીબાઈ આવે છે, સૂરજની કંઈ વાત સંગે લાવે છે,
ટીકુબહેનને ચક્રીબાઈ ઢંઢોળે છે, પારણે પોઢ્યાં એ આંખોને ખોલે છે.
મં મં કરતાં મમ્મીને બોલાવે છે, ચીંચીં કરતાં ચક્રીબહેન આવે છે.

મમ્મી, મમ્મી! ઘણી મને ગમ્મી
મમ્મી, મને મમ્ આપ, લે અપ્પા,
મમ્મી, મને ભૂ આપ, લે અપ્પા,
બીજા મને બહાલાબહાલા પપ્પા,

નહાઈઘોઈ નવી ખેરી વાવા, ટીકુબહેન બેઠાં મમરા ખાવા,
એક મમરો ખાય છે, બીજા સો વેરાય છે
ટીપું પાણી પીએ છે, ઝાઝું ઢોળી દિયે છે,
એક ચણે ચૂગે છે, ચીંચીં આવી પૂગે છે,
મમ્મી મારી મં મં, પપ્પા મારા પં પં
મમ્મી પેઠી રોટલે, ટીકુ બેઠી ઓટલે.

ઓટલે આખી દુનિયાં, બકબક ચકચક ફૂર ફૂ રિયાં
ચક્રી-કાબર-હોલાં, ગાય, નહાની આંખ, કૌતુક ના માય.

નહાની નહાની આંગળીઓ હલાવે છે, પાસે સૌને રમવાને બોલાવે છે,
ચક્રી ચક્રી, આમ આવ, તુ તુ સાથે તેડી લાવ,
ગાય ગાય, આમ આવ, બકબક બે બોલાવી લાવ,

તૂ તૂ, આવે બકબક આવે, ટીકુબહેનને મન બહુ ભાવે,
ધીમે ધીમે સૌ વીખરાય, ખાઈ પીને સૌ જંપી જાય,

હાલો રે હાલો, મમ્મીનો દૂહોંકો ખહુ વહાલો,
 ટીકુખહેન તો હીંચકો ખાય, ખાતાં ખાતાં ઊંધી જાય.
 આંખમાં હવે સપનાં, અલકક ને મલકકતાં
 ટીકુખહેનનો ઊંધની પાર, એક ખૂલે ખીંજે સંસાર,
 ટીકુખહેન તો પરી, દેવદૂતોમાં ભળી;

આંખ ખૂલી કે ઊભા સામા
 ટીકુખહેના ચાંદામામા,

ચાંદામામા પોળી, હાથ ન આવે ઓરી
 હાથ નો આવે આખી, આખી જ લેવી ચાખી.
 ચાંદાપોળીનું ચઢે ઘેન, એન ઘેન દિવા ઘેન
 મમ્મી ફૂંડે પરીની વાત, દાદા હું પંપાળી હાથ
 આંખ મહીં સોણું ઘેરાય, ટીકુખહેન તો ઊંધી જાય
 પાછો એ પરીઓનો દેશ, ટીકુખહેન પરીઓને વેશ,
 ઘેન મહીં ઘેરાતી રાત, વહેલું કાલે હો પરભાત.

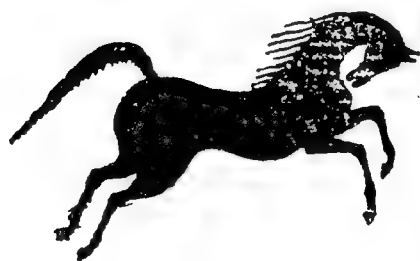
મારો સ્વભાવ

સુરેશ દલાલ

ચાલતા ઘોડાને ચાપુક મારું : મારો આ સ્વભાવ છે;
હારું તો યે એમ કહું કે હવે મારો દાવ છે.

મમ્મી પપ્પા સૂતાં હોય તો ઘાંટા પાડી જગાડું,
લડી રડી રડી લડી રેકડ મારી વગાડું;
આંસુઓનું લશ્કર એ તો મારો રે ખચાવ છે,
ચાલતા ઘોડાને ચાપુક મારું : મારો આ સ્વભાવ છે.

દૂધ ખાઉં, પૂરી પીઉં : પાપડને તો જાઉં ગળી,
ખોવાઈ ગયેલો હોઉં તો હું અરીસામાં જાઉં મળી;
નિશાળે જવાનું હોય તો કહું કે મને તાવ છે,
ચાલતા ઘોડાને ચાપુક મારું : મારો આ સ્વભાવ છે.

દરિયો

યોસેફ મેકવાન

પાણીનો અમેલો ભાઈ: દરિયો છે દરિયો રે,
મોઝાંઝોનો મેજો ભાઈ: દરિયો છે દરિયો રે.

એનો શો ધુધવાટો ભાઈ: દરિયો છે દરિયો રે,
તટને મારે થપાટો ભાઈ: દરિયો છે દરિયો રે.

તટ પર કાળા ખડાણુ ભાઈ: દરિયો છે દરિયો રે,
હાલક-ડોલક વહાણુ ભાઈ: દરિયો છે દરિયો રે.

રાત-દિવસ એ ધૂધવે ભાઈ: દરિયો છે દરિયો રે,
વાયુ સદાયે સૂસવે ભાઈ: દરિયો છે દરિયો રે.

નાની આંખે બાળું ભાઈ: દરિયો છે દરિયો રે,
એનું રાજ વિશાળું ભાઈ: દરિયો છે દરિયો રે.

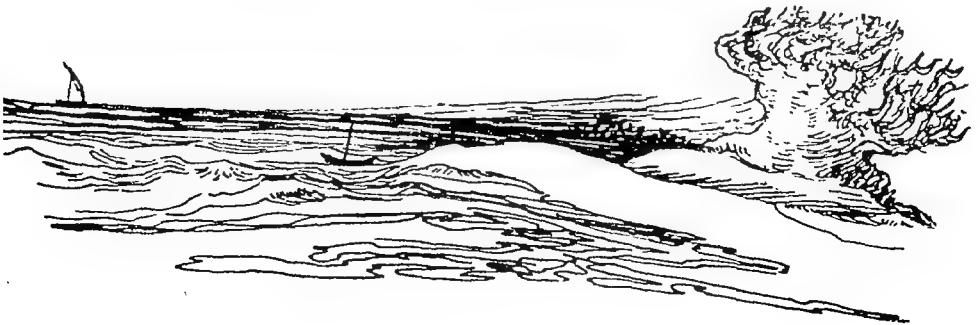
ચાંદો જોઈ નાચે ભાઈ: દરિયો છે દરિયો રે,
એની રાણી ક્યાં છે ભાઈ? દરિયો છે દરિયો રે.

બા ને બાપુ હસી પડ્યાં

વાડીલાલ ડગલ્લી

મેં તો કીધું કે આભ ગીત ગાતું ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં;
પછી ગીત એ સાગરે સમાતું ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં.
જુઓ આડ સૌ ડાળીઓ હલાવે ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં;
એ તો ગપસપ વાતો ચલાવે ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં.
પૂછું પૂર્ણિમાએ તારલા ક્યાં જતા ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં;
શું એકસાથ ચાંદનીમાં નહાતા ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં.
પેલો વાયરો આમ કેમ દોડે ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં;
એ શું આડવાંના વાળ લીલા ઓળે ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં.
પાણી સરવરને તીર કેમ થંભે ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં.
જુઓ આડ ચડે પાણીના ખંભે ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં.
નાવ કીણનાં તે ફેરાં ઉડાડે ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં.
એ તો દરિયાની દાઢી રમાડે ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં.
પૂછું પેલાં ગુલાબ કેમ રાતાં ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં.
રાતરાણીનાં ફૂલ કેમ ગાતાં ને બા ને બાપુ હસી પડ્યાં.

એક પતંગિયું

રાજેન્દ્ર શુક્લ

એક ઘોળું ઘોળું પતંગિયું
પીળું પીળું થઈ ગયું!

ઘોળી ઘોળી ફૂલપાંખણિયે
ચાંદની રાતે
ઝાકળ જેવું સૂઈ રહ્યું
એક ઘોળું ઘોળું પતંગિયું.

સવારનો સૂરજ ઊગ્યો
ને તડકે પીળું ઢાળાયો.

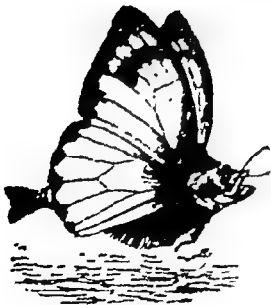
ઘોળું ઘોળું પતંગિયું જ્યાં
આંખ ઉઘાડી નજર કરે ત્યાં
પીળું પીળું થઈ ગયું!

પવન વાયો, પવન વાયો,
તડકે પીળો પવન વાયો.

પવન સાથે વાતો કરતું
ગીતો ગાતું પતંગિયું તો
પીળી પીળી પાંખ પસારી
પીળું પીળું ઊડી ગયું

એક ઘોળું ઘોળું પતંગિયું
પીળું પીળું થઈ ગયું!

કવિચોક - નવે.-કિસે. ૧૯૭૯ [૨૧૬

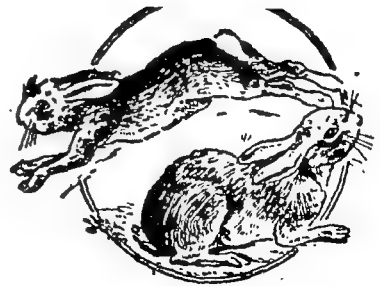
સરસો-સરસી

હસિત બૂચ

સરસાલાલે પહેરી હેટ
પૂછ્યું રસ્તે: 'હુ ઇઝ ઘેટ?'
બનારસી સેલામાં સબજ
સરસીરાણી ખીન્ન્યાં ઝટ:
'ચલો; નાટકે પડશું લેટ!'

મોડી રાતે ઘેર આવતાં,
સરસી-સરસો ઠંડાંગાર!—
'કાલ સવારે શાક-દૂધના
દેશે પૈસા કોણુ ઉધાર?
ખાધા ગોટા, કુલ્ફી ખાધી,
ખાધાં પાન મસાલેદાર;
પાછાં ફરતાં ટેકસી લીધી;
પૈસા થ્યા એમાં પોખાર!'

સવાર પડતાં સમજી સાને,
પડોશનાં બકરા-બકરીએ
બોલાવીને પીરસ્યું દૂધ;
સરસો-સરસી હવે ન ભૂલે:
'નાટક નહીં; મોટીતો ભૂખ!'

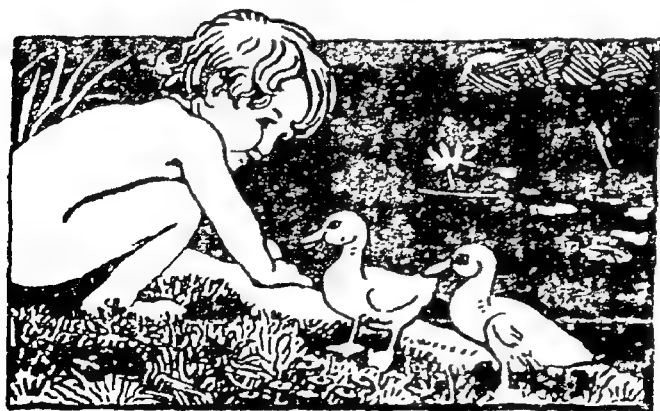
બાળક

હસિત બૂચ

દરિયાનાં મોઝાં પર મૂકી છે દોટ,
અમે બાળક તો દરિયાનાં મોઝાં;
વાદળને મહેલ રમ્યાં વાદળને કોટ,
અમે બાળક સૌ વાદળનાં ફેરાં.

ફૂલો આ મલકે છે વહેલી સવાર,
અમે ફૂલોનાં ભેરુઓ ભોળા;
ઝળકે છે રોજ રોજ તારાવણુઝાર,
અમે એનાં યે ફરફરતાં છોગાં.

ધરધરમાં સીમસીમ ઊઠે કલ્લોલ,
અમે બાળક તો કલરવનાં મોઝાં;
દેવોનાં હૈયાની કૂણેરી કોર,
અમે બાળક સૌ અમરતનાં ફેરાં.

વાદળની હોડી

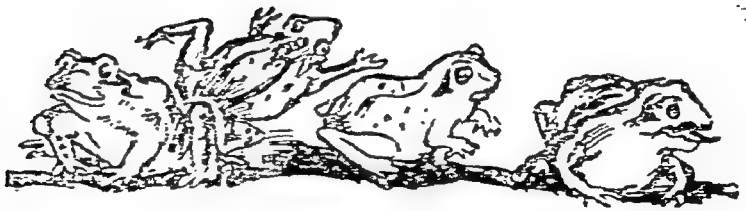
જ્યોતિષ બની

વાદળની મેં હોડી બનાવી
હોડી દોડે હલ્લક મલ્લક

હલ્લક મલ્લક હૂપ હૂપ
ગામ જે આખું ફૂપ ફૂપ

દુખમંદુખ્યા દેડકા ચાર
દેડકે દેડકે ફાંઉં ફાંઉં

મમ્મી! હું તો તારા ખોળામાં
ભૂસકો મારી આવું આવું!

ઝરાણું છૂટયું આલસે લે

મનોહર ત્રિવેદી

જળપરીનું ઝાંઝર તૂટયું આલસે લે
જંગલમાંથી ઝરાણું છૂટયું આલસે લે

પાંખ ઝળોળી પંખી સરતાં
ઝાડ ઉપરથી ફૂલો ઝરતાં

પર્વત પરથી ગીત વહૂટયું આલસે લે
જળપરીનું ઝાંઝર તૂટયું આલસે લે

જળે ભરી વાદળીઓ ફૂંકી
હવાઓએ વાંસળીઓ ફૂંકી

ક્યાંથી આવું અચરજ ફૂટયું? આલસે લે
જળપરીનું ઝાંઝર તૂટયું આલસે લે

તરણાંને ના હોય હલેસાં
હું ય તરું રે એમ હમેશાં

ભીનું ભીનું શમાણું લૂંટયું આલસે લે
જંગલમાંથી ઝરાણું છૂટયું આલસે લે

આસપાસ

સુન્દરમ્

પીળું પતંગિયું,
પીળો પતંગ
પીળાં પીળાં ફૂલ છે,
આવી વસંત.

પીળો છે પીપળો
ને લીલાં છે પાન,
આવો સૌ ખેલીએ
થઈને ગુલતાન.

ઊંચી છે આંખલી,
ઊંચાં ઊંચાં ડાળ,
આવો હનુમાન થૈ
ભરીએ સૌ ફાળ.

નીચી છે ઝૂંપડી,
ને નીચાં મકાન,
નીચાં નમીને
કરીએ પ્રણામ.

ઊંચા ડુંગર, એથી
ઊંચાં આકાશ,
આકાશે તેજ ભર્યાં,
વરસે પ્રકાશ.

પરીદેશમાં

સુન્દરમ્

પરીઓને દેશ,
રૂપાળે વેશ,
ચાલો સહુ જધ્યે,
સાથે શું શું લધ્યે?
એક લધ્યે આરસી,
ને બીજું તો કાંસકી,
ત્રીજું તો ફૂલ,
આનંદમાં ગુલ.

માણિકનો મહેલ,
અને સોનાની વહેલ,
હસવાની હોડી,
ચાલો દધ્યે છોડી.

અને હાથ જોડી
કરીએ પ્રણામ,
જય શ્રી ભગવાન,
રઘુપતિ રામ!

રામ+ચંદ્ર

સુન્દરમ્

‘તું કેમ રહે છે, મારા રામ!’
‘પેલો ચંદ્ર મને દે લાવી, પેલો ચંદ્ર...’

‘હા, પણ પેલો ચંદ્ર રહે છે, તને ખબર ને?
અરે બિચારો કેવું રહે છે, કેવું રહે છે!
એ માગે છે મને રામ રમવાને આપો.
ને એની મા, એ પણ કેવી રહે બિચારી,
કોણ રામ એને દે લાવી?’

‘હું મા, ચંદ્ર રહે છે, એની માયે રહે છે?
તો ચાલ આપણે ચંદ્ર કને બંને જણ જઈએ.’

‘હા, ચાલ આપણે કને ચંદ્રની, રામ, જઈએ.
તું મારા બોળામાં માથું મૂક અને મીંચી દે આંખો,
અને આપણે ચંદ્ર કને બસ સરસર ખેંચી જશું’

માની ગોદ મહીં ઝટ મૂકી શીશ રામ ત્યાં દેતા,
ને પંપાળે મા કૌસલ્યા, હળુ હળુ હાલા ગાતાં,
સુણતાં સુણતાં રામ નીંદની ગોદે સરકી જતા, -
વિમાન વેગે સરસર આભે ચંદ્રે ખેંચી જતા.

બેઠ મળ્યા ને બબ રમ્યા ને

એવું ભેટ્યા, એવું ભેટ્યા,

બંને એક થયા ગર્હ-

રામ તાણા ત્યાં ‘રામચંદ્ર’ થઈ રાજ્યા.

ધસતી મસ્તી

સુન્દરમ્

એક દિવસ આંખે કોયલડી

ટહુટી કુહુકુહૂ,

વગડે વગડે મોર ગહેક્યા

નાચ્યા છતનન છુમ્.

ભાંચે ભાંચે વાદળમાંથી

વીજ અહો ચમકી,

કાળા કાળા મેઘ ચડ્યા ને

ધણું ભિડ્યા ધમકી.

વાદળ પાણી ધસમસ,

છળછળ પાણી,

મસ્તી કરીએ

કોઈનું બાંધે ખમ્મીસ અને

કોઈની બાંધે ચોટલી,

જમી કરીને

રમી કરીને

ચાલો લઈ લો પોટલી.

મોટી મોટી જત્રા જઈએ,

ગંગાજમાં નાહી લઈએ,

બાલો હરહર ગ્રામ.

બાલો હરહર ગ્રામ.

ગ્રામ ગ્રામ ભોળાનાથ.

સૌ જોડી દો બળબે હાથ.

હું ભેરુ

પિનાકિન્ન ઠાકોર

હું ભેરુ ચાલોને રમીએ રાસે,
રૂડાં ધરનાં પગથિયાં પાસે.
હો ભાઈ ચાલોને રમીએ રાસે,
હો ખૂંટ ચાલોને રમીએ રાસે.
હું ભેરુ૦

આવોને શેરીમાં એકઠાં થઈએ,
આપણાં તે ગોઠીઆને બોલાવી લઈએ;
હો ભેરુ મોઢાં મલકાય હેત હાસે.
હું ભેરુ૦

દાંડીઆને હાથમાં લઈએ રૂપાળા,
ઘૂંટીએ બાંધીએ ધૂધરાની માળા;
હો ભેરુ નાચોને નવલા ઉલ્લાસે.
હું ભેરુ૦

આજે આનંદનાં આવ્યાં છે ટાણાં,
ધરનાં ને શાળાનાં ગમતીલાં ગાણાં;
હો ભેરુ ગાશું ગજવશું ચોક્ક આસપાસે!
હું ભેરુ૦

બદામડી

કરસનદાસ હુકાર

ફળિયામાં ફાટફાટ ફોરી બદામડી!

ખાટું-મીઠું કાંઈ મહોરી બદામડી!

માયું અંકાશે ને મૂળિયાં પતાળમાં.

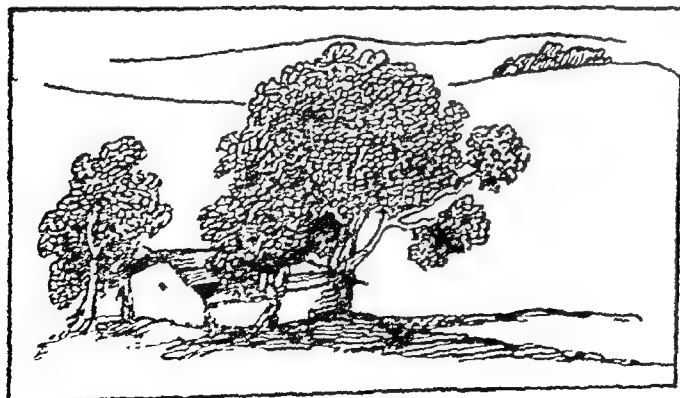
આધી આધી ને કાંઈ ચોરી બદામડી!

વરસે સૂરજ અને વરસે છે વાદળાં

ભીની ભીની ને તોય ફોરી બદામડી!

મધરાતે ઝપકી પાને પૂછી જોઈ:

આંખમાંથી કેણે બા, ચોરી બદામડી!

રીંછ અને વાનર

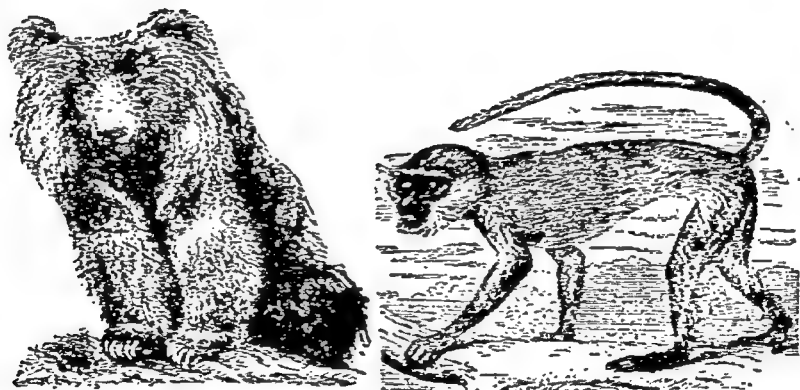
દીનાનાથ વ્યાસ

ભાલુ ને ખંદરની દોસ્તી નિશાળમાંથી છટકે,
કોદાં બેરાં ખાતાં ખાતાં જંગલમાં જઈ ભટકે,

એક આડની ડાળી ઉપર દીઠો ત્યાં મધપૂડો,
ભાલુ મધ ખાવાને લપક્યો, ટપકે મધનો પૂડો,

ભાલુ મધને ખાય મજાથી ઊડી ત્યાં મધમાખી,
ચટકાવ્યો ખંદરને વળગી મધની મજા ન ચાખી,

દોસ્તી કરવી તો સારાની નહિતર સીધા રહેવું,
ભાલુ સાથે મધ ખાવાથી દૂર સદાયે રહેવું.

નહીં રે

પિનાકિન ઠાકોર

મને વહાલા છે કોયલના બોલ એને
આંબલાના મહોરથી નહીં રે ઉડાડું.

મને૦

એને ટહુકારે ફૂલ ખીલે વસંતનાં,
પાંખડીના બોલ એના મહેકે મુગંધનાં;
કળીએને ખીડેલી નહીં રે ઉઘાડું.

મને૦

મને વહાલા છે મોરલીના બોલ એને
એક વાર

હોઠ ઉપર મેલી તે નહીં રે ઉપાડું.

મને૦

બંસરીના સૂર રમે આંખર અણકારમાં,
થનગનતા નર્તનના રંગીન રણકારમાં;
શમણાંની સૌરભ હું હળવે મુંઘાડું.

મને૦

મને વહાલા છે માવડીના બોલ એને
પ્રેમથી પધરાવ્યા તે નહીં રે ઉઠાડું.

મને૦

મનની મમતા એના વેણમાં ઊતરતી,
ધંશ્વરના અમરતને નેણથી નીતરતી;

લાગણીમાં ભીંજતાં વાર નહીં લગાડું
 મને વહાલા છે માવડીના બોલ એને
 પ્રેમથી પધરાવ્યા તે નહીં રે ઉઠાડું.
 મને વહાલા છે ક્રોધલના બોલ એને०

ખેડૂતશિશુનું કાવ્ય

મણિલાલ હ. પટેલ

દાણો રોપ્યો માટીમાં
ધૂંટ્યો એકડો પાટીમાં.
દાણો લીધો ધમ્મરદ્રદ્ર
બગડો પાડ્યો મદ્રપદ્ર!
દાણામાંથી છોડ થયો
તગડો તગડો થતો ગયો.
છોડ થયો જાડિયો
ગોગડો તો ચાડિયો.
છોડે આવ્યાં ફૂલ ફૂલ
પાંચડામાં ભૂત્ર ભૂલ!
ફૂલો સઘળાં ચૂંટાચૂંટ
છગડો માગે ધૂંટાધૂંટ!
ફૂલે ફૂલે આવ્યાં ફળ
સાતડો તો છે સરળ!
ફળમાં પાછા દાણા
આઠડોળ તો રાણા
દાણા ફૂટે ઝોલાં ખાય!
નવરો ચૂસા જેવો થાય!
જીવન જાણે હસાહસ
એકડો ને મીંડે દસ!

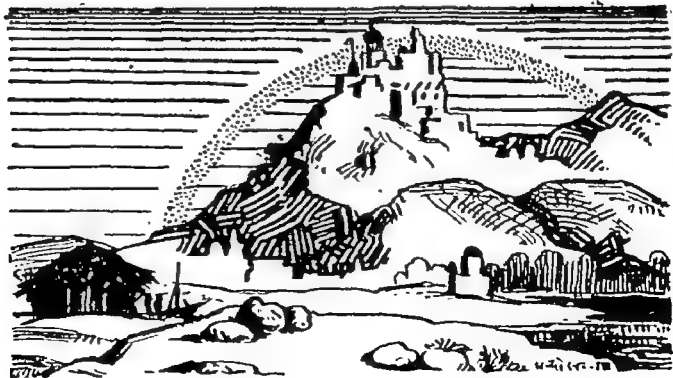
ચોમાસું

મૂકેશ વૈદ્ય

ઢોલતા કાળા સાત હાથીનું આભમાં ધસ્યું ઝુંડ,
ઊછળી ઊંચે જળકુંવારા રેલતી એની સૂંઢ.
દોડતાં જરીક ઠેસ વાગી ને ગળડ્યા સાતે સાત,
જેતજેતામાં આભ આખામાં આભ કાઠ્યાની વાત.

દૂરની દરે દિશ વીંધીને ચમકી વીજ-લકીર,
ડરનાં માર્યા ફફડી ઊડ્યાં કાખર કોયલ કીર.
કાળવાં ઘેઘૂર વન ભયાનક ધૂણતાં જાણે રીંછ!
પાંદડાં ભીનાં ચળક્યાં ત્યારે લાગતાં મોરનાં પીંછ!

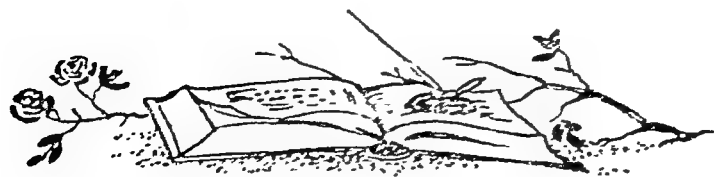
ઝગઝગારા મારતાં મૂશળધાર રૂપેરી નીર,
વરસ્યાં એવાં જ્વેશમાં જાણે મેઘધનુષી તીર.
વચગાળામાં લાગ જોઈને ખહાર પડ્યો ઉઘાડ,
તડકો જોઈને ભાગતા હાથી ફૂટતા ખહાડના ખહાડ.

ફરિયાદ

ફિલિપ ક્વાર્ક

મારે કે'વું તે કેમ કરી કોઈને
હું તો કાગળ લખું છું ફોઈને.
નામ મારું તમે પાડ્યું બકુલા,
ને ઘરનાં સૌ બકુડી કહે છે;
બકુડી તો ઠીક એક તોફાની છોકરો
વાંદરી લખુડી કહે છે.
લેસન કરું ત્યારે મમ્મી બતાવે કામ
પછી લખું બીજાનામાં જોઈને
હું કાગળ લખું છું ફોઈને.
ત્રીસ બે બત્રીસ ભણાવે માસ્તર,
ને મમ્મી તો ત્રગડે બગડે;
પપ્પાને જોઈને ફરિયાદ કરું તો
પપ્પા તો સામેથી અગડે.
કાકાને પૂછું તો આંખો બતાવે
કાકી દિવસ કાઢે રોઈને
મારે કે'વું તે કેમ કરી કોઈને
હું તો કાગળ લખું છું ફોઈને.

પતંગ લાવો

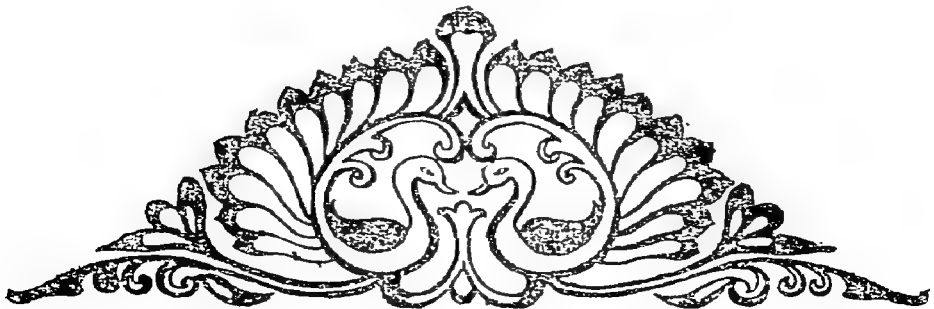
જયન્ત વસોયા

પપ્પા પપ્પા પતંગ લાવો,
ઝટપટ ઝટપટ પતંગ લાવો,
મારા માટે પતંગ લાવો,
મુન્ની માટે પતંગ લાવો.

હું નહીં કરું તોફાન-પતંગ લાવો,
રોજ કરીશ હું સ્નાન-પતંગ લાવો,
લેશનમાં દઢશ ધ્યાન-પતંગ લાવો,
સૌને આપીશ માન-પતંગ લાવો.

પતંગ મારો ઊંચે ચઢશે,
વાદળ જેડે વાતો કરશે,
પરીખાઈની પાંખે ઘેસી
ફરફર ફરફર ફરશે.

દોરા-પૂંછડી છે તૈયાર પતંગ લાવો.
પપ્પા, હજી છે કેટલી વાર, પતંગ લાવો.
પતંગ લાવો, પતંગ લાવો;
પપ્પા પપ્પા, પતંગ લાવો.

આવે

હનીફ સાહિબ

કક્કો અંધર પંધર આવે
સોટી લખને ટીચર આવે

ધડીઆ ગોખી ગોખી થાકી
એકડે સાતે સત્તર આવે

ફેરફેરડી ફરતા ફરતા
આંખે ચકકર ચકકર આવે

આંખામાંથી દદડે આંસુ
મોતી જેવા અક્ષર આવે

જેઠ મને ટીચર પણ કહે છે
આ સાજેદા અખતર આવે

પરી

માણેકલાલ પટેલ

દીવા ટાણે કો'ક પરી રે
ઝડપે છાનું ઝૂકી,
ફૂલકળી શા હોઠે ઉસતી
લગની રમતી મૂકી!

કલ્પ્યા નો'તા એવો એણે
એક ઈશારો કીધો—
રાતાકાળા વાદળ દેશે
મુજને તેડી લીધો!

ચાંદા સાથે દોસ્તી બાંધી
સૂરજ નેયો આછો,
હસીખુશીમાં ખીલું ત્યાં તો
લસરી આવ્યો પાછો!

કોણ પરી ને વાત કશી એ
હું તો મને જ પૂછું!
એકમેકની પ્રીત સરીખી
આંખો નગી લૂછું!!

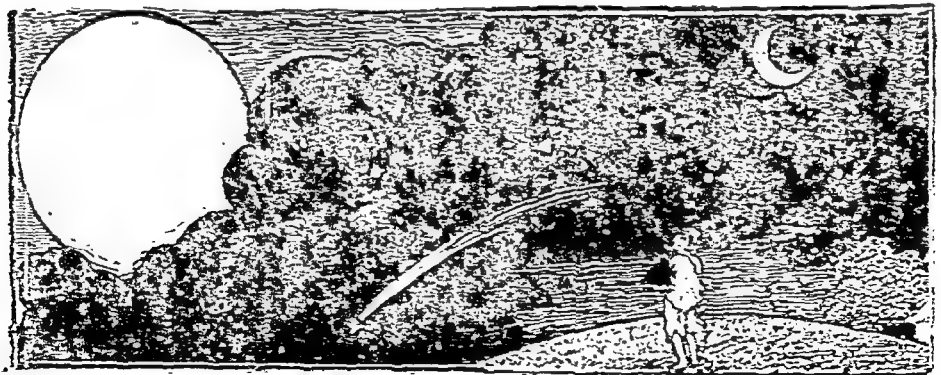

રોતી-હસતી વાદળી

પ્રતાપસિંહ રાઠોડ 'સારસ્વત'

એક આધેરા સાગરને તીર વાદળી રોતી હતી.
ખેડે ભરિયાં'તાં આછેરાં નીર, વાદળી રોતી હતી.
એને કરવી'તી દુનિયાની સહેલ, વાદળી રોતી હતી.
નથી પાંખો, ચરણ નથી વેલ્ય, વાદળી રોતી હતી.
એને ભરવી'તી ડુંગરને બાથ, વાદળી રોતી હતી.
કાંઈ રમવું'તું ઝરણાંની સાથ, વાદળી રોતી હતી.
એને થાવું'તું સરિતાની રેલ્ય, વાદળી રોતી હતી.
કાંઈ ભરવી'તી સરવરની હેલ્ય, વાદળી રોતી હતી.
એને લેવો'તો લીલો અવતાર, વાદળી રોતી હતી.
કાંઈ ઠાલવવી કોઠીએ જુવાર, વાદળી રોતી હતી.
એના બચકામાં મોંઘેરી બીજ, વાદળી રોતી હતી.
રૂપ, રમ ને રંગોનાં બીજ, વાદળી રોતી હતી.
કરવી ધરતીનાં જાયાથી પ્રીત, વાદળી રોતી હતી.
લીની માટીનાં સાંભળવાં ગીત, વાદળી રોતી હતી.
વાટ જોતી રહી માસ જે માસ, વાદળી રોતી હતી.
એના અંતરમાં જામી નિરાશ, વાદળી રોતી હતી.
એક વાવલિયો જાતો પરદેશ, વાદળી રોતી હતી.
કહ્યું વાદળીએ, 'સુણો દરવેશ,' વાદળી રોતી હતી.

'મારે કરવી છે દુનિયાની સ્હેલ,' વાદળી રોતી હતી.
 'નથી પાંખો ચરણ નથી વેલ્ય!' વાદળી રોતી હતી.
 કહ્યું વાયરાએ, 'ચાલ મોરી બહેન,' વાદળી હસતી હતી.
 'પીઠે ફેરવું હું દિવસ ને રેન.' વાદળી હસતી હતી.
 ખાંધી રાખલડી વીરાને હાથ, વાદળી હસતી હતી.
 દીધો બહેનીને ભવભવનો સાથ, વાદળી હસતી હતી.
 પછી વીજળીએ લીધાં કંઈ ઢોલ, વાદળી હસતી હતી.
 થયાં અંગ અંગ આક્રમ ઝોળ, વાદળી હસતી હતી.
 પછી વરસી રહી દિવસ ને રાત, વાદળી હસતી હતી.
 કાળા અંધારે ફૂટ્યું પરભાત, વાદળી હસતી હતી.
 બધે ભીઠી છે ગાણાંની ટોર, વાદળી હસતી હતી.
 નથી માતો કંઈ ખેડુનો તોર, વાદળી હસતી હતી.

શિયાળભાઈ

કિશોર ખારાટ

અધોર જંગલ એક હતું ને શિયાળ એમાં એક
વનનો રાજા બનવા માટે કરતો ઢેકાઢેક.

ઉંદર સસલાં કપૂતરોને આંખો તે દેખાડે
હું છું વનનો રાજા એવી રાણે માટી પાડે.

ઝૂકી ઝૂકી ભરો સલામો નહીંતર મારી નાખીશ
જે રાજા નહીં માનો તો હું વનથી હાંકી કાઢીશ.

રોજ રોજ ખીજ ઉપર તે ખાટો રોફ જમાવે
હું છું રાજા મારી તોલે ખીજે તો કોઈ ના'વે.

એક દિવસ જંગલની વાટે શિયાળ નીકળ્યું ફરવા
મળી જાય નાનું પ્રાણી તો અધવચ્ચે આંતરવા.

થોડુંક હાલ્યું હજી હશે ત્યાં હાથીભાઈ દેખાણા
ડુંગર જેવો હાથી જોઈ શિયાળભાઈ મૂંઝાણા.

આગળ ચાલ્યું વનરાજાનો રોફ જમાવા લોભે
હાથીડાથી ડરી જવું શું વનરાજાને શોભે?

આઘો રે એ ય હાથીડા તું હું છું વનનો રાજા
તારા જેવા મચ્છરને મેં ચોળી નાખ્યા જ નહ.

મને આળખે છે તું સાલસા? જલ્દી મારગ દઈ દે
ન'તા આળખ્યા તમને મારી થઈ છે ભૂલ તે કહી દે.

‘આજ દિવસ શિયાળુ છે’

શૈલેશ ટેવાણી

દક્ષતર બક્ષતર મળતું નૈ ને ખોટું ખાંખાંખોળું છે,
નિશાળે જવાનું નૈ ભૈ; આજે તો મન મોળું છે.

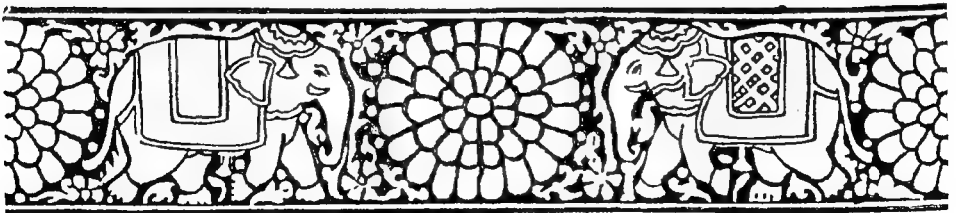
કાલ સુધી ઘર કોરું કટ ને આજ કંઠકે ડહોળું છે,
મમ્મી તો કંઠ કહેશે નૈ કે જમવામાં શીગોળું છે.

કોઈને કૈ કહેતું નૈ ને મારું મન તો ભોળું છે,
ભણવામાં મન થોડું છે ને રમવામાં દિલ બહોળું છે.

કાલ સુધી શેરીમાં સોપો આજે ટીટાટોળું છે,
હાથી નામે એક પશુ છે વૃક્ષતોડ સૂંઢાળું છે.

ચાલો રમવા જઈએ ચાલો જ્યાં ગગન હૂંફાળું છે,
હાથી ભૈયા ડોલે છે ત્યાં ભાઈબંધ કુંડાળું છે.

પાટીમાં છે કુંડાળું ને કુંડાળામાં ચાંખો છે,
ઘરમાં-બરમાં કોણ પૂરે ભૈ આપણને તો પાંખો છે.

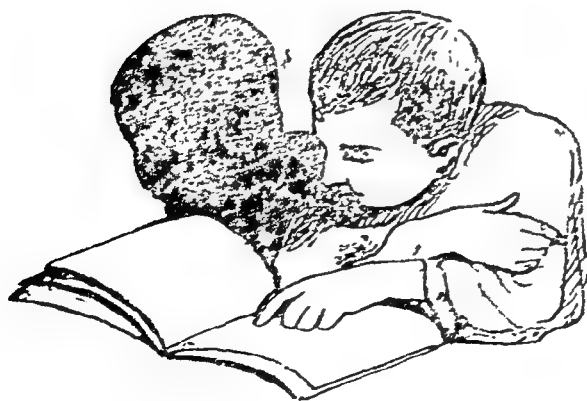
ભણાવશો તમે કેમ?

જયંતિ મહવાણી

ટીનુભાઈએ ચશ્માં પહેરી માથે ઓઢી ટાપી.
ટુવાલનું તો ઘોતિયું કીધું હાથમાં લીધી ઓઢી.

આસન ઉપર પલાંઠી વાળી,
પાપા, મમ્મી સૌને દીધા જોસાડી.

ટીનુભાઈએ ચોપડી લીધી સૌ ખડખડખડ હસે,
ડોળા કાઢતા ટીનુભાઈ કેવા સૌનાં દિલમાં વસે!
હસી હસીને સૌ થાક્યા ત્યારે મમ્મી જાલ્યાં એમ,
ભાંધી ઝાલી છે ચોપડી ગુરુજી ભણાવશો તમે કેમ!

બગીચો

સંદીપ ભાટિયા

આલ આખું બગીચો
ને તારા બધા ફૂલ
સૂરજ-ચંદા બગીચામાં
રમવામાં મશગૂલ
સૂરજ-ચંદા બગીચામાં
રમતા સાતતાળી,
નીકુભાઈને નવાઈ કે કાં
દેખાતો ના માળી?
બગીચામાં વાદળનાં તો
ભિગ્યાં ઝાડે ઝાડ,
બાથંબાથી ઝાડ કરે બે
રડતી વીજની ડાળ
રંગરંગની લસ્સરપટ્ટી
મેઘધનુષી જૂલ,
સૂરજ-ચંદા સાતતાળી
રમવામાં મશગૂલ

સંવાદ

રાજેશ વ્યાસ

રસ્તા પર જોઈ બિલ્લી,
ચકલી બોલી ચીં ચીં ચીં.

કહો દૂધ મૂક્યું છે ક્યાં?

અહીં, આટલામાં કે ત્યાં?

મોસમ હસતો ખી ખી ખી.

ઉંદર ના કર ચું ચું ચું,

જલદી જઈશ પકડાઈ તું.

તને ખઈ જશે છી છી છી.

બિલ્લી માસી ઘરમાં આવ્યાં,

નાનાં બચ્ચાં સાથે લાવ્યાં.

મને ગમે આ ભૂંચું,

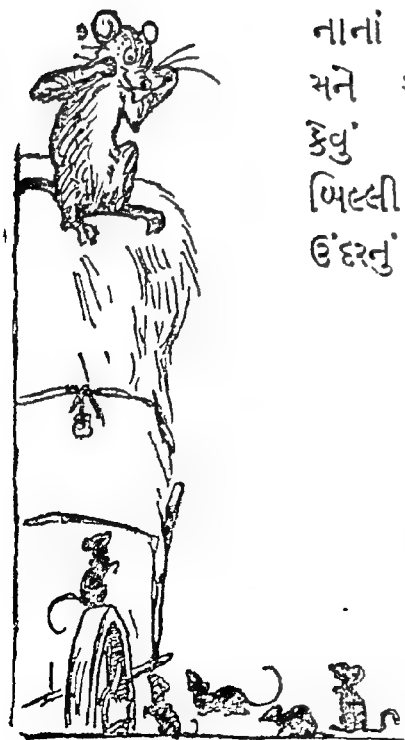
કેવું નાતું ટપ્પરિયું?

બિલ્લી માસી ધૂરકે છે,

ઉંદરનું ઘર પૂછે છે.

ભાગી હમણાં અહીંથી ગયો,

અહીંથી અહીંથી અહીંથી થી.

બોલે

માણેકલાલ પટેલ

બાણુતાં બાણુતાં શબ્દો બોલે,
શબ્દે શબ્દે સંગે બોલે.
સંગે સંગે ટોંકા બોલે,
ટોંકે ટોંકે વારે બોલે.
વારે વારે વાડો બોલે,
વાડે વાડે કાંટા બોલે.
કાંટે કાંટે ફૂલો બોલે,
ફૂલે ફૂલે સપનાં બોલે.
સપને સપને વાતો બોલે,
વાતે વાતે હૈયાં બોલે?

ટીનુભાઈનાં પરીબેન

ઉષા ત્રિવેદી

એક હતાં પરીબેન
એનું નામ બકીબેન.
પરીબેન તો ફરવા જાય
ફરવા જાય, તરવા જાય.

તરતાં તરતાં ના'તાં જાય
ના'તાં જાય, ગાતાં જાય.
એટલામાં તો થયું સવાર
પરીબેન તો નીકળ્યાં બા'ર.

નીકળ્યાં બા'ર ને 'હાય રે હાય,
પરીબેનની પાંખ ખોલાય.
પરીબેન તો આઘાં જાય
આઘાં જાય, પાછાં જાય.

આ રે કમળ, ક્યાં છે પાંખ?
ભાઈ રે ચાંદા, જવાબ આપ.
પાંખ વીના કેમ પાછી જાઉં?
પૃથ્વી ઉપર ક્યાં સંતાઉં?

પરીબેનને રડતાં જોઈ'.
વનદેવીને મૂંઝવણ થઈ.
પરીબેન રડશે ને
રહેજે અહીંયાં થેને જાઉં'.

પરીખેન તો થઈ ગયાં પુશ
બન્યાં એ તો બૂઝનાં લ.
વનદેવીને ગમ્યું ખૂબ
પૃથ્વી ઉપર ઊતર્યું રૂપ.

તે દિવસથી ટીનુભાઈ
ફૂલ રૂપાળાં બૂઝનાં થાય.

કૂલ

શાન્તિ ઠડીઠર

અલ્યા કૂલ રે કૂલ
તું તો કોરું કોરું કૂલ

તારી ઝીણી ઝીણી કૂલ
તારું મોઘું મોઘું મૂલ

પેલો પવનનો પુલ
તારી સત્તા લે કૂલ

અહો એક જ શી મૂલ
તારી ચારે કોરે શૂલ

કરું દુનિયાની મોજ સૌ કૂલ
ને એક વાર સૂંઘું હું કૂલ

વેરું સઘળે વટ!

ચંદ્ર પરમાર

પટપટ કરતી ચાલું હું તો વેરું સઘળે વટ
પતંગિયાની પાંખ સરીખું ફરકે મારું સ્કર્ટ
પટપટ કરતી....

ખેલું ફૂદું ભણું બરાબર પાકા રાખું પાઠ
ગુરુજી પૂછે એક સવાલ હું જવાબ આપું આઠ
વેશભૂષામાં વટ રાખું છું ભણવામાં હું ચીવટ
પટપટ કરતી....

ચાલણુગાડી વાંચું છું ને દોડું છું હું ધમધમ
છોને દોડે આગળ પાછળ મોટરગાડી ભમભમ
કહેતા હો તો રોકી પાડું હાથ બતાવી ફટ
પટપટ કરતી....

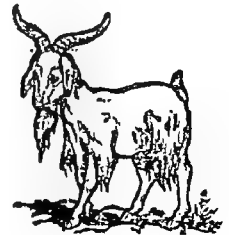
મહેંક પીરસતી ચાલું હું તો રસ્તે ચાલ્યો બાગ
ભીડ ભલે હો મારગ વચ્ચે વટથી પાડું માગ
રોક કરીને બોલીશ હું તો 'એઈ થાંભલા હટ'
પટપટ કરતી....

રાતે નીંદર ખીન બજાવે પરીઓ નાચે ડોલે
અલક મલકનાં ફૂલ ને તારા મુજને બેઈ બોલે
'વાહ રે તારો વટ બેબી વાહ રે તારો વટ'
પટપટ કરતી....

આવ્યાં અમે

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

ડ્રાઉં ડ્રાઉં દેડકાં, આવ્યાં અમે,
ફૂદવાનો દાવ તે બતાવો તમે.
મ્યાઉં મ્યાઉં બિલ્લી, આવ્યાં અમે,
ઉંદર પકડાવી બતાવો તમે.
ધૂ ધૂ કબૂતર, આવ્યાં અમે,
ભોટભાઈ ભોળા બતાવો તમે.
ચીં ચીં ચો ચકલી, આવ્યાં અમે,
કનિયાળી કાકી બતાવો તમે.
બેં બેં ચો બકરી, આવ્યાં અમે,
બીકણુની પૂંછડી બતાવો તમે.
હાઉવાઉ કૂતરા, આવ્યા અમે;
આપણું છે કોણુ તે બતાવો તમે.
કૂકડે રે કૂક કોણુ કૂકડા તમે? !
રમવા સમયસર આવ્યાં અમે.
કીડી રે બાઈ, નહીં બોલ્યાં તમે;
તમને પણ રમવામાં રાખશું અમે.

મમ્મી ખોળે

સતીશ વ્યાસ

દાદાજીની ફાંદ પર ચલો લપસણી રમીએ,
પપ્પાજીની પીઠ ઉપર તો 'ઘોડો ઘોડો' કરીએ.

અહીંથી ભરીએ એવો કૂદકો સૂરજ આવે કરમાં
ઢિરણોની દોરી વીંટીને ભમ્મરડો કરી રમીએ.

ચાંદાના હરણા પર શમણે સવારીએ ચડીએ,
સવાર પડતાં કૂદકો મારી મમ્મી ખોળે પડીએ,

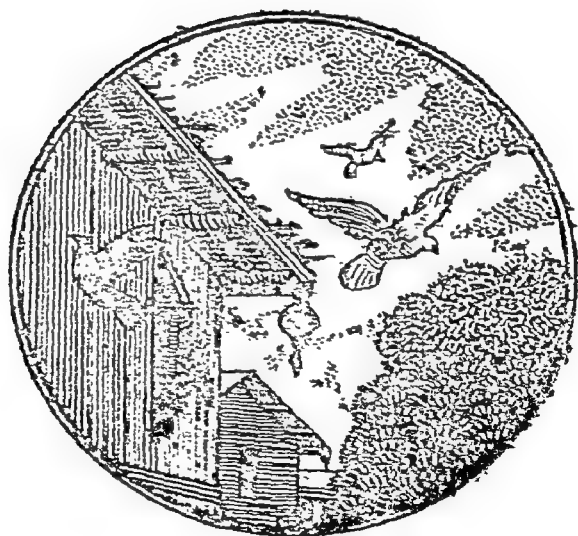
મમ્મી ખોળે રડીએ રે ભાઈ, મમ્મી ખોળે લડીએ,
ચાંદો સૂરજ આભ બધું એ મમ્મી ખોળે ભરીએ.

ત્રણ ખાપણાં

સુશીલા ઝવેરી

ઢીંગલી-ઢીંગલો આપણાં રાણી રાજ,
વગાડીને ખૂબ વાજાં, વિવાહને માણીએ
પંખી બેસીને ઝાડની ડાળીએ ગાય,
મને નહિ સમજાય કે શું એ બોલતું?
વગડે વગડે અમરાઈમાં મહોર;
મથવીએ બાહુ શોર, પંખીડાં આપણે.

પંખીનો મેળો

મહેશ શાહ

(સાદ્યત ગેય સંગીત નાટિકા)

[પડદો ઊપડે છે ત્યારે સૂત્રધારના અવાજમાં આ ગીત રજૂ થાય છે.
તખ્તા પર વિવિધ પંખીઓ હરતાંફરતા નાચી રહ્યાં છે.]

સૂત્રધાર: પંખીઓ તણો એક મેળો હતો.
ઘેઘૂર ડાળી, મસ્ત ઘટા, ને સંપથકી સંગાથ હતો.
પંખીઓ તણો એક મેળો હતો.

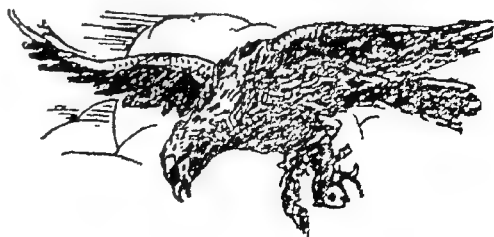
સંપ હતો તે સાર હતો સૌ
સુખનો, એક વિચાર હતો,
પંખીઓનો એકબીજા પર
એવો અનોખો પ્યાર હતો.

શીખ દીધી એ માનવને જેના મનમાં સદાય વિષાદ હતો.
પંખીઓ તણો એક મેળો હતો.

[પંખીઓ ભેગાં થઈને નૃત્ય કરતાં કરતાં ગાવા લાગે છે.]

પંખીઓ: પંખીડાં, અમે પંખીડાં!
ઊંચા આકાશમાં ઊડનારાં!
પંખીડાં, અમે પંખીડાં!

રંગ અમારા ન્યારા
ખેલ હરખતા નારા

ધરતીથી ઊડીએ ગગન

મસ્તીમાં થઈને મગન

આભધરાનદીનાળાંસરોવર, ડુંગરા ખૂંદનારાં!

પંખીડાં, અમે પંખીડાં!

[ખંધાં પંખીઓ ધીમે ધીમે સરકી જાય. માત્ર કપૂતરોનું એક જૂથ તખ્તા પર રહી પોતાનું જ ગીત પોતે ગાય.]

કપૂતરો: ઘૂં ઘટરઘૂં ઘૂં ઘટરઘૂં ઘૂં ઘૂ ઘૂં

બોલે કપૂતર બોલે

ડોક હલાવી ડોલે

ચાંચમાં ચણુ ને ભોળે ભાવે

ગાયન મીઠું બોલે.

ઊગતાં સૂરજ લઈને ચાલે પ્રેમતણો સંદેશ રે.
સાંજ ને સવાર સાત સમંદર ધૂમતો દેશે દેશ રે.
શાંતિનો એક દૂત બની, ઘર આવતાં મનડું ડોલે.

બોલે કપૂતર બોલે.

[હવે કપૂતરો એક તરફ ઊભાં રહી જાય, અને પોપટનું જૂથ તખ્તા પર આવે.]

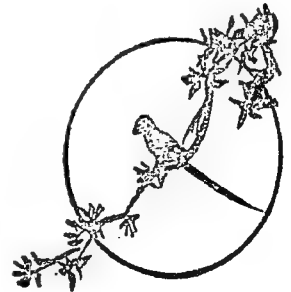
પોપટો: અમે તો પોપટજી રાજ રામના

કે અમને ગોઠે આ લીલા બાગમાં.

પટ પટ પટ પટ મનપટ ખૂલે

આંબાડાળે જઈ ચૂલે....

અમે તો પોપટજી રાજ રામના.

કંઠ અમારો છે કાળો કાળો ચાંચ લાલ ને પાંખડી લીલી
વાત કરે કોઈ જેટલી અમે એટલી લઈએ ઝીલી,
અમે તો પોપટજી રાજ રામના.

[પોપટ એક બાજુએ ઊભા રહે છે ત્યાં એક કાગડો આવી ગાવા લાગે છે.]

કાગડો: મારું નામ છે કાગડો
કામે એવો ફાંકડો
આવડે ના એક આંકડો
તો યે રચાવું ત્રાગડો, મારું નામ છે કાગડો.

જંગલમાં હું જાઉં ને જાણું શહેરનાં બધાં નાકાં
કોયલ, હો હો કોયલ,
હો ને કરે કૂચી કૂચી, હું તો કરું બસ કા કા.

મારું નામ છે કાગડો!

[એટલામાં એક શિકારી આવે છે, જેના
પ્રવેશ સાથે જ સૂત્રધાર વર્ણન કરે છે.]

સૂત્રધાર: આવ્યો એક શિકારી લઈને તીરકમાન.
લેવા પંખીઓનો જન!

જંગલનો એ રાજ જાણે,
એવું છે અભિમાન
જેના દિલમાં દયાનો છાંટો નહીં
એવો કૂર ઇન્સાન.
લેવા પંખીઓનો જન!

એક હાથમાં દાણા એના
 હૈયામાં નહીં ફાળ
 ધીમે ધીમે ચાલે એ તો
 પાથરવાને જાળ.
 કેવો હીન શયતાન!
 લેવા પંખીઓનો જન!

[થોડી વાર પછી.]

જાળ ઘિછાવી દૂર જઈને દોરી એણે છુપાવી
 મોતી જેવા જરના દાણા ખૂબ રહ્યો લૂંટાવી
 પોતે ગયો છુપાઈ જાણે હતો જ નહિ એ ક્યાંઈ
 એવો સાવ ગયો છુપાઈ

[છુપાઈને બેસે છે ત્યાં કિલકારા સંભળાય છે.]

છુપાઈને એ બેઠો ત્યાં કંઈ દૂર થયો કલકારો
 પંખીટાળું આવતું લાગે એમ થયો ભણકારો
 જાણે સૂનકારમાં સિસકારો.

[પંખીઓ આવે છે, પણ હજુ જાળ સુધી પહોંચ્યાં નથી.]

કલબલ કલબલ કરતું કરતું પંખીટાળું આવ્યું
 મનમાં સૌ હરખાયાં કે આ ચણવા મળશે મનફાવ્યું
 આજે ચણવા મળશે મનફાવ્યું.

[પણ કાગડો સૌને રોકવાની કોશિશ કરે છે.]

કા-કા કા-કા કરતાં કરતાં કયો કાગડો શોર

કળીએ ને કળીએ કપાયા સૌ જીવ અને
ભૂલી ગયાં સહુ કોઈ કેલિ
કોઈની મુરાદ હોઈ શકતી હશેય આમ
આટલી અચાનક શું મેલી!
હવે કોઈ તો બચાવો આ બેલી!

કલબલ કરનારાં પંખી સૌ કરતાં રહ્યાં વિલાપ
કેમ કરીને આઝાદીનો થઈ શકે જ મિલાપ!

શિકારી : આછી પડે મારી પાસે શકુનિની ચાલ હજારો જેવી
ચાલ મારી પાસે કંઈક એવી તો છે રોજની નવી નવી
એવાં ફસાયાં છે જળમાં મારી કે કોઈ શકે ન છોડાવી
રોજ હવેહું તો ખાઈશ એને એક એકને ચાવી ચાવી!

સૂત્રધાર : એક હતું જે પંખી ખહાર
કરતું રહ્યું એ બધો વિચાર
કઈ રીતે આવે સૌ ખહાર
કાગડાભાઈનો સૌ પર પ્યાર.

કાગડો : કાન્કા કરી કાગરાજ કહે છે કે કરો નહીં હાહાકાર
યુક્તિ મારી તમે સાંભળો તો થાશે પલમાં બેડો પાર.
પાસે આવે પેલો દુષ્ટ શિકારી એના પહેલાં જોર લગાવો
એક જ વારહું કાંઈ કરું ત્યારે એકીસાથે ઊડી જાઓ.

[કાગડાએ એની ભાષામાં સૌ પંખીઓને સૂચના આપી અને પંખીઓ
ઊડ્યાં.]

સૂત્રધાર: સંપ કરી સૌ પંખી ઊડ્યાં
 એટીસાથે નભમાં
 જળ શિકારીની ઊડી ગઈ
 મનની રહી ગઈ મનમાં.

કાગડાભાઈએ શિકારીના તો વગાડી દીધા બાર
 મોઢું કાળું કરતો એ પણ ગણી ગયો પોબાર.

[સ્ત્રોત પર ઉદ્દેશનું ટોચું આવે છે.]

ઉદ્દરજી એવું બોલે,
 ચાલ એ ધીમી ચાલે,
 ગણીને પગલાં મારે પાંચ રે!

બિટલીબાઈને જોતાં ભાગે
 ઉદ્દરડા સૌ ગામ
 જામ પીએ તો કહેવા મારે
 આવ બિટલી આમ!
 ન આવે એને કોઈ આંચ રે!

❀

નગરચર્યા જોવા નીકળ્યા, મારવા એક લટાર
 સુખદુઃખનો સંગાથ કરીને જીવતાં નર ને નાર.

❀

મુક્ત કરો એવી વિનંતી, પંખીનાં દુઃખ કાપો
 કોઈ હિસાબે જાળની દોરી અમને કાપી આપો.

❀

ઉંદરરાજ પોતે તૈયાર
કોઈને કહેવાની નહીં વાર
એક ધડીના વિલંબ વિના
થઈ ગયા સૌ કોઈ તૈયાર.

❀

જાળનાં બંધન છૂટ્યાં ત્યારે કાગડો થયો રાજ
જેણે કરી એની ઠેકડી એણે માફી બરાબર માગી

❀

કાગડો : મારું નામ છે કાગડો !
કામે એવો ફાંકડો
આવડે ના એક આંકડો
તો યે રચાવું ત્રાગડો,
મારું નામ છે કાગડો !

❀

સૂત્રધાર : દુષ્ટ શિકારી તણી નથી આ પંખીઓને ચિંતા
નથી એટલાં હલકાં કે એ કરે કોઈની નિંદા

❀

એ સૌ ગાયે એક : : જ ગીત — એક જ ગીત.

પંખીઓ: પંખીડાં અમે પંખીડાં!
એક માટીનાં, એક ગગનનાં
એક ડાળીનાં પંખી
રંગ જુદો ટહુકાર જુદો પણ
એક દેશનાં પંખી!

મુક્ત હવા તેજછાયા છતાં યે આનંદે ઝૂમનારાં!
પંખીડાં, અમે પંખીડાં!
ઊંચા આકાશમાં ઊડનારાં!
પંખીડાં..... અમે પંખીડાં!

[પડદો]

❁ પંચતંત્રની વાર્તાને આધારે.

બાળરમતોમાંનાં પરંપરા-પ્રાપ્ત જોડકણું

કનુભાઈ ભાની

નદી-તળાવનું ટમ્મેટું-ટમ્મેટું,
નદીએ નાવા બતું'તું, બતું'તું
ઘી-ગોળ ખાતું'તું, ખાતું'તું

મોકળે ગળે આ જોડકણું લલકારનારાં એમ નહિ પૂછે કે ટમ્મેટું વળી નદી-તળાવનું કેવી રીતે હોય ? કે ટમ્મેટું વળી નાવા બત, ઘી-ગોળ ખાય, એ તે કેમ બને ? કલ્પનાની સહજદીક્ષા મળી ચૂક્યાનો એ અણુસાર. 'ચાંદો-સૂરજ' લઢી પડ્યા'ની ગીતકથા કહેનાર કે સાંભળનાર કલ્પના, તર્ક, ચિત્તલીલા, વાસ્તવિકતા-અવાસ્તવિકતા વગેરેની ભાંજગડમાં પડ્યા વિના ચિત્તને લયમાં ને કલ્પનામાં વહેતું ચૂક્યાનો આનંદ મેળવે છે. એ શુદ્ધ રસ નથી ? આવી રમતોએ તો સંસ્કૃતિના વિકાસમાં સૌથી વધુ ફાળો આપ્યો છે એમ રમત વિષેની જોડી ચર્ચા કરતાં રોબર્ટ જ્યોર્જિઝ જોહાન જીર્જાના શબ્દો ટાંકતાં કહે છે : 'ખેલમાંથી સંસ્કૃતિ ખડી થાય છે ને ખેલમાં એ ખીલે-ખૂલે છે.*' રમત જ્યારે ખેલ (play) બને છે ત્યારે એનાં વધુ વિકસિત સ્વરૂપોમાં એ લય-સંવાદથી સભર હોય છે. સાણસની સૌન્દર્યદૃષ્ટિનાં સર્વોત્કૃષ્ટ ફળો તો સંવાદ અને લય; અને એ ખેલી તો બાળજોડકણું અભરે ભર્યાં છે. બાળ-જોડકણુંની એ આલખીપાલખીમાં ખેસીને તો પછી કવિતાના પ્રદેશમાં પ્રવેશ થાય છે. સહજ પ્રવેશદાર તો એ છે. 'કાવ્યસંશિક્ષ્યાભ્યાસ' તો પછી. લયલીલાની નર્સરી (ઉછેરવાડી) તો 'નર્સરી-હાઈમ.'

એ કદાચ કવિતા નહિ હોય, પૂર્ણ વિરમયભરી

* 'Folklore And Folklife' Ed. R. Dorson,
1972, Part I, ch. 8

૨૬૬ કવિલોક • નવે.-ડિસે. ૧૯૭૯

લયલીલા, શબ્દલીલા તો છે જ. લીલા તો બાળકોની જ, એ આ શબ્દ-લય-લીલાની બાળતમાં પણ કહેવું પડશે. કારણ કે શબ્દ, અર્થ, કલ્પના, વાસ્તવ, સુસંગતતા-અસંગતતા કશીયે ગડલાંજ વિના એ લયને પકડી પાડે છે. પછી પકડાયેલા લયમાં બહુ ફેરફાર થાય તો બાળકને પસંદ નથી. એટલે તો સૈકડો વર્ષોથી ફેટલાંક જોડકણું એમ ને એમ ભિતરી આવ્યાં છે. પછી બાળકો મોટાં કે મોટે-ખાં થઈ જાય છે, બાળજોડકણું નહિ ! ચિલ્ડ્રન્સ પ્રિટાનિકામાં (પુસ્તક ૭, પાનું 126; લંડન 1964) આ વિષયના તબ્બે કહ્યું છે કે બાળજોડકણુંમાં પ્રમાણમાં ઓછા ફેરફારો એ કારણે થયા છે, બાળકોને ફેરફાર પસંદ નથી. (જે કે, પ્રશ્ન થાય કે, એ શું 'આજનું ફેર વિનાનું ને આ ફેરવાળું' એવી તુલના કરતાં હશે ?) એ સુદો ચર્ચારપદ છે. ફેટલાંક વિદ્વાનો તો એમ માને છે કે બાળરમતોનાં જોડકણુંનો અભ્યાસ બે કારણોને લીધે મહત્વનો અને રસિક છે : એક, લોકવાર્તામાં પાઠાન્તરો કેવાં કેવાં થાય છે એ તપાસવાનું ઉત્તમ ક્ષેત્ર આ છે; અને બે, હાલ નાશ પામેલાં કે તદ્દન ઘસાર્ધ ગયેલાં ફેટલાંક પ્રાચીનતમ ભાષાઓ (શબ્દો વગેરે) એમાં જળવાયાં હોય છે. ચાર્લ્સ પોટરે ખતાવ્યું છે કે 'ઈની - મીની - મિન્ની - મો'માં તો વેલ્સ પ્રદેશમાંના જૂના જમાનાના ગોવાળોના આંકના શબ્દો છે. એ જ જોડકણુંની ચર્ચા, એમાંના ફેટલાંક પાઠાન્તરોમાં યુરોપ-અમેરિકાના ઇતિહાસનાં ફેટલાંક રંગછાંટણાં છે એના અનુમંધાનમાં પણ થઈ છે. ખારસું એક પુસ્તક ભરાય એટલી ચર્ચા એ એક જોડકણું વિષે વિદ્વાનોએ ત્યાં કરી છે ! પણ ટૂંકમાં, પ્રાચીનતમ ભાષાઓ જોડકણુંમાં જળવાયેલાં મળે છે.

એ કોને કારણે? 'ચિલ્ડ્રન્સ લિટરેચર'માં કહ્યા પ્રમાણે તો બાળકોને કારણે. પણ ફેટલાક માને છે કે મોટેરાંને કારણે!! મોટેરાંને બાળજોડકણું ગમે છે! એ લોકો જાણવે છે. એ જોડકણુંના પ્રદેશમાં સ્વાયત્તા (Autonomy) છે. એ સ્વાયત્તાના રખેવાળ છે મોટેરાં! એમને પોતાનાં નાનપણનાં આ રમકડાં જાણવાં ગમે છે. એ મનની સાથે બીજો પણ છે કે બાળકો જ એ જાણવે છે. બાળકો એકબીજામાં બહુ જ સહજ રીતે ભળી શકે છે. એકબીજા પાસેનાં ગીતો, કથા, ખેલ, કૂદકણું-નાચકણું, ટુચકા વગેરે સંલગ્ન થયાં ઝીલે-અપનાવે છે. મોટેરાંનો હાથ કદાચ મૂળ રચનામાં હોય તો પણ બાળકોનું સાહિત્ય જે બાળકોમાં વહેતું રહેતું હોય, તે જ બાળકોનું બને છે. મોટેરાં તો મુક્ત રીતે, નિર્ઘ્ય બની બાળકોની જેમ ઝટ એકબીજા સાથે હળીમળી શકતાં જ નથી. એટલે બાળકોનાં ગીતો-રમતો-ખેલો એ જાણવાય છે ને જાણે છે તે બાળકોને કારણે. એ એમનું આગવું જગત :હે છે. 'લોર' (ન્યૂયૉર્ક, ૧૯૭૧; પૃ. ૨૦૪)માં મનો કહે છે: 'Children have a good deal of contact with each other on planes not matched among their parents, and the result is partial autonomy of their lore.' આ કારણે જ પરંપરાગત મૌખિક બાળસાહિત્યનો વિભાગ આગવો પડી જાય છે. એ આગવાપણુ વિપતી સમાનતા આજની-વંધુમાં વંધુ દોઢેક સદીની ગણાય.

બાળકોને એની આગવી આવશ્યકતાઓ-સામાજિક, શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક, આરોગ્યગત વગેરે છે એ આ સંક્રાંતિ આપણામાં થયેલો (મોટેરાંમાં થયેલો) સુધારો! પછી, એને અભ્યાસનું રૂપ મળ્યું તે માનસશાસ્ત્ર, સામાજિકશાસ્ત્ર, લોકવિદ્યાશાસ્ત્ર (ફોલ્કલોરિસ્ટિક્સ) વગેરેથી. છતાં હજી, પિટર અને આયોના ઓપી-

(Opie)ના ચાર અભ્યાસયુક્ત સંગ્રહો પછી પણ, આ ક્ષેત્રને વિદ્વાનો અભ્યાસની ગંભીર કામગીરીનું ક્ષેત્ર ભાગ્યે જ માને છે!! ચાર્લ્સ ફ્રાન્સિસ પોટર જેવાએ, દુનિયાભરમાં એક માત્ર અભ્યાસ સાથત જેવી નાનકોટી 'ઈન્ફન્ટરી ઑફ ફોલ્કલોર' (આશ્રિત ૧૯૭૨, પૃ. ૨૫૪)-માં ભાગપૂર્વક કહ્યું છે કે 'There is a rich field for research in anthropology, lexicography, comparative religion, and folklore, in the rather neglected game rimes of children of the world...' એમણે પોતે બાળરમતોમાંથી પણ જોડકણુંવાળી જ રમતોનો વિભાગ લીધો, એમાં પણ માત્ર અંશમાં આવતાં હોય એવાં જોડકણુંજ (અંકપ્રવાન જોડકણું) 'Counting out rimes' લીધાં. ચાળીસ રાજ્યોમાં ત્રીસ રિદ્દોમાં પોતે ટૂંકા ગાળામાં ફરી વળ્યા છતાં ખે હજાર કાઉન્ટિંગ આઉટ-રૉમ્સ મળ્યા! કહે છે: 'They are strangely alike and practically interchangeable, forming a sort of international language of their own...' આ કામો છતાં આને કોઈ ગંભીર અભ્યાસક્ષેત્ર ભાગ્યે જ ગણ્યો! મોટેરાંની-આપણી અધકારી જ આને ગણવીને? 'નર્સરી રાઈમ્સ'માં તો કામ જ નથી થયું એવી એલેક્ઝાન્ડર કેપ્ટની પણ ફરિયાદ છે (ઈન્ફો ફો, પૃ. ૩૫૮): 'The subject of nursery rimes is as yet relatively unexplored.' લોક-સાહિત્યમાળાના આપણા ચૌદ મથુકામાંથી સાતમો તે અગિયારમો ન મળતાં તે સિવાયના બેતાં કે મેથાણીનાં પુસ્તકો પણ બેતાં આ ફરિયાદ સાચી લાગશે. આનર-રાષ્ટ્રિય બાળ વર્ષ નિમિત્તે આ કામ કોઈ યુનિવર્સિટી ઉપાડે ખરી?

હકીકતે ફેટલાંને બાળજોડકણું કદાચ મોટેરાંએ

રચેલાં હશે, બાળરચનાઓ નહિ હોય. લેખને આરંભે જે બેઝકર્ણ છે તેમાં ધીજોળના લાડકાડથી રાતું-ટમેટું થયેલ બાળની કલ્પનામાં ભિન્નરાય છે તે તો વડીલનું વાતસલ્ય. એ કોઈક મા કે બાપની રચના હશે. બાળકે એને અપનાવી. રાઈમ્સ બાળકોએ રચ્યાં હોય એ જરૂરી નથી, અપનાવેલાં હોય. બાળવ્યવહારમાં એ હોય.

બાળબેઝકર્ણના આ ક્ષેત્રમાં કેટલીક માતૃરચનાઓ પણ આપણે ભેળવી દર્શાવે છીએ! એ રચનાઓ બાળકો માટેની ખરી, પણ એ બાળકોએ અપનાવેલી નથી. એમાંની કેટલીક કેવલ માતાની જ, કેટલીક માબાપની, અને કેટલીક મા-બાપ ને બાળક ત્રણેની હોય છે. (અહીં ‘મા-બાપ’ને રથાને ‘વડીલો’ ગણી શકાય.) બાળગીતોની ચર્ચામાં હાલરડાંને સમાવેશ બહુ સહજ રીતે જગતભરમાં થયાખરા કરી દે છે. આપણે ત્યાં (“લોકસાહિત્ય” પુ. ૧; રાણપુર ૧૯૩૯; પ્રકરણ આઠમું) મેઘાણીભાઈએ પણ એમ જ કહ્યું છે. આ સહજ છે. તદ્દન નાનાં બૂલકાં સાથે તો સહજ પ્રત્યાયન (communication) માતાનું જ સંધાતું હોય છે. ત્યાં, એ પ્રત્યાયનમાં, આરંભે ભાષક તો એક જ છે, મા. એ દષ્ટિએ એ અભિવ્યક્તિ હોય છે એકતરફી. મા બોલે, ગાય, રમે; બાળક જુએ, સાંભળે, ખીલે. ત્યાં પણ બાળકનો પ્રતિભાવ એ અપેક્ષિત અને અગત્યનું તત્ત્વ છે. એ પ્રતિભાવની પૂર્વ-અપેક્ષા એ ગાન કે ખેલ કે ગીતના સ્વરૂપનું પ્રેરક-નિર્ણાયક બળ બને છે. જગત આખામાં એવાં સ્વરૂપો લગભગ સમાન છે એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે પ્રતિભાવ-અપેક્ષાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત ને સમાન છે. એટલે માતાનાં બાળ માટેનાં ગીતો (હાલરડાં) કે વડીલોની બાળ માટેની અને/અથવા બાળ સાથેની રમતો પણ જગ આખામાં ઘણી સમાન લાગશે.

તાત્ત્વિક રીતે વિચારીએ તો, જ્યાં બાળક સાંભળનાર ને માતા ગાનાર હોય ત્યાં એ “માતૃ-સાહિત્ય” થાય, બાળસાહિત્ય નહિ. ‘હાલરડાં’ એ એવું (બાળસાહિત્ય = બાળ માટેનું સાહિત્ય) ગણાય. બાળકમાં બાળદ્વારા વહેતું-વહેતું સાહિત્ય એ નથી, માતાઓમાં અલબત્ત, અને મેઘાણીભાઈએ સરસ રીતે ‘નર્સરી રાઈમ્સ’ શબ્દ સમજાવતાં કહ્યું છે તેમ ‘બાળઉછેરની એ વાડી’ છે. એ ‘ઉછેરગીત’ અલબત્ત છે; પણ તે માતા દ્વારા રચાતું ને વહેતું રહેતું. બાળકને માતાએ આપેલું ફૂલ. એનું પ્રાચીનતમ અંગ્રેજી નામ (૧૪મી સદી પહેલાંનું) lullynges; પછી કહેવાયું ‘ditties’, પછી ક્યારેક ‘cradle songs’ કે ‘slumber songs’ ફ્રેન્ચમાં bercense, જર્મનમાં weigenlied કે schlummrlied, સ્વીડીશમાં vaggvisa. બાળક ખેલતાંય શીખે તે પહેલાં એને સંભળાવાતી આ રચનાઓ. ‘એન્સાઈક્લોપીડિયા અમેરિકાના’ જેવા સંદર્ભ ગ્રંથોમાં પણ નર્સરી રાઈમ્સના છએક પ્રકારોમાં પહેલું મુકાય છે હાલરડું! કદાચ જૂનામાં જૂનું હાલરડું (‘ઓકરુડ્ડ ડિફિનરી ઓફ નર્સરી હાઈમ્સ’ પ્રમાણે) ૧૪મી સદી પહેલાંનું આ:

Lollai, litil child,

whi wepiston so sore,

Lollai, litil child,

lolai lullow.

જે કે અંગ્રેજી માતાને મુખે બહુ સહજ સંભળાય છે:
Rockaby, baby, on the tree top,
When the wind blows, the cradle will rock
,, ,, bough bends,, ,, ,, fall,
Down will come babby, cradle & all.
આપણા ‘પાલસો ગયો ખસી...’ જેવું જ આ થયું!

પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ હાસરડું આળગીત નહિ ગણાય. (તેથી એનું મહત્ત્વ ઓછું થતું નથી એ ભાગ્યે જ કહેવાનું રહે) બાકીના જે પાંચ મુખ્ય આળગીતો— (કે બાળબેડકણી)ના પ્રકારો બતાવાયા છે (મેઘાણીભાઈ ‘આઈ’ કહીને. અગિયાર પ્રકારો આપે છે) તેમાં રમતગીતો (dandling rimes), અંકગીતો (Number rimes, counting out etc.) એનિહાસિક પાત્રપ્રસંગોનાં ગીતો, કાર્ય-કારણ-માળાવાળાં ગીતો કે હારડાગીતો (Cumulative song) અને ઉખાણાં. આ છમાંથી ઠાઈ પણ એકમાં રમત કે ક્રીડા કે ક્રિયા કે ખેલ ન હોય એવું ભાગ્યે જ બને. છતાં આ બધા પ્રકારોની ચર્ચા અહીં, સ્થળને અભાવે, શક્ય નથી. અહીં તો રમત સાથે સંકળાયેલાં આપણાં પરંપરાગત મૌખિક બેડકણી જેવાં છે. તે પણ ઝડપથી જ કરવું પડશે—એટલાં મળ્યાં પ્રમાણમાં એ છે.

રમત એ શું છે? વ્યાખ્યા શક્ય નથી. એ સંકુલ પ્રક્રિયા છે; સ્વૈચ્છિક, અનુત્પાદક, સ્થળ-કાળથી પરના રમતમાં જ અંતર્નિહિત હોય તેવાં પ્રેરકો ને લક્ષ્યોવાળી, સ્પર્ધાત્મક છતાં ચડસાચડસી વિનાની, માન્ય નિયમોવાળી છતાં પળે પળે ચતુરાઈ-ચપળતાની અપેક્ષાવાળી, નિયમ-પાલનના આગ્રહ છતાં પૂર્ણ મુક્તિવાળી, પક્ષો છતાં એકતા અનુભવાવડી, હારજીતવાળી છતાં ખેલદિલીવાળી એક વ્યવસ્થાભરી એ આનંદની પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયાનાં આ બધાં જ તત્ત્વો દરેક રમતમાં ન હોય; મોટા ભાગનાં હોય—ને તે વધુ ઓછા પ્રમાણમાં.

હારજીત ન જ હોય તે કેવળ ક્રિયાતત્ત્વ પ્રધાન હોય તેને શું કહીશું? એ ક્રિયામાં પણ સ્પર્ધાને સ્થાને ક્યારેક અનુકરણ જ હોય ત્યારે? એ અનુકરણની ક્રિયા સંબંધાત્મક હોય તો? એમાં નાટ્યતત્ત્વ પણ હોય

તો? એને રમત (Game) કહીશું? કે ખેલ (Play)? પ્રત્યેક રમતમાં ‘ખેલ’ (મેકબિલીક)નું તત્ત્વ વત્તેઓછે અંશે હોય જ. રંગભરી છતાં પરંપરાગત ખેલ ને રમત વચ્ચેની ભેદરેખા આછી-પાતળી ને હસતી-ખસતી રહેવાની. બચપણ એટલે તો ખેલકૂદનો જ સમય. બાળકની તો એ સહજ-અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિ છે. એટલે, બાળક સાથે નિકટતાથી સંકળાયેલી ઠાઈની પણ એ પ્રવૃત્તિ થઈ રહે છે! એ એવી છે.

બાળકને હિંચોળતી મા માય છે. પોતાને પગે જીભો રાખી, એના બે હાથ પકડી એને કુદાવતાં કુદાવતાં વડીલ ગાય છે.

This is the way
The Ladies ride...
My dame has lost her shoe.

અથવા

—કોઈ— આ ફૂડલ—ફૂ

અથવા

રાઈડ રાઈડ ટુ ઓસ્ટન,
રાઈડ રાઈડ ટુ લિન,
રાઈડ રાઈડ ટુ સાલેમ
અન્ડ ઘેન હોમ-અગેઈન!

આપણે ત્યાં ગવાય:

પાગલો પા, મામા—ઘેર જા ...વગેરે.
કે બાળક ચાલતું થાય ત્યારે કે જરાક નાચે ત્યારે
મારો નાનડિયો નાચે છે

અથવા

કાગડેમા કડું ખું ...

*

Walk, Walk, Walk, Walk, Walk,
 Trat, Trat, Trat, Trat, Trat,
 Ta-gallop, Ta-gallop, Ta-gallop!

વડીલો પોતે જ, બાળકને રમાડતાં, અહીં ગાય છે ને સાથેની ક્રિયાઓ પણ કરે છે. હસાવવાની, ગસી કરવાની, આંગળીઓ એક પછી એક પકડીને ગાવાની, પગે કુદાવવાની આ ક્રિયાઓ વિશ્વભરમાં સમાન છે ને એનાં બેડકણું પણ ભાષાફેરે સમાન લાગશે. આપણે ત્યાં એક પછી એક આંગળી પકડીને પૂછશું: 'આ ગાય કોની?' ... આમાં બાળક સાથે સંવાદમાં જિતરવાનું પણ આવે છે. ભાષાશિક્ષણ પણ થાય છે. એ સંવાદ પહેલાં એક જ પક્ષ બંને વતી બોલે, પછી બાળક ધીમે ધીમે ભણે. આવી ઘણી રમતો છે. શ્રી ચિત્રભાઈ શાહ ("લોકરમતો" - ૨માં પૃ. ૨૩) નોંધે છે:

આ મોર રોટલી ખાય ...
 આ મોર રોટલો ખાય ...
 આ મોર ભાખરી ખાય
 આ મોર પૂરી ખાય
 આ મોર ઢેબરું ખાય.

આ પણ સાંભળ્યું છે:

આ તો નાની નાની નાની,
 આ તો પૂબરીની દાસી
 આ તો ફૂલ વીણવા જતી,
 આ તો મારગ ચીંધવા જતી,
 આ તો ગામ ગપાટે જતી!

ને પછી 'ગાયનો ગોઘલો કયાં ગયો, કયાં ગયો?' ... કે અહીંનો 'લાડવો કોણે ખાધો?' ... એ બધું એક જૂનું બેડકણું છે. એ પણ બાળ રમાડતાં મા-બાપ કે વડીલ ગાય:

૨૭૦] કવિદાસ નવે.-ડિસે. ૧૯૭૯

તા તા તાંબરડી,
 ચોરે બાંધી રાખરડી,
 ચોર ગયો છીડીએ
 મોં ભરાણું લીડીએ!
 લાડવા કોણ ખાઈ ગયું?...
 ...પાણી કોણ પી ગયું?
 ...ગાય કયાં ખોવાઈ ગઈ?..

એ છેલ્લા પ્રત્યેક પ્રશ્નનો ઉત્તર બાળક આપે. મા ને બાપ બંનેને પાત્ર બનીને ખેલ કરવો પડે એવી રમતો છે 'મણુ મીઠું લેવું છે, મણુ મીઠું?' કે 'મારા ઘર પર કોણ ચડ્યું?' 'હોલો રાણો'...અથવા

'મારે માથે અગલું બેઠું,
 બગલું બેઠું,

ગામનું ગધેડું બેઠું!

જિતર અગલા!'

'નહિ જિતરું.'

'ખીર ખવાડું'

'નહિ જિતરું'.

એ સંવાદમાં નાટ્યઅંશો છે. ઘર આખું આમાં ભળી શકે છે. આવી સંવાદ-રમતો ખેડાં ખેડાં પણ રમાય એવી હોય છે.

આટલી ખીચડી ખાઈશ?

આટલું પાણી પીશ?

વાઘ આવે તો ખીશ?

'ઘી ખાઉં,

ગોળ ખાઉં

ટપાક માખી માડું'.

એ થપાટ-રમત પણ ખેડાં ખેડાં બાળકો કે બાળક-મોટરોં બે જણ રમી શકે એવી છે. અંગ્રેજીમાં પણ

આવી જ રમતો છે. આંગળી પકડીને ત્યાં પચ્ચ મા
કે બાપ કે વડીલ બાળક ભેડે રમતાં ગાય છે:

This little pig went to market,
This pig stayed home...

અથવા

Little pee;
Penny Jew Judy whistle;
Mary Gristle; and
Old Pig Hobble Gobble !

વળી, આંગળીએનું આ ગીત પચ્ચ બાળકો મોરેડાં
પાસેથી શીખે છે:

Master Thumb is first to come,
Then pointer strong and steady,
Then Tall Man high,
And just close by
The feeble man doth linger;
And last of all,
So fair and small
The Baby little Finger.

આપણા 'આટલું પાચું પીશ?' જેવું જ છે આ :

'Did you go to he hen-house ?'
'Yes, mam !'
'Did you get any eggs ?'
'Yes, mam !'

એ પ્રશ્નોત્તરી ચાલે. 'એ હાં ને બેડમાં ચૂક્યાં ?,
'નં એને શોધા ?' 'લીધી ?' પછી વળાંક આવે. સ્વત્ત
કરવાની વાત આવે ! એ પૂછાયા પછી એના ચાળા !
આ બંધી રમતોમાં મુખ્યત્વે આજેવાની કરે છે મોરેડાં.
ક્યારેક બાળક માત્ર રમકડું કે શ્રોતા-સોડતા જ રહે

એમ પચ્ચ બને; અને છતાં કહેવાય 'રમત'. શ્રી.
શાહ સંપાદિત "લોકરમતો"માં (પૃ. ૩૦) 'ચાંદાચૂરજ
વઢી પડ્યા' એ આપણા ખૂબ જાણીતા ભોડકાવાનો
સમાવેશ થયો છે ! ("આયામ વિજ્ઞાન કોષ-૨"
'લોકરમતો' લે. ચિ. પુ. શાહ અને અનિલકુમાર ચિ.
શાહ. ચુર. વ્યા. પ્રચારક મંડળ, રાજપીપળા; માર્ચ
૧૯૭૬) હકીકતે એ કથાનક Add-On rhyme
'હારિયું' છે-cumulative rhyme, એમાં
કોઈ કારણમાત્રા હોય. એ કાર્વકારણ મંથન પચ્ચ
અસંલ્પિત લાગે એવો હોય ! અસંલ્પિત સંલ્પિત
થવાની એ લીલા ! એવાં ગીતો જગતની કોઈ પચ્ચ
બાપામાં મળશે. અમેરિકન નિઝામાં અત્યંત પ્રચલિત
છે 'મેરી મેક મેરી મેક' :

નદીએ ગર્ધ,
પાર ન થઈ;
શેરો લીધા,
ચાલે નહીં !
બળદ લીધા,
ખેંચે નહીં !
ઝંલર વાવ્યા,
જીગ્યા નહીં !
નદી-પર બર્ધ
પૂડ્યાં નહીં !

એ મનસબંધ એ છે. ("Book of Negro folk-
lore," Hughes; p. 430) આપણું અત્યંત
પ્રસિદ્ધ હારિયું 'કાગે માટું મોતી લીધું', ગિજુબાઈએ
ઘેર ઘેર પહેંચાડ્યું છે.

'હરિયો આગ ઓલવે નહિ,
આગ ઘોડો બાળે નહિ,
ઘોડો કુતો મારે નહિ...' એમ કરતાં

કરતાં મુખ્ય ફરિયાદ આવે કે 'કાગે મારું મોતી લીધું...' એમાં એક મુખ્ય પ્રસંગ (મોતી કે દાણો પડી કે લેવાઈ ગયો તે) પછી બધું પ્રસંગોની હારમાળા આવે છે, એક એક પાત્રનો એક એક ટ્યુકડો પ્રસંગ એ ફરિયાદનું કારણ બને છે. આવું જ પ્રચલિત છે અંગ્રેજીમાં "The old woman and her pig." "...that tossed the dog, ..that worried the cat..., that killed the rat..., that ate the malt,...that lay in the house,...that Jack built." 'એન્સાઇક્લોપીડિયા અમેરિકાના' (૧૯૭૬, ભા. ૨, પૃ. ૫૫૫)માં માર્ગરેટ લીમા કહે છે: "The cumulative rhyme, and particularly one involving water, fire and stick, is found all over the world, but has probably been more popular in India and among the peoples of the Mediterranean area." આવાં હારડિયાંમાં વસ્તુની ગતિ સામાન્યમાંથી વિશેષ તરફની હોય છે, કારણ-માંથી કાર્ય તરફની. કારણ-કાર્યભાવ કે વસ્તુઓના આ જતના એકબીજા સાથેના સંબંધનું સૂચન બાળકને આવાં ગીતોમાંથી મળી શકે છે. જો કે, બધાં જ પ્રકારનાં જોડકાંમાં મુખ્યત્વે તો બે જ લક્ષણો પ્રધાનપણે હોય છે: એક તો, જૂલતા-કૂદતા લલકારો; અને બીજું લક્ષણ તે શબ્દો અને/અથવા વર્ણોની કલાત્મક પુનરુક્તિઓની ફરફરતી ખૂલ. અર્થ તો ગૌણ. છતાં ક્યારેક શબ્દ છોડા અર્થને વહોતો પણ હોય. એવા એક હારડિયાનું અર્થઘટન થયું છે - 'જેક એન્ડ જિલ'નું. વસ્તુ કાંઈક આમ છે:

જેક ને જિલ.
ચડ્યા એક હિલ!

૨૭૨] ઇવલોઃ • નવે.-ડિસે. ૧૯૭૯

હાથમાં મટકી
ઠેસે પટકી !
ભાંગી ડોક;
'વોય વોય' પોક !
ને જેક તો ખદકુ ખદકુ કરતા
ભાંગી આવી પૂગ્યા ઘેર;
જિલભાઈએ તો જેકને માથે
પાટા-પિંડી બાંધા હાથે !

એની છેલ્લી પંક્તિમાં છે કે જિલે જેકને માથે વિનેગર - ભીજવેલા જાહનપેપરનો પટો - લાગાવ્યો. આનંદ દક્ષિણ કેરોલીનામાં ગ્રામજન, માથું ચડે ત્યારે, એમ જ કહે છે ! ચાર્લ્સ ડ્વાન્સિસ પોટર ('ડિક્શન ઓફ ફોન') પ્રશ્ન કરે છે: 'આ તુસબો એમને આ જોડકાંમાંથી સૂચ્યો હશે? કે આ પ્રાચીનતર તુસબા પરથી આ જોડકાં જોડાયું હશે ?

આ જેક ને જિલ નોર્સ લોકોની એક મિથ- (કલ્પનકથા)માંથી પ્રગટયાનું છે કેટલાક તારવી આપે છે. એ મિથમાં ચાંદાનો ધડૂલો લેતાં બે બાળકોનાં નામ હતાં Hiuki Bil. આ બિલને ચન્દ્રદેવ (મણિ) કહેવાયો ગયો ! બીજું એક અર્થઘટન એવું છે કે આમાં તો ભરતી-જોડને સૂચવતી પુરાકલ્પનકથાનો અણસાર છે. આવાં જોડકાં સાથેની રમતોનાં મૂળ ક્યારેક કથામાં તો ક્યારેક પ્રાચીનતમ રિવાજોમાં પણ હોય છે. 'લંડનબ્રિજ'માં પાણી પર બંધાનાર સેતુની સલામતી માટે કોઈક પ્રાચીન કાળે અપાતા માનવ-બલિનું સૂચન છે.

આવાં જોડકાં જેમ અભ્યાસીઓને આવા જોડાણની પ્રતીતિ કરાવે છે તેમ જોડકાં ક્યારેક વળી અર્થ-અર્થને વેગળે મૂકીનેય મહાલતા લાગે છે. દક્ષિણ અમેરિકાના ઈન્ડિયન-સમાં આવાં જોડકાંની

એક અલગ પ્રકાર છે. એનું નામ ‘આરાપાહો’ એટલે ‘કુંઈ જ નહિ’। અડકો-દડકો એક ‘આરાપાહો’ની પહેલી પંક્તિમાં આવા પાંચ વર્ણો છે: ‘યે-નો-વિ-ચિ-હો.’ પછી એને જ લઈને જુદી જુદી પંક્તિઓ બને છે. એ છે તો વર્ણોના સંયોજનની રમત જ. એમાં તો કોઈ અર્થ નથી જ, છતાં ક્યારેક અર્થપરતાનો ભાસ હોય છતાં જોડકાં બને તે કોઈક ક્રિયા કે કાર્યનું સાધન બનતું હોય એમ બને. દાખલા તરીકે- ‘અડકો દડકો.’

અડકો દડકો,
દહીં દડકો,
પીલુ પાકે,
શ્રાવણ ગાળે,
એર મોર કોર,
સાકર, શેરડી, સિંદૂર;
સિંદૂરે સિંદૂરે દીવા બળે,
દીવે જન્મે રાજ-રાણી,
જમીને ફાતણુ માગે છે ।

અથવા
અડકો દડકો,
દહીંનો કોડ,
ખાજુડે બદામ ફોડ,
અથવા
બડવા રે બદામ ફોડ
એક બડવો જુખ્યો,
બડવો નાંખે ચીસ,
ભાઈ મળ્યા તે વીસ,
વીસે વીસે છોકડો,
ભાઈ તો મારો જોડો,
છોકરછયાં ખાંડે છે,
પિતાંબર પગલાં ખાંડે છે,

રાજ તાળ, તરિયા તોરણ
ઉડકી દુડકી,
લગ્ન લઈને ભુરકી’

(‘દેશી રમતો’ જગનલાલ મોદી અને જીસાર્થ પારેખનાં; ૧૮૯૩)

એમાં અંક નથી, છતાં એ એક પ્રકારનું Counting out rhyme છે. દાવ (‘it’) નક્કી કરવા માટે એ આવે છે. ‘દરતો, પિંજર, ખાર, ખખૂતર’, ઢોલી’ પણ Counting-out દાવ માટેના અંકનું જોડકાં (‘દાવકાં’ કહીશું ?) છે. આવાં દાવકાં પણ ધણાં પ્રકારનાં હોય. અંકવાળાં, વિનાનાં, રમતવાળાં, વિનાનાં, કથાવાળાં વગેરે.

ચક્કી ચોખા ખાંડે છે,
પીતાંબર પગલાં ખાંડે છે.
રાગ્નિયો, ભોગ્નિયો,
દીલડીનો ટાયકો ।

એ ટાયકો સાથે હાથ ઉડાવી લેવાનો હોય. એમ કરતાં જ છેલ્લે રહે એનો દાવ. એટલે આ પણ દાવકાં છે. Eliminationને એક પ્રકાર. આ વિભાગ બહુ મોટો . વિવિધતાવાળો પણ છે. વડોદરાના કેળવણી ખાતા દ્વારા ૧૮૯૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલ, મોદી-પારેખ સંપાદિત ‘દેશી રમતો’નો સંગ્રહ એ માટે જોવો. એમાંની આટલી રમતો: ‘કાકડ કુંભો’ ‘અડકો દડકો’ (એ પાકવાની રીત છે) કે સરસ ગીતવાળી રમત (જે હાલ સાવ લુપ્ત થઈ છે તે) ‘ધૂધરઉ’:

આયો રાયો,
ધૂધરીઓ ધમ્મકારો,
ચંદ્રી આળો
મોર પખાળો,
હાથણાં હોળાં,

માટી પગલાં,
ગર કારેલાં,
ભર માદડીઆં,
તુંબડીઆં ચટકી.

‘હંતે હંતે પાણી,’ ‘જમનીઓ દાવ,’ ‘હિંગત્તડાંગ’ વગેરે.
યાદી લાંબી થવા જાય છે.

અંકોવાળા Counting-outને શું કહીશું? અંગ્રેજીમાં તો ધણા શબ્દો છે. telling-out, chapping-out, titting-out, વગેરે. જર્મનીમાં wolf; ફ્રાન્સમાં Lonb. જાપાનમાં oni (પ્રેત)। દરેક દેશમાં મોટે ભાગે હોનતાવાચક નામ કેમ? પણ ગુજરાતમાં એને માટે કોઈ નામ નક્કી કરવા જેટલી ચર્ચા જ નથી થઈ! દાન નક્કી કરવા ને ગણવા માટે પણ દુનિયાભરનાં બાળકોની પદ્ધતિઓ ને રમતોમાં આશ્ચર્યજનક સામ્ય છે। કરડા બાપના આદેશનેય ઠંડે કોઠે અવગણનાર અક્ષડ બાળક પણ દાવ માટેની રમતમાંના નિયમનને પરાપર પાળે છે। પોટરે ટૂંકા ગાળામાં આવાં બે હજાર જેડકણાં એકઠાં કર્યાંનું અહીં અગાઉ જણાવાયું છે. આ જેડકણાંની લયરચના વિલક્ષણ હોય છે. શબ્દને ધસી ધસીને પોતાના ઘાટના બનાવી લેવાયા હોય છે. એટલે જ આ તો એક, બે, ત્રણ-એ ઝટ કળાતું નથી।

One-ery, two-ery, six and seven.
Holy bone, crack-a-bon, be and eleven
એમાં six and sevenનું પછી Ziggeryzan થયું છે। ‘હોલી બોન’નું વળી ‘હોલ્લો-બોન’ કે ‘હેલાબોન’ કે ‘એરાબોન’ કે ‘હેલી બટ’ એમ પાંદાનતર થયું। ક્યારેક આવાં જેડકણાં મૂળ વ્યુત્પત્તિનો નિર્દેશ કરે એટલાં જૂનાં પણ હોય છે, ક્યારેક જૂના મંત્રાદિની અસરવાળાં પણ નીકળે છે. ‘Haley, Maley, tipsey tee’માં આવતો ‘Dominee’ શબ્દ દેવળનો છે; ‘Hail Mary’નું જ થયું છે હેઈલી-મેઈલી.

એક જૂની મંત્ર-રત્નતિના આ અવશેષો છે એમ જણાવાયું છે.

૧૮૯૯માં માસાચુસેટ્સની મામર રફલનાં બે હજાર બાળકોની તપાસ થઈ તો એમની પાસેથી પાંચસોથી પણ વધુ આવાં કાઉન્ટિંગ-આઉટ રાઈમ્સ મળ્યાં। એમાંનું ‘Eny, meeny, miny, mo’ તો ખૂબ ખૂબ ખૂબ ચર્ચાયું છે ‘મધરગૂઝ’ના ભાત-ભાતના સંગ્રહો; એ નામ પ્રચલિત બન્યાની વિગતો, ક્ષેત્રકાર્ય કરી કરીને મહેનત લઈ હજારો મધરગૂઝ અથવા બાળજેડકણાંની પ્રાપ્તિ, એનો અભ્યાસ, એ બધું કરવામાં ત્યાં અભ્યાસીઓ ગૌરવ લે છે. ત્યાંના બાલ-જગતને તો એનો લાલ થયો છે જ. આપણે ત્યાં એવું ક્યારે થશે? હમણાં તો આ ચર્ચાને પણ આના આપણે ત્યાંનાં અભ્યાસની માફક જ અહીં એકાએક સમેટી લઈ તો? એકલાં આપણે ત્યાંની રમતનાં જેડકણાં જ એટલાં છે કે પાનાંનાં પાનાં ભરાય. નાટચાત્રમક રમતો, સંવાદાત્રમક રમતો ને એમાંનાં જેડકણાં પણ ઢગલાબંધ છે, યાદ કરવા જેવાં છે. એ નાટચાત્રમક રમતો દ્વારા બાળકો જેવું સામાજિક અનુકૂલન સાધતાં શીખે છે એની એરિક એરિક્સન જેવાની ચર્ચા (“chidhood and society” N. Y. 1950) આ અભ્યાસના મહત્ત્વ પ્રતિ આંગળી ચીંધે છે. વિલિયમ ન્યૂવેલનો રમતગીતોનો સંગ્રહ હવે ન્યૂ યૉર્કની કાવર પ્રકાશન સંસ્થાએ પેપરબૅકમાં (1963) સુલલ બનાવ્યો છે. આયોના ને પિટરનાં ચારેય પુસ્તકો બાળકવિતાના રસિકોને અવશ્ય ગમે એવાં છે. આ કલ્પનાત્મક રમતો દ્વારા તો બાળક વાસ્તવને પ્રમાણે છે એમ રૉયર્ટ બ્યોર્નિઝ કહે છે: “the child is learning to deal with realistic experience through playing.” *

ગુજરાતી બાલસાહિત્ય: એક ઝાંખી

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

ભાવકના સ્પષ્ટ સ્વીકાર સાથે કેટલુંક સાહિત્ય સર્જાય છે. પ્રૌઢસાહિત્ય, મહિલાસાહિત્ય, યુવાસાહિત્ય, કિશોરસાહિત્ય ને બાલસાહિત્ય આ પ્રકારમાં આવે. બાલસાહિત્ય અનિવાર્યતયા બાળકોને માટે જ હોય; આમ છતાં એનો આસ્વાદ મોટેરાં લઈ શકે, જેમ મોટેરાંના સાહિત્યમાં દૈટલીક વાર બાળકો રસ લઈ શકે છે તેમ. આવું ભાવકના પ્રકારને અનુલક્ષીને સર્જતું સાહિત્ય ઉદ્દેશ્યપ્રધાન કે હેતુલક્ષી હોય તો તે સ્વાભાવિક છે. આવા સાહિત્યમાં શુદ્ધ સાહિત્યની શક્યતા ધણી ઓછી રહેવાની.

બાલસાહિત્ય સાથે બાલઘડતરનો-બાલશિક્ષણનો ખ્યાલ જનપ્રેમ-અજ્ઞપ્રેમ પ્રગટપણે જોડાઈ ગયો છે. બાલસાહિત્ય બાલશિક્ષણના ખ્યાલથી જ પ્રેરિત હોય એ જરૂરી નથી; એનો સર્જક બાળક હોય એ પણ જરૂરી નથી; પણ એ સાહિત્ય બાળકોને રસપ્રદ-આનંદપ્રદ થવું જોઈએ એ મહત્ત્વની બાબત છે. એ સાહિત્ય બાળકોને બોધપ્રદ હોય પણ ખરું ને ન પણ હોય. મુદ્દાની વાત એ બાળકોના સંવેદનવિશ્વમાં સ્વીકાર્ય થાય એવું લીધારમ્ય હોવું જોઈએ. આ સાહિત્યમાં પ્રવેશતા બાળકની જીવન અને જગત માટેની જિજ્ઞાસા, એની લીધારસિકતા રૂપાય કે હણાય નહીં, બલકે સમયગૂં રીતે વિકાસ પામે એવું થવું જોઈએ.

આપણે ત્યાં ઉપર્યુક્ત પ્રકારનું બાલસાહિત્ય છે જ નહીં એમ ઈંગ્લેન્ડના વૃત્તિથી, ફ્રેન્ચની રીતે કહેનારાઓનો તોડો નથી; પરંતુ જો કોઈ ગુજરાતી બાલસાહિત્યનું પૂરેપૂરું સર્વેક્ષણ કરે તો તેને રાજી થવા જેવું કેટલુંક કામ થયેલું જરૂર નજરે ચઢે.

બાલકુબ્જની કથા ચલાવનાર, સિંહાસનખત્રીશી-વેતાલખત્રીશીની વાર્તાસૃષ્ટિઓ કદખનાર, પંચતંત્ર ને હિતોપદેશની વાતો ગૂંથનાર, ભતક કથાઓ કથનાર, બાળકો માટે બાલાવબોધો રચવાની જહેમત લેનાર આપણા પુરોગામી સંસ્કારસેવકોને બાળકો માટેના સાહિત્યની કોઈ કદખના જ નહોતી એમ તો કેમ કહેવાય? સદાચારબોધ-નીતિબોધના નિમિત્તે, કાવ્યવિનોદ માટે થઈ ને પણ ઠીક ઠીક સાહિત્ય મૌખિક પરંપરાએ પણ જીવતું-ફેલાતું રહ્યું હશે. લોકસાહિત્યમાંથી જે બાળકો માટેનું જે હાલરડાં, ટુચકા, વાર્તાઓ, જોકકણાં, ઉપાખ્યાં વગેરેનું માતખર સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય છે તે જોતાં બાળકો માટેની કોઈક ને કોઈક રીતની સાહિત્યપરંપરા સાતત્યપૂર્વક ચાલતી તો રહી હશે એમ અનુમાન કરવામાં જરાયે જોખમ નથી. શામળની પદ્યવાર્તાઓનો આસ્વાદ બાળકોએ પણ નહિ લીધો હોય? લવાઈના વેશો ભજવાતાં જોવાનું બાળકોનેય નહિ ગમ્યું હોય? કદાચ અડવા સાથેની એમની દોરતી આપણે ધારીએ છીએ તે કરતાયે જૂની હોય. આમ છતાં આજની બાલસાહિત્યની જે કુતિયા છે એ અનેક રીતે જુદી અને અનેકગણી વધુ સમૃદ્ધ ને વૈવિધ્યભરી છે. તેથી જ આજના અર્થમાં ‘બાલસાહિત્ય’ અંગ્રેજોના આલ્યા પૂર્વે, એમના સંપર્ક-શાસન પૂર્વે આપણે ત્યાં નહોતું એમ જો કોઈ કહે તો એમાં સંમત નહિ થવાને કોઈ કારણ નથી. વિજ્ઞાનના વિકાસ સાથે, મનોવિજ્ઞાન અને શિક્ષણના, કલા-શાસ્ત્રના વિકાસ સાથે બાળક વિશેના આપણા ખ્યાલો, સંબંધો વગેરેમાં પાયાના ફેરફારો જરૂરી થયા અને પરિણામે બાળ-ઉછેર, બાળકજીવણી વગેરે વિશે, બાળકો માટેના સાહિત્ય વિશેષ મૂળભૂત રીતે વિચારવું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું.

બાલસાહિત્યના સંદર્ભમાં સુધારાયુગના પ્રથમ તબક્કા પછીનો પંડિતયુગનો-સાક્ષરયુગનો તબક્કો તેના વિકાસ અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો છે; તેમાંયે ગાંધી-યુગીન તબક્કો બાલસાહિત્યના વિકાસ-વિસ્તારનો અભૂતપૂર્વ તબક્કો જણાય તો નવાઈ નથી. બાલ-સાહિત્યની ઉપયોગિતા અને પ્રતિષ્ઠા બાળક સાક્ષરોમાં મતભેદો નહોતા જ. જીલકું, મણિલાલ ન. દિવેદી ને આનંદશંકર જેવા તો બાળકો માટે થઈને અનુક્રમે ‘બાળવિલાસ’ના નિબંધો ને ‘હિન્દુધર્મની બાળપોથી’ જેવા ગ્રંથો આપવાનો પરિશ્રમ લે છે. (અલબત્ત, આવા ગ્રંથોની બાલલોગ્યતા પરત્વે એક યા બીજા પ્રકારના પ્રશ્નો હોઈ શકે.) નાનાલાલ પણ ૧૯૩૧માં બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ પ્રગટ થઈ શકે એટલાં તો બાળકાવ્યો લખે છે અને બાળમહિમાનાં સૂત્રો ને સ્તોત્રો રચે છે તે તો અલગ વાત. સાક્ષરયુગીન હવામાં યે બાલોપયોગી વાચનમાળાઓ તથા સાહિત્ય વિશે અવારનવાર ચર્ચાવિચારણાઓ થઈ. તેના પડઘા સાહિત્ય પરિષદ ને કેળવણી પરિષદના મંચ પરથી પણ સંભળાતા રહ્યા. બાલસાહિત્યની જે પ્રવૃત્તિ સર્જનની સાથે જ અનુકરણ-સંકલન-સંપાદનની રીતે સુધારાયુગમાં ચાલુ થઈ તે વધુ પરિષ્કૃત અને વધુ સત્ત્વસભર થવા માંડી આ તબક્કામાં. આ ગાળામાં નારાયણ હેમચંદ્ર, ભોગીન્દ્રરાવ દિવેદિયા, હરગોવિન્દલાલ કાંટાવાળા, શારદાપ્રહ્લેન વગેરેની બાલ-સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રવૃત્તિ ઉલ્લેખનીય બની રહે છે. હિંગત-લાલ ગ. અંબરિયા ૧૯૧૫માં ‘મધુબિન્દુ’ નામનો બાળકો માટે કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કરે છે; એ જ વર્ષમાં કવિ લવાનીશંકર નરસિંહરામ બાલગીતોનો સંગ્રહ પ્રગટ કરે છે; જે સંગ્રહ મંજુલાલ મજમુદાર ઉલ્લેખે છે તેમ ‘દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર’ માટે પ્રેરણારૂપ હતો. આ સમયગાળા દરમ્યાન ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ

બાળકો માટેનાં નવાં ગીતોના બે ભાગ, દેશજી પરમાર ‘ગલગોટા’ વગેરે બાલકાવ્યસંગ્રહો આપે છે. દરમ્યાન, ‘ચણીબોર’ અને ‘ચાલણગાડી’ જેવાં બાલ-કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ ધ્યાનાર્હ પ્રકાશનો થઈ ચૂક્યાં હતાં.

સાક્ષરયુગ-ગાંધીયુગને સંયુક્તપણે લઈને જોતાં આ યુગના બાલસાહિત્યનાં પ્રેરક બળોમાં ગાંધીજીની કામગીરી તેમણે પ્રેરેલી રચનાત્મક સંસ્થાઓની અને તેમાંયે ખાસ કરીને કેળવણીની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની કામગીરી અગત્યની બની રહે છે. આ દિશામાં અમદાવાદ-સુરત અને તેથી યે વધુ સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારનું લેખકવૃંદ કંઈક વધુ પ્રભાવક લાગે તો નવાઈ નથી. એક બાબુ કેટલીક ધાર્મિક-સાંપ્રદાયિક સંસ્થાઓ પોતપોતાની રીતે બાળકેળવણીના ક્ષેત્રે કામ કરતી હતી તેમ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ બિનસાંપ્રદાયિક ધોરણે વ્યાપક માનવહિતમાં બાળકેળવણીનું કામ કરતી હતી. ગાંધીજીની કેળવણી-વિષયક માન્યતાઓના પ્રભાવ હેઠળ બાલકેળવણી પણ આવેલી; પરંતુ આ ક્ષેત્રે મુખ્ય પ્રભાવ તો મોન્ટેસોરીની કેળવણી-દિલસૂક્ષીનો હતો. મોન્ટેસોરીની કેળવણીપ્રથાએ શિક્ષણના જીવનવાણી ખ્યાલોની વિસંગતિઓ દર્શાવી અને એણે બાલકેળવણી-માં મુક્તતા-લીલામયતાના અને આનંદના લક્ષ્ય પર ભાર મૂક્યો. તેની અસરે બાલસાહિત્ય પણ ચોખ્ખિયા-વેડા અને નીતિજટતાને ભોગ થતું બચી નરવી હવાથી વધુ પ્રાણુપ્રદ અને રસપ્રદ થવા તરફ વળ્યું.

આ દિશામાં ગિજુભાઈ એ એક લેખધારીની રીતે દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા દ્વારા કામ આરંભ્યું. તેમણે બાળકેળવણીનો નૂતન વિચારસરણીના પ્રચારકનું જ કામ કરતાં એ કેળવણીનાં સર્વ અંગોપાંગોનાં પરિવર્તન-વિકાસ તરફ લક્ષ્ય આપ્યું અને એ રીતે નૂતન રીતીની

બાળકેળવણીના પ્રયોગકાર-સર્જક પણ થયા. ગિજુભાઈ માટે બાળકેળવણીની વાતો એ સ્વાનુભવની, એમના કિતકટ જીવનરસની વાતો હતી. એમણે બાળકેળવણીની સંસ્થાનું, બાળકેળવણી માટેના શિક્ષકોનું ઘડતર કર્યું અને તે સાથે બાલસાહિત્યના સર્જકોને અને બાલ-સાહિત્યનેય ઘડવાનું કાર્ય પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ રીતે કર્યું. ગિજુભાઈ, કાકાસાહેબ કહે છે તેમ, ‘બાલસાહિત્યના બ્રહ્મા’ થયા; તેમની એ સાહિત્યની સેવાઓએ જ તેમને ૧૯૨૯ના રણુજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકને પાત્ર ઠેરવ્યા. આ ગિજુભાઈએ ૧૯૨૦-૨૧માં જુગતરામ સાથે રહીને જે ‘બાલચુગાડી’ રચી તેની લોકપ્રિયતા ને સેવા અનન્ય રહી. એ પછી તો એક પછી એક સુંદર પુસ્તકો આવવા લાગ્યાં: ‘મોટીમેન’, ‘ભેરુ’, ‘આંબા-વાડિયું’ વગેરે. ગિજુભાઈએ બાળકેળવણીના અનેક પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો તે સાથે જ એ કેળવણીની આવશ્યકતા અનુસારનું વૈવિધ્યસભર બાલસાહિત્ય પણ આપ્યું. વિષયવસ્તુ, નિરૂપણશૈલી, કક્ષાભેદ અને પ્રયોજનભેદ - આમ બુદ્ધી બુદ્ધી જૂમિકાઓ ખ્યાલમાં રાખીને તેમણે બાલસાહિત્ય આપવાના પ્રયત્નો કર્યા. એમણે બાલસાહિત્યના સર્જન આગળ જ ન અટકતાં એના પ્રકાશનની માવજત કરી અને એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાલસાહિત્યક્ષેત્રે તેઓ અનેક રીતે અગ્રયાથી અને માર્ગદર્શક થઈ રહ્યા. ગિજુભાઈએ બાલસાહિત્ય માળામાં ૮૦ પુસ્તકો આપ્યાં છે. આ માળામાં પ્રવાસ, જીવનવ્યવહાર, હાસ્યવિનોદ, પશુપક્ષીપરિચય, ભાષા-શિક્ષણ, કાવ્યજ્ઞાન, સામાન્યજ્ઞાન, ચરિત્રપરિચય, વગેરે અનેક વિષયો આવે છે. ગિજુભાઈની બાલવાર્તા શૈલીનો એક અનોખો વળાંક હતો. એમની એ વાર્તાઓમાં કથનછટાનું જે તત્ત્વ હતું, જે લહેન્ને હતો એનું આકર્ષણ પણ ઉલ્લેખપાત્ર ગણાય.

ગિજુભાઈએ બાલસાહિત્ય ગુચ્છનાં ૨૫ અને બાલ-

સાહિત્યવાટિકાનાં ૪૨ પુસ્તકો આપેલાં. આમાં ખીન્ન કેટલાંક પુસ્તકો ઉમેરાતાં ગિજુભાઈનાં બાલસાહિત્યનાં પુસ્તકોની સંખ્યા લગભગ દોઢસો ઉપરની થાય છે. એમનું કિશોરસાહિત્ય અને કેળવણી-ચિંતન આદિનું ધત્તર સાહિત્ય જુદું. આ સાહિત્યે ગુજરાતના બાલજન્યતના ઘડતર-વિકાસમાં અપૂર્વ પ્રદાન કરેલું છે. ગિજુભાઈએ આ સાહિત્ય આપતાં બાલસાહિત્યના વૈશ્વિક તેમ જ લોક-સાહિત્યગત પ્રવાહો તરફ પણ નજર રાખી જ હતી. પરિણામે એમના બાલસાહિત્યે સાર્થતાથી તે અર્થવિરક્તિ- (નૌનસેન્સ)ના સીમાડા સુધીની પોતાની પહોંચ સિદ્ધ કરી બતાવી છે.

ગિજુભાઈ પોતે જ જેમ બાલસાહિત્યના મોટા લેખક રહ્યા, તેમ એમણે અન્યને પણ આ દિશામાં લખવાને પ્રેરણા-પ્રોત્સાહન આપ્યાં. તેમણે તારાખડેન મોડક, મોંઘીખડેન, કમળાખડેન, શંકરભાઈ, હેમુભાઈ, વિષ્ણુભાઈ, ગિરીશભાઈ વગેરે ખીન્ન અનેકોને બાળ-સાહિત્ય માટે કલમ પકડતાં કર્યા. ગિજુભાઈએ જે હિમદા બાલસાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ ઉપાડી, તેમાં જીવતરામ-ભાઈ, ઉપરાંત નાનાભાઈ, મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટ, હરભાઈ ત્રિવેદી વગેરેનોયે મહત્વનો સાથ-સહકાર રહ્યો. આ બધાયે મળીને સાહિત્યક્ષેત્રે બાલસાહિત્યનું એક તેજસ્વી પ્રકરણ રચ્યું. નાનાભાઈએ આપણા પ્રાચીન કાવ્ય-વારસામાંથી અનેક મૂલ્યવાન રત્નો આપણી આગળ રજૂ કર્યા. તેમનાં ‘રામાયણ અને મહાભારતનાં પાત્રો’, ‘હિન્દુધર્મની આખ્યાયિકાઓ’ વગેરે આ સંદર્ભે ઉલ્લેખ-નીય છે. મૂળશંકરભાઈએ જુલે વર્ન આદિ યુરોપિયન વાર્તાકારોની સાહિત્યપ્રસાદીને ગુજરાતી બાળકો આગળ રનેહલાવે રજૂ કરી. આમ જુગતરામભાઈ, નાનાભાઈ, મૂળશંકરભાઈ જેવાઓનું કાર્ય ગિજુભાઈની જ બાલ-શ્રેય:સાધના સાથે અનુબંધાન રચી તેને આગળ ધપાવે

છે. એમની આ ક્ષેત્રની સેવા એવી સર્વપૂર્ણ છે. ભુગતરામે કાવ્ય, નાટક, વાર્તા વગેરે પ્રકારોમાં, બાળક અને ગામડાને કેન્દ્રમાં રાખીને સર્જન-સંપાદન ('ગાંધીજી', 'પ્રહલાદ', 'આંધળાનું ગાડું', 'રોકડિયો ખેડૂત', 'પંખીડાં', 'રાયણ' વગેરે) વગેરેનું મૂલ્યવાન કાર્ય કર્યું છે.

એક બાબુ બાલસાહિત્યક્ષેત્રે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના પક્ષકાર જૂથે ઘણી રચનાત્મક સેવા કરી તો બીજી બાબુએ જીવનને ખાતર કલામાં માનનાર સાક્ષરવર્ગેય પોતપોતાની રીતે આ ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું. કેટલોક સાહિત્યકારવર્ગ બંનેય રીતે કામ કરનારો હોતો. કાકાસાહેબ, ચંદ્રવદન મહેતા, ઝવેરચંદ મેઘાણી, યશવંત પંડ્યા, હંસા મહેતા, અમૃતલાલ પાંડયાર, રનેહરશિમ, સુંદરમ, ઉમાશંકર જોશી, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, ઇન્દુલાલ ગાંધી, કરસનદાસ માણેક અને એ રીતે બીજા અનેકે આ ક્ષેત્રમાં કાવ્ય, નાટક આદિ દ્વારા પદાર્પણ કર્યું. 'સંતાકૂકડી', 'રમકડાંની દુકાન' 'વડલો' 'સોનપરી અને બીજાં નાટકો', 'ગોળાબારની મુસાફરી', 'બાવલાનાં પરાક્રમે', 'દાદાજીની વાતો', 'ઝીંડીમાની વાતો', 'વેણીનાં ફૂલ', 'રૂડો રબારી', 'રંગરંગ વાદળિયાં', 'ગાંધીકથા' જેવી અનેક કૃતિઓ આપણને આ વર્ગ તરફથી જુદા જુદા સમયગાળે મળી છે ને એમાંના રનેહરશિમ, સુંદરમ, ઉમાશંકર જેવાની કલમ તો આજેય બાલસાહિત્યક્ષેત્રે યત્કિતિત્ત્વ અર્પણ કરતી રહી છે.

આપણે ત્યાં બાલસાહિત્યક્ષેત્રે જે વિવિધ સાહિત્ય-પ્રકારો ખેડાયા છે તેમાં દેખીતી રીતે જ વાર્તા, ચરિત્ર, કાવ્ય અને નાટ્ય-પ્રકારો વિશેષ ખેડાતા રહ્યા છે ને તેમાંયે સંલવતઃ વાર્તા ને ચરિત્ર સવિશેષ. પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક કથાઓ, ધર્મકથાઓ અને નીતિકથાઓ, લોકકથાઓ અને પરીકથાઓ, કહેવતકથાઓ અને દષ્ટાંતકથાઓ, પશુકથાઓ ને પક્ષીકથાઓ, વિજ્ઞાન-

કથાઓ ને સાહસકથાઓ, પ્રવાસકથાઓ, હાસ્યકથાઓ, ચિત્રકથાઓ - આવી આવી તો અનેક પ્રકારની કથાઓ આપણને મળતી રહી છે. આવા પ્રકારની કથાઓમાં ગિજુભાઈ ઉપરાંત, મનુભાઈ જોધાણી, ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, નાગરદાસ ઈ. પટેલ, રમણલાલ સોની, ધૂમકેતુ, ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ, જેઠાલાલ ચૌધરી, નટવરલાલ વીમાવાળા, ઈશ્વરલાલ વીમાવાળા, તારાચંદ અડાલજી, રમણલાલ નાનાલાલ શાહ, સુમતિ પટેલ, નટવરલાલ માળવી, વનરાજ માળવી, હરિપ્રસાદ વ્યાસ, ભીમભાઈ દેસાઈ, સોમાભાઈ પટેલ, વલ્લભદાસ અક્કક, જયમલ્લ પરમાર, નિરંજન વર્મા વગેરેનો ફાળો નોંધપાત્ર ગણાય. મનુભાઈની પ્રાણીકથાઓ, ધૂમકેતુની ચરિત્રકથાઓ ને પ્રસંગકથાઓ, ધીરજલાલની વિજ્ઞાનકથાઓ, જયમલ્લ પરમાર ને નિરંજન વર્મા વગેરેની લોકકથાઓ. વગેરેનું પ્રદાન ધ્યાનાર્હ લેખાય. જેમ ગિજુભાઈ, ભુગતરામ તેમ રમણલાલ સોનીએ પણ બાલસાહિત્યની ઉમદા સેવા કરી છે. રમણલાલ સોનીએ નાટક, કવિતા, વાર્તા, પ્રવાસ, જીવનચરિત્ર, ને જોકકથા, - આ સૌ પ્રકારોમાં પોતાની કલમ ચલાવી છે. તેમણે દુનિયાના અનેક દેશોની કથાઓનો રસ-ધાળ જીજ્ઞાસાતે સુલભ કરી આપીને જીજ્ઞાસાતી બાળકોને આનંદપ્રદ ને પદ્ય વાચનસામગ્રી આપી છે. રમણલાલ સોની, મૂળશંકરભાઈ, હંસા મહેતા, સુભદ્રા ગાંધી, વસંત નાયક અને શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી જેવા અનેક બાલસાહિત્યના સર્જકોએ અનુવાદો-રૂપાંતરો દ્વારા પણ જીજ્ઞાસાતી બાળકોને પ્રેરણાત્મક સાહિત્ય પૂરું પાડ્યું છે.

બાલસાહિત્યના પ્રવાહને ગાંધીયુગમાં ઘણું પોષણ-પ્રોત્સાહન મળ્યું. એમાં એક પ્રવાહ તો બાળકો માટેના ગાંધીસાહિત્ય-ગ્રામીણ સાહિત્યનો પણ વરતાય. એ પ્રવાહના સંવર્ધનમાં ભુગતરામ, બબ્લભાઈ, મનુબહેન

ગાંધી, ગોપાલદાસ પટેલ, નારાયણ દેસાઈ, મુકુલ ‘કલાધર્મી’, વનલીલા પરીખ આદિ અનેકનો ફાળો જોઈ શકાય. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી કેટલાંક ઉપયોગી પ્રકાશનો આ પ્રવાહને સાંપડેલાં. આમાં મહાદેવભાઈ, નરહરિભાઈ, કિશોરલાલ, સ્વામી આનંદ, કાકાસાહેબ અને મગનભાઈ દેસાઈનું જે કેટલુંક બાલોપયોગી સાહિત્ય નોંધી શકાય ખરું. ગાંધીજી-વિનોબા-સરદાર-જવાહરલાલ આદિ રાષ્ટ્રીય નેતાઓને લગતું સાહિત્ય દેખીતી રીતે જ આમાં આગળ તરી આવતું જણાય. સ્વરાજ અને સર્વેદ્યની ભાવનાની મુખરતાએ આમાં કળાય તો તે સમજી શકાય એમ છે. વળી સમાજશિક્ષણ, અને પ્રૌદ-શિક્ષણ નિમિત્તે ચૂનીભાઈ ભટ્ટ અને તેમના સાથી મિત્રો દ્વારા જે સાહિત્યકાર્ય થયું તેણે બાલસાહિત્યના ક્ષેત્રને લાલ જ અપાવ્યો છે. આ પ્રવાહના સાહિત્યે ભાષા, વિષયવસ્તુ, નિરૂપણશૈલી અને ગ્રંથપ્રકાશન બાબતે જે કેટલાક આગ્રહો સેવ્યા તેથી બાલસાહિત્ય માટેનો સાદાર્થ અને સત્ત્વસોન્નિર્વ્યના સમન્વયને ચીંધતો એક માનદંડ પણ સાહજિક રીતે લાખ્યો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

આપણે ત્યાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ગ્રંથોની શ્રેણીઓમાં ધીરજલાલ ગજ્જર, વિજયગુપ્ત મૌર્ય, બંસીધર ગાંધી અને બીજાં પણ અનેક સાહિત્યસર્જકો છે. છાત્રભાઈ સુધારે ખગોળની, ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદીએ શરીર-વિજ્ઞાનની, નરસિંહ મૂ. શાહે વિજ્ઞાનની અને વિજયગુપ્ત મૌર્ય, બંસીધર ગાંધી, મિરીશ ગણુત્રા, રતિલાલ સાં. નાયક, નગેન્દ્રવિજય વગેરેએ જીવજંતુ, પશુપક્ષી, ખગોળ, ભૂગોળ, વાતાવરણ, વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો આદિને લગતી સામાન્ય જ્ઞાનની માહિતી આપતી બાલકિશોર-ભોગ્ય સાહિત્યકૃતિઓ આપી એમના જગતની મોટી સેવા કરી છે.

રતિલાલ નાયકે સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓની જે ગ્રંથમાળા આપી છે તે પણ તે સાહિત્યનો રંગ લગાડવા માટે ઠીક ઠીક ઉપયોગી થઈ શકે એવી છે. એ પ્રકારે પ્રેમાનંદની આખ્યાનકથાઓ ને શામળની પદ્યકથાઓનો પરિચય આપતી, જાતક કથાઓના સાહિત્યનો પરિચય આપતી કથાશ્રેણીઓ તેમ જ એવી કથાઓના અનેક સંચયો પણ પ્રગટ થયા છે, જેની સાથે સાથે ‘જયભિખુ’ ‘દર્શક’ ને હરિવલ્લભ ભાયાણી જેવા પીઠ સાહિત્ય-સર્જકો-સાક્ષરો પણ સંકળાયેલા છે.

આપણે ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય પક્ષીએ બાલસાહિત્યનો પ્રવાહ તો વણચંચલ ચાલેતો જ રહ્યો છે. ચિદંકુ-સ છુક ટ્રસ્ટ, નેહરુ બાલ પુસ્તકાલય જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા કેટલાંક નમૂનેદાર પ્રકાશનો થયાં છે અને તે ગુજરાતીમાં જે અવતાર પામ્યાં છે. આ બધાં પુસ્તકોનો ગુજરાતી અવતાર હજીયે વધુ કાળજીપૂર્વક થાય એ માટે અવકાશ છે જ. આમ છતાં આ પ્રવૃત્તિ બાલસાહિત્યપ્રકાશનને કેટલીક રીતે પ્રોત્સાહક-માર્ગદર્શક થઈ શકે એવી છે. વળી હરિ જી આશ્રમ પ્રેરિત બાલસાહિત્યના પ્રોત્સાહન માટેની યોજનાઓથી પણ મોહનભાઈ પટેલ તથા રમેશ જોશી દ્વારા ‘બાલભારતી’ જેવું કેટલું ઉપયોગી કાર્ય થયું છે. વળી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનના મહત્વના કાવ ઉપરાંત ચરોતર એન્જયુકેશન સોસાયટીએ પણ અનેક ઉપયોગી પ્રકાશનો દ્વારા બાળકો-કિશોરોની સેવા કરી છે. ઈશ્વરભાઈ પટેલ, રમુલભાઈ ન. વહોરા આદિનાં અનેક પ્રકાશનો આ સંસ્થાએ કરેલ છે. બાલવિનોદ કાર્યાલય, બાલજીવન કાર્યાલય, ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર અને તે ઉપરાંત આર. આર. શેઠની કંપની, ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય, વોરા ઍન્ડ કંપની ભારતી સાહિત્ય સંઘ, યુવાનર કાર્યાલય, નવસર્જન કાર્યાલય, નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, નવભારત પ્રકાશન મંદિર, સ્વાણી પ્રકાશન, અનંડા પ્રકાશન, બાલગોવિંદ

કુબેરદાસની કંપની, હરિહર પુસ્તકાલય, સાધના પ્રકાશન, ઇન્કા પ્રકાશન, કુમકુમ પ્રકાશન વગેરે અનેક પ્રકાશક સંસ્થાઓએ પોતપોતાની બાલસાહિત્યની ગ્રંથમાળાઓ ચલાવી છે. એમની યાદી પણ ઘણી મોટી જગા રોકે. વળી ગુ. વ. સોસાયટી, નવજીવન કાર્યાલય, સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય, પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિમિટેડ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ વગેરે સંસ્થાઓ દ્વારા થોડું ઘણું બાળસાહિત્યના ઉત્કર્ષનું કાર્ય થતું રહ્યું છે તે તો આપણને વિદિત હોય જ.

આપણાં વર્તમાનપત્રો-સામયિકો પણ બાલસાહિત્ય-માં યથાવકાશ રસ દાખરતાં રહ્યાં છે અને કેટલાંક બાલ કે કિશોર સામયિકોએ આ દિશામાં ગણનાપાત્ર સેવા પણ આપી છે. આવતી કાલનાં નાગરિકો માટે ચાલતા 'કુમાર' સામયિકે કિશોરના જીવનઘડતરમાં કામ આવે એવી વિપુલ ચરિત્રસામગ્રી, તથા જ્ઞાન-કળાઓની અવનવી માહિતીઓના કોશ - કહો કે અમુક રીતનો જ્ઞાનકોશ - ભીરતી પેદી આગળ રજૂ કર્યો છે; અને એની એ દિશામાંની સેવા આજે અવિરત ચાલતી રહી છે. નગીનદાસ પારેખે 'કિશોર' સામયિક દ્વારા આ બાલ-કિશોર-જગતની નમૂનેદાર સેવા કરી હતી. વળી ૧૯૨૧માં શરૂ થયેલાં 'બાલજીવન' અને 'બાલમિત્ર', ૧૯૨૨માં શરૂ થયેલ 'બાળક', ૧૯૨૬માં શરૂ થયેલ 'બાળવાડી', તથા બાલોદ્યાન કાર્યાલય તરફથી ૧૯૩૧માં શરૂ થયેલા ચંદ્રશંકર મ. લટ્ટના તંત્રીપદે શરૂ થયેલ 'બાલોદ્યાન' વગેરેની પ્રવૃત્તિઓ પણ બાલ-સાહિત્યને પોષક રહી છે. એ સામયિકોમાંનાં કેટલાંક તો આ સ્વાતંત્ર્યોત્તર સમય દરમિયાન પણ ચાલુ રહી શક્યાં. આ સામયિકો ઉપરાંત 'રમકંડું', 'ચાંદાપોળી', 'બુલબુલ', 'ફૂલવાડી', 'ઝગમગ', 'બાલસંદેશ', 'ચંપક', 'ચાંદામામા', 'લોકજીવન', 'બાલદક્ષિણા' આદિ અનેક બાલસામયિકો

આપણને મળ્યાં છે. કેટલાંક બાલસાપ્તાહિકો ને માસિકો-માં તો બાળદેશના હિતની ગુનાહિત ખેદકારીયે જોવા મળે છે એ પણ નોંધવું રહ્યું.

આજે સ્વાતંત્ર્યોત્તર સમયમાં બાલસાહિત્યની પ્રવૃત્તિ ઠીક પ્રમાણમાં ચાલે છે. એક બાજુએ વસંત નાયક, સોમાભાઈ ભાવસાર, ગિરીશ ગણુત્રા, રતિલાલ નાયક, શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી, રમણલાલ સોની, દિનુભાઈ જોશી, નવનીત સેવક, હરીશ નાયક, જીવરામ જોશી, યશવંત મહેતા, પ્રાજ્ઞ ડોસા, મધુસૂદન પારેખ, એનાક્ષી હોરા, બાણુભાઈ વૈદ્ય, ધનવંત ઓઝા, બંસીધર ગાંધી, એનાક્ષી હોરા, ઉપેન્દ્ર લટ્ટ, કાધર વાલેસ, કુમારપાળ આદિ અનેક લેખકો દ્વારા બાલ-સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ ચાલી છે. આમાંના કેટલાકે તો થોડકાં વાર્તાસાહિત્ય આપ્યું છે. આ પ્રવૃત્તિમાં હીના મંગળદાસ, રંભાખહેન ગાંધી, ધીરુખહેન પટેલ, વિનોદિનીખહેન, જશોદાખહેન જેવાં સ્ત્રીલેખકો તો પન્નાલાલ, પેટલીકર, પીતાંબર પટેલ જેવા નવલકથા-કારો વગેરેએ પણ સક્રિય ફાળો આપ્યો છે ને તેમાંના કેટલાક હજીયે આપે છે.

વળી બાલકવિતાના ક્ષેત્રમાયે અગાઉ નિર્દિષ્ટ રતેહરસિમ, સુંદરસ, ઉમાશંકર, ઉપરાંત રાજેન્દ્ર શાહ, પિતાકિન્ ત્રિવેદી, મોહિનીચંદ્ર, બાલમુકુન્દ દવે, ઉચનસ, સુરેશ દલાલ, હસિત બૂચ, 'વિધરથ', જમ્બુ-ભાઈ દાણીયા માંડીને રમેશ પારેખ, હરિકૃષ્ણ પાઠક સુધીના વિવિધ પેઢીઓના અનેક કવિઓએ રસ લીધો છે અથવા લેવા માંડ્યો છે એ પણ એક સુચિત્ત છે. રવિશંકર રાવળયા માંડીને સોમાલાલ ભાવસાર, રઝની બ્યાસ, આબિદ સુરતી, નટુ મિસ્ત્રી, ભાતુ શાહ આદિ અનેક ચિત્રકારોએ પણ બાલ-સાહિત્યને સમૃદ્ધ અને આકર્ષક બનાવવામાં ફાળો

આપો છે. વિવિધ પ્રકારની રમણીય વાયનપોથીઓ ને વાયનમાળાઓ આદિના કાર્યમાં આ સૌને ફાળો લેલેખનીય જણાય છે.

આમ બાળકોની વાયનભૂખ ઊઘડી છે, બાલ-સાહિત્ય માટેની માગ પણ સારી છે; અનેક પુસ્તક-મેળાઓ આની સાથે પૂરે છે; આમ છતાં સ્વચ્છ, સત્વસર્થ ને ભાવનાલક્ષી સાહિત્યની સાથે કચરા જેવું, બાળકો માટે મીઠા ઝેર જેવું પણ થોડકાં સાહિત્ય નીકળ્યે જાય છે; જેમાં નથી હોતું ભાષાનું ઠેકાણું, નથી હોતી બાલમાનસની સૂઝસમજ કે નથી હોતી બાલહિતની દરકાર. શ્રી યશવંત શુક્લ એકતાલીસના ત્ર્યંશ્ર્ચથ વાંચ્યમાં બાલભોગ્ય સાહિત્યની સમીક્ષા પ્રસંગે લખે છે તેમ, 'કીર્તિ કે કમાણીને કાળે બેજવાબ-દાર મોટેરાંઓ બાળકોના ચિત્તને શિકાર બેસી રહ્યા' હોય એવું એ પ્રકાશનોમાં દેખાય છે; અર્થાત્ બાળકોના ભોગે રળી ખાવાની વેપારી વૃત્તિનું જ વરવું દર્શન એવાં ચીથરિયાં પ્રકાશનોમાં થતું હોય છે. વળી એમાં અહીંથી તહીંથી ઉછીનું લાવીને ઠાલવવાની વૃત્તિ-રીતિનુંયે ઠીક ઠીક દર્શન થતું હોય છે. આમ બાલ-સાહિત્યના ખપતના પ્રમાણમાં ચીવટના અભાવની જે શ્રી રામનારાયણની દુરિયાદ ૧૯૨૯માં હતી તે આજેય સાચી જણાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં બાળ-સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને સુંદર ને સ્વચ્છ રીતે-સમજપૂર્વક ચલાવે-જે શિશુમિલાપદ દ્વારા ચલાવવાની એક શુભચેષ્ટા થયેલી-એવી સત્ત્વગ્રંથકારગ્રંથાઓની-દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિરોની અને ગિબુલાર્થોની તાતી આવશ્યકતા છે.

આપણા રાષ્ટ્રની સ્વાતંત્ર્યોત્તર પરિસ્થિતિ અને આવશ્યકતાઓના અનુસંધાનમાં, ભાવિ પેઢીના ઉછેરના મંદર્ભમાં સચ્ચગ્રૂ રીતે વિચારાય અને તદ્દનુસાર બાલ-સાહિત્યના લેખન-પ્રકાશન-પ્રચારની પ્રવૃત્તિ વિવેકપુરઃ સર ગોઠવાય એ જરૂરી છે. બેચાર બાળવિશેષાંકો

કાઢી દેવાથી કે બેચાર બાળમેળા કે બાળપરિપદે ભરવાથી, રેડિયો-ટેલિવિઝન પર બેચાર વાર્તાલાપો કે ગીતો-નાટકો રજૂ કર્યાથી કે બાળસમારો ઊગવ્યાથી આ કાર્ય પૂરું થયાનો સંતોષ ન લઈ શકાય. બાલ-સાહિત્યનું સર્જન બાળકો પ્રત્યેની જવાબદારીનુંયે સાચું ભાન માર્ગો લે છે. બાલસાહિત્યનો સર્જક ભલે નિઃસ્વતંત્ર મટે સર્જે પણ એ સર્જન એની પોતાની અંદરના શિશુ ભોળાને સ્પર્શવાની પારસશક્તિ ધરાવતું હોય એટલું તો જરૂરી છે જ. બાલસાહિત્ય દ્વારા માનવતાના વર્તમાન નેમ જ ભાવિગર્ભનો થોડો પરિ-પોષ કરવાના કાર્યમાં મોટી સહાય મળશે. એક રીતે ભાવિ સાહિત્યના ઉન્નત્યજ વિદ્યાસમાં સહાયક થાય એવું એ છુનિયાદી કાર્ય છે. કેળવણી અને સાહિત્યકળા દ્વારા વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત જીવનમાં સંસ્કારક્રાંતિ વાંછનારે તો બાલસાહિત્યની અને બાલસાહિત્યના સર્જકોની થાય તેટલી માવજત કરવી જોઈશે.

આપણે દુનિયાભરનાં બાલસાહિત્યોમાંથી ભલે ભાનભાતની વાનગી લાવીએ. હાન્સ આન્ડરસન, હર્મ ક્રેગેલ, ડેનિયલ ડેકા, ગ્રોમ બંધુઓ વગેરેની કથા-પ્રસન્નતાને ભલે લાભ લઈએ; પણ છેવટે તે બધું અહીંના દેશકાળમાં આપણાં બાળકોને પથ થાય, એમનો આનંદ દ્વારા આંતરવિકાસ થાય એ રીતે એ રૂપાંતર પામીને રજૂ થાય તો જ ઇષ્ટ લેખાય. આને બાલ-સાહિત્ય માટેની સાવનસામગ્રી અને દષ્ટિ ન્યારે ધણી વિકસી છે અને બાળકોના સર્વાંગાણુ વિકાસ માટે બાલરંગભૂમિ, રેડિયો તથા ટી. વી. વગેરેની સગવડો વધી રહી છે ત્યારે આપણે ત્યાં બાલસાહિત્ય દ્વારા શિશુદેવો ભવની ભાવના સિદ્ધ થાય એવું સરવંતું પ્રધાન ઉત્તરોત્તર વધુ મળે અને તેમને અડવો, બંધાર પટેલ, મિયાં ફસદી, જીંઝા ને મંઝો, હેલ ને જીભો, અડૂકિયો ને દડૂકિયો વગેરે જે દોરતો મળ્યા છે તેમાં અનેક નવા સુંદર દોરતોનો ઉમેરો થાય એવું વાંછીને વિરમીએ. *

બાલકાવ્ય

ધીરુ પરીખ

બાલકાવ્યનું સર્જન જેટલું સહેલું જણાય છે તેટલું અધરું પણ મૂળાય છે. સહેલું એટલા માટે ગણાવા સંભવ છે કે એમાં કવિતા સિદ્ધ કરવાનાં બાલ ઉપકરણો અને આંતર પ્રતિભાની તાણ હોય તો પણ નહીં જવાય એવી એક ભ્રામક માન્યતા પ્રવર્તે છે. આને પરિણામે બાલકાવ્યોને નામે અસંખ્ય નમુના રચનાઓ પ્રકટતી રહી છે. અધરું એટલા માટે ગણાવા સંભવ છે કે એમાં કોઈ પણ પ્રકારની આળપંપાળ વગર સહજ સીધું કાવ્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય છે. બાળકો માટે છે એટલે એ અકાવ્ય હોય તો પણ ચાલે એ માન્યતા પ્રતિભાશાળી સર્જકને સ્વીકાર્ય કોઈ શકે નહિ. બાલકાવ્યનો સર્જક જેના અભાવમાં નહીં જવાથી પણ રચના થઈ શકશે એમ માનતો હોય છે તે અભાવ નથી, પણ જાણીજૂઝીને અજાણી રાખેલી આળપંપાળ છે. આથી બાલકાવ્યના સર્જક પાસે એક વિશિષ્ટ પ્રકારના પ્રતિભાબીજની અપેક્ષા રહે છે. આ બીજ એટલે એનામાં સદૈવ જગત રહેતું શિશુ. બાલકાવ્યનો જે સર્જક પોતામાંના શિશુને પહેચાનતો નથી તે સફળ બાલકાવ્ય સર્જી શકતો નથી. પરિણામે જે સર્જકમાં પોતાનામાં રહેલા શિશુ સમક્ષ ખૂલવાની અને ખીસવાની આવડત છે તે જ સારું બાલકાવ્ય નિપજાવી શકે છે. શિશુસહજ વિરમયની આંખે જે જગતને અને જીવનને જોઈ શકે છે તે જ સર્જક ઉત્તમ બાલકાવ્યોનું સર્જન કરી શકે છે. અને એટલે જ કોઈ પણ ભાષાનાં આવાં સફળ બાલકાવ્યો શિશુસમાજની અને કાવ્યસાહિત્યની મોંઘી મૂડીરૂપ હોય છે.

બાલકાવ્ય વિશે એક બીજો પણ વિચાર થઈ શકે: બાળક જે કાવ્ય લખે તે બાલકાવ્ય. પ્રત્યેક બાળકમાં રહેલી સર્જકતા એક યા બીજા સ્વરૂપે પ્રાકટ્ય ઝંખતી હોય છે. આવી સહજ ઝંખનાનું પરિણામ જો કાવ્યરચનામાં આવે તો તે રચના એક બાળકે કરેલી હોવાથી તેને બાલકાવ્ય કહી શકાય ખરું; પણ ત્યાં સર્જકસાપેક્ષ આ શબ્દપ્રયોગ થતો હોય છે. આથી તે પ્રકારની બાલકાવ્યની વિભાવનામાં કાવ્યમાં સર્જકતાનો પ્રશ્ન પ્રધાન રહેતો નથી. હા, કોઈ પ્રતિભાશાળી બાળકની રચનામાં કયાંક સર્જકતાનો ઝબકારો આવી જાય તો આવી જાય. એ વાત જુદી છે. અન્યથા તો બાળકમાં રહેલી કવિત્વ શક્તિને તેણે કરેલી રચનાના પ્રોક્ષણ દ્વારા પ્રેરવા-પોષવાનો જ ઉદ્દેશ હોય છે. આથી જાણું, બાળક માટે લખાયેલી કાવ્યકૃતિને જ્યારે આપણે બાલકાવ્ય કહીએ છીએ ત્યારે તે સર્જકસાપેક્ષ નહિ, પરંતુ સર્જનસાપેક્ષ સમજની પરિચાયક વિભાવના છે. આમ, ‘બાલકાવ્ય’ એટલે બાળક દ્વારા લખાયેલું કાવ્ય અને બાળક માટે લખાયેલું કાવ્ય એમ બન્ને અર્થમાં સમજવા છતાં પણ સાચું બાલકાવ્ય એ તો બાળક માટે લખાયેલું જ કાવ્ય હોય છે.

આવું બાલકાવ્ય સર્જવું એ સર્જક માટે પડકારરૂપ છે. બાળકના વિવિધ મનોભાવો અને ભાવાવેશોને સમજ-સંવેદી સર્જક એને શબ્દબદ્ધ કરવાના હોય છે. આથી ભાવસૃષ્ટિનો મહિમા આ પ્રકારનાં સર્જનોનાં નાંધપાત્ર ગણાવો જોઈએ. ઘણી વાર એવું બને કે વડીલ સર્જક શિશુના ભાવજગતમાં પૂરો પ્રવેશ

વગર જ એ લાવેને આળખવા એસે ત્યારે તેની સાહજિકતા અળપાર્થ જન્ય. આથી શિશુની સ્વભાવગત સરળતા બાલકાવ્યમાં ભાવગત ખનવી જોઈએ. આમ, સફળ બાલકાવ્યમાં શિશુની બાલસૃષ્ટિનું સાહજિક નિરૂપણ પાયાનો પ્રશ્ન ખની રહે. આ સિવાય બાલકાવ્યનાં ખીજાં વિશિષ્ટ અંગો છે ભાષા, લય અને કલ્પના. ખેથી બાર વર્ષ સુધીની ઉમરનાં શિશુ-કિશોર-કુમાર માટે રચાતા બાલકાવ્યમાં તે તે ઉમરજૂથના બાળકની ભાષાકીય સજ્જતાનો પૂરેપૂરો અબાલ રાખીને જ રચના થઈ હોવી જોઈએ. બાલકાવ્યની ભાષાના મુદ્દા સાથે એક શૈક્ષણિક દષ્ટિબિંદુ પણ વળગેલું છે. બાળકને ભાષાથી માહિતગાર કરવા કે એની ભાષાકીય સજ્જતામાં વધારો કરવાના શૈક્ષણિક ઈરાદાથી બાલકાવ્યમાં વચ્ચે વચ્ચે કોઈ એવો શબ્દ પણ આવી જાય કે જે બાળકના ભાષાકાશની બહારનો હોય. આ નવો શબ્દ એને આસપાસની શબ્દસૃષ્ટિના સંદર્ભમાં સમજાવે મુશ્કેલ ના પડે તેવો હોવો જોઈએ, કે જેથી બાલકાવ્યના વાચનથી મળતા આનંદમાં બાળકને ખસેલ ના પહોંચે અને એનું ભાષાભંડોળ વધતું ચાલે. જેમ શબ્દોની બાબતમાં તેમ વાક્ય-તંત્રની બાબતમાં પણ સમજવું. બાલકાવ્યમાં ભાગ્યે જ સંકુલ વાક્યરચનાઓ ચાલી શકે. આ રીતે બાલકાવ્યના સર્જકે ભાષાના ઉપયોગ પરત્વે ખૂબ જ સાવધાની રાખવી પડતી હોય છે.

લય તો બાલકાવ્યનું ઘણું જ વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે, કહો કે પ્રાણુ તત્ત્વ જ, છે. બાળકો હોંશે હોંશે લલકારી શકે કે લયબદ્ધ રીતે તેનું પઠન કરી શકે તે બાલકાવ્યની આવશ્યક શરત છે. કાવ્ય પદ્ય અને ગદ્ય ખંતેમાં હોઈ શકે છે, એટલે ‘ગદ્યકાવ્ય’ હોઈ શકે પણ ‘ગદ્યબાલકાવ્ય’ની કલ્પના કરવી તે તો કપોલકલ્પનાને

પણ ઝાંખી પાડવા જેવું છે. વિવિધ પ્રદેશો અને વિવિધ પ્રસંગોનાં આલેખનો પરત્વે લયનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. ક્યારેક તો આ લય જ ચમત્કારનું તત્ત્વ સર્જે છે. અર્થની પૂર્વે એ દોડી જાય છે અને બાલચિત્તનો કબજો લઈ લે છે. નૌનસેન્સ ડ્રાઈમમાં તો યમક, અનુપ્રાસ અને વર્ણાનુપ્રાસથી લયની જદ્દઈ અસરમાં વધારો થતો હોય છે. કૃત્યગાન, ખેલગાન, નૃત્યગાન વગેરે વિવિધ પ્રકારોમાં ગાનોદેશ પ્રમાણે લયાર્પનને જોડવાયેલાં હોય છે. આ સર્વ લયો મોટે ભાગે દ્રુત અને ટૂંકા હોય છે. શિશુના સાહજિક ભાવસ્પંદને યથાતથ ઉપસાવી આપવામાં લયનો અહીં ઘણો મોટો ફાળો હોય છે. આથી બાલકાવ્યની અધ-ઝાઝેરી સફળતા એની લયસૃષ્ટિમાં રહેલી છે.

કલ્પના પણ બાલકાવ્યની મહત્ત્વની જરૂરિયાત છે. બાલમાનસ સામાન્ય રીતે કલ્પનાશીલ જ હોય છે. કલ્પના વિસ્મયના અવનવા પ્રદેશોને ખોલી આપે છે. બાળક માટે આ વિસ્મયલોકની યાત્રા એ મહાન આનંદલાયક પ્રવૃત્તિ છે. બાલકાવ્યનો સર્જક કલ્પનાને સહારે બાળકને આ યાત્રા કરાવતો હોય છે. આ કલ્પના (ઇમેજિનેશન)નું સ્વરૂપ તરંગ (ફેન્સિ)નું કે કપોલકલ્પના (ફેન્ટસિ)નું પણ હોય. કલ્પના કપોલકલ્પનામાં રાયવું નાનાં બાળકોને વિશેષ ગમતું હોય છે તેથી નાની વયજૂથનાં બાળકો માટેનાં કાવ્યોમાં કપોલકલ્પનાનો સવિશેષ મહિમા છે. જ્યારે મોટી વયના કિશોર-કુમારોને કલ્પના (ઇમેજિનેશન)માં રાયવું વધુ ગમતું હોય છે તેથી એ વયજૂથનાં બાળકો માટેની રચનાઓમાં કલ્પનાનો મહિમા સવિશેષ છે. તરંગ (ફેન્સિ)નું તત્ત્વ સર્વ વયજૂથનાં બાળકોને આકર્ષક રહેતું હોઈ તેને વિનિયોગ કોઈ પણ વયજૂથનાં બાળકોનાં કાવ્યોમાં છૂટથી થઈ શકતો હોય છે. પણ કપોલકલ્પના જ્યારે એનું આત્મતિક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તે નૌનસેન્સ ડ્રાઈમમાં પરિણમે

છે. કલ્પનાનું આમાંનું કોઈ પણ સ્વરૂપ બાળક-કિશોર-કુમારને અવારતવની ભૂમિકાએ લઈ જઈ અદ્વિતીય આનંદ આપે છે અને જે કે અમૂર્ત છે તેને વિવિધ રીતે ચિત્રાશ્રય બનાવી તેની પોતાની કલ્પનાશક્તિને સંકેતી એને અદ્ભુત રસમાં તરબોળ કરી મૂકે છે. આમ, કલ્પનાવૈભવ એ પણ બાલકાવ્યની નિજ સંપત્તિ છે.

બાલકાવ્યનાં આવાં વિવિધ અંગોના નિર્દેશ પછી તેના વૈવિધ્યનો પણ વિચાર થઈ શકે. નોનસેન્સ હાઇમ-અર્થવિહીન જોડકણાં-થી માંડીને અર્થમય શૈક્ષણિક કાવ્યકૃતિઓને બાલકાવ્યના આ વિશાળ વર્ગમાં સમાવી લેવાઈ છે. બાલકાવ્યના સર્જકનો શિક્ષક-આત્મા જ્યારે બાલકાવ્યને નજર સમક્ષ રાખતો હોય છે ત્યારે મુખ્યત્વે જીવનબોધપ્રધાન રચનાઓ બની આવે છે. એમાં ભાષા ભલે બાળકોના શબ્દકોષની હોય, બાકી આંતરસમૃદ્ધિ તો પેલા વડીલ અને શિક્ષણકાર એવા સર્જકની જ હોય છે. આને શૈક્ષણિક હેતુ માટે થયેલા બાલકાવ્યોનો ઉપયોગ ગણાવી શકાય. ઉદ્દીપ્ત હેતુને લક્ષમાં રાખીને લખાએલી આ પ્રકારની રચનાઓમાં ક્યારેક આખી રચનામાં બાવનાનું અકાવ્યાત્મક ભારણ વધી પડતું હોય છે, તો ક્યારેક કોઈ ઘટના, પુરાણપ્રસંગ, પ્રાકૃતિક દૃશ્ય-બનાવ આદિના નિરૂપણની પડછે અને જતાં બોધનું તારણ કાઢી આપવામાં આવતું હોય છે. એક વિશિષ્ટ રીતે સર્જનતી બાલકાવ્યોની આ સૃષ્ટિનું પણ વિશિષ્ટ હેતુ માટે માહાત્મ્ય છે.

પણ બીજી તરફથી આવા કોઈ પણ હેતુ વગર કેવળ બાલચિત્તને નિર્વ્યાજ આનંદ આપવા માટે જ જે રચનાઓ થાય છે તે શુદ્ધ બાલકાવ્યની કોટિમાં મૂકી શકાય તેવી હોય છે. આ પ્રકારની રચનાઓમાં

બાળકોની કલ્પનાને વધુ ચળાવે તેવી ભાવ-લય-સૃષ્ટિ ખડી કરવામાં આવતી હોય છે. પ્રાણીસૃષ્ટિમાંથી કોઈ પ્રાણીની વિશેષતા કે સ્વભાવલક્ષણને રમતિયાળ રીતે રજૂ કરતી, તો ક્યારેક પ્રકૃતિના કોઈ દૃશ્યને કે પ્રકૃતિમાં બનતી કોઈ ઘટનાને રંગદર્શીપણે નિરૂપતી; ક્યારેક પુરાણપ્રસંગ કે ઇતિહાસપ્રસંગને ચળાવતી, ક્યારેક સાંસારિક સંદર્ભે બાલજીવનની પ્રવૃત્તિઓને ખીલવતી આ રચનાઓ બાલકાવ્યની સૃષ્ટિનો ધણો મોટો ભાગ રોકે છે. મનુષ્ય જીવનના હિસાબ-પ્રસંગોને પણ આવી રચનામાં ઠીક ઠીક અવકાશ રહ્યો હોય છે. વળી, બાળરમતોનો વિષયવૈભવ પામી રતી, તો વિવિધ બાળરમતો વખતે ગાવા માટે રચાતી પણ અનેક રચનાઓ મળી આવે છે. યુગસંક્રાન્તિ સાથે પરિવર્તન પામતાં મનુષ્યજીવન અને સમાજજીવનને લક્ષમાં રાખી અવનવા વિષયો બાલકાવ્યનો સર્જક નિરૂપતો હોય છે. સાંપ્રત વિષયબ્યાપમાંથી કયો વિષય બાલ-માનસને અનુકૂળ રહેશે તેનો સમગ્ર વિવેક કરી બાલકાવ્યના સર્જકે કૃતિ રચવાની હોય છે. ચંદ્રયાન દ્વારા ચંદ્રની સફરને અનુકૂળ કલ્પનાથી આજનો જ સર્જક નિરૂપી શકે ને? આમ, વિષયની પસંદગીમાં પણ બાલકાવ્યના કવિની સર્જકતાનો પરિચય મળી રહેતો હોય છે. આથી બાલકાવ્યની સૃષ્ટિમાં બાળકોને રસ પડે તેવા કોઈ પણ વિષયનું નિરૂપણ શક્ય અને સર્વ છે. આ રીતે વિષય વૈવિધ્ય દાખવતાં આવાં બાલકાવ્યો સાંસ્કૃતિક-સામાજિક અભ્યાસની સામગ્રી તરીકે પણ સાહિત્યેતર રીતે ઉપયોગી નીવડી શકે તેમ હોય છે. પણ એ તો જુદી વાત થઈ. સાચી વાત તો એ છે કે બાળકને સંપૂર્ણપણે—લય, ભાષા, વિષય, કલ્પનાથી—રીઝવી શકે તેને જ સફળ બાલકાવ્ય બની આવ્યું ગણાય. અને આવું સફળ બાલકાવ્ય સર્જવું જેટલું સહેલું લાગે છે તેટલું જ તે અઘરું છે

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર

શિશિર-વિ. સં. ૨૦૩૬-બાલ્યુઆરી-દેવુઆરી-૧૯૮૦

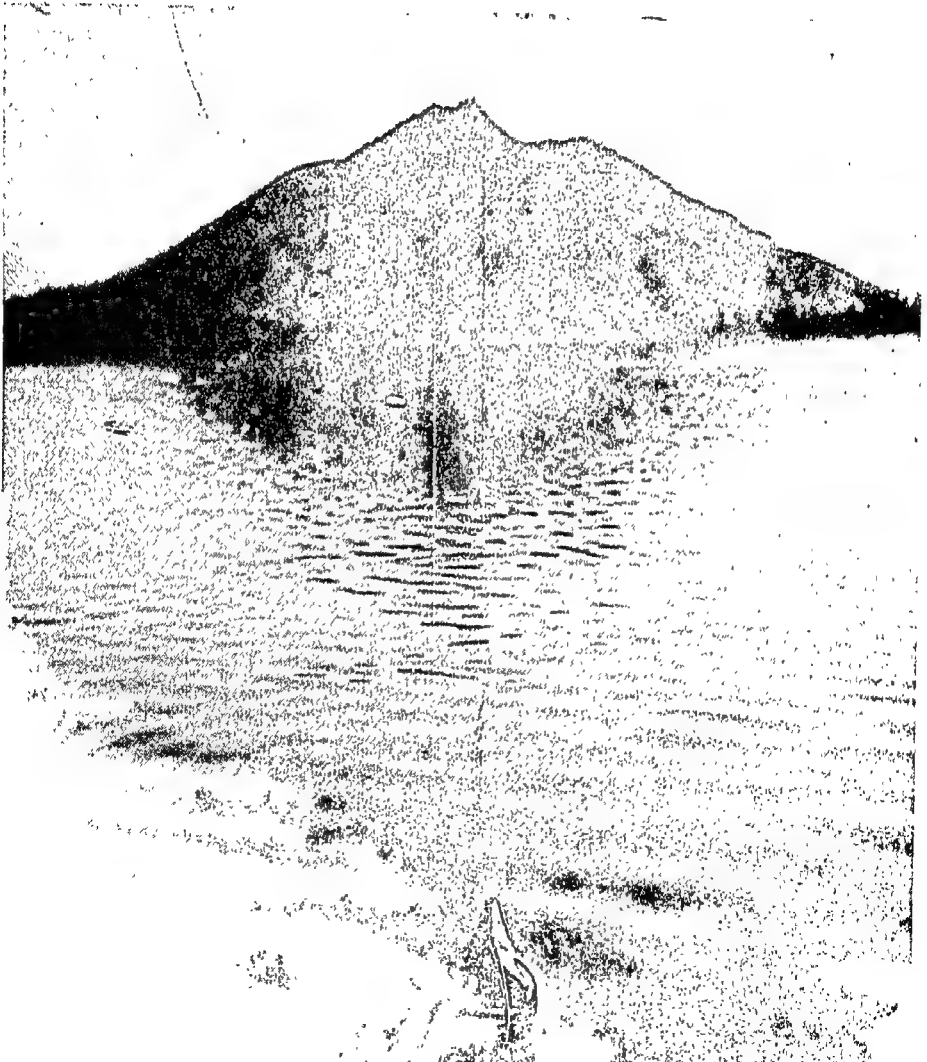
સળંગ અંક ૧૩૩-દ્વિજ અંક ૬૧

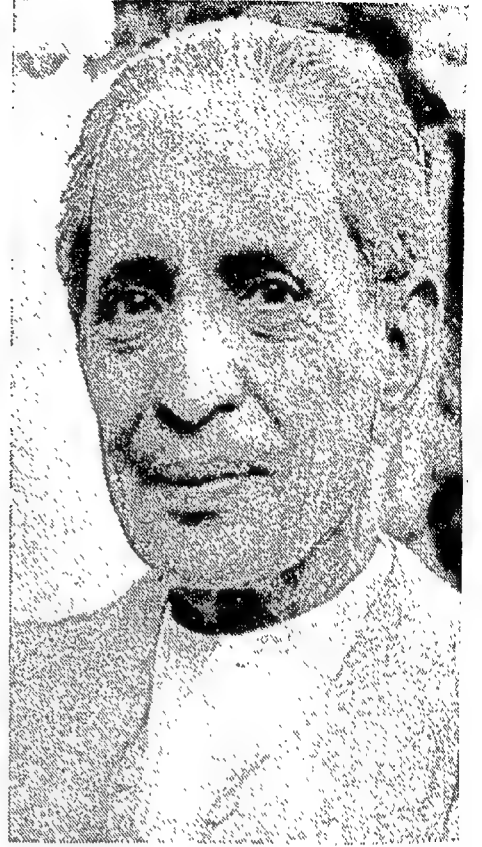
તંત્રી-ધીરુ પરીખ

કવિત્રીક

ગીત-અંક

સંસ્થાપક - રાજેન્દ્ર શાહ

૧. ૧૯૧૪] મનુભાઈ ત્રિવેદી [નિ. ૧૯૭૨ જ. ૧૯૦૫] રવ. જગન્નાથભાઈ ડૉક્ટર [નિ. ૧૯૮૦]

શ્રી ભરત (મનસુખલાલ) યાજ્ઞિકનો જન્મ મહુધા (જિ. ભાવનગર)માં ૧૯૫૦ના નવેમ્બરની ૧૪મી તારીખે થયો છે. એઓ એમ.એ.,બી.એડ્. સુધીનો અભ્યાસ કરી હાલ સવરકુંડલામાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષણકાર્ય કરે છે. કાવ્ય, નાટક અને વાર્તાનું સર્જન એ એમનો શોખ છે.

(‘માતૃછાયા’, હનુમાનજીની શેરી, પાલીતાણા-૩૬૪૨૭૦)

સહગત જગન્નાથભાઈ ડૉક્ટર

‘કવિલોક’ના નિકટવર્તી સ્વજનોની ખોટ-પરંપરા-માં જગન્નાથભાઈ ડૉક્ટરના અવસાનથી વધુ એક આઘાતક ઘટના ઉમેરાઈ છે. ૧૯૫૦ની આસપાસ શ્રી રાજેન્દ્ર શાહે મુંબઈમાં અકવાડિક કવિ-મિલનો યોજવાં શરૂ કર્યા ત્યારથી જગન્નાથભાઈનો ‘કવિલોક’ સાથેનો નાતો સ્થપાયો તે એમના નિધન સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રગટ બનતો ગયો. ‘કવિલોક’ દ્વિમાસિક શરૂ થયું તેમાં પણ એમણે ઉંડો સક્રિય રસ લેવા માંડેલો. આજે તો એ ‘કવિલોક’ના ટ્રસ્ટીમંડળના ઉપમાવંત ટ્રસ્ટી હતા. એમના આ નિધનથી ‘કવિલોક’ ટ્રસ્ટ ભારે આઘાતની લાગણી અનુભવે છે.

શ્રી જગન્નાથભાઈ પૂનલાલ ડૉક્ટરનો જન્મ વડોદરામાં ૧૯૦૫ના ડિસેમ્બરની ૩૦મી તારીખે થયો હતો. બાળપણમાં એઓ વડોદરામાં ‘શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ’ના સંસ્કારી વાતાવરણનો અને શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના નિકટતમ સાન્નિધ્યનો લાભ પામ્યા. એમની પરિષ્કૃત રુચિના ઘડતરમાં આનો મોટો ફાળો હતો. એમના મધુર કંઠને અને અભિનયશક્તિને લીધે શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ એમને નાટ્યતાલીમ આપેલી, જેને પરિણામે ઉપેન્દ્રાચાર્યજીનાં જ લખેલાં ત્રણ નાટકો-‘ગોરખ’, ‘ગોપીચંદ’ અને ‘રામશય્યા’-માં એમણે નાયકની ભૂમિકાઓ સફળરીતે ભજવેલી. ઉપેન્દ્રાચાર્યજી સાથેની ચર્ચામાંથી એઓ દાર્શનિક સાહિત્ય તરફ છેક કિશોરકાળથી જ આકર્ષાયા હતા. પછીથી એમણે એમર્સન, થોરો, હેલેલે, ગોલ્ડસ્મીથ આદિના સાહિત્યનું પરિશીલન કર્યું. ગોલ્ડસ્મીથ સાથે તો એમને ધણો સમય પત્રવ્યવહાર પણ ચાલેલો. એમના આ વાચનશોખને લીધે સાહિત્ય તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાનનાં ચુંનકાં પુસ્તકોની એક અંગત લાયબ્રેરી પણ

એમણે વસાવી હતી. શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગના છોટાલાલ ભારતર સાહેબ (‘વિશ્વવંદ’)નાં ‘યોગિનીકુમારી’ સિવાયનાં બધાં જ લખાણોનું પ્રકાશન ‘વિચારરત્ન-રાશિ’ તથા ‘નૃસિંહકિરણાવલિ’ના ચાર ભાગમાં કર્યું છે, એમના આ દાર્શનિક વાચનના શોખને લીધે જ એમણે થોડા મહિનાઓ પહેલાં જ પરદેશના દાર્શનિકોને અને તેમની સંસ્થાઓને મળવાના આનંદ ખાતર વિદેશનો પ્રવાસ ખેડ્યો હતો.

વ્યવસાયે એ વ્યાપારી હતા. ઈન્ટર આર્ટ્સ સુધીનો અભ્યાસ કરી ધંધાર્થે ૧૯૩૬માં કલકત્તા ગયા હતા ને ત્યાં ‘આર્ટ્સ ઈકિવપમેન્ટ કંપની’ની સ્થાપના કરી હતી. એમના આ કલકત્તાનિવાસ દરમિયાન એઓ કવિવર સ્વીન્નનાથ, અવેરચંદ મેઘાણી, ગગનવિહારી મહેતા અને બંગાળી ચિત્રોના પ્રોડ્યુસર અંશોક મૈત્રના સંબંધમાં આવ્યા હતા. ૧૯૪૧માં પોતાના વડીલબંધુ વિષ્ણુભાઈ સાથે પોંડિચેરી પણ ગયા હતા. ત્યારથી શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનની પણ એમના પર અસર. ૧૯૪૬માં ધંધાર્થે લંડનયાત્રા કરી ને ‘આર્ટ્સ ઈકિવપમેન્ટ કંપની’ કલકત્તાથી મુંબઈ ખાતે ખસેડી. મુંબઈમાં એમણે ‘ગ્રાફિકો’ નામે છાપખાનું પણ શરૂ કરેલું. પોતાની સાહિત્યિક અભિરુચિને કારણે એમણે બ. ક. કોઠારનું ‘ગોપીહૃદય’ તથા શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘સાધના’ પ્રકટ કર્યા હતાં. છેલ્લે છેલ્લે એમણે પોતાનું વ્યવસાયક્ષેત્ર મુંબઈથી ખસેડી વડોદરા બનાવવા માંડયું હતું ત્યાં જ આ દુર્ઘટના બની. કાર્ડિયાક અસ્થમાના હુમલાથી ૧૯૮૦ના ફેબ્રુઆરીની ૨૯મી તારીખે એમનું એકાએક અવસાન થયું તે ‘કવિલોક’ પરિવાર માટે ધણી મોટી દુઃખદ ઘટના છે. એમની પ્રોત્સાહક પ્રવૃત્તિઓ ‘કવિલોક’ને એમની સ્મૃતિ જોરહાજરીમાં પણ પ્રેરક રહેશે.

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર - શિશિર - ૨૦૩૬ - સળંગ અંક ૧૩૩ - દ્વિજ અંક ૬૧

કાવ્યો

રુસણું ૦ રાજેન્દ્ર શાહ ૦ ૧૦
કાયલ રાણી ૦ સુન્દરમ્ ૦ ૧૦
કાંઈ તો કહોને ૦ પિનાકિન હાકાર ૦ ૧૧
નવી ઉમરનું ગીત ૦ અરવિંદ વિસાણી ૦ ૧૧
જીલડી ૦ પ્રફુલ્લ પંડ્યા ૦ ૧૨
રાખી લ્યો ને ૦ નિરંજન ભટ્ટ ૦ ૧૨
સામૂહિક આત્મવિલોપન ૦ હર્ષદ ત્રિવેદી ૦ ૧૩
મને ૦ મધુકાન્ત કદિપત ૦ ૧૪
મહેમાનગતિ ૦ રમેશ પારેખ ૦ ૧૪
હો રાજવંશ્ય ૦ ચિતુ મોદી ૦ ૧૫
ઉભસતી પળે ૦ પ્રફુલ્લ પંડ્યા ૦ ૧૫
સ્વપ્નાષ્ટમી ૦ રમેશ પારેખ ૦ ૧૬
દેડકીબાઈ ૦ જ્ઞાન વાઘેલા ૦ ૧૭
પડછાયાનું ગીત ૦ પથિક પરમાર ૦ ૧૮
ખોંખારે ૦ ભરત યાગિક ૦ ૧૯
એવું કાંઈ થવામાં ૦ કરસનદાસ લુહાર ૦ ૧૯
આંખે ખેડા મોર અને ૦ સત્યમ્ વેગડા ૦ ૨૦
તારા નામનું ૦ મનહર તળપદા ૦ ૨૦
જનપદ યુવતીનું ગીત ૦ કાયલ હાકાર ૦ ૨૧
ઉઘાપનનું ઘોળ ૦ ધીરુ પરીખ ૦ ૨૨
રૂપાન્તર ૦ ઉશનસૂ ૦ ૨૨

અનુવાદ

નીલ સ્મૃતિની વય ૦ કૃષ્ણવદન જોટલી ૦ ૨૩
મૃત્યુ વિષે સંગીતની તર્જ ૦ યશવન્ત ત્રિવેદી ૦ ૨૪
શિશુકાવ્યો

પ્રાણીયાગ ૦ ઉમાશંકર જોશી ૦ ૨૫
રમવા ચાલ ૦ ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૦ ૨૬

જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૦

તંત્રી - ધીરુ પરીખ

લેખક

કવિ અને કલાકાર ૦ વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી ૦ ૧
હાનાલાલની અનુપમ કૃતિ ૦ સુન્દરમ્ ૦ ૨
સહ. જગન્નાથભાઈ ૦ પૂર્તિ-૧
મનુભાઈ ત્રિવેદી ૦ પૂર્તિ-૩

કવિતાવૃત્ત ૦ ૨૭

આવરણ છપી : અશ્વિન મહેતા

‘કવિલોક’નો મે-જૂન અંક

ગઝલ-અંક

સલાહકાર મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ - બચુભાઈ રાવત - નિરંજન ભગત

¶ લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ : (૧) C/O કુમાર કાર્યાલય લિમિ. રાયપુર અમદાવાદ-૧.
(૨) વિજય સ્ટોર્સ ૬૨, કલ્યાણભવન, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧, યા સ્ટેશનરોડ, આણંદ.
(૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨
¶ ‘કવિલોક’ દ્વિમાસિક વર્ષની છન્નપત્રમાં દર મે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકાશ થાય છે. ¶ દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૫, પરદેશમાં રૂ. ૩૫ યા પા. ૨-૫, અમેરિકામાં રૂ. ૫૦ યા ડૉ. ૬;

છટક નકલ રૂ. ૨-૫૦

તંત્રી સાથેના પત્રવ્યવહારનું સરનામું:

‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

સુદ્રક અને પ્રકાશક : બંચુભાઈ રાવત
કુમાર પ્રિન્ટરી-૧૪૫૪ રાયપુર-અમદાવાદ-૧

। ૩૦ વાદ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ભાવીર્મ્મ રધિ ।

કવિ અને કલાકાર

કાવ્ય શબ્દની કળા છે કારણ કે કવિને આવિષ્કાર માટે શબ્દ અનુકૂળ છે, શબ્દ વિના તેનો અર્થ પ્રગટ થઈ શકે તેમ નથી. પણ તત્ત્વતઃ તો કાવ્ય-કાવ્ય તો શું સર્વ કળા-અર્થની કળા છે, ભાવોર્મિની કળા છે, કલ્પના કે વિચારના વૈચિત્ર્યની કળા છે.

આટલું સ્પષ્ટ સમજાય તો કવિનો ધર્મ પ્રગટ થશે. જે ભૂમિ સ્વકીય હોય અને આગ્રહી હોય તે જ આવિષ્કારને યોગ્ય કહેવાય. કલાના પરમ પ્રયોજન-આનંદ અને તલ્લીનતા-સિવાયનું પ્રયોજન તેના સર્જનને પ્રસંગે હોય નહિ. કોઈ સિદ્ધાંત સ્થાપવાના ઇરાદાથી, કોઈ લોકને ઇષ્ટ એવી માગણીના પોષણ અર્થે, અથવા કામાદિવિષયક લાગણીઓને આક્રમક રીતે સંતોષવા કે ઉત્તેજવા લખેલી કવિતા ખીબ વર્ગની કવિતા થઈ જાય. ભૂમિને કે અનુભૂતિને એકાગ્ર કરી, તટસ્થ રીતે નિહાળી, યોગ્ય શબ્દ ને લય કે છંદમાં ઉતારવી જોઈએ. ભાષાના સ્વરૂપને તથા છંદના સ્વરૂપને (પછી છંદ ગમે તે પસંદ થયો હોય; અલખત એ છંદ પણ અર્થને અનુરૂપ જ હોય) બરાબર જાળવવામાં આવે તો જ મૂળ સ્ફુરણને ફરી ફરી ચિંતન કરવા યોગ્ય રૂપ મળ્યું કહેવાય. અનુભવનું મૂળ સ્વરૂપ માણવું હોય તો તેને અણીશુદ્ધ આકાર મળવો જોઈએ, જેથી તમે તેનો વિવશ, વિહ્વળ કે આક્રુણ થયા વિના વિમર્શ કરી શકો.

જેની અર્થ ઉપર, ભૂમિના સ્વરૂપ ઉપર અનુભૂતિની રહસ્યમયતા ઉપર નિષ્ઠા નથી તે કવિ નથી; જેને ભાષાવિષયક કે લયવિષયક આગ્રહ નથી તે સાચો કલાકાર નથી. કલાકારમાં જેટલું ભૂમિનું, સાચી ભૂમિનું—કહેવાતા જોરસાનું નહિ—બળ જોઈએ તેટલું શબ્દાકારમાં તેને મૂકતાં ધૈર્ય જોઈએ.

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

(તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલા એમના લેખસંગ્રહ 'સાહિત્યસંસ્પર્શ'માંથી)

કવિ ન્હાનાલાલની અનુપમ કૃતિ

સુન્દરમ

‘હરિનાં દર્શન’

મહારાં નયણાંની આળસ રે, ન નીરખ્યા હરિને જરી;
એક મટકું ન માંડયું રે, ન ઠરિયાં આંખી કરી.
શોક-મોહના અગ્નિ રે તપે, તહેમાં તમ થયાં;
નથી દેવનાં દર્શન રે કીધાં, તહેમાં રક્ત રહ્યાં.
પ્રભુ સઘળે વિરાજે રે, સ્જનમાં સભર ભર્યાં;
નથી અણુ પણ ખાલી રે, ચરાચરમાં જીભર્યાં.
નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મહેને છાઈ રહે;
નાથ વાયુની પેઠે રે, સદા મુજ ઉરમાં વહે.
જરા જિત્તે આંખડી રે, તો સન્મુખ તેહ તદા;
જ્ઞાન જ્ઞાનાંડ અળગા રે, ઘડીયે ન થાય કદા.
પણ પૃથ્વીનાં પડળો રે, શી ગમ તહેને ચેતનની?
છવે સો વર્ષ ધ્રુવ રે, ન ગમ તહેયે કંઈ દિનની.
સ્વામી સાગર સરિખા રે, નજરમાં ન સાય કદી;
જીલ ધાકીને વિરમે રે, વિરાટ વિરાટ વદી.
પેલાં દિવ્ય લોચનિયાં રે પ્રભુ! કય્હારે જિઘડશે?
એવાં ઘોર અન્ધારાં રે પ્રભુ! કય્હારે જિતરશે?
નાથ! એટલી અરજી રે, ઉપાડો જડ પડદા;
નેનાં નીરખો જિંડુ રે, હરિવર દરસે સદા.
આંખ આળસ છાંડો રે, હરો એક આંખી કરી;
એક મટકું તો માંડો રે, હૃદય ભરી નીરખો હરિ.

(પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ) ન્હાનાલાલ દ. કવિ

આ કાવ્ય કવિની ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ’માં પ્રથમ આવેલું છે અને કવિનાં
૨) કવિલોક • નાનુ.-ફેબ્રુ. ૧૯૮૦

કાવ્યોમાંથી એક સંગ્રહ ‘રસગન્ધા’ ૧૯૫૭માં પ્રસિદ્ધ થયો તેમાં તે મૂકેલું છે ત્યાંથી, મૂળ પુસ્તક મને સુલભ ન હોવાથી, અહીં લીધું છે. એ પ્રથમ તો ‘આશ્રમ-ભજનાવલિ’માં જેવા મળેલું અને એ યા એક મર્મર્ય એવા ભજનસંગ્રહ કહો કે કાવ્યસંગ્રહ કહો તેમાં આવ્યું તેને લીધે જ અનેક લોકો પાસે વ્યાપક રીતે જઈ શક્યું છે અને કવિનાં ખીન્ન કાવ્યો કરતાં વધુ લોકપ્રિય બન્યું છે. ‘આશ્રમભજનાવલિ’માં એ જે રીતે છપાયું છે તેમાં અને આ અહીં ઉતારેલા તેના પાઠમાં ફેર છે, વિરામચિહ્નોમાં, જોડણીમાં, તથા એક ઠેકાણે શબ્દોમાં. પંક્તિ છઠ્ઠીમાં ‘ચરાચરમાં જીભર્યાં’ છે ‘આશ્રમ-ભજનાવલિ’માં ‘ચરાચર માંહી ભળ્યા’ છે, મને અમુક રીતે તે વધુ સાચું લાગે છે. તો ‘રસગન્ધા’માં મુકાયેલો પાઠ, કે ‘આશ્રમભજનાવલિ’માંનો પાઠ બરાબર છે, કે કયો સાચો પાઠ છે તે ‘પ્રેમભક્તિ ભજનાવલિ’માં જોઈને નક્કી કરવું જોઈએ. ‘આશ્રમભજનાવલિ’માં તો વિરામચિહ્નોની કચુંબર થઈ ગયેલી છે. ખીજી આવૃત્તિઓમાં તે સુધારાતાં પણ રહ્યાં છે, તો ‘રસગન્ધા’માં મુકાયેલાં ચિહ્નો વ્યાકરણપ્રધાન વધુ બનતાં, કાવ્યના લયને પોષક નથી નીવડતાં, અને એમાં પણ બધું બરાબર નથી લાગતું. કવિ પોતે જોડણીના, વ્યાકરણશુદ્ધિના પૂરા આગ્રહી હતા. આ અંગે પોતાની આગવી દૃષ્ટિને રજૂ કરી ગયા હતા, તેમણે વ્યાકરણ પણ લખ્યું છે, કે જે હજી અપ્રસિદ્ધ રહેલું છે. આ રીતે જોતાં કવિએ આપેલ મૂળ પાઠને આપણે બરાબર મેળવવો જોઈએ. એ કામ આ લેખ છપાય તેની સાથે સાથે જ થઈ શકે તો સારું. ‘આશ્રમભજનાવલિ’માં કવિનો પ્રિય ‘હ’કાર અહીં સાત જગાએ છે તે સાવ કાઢી લેવાયેલો છે.

ત્યાં તો કવિનું નામ, તેમ જ કૃતિનું નામ પણ તેની સાથે જોડાયું નથી, એ સંગ્રહમાં ખીલ અર્વાચીન કવિઓનાં છ ગીત (૧૯૫૬ની આશુતિ પ્રમાણે) પણ આમ કવિનામ અને કૃતિનામથી મુક્ત થઈને આવેલાં છે. વળી બ. ક. ઠા. દ્વારા સંપાદિત, આપણાં કાવ્યોની એક બહુમૂલ્ય રતિમાળા જેવા, ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’માં પણ આ કાવ્ય લેવાયેલું છે, જે આ કૃતિનું જે વિશિષ્ટ રસજાત છે તે બતાવી આપે છે; પણ એમાં પણ એ સંપાદકના વિશિષ્ટ અભિગમ પ્રમાણે જે ફેરફારો બની આવ્યા છે, નામ બદલાયું છે-‘નયણીની આળસ’ (સંપાદકે ખીલને કાવ્યો અંગે પણ તેમ કહેલું છે), વિરામ ચિહ્નોમાં, જોડણીમાં ભાતભાતના, તેમની આગવી રીત મુજબના ફેરફારો છે, એક શબ્દ યોથી પંક્તિમાંનો ‘રક્ત’ રહી ગયો છે, પણ તેની ટિપ્પણમાં ‘સક્ત’ તરીકે તેની સમજૂતી આપી છે, આ વળી સંપાદનની ખીજ એક જૂલ છે કે કાવ્યના પાઠાંતરનો પ્રશ્ન છે- આમ આ બધું સાહિત્યના સંપાદનમાં જે અનેક પ્રશ્નો અને પરિસ્થિતિઓ ઊભી થતી રહે છે તેનું એક ઘણું નોંધ લેવા જેવું દર્શાવ બની રહે છે. કદાચ સાચી વાત તો એ છે કે જે વસ્તુ ખીલજોના હાથમાં જાય છે તેનું પછી તે ‘ખીલજો’ પ્રમાણે જ થતું રહે છે. મૂળ વસ્તુ તેનું ‘શુદ્ધ’ સ્વરૂપ, પ્રભુનું બન્યું છે તે પ્રમાણે, જગતમાં ગતિશીલ બનતાં ‘નૂતનવાં’ રૂપે થઈ જાય છે. જેનો પણ આપણે આનંદ લેવાને તૈયાર રહેવાનું છે.

‘આશ્રમભજનાવલિ’માં મુકામેલાં ૪૦-૪૧ નેટલાં શુજરાતી ભજનોની હારમાં આ ગીતને જોઈએ, અને ‘રસગન્ધા’માં મુકામેલાં કવિનાં અનેક નાનાં મોટાં ગીતો અને પ્રેમલક્ષિતાનાં કાવ્યોમાં આને જોઈએ ત્યારે એ ગીતનું સ્થાન આપણી આખી સાહિત્ય પરંપરામાં તેમ જ કવિના પોતાના આખા કાવ્યસમુદાયમાં કેવું તો બની આવેલું છે તેની કાંઈક આંખી બને છે. આપણી

લક્ષિત-કવિતાની પરંપરા નંદિહ-મીરાંથી શરૂ થઈ વિવિધ લક્ષ્મી-સંતો દ્વારા આગળ લંબાઈ છે. અને એ સાધુપુરુષોની આંતરિક સિદ્ધિ અને કાવ્યશક્તિ પ્રમાણે તેમાં કાવ્યત્વ તેમ જ આંતર તત્ત્વ આવેલું છે. એ પ્રાચીનતા અને મધ્યકાલીનતા દ્વારામ આગળ અટકી અને દલપત-નર્મદ આવ્યા ત્યારથી આપણા સાર્વત્રિક જીવનમાં જે નવા રંગો પ્રગટ્યા તેમાં આ તત્ત્વ સાહિત્ય-માં અનેક નવી પ્રગટેલી ધારાઓમાંની એક ધારા રૂપે રહ્યું. પ્રાર્થનાસમાજ જેવી હ્રદિપ્રધાન ધાર્મિકતા, તથા દલપત-નર્મદ આદિના જેવી પોતાપોતાની રીતે આગળ વધતી ધાર્મિકતાએ આ પ્રભુશક્તિને વિવિધ કાવ્ય-શક્તિવાળું રૂપ આપ્યું. એમાં આધ્યાત્મિકતાનાં જોડાણો ઝોજાં રહ્યાં, કેમ કે આધ્યાત્મિકતા, જેટલી કાંઈ આ પૂર્વે હતી, તે પોતે પણ નવા જીવનમાં નવા રૂપે, અવગુંઠિત કે કુંઠિત રીતે ગતિ કરતી રહી. દલપતની કે નર્મદની કે નવલરામ કે ભોજાનાથ સારાભાઈની ધૃત્વરને વિષય કરતી કૃતિઓ વાંચીએ છીએ અને માણસના જીવનમાં ભગવાનનું હવે શું થયું તે દેખાઈ આવે છે. પણ નરસિંહરાવ, કાન્ત, નંદાલાલ, ખખરદાર, બળવંતરાયમાં આવતાં પ્રભુને અંગેનો અભિસાર કંઈક વધુ આદ્ર્ બને છે. અને ગાંધીયુગના કવિઓમાં આવતાં તે ‘આશ્રમભજનાવલિ’થી પુષ્ટ બની, વળી નવી ખાલ-મધુર ખોલી લઈ આવે છે. અને ગાંધીયુગ પછીના, ‘સ્વાતંત્ર્યોત્તર’ કવિઓમાં તો અમુકના હાથે ભગવાનનું જાણે કે ‘કાટલું’ જ થઈ જાય છે, તો કેટલાકમાં તે સાચી ખોટી ‘રાધા-રમણ’ પણ બની, આવે છે, પણ અમુકમાં તે સાચો અભિસાર પણ બને છે. આમ આ આખી લક્ષિત-કવિતાના પટમાં કવિની પહેલાંનાં તથા પછીનાં કાવ્યોમાં, ‘હરિનાં દર્શન’ કેવું તો એક મધુર શુકનારક જેવું શીતળ અને પ્રેરક રૂપે ઝળહળી રહે છે તે લાગ્યે જ કહેવાની જરૂર રહે છે:

‘પ્રેમભક્તિ’ના ત્રિશુદ્ધ સાથે કાવ્યજગતમાં પ્રવેશલા આપણા કવિતાં અનેક પ્રકારનાં ગીતોમાં આ કૃતિને જોઈએ છીએ ત્યારે કદાચ આની જ પાછળ કવિની ચેતના નિતાન્ત નિર્મળરૂપે પોતાનું કાવ્યત્વનું અને આંતરતાત્વનું પૂરેપૂરું બળ પૂરી શકી છે એમ લાગે છે. ‘પ્રેમભક્તિ’નું ઉપનામ ધારણ કરીને કવિએ જાણે કે આ જ બે વિષયોને પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું હોય એમ લાગે. ૧૯૨૪માં ‘પ્રેમભક્તિ ભજનાવલિ’નો સંગ્રહ આપી જાણે કે લકિન પૂરું પોતાનું કામ ત્યાંથી જ સંકેલી લીધું હોય તેમ લાગે છે. પછી તો કવિને જીવનના ઉત્તરાધમાં આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ થઈ છે, પણ તેના ઉદ્દગારમાં, ‘હરિદર્શન’ અને ‘વેણુવિહાર’ જેવામાં, આધ્યાત્મિકતા કરતાં કવિની પોતાની કાવ્યકળાનો જ સ્પર્શ વધુ રહ્યો છે. ‘વિશ્વગીતા’ અને ખીજે ઠેકાણે કવિ આખું બ્રહ્માંડ ધૂમી વળ્યા છે અને વિરાટના હિંડોળા ઉપર આપણને તેમણે ખરેખર ઝુલાવ્યા છે, પણ તેમાં કવિનો આત્મા નહિ, પણ કવિનો કાવ્ય-પુરુષ જ વધુ સક્રિય રહેતો છે. કવિએ ‘પ્રેમ’ને આલંબીને તો અનેક મધુર રચનાઓ આપી છે, અને મધુર ન કહેવાય તેવું પણ ઘણું આપ્યું છે, પણ તેમાંથી પ્રભુને બહુ શિષ્ટમિષ્ટ ભાવે બાજુએ રાખવામાં આવ્યા છે. આમ કવિની પ્રભુ પ્રતિની અભિસારક્રિયા તો આ જ ગીતમાં છે એમ કહેવું પડશે.

આવું આ મુમધુર ગીત એક વિકસતા જતા આત્માની કેટલીક મધુર અભિમુખતાને આપણી આગળ મૂકી જાય છે. કવિએ લખેલું ‘સ્તુતિ-અષ્ટક’ પહેલાંની વાચન-માળામાં આવતાં એક વખતે આપણા એકેએક વિદ્યાર્થીને કંઈથી ગવાયું છે. પણ એમાં પ્રભુ તરફ એક વિદ્યાર્થીની અને વિદ્વાનની ગતિ છે. આ ‘હરિનાં દર્શન’ એથી વધુ ઊંડે જઈ આત્માની પ્રભુ સાથેની એક ચક્ષુગત બને છે. આ મીરાં કે નરસિંહ કરતાં કોઈ બુદ્ધી અવસ્થા

છે. ‘પાયો જ મૈને રામ રતન ધન પાયો’. ‘મુખડાની માયા લાગી રે’ એમ કહેતી મીરાં તો પ્રભુની કયાંય પાસે જઈને બેઠી છે. અહીં કવિનો આત્મા, ‘મંગલ મંદિર ખોલો’માં જે ભાવ ઘૂંટાયો છે તેને અંતરમુખ બનીને ઘૂંટ છે. પેલો બાળક તો પ્રભુના દાર પાસે પહેચી ગયો છે, જ્યારે આ ભક્ત તો આખા જીવનના ત્રિશાળ પગથાર ઉપર ભોભો છે, અને જગતની નહિ પણ પોતાની પ્રકૃતિની અટવીમાં અટવાતો રહ્યો છે અને પોતાને જે કરવું જોઈએ તે કર્યું નથી એના વિષાદમાં દૂખેલો છે. એ પ્રભુના સાંનિધ્ય કરતાં પોતાની વિમુખતાને વધારે તીવ્ર રીતે સંવેદે છે અને એમાંથી જે ‘ધા’ જન્મે છે તેની અહીં ઘણી મધુર અને સ્થૂર અભિવ્યક્તિ બને છે. ‘આશ્રમભજનાવલિ’માં આ ગીતની પહેલાં એક ખીજું ગીત આવે છે : ‘જીભલડી રે, તને હરિ ગુણ ગાતાં આવડું આજસ કયાંથી રે.’ એની સાથે આ ગીતને મૂકી જોતાં આમાં બાનીની, ભાવની, કાવ્યમય ઉદ્દગારની રીતે ગુજરાતી કવિતા કેટલી વિશેષ સમૃદ્ધ બની છે તે જોઈ શકાય છે. એ કવિ ‘જીભલડી’ સાથે વાત કરે છે, (એ ગીત કોની કૃતિ છે તે જાણવાનું- શોધવાનું રહે છે.) આ કવિ ‘નયણાં’ની સાથે વાત કરે છે. પેલો કવિ ‘જીભલડી’ને લગભગ ભાંડતો રહે છે, જ્ઞાનવૈરાગ્યના આખખા ફટકારતો રહે છે, પૂરતી ખરછટ વાણીમાં તેને એવી તો રંગદોળે છે કે તે થોડું-ઘણું ખોલી શકતી હોય તો પણ ખોલતી બંધ થઈ જાય તેવી રચિતિ કરી શકે છે.* પણ આપણા આ કવિ ‘નયણાં’ને એવી રીતે તો મોઠાશથી અને મૃદુતાથી ઉદ્દબેધે છે, પોતાની પણ એવી તો આંતરકથા કહે છે અને પ્રભુને પણ એવા તો આલેખે છે કે આ આંખોને માટે અને કવિને પોતાને માટે જે કૃતાર્થતા અંખાઈ છે તે એક વખતે મળી આવે જ છે.

કાવ્યની પોતાની બાની, એમાંની કાવ્યકળા એટલી બધી તો પ્રસન્ન મધુર, શરદનાં નીતરેલાં નીર જેવી છે કે તે વિષે બહુ કહેવાનું રહેતું નથી. કવિએ એક પ્રાચીન સુપ્રચલિત અને મનોહર એવો ઢાળ લીધો છે, 'આશ્રમલજનાવલિ'માં કહ્યું છે તે મુજબ 'શીખ સાસુજ દે છે રે...' તો, જોકે આ કૃતિ હજી મેં પૂરી જોઈ સાંભળી હોય તેમ નથી. એને પણ મેળવીને આ લેખ સાથે જોડી શકાય તો તેમ કરવા જેવું છે. કાવ્યમાં સર્વત્ર પ્રાસ છે, અને તે પૂરા કાવ્યમય છે, તાણીતૂસીને જોડવેલા નથી, અર્થના પૂરેપૂરા પોષક છે, 'જરી-કરી', 'તપ્ત થયાં-રક્ત રહ્યાં', 'લયો-ઊલયો', 'આશ્રમ-લજનાવલિ'માં મુકાયેલા શબ્દો : 'ચરાચર માંહી લળ્યા' વધારે અર્થવાહક નથી? 'ઊલયો' દુર્ગળ અર્થનો લાગે છે, જોકે 'લળ્યા'-અને 'ઊલયો' બંને તત્ત્વબળથી તો વંચિત જ છે. પ્રાસની મજબૂરીનું જ આ પરિણામ હોઈ શકે? 'તદા-કદા', 'ચેતનની-દિનની', 'જડ પડદા-સદા' વગેરેનું ચારુત્વ પોતે દેખાઈ આવે તેવું છે. આખા કાવ્યને મધુર પ્રવાહિતા આપતી વસ્તુ તો દરેક પંક્તિના મધ્ય લાગે આવતો 'રે' છે. કાવ્યમાં આવતી પદાવલિ 'જલસહી' કરતાં કેટલી વધુ સમૃદ્ધ, ધાટદ્યુતવાળી છે, 'નયણું' 'મટકુ' 'ઝાંખી' 'મિરાજે' 'આંખહી' 'લોચનિયાં' ઈત્યાદિ, કહો કે એકેએક શબ્દ અર્થ અને શબ્દના પ્લનિની સૌષ્ઠવતાથી ભરેલો છે, જે સભરતા આ કવિ પોતાની આગવી જ લઈ આવ્યા છે, અને જેને લીધે તે આટલા બધા તો જનપ્રિય બન્યા છે. કાવ્યમાં આવતી આછીપાછી ઉપમામાં 'ગગનના જેવા' 'વાયુની પેઠે' 'સાગર સરિખા', તેમ જ સહજ રીતે સરખાયેલું સજ્જવારોપણ 'નયણાંની આળસ', 'શોકમોહના અગ્નિ' 'પૃથ્વીનાં પડજો' 'જલ યાદીને વિરમે' એ કાવ્યને પુષ્ટ અને બળવાન કરે છે. ખરી રીતે આખોને જે સજ્જવારોપણ અપાયું છે, એને એક

જીવતીભગતી સ્વનંત્ર વ્યક્તિતા અપાઈ છે એ જ આ કાવ્યની અનન્યતા, અને પરમ અર્થસાધકતા છે. એ આંખની દુનિયામાં પાછી જલ પણ હરતીફરતી થઈ જાય છે, ખીમ 'દિવ્ય લોચનિયાં' પણ આવે છે-નરસિંહરાવે ખૂબ ખૂબ ઘૂટેલો પણ બહુ ઓછો સજ્જવ-સપ્રાણ બની સકેલો આ 'દિવ્ય' શબ્દ અહીં દિવ્યની નજીક ખરેખર પહોંચે છે, અને કવિના મનમાં કે આંતર ચેતનામાં અહીં ગીતાનાં 'દિવ્ય દદામિ તે ચક્ષુઃ' હોય તો પણ નવાઈ નહિ. આમાં કવિ જેને આંખ છે છતાં નથી એવા 'દ્યુત' મહાશયને-જોકે આપણે આ અનુપમ પ્રાણીને વધુ પડતા નીંદતા રહ્યા છીએ. તેની ઉત્તમ આત્મસમૃદ્ધિ, જે લક્ષ્મીનું વાહન બનવા સુધી પહોંચેલી છે તેની અને માણસની કે અન્ય પ્રાણીની આંખના કરતાં જેની દૃષ્ટિમાં અંધારને ભેદવાનું વધુ સામર્થ્ય છે તે લોચિત્તર શક્તિની સૂઝ આપણે હંમેશા બતાવી શક્યા નથી-એનેલઈ આવીને 'દિવ્ય લોચનિયાં'ની ઝંખનાને કવિએ વધારે ઉત્કટતા મેળવી આપી છે. પાંચમી કડીમાં આવતા 'બ્રહ્મ બ્રહ્માંડ અળગા રે'માં 'અળગાં' શબ્દ જોઈએ. 'આશ્રમલજનાવલિ'માં 'અળગાં' છે. મૂળમાં શું હશે તે જોવું જોઈએ.

કાવ્યની અંદરની લાવસૃષ્ટિ તો સૌ કોઈએ એટલી અનુભવી અને માણી છે કે તે વિષે પણ મૂંગા રહી શકાય તેમ છે, પણ એ લાવજગતની મુસાફરી ફરી ફરીને પણ તાજગી આપે તેવી છે. આ કૃતિ તે એક લૌકિક અભિસાર નથી, બુદ્ધિતા અને તર્કને આધારે આગળ વધતો કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનનો નહિ, પણ પ્રભુ માટે, કવિના હૃદયમાં જન્મેલી એક આતુરતાનો આદ્ર ઉદ્ગાર છે. જીવનમાં પ્રમાદ ભરેલો છે, સત્ત્વ કે રજસ નહિ પણ તમસનું પ્રાધાન્ય છે, એ પ્રમાદ અને તમસ અહીં સલામ થઈ જાય છે અને કવિ અર્ધ પોતાને આત્મ-

નિવેદન કરે છે, તો અર્ધ પ્રભુને ઉદ્દેશ્ય-પ્રાર્થના કરે છે. કોઈ આમાંના 'મટકું'ની ચર્ચા ઉપાડી હતી એક વખતે, તે હમણાં જરા તાજ થાય છે. 'મટકું માંડવું' એટલે શું? પ્રભુને એકાદ ક્ષણ પૂરતા, એક જ વાર આંખથી નેઈ લેવાય, થોડી આંખ થાય એમાં જ શું બધી પરિસ્થિતિ થઈ જાય? પણ જે આંખ સાવ બંધ જ રહી છે તે એકાદ ક્ષણ માટે પણ ઊઘડી જાય તો પછી છેવટે જતાં તે 'દિવ્ય લોચનિયાં' રૂપે બનશે એ સ્વીકાર અહીં છે જ. એ બંને જુદાં છે એમ પણ કવિએ કહ્યું છે, તો અહીં તકરાર કરાય કે જો 'દિવ્ય લોચનિયાં' જ નેઈતાં હોય તો આગસ્ટ આંખની સાથે શા માટે માથાકૂટ કરો છો? પણ હમણાં જેવી કાંઈ આંખ મળી છે તેને મનાવવાથી કવિ આવો મધુરો આરંભ કરે તો તે પણ વધારી લેવા જેવો છે. થયું ભાઈ, થયું ખરું, પોતાની આંખને કવિએ ઢંઢેળી ખરી, એક લાડકકા બાળકને જગાડતા હોય તેવી રીતે, હૃદય-મચાવી નાંખીને કે માણસને જગાડવાની, કુંલકર્ણને જગાડવા માટે કરાએલા મહાપ્રયાસોની હદ સુધીના પ્રયોગોની રીતે નહિ, એ જ એક અધ્યાત્મ જગતની મોટી ઘટના છે. 'ખરેખર રહી જવાયું' આ જ ભાન પૂરતું છે. પહેલી કડીમાં આટલી સલાનતા બતાવીને પછી કવિને આત્મા, અર્ધુએક જીવન વટાવ્યું ત્યાં સુધીમાં જે વિવિધ રીતે પુષ્ટ અને જાગૃત થયો છે તેની કથા મનોરમ રીતે કહે છે. જીવનમાં દરેકને થતા પડરિપુઓના અનુભવની-તેના બે પ્રતિનિધિઓની વાત કરીને—માત્ર શોક-મોહની, કવિના જીવનમાં વ્યાપક રહેલા ક્રોધની સાથે તો તેમણે કદાચ અંતરની જેમી ગુફામાં જ ગુફતો કરી હશે—કવિ આ અંશિઓના શામક પ્રભુને જોવાની વાત કરે છે. છે. પણ પ્રભુની સભરતા કેવી છે તે તો તેમનો આત્મા-તેમનામાંનો તત્ત્વપુરુષ તો ખૂબ અનુભવી

ચૂંક્યો છે, અને હવેની પાંચ કડીઓમાં, લગભગ અંધા કાવ્યમાં પ્રભુની આ અનુભૂતિ જે સભરતાથી કવિએ ગાઈ છે તે જ આ કાવ્યનો બળવાન આંતર પુદ્ગલ છે, આરગૂનાં, રોટલીનાં બે પડ વચ્ચે ગોઠવાએલો પૂરણપોળીના પૂરણ જેવો. પ્રભુ તો બધે બેઠેલા ભરાએલા જ છે. અણુએ-અણુમાં છે, ગગનની પેઠે વાયુની પેઠે છવાએલા અને વહેતા છે, અને તે વસ્તુ કવિ 'મહેને' 'મુજ ઉરમાં' એમ ખાસ અનુભૂતિના રણકારની રીતે નિરૂપે છે. પણ આ ગૂઢ કે સૂક્ષ્મ અનુભૂતિ રથૂલ સુધી આવી નથી એ જ કવિની વિષમતા છે. 'પૃથ્વીનાં પડોળાં' હેઠળ આ પરમ તત્ત્વ દટાઈ જ રહે છે તેનો વસવસો છે. પણ પછી તો પ્રભુ અતિ પ્રત્યક્ષ થઈ ગયા હોય તેવા જ ઉદ્દેશો આવે છે. 'સ્વામી (આ શબ્દ પણ કેવો અનુપમ આશ્ચર્ય છે) સાગર સરિખા રે, નજરમાં ન માય કદી: જલ થાકીને વિરમે રે, વિરાટ વિરાટ વદી'. પ્રભુ એટલી બધી સભરતાથી અનુભવાયા છે, નજરમાં પણ માર્છ શકે નહિ એટલી બધી રીતે આંખોએ હલકાતા હલકાતા દીકા છે, જલ કેટલુએ બધું તેને માટે ખોલી ગઈ છે, 'વિરાટ વિરાટ'ના ઉદ્દેશો કરતાં કરતાં તે થાકીને વિરમી ગઈ છે. આ બે પંક્તિઓ એટલી બધી અનન્ય કાવ્યશૃંગારી છે કે એ પોતાની શક્તિથી આપણને પરિતૃપ્ત. મુગ્ધ કરી દે છે. કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ નેઈએ તો આ કડી જ કૃતિનું ઉત્તમ અંગ છે.

પણ આટલી બધી પ્રયત્ન, પ્રખર, વ્યાપક અનુભૂતિ થઈ તે પછી તો બાજુ આંખોના આગસનો જ પ્રશ્ન ન રહે એમ કહી શકાય. પણ હતાંયે કવિનું રટણ તો ચાલુ જ છે. અને કવિ પોતાનો કેસ તરત જ 'દિવ્ય લોચનિયાં' શબ્દથી આગળ લંબાવે છે. આ રથૂલ આંખો રથૂલ વિશ્વને નેઈ 'વિરાટ વિરાટ' ભલે રટે પણ હજી 'ધોર અંધારાં' રહ્યાં છે, અંધરનાં જ તો, હજી

જન્મ પંકજ તેવા ને તેવા જ છે, આ બધું ઉપર ઉપરથી
જેવું, પણ લીડું જોવાનું બાકી છે, 'નેન નીરખો લોડું રે'
(કવિ અહીં વળી મળતો 'નેન' શબ્દ લઈ આવ્યા)
એમ થશે ત્યારે 'હરિવર દરસે સદા' સદાયે પ્રભુના
દર્શનમાં-એટલે કે પ્રભુના સાંનિધ્યમાં, સાક્ષાત્કારમાં
રહેવાશે. એ અંતિમ સિદ્ધિના ચિંતનમાં લીન થઈ કવિ
આંખોને કહે છે કે હમણાં 'એક મટકું'નો એકડો તો
ભરી લો, અને હૃદય ભરાય તેટલા પ્રભુને જુઓ.
'વિરાટ વિરાટ' બોલવાની સ્થિતિમાં પહેંચાઈ છે છતાં
હજી આકંઠ, હૃદયને ભરી દે, આખાં જીવનને ધન્ય
કરી દે તેવી અનુભૂતિ બાકી રહી છે તેને માટે તૈયાર થાઓ.

પ્રભુ સાચી પ્રાર્થનાઓ હમેશાં સાંભળે જ છે. કવિને
જીવનપ્રવાહ વિવિધ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થતો રહેલો
છે. એમની અધ્યાત્મની સાધના ગમે તે હો પણ પ્રભુ-
કૃપાનું અવતરણ તો તેમના જીવનમાં થયેલું છે. પોતાના
૬૫મા વર્ષમાં, ૧૮૪૨માં, કવિ આપણને 'હરિદર્શન'
અને 'વેણુવિહાર' નામની બે કૃતિઓ આપે છે અને
તેમાં છલકાતા હૈયે પોતાને થયેલાં કૃષ્ણનાં દર્શન અને
તેની વેણુંનું શ્રવણ વર્ણવે છે. અહીં કૃષ્ણ તેમને પોતાના
બગીચામાંના એક વૃક્ષ ઉપર દેખાયેલા. કવિના જીવનના
છેલ્લા દિવસોમાં એમને કૃષ્ણનાં ફરીથી દર્શન થાય
છે. તે તેમના ઉપર લગી આવ્યા લાગે છે કવિ બોલે
છે: 'બાઈ, એ આવ્યા છે, પણ એ અંદર આવતો
નથી. એને અંદર ખોલાવી લાવ લાગે છે એ મને
સેવા આવ્યો છે. તો કહે, હું જઈશ. જયશ્રી હરિ!'
અને એ દિવસે કવિ પોતાનું છેલ્લું ગીત લખી મળ્ય છે,
છેલ્લું કવિકર્મ કરી જાય છે. એ ગીત આ છે:

આયો આજ તોરે દૂરે કૃષ્ણ કનૈયે;

કૃષ્ણ કનૈયો, સાધુન્નતનકા લૈયો:

આયો આજ તોરે દૂરે—

દર્શન લે લે,

હર્ષન દે-લે;

કાલકી કુંજન મેં કંદુકખેલૈયો:

આયો આજ તોરે દૂરે,

આયો આજ તોરે દૂરે કૃષ્ણ કનૈયો.

પ્રભુ કૃષ્ણ કનૈયો કવિના ઉપર સુધી આવ્યો. એથી
આગળ ન આવ્યો, ત્યાં જ ભલો રહો, કવિને ધારો
કરી પોતાની પાસે બોલાવીને લઈને આવ્યો ગયો.
કવિ ખુશીથી, આખું જગત મૂકીને તેની પાછળ ચાલ્યા
ગયા. આ કાવ્ય લખાયું છે ૨ જાન્યુઆરી ૧૮૪૬એ.
સાત દિવસ પછી ૯મીએ કવિએ દેહત્યાગ કર્યો.
એક આત્માની આ જીવનની યાત્રા પૂરી થઈ. એમનું
જીવન અને કવન બંને પોતાની અનોખી સમરના,
આનંદ અને રસની છાળ આપણે માટે મૂકી ગયાં છે.

(પૂર્તિ)

આ ગીત અંગે થોડીક વધુ નોંધવા જેવી નીચેની
વસ્તુઓ મળી આવી છે. એ આપણને કવિના અવસાન
પછી તરતમાં જ 'સ્ત્રીજીવન' માસિકના માર્ચ ૧૯૪૬ના
અંકમાં કવિના દર્શનીય હસ્તાક્ષરમાં છપાયેલું જોવા
મળે છે. એ અંકમાંના આ ગીતના ઉપર કવિનું તે પહેલાંના
દિવસે ૧લી જાન્યુઆરીએ લખાયેલું ગીત આપેલું
છે એ બંને ગીતોને કવિએ ૪ અને ૫ એમ ક્રમાંક
આપેલા છે, 'ભુગતી જોગન્દરી' અને 'સાધુન્નતનકા
લૈયો' એમ શીર્ષક આપ્યાં છે, અને દરેકની નીચે '૧લી
જાન્યુઆરી ૧૮૪૬', '૨જાન્યુઆરી ૧૮૪૬' એમ તારીખ
મૂંઠી પોતાનું આખું નામ, એ વખતના સાક્ષી આગ્રહ
મુજબ, પ્રથમાક્ષરોને મોટા કદમાં મૂકીને, સુડોળ અને
સ્વચ્છ અક્ષરોમાં 'નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ' એ
રીતે મૂક્યું છે અર્થાત્ આ ગીતો એ પહેલાં રચાયેલાં કૃતિ-
ઓના ક્રમમાં ગોઠવાયેલાં છે. વળી ખાસ તો એ કે
કવિએ બંને ગીતની નીચે પોતાનું પૂરું નામ લખ્યું છે

તે શું દરેક કાવ્ય નીચે આમ પોતાનું પૂરું નામ લખતા હશે એમ પ્રશ્નને પણ પ્રેરે છે, અને તે શા માટે?

ખીજી વસ્તુ એક ખીજો, અને ગંભીર કહેવાય તેવા પ્રશ્ન જાણે કરે તેવી છે. આ ગીતની મેં ઉપર ગોઠવી આપેલી પૂર્વભૂમિકા રૂપે કવિને કૃષ્ણનાં દર્શન થયેલાં અને તેમણે માણેકબાઈને તે વિષે વાન કરી તેનો ઉલ્લેખ કવિ વિષે શ્રી ઉમેદભાઈ મણિયારે અંગ્રેજીમાં લખેલા પુસ્તક 'Nanlal' (સાહિત્ય અકાદમીના તાજ પ્રકાશન ૧૯૭૭, પૃષ્ઠ ૬૭)માં જોવા મળે છે. એમાં શ્રી મણિયાર બે આધારો આપે છે. એક આધાર પાદટીપમાં એમ મુકાયો છે કે આ માહિતી તેમને પ્રો. કનુભાઈ જાની અને શ્રી ખયુભાઈ રાવત તરફથી મળેલી છે. ખીજો આધાર તે કવિ માણેકબાઈને જે શબ્દો કહે છે તેની નોંધ કરી પછી તેની સામે કૌસમાં (S. Shastri. Kishor, February 1946) એમ નોંધે છે. અર્થાત્ ૧૯૪૬ ફેબ્રુઆરીના 'કિશોર', હું ધારું છું, તે વખતે ચાલતા એ નામના માસિકમાં એસ. શાસ્ત્રી તરફથી આ ઉદ્ઘારો મળ્યા હશે, જે શ્રી જાની અને શ્રી ખયુભાઈએ આ લેખકને જણાવ્યા હોઈ શકે. પણ અહીં જ હવે એક રપટ એવી ભૂલ બનેલી છે. શ્રી મણિયાર એ ગીતનો ઉલ્લેખ 'Aaj more ghar sayo Kanaayo!' આ રીતે આપે છે. આમાં 'sayo' એ તો મુદ્રણની જ ભૂલ છે, કવિ વિષેના આ અંગ્રેજી પુસ્તકમાં આવી ખીજી પણ ન ચલાવી શકાય તેવી મુદ્રણભૂલો બનેલી છે. વળી શ્રી મણિયારે 'સ્ત્રી-જીવન'માં છપાયેલા આ ગીતનો બરાબર ઉલ્લેખ કરીને એ ગીત તે 'To-day Krishna has come to my house?' એમ નોંધ્યું છે એ પણ ઘણા મોટા દૃષ્ટિદોષ કહેવાય. એ ગીતમાં કવિના પોતાના અક્ષરોમાં 'મોરે' નહિ પણ 'તોરે' શબ્દ પાંચ વાર લખાયો

છે: અને એ ગીતની મૂળ પંક્તિ શ્રી મણિયારે નોંધેલી પંક્તિ 'આજ મોરે- ઘર મોયો કનૈયો'થી તદ્દન ભુદી છે: 'આયો આજ તોરે દ્વારે કૃષ્ણ કનૈયો' આ છે કવિના શબ્દો. એક વસ્તુ, હકીકત, માહિતી એક હાથથી ખીજા હાથમાં, એક માણસ પાસેથી ખીજા માણસ પાસે, એક આંખથી ખીજા હેઠળ જતાં જતાં કેવાં કેવાં તો 'જૂજવાં રૂપ' લઈ લે છે એનું આ મનોહર દૃષ્ટાંત બની રહે છે. આ બધું કનૈયો જગતમાં જે રીતે કન્દુક ખેલી રહ્યો છે તેના જ એક ભાગ રૂપે ગણીને આપણે તેનો આનંદ લેવાનો છે ને? સંપાદન, સાહિત્યલેખન, ઈત્યાદિ કઈ રીતે થવાં જોઈ એ એના વિચાર આપણે ત્યાં થતા તો રહેલો જ છે. એ વિષયની ગંભીરતા આપણે વધુ સમજીએ એટલું જ.

આ ગીતમાં વળી 'તોરે દ્વારે' એ શબ્દો એ ગીતના અર્થને ભુલો વળાંક આપે છે. શ્રી મણિયારે નોંધેલી પંક્તિ, જે પોતે કાવ્ય તરીકે તો સારી જ છે, આપણી પરંપરાગ્રાસ્ત રીતિમાં કવિના અનુભૂતિના આનંદઉદ્ઘાર તરીકે સરસ રીતે ગોઠવાઈ ગય છે. પરંતુ 'તોરે દ્વારે'માં આ 'તું' કોને માટે છે? ઉપર કવિના શબ્દો માણેકબાઈને ઉદ્દેશાયેલા છે તે પ્રમાણે તે શું માણેકબાઈને માટે છે? કે પછી કવિએ પોતાને જ આ સંબોધન કર્યું છે? વળી આ ગીત કવિની કૃતિ તરીકેની બધી મનોહર લાક્ષણિકતાઓ વાળું છે, 'કાળની કુંજ' અને 'કંદુક ખેલેયો' 'સાધુ સન્નતકો લેયો' એ ફરી ફરીને વાંચવા ગાવા ગમે તેવા શબ્દશુદ્ધ છે. પરંતુ પ્રભુનાં દર્શન થતાં, કવિએ જણાવેલા સંદર્ભમાં માનવ આત્મા માટે તે જે પરમ આધ્યાત્મિક ઘટના બની રહે છે, એ આધ્યાત્મિકતાનો સ્પર્શ આ ગીતમાં દેખાતો નથી. 'તોરે' શબ્દ એટલો બધો વ્યાપક બની ગય છે, ઉપરના પ્રસંગની ભૂમિકાથી મુક્ત રહીને, કે એ 'તોરે દ્વારે' વાચકે પોતાનું જ ગણ્યું

પડે. અને કૃષ્ણને વધાવી લેના માટે, એ અનુભૂતિમાં ઊતરવા માટે, આ ગીત વાચકને પૂરતી રીતે સબજ કરી આપે છે ખરું? કાળની કુન્તેમાં કંદુક ખેલતો કૃષ્ણ કેવો, કેટલો પ્રત્યક્ષ અને છે, ‘દર્શન લે લે’ ‘હવેન લે-દે’ કવિના આ કાવ્યના કેન્દ્ર જેવા ઉદ્દગારો એ આનંદની પરિસીમાએ, કવિ કહે છે તેવી સક્રિયતામાં, આપણને પહોંચાડે છે? ને કાંઈ હો, કવિ પોતાને થયેલી અનુભૂતિમાં વાચકને ઉતારી દેવા માટે ને કાંઈ સહૃદય કાવ્ય-પુરુષાર્થ કરે છે તેને આપણે વધાવી લઈએ.

હવે અટકી જઈએ. કર્તિનાં ‘નયણાં’ પાછળની ‘તોરે દારે’ સુત્રીની આપણી આ યાત્રા ઠીકઠીક લાંબી થઈ.

[આ લેખના ખીજા પૃષ્ઠ પર આવતા ઉલ્લેખના સંદર્ભમાં: ‘હરિનાં દર્શન’ કાવ્ય ૧૯૦૮માં પ્રકટ થએલાં ન્હાનાલાલનાં ‘દેટલાંક કાવ્યો’ ભાગ ૨ માં છપાયું હતું. -તંત્રી]

અનુમંધાન] મતુલાઈ ત્રિવેદી [પાછલી પૂર્તિમાંથી

વાતની પ્રતીતિ કરાવી આપશે. ‘ગાદિલ’ના ઉપનામથી એઓ ગઝલવિશ્વમાં પ્રિય હતા. વિવિધ બંધની એમણે અનેક ગઝલો આપી છે. એમાં અનેક ભાવો પણ ઘૂંટ્યા છે. પરંતુ એમનાં ભજનની જેમ ગઝલમાં ય એમનો પરમ તત્ત્વનો પિપાસુ આત્મા જ વારંવાર ખેલી ઊઠ્યો છે. પરિણામે સાચો ભાવક એના વાચનથી સદાય ડોલી ઊઠ્યો છે. એમની ગઝલોમાં એમનો ને મિત્તળ મોરે છે તે સાહજિક છે. એમને કયાંય શબ્દો શોધવા જવું પડ્યું હોય એમ જણાતું નથી. ભલે એમણે આ સ્વરૂપમાં પ્રયોગલક્ષી વલણ દાખવ્યું ન હોય પણ ને સચ્ચાઈ અને સ્વરૂપ-સમાનતા દાખવ્યાં છે તેને લઈને પરંપરાને માર્ગે પણ એમણે ઉત્તમ આરવાણ પરિણામે પ્રકટાવ્યાં છે. સીધી સોસરી હૃદયમાં ઊતરી જાય તેવી અલિપ્યકિત અને ભાવની ઊંળ

૧૩-૫-૭૭

શ્રી અરવિન્દ આશ્રમ, પોંડિચેરી.

* એ ભજનમાંની થોડી વધુ પંક્તિઓ:

પરનિદા કરવાને પૂરી, શરી ખટરસ પાવા રે;
અધો કરવા ઝૂંઝે વહેલી, કાયર હરિશુભ ગાવા રે...
માયાધેનમાં ભીંથી રહે છે, જગીને જો તું તપાસી રે;
અંત સમે રોવાને ખેડી, પડી કાળનો ફાંસી રે...

જેકે અખાના છપા અને ભોજ ભગતના ચાખખાના એ સમયમાં આવી કવિતા સ્વાભાવિક જ છે, અને સ્વીકાર્ય પણ અને તેવી છે.

ઢાઈના પણ દિલને ડોળાવી દે તેવી છે. એમનો મિત્તળ એક અલગરીનો હતો. સાચા કવિનો હતો. માટેરતો એમણે કહ્યું છે:

‘દીવાનાને ક્યારે જમનાએ માર્યો,

જમાનાને કાયમ દીવાનાએ માર્યો.’

એમના જીવનની અંતિમ પળ પણ કેવી? ને અનુસન્ધ્યું જીવનભર તે જીવનાનની ક્ષણે સાચું કહ્યું:

‘થયો છેવટે શુભ ગઝલમાં જ ગાદિલ;

તરનુમ, તસવુફ, તરનાએ માર્યો.’

અને અમદાવાદ ખાતે યોજાએલા એક મુશાયરામાં ગઝલ રજૂ કર્યા પછી ત્યાં જ ૧૯૭૨ના એપ્રિલની ૧૦મી તારીખે હૃદયરોગના હુમલાથી એઓ ૮૧મી વયે ત્યારે એમને ખજર હશે કે ઉક્ત દોરમાં કદાચ એમનું ભાવિ કંડારાઈ ગયું હશે?!

તે શું દરેક કાવ્ય નીચે આસ પોતાનું પૂરું નામ લખતા હશે એમ પ્રશ્નને પણ પ્રેરે છે, અને તે શા માટે?

ખીજી વસ્તુ એક ખીજો, અને ગંભીર કહેવાય તેવો પ્રશ્ન ઊભો કરે તેવી છે. આ ગીતની મેં ઉપર ગોઠવી આપેલી પૂર્વભૂમિકા રૂપે કવિને કૃષ્ણનાં દર્શન થયેલાં અને તેમણે માણેકબાઈને તે વિષે વાત કરી તેનો ઉલ્લેખ કવિ વિષે શ્રી ઉમેદલાઈ મણિયારે અંગ્રેજીમાં લખેલા પુસ્તક 'Nanlal' (સાહિત્ય અકાદમીના તાજ પ્રકાશન ૧૯૭૭, પૃષ્ઠ ૬૭)માં જોવા મળે છે. એમાં શ્રી મણિયાર બે આધારો આપે છે. એક આધાર પાદટીપમાં એમ મુકાયો છે કે આ માહિતી તેમને પ્રો. કનુભાઈ જ્ઞાની અને શ્રી બચુભાઈ રાવત તરફથી મળેલી છે. ખીજો આધાર તે કવિ માણેકબાઈને જે શબ્દો કહે છે તેની નોંધ કરી પછી તેની સામે કૌંસમાં (S. Shastri. Kishor, February 1946) એમ નોંધે છે. અર્થાત્ ૧૯૪૬ ફેબ્રુઆરીના 'કિશોર', હું ધારું છું, તે વખતે ચાલતા એ નામના માસિકમાં એસ. શાસ્ત્રી તરફથી આ ઉદ્દેશરો મળ્યા હશે, જે શ્રી જ્ઞાની અને શ્રી બચુભાઈએ આ લેખકને જણાવ્યા હોઈ શકે. પણ અહીં જ હવે એક રપટ એવી ભૂલ બનેલી છે. શ્રી મણિયાર એ ગીતનો ઉલ્લેખ 'Aaj more ghar sayo Kanaaiyo' આ રીતે આપે છે. આમાં 'sayo' એ તો મુદ્રણની જ ભૂલ છે, કવિ વિષેના આ અંગ્રેજી પુસ્તકમાં આવી ખીજી પણ ન ચલાવી શકાય તેવી મુદ્રણભૂલો બનેલી છે. વળી શ્રી મણિયારે 'સ્ત્રી-જીવન'માં છપાયેલા આ ગીતનો બરાબર ઉલ્લેખ કરીને એ ગીત તે 'To-day Krishna has come to my house?' એમ નોંધ્યું છે એ પણ ધણો મોટો દષ્ટિદોષ કહેવાય. એ ગીતમાં કવિના પોતાના અક્ષરોમાં 'મોરે' નહિ પણ 'તોરે' શબ્દ પાંચ વાર લખાયો

છે. અને એ ગીતની મૂળ પંક્તિ શ્રી મણિયારે નોંધેલી પંક્તિ 'આજ મોરે ધર મોયો કનૈયો'થી તદ્દન ભુદી છે: 'આયો આજ તોરે દારે કૃષ્ણ કનૈયો' આ છે કવિના શબ્દો. એક વસ્તુ, હકીકત, માહિતી એક હાથથી ખીજા હાથમાં, એક માણસ પાસેથી ખીજા માણસ પાસે, એક આંખથી ખીજી હેઠળ જતાં જતાં કેવાં કેવાં તો 'જૂજવાં રૂપ' લઈ લે છે એનું આ મનોહર દૃષ્ટાંત બની રહે છે. આ બધું કનૈયો જગતમાં જે રીતે કન્દુક ખેડી રહ્યો છે તેના જ એક ભાગ રૂપે ગણીને આપણે તેનો આનંદ લેવાનો છે ને? સંપાદન, સાહિત્યલેખન, ઈત્યાદિ કઈ રીતે થવાં જોઈએ એનો વિચાર આપણે ત્યાં થતો તો રહેલો જ છે. એ વિષયની ગંભીરતા આપણે વધુ સમજીએ એટલું જ.

આ ગીતમાં વળી 'તોરે દારે' એ શબ્દો એ ગીતના અર્થને ભુદો વળાંક આપે છે. શ્રી મણિયારે નોંધેલી પંક્તિ, જે પોતે કાવ્ય તરીકે તો સારી જ છે, આપણી પરંપરાગ્રાપ્ત રીતિમાં કવિના અનુભૂતિના આનંદઉદ્દેશ તરીકે સરસ રીતે ગોઠવાઈ જાય છે. પરંતુ 'તોરે દારે'માં આ 'તું' કોને માટે છે? ઉપર કવિના શબ્દો માણેકબાઈને ઉદ્દેશાયેલા છે તે પ્રમાણે તે શું માણેકબાઈને માટે છે? કે પછી કવિએ પોતાને જ આ સંબોધન કર્યું છે? વળી આ ગીત કવિની કૃતિ તરીકેની બધી મનોહર લાક્ષણિકતાઓ વાળું છે, 'કાળની કુંજ' અને 'કન્દુક ખેડેયો' 'સાધુ સન્તનકો લેયો' એ ફરી ફરીને વાંચવા ગાવા ગમે તેવા શબ્દચુચ્છ છે. પરંતુ પ્રભુનાં દર્શન થતાં, કવિએ જણાવેલા સંદર્ભમાં માનવ આત્મા માટે તે જે પરમ આધ્યાત્મિક ઘટના બની રહે છે, એ આધ્યાત્મિકતાનો રપર્શ આ ગીતમાં દેખાતો નથી. 'તોરે' શબ્દ એટલો બધો વ્યાપક બની જાય છે, ઉપરના પ્રસંગની ભૂમિકાથી મુક્ત રહીને, કે એ 'તોરે દારે' વાચકે પોતાનું જ ગણવું

પડે. અને કૃષ્ણને વધાવી લેતા માટે, એ અનુભૂતિમાં
 ઊતરવા માટે, આ ગીત વાયકને પૂરતી રીતે સજ્જ
 કરી આપે છે ખરું? કાળની કુન્નેમાં કંદુક ખેલતો કૃષ્ણ
 કેવો, કેટલો પ્રત્યક્ષ અને છે, ‘દર્શન લે લે’ ‘હર્ષન લે-દે’
 કવિના આ કાવ્યના દેન્દ્ર જેવા ઉદ્દગારો એ આનંદની
 પરિસીમાએ, કવિ કહે છે તેવી સક્રિયતામાં, આપણને
 પહોંચાડે છે? ને કાંઈ હો, કવિ પોતાને થયેલી અનુભૂતિમાં
 વાયકને ઉતારી દેવા માટે ને કાંઈ સહૃદય કાવ્ય-પુરુષાર્થ
 કરે છે તેને આપણે વધાવી લઈએ.

હવે અટકી જઈએ. કવિનાં ‘નયણી’ પાછળની
 ‘તોરે દ્વારે’ સુગ્રીની આપણી આ યાત્રા ઠીકઠીક લાંબી થઈ.

[આ લેખના બીજા પૃષ્ઠ પર આવતા ઉલ્લેખના સંદર્ભમાં : ‘હરિનાં દર્શન’ કાવ્ય ૧૯૦૮માં પ્રકટ થયેલાં
 ન્હાનાલાલનાં ‘કેટલાંક કાવ્યો’ ભાગ ૨માં છપાયું હતું. -નંત્રી]

અનુસંધાન] મનુભાઈ ત્રિવેદી [પાછલી પૂર્તિમાંથી

વાતની પ્રતીતિ કરાવી આપશે. ‘ગાદિલ’ના ઉપનામથી
 એઓ ગઝલવિશ્વમાં પ્રિય હતા. વિવિધ બંધની એમણે
 અનેક ગઝલો આપી છે. એમાં અનેક ભાવો પણ
 ઘૂંટ્યા છે. પરંતુ એમનાં ભજનની જેમ ગઝલમાં ય
 એમનો પરમ તત્ત્વનો પિપાસુ આત્મા જ વારંવાર
 ખેલી ઊઠ્યો છે. પારંજીમે સાચો ભાવક એના વાચનથી
 સદાય ડોલી ઊઠ્યો છે. એમની ગઝલોમાં એમનો જે
 મિત્તજ મ્દોરે છે તે સાહજિક છે. એમને કયાંય શબ્દો
 શોધવા જવું પડ્યું હોય એમ જણાતું નથી. ભલે
 એમણે આ સ્વરૂપમાં પ્રયોગલક્ષી વલણ દાખવ્યું
 ન હોય પણ ને સચ્ચાર્ધ અને સ્વરૂપ-સમાનતા દાખવ્યાં
 છે તેને લઈને પરંપરાને માર્ગે પણ એમણે ઉત્તમ
 આસ્વાદ્ય પરિણામો પ્રકટાવ્યાં છે. સીધી સોંસરી હૃદયમાં
 ઊતરી જાય તેવી અસિધ્ધિ અને ભાવની છાંય

૧૩-૫-૭૭

શ્રી અરવિન્દ આશ્રમ, પોંડિચેરી.

* એ ભજનમાંની થોડી વધુ પંક્તિઓ :

પરનિદા કરવાને પૂરી, શરી ખટરસ પાવા રે;

ઝંઘો કરવા ઝૂંઝે વહેલી, કાયર હરિશય ગાવા રે...

માયાધેનમાં લીધી રહે છે, જગીને જો તું તપાસી રે;

અંત સમે રોવાને ખેડી, પડી કાળની કાંસી રે...

જોકે અખાના છપા અને ભોજ ભગતના આખખાના
 એ સમયમાં આવી કવિતા સ્વાભાવિક જ છે, અને
 સ્વીકાર્ય પણ અને તેવી છે.

ઠાઈના પણ દિલને કાળાની દે તેવી છે. એમનો મિ-
 નજ એક અન્નગારીનો હતો. સાચા કવિનો હતો.
 માટેરતો એમણે કહ્યું છે :

‘દીવાનાને કયારે જમનાએ માર્યો,

જમાનાને કાયમ દીવાનાએ માર્યો.’

એમના જીવનની આંતમ પળ પણ કેવી? ને અનુસૃષ્ટું
 જીવનભર તે જીવનાનની ક્ષણે સાચું કંઈ :

‘થયો છેવટે શુભ ગઝલમાં જ ગાદિલ;

તરનુમ, તસવુદ્, તરાનાએ માર્યો.’

અને અમદાવાદ ખાતે યોગ્યએલા એક મુશાયરામાં
 ગઝલ રજૂ કર્યા પછી ત્યાં જ ૧૯૭૨ના એપ્રિલની
 ૧૦મી તારીખે હૃદયરોગના હુમલાથી એઓ ૯૫ના
 ત્યારે એમને ખચર હશે કે ઉક્ત શેરમાં કદાચ એમનું
 ભાવિ કંડારાર્થ ગયું હશે?!

*

રુસાણું
સાહેબ શાહ

જાવ રે વાલમ, જાવ, આવા હું જાણતી નો'તી.
વતમાં મુને નોતરી ને.

અંધારમાં ઘેરા

કયાં ય ન લાગી ભાળ

થાકી હું રેણીની ગુણ ગોતી ગોતી.

હારેલ મારી નજરું, ને અંગાર છે આંખે;

અવ મલાવા કોઈના થે તે રહેજ ન સાંખે.

વાયદો ઠેલ્યો વેગળો-

જાજા વિનય-કુટિલ

વેણુમાંના રણકારમાં

છતી છલનાની કંઈ છાંયને ભેતી.

વાંસળી બહાલી ગૈ કયાં? ને કયાં મોરતું પીંછું?

વરસે નહીં વાદળી તો હું કેમની ભીંજું?

ભોળપણની ભૂલ તે કેવી?-

આટલું થે કંઈ પરખ્યું નહીં

કામઘેનુના કોડમાં...

અરે હું ય તે અદ્ભૂત આંચળ દોતી !

નહીં રે આલિંગન, ન ચૂમી ધરવી શિરે;

પળવું મારે સાવ રે સૂના દૂરના તીરે.

જાવ રે જહીં

ગહન કાનન ફેડીએ

એકલ જસુના અખોલ

બહેણના વેગે કોઈનાં કાળાં આંજણ લોતી.

જાવ રે જાવ જાવ આવા હું જાણતી નો'તી.

૧૦] કવિલેખ - ભરૂચ - ફેબ્રુ. ૧૯૮૦

કોયલ રાણી
સુન્દરમ

આવી રૂડી સરોવરિયા પાળ,

આંખલિયાની ડાળ,

કોયલ રાણી,

આવીને વિરાજ્યાં તમે કોડથી રે.

જાંચે જાંચે નીલમિયાં આભ,

નીચે વનરાઈઓની ખાથ,

હૈયે મંજરીઓના હાર

કોયલ રાણી

કેવાં રે કેવાં તમે સોરતાં રે,

અમે જિતર્યાં તમારી સાથે આભથી રે,

અમે ભટક્યાં તમારી સંગે ભાવથી રે,

તમને પધરાવ્યાં રુદિયાની ડાળ,

કોયલ રાણી,

કેવાં રે કેવાં તમે કામણાં રે.

કોયલ રાણી, કાલનો ટહુકો કરો આજથી રે,

કાપો સાચરના પંથ પ્રેમ-પાજથી રે,

તમને કૌના કૌના દઈએ રે સમ.

કોયલ રાણી,

કેવાં રે કેવાં તમે દૂજતાં રે.

કોયલ રાણી, આજ તો ઓગળવાની કાલમાં રે,

અને કાલ સૌ વિરાજે આભલ ટોડલે રે,

આ તો પળેપળની આપણી પ્રીત,

કોયલ રાણી,

કેવાં રે કેવાં તમે ભાવતાં રે...

(૧૭-૧-૮૦ અતિથિગૃહ, વડોદરા)

કોઈ તો કહોને

પિતાકિન્ન હાકાર

કોઈ તો કહોને મારો ક્યાં છુપાયો શ્યામ?

રે ઘનશ્યામ!

કોઈ તો બતાવો મારો ક્યાં જોવાયો શ્યામ

હે ઘનશ્યામ! કોઈ તો

સાંજ ઢળે ને હેયું ઘેરે એવાં તિમિર અમાસી,

સૂની સૂની એકલતા આ કોની પ્રીત પિયાસી;

ખાદી ખાદી છગી ઊઠતી છાની અઢળ ઉદાસી :

તિમિર તણો પડછાયો ભટકે ક્યાંથી મળે મુકામ!

હે ઘનશ્યામ! કોઈ તો

એકલ ભમુંડું ભૂલી નિજ ને સુધખુધ સારા જગની,

છાયા વગર છવાઈ કોની રોમરોમમાં લગની;

અંસુઅન જલમાં જૂરે જલતો પિયાનેહનો અગની:

શીતર ભાર્યો વિલેગનો આ લેગ દહે અવિરામ!

હે ઘનશ્યામ! કોઈ તો

નવી ઉંમરનું ગીત

અરાવદ વિસાણી

વગડે કોયલ ભોલતી એનો શેરીએ આવે સાદ
હાલ્યને આંખાવાડીએ હજી પોરની તાજી થાદ.

મોરની ઠોકે ઝૂલતી દેલડ, ઊંચકી આખું વંત,
મરકે ભિલાં મોલ, આશીશોર સીમતાં મોઢ્યાં મંત,
અંગ મરોડીને ઠાળીએ લીધાં ભાન શૂદ્યાનાં વાદ
હાલ્યને આંખાવાડીએ હજી પોરની તાજી થાદ.

આંચ છાતીમાં ટાંઈ દિલોળે દરિયા જેવાં પૂર,
પાંદડાં જેવા પંડચમાં ગ્રગ્યાં ઝાડવાં રે ઘેઘૂર,
ઠોલતી ઠાળીએ ઝૂલીએ ભેળાં ગજવી ઘેરો નાદ,
હાલ્યને આંખાવાડીએ હજી પોરની તાજી થાદ.

નમણાશુના માંડવા હેઠે...પ્રીતની પરી નહાય,
લીલવે શેઠે ઝાડ અટ્ટે ગીતનું વાળું વાય,
આંચ કોરું ધાકોર ને ઉપરવાસનો આ વરસાદ,
હાલ્ય ને આંખાવાડીએ હજી પોરની તાજી થાદ.

જામડી

જામડીનો ઉત્સવ આવ્યો છે જામડી

જામડી હાય હાય

*

પ્રકૃષ્ઠ પંડ્યા

પાંખ ફૂટવા લાગી છે રે પાંખ ફૂટવા લાગી

જામડીને શુકન પળપળના જામડી

જામડી હાય હાય

જામડી હાય હાય

પંખીને પર્વતની વચ્ચે ધગ્ગા થઈ ખડલાગી

શબ્દોના વરઘોડા વચ્ચે નીસરી છે બાઈ જામડી

જામડી હાય હાય

જામડી હાય હાય

દરિયા જેટલાં પાણીનો રે કરે ખડકલો જામડી

અર્થોનાં ચોઘડિયાં વચ્ચે છલકાતી બાઈ જામડી

જામડી હાય હાય

જામડી હાય હાય

એક ચોમાસુ તરવા માટે ચકલી થઈને ફૂફડી

જામડી હાય હાય

ભરતભરેલાં પીળાં કપડાં પહેરેલી રે જામડી

જામડી હાય હાય

રાખી દ્યો ને

હોંશે પીઠી ચોળીને આંટા મારે છે જામડી

જામડી હાય હાય

નિરંજન ભટ્ટ

આંટાફેરા કરતી ચાખે ફળ અર્થોનાં જામડી

જામડી હાય હાય

ચુંમોતેર ધગ્ગા વચ્ચે જીવે છે રખડી રખડી

જામડી હાય હાય

ઠાળો ઠાળડો સંભારીને કલકલ કરતી જામડી

જામડી હાય હાય

ફરી ફરીને ધગ્ગા સામે કલગલ કરતી જામડી

જામડી હાય હાય

આજ અમારું મન હવે તો રાખી દ્યો ને!

ક્યાંથી જીગ્યો દન હવે તો રાખી દ્યો ને!

તમે કહો છો કેમ અરે! આ રણની વાટો,

કયા નગરનું નામ ભલેને હું ના જાતો!

ન્હોણે ક્યાંયે વન હવે તો રાખી દ્યો ને!

આજ અમારું મન હવે તો રાખી દ્યો ને!

પગલું માંડું એક હવે તો ખાલી ઘરમાં,

આંસુ પડતાં છેક દૂસરું ના રે ભરમાં,

ઠોણ કરે છે સંગ ? હવે તો રાખી દ્યો ને!

આજ અમારું મન હવે તો રાખી દ્યો ને!

સામૂહિક આત્મવિલોપન સમયનું ગીત

હર્ષદ ત્રિવેદી

આંગણુની હવા ના પ્રવેશી શકી ઓરડામાં અને

ઘરને ત્યાગી ગયાં કાંઈ કીધા વિના.

કોઈ જાણે નહીં એમ પૂછી વળ્યો ટોડલો દારને

કેમ ત્યાગી ગયાં કોઈ કીધા વિના ?

અંગ પર સહુએ ધારણ કર્યા બખતરો ને લલાટે કર્યા લોહીના ચાંદલા

હાથમાં લઈ સળગતી મશાલો અને

ગામની ધૂળ માથે ચઢાવ્યા પછી ઠાકલાએ શરૂ ચાલવાનું કર્યું સાથ

રાગી ગયાં વીતરાગી ગયાં કાંઈ કીધા વિના.

સર્વના શ્વાસમાંથી ઝપોઝપ દીવાઓ પ્રગટતા થયા ને હવાને ઝપાટે

વધુ ને વધુ તેજ ધરતા રહ્યા

દેહમાંથી અહાહા ! છૂટી ગંધ ત્યાં તો ભર્યા અંધકારે થઈ વીજ ને

પુંજના વાંસડા પહેરે ભરતા રહ્યા કાંઈ કીધા વિના.

આંખ મીંચી કપાયોના ચૂરા કર્યા સ્વસ્થ પૂરાં થયા રાહ જોતા રહ્યા કાંઈ કીધા વિના.

અંજલિ અંજલિહીત રહ્યા હાથ-પગ, ધડ ને માથાંઓ જોતા રહ્યા કાંઈ કીધા વિના.

કોઈએ કોઈને કાંઈ પૂછ્યું નહીં કોઈએ કોઈ સાસું થ જોયું નહીં

સર્વ ત્યાગી ગયાં કાંઈ કીધા વિના.

શેષ મૃગજળ મૂકી સર્વ રાગી ગયાં ભસ્મ ચપટી મૂકીને અજન્મા થવા

વીતરાગી ગયાં કાંઈ કીધા વિના.

આંગણુની હવા ના પ્રવેશી શકી ઓરડામાં અને

ઘરને ત્યાગી ગયાં કાંઈ કીધા વિના.

કોઈ જાણે નહીં એમ પૂછી વળ્યો ટોડલો દારને

કેમ ત્યાગી ગયાં કાંઈ કીધા વિના ?

મને

મધુકાન્ત કલ્પિત

મને જ પાછો ફરી વાર મેં મારી સામે ધર્યો.

લાગણીઓનાં જૂંડ લળે એમ દરિયા જૂલ્યા તળિયે,
લહર કિનારા તોડી ફેડી વહી આવી લ્યો, ફળિયે.
ખોખામાં હું જળથી નોખો શીલુ થઈ તરવર્યો..

મુઠ્ઠી વચ્ચે મળલક તડકા મૂક્યા ઠરવા માટે,
જરા આંખ મીચી ને સળગ્યા આરપાર સુસવાટે.
મારા સુધી મને વળાવી તડકો પાછો ફર્યો...

મહેમાનગતિ

રમેશ પારેખ

એક બે ત્રણ ચાર પાંચ...લાખો
પીરસે છે આઠ બધાં પાંદડાં આ આંખોને એવી રીતે કે લ્યો ચાખો...

દોળાવું એટલે કે આ એવી ડાળી
છાંયડાવું પડવું તો પડી જતી તાળી
ખૂલવી ને બંધ થવી ટહુકાની જાળી
પાંદડાંની આડેથી તડકાના આગિયાની ઝીણીઝીણી ફડફડવી પાંખો

આઠ એમ ખુલ્લું મહેમાનગતિભેર
લે, તારાં સપનાંઓ; લે, તારી લહેર
આવ, આવ, તાલો નક્કોર જીવ ખહેર
આઠ બંને આસ અને એમાં હું થઈ જઈ આંધમતો આંધમતો અંખો

❀

હો રાજવણુ

ચિત્ર મોદી

હડસેલા ખાય એને મોજાં કહેવાય
અને મોજાં તો તડ દઈ તૂટે
હો રાજવણુ,
ધૂધવતા દરિયામાં માછલીની જેમ રહો
પરપોટા થાય એવા કૂટે
હો રાજવણુ.

આપણું આ આપણું તો અલગારી વાયકા
ને સમજણને સત્તરમે વેદ
શ્વાસ તને બાંધતા ને શ્વાસ મને છોડતા
એટલો છે આપણામાં ભેદ
એટલાનો ખેદ મને રોજ રોજ ખોદે
ને આંગળીએ વેઢાઓ ખૂટે
હો રાજવણુ.

પાંચમાં પુછાય એવી લાગણીના ગામમાં
સાથે વસવાની મને હામ
લમકારે વેલડિયું પાધરામાં આવી તો
પાછાં વળવાનું સાવ આમ ?
પાછી વળેલી ધૂળ આંખી જવાય, પણ,
ધોરીડો વેલડીથી છૂટે
હો રાજવણુ.

ધૂધવતા દરિયામાં માછલીની જેમ રહો
પરપોટા થાય એવા કૂટે
હડસેલા ખાય એને મોજાં કહેવાય
અને મોજાં તો તડ દઈ તૂટે
હો રાજવણુ.

ઉજાસની પળે

મહેન્દ્ર પંડ્યા

છલકાતી પળ પળ આવીને છલકાતી ગઈ ચાલી
સાંજ પડેલાં મનની અંદર સૂની મરણ ચાલી....

કાળાછમ્મ કાંડાણની આલસ ખખડી મારી અંદર
એવો ટહુકી કિલ્લો મોર !

કુણાંછમ્મ આંખાની ડાળે ઘડપણ વીત્યું તોય
હજુયે નથી આવતાં મ્હોર....

મુક્તી ડાળે ઇચ્છા ઝલે ઝૂલે ઇચ્છા વહાલી....
છલકાતી પળપળ આવીને મલકાતી ગઈ ચાલી....

અમે ઝૂલતી ડાળ વચોવચ વહાલ ઠર્યું તો
તડકો લાગ્યો; લાગ્યો તડકો ભીનો

ખાલીખમ્મ એકલતા વચ્ચે
પડછાયાની મોસમ વચ્ચે પ્રકટી કિલ્લો સાવ

અચાનક અતુભૂતિનો દીવો....
અંદરના અંધારાને કોઈ ગયું હતું અજવાળી....

મલકાતી પળપળ આવીને વલખાતી ગઈ ચાલી....

સ્વપ્નાષ્ટમી

રમેશ ચારેખ

અડધી રાતે દીવો લઈને સપનું જોવા ચાલ્યા
સપનું જોવા જાતાં ઉંખર કંકણી ભીડી ઠેસ

અડધી રાતે ઠેસ લઈને સપનું જોવા ચાલ્યા
સપનું જોવા જોતાં ખડકી ખોલી ત્યાં તો-લેંસ

અડધી રાતે લેંસ લઈને સપનું જોવા ચાલ્યા
સપનું જોવા જાતાં શેરી વચ્ચે રોયું શ્વાન

અડધી રાતે શ્વાન લઈને સપનું જોવા ચાલ્યા
સપનું જોવા જાતાં પાદર ખખડયું પીળું પાન

અડધી રાતે પાન લઈને સપનું જોવા ચાલ્યા
સપનું જોવા જાતાં મારગ ખૂટી પડ્યા રે ભાઈ

અડધી રાતે ખૂટલું લઈને સપનું જોવા ચાલ્યા
સપનું જોવા જાતાં ડોળાં તૂટી પડ્યા રે ભાઈ

અડધી રાતે દીવો લઈને સપનું જોવા ચાલ્યા
સપનું જોવા જાતાં ઉંખર કંકણી ભીડી ઠેસ

દેડકીખાઈ

દાન વાઘેલા

ધૂધવતા સાગરની દેડકીને એક વાર સરવરના સુખે લલચાવી રે લોલ !
આંખો મીંચી ને માર્યો ઠેકઠો ડાઉંકારે કિટ્ટાઓ પળમાં સંભળાવી રે લોલ !

ચારે કોર પાખ્ય અને ઝાડવાની હાર્ય
ભરી દોમ-દોમ લીલ જેવી સાદ્યખી !

કાંઠાના મંદિરથી ફેંકાતો પરસાદ
ને વાટમાર્ગથી મળે ખાયકી !

ધન્દ્રાસન જેવી છે લેંસોની પીઠ કહે દેડકી કે 'સ્વર્ગમાં આવી રે લોલ !'
ધૂધવતા સાગરની દેડકીને એક વાર સરવરના સુખે લલચાવી રે લોલ !

કાળઝાળ આલ બની વરસ્યો વૈશ્યાખ
અને લાય-લાય પાડ્યો દુકાળ !

ઉજ્જડ-વેરાન ગામ-સરવર ને સીમ
એમાં દેડકીની કોણ લે સંભાળ ?

પરતાવો આંખોથી ધોધમાર વહાવીને સાગરનાં ચરણોમાં આવી રે લોલ !
ધૂધવતા સાગરની દેડકીને એક વાર સરવરના સુખે લલચાવી રે લોલ !

છાના રૂઢો દેડકીએન થયું તે ઠીક
આપે સાગરભાઈ ભલી-ભલી શીખ !

હાથવશું સુખ છોડી લોભમાં દસાયા
પછી માગવાની પળપળની ભીખ !

સપ્તમેય ના લાવવાનું ચટકાળું સુખ એવી દેડકીને વારતા સમજાવી રે લોલ !
ધૂધવતા સાગરની દેડકીને એક વાર સરવરના સુખે લલચાવી રે લોલ !

પડછાયાનું ગીત

પાથક પરમાર

સદરહુ જ ફરિયાદી નામે દાનજીભાઈ દેસાભાઈ વાંચેલા છું કે મારા પડછાયાને બદનક્ષીના ગુન્હા નીચે તમે સળ ફરસાવો, મિસ્ટર લોર્ડ!
સળખ હું શકમંદી છું તહોમતદાર કે રીઠા પડછાયાની સાક્ષીએ કોઈ ઘરફાડું જેવું મારા પર 'દલ' ફાડું.
વોરન્ટ ના અજમાવો મિસ્ટર લોર્ડ!

હું એવું સમજ્યો'તો નામદાર! કે મારા અંગઅંગના ઇશારાથી લયપથ તો આ પડછાયો છે શાન વગરનો,
ભાન વગરનો, આંખ વગરનો, બસસ,
કિન્તુ સાલા સાવ જંગલી બંડખોર આ રીઠા ગાંધીવાદી મારા પડછાયાએ સત્યમેવ જયતેની ભરવ્યક
દાળ બળદે ધૂમ હાંકેલી ગુસગુસ
ભર બપોરે ભગતસિંહના પૂતળા સામે ગોળીએ વીધી નાખી મારા પડછાયાને હાથકોર્ટનો એક કાનૂની
પાઠ તમે સમજવો મિસ્ટર લોર્ડ!

હું નહીં, પરંતુ મારો પડછાયો છે એક ભરાડી કવિ કે જેની કાગળમાં પણ વસંતની કેલિલા પેઠે અણીદાર
શબ્દાતી કલમે ફેલાવ્યો તરખાટ
મને નહીં, જજસા'બ! આ મારા પડછાયાને શ્વાસવટો આપો કે એની ફાજદારની હાક સમી ને બસાચિઠ્ઠી જેમ
ધૂજવી ફૂલેફાલે છે અહિંસક ફાટ
કોસ ઉપરથી જીર્ણ ઇસુની લાગ ઉતારી એની જગ્યા પર આ મારા પડછાયાને ઇંગ્લેડના ખીલા ઠોકી
અબઘડિયે ચિટકાવો મિસ્ટર લોર્ડ!

ખોંખારે

ભરત યાજ્ઞિક

ત્રણ પેદીની જેટલો લાંબો એક ખોંખારો એટલે ઠાકોર રાયજીવાળ
આવવાની થઈ નાણુ.....

ડેલીએથી ડબડૂક દેતો ધડેડાડ ખોંખારો કાંકરી જેવો કંઠની ગોફણ ખા'ર;
સર્સ ખોંખારો હોંપટોહોંપટ નાચ કે બને સાબદી ત્યા ઘોડાય,

મેડીયું હડબડ થાય ધડોધડ થાય ખોંખારો સ્વાર, કે સલે
હોય ન કોઈ પલાણુ....

હોય ખોંખારો એક સલે 'હેખિટ' છતાં એ કિમતી જેવી કિમતી છે મૂછ રાયજીવાળ
સમજે રે છે જ્ઞાન;

મૂછ ચવાતી હોય ખોંખારો હોય ખવાતો એટલે શ્રી ઠાકોરજીનું છે એક રીતે વરદાન,
લાજ દાદીને ભીંત બેસી નાચ એમ ખોંખારો પ્રસરે, જેવું
નાચ છૂટેલું બાણુ.....

એવું કાંઈ થવામાં -

કરસનદાસ હુડાર

માથે ઝરમરતો લખધારે સૂરજ લીલો ગોળો : એવું કાંઈ થવામાં -
ભરઉનાળે કો'ક કરાવે ઘાસલિયા અંધોળો : એવું કાંઈ થવામાં -
નથી હીંચકો તોયે ફૂટે આભ-જિંચો ફંગોળો : એવું કાંઈ થવામાં -
ફેર ચડ્યાંની ભીતર ઊઠે ભમ્મરિયાળી છાંળો : એવું કાંઈ થવામાં -
કમખા પડછે કાંઈ કુંવારું લોહી લે હિલ્લોળો : એવું કાંઈ થવામાં -
તળાવ તગતગતાં પીંડીએ ઢાંક્યાં છોડી ખોળો : એવું કાંઈ થવામાં -
મધમધ સોનસળીથી અમને અધરાતે ઢંઢોળો : એવું કાંઈ થવામાં -
ખાળતા પડોરે વાદળિયંતાં વીંઝણલાઓ ઢોળો : એવું કાંઈ થવામાં -

‘આંખે બેઠા મૉર અને’

*
સત્યમ્ વેગડા

આંખે બેઠા મૉર અને હું લજવાયેલી ડાળ;
ટહુકાની લાપાનો હું તો લીલો લીલો ઢાળ.

ઝાકળમાં ઝળકેાળી કાચા

સૂરજ ધીમું ફરકે

આછી શી ધ્રુજરી લયની

ઘાસ ઉપરથી સરકે.

કલરવનું પાનેતર થાતું રોમરોમની જાળ;

આંખે બેઠા મૉર અને હું લજવાયેલી ડાળ.

ફૂંપળ ફૂટે અંગ અંગમાં

ને ઇચ્છા ગૂંથે નીડ;

પોતીકું પૂછે અંતરને

તોય ચડે છે ચીડ.

આંખે બેઠા રામ અને કાં હું કહેવાતી આળ ?

આંખે બેઠા મૉર અને હું લજવાયેલી ડાળ.

તારા નામનું

*
મનહર તળપદા

કા’ન હવે સેંથામાં સિંહર ચડાવું તારા નામનું
ભલે રાધાને ઘેલી કહે લોક બધું ગામનું.

ખાલીપો ઉરનો હોય એવું લાગે તો

આંખોનું નામ નહીં આંખો,

ગોકુળમાં ઘેરઘેર ફેલાતા વાયરામાં

ફૂટી છે પ્રીત કેરી પાંખો,

પછી જમનાને ઘાટ અને વગડાને વાટ

ભલે હોયે ના રૂપ રૂડા શ્યામનું !

કા’ન હવે સેંથામાં સિંહર ચડાવું તારા નામનું.

રાધા ને કા’ન ભલે જુદાં છે નામ

તોય રાધા તો હરિયામાં મીન,

ગોકુળને મથુરા આદેખાતાં દૂર તોય

રાધા તો ખંસીનું બીન !

કા’ન ભલે હોય પછી પાસે કે દૂર

હું તો હેવાતણું માણું ઘનશ્યામનું !

કા’ન હવે સેંથામાં સિંહર ચડાવું તારા નામનું.

એક જનપદ યુવતીનું ગીત

†
ડાયલ ઠાકોર

ખાલી હથેળીમાં ભેતી'તી સુખ

અને વાલપનાં વેણુ બે'ઠ ફૂટયાં 'લી સે !

આંગળીના વેઢામાં ખરતા'તા દન

મૂઠિં કમ્મરમાં આંમ કાંક બટકયું 'લી બે !

તડકાનું આમતેમ લીલું વેરાન

બધો ભાદરવો હલકાતો જાય !

ખાવળનાં ફૂલ જેમ ખુદ્દો ઉઘાડ

મારી છાતીમાં પડઘાતો જાય !

આંજોમાં ઠાળઝાળ વરસ્યું 'લી આભ

મૈર ભમટેલી નદીઓ ને ડોરી મું રૈ !

આંગળીના વેઢામાં ખરતા'તા દન

મૂઠિં કમ્મરમાં આંમ કાંક બટકયું 'લી બે !

શેરીમાં નીકળું તો પાની લજવાય

બળ્યું ફળિયું સિસોટી વગાડે !

ગામ આપું આમતેમ આંજો ઉલાળે

આજ ભોળન ભર્યું છે અમે ગાડે !

ચપટી વગાડું તો વગડો શરમાય

નં મંન એકલી મૂકી નં સીમ જૈ !

ખાલી હથેળીમાં ભેતી'તી સુખ

અને વાલપનાં વેણુ બે'ઠ ફૂટયાં 'લી સૈ !

ઉથાપનનું ઘોળ

ધીરુ ચરીખ

જાગો જાગો રે અવાજ મારા કાનમાં!
તમને કિત્તાની આણ, તમે ચતુર સુજાણ.
જાગો જાગો રે અવાજ મારા કાનમાં!

અમે પાથરીએ ખોળા કેરા કાગળના
તમે વેરી તો રહ્યા જનમ આગળના
કહેલાં સમજો ઝાઝું રે તમે સાનમાં.
જાગો જાગો રે અવાજ મારા કાનમાં!

તમને આપીશું રુશનાઈ કેરાં બેસણાં
અમને અરથોનાં બહાલાં દેજો પેસણાં
પાછા વળીએ કદી ના અમે ભાનમાં.
જાગો જાગો રે અવાજ મારા કાનમાં!

રૂપાન્તર

ઉશનસુ

લો, કોણ રહી બિચ બાધાળી?
મીરાં મગન ભયી, તો માધાળી-લો ०

કામ કામ કિસન કરી દીધો
રક્ત સક્ત રતિ રાધાળી!
મીરાં-માધવ એક હિ મૂરતઃ
પૂરણ આધા - આધાળી -લો ०

પીતાંબર પટ્ટાર્થ પામરી
સ્વરણ, કથીર ને કાંસુળી!
દેહ ગયો થઈ નેહ દરદથી,
આંખ થઈ ગઈ આંસુળી!-લો ०

તાણ્યું તે થઈ તાર જ ઝણકયા
ધા ખુદ ઘટઘટ ઘાયણી!
મનજી ખુદ સુદસુદ થઈ મલકયા
પગ ખનકયા થઈ પાયલળી!-લો ०

અધૂર-પધૂરિયા, ધરમ-કરમિયા
અગન અડયા કે દાધાળી!
મગન મીરાં મોહનમાં મેળે
લહેરે સહજ - સમાધા ળી-લો ०

નીલ સ્મૃતિની વચ/કૃત્યવદન જેટલી

સસુદ્ર સુધી વિસ્તરતાં ચોલિવ વૃદ્ધો અને દ્રાક્ષના વેલા
અને, પેટી પાર, સ્મૃતિ સુધી લાત્ર મચ્છીપટ્ટ હોડીઓ,
આપણી મધ્યાહ્ન-નિદ્રા પર આગસ્ટ માસનાં સુવર્ણ આવરણો.
દરિયાઈ ઝાંખરાં અને શંખલાંસર્યાં. અને આ લીલી નૌકા
નવીન ખાંધેલી જળના શાંતિપૂર્ણ આત્લેપમાં મુગ્ધ થતી;
આપણા પ્રભુ દેશે.

પણો જેમ, કંકરો જેમ વર્ષો વીત્યાં,
મને આંબરે છે વિદાય લેતા જુવાન નાવિકો
તેમના હંચારંગી સઢો સાથે
તેઓ ચારે ક્ષિતિજોનાં ગાત કરતા
તેમની છાતીએ ચોતરાદા વાયરાનાં ઘુંદાણાં ધારતા.

તું જ્યારે ઉધાના રંગમાં આવી ત્યારે હું શું શોધતો હતો ?
તારી આંખોમાં સસુદ્રની વચ
તારા દેહમાં સૂર્યની તંદુરસ્તી
-હું શું શોધતો હતો
સસુદ્રની જોડી ગુફાઓમાં એ વિસ્તૃત સ્વપ્નામાં
જ્યાં પવન તેની લિમ્બોને શીણ જેમ ડુંગોળનો,
એક નીલ અજન્મથી મારા વક્ષ પર તેનું સસુદ્ર-પ્રતીક દંડારતો.

આંગળીઓ પર રેતી સાથે મેં મારી આંગળીઓ પકડી
આંખો પર રેતી સાથે મેં મારી આંગળીઓ પકડી
તે ઉદાસીનતા હતી
હું સ્મરું છું : એ એમિલ માસ હતો જ્યારે મેં પ્રથમ તને જાણી
તારી માટી અને પાપની માનવ કાયા માનવીય યોજ રૂપ

પૃથ્વી પરના આપણા પ્રથમ દિન જેમ
 સોનચંપાનાં પુષ્પોનો દિસવ હતો - મને સાંભરે છે
 તું અધરો પર ઊંડા ડંખથી પિડાતી
 ત્વચા પર ઊંડો નખદત
 જ્યાં સદૈવ કાળ આલેખાય છે.
 ત્યારે મેં તને છોડી
 શ્વેત ગૃહોને પવન સુસવાટ કરતાં બાપટતો
 અને સ્વચ્છ શ્વેત ભર્મિઓને આકાશમાં વિખેરતો
 રિમતમાંથી ચમકતું તેજ.
 હવે હું મારી પાસે અમૃત જળનો કુંઝો રાખીશ
 પવનના સ્વાતંત્ર્યને તોડતી આકૃતિ
 અને આ તારા હસ્ત જેમાં પ્રેમ રિખાય છે
 અને આ તારી છીપ જેમાં એજિયન સમુદ્ર પ્રતિ ઘોષ કરે છે.
 (ઓડીસ્સુસ એલીટિસના કાવ્યનો અનુવાદ)

મૃત્યુ વિષે સંગીતની તર્જ/યશવન્ત ત્રિવેદી

ષ્ઠેક ખર્ડના ચિત્કારની આડીમાં થઈને
 અગમ્ય રીતે આંધળી
 રાત્રિ પગલાં માંડે છે.

આડનાં શિખરો પર
 અંબાવાતના માળા પવને આંધ્યા
 ને હવે એ શાંત છે.

આંખની પાંપણોની છાયાઓની જેમ
 ભૂખરી આંધમાં મોત ડૂબતું જાય છે
 -ચંદ્રશીતળ ઘાસનાં ઘીડો પર.

મને એ હળવેકથી લઈ જાય છે પેલે પાર.

(કુર્ત કિન્નરના ઓરટ્રોયન કાવ્યનો અનુવાદ)

પ્રાણીબાગ

ઉમાશંકર જોષી

કેરુલ, ચાલ, જોવા જઈએ
આજે પ્રાણીબાગ.

પેસતાં જ ત્યાં મળ્યો દેખવા
ઘોળો એક વાઘ.

ગેંડો જોયો, પાડો જોયો,
જોયું મોટું રીંછ,

ભોર પાંજરે ઠમઠમ નાચે
ફેલાવીને પીંછ.

લાલ ચાંચ ને લંબપૂંછાળા
પોપટ કંઠે કાળા,

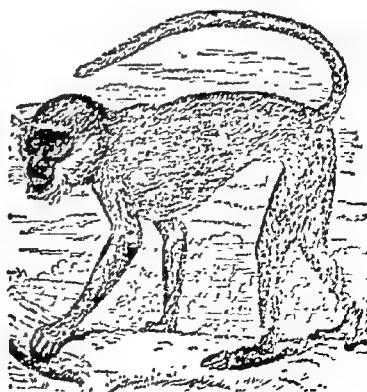
વિકુમ્હું બોલે, પડખે
સસલાં શાં શરમાળાં!

પગે પાતળાં સાબર, શિર પર
શીંગડાંનો શો ગોટ!
ઘોળી ટીપકીઆળાં વંડે હરણાં મૂકે દોટ.

લોહાના સળિયાની પાછળ
સિંહ ઘણો અમળાય;
પિંજરમાં બેચેન વાનરો ફૂટે, હીંચકા ખાય.

કેરુલકરમી લઈ લે હામી
સૂંઢ વડે બિસ્કીટ,
ચિમ્પાન્ઝી વીંઝી ડંગોરો
કરે દાંતિયાં ધીટ.

જેયો ડૂમતો છૂપતો જળમાં
તરતો ત્યાં જળધોડો,
દીઠો કાચબો ઢાલ પૂંઢેથી
નીકળે થોડો થોડો.

ખુશખુશાલ દરવાજા બાજુ
ચાલ્યા જેવા અમે,
એક વાંદરો કૂદતો આવી
બાગ ઝાડીમાં રમે.

કેરુલ, સૌથી તને ગમ્યું શું
પ્રાણીબાગની અંદર?
કેરુલ કહે: આ છુટ્ટો જેયો
ગમ્યો મને તે બંદર.

રમવા ચાલ

અંદકાન્ત શેઠ

સૂરજ ઊઘ્યો : રમવા ચાલ;
તડકો ઊતર્યો : રમવા ચાલ.

પંખી ઊડ્યાં : રમવા ચાલ;
ફોલો ઊઘડ્યાં : રમવા ચાલ.

રસ્તા જગ્યા : રમવા ચાલ;
પગલાં ભાગ્યાં : રમવા ચાલ.

પવન પૂછે છે : શું છે ખ્યાલ;
હજી સૂતો છે? રમવા ચાલ.

રમવા ચાલ, રમવા ચાલ
દુનિયા સાથે રમવા ચાલ.

કવિતાવૃત્ત

- સુપ્રસિદ્ધ કવિશ્રી વેણીભાઈ પુરોહિતનું ૩૭ જી ન્યુઆરીએ મુંબઈ ખાતે અવસાન થયું છે.
- સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કાર નીચેના કવિઓને એનાયત થયો છે :
 - સ્વ. જગદીશ જોશીને ‘વમળનાં વન’ માટે (ગુજરાતી)
 - શ્રી ગુલામ રખાની તાપાને ‘હવા કે દોશ પર’ માટે (ઉર્દૂ)
 - સ્વ. ધૂમિલને ‘કલ સુનના સુઝે’ માટે (હિંદી)
 - શ્રી હરિ દરયાણી ‘દિલગીર’ને ‘પલ પલ જો પરલેઓ’ માટે (સિંધી)
 - શ્રી ભવેન બરુઆને ‘સોનાલી જહાજ’ માટે (અસમિયા)
- મહેન્દ્ર ભગત સ્મારક પારિતોષિક શ્રી ઉશનસૂના કાવ્યસંગ્રહ ‘વ્યાકુળ વૈશ્ણવ’ને આપવામાં આવ્યું છે.
- શ્રી સુરેશ દલાલે ‘કલકત્તા સાહિત્ય મંડળ’ના ઉપક્રમે સર્વશ્રી લાલશંકર ઠાકર, સિતાંશુ યશશ્વન્દ્ર, રમેશ પારેખ અને અનિલ જોશીની કવિતા પર ગયા નવેમ્બર માસમાં કલકત્તામાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.
- શ્રી નિરંજન ભગતે મુંબઈમાં વીલે પારલેમાં અમૃતલાલ યાજ્ઞિક અનુદાન વ્યાખ્યાનમાળાના ઉપક્રમે ‘કવિતાનું શિક્ષણ’ એ વિષય પર તા. ૯ ફેબ્રુઆરીએ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
- ‘સુધ-કવિતાસભા’ને ૫૦ વર્ષ થતાં એક સાદો સમારંભ ૨૭ જી ન્યુઆરીએ બરુઆઈ રાવતના આશીર્વાચન સાથે અમદાવાદમાં ઉજવાઈ ગયો. હવે ‘સુધ-કવિસભા’ દર સુધવારે રાત્રે આઠ વાગ્યે હ. કા. આર્ટ્સ કૉલેજમાં સાહિત્ય પરિષદનાં કામચલાઉ કાર્યાલયમાં મળે છે.

સાહ્યાર સ્વીકાર

- ઈક્ષણા • રાજેન્દ્ર શાહ • ૩. ૭. એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ રફીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨
અંતર્ગત • હસિત બૂચ • ૩. ૧૦ • કૃમકૃમ પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
સહરામાં મૃગજળનો દરિયો • ‘અસર સૂરતી’ • ૩. ૪ • સાહિત્યસંગમ, ખાવાસીદી, ગોપીપુરા,
સૂરત-૩૯૫ ૦૦૩
નિમિષ • પીયૂષ પંડ્યા ‘જ્યોત’ • ૩. ૭ • રૂપાલી પબ્લિકેશન, પીરમહંમદશા મેન્શન, ઘીકાંટા ક્રોસિંગ,
રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ગુલમહોરના સહવાસમાં • પ્રવીણ રાઠોડ • ૩. ૫ • પ્રકાશક પોતે જ, નાગનાથ ગેટમાં, જૂનેા
કુંભારવાડો, ચંદ્રલુવન, ભાનનગર

કેરુલકરમી લઈ લે હામી
સૂંઢ વડે ગિસ્કીટ,
ચિમ્પાન્ઝી વીંઝી ડંગોરો
કરે દાનિયાં ધીટ.

નેયો ડૂપતો ડૂપતો જળમાં
તરતો ત્યાં જળધોડો,
દીઠો કાયબો હાલ પૂંઠેથી
નીકળે થોડો થોડો.

ખુશખુશાલ દરવાજા બાજુ
ચાલ્યા જેવા અમે,
એક વાંદરો કૂદતો આવી
બાગ ઝાડીમાં રમે.

કેરુલ, સૌથી તને ગમ્યું શું
પ્રાણીબાગની અંદર?
કેરુલ કહે: આ છુટ્ટો નેયો
ગમ્યો મને તે બંદર.

રમવા ચાલ

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સૂરજ ઊઘ્યો : રમવા ચાલ;
તડકો ઊતર્યો : રમવા ચાલ.
પંખી ઊઠ્યાં : રમવા ચાલ;
શ્લો ઊઘડ્યાં : રમવા ચાલ.
રસ્તા જગ્યા : રમવા ચાલ;
પગલાં ભાગ્યાં : રમવા ચાલ.
પવન પૂછે છે : શું છે ખ્યાલ;
હજી સૂતો છે? રમવા ચાલ.
રમવા ચાલ, રમવા ચાલ
દુનિયા સાથે રમવા ચાલ.

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

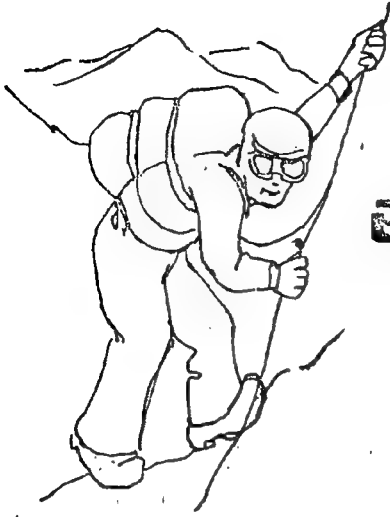
32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

Phone: 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

યુવાશક્તિના વિકાસ માટે સમગ્ર ગામત પ્રવૃત્તિ પ્રારંભ

યુવાનો પર રાષ્ટ્રની આત્મનિર્ભરતાનો આધાર રહેલો છે. યુવાનપેઢીમાં રહેલાં શક્તિ અને કૌશલ્યને યોગ્ય અભિગમ આપવા યુજ્જ્વલતામાં સમગ્રગામ તેમજ યુવા-કક્ષાઓના વિવિધ કાર્યક્રમો પર પરાગત શિક્ષણ ઉપરાંત અમલમાં છે.

● માત્ર તથા શાસ્ત્રકક્ષાના વિવિધ સમગ્રગામ સંડોળની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા શાસ્ત્ર આપવામાં આવે છે. નગર અને શહેરોમાં મેદાનો તૈયાર કરવાની મહત્વાકાંક્ષી યોજના અમલમાં છે. રાષ્ટ્ર અને શાસ્ત્રકક્ષાની સ્પર્ધાઓમાં મહત્વનાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરતા ખેલાડીઓને શાસ્ત્રવૃત્તિઓ આપવા ઉપરાંત શ્રેષ્ઠ ખેલાડીઓને 'સરદાર પટેલ' એવોર્ડ આપવામાં આવે છે. ● આશાસરખેડ ખેલાડીઓને તાલીમ આપવા માટે શિબિરો યોજવામાં આવે છે અને વિશેષ અભ્યાસાર્થે શાસ્ત્રવૃત્તિઓ આપવામાં આવે છે. માધીનગરમાં પ્રાદેશિક તાલીમ કેન્દ્ર, દેવગઢમારીયા અને વડોદરામાં પેદા કેન્દ્રો અને પોરબંદરમાં રિલિય ક્રિકેટ સ્કૂલની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

● પર્વતારોહણ ક્ષેત્રે યુજ્જ્વલતાની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓની આંતરરાષ્ટ્રીય આંતરે છે. માઉન્ટ આલુ ખાતેની પર્વતારોહણ સંસ્થા દ્વારા યુજ્જ્વલતામાં યુવા-યુવતીઓને તાલીમ આપવામાં આવે છે.

● સમુદ્ર અને નદીઓમાં રાષ્ટ્રીય તેમજ શાસ્ત્રકક્ષાની યજ્ઞ તથા હોડી સ્પર્ધાઓ યોજવામાં આવે છે. સાયકલ તથા ક્ષેત્ર સ્પર્ધાનું પણ આયોજન કરવામાં આવે છે. પ્રતિવર્ષ રાષ્ટ્ર મહારાજાનાઓના વિદ્યાર્થીઓ સહિતના ખેલાડીઓ આ સમયોત્સવ યોજવામાં આવે છે.

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

Phone: 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

“અરે, ફેવિકોલ હોય પછી હીંગલી બનાવવામાં કેટલી વાર!”

ધંપાદારી કારીગરોની પ્રથમ પસંદગી ખામેલું
આ ફેવિકોલ આપ પણ આવાં અનેક કામ
મટે સહા હાથવશું જ રાખો, ગમે ત્યારે
ફેવિકોલની જરૂર પડવાની જ!

ઓલ ઇન્ડિયા હૅન્ડીક્રાફ્ટ ટ્રીયર્સ ટ્રેનિંગ કૅલેન્જ
તેમજ હસ્તકલાની અન્ય સંસ્થાઓમાં ફેવિકોલ
વધુને વધુ પ્રમાણમાં વપરાય છે.

ફેવિકોલ વડે આપ શવે તે ચોટાટો:

- કાગળ ● થર્મોકોલ ● લાકડું ● કાપડ
- માટીની ચીજ-વસ્તુઓ ● ચાલણાં ને

એવી મહાપ્રખરી વસ્તુઓને ફેવિકોલ સિન્થેટિક
રેઝિન એડહેસિવ જલદી અને મજબૂત રીતે
ચોટાટી દે છે.

કામ પણ ટરેક વખતે જુઓ તો સ્વચ્છ, સુખડ,
ફેર ને સફાઈદાર!

ચોટાટવા માટે સર્વોત્તમ
ફેવિકોલ®

કારીગરોનું માનીતું અબેડ એડહેસિવ.

© પિલિટાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, પો. ઓ. નં. ૧૧૦૮૪, સુબર્બ ૪૦૦ ૦૨૦નો સહિત્ત રૂંડ માર્ક

Courtesy:
HTTC, Bombay

PIDILITE

મે. એચ. જે. લીચ એન્ડ કંપની

હાર્ડ ટેમ્પરેચર ગ્રીઝ અને લુબ્રિકેટિંગ ઑઇલના બનાવનાર

એશિયન બિલ્ડિંગ

આર. કામાણી માર્ગ - બેલાઈ એસ્ટેટ

મુંબઈ ૪૦૦ ૦૩૮

ટે. નં. ૨૬૪૪૦૪

ટેલેફોન નં. Lub ૬૦૬૪

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printers and box manufacturers

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY 400 001

Phone : 266544

મનુભાઈ ત્રિવેદી

ધારુ પરીખ

કુવિ તરીકે મનુભાઈ ત્રિવેદીના નામથી યજ્ઞરાત્રી હતો. એમના પિતાશ્રી રાવબહાદુર ત્રિભુવનદાસ મૂળ-કવિતાનો વાચકવર્ગ જેટલો અજાણ્યો છે તેટલો 'સરોદ' શંકર ત્રિવેદી માણાવદર રહેતા હોવાનું હતા. પિતાજીની કે 'ગાદિશ'ના નામથી અજાણ્યો નથી. 'સરોદ' અને ધર્મપરાયણતા, સૌજન્ય અને છુદ્ધિતેજ પુત્ર મનુભાઈને વારસામાં મળ્યાં હતાં.

૧૯૧૪ના જુલાઈની ૨૬મી તારીખે માણાવદરમાં થયો સ્વ. મનુભાઈએ શાળાનો અભ્યાસ રાજકોટની

ફીણ ઝાઝાં ને -

લેગાલા બેલી, ફીણ ઝાઝાં ને નીર થોડાં,
લગદાં ઝાઝાં ને હીર થોડાં;
લેગાલા બેલી, ફીણ ઝાઝાં ને નીર થોડાં.

લેધ લીંધવાને સરકુ મોં પહાણું મડાલી;
લોધાં ઝાઝાં ને નીર થોડાં;
લેગાલા બેલી, ફીણ ઝાઝાં ને નીર થોડાં.

મનની મનીષા બેલી, મહુ કોઈ સાધે;
મંચળ ઝાઝાં ને શીર થોડાં;
લેગાલા બેલી, ફીણ ઝાઝાં ને નીર થોડાં.

જંગ જીતવાને મળે મહુ કોઈ હાલે;
મડદાં ઝાઝાં ને મીર થોડાં;
લેગાલા બેલી, ફીણ ઝાઝાં ને નીર થોડાં.

કહે છે સરોદ, દુનિયા નીરખીને ભેંધ લો;
ખાણા ઝાઝાં ને મીર થોડાં;
લેગાલા બેલી, ફીણ ઝાઝાં ને નીર થોડાં.

શ્રી 'સરોદ'ના
હસ્તાક્ષરમાં દાખ્ય

આંદ્રેડ હાઈરકૂલમાં અને કૉલેજનો અભ્યાસ જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં તથા અમદાવાદની લૉ કૉલેજમાં કર્યો હતો. તેઓ ટેનિસ અને હૉકીના અચ્છા ખેલાડી પણ હતા. પોતાની વ્યવસાયિક કારકિર્દીના આરંભ એમણે વકીલ તરીકે કર્યો હતો. ત્યાર બાદ આમરણ એઓ જજના હોદ્દે રહ્યા હતા. ૧૯૪૩થી એમણે આ હોદ્દો ગુજરાતના જુદા જુદા ગામોમાં સફળતાથી સંભાળ્યો હતો. મોટા હોદ્દા પર હતા છતાં પણ એઓ મિલનસાર અને વિનમ્ર ગણાતા.

કવિ તરીકેની પોતાની કારકિર્દીના પ્રારંભ એમણે છંદોબદ્ધ રચનાઓના સર્જનથી કર્યો હતો. ત્યારે 'કુમાર'માં પ્રકટ થતી એમની રચનાઓ ધણાનું આકર્ષણ ખનતી હતી. એમની પ્રકૃતિ મૂળથી જ ધર્મપરાયણ અને ઇશ્વરભક્ષણ એટલે ધીમે ધીમે એઓ લજનો અને ગઝલો તરફ વળ્યા. આ ખનને કાવ્યસ્વરૂપોમાં પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિનો ઉત્તમ વિનિયોગ થતો લાગતાં એમણે એ સ્વરૂપોમાં જ વધુ કામ કરવા માંડ્યું. આને પરિણામે એઓ 'રામરસ' અને 'સુરતા' નામક બે લજનસંગ્રહો આપી શક્યા. લજનના સર્જક કવિ તરીકે એમણે પોતાનું તખલ્લુસ રાખેલું 'સરોદ', બ્યારે ગઝલકાર તરીકે એમણે પોતાનું તખલ્લુસ રાખ્યું હતું 'ગાફિલ'. એમની ગઝલોનો સંગ્રહ તે 'બંદગી'. આવાં બે કાવ્યસ્વરૂપોમાં સત્ત્વશાળી સર્જનો આપનાર મનુભાઈ એ સુચારુ ગીતો અને સુખદ સૌનેટો પણ આપ્યાં છે. પદ ઉપરાંત ગદ્યમાં પણ એમણે પોતાની કલમ ચલાવી વાર્તાઓ તથા રેડિયો-નાટકો આપ્યાં છે. એમની આ બધી સાહિત્યસેવામાંથી મનુભાઈ ત્રિવેદી 'સરોદ' અને 'ગાફિલ' તરીકે ચિરકાલ પર્યંત સ્મરણીય રહેશે.

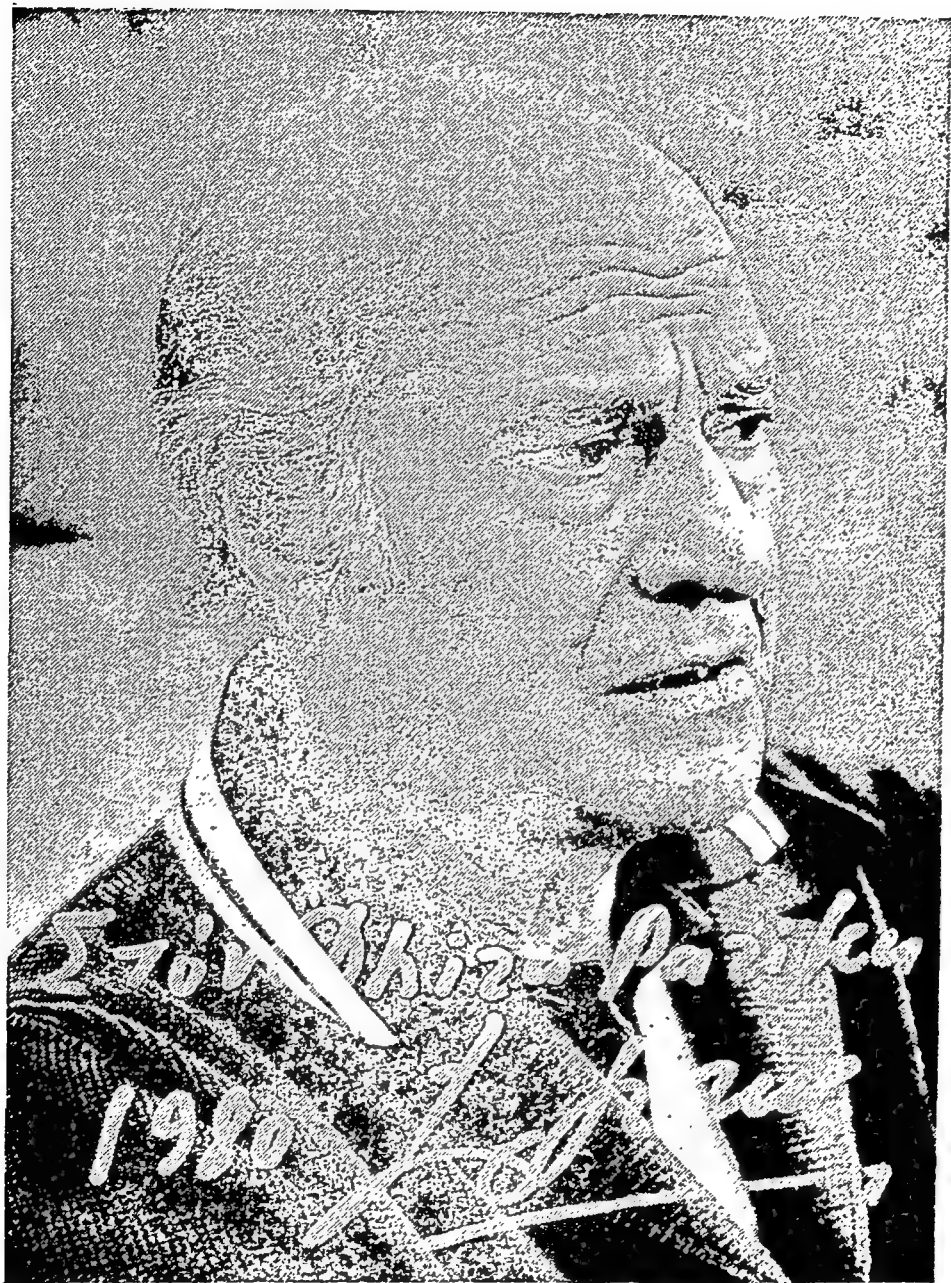
ઈ. સ. ૧૯૫૬માં પ્રકટ થયેલા એમના પ્રથમ લજનસંગ્રહ 'રામરસ'માંની એક રચનામાં એઓ ગાય છે:

‘આવ્યો શિયાળો, અંતિમ આયુષનો ગાળો,
સમતા-શેરડીએ સ્વાદ ખીસે રે;

ચિત્તો ચિચૂડો રસ પીલે.’ (પૃ. ૩૪)

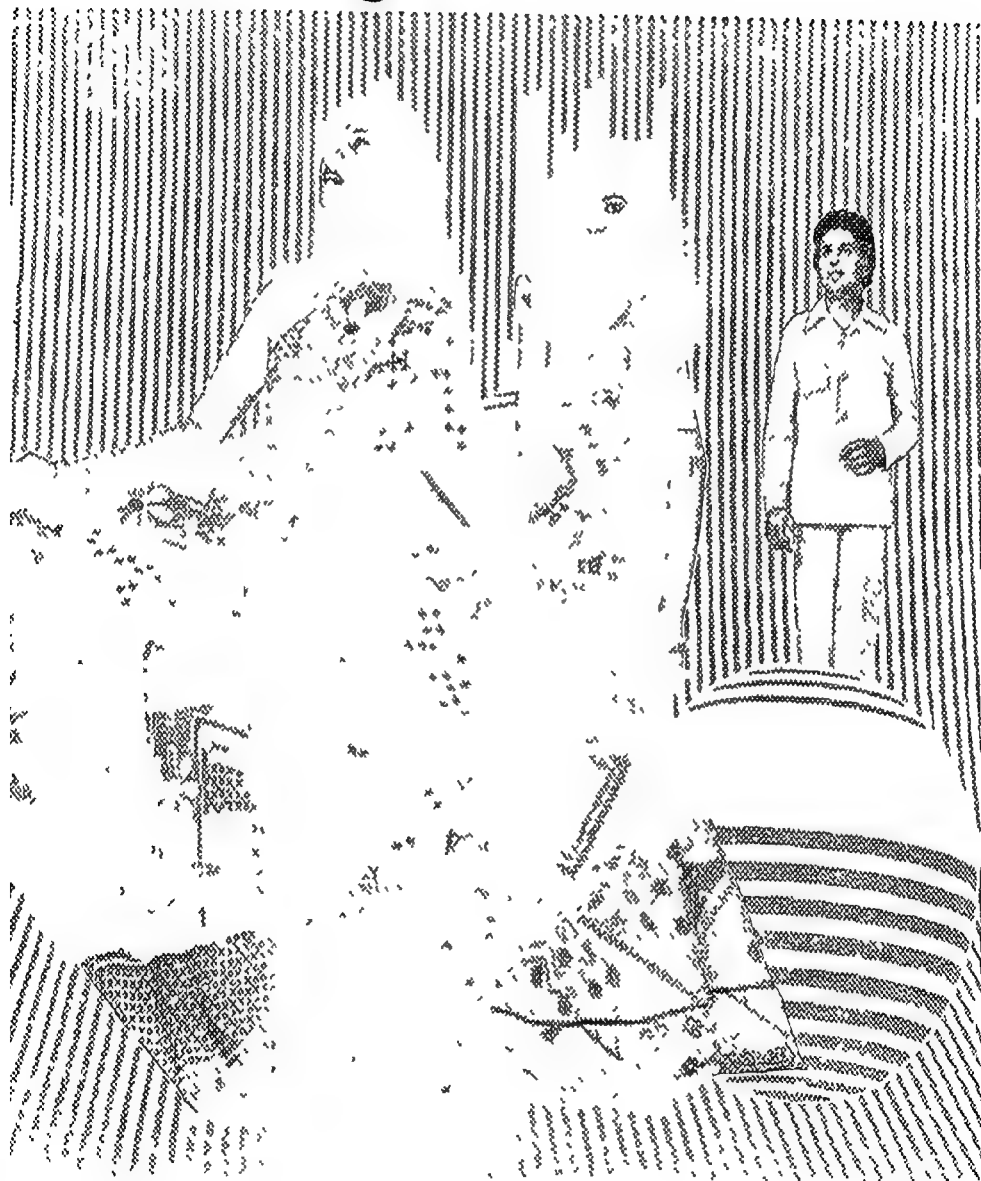
એમનાં લજનો આ ચિત્તના ચિચૂડામાંથી દ્રવેલો રામરસ છે. એમનાં લજનોમાં આ જીવનનો અજંબો, દુનિયાની માયા, પરજીવનની લેહ જેવા પરંપરાગત ભાવો સુપેરે પ્રકટયા છે. આમ થવાનું કારણ છે ચિત્તની તદાનુકૂલ અને સદાનુરૂપ દશા. આ દશા મુખ્યત્વે વ્યાકુળતાની છે. આથી એમની વાણીમાં વેદનાનો રસ ઝાઝો નીતરે છે. પણ આ આંતરવેદનાને લજનરૂપમાં હળવી કરવાનો એમનો પ્રયાસ છે. શ્રી મકરંદ દેવે પરના એક પત્રમાં એમણે જ જણાવ્યું છે: ‘મારા લજનમાં આનંદ ઉલ્લાસ ક્યાંથી હોય? જે હોય તે ક્ષણને પકડવાનું પુર્ય છે. બાકી તો છાતીને તોડી નાખતી વ્યથા. ઘણી વખત મારી ઇચ્છા ન હોય તો પણ વ્યક્ત થઈ જાય છે. મારો સલાન પ્રપત્ન તેને મોળી કરવાનો હોય છે, નહીં તર હું ગાઈ નહીં, માત્ર રોઈ જ.’ એમનાં લજનોમાં, આમ, ‘ક્ષણને પકડ્યા’નો તીવ્રાવેગ કોઈ પણ સહસ્ય લાવક અનુલભ્યા વગર રહેશે નહિ. આમ, એમાં જેટલી લાવની લારતી છે તેટલું અનુલભવનું ઊંડાણ પણ છે. આ ખનને સાહજિકતાઓને એમણે કલાકારની સલાનતાથી વ્યક્ત કરી છે. આથી અલિવ્યક્તિના કલાપક્ષીય પ્રશ્નો પણ એમણે હલ કરી લીધા છે. તળપદા વિવિધ ઢાળોમાં એમણે ‘રામરસ’ તથા ‘સુરતા’ (૧૯૭૦) જેવા બે સંગ્રહ ભરીને લજનો આપ્યાં છે તેમાં એ સ્વરૂપ પરની એમની પકડ અજીતી રહેતી નથી. લજનાનુકૂલ ભાષા એમને સહજસાધ્ય છે. પરંપરાના આકંઠ પાનમાંથી નિજ પ્રતિભાને બળે એમણે ઘણીયે વાર ઉત્તમ રચનાઓ નિપજાવી કાઢી છે.

ગઝલોમાં પણ એમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. ૧૯૭૩-માં પ્રકટ થયેલા એમની ગઝલોનો સંગ્રહ ‘બંદગી’ આ (અનુ. પ. ૯)

૧૯૭૯નું નોબેલ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર ગ્રીક કવિ ઓડિસ્યુસ એલીટિસ પાસેથી 'કવિલોક' માટે એમની સહી સાથે પ્રાપ્ત કરેલી તસવીર.

રૂખા સમાન સુરૂખ.

કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું નેત્રપત્ર

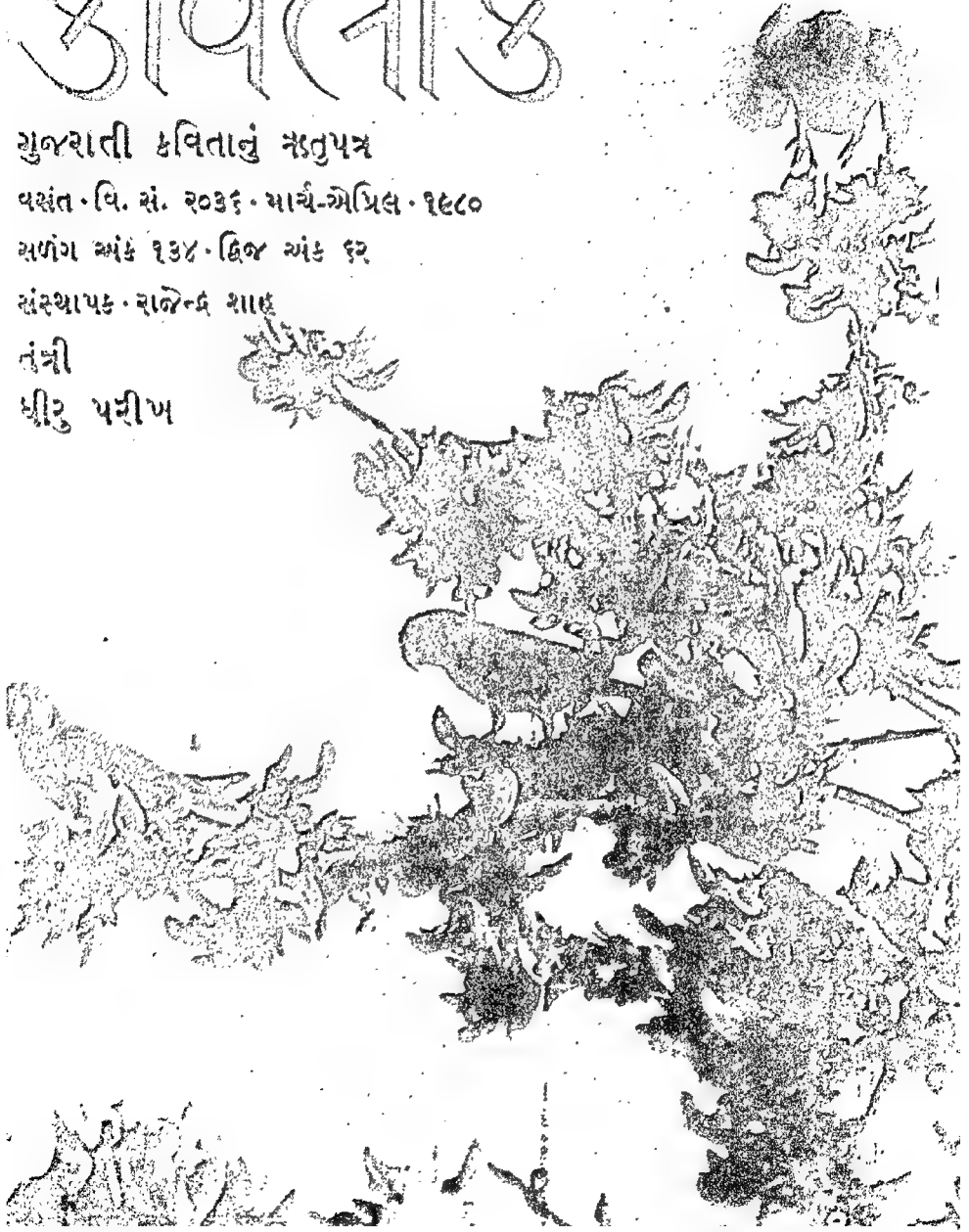
વસંત • વિ. સં. ૨૦૩૬ • માર્ચ-એપ્રિલ • ૧૯૮૦

અર્ધગ્રાંથ અંક ૧૩૪ • દિવસ અંક ૬૨

સંસ્થાપક • રાજેન્દ્ર શાહ

તંત્રી

ધીરુ પરીખ

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • વસંત • ૨૦૩૬ • સંગ્રામ અંક ૧૩૪ • દ્વિજ અંક ૬૨

૬૧૦ચે

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૦

તરી ૦ રાજેન્દ્ર શાહ ૦ ૪૭
 ન કે... ૦ સુન્દરજી ખેટાર્ધ ૦ ૪૭
 ચાર અવધવ સૉનેટ ૦ વિનોદ જોશી ૦ ૪૮
 માત્ર ૦ વિપિન પરીખ ૦ ૫૦
 સામી બાબુ ૦ રઘુવીર ચૌધરી ૦ ૫૧
 આંખો હોય તો... ૦ આર. એસ. દૂધરેજિયા ૦ ૫૧
 દ્વૈત-અદ્વૈત ૦ દીનાનાથ વ્યાસ ૦ ૫૨
 અંધરી રલોમાં...જિંદગી વિશે ૦ સૌરભ શાહ ૦ ૫૩
 માણસ ઉર્ફે ૦ મણિલાલ હ. પટેલ ૦ ૫૪
 વીરગતિ...રુદન ૦ અરવિંદ વિસાણી ૦ ૫૬
 એક કાવ્ય ૦ જ્યોતિષ જાની ૦ ૫૮
 પ્રેમની કડી ૦ દક્ષા વ્યાસ ૦ ૫૯
 પાંચ કાવ્યો ૦ મહત્ત્વ ઓઝા ૦ ૬૦
 ખે હાઈકુ ૦ ધીરેન્દ્ર મહેતા ૦ ૬૧
 છાપા - કીર્તિ અંગ ૦ ધીરુ પરીખ ૦ ૬૨
 ધૂળ, ચકલી અને ચહેરા ૦ રાજેશ શાહ ૦ ૬૩
 કાવ્ય ૦ જયદેવ શુક્લ ૦ ૬૩

અનુવાદ

હું મારું શરીર છું ૦ સુરેશ દલાલ ૦ ૬૪
 ખારી પાસે ૦ મુકુન્દ રા. દવે ૦ ૬૫
 ખૂબ ચાહી'તી... ૦ પ્રસાદ બ્રહ્મચંદ્ર ૦ ૬૫

લેખો

કવિતાનું શિક્ષણ ૦ નિરંજન ભગત ૩૩
 કવિની મુલાકાત ૦ રમણલાલ જોશી ૦ ૩૪

કવિતાવૃત્ત ૦ ૬૬

આવરણ છપી : વિજય દલાલ

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

સ્મૃતિ

૧. જવાબી ટપાલ-પર્ય મોકલવું નહિ.
૨. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ સામાન્ય રીતે એક માસમાં અપાય છે.
૩. વ્યવસ્થા અંગેનો સધળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક 'કવિલોક' Co/કુમારના સરનામે જ કરવો.

આવૃત્તિ અંક

ગાઝલ-અંક

સલાહકાર મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ • ખચુભાઈ રાવત • નિરંજન ભગત

¶ લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ : (૧) C/૦ કુમાર કાર્યાલય લિમિ. રાયપુર અમદાવાદ-૧.
 (૨) વિજય સ્ટોર્સ ૬૨, કલ્યાણભવન, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧, ચા સ્ટેશનરોડ, આણંદ.
 (૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨
 ¶ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની છઠ્ઠામુલાકાતે દર બે માસે — ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ થાય છે. ¶ દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૫, પરદેશમાં રૂ. ૩૫ થા પા. ૨-૫, અમેરિકામાં રૂ. ૫૦ થા ડૉ. ૬;

છટક નકલ રૂ. ૨-૫૦

તંત્રી સાથેના પત્રવ્યવહારનું સરનામું:
 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા,
 અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ખચુભાઈ રાવત
 કુમાર પ્રિન્ટરી • ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

કવિત્વોક

। ૩૬ વાંદ મે મનામ પ્રતિષ્ઠિતા મને મે ગાંધિ પ્રતિષ્ઠિતં જ્ઞાવિઙ્ગીર્વામ્ રથિ ।

કવિતાનું શિક્ષણ

કવિતા-શિક્ષકનું એક નેત્ર કલા-આકૃતિ પર હોય એટલે કે દાવ્ય પર હોય અને બીજું નેત્ર કલા-કૃતિ પર હોય એટલે કે જીવન પર હોય. તો જ એ કવિતાનું કવિતા તરીકે, કવિતા રૂપે શિક્ષણ આપી શકે, અને તો જ કવિતાનું જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન શિક્ષણાર્થીને પ્રાપ્ત થાય. એટલે કે શિક્ષણાર્થીનો કવિ સાથે નહીં, કવિતાના અર્થ સાથે કે કવિતાના વિવેચન સાથે નહીં, પણ કલા-આકૃતિમાં અને કલા-કૃતિમાં જે કવિતા છે એટલે કે એમાં જે જીવન છે, જે વિશ્વ છે, જે મનુષ્ય છે એની સાથે સંબંધ થાય. કવિતા એ કલા-કૃતિ છે, મનુષ્યની મનુષ્ય વિશેની મનુષ્ય માટેની કલા-કૃતિ છે. અન્યત્ર, જ્ઞાનની અનેક શાખા-પ્રશાખાઓમાં, વિજ્ઞાન અને વાણિજ્યમાં—અરે, વિનયન સુદધામાં મનુષ્ય અને વિશ્વ મનુષ્ય અને વિશ્વ તરીકે, મનુષ્ય અને વિશ્વ રૂપે નહીં પણ અન્ય કંઈક તરીકે, અન્ય કંઈક રૂપે પ્રગટ થાય છે. એક કવિતામાં જ એ માત્ર મનુષ્ય અને વિશ્વ તરીકે, મનુષ્ય અને વિશ્વ રૂપે પ્રગટ થાય છે. મનુષ્ય અને વિશ્વ એવા ગહનગભીર છે, એટલા ચિત્રવિચિત્ર છે કે મનુષ્યને માટે એમના પરમ અને ચરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે. જ્ઞાન અનંત અને અસીમ છે. અખંડ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે. તો પછી માત્ર ઇતિહાસ કે પત્રકારિત્વ. માત્ર ફિલસૂફી કે વિજ્ઞાન, માત્ર કવિતા કે અન્ય કળાથી એની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે. કવિતાનું જ્ઞાન જ સર્વ-શ્રેષ્ઠ છે માટે નહીં, ઇતિહાસ કે પત્રકારિત્વમાં, ફિલસૂફી કે વિજ્ઞાનમાં જે જ્ઞાન છે એથી કવિતાનું જ્ઞાન કંઈક વિશેષ છે માટે પણ નહીં પણ કવિતામાં જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન અન્યત્ર નથી, એ વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે માટે કવિતાનું શિક્ષણ એ જ્ઞાન માટે અપાવું જોઈએ... અખંડ વસ્તુ, અખંડ મનુષ્ય, અખંડ જગત, અખંડ જીવન વિશેનું અખંડ જ્ઞાન—એમાં કવિતાનું જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનનું પણ અર્પણ હશે જ. એથી આ યુગમાં કે કોઈ પણ યુગમાં કવિતાનું શિક્ષણ કવિતામાં જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન માટે આપવું જ જોઈએ.

નિરંજન ભગત

(સુંબઈમાં 'અમૃતલાસ યાત્રિક વ્યાખ્યાનમાળા'ના ઉપક્રમે 'કવિતાનું શિક્ષણ' એ વિષય પરના વ્યાખ્યાનમાંથી)

કવિની મુલાકાત

રમણલાલ નેશી

[ગુજરાતના મૂર્ધન્ય કવિશ્રી સુન્દરમની પ્રસિદ્ધ વિવેચક ડૉ. રમણલાલ નેશીએ આકાશવાણી દ્વારા આયોજિત 'અતીતને આરે' શ્રેણી માટે લીધેલી મુલાકાત અહીં સાબર પ્રકટ કરીએ છીએ -તંત્રી]

પ્રશ્ન ૧ : તમારા બાળપણના સમયના ગુજરાતની ક્ષેત્રી સ્મૃતિ મનમાં છે?

ઉત્તર ૧ : બાળપણના સમયનું ગુજરાત એટલે બાળકનું મન ભૂગોળને જેટલું સમજી શકે તેટલું ગુજરાત. ગુજરાતી સાત ચોપડી હું ભણ્યો ત્યાં પૃથ્વીની ભૂગોળ ભણવાની આવી ગયેલી. પણ એમાં જિવાતા માતવજીવનનો ખ્યાલ બહુ દૂરની વસ્તુ હતી. સાવ બાળપણમાં તો ગામભાગોળની નિશાળ પણ ઘણી દૂરની વસ્તુ હતી. કોઈ બીજા ગામે જવું એ તો ઘણી મોટી ક્રિયા બનતી એટલે ગુજરાતનો વિશાળ ખ્યાલ તો આમોદમાં ભણવા ગયો ત્યારે કંઈક આવ્યો. પાંચ અક્ષરનું બનેલું અમદાવાદ શહેર કલ્પનાતીત રીતે દૂર હતું.

પણ આસપાસનું જીવન એ ગુજરાતના જીવનના પ્રતિનિધિ જેવું હતું. સ્પષ્ટ રીતે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઈ જતી ગુજરાતની ઋતુઓના પલટાનો અનુભવ પૂરેપૂરી તીક્ષ્ણતા સાથે થતો. ગુજરાતનું આખું જીવન શાંતિએના પાયા ઉપર મંડાયેલું હતું. અને દરેક શાંતિની વિશિષ્ટ છાપ માણસ પર અંકાયેલી રહેતી. એટલે ગામના નીચેના સ્તરના માણસોથી માંડી બ્રાહ્મણો અને બાવાઓ સુધીની કક્ષાઓમાં પ્રત્યેકનાં વિશિષ્ટ ચિત્રો બંની રહેતાં. ગુજરાતના જીવનનું અર્થકારણ પણ બહુ સ્પષ્ટ રીતે ગોઠવાઈ ગયેલું. ખેડૂતો ખેતી કરે, વાણિયા વેપાર કરે, બ્રાહ્મણો પાઠપૂજા વગેરે કરે, કારીગર વર્ગ પોતપોતાનું કામ બરાબર બજાવે, ખેતી વગેરેમાં કામ કરનારા નીચલા

વર્ગની પરિસ્થિતિ પણ વિશિષ્ટ રીતની જ હોય.

રાજકીય રીતે ગામનું સરકારી તંત્ર એ જ મુખ્ય વસ્તુ. એનો પ્રભાવ પણ અનુભવાય. એમાં રાષ્ટ્રિયતા આવી અને એક નવી ઝલક આવી. એ માતર ગામમાંથી આમોદમાં ગયા પછી બન્યું. અને ક્ષિતિજ ઘણી વિશાળ થઈ ગઈ. શહેરોની સહરતા ખૂબ અનુભવવા મળી. રાજકીય પ્રવાહોનાં મોટાં આંદોલનો જેવાં મળ્યાં અને સાહિત્યની સૃષ્ટિ પણ ધીરે ધીરે સ્પષ્ટ બની ગઈ. આધ્યાત્મિકતા તે પ્રચલિત મંદિરોના ભજનમંડળીઓના, કેટલીક નાની મોટી આધ્યાત્મિક વ્યક્તિઓના સંપર્ક પૂરતી હતી, એને પોતાની તૃપ્તિ, રંગદર્શિતા અને તીવ્રતા હતી.

૨. તમારા ગામ વિશે—આસપાસના જીવન વિશે તમે કહ્યું એ બરાબર, હવે તમારાં માતાપિતાના તમારા પર પડેલા પ્રભાવ વિશે કાંઈક ખ્યાલ આપશો?

૨. મારો જન્મ ૨૨મી માર્ચ ૧૯૦૮માં થયેલો, ભણ્યું જિલ્લાના આમોદ તાલુકાના માતર ગામમાં. હું જન્મ્યો ત્યારે મારા દાદાનાં બા પણુ હતાં, મારા દાદા અને દાદીમા જેને અમે ગર્વમાં ધરડી બા કહેતાં. મારાં બાપુ અને બા એમનું સ્થાન પ્રમાણમાં ગૌણ રહેતું. મારા બાપુએ મને રમણચો હોય એવું મને યાદ આવતું નથી. એવું મારી બાને વિશે પણ. સામાન્ય રીતે બાળકો કુટુંબના મુખ્ય માણસોના હવાલામાં જ હોય છે. મારા દાદા શ્યામ વર્ણના હતા. એ કેશુરકાકા કહેવાતા. એ પોતાને લવાર કેશવ નેહા લખતા. નેહા દેવજી, દેવજી

મેરાર એટલા પૂર્વજ્ઞેનાં નામે ખોલતા અમારા બાપુ એ એમનાં ઘણાં સંતાનોમાંનું મોંઘામેઘું ઊછરેલું સંતાન હતું. તે અંગાણીની ખાસ પ્રસાદી રૂપે હતું. અમારા દાદા અને બા અંગાણીની જગાએ જઈ આવેલાં, અમારા બાપુને લઈને. એ જમાતાને અંગાણીની યાત્રા ઘણી મહાયાત્રા જેવી હતી. અમારા બાપુ એકવડિયા ખાંધાના અને મુઠુ ચહેરાવાળા માણસ હતા. એમને બધા પોચિયો કહેતા. મારી બા એનું નામ નવું પાડવામાં આવેલું કાશી. એનું નામ ઊજમ હતું, પણ અમારી ઘરડી બાનું નામ પણ ઊજમ હતું એટલે આ નવું નામકરણ થયું, હમણાં હમણાં મેં મારી અને મારી બાની છબી સરખાવી જોઈ તો જણાયું કે એના ચહેરાની બધી મુખ્ય રેખાઓ તે મારી છે. અને હમણાં સાંભળવા મળ્યું કે છોકરાઓ માતો ચહેરા લઈને આવવા હોય છે અને છોકરીઓ પિતાનો. મારી સુધાને જોઈ છું ત્યારે આ પણ સાચું લાગે છે. ખેશક સુધા ઘણી વધારે આગળ પડતી રેખાઓ લઈને આવેલી છે.

અમે ચાર ભાઈઓ છીએ, દરેકનું બુદ્ધિ બુદ્ધિ વ્યક્તિત્વ છે. ચહેરાઓની લિન્નતા છે છતાંય સામ્ય પણ ઠીક ઠીક છે.

૩. ભા. સુન્દરમ, અમે પ્રાથમિક અને તે પછીનું શિક્ષણ ક્યાં લીધું? એ સંપત્તીની શિક્ષણપદ્ધતિ અને જે શિક્ષકોએ તમારા બાલમાનસ પર પ્રભાવ પાડ્યો હોય એને વિશે કાંઈક જણવાની ઇચ્છા છે.

૩. પ્રાથમિક શિક્ષણ માતરમાં જ થયું. ગુજરાતી ૫થી ૭ વારણ સુધીનું-પાંચથી બાર વર્ષ સુધીમાં. બીજાં પાંચ વર્ષમાં મેં અંગ્રેજી સાત વારણોનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. પ્રાથમિક શાળામાં લીધેલું ઉચ્ચ વારણોનું શિક્ષણ મને આમાં મદદરૂપ નીવડ્યું. અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે આમોદ ગયો અને થોડા જ વખતમાં એટલે કે

૧૯૨૦માં અસહકારની મહાસરતી આવી ગઈ, તું એમાં મોખરે તરતો હતો. અમારી શાળાને રાષ્ટ્રીય શાળા બનાવી દેવામાં આવી. એડવર્ડ ઈંગ્લીશ સ્કૂલમાંથી રાષ્ટ્રીય શાળાનું પાટિયું મેં ચીતરેલું. આમોદમાં તું હાત્રાસયમાં (ખોડિંગમાં) રહેતો, અને જાહેર સલાઓ માટે ધાળી પીટવી, ખાદી વેચવી, સરઘસો કાઢવાં એ બધું કામ અમારી ખોડિંગના વિદ્યાર્થીઓને માથે વિશેષ આવતું.

એ વખતની શિક્ષણપદ્ધતિ ચાલુ રીતની હતી. ટ્રેઈનિંગ શિક્ષકો જેવું કાંઈ હતું નહિ. માસ્તરને આગે તેવું લણાવે. અંગ્રેજી શાળામાં તો અમારા એક શિક્ષક કવિતાનો અર્થ ખેસાડવામાં મૂંઝાયેલા ત્યારે મેં એમને એ ગૂંચમાંથી બહાર કાઢી આપેલા. એ લીટી હતી “જેને થાએ શરદી ગરમી થોડી રે અન્ય કરતાં” એ શિક્ષક ‘કરતાં’નો અર્થ ક્રિયાપદ તરીકે લેવાનો પ્રયત્ન કરતા અને અર્થ ખેસતો ન હતો. મેં એને કહ્યું કે આ તો બીજાની સરખામણીમાં એવો અર્થ થાય અને તે ખૂબ પ્રસન્ન થયેલા.

દરેક શિક્ષકનો નાનો મોટો પ્રભાવ હતો. એક માસ્તર લંગડા હતા. ધોખીનાં ધોયેલાં કડકડતાં કપડાં પહેરીને આવતા. પણ અમને તે ખૂબ જ મારતા. અમે વિદ્યાર્થીઓએ એમને માટે ખાસ જાગરૂ ખોદી આપેલું. એ સિવાયના દરેક શિક્ષકનાં નાનાં મોટાં મધુર રસરસો છે પણ એ ઘણો મોટો વિષય છે. ખાસ કરીને તો માતરમાંના તથા આમોદમાંના અમારા હેડ માસ્તરોનો પ્રભાવ ખાસ રહેલો છે. અમારા ગુજરાતીના શિક્ષક પણ ખાસ યાદ છે. તે મધુર કંઠથી કવિતા ગાતા અને કે. હ. ધ્રુવે કરેલા ‘વિક્રમોર્વશીય’ના અનુવાદનું પુસ્તક રહેલોના પાટા પાસે બેસીને એક સાંજે એમણે વાંચ્યું એ મને બરાબર યાદ છે. એમાંની એક લીટી આ હતી: દઈ દે દમિતા મારી ચોરી છે ચારુ ચાસ ને.

આ બધા શિક્ષકોમાં એક ખાસ વ્યાસ સાહેબ હતા. એ સાધુના શિક્ષક હતા પણ એમનામાં એક મિશ્ટકની પ્રેરક બાબુ હતી. એ પાણિનીનાં સૂત્રોથી માંડી દેવદાસીની અનેક વાતો કરતા, અને અનેક રીતે વ્યક્તિમાં લીન રહેતા. આમોદમાં અમારા હેલ્લા હેડ મારતર શ્રી પ્રાણશંકર લઈ હતા. તે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના મામા થાય અને એમની દ્વારા મારો વિષ્ણુપ્રસાદ સાથેના સંબંધ શરૂ થયેલો—પરોક્ષ રીતે. એ પ્રખર રાષ્ટ્રવાદી હતા અને જેલમાં ગયેલા. એમણે મને પોતાને ઘેર બોલાવીને ઘણું ઘણું શીખવેલું, ખાસ તો અંગ્રેજી અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ જે અમારા અભ્યાસક્રમનો વિષય ન હતો.

ભરૂચમાં શ્રી છોટુભાઈ પુરાણીની શાળા—ન્યૂ ઈંગ્લિશ સ્કૂલ—માં લખવા ગયો ત્યારે એમણે મને એક લેસઅપ્પ-પત્ર લખી આવેલો અને એમાં લખેલાં ‘Promising Boy’ એ શબ્દો મને યાદ રહી ગયા હતા.

ભરૂચમાં અમારાં વિનયમંદિરના બધા અધ્યાપકો વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વવાળા હતા. ગિરધરલાલ શેઠ એ અમારા ગણિતના શિક્ષક અને વિદ્યાપીઠમાંથી સ્નાતક થઈને તાજ ન જ ભરૂચમાં આવેલા. શ્રી છોટુભાઈ પુરાણી એ અમારા આચાર્ય અને એમના લાંબા ઝબ્લામાં તેમનું એક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ અનુભવાતું. એ અમારો વર્ગ ઊભા ઊભા જ લેતા. અમે વિદ્યાર્થીઓ નીચે ભોંય પર નાના ઢાળિયા પાસે બેઠેલા હોઈએ અને એમની હરતીફરતી આકૃતિ અંગ્રેજી સામે પ્રયંડ ઉદ્ગારો કાઢતી હોય. વિશ્વનાથ લઈ અમારા ગુજરાતીના અધ્યાપક. તે આવીને સીધા શિક્ષકના બાજુ પર બેસે અને એમનું સ્થિર મસ્તક માંડમાંડ ડાબું કે જમણું ફેરે રિમત પણ લાગ્યે જ દેખા દે. એક ધારા શાંત અવાજે તે લખાવે બન્ય. એમણે મને અમદાવાદમાં લેવાતી ગુજરાતી સાહિત્યની પરીક્ષા માટે તૈયાર કરેલો.

બોટાદકરની ‘નિર્ઝરિણી’, ‘રણજિતકૃતિ સંગ્રહ’, ‘સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’—એ પુસ્તકોનો અભ્યાસ એમણે કરાવ્યો. હું પરીક્ષામાં પાસ થયો, જેને માટે રમણભાઈ નીલકંઠના હસ્તાક્ષરવાળું પ્રમાણપત્ર મને મળેલું. એ ગિચારું શોધું છું પણ જડતું નથી!

૪. શૈશવમાં તમે શું વાંચતા? તમારા ચિત્ત પર અસર કરનાર પુસ્તકો અને સર્જકો વિશે કાંઈ કહેશો?

૪. નિશાળનાં પાંચ પુસ્તકો એ જ માત્ર વાચત રહેતું, જે નિશાળ સિવાય ખીજે લાગ્યે જ વંચતાં. લોકોનાં ઘરોમાં પણ લાગ્યે જ કાંઈ પુસ્તકો હોય. પણ મારો એક લાઈબ્રેરી બેચાર ચોપડીઓ લઈ આવેલો, એમાં હતી સદેવંત સાવળિંગા અને ગજરામાતુની વાતો. ધાસલેટના ખડિયાના આછા અજવાળામાં એ વંચાતી. પેલો લાઈબ્રેરી સારો એવો રાગ કાઢીને વાંચતો. થોડાં વર્ષો પછી એ ‘મેઘદૂત’નું ભાષાંતર પણ લઈ આવેલો—કિલાભાઈ ધનશ્યામનું. એમાંનાં ચિત્રો જોતાં જોતાં મેં એ અપૂર્વ રસથી વાંચેલું. વળી એક મણિકાન્ત કાવ્યમાળા પણ હતી. પછી તો ભક્તોનાં ચરિત્રોનાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં. આમોદમાં ગયા પછી પુસ્તકોની દુનિયા ખૂલી મઈ. બોર્ડિંગના કબાટમાં હતાં તે બધાં જ પુસ્તકો વાંચી નાખ્યાં, એમાં સસ્તા સાહિત્યનાં ઘણાં પુસ્તકો હતાં. એમાં એક ખાસ તો ‘ચન્દ્રકાન્ત’ હતું. એના ત્રણ ભાગ હતા. ત્રીજો ભાગ એવો દુર્લભ હતો કે તે આખો મેં જિતારી લીધેલો. કલાપી અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પણ આ વખતે આવી ગયાં ને મારા એક મિત્રને કાગળ લખવામાં કલાપીની પંક્તિઓ હું ભરૂચક વાપરતો.

૫. તો બાળપણમાં શું ચવાનું—કરવાનું તમારું સ્વપ્ન હતું?

૫. સ્વપ્ન નહીં જેવું હતું બહુ બહુ તો નિશાળના માસ્તર થવું, એથી વધારે વિચાર નહીં આવતા. મોટા થયા પછી ધણું ધણું સ્વપ્ન આવ્યાં. એમાં એક આકર્ષક સ્વપ્ન હતું અમારા ગામમાં ઘેર ઘેર રેડિયો કંતાતો ચાલુ કરી દેવાનું.

૬. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થવાનું તમારું શું પ્રયોજન હતું?

૬. ભરત્રયાની અમારી શાખા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાયેલી રાષ્ટ્રિય શાળા હતી અને એની વિનીતની પરીક્ષામાં વધારેમાં વધારે માર્ક મેળવનાર વિદ્યાર્થી હું હતો એટલે મને આગળ ભણાવવાનું કામ બધાઓએ બહે ઉપાડી લીધું અને હું વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયો.

૭. તો સુન્દરમ્, તમે વિદ્યાપીઠમાં કયાં સુધી રહેલા? એ સમયની ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કેવું વાતાવરણ હતું?

૭. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં હું ૧૯૨૪થી ૧૯૨૯ સુધી રહ્યો. એ સમયનું ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું વાતાવરણ ખૂબ અતોખું હતું. રાષ્ટ્રિયતાની ભૂતિમંત હવા આખા ગુજરાતમાં ત્યાં જ એક હતી. સત્યાગ્રહ સમયમાં ગાંધીજીને મળ્યા દુનિયાભરના લોકો આવતા, એ ધણાખરા બધા જ વિદ્યાપીઠમાં પણ આવતા. એટલે અમારું વાતાવરણ વૈશ્વિક જેવું હતું.

૮. તમારા વ્યક્તિત્વ ઉપર પ્રગટ અસર કરી હોય એવા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કોઈ પ્રસંગો ખરા?

૮. આમ તો વિદ્યાપીઠનાં ચારેય વર્ષ પ્રગટ અસર કરનારાં હતાં. પણ એમાં બહારની વ્યક્તિઓ આવે તે તેજસ્વી બિંદુઓ જેવી બની રહેતી. અમારા અધ્યાપન દરમિયાન પણ ઘણી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓ રચાતી. સૌથી પહેલું તો ગાંધીજી અમુક વખત દર શનિવારે આવીને

કાંઈક વાંચતા, એ ખૂબ મજાના દિવસો બનતા. પછી એકાદ માસ એ વિદ્યાપીઠમાં પણ રહેલા. એક ખાસ પ્રસંગ તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ માટેની વિચારણા સમિતિ નિમાયેલી તે છે અને તેમાં આનંદશંકર દ્રુવ વિદ્યાપીઠમાં આવતા, એ એમનું આગમન ખાસ તોંધપાત્ર બનેલું. બીજો પ્રસંગ તે ખારડોલીના સત્યાગ્રહનો હતો, ત્રીજો પ્રસંગ તે રેલમંકટ આવેલું ત્યારે અમે રાહતકાર્ય માટે ગયેલા વૌહાનો મેળો જોવાને ગયેલા તે પણ ખૂબ સ્મરણીય છે.

૯. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કયા અધ્યાપકોએ તમારા ઉપર વિશેષ પ્રભાવ પાડ્યો? તમે કોના અંતેવાસી બન્યા?

૯. આમ તો અમારા બધા અધ્યાપકો પોતપોતાનો પ્રભાવ ધરાવતા. અમારા આચાર્યોમાં આચાર્ય ગિદવાણી, કૃપલાની અને કાકાસાહેબ હતા. રા. બ. આઠવલે અને હરિનારાયણ આચાર્ય સંસ્કૃતના અધ્યાપકો હતા. પુરાતત્ત્વના અધ્યાપકોમાં શ્રી રસિકલાલ પરીખ અને પંડિત સુખલાલજી પાસેથી અમારે સંસ્કૃત ભણવાનું થયેલું. ગુજરાતીના અધ્યાપકોમાં ખાસ રા. વિ. પાટક—પાટક-સાહેબ —અને નરહરિ પરીખ હતા. હું અંતેવાસી તો કાકાસાહેબનો બન્યો એમ કહેવાય.

૧૦. કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વ વિષેની આપની છાપ વર્ણવશો?

૧૦. કાકાસાહેબ વિષે મેં પૂરતા વિસ્તારથી લખ્યું છે. ‘સમર્થના’માં મારો લેખ તમને મળશે બાદ્ય રીતે ઘણું અસંતોષકારક તરતો ધરાવતું એમનું વ્યક્તિત્વ ઘણી આંતરિક સમૃદ્ધિવાળું હતું અને તે સમૃદ્ધિ ખૂબ રોચક અને પોષક નીવડે તેવી હતી. એમના અ-ગુજરાતી ઉચ્ચારોવાળી ગુજરાતી પણ આદ્વાદક લાગતી, એની પાછળની રસવત્તાને લઈને.

૧૧. તમે ગાંધીજીના પરિચયમાં આવેલા, એમના વિશેની તમારી છાપ એ વખતે કેવી હતી? એમની સત્યાગ્રહની પ્રવૃત્તિ વિષે ત્યારે તમે શું વિચારતા હતા?

૧૧. ગાંધીજીના પરિચયમાં તો આવેલો જ. પણ તે બાદ્ય રીતે ઘણા અલ્પ પ્રમાણમાં. સૌથી પહેલાં તેમને આમોદમાં એક જાહેર સભામાં જોયેલા, સાંભળવાનો તો પ્રશ્ન જ ન હતો. ગાંધીજીનાં જાહેર ભાષણો બહુ જ થોડાં સાંભળેલાં. એ ભાષણોએ મારા પર બહુ અસર કરેલી નહિ. એમની નિકટ ખેસીને એમનું વ્યક્તિત્વ અનુભવવાના થોડાંએક પ્રસંગો ખનેલા. એમની ચેતના જગતમાં વ્યાપક રીતે કામ કરતી હતી એને વિશે હું બહુ વિચાર નહોતો કરતો. એમના વ્યક્તિત્વની ચમક પણ જોવા મળેલી. અમારી વચ્ચે મોટામાં મોટો વ્યવહાર થયેલો હોય તો તે એમણે મને અમારી સ્નાતક થયાના પદવીદાન પ્રસંગે પહેરાવેલો તારાગૌરી રૌપ્યચંદ્રક હોતો.

એમની સત્યાગ્રહની પ્રવૃત્તિ મને જીવનના ઉત્તમ પુરુષાર્થ રૂપે અને કર્તવ્ય રૂપે લાગેલી. એમાંથી જેટલા દૂર હોઈએ તેટલું જીવન મારે ન પુરાય તેલું નુકસાન છે એમ થયેલું અને મેં એમાં પૂરેપૂરું અંતરથી દીધેલું. એમણે એ પ્રવૃત્તિનું પૂરેપૂરું વિસર્જન કર્યું ત્યારે જ મેં એનું વિસર્જન કર્યું.

૧૨. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ક્યારે છોડી? શા માટે? એ છોડતાં તમોને કેવી લાગણી થયેલી?

૧૨. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ૧૯૨૯માં મારો અભ્યાસ પૂરો કરીને છોડી. એ છોડવી પડે છે એમ સહેજ લાગેલું તો ખરું, પણ વિદ્યાપીઠ સાથે સંબંધ ચાલુ રાખવાની કોઈ પરિસ્થિતિ ન હતી.

૧૩. સમગ્રતયા તમારા વ્યક્તિત્વ-ઘડતરમાં વિદ્યાપીઠનો શો મહિમા છે?

૧૩. વિદ્યાપીઠમાં ગાળેલાં ચાર વર્ષમાં અનેક રીતે ઘડાઈને જીવનની યાત્રા કરવા માટે, જીવનનો સંગ્રામ ખેલવા માટે-શુદ્ધિથી, હૃદયથી અને શરીરથી પણ હું તૈયાર થઈ ગયો.

૧૪. તમે કવિતાના સ્વરૂપ પ્રત્યે કઈ રીતે આકર્ષાયા અને એના સર્જન તરફ કઈ રીતે વળ્યા?

૧૪. કવિતાનો લય, અર્થમાધુર્ય, ચારુત્વ મને નાનપણમાં જ સ્પર્શી ગયેલાં અને એના પડ્યા રૂપે બાલપણથી જ કાંઈ કાંઈ જોડાવા લાગેલું. લખવાનું કામ તો મોટી ઉંમરે થયું.

૧૫. તમારી પ્રથમ કાવ્યકૃતિ કઈ? એ ક્યાં પ્રગટ થયેલી? અને તે ‘સુંદરમ’ કે ‘ત્રિભુવનદાસ લુહાર’ ની સહીથી? તમારાં તખલ્લુસો વિષે કંઈ કહેશો?

૧૫. મારી પ્રથમ તોંધપાત્ર કૃતિ તે વડલાની ડાળનો હોંચકો કહેવાય, જે શાળાના હસ્તલિખિત અંકમાં છપાયેલી. તખલ્લુસ તો હોલું જ જોઈએ એવું પહેલેથી જ મનમાં જાઠવાઈ ગયેલું અને તે માટેની શોધ પણ તીવ્ર રીતે થવા માંડેલી. ‘વિશ્વકર્મા’ ‘મરીચિ’ જેવાં બે-એક ઉપનામો અજમાવ્યાં પછી ‘સુંદરમ’ હાથ આવી ગયું. કેવી રીતે એ બધા જાણે છે.

૧૬. તમારા કવિતાલેખનમાં કોણે પ્રેરણા આપી?

૧૬. કવિતાએ પોતે જ. અને પછી અમુક કવિઓએ.

૧૭. કવિતાના સર્જન અંગે તમારી કોઈ પ્રવૃત્તિ રહેલી છે ખરી?

૧૭. ૧૯૩૫માં અમદાવાદમાં રહેવા આવ્યો—જ્યોતિ-સંઘમાં કાર્યકર્તા તરીકે—ત્યારે કુમાર કાર્યાલયમાં શ્રી બચુભાઈ રાવતના હાજીના વાતાવરણમાં થોડાક કવિઓ મળતા હતા, દર બુધવારે. પછીથી એ વસ્તુ અમારી ‘બુધસભા’ તરીકે બાજીતી થઈ. એમાં આવનારાઓ

પોતપોતાની કૃતિઓ લઈ આવતા અને તેને વિશે અમે ચર્ચા, ચિંતન, વિમર્શ કરતા. એમાં થોડો વખત અમે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કરેલો, ખાસ તો 'ધ્વન્યાલોક'નો. ૧૯૪૦ પછી હું સ્વસ્તિક સોસાયટીમાં રહેવા ગયો અને આ યુધ્ધસભામાં જવાનું ઓછું થઈ ગયું. યુધ્ધસભા તો ચાલુ રહેલી છે.

૧૮. તમારા સર્જન કાળના આરંભે કયા કયા ગુજરાતી કવિઓનો તમારા ઉપર પ્રભાવ પડેલો? તમારા મનમાં કેવા કવિ થવાની ખ્વાહેશ હતી?

૧૮. મારા મનમાં કાન્ત, ન્હાનાલાલ, બળવંતરાય થવાની ખ્વાહેશ હતી.

૧૯. તમે કવિ ન્હાનાલાલના પરિચયમાં આવેલા? તેમના અંગત રમરણો વર્ણવશો? ન્હાનાલાલના ગાંધીજી અને વિદ્યાપીઠ સાથે કથળેલા સંબંધો વિષે તમારો પ્રતિભાવ કહેશો?

૧૯. ન્હાનાલાલના પરિચયમાં હું આવ્યો છું. તેમનાં અંગત રમરણો મેં તાજેતરમાં લખેલા એક લેખમાં છે. ન્હાનાલાલના ગાંધીજી સાથેના કથળેલા સંબંધો વિષે પણ મેં એ લેખમાં લખ્યું છે.

૨૦. એ જ રીતે બળવંતરાય હાકેર અને એમની કવિતા સાથેના તમારા સંબંધ વિષે કંઈ કહેશો?

૨૦. એમની રીતની કવિતા લખવાનું મને બહુ અનુકૂળ લાગેલું. એમની સાથે અંગત સંબંધ પણ અનાયાસે રચાઈ ગયો. એક રીતે કહીએ તો એમણે પોતે જ એ સંબંધ બાંધેલો. એમની કાવ્યદૃષ્ટિના સત્વની રચાપના વધુ ને વધુ થાય અને ગુજરાતી કવિતાનો વિકાસ ઇષ્ટ દિશામાં થાય એ માટે તેઓ અમારો ઉપયોગ કરવા માગતા હતા એવું પણ તેમણે વિનમ્ર ભાવે એક વખતે સ્વીકારેલું. એમની પ્રદ્રુતિમાં ઉગ્રતા ઘણી રહેતી હતી. તે વિશે તેઓ સલાન પણ હતા;

અને એવા ઉલ્લાસો પછી તેઓ ક્ષમા પણ માગી લેતા કે 'મારો સ્વભાવ એવો છે કે મને તેના સંબંધો કથળી જાય.' છેવટે તો એમ પણ કહેતા કે 'દયામાયા ચાલુ રાખજો.'

૨૧. બળવંતરાયનો અર્જુનવાદ અને તમારી શ્રી અરવિંદ દર્શન અંગેની પ્રતિબદ્ધતા તમારા પારસ્પરિક સંબંધમાં આડે આવેલી ખરી?

૨૧. બળવંતરાયના અર્જુનવાદથી અમારી સાથેના સંબંધમાં કંઈ આડે આવ્યું નથી, કિલકટુ એને લીધે એક મઝાની ચમક ઉમેરેલી હતી અને તેમનો અર્જુનવાદનો કિલ્લો બહુ સલામત નથી એમ તે અનુભવના થયા હતા.

૨૨. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુંદરમ-ઉમાશંકરનો ઉલ્લેખ એક યુગ તરીકે થતો આવ્યો છે, એ તમને યોગ્ય જણાય છે? શા માટે?

૨૨. એમાં કંઈ ખોટું નથી કેમ કે એ દિવસોમાં અમે ઘણું સાથે રહેલા છીએ અને અમારી લખાતી રહેલી કવિતાને સાથે રહીને લોકો સમક્ષ રજૂ કરતા રહ્યા હતા. પણ એ ચાલુ પરિસ્થિતિ પર વધુ પડતો ભાર મૂકવાની જરૂર નથી.

૨૩. ઉમાશંકરનો પરિચય તમને કયારે થયો? તમારી એમની સાથેની મૈત્રી વિશે કંઈ કહેશો?

૨૩. ઉમાશંકરનો પરિચય મને ૧૯૩૦ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં થયો. વીસાપુર જેલમાં પણ અમે સાથે હતા. આવો મૈત્રીભાવ મેં ઓછો અનુભવ્યો છે. જીવનની ફેટલીક પાયાની અવસ્થામાં અમે ઘણા આત્મીય જેવા રહેલા છીએ. પરંપરની પ્રવૃત્તિના વિકાસને અમે રતેલ-ભાવથી અનુભવતા રહ્યા છીએ.

૨૪. કવિતામાં તમે અને ઉમાશંકર એકબીજાના પ્રેરક-પૂરક રહ્યા છો? શી રીતે?

૨૪. હા, એમ કહી શકાય. એમે પરપરનાં સર્જનો વાંચતા અને એકબીજાને અનુમોદતા, વધાવતા પણ ખરા. કેટલીકવાર એમની દષ્ટિ મને પર્યાપ્ત જણાતી નહિ, પણ એ વિષયને મેં બાહ્ય ચર્ચામાં લઈ આવવાની જરૂર જોઈ ન હતી.

૨૫. વ્યક્તિ ઉમાશંકર વિષે તમારો શો અનુભવ છે?

૨૫. ઉત્તમ. એમના વ્યક્તિત્વનાં બધાં પાસાં મને આહ્વાદકારી બનેલાં છે.

૨૬. કવિ ઉમાશંકર વિષે તમે શું માનો છો?

૨૬. એ નખશિખ કવિ છે. જે કે કેટલીક રચનાઓ મને પર્યાપ્ત લાગેલી નથી—વિવિધ દષ્ટિએ.

૨૭. વિવેચક વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ “ઉમાશંકર આજના આંતર વિસંવાદના પ્રતિનિધિ છે; સુન્દરમ્ સાચા લક્ષ્મી અને સાચા મુમુક્ષુ છે” એમ લખ્યું છે એ વિષે તમારો શો પ્રતિભાવ છે?

૨૭. જે કે મને લક્ષ્મી કે મુમુક્ષુ શબ્દો બહુ વારતવિક નથી લાગતા. આવી રીતે માણસના વ્યક્તિત્વને ખાતામાં મૂકીને જોવું એ સત્યને બહુ ન્યાય કરતું નથી.

૨૮. ગુજરાતી સાહિત્યને મહાકાવ્ય આપવા માટે વિષ્ણુપ્રસાદ તમારી અને ઉમાશંકરની ઉપર મીટ માંડેલી, એ વિષે તમે શું માનો છો?

૨૮. એ મને બહુ ગમેલું છે, પણ એમાં મુગ્ધતા વધારે રહેલી છે; કારણ કે કોઈ પણ સર્જન કે આવું મહાકાવ્યનું સર્જન એ વ્યક્તિની અંગત અભીપ્સા પર આધાર રાખતું નથી. કાળનાં અનેક પરિણામો કોઈ સર્જનક્ષમ વ્યક્તિને આશ્રય લઈને પોતાની અસિવ્યક્તિ સાધે છે.

૨૯. ગુજરાતીમાં મહાકાવ્ય રચવાનો તમે પ્રયાસ

કર્યા છે? હજી પણ એ કરવાનો તમારો ખ્યાલ છે? ગુજરાતીમાં મહાકાવ્યનાં સર્જનની કેવી શક્યતા છે?

૨૯. કોઈ પણ કવિતા માટે મેં પ્રયાસ કર્યા નથી, જે કે ‘ધ્રુવપદ કચહી’, ‘આ—ધ્રુવપદ’, ‘મનુજ પ્રણય’ એમાં મેં અમુક તરતને વિચારની સર્જનાત્મક ભૂમિકા પર મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યા છે અને તે સફળ પણ થયો છે એમ માનું છું. મહાકાવ્ય રચવાનો કશો કાર્યક્રમ નથી. અત્યારે આપણી પાસે જે મહાકાવ્યો છે, શ્રી અરવિંદનું મહાકાવ્ય ‘સાવિત્રી’ પણ એમાં ગણી લેવાનું, એ માનવજાતિ માટે પૂરતાં છે. ગુજરાતીમાં મહાકાવ્યના સર્જનની શક્યતાને પ્રશ્ન જ નથી. ગુજરાતીમાં મહાકાવ્ય અંગે જે પ્રયત્નો થયા છે તેમાં સર્જનની પ્રેરણા કરતાં વાસનાનું તરવ વધારે રહેલું છે, જે જરાકે પણ મદદરૂપ થાય તેવું નથી. ખેશક, ગુજરાતીમાં—કોઈ પણ ભાષામાં—મહાકાવ્ય લખી શકાય.

૩૦. સુન્દરમ્, મહાકાવ્ય રચવાનો તમારો કશો કાર્યક્રમ નથી તો પછી એક કવિ તરીકે તમારો પુરુષાર્થ શું સિદ્ધ કરવાનો રહ્યો છે? એ દિશામાં શું થઈ શક્યું છે?

૩૦. કાવ્યકૃતિ તરીકે સ્વીકારી શકાય તેવી રચના કરવાનો. એ દષ્ટિએ પૂરતું કામ થયું છે. મને લખવાની પ્રેરણા થાય ત્યારે નાનું મોટું કે અસાધારણ કે લાક્ષણિક એવા કોઈ પણ ભાવમાં ગૂંચવાયા વિના એ પ્રેરણાને હું સાકાર કરું છું. એનું પૂરતું સંતોષકારક પરિણામ ન આવે તો નિરાંતે એ લખેલું બાળ્ય એ મૂકી દઉં છું. મારાં કેટલાંક કાવ્યોને “કાચાં કાવ્યો” તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાની એક ગમત પણ સૂએલી છે.

૩૧. તમારી વાસ્તવવાદી કવિતા વિષે આજે તમને શું લાગે છે?

૨૧. વાસ્તવવાદી વિશેષણ વધારે પડતું રચ્યું છે. બેશક ન્હાનાલાલની કેવળ ભૂમિના લપેડાવાળી ફેટલીક રચનાઓથી કવિતાને જુદી પાડવાને માટે આ વિશેષણ વાપરી શકાય તેમ છે. જોવાનું તો માત્ર એટલું જ છે કે કૃતિનું કાવ્યાત્મક સ્વરૂપ બંધાય છે કે નહિ. ‘અર્વાચીન કવિતા’માં મારાં અવલોકનોમાં હું આ વસ્તુને અનુસર્યો છું.

૨૨. તમે પ્રગતિશીલ સાહિત્યના આદેશન સાથે પણ મંકળાએલા હતા, આજે એ અંગે તમે શું માનો છો ?

૨૨. ‘પ્રગતિશીલ’ શબ્દ એ વખતની હવામાંથી આપણે ત્યાં જિતરી આવેલો અને મારા સાથીદારોના ઉત્સાહને ખંડિત ન કરવા દેવા માટે મેં તેમને સાથ આપેલો. આજે તેમ જ તે વખતે પણ ‘પ્રગતિશીલ’ શબ્દ વાપરવાથી કાવ્યના નિર્માણમાં આપણે કશું કીમતી તત્ત્વ ભેરેરી આપતા નથી.

૨૩. ત્રીસીતા સમયમાં સામાજિક અને રાજકીય સલાનતાથી પ્રેરાઈને તમે ઘણી રચનાઓ કરેલી, આજે એમ કરવું તમને કેમ નથી ગમતું? એવું કરવું જોઈ એ એમ તમે સ્વીકારો છો ?

૨૩. સામાજિક અને રાજકીય સલાનતા ઉપરાંત જુદા પ્રકારની અને વધુ ઉચ્ચ સ્તરની સલાનતા પણ રહેલી છે, અને એનો પ્રકાર પણ સ્વયં હોય છે. સામાજિક અને રાજકીય સલાનતાથી આપણે પૂરું કામ કરી લીધું છે, હવે એવી કોઈ આવશ્યકતા રહી નથી.

૨૪. તમે તમારાં ‘રહેઠતી કડી’, ‘તને મેં ઝખી છે’, ‘ધ્રુવપદ કચહી’ અને ‘ધ્રુવપદ અહીં’, ‘અહીં તે છે’ એ પાંચ કાવ્યોને અગાઉ ઉત્તમ ગણાવ્યાં છે, અને ‘એક કિલ્લાને તોડી પડાવો જોઈને’ અને ‘મનુગ્ર પ્રણય’ને તોષપાત્ર લેખ્યાં છે. ત્યાર બાદની તમારી રચનાઓમાંથી તમને ખીજી કઈ ઉત્તમ લાગી છે ? તમારા

અગાઉના અભિપ્રાયમાં ફેરફાર કરવાનું તમને મન છે !

૨૪. એ તો બધું સારું છે. પણ મને તો લાગે છે કે બાળકોને માટે લખાયેલું ‘પગલા’, ‘કડવી વાણી’માં મુકાયેલું ‘ત્રણ પારોશી’ અને ‘કાવ્યમગલા’માંનું ‘છુદનાં ચક્ષુ’ એ ત્રણ કાવ્યો જ માત્ર મેં લખ્યા હોત તો એટલું માત્ર પણ મારા કવિકર્મ તરફ પૂરું રહે તેમ છે.

૨૫. અત્યારે સર્જનની શુભરાતી કવિતા ત્રિપે તમારો શો પ્રતિસાધ છે ?

૨૫. અત્યારની શુભરાતી કવિતા બહુ મંતોપકારક રીતે આગળ વધી રહી છે. માત્ર ફેટલાક કવિઓમાં જ કંઈક અનોખું કરવાની વાસના-લાલસા કામ કરે છે, પણ એવી રીતે લખાયેલી કવિતા સમય જતાં નામ-શ્રેય ધર્ષ જશે.

૨૬. એક સારા કવિ પાસે તમે કઈ કઈ સમજ-તાની અપેક્ષા રાખો ?

૨૬. આ ઘણો જ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. કવિએ પોતાની જાતને પોતે જેટલું કંઈ સમજી શકે તેટલા ઉચ્ચ અવસ્થામાં રાખવી જોઈએ. કાવ્યકલાની જેટલી સમજ-જ્ઞાન આપણને વારસામાં મળેલાં છે તે વારસાને પચાવવો જોઈએ. અત્યારના અહંદની રીતે લખતા કવિઓ સારાય ભૂતકાળ તરફથી મેં દેખી લેતા હોય એમ લાગે તો એ વિકાસ બહુ ઈર્ષ્ય નથી. એમાં ફેટલું દારિદ્ર્ય આવી અય તેમ છે એની આપણે સાંચે સતત શોધ કર્યા કરવાની રહે છે.

૨૭. કવિતા ઉપરાંત અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં તમે જે કામ કર્યું છે કઈ અનિવાર્યતાથી ? કયા ગ્વ-રૂપોનું તમને આકર્ષણ રહ્યું છે !

૨૭. અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપો પણ મેં કવિતાની જેમ જ સહજ રીતે હાથમાં લીધાં છે, અને એ દરેકને માટે

મેં પૂરનો પુરુષાર્થ કર્યો છે. દરેક સ્વરૂપની પોતપોતાની અનન્યતા હોય છે. આકર્ષણનો પ્રશ્ન રહેતો નથી, પણ એ સ્વરૂપ ખેડાવાનો આનંદ રહે છે.

૩૮. તમારી અગાઉની વારતવલક્ષી વાર્તાઓને બદલે 'કસ્તુરબી સાડી', 'એઈ દિહે', 'તારક હારિણી' કે 'તારિણી' જેવી વાર્તાઓ લખવા તમે કેમ પ્રેરાયા? એ કુળની ખીજ વાર્તાઓ હમણા લખાઈ છે? .

૩૯. એવી વાર્તાઓ લખવાની મને ખાસ પ્રેરણા થયેલી. એમા કાર્ષક લોકોત્તર તત્ત્વ આવે છે એમ મેં અનુભવ્યું છે. આવી ખીજ વાર્તાઓ લખવાનું હમણાં બન્યું નથી. જો કે એ દિશામાંથી ધસારો તો ચાલુ છે.

૪૦. તમે નાટકના જેટલા અનુવાદ આપ્યા છે તેટલાં મૌલિક નાટકો રચ્યાં નથી એનું શું કારણ? નાટક એ કવિત્વનો-સર્જકતાનો છેડો લેખાય છે, એણે તમને કેમ ઓછા આકર્ષ્યા?

૪૧. મૌલિક નાટકો માટે જાણે કે સમયના અવકાશનો અભાવ રહ્યો હશે એમ માનું છું. નાટકને સર્જકતાનો છેડો ન કહી શકાય, અને નાટક લખવામાં કે કાર્ષક પણ બાબતમાં આકર્ષણનો પ્રશ્ન નથી રહેતો.

૪૨. સુન્દરમ્, તમે સર્જક ઉપરાંત વિવેચક પણ છો જ. શુદ્ધરાતી સાહિત્યમાં વિવેચન એ સર્જન છે એની ખૂબ ચર્ચા થયેલી છે, આ અંગે તમારો સ્વાતુલ્ય અભિપ્રાય શો છે?

૪૩. આ વિષય અંગે મેં એક લેખ લખ્યો છે- સર્જકોનું સંમેલન. એમાં આ વિષય વિસ્તારથી રૂપાયો છે. મૂળ પ્રશ્ન એ છે કે સર્જનની ક્રિયા એટલે શું. એ બાણી લીધા પછી અસ્તિત્વમાં આવતી દરેક વસ્તુના સ્વરૂપનો આપણે નિર્ણય કરી શકીએ, વિવેચન લખનાર

ચિત્તની કઈ અવસ્થામાંથી લખે છે. પોતાના વિવેચનને કઈ રીતે બહાર લાવે છે એ બધા પરથી વિવેચનમાં આવતા સર્જક તત્ત્વનો ક્યાંસ કાઢી શકાય.

૪૪. કોઈ પણ સર્જકના અંગત જીવનની વીગતો એના સર્જનના આસ્વાદનમાં કેટલે અંશે ઉપકારક થાય?

૪૫. ઉપકારક થાય પણ ખરી અને ન પણ થાય. કેટલોકવાર સર્જનને માટે તે ઘણી પોષક ભૂમિકા બની રહે છે અને કેટલીક વાર એ સર્જનને અપ્રસરુત વસ્તુઓ પણ લઈ આવે છે, અને જુદું જ વાતાવરણ ઊત્પન્ન કરે છે.

૪૬. તમારા સમગ્ર સાહિત્ય પર પ્રભાવ પાડનારા પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય લેખકો અને એમના થોડા ગ્રંથોનાં નામ આપશો?

૪૭. પ્રભાવ પાડનારા તો નહિ પણ મને ગમી ગયેલા, મારી ચેતનામાં સિંચાઈ ગયેલા અમુક લેખકો અને ગ્રંથો રહેલા છે. પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોમાં સહેલાઈથી 'ગોલ્ડન ટ્રેઝરી', 'ગોલ્ડન ઇલ્ક ઓફ સાનેટ', બાયરનનું 'ચાઈલ્ડ હોરેલ્ડ', મિલ્ટનનું 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ', વિક્ટર-હ્યુગોનું 'લે મિઝરાબલ', ગોલ્ડસ્મિથનું 'ડેઝર્ટ્સ વિકેજ', શેક્સ્પીઅરનાં થોડાંક નાટકો-મૅકબેથ, હૅમ્લેટ; ક્લાઉન્ગિંગની કવિતા, ટોમસ હાડીની કવિતા, ટેનીસનની પણ ખરી, ખાસ તો શેલી અને કીટ્સ, જર્મોજ મેરેડિથ, જહોન ગાલ્સવર્થી, રોમેશાં, ઈન્સન, મૌલિક વિવેચક આઈ. એ. રિચાર્ડ્સ - એ બધું મૂટી શકાય.

ભારતીય લેખકોમાં કાલિદાસ અને ભાસથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. એ બંનેનું લગભગ બધું વંચાઈ ગયેલું. રામાયણ અને મહાભારત તો હોય જ. પણ એને વ્યવહાર-ભૂમિકા ઉપર લાવી ન શકાય. 'ગીત ગોવિંદ', બાણીની કાદમ્બરી, ઉપનિષદો પણ ખરાં, ભાગવત સાવ અસ્પૃશ્ય જ રહી ગયેલું છે, એ પછી

આવે ટાગોર, શરદાબાલુ, ગાંધીજી પણ ખરા. આખી આશ્રમ ભજનાવસિ અને છેવટે શ્રી અરવિંદ-એમના સર્વતોભદ્ર રૂપે. ખાસ તો એમના બે ગ્રંથો-‘ક્યુયર પોએટ્રી’ અને ‘સાવિત્રી’ મહાકાવ્ય. આમાંના ધણા મહાનુભાવોને મેં મારાં કાવ્યોના વિષયો પણ જનાવેલા છે.

૪૩. શ્રી અરવિંદ પ્રત્યે તમે શા માટે આકર્ષાયા અને ક્યારે?

૬૩ એ આકર્ષણ ખાસ તો ૧૯૩૦-૩૧માં થયું. એ વખતે અમે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ખેલાડીઓ હતા. એમાં જ્યારે સાંભળવામાં આવ્યું કે શ્રી અરવિંદ એમ કહે છે કે તમારા બધાની પાછળ પ્રેરણા તરીકે હું કામ કરું છું ત્યારે હું ઇંછેહાઈ પડેલો. અમારું કર્તૃત્વ, એની પાછળ પ્રગટ પ્રેરણા તો ગાંધીજીની હતી અને એ પૂરતું સ્વપ્રતિષ્ઠિત હતું. અમારે કાંઈના ટેકાની જરૂર ન હતી.

એમાં પછી અમુક સમયે અમારા એક જોરદાર કાર્યકર્તા એક ટેકાણે બેસી જઈ શ્રી અરવિંદનાં પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યા છે ત્યારે મને કોઈ અવનવી લાગણી થયેલી અને હું શાંત થઈ ગયેલો. સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ પૂરો થયો. ગાંધીજીએ પોતાનું કર્તૃત્વ કે નેતૃત્વ સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાંથી સંકેલી લીધું ત્યારે મારે માટે પુરુષાર્થનું ક્ષેત્ર નાણે સંકલાર્થ થયું. ગાંધીજીની સાથે અમારા વિદ્યાપીઠના સમયથી જોડો આંતરિક સંબંધ પણ ખરો, એને માટે આધ્યાત્મિક શબ્દ વાપરી શકાય પણ એ નહિ વાપરીએ, એટલે ગાંધીજી આત્માના પ્રદેશની જે જે પ્રવૃત્તિ આદરતા તેમાં પણ મને જોડો રસ રહેતો. આત્મશક્તિ દ્વારા તેઓ જીવનને સંચાલિત કરવા માગતા હતા, એ પ્રયોગ કે પ્રવૃત્તિ મને બહુ મહત્ત્વની લાગતી હતી અને તેની સાથે પણ હું પૂરેપૂરું અનુસંધાન રાખતો હતો. પણ ગાંધીજીએ રાજકીય પ્રવૃત્તિને ૧૯૩૫માં સ્થગિત કરી દીધી ત્યાર પછી હું એક શન્ય જેવી સ્થિતિમાં

મુકાઈ ગયો. એમણે રચેલું આંતરિક કાર્ય પણ બહુ મદદરૂપ ન રહ્યું. એ પછી ગાંધીજીએ પાછા ભારતના મહાન પ્રશ્નોને ઉકેલવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા, જેમાં મુખ્ય હતા-હિંદુમુસ્લિમ એકતા અને હિંદની સ્વતંત્રતા. એમની હરિજન પ્રવૃત્તિ એ ભારતના જીવનનો કોઈ સળગતો તાત્કાલિક પ્રશ્ન ન હતો, અને ૧૯૪૨માં ગાંધીજીએ નાણું કે પોતાનું સર્વસ્વ આ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં હોમી દીધું.

આ દરમ્યાન હું પ્રથમ ૧૯૩૫માં માગ દક્ષિણના પ્રવાસના અંગરૂપે પોંડિચેરી પણ જઈ આવ્યો અને એ પ્રથમ સ્પર્શની અદ્ભુત અનુભૂતિ લઈ આવ્યો, પણ તે ઢારી પાટી ઉપર મનોહર મીઠું ચીતરતા હોઈ એ એના જેવી હતી. શ્રી અરવિંદને હું કોઈ વ્યાવહારિક વ્યવહારની ભૂમિકા ઉપર લઈ આવેલો નહિ. એ થયું ૧૯૪૦માં ૨૧મી ફેબ્રુઆરીએ દર્શન માટે ગયો ત્યારે. એ દર્શન દ્વારા શ્રી અરવિંદ અને તેમના અદ્વૈતિક લોકોત્તર કાર્યને મૂર્તિમંત કરી રહેલાં શ્રી માનાજીએ એક અકલ્પ્ય એવી નૃષ્ટિ મારી સમક્ષ ખોલા આપી. એમાં આનંદ, પ્રેમ, સઘન શક્તિ, પ્રચંડ જ્ઞાન અને અગણિત ગુણ પ્રક્રિયાઓના અદળક ભંડારો ભરેલા જેવા મળ્યા, અને મારું કાર્ય જે દરેક રીતની શન્યતામાં મુકાઈ ગયું હતું તેની જે જે અનેકવિધ ખૂટતી કડીઓ હતી તે બધી જ શ્રી અરવિંદ સાથે જોડાઈ ગઈ. અને હું પ્રચંડ રીતે દરેક દિશામાં સભર જનવા લાગ્યો.

૪૪. શ્રી અરવિંદના બહુમુખી અને સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમાંનાં કયાં પાસાંઓએ તમોને સૌથી વિશેષ પ્રભાવિત કર્યા છે?

૪૪. શ્રી અરવિંદના વ્યક્તિત્વને પાસાંની રીતે જોવું વાસ્તવિક નથી. જેવી રીતે સૂર્યને પાસાંઓ ન હોય તેવું શ્રી અરવિંદને વિશે છે. અને વળી વિશેષ

તો એ છે કે સૂર્યમાં તો અમુક અંધકારનાં ધાખાં છે તેવું શ્રી અરવિંદમાં નથી. એટલે શ્રી અરવિંદ તરફથી જે અનેક વસ્તુઓ પ્રગટ થતી રહી છે તેમાં મારી આંતરિક અવસ્થા અનુસાર હું યથેચ્છ હરતો-ફરતો રહ્યો છું, લીન થઈ જતો રહ્યો છું-પૂર્ણપણે.

૪૫. તમે હેલ્લાં ધણાં વર્ષોથી સાધના કરો છો, સાથે સાથે તમારી કલાસર્જનની પ્રવૃત્તિ પણ સમાનરે ચાલેલી છે, તો જીવનસાધના અને કલાસાધનાનો સંબંધ તમે કઈ રીતે રચાવો છો?

૪૫. સાધના અને કલાની વચ્ચે તમે આ અંતરની લાપા વાપરો છો એ બરાબર નથી. એ બંનેની ગતિ સમાનરની રીતની નથી. મારી પાસે આવેલી શ્રી અરવિંદની યોગ સાધનામાં કલા પણ યથારથાને ગોઠવાઈ ગયેલી છે, અને કલાની પ્રવૃત્તિ પણ ઉત્તમ રીતે સાધનાની સર્જક બનેલી છે. એટલે વેદની અમુક ઋચાઓમાં આવે છે તેમ જરા ભુદી રીતે, એ બંને પરસ્પરની જનક અને પરસ્પરની સંતાન રહેલી છે.

૪૬. તમારી સર્જનપ્રક્રિયા વિશે અંગાઉ તમે લખી ચૂક્યા છો, એમાં અનુપૂર્તિ રૂપે કંઈ કહેવાનું ખરું?

૪૬. કહી શકાય. સર્જનની વસ્તુઓ હવે બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિનો આશ્રય લીધા વિના વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં થવા લાગી છે. અને આમ ઉપરના કોઈ શુભ સ્તરોમાં તૈયાર બની ખેંચેલી ચીજો નીચે સહસ્રાટ જિતરી આવે છે અને પોતાની અપૂર્વતાથી સાચે જ સ્તબ્ધ કરી દે છે. તે જોઈને આનંદ અનુભવતો રહું છું.

૪૭. શ્રી અરવિંદે તો પૂર્ણયોગની સાધના ગમે ત્યાં રહીને થઈ શકે એવું કહેલું છે, હવે બ્યારે શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજી રથૂલ દેહે આશ્રમમાં નથી ત્યારે તમે શા માટે પોંડિચેરીમાં રહીને જ સાધના કરવાનો આગ્રહ રાખો છો?

૪૭ તમે જે રીતે પ્રશ્ન ગોઠવ્યો છે એ રીતે તો હવે પોંડિચેરીમાંનો શ્રી અરવિંદ આશ્રમ આખો જ વિસર્જિત થઈ જવો જોઈએ, એની કશી આવશ્યકતા રહેલી ન ગણાય. પણ પ્રશ્ન ગોઠવતી વખતે તમારા ધ્યાન બહાર પૂર્ણયોગને અંગેની અનેક વસ્તુઓ રહી ગઈ છે એ સ્વાભાવિક છે. શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજી રથૂલ દેહે આશ્રમમાં નથી એમ કહીને તમે તેમનું અન્ય રીતે તો અસ્તિત્વ આશ્રમમાં સ્વીકાર્યું જ છે. અને એ અસ્તિત્વ પહેલાં સક્રિય હતું એના કરતાં દિનેદિન છુદ્ધિગત થતી જતી કલ્પનાતીત સક્રિયતાથી ત્યાં પ્રવૃત્ત છે, કે જે એ જ રીતે આશ્રમની બહાર નથી. અને એ હકીકતના આધારે જે લોકોને પૂર્ણયોગની સાધના માટે શ્રી અરવિંદાશ્રમમાં માતાજીએ સ્વીકારેલા છે તેમને માટે તો આશ્રમ એ અપરિહાર્ય જેવી વસ્તુ છે.

૪૮. ૧૯૫૧માં તમે ‘યાત્રા’ સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો એ પછી તમારાં ધણાં કાવ્યો સામયિકોમાં પ્રગટ થયાં છે, તો પછી એને અન્યથથ કેમ કરતા નથી?

૪૮. કારણ કે તમારી પાસે બેસીને અમદાવાદમાં આવીને તમને આ બધા પ્રશ્નોને ઉત્તર આપી રહ્યો છું! ૧૯૫૧માં ‘યાત્રા’ પ્રસિદ્ધ થયું એ પછી આશ્રમ બહારની મારી પ્રવૃત્તિઓએ અને ખાસ તો શુદ્ધસતમાંની મારી પ્રવૃત્તિઓએ મારો ઘણો સમય પોતાને ત્યાં જમા કરી લીધો છે. મારા સંપાદન હેઠળ પ્રસિદ્ધ થતું અમારું ત્રિમાસિક ‘દક્ષિણા’ અત્યારે પાંચ વર્ષના વિલંબની ગતિમાં ચાલે છે. પણ કવિતા સિવાય મારા ગદ્યને મેં હલભલ અશેષ રીતે ગ્રંથસ્થ કરી દીધું છે અને હવે વહેલી તકે કાવ્યોનું કામ હાથ લેવાની મહાન ઈચ્છા ધરાવું છું.

૪૯. સાહિત્યપ્રવૃત્તિને તમે જીવનની કૃતાર્થતા માનો છો?

૪૯. ઘણી કૃતાર્થતાઓમાંની એક.

૫૦. અત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે કામ થઈ રહ્યું છે એનાથી તમોને સંતોષ છે? આપણા સાહિત્યમાં તમારી દષ્ટિએ શું કરવા જેવું છે?

૫૦. હા, હવે થોડા સમયથી વધારે સંતોષ છે. જૂનાગઢમાં મારા અધ્યક્ષસ્થાને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મળી એ વખતે મેં કેટલાંક સ્વામી ૨જી કુરેલાં તેમજ કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ બીજી રૂપે ખેડાયેલી હતી તે હવે મનોહર રીતે પાંગરી ભીડી છે. દા. ત. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અત્યારના સંજોગોમાં લખાઈ શકે તેટલી સારી રીતે લખાયો છે. આપણા સૌની ઝંખના માટે પણ જે થોડાં વર્ષો પૂર્વે મુશ્કેલ હતું તેવું સાહિત્યપરિષદનું ભવન હવે આકાર લેવાની તૈયારીમાં છે. આપણા સાહિત્યમાં ખાસ તો એક પ્રખર અભ્યાસપીઠ રચાવી જોઈએ, આપણે ત્યાં ભૂતકાળમાં હતા તેથીય વધારે પ્રકાંડ પંડિતો, ચિંતકો, દષ્ટાઓ પ્રગટવા જોઈએ. આપણે એમ કહી શકીએ એમ થયું જોઈએ કે આ તો નરસિંહરાવને ટપી ન્ય એવા વિદ્વાન છે, આ તો આનંદશંકરને પણ પ્રસન્ન કરે તેવા સાક્ષર છે, આ તો ગોવર્ધનરામ પોતાના સરસ્વતીચંદ્રમાં જેને જોડી દેવા માગે એવા કોઈ આર્થ દષ્ટિવાળા લેખક છે.

આપણે ત્યાં સર્જકો તો પોતપોતાની રીતે આવના જ રહેશે, પણ એ સર્જકોને પુષ્ટ કરે, બળવાન કરે, પ્રેરિત કરે તેવી વિદ્યાની અગ્રાધ સામગ્રી ધરાવતી સૃષ્ટિ આપણે ત્યાં રચાવી જોઈએ અને તે આપણી સાહિત્ય પરિષદના આ ભવનમાં જ નહિ પણ એના છત્ર હેઠળ રચાતાં અનેક ભવનોમાં પણ બને એમ આપણે સૌ ઇચ્છીએ.

આપણી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં આપણી સાહિત્ય એતનાનું સંપૂર્ણ સુમિલન થઈ રહ્યું છે એ આનંદની વાત છે અને એનાથી વધી નય તેવી બીજી

તેજસ્વી સંસ્થાઓ માટે આપણે આતુર થવાની જરૂર નથી પણ પોતપોતાના નાના મોટા વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વથી સક્રિય બનની અનેક સંસ્થાઓ આપણે ત્યાં ઉત્પન્ન થાય એ પણ ઘણું ધન છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આ ભવનમાં બે વસ્તુઓ બને તો સારું એમ મને લાગે છે. પહેલું તો એ કે આ ભવન દ્વારા પ્રત્યેક સર્જનાકાંક્ષી આત્માને એક અનોખી હાંક મળી રહેવી જોઈએ, કોઈ મુરબ્બી, વડીલ, ગ્રાનસમૃદ્ધ, અનુભવસમૃદ્ધ વ્યક્તિની અહીંયાં હાજરી સતત ઉપલબ્ધ રહે એવું થાય, એની આસપાસ આજના બીજી ચૂંકા સર્જકો તેમજ નવા સર્જકો બાળકોની પેઠે, શિષ્યોની પેઠે, ચાત્રોની પેઠે બેસતા થઈ નય અને એક તપોવન જેવું મધુર વાતાવરણ રચાય. વેદ કાળના ઋષિઓના આશ્રમને યાદ કરાવે તેવું એમને બહુ ગમે એવું સ્વપ્ન છે. અને બીજું તો અહીંયાં વિવિધ રીતના અભ્યાસોની બુદ્ધિ બુદ્ધી શાખાઓ વિકસવી જોઈએ. દા. ત. એક શાખામાં જગતનાં સર્વ મહાકાવ્યોનો વિસ્તારથી અભ્યાસ થતો રહેતો હોય તો વળી બીજી શાખામાં જગતની કવિતાનો અભ્યાસ થતો રહેતો હોય, ત્રીજી શાખામાં પ્રાચીન વિદ્યાઓનો, ગુપ્ત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ થતો રહેતો હોય એવું એવું ઘણું થાય અને વળી આપણા ભૂખ્યાતરસ્યા સર્જનશીલ આત્માઓને કાંઈક આપી શકે એવું 'Home and Hearth' પણ અહીં રચાય તો ઘણું સારું થાય. સાહિત્યકારને સર્વ રીતે અપનાવી શકે, સંભાળી શકે એવી ક્ષમતા આપણે અહીં ઉપલબ્ધીએ.

૫૧. અને છેલ્લે...એક સર્જક તરફ તમારો ભાવિ કાર્યક્રમ કહેશે?

૫૧. હમણાં તો થોડી કવિતાઓ લખાવા માગે છે તે અમદાવાદ છોડતાં પહેલાં કરી દઉં એમ મનમાં

છે. અને આગળ આગળના અનંત ભાવિમાં તો જે અગમ્ય રૂપે જ અદૃષ્ટમાં સાચવી રાખવાનું સુભગ બનશે તેને કાત પકડીને અહીંયાં સર્ધ આવવાની બાલ-કાર્ય આપણે હમણાં તો કરીએ જ. અને એ ભાવિ-ચેષ્ટા કરવા જેવા આપણે મુગ્ધ બાળક નથી એટલું દેવતાને આપણા પ્રેમની પુષ્પમાળ ચઢાવીએ. અને આ-તો આપણા માટે દહીશું. અદૃશ્ય અને અગમ્ય ભારિને પશ્ચી સર્વ શક્તિનું સર્વતોભદ્ર નૈવેદ્ય તેનાં ચરણમાં ધરીએ.

[આ મુલાકાત આકાશવાણી પરથી ૨૦ સપ્ટેમ્બર અને ૧૮ ઑક્ટોબર ૧૯૭૯એ એમ બે હપ્તે પ્રસારિત થઈ હતી.]

સુધારો: ગયા અંકમાં શ્રી ભરત યાચિકનું જન્મસ્થળ બૂલથી મહુધા છપાયું છે તે મહુવા ભઈએ.

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[ધ રજિસ્ટ્રેશન ઑફ ન્યુસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ અન્વયે (ફોર્મ નં. ૪, રૂલ નં ૮)]

- ૧ પ્રકાશન સ્થળ: કુમાર કાર્યાલય લિમિં ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૨ પ્રકાશન સમય: દ્વિમાસિક, દર અંગ્રેજી બીજા મહિનાની છેલ્લી તારીખે
- ૩ મુદ્રકનું નામ: બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સરનામું: કુમાર કાર્યાલય લિમિં ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૪ પ્રકાશકનું નામ: બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સરનામું: કુમાર કાર્યાલય લિમિં ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૫ તંત્રીનું નામ: ધીરુ પરીખ; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સરનામું: ‘લાલકૃષ્ણ’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬.
- ૬ માસિક કે માસિકોનાં નામ-સરનામાં: જગન્નાથ ડોક્ટર, રમણિકભાઈ પારેખ, ગુલાબદાસ શ્રીકર, રાજેન્દ્ર શાહ, અજિત રોઠ, કુમાર કાર્યાલય લિ. ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ
- હું બચુભાઈ રાવત આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર જણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ જાણ અને સમજ મુજબ સાચી છે.

બચુભાઈ રાવત

પ્રકાશક

તરી રાજેન્દ્ર શાહ

ભય રે તરી

સઠ-ભરાયા પવને સરી.

આ તીરથી ઓ તીરના અબાણુ કોઈ તે ઘાટે,
ઘોરવો ને માલ આલવો સકલ મોકળે હાથે:

ભરવી અને

કરવી ખાલી જતન કરી.

કેટલી કરી ખેપ ન એની ગણના કોઈ,
હરેક ફેરે સાવ નવેલી હુનિયા જોઈ:

આવન ભવન રોજની

રે'વાય ક્યાંય ન ઠરી.

નીરનાં ઝીલ્યાં લાહ ને ઝીલ્યાં કારમાં તુકાન.

માલમ બાણે વેળ-કવેળે ધરવું સુકાન.

જળજળાકાર થઈને

ધબ ફરકે ફરી.

ન કે....

મુન્દરજી ખેટાઈ

ન કે અનુભવ્યાં નથી હૃદય-દારતાં રોદન
અસંખ્ય મનુષ્યનાં, વિકટ આત્મ-સંરોધન;

ક્ષણે ક્ષણ રહ્યાં સહી મનુજ જીવતાં મોત શાં
અમ્યાં નવ ખમાય તોય વિપ કો' મહાસર્પનાં.

ન કે અનુભવ્યા નથી કર કરાળ વિધ્વંસના,
ન કે અનુભવી નથી પરમ મૂલ્યની તર્જના,
ન કે નવ સહી કદીય વણદાઝ કો' વંચના,
ન કે અખુદ્રાની ખમી જતી ન કો' ભર્ત્યના.

છતાં સુદૃઢ સત્ત્વ કો સદય ગુંજતું આત્મવના:
“નિહાળ મરુભોમમાં શુપત વહેણ વહે ગંગના !
વિનાશ જ થતો વિનષ્ટ, પ્રિય બન્ધુ ! દેખે ન કાં ?
નહીં નહિ જ શું જરા પરખશે નવી વ્યંજના ?”

નવું વરસ, નિત્ય આ ગહન ગુંજાળે વિશ્વના !
પ્રભો ! હૃદય દે સદા નવ સદૈવ સત્-સાધના.

ચાર અવયવ સોને

વિનોદ જોશી

આંખ

આ આંખો નીંદર ચરી ચરી રાત આખી, સવારે
વાગોળી લિજ્જતથી ચીપડાં સ્ટેજ ગંદું કરે છે
આ આંખોમાં લખલૂટ કરી ખર્ચ 'સેટિંગ્સ' બિલા
ફીધેલાં: ઘોઘ, ભડભડતી આગ, ઠંડો હિમાળો
ને વાસંતી પવન, ઝરણાં, લક્ષ સાપોલિયાંઓ.
સંમાજ્યું ખંત થકી સઘળું, અંક ખેલો શરૂ: ને
લીધો જેવો બચકી પડદો પાતળો પોપચાંનો
દર્યો ઠાલાં તરત ભૂસકો મારીને બચ નાહાં!

ડોળા શો વિદ્વષક નીકળે શોધમાં આમતેમ હાથ

નેપથ્યે શી ખળભળ મચે, કોઠ પ્રેક્ષાલયેથી
મુઠ્ઠી વાળી ખસ, ફૂદી પડે છૂંદી નાખે જ મંચ
સ્વપ્નો ચૂરા થઈ, ખની જતાં ખાંભીઓ ઠેરઠેર
ભાંગી ભુકો કણ કણ થતું સ્ટેજ, પાત્રો ફરાર
ક્યાંયે શોધ્યો જડી ન શકતો રંગીલો સૂત્રધાર.

હતાશ! પ્રિય દોસ્ત, હાથ! ન તને સલામી કરું
સલામ કરું તો તને શી રીતથી કરું? તું કહે.
હથેળી (કુરુક્ષેત્ર જેવી) ધમસાણુ જેમાં રહ્યું
મચી સતત, શી પરસ્પર ભરાવી શૂંગો થઈ
ભુરાઈ બધી હસ્તરેખ, ખૂનખાર સંગ્રામ આ
હવે ન અટકી શકે, અટકી ના શકે આ કદી!
રમાડી ફૂલદેરવાંથી હતી કોઈની શ્યામલી
ઘટા ઘનસુકેશની, ન હતી તર્જની ઓષ્ઠ પે
રતુંબડી જ પંખુડી! પછી? પછી નહીં પૂછતું
મને ખબર ક્યાં હતી? ખબર ક્યાં તનેયે હતી?
હતાશ! પ્રિય, તારી આંગળીયુંના જ અંડા હવે
કરી વિજયઘોષ (મુઠ્ઠીભર) આમ 'ડિક્કો' કરે?
ખલાસ! પ્રિય દોસ્ત, હાથ! તને સલામી કરું
હજી ય દમચંતીનું છળ રંગે રંગે છે ભર્યું!

નાક

તારો હિસાબ ચૂકતે કરું નાક ક્યારે?
ભૂલો પડ્યો અનુસરી લિખી ઢાંડીને હું
સામાન્ય તારું (અડીખમ્) ધરખી દધને
ઉચ્છવાસમાં જ કરું દેહનિકાલ તારો
તારો નિકાલ કરું કે વટ બાય મારો
હે છીંકધારી! શુદ્ધચંચુવિહારી! પાક્કા
છો રાજદારણી તમે વીસમી સદીના

છે યાદ પેલું બિસતનું યરી મઠેલું
નાચુક કૂલ? (હસતું કૂલ ટેરવાંમાં)
તે છીનવી ચીરી મુગંધ, મુગંધનાં એ
એ કાઠિયાં નરકટે હસુ દેહસાંમાં!
એ આંખ ઝૂરતી પરસ્પરતા વિન્નશે
તેં વાવટે વિજ્યનો વચમાં જ રોખ્યા.
તારો હિસાબ ચૂકતે કરું નાક ક્યારે?

પગ

આ મારા પગ કે પછી અવડતા બે જોડિયા બાઈ છે ?
સાથે ના કદી ચાલતા જનમથી હુંચાતુંચીમાં રહ્યા
બન્ને બાય ઉપાડી વેઠ ગણીને મારી યગ્રઃકાયને
ઝાંપા બહાર નનામી જેમ, પટકે, વાળું પત્તાંડી જ કે
થાતું કંઠ, શરૂ, ઘડીક સખણા બેસે ન જાંખી જરી
આ પહેલો પગ પોર કાળ બરતાંમાં નંદવાઈ ગયો
બીજો બિનહરીફ તે દિવસથી સૌંદર્યસ્પર્ધા શુભે
આ પહેલો ખાતુંને કપાતી હળવેથી હાય આડો ધરે
બીજો ખેતરપાળને અડકવા ખીજી પળે સંચરે
બંને એકબીજા ભરે ન પગલાં સાથે કદી, એમના
દારોબાર જુદા, જુદાં પગરખાં, ઠેખાં - જુદાં ને જુદા
બહેવારો ગતી, કેડી ને સડકતા, રાખે જુદાઈ જુદી
અંગૂઠાથી મહાન સાચળ સુધી નોખા ઇબરા, છતાં
લંઘામાં જઈ બેઉ છેતરી મને આસ્તેથી બેળા ચતા!

માત્ર
વિષિન પરીખ

તું વારતહેવારે, જન્મદિને, મારે માટે કોઈ ને કોઈ સુંદર વસ્તુ લાવે છે.
લાવે ને મૂકે છે સામે.

મૂકે છે જ માત્ર.

ક્યારેક તું મૂઠીમાં સંતાડી મને પૂછતી હોઃ
“જોલ જોઈ, તારે માટે હું શું લાવી હોઈશ?”
મને એ રહસ્ય ઉકેલવું ગમ્યું હોત!

હું આંકિસે જાઉં ત્યારે તું ખારણાં ખંધ કરે છે.
માત્ર ખંધ કરે છે.

હું પાછો ફરું ત્યારે ખારણાં જોલે છે.
માત્ર જોલે છે.

ખારણાંની ઉઘાડ-ખંધ વચ્ચે આંખોની અવરજવર પણ હોઈ શકે?
મને તારી આંખોની એ અવર-જવર ગમી હોત!

કોઈ સાંજે હું બસ આમ જ વિચારમાં જોવાયેલી
—આરામખુરશીમાં ખેસું છું.

તું પાછળ જિભી રહે છે. માત્ર જિભી રહે છે.
ક્યારેક અચાનક તારી હથેલીનું અંધારું આંખ ઉપર ઢાંકી દઈ
મને મૂંઝવેયો હોત:

“કહે તો — હું કોણ છું?”

મને એ સાંજે સોળ વરસના થઈ
તારી હથેલીના તોફાનમાં ખેંચાવું ગમ્યું હોત!

સામી બાળુ

રઘુવીર ચૌધરી

હું આલું એ નક્કી ન હતું,
રામ નાણે શું હતું.
પણ કોઈકના આવવાથી કશુંક તો થતું.

વચલા અવકાશે આવી અટકેલા
નક્ષત્રની વાત તમે નહીં સાંભળી હોય,
મને યાદ નથી કે આવા કોઈ દાખલાથી
મેં મારી વાત કરી હોય.

હું તો જે દેખાય એ જોઈ,
ઘણું કરીને નજર સામે હોઈ,
ક્યારેક વીતેલી ક્ષણોમાં વર્તમાન પરાલું
તેથી કંઈ હું અવકાશમાં પ્રકાશતો નથી,
સાચું કહું તો ઉચ્છ્વાસ જોઈ છું.

આ રસ્તો તો નાણે મારા એકાન્તમાં
જેટનો લિસોટો.
પણ ખીજ પળે વળીને જોઈ તો
ખુદને જ લાગું ખોટો.

જતાર નય, આવનાર આવે.
માણસને સાવ સામે મળવાનું
કોઈને ન કાવે.

એ ભાગમાં વહેંચાઈ ગયો છે
એ આખો રસ્તો.

આં બાળુ કે તે બાળુ

હું ક્યાં આલું એ નક્કી ન હતું.

પણ આવ્યા પછી આમ જ ચાલવું પડતું
અને સામી બાળુ ઘણુંબધું રહી જતું.

આંખો હોય તો....

આર. એસ. દૂધરેનિયા

આંખો હોય તો રડવું ય પડે
હોઠો હોય તો હસવું ય પડે
તું મને છોડી ચાલી નય
કે

ચાલી ગયા પછી પાછી આવે
એમાં મને તો કાંઈ ફેર જ નથી લાગતો
બારી હોય તો ખોલવી ય પડે
કૂલો તો તારી ગેરહાજરીમાં ય ભીગે
એમાં મારી આંખને

કે
મારા હોઠને કાંઈ વાંક ખરો ?

પથારીમાં ડૂબકી મારી
મોતી શોધવાનું કામ તો સાવ સહેલું છે
પણ તું તો કિનારો છોડતી જ નથી !
પછી મોતીનો અર્થ બદલાઈ નય છે
ને તારે રડવું પડે છે

હજીયે તારા લાંબાવાળ વડે મારું ગળું ભીંસું છું
ત્યારે અરીસામાં તિરાડ પડે છે

ને એ તિરાડમાંથી ય

અવાજ આવ્યા કરે છે

આંખો હોય તો રડવું ય પડે

હોઠો હોય તો હસવું ય પડે.

કૈત-અકૈત

દીનાનાથ બ્યાસ

અમે દર્દને દિલ છુપાવી ભારતજનની, આગાખાં મહેલ મહીં તુલસી કચારા-સી નાની એક સમાધિ,
રાજઘાટ પર તમે સૂતેલા, દૂગતા વ્રજથી વહેતા કરુણા, રાષ્ટ્રપિતા લઈ ઉરમાં રાષ્ટ્ર-ઉપાધિ.

તમે 'તિનક ધા થેઈ થેઈ યા યા' તપોભંગ કરવા નીકળેલાં નર્તન કરતાં ભીલડી.

અમે શિવજી, ચરણે બેઠા મસ્તક પર અંકિત બીજલેખા-શી તવ પાયલની ટીલડી.

અમે જીલેલા રાજભવન પર 'બુદ્ધ' બનીને 'સંઘ' સહિત હાથે ભિક્ષાનાં પાત્ર

યશોધરા છો તમે ગોપ-રાહુલને ધરતાં તાત ચરણમાં 'ધર્મ' બની સાક્ષાત.

તમે મીરાંના હાથ મહીં વિષના ખ્યાલામાં કૌતુક બની છુપાયાં,

અમે ઉમર ખચ્યામ તણા એ જામ મહીં મસ્તીને ભરતી છાયા.

તમે ધધકતા પાવક મધ્યે જાહરની છો જવાળા

અમે સમર્પણ શૌર્ય એકતા વાઘા કેસરીઆળા.

તમે હિમાલય, અમે સરિતા,

તમે ભાવલય, અમે કવિતા.

અમે પ્રલયંકર નર્તન

તમે સહજ પરિવર્તન.

તું છે રાધા

હું ભવ-બાધા.

હું

તું

અમે

આપણે—

અંધેરી રલોમાં જિવાતી ફેરટ જિંદગી વિશે

સૌરભ શાહ

કાલે સાંજે ચર્ચગેટ સ્ટેશને ત્રણ નંબરના પ્લેટફોર્મ પર ફિલ્મની નેગેટિવ જેવા ચહેરા વચ્ચેથી કાપીકર્મમાંથી ધસતા અન્નાઉન્સમેન્ડસ અને માણસો માણસો માણસોમાંથી સરકીને છ મહિનાથી ન મળેલું એક પાત્ર અવલવવાનું છે.

જે પાંચ ઘડી વાતો કરી કરી છટા પડવાનું છે બીડમાં ચીરાઈને ત્રણની સીટમાં ચોથી જગ્યા કરતાં જ પાંચ વર્ષોની વાતો યાદ કરીને

પરસેવાની વાસમાં નાક ખુશ થઈ જવાનું છે અવ્યાનક એક આંચકા સાથે ઊભી રહી જતી ડ્રેનના ડગખામાં ઊભા થઈને બારણા પાસે આવી વરસતા વરસાદમાં વરસી જવાનું મન થવાનું છે.

ખૂણામાં બેઠેલી અબળાળી માછીમારણુના અંગોડાની વેણીનું મોગરનું ફૂલ થોડું હસી લઈ ગીલુ સવારે રહસ્ય મૂકીને ખોવાવાનું છે — મણ્ણમણ્ણનો બાર ખેંચી જતા મજૂરની કાળી, અમકતી પીઠ પર વહી જતા પરસેવાના રેલામાં અથવા

હોસ્પિટલની કોરિડોરમાં અટવાતા સોસલની જે ઇચ્છી હીલ્સમાં અથવા

કોર્પોરેશનની કોરિડોરમાં અટવાતા પીળા રંગમાં

અથવા...

માણસ ઉર્ફે મણિલાલખ્યાન

મણિલાલ ડ. પટેલ

આ મણિલાલ એ કોણ હશે ?
મણિલાલમાં વણખેડેલું ખેતર સૂતું સદીઓ ઓઢી,
મણિલાલની માટી ઝૂરે તરસે !
આ મણિલાલને ખેડ્યો હોય તો કેવું લાગે ?
આમ જુઓ તો મણિલાલ તો વહેળા જેવો
ઝરણા જેવો હરણા જેવો તરણા જેવો તરખતરિયો !
મણિલાલમાં કોયલ બોલે કાળી
મણિલાલમાં ઊભા શ્રીવનમાળી !

આ મણિલાલમાં વસનારો તે મણિલાલ માણસ-ભૂખ્યો છે !
મણિલાલને મળવું છે તો ખેસો,
જો દે મણિલાલને મળવું અધરું
મણિલાલમાં ભળવું અધરું
અધરું એને કળવું,
એનામાંથી અધરું પાછાં વળવું !
મણિલાલ તો અર્થો આવે શબ્દો પીએ
આ મણિલાલને મળવા નહીઓ રુવે !
મણિલાલ તો સૂઝા ઘાસની ગંજ
મણિલાલ તો ખોખેખોખા આગ
આ મણિલાલને સળગાવો તો કેવું લાગે ?

મણિલાલ તો સ્વપ્ન વગરનો પ્રેમ-
કે પ્રેમ વગરનું સપનું છે !
મણિલાલ તો સાગર છે રઘવાયો
એના કાંઠા ઉપર

સ્પર્શ ભરેલાં રોમાંચોનાં વ્હાણુ ઊભાં છે,
મણિલાલમાં જંગલ ફરતું
વાદળ તરતું,
મણિલાલને આખો તો એ ખારો ખારો લાગે!

આ મણિલાલમાં વૃક્ષો ઊગે, ખરે પાંદડાં!
પુષ્પો ખીલે, ઝાકળ ઝૂલે....
પણ મણિલાલમાં મોટે લાગે મૃગજળ લમતાં લાગે!
આમ જુઓ તો મણિલાલ છે સાવ ઉઘાસી
તાને તાને લાગે, પાછો વાસી વાસી!
આ મણિલાલને સૂંઘો તો સુંવાળો લાગે
મણિલાલમાં ઊઘો તો ખાવળિયું વાગે!

મણિલાલ તો અક્ષવાઓમાં મળે
સવારસાંજમાં ઢળે,
મણિલાલ તો માણસપાડી ચીસ
મણિલાલ પર સૌને રીસ!
મણિલાલને આવે ના મંજરીઓ
મણિલાલને માટે તો ચે કન્યાઓ વ્રત કરતી!
મણિલાલમાં મોસમ જેવું કશું નથી
પણ મણિલાલમાં થાકીપાકી સદીઓ સૂતી છે!

મણિલાલમાં પરિસ્થિતિના તપે થાંભલા
એ પર ફીડીઓની ના હાર,
મણિલાલનો તડાક થાંભલો ક્યાંથી તૂટે?
મણિલાલમાં શલ્યા થેને અહલ્યા સૂતી હશે?
કે મણિલાલની પદરજ માટે કોઈ જૂરતું હશે?

મણિલાલ તો પડછાયો છે, પડઘા જેવો!
મણિલાલ તો પથ્થર ઉપર પાણી

મણિલાલ તો પયગંબરની વાણી!

મણિલાલ તો આમ જુઓ તો કશે નથી ને કશું નથી!

જેકે મણિલાલને મળવા માટે

ચાંદો સૂરજ લમી રહ્યા છે,

ઝરણું થેને ઝમી રહ્યા છે પહાડો!

મણિલાલને મળવા માટે સુખ બિચારું ઝૂરે...

મણિલાલમાં ઝૂરી રહ્યો છે માણસજૂથો માણસ!

મણિલાલમાં મણિલાલ પણ ક્યાં મળે છે?

મણિલાલને મળવા માટે ભિલાં આંસુ લૂછે,

મણિલાલને મળવું હોય તો બેસો

જેકે

મણિલાલને મળવા માટે

મણિલાલ પણ ટોળું થેને ભિલો છે...

વીરગતિની તરસ્યું અને રાતું રુદન

અરવિંદ^{*} વિસાણી

પીઠી જેવી પીળી તરસનાં અડૂંડ ઉતારા મારા શ્વાસમાં.

આંખમાં ફરિયાં જેવા લોહ.

અજવાળી આઠમની રૂડી અજતાળી પાનીએ સળગે

ખાંડવ વનનું પાપ.

પાપને લોરિંગ થઈ વીંટળાયા મારા ગિયા જનમના શાપ

આયણું ટીપે ટીપે વરસે.

મીઠળખંધા અડાળીડ કે રાજવળાંની બેલાડચે બેસીને રાતી
 જોણાંની મરજદ
 મારગે ડાળી ભેરવ કકળે
 ભોમિયા વેતરણીમાં રજળે
 મોલાત્યુંમાં દીવડા ભેળાં ચડયાં મૂસકે ચંપાવરણાં રૂપ.
 પંડયમાં ધરળી દીધો હુંગરિયો દવ.
 માંધલો રાત્ર વરત્યનો ડંખે રે કાંઈ ડંખે...
 કાળમીઠ પાણીની છાતી ધીમું ધીમું ધબકે.
 હીંગજોકિયાં લોચન ટપકે રાતું રાતું ઘેન.
 સોનાની શરણાયે વીંટયાં તડાક હઈને તૂટે
 રાતાંચોળ બલોયાં-રોજ ભાંગતી રાત્રે...
 પ્રાગડ વાસ્ત્રે રેયતનો રઘવાટ
 ખોરડે રોજ કળેળે કાગ
 હુખણાં લેતી હથેળિયુંમાં ભિગ્યાં વખનાં ઝાડ.
 ખોરડે અણોસરી કંકુની લોખ
 ધરચોળાની ભમ્મર ભાત્રે પાડી કાળી ચીસ
 સૂરજગોખના ભિગમણા અજવાસ આજ કાં ઝાંખા લાગે ?
 ચૂડચના વાંસા જેલું કણસે ઘરના માહુડાનું મોત.
 છાતી ફાડી ચડયાં હીબકે સતી આઈના થાપા.
 રોજ રાત્રે હિરણ્યની લેંકાર ભેખડચે
 માયાવી મોલાત્ર્ય ઝળેળે...
 ખોરડે ચોપાટચું મંડાય
 સોગઠે ધીમું ધીમું મરતો રે કાંઈ પદમાનો પ્રીતમ
 ગઢ લોડાર્યે પ્રેત હથેલે
 છાતીનું પોલાણ ભરીને વીર માંગડો દઈ નીતરતા હુહા ગાય.
 અંધારાના મૂંટ ભરીને વળી વેદના વણસે રે કાંઈ વણસે...
 પીઠી જેવી પીળી વાસના સળગે રે કાંઈ સળગે....

એક કાવ્ય

જયોતિષ જ્ઞાની

ભૂમિતિએ લણીલણીને
ધાકયા પછી જે કાંઈ શીખ્યો
એ આટલું જ શીખ્યો કે
વાત વિચાર અને વાયુનું
કેન્દ્ર કુંવારું રહેવા જ
સર્જનએલું હોય છે.

મને દાડમ જોઈએ છે
એમ કહેવાથી નહિ પણ
દાડમની એક કળી મોંઢામાં
મમળાવવાથી જ રસ ઝરે છે
કુદરતી ઉપચાર માટે શીતળ જળ જોઈએ
એવા જ્ઞાનથી નહિ પણ
કટિસ્નાન કરવા ઊઠવું એવી
ધૃત્તાશક્તિ જ સ્ફૂર્તિનો ઝરો ખને

દાડમ અને કુદરતી ઉપચાર
વચ્ચેનું કેન્દ્ર
આ વહેતી હવામાં કયાં તોળાઈ રહ્યું છે,
એની ખબર કેને છે ?

અદૃશ્ય મંચ ઉપરથી
લીખમપિતામહ ઉપર થતી બાણવર્ષાની
જેમ કોઈ વક્તાએ, મુઠ્ઠી ઉગામી,
ઉચ્ચારેલી-

‘રક્તપિત્તીઆઓ માટે હજી આપણે

ધણું કરવાનું બાકી છે’ની વાત
ચોસેર, સતત વીંધતી
કયાંથી આવે છે ?

‘તું બોલે છે ત્યારે બોબડો લાગે છે અને
મૂંગો મરે છે ત્યારે સાવ મૂંગો લાગે છે’
જેવું મધુર કટુ સત્ય
મિત્ર સંભળાવતો હોય
અને

‘આપણે કેવા છીએ’-નો દેશમાત્ર
અણસાર ના હોય ત્યારે
‘બાઓ! તમે તો સાવ એવા છો!’ નો
હૃદયસરસો મીઠો છણકો સંભળાવતો

કે’ માલવિકા મધુરિકા ટહુકે
કટુ સત્ય અને મધુર પ્રેમ
વચ્ચેનું કેન્દ્ર

કયા રાગની, કઈ મીઠ ઉપર
ઝિલાઈ રહ્યું છે,-આકળની જેમ
એની કોને ખબર છે ?

ભૂમિતિના વિસ્તારની બહાર
આવું ય ખને કે

ચક્રચકતી કોરી વિશાળ ટાલને
તબલું માની, કોઈ રંગમાં આવી
અપતાલ વગાડે ત્યારે
ટપોટપ કૂટતા કેશનો આનંદ

મનાવવો કેમ ?

અને

‘હમિયલ હે ! સુખ મેળવવું હોય તો

ધરતીથી દશાંગુલ ઊંચો થા’

જેવાં માટીની ગંધ વિનાનાં

સહજનંદીય વચ્ચેનાં

મમળાવવાં કેમ ?

મનાવવું અને મમળાવવું

વચ્ચેનું કેન્દ્ર

ઠયા પંખીના ઠયા પીંછામાં

ચિત્તરાઈને ઊડતું રહે છે

એની ખબર કેાને છે ?

ભૂમિતિના એરણ ઉપર જ્ઞાનની હથેાડી નહિ,

મારી આંખ મૂકીને જોઉં તો... ?

પ્રેમની કડી

*

દશા વ્યાસ

પ્રેમની આ અભિનવ કડી

(‘જગમાં સર્વથી વડી ! ’)

એની ઘાટીલી ધરમાળ અને ખરી

પરંતુ એનાથી ખરખર ખરતી રેતને બાંધી ના શકાય.

નેહની આ નાજુક-નમણી કળી

એ ખૂલે અને ખીલેય ખરી

પરંતુ એનાથી આતમનો કાંટો લાંગી ના શકાય.

ધ્યાનની આ મનમોહક પીમળ..

એનાથી મનમહોલાત મહેકી ઊઠે ખરી

પરંતુ દુઃસ્વપ્નની દીવાલને લોદી ના શકાય.

ઝાઢી અક્ષરના એ આખેઆખા શબ્દને

સૂરની મધમીઠી સરગમમાં મઢી શકાય ખરે

પરંતુ એનાથી વ્યાકુળ વીણાના તારને તૂટતા રોકી ના શકાય

સ્વરોની એ સુંવાળી સેજ પર

હું-તું....તું-તું....તું-હુંને ખેલ ખેલી શકાય ખરે

પણ એનાથી નર-નારીનું દ્રૈત તો ટાળી ન જ શકાય.

પાંચ કાવ્યો

મદત ઓઝા

(૧)

સૂમસામ

જંગલમાં ટચકા પડઘે એમ

ગાડી અધકારમાં દોડી રહી છે.

અહીં

બેન્ચાર ઢેફાં શ્વસે છે ટિકિટ લઈ

સ્ટેશન આવવાની શ્રદ્ધાથી.

એક પછી એક પસાર થતા

ચાંસલા પર શ્વાસ જેવા તાર

કપર ખોલી રાખવા

છેલ્લા પ્લેટફોર્મને કહી ચૂક્યા છે.

મારી છાતી પર

શ્વાસનું કરવત ફરી રહું છે ધી....મે ધી....મે

હું વિખૂટા પડી જતા એન્જિનને

પકડવા હાથ લંબાવી શકું તેમ નથી.

સહેજ ખુલ્લી રહી ગયેલી બારીમાંથી

પતંગિયું

મારા ખોળામાં આવી પડયું

હાશ....

પાંખ ઓઢવા મળી તેય ઘણું.

(૨)

એક સ્ટેશનથી

બીજા સ્ટેશને જવા

એક ગાડી ને બે પાટાં ભેઈશે.

સીટ

એની એ જ છે

બોજ ભેંચકી ચાલવા

એક પીઠ ને બે ફાટક ભેઈશે

શ્વાસ મૂકી વેગળા

ચાલવું છે ઘર સુધી -

એક પવન ને બે પાંખ ભેઈશે.

(૩)

હું

શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસના પાટા પર

સ્ટેશને પહોંચવા દોડી રહ્યો છું.

અગમગ

અગારા મારતું

પ્લેટફોર્મ આવ્યું ત્યારે

હું ટિકિટ ખોઈ બેઠો છું

હવે

સ્ટેશન શોધવા

દોડવું પડશે સતત.....

(૪)

આપણે

આપણા જડેલા પાટા પર દોડીએ છીએ.

ને ફલેંગ સ્ટેશનના

પાટાઓમાંથી મારગ કાઢીએ છીએ.

લીલી અંડી નથી ક્યાંય

પગલે પવન વંટોળાયો છે,

કેળીનોની કેળીનો વટાવીએ છીએ.

આપણા

ફાટક કદી બંધ થતા નથી

સિગ્નલ પડતા નથી

પ્લેટફોર્મ આવતાં પહેલાં

એક મુસાફર ચડે છે

બીજાને સરસામાન સાથે ઉતારવા.

પછી તો—

ઘેરો જાંબુડી રંગ

ધકેલી જાય છે ચાર્ડમાં

જ્યાં લીલું લીલું ઘાસ ઊગી ગયું છે.

(પ)

છેલું

સ્ટેશન આવવાની પ્રતીક્ષામાં

બારીનો કાચ જાંચો કરી

થાંભલા ગળ્યા કરું છું.

એક પછી એક

પ્લેટફોર્મ આવતું જાય છે

પણ એમાંનું એકે ય પરિચિત નથી.

મને ખબર છે—

છેલું સ્ટેશન આવતાં પહેલાં

નદી આવે છે

લાલલીલી અંડીઓ ફરકે છે

પણ

રંગ બોળખવાનું હું ભૂલી ગયો છું

ને

ભૂલી ગયો છું છેલ્લા સ્ટેશનનું નામ.

એ હાઈફ્રી

ધીરેન્દ્ર મહેતા

વંટોળ ગયો :

આવી ચઢ્યું આંગણે

આ કેનું પીછું !

વંટોળે જૂઝાયો;

નમી પડ્યો આ છોડ

ફાંપળ-ભારે !

કવિશ્રી - માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૦ [૧૧]

છપ્પા

કીર્તિ અંગ

*

ધીરુ પરીખ

નામ તણા નિજ અક્ષર લાણે, કીર્તિ કીર્તિ મણકે ગણે,
ગણતો ગણતો સૂત્ર જ બૂલે, મણકાના ઢગલામાં બૂલે,
બૂલતો જીવ તે રંગે ચઢે, પછી કીર્તિ-કલમાઓ પઢે.

પઢતાં પઢતાં જામે ધૂન, ધૂન મહીંથી પ્રકટે ઝનૂન,
આમ તેમ મણકા સૌ વીંઝે, નામ-સ્મરણથી રૂંવાં રીંઝે,
રીંઝતાં રૂંવે તન ચકડોળ, તેલ મૂકીને ખાયે ખોળ.

ખોળ ખાય ને દાળે જોમ, મણકારૂં થઈ ઊડે વ્યોમ,
વ્યોમ પહોંચતાં ધરણી ફૂલ, 'હતો ત્યહીં એ મારી ભૂલ'
એમ શોચી ફૂલે અંકાશ, ટાળ્યો ન્યમ લવનો કંકાસ.

મણકે મણકે એવું સ્વર્ગ, મળે તમસ ને ભાગે ભર્ગ,
ભર્ગ ખૂવે પણ મન ચહચહે; 'તિમિરે તો કાયા લહલહે,'
કાયાનો લહતો દરબાર, સૂઘખૂંધનો પગ છે દરબાર.

કીર્તિ-મણકે મહાલે ઘણો, અબુધ્યનો વેપાર ખમણો,
ખમણો તમણો વાઘે જાય, મણકે મણકે નામ કપાય,
નામ-કપાયો કીર્તિ ઢગ, એ ઢગ પર તરતો રૂહે બગ.

ધૂળ, ચકલી અને ચહેરા

રાજેશ શાહ

કાવ્ય

ન્યદેશ શુકલ

ગણ્યામાંથી

થોડાક ચહેરાઓ પણ હવે
સરી જતા હોય એમ લાગે છે,
ગજવામાંથી.

ધૂળની ઢગલી કરી ચકલી ન્હાય
એટલે
વરસાદ આવે એમ કહેવાય છે.
મનનેય ધૂળમાં નહાવાનું મન થાય છે.

કોઈ ન જુએ એમ
ઘણી વાર નાહી પણ લે છે, ધૂળમાં.
પણ

ગરમ ધૂળથી જરીક પગ દાઝે
એટલે દોડતુંકને આવી

ળીળ માળની ખાદકનીમાં
મેસી બાય છે,
નેયા કરે છે હ...ર રસ્તા પર.

રસ્તો ભરીને ચાલતું ચહેરાટોળું
અબળાયું લાગે છે,

સાવ અબળાયું.
વરસાદ આવતો નથી.

મનને ધૂળની ઢગલી કરી
નહાવું છે, ચકલીની જેમ,
પણ પગ દાઝે છે... ..

ગજવામાંથી સરી જતા હોય
એમ લાગતા ચહેરાઓ
ખરેખર સરી જ બાય છે...

પ્રત્યેક વળાંકે
ચગદાતી
ભીંસાતી વળ ખાતી
ક્ષણ

મુઠ્ઠી વાળીને દોડે

અફળાતી

કુટાતી

પડે

દોડે...

ખુગદાની સામી બાજુ
દેખાતા

હાથીદાંતના ખડકો પર...

હાથીદાંતના ખડકો પર

મત્ત ધેવત

મધમધે...

હવા

ખાવરી, ભયત્રસ્ત બની

હોલવાય...

આંખોમાં ખૂંચે

બળતા

ભીના લાકડાને

કડવો ધુમાડો...

ખુગદામાં કોઈ પાડે રાડો :

‘ખચાવો

ખચાવો’

પૃથ્વીના ખોખામાં રહેલું

તળાવ છલકે...

છલકે...

ને થાય સાતમા પાતાળમાં છમકારો!

અનુવાદ

હું મારું શરીર છું/સુરેશ દલાલ

હું મારું શરીર છું. અને મારું શરીર દુઃખી છે અને કંટાળેલું. હું અઠવાડિયા સુધી, મહિના સુધી સૂઈ રહેવા તૈયાર છું; મારી સાથે વાંત ન કરશો.

મારી આંખો ખૂલે ત્યારે બાળકો મોટાં થઈ ગયાં હોય. અને કદાચ બધી વસ્તુઓએ સ્થિત સંજ્ઞા હોય.

ઉઘાડા પગે હંડીમાં પગલાં પાડવાનું મારે માંડી વાળવું છે. મારી ઉપર બધું ચે ફૂંકે જેમાં ઉખા હોય, ચાંદરો, ધાબળાઓ, થોડાક કાગળો અને સ્મૃતિઓ અને બધા જ દરવાજા ખંધ કરે. જેથી મારું એકાંત નાગ્ની ન છૂટે.

મારે મહિના સુધી, વરસ સુધી સૂવું છે. સૂવું છે. અને જો હું બાંધમાં વાત કરું તો મારા તરફ ધ્યાન ન આપશો, જો હું કોઈક નામ દઉં કે રાવકરિયાદ કરું. મારે તમને પ્રતીતિ કરાવવી છે કે હું દટાયેલો છું, અને મારા કયામતના દિવસ સુધી તમે કાંઈ નહીં કરી શકો.

હવે મારે વરસભર સૂવું છે, કશું જ નહીં, કેવળ બાંધ.

(જેઠમ સેગિન્સના મેક્સિકન કાવ્યનો અનુવાદ)

ખારી પાસે/મુકુન્દ રા. દવે

હું પ્રવેશ્યો,

તમે રુઆબથી ખોલી ઊઠ્યા,

‘એ ખારી પાસેની બેઠક

રિઝર્વ થયેલી છે.’

ટ્રેન જેમ જેમ આગળ ધસી,

ત્યાં મેં

ભૂમિદર્શ્યો, પુલો ને સ્ટેશનો

—તમારી જ આંખો.

આરક્ષિત થયેલી એ બેઠક હજુ ખાલી હતી,

પણ કેમેય મારી હિંમત ન આલી

ત્યાં જઈ બેસવાની.

તમારા અહેરા પર પલ-પલ બદલાતા ભાવોમાં
મેં જોઈ

રુક્ષતા સમતલ મેદાનોની —

ઊધર ભૂમિની નીરવતા —

ભયાનકતા કોતરે ને કરાડોની —

સુરક્ષિતતા પહોંચે પુલોની —

કેટકેટલાં પ્રવાસીઓની અપેક્ષાઓ, વ્યથાઓ —

ઉત્તેજના પ્રત્યેક સ્ટેશનની...

આપણી યાત્રા ઘડીભરમાં વિરમશે;

મને સંતોષ છે

દુસ્સાહસ મેં ના કર્યું

એ ખારી કને બેસવાનું..

ભાગ્યે જ હું કાંઈ જોઈ શક્યો હોત ત્યાંથી.

(વેસ્પિસિસ વિટ્સેક્ષીસના મૂળ ગ્રીક કાવ્ય પરથી
કર્તાએ પોતે કરેલા અંગ્રેજી અનુવાદ પર આધારિત.)

ખૂબ ચાહી’તી મેં તુજને/પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

શિશિર શુદ્ધ—ઠાઠ સંદેશ શુદ્ધ.

સાવ સમીપ આકાશ! પ્રખર તેજસ્વી,

અને કોમળ સાંધ્યપ્રકાશ રેડે છે

એનું એકાંત નીરવતામાં.

તથા નાબુક, રહસ્યમય, ધૂંધળા હાસ્યનું ગાંડપદ

વર્ષોની ઘેલછાને કરી દે છે નિદ્રાધીન.

બહારની બાજુએ ભયંકર આંધળુક્રિયો પ્રયાસ.

મૂળ ઊઠ્યા ગુલાબના છોડ સરોપ

ને વારિ પર થઈને વેગથી ફૂંકાયો

મરુત મક્કાન પર,

ત્યાં ઊભી હતી એક કન્યા વાતાયન પાસે.

ક્ષુધિત વાયુએ પંખાળ્યા તેના ઊડતા કેશ.

દમામદાર સ્મિતચુકત નાજુકતર અહેરો.

તે હતી તું!

મારી સ્મૃતિઓમાંથી સરી આવે છે નિઃશ્વાસ

ને હસી પડું છું હું ખડખડાટ,

કેમ કે

ખૂબ ચાહી’તી મેં તુજને.

(હંગેરિયન કવિ થેનર્ પ્લેથીના કાવ્ય

‘Veronese’નો અનુવાદ)

પેટ્રોકેમ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

કાંચી જાતના લુપ્રિકેટિંગ ઓઇલના ઉત્પાદકો

૧૦ ખેતવાડી ચોથી ગલી

મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૪

ટે. નં. ૩૬૦૩૩૨

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printers and box manufacturers

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY 400 001

Phone : 266544

With Best Compliments

From

STEELCAST BHAVNAGAR PRIVATE LTD.

Manufacturers of

STEEL AND ALLOY STEEL CASTINGS

Ruvapari Road

Bhavnagar 364 001

Gujarat State

Gram : STEELCAST

Telex : 0162-207

Phone : 5225 (4 lines).

“અમે, ફેવિકોલ હોય પછી કીંગલી બનાવવામાં કેટલી વાર!”

કિંગલી કારીગરોની પ્રથમ પસંદગી પામેલું
આ ફેવિકોલ આપ પણ આવા અનેક કામ
અટે સારા હાથવશું જ રાખો. શમે ત્યારે
ફેવિકોલની જરૂર પડવાની જ!

આંસ દિવિયા લેન્ડીકાક્ટ ટીયરો ફેવિકોલ
સેગર હસ્તકલાની અન્ય સંસ્કૃતિઓમાં ફેવિકોલ
વધુને વધુ પ્રભાવમાં વપરાય છે.

ફેવિકોલ વડે આપ કાંવે તે કાંઈકાં :

- કાગળ • ધમોઝીલ • લાકડું • કાપડ
- આટીની ચીન-વસ્તુઓ • બાલસાં ને
- એવાં ધણીખરી વસ્તુઓને ફેવિકોલ ચિન્તકિ
- ફેઝિન એટ્ટેસિવ /સદી અને મજબૂત રીતે
- કાંઈકાં દે છે.

કામ પણ વેક વખતે જુઓ તો સ્વચ્છ, સુવધ,
સુંદર ને સફાઈદાર!

મોડાવા માટે સંપર્કમાં
ફેવિકોલ®

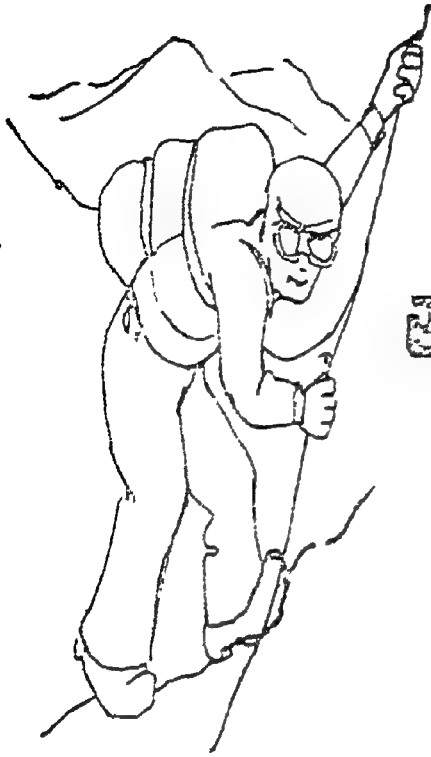
કારીગરોનું માનીતું અન્ય એટ્ટેસિવ.

© પિરિલાઈટ ઇન્ડિયન પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, પો. બો. નં. ૧૧૦૮૪, સુબર્બ ૪૦૦ ૦૨૦ નો રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડ માર્ક

Courtesy:
HTTC, Bombay

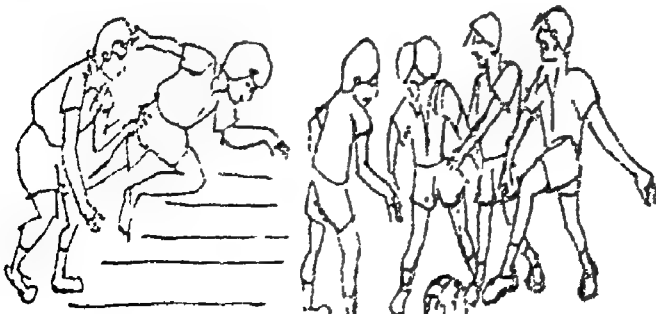
PIRILITE

યુવાશક્તિના વિકાસ માટે સમગ્ર ગામના પ્રયત્નિને પ્રોત્સાહન

૨

કુટુંબો પર શાખની આત્મનિર્ભરતાનો આધાર રહેલો છે.
કુટુંબપેઢીમાં રહેલાં શક્તિ અને કોશિષ્વને થોડા અનિનય
આપવા મુજબાતમાં સમગ્રગામ નેમજ મુલાકાતવાળા
વિવિધ કાર્યકરો પર પરાગત શિક્ષણ ઉપરાંત અમલમાં છે.

મે. એચ. જે. લીચ એન્ડ કંપની

હાઈ ટેમ્પરેચર ગ્રીઝ અને લુબ્રિકેટિંગ ઑઇલના બનાવનાર

એશિયન બિલ્ડિંગ

આર. કામાણી માર્ગ - બેલાઈ એસ્ટેટ

મુંબઈ ૪૦૦.૦૩૮

ટે. નં. ૨૧૪૪૦૪

ટેલેફોન નં. Lub ૧૦૬૪

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamaní Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

ટાઈમસ્ટાર

એક એકથી વધુ આકર્ષક ઘડિયાળોનું
મીનાબજાર. સારો સમય,
વાજબી દામ અને 3000 વિકેટાઓ
આપની સેવામાં - હરહંમેશ.

TIMESTAR

ટાઈમસ્ટાર-ભારતનાં ઉત્કૃષ્ટ ઘડિયાળ

પ્રાઇવેટ-લિમિટેડ ટાઇમ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ,

૧૨, ઉદ્યોગ નગર, એસ. વી. રોડ, ગોરેગામ (પશ્ચિમ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૬૨.

OBM/1309 G

કવિસોફ ગુજરાતી કવિતાનું અનુપંચ • શ્રીઅં. ૨૦૩૬ • સળંગ અંક ૧૩૫ • દ્વિતી અંક ૬૩

મંજલ

રામ જન્મવતી ૦ ૭૭-૮૦
ભગવતીકુમાર સર્મા ૦ ૮૧
બરકત વીરાણી-મેક્કામ ૦ ૮૧
હિચનસૂ ૦ ૮૧
ચિત્ર મોદી ૦ આદિલ મન્સૂરી ૦ ૮૨
રઘુવીર ચૌધરી ૦ ૮૨
મનોજ ખંડેરિયા ૦ ૮૩
જયન્ત પાઠક ૦ ૮૪
રાજેન્દ્ર શુક્લ ૦ ૮૪-૮૫
ચોસેફ મંડરાનુ ૦ મનહરલાલ ચોક્સી ૦ ૮૬
મનસુખ વાઘેલા ૦ રાજેશ વ્યાસ ૦ ૮૬
લલિત ત્રિવેદી ૦ કૈલાસ પંડિત ૦ ૮૭
ધીરેન્દ્ર મહેતા ૦ પ્રવીણ દરજી ૦ ૮૮
જયેન્દ્ર શેખડીવાળા ૦ ૮૯
મુકુલ ચોક્સી ૦ એસ. એસ. રાહી ૦ ૯૦
'રાઝ' નવસારવી ૦ ૯૦
'ધૂની' માંડલિયા ૦ જયન્ત વસોયા ૦ ૯૧
હિલીપ વ્યાસ ૦ હરીશ ધોખી ૦ ૯૨
યોગેશ જૈશી ૦ સોલિલ મહેતા ૦ ૯૩
હર્ષદેવ માધવ ૦ ૯૩
ચતુર પટેલ ૦ રમણિક સોમેશ્વર ૦ ૯૪
મહેશ વાસિક ૦ ૯૪
હનીફ સાહિલ ૦ કિશોર મોદી ૦ ૯૫
હિરમત જોષી ૦ ૯૫
જોશિત દેસાઈ ૦ ૯૫
મનોજ રાવલ ૦ હંવલ કુંડલાદર ૦ ૯૬
આશિત હેઠરાખડી ૦ ૯૬
મનોહર ત્રિવેદી ૦ યશિક પરમાર ૦ ૯૭
રમેશ પારેખ ૦ ૯૮

મે-જૂન ૧૯૮૦

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

મનહર મોદી ૦ ૯૮
'સુરેશચંદ્ર' ૦ ૯૯
હર્ષદ ચંદ્રારાણા ૦ ૯૯
કે જગત ૦ ૯૯
શૈલેન રાવલ ૦ ૯૯
રમેશ પટેલ ૦ ૧૦૦
ધીરુ પરીખ ૦ ૧૦૧
હરકિશન જોષી ૦ ૧૦૨
અજય બોડીવાલા ૦ ૧૦૨
સુશીલા અવેરી ૦ ૧૦૨
વિનોદ જોષી ૦ ૧૦૩
મનીષ પરમાર ૦ ૧૦૩
શિલ્પિન યાનકી ૦ ૧૦૪
દિલિપ કલાર્ક ૦ ૧૦૪
સાહિલ ૦ ૧૦૪
નયન હ. દેસાઈ ૦ ૧૦૫
કિશન સોસા ૦ ૧૦૫
રવીન્દ્ર પારેખ ૦ ૧૦૬
ભૂપત નાનસી ૦ ૧૦૬

હે.એ.

ગજલ ૦ હરીન્દ્ર દવે ૦ ૭૩
ગજલ મોક્ષતાં ૦ ચિત્ર મોદી ૦ ૭૪

કવિતાજ્ઞાન ૦ ૧૦૭

વાર્ષિક રૂ. ૧૫ • ફટક નકલ રૂ. ૨-૫૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ રાવલ
કુમાર પ્રિન્ટરી - ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

શ્રીમ. વિ. સં. ૨૦૩૬

કવિત્નોક

એ.બી. ૧૯૮૦

।ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं आविर्भावो मे एधि ।

ગઝલ

ગઝલ એ ભાવની અભિવ્યક્તિનું સરળ અને સચોટ સાધન છે પરંતુ એની સરળતા જેમ પોષક તત્વ છે તેમ મારક તત્વ પણ છે. કેટલીયે વાર સરળતાની એથ લઈને કવિતા હાથતાળી દઈને છટકી જતી હોય છે અને રહી જતો હોય છે કેવળ અર્થહીન શબ્દધોંધાટ.

ગઝલ કેઈ પણ રચી શકે છે એવી એક બ્રામક માન્યતાને આ સરળતા ઉત્તેજન આપતી હોય છે; પરિણામે બીજા કવિતા-સ્વરૂપોમાં પ્રાથમિક સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવા માટે પણ જે ઉપાસના કે તપસ્યા અનિવાર્ય હોય છે, એનો અહીં છેદ ઊડી જાય છે. કેટલાયે મુગ્ધ મહત્વાકાંક્ષીઓ ગઝલ ભેડતા થઈ જાય છે. એક અક્ષર પણ ન પાડી શકે એવા નિરક્ષર અને સંસ્કાર જગતથી દૂર રહેલા માનવીને પણ ગઝલનો ‘ચસકો’ લગાડી શકાય છે- અને તેનામાં આ છંદોની હથોટી આશ્ચર્ય પમાડે એવી ઝડપથી વિકસાવી શકાય છે.

આ વાત શુણ્ણપક્ષે કહી શકાતી હશે, પણ એથી ચે વધુ એ દોષપક્ષે રહે છે; આથી કવિતા નામનું એક આભાસી વળગણુ મેળવી લેનારાઓનો એક વર્ગ ઊભો થાય છે. આવો વર્ગ મોટો હોઈને તેમાંથી સાચી સાધનામાંથી ઘૂંટાઈને આવતી ચિંતનની ઝલક કે અનુભૂતિની અનાયાસ અભિવ્યક્તિને અલગ તારવવાનું કામ વિકટ બને છે.

હરીન્દ્ર દવે

(‘મધુવન’માંથી)

ગઝલ મોકલતાં મોકલતાં

પ્રિય ધીરુભાઈ,

‘કવિલોક’ના ગઝલ વિશેષાંક માટે એકાદ ગઝલ મોકલવાનું તમારું આમંત્રણ મળ્યું.

અને એક ગઝલ મોકલતાં મોકલતાં ગઝલ વિશેષેણીક વિચાર આવ્યા. કદાચ ‘કવિલોક’ના કવિઓને અને થોડાક અધિકારી ભાવકોને ખપ લાગશે, એમ માની વધારાનો પરિશ્રમ નિઃશ્રમ નહીં સ્વીકાર્યો. (‘કવિલોક’ના ફેટલાક કવિઓમાં મારો સમાવેશ ખરો જ.)

તો, હા, ધીરુભાઈ, ‘કવિલોક’ જેવું શિષ્ટ સામયિક ગઝલને વિશેષાંક પ્રગટ કરે એમાંથી એક અર્થ અચૂક ચોક્કસ બહાર આવે કે છેલ્લાં ફેટલાંક વરસોમાં ગુજરાતી કાવ્યસ્વરૂપોમાં ગઝલે ગળું બતાવ્યું છે.

‘કુમાર’ જેવા એકાદ સામયિકને બાદ કરતાં શિષ્ટ સામયિકોમાં ગઝલ છપાતી જ નહીં, એવો તબક્કો છેક ૧૯૫૫ સુધીનો હતો. ગુજરાતી કવિતાનો સમાવેશ કરનાર પાઠ્યપુસ્તકોનો આ સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવા જેવો ખરો. પણ, છેલ્લાં ફેટલાંક વરસોથી બદલાયેલી ગુજરાતી ગઝલે શિષ્ટ સામયિકોમાં જ નહીં, પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં જ નહીં, યુનિવર્સિટી કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓમાં પણ પ્રવેશ કર્યો છે. આવતા વરસથી કોઈક યુનિવર્સિટીએ ‘ગઝલ’ના સ્વરૂપનું અધ્યયન કરાવવાનું મુકરર કર્યું છે. આ બધાનો અર્થ એ જ થયો કે છેલ્લાં ફેટલાંક વરસોમાં ગુજરાતી ગઝલ શિષ્ટ સમાજ દ્વારા સ્વીકૃત થઈ છે. આ પાછળનાં ઘણાં કારણોમાંનું એક અને મહત્વનું કારણ તો એ જ કે હાંસ-અહાંસના કાવ્ય પ્રવાહથી પૂરા પરિચિત, વિશિષ્ટ કામ કરનારા સર્જકોએ ગુજરાતી ગઝલ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ બાંધ્યો. મનહર

મોદી, આદિલ, ચિતુ, રાજેન્દ્ર શુક્લ, મનોજ ખંડેરિયા રમેશ પારેખ આદિ સંસ્કૃત વૃતો અને અ-હાંસ કાવ્ય પ્રવાહના સારા કવિઓ હોવા ઉપરાંત ગઝલકારો છે મરીઝ, ઘાયલ, સૈફ, શમ્સ, બેક્રામ સુધીના આપણ ગઝલકારોની રચનાઓને એમના સમયની ગુજરાત કવિતાના આંતરચેતનાના પ્રવાહો સાથે કોઈ જ સંબંધ નહોતો. એ સહુ ઉર્દૂ સાહિત્ય પ્રવાહ સાથે જ સંકલિત રહેલા અને એથી ઉર્દૂની ઝહીદ શાયરી (જેમાં ફૈઝ મહંમદ ફૈઝ, સાહિર, અલી આદિ પ્રમુખ કવિઓ સુધીના પ્રવાહો આ સહુ કોઈએ ગઝલો અને તરમીમ ઝીલ્યા છે. પરંતુ, એ જ સમયની સુંદરમ-ઉમાશંકર શ્રીધરાણી-પ્રહલાદ, રાજેન્દ્ર-નિરંજનની કવિતા એમના આંતરવિષયને હલબલાવતી નથી. ગુજરાતી કવિતા સૌનેટ, ગીત અને અજેય વૃત્તમાં જે એક પછી એ શિખર સિદ્ધ કરતી હતી, એની સાથે આ ગઝલકારો સંબંધ વિચ્છેદ જ હતો. એકાદ પતીલ કે મકરંદ-ગાદિલ બાદ કરતાં, ગુજરાતી ગઝલ અને ગુજરાતી કવિતા વચ્ચેનો વિચ્છેદકાળ લાંબો સમય સુધી ચાલ્યો.

પણ, મનહર, આદિલ, ચિતુ, રાજેન્દ્ર તો સંસ્કૃત વૃત્તોમાં પણ કામ કરતા. રમેશ-મનોજ ગીત સાથે સંબંધિત અ-હાંસની ભોંય ભાંગવામાં શુભામ, લાલશંકર, સિતા સાથે આ કવિઓ પણ ખપ લાગેલા. અને બીજી એ

૧. જેમ ગઝલકારોએ પોતાના સમયની કવિતા પરત્વે સૂઝ રાખી એવી જ સૂઝ આપણા હાંસ કવિઓ ગઝલ પરત્વે ફેળવેલી. આજે ય લાલશંકર-સિતા શુભામ જેવા કવિઓએ ગઝલ સ્વરૂપ સાથે સર્જનાત્મક સંબંધ સ્થાપ્યો નથી જ નથી.

રાત, મકરંદ-ગાદિલે ગઝલ સાથેના સંબંધમાં ઈતર
 યનાઓની કુશળતાને અને અનુભૂતિને અકબંધ અલગ
 પાખી, એવું આ કવિઓએ કર્યું નહીં. અને આથી,
 પાછુ ગુજરાતી કવિતા સાથે ગઝલને પહેલીવાર મનમેળ
 થયો. હાંદસ-અહાંદસ કવિતામાં જે સામગ્રી, ઉપકરણો,
 મામલો અપ લાગતાં, એ ગઝલમાં અપે લગાડતાં
 ગુજરાતી ગઝલનું સાકી-સુરા આદિ દ્વારા ઉપરિચિત થયેલું
 શ્રેષ્ઠ હવડખદ વાતાવરણ દૂર થયું અને તાબાં કદવનો,
 મનુભૂતિઓ દ્વારા ગુજરાતી ગઝલ સાંપ્રત ગુજરાતી
 કવિતા સાથે, ખભેખભે મેળવીને ચાલવા માંડી. એમાં
 ચારેક ચંદ્રકાન્ત, રઘુવીર પથુ જોડાય. ઊશનસ અને
 રવિંત પાઠક પથુ ગઝલ લખે. હેમંતનું તો વ્યક્તિત્વ જ
 ગઝલ સ્વરૂપને સાનુકૂળ હતું. આમ, જોતજોતામાં
 ગુજરાતી ગઝલ કાવ્યત્વના તથા સાંપ્રતપથુના પ્રદેશમાં
 દેશવા લાગી, સ્થિર થવા લાગી.

૧૯૧૫ સુધીના ગ્રાળમાં તો આ સ્થિરતા હાથવગી
 મર્ધ ગઈ. છેલ્લા દોઢેક દાયકામાં સૌથી વિશેષ પ્રમાણમાં
 જાદાય ગીત-ગઝલ ખેડાયાં. ગીતને રાજેન્દ્ર-નિરંજને
 પેલા વળાંકથી રમેશ પારેખ અને અનિલ જોશીએ
 ઝેલું. એ બેઉની સહાયમાં જૂના કવિઓમાં પ્રિયકાન્ત-
 રીન્દ્ર રહ્યા. અને અસંખ્ય નવા ગીત કવિઓનો
 દુર્લાભ થયો. ગીત આજે એક પ્રકારની સ્થિર દશા
 ગવતું થઈ ગયું છે. આવું જ ગઝલમાં થયું છે.
 ગઝલ સાથે સંબંધ બાંધી નવી દિશા આપનારા ઉપર
 આવેલા પાંચેક કવિઓ પછી આટલાં વરસોમાં કંઈક
 શિ ભગવતીકુમાર તથા અદમ ટંકારવીને બાદ કરતાં,
 જામના નિકટતમ પૂર્વજોની કક્ષાએ પથુ ગઝલો
 અપનાર આપણી પાસે છે ખરા? આદિલ-મનહરે
 ગલગ પાંચેક વર્ષ ગઝલ સાથે સંબંધ જ તોડી નાખ્યો.
 દેવમનું હમણાં થયેલું પુનરાગમન અને એનાથી પ્રાપ્ત
 ઝલો વિવેચન ખમ્બો નેટલુંય ગળું ખતાવી શકી

છે ખરી? રાજેન્દ્ર-મનોજ-રમેશ આ લખનારની જેમ
 સતત પ્રવૃત રહ્યા છે, એ એક જ આશ્વાસન છે. કોઈ
 નવી દિશા તરફ જવાને બદલે, પસંદ કરેલી દિશામાં
 વધારે સજ્જતા સાથે આ ચારેય કવિઓ ગઝલો લખે છે.
 પથુ, એ સહુ તો હવે દોઢ-બે દાયકા બાધેલા કવિઓ છે.
 ગઝલનું પાછું એક પરિચિત વાતાવરણ રચપાઈ ગયું છે,
 આ વાતાવરણને દૂર કરી શકે અને નવી આબોહવા
 ઉત્પન્ન કરે, એવા ગઝલકારોની ખરેખર હવે ખોટ સાલે છે.

સાવ એવું પથુ નથી કે પ્રયોગ કરવાની નવા
 ગઝલકાર મિત્રોની ઈચ્છા નથી. અથવા એવું પથુ નથી
 કે એમણે એ દિશામાં પગલું જ નથી માંડ્યું. પથુ,
 આ ક્ષણ સુધીના એમના, અને પરિચિત પ્રયોગો, અ-
 સલ લાગ્યા છે; કારણ કે એ, ગઝલ સ્વરૂપની સાચી
 સૂઝખૂઝ વગરના છે. રદીફ જ કેવળ હોય અને કાફિયા
 ન હોય, તો એ ગઝલ ન બને, નઝમ બને એટલી
 શાસ્ત્રસૂત્રો પથુ ક્યારેક અભાવ જોવા મળે છે.
 કાફિયા-સુક્તિ એ ગઝલના અનિવાર્ય અંગના શિરમથક
 બરાબર છે. કાફિયાને કારણે દરેક શેરનું (મતલબ અને
 મકતબમાં પથુ) લાવજગત બદલાતું હોય છે. રદીફનું
 ચુસ્તપણું અને કાફિયાનું ગતિશીલપણું, ગઝલના લાવ-
 વિશ્વને, બે સમાંતરે ચાલતા વિરોધીતત્વના આત્યંતિક
 છેડાઓ દ્વારા થયેલા જોડાણનો લાભ આપે છે. સ્થિર
 અને ગતિશીલના આવા અદ્ભુત મિલનના કારણે જ
 ગઝલના દરેક શેરનું અલગ, સ્વ-નંજિત વિશ્વ ઊભું થતું
 હોય છે. ભીંતમાં જડી દેવામાં આવેલી ખારી જેવી
 રદીફ છે અને ખારી બહારનાં અલટાનાં પલટાનાં દરેયો
 જેવા કાફિયા છે. ગઝલકારની બે આંખો ખારી દ્વારા
 આ પલટાનાં દરેયોને જુએ છે અને એ રીતે સ્થિર
 અને ગતિશીલને એક રાજે રાખે છે. આથી, કાફિયા
 વગરની ગઝલનું હોવું એ દશ્ય વગરની ખારી જોતી
 આંખો જેવું બની જાય. આથી, કાફિયા-સુક્તિ જ

ઈરિસત હોય તો આઝાદ નઝમ કહેવી સારી. સાત અક્ષર મેળવીને જ શિખરિણીની મજા લેવાના શું કામ અક્ષરખા રાખવા જોઈએ? તો કોઈ સાત અક્ષરનો જ છંદ શોધવો શું ખોટો?

એ જ રીતે ગઝલની એક પંક્તિ અને એક ગીતની પંક્તિનો મેળ કરવાનો પણ પ્રયાસ થયેલો છે. ગીત ગઝલના આવા કોકટેઈલથી ભાવકનો નશો ખેવડાવો જોઈએ, એ જરૂરી છે. પણ, દારૂના નિષ્ણાતો કોઈ પણ એક દારૂની જાતને, ખીખ દારૂ સાથે મેળવી કોકટેઈલ કરતા નથી. એનું એક અલગ શાસ્ત્ર છે. એ જ પ્રમાણે બે સ્વરૂપ એક રચનામાં સિદ્ધ કરવાની ધરજી રાખનારે ગીત અને ગઝલના આંતરબાહ્ય સામ્ય-વૈષમ્યનો વિચાર કરવો રહ્યો. ગીત અને ગઝલમાં ગેય તત્ત્વનું સામ્ય છે. પણ, આ ગેય તત્ત્વ, ગીત કે ગઝલનો અ-

નિવાર્ય અંશ નથી જ. ગીતનો લહેકો કેક અંશે ફેમી-નાઈન નનકત સાથેનો હોય છે, એ કટુ સત્યનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. ગઝલના મિઝજ સાથે ગીતના આ ક્રામળ સ્વસાવનો મેળ લહેકાગત રીતે પણ નથી મળતો. અક્ષરમેળ છંદો સૈનેટ સ્વરૂપ સાથે એકાકાર બની ગયા છે. ગઝલમાં અક્ષરમેળ છંદનો ઉપયોગ વરવો અને ભૂંધે લાગતો હોય છે. શિહોરી તલવાર ધારદાર હોય પણ એથી એનાથી દાઢી કરવા ન ખેસાય.

આવું કશુંક, આવું કશુંક, ગઝલ સંદર્ભે સ્વચ્છંદ છે. અવાંતરે મારી આ વિસાવાનાઓએ એક ગઝલ લખવા પ્રેર્યો, એને જ ‘ગઝલ’ અંક માટે મોકલું છું—

‘ગઝલ’ જ રદીફ રાખીને રચાયેલી આ કૃતિ અને આ પત્ર પસંદ પડે તો જ પ્રગટ કરશે.

લિ. ચિનુ મોદીનાં સ્મરણ

ભૂલ-સુધાર

૦ સળંગ અંક ૧૩૩માં પૃષ્ઠ ૧૦ પર શ્રી રાજેન્દ્ર શાહના ગીતમાં પાંચમી પંક્તિ આ પ્રમાણે વાંચવી :

‘થાકી હું રેણુની ગુહા જોતી જોતી.’

૦ સળંગ અંક ૧૩૪માં પૃષ્ઠ ૪૮ પર શ્રી વિનોદ જોશીના ‘હાથ’ સૈનેટની ૧૩મી પંક્તિ આ પ્રમાણે વાંચવી :

‘ખલાસ ! પ્રિય દોસ્ત, હાથ ! ન તને સલામી કરું.’

૦ સળંગ અંક ૧૩૪માં પૃષ્ઠ ૫૯ પર શ્રી દક્ષા વ્યાસના ‘પ્રેમની કડી’ કાવ્યમાં ત્રીજી અને સાતમી પંક્તિઓ અનુક્રમે આમ વાંચવી :

‘એની ઘાટીલી વરમાળ બને ખરી.’

x

x

>

‘પરંતુ એનાથી આળપનો કાંટો લાંગી ના શકાય.’

સોળ ગઝલો / રામ વૃંદાવની

૧

આ બુદ્ધાઈ શે ટળે? ક્યારે બને
રે'વું વાણી અર્થશુ અંપૃક્ત થઈ?

રે ઘણી ચે તર્જ ગાઈ પ્રેમની
યાદ ટાણે ના'વી એવી ગુપ્ત થઈ!

ઝંખનાનું પાત્ર અક્ષય તો મળ્યું
જે હજી હોઠે.... ન વૃષ્ટા વૃપ્ત થઈ.

સોણદે ભૂતાવળો ભમતી રહી,
ઠેલવા સૌ કીધ જ્યાં મેં સુપ્ત થઈ.

મેં નજરને ઠેરવી આકાશ પર
તો બધી બાધા નયનની હુપ્ત થઈ.

૨

કાચ ઘોઈ નાખ્યા પછી ય ગળપણની
ગંધ આવી રહી હજી ય ટ્રાણોમાં,

બાપણે મળીશું ફરી વિદાય આપી ત્યાં
એમ ધારી ક્યાં કરું હું મસાણોમાં.

કોહી નીકળ્યા વગર તરફડું છું હું
ઝરમે તીક્ષ્ણ શબ્દ સર્વ બાણોમાં.

હૂંડશે ક્યાં મને દોસ્ત સઘળા મળીને,
મારું દોઈ ઠેકાણું ન રહેઠાણોમાં.

બાગ લાગી અરે લાગણીના વનમાં,
રેગને વલવલાટ દગ્ધ પ્રાણોમાં.

૩

હજારો ફણા ઊછળે રે અગંપે
અસર અગિધને ચાંદનીના ઇલમની.

જવા દો હવે વાત કરવી નકામી
બધી પીડ દોઢે પડી ગઈ જુલમની.

તમે જાવ આધા, અમે જાણી લીધી
મઝા શી રહી કૂંદમાં છે ચલમની.

ધરી દો સળ્યાં ગઝલ હોંઠાં સદાનાં
થઈ જીત છે શબ્દની ને કલમની.

સભામાં ઘણી વાત થઈ શ્રેષ્ઠચંદ્રી
હવે ઘંટડી વાગતી આ અલમની.

૪

કોણ આ ક્યાં કરેત મારી આસપાસ?
જોઈ ના શકું... પ્રમત્ત આવતી સુવાસ.

કોણ દે જવાબ? - મૂઝાંતા ઢળ્યો પવન,
બીજની લકીર જોપવી રહે અમાસ.

રે પળે પળે થતો હું જાઉં છું અધીર,
કંટકે દહત રોમ રોમનો હુલાસ.

આમ તેમ સર્વ કોણના પ્રકર્ષણે
આઢરું ઈઈ દિશા બણી પ્રવાસ ખાસ?

મોતને ધટેલી મેલ્યું ફર શ્વાસથી,
વાયુ શો હવે.... દિશા બધીય છે નિવાસ.

હવે તો ખોલ....ક્યાં લગી ઉનાળુ રીસને સહું?
લકીર તો ય બીજની—સમું હસી વિદોલ ખોલ.

સિડેલ ખોલ હોઠ, આક્રમ સુકાવને લહી,
ઝરણુ ધરાતું ખહાર આવવા ચહે, દખાવ ખોલ.

દીધેલ દોલ પ્રીતિને પરોલ હૈમ ભર્ગમાં,
ન રાહું ભય ઓળવી. તું રાખ કાળજનો કોલ.

બળવ ઢોલ આમ તું નહીં અપૂર્વ મૌનનો,
ફરીને ફાગ ખેલિયે, ચગાવનાર હોય ઢોલ.

જરા નિચોલની હઠાવી આડ, માંડને નયન,
હું ત્યાં વસી જઈ પછી લટ્ટે તું ઢાળજે નિચોલ.

૬

એમ હસતે વદન છરવવી પડે છે વેદના,
ભંધવાતું છલ, ઢળેલી આંખમાં છે ભગરણ.

હું મને ક્યારેક તો ના ઓળખું એવું બને,
વાદળીનું વ્યોમમાં આવે અચાનક આવરણ.

અંખના ભગી જતાં વ્યાકુળ હૃદયનું ઝૂરવું,
મંજરીની મહેકનું ત્યાં શું કરે વાતાવરણ?

મેં ગણેલું મારું તે ઘરને ત્યજી પંથે પળ્યો,
આસનું ઓઢણ હવે ને છે ધરાતું પાગરણ.

હો અમીરી કે ફકીરી પણ ખુમારી-વંધ્ય ના,
એ વગરનું સાવ સરખું—હોય જીવન યા મરણ.

[૧૮] પ્રવિદોલ • મે-જૂન ૧૯૮૦

નહીં ત્રીજ કે ઓટને વેગ પાણી:
હવે તો ગયો લાગતો કાળ થંભી.

વિના નાંગર્યે નાવ તૈયાર કીલી,
ન આજ્ઞાન દેનાર મોગું ભુજંગી.

ભરી અંજલી અબિધને ગટગટાવું
રહી એવણા એવી કંઈયે વળૂંભી.

તરંગે ચડયા વ્યોમના રંગ ન્યારા,
નજર પેખવા તે અધીરી ઉમંગી.

અડે વારિની એડ ને અશ્વ છૂટે:
સ્મરણુ ફરતા તીરનું રે' અખૂંખી.

૮

અખકી ઘડી ક્યાં થે લપાઈ ભલું આમ શું?
જે તેજથી અંધાર આંજે તેનું કામ શું?

ભૂલી જવી સહેલી નહીં પલસરની એ અદા.
વાચા થઈતી બંધ... મેં પૂછ્યું ન નામ શું?

કોઈ દિશાની આડ એને આવતી નથી,
આંધી જ આંધી, માતરિશ્વાને લગામ શું?

આકાશ ન્યાં આખુંય વાદળથી છવાયલું,
હૂંહું હું ક્યાં પ્રાચી અગર સંધ્યાનું ધામ શું?

મારે નથી કરવી કશી ફરિયાદ કોઈને
સાગર દવે જલતો, નદીજલથી તમામ શું?

હું હવે બોલીશ એની સંગ નહૈ,
 આંખમાં આણીશ રાતો રંગ નહૈ.
 દર્દ તો વ્યાપી ગયું કાયા મહી,
 વેદના કોઠે પડી, આકંઠ નહૈ.
 આ અગન છે એટલી... મારે હવે
 નેટ બચવા કાજ ધરવું કંગ નહૈ.
 એ તિમંત્રણ દે લલે બ્રૂલંગથી,
 હું અડકવા દૈશ મારું અંગ નહૈ.
 જે કયો નિરધાર ચિત્તે, ખંગ નહૈ,
 આક્રમણ આબુ જરા યે મંદ નહૈ.
 મેં વધાવી લીધ એ મંગલ ધડી,
 (ને) કોણ કોનાથી હતું અભ્યંગ નહૈ!

કંચ-કવચ

ખંગ-પાંગળો, લૂસો

૧૦

યાગલ સમે ભમતો રહું છું આશમાં તારી,
 કોઈ દિશા બાકી રહી ન તલાશમાં તારી.
 અંધારના ઓધારની હું વાત મેલું. પણ
 ના ભાળ લાગે ઝળહળત પ્રકાશમાં તારી.
 આવું કશું ખેંચાણ મારે લોહચુંબકનું?
 અંધાયલો-દેખું નહીં તે - રાશમાં તારી?
 મારે ય તે છે પાંખ ફૂટી છે મનોજવની
 કેવી ધન? કેવી મઠી આકાશમાં તારી?
 આ એક બાબુની ન આવી હોય અકળામણ.
 બસે ભળી ક્યારેક મારી 'હા...શ'માં તારી.

પાંદડું એકે નહીં ને ફૂલ છે,
 પાનખરનું આગવું પટફળ છે.
 રંગ તો સૌને ગમે ને ગંધ પણ,
 રાતપંખી ગાતમાં મશગૂલ છે.
 બાય અડધી હોરમાં આવી પવન,
 તો નયાં રોમાંચમાં દોફલ છે.
 કોણ મારી સંગ ભેરુ આવતા?
 એકલો? હું મસ્ત. ના કેં ભૂલ છે.
 હું રહું ઝૂકી ધરાના અંગ પર:
 આલમાં ભીડાં ધરાયાં મૂળ છે.

૧૨

મોરની ટુળાની યાદ આવે છે
 બોલની તમારી જોઈ વર્ણ-છટા.
 અંતરે અકાંઠ મોહિની લાગે,
 કામ સૌ થઈ રહ્યાં હવે ભિલતાં.
 કોઈ તો ગમે સમય જતાં અદકાં:
 કોઈ તો ન કામનાં થતાં લપટાં.
 સંગમાં તમારી છે નહીં સોપો,
 ફૂજને મીઠાં છત્રાઈ કુંજઘટા.
 લાસ્યમાં મૃણાલ-તેજનું નર્તન,
 ચારુ તેમ તાંડવે ય વહિ-જટા.

આજ તો સામેથી એનું છે મને ઈજન મળ્યું
 દેવ પોઢયા ત્યારના ઉપવાસીને ભોજન મળ્યું.
 આખરી ટીપા લગી હીવો હવે આવ્યો હતો,
 કોડિયામાં તેલ તરપાતાં નવું જીવન મળ્યું.
 રાતમાં હેરાન તાપે થઈ રહેલા પાન્યને
 હા...શ, આ ટાઢકભરી છાયા મળી, ચંદન મળ્યું.
 કચારનું ચે સાંવ મૂંચું જે હતું વાતાવરણ,
 મંજરીની મહેક, પંખીનું ત્યહીં ફૂજન મળ્યું.
 એકલો સ્વર કંઠની ભીતર હતો અવધાનમાં
 પ્રાણને આવેગ એને હોઠ પર વ્યંજન મળ્યું.

એકલો હું છું અહીં સૂના ધરે,
 ભીંતની ઘડિયાળની છે ટકટક.
 ખારણું ખુલ્લાં મૂક્યાં છે આ બધાં,
 કોઈ ના દેખાય.... કોની કંકડક!
 જોઈ, બે મારી મહીં જીદે ચડ્યાં.
 આમ નહીં ને તેમ એની રકઝક.
 એક ખીજાને કહે તું છે ગમાર,
 જોત જોતામાં ઝરી ગઈ ચક્રમક.
 વિષ્ટિની વાતો નકામી જ્યાં બધી,
 સર્વભક્ષી અગ્નિ જ્વાલા મૂકભક.

જોયા નહીં જેને છતાં ચે જોળાયું
 હું એટલું ચોકસું ભરોસાથી કહું.
 આ અંચળો તો છે ધરલો નામનો,
 ડોકાય જે ભીતરનું-અણસારે લહું.
 આડે ન અવશુંકન, ન તો કં દૂરતા!
 અવકાશના આનંદ્યને ચે હું વહું.
 મારું હૃદય એનું: હું એને ઉર વસું,
 પ્રોવાઈ એવું નિત્ય સંનિધિમાં રહું.
 એને જ એને ચિંતવું ભૂલી બધું.
 ને એ બહાને હું મને, પાગલ, ચહું.

આ મલયની દહેર શીળી, મહેક ચંદનની
 રે મને તો દાહ દવલો કઈ રહી છેડી
 રાતમાં ચોગમ છવાયેલી હતી શાન્તિ
 ત્યાં બળવી શંખ કો રણમાં રહ્યું તેડી
 મેં ધર્યો છે ધ્વજ પલાશી રંગનો ભીંચો
 ચિત્તના આવેગ જેવો તાલ દે એડી
 તીર જટયું સોંસરું જઈ લક્ષ્મને વીધે
 વ્યોમની બાધા નડે ના, જ્યાં નહીં કેડી
 જોડની એવી પરસ્પર ભીંસ-કે મૂચ્યાં
 કોણ કોને તે પછી કયાં રકયું ફેડી

લખીએ/ભગવતીકુમાર ગ્રામાં

લાગે છે/ખરકત વીરાણી-બેદામ

ચલો, તમારું નામ શ્વેત કાગળ પર લખીએ;
મળે નહીં કાગળ તો વહેતાં જળ પર લખીએ.

કુકાળના દિવસો છે; શું વાદળ પર લખીએ?
રેતની ડમરી વેંચે તો એ સ્થળ પર લખીએ.

શિલાલેખ કે તામ્રપત્રનો અર્થ નથી કંઈ;
લિપિ પવનની શીખી કશુંક ઝાટળ પર લખીએ.

બલે સ્વચ્છ ને કડકડતો આકાશનો કાગળ;
વરસાદી ધારે લહલહ ભૂતળ પર લખીએ.

હવે પીડાના અક્ષર પશુ ઠરઠાઈ ચૂક્યા છે;
મૂજતે હાથે કંઈક કદનના સ્ત્રળ પર લખીએ.

જળીવાળું પાન પીપળાનું પુસ્તકમાં;
શુવ કૂંડી નસનસમાં નમણી પળ પર લખીએ.

ગજલ લખું તો કલ્પેજમાં કાંઈ લાગે છે,
કલમની જે રીતે કાગળને ટાંક લાગે છે.

રહી રહીને જાહે છે જે પીડ હૈયામાં,
મને તો એ બધી તારી જ હાંક લાગે છે.

શુવનમાં આવે છે વિધવિધ પ્રસંગ જે દુઃખના,
તમારી ચેરી તરફના વળાંક લાગે છે.

બલેને એમ તો લાગે છે દિલની અંદર એ,
પરંતુ ખંડાર તો એ ખીજે ક્યાંક લાગે છે.

નિહાળું છું હું તમારામાં દોષ જે વખતે,
મને એ વખતે ફક્ત મારો વાંક લાગે છે.

નહીં તો હોય ના બેદામની કબર ઉજાડ,
મયાં પછી ય બિચારો એ રાંક લાગે છે.

ફાગણની ફૂંક/ઉશનસ

કે છાતી ધમીધમી ફૂંક્યો છે

કે કુગો જાડતો મૂક્યો છે!

આ તસતસ કાચો પરપોટો
તે ક્યાંનો ક્યાં જઈ પૂગ્યો છે!

જે પોલમાં ગોલક ફંગોળે
તે લટમાં લહેર ન ચૂક્યો છે;

કે ઉડુમાં આંધી છેડી છે
ને રૂંમાં રાગ લાભૂક્યો છે!

છે વક્ષે વગડાની મસંર,
ને આંખમાં આંખો જૂઠ્યો છે!

છે છાગે ચોરપીછું ત્રાંસું,
શે 'અદ્ભુત' આંગણ દૂક્યો છે!

કે શૂન્યને અન્ય બરે ચે કોણ?
આ પ્રેમનો પિઠ ટહુક્યો છે.

આ અખિલ બ્રહ્માંડમાં/ચિત્ર મોદી

મોતી પ્રોવી આપનારી વીજ-ઝળકારે ગઝલ
આથડે છે કેંક ધૂતરાષ્ટ્રોની મોઝારે ગઝલ.

લાગણીના ઠાઠવેથી ખહાર કાઢી મહેનતે
તો હવડ ભાષાની વાવે બૂસકા મારે ગઝલ.

શહેજ ઠંધાકાળમાં આવી અને સુંદર બની
તો હજારો નખ ઉઝરડે, આંસુઓ સારે ગઝલ.

કાફિયા તો દર્ય જેવા, બારી જેવી છે રદીફ
શુનહીં જો હોય તો ચાલી શકે તારે ગઝલ?

આ અખિલ બ્રહ્માંડમાં 'ઈશાદ'ને તો પણ હજી
શબ્દનો સંસાર છે ને શબ્દ-સંસારે ગઝલ.

હવે / આદિલ મન્સૂરી

“ લોહીમાં કીડીઓ ફરે છે હવે
આ મધુમેહ વિસ્તરે છે હવે -

આ નિરાશ્રિત શરીરની સાથે
સાથે આકાશ પણ ફરે છે હવે

‘ પગ ઉપાડીને ક્યાં મૂકું પાછો
ફર—ધરતી સતત સરે છે હવે -

કોઈ રોકાતું પણ નથી જોવા
માણસો માર્ગમાં મરે છે હવે

શુષ્ક આંખોમાં કેં નથી આદિલ
કોની છાયા અહીં તરે છે હવે

સહી લેવું / રઘુવીર ચૌધરી

તમારું આમ અકસ્માત યુશ થઈ કહેવું,
શબ્દની ખહાર કે બીતર ઉઠાસ ના રહેવું.

ઘડી મળી વળી નજર તહીં પહાડોમાં,
ઝરણુ કહે સરોવરે ય ચાલવા જેવું.

કદીક પ્રેમના તરંગ સ્મરણમાં ચળકે
હજી સવાર જણાવે તમારું સ્મિત કેવું.

અમે ભિડયા તો મળ્યું આગિયાનું અંધારું,
ખિડેલ આંખ જુએ ક્યાંક તેજનું વહેવું.

મળાય છે જુદાઈની જ ક્ષણે રસ્તામાં,
થવાય કંઈક અપૂરા વધુ, સહી લેવું.

મૈત્રી રૂખી ને/રઘુવીર ચૌધરી

તરણાં ચરે હુકાળ ઝરણુતીર ખીડમાં,
બળતી બપોર કોચલે છપાય નીડમાં,

મૈત્રી રૂખી ને મિત્ર સલામત તરી ગયા,
ચાલ્યો મર્યા પછી યહું રસ્તાની બીડમાં.

બે ગઝલ / મનોજ ખંડેરિયા

(૧)

સતત ઠહોળાતી ઘટનામાંથી નિતર્યા જળ સુધી પહોંચ્યા
ખિલોરી કાચ જેવી પારદર્શક પણ સુધી પહોંચ્યા.
બીડેલાં દ્વાર વરસોથી નથી થઈ ખોલવા ઇચ્છા
નહીંતર હાથ તો કે વાર આ સાંકળ સુધી પહોંચ્યા.
ખૂલી નજરે સપાટી વિસ્તરેલી નેઈ સાગરની
કરીને બંધ આંખો છેક જોડા તળ સુધી પહોંચ્યા.
તને પામી જવા હરએક સત્યોની ક્ષિતિજ તોડી
અમે પહોંચીને નેચું તો રૂપાળા છળ સુધી પહોંચ્યા.
વટાવી મનની મૂંઝારી ને ગૂંચળામણતી સીમાઓ
ખબર શું કોઈને કે કઈ રીતે કાગળ સુધી પહોંચ્યા.

(૨)

ઉબરને ખારણાંને કે ના ટોડલાને પૂછ
ઘરમાં ઉઠાસી કેમ છે, ખાલીપણને પૂછ

રણ તો કહેશે કેટલાં હરણાં ઢળી પડ્યાં - આકાશ જેની ગોદમાં જન્મે અને ફૂટે
સપનાં રૂબ્યાં છે કેટલાં તે અંજવાને પૂછ ખાલીપણનો અર્થ તું એ બુદ્ધિવાને પૂછ
નીકળી ગયો છું કેમ તે ના પૂછ તું મને વિશ્વોને હચમચાવતું છે કોણ કેન્દ્રમાં
ખાલી પડી છે કેમ જગા, કાફલાને પૂછ હોવાની જેની શક્યતા તે વેદનાને પૂછ
આ આડમાંથી આડપાણું તાણી લઈ ગયું બાકી ન આવવાનું હવે કોઈ પણ અહીં
પંખી હતું કે પૂર હતું, પાંદડાને પૂછ ખોલે છે તોય કેમ હજી, કાગડાને પૂછ

-બને / જયન્ત પાઠક

-કે ક્ષિતિભેને અડકવાનું બને
મારે મારાથી છટકવાનું બને
આંધળી ગલીઓની ભરચક લીડમાં
ખાલીપાઓને ખડકવાનું બને
હાજરીમાં મૃત્યુની મૂંગી મીઠી
હૃદયને મારા ધડકવાનું બને!
મોરપીંછાની મરણિયા શોધમાં
જીવતા ટહુકાનું જડવાનું બને
રોમ પથ્રુ જેનું પવનમાં ના હલે-
ભીંતને કયાંથી ભટકવાનું બને!
જાળ નાખી છે દિશાની, ભેંઈએ:
આભને ક્યારે પકડવાનું બને

ગઝલનું ઘર/રાજેન્દ્ર શુક્લ

શબ્દો ભલેને ખાક, ભલે ખાકનું ઘર છે,
ઘરથાળની જમીન ને રહેણાકનું ઘર છે.
પળપળ નવીન નામ અને રૂપ ભિતરે,
ચાલ્યા કરે છે નિત્ય ચલન, ચાકનું ઘર છે.
પરથમ ઘડેલ શબ્દ નીરખતાં થયું હશે,
આજે ય એનું એ જ અહીં છાકનું ઘર છે.
સંભાળથી મૂકે છે ચરણ કાળ પથ્રુ અહીં
એને ય છે ખખર કે આ ખેળાકનું ઘર છે.
વિખરાઓ ફૂલ જેમ પછી વૈખરી કિંહા,
સૌરભ સમાય શેં કે પરા વાકનું ઘર છે!

...ગુજરાતી ગઝલ / રાજેન્દ્ર શુક્લ

રંગ એનો, રંગમાં રાતી ગઝલ,
સાંવરાને સંગ મદમાતી ગઝલ.
કો'ક છાલક એવું છલકાતી ગઝલ,
શબ્દમાંહાં અવ નથી માતી ગઝલ.
શબ્દનું આહ્વાન ને આહુતિ પથ્રુ,
મંત્રને ઉદ્ધોષ ઉચરાતી ગઝલ.
નર્તને રણકે ધરાતલ મૂંઘર,
અંજલી આલે અડી ભાતી ગઝલ.
અનહદે આરોહતી હલ પારનું,
વેણુ ભીતરનાં મળે વાતી ગઝલ.
એમ ભાંધકાઈ રહું છે આયથું,
જિમિરસિયજનમાંહીચકાતીગઝલ.
ઘટઘટે શાશ્વત કશું મૂંઠાય ને,
આ ઘટે પથ્રુ એ જ મૂંઠાતી ગઝલ.
દષ્ટિની સીમા જ સીમા દશ્યની,
કે ફલક જેવું જ ફલકાતી ગઝલ.
અર્થ એનો એ જ કે ન્યોચાવરી,
આખેઆખું ઓળધોળાતી ગઝલ.
સાંભળું તો હું ઝિલાશે કેટલું--
તારકો જેવું તરલ ગાતી ગઝલ!
નમ્ર નજરાણે સ્મરું જન સર્વને,
જેણે જેણે ચાહી ગુજરાતી ગઝલ...

ગાઓ પ્રિયજન, ગઝલ... / રાજેન્દ્ર શુક્લ

આ લપકે છે તે સાચું છે ગઝલ તિહાં લગ ગાઓ પ્રિયજન,
 આ ઝપકે છે તે સાચું છે ગઝલ તિહાં લગ ગાઓ પ્રિયજન.
 ઢાચું તો હમણાં ફૂટવાનું કયાં પાકું ય જામોડામી છે ?
 આ ધબકે છે તે સાચું છે ગઝલ તિહાં લગ ગાઓ પ્રિયજન.
 અતલ અચાનક ઊંડાણોમાં, આંખોમીંચ્યાં અંધારે પણ,
 આ તબકે છે તે સાચું છે ગઝલ તિહાં લગ ગાઓ પ્રિયજન.
 અહીંથી નીકળી ને ત્યાં જાવું તો અહીંયાં શું ખોટું છે ?
 આ ઝપકે છે તે સાચું છે ગઝલ તિહાં લગ ગાઓ પ્રિયજન.
 સાંજ સવાર હથેલી લાલે, કુમકુમ કેસર અળીલ ગુલાલે,
 આ લલકે છે તે સાચું છે ગઝલ તિહાં લગ ગાઓ પ્રિયજન.

સહર સુરાહી / રાજેન્દ્ર શુક્લ

સહર સુરાહી, લલિત લચક કટિ, કોમલ-સ્કંધા ગઝલ,
 વનવન ભમતાં મિલત અતર્કિત યોજનગંધા ગઝલ.
 લખચોરાસી લખતલખત ચળ વેધત રે લખ સકલ,
 અલખ અલખ ગિરનારી ગાળે નિત પડછંદા ગઝલ.
 આક ગરેબાં, ખેખાક દિશા, દામન દર દર ઊડે,
 અષ્ટ પાશ આકાશ ઊડાવત ત્રૂટિતર્કંદા ગઝલ.
 સૌસઉસૌસ ચલાવત છૂવત ઝિલમિલ સાતોં ગગન,
 વિહંસ વિહંસ કરતાલ નચાવત ગાવત ખંદા ગઝલ.
 કેહ લગ રૂઠો, માન કરો અતિ, મુખ મચકોડો અલગ,
 સૂર મિલાવી ગાઓ પ્રિયજન સત્ચિત નંદા ગઝલ.

રહ્યો / ચોસેફ મેકવાન

તારો અવાજ મહેક બની આવતો રહ્યો
મારી ઉદાસ સાંજને પિગાળતો રહ્યો.

ચારે તરફ સમયમાં તિરાડો પડી ગઈ
તારા પ્રસંગની પળોથી સાંધતો રહ્યો.

ફેલાઈને પડ્યો અહીં તડકો સવારનો
કેં થાક તારી લાવતો—અકળાવતો રહ્યો.

બારી ઉપર લગી રહી પડછાંચ ફૂલની
હું રંગને સુગંધ એની માણતો રહ્યો

આકાશથી સરી રહ્યા તારા નીચે નીચે
હું એમ ઊંટે ક્યાંક ઊંટે વ્યાપતો રહ્યો.

ભાષાની ગઝલ / મનહરલાલ ચોકસી

નિખાલસ હૃદય દંભ શીખી ગયું
ચમકદાર ભાષાને કરવી છે શું?

મહાશૂન્ય જેવી અસર ભેઈશું
હશે પોત ભાષાનું બે બોલકું.

સતત ગૂંચ ઊભી કરું ને છળું
ને ભાષાની આંખે ધરું નેજવું.

અને આમ શોધો તો ક્યાં છે કશું?
છતાં એને ભાષામાં કહેવાય 'તું'.

ઘણા વાદના બિસ્તરા ઊંચકી
આ ભાષાનું ટટું તો થાકી ગયું:

નળ સરોવર / મનસુખ વાઘેરા

આપણાં મન જેટલાં ડહોળાં છે જળ,
એટલે રૂખ્યાં સરોવરમાં ઠમળ?

મેં વચન માગ્યું હતું પણ સાથનું,
ઝાંઝવે ધૂમરાય જન્મોનાં વમળ.

છે હલેસાંની સતત આ હાર ને—
માછલી આગળ રહે હર એક પણ.

બે, સપાટી પર વિદેશી પંખીઓ,
એમ પણ ક્યારેક તું આવીને મળ.

એક દમયંતી સરકતી હાથથી
નળ સરોવર નામનું “મનસુખ”નું છળ!

ગામેગામ છે / રાજેશ વ્યાસ

એને વળી ઓ દોસ્ત ક્યાં કરવાને ઠામ છે,
એક અંધ રઝળપાટનું રાજેશ નામ છે.

હું એની આસપાસ ગૂંથી કોઈ વારતા,
બહેલાવી લઉં છું લાગણી જે સૂમસામ છે.

હું મારા જેટલો તો તને કઈ રીતે ગમું?
ચલ હટ બે મરણ મારાં ખૂબ મોઢાં દામ છે.

બાળક હતું બસ ત્યાં જ સુધી પીડતું રહ્યું,
હઃખ થઈ ગયું સમજણું હવે તો આરામ છે.

એકાદ હોય તો એને દે કોઈ દિવાસો,
રાજેશ તો ગલી ગલી ને ગામેગામ છે.

પડધા પડે છે ? / લલિત ત્રિવેદી

અકસ્માત થે કોઈ પણ ક્ષણ ધસે છે
ને રસ્તા ઉપર પણ નીકળવું પડે છે.

સ્થળેસ્થળ ભટકતો ને ડરતો ફરું છું
અધે મૃત ઇચ્છાનાં પ્રેતો નડે છે.

જરા ઊંડે જાતાં જ ગૂંગળાઈ છું હું
સપાટીના શ્વાસોની આદત નડે છે.

મળેનહિકિનારાનીસમજણકેઅટકળ
ગળે હોય પથ્થર ને તરવું પડે છે.

હવે કોઈ ભેદી હવેલી સમો છું
નથી બોલતો તો ય પડધા પડે છે.

હું / કૈલાસ પંડિત

ઘરની બધી દીવાલમાં ફૂખી રહ્યો છું હું
ગઈકાલ થઈને ખારણે ઊઘડી રહ્યો છું હું

એની ગલીની આવળ જેવું રહ્યું છે ક્યાં ?
સૂરજની જેમ શહેરમાં ધૂમી રહ્યો છું હું

સાવ જ અમસ્તા જીવવાનો અર્થ શું પછી ?
ખેરણની જેમ દિવસો બદલી રહ્યો છું હું

ભૂટી જવાની વાત મને યાદ છે સતત
એનું લખું છું નામ ને ભૂંચી રહ્યો છું હું

મળવું પડે છે ગામમાં વ્યવહાર થઈ બધે
કહેવું પડે છે લોકને જીવી રહ્યો છું હું

ખીજો ક્યાં છે / લલિત ત્રિવેદી

કદી ક્યાં દોડ અટકે છે, અને રસ્તો ખીજો ક્યાં છે ?
કોઈ આખુલ અટકે છે, અને રસ્તો ખીજો ક્યાં છે ?

કશું ખરતું નથી, ફળતું નથી, ને છે પવન મૂંગો
પીળું એક પર્ણ લટકે છે, અને રસ્તો ખીજો ક્યાં છે ?

લીડેલી ભોગળો, ભીંતો, સમયની બંધ મુઠ્ઠી છે
તૃષા મસ્તકને પટકે છે, અને રસ્તો ખીજો ક્યાં છે ?

ખખડધજ એક પળે ઊભો ભરોસો અહીં 'લલિત' નામે
પરણ તારીખનાં બટકે છે, ને રસ્તો ખીજો ક્યાં છે ?

પગરવ ગયા તળિયે/ધીરેન્દ્ર મહેતા

પગરવ ગયા તળિયે, ઉપર સૂનકારના હિલ્લોળ છે,
તમરાં અને કંસારીઓને ખૂબ ઝાકમઝોળ છે!
એક ક્ષીણ સૂકી આંસુની રેખા સમી ચમકે નદી,
રૂહોળાયલી કે' આંખ મારા ગામની ભાગોળ છે!
એક જ તરે પીછું હવામાં હોહીભીનું ઓળવોળ,
આ સાંજનું આકાશ તોયે કેમ રાતુંઓળ છે!
સાતે ચ રંઓમાં પછે ખીલી ઊઠી છે વેદના:
આકાશની છાતી ઉપર, જો, ધન્દ્રધનુના સોળ છે!
આકાશમાં તો આમ પણ ક્યારેક લાધી જાય સ્થાન:
ઊઠતું તણખતું છે વળી, સંગાયમાં વંટોળ છે!

નિત્ય ઊભરાતી ગઝલ / પ્રવીણ દરજી

હો આ ઊઠ્યો, ઊભો થયો, આ હાથમાં આવી ગઝલ;
ઓળખ હવે ના આપવી કહેશે બધું મારી ગઝલ.
પાછળ મૂક્યો છે ભૂતને ત્રોફ્યા કરો એને તમે;
હું તો કલન્દર, શી ફિકર? છે સાથમાં સાચી ગઝલ.
ત્રાજવાં તોળ્યાં કરો, વધઘટ બધી નોંધ્યા કરો,
અહીં તો અમારે ચોપડે છે બસ નફા ગાતી ગઝલ.
કેશ-કેષ્ટકના લીરા ઊડ્યા કરો, ખૂડ્યા કરો;
શ્વાસના દરિયે અહીં તો નિત્ય ઊભરાતી ગઝલ.

આ ગંઝલનો મર્મ એવું વિનવે / જયેન્દ્ર શેખડીવાળા

આંસુને ઊંચકી શકું છું ટેરવે, હા,
પણ તુરત પળપળ મને તું ખેરવે, હા

આંખમાં પાણીનો પડછાયો પડે
તો સમજ, પગલાં ખીડાનાં સંભવે, હા

હું નિશામયે શબ્દનું આકાશ છું
અન્યકારોનાં ઝરણ જે રેલવે, હા

છું સ્મરણનું ઘેન ઘોડાપૂર હું
આંદની મોઘમ ઇશારે ચેતવે, હા

સ્વપ્નમાં જીવવા વસંતોનાં, મને
પાનખરને ત્યાં મૂકું છું ગિરવે, હા

કોઈ હરકરતું અભાણું લોહીમાં
શબ્દના ટહુકા સતત જે સેરવે, હા

આ વિહંગનું સાંજમાં ગોપિત થવું
એક ઘટના થઈને ભીતર ફલરવે, હા

ચૂંકતી ભાષામાં કેં બોલે છે તું
ને ઝટુ વનવન મને કેં ચૂંકવે, હા

ઓસ-પણોનો પરિચય છે પ્રથમ
ગીત નભનાં રે ઝૂક્યાં છે માંડવે, હા

ફૂંપજો થઈને ધસી આવે ન તું
રક્તાની માટી લીલપતું ઝરવે, હા

ત્યાં કવિતાનાં કમળ ખીલતાં નથી
ત્યાં સરોવર મૌન તારું ખીલવે, હા

ક્યાંક દુષ્કાળિત સુષ્કાતો સમય-
ક્યાંક શ્વાસો પળ ભીનેરી પાલવે, હા

ધૂળમાં ચકલીપાછું સંતાય તો-
એ ઘણું મારા વિશે પણ સૂચવે, હા

પ્રાગ-પગલાંથી સભર વેરાન છું-
આજ કૂંકાતો પવન મન-માળવે, હા

આંખ તરડાતી નદીનું ભાગ્ય છે-
આ હથેળીમાં તને જે ભેળવે, હા

ધ્વજ મલીરોથી વિભૂષિત થાય છે
એ રીતે આપાદને તું ઊજવે, હા

કોઈ વાદળ ક્યાં વરસતું શ્વાસ પર
રિક્ત ઘડીઓ રણ-હૃદયને ભીજવે, હા

ઓગળે છે પળ, પ્રતીક્ષા, શ્વાસ, પણ
એક તારું નામ અમને થીજવે, હા

લે, હથેળી ઝગહળી ભણકારમાં
ટમટમી લે, તું સતત તત પગરવે, હા

તું, જનાન્તિક પળ અને તારી સ્મૃતિ
આસના એકાન્ત દરિયે ધૂધવે, હા

હરના દીવા તિમિરો પી જશે-
એમ ઇચ્છાનાં ઝાંડાગ્રો ઝંખવે, હા

આ પ્રવાહિત આંખની કીકી વિશે-
કોઈ દરિયો શ્યામવરણું સૂસવે, હા

હું સઠળ રંગેના પડછાયા બનું
 ત્યાં જ અન્ધારું બની કૈઈ ઝૂંટવે, હા
 મન ખૂલે છે દ્વારની પેરે પછી
 ભીંત તારી જેમ જ્યારે ભીંસવે, હા
 આ કથાના શ્લોક મારા પ્રાસ છે
 શબ્દના ઉચ્છવાસ સાચું ઠેરવે, હા
 સાંજનું ગોરખપણું થઈ આથમું-
 આ ગઝલનો મર્મ એવું વિનવે, હા
 લોહીના આન્દેખને કંડારવા-
 મેં મને લાવી દીધો છે બૂંસવે, હા
 રે, કવિતા બુદ્ધનું શરણં મમઃ
 રે, કવિતા મર્મીઓના નેજવે, હા
 આમ, જિહ્વામય ક્ષણે હું મૌન છું
 આમ, જીવવામય શબ્દ છેતાળવે, હા

સ્મરું છું / એસ. એસ. રાહી

હું દીવાની પેઠે બળું છું, ઠરું છું,
 સુગંધોની સાથે હવામાં તરું છું.
 આ રાહદારીઓ રહી ગયા કેમ ઊભા?
 હું તો માત્ર ખેઠો છું, ક્યાં કંઈ કરું છું.
 મરણ નામે શ્રાપિત નગરચોકમાં હું,
 જનમ-કુંડળી લઈ નિરાંતે ફરું છું.
 ‘હું એમ જ તને સાવ ભૂલી ગયો છું’
 હવે આમ કહીને તને હું સ્મરું છું.

ક્યાં? / સુકુલ ચોઠસી

-કે એણે મૃત્યુ વેળાની પાડી છે હાક ક્યાં?
 આ લોહી પૂરેપૂરું બન્યું છે અવાક ક્યાં?
 સામ્રાજ્ય છે પ્રકાશનું જડખેસલાક ક્યાં?
 લાગે છે મારા ઓળાને સૂરજની ધાક ક્યાં?
 દોડી, ફૂદી, દડીને ઊછળવાનો થાક ક્યાં?
 જગ્યા જ ચાલવાની મળે છે જરાક ક્યાં?
 માણસ ભલેને રાત-દી એને કદા કરે;
 માણસને આયનાએ કહ્યું છે તલાક ક્યાં?
 છોને આ લીલું વૃક્ષ અને હું જુદા છીએ.
 મારી ને એના કાષ્ઠની જુદી છે ખાક ક્યાં?
 મૃત્યુને ટાણે જે કંઈ મોકો મળ્યો તે ઠીક
 નહોંતર જીવનની ખીજે કરીશું મજાક ક્યાં?

-ની કલ્પના / ‘રાઝ’ નવસારવી

એના દિલમાં પ્રેમની સમજણ હશે-ની કલ્પના,
 બાણે એક ખંડેરમાં તોરણ હશે-ની કલ્પના.
 એ બહાને મારા ચહેરા પર રહી છે તાજગી,
 આટલામાં ક્યાંક તો દર્પણ હશે-ની કલ્પના.
 વિશ્વમાં તારી જુદાઈ તે પછી ખટકી નહીં,
 મારી સાથે સ્વર્ગમાં તું પથ હશે-ની કલ્પના.
 વાસ્તવમાં ત્યાં જઈ બેયું તો નો’તું કાંઈ પથ,
 રાહમાં કંઈ કેટલી અડચણ હશે-ની કલ્પના.
 કેટલાયે વર્ષ મુજને ‘રાઝ’ જિવડાવી ગઈ,
 જિંદગીની આખરી આ ક્ષણ હશે-ની કલ્પના.

ઘોળાયા કરે/‘ધૂની’ માંડવિયા

હરપળે તૂટે ને જોડાયા કરે,
કોણ આખી રાત ઘોળાયા કરે?

એટલે મરવું તથી ગમતું હજી,
છો હવાનો જીવ પોષાયા કરે.

રોજનીશીમાં નવું પણ શું લખું?
એ જ છાયા રોજ ડોકાયાં કરે.

કોઈ પણ કારણ વગર ક્યારેક તો
આંસુઓથી આંખ ટોચાયાં કરે.

પંખીઓ તો ખસ નિરંતર ઊડતાં,
ને હવાનું અંગ છોલાયાં કરે.

ઉંખરો નાહક બિચારો રાત દિન,
ધર ફળિયા વચ્ચે તોળાયા કરે.

હતી / જ્યન્ત વસોયા

લાગણીની વાત અલખેલી હતી
શબ્દ સાથે હોળી મેં ખેલી હતી.

આ હતી કે વેદના પેલી હતી;
આમ અવિરત પ્રશ્નની હેલી હતી.

કાલ જોયું : રેતના સોવર ઉપર;
મોગરાની ડાળ ઝૂકેલી હતી.

ફૂલ માફક ચૂંટવાંતા કંટકો-
એક ઇચ્છા કેટલી ઘેલી હતી!

આપનારા વાંક તારો કયાં હતો;
ચાળ મારી સાવ ફાટેલી હતી!

બે ગઝલ/દ્વિતીય વ્યાસ

૧

કોઈ ક્ષણ રોકી કર્યું છે મેં ય નકશીકામ પણ
આ સમયની ડાયરીમાં હોય તારું નામ પણ

ને ચહેરો કોઈ મોહ-જો-દોની શક્યતા
છે, જવા દો આંસુઓ માથે ઘણાં કામ પણ

લોહીની આ ટ્રેનને ચીસે વલખતી જોઈને
લીલું કાનસ થઈ ગયા છે સ્પર્શના આ ડામ પણ

વેદના તો રોજ મારામાં ગુફા કોયાં કરે,
શબ્દ-કે સમજી શકે, પડધાના લેદી ગામ પણ.

૨

મેં સુરંગ ઉચ્છ્વાસની ફોડી, અને
મહેકના મહેલો ધરા-સમથળ હતા.

સૂર્ય-શું સપનું પરોઢી ઊંઘમાં—
આંખમાં આંસુ હતાં-ઝાકળ હતાં?

‘ખૂલ જા સિમ સિમ’ હજી ખખડી લઉં
એ ગુફા ફાડી વહેતાં જળ હતાં.

માછલીની ચૂર્મમાં ડૂબી ગયા....
શ્વાસ દરિયાના ખડું કોમળ હતા!

ફૂલે, ગઝલ-ચીતા સમાવા નય કયાં?
શબ્દ અંદર વેદનાનાં હળ હતાં.

હું ભલે હોઉં ફકીરી હાલ પણ,
જીવવું તારું ચ સર્વોત્તમ નથી.

કે વહે કાયમ નદી આ આંખની
ને દિવસ એકેય લીલોછમ નથી.

હાથમાંથી કેં કશું સરકયા કરે,
દોસ્ત, આ આઘાત પણ કેં કમ નથી

આ સમય રિખાય લાંબી વાતમાં
ને તને એ વાતની કેં ગમ નથી.

તું કહે તો ચાલ હું જીવી લઉં,
જીવવાની આમ તો મોસમ નથી.

ટ્રેનના પાટા ઉપર મેં લાગણી મૂકી હશે
શેરીઓ ચિત્કારની જાંડી પછી જાગી હશે

શબ્દ મારા નામનો ખેંચ્યો હશે કેં ઘેરઘેર
ને અચાનક આંખ તારી એ પછી ખૂલી હશે

હાથ મારો હાથમાં લે મંત્ર તે કૂંકયો હશે
ટેરવાંને એ પછી વાચા સતત ફૂટી હશે

ટોડલે મારે કદીયે આવીને બોલ્યો નહીં
કોણ જાણે કાગડાને વાત શી ખૂંચી હશે

હાથ તારો કેમ આ અટકી ગયો લખતાં હરીશ
કાં જીડયો કાગળ કાં શાહી પેનમાં ખૂટી હશે

સમજ મને જ મારી ચોતરફથી ભીંસતી રહી
ને ચૂપચાપ આંખ આ બધુંય દેખતી રહી

ચુનો કશેઠ કોઈ જાણે કીધો હોય એમ આ
શહેરની હવા મને સદાય ડંખતી રહી

કદાચ કોઈ ચીજ રક્તમાં લળી ગઈ હશે
જે ઠેક મૂળથી મને સતત ઉખેડતી રહી

ખયાલ પણ ન હોય એવી વાત કેં બને હવે
એવી કશીક લાગણી મને ઉશ્કેરતી રહી

ગઝલ વિશેજ કેંક હું વિચારતો હતો હરીશ
ને ચીખરી સતત પછી કશેક બોલતી રહી

છે બધાંયે પાત્ર કેં અંગારનાં
પગ તળે તો મીણું આ તખ્ત છે

કોણ આ મૂકી ગયું છે કારણો
કે ચહેરાઓ બધાંયે ત્રસ્ત છે

આ બધું હમણાં જ પલ્ટી નાખું પણ
ક્ષણ અને આ હાથ, બન્ને વ્યસ્ત છે

થે ગયું છે શહેરમાં બહેર કે
કે હરીશ આખોય પીડાચસ્ત છે

ખતાવ / યોગેશ બેપી

આંસુ બધાં ચે સૂર્યને ચરણે ધરી ખતાવ
હું છવતો છું એમ તું સાબિત કરી ખતાવ
ખંડેર જેવાં ફેફસાંમાં શોધવા કશું
ધૂમી રહ્યું છે કોણ આ? સાબિત કરી ખતાવ
મારાં અધૂરાં ગીત ધ્રુવના તારાની તરફ
ભીડી રહ્યાં છે કેમ? તું સાબિત કરી ખતાવ
આકાશના ઢોળાવ પર બેઠું પતંગિયું
એથી ગગન ઝૂકી ગયું; સાબિત કરી ખતાવે
નીચા નમીને તારલા મુજ મૃત આંખમાં
વાંચી રહ્યાં છે શું? તું એ સાબિત કરી ખતાવ.

Honeymoon / હર્ષદેવ માધવ

આ બંબલીને ભૂરી શીરાઓ ને Honeymoon
આ શ્વાસ શ્વાસનામનોદરિયોને Honeymoon
'અંધારું' નામનો ઉતારી ભેડો ઉંબરે
આ ચાર ભીંત એટલે માળો ને Honeymoon
કૂંકાય છે પવનની જેમ બંધ ખારીઓ
ઝોકે ચડેલો આંખનો દીવો ને Honeymoon
નખરાળી ભીંત 'ચાટલા'માં 'થોભડું' જુએ
ઝાઝળનો હાથ, વાદળી રસ્તો ને Honeymoon
ખાબોચિયું ભરાઈ ગયું ઢંઢની કને
ખોવાઈ ગયો મોરનો ટહુકો ને Honeymoon
બંગલ તો આંખ મીંચી અને હાંફતું રહ્યું
વિક્ર્યાં તરાપ મારતા સ્પર્શો ને Honeymoon

કલ્પના કોણે કરી? / સોલિડ મહેતા

મૂળિયાં શોષાય એવી કલ્પના કોણે કરી?
પાંદડાં સુકાય એવી કલ્પના કોણે કરી?
કોઈ ઘરની ભીંતમાં મારો ચહેરો ભેળેને
ઢપંછો તરડાય એવી કલ્પના કોણે કરી?
ક્ષણ બધીયે માછલી થઈ ન્તય જો આ હાથમાં
ટ્રેરવાં ભીંન્નય એવી કલ્પના કોણે કરી?
સાવ ખાલી ઘર સમા સૌ અવસરો સહવાસના
શ્વાસમાં પડઘાય એવી કલ્પના કોણે કરી?
વિસ્મયોત્તુ આભ ઓલી શક્યતા સૂતી રહે
ને સમય ગંધાય એવી કલ્પના કોણે કરી?
હાથણી જેતા શિરે ઢોળે કળશ આ રાત્ર્યમાં
એ જ રાત્ર થાય એવી કલ્પના કોણે કરી?
કિંવદંતી જે વિશે છે પાળિયાની પાદરે
આજ એ બદલાય એવી કલ્પના કોણે કરી?
રેત માફક હાથથી શબ્દો બધા સરકી જતા
લાગણી મૂંઝાય એવી કલ્પના કોણે કરી?
આ અનસોઘાટના પાણી સમી અવહેલના
નાવમાં છલકાય એવી કલ્પના કોણે કરી?

પગથી માથા સુધી/ચતુર પટેલ

મેં મને ચીતર્યો પગથી માથા સુધી
હું પછી વિસ્તર્યો પગથી માથા સુધી.
હું તરસ થઈ ગયો છેક મૃગજળ સુધી
કે રણે છેતર્યો પગથી માથા સુધી.
જળ થઈ જીવવાની મેં ચેષ્ટા કરી
જળવટો લઈ તર્યો પગથી માથા સુધી.
માર્ગ મારો મને ક્યાં સુધી લઈ ગયો?
હું ન પાછો ફર્યો પગથી માથા સુધી,
સાંજ પડતાં હું આંગણ થઈ વિસ્તરું—
છું પ્રતીક્ષાભર્યો પગથી માથા સુધી.

લેતો નથી મન પર/મહેશ યાજ્ઞિક

લખી લે કે કશું ગંભીર હું લેતો નથી મન પર
જમાનો જે કહે છે તે બધું લેતો નથી મન પર
વિષાદી ચાંદનીમાં એમ તારી યાદ લે સૂતો
મણીધર નાગ જાણે એકલો આજોટતો ધન પર
મળે સામે હસે જો તું મને એવું જ કે લાગે
ખડી રે કેમ આ ગાડી નકામા ફેલેગ રોશન પર
કરી હેરાન માણસને પછી લે ત્રાજવું તોળો
લગાવો છો તમે તો આગને આરોપ ચંદન પર
રહું ખામોશ ને ઠાંકું જખમ એમાં જ સારું છે
તમારી સૌ ખુદાઈની નિશાની આ રહી તન પર

૯૪] કવિશ્રી - મે-જૂન ૧૯૮૦

બે ગઝલ/રમણિક સોમેશ્વર

૧

આપણું ચારેતરફ હોલું અને ખાલી જગા
કોઈનું એ રીતથી જોવું અને ખાલી જગા.
રોજ મમળાવ્યા જ કરવું આપણા અસ્તિત્વને
આપણા હાથે ફરી ખોલું અને ખાલી જગા.
આપણા ઘરની દીવાલોને લૂણો લાગી જવો
આગિયાનું ભીંતને ધોલું અને ખાલી જગા.
એક ભિડતી આંખથી વંચાઈ જાવું આપણું
અખબારની ઘટનાસમું હોલું અને ખાલી જગા.
આપણા આકાશ પરથી સૂર્યનું ગાયબ થવું
હાથમાં દીવો લઈ જોવું અને ખાલી જગા.

૨

લે, ધુમાડો અંધ સુઠીમાં ભરું
શ્વાસનો દરિયો ખેંચો ખાલી કરું
હું કશામાં ક્યાંય ઝિલ્કાતો નથી
આયનો દીવાલની સામે ધરું
હાથમાં વંદેજની પીંછી લઈ
હું સળગતું ફૂલ આંખે ચીતરું
કોઈ અફવા જેમ ફેલાતો રહું
કોઈ ઘટના જેમ બસ જોયા કરું
માણસો, બસ માણસોના શહેરમાં
સૂર્યને ઓઢવા છતાં પથ થરથરું.

વિક્ત છે / હનીફ સાહિબ

કયા શબ્દ ધર પાસે જઈને અટકવું
વિક્ત છે આ ભાષાનગરમાં ભટકવું
વિખેરાયેલા શબ્દકણ પૃષ્ઠ પૃષ્ઠે
ખટકવું કણ જેવું આંખે ખટકવું
થતું કે આ ભાષાના વટવૃક્ષ ઉપર
ભટકવું મગર ડાળનું આ ખટકવું
ચવાયેલા શબ્દોથી નીપજે ન કાંઈ
ફટકિયાં આ મોતી સમું છે ફટકવું
છે ક્રિયાપદોની આ મેરી-ગો રાઉન્ડ
અટકવું ભટકવું ખટકવું ભટકવું
ભટકવું સતત એક ધારું અવિરત
પરંતુ કંઠે શબ્દ-રણથી છટકવું
કયા શબ્દધર પાસે અટકું હનીફ
વિક્ત છે આ ભાષાનગરમાં ભટકવું

સંબંધ / હિમ્મત ભેષી

સાવ સાચી વાત છે ખહાનું નથી
આંખમાં રાખ્યું કશું છાત્રું નથી.
આપણો સંબંધ એ સંબંધ છે
ફાડી ફેંકી દો એવું પાત્રું નથી.
વૃક્ષ અવગણવાની તો ક્યાંવાત છે?
પાંદડું પણ મારે મન નાનું નથી.
શુષ્ક જડ આ પથ્થરોના શહેરમાં
લાગણી હે તારે વહેવાનું નથી.

બાકી બધું તો ઠીક છે / દિશેશ મોદી

હું લખું, બાકી બધું તો ઠીક છે,
આમ તો મારા વિશે લખવું હતું,
શું લખું? બાકી બધું તો ઠીક છે.
આમ તો સંબંધ દેવળ શ્વાસનો
એટલે તો હું, અમે, આપણ વિશે
શું કહું? બાકી બધું તો ઠીક છે.
આમ તો પળપળ પ્રતીક્ષા જોઈ મેં,
હું હવે આ ક્ષણ લઈ રોમાંચની
ક્યાં કરું? બાકી બધું તો ઠીક છે.
આમ તો અક્ષત તું, હું ક્ષણવત્ સમો,
એટલે કેવી રીતે હું ઠહું તને,
આવ તું: બાકી બધું તો ઠીક છે.
આમ તો લીલા અકળ તારા વડે
જે રચાઈ છે, શ્વસું છું, વંદું છું
નિત્ય હું: બાકી બધું તો ઠીક છે.

ન રહે / શોભિત દેસાઈ

ડર છે, તારું સ્મરણ જતું ન રહે
ઉદાસીનું શરણ જતું ન રહે
આ શિકારમાં હું છું ને તું છે
ક્યાંક પાણીનું રણ જતું ન રહે
તારી આંખોમાં આંસુઓવાળું
લીનું વાતાવરણ જતું ન રહે
એક ખુલાસાની રાહ જોવામાં
ક્યાંક મારું મરણ જતું ન રહે.

સંભવે / મનોજ રાવલ

જન્મ મારો ખ્યાસની પણ સંભવે;
નામ તારું ત્યાં પછી જળ સંભવે.

હું બધું એ રાજવી સમ જોઈ કે
પીંગલાનું આ અમરકળ સંભવે!

આપણે ત્યાં અલગ કે ભેગાં થયાં?
એ જ ત્રિલેટા તારું સ્થળ સંભવે.

કાગ ઠોલે નયન, એ વેળા છતાં—
એમનું હો મિલન, અટકળ સંભવે.

સ્વપ્ન સાચાં લાગતાં એ વાતમાં,
શું બન્યું કે જિંદગી છળ સંભવે.

ટહુકી પડો / મહેન્દ્ર બેપી

આ સૂર્યને થંભાવ મા આ તો બપોર છે
બૂલાં પડેલાં પંખીઓનો ખાલી શોર છે

આખી નદીને ધ્યાસમાં લઈ તરફડયે જવું—
મસ્ત્યો સમી આ ટેવ છે કે એક તોર છે?

આ બંધ દરવાજા અને એકાન્તમાં સમા,
લાગ્યા કરે છે આજ તો તારો જ દોર છે!

મસ્તક ઉપર શું ઠેસ વાગી ગઈ અષાઢની?
ટહુકી પડો હે લોહી કે અંધારાં ઘોર છે.

ખે-ચાર સપનાં માંડ છે બાકી ઊગરંડાઓ
લોખા સમયના હાથ જાણે તીક્ષ્ણ નહોર છે.

નીકળ્યાં / કંવલ કુંડલાકર

ચોકની ભીડમાં લઈ જવાં નીકળ્યાં
આમ શેરી સુધી ખારણાં નીકળ્યાં.

નામ દીધાં વગરનું ધર્યું ફૂલ જ્યાં
હાથ ફેલાયલા ત્યાં ઘણા નીકળ્યાં.

ભીડમાં ક્યાંક અટકી પડ્યાં આપણે
ત્યારે આકાશમાં કુંજડાં નીકળ્યાં

કાશ, વંચાય છે તે સુગંધાય પણ
ને લિખિતન કાઈ ફૂલના નીકળ્યાં.

માછલીનું ચીરું પેટ જળ નીકળ્યું
કંઈક અવશેષમાં ખારવા નીકળ્યાં.

સૂર્ય ઊગ્યો ને પગને અડીને 'કંવલ'
મૂળ તિમિરનાં જ પરછાંઈમાં નીકળ્યાં.

થઈ ગઈ પસાર / આશિત હેઠરાખાદી

રહેતો હતો દમામ ક્ષણે થઈ ગઈ પસાર,
મારી હતી તમામ ક્ષણે થઈ ગઈ પસાર!

ઊઘડી ગયા ફરીથી ઉઠાસીના ઓરડા,
આપીને તારું નામ ક્ષણે થઈ ગઈ પસાર!

નહિતર હું મારા હોશ ગુમાવેત નહીં કદી,
ઢોળીને મારો જામ ક્ષણે થઈ ગઈ પસાર!

સંબંધના બે હાથ પરસ્પર મળે નહીં
ચાંપીને એવા ડામ ક્ષણે થઈ ગઈ પસાર!

'આશિત' જીવનનો અર્થ સમજવામાં રહી ગયો
ગફલત મહીં તમામ ક્ષણે થઈ ગઈ પસાર!

હું સ્તબ્ધ અવાચક બિભો છું/ મનોહર ત્રિવેદી

આ લોચન કે સાગરતટ છે? હું સ્તબ્ધ અવાચક બિભો છું
કે છળનીતરતો પનઘટ છે? હું સ્તબ્ધ અવાચક બિભો છું
એ જળની ઝીણી વાછટ છે? હું સ્તબ્ધ અવાચક બિભો છું
શુ શબ્દ સકલ ખાલી ઘટ છે? હું સ્તબ્ધ અવાચક બિભો છું
ના સ્પર્શભાગની વચ્ચે કે' રોમાંચ ઊગશે-ઊઝરશે-
સૌ હવા સમૂળી ખરછટ છે; હું સ્તબ્ધ અવાચક બિભો છું
ભાગી છૂટો ભાગી છૂટો ભાગી છૂટો આ રસ્તેથી-
છે જીવતર જેવું સંકટ છે; હું સ્તબ્ધ અવાચક બિભો છું
તો દ્રશ્ય આખ્યા લોહીના આ ત્વચા તળેના કાગળમાં:
'આ શરીર ખુલ્લું તર્કટ છે'. હું સ્તબ્ધ અવાચક બિભો છું
હું આકુળ-વ્યાકુળ બાંધ લઇને શમણે શમણે ધૂમું છું
હે રાત, તને શી ઝંઝટ છે? હું સ્તબ્ધ અવાચક બિભો છું
ને શ્વાસનીગળતી હાલતમાં ખેંચ્યો છું છત્રીશમે કોઠે
તે શુદ્ધપ્રણેતા બળકટ છે: હું સ્તબ્ધ અવાચક બિભો છું

પવન/ પથિક પરમાર

એટલે ઊડતી રક્ષાબી છે નગર આકાશનું; એક આંસુનું ટીપુ આ શહેર બનતું બાય છે;
પૂર્યને વીંટી મહીં અકબંધ રાખે છે પવન. એક આકાશનું ટીપુ પી જઈને હાંફે છે પવન.
ખાંખને જુએ છે ખુલ્લા નળ તરીકે, એ પછી- ભર ખપોરે કોઈ રેગિસ્તાનમાં રખડે અને-
તાપણું કૂલોનું સળગાવીને તાપે છે પવન. કોઈ દરિયાને પછી ઠેબે ઉડાડે છે પવન.
સોયના નાકાની વચ્ચે ઊડતું થાવું પસાર; કે સમયની આંગળી પકડીને ચાલે છે પવન;
-ને અહીં દર્યછુની સામે આંખ મીંચે છે પવન. રેતમાં કોઈ ખજૂરી જેમ ફાલે છે પવન.

ચોક્ક ગલીઓની નહીં આખખા નગરની
વાત ઠર, માણસમાં ઊછરતી કબરની
સૂર્યના હોવા વિષે સંશય નથી પણ
છે સમસ્યા સાવ અણસમબુ નજરની
પથથરો સાથે ય વાતો શક્ય છે પણ
શોધ, ભાષા તું પ્રથમ શબ્દો વગરની
મારી આંખો પર પડ્યો પરદો થઈ હું
ને પકડ છૂટી ગઈ દરેકે ઉપરની
'ર'ની હાલત મેશ જેવી છે છતાં ચે
વાત ના માને કોઈ સળગેલ ઘરની

પથથરને પંખાળ્યા તો એ ઘાસ થયા
પછી પડ્યો દુઃકાળ અને ઇતિહાસ થયા
રણના તાતા સરવાળા છે આંખોમાં
દરેકે છેવટ કેવાં પદ્મકાંચ થયાં ?
સળગ્યાં આખખાં ૪૦/૪૦ વર્ષો પણ
રમેશભાઈમાં ચપટી ના અજવાસ થયા
છાતી ઉપર પતંગિયાંએ એઠાંતાં
એ દિવસોથી ઉજાડ શ્વાસોચ્છવાસ થયા
રમેશને પથથર માર્યા હર વ્યક્તિએ
શેષ વધ્યા તે રમેશભાઈ, બિદાસ થયા

રસ્તો રસ્તાને કાપે છે
માણસના ઢગલેઢગલા છે
જ્યાં ને ત્યાંથી દોડી આવ્યા
પડછાયા કોના સગલા છે ?
વિચારમાં પાણી ઊગ્યાં છે
ને એમાં ઘોળા બગલા છે
ઘરનાં ઘર અજવાળે લૂંટે
આ પગલાં, કોનાં પગલાં છે ?
સરવાળે સઘળું મીંડું છે
માણસના ઢગલેઢગલા છે

હું પડ્યો સૂરજ પડ્યો ઘોડો પડ્યો
આલશી અંધારનો એળો પડ્યો
જે દટાયો તે પછી ઊભો થયો
ને પછી નીકળી જવાયું તો પડ્યો
એ બિચારો શું કહે પોતા વિશે
જે અહીં થોડો ઊભો થોડો પડ્યો
એક દુનિયા આંખ એળંગે નહીં
તે અમારે શિર ઘણો બોલે પડ્યો
એ હકીકત છે અને લાયકાર હું
હું સમયસર છું છતાં મોડો પડ્યો.

વાત સાચી છે / 'સુરેશચંદ્ર'

દરજાથી કરી લીધી કમાણી વાત સાચી છે,
જગત જેવું જગત આ ધૂળધાણી વાત સાચી છે.

તું પરપોટા સમો ફૂટી જવાની ધીકધી જાતો,
તને લાગી હશે કેડી અજાણી વાત સાચી છે.

નદી થંભી ગઈ સામો કિનારો શક્ય પણ લાગ્યો,
કરે છે મોજથી એની ઉત્તણી વાત સાચી છે.

વખતને કેાતરી ખાતી સરકતી રાક્ષા અંદર,
હવાની એ જ છે આદત પુરાણી વાત સાચી છે.

પ્રથમ પોતાણુ દેખાડ્યું ગગન જેવું જ અનહદનું,
પછી સંક્ષેપમાં કીધી કહાણી વાત સાચી છે.

ભૃગુઋષિ સમો આ શબ્દ છાતી પર ચરણ મારે,
અને કાગળ સ્વયં સારંગપાણિ વાત સાચી છે.

ક્યાં? / કે જગત

શ્વાસ લેતો શબ્દ છંછેડાય ક્યાં?
અર્થના ઉચ્છ્વાસને ભેદાય ક્યાં?

ચાલવા અંખ્યાં હશે પગલાં છતાં—
અર્થના પગ શબ્દથી તોડાય ક્યાં?

હા, હશે માટીપગા શબ્દો છતાં
માત્ર પોદળ અર્થને છોડાય ક્યાં?

મૌનનત શબ્દો તમે શે રાખશો?
અર્થ ધોલી બાય છે બધાય ક્યાં?

કે જગત શબ્દો સતત ગોખ્યા કરે
અર્થ મોઢમ વાતના ડોકાય ક્યાં?

એકાંત / હર્ષદ ચંદ્રારાણા

ભડ ભડ ભડ કાળું એકાંત
ધંધિણ થઈ હોમાતી જાત

આખું નભ છે ખુલ્લી આંખ
પડે પવનની એમાં રાખ

જતા-આવતા સુદ્ધા શ્વાસ
પગલે પગલે લૂની ફાંસ

સૂરજના લંબાતા હાથ
અંગારાઓ ભરતા ખાથ

અફવામાં પથ્થરનહિ વરસાદ
વરસે છે અણિયાળી યાદ

છાતીએ ત્રોફાતી લહાય
રૂંઢે રૂંઢે રણ ફેલાય

હલેસું છે સળીનું / શંદેન રાવલ

વલણ છે સાપ જેવું કાંચળીનું
કબૂતર બૂધવે છે ક્યાં ફળીનું.

ભર્યાં એકાંતના દરિયાને તરવા
હોડી ક્ષણની, હલેસું છે સળીનું.

કઠિન છે સ્પર્શનાં ગીતોની સંગત
છે લકવાચરત ઢોલક આંગળીનું.

કહો સ્ફોટક વિચારો ક્યાં છુપાશે?
નગર આખું ય છે ઢીવાસળીનું.

જિંદગી હેરાન કરીએ / રમેશ પટેલ

ચાલને ભીનાશમાં સુકાઈને ચોપાસમાં ને ભાસમાં—આભાસમાં ને શ્વાસમાં યે સ્થાન કરીએ,
 શ્વાસને વેરાનમાં સરતા કરી ને ચાહનાને આહમાં ભેલાન કરીએ : જિંદગી હેરાન કરીએ !
 આ હવાની જેમ કોઈ વૃક્ષનાં પર્ણોં મહીં લીલાશમાં—સુવાસમાં સંપંદન કરી પલભર સરીને,
 એ પછી કો ડાળ પરની લાશ થઈને હાશ થઈને શ્વાસનું અપમાન કરીએ !
 ચાલને સૂરજ ઊગ્યાના લેદની વાતો બધી અફવા ગણી ઇશ્વર તથા દરબારમાં જઈને હવે,
 ખૂંમ પાડીને કહીને એ વિવાદે એકનાદે આ ગગનના વૈભવી સામ્રાજ્યને સૂંમસામ કરીએ :
 આજ મંકૃતિ તને હું શ્રાપ આપું. થાપ આપું; નાશ થઈ જા : આંખ સામેથી હવે ઓઝલ થઈ જા
 લોહી વહિતું માનવીનું એકધારે આ નદીમાં ને સદીમાં એ ધરાથી આપણે પ્રસ્થાન કરીએ !
 કંઈક આ સાગરતથા ઊંડાણને સ્પર્શીં અહીં આ માનવીએ ક્યારનું શોધ્યા કહ્યું :
 આવને આ સ્વચ્છ દેખાતા નીલા આકાશની કો' ચોતરફની વેદનાનું આજ તો નિદાન કરીએ !
 ચાલને કો મના હવે તું સૂર ને ચક્રચૂર ને નિર્બુર આ માનવ થકી કો ફરતા એ સૂરમાં,
 ને પછી મસ્તાન થઈને રમ્ય ઉષાની મધુરી અંખનાની વેદનાનું એકચિત્તે ધ્યાન કરીએ !
 ચાલને ભીનાશમાં સુકાઈને ચોપાસમાં ને ભાસમાં—આભાસમાં ને શ્વાસમાં યે સ્થાન કરીએ,
 શ્વાસને વેરાનમાં સરતા કરી ને ચાહનાને આહમાં ભેલાન કરીએ : જિંદગી હેરાન કરીએ !

બે ગઝલ / ધીરુ પરીખ

૧

ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલ
 ગા ગઝલ તું ગા ગઝલ તું ગા ગઝલ તું ચાલ.
 તાઠ ધિન ધિન તાઠ ધિન ધિન તાઠ ધિન ધિન તાઠ
 મરણ નાચે મરણ નાચે મરણ નાચે તાલ.
 લેફ્ટ રાઈટ લેફ્ટ રાઈટ લેફ્ટ રાઈટ લેફ્ટ
 જાડય સામે જાડય સામે જાડય સામે ઢાલ.
 એક બે ત્રણ એક બે ત્રણ એક બે ત્રણ એક
 સરકતી પળ સરકતી પળ સરકતી પળ ગાલ.
 ધપ પનીસા ધપ પનીસા ધપ પનીસા ધપ પ
 બદ્દ સૂરે બદ્દ સૂરે બદ્દ સૂરે ફાલ.
 આજ નહિ બસ આજ નહિ બસ આજ નહિ બસ ફાલ
 ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલ.

૨

શબ્દના ઉત્તરમાં ન્યમ સ્વર ભળ્યો
 એમ મારા હોણમાં શો તું મળ્યો !
 ફૂંક મારી ને અરીસો આંધળો
 દેખતી આંખે મને કેવો છળ્યો !
 મેં મૂક્યો જલપાત્રમાં સળિયો સીધો
 ભેદ કેવો કે પછી ત્રાંસો વળ્યો !
 સડક પર પેટ્રોલથી પીછું ખર્ચું
 ને નથી ત્યાં ચોર કેવો મેં ઢળ્યો !
 આવ લે ઓ અર્થ તું હળવે પગે
 વંધ્ય અક્ષર તે પછી કેવો ફળ્યો !

આ હવા લાવે નહીં / હરિકશન ભેષી

એમ કંઈ તારા નગરમાં ફૂલ વરસાવે નહીં
શહેરમાં જંગલનો વૈભવ આ હવા લાવે નહીં!
હાથમાં માથું લઈને જે ઢળ્યા દર્પણ ઉપર
એમને સમજાયું : રહેરો હાથમાં આવે નહીં!
અર્થ શો નીંદરની ધરતીમાં ઢટાયા સ્વપ્નનો;
છોડની માફક જો ઊગી અમને મહેકાવે નહીં!
મન પડે ત્યાં મહોરતાં શુભમહોર વૃક્ષો ને સડક,
ચાલતાં ચરણોને તારા ધર સુધી લાવે નહીં!
મૌનના અકબંધ ખંડે હોડને સંભાળજે
કોઈ જૂના જાળિયેથી શબ્દ સરકાવે નહીં!
આંખ બે આકાશ માફક ફેલવા લાગી કિશન
ક્યાંક તુજને મૃત ગણી મિત્રો જ સળગાવે નહીં!

કરે છે / અજય બોડીવાલા

કૂટ્યા કરે છે, અટક્યા કરે છે,
શ્વાસો-હજીવે છટક્યા કરે છે.
રેતી ખનીને પથરાય રહેરા,
શહેરો રણોમાં સરક્યાં કરે છે.
આકાશ થેને ટહુકો ઊડ્યો ત્યાં,
પીંછાં હવામાં ભટક્યાં કરે છે.
રસ્તો ખસે છે પગલાં ખનીને,
વચ્ચે પ્રસંગો અબક્યા કરે છે.
હોહી વચાળે દિવસો ચણીને,
મૃત્યુ હવે તો છલક્યાં કરે છે.
ડૂબ્યા પછી ઠાગળની નદીમાં,
બે-ચાર શબ્દો અટક્યા કરે છે.

પારદર્શકતાની પાર / મુશીલા ઝવેરી

વેદના-વિષાદની સંખ્યા કહો ક્યાંથી ગણું?
જેમ કંટકથી સજાવ્યું હોય જ્યારે આંગણું.
લાગણીના લયમાં જન્મ્યે જીવ હોવાયો થયો,
ત્યારથી જાણ્યે-અજાણ્યે બંધ સૌનું ખારણું.
કદપના-સંપુટ આખો સમયનો અકબંધ છે;
તોય ક્ષણની માછલીને પ્રતિપળોએ હું હણું.
શિલ્પ રૂપે જીવનભર હું સાચવી રાખું મને;
એ જ કારણ રાતદિ' કરમાં અહીં મેં ટાંકણું.
દર્પણે દેખાવ બેઈ સુગંધતામાં મહાલતાં
પારદર્શકતા વિશેનું ઘોર અજ્ઞાનીપણું.

બુદ્ધમાં ભૂલી પડેલી આંગળી-તે સાંભળ્યું ?
 રાતભરનો થાક લઈ પાછી વળી-મેં સાંભળ્યું.
 આંગળી ખંડેરનો હિસ્સો નથી-તે સાંભળ્યું ?
 છે હવે ગુદમહોરની લીની કળી-મેં સાંભળ્યું.
 ટેરવે ઘેમૂર સન્નાટો હતો-તે સાંભળ્યું ?
 તરખતર વાગે હવે ત્યાં વાંસળી-મેં સાંભળ્યું.
 છે હિઝરડા મખમલી આકાશમાં-તે સાંભળ્યું ?
 આ તખોતું નામ હિસક વીજળી-મેં સાંભળ્યું.
 સાવ ખરછટ એ ખંધા વિસ્તાર છે-તે સાંભળ્યું ?
 એટલે ત્યાં સ્પર્શની લાશે ઢળી-મેં સાંભળ્યું.
 આ અગણ્યો દેશ માફક આવશે-તે સાંભળ્યું ?
 એક જાણીતી ગલી અહીંયાં મળી-મેં સાંભળ્યું.
 મૌનની છતી જવાને રાવટી-તે સાંભળ્યું ?
 આ ગજલની ભેલ ઠાણી નીકળી-મેં સાંભળ્યું.

વિશ્વંભાલાપ / વિનોદ જોશી

હશે / મનીષ પરમાર

વાદળીના શ્વાસમાં તડકો હશે
 સૂર્ય ખોલીને જુઓ ભડકો હશે
 આંખ વિનાના પવનને પૂછજો,
 શૂન્યતામાં ચાલવા સડકો હશે ?
 મૂક પાણીનાં વહેજો આથમે
 પથ્થરોમાં રૂખતો પડ્યો હશે
 આંસુની દીવાલમાં તૂટી પડે
 ટેકવેલી યાદનો ફેટો હશે

ચારુ/શિલ્પિન ચાનકી

શબ્દ સામટા મિટ્ટીના કણ-કણ વચ્ચેથી ચાલ્યા,
શબ્દ પાંસરા યુગ-યુગ ને કણ-કણ વચ્ચેથી ચાલ્યા.

કશું પામવા શબ્દ ફહાન-શા છાંં જળમાં પેસી
ઠાળનાગની કૂંફવતી શતકણ વચ્ચેથી ચાલ્યા.

ઠઠી ફસાતા, ઠઠી ચેતતા સમય-વ્યાધ-પડ્યન્ત્રે
શબ્દ કપોત સમા લાલચની ચણ વચ્ચેથી ચાલ્યા.

દીપ હરિતીમ કેણે જોયો!—જાત નથી કેઈને,
શબ્દ-સૂર્ય નિર્મેલ રેતલર રણ વચ્ચેથી ચાલ્યા.

કચટપખખછકકૂગજડફખલ્લઝઠ્ઠભમ્મધે
શબ્દાતા પાણિનિ આખરમાં ચણ વચ્ચેથી ચાલ્યા.

ટોચા કરે? / શિલ્પિ કલાકં

છાળ આવી પાળને ધોયા કરે;
લોઠ સૌ શંકાવડે જોયા કરે.

પળ પળે વીંધ્યા કરે ને ખેસવે,
કેણ કેને ફૂલ શું ત્રોયા કરે?

સાંજ સાથે એટલે લીધું હસી;
કે પછીથી રાત કેં રોયા કરે.

હૃદને ફૂટી ગઝલની પાંદડી;
કેણ આવી ભીતરે ટોચા કરે?

ચીજ બીજ શું પછી એ સાચવે?
પ્રેમ જેવો પ્રેમ જે જોયા કરે?

સળ અંધકારના / સાહિલ

એને ઉખેળવાના પ્રયત્નો કરો નહીં,
કચારેય ના પૂરા થશે સળ અંધકારના.

પરપોટા રૂપે પણ ન હું આવું સપાટી પર-
કેવી રીતે ફરી વળ્યાં જળ અંધકારનાં.

કેઈ અપૂરી વાતનાં સંસારણાં સમાં
આંખોમાં ધૂમરાય વમળ અંધકારનાં.

કેઈ અહીં ઉભાસની આશા કરે નહીં
સહુને ચકચાં છે ઘેન શીતળ અંધકારનાં.

શું મારા પૂર્વજોની વસિયતમાં નીકળ્યું
પામ્યો હું વારસાઓ સકળ અંધકારના.

વસંત કણ્ણીટકી મિળાજમાં / નયન હ. દેસાઈ

મનમાં તરુવર જીડુગણ કણ્ણકણ નાદ સ્વરમ્ લે પૂરવે,
ધરતી ભરચક અટકળ કુતૂહલન કેવળ ભેદભરમ્ લ છલકે,
ધરમાં હરફર પગરવ કિટ્ટા દ્વાર ન વિરમૈ જીવડે,
ઘરમાં પ્રુદગળ પુલકિત કોઈ પ્રતીક્ષા સ્વપ્ન અગમ્ લે ધબકે,
તડકે તડતડ લક્કડ કોટ સળગતી જવાલન નીકળે,
ઝર ઝર ડાળ ઝૂલતર વિહ્વળ પછો નીલ ચલમ્ લે સળગે,
ફૂલ ને ઝાકળ રત્ન નીલમ સમ ફાલ વસંતલ જિતરૈ
હૃદયનાં તલથી ભગ્ન હડપ્યા પુનઃ જનમ્ લે જન્મે!

શ્યામ ગર્તામાં/કિસન સોસા

દર્પણમાં મને જોઈ જોઈ ત્રાસી ગયો છું
મીંચાય હવે આંખ તો મીંચાઈ જવા દો!
માણસ રૂપે થાક્યો છું, હવે મૂક વિહગ થૈ
કો પર્ણવટામાં મને સંતાઈ જવા દો!
સૈકા સુધી દસ્તક ન કરે કોઈ કમાડે
એ ધરનું થઈ બારણું બિડાઈ જવા દો!
છું જ્યોત, છતાં ટાઢથી થથયાં જ કરું છું
શું અર્થ એવી જ્યોતનો હોલાઈ જવા દો!
ભવરણ તણા ભમ્મર ફૂવે ચકરાયો ઘણો હું
અવ શ્યામ ગર્તામાં મને જોવાઈ જવા દો!
રોકો ન તમે આંગળી મૂકો ન અધર પર
જેવું ચ કોઈ ગાય ભલે ગાઈ જવા દો!

હશે / રવીન્દ્ર પારેખ

આકળી ખાવળ ઉપર તત્ક્ષણ થશે,
સૂર્ય જેવું ભિગવાનું પણ થશે.
બિંબ સઘળાં આમ તો ફૂટી જશે,
સાવ કોરું, એ પછી, હર્ષણ થશે.
એક અવસર આવશે, પાછો જશે,
-ને ફરી લૂપ્ત-સૂકું આંગણ થશે.
આવતે લવ તું ફરી મારી બીતર,
રેતશીશી હું અને તું રણ થશે.
શ્વાસ પર બહુઈ ફરતી-લાકડી,
એક, બે ને ત્રણ! હવે કંઈ પણ થશે.

ઢૂંઢતો તો ઢૂંઢતો હું જિંદગીમાં કાફિયા
મસ્જિદ બહાર ભિસો રહીને બંદગીમાં કાફિયા.
ઐ કે તુઝા મહીં ને ટપકી રહેલા કૂસ પર,
ખોળતો હું ગ્રંથ તારી દિલ્લગીમાં કાફિયા.
ફૂલની બાજમ ઉપરથી ભિઠતી ખુશખૂ અને
શોધતો હું કંટકોની તાજગીમાં કાફિયા.
આપ જે આપો દવા તેમાં મળી લે કે પછી
ફેફસાંમાં ઠણસી રહેલી માંદગીમાં કાફિયા.
આંખના આવાસમાં ને જુલ્ફાંકયા શ્વાસમાં
આવશે કે શબ્દકેરી સાદગીમાં કાફિયા.
આપ શા મહેમાનની એને પડી ગઈ ટેવ છે.
કયાં 'ભૂપત' ને ભેટશે ને કયાં લગીમાં કાફિયા?

કાફિયા / ભૂપત નાનસી

કવિતાવૃત્ત

- મરાઠી કવિશ્રી અનંત કાણેકરનું ૭૪ વર્ષની વયે મુંબઈ ખાતે અવસાન થયું છે.
- કવિશ્રી સૈફ પાલનપુરીનું મુંબઈ ખાતે ૭મી મેના રોજ હૃદયરોગના હુમલાથી અવસાન થયું છે.
- કાવ્યગોષ્ઠિના ઉપક્રમે ૨૬-૨૭ એપ્રિલે ૬૨૪માં આદિપુરમાં તોલાણી કૉલેજના સહકારથી ગ્રાયા કાવ્ય-સત્રનું આયોજન થયું હતું, જેમાં 'વિશ્વકવિતા', 'ભારતીય કવિતા' અને 'યુગરાતી કવિતા' પર વિવિધ વક્તાઓએ પોતાનાં વક્તવ્યો રજૂ કર્યા હતાં. ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, વગલાલ દવે, સુધીર દેસાઈ, ધીરેન્દ્ર મહેતા, પ્રભાશંકર ફડકે, હરીશ વાસવાણી, જગદીશ દવે, કનુભાઈ જોર, મહેત ઓઝા વગેરેએ ભાગ લીધો હતો.
- 'નવોદિત લેખક સહકારી પ્રકાશન' મંચથી તરફથી ૭મી મેના રોજ રાત્રે ગાંધીનગર મુકામે શ્રી વિનોદ ભટ્ટના મંચાલન હેઠળ એક કવિસંમેલન યોજાયું હતું.
- ૧૧મી મેના રોજ અમરેલીની વીસેક નેટલી સંસ્થાઓએ શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની અવ્યક્ષતામાં કવિશ્રી રમેશ પારખનો સન્માન સમારંભ યોજ્યો હતો. એ પ્રસંગે શ્રી વિનોદ ભટ્ટના મંચાલન હેઠળ એક કવિ-સંમેલનનું પણ આયોજન થયું હતું.
- ધી લાલ દરવાજા પોએટ્રીસ વર્કશોપ લિ. તરફથી દક્ષિતગતને પ્રતિબદ્ધ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે 'કાળો સૂરજ' નામના કવિતાના અનિયતકાલિક પત્રના બે અંકો પ્રકટ થઈ ગયા છે.

સાહ્યાર સ્વીકાર

- 'નક્ષત્ર' - પુરુરાજ જોષીનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. પ્ર. ૨૩, શિવશક્તિ સોસાયટી, નડિયાદ, કાચું પૃષ્ઠ, ૫. ૫૮, રૂ. ૧૨
- 'જોજો જોજો રાહુ' - રશિયન કવિ સિમોનોવનાં કાવ્યોનો શ્રી અવનિ દવેએ કરેલો અનુવાદ. પ્ર. તક્ષશિલા પ્રકાશન, ૫૧૫, ભારત ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ એરેટ, રોકરશી જીવરાજ માર્ગ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૧૫, કાચું પૃષ્ઠ, ૫. ૧૬, રૂ. ૧
- 'મેનો-ઈમેજ-૭૯' - સર્વશ્રી મધુ ઢાહરી, રમેશ આચાર્ય, એસ. એસ. રાહી દ્વારા ૧૯૭૯માં પ્રકટ થયેલાં મેનો-ઈમેજવાળાં કાવ્યોનું આવકાર્ય સંપાદન. પ્રા. સ્થા. રૂપાલી પ્રકાશન, પીરમહમદશા મેન્શન, વીકાંગ કૉસિંગ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, કાચું પૃષ્ઠ, ૫ ૩૨, રૂ. ૬
- 'શોમા' - શ્રી રતિલાલ ગો. પંચાલનો હૃદયગદ્ધ કાવ્યસંગ્રહ. પ્ર. શ્રી પુરુષ મંદિર, કૃષ્ણ સિનેમા સામે, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, પાકું પૃષ્ઠ, ૫. ૧૩૬, રૂ. ૭.૫૦

સૂચનાઓ

- * સર્જકોને જવાબી ટપાલખર્ચ ન મોકલવા વિનંતી છે. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ મહિના દરમિયાન આપવામાં આવે છે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજાવી.
- * વ્યવસ્થા અંગેનો સઘળો પત્રવ્યવહાર 'વ્યવસ્થાપક 'કવિલોક' C/o. કુમાર કાર્યાલય, રાયપુર, અમદાવાદ-૧' એ સરનામે જ કરવો.
- * આપનું લવાજમ જે પૂરું થઈ ગયું હોય તો રૂપિયા પંદર સત્વરે મોકલી આપશો.
- * આજીવન લવાજમ રૂપિયા ૧૫૧ છે. શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને ગ્રંથાલયો પણ આજીવન સભ્ય બની શકે છે.
- * આપનું સરનામું બદલાય તો તરત જ તેની જાણ કાર્યાલયને કરશો.
- * લવાજમ ચેકથી મોકલો તો બેંક કમિશનના રૂપિયા બે ઉમેરીને મોકલશો.

મે. એચ. જી. લીય એન્ડ કંપની

હાઈ ટેમ્પરેચર ગ્રીઝ અને લુબ્રિકેટિંગ ઑઇલના બનાવનાર

એશિયન બિલ્ડિંગ

આર. કામાણી માર્ગ - બેલાર્ડ એસ્ટેટ

મુંબઈ ૪૦૦ ૦૩૮

ટે. નં. ૨૬૪૪૦૪

ટેલેફોન નં. Lub ૬૦૬૪

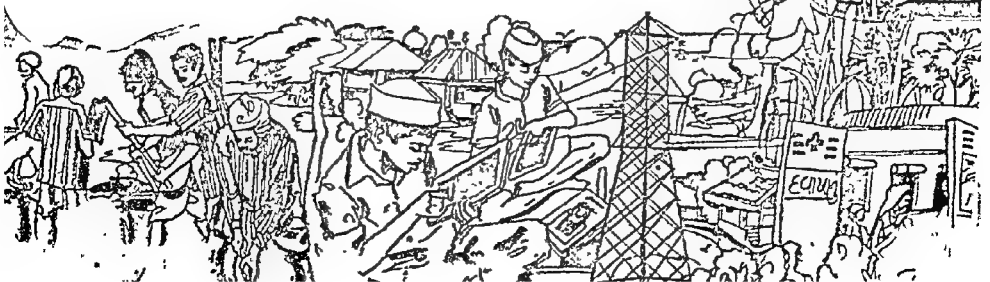
ગામડાં ગોમરા

ગોમરાના ૭૨૦ કુટુંબોનો સામુહિક પુરુષાર્થ સફળતાને વર્યો છે. રાજકોટ જિલ્લાના આ ગામની પંચાયતે ૧૯૭૭-૭૮ની રાજ્યની સર્વશ્રેષ્ઠ પંચાયતનું બહુમાન મેળવ્યું છે. ગોમરાની ગતિશીલતાના આ રહ્યા મહત્વના સિદ્ધિ-સોપાનો :

* ૨૮૮ પિયતના કૂવાઓ * ૧૯૫ વીજળીક મોટરો * ૮૫ ઓઈલ એન્જીનો * ૩ અનુશ્રવણ તળાવો * ઘેર ઘેર પાણીના નળ * ૩૫૦ રખર ટાયરના ગાડાંઓ * પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર * પશુ સારવાર કેન્દ્ર * ગૌશાળા * બાલમંદિરથી ઉચ્ચ માધ્યમિક સુધીની શાળાઓ * પુસ્તકાલય-વાચનાલય * ટેલિફોન એક્સચેન્જ * બે એન્ડે * ટીન ફેક્ટરી * ખેતીનાં એબરો ધનાવવાનાં ર કારખાનાં * તેલની ૪ મીલો * ગ્રામરક્ષક દળ * ખેતી વિષયક સહકારી મંડળી * ગ્રામના હરિજન કુટુંબો અને માણ સૈનિકો માટે સાંઘણીમાં જમીન * આમોદોગો, કુટુંબનિયોજન, ગટર યોજના, સમાજ સુધારણા વગેરે સર્વાંગી વિકાસના અંગો.

ગોમરા સાકાર કહે છે —

આમ સ્વરાજનું સ્વપ્ન

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printers and box manufacturers

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY 400 001

Phone : 266544

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

“ચારે, ફેવિકોલ હોય પછી છીંગલી બગાવવામાં ફેટલી વાર!”

ધંપાદારી કાવોગરોની પ્રથમ પસંદગી પામેલું
આ ફેવિકોલ વ્યાપ પશુ વ્યાપ અનેક કામ
ખાટે સહા હાથવર્તુ જ રાખો. ગમે ત્યારે
ફેવિકોલની જરૂર પડવાની જ !
મૉલ ઇન્ડિયા હૅન્ડીક્રાફ્ટ ટીયર્સ ટ્રેનિંગ કૅસેજ
તેમજ હસ્તકલાની અન્ય સંસ્થાઓમાં ફેવિકોલ
વધુને વધુ પ્રમાણમાં વપરાય છે.
ફેવિકોલ વડે વ્યાપ શવે તે ચોટાટો :
• કાગળ • પર્ચોલ • લાકડું • કાપડ
• માટીની ચીજ-વસ્તુઓ • આભરણો ને
જોવા યોગ્ય ખરી વસ્તુઓને ફેવિકોલ સિન્થેટિક
ફેબ્રિક એફ્ફેસિવ જલદી અને મજબૂત થીતે
ચોટાટી કે છે.
કામ પણ ઠીક વખતે લુઓ તો સ્વચ્છ, સુખક,
સુંદર ને સફાઈદાર !

Courtesy
HTTC, Bombay

ચોટાટાવા ખાટે સર્વોત્તમ
ફેવિકોલ
કાવોગરોનું માન્યું અન્ય એફ્ફેસિવ.

© ફિલિપ્પાઇ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, પો. બો. નં. ૧૧૦૮૪, કુલ્લુ ૪૦૦ ૦૨૦નો રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડ માર્ક

ટાઇમસ્ટાર

એક એકથી વધુ આકર્ષક ઘડિયાળોનું
મીનાબજાર. સાચો સમય,
વાજળી દામ અને 3000 વિક્રેતાઓ
આપની લેવામાં — હરહંમેશ.

TIMESTAR

ટાઇમસ્ટાર — ભારતનાં ઉત્કૃષ્ટ ઘડિયાળ

ઇન્ડો-ફ્રેન્ચ ટાઇમ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ,

૧૨, ઉદ્યોગ નગર, એસ. વી. રોડ, ગારેગામ (પશ્ચિમ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૧૨.

ખા સમાન સુરેખ.

કિરિતોડ

ગુજરાતી કવિતાનું : કતુપત્ર • વર્ષા • ૨૦૩૬ • બુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૮૦ • દ્વિજ અંક ૬૪

સંસ્થાપક • રાજેન્દ્ર શાહ

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

ગામની લાયબ્રેરીના સ્ટેફેરડી તરીકે એ વર્ષે થી સુખાકાંડે મરેલા તામના આમશી હાઈસ્કૂલમાં એક સીનિયર શિક્ષક આવેલા. દાવજોડી સરકાર દર્શક ૫૬૨ અપરિધાત ગરીબ મરેલા સારેને તેને અધ્યક્ષિયા કરી તેને રૂબરૂ તૈયાર કરવાનું કામ ઉપાકર્યું અને પોતે તેના અંતરેથી વિદ્યાર્થીનું કામ માટે લઈ ગુલરાની સ્વિચનાનું કોરલોગ બનાવવાનું કામ મને સોંપ્યું. અને એ વર્ષની તે સંજોગમાં અમે એ કામ પૂરું કર્યું. સારી ગુલરાની ઉપજાવા લાગ્યાં પુત્રાગોની બાકીકરી હુ ખામ્યો.

ગુલરાવ

૨૭-૨-૧૯૯૮] અચુભાઈ રાવત [૧૨-૭-૧૯૮૦

મહત્વાકાંક્ષાનો અખૂટ વહાવાવી ઉરઝરો,
પ્રલો! શાને હીધું લલુ જીવનનું પાત્ર ઝીલવા?
બ. રા.

▽

ઈ. ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૯ દરમિયાન સદ્. અચુભાઈ રાવત ગોંડલમાં શિક્ષક હતા ત્યારે તે શાળાના પુસ્તકાલયની એમણે સંભાળેલી કેટલીક જવાબદારીએ એમના ઘડતરમાં ફાળો આપ્યો હતો તે વિગતનો અહેવાલ આપતા અચુભાઈની ઉત્તરાવસ્થાના હસ્તાક્ષર.

(કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શાહને આપેલી રેડિયો-મુલાકાત માટે એમણે જાતે કરેલી નોંધમાંથી)

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • વર્ષો • ૨૦૩૬ • સર્ગ અંક ૧૩૬ • દ્વિજ અંક ૬૪

૬૧૦ ચો.

સાત હાઈકુ ૦ રનેહરશ્મિ ૦ ૧૨૭
ખખર નથી ૦ પિતાકિન્ન હાથેર ૦ ૧૨૭
નેઈ લે ૦ રમેશ પારેખ ૦ ૧૨૭
વિવેચક-અંગ ૦ ધીરુ પરીખ ૦ ૧૨૮
આઠ ગઝલ ૦ રામ વૃન્દાવતી ૦ ૧૨૯
માણસ ૦ મણિલાલ હ. પટેલ ૦ ૧૩૧
રાત પડે ને ૦ હસિત ખૂચ ૦ ૧૩૨
જનીવા ૦ યશવંત ત્રિવેદી ૦ ૧૩૩
મંગીત-કાવ્ય ૦ નલીન પંડ્યા ૦ ૧૩૩
નાંગરી ખેડો ૦ ચોસેક મેકવાન ૦ ૧૩૪
...મારી વાત ૦ હરીશ ધોખી ૦ ૧૩૪
કિરસો ૦ મધુકાન્ત દક્ષિપત ૦ ૧૩૪
કિવંદંતી-Metamorphosis ૦ જયેન્દ્ર શેખડીવાળા ૦ ૧૩૫
વમડો ખોલે પેપૂડે ! ૦ ચન્દ્ર પરમાર ૦ ૧૩૬
સેલ્સમેન ૦ રવીન્દ્ર પારેખ ૦ ૧૩૭
અપાઠ ૦ ભરત યાસિક ૦ ૧૩૭
એક ઝીંકણાનુભૂતિ ૦ પથિક પરમાર ૦ ૧૩૮
દકતરમાં નામ-આમ નંઈ ૦ પ્રતાપસિંહ રાઠોડ ૦ ૧૩૯
ટેલક્યુલેટરના સંબંધો ૦ મધુ કોઠારી ૦ ૧૩૯
એક કાવ્ય ૦ બ્રહ્મ દવે ૦ ૧૪૦
નો આવશ્યક ૦ અરુણ દેશાણી ૦ ૧૪૧
આલે કાઈ ખોલાવે ૦ હર્ષદ ચંદ્રારાણા ૦ ૧૪૧
ગઝલ ૦ રાઠોડ પ્રવીણકુમાર પી. ૦ ૧૪૨
નેમ છે ૦ યશવંત હક્કર ૦ ગીત ૦ જનક ઊયાટ ૦ ૧૪૨
ઉતરડાયેલો એધાણીનું ગીત ૦ અદ્ય ત્રિવેદી ૦ ૧૪૩
પ્રીતિ : એક નીલરંગી સ્વપ્ન ૦ શૈલેશ ટેવાણી ૦ ૧૪૩
આવું ૦ કે. જગત ૦ પથરનું ખીલું... ૦ હરીશ વ્યાસ ૦ ૧૪૪
તૂટી પડ્યું ચોમાસુ ૦ નવનીત ઉપાધ્યાય ૦ ૧૪૪
ત્રણ જોડકણાં ૦ રનેહરશ્મિ ૦ ૧૪૫
દેટલું નિકટ ૦ કમલ વૈદ્ય ૦ ૧૪૬

બુલાર્થ-ઓગસ્ટ ૧૯૮૦

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

કેષો.

કવિતા ૦ બચુભાઈ રાવત ૦ ૧૧૩
આધુનિક ગુજરાતી ગઝલ.....
ધીરેન્દ્ર મહેતા ૦ ૧૧૪
બચુભાઈ રાવત ૦ ધીરુ પરીખ ૦ પૂર્તિ
અનુવાદ
અંગાંગીભૂતમ ૦ કનુભાઈ જાની ૦ ૧૪૭
ત્રણ કવિતા : તેની ૦ જયા મહેતા ૦ ૧૪૭
કવિતાવૃત્ત ૦ ૧૪૮
આવરણ છવિ : વિજય દલાઈ

સલાહકાર
રાજેન્દ્ર શાહ • નિરંજન ભગત

¶ સવાળમ મોકલવાનાં સ્થળ : (૧) C/O
કુમાર કાર્યાલય લિમિ. રાયપુર અમદાવાદ-૧.
(૨) વિજય સ્ટોર્સ ૬૨, કલ્યાણસવન, રિલીફ-
રોડ, અમદાવાદ-૧, ચા સ્ટેશનરોડ, આણંદ.
(૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨
¶ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની છત્રગુમાં દર બે
માસે — ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ
ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં — પ્રકટ
થાય છે. ¶ દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૫, પરદેશમાં રૂ.
૩૫ ચા પા. ૨-૫, અમેરિકામાં રૂ. ૫૦ ચા ડૉ. ૬;
વાર્ષિક રૂ. ૧૫ • છટક નકલ રૂ. ૨-૫૦

તંત્રી સાથેના પત્રવ્યવહારનું સરનામું:
'લાવણ', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક : બચુભાઈ રાવત
કુમાર મિન્હરી-રાયપુર-અમદાવાદ ૧ -૧

વંદન જય ગૂજરાત

ભારતભૂમિની શુભવંતી હૃદય પુણ્યવતી રસભૂમિ,
સત્યાગ્રહની કર્મભૂમિ તું, અઝૂમીએ જહીં ધૂમી,
જયગાન ગજવતાં માત;
તુજને વંદન જય ગૂજરાત !

રસકસવંતી ભારતભૂમિની શ્રેષ્ઠ સુસગરસપુત્રી,
ગિરિ, ગહર, સરવર, નદી, અરણ્યાં, પ્રકૃતિ-પ્રસાદી ધરતી,
ધનધાન્ય ભરી રળિયાત; તુજને૦

યદુકુળતિલક કૃષ્ણચંદ્રની રાજ્યભૂમિ જયવંતી,
ઘોષ ગીતાના સહાય કરતી, કર્મયોગ શુંજવતી,
જય ગૌરવવંતી માત; તુજને૦

સિદ્ધરાજ, વન, ભીમદેવ સમ સમરવીરોની પ્રસૂતા,
વીર કેસરીસમ જયત્રાટે ધરણી જે ધૂજવતા
કરી વિજયધ્વજ ફરકાટ; તુજને૦

નૃસિંહ, મીરાં સરખાં રસિયાં સંતનની રસજનની,
ધર્મધુરંધર હયાનંદ ને કલાપીની કુલભૂમિ,
વા'તી રસખંસી દિનરાત; તુજને૦

પ્રેમ-શૌર્યનું રણશિંગ કૂંકવતો નર્મદ જય ગજવે,
સત્યનિષ્ઠ કર્મવીર ગાંધી અવનવ ચેતન પ્રેરે,
જન ધૂસે કીર્તિધ્વજ સાથ; તુજને૦

જાગ્રત જો તુજ તનુજ થયાં ત્યાં આ નવચેતન ભરતી,
પ્રાચી દિશામાં વિવિધ રંગભરી ઉદય ઉષા અળહળતી,
જો! દિવ્ય હસંત પ્રભાત; તુજને૦

ઘેરી ધુરંધર દેશતણાની ધૂધરમાળ ધમકશે,
સ્વતંત્રતા, રિદ્ધિ, સિદ્ધિ ને પ્રતાપ, ચેતન સરશે,
જોઈ સ્તબ્ધ થશે જગ માત ! તુજને૦

અચુક્કાર રાવત

। ૩૬ વાદ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મ્નો મે વાન્નિ પ્રતિષ્ઠિતં ગ્રાવિઞ્ઞીવીર્મ અપિ ।

કવિતા

કવિતા-વાચનથી ભાવકને પ્રભોધ અને પ્રમોદ બંને મળવા જોઈએ. વિષય ગમે તે હોય પણ એની પાછળ અનુભૂતિની સમ્યાઈ હોવી જોઈએ, અને એની રજૂઆત કાવ્ય વંચાતું નાચ તેમ એને રસ હૃદયમાં ઊતરતો નાચ એવી વિશદ હોવી જોઈએ. એમાં પૂર્વાચાર્યોએ પ્રભોધેલા ત્રણે ગુણ-ઓજસ, પ્રસાદ અને માધુર્ય હોવા જોઈએ. ઉપાડથી માંડીને અંત સુધી તેની રચના રેખાઉતાર હોવી જોઈએ અને અંતમાં તેના મુખ્ય રસની જમાવટ કરતી ચમત્કૃતિ સંધાવી જોઈએ. સૌનેટ હોય તો તે તેના ગુણધર્માનુસાર પાસાદાર બનીને અંતની બે પંક્તિમાં ચોટદાર મોતી જેવું બનવું જોઈએ. ગીત હોય તો તેની બાની અને પ્રાસમાં તે લલિત અને લાવણ્યમય હોવું જોઈએ. પ્રાસને હું ગીતનું આવશ્યક અંગ ગણું છું, અને તેની બાનીમાં લલિત્યને જરૂરી માનું છું. એ જ રીતે ગઝલમાં નવો ઉન્મેષ આવકાર્ય છે, પણ તેની રચનાનો કસબ કાયમ રહીને. તેનું અગત્યનું અંશ જે મિલજ તે એમાંથી પ્રગટતો હોવો જોઈએ. લજનમાં પણ બાની અને કથન બંનેમાં પ્રૌદી અને ગાંભીર્ય સાથે હૃદયને હલાવી નાખે એવી ચોટ હોવી જોઈએ. ટૂંકામાં, કૃતિ ગમે તે હોય પણ વાચન કે શ્રવણ દરમિયાન એની એક મધુર રૂપાકૃતિ સરળતી જતી હોવી જોઈએ, અને અંતે રસાનંદની એક લહરી મૂકી જતી હોવી જોઈએ.

અચ્યુભાઈ રાવત

(શ્રી રાજેન્દ્ર શાહે આકાશવાણી માટે લીધેલી મુલાકાતમાંથી)

આધુનિક ગુજરાતી ગઝલના પ્રયોગાત્મક વલણમાં ઔચિત્ય

ધારેન્દ્ર મહેતા

અનિવાર્યતાને કારણે થએલા પ્રયોગનું જ મહત્ત્વ છે. કાવ્ય પરત્વે આવી અનિવાર્યતા પરિવર્તનની જરૂરિયાત-માંથી ઊભી થઈ હોય છે. આ જરૂરિયાત વ્યક્ત થવા મથતી વિશિષ્ટ અનુભૂતિએ પ્રેરેલી હોય કે સ્વરૂપ વિશે ખદલાએલા ખવાસે પ્રેરેલી હોય. આવા સંયોગોમાં જે સર્જક પ્રયોગ કરવાનું સાહસ દાખવી શક્યો નથી તેની ગતિ અવરોધાર્થ ગયાનાં દૃષ્ટાંતો આપણે માટે અનુભૂતિમાં નથી.

આ રીતે પ્રયોગ વૃત્તિજન્ય નથી, પરિસ્થિતિજન્ય છે; અને તેનો અર્થ હમેશાં નવીન, એટલે કે વિચિત્ર નહિ પરંતુ જુદો એવો પણ થાય. નવીનતા તો આજે નહિ તો કાલે લુપ્ત થવાની; પરિવર્તન રિથર થઈને નવી દિશા ઉઘાડી આપતું હોય છે, જેને પરિણામે કાવ્યને ગતિ મળતી હોય છે. એ રીતે એના વિકાસની શક્યતા ઊભી થાય છે. સિદ્ધિમાં નહિ પરિણમી શકેલા, શક્યતા ઊભી કરી આપનારા પ્રયોગોનું પણ મૂલ્ય અંકલું નેઈએ.

ગુજરાતી ભાષામાં રચાતી ગઝલને ફોર છેલ્લા લગભગ બે દાયકા દરમિયાન પ્રયોગાત્મક વલણે ભારે નેર પકડ્યું છે. એનો વેગ એની તીવ્ર ગતિને જ સર્વથા આભારી નથી, એની પ્રચુરતા પણ એને માટે કારણભૂત છે. આ પ્રયોગો હમેશાં અનિવાર્યપણે થવા જણાતા નથી, વૈચિત્ર્યરસ કે નવું કરી જોવાની કૌતુક-વૃત્તિ કે આજુબાજુ જે કંઈ થઈ રહ્યું હોય તેનું અનુ-કરણ કરવાનું માનસ પણ તેની પાછળ કામ કરી રહેલાં જણાય છે, જે કૌતુકવૃત્તિ કે વૈચિત્ર્યરસ કવિમાં હોય તે ભાવકમાં પણ હોય, તેથી આ પ્રકારના પ્રયોગોએ

પણ એક વાર તો આકર્ષણ જગવીને મોહ જન્માવે છે. મોહે ઝંખવેલી દૃષ્ટિને ધણી વાર આવી કે ‘પ્રયોગ’ના ઉદ્દેશ વિનાની કૃતિમાં પણ વિહસી રહે કાવ્યત્વ પરખાતું નથી; પરંતુ તટ-રથ રહીને નિરીક્ષકરવાથી અથવા સમય જતાં વેગ મંદ પડવાથી પ્રોગનું સાચું સ્વરૂપ કળાર્થ આવ્યા વગર રહેતું નથી સામ્રાટ ગુજરાતી ગઝલે દાખવેલા પ્રયોગાત્મક વલણ ઔચિત્ય તપાસવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

જે ભાષામાં થઈને ગઝલનું સ્વરૂપ આપણી ભાષા અવતર્યું છે તે ઉર્દૂ ભાષામાં તેની પરંપરા એટલી સમ અને સત્ત્વશાળી હતી કે તેનાથી એકદમ મુક્ત થઈ દૂર જવું મુશ્કેલ હતું. ઉર્દૂ ગઝલે જન્માવેલાં પ્રભાવ લાભ લેવાના આશયથી પણ રૂઢ વિષયો પર એ લઢણથી ગુજરાતીમાં ગઝલ લખાવી શરૂ થઈ. વિષયો અને લઢણની લોકલોચનાએ એને પોષણ ઉત્તેજન આપ્યું. પરંતુ આગ્રંથક કાવ્યપ્રકારનાં નૂળાં આપણી ભૂમિમાં દટમૂલ થઈ શક્યાં એ તેના ખીતખક્કાથી શરૂ થએલા પ્રયોગશીલ વલણને આભારી આ તખક્કાના રાયદા, મરીઝ, ધાયલ, ગની જેવા ગઝકારોએ ગુજરાતી ગઝલને વિષયોની ક્ષિતિજનો વિસ્તાર કરી, તેને આસપાસના જીવનના સંસ્કાર આપી, વાચીતની નજીકની ભાષાનો વિનિયોગ કરીને ગુજરાતી રૂપ આપ્યું, આ સૌમાં ધાયલનો અભિગમ સર્વિય પ્રયોગશીલ રહ્યો છે. સિન્નજ પરત્વે તેમ જ આ વ્યક્તિના દંગ પરત્વે તેમની રચનાઓમાં એવાં લક્ષ્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે જેને કારણે તેઓ અનેક ઠેકાં આજના ગઝલકારોના પૂર્વજ જણાશે. કેટલાંક દૃષ્ટાં

પરથી આનો ખ્યાલ આવી શકશે. ગઝલની પરંપરાગત સીધી કથનશૈલીને બદલે વક્તાથી એક સામાન્ય કથનનું વિલક્ષણ રૂપ લે છે તે બુઝો :

કહે છે કે ‘મુજથી વ્હાલી મને તારી જત છે,’
શું સાંભળી રહ્યો છું, કિવચ છે કે રાત છે!
મતુશ્યની નિઃસહાય સ્થિતિ વ્યંગથી વાચ્યા પામી કરુણ નિબંધન કરે છે :

શમ આપણાં ને આપણા આ રકંધ હોય પણ !
એકાદ લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગ માત્રથી તેઓ આખા યુગ પર આ પ્રમાણે વ્યંગ કરી લે છે :

અણુશક્તિની બોલબાલાના સોગમ—

ધાયલની તીર્યક દષ્ટિ ઘણી વાર એકના એક પ્રબ્દમાંથી, કાકુલેદ કરીને, સિન્ન અર્થ નિપજાવે છે; ખન્વર્થ યોજે છે.

અનુભૂતિને અનુરૂપ ભાષાપ્રયોગનું વલણ ધાયલની રમકડું છું’ જેવી રચનામાં જોવા મળે છે. આ રચનાને જયંત પાઠકની રચના ‘માણસ છે’ સાથે વાંચવાનું પ્રયત્ન છે.

કદપનની મદદથી ભાવને અભિવ્યક્ત કરવાનું આધુનિક ગુજરાતી ગઝલનું વલણ ધાયલની રચનાઓમાં જોવા મળે છે. કેટલાંક મનોરમ કદપનોનો આસ્વાદ લઈએ :

હસતી આંખલડીમાં નેહ
એટલે તડકે તડકે મેહ.

x x

એસ મહીં આ તરતી ધૂપ
એટલે તારું ચડતું રૂપ !

x x

ગભરુ આંખોનું શું કહેવું !
કૂપની અંદર જાણે કૂપ !

સંકુલ મનોભાવોને માર્મિક રીતે મૂર્ત કરવામાં પણ ધાયલ પુરોકાલીનો તેમ જ સમકાલીનોથી બુદ્ધ તરી આવે છે. એક શેર સાંભળો :

આંસુ હતાં કે હૈયું, ન જાણે શું ચે હતું ?

કે આંધી જેવું આંખમાં ઊઠી શમી ગયું.

મનોભાવોને વ્યક્ત કરવામાં એ જેવા નવીન ઉપમાન-પ્રયોગો કરે છે તે બુઝો :

નયનથી દૂર ક્યાં લઈ જાય છે મન, અસ્થિ આશાનાં ?

અરે એ કુંડ દામો એ તળેટીની જ જોડે છે.

ચાંદનીમાં ચમકતી રેતી અને સસુદ, આ બે વચ્ચેના સારમ્યની વાત કરી કવિ ચિત્તની અસ્વસ્થ સ્થિતિનો પરોક્ષ સંકેત રચે છે :

કેં ચાંદની જ એવી હતી, ભાન ના રહ્યું;

જવું હતું સમુદ્ર લાણી, રણમાં જઈ ચડ્યો !

સૂક્ષ્મતા અને સંકેતાત્મકતાના દષ્ટાંતરૂપ એક ખીજો શેર :

પુશીથી તારલાઓ, જાવ પોઢી !

નથી ચિંતા, હવે મોંસૂઝાણું છે.

જ્યાં માત્ર પ્રકૃતિવર્ણન છે ત્યાં પણ દષ્ટિની અભિનવતા ધ્યાન ખેંચે છે :

નલ છે કે અંધકારનું વન ! રાત તો બુઝો !

ક્યારેક ઇન્દ્રિયવ્યત્યયથી પણ કામ લેવાયું છે :

કાલાહલો શ્વસે છે ઉઝગણી આંખમાં !

ઈન્દ્રિયગ્રાણી રીતે આલેખાએલું આ નિઃસ્તબ્ધતાનું ચિત્ર બુઝો :

છેઠી રહ્યો છે આખો મહોલો, શું ખોલીએ ?

ખોલે છે ખસ હરી ફરી હોલો ! શું ખોલીએ !

ખોલાવતો હતો તે ખર્પેયો ખળા મૂચો,

ખળડી રહી છે ખોખી ખખોલો ! શું ખોલીએ !

‘એક શબ્દથી માંડીને એક પંક્તિ સુધીના કાફિયા-રદીફ’ કે ‘અલગ કાવ્યપંક્તિ બનવાનું ભાવ-સામર્થ્ય દાખવતી પંક્તિઓ રદીફ-કાફિયા વેશે પસાર થતી’ પણ આ તખ્ખાની ધાયલની ગ્રંથોમાં ભેઈ શકાશે.

આ રીતે પરંપરામાં પરિવર્તન અને એ માટે આવશ્યક પ્રયોગો થવા છતાં તેનું પ્રમાણ અદ્ય અને ગતિ મંદ હોવાથી ગુજરાતી કવિતાનાં અન્ય સ્વરૂપો અને ગ્રંથો જાણે હજી અંતર રાખીને ચાલતાં હતાં. બનેલી ગતિવિધિઓ નિરાળી હતી. ગઝલ બહુધા મુશાયરામાં જીવતી હતી. એણે સામે બેઠેલા શ્રોતાજન સુધીના ટૂંકો માર્ગ જ કાપવાનો હતો. આથી વાક-ચાતુરી, સ્મૃત સૂત્રવિધાન, દાવા-દલીલ, તરંગ-તુલ્કા જેવા શીઘ્ર સંક્રમણમાં સહાયક તરવોના ઉપયોગથી કાવિયુક્ત અસર જન્માવવામાં એનું સાર્થક્ય હતું.

ખીબ તખ્ખાની ગઝલનું વહેણ અહીં લગભગ સ્થિર થઈ ગયું હતું. ખીજ બાજુ અન્ય સ્વરૂપોમાં ગુજરાતી કવિતા સૌંદર્યરાગી બની અવનવા ઉન્મેષો પ્રગટ કરી રહી હતી. એ સ્વરૂપોમાં રચનાઓ કરી રહેલા કવિ-ઓનું ધ્યાન ગઝલમાં રહેલી શક્યતાઓએ ખેંચ્યું. એ શક્યતાઓ સિદ્ધ કરવાના સાહસે તેમની પાસે અવનવા પ્રયોગો કરાવ્યા. આ તખ્ખકે આવતાં સુધીમાં જ પરંપરાગત વિષયોમાં દષ્ટિની સૂક્ષ્મતા, જિંઝાણ, દષ્ટિકાણ્યની લિન્નતા આવતી ગઈ હતી, નવા વિષયો પર દષ્ટિકોપ થવા લાગ્યો હતો; પરંતુ હવે તો વિષય-ક્ષેત્રની સીમારેખાનું કોઈ અસ્તિત્વ જ ન રહ્યું. આસપાસના પદાર્થો વિશેની અનુભૂતિ પણ બદલાઈ ગઈ...સૂતકાર અને યાદ એકમેકની જેમ જોવા રહી જાય છે, આંધળા એકાન્તના સર્પો કસે છે, હવા ભીંતની જેમ સ્તબ્ધ બિંબી રહી જાય છે, તમામ માર્ગો શેરી ગળી જાય છે, અંધકાર ડહાંકે છે, તો કચારેક

એને ‘અડો તો સુનેરી ને સૂંઘો તો લીલું’ અનુભવા છે, સૂરજના પકવ ફળ થઈ બેરવાદ રસરૂપે ફિર ટપકે છે, કાણોનો ખરફ પીગળે છે, સમયમાં સળ અ અવાજની કચલો પડે છે, સકળ વિશ્વ બગસાતે વિસ્તાર જણાય છે...જે નગરમાં એણે વસવાનું છે એ નગર પણ તેની અનુભૂતિનો વિષય છે, પણ એ અનુભૂતિ કુત્સિતતાની છે. આદિલનો શેર છે:

બિધે છે કાળા માંસના પ્રેતો નગર નગર
બગે છે પીળા રક્તની ખુશ્ખૂ ગદી ગદી

અહીં વસતા માનવીની કોઈ વિશિષ્ટ ઓળખ નથી તે જ જેવા સંકેતથી ઓળખાય છે. પોતાના જ ધરતું સરનામું પોતાને પૂછે છે, કારણ કે આ સંજિમ એ આગંતુક છે, એ કોઈની સાથે સંબંધ અનુભવતો નથી તેથી મનુષ્ય તરીકે પોતાની વ્યથા માટે કોઈની સહાનુભૂતિ એને સુલભ નથી. આદિલ કહે છે:

સિગરેટ એશટ્રેમાં છુટાઈ ગઈ, અને
કોંડીના કપમાં કાળી વ્યથા ઓગળી ગઈ.

મૃત્યુ પહેલાં જ મૃત્યુને એક સંવેદન રૂપે એ સતત અનુભવે છે. એનાં જુદાં જુદાં રૂપો એને પ્રત્યક્ષ થાય છે. રવીન્દ્ર પારેખની ‘કેલીડોસ્કોપિક ગઝલ’માં એનું આલેખન છે...આ રીતે આ તખ્ખકે ગઝલદષ્ટિની આખી આબોહવા જ બદલાઈ ગઈ.

પણ આ કવિઓનો અલિંગમ માત્ર પરિવર્તન લક્ષી નથી, વિદ્રોહલક્ષી પણ છે. એમણે ગઝલના રૂઢ બંધારણ પર આધારો કરવા માંડ્યા. મત્લા, મક્તા, કાફિયા, રદીફનાં રૂઢ બંધનોથી કારેગ થવાનું વલણ અપનાવ્યું. ખીજ બાજુ આ લક્ષણો જળવીને પણ તેમની નિયમિતતાનો લંગ થવા લાગ્યો. આખી કૃતિમાં સળંગ મત્લા કે મક્તાના શેરો, આરંભમાં મત્લાને

બદલે મક્તા કે અંતે મક્તાને બદલે મત્તાના શેરો અથવા કૃતિમાં વચ્ચે યદરહાએ મત્લા કે મક્તાના શેરો આવવા લાગ્યા. અહીં નોંધવું જોઈએ કે મત્લા અને મક્તા વગરની તથા આરંભે મક્તાના શેરવાળી રચનાનાં દૃષ્ટાંતો તો ધાયલમાંથી પણ મળે છે. પરંતુ નવી ઝગલે જે અભિનિવેશપૂર્વક આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તેની પાછળ એમ સૂચવવાનો આશય ખુલ્લો હતો કે આ બધાં રૂઢ લક્ષણો જરૂરી નથી.

વસ્તુતઃ આ તત્વોથી ગઝલની એક શિરત ઊભી થાય છે. તેના વિનિયોગ પાછળ એકાધિક દૃષ્ટિ રહેલી છે. એમાં કૃતિની આકૃતિનું નિયમન છે. શરૂઆતમાં એકથી વધારે સંખ્યામાં આવતા મત્તાના શેર એક મિમ્મજ ઊભો કરતા હોય છે. સંક્રમણની પ્રક્રિયા પણ શીઘ્ર અને સરળ બનતી હોય છે. પ્રાસાનુપ્રાસના તત્વને લીધે લાલિત્ય જન્મતું હોય છે. એક મિસરામાં આવતા બે કાફિયા-રદીફ કથનને ચોટદાર બનાવતા હોય છે.

આ નિયંત્રણનું ઉદ્દેશન પણ, અલખત, સકારણ છે. કાફિયા અને રદીફના બેવડા નિયંત્રણથી અનુ-ભૂતિનું ક્ષેત્ર સંક્રાંતિ બની જાય છે. રચનામાં આપાસનું તત્વ પણ પ્રવેશે છે.

પરંતુ આ શિરતનો લંગ થવા દીધા વગર આવી આવી મર્યાદાઓમાંથી ઊગરી જવામાં જ તો ગઝલકારની શક્તિની પ્રતીતિ છે. એસરીમાં ઘોડો ખેલાવવાની કલા પ્રદર્શિત કરવાની હોય અને ઘોડાને ખુલ્લા મેદાનમાં લઈ જવામાં આવે તો પછી ખેલ ગમે તેવા રોમાંચક હોય તો પણ કલાનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. કાફિયાની દરકાર કર્યા વગરની ગઝલો તો કલાપીને હાથે પણ લખાયેલી, તેનું અણુધણણું ઊડીને આંખે (અને કાને) વળગે એવું હતું; હવે વાત બ્યારે રદીફને પણ

તિલાંજલિ આપવા સુધી પહોંચી છે ત્યારે એક વધારાનો પ્રશ્ન એ પણ જન્મે છે કે એવી કૃતિને ગઝલ કહેવા માટે શું કારણ છે? એનો હંદ? પણ એ કહેવાની જરૂર નથી કે ગઝલના હંદ છે, હંદની ગઝલ નથી; એનું ‘ભાવવિશ્વ’? પરંતુ કાઈ પણ કૃતિનું ‘ભાવવિશ્વ’ વિશિષ્ટ આકાર પામ્યા પછી જ સ્વરૂપ-વિશેષની ઓળખ પામી શકે; જેમ કે સૈનેટ કહો એટલે પહેલી શરત ચોદ લીટી, હાઈકુ કહ્યું એટલે અક્ષર સત્તર જ.

સામે, કવિએ જેને ‘ત્રણ કાફિયાની ગઝલ’ તરીકે ઓળખાવી છે તેવી નયન દેસાઈની ગઝલની પ્રત્યેક પંક્તિમાં ચચચાર કાફિયા અને ત્રણ-ત્રણ રદીફના પ્રયોગો પણ છે:

ડાળ વગરની ડાળ ઉધરથી પાંખ વગરનું પીછું થઈએ,
ટહુકો થઈએ, છટકો જઈએ;
ચાલ હવે છાતી વીંધીને આંખ વગરનું આંસુ થઈએ,
ડૂમો થઈએ, પીગળી જઈએ.
કાણુ લલા સાંભળવાનું છે બળબળતી ચીસો તારી
આ ષડધાઓના મહાનગરમાં?
નામ પરિચયના વીંટાળી નામ વગરનું મ્હોરું થઈએ,
શબ્દો થઈએ, થીજી જઈએ.

પ્રતિહાસને વફાદાર રહેવા ખાતર કહેવું જોઈએ કે બધાં ત્રણ-ત્રણ કાફિયા અને બે રદીફના પ્રયોગો પૂર્વસૂરિઓએ પણ કરેલા છે. પણ અહીં ગઝલને સાંપડેલા એક નૂતન લય અને રીતિની દૃષ્ટિએ જ નહિ, ‘ડાળ વગરની ડાળ’, ‘પાંખ વગરનું પીછું’, ‘આંખ વગરનું આંસુ’, ‘નામ વગરનું મ્હોરું’ જેવી નિરર્થક જણાતી પદાવલીથી વ્યક્ત થતી અસ્તિત્વની નિરર્થકતા અને એમાંથી છૂટી નીકળવાની ઝંખના તેમ જ ‘ષડધાઓના મહાનગરમાં’, ‘નામ પરિચયના વીંટાળી’

બંધારણ ગઝલના મિત્રજને માફક આવે તેમ નથી. એક પંક્તિમાં એકનો એક ગણ પુનરાવર્તિત નહિ થતો હોવાને કારણે ગઝલમાં અપેક્ષિત અભિવ્યક્તિની છટા, સહજતા અને સરળતા તો અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં શક્ય જ નથી; તો ખીજી બાજુ કાફિયા-રદ્દીફની વ્યવસ્થા અને ગઝલનું લાક્ષણિક લાવજગત અક્ષરમેળ વૃત્તોના સૌહાર્દને પણ વ્યક્ત થવા નહિ દે, રમેશ પારેખે ગઝલના છંદોમાં પણ માત્રામેળ છંદોલ્લેખ અને પ્રકારોના મિશ્રણથી અનેક પ્રયોગો કરેલા છે. એક જ શૈરની બે પંક્તિઓ લિન્ન છંદોમાં કરવાના પ્રયોગો પણ થયેલા છે.

ગઝલના માળખાને ઉપરતળે કરનારા પ્રયોગો તો કોઈનું ય તરત ધ્યાન ખેંચે, પરંતુ આધુનિક ગઝલમાં પ્રતીક, કલ્પન, પુરા-કલ્પન, ઇન્દ્રિયવ્યસયની તરફબો અત્યંત કાર્યસાધક રીતે પ્રયોજાતી થઈ છે તેની નોંધ પણ લેવી જોઈએ. પરંપરાગત પ્રતીકનો અર્થ એમાં ખલ્લી નાખવામાં આવે છે—

હું દોડું હું મારી પાછળ
પાછી મૃગજળ જેવું શું છે?

(મનોજ)

તો નિરાશાના આકોશમાં ક્યારેક વિપર્યય ઝંખવામાં આવે છે—

મૃગજળોથી બળતું રણુ છલકી જોડે,
પ્યાસથી સૂકાય સાગરનું ગળું

(આદિલ)

સમય સ્થગિત થઈ જવાનો જ પ્રશ્ન નથી, સમયના સંદર્ભમાં પ્રતિક્રિયા અનુભવી અશક્યને ચકાસી જોવાના દુરસાહસની ઈચ્છા પણ છે:

પાછો ફરે છે કે નહીં જોવું છે આજ તો;
શીશી સમયની લાવને ઉલટાવી જોઈએ.

(‘પંથા’ પાલનપુરી)

તુલ્ય પદાર્થને પ્રતીક તરીકે પ્રયોજવાનું વલણ કવિતામાં નવીન નથી, પરંતુ રમેશ પારેખ કાગડાના પ્રતીકથી એક મોટી ઘટનાનો સંકેત ગઝલમાં સળંગ રચે છે અને હાસ્યનું આલંબન લઈ કરુણને વ્યંજિત કરે છે ત્યારે ગઝલક્ષેત્રે એક અલિનવ ઘટના બની રહે છે.

પ્રતીકનું પ્રયોજન લાઘવ સિદ્ધ કરવાનું અને અભિવ્યક્તિને માર્મિક બનાવવાનું હોય છે, પરંતુ એવા પ્રયત્નમાં ક્યારેક પ્રતીક જ સિદ્ધ થતું રહી જાય છે. શિલ્પિનની ‘અશ્વો’ નામની રચનામાં દરેક પંક્તિમાં માત્ર ત્રણ માત્રાની લોંબ પર સાત અશ્વો કુદાવવાનો પ્રયત્ન છે; પરંતુ અશ્વો છે ત્યાં જ રહે છે, મર્મના કોઈ મુકામે પહોંચતા નથી. શ્યામ સાધુની એક ગઝલમાં આવતા ચકાનું પ્રતીક થતું નથી; પરંતુ એમ કરીને કવિ સામાન્ય માણસના રૂઢિગત જીવનની વાતને વિડંબનાનું રૂપ આપી ધાર્યો પ્રભાવ પાડી શકે છે. એમાં અસંગતિ (absurdity) નું તત્ત્વ પણ જોવા મળશે.

શૈરની પ્રથમ પંક્તિમાં પ્રયોજાયેલા પ્રતીક કે કલ્પનની સાથે દ્વિતીય પંક્તિમાં સહસા અંગત સંવેદન સંકળાઈ ચોટ જન્માવે છે:

રપસ દીવાસળીનો ગંધકથી
આપણું દર્દ એ જ ફિરસામાં

(મનોજ)

x

એક લક્ષ્મણોદ્ધ ધસતો ચાંચ સૂતી સાંજ પર
ડાળ છોલાતી રહી કે હું—ખૂબર પડતી નથી.

(મનોજ)

મનોજે સ્થળને વિશિષ્ટ ભાવસંદર્ભમાં પ્રયોજતો શેર
પણ કહ્યો છે:

ગીરનો થાક કળે પિંડીમાં
રગ રગ જૂનાગઢ તૂટે છે.

તો નયન દેસાઈએ સામ્પ્રત ઘટના સાથે ભીતરની કોઈ
વેસંગત ઘટનાને સાંકળીને વેધક અભિવ્યક્તિ સાધી છે:

હામ 'નયન'નું લઈ જન્મી છે ચાસનાળાની દુર્ઘટના
ઈ વિચ્છેદની. અને વિચ્છિન્નતાની, તેમ જ વિદાયની
શાગણીને કલ્પનની મદદથી કેટલું જિંડાણ મળી શકે છે
! બુઓ:

પ્રસરી છે એક ખાણ સકળ દરમિયાનમાં,
એક પાંદડું પડ્યું છે અહીં ઝાડવાંથી દૂર
(રમેશ પારેખ)

મેં તો વિદાયનો જ અનુભવ સદા કર્યો,
ખાલી ખતાવ્યું આલં જનારા વિહંગમે
(રઘુવીર)

અન્દ્રિયવ્યત્યયથી પણ કલ્પનની યોજના થઈ છે; તેમાં
મમૂર્તને મૂર્ત રૂપ મળે છે:

આ ક્ષુમાડો જિડતો ઘોંઘાટનો
(મનોજ)

હાત્ર કલ્પનનો નહિ, પુરાકલ્પનનો પણ ઉપયોગ કરીને
પી ગઝલે અપૂર્વતા સિદ્ધ કરી છે:

ત્વચા પર રહ્યાં માત્ર છિદ્રો જ એનાં
ગયા લોહીમાં ઓગળી તીક્ષ્ણ ખીલા
(મનોજ)

ઐતિહાસિક સત્યને આજના સમયસંદર્ભમાં ચકાસી
જોવાની વાત પણ છે:

ચાલો, ઈશુ છે કે નહીં અજમાવી જોઈએ;
શૂળા ઉપર એ સત્યને લટકાવી જોઈએ.

આજના મનુષ્યની વિષમ સ્થિતિ અને જીવન પ્રત્યે
તેની પ્રતિક્રિયાના આલેખનમાં પુરાકલ્પનનો પ્રયોગ સાર્થક
નીવડયો છે:

અમે લાક્ષાગૃહો શી પળની વચ્ચે થાકીને ઊભા
(મનોજ)

આપો અમોને ભીષ્મપિતામહના મનનું ખળ
ભાલા સમી સભાનતાની તીક્ષ્ણ છે આ સેજ
(લલિત ત્રિવેદી)

રથનું પૈડું ગળવા લાગ્યું
જીવન શાપિત ઘટના સરખું
(મનોજ)

શૈલી પરત્વે પણ વિવિધ પ્રયોગો જોવા મળે છે.
રાજેન્દ્ર શુક્લ આ આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્ય પ્રકારમાં અનુ-
ભૂતિને યોગ્ય અભિવ્યક્તિ આપવા પત્રશૈલીનો રાચક
પ્રયોગ કરીને ગઝલમાળા રચે છે, તો રમેશ પારેખ
'રટીલલાઈક'નો શોટ લેવા પહેલા શેરની પ્રથમ પંક્તિમાં
કહે છે—

તું ચહેરો ઉગામીને ઊભી રહી

પછી સહસા થંભી ગએલા જગતનું—સૈકા પર્વત થંભી
ગએલા જગતનું ચિત્ર આપે છે. ભગવતીકુમારે 'ઓડિયો-
વિસ્તરણ' ગઝલ લખી છે, (એમ તો શું કવિતામાત્ર
ઓડિયો-વિસ્તરણ નથી હોતી?—ન હોવી જોઈ એ?)
રાજેન્દ્રસિંહ જડેજીએ 'ક્યાં સુધી?' ગઝલમાં દરેક શેરની
પ્રથમ પંક્તિ સમાન રાખીને ભાવને વિસ્તારનાો, દલાવ-

વાનો અને અંતિમ શેરમાં ચમત્કૃતિ સાધવાનો પ્રયોગ કર્યો છે; એથી ઊલટું આદિસે બુદ્ધા બુદ્ધા શેરની ખીલ પંક્તિ તરીકે ‘અન્ય ખીલું તો ક્યાં હતું કોઈ?’— એ પંક્તિને પુનઃ પુનઃ આવર્તિત કરીને લિન્ન લિન્ન ક્રિયાઓના સંદર્ભમાં અદ્વૈતની અનુભૂતિને દદ કરી છે.

તવી ગઝલના સંદર્ભમાં ભાવસાતત્યની શૈલીનો અવારનવાર ઉલ્લેખ થતો રહે છે. ગઝલના ભૂતકાળથી જોયો વોકેજ છે તેઓ તો જાણે કે આવી મુસલસલ શૈલીની ગઝલો કલાપી—ખાલાશંકરે પણ લખી છે. વળી, એ પણ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે જે કૃતિઓના સંદર્ભમાં આ ચર્ચા કરવામાં આવે છે તેવી વિષયસૂચક રદીફ ધરાવતી ગઝલો હમેશાં મુસલસલ શૈલીની હોતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે મનોજની ‘પીછું’ કે ‘રૈતી’ રદીફની ગઝલોમાં બુદ્ધા બુદ્ધા શેરમાં આવતાં કલ્પનો વચ્ચે સાતત્ય અનુભવાશે. પરંતુ આદિલની ‘દરિયો’ રદીફની ગઝલના શેરો વચ્ચે આવું સાતત્ય જોવા નહિ મળે. આથી ઊલટું આદિલની ‘મળે-ન મળે’માં આ પ્રકારની પદાર્થસૂચક રદીફ ન હોવા છતાં એક ઉત્તમ મુસલસલ ગઝલનું દષ્ટાંત છે. રાજેન્દ્રની ‘ગ્રીષ્મ’ નામની ગઝલ અને રમેશની ‘સાંજ વિષેની ગઝલ’ પણ સુખદ રચનાઓ છે. મનોજની ‘અક્ષરો પડવાની જ્યાં ઘટના બની કાગળ પર’ ગઝલ અપૂર્વ એવું રહસ્યાન્વિત વાતાવરણ રચે છે. ભગવતીકુમારની ‘દરિયાની વાયકા’ પણ વાતાવરણની મુસલસલ ગઝલ છે. જેએક શેરની વચ્ચે ભાવાનુસંધાન હોય, ખાકીના સ્વતંત્ર હોય, એવું પણ જોવા મળે છે; આદિલના આ શેર જુઓ—

ધરમાં નાનું બાળક પૂછે,
‘રાત પડે શું કરેતો સૂરજ?’
‘દૂર ક્ષિતિજનો પાર જઈને
અંધારાઓ ચરેતો સૂરજ.’

એવી જ રીતે આ બે શેર વચ્ચે પણ એવું સાતત્ય જોવા મળશે—

મારી વાત સાંભળી,
એવું મુખ ઢળી ગયું.
શું વધુ જોઈએ!
માઝું તે મળી ગયું.

કમલ વેરાની ‘ત્રણ ઈંચ લાંબી આયુધરેખા પર’— માંથી પણ આવું દૃષ્ટાંત મળશે.

ભાવએકમ સિદ્ધ કરતી મુસલસલ શૈલીની રચનામાં કવિને સતત એક કક્ષા જળવી રાખવી પડતી હોય છે, બ્યારે ભાવના લિન્ન લિન્ન એકમ રચતી કૃતિમાં બધા શેર એક સરખી કક્ષાના જોવા મળતા નથી. એ પણ ભાવસાતત્યની કે મુસલસલ શૈલીની ગઝલ માટેના પક્ષપાતનું એક કારણ છે. પણ સામે પક્ષે એ પણ એટલું જ સાચું છે કે આ શૈલીને કારણે આખી રચના સામાન્ય કક્ષાની બની જવાની શક્યતા પણ છે. મુક્તક શૈલીની ગઝલમાં છેવટે એકાદ શેર પણ સારો સાંપડી જાય, મુસલસલ શૈલીમાં કાં તો આખી કૃતિ ઉત્તમ, કાં તો અધમ.

કદાચ મુસલસલ શૈલીને કારણે રીઝી જઈને જ વેશ્યા વિશેની કે ‘આજના માણસ’ વિશેની ગઝલોને પ્રયોગાત્મક ગણીને મુગ્ધતાથી જોવામાં આવી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી કવિતાએ તો એ વિષયોને ગઈ કાલના ગણીને કચારના ય બાબુએ મૂક્યા છે. અહીં તો એની અલિવ્યક્તિ પણ પ્રયોગાત્મક નહિ, બોલાઈ છે; બ્યારે મનોજ વિષમ પરિવેશની વચ્ચે જાતને મૂકીને આજના માણસની વિવશ સ્થિતિનું નિરૂપણ કરે છે ત્યારે અલિવ્યક્તિની વિશિષ્ટ રીતિ ઉપજાવવામાં રહેલું પ્રયોગનું મહત્ત્વ સમજાય છે

નગર મીથુનું : પોમ તડકા : અને હું

ત્રણ વરતુને અહીં એણે બાબુ બાબુમાં મૂકી આપી; પરિણામ વિશે કશું કહું નહિ અને વેધક અસર ઉપનંદી ભાવકને અવાક-સ્તબ્ધ કરી મૂક્યો! લયલંગ થવા દીધા વગર અર્થાનુસારી વિરામચિહ્નોનો પ્રયોગ પણ ધ્યાનપાત્ર છે.

નગરજીવનની જટિલતા, અને તેણે જન્માવેલી સંવેદન-ગૂંચોના વિષયને મુસલસલ શૈલીનું ગઝલસ્વરૂપ અનુકૂળ આવ્યું જણાય છે. ભગવતીકુમારની 'એક મહાનગરીય ગઝલ' અને 'પાછળ' નામની ગઝલ આનાં નોંધપાત્ર દૃષ્ટાંતો છે. તેમની એક ખીજી 'લાઇટ્સ ઓફ'માં નગરજીવનને ખોરવી નાખતી લાઇટ્સ ઓફ થયાની ઘટના છે. તેને લીધે પ્રવર્તેલી અરાજકતા દર્શાવવા છંદને પણ અનિયંત્રિત કરવામાં આવ્યો છે. અનુભૂતિ વિશેષની જરૂરિયાત છંદોવિધાનના પ્રયોગને પ્રેરે છે તેનું પણ આ દૃષ્ટાંત છે; તો રમેશ પારેખની Epidemic ગઝલમાં માનવીય સંબંધો, સંવેદનો, મૂલ્યોનું નખખોદ નીકળી ગયું છે અને આ તારાજનો પ્રસાર ઝડપભેર ચોમેર ઘર્ષ રહ્યો છે, એ ભાવનું નિરૂપણ છે. આ ફેલાવાની પ્રક્રિયાને પ્રત્યક્ષ કરવામાં ભાષાનો ફાળો મહત્વનો છે:

થયો છે કચરઘાણુ કેવો અકસ્માત હર એક જણમાં
છે સૌ પાસે પોતાનું ગંધાતું શય : કાઢ દાટો રે દાટો
એક ખીજે શેર સાંભળો :

ભયથી ડરી જવું અને, અને-અને-અને
પાછો ફરે જ્યાં શ્વાસ ત્યાં સામું મરણ મળે

પહેલી પંક્તિમાં હેમતનું ચિત્ર આપવામાં થોડાવાતી વાણીનો પ્રયોગ છે, ખીજી પંક્તિમાંની સ્તબ્ધ કરી દેતી ઘટનાના બ્યાનમાં એનો સંદર્ભ છે. આ અને આની

પહેલાં જે નગરજીવનની ગઝલોનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે તેમાંની ભાષાની આખી ઈમારત જ સિન્ન જણાશે.

ઉર્દૂ શબ્દોની બહુલતા દૂર કરવાના અને તળપદા શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો સુધ્ધાંનો વિનિયોગ કરવાના વલણના ઈષ્ટ પરિણામો આ અગાઉના તપાસાથી જેવા મળતાં હતાં, એમાં આ તપાસે પણ સૂક્ષ્મ વિવેક જેવા મળે છે; પરંતુ રચના-પ્રક્રિયામાં ભાષાને જીવંત રીતે પ્રયોજવાની અને છેક સુધી સક્રિય રાખવાની યુગ્મશ આ તપાસનાં ગઝલો દાખવી છે, એથી એને એક નવું પરિમાણ મળ્યું છે. ભાષાને રૂઢ અર્થમંદિતો-માંથી મુક્ત કરીને વિચિન્નતાનો કે અવ્યવસ્થાનો અવલોક કરાવવાનો નોંધપાત્ર પ્રયોગ ભગવતીકુમારની ગઝલમાં થયેલો છે :

રેત-ડમરી-મૃગ-તરસ-મૃગજળ વગેરે...
મન-મરણ-શ્વાસો-અનાદિ છળ વગેરે...
છે-નથી-હોઈ શકે-અથવા-કદાચિત્ ;
હું-તું-આ-તે-તેઓ-તી સાંકળ વગેરે...

જોઈ શકાશે કે ભાષાની દેખીતી અવ્યવસ્થાની મદદથી જીવનની વિચિન્નતા સૂચવવાનો આ એક વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન છે. અનર્થના સૂચન માટે ખીજી એક ગઝલમાં પણ ભગવતીકુમારે દૃષ્ટિપૂર્વક કામ લીધું છે. દિરુક્ત શબ્દપ્રયોગોના બે શેર સાંભળો :

અક્ષરઅક્ષર, કાગળખાગળ, શબ્દોખબ્દો;
પરપોટેપરપોટે ક્યાંથી દરિયોખરિયો ?
કલમખલમ તે ગઝલખગલ સૌ અગડમ્મગડમ્ ;
અર્થઅર્થ સૌ વ્યર્થ, ભાવ તો ડાળોખાળો.

આ બંને ઉદાહરણોમાં દરેક શેરનો એકમેકની સાથે દૃઢબંધ છે તે પણ જોઈ શકાશે. આવાં દૃષ્ટાંતો પરથી

અને અનર્થ-(absurdity)ને વ્યક્ત કરવા મથતી ગઝલોમાં પ્રયોજાયેલી અર્થસુક્ત ભાષાના પ્રયોગોથી રપજી થશે કે આજના ગઝલકારને પણ ભાષાકર્મમાં રસ છે. શબ્દવર્ણ પાસેથી કામ લઈ ગઝલમાં ભાષાનો ઓજસગુણ પ્રગટાવવાનો ભગવતીકુમારનો પુરુષાર્થ પણ જોવા જોવા છે:

યાદ લીલીછમ ને હું સુકો ડિપ્પાંગ;
શ્વાસનાં હરણો ભરે ક્યાંથી છલાંગ ?
ધ્રુવ ધ્રિપાંગ ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રિપાંગ ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રિપાંગ;
રિકત કિલ્લાની સતત ધ્રુજે છે રાંગ.

જ્યેન્દ્રે ડિંગળી ભાષામાં લખેલી ગઝલ, લેંકાર વાતાવરણ જીલું થાય એવી ભાષામાં હર્ષદેવ માધવે લખેલી 'મંગડાવાળાની ગઝલ' અને રવીન્દ્ર પારેખે લખેલી 'વૈતાલની ગઝલ'ને અહીં યાદ કરવી જોઈએ. મનોજ ગઝલમાં ક્યારેક 'તરલા' જેવું સંબોધન કરી લઈને તો જ્યેન્દ્ર હોરા સલાટનો ઉલ્લેખ કરીને લોકકથા-શૈલીના સંસ્કારો જગવે છે. સળંગ 'લોકગઝલ'નો પ્રયોગ પણ થયેલો છે. નયન દેસાઈ, મનહરલાલ યોક્તી, રાજેન્દ્ર શુક્લ, રમેશ પારેખે પ્રાદેશિક બોલીઓના શૈક્ષણિક પ્રયોગો કરેલા છે; તો ભગવતીકુમારે દરિયાને લગતા પારિભાષિક શબ્દોના પ્રયોગોવાળી દરિયાઈ ગઝલ 'હેઈસો' લખી છે. આ અર્ધી કૃતિઓમાં ભાષા કે બોલીની મદદથી એક વિશિષ્ટ વાતાવરણ ખડું થાય છે. વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોની સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ તો અનેક ગઝલોમાં થયો છે.

આમ, આજની ગુજરાતી ગઝલની ભાષાના અનેક સ્તર છે તો શબ્દપ્રયોગોની આખતમાં તો આજના ગઝલકારે કોઈ લક્ષ્યભરેખા આંકી નથી. રાજેન્દ્ર શુક્લ જેવા ગઝલકાર તત્સમ તેમ જ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ શબ્દો જ નહિ, તેના સંસ્કારોથી સમૃદ્ધ પદાવલી પણ પ્રયોગે

છે. અંગ્રેજી શબ્દપ્રયોગો તો અનેક સ્તરે થાય છે—કાફિય તરીકે, રદીફ તરીકે, અર્ધ પંક્તિ તરીકે, આખી પંક્તિ તરીકે, અલંકાર તરીકે. વસ્તુતઃ તત્સમ શબ્દો વપરાય છે કે તળપદા શબ્દો વપરાય છે, અંગ્રેજી શબ્દો વપરાય છે કે ઉર્દૂ શબ્દો વપરાય છે તેનું મહત્ત્વ નથી કયો શબ્દ કઈ રીતે વપરાયો છે તે જોવું જરૂરી છે. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ દૂષિત અંગ્રેજી શબ્દપ્રયોગો થતાં હોય કે 'યાદોના પરફ્યુમ્સ', 'ડનલોપી સપનાં' જેવા બેહૂદા અને કલ્પનાને વિકૃત કરનારા અલંકાર-પ્રયોગો અને વિશેષણ-પ્રયોગો યોજાતા હોય અને એવા પ્રયોગો એ જ કૃતિનું લક્ષ્ય હોય અને તેને 'પ્રયોગ' ક્ષેત્રે વધાવવામાં આવતા હોય ત્યારે એવી કૃતિઓનું કાવ્ય વિશેની સમજના માનદંડ તરીકેનું મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે.

વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ તપાસ કરતાં ક્રિયાપદને વિલક્ષિત પ્રત્યય જોડવાના પ્રયોગો અને ક્રિયાપદ પરથી ભાવવાચક સંજ્ઞા બનાવવાના પ્રયોગો તેમ જ 'હતો-હું-હોઈશ' જેવી રદીફમાં ત્રણે કાળને એક સાથે પ્રયોજીને કાળસાતત્યનો સંકેત રચવાના પ્રયોગો થયા છે અને કાર્યસાધક પણ જણાયા છે. ક્રિયાને મૂર્ત કરવાનું પ્રયોજન પણ આમાંના કેટલાક પ્રયોગોનું છે. મણિલાલ દેસાઈએ વળવાની અને ઢળવાની ક્રિયાને વર્ણુયોજનાથી આ રીતે ચિત્રાત્મક કરી છે:

વળાંકે વળાંકે વળી જાય રસ્તો
અને ઢાળ પરથી ઢળી જાય રસ્તો

પછીનો શેર છે—

કિનારાનાં વૃક્ષોથી વૃક્ષાય રસ્તો
અને પથ્થરોથી તો રસ્તાય રસ્તો

અહીં 'વૃક્ષાય' અને 'રસ્તાય' શબ્દપ્રયોગો કેવા સહજ

રીતે આવીને ગોઠવાઈ બેઠા છે! વ્યાકરણની રીતે એ અશુદ્ધ હશે, કાવ્યમાં એ પરિશુદ્ધ સાબિત છે.

ક્યારેક કવિ ભાષાની વ્યવસ્થાનો લાલ લઈને વિશિષ્ટ પરિણામ સિદ્ધ કરે છે. 'ઉર્દૂ' પછી આવતો શબ્દ એની પહેલાં આવતા શબ્દનો પર્યાયવાચી હોય. નયન દેસાઈએ 'માણસ ઉર્દૂ રેતી—' ગઝલમાં રદ્દી તરીકે 'ઉર્દૂ' શબ્દ લઈને પહેલી પંક્તિને બીજી પંક્તિમાં વહી જવાની નીક કરી આપી છે.

ટૂંકમાં, આજની ગઝલમાં વાતચીતની બાનીનો આગ્રહ નથી રહ્યો, ભાષાને એક જોખમ તરીકે યોજવા તરફ એનું વલણ છે. ગઝલની ભાષામાં, એના સંવિધાનમાં અને ભાષાજગતમાં થઈ રહેલા આવા આમૂલ પરિવર્તનકારી પ્રાયોગે એવો પ્રશ્ન ઊભો કરે છે કે ગઝલના મિત્તજને એ બધું અનુકૂળ છે ખરું?

આ મિત્તજ ગઝલના સંવિધાનમાં, તેની બાનીમાં, વિચાર કે ભાવ કે અનુભૂતિ વ્યક્ત કરવાની તેની આગવી છટા કે રીતમાં વ્યક્ત થતું પરમ આસ્વાદ્ય તત્ત્વ છે. ગઝલના સહૃદય ભાવકને સૌપ્રથમ આ મિત્તજના આસ્વાદનો અપેક્ષા છે. આથી, કાફિયા-રદ્દી વગરની કે હંદ વગરની કે સહજ-સ્વાભાવિક બાની વગરની રચના તેની એ અપેક્ષા સંતોષી શકશે નહિ. કોઈ એમ કહી શકે કે આજની ગઝલે પોતાનો મિત્તજ બદલ્યો છે અને એના ભાવકે એના એ બદલાયેલા મિત્તજનો આસ્વાદ કરવો જોઈએ. ગઝલ એ ગઝલ હોવાથી પણ પહેલાં કાવ્ય છે અને કાવ્યત્વ સિદ્ધ કરવું એ તેનું પ્રથમ અને પરમ લક્ષ્ય છે, એ બાબતની ના પાડવાનું કારણ નથી; પરંતુ એ બાબત પણ લક્ષ્ય બહાર રહેલી ઘટે નહિ કે ગઝલનો આગવો મિત્તજ એ પણ ગઝલસ્વરૂપવિશેષતા કાવ્યત્વ-અંતર્ગતનું તત્ત્વ છે. ઉત્તમ કવિતા સિદ્ધ થતી હોય પણ એમ કરવા જતાં એમાંથી

ગઝલનો મિત્તજ ન પ્રગટતો હોય તો એવી રચનાનો કાવ્ય-સ્વરૂપે સ્વીકાર થશે, પરંતુ એ રચનાનો ગઝલસ્વરૂપે એક વિશિષ્ટ કાવ્ય-સ્વરૂપ તરીકે-સ્વીકાર કરવામાં મુશ્કેલી પડશે.

પરંતુ અહીં એક બીજો એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આજના 'ગઝલકાર'ને એવું કોઈ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવામાં રસ છે ખરો? એ માટે એને કશી ખેવના છે ખરી? એનો ઉદ્દેશ્ય જોતાં તો એ ગઝલની આગવી મુદ્રાનો લોપ કરવામાં રત હોય એમ લાગે છે. ગીત-ગઝલ, સોનેટ-ગઝલ, હાઈકુ-ગઝલના પ્રયોગો અને છેક એન્સર્સ નાટ્યગઝલ તથા 'સંસ્કૃત નાટ્યસૂત્રિયાણી ગ્રન્થ' સુધી આવી પહોંચેલી વાત આની ગવાહી પૂરશે. ગીત અને ગઝલની ગતિવિધિ એકબેકની નિકટ રહી છે. આ બંને સ્વરૂપોમાં ધામ કરી રહેલા કવિઓએ ગીતનાં ઉપકરણોને ગઝલમાં અજમાવી જોવના પ્રયત્નો કરેલા છે. ગીત પછી ગઝલનું ક્ષેત્ર પણ કદપનઊંઝાળને માટે ખૂંટી મળ્યું તેમ જ ગઝલમાં પણ લયની અવનવી લીલા થવા લાગી તે આનું પરિણામ છે. આ બંને શુદ્ધ શિર્ષિકાવ્ય-સ્વરૂપે પ્રગટ થતાં જોવામાં કૃત્રિમતા જણાતી નથી, છતાં આ બંને સિન્ન અને વિશિષ્ટ કાવ્યસ્વરૂપો છે એ લક્ષીકત ભૂલવામાં ઠીક થતું નથી. આથી જ ગીતસ્વરૂપે સાકાર થવી જોઈતી અનુસૂતિને ગઝલનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે ત્યારે દંઈક ઊંચું ઊતરતું લાગે છે. ભગવતીકુમારની 'દિપ્તિ' રચનાને ગ્રન્થને બદલે સમૃદ્ધગીતનું રૂપ મળ્યું હોત તો તે કદાચ ભાવકને વિશેષ આનંદ આપી શકત. દરિયાર્ધ વાના-વરણને સમૃદ્ધગીતનો નાદલય ઉચિત રીતે ઉપમાવી શકત એ તો ખરું જ, પરંતુ એથી ય મુશ્કેલ બાબત તો આંતરકૃતિક સંદર્ભને લગતી છે. તે એ કે મુશ્કેલીનો

લક્ષકાર કરનારાં સાગર હૈયાંની ભીમીને ગીતનો સંદર્ભ છે, ગઝલનો નહિ. રસારવાદની સાથે મંકળાયેલો આ એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. રસની અને ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ આવો જ મહત્વનો પ્રશ્ન નયન દેસાઈની ‘પિયર ગયેલી ભરવાડણી ગઝલ’ હેઠે છે. એ કૃતિનું પણ ગીતનું છે એટલું જ કહેવું પર્યાપ્ત નથી, ભરવાડણીની ઉક્તિરૂપે કહેવાયેલી એ કૃતિ એવો પ્રશ્ન પણ ભોલો કરે છે કે ભરવાડણી યુવતી પોતાની લાગણીને ગીતમાં વાચા આપે કે ગઝલમાં? ભરવાડ કોમમાં ગઝલનું સ્વરૂપ પ્રચલિત છે ખરું? આવો સાંસ્કૃતિક મંગતિને લગતો પ્રશ્ન પણ રસારવાદની પ્રક્રિયામાં મહત્વનો બને છે. ખારમાસી જેવા ગીતશૈલીના પ્રયોગને પણ સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. રાજેન્દ્ર શુક્લે એમની એક ગઝલમાં સંવેદનને ધનીભૂત કરવા માટે એ શૈલીને કામે લગાડી છે, પરંતુ ભગવતીકુમારનો ખિરતી સાલ અનુસારની ખારમાસીનો પ્રયોગ સાંસ્કૃતિક પરંપરાના સંદર્ભમાં ઔચિત્યનો પ્રશ્ન ભોલો કરે છે.

ગીતના લહેકા કે લટકાને ઉપયોગમાં લઈને કરેલી રચનાને પણ ગઝલ તરીકે ઓળખાવવાની એણે કરવામાં આવતી હોય છે, જેની હાર્યારપદતા ઉઘાડી છે. એવી જ રીતે મોરપિચ્છ કે રાધાનાં પ્રતીકોને ગીતનો એટલે: દૃઢ સંદર્ભ છે કે તેમને ગઝલમાં વાપરવામાં ઔચિત્ય નથી. અંતરા અને ધ્રુવચંકિત જેવી વિશિષ્ટપણે ગીતની જ વ્યવસ્થાને ગઝલના સંદર્ભમાં ઘટાવવાથી કશો હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. ટૂંકમાં, આવાં આવાં લક્ષણો ધરાવતી કૃતિ વાંચતાં ગીતકારને હાથે ગઝલલેખન થયાની વાત છાની રહેતી નથી.

ગીત અને ગઝલ એકમેકની નિકટ જઈ શકે છે, એમ નિકટ જવું સૉનેટ અને ગઝલને માટે શક્ય નથી. ઉર્દૂમાં પણ અખ્તર શીરાની જેવાને હાથે

આવા પ્રયોગો થયા છે એવી ભણુકારી નેઓને છે તેઓને એમાં કૌતુકનું કારણ પણ નહિ રહે. એ પણ સમજાવું નથી કે કોઈ રચના ને સૉનેટ હોય તો પછી તેને ગઝલ કહેવાની શી જરૂર છે? એથી શું વિશેષ સિદ્ધ થાય છે? એવી જ રીતે નેવાંના સૌંદર્યને ક્ષણમાં ઝીલીને તેનું ચિત્રાત્મક આલેખન કરતાં પાંચ હાઈકુને ગઝલ નહિ પણ હાઈકુમાળા કહેવામાં ઔચિત્ય છે, ‘સંસ્કૃત નાટ્યસૂત્રિવાણી’ કે ‘એબ્સર્ડ નાટ્ય’ ગઝલના પ્રયોગો તો કેવળ હસનીય છે. જીવન અને જગતની અનર્થતા (absurdity) વ્યક્ત કરતી ‘એબ્સર્ડ ગઝલ’માં ગઝલની બાહ્ય શિસ્ત સચવાઈ હોવા છતાં આખી ઈમારત અછાંદસ પ્રકારની હોય છે. આવા પ્રયોગોમાં ગઝલ ભીમિપ્રવણતા અને જૈયતાની સીમા પણ ઉલ્લંઘે છે. સ્વરૂપમિશ્રણના આ પ્રયોગો-માં એક બાબત સૂચક છે કે ગઝલના ક્ષેત્રમાં અન્ય સ્વરૂપોનો સંચાર થઈ રહ્યો છે, અન્ય સ્વરૂપોની સરહદમાં ગઝલનો પ્રવેશ નિષિદ્ધ છે! આવાં સ્વરૂપમિશ્રણ કરતાં ચિત્ર મોદી વગેરે કવિમિત્રોએ કરેલા તરખી અને ક્ષણિક જેવા વિશિષ્ટ પ્રયોગો દૃષ્ટિપૂર્વક થયા જણાય છે.

ઔચિત્યનો વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય એ ભૂમિકા-એ આ પ્રયોગો પહેંચ્યા છે એ પરિસ્થિતિને પણ તેની ક્ષમતાની સૂચક ગણી શકાય. એની મથામણને સહાયતાથી નેઈ રહી શકાય છે એ પરિસ્થિતિ આશાપ્રેરક છે; એની સમાંતર ઔચિત્યતપાસ ચાલ્યા કરે તો ક્યારેક એ આશાને કોઈ આકાર પ્રાપ્ત થાય કદાચ.*

* ‘કાવ્યજોષિ’ના ચોથા સાહિત્યસત્રમાં વંચાલું.

સાત હાઈકુ / સ્નેહરશ્મિ

દેગડો લરી
દેતી દૂધ-ગાય તે
પાંજરાપોળે !

❀

જમણે હાથે
આદેશ વાહનોને
ડાખી બાબુનો.

❀

ચંદ્ર શોભ્યો
વૃક્ષોની ટોચે : પંખી
ગાઠ નિદ્રામાં.

❀

ઊંઘે પહાડઃ
ઊંઘે નદીઃ એકાકી
હોડીમાં બાથું.

❀

નદીનાં જળે
અંપલાવીને ચંદ્ર
નિરાંતે તરે.

❀

શિશિર રાત્રીઃ
હિમઃ વધતી ઉબમા
તારા ઉરમાં,

❀

પાંખે બોલતો
આભ ટહુકો ગયો
મૂલવી શાન્તિ.

ખખર નથી / પિનાકિન્ ઠાકોર

ચાહું છું કેને કેમ હું એ તો ખખર નથી
ચાહ્યાં શો 'હું' હશે કે નહિ એ તો ખખર નથી.
સંસારમાં કે સ્વપ્નમાં ચાહું છું એમને
ચાહતો મને હશે કે નહિ એ તો ખખર નથી.
જોવાં ગમે છે એમને જોયાં કરું છું બસ
આંખોમાં એ હશે કે નહિ એ તો ખખર નથી.
સંભારતાં રહી જેમને મુજને જ ભૂલી હું રહું
સંભારતાં હશે કે નહિ એ તો ખખર નથી.
તમને પીધાં છે પ્રેમથી સાકી સુરાહી વણ
બીજો નશો હશે કે નહિ એ તો ખખર નથી.
ખુદ ને ખુદાને ખોળવા મથતાં મથ્યાં તમે
ખુદ કે ખુદા હશે કે નહિ એ તો ખખર નથી.

જોઈ લે / રમેશ પારેખ

ખરી રહ્યો છે ચહેરાનો રંગ, જોઈ લે
ખટકતું જાય છે બીતર સંગ, જોઈ લે
રમેશ કેટલો છે શ્રી અંગ, જોઈ લે
અતીત સાથે લડે છે એ જંગ, જોઈ લે
તૂટી જવાની અણી પર છે તંગ, જોઈ લે
બિછાવે લોહીમાં કોઈ સુરંગ, જોઈ લે
ખલે ઉપાડ્યા મરેલા તરંગ, જોઈ લે
સમુદ્રને ય છે કેવો પ્રસંગ, જોઈ લે
આ અંગ્રાવાત અને એના હંગ જોઈ લે
રમેશ, ઊડશે કેનો પતંગ, જોઈ લે

વિવેચક-અંગ / ધીરુ પરીખ

(છાપા)

એક જંતનો એવો તંત : 'વાંચું તેનો આજ્ઞું અંત',
ધૂસે કાગળિયે મેદાન વ્યંડળ ને વળી કાઢી જાન,
કલમ સબોડે પાડે ત્રાડ ખીલીથી ખોતરવો પહાડ !

પહાડ ખોતર્યો માને મંન ખીણમાં રઝળે પાગલ જંન,
ફરી ફરી ચેષ્ટાઓ કરે માખીનું મન ક્યાં જઈ ઠરે ?
મહેદિલ માની બહુ બણબણે નાદ નયો છે ખાલી ચણે.

નયો નાદ જ્યાં નીરમાં મળે, ક્ષણ-બેક્ષણ પાણી ખળભળે,
તિતરખિખર મત્સ્યે સૌ યાય જળસપાટીએ અંઝા વાય,
મગરમચ્છને નહોયે ભો જાડે બેસી ફાડે મોં.

જાડે ક્યાંથી એ સરસરે અર્થહીન શબ્દો જે ચરે ?
કાંઠે દોટંદોટા બહુ નિજનાં પગલાં ભૂંસે સહુ,
શબ્દસમંદર લહેરે સાત પિતાજીના સમ, બોળે જાત.

કેરી કાયે નીતર્યો જાય, પડછાયો જયમ નીરમાં નહાય.
સળેકડું સર્જક જ્યાં કરે પડછાયો ખરખર થે ખરે,
ઠગાળવા શબ્દો ડહોળાય પછી લાઈલો દૂબકાં ખાય.

૧

એમ ના હેલી વરસતી આભની
ખત્મ કેં સોવર ઉનાળુ આગમાં.

પણુ જેવાં આવરણુ આઘાં કયાં,
ખાખરા પર ફૂલ સોહે ફાગમાં.

પીગળે કેં, ઓગળે કેં, કંઈ થતું,
એમ હોવું કે ન હોવું રાગમાં.

હંખતા એરે ચડયું ધારણુ પછી,
ફકં શો મધુમક્ષિકા ને નાગમાં.

આ અલંકારો ખધા લટકાં સમા,
લાલ ખિંદી એક ખસ સોહાગમાં.

૨

પવનની ચાલમાં છવાઈ રહી એક તરજ,
નદીનાં વહેણમાં ય વાઈ રહી એક તરજ.

મળ્યાં : સકંપ રોમરાજિ મહીં એક તરજ,
દ્રવેલ આંખથી ય જાય વહી એક તરજ.

ખજંત સૂર્યની સવારી સંગ એક તરજ,
નિશીથ અંધકારને ય રંગ એક તરજ.

ઝરી જનાર ફૂલની સુગંધ એક તરજ,
થવું ભ્રમરનું કમલ માંહિ ખંધ એક તરજ.

સમયની સીંજનીની સંભળાય એક તરજ,
પ્રશાન્ત મૌનની ય તે કળાય એક તરજ.

૩

બેઉ બાબુ કોઈની સરખી નથી,
આં વિરહ તે વહાલ કરવાની સજા.

જિંદગી બે તેજ ઉજળવલ સૂર્યનું
રાત્રિના અંધાર જેવી છે કળા.

દેવમંદિરનો દગડ પૃથ્વી મહીં,
ને નલો ફરફર લહેરાતી ધળા.

અંખનાની પીડ કારી વેઠતાં
ક્યારેક તો મળશું : મનોમન છે મળા.

દોસ્ત ! ખેલો દાવ વણથાકે, રમત
આપણી સાથે રમી રહી છે અજા.

૪

અમને મળતાં મળી ગયું
ધરી તે હૃદયે ચહું ચહું.

નહિ શબ્દનું લેશ કામ ત્યાં
વણખોલે ઘણું ચે કહું કહું.

નિત પાસમહીં છતાં મન
મળવા વ્યાકુળ થૈ રહું રહું.

જલણીતર મીન તો ય તે
તરસ્યું ને તરસ્યું લહું લહું.

કરવી ફરિયાદ વ્યર્થ શે ?
વસમું ચે જંતું સૌ સહું સહું.

આહું નિરંતર ધૈર્યથી એને તરલ જાણ્યા છતાં :
 એલું વિના સંકેત પીધું છે ગરલ જાણ્યા છતાં.
 મોતી મળે નહિ એમ તીરે હાથ લંબાવ્યે કદી
 જાતું પડે તળિયે સમંદરને અતલ જાણ્યા છતાં.
 કેડી નહીં એવો ગ્રહો છે માર્ગ ભીષણ દુર્ગમ,
 આવે પદે પદે ઉગ્ર અણુધારી દખલ જાણ્યા છતાં.
 ઝાઝાં ઠરીને આપણે મહોરાં ધર્યાં છે આગવાં,
 ને એ જ કારણ આપણી તૃષ્ણા, નકલ જાણ્યા છતાં
 રેખા કદી એ કોઈની ગતિની ન જાણી છે સરલ,
 સામે રહ્યું છે સ્વપ્નનું કર્ષણ અકળ જાણ્યા છતાં.

૬

મગર-મેં સમી રાત રહી છે વિકાસી,
 ખગાસું શ્વસે છે હવાની ઉદાસી.
 રહે માત્ર ફેંફાસવો અંધકાર
 કહે કાણ કોને કહીંનો નિવાસી ?
 નથી લાકડીનો સહારો લીધો મેં
 ચરણને ભરોસે જ છું હું પ્રવાસી.
 ઉઘાડી દગે જે જણાતું ન એને
 લઈ ટેરવે હું ચકાસી ચકાસી.
 સમયની જરા કરવટે આં, જુઓને
 ધવલ ચાંદની, ઘર, નગર ને વરાંસી.

ખળખળ ખળખળ બોલે ગરજું
 તીર ઉપરનું ડોલે તરજું.
 ભીનો ભીનો વાય પવન ને
 મારું એ ભીંજાય ઉપરજું.
 ઇચ્છાને આંખે મેલીને
 પગમાં ચંચલ પેદું હરજું.
 નહિ જોયાને ભઈ સોણલે
 મનમાં ને મનમાં હું પરજું.
 સમય લાગતો સૂનો સૂનો
 મારે ઘર મારું લઈ શરજું.

૮

સમય ગયો તે ગયો પછીથી નહિ રોવાનો
 મળ્યો તે ય તૈયાર જવાને નહિ ખોવાનો.
 ઝાડ ઉપરની ઠેરીની રત લઈએ વેડી,
 ફળનો ઢગ બહેચાઈ ગયો તે નહિ જોવાનો.
 માટીમાં પોટેલી સૌરભ સ્પર્શે જાગે,
 એવો કંઈ અવસર આવે પાણી ટોવાનો.
 ઘટ ઘટમાં છે ભરેલ એનો વર્ણ નિરાળો,
 રંગ જાય લાગી તે તો છે ગુણ છોવાનો.
 ગમતું ને અણગમતું આવે, જાય ઓસરી,
 એવા અનુભવનો હિંડોળો છે હોવાનો.

માણસ / મણિલાલ હ. પટેલ

માણસનું તો ભઈ, એવું !
 એને માથે હોય થોડું-ઝાડું દેવું !
 વે'વારમાં રે'વું
 તે કે'વુંય પડે કડવું !
 કયાંક ભળવું તો કયાંક લડવું !
 માણસનું તો એવું
 કોને કે'વું કે
 સુખનું શમણું આવે
 ને દુઃખના ડુંગરા લાવે !
 દોરડી હોય તો તોડાય
 પશુ આ તો આયખાનો તાંતણો !
 જઈજઈને જઈએ કયાં ?
 ખેતર કે ઘર—
 છોડીને ય રહીએ કયાં ?
 કારમો કાળ પડ્યો છે માણસાઈનો !
 માણસનું તો એવું
 રામ રાખે તેમ રે'વું !
 મરવાનું તો ઘણુંય મન થાય
 પશુ કોઈની નડે આંખો
 તો કોઈનાં આંસુ !
 બધું ઝાકળ જેવું
 માણસનું તો એવું !
 માણસ તો ડુંગરા ચડે
 ને સડક પર ગબડી પડે
 દરિયા તરે
 ને રહેજમાં આંખ ભીની કરે

મદદ ! બાપડો-બાયલો !
 લૂગડું જેતાં જ
 અડધો અડધો થાય
 ને ટીપા પાણીમાં તો
 છલકાઈ છલકાઈ જાય,
 માણસનું તો એવું
 મીરાંનાં ભજનો જેવું !
 માણસ તો મારકણો
 માણસ તો ગાંધીજી
 માણસ તો ઈસી-અમીન !
 માણસ તો ખારા જળનું મીન !
 પશુ માણસ તો ઘોળીનો ફૂતરો
 માણસમાં તો
 જંગલ હોય ને ઝાડી હોય
 લાડી ગાડી ને વાડી હોય
 હલો તરવાડી ય હોય
 હોય હવડ અંધારું—
 વાઘ વરુ ને રીંછ જેવું
 માણસનું તો ભઈ, એવું !
 માણસ તો ભોળો ભટ્ટ
 અજવાળામાં સીધો સદ
 માણસ તો
 કવિતા લખે ને કારજ ખાય.
 નક્ષત્રોમાં ફરવા જાય,
 ઘરના ગ્રહો જાણે નહીં
 ને આલમાં પાડે કાણું

માણસ તો બે ત્રગડે ત્રાણું !
 માણસનું તો એવું
 ઠમોસમી વરસાદ જેવું !
 માણસ તો ભાઈને ભૂખે મારે
 ને ભગવાનને જરકશી બામા પહેરાવે,
 માણસ તો મોસમનો ફાલ
 માણસ તો ચીથરેફાલ !
 માણસ તો નામમાં ડૂબે ને નામમાં તરે,
 ગુણનું ગાડું જોડીને ફરે
 ને માનવતાને દેશવટો કરે !
 માણસ તો બિધર્ધે છે-પેઢીઓભૂખી !
 નામ-ગુણને નવગજ છેડું
 માણસ તો બકરી ને ઘેડું
 કંકોતરીનું લાભશુભ છે માણસ
 કાળોતરીનું અશુભ પણ માણસ !
 માણસ તો મોંઘું મોતી છે ને મીંડું છે !
 માણસ તો કાચી કેરી પાકી કેરી
 માણસ જ માણસનો વેરી !
 વાતોમાં વધે છે વળ
 ને મનનેય ભગે છે નળ
 માણસનું તો એવું
 મૂખોઓના વિવાદ જેવું !
 માણસ તો સર્વ રીતે સમર્થ છે,
 માણસ તો નર્યો વ્યર્થ છે !
 ઢેડું ભાંગ્યું ને ધૂળ જેવું
 માણસનું તો લઈ, એવું !
 પાણીનું નામ ભૂ જેવું !

રાત પડે, ને / હસિત બૂચ

રાત પડે, ને કાને મારે
 પાવો કેનો ફૂંજે ?
 ફરી ફરી મન વારું, તોયે
 ક્યાંક અધીર એ જોડે !

કેાણ મરીતું પગલું ધીમું
 આ પરસાળે મૂકે ?
 પાસે આવી કેાણ અરે, આ
 રં-રં મારું સૂંઘે ?

હરિયાળું હરિયાળું ભીતર
 આમ રૂપ કાં બૂલે ?
 આજ અરે, મેં બાંધી મુઠ્ઠી
 ખુશખુશાલ કાં ખૂલે ?

ચડી સવારી ચડી' ચડી, તો
 હવે નહીં એ રૂકે !
 કળું-કળું ના : શમણું આવું
 કેાણ અળકતું ગૂંથે ?

જીનીવા / યશવંત ત્રિવેદી

અહીં સરોવર પર ઊડતાં પંખીઓ તો
 આગંતુકોને ભેધને ન્હાતીન્હાતી નાઠેલી પરીઓનાં
 આકાશમાં પડી ગયેલાં વસ્રો....
 છોકરાઓએ આકાશમાં ઉછાળેલી મોસંખી જેવો
 સૂર્ય અલપજલપ દેખાઈને સંતાઈ બય ધૂસરલક્ષ્મીના પાલવમાં,
 લેઈક આવ જીનીવાનાં ભૂરાં પાણીની ટેપ ઉતારતા
 મૂંગામૂંગા પસાર થઈ બય શ્વેત શઢોના પડછાયા,
 ફરતાને અપારદર્શક અને ઘટ્ટ બનાવતી બય
 મૉ પ્લૉ પરથી ટપક ટપક ટપકતી ધૂસરતા,
 એકપગે હઠયોગ કરતાં પ્લાતાનવૃક્ષોની કતાર પરથી
 ઊતરતોકને લક્ષડિયો રંગ રૂહોન નદીનાં પાણીમાં ખંખોળિયાં ખાય,
 નાનપણમાં ગોળેલી કવિતાના પાઠ સમે
 ખન્ને ઠાઠે પારેવાંને એકધારે ગર્ટુક ગર્ટુક અવાજ....

ને આકાશમાં ઊભેલી એક રેખાંશી દાણ પર
 દિવજ છોકરીઓ એક ગીતને ગોઠવી રહી છે
 —કદાચ તમે પાછા ન આવો તો ય....

સંગીત-કાવ્ય / નલીન પંડયા

સરગમ....ખરગમ....કરગમ કાંઠા
 કાંઠા આથડયા ઉંમર ધૂળ
 ધૂળનાં ઢેફાં કોઈ કરે નહીં,
 કરકટ...કરકચ....કરવટ બદલે

કરવટ બદલે કાંઠો.
 કાંઠા પરની સુકી રેત.
 ધૂળ કાળ રેતીનું બહાણ
 બાય તણાતું પાણી માંદ્ય.

નાંગરી બેઠો/યોસેફ મંકવાન

આ પવન જ્યાં નામ તારું આળખી બેઠો;
ઠાળ પર ટહુકે અચાનક પાંગરી બેઠો.

આ ક્ષણોના રણ વિશે તવ નામનો છાંયો, રાતનો અંધાર આંખે ચોંટતાં ચોંટ્યો,
એટલે હું આટલો આરામથી બેઠો. સૂર્ય ઊગ્યો ત્યાં જ હું તો આથમી બેઠો.
એક ઘટનાની નદી સાગર ખની ગઈ, શ્વાસમાંથી કોણ ભાગી જાય આ પકડો...
શૂન્યતાને તટ હું નૈયા નાંગરી બેઠો. ગાલવા એને હું રસ્તો ચાતરી બેઠો.

...મારી વાત / હરીશ ધોખી

કિસ્સો / મધુકાન્ત કલિપત

આટલેથી જ અટકતી નથી મારી વાત
ખલનાયકના ચહેરા જેવું આ શહેર
ધસી આવે છે મારી સામે પ્રતિપળ
હું 'ક્ષમા વીરસ્ય'નું સૂત્ર ગોખતો
બેસી રહ્યો છું નતમસ્તકે
પણ આટલેથી જ અટકતી નથી મારી વાત
તમને કેમ ફરીને સમજાવું કે
મારા જમણા હાથની આંગળીઓમાં
કેટલાંય અશ્વસૈન્ય હણહણી રહ્યાં છે
અને તેથી જ હું ચૂપ છું.
પણ તેથી શું થાય ?
કદાચ કવિતા...
પણ
તે પછી પણ પ્રશ્ન તો રહે છે જ શેષ ટકવાનો
અને તેથી જ મિત્રો
આટલેથી અટકતી નથી મારી વાત....

એવો ફ્રેસ્કો દર્શ આંખોમાં ઘોંચ્યો કે
ઘોંચ્યો રે! કિસ્સો સજ્જડ.
આંખ ઠાંસુકી દહીને હેઠી પડી રે!
ખધાં દશ્યો વેરાઈ પડ્યાં ચોઢમાં,
ચાલ, મેલું નાં થાય એમ આખખાયે ફળિયાને
સાચવીને ખેરી લઈ ડોકમાં;
રહેજ માણસતા ખેરીને નીકળ્યો, બે
લાગું છું કેવો ફક્કડ.

ફૂંક મારીને ઓલવી શકાય એવા
સણકાઓ પેટાવી મૂક્યા છે બારીએ,
અહીં છાતીની શેરીઓને ટેવ પડી
ફરફરવું-તરફવું-એવું ઠંઈ ધારીએ;
ભાઈ પ્રાસકા! તું લોહીના દાદરાઓ
ચડ નહીં લક્કડ ધક્કડ...

કિંવદંતી—Metamorphosis / જયેન્દ્ર શેખડીવાળા

કોઈ સ્મૃતિશેષ ઘોષા સાંભળું જાણે નૂપુર....
ફર...ધૂસર ગીત સરતું હોય જાણે ફર ફર...
તે પછી વાતાસમાં પગરવ ઊગેલો જોઈ છું
કે મને આ ઘાસમાં એમ જ ઢળેલો જોઈ છું

પણ..., હજી સૂમસામ છે, રે, તું હજી સૂમસામ છે...

ક્યાંક પંખીઓ વહે છે થઈ નદીઓ આરપાર
ક્યાંક ચૂંકેં દોહીમાં થઈ આભ આખું તારતાર
તે પછી એકાન્તનો પર્વત ઊગેલો જોઈ છું
કે મને મારી તળેટીમાં ઊભેલો જોઈ છું

પણ..., હજી સૂમસામ છે, રે, તું હજી સૂમસામ છે....

કોઈ ખંડેરો વિશે પૂછે અને તું નીકળે
ધૂળ, જાળાં, રેતની ડમરી ઊડે—તું નીકળે
તે પછી પૂછનાર—ખંડરમાં ઊગેલો જોઈ છું
કે મને હું કિંવદંતીમાં ભળેલો જોઈ છું

પણ..., હજી સૂમસામ છે, રે, તું હજી સૂમસામ છે....

વગડો બોલે પેપૂડે ! / ચન્દ્ર પરમાર

વગડો બોલે પેપૂડે !

વગડો બોલે પેપૂડે !

ઝંપળ પેપળ લીલાં પાંદ વગડો બોલે પેપૂડે !

વગડો બોલે પેપૂડે !

પેપે પટપટ ગાતા પોપટ નાચે નટખટ ચન્નક ચન્નક,
ડાળે પાંદે પેપે નાચું વેલ તડુવર ઝુમ્મક ઝુમ્મક;
શેતર તેતર તી-તીઘોડા ઢણઢણ ઠેકમ ઠેકા ભડે !

વગડો બોલે પેપૂડે—

રાતાં પીળાં ફૂલ મહળકે ફૂદાં ફરકે પલ્લક પલ્લક,
પિલુ પિલુ સૂરજ નોળા રહ પી રાતા અલ્લક અલ્લક;
ફૂલે હરતી ફરતી મશરો મધડાં ભરતી મધને પૂડે !

વગડો બોલે પેપૂડે—

મધમધ વાહરે ડોલે ડગમગ સરવર જલ તો છખખક છખખક,
ગટગટ ગવરી ગાયો પીચે આંચળ એના છલ્લક છલ્લક;
બોધેણે દૂધ છમ્મક છમ્મક તેજ છલકતું સૌને મૂંઢે !

વગડો બોલે પેપૂડે—

પેપે પીધું મેઘલ રાણે વીજળી નેણે અખખક અખખક,
રંગના રેલા હેંડ્યા મોંચે રહના રેલા અલ્લક મલ્લક;
ઝરમર મોતી નવતર વેહે અગમગે સે દૂંડે દૂંડે !

વગડો બોલે પેપૂડે—

પેપે મહેંક્યું દાણે દાણે મહેંકી સૌની લોજન થાળી,
પેપે શંખે ઝાલર ડંકે ગાજ્યું ચંદ્ર તારા બાળી;
પેપે બોલ્યું હજાર સૂરે શેષ કણાચે ધરતી દૂંડે !

વગડો બોલે પેપૂડે—

મહળકે - મધમધે. મશરો - મધમાખી. દૂંડે - તળિયે

સેલ્સમેન / સ્વીન્ડર પારેખ

મને નોકરી મળી ગઈ છે,
 કવિતાના સેલ્સમેનની
 ગામેગામ ફરીને મારે
 ભલાંભાળાં લોકોના મનમાં
 એ ઠસાવવાનું હોય છે કે
 વ્યભિચાર માટે ખર્ચેલ રકમ કરતાંય
 આ કવિતાઓ વધુ મફત પડતી હોય છે.
 મારે ઘરડેરાંઓને એ સમજાવવાનું હોય છે કે
 આ કવિતાઓ
 સ્વર્ગારોહણનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે.
 અને ચતુરોના ચોતરામાં મારે
 ખોલવું પડે છે કે
 આ કવિતાના સેવનથી
 કુશળ રાજનીતિજ્ઞો પાકે છે.
 -અને દલિત પીડિતોનાં ક્રીડિયારાં વચ્ચે તો
 જેવો હું
 કવિતાના સેમ્પલ્સ પેશ કરું છું કે
 અપોઅય એમની ખરીદશક્તિ વધી પડે છે.
 બદલામાં, એ બિચારાંઓ અમારી કંપનીને
 ક્યારેક ચંદ્રકો,
 તો ક્યારેક એવોઈઝ,
 તો ક્યારેક સન્માનો ચૂકવે છે.
 -અને છતાં આ ધંધામાં હું નવો છું હજી,
 એટલે જ કદાચ
 મન થઈ આવતું હશે મને
 એ કહેવાનું કે

હું કવિતાને નામે
 કવિતાની કાંચળીઓ જ ખપાવી રહ્યો છું
 પણ....
 જવા દો
 લોકોને પણ
 સર્પમાં નહીં એટલો કાંચળીમાં રસ છે એટલે...

અપાઠ / ભરત યાજ્ઞિક

આવી ચડે છે ફક્ત dangerously આ અપાઠ
 આ શહેરમાં જે કોઈ તે seriously આ અપાઠ
 કોરા ને ભીતા-ભીતાને ભીંભાયલા થઈ
 ચાહે તો ચાહે એ રીતે jealously આ અપાઠ
 છતરી લઈ થંભી ગઈ સડકો દુકાનમાં
 bus ખારી વાસી બુએ તો તો lovely અપાઠ.
 ખાખોચિયાને તેડીને રમવા મૂક્યાં અહીં
 traffic માં jam એ રીતે childishly આ અપાઠ
 તારો લખેલ પત્ર જેમ હોય ઉંખરે
 હું જોઉં એમ આંખમાં anxiously આ અપાઠ
 હું વિપ્રયોગી જીવ કોઈ હોઉં પણ કદાચ
 વરસ્યો કદાચ હોય પણ previously આ અપાઠ

એક ઝીંકણાનુભૂતિ / પથિક પરમાર

અગડમ્ બગડમ્ ગીત ઝીંકવા બેઠો હોલમ હોલ

કે અંગળમંગળ વાગે ઢોલ

સામટા ધુસાંગ ! ધુસાંગ !

અલ્લમ્ બલ્લા, હલ્લા મિસ્ટર તલ્લા ! હિપ્પીપ હુરો

હાંકે રાખો આડેધડ હોય જે હોલું શખ્યાખૈર !

હોલું ઉફે હાંકળકાંકળ કાગળ ઉપર હિસ્સોહિસ્સો

પેન ભરીને ગીત જેટલું રોલું શખ્યાખૈર !

અંતર મંતર શબ્દ ખાળકયો જંતર હોઠો હોલ

કે આખખો દરિયો ડોલમૂડોલ

ને મોળં ભફાંગ ! ભફાંગ !

અડવડ દડવડ સાવ સુકાયેલ દરિયામાં કોઈ હાથ તણાતો નય

કપાયેલ હાથ તણાતો નય, અરે ! ચે કિસકા હૈ ?

હાથ પહોંચે કોઈ અજાણ્યા મલ્લકમાં ન્યાં એક વેતનો રાજ

એનો પાંચ મણિકો હાથ, કહો : કયા કહના હૈ ?

આકળવિકળ ગીત થાય છે પૂરું પોલમ્પોલ

લે, અવની ! બટ દરવાજો ખોલ

ધ્રાસકા ધ્રબાંગ ! ધ્રબાંગ !

દકતરમાં નામ-બામ નંઈ

(ગાંધી)

પ્રતાપસિંહ રાઠોડ 'સારસ્વત'

અમે માંડી વરસાદ ફેરી વારતા ને તોય માંચ
વાદળનું નામઠામ નંઈ!

અમે ઢેકું ફેડીને આંખ ચોળી ને હોય ઢ્યૌય
ખેતરનું નામ-ઠામ નંઈ!

ડાખા-જમણાના અમે પાળ્યા ડચકારા ને
ગોતરવેળાએ એંએ સૂંઢાં,

ઢગલામાં મોહી ભરી ગાડાં લઈ આવ્યા પછી
ઠલવી જોયું તો હોય ઢૂંઢાં;

હતી ઘોળી આશાએ ઓટય બાંધી તે વંઢી
પછી વેતરનું નામ-બામ નંઈ!-અમે૦

પાંપણથી સંકેરી સાચવી'તી રાત આજ
શમણું આવે તો લઈ આવી,
મરઘો બોલ્યો ને ટેક તૂટી ને તડકામાં
દરશણને નામ જોઈ ડાળી;
પછી ડાકોળિયું હોવાને દોડયા પછી હેયામાં
શેરડાનું નામ-ઠામ નંઈ!-અમે૦

ચકલૌ ટોયામાં અમે થઈ બેઠા ચાડિયા ને
ટોઠાનું મોહું ના ભાળ્યું,
રઘવા ફરીને એક ચપટી શા પાંક હારુ
ફૂંડાનું બામ બધું બાળ્યું;
વીત્યા જનમારા ખેતી ને ખેતીમાં રોમ,
તોયે દકતરમાં નામ-બામ નંઈ!-અમે૦

કેલકયુલેટરના સંબંધો / મધુ ઢાઢારી

રંગબેરંગી

આંકડા લઈ પતંગિયાં ઊડ્યાં....

અંધકારને લેધો

ચળકી ઊઠ્યા ચોરસ સંબંધો ?

સંબંધો સરકે...

કેલકયુલેટરના સમયમાં

ચળકતા ચહેરાએ

કોને શોધે ?

ગણતરીના થ્રેડોમાં

અટવાય કોની સ્મૃતિએ ?

માણસના ચહેરા

સળગી ઊઠે થઈ

અવિશ્વાસના આકારો....

ટેલિક્રેનની ઘંટડી રણકી,

અને

વૃદ્ધ બાળક થઈ જાય !

બાળક પરીની ભાષા બોલતું થાય !

કેલકયુલેટરના

સરવાળા ખોટા

બાઢબાકી ખોટી

ચહેરાના ચાળા ખોટા

ચહેરાની ચાલાકી ખોટી,

તો, બાળકના મૌનના સત્યને

કયું કેલકયુલેટર પુરવાર કરશે ?

એક કાવ્ય/અકુલ દવે

ખાંડવ વનને ડોલે બાળી મૂક્યું
 ઇન્દ્રપ્રસ્થ વસાવવાની ઘેલછામાં ?
 હવે તો સમયવૃક્ષ પર લટકતી
 પાનખરનાં પિત્ત પર્ણો જેવી ક્ષણે
 ખરી જવાની પ્રતીક્ષામાં
 ભવનનો બોજ વધતો જ નય છે.
 ટીપે ટીપે ઝમી રહેલા
 કાળા વિષાદના રેલામાં લંગાઈ રહેલી
 આસ્ત્રાદટની સડકો
 મારી ભીતર શૂંચવાએલા
 શિરા અને ધમનીનાં જળાં.
 દ્રાક્ષિકનો પ્રવાહ ઝુંધી રહ્યો છે
 મારા લોહીની ગતિને.
 આ ઉજ્જડ નગરમાં
 ખગીઆની કૂલદાનીઓ ગોઠવવાનો
 કોઈ જ અર્થ નથી.
 મૃત પ્રિયાના પ્રેમપત્રોની જેમ
 જંગલથી વિખૂટા પડી
 ખગીઆના કોઈ જૂથમાં ભિલેલાં
 વૃક્ષોનાં ટૂંકાં મને સંભળાય છે.
 પણ કેને પડી છે
 આ અરણ્યરુદ્ધ સાંભળવાની ?

મીલની ચીમનીઓ
 અને એક્ઝોસ્ટ પાઈપના ધુમાડાથી
 કુરૂપ બનેલા પોતાના ચહેરાને
 આકાશ વેશ્યાની જેમ
 રોજ બેચા કરે છે
 કેમિકલ્સથી દૂષિત થયેલી
 નદીઓનાં ઓધરાળાં દર્પણમાં
 હવે કૂલોનો વૃક્ષો સાથે
 વૃક્ષોનો આકાશ સાથે
 આકાશનો વાદળ સાથે
 વાદળનો વરસાદ સાથે
 વરસાદનો ધરતી સાથે
 ધરતીનો માણસ સાથે
 અને
 માણસનો માણસ સાથે
 સંબંધ તૂટી ગયો છે.
 હવે હું જ સારા ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં
 મુલાકાતે આવેલો દુર્યોધન.
 બ્રમણની ભૂમિ પર પગ મૂકું
 ને ધબાક કરતો પડું છું પાણીમાં
 પછી સાંભળ્યા કરું છું
 કૃષ્ણાના કટાક્ષભર્યા અદ્દહાસ્યને...

નો આવડ્યું / અરુણ દેશાણી

પાંસા પટલની સાંતુડીને પાણી વાળતા નો આવડ્યું,
ખંડૂની સોડીને લે બે; રજકો વાઢતા નો આવડ્યું.
હડકડ હડકડ હાથ ઉલાળ્યે નય સાંતુડી શેરીમાં,
હાંઠે ખેઠા ગાલની ખખર્યું હંધરી રાખતા નો આવડ્યું.
ખારે મઈના ખેતરના ફૂવામાં પાણી હખેસ રે;
ઢાંઢાનો હું વાંક; મૂઈને કોહ હાંકતા નો આવડ્યું.
ખેતરમાં ફૂંડાની ઉપર હમ ખાવાયે દાણો ચ્યાં?
રૈ ગૈ ગોક્ષ કડ ઉપર; બૈ હોલા જીડાડતા નો આવડ્યું.
હાંજ પડે ને દાતરડી લઈ વાડ કને ઈ આટાં દે,
વાડમાં મૂઈ સાંતુડીને સીંડું પાડતા નો આવડ્યું.

આથે કોઈ બોલાવે / હર્ષદ ચંદ્રારાણા

ઝાંખોપાંખો સાંજતણો અજવાસ ને આથે કોઈ બોલાવે
આંખો ખોડી જીભું સૂકું ઘાસ કે આથે કોઈ બોલાવે
પથ્થર પર આ અરણું લપસી નય ને આથે કોઈ બોલાવે
ફીણફીણમાં સૂરજ બે વિખરાય કે આથે કોઈ બોલાવે
થરથર કંપે આતુર નમતી ડાળ ને આથે કોઈ બોલાવે
મલયપવનની હૈયે લાગે ઝાળ કે આથે કોઈ બોલાવે
ફાળ ભરંતી ટેકરીઓની હાર ને આથે કોઈ બોલાવે
ટોચટોચની વચ્ચે ખુલ્લાં દ્વાર કે આથે કોઈ બોલાવે
અધીર મારા ખેલાં દોડ્યો નય ને આથે કોઈ બોલાવે
લંબાતો પડછાયો ખેલાં ક્યાંય કે આથે કોઈ બોલાવે
નક્ક સાથે જીવ થાતો લાલમલાલ ને આથે કોઈ બોલાવે
દરવાજાને હડસેલીને ચાલ કે આથે કોઈ બોલાવે

ગઝલ / રાઠોડ પ્રવીણકુમાર પી.

આમ તો આખું નગર કાળું હતું
લાગણીનું રહેજ અજવાળું હતું.

જિંદગી સહુ વેદનાતા વૃક્ષ શી
પણ બધાના સુખ પર તાળું હતું.

કાંકરી પણ જીવલેણી નીવડી
મન અમારું એટલું આળું હતું.

કેદ થતાં શબ્દમાં બબરું પડી
એ કરોળિયા તાણું જાળું હતું.

કોણ આજે પીરસે અહીં પ્રેમથી
ઠીક છે કરવું પડયું વાળું હતું.

નેમ છે / યશવંત ઠક્કર

ક્યાં સુધી આ દોડ લંબાતી જશે,
ઝાંઝવાની જાતનો આ પ્રેમ છે.

કોઈ મારું નામ યોલ્યું મૌનમાં,
આટલા પડધા છતાં એ કેમ છે?

આજ મારું દોડવું આ રેતમાં...
સાત તાલીની રમતની જેમ છે.

આંખ દ્વારા ક્યાંય જોવા નહીં મળે,
લાગણી તો માત્ર મનનો વહેમ છે.

પોઠ શબ્દોની મળી જાશે મને,
તો ગઝલ-દેશે જવાની નેમ છે.

ગીત/જનક ઉચાટ

અમને થાયે જમણા રણમાં લીલેરા આકાશ તણી રે લોલ
ડિંડિયા થોરુંની વચ્ચે ખિસકોલી મલકાટ બની રે લોલ.

ફરફરથી સપનાંઓની પોઠ ભરીને ફાળે આવે હરણું
અધવચ્ચાળે કલરવની બંદૂક લઈ હડકેટ ચડાવે ઝરણું.

આંખો નીચે પીળચટ્ટાતા તડકા જેવું ઘાસ ઊગે રે લોલ
કોઈ ઝાંઝવું રડી રડીને રણને લીલુંછમ્મ કરે રે લોલ.

અરેખિયાની વાતોમાંની કોઈ સુંઢરી બપોર થઈને નાચે
ઊટોનાં પગલાંને પૂજી કોઈ તરસથી પાણી પાણી ચાચે.

હથેળિયુંમાં રેતી લેતાં રેખાઓ જ્યાર ખરી રે લોલ
શાહમૃગની આંખ પરેથી છલનાની ખારાશ ઝરી રે લોલ.

ઊતરકાચેલી એંધાણીનું (સ્વપ્નશીલ) ગીત / અલ્પ ત્રિવેદી

કોઈ અન્નહયા પંખીની રે ચહક લઈને એક સર્થુંતું પાન આડથી એક ખર્થુંતું પાન
લથળથ લથળથ હવા-નીંગળતો મારગ વીંધી વંન કીધું વેરાન પછી તો વંન કીધું વેરાન
ફટાફ ખુલ્લા ખેતર વચ્ચે જોઈ રહું છું પગલાતું અંકાશ સામટું પગલાતું અંકાશ
તળાવના કંપણમાં હમણાં સૂરજ ઊતર્યો લઈ એની પીળાશ ઊતર્યો લઈ એની પીળાશ
શ્વાસ વિશેથી કોણ ઊતરડી ગયું અચાનક લીલુંકંચન ભાન અમારું લીલુંકંચન ભાન...

સૂકીભઠ રેતીમાં સમથળ વહી જાય છે ભીની ભીની વાત રાતની ભીની ભીની વાત
કાચીકુમળી સ્વપ્નપરીની લહેરાતી આ ચુન્દડીયાળી ભાત અને આ ચુન્દડીયાળી ભાત
પાઠર વહેતી સીતાપરીનાં પગલાં ફૂકે કાંઠા ફૂકે પાણી ને એંધાણ ફૂકતાં પાણીનાં એંધાણ...

કોઈ અન્નહયા પંખીની રે ચહક લઈને એક સર્થુંતું પાન આડથી એક ખર્થુંતું પાન
લથળથ લથળથ હવા-નીંગળતો મારગ વીંધી વંન કીધું વેરાન પછી તો વંન કીધું વેરાન

ખીતિ : એક નીલરંગી સ્વપ્ન / શૈલેશ ટેવાણી

પ્રાચીન પડ ને પોતું પીળું પતાકડાશું મારું હોલું—
ઊલટું સૂલટું હવા સહિતનું નીચે-ઉપર મારું હોલું.

તરણું, ઝરણું, શરણું ભે અક્ષરનું હોલું—
ઝીણું ઝીણું સૂર્યકિરણનું જેમ હોય આકળમાં હોલું.

અમાસનું આ આંખે આંજળ એ છે ભિમ્બનું હોલું—?
શબ્દોની આ રેખ હશે કેં ઈશ્વરની પાટીમાં હોલું?—

નમતું-અમતું, છાનગપતિયું શમણાંની દુનિયાનું હોલું—
આકા-ડાકા એવું મારું તારી સાથે 'ખનતું' હોલું.

અલ્લે! આ છે નીલરંગની ફૂંપળનું બેકાંમ ફૂટલું—
નક્કી એ છે ધરતીનાથે ગાલ ઉપર ચૂંટીનું હોલું.

આવું / કે. જગત

છાતીમાં વિસ્તરતા રણની વચ્ચે તારી આંખ સરોવર થઈને જોતી વાટ

શ્વાસની સાંઠણીઓ હંકારે નહાવા આવું...

ટહુકો કરતા મનના કાંઠે શોષ વધે ને દાહક પીડા થાય

યાદની પળમાં અંગેઅંગ જોતરી તરસ મને ધમરોળે

એકલતાના પડધા વારંવાર ઘોંચતા કાળા ભમ્બર દેશ્ય તણા વંટોળ

આંખમાં સળવળતાં સપનાંને વાગે ઠેસ છતાં ફેફાળે
નાહક લીલી લાગણીઓની કુંજ રોળશે ખાલીપાનાં તીર કાળજું માપી કાપી

હેલ હેતની ભરો તમે હું ગાવા આવું....

પાંસળીઓ પરપોટા થઈ ઓગળશે અમથી પ્રેત સમી અંધારે

આંટાફેરા ફરતી વાતે પીળા ડાઘ ફેફસાં ચૂંથે રોજ અજંબે
છતાં ટેવનો શ્વાસ લઈ પડછાયો લીલો સ્પર્શ માણવા અંબે

આતુર પગલે તારી ભાષાને સમજે તો પળમાં જંબે
અંખીપાંખી આશા કડવી કાળી પીળી તૂરી થઈને રોમરોમના તોરણમાં

અંધાય છતાં લ્યો તોરણ લીલાં ખાંધો રમવા આવું...

તૂટી પડ્યું ચોમાસુ / નવનીત ઉપાધ્યાય

દરિયા જેવા હતા ને માથે તૂટી પડ્યું ચોમાસુ !

જળની જાળ વચાળ પછી તો એવો હું ઝડપાયો

તડકીલા દિવસોના હાથે કદીય ના પકડાયો

સપનાં છાનાં રાખ્યાં આંખ્યુ વચ્ચે ખાંધી આંસુ

દરિયા જેવા હતા ને માથે તૂટી પડ્યું ચોમાસુ !

પર્વત ખેતર સીમ ફરે છે લીલપનો સન્નાટો

પંખીને પણ ઝાડ કહે છે : કલરવ ધીમે છાંટો

નદી સમી યાદોમાં આજે ધૂમ મચેલી ભાસુ

દરિયા જેવા હતા ને માથે તૂટી પડ્યું ચોમાસુ !

પથથરનું ખીજું નામ / હરીશ વ્યાસ

કાળમીઠી પથથરને ફૂલ જઈ પૂછે:

ખરતાં હશે કેમ આંસુ?

ઝરતાં હશે કેમ આંસુ?

રે ભાઈ! પથથરનું નામ ખીજું આંસુ?!...

ભડભડતી બૂખ શા આયખાના ઓરતા

હંમે થઈ લીલેરા નાગ;

સરિતાની સોઠ તણાં વમળોનાં વનવન

બળબળતી રાતોની આગ;

ત્રીમાઠે કાળજાળ ઝંખ્યા ફરે છે આંખ

અવગતિયા છવને ફાંસુ!

રે ભાઈ! પથથરનું નામ ખીજું આંસુ?!

અંધારી રાતોના છાંડા આઠાશમાં

ટળવળતાં તારલાનાં ટોળાં;

ઝાંઝવાંની પછવાડે ખોયે છે છવ અહીં

રવડી રવડીને મૃગ ભોળાં;

સુષ્કાલકું દરિયાના ખાડામાં સારવાનાં

કયાંથી લાવું ય ખે'ક આંસુ?

રે ભાઈ! પથથરનું નામ ખીજું આંસુ?!

મણુ ભેડકાણાં / રમેહરશ્મિ

એન થેન રમે

નાની મારી, બેન,

રમતાં રમતાં ગઈ ખોવાઈ

બેનની નવી પેન,

પેન લખે આલમાં

બેન હીંચે ખાગમાં.

*

વનમાં જાગે વાયરો,

ગદમાં મહોટો ઠાયરો,

ઠાયરામાં ધડીમ ધૂમ,

ફટાકડાની ફૂટે લૂમ.

*

નાગદેવની રૂપાળી છે ફેણ

બેનીને મુખડે મધમીઠાં છે વેણ,

વેણ વેણ ઝરતાં રંગીન ફૂલ

ફેણ પર છે નાનકડું પુલપુલ.

કેટલું નિકટ/કમલ વૈદ્ય

આધું આધું હજુ કેટલું, પ્રીતમ! કેટલું નિકટ ઘર!
અવળા ઊભેલ પહાડ, ન મારગ ક્યાંય, ને ડોકાય ડર.

ઝેડ બાજુ અડાબીડ છે કાનન
વચમાં યાવાણ કોરા
કેંક તો જણાય થાક, ન પગલાં
મુકાય રે ઠમઠોરાં;
વાયરો મોઘમ ગણગણે કંઈ કાનમાં 'ધીરજ ઘર'
આધું આધું હજુ કેટલું, પ્રીતમ! કેટલું નિકટ ઘર!

મન, ભૂંડું મન એકલું આગળ
ધાય, ને પાછળ દેહ
સોરતો એકલ જાય રહી, એમ
જીવવો કેમ શ્રેષ્ઠ?
વેગ ચહું કાંઈ એટલો રે જેમ બાણથી છૂટેલ શર.
આધું આધું હજુ કેટલું, પ્રીતમ! કેટલું નિકટ ઘર!

એક વેળા મેળે સાંભળેલો
મનભાવન મધુર પાવો,
વેણ મહીં વેણ ભેળવું તે વાર
લેહનો લેવાય લહાવો.
આસ ગિયા તારા ધામથી ઊતરી આવ હે સાંવર વર!
આધું આધું હજુ કેટલું, પ્રીતમ! કેટલું નિકટ ઘર!

અનુવાદ

અંગાંગીભૂતમ્-અહમ્

કનુભાઈ જાની

ના માનવી દ્વીપ સ્વયં પ્રપૂર્ણ,
ભૂખંડનો અંશ જ માત્ર માનવી,
દરેક છે અંગ જ એક મુખ્યનું.

ઘોવાઈને છાલકથી સમુદ્રની
ઢેકું ઢળે, ખોટ યુરોપને પડે,
ઓછી બને ભૂશિર-ઉચ્ચ એટલી,
પાણી મહીં જાગીર એટલી ગઈ
તમારી કે મિત્રજનો તણી વળી.

કોઈ વળી માનવ મૃત્યુ પામતો
ઓછો અહીં હું જ બનું છું કાં કે
તદ્રૂપ સારી મનુજાતમાં હું.

(જોડત્ર ઉત્તના કાવ્યોનો અનુવાદ)

ત્રણ કવિતા: તેની/જયા મહેતા

૧

રસ્તો સાદો સીધો સરળ
સહેલું જ તેની પરથી આવતું-જવું
પણ સામસામે આવ્યા પછી આજે
તું સ્તબ્ધ થયો, હું સ્તબ્ધ થઈ,
વચ્ચેનાં બધાં વર્ષ સ્તબ્ધ થયાં....

૨

મારી જિંદગીની ચાર ભીંતો,
ઉપર સુરક્ષિત છાપરું,
અંગાણામાં રમતાં મારાં બાળકો....
કોઈ વાર મધરાતે હું જાગી જાઉં છું-
બંધ બારણું પાસે
કોઈ જિહ્વું હોવાનો ભાસ મને કેમ થાય છે?
કેમ એકાકી લાગે છે?

૩

શુભ્ર સંગેમરમરી નિર્જનપથાના દ્વાર પાસે
અમકદાર પોલિશ કરેલા પિત્તળના ફૂંડા નીચે
પાંખ ફેલાવીને મરેલો પડેલો કાગડો જોયો
અને ભૂતકાળની
એક ક્ષણનું સ્મરણ થતાં
આંખો ભરાઈ આવી...

(ગુરુનાથ ધુરીનાં મરાઠી કાવ્યોનો અનુવાદ)

કવિતાવૃત્ત

- ૦ ૮મી જૂન ૧૯૮૦ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને કલોલની સ્થાનિક સંસ્થા 'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે એક લઘુ પરિસંવાદ યોજાઈ ગયો. તેની ખીજ ખેડકનો વિષય હતો 'કવિતામાં કદપન અને પ્રતીક'નો વિનિયોગ. સર્વશ્રી પ્રમોદકુમાર પટેલ અને ચંદ્રકાન્ત શેઠે પોતાનાં વક્તવ્યો રજૂ કર્યાં હતાં. ચર્ચામાં સર્વશ્રી હેમંત દેસાઈ, ભોળાભાઈ પટેલ, રઘુવીર ચૌધરી વગેરેએ ભાગ લીધો હતો.
- ૦ ૫મી જુલાઈ ૧૯૮૦ના રોજ મુંબઈમાં 'સુમંત્રલ સાહિત્ય પ્રકાશન' તથા કવિના શુભેચ્છકો તરફથી શ્રી રમેશ પારેખને સન્માનવાનો કાર્યક્રમ રખાયો હતો. પ્રમુખ શ્રી ગુલાબદાસ ઘોઠર અને અતિથિવિશેષો સર્વશ્રી સુરેશ દલાલ ને હરીન્દ્ર દવે હતા. અન્ય કવિ-વિવેચકોએ રમેશ પારેખની કવિતાનો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો.
- ૦ ૨૧મી જુલાઈ ૧૯૮૦ના રોજ અમદાવાદમાં હ. કા. આર્ટ્સ કૉલેજના સભાખંડમાં લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ તરફથી 'કાવ્ય-કોડિયાં' સંપુટ ૧નો શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ 'રનેહરશ્મિ'ના હસ્તે ઉદ્ઘાટન સમારોહ રખાયો હતો. ઉપસ્થિત કવિદય બાલમુકુન્દ દવે અને હસમુખ પાઠકે પોતાનાં કાવ્યોનો પાઠ રજૂ કર્યો હતો. બાકીના કવિઓની કાવ્યકૃતિઓનો પાઠ નિરંજન ભગતે કર્યો હતો. શ્રી સુરભાળહેને પ્રિયકાન્ત મણિયારના ગીતનું ગાન કયુ હતું અને પ્રિયકાન્તના કંઠે રજૂ થયેલું એ ગીત ટેમ્પ દ્વારા સંભળાવવામાં આવ્યું હતું.
- ૦ કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શાહના કાવ્યસંગ્રહ 'મધ્યમા'ને 'નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક' એનાયત થયો છે.

સાહ્યાર સ્વીકાર:

- ૦ બાગમાં-સંગળ રાઠોડનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. પ્રકા. સાહિત્ય સંગમ, બાવાસીદીનો ટેકરો, ગોપીપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૯૪, રૂ. ૧૦
- ૦ પ્રીતનો ગુલાબી રંગ - શ્રી નાથાલાલ દવેની મુગ્ધ પ્રણયનાં મધુર ગીતોની પુરિતકા-વિકેતા-ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૨, રૂ. ૧
- ૦ ભાવ-મુગ્ધ - ભાવનગરના કવિઓનાં કાવ્યોનું શ્રી મહેન્દ્ર ગોહિલે કરેલું સંપાદન-પ્રકા. ભાવનગર યુનિ-વર્સિટી, સમાજશાસ્ત્ર અનુસ્નાતક કેન્દ્ર, શામળદાસ કૉલેજ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨, કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૨ રૂ. ૩
- ૦ ગુડ મોર્નિંગ, દિલહી - સોવિયેત કવિ વાત્સીસ રેમીરીસનાં કાવ્યોનો શ્રી મહેન્દ્ર ગોહિલે કરેલો અનુ-વાદ. પ્રકા. રૂપાલી પબ્લિકેશન. પીરમહદના મેન્શન, ઘી કાંટા કૉસિંગ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૨, રૂ. ૩
- ૦ તોફાન - ચોસેફ ચેકવાનનાં બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ. પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, c/o. હ. કા. આર્ટ્સ કૉલેજ, આશ્રમ રોડ. અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯, કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૬, રૂ. ૨
- ૦ ચાંદસિયાની ગાદી - ચંદ્રકાન્ત શેઠનાં બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ. પ્રકા. ઉપર મુજબ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૪૮ રૂ. ૨-૨૫
- ૦ સરવરિયાં - અમૃતલાલ છ. પારેખનાં બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ. પ્રકા. ઉપર મુજબ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૫૬, રૂ. ૨

સૂચનાઓ

- * સર્જકોને જવાબી ટપાલખર્ચ ન મોકલવા વિનંતી છે. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ મહિના દરમિયાન આપવામાં આવે છે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી.
- * વ્યવસ્થા અંગેનો સઘળો પત્રવ્યવહાર 'વ્યવસ્થાપક 'કવિલોક' C/o કુમાર કાર્યાલય, રાયપુર, અમદાવાદ-૧' એ સરનામે જ કરવો.
- * આપનું લવાજમ જે પૂરું થઈ ગયું હોય તો રૂપિયા પંદર સતવરે મોકલી આપશો.
- * આજીવન લવાજમ રૂપિયા ૧૫૧ છે. શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને ગ્રંથાલયો પણ આજીવન સભ્ય બની શકે છે.
- * આપનું સરનામું બદલાય તો તરત જ તેની જાણ કાર્યાલયને કરશો.
- * લવાજમ ચેકથી મોકલો તો બેંક કમિશનના રૂપિયા બે ઉમેરીને મોકલશો.

મે. એચ. જે. લીચ એન્ડ કંપની

હાઈ ટેમ્પરેચર ગ્રીઝ અને લુબ્રિકેટિંગ ઓઈલના બનાવનાર

એશિયન બિલ્ડિંગ

આર. કામાણી માર્ગ - બેલાર્ડ એસ્ટેટ

મુંબઈ ૪૦૦ ૦૩૮

ટે. નં. ૨૬૪૪૦૪

ટેલેફોન નં. Lub ૬૦૬૪

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

“ચારે, ફેવિકોલ હોય પછી હીંગલી બનાવવામાં ફેટલી યાર!”

ધોવાદારી કારીગરોની પ્રથમ પસંદગી પામેલું
આ ફેવિકોલ આપ પાણી આવાં બનેલ કામ
માટે સદા હાથવડું ન રાખો, શમે ત્યારે
ફેવિકોલની જરૂર પડવાની ન!

ઓલ ઇન્ડિયા ટેલિફોન લીમિટેડ ફોર્મ કોટેજ
લેમન હસ્તકલાની અન્ય સંસ્થાઓમાં ફેવિકોલ
વધુને વધુ પ્રમાણમાં વપરાય છે.

ફેવિકોલ વડે આપ શ્રવે તે બાંધો:

• કાગળ • ચમેડોલ • લાકડું • કાપક
• માટીની ચીલ-વસ્તુઓ • આશલાં ને
બીજી સળીખરી વસ્તુઓને ફેવિકોલ સિન્થેટિક
ફેબ્રિક ગોસ્ટેસિવ જલદી આને મજબૂત રીતે
બાંધાદી શકે.

કામ પસંદગે વખતે લુઓ તો સ્વચ્છ, સુખદ,
કુર ને સફાઈશર!

બોધાવા માટે સર્વોત્તમ
ફેવિકોલ

કારીગરોનું માનીનું અલગ ગોસ્થાંશ.

Courtesy
HIT, Bombay

ખૂબ આકર્ષ્યા. અમદાવાદ આવ્યા પછી 'જૈન ઑવ લંડન્સ વીકલી', 'સિટરરી ડાઈ જેસ્ટ', 'ઔથોનિયમ', 'પોએટ્રી રિવ્યૂ' અને 'પોએટ્રી'નું વાચન વધ્યું. 'સિટરરી ડાઈ જેસ્ટ'માં 'ક્રન્ટ પોએટ્રી'નો વિભાગ આવતો. એમાં તત્કાલીન કવિઓનાં કાવ્યો પ્રકટ થતાં. ઇંગ્લેંડમાં ત્યારે 'પોએટ્રી સોસાયટી' ચાલતી, જેનું મુખપત્ર હતું દૈનિક 'પોએટ્રી રિવ્યૂ.' એમાં નવ કવિઓનાં કાવ્યો પ્રકટ થતાં. એ 'પોએટ્રી સોસાયટી'માં કવિની કાવ્ય-રચનાઓ ઉપર જે ટીકા-ટિપ્પણ થતાં તેનો પણ કચારેક કચારેક અહેવાલ આવે. કાયાં કાવ્યોને ત્યાં ચર્ચાને અંતે મહારાજ તો તે કાવ્ય મઠાર્યા પૂર્વેનું અને મઠાર્યા પછીનું એમ બંને સ્વરૂપે છપાતાં, જેથી નવોદિતોને માર્ગદર્શન મળી રહે. આવા મધ્ય પ્રયાસોથી પ્રેરાઈને ખુસીભાઈએ ૧૯૩૦માં 'બુધ-કવિસલા'નો આરંભ કર્યો હતો. આ 'બુધ-કવિસલા'નું આકર્ષણ ધીમે ધીમે વધતું ચાલ્યું. ઉપરિથત કવિઓની હાજરીમાં ખુસીભાઈ લખાતું-સારી સ્વચ્છ કાવ્યપાઠ કરે. એમના ચહેરા પર અને સ્વરૂપે એમનાં ચક્ષુમાં સારે સરસ કૃતિના વાચનના આનંદની દ્રુતિ ચમકતી જોઈ શકાય. એમણે આ રીતે સતત ત્રણ પેઢી સુધી નવોદિત કવિઓને માર્ગદર્શન આપવાનું કામ કર્યું છે તે ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં કદાચ અદ્વિતીય ઘટના છે. નવકવિને તત્કાલ અન્ય સિદ્ધ કવિઓના માર્ગદર્શનની અને પ્રતિભાવની બળુશ થઈ શકે એવી અનીપચારિક સંસ્થા લેખે, કવિતાની 'વર્ક-શોપ' લેખે, 'બુધ-કવિસલા' દ્વારા ખુસીભાઈનું પ્રદાન કદાચ આ સૈદ્ધાંતી ઉત્તમ ઉપલબ્ધિ છે.

ખુસીભાઈએ કાવ્યશાસ્ત્રનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કર્યો નહોતો; પરંતુ દેશ-પરદેશના વિવિધ કાળખંડનાં અનેક કાવ્યોના વાચને એમની સમજને સમૃદ્ધ કરી હતી. શિષ્ટતાના એ પ્રખર હિમાયતી હતા. કાવ્ય પદ્યમાં જ હોઈ શકે એવો આર્થિક મત ધરાવનાર અને એ મતનો પ્રસંગ પડ્યે આક્રમક રીતે પ્રસાર કરનાર ખુસીભાઈ ઘ કાવ્યને પણ માણી શકતા હતા. પ્રાસાદિક અને

મધુર શૈલીએ આલેખાયેલાં પ્રકૃતિ અને ગૃહજીવનને લગતાં કાવ્યોના એ પરમ આશક હતા. કાવ્યસ્વરૂપોમાં સૌનેટ અને ગીત પ્રત્યે એમનો ખડો પક્ષપાત હતો. આમ તો કાવ્યતત્ત્વવાળી ગઝલોને 'કુમાર'માં સ્થાન આપી એમણે એ સ્વરૂપનું પણ ઉચિત ગૌરવ કર્યું જ છે. સૌનેટ પ્રત્યેનો એમનો પક્ષપાત એવો કે દરેક અંક શક્ય હોય તો એકાદ સૌનેટ તો આપવાનો આગ્રહ રાખે જ. ગુજરાતી સૌનેટનું પ્રકરણ લખનારે એ સ્વરૂપના વિકાસમાં સામયિક લેખે 'કુમાર'નો વિચાર કર્યા વગર ચાલે નહિ. 'કલા ખાતર કલા' કરતાં 'જીવન ખાતર કલા'ના એ અનુરાગી હતા; પરિણામે જીવનોપયોગી પ્રયોધવાળી રચના કચારેક કલાના કાંટે જીણી જીતરી હોય તો પણ ખુસીભાઈ એને પ્રકટ કરવા લલચાયા હોય એવું બન્યું છે, પરંતુ એમાં યકલામય અભિવ્યક્તિનો તો એમનો આગ્રહ હોય જ.

એમની આ કાવ્યપ્રીતિએ જ અમદાવાદમાં ૧૯૬૨માં ચી. ન. વિદ્યાવિહાર ખાતે અને ૧૯૬૪માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ખાતેનાં બે કાવ્યસંમેલન શક્ય બનાવ્યાં હતાં. એવી જ કાવ્યલગ્નનીએ એમણે ૭૨ વર્ષની પાછી ઉંમરે પણ 'કવિલોક'નું સંપાદન હાથ ધરવાનું સાહસ કરાવ્યું હતું. પોતે એના માનાર્હ સંપાદક રહ્યા છતાંય એના સો રૂપિયા ભરી આજીવન ગ્રાહક થયા હતા એ એમની કાવ્યપ્રીતિની એણી દ્યોતક ઘટના નથી. આ જ લગનથી એમણે સુંદર અને સુધક અનિયતકાલિક 'કવિતા'ના દસ મહુકા પ્રગટ કર્યા હતા; અને 'કવિલોક'ને દસ વર્ષ પહેલાં મુંબઈથી અમદાવાદ લાવી દિજત્ય અર્પનાર પણ એ જ હતા. ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં એક સર્જકને નાતે નહિ, પણ એક સખૂડ સંપાદકને નાતે એમનો ફાળો સદાય ગણનાપાત્ર રહેશે. સતત કાવ્યસેવને એમની પાસે બેએક રચનાઓ પણ સ્ફુરાવી છે જેમાં એમનો ભાવનાવાદ અને એમની સ્વપ્રદેશભક્તિ અછતાં રહેતાં નથી. ❑

• આ કૃતિઓ માટે જીએ પૂઠું-૨ અને પૂઠું-૨.

યુવાશક્તિના વિકાસ માટે રમત ગમત પ્રવૃત્તિનું પ્રોત્સાહન

● જુવાનો પર શરૂની આત્મનિર્ભરતાનો અભાવ રહેલો છે. જુવાનપેઢીમાં રહેલાં શક્તિ અને કોશિષ્યને યોગ્ય અભિવ્યક્તિ આપવા ગુજરાતમાં રમતગમત તેમજ કુલ-કલ્યાણના ૭ વિવિધ કાર્યક્રમો પર પરામર્શ શિક્ષક ઉપરાંત અમલમાં છે.

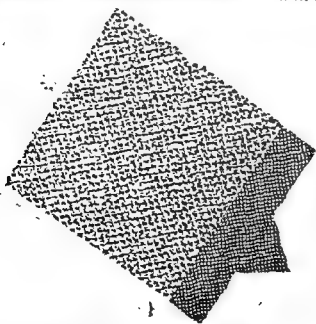
● જામ તથા શાલ્યકક્ષના વિવિધ રમતગમત જાગીરાની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા જાન્ય-આપવામાં આવે છે. જમર અને શહેરોમાં મેદાનો તૈયાર કરવાની મહત્વાકાંક્ષી ક્ષેત્રના અમલમાં છે. શરૂ અને શાલ્યકક્ષની સ્પર્ધાઓમાં મહત્વનાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરતા ખેલાડીઓને શિષ્યવૃત્તિઓ આપવા ઉપરાંત પ્રેમ ખેલાડીઓને 'સરવાર પટેલ' એવોર્ડ આપવામાં આવે છે.

● આશાસ્પદ ખેલાડીઓને તાલીમ આપવા માટે શિબિરો યોજવામાં આવે છે અને વિશેષ અભ્યાસાર્થે શિષ્યવૃત્તિઓ આપવામાં આવે છે. ગાંધીનગરમાં પ્રાદેશિક તાલીમ કેન્દ્ર, કેચગઢગારીયા અને વડોદરામાં પેદા કેન્દ્રો અને પારગંદરમાં રિસિંગ ક્રિકેટ સ્કૂલની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

● પર્વતારોહણ ક્ષેત્રે ગુજરાતની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓની આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાતિ છે. માઉન્ટ આયુ ખાતેની પર્વતારોહણ સંસ્થા દ્વારા ગુજરાતનાં યુવક-યુવતીઓને તાલીમ આપવામાં આવે છે.

● સમૃદ્ધ અને નદીઓમાં શાશ્વીર તેમજ શાલ્યકક્ષની દલગ તથા હોડી સ્પર્ધાઓ યોજવામાં આવે છે. જાલક તથા કેડ સ્પર્ધાનું પણ આયોજન કરવામાં આવે છે. પ્રતિવર્ષ રાજ્ય મહાશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ સહિતના ખેલાડીઓ આદેશકેન્દ્ર યોજવામાં આવે છે.

*I'm a bank officer.
I think my clothes should give me good value."*

*Your kind of fabric
for your kind of clothes*

**Mafatlal
Fabrics**

Suitings, Shirtings, Serrees, Dress Materials and Denims.

MAFATAL INDUSTRIES NEW SHORROCK MILLS MAFATAL FINE

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • ૨૦૩૬ • સળંગ અંક ૧૩૭ • દિવસ અંક ૬૫

કાવ્યો

અપાઠના પ્રથમ વરસાદે • ઉશનસુ • ૧૬૨
પડશે જ / વ • રમેશ પારેખ • ૧૬૩
ચંદ્ર ખેલે મગને દાણો • રાજેન્દ્ર શુક્લ • ૧૬૩
આંહ ગઝલ • રામ વૃન્દાવતી • ૧૬૪
ત્યારે • ઇન્દુકુમાર ત્રિવેદી • ૧૬૬
ગઝલ • દિલીપ વ્યાસ • ૧૬૬
કાવ્ય • હરીશ ધાખી • ૧૬૭
તરખી • રશ્મિન્ પટેલ • ૧૬૭
કુચ્ • શિવિન્ થાનકી • ૧૬૭
છાંચે અમે • કિશોર મોદી • ૧૬૮
કલાકાર અંગ • ધીરુ પરીખ • ૧૬૮
હે સૂર્ય ! • અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ • ૧૭૦
આપણે • 'પંથી' પાલનપુરી • ૧૭૦
આકાશ • સોલિડ મહેતા • ૧૭૧
તમે • રાહી આધારિયા • ૧૭૧
કેવી વાત છે ! • પ્રફુલ્લા વોરા • ૧૭૨
ખોખો ભરી દોષ છે • મનોરમા રાવલ • ૧૭૨
આજની વાત ભયાનક છે • દિનકર શાહ 'જય' • ૧૭૨
ચિંતા • પન્ના નાયક • ૧૭૩
એક વાર • લાલજી કાનપરિયા • ૧૭૩
લેઈ પરો ! • ચંદ્ર પરમાર ગાડીઓ • મક્ત ઓઝા ૧૭૪

અનુવાદ

રતિવિલાપ • મનસુખલાલ ઝવેરી • ૧૭૫
પાંચ હાઈકુ • રતેશરશ્મિ • ૧૭૭
મીઘુખતોઓ • ચંદ્રકાન્ત શેઠ • ૧૭૭
પાંચ અસમિયા કાવ્યો • ભોળાભાઈ પટેલ • ૧૭૮
સ્વપ્નપ્રજ્ઞા • રાજેન્દ્ર શાહ • ૧૮૦
ખે ઇટાલિયન કાવ્યો • પ્રદ્યુમ્ન તન્ના • ૧૮૦
ખે બંગાળી કાવ્યો • પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ • ૧૮૧
એક ઑસ્ટ્રિયન કાવ્ય • યશવન્ત ત્રિવેદી • ૧૮૨

સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૦

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

ત્રણ હિન્દી કાવ્યો • મણિલાલ પટેલ • ૧૮૩
કાવ્ય • બટુક નિમાવત • ૧૮૪
માણસને હણવાના પાંચ માર્ગો
• વજલાલ દવે • ૧૮૫
ખે ઉર્દૂ ગઝલ • એ. એન. કુરૈશી • ૧૮૬
ખે સ્વીડિશ કાવ્યો • ફ. જેટલી • ૧૮૭
તું • પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ • ૧૮૮

ગદ્ય

કાવ્ય • મુકુન્દરાય પારાશર્ય • ૧૫૨
કાવ્યાભિમુખતા • યશવન્ત ત્રિવેદી • ૧૫૪
રાજેન્દ્ર-નિરંજન પ્રશોત્તરી
• પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ • ૧૫૮
જગદીશ જોશી • ધીરુ પરીખ • પૂર્તિ
આરંભાદ • મનહર ભાની • ૧૮૯
કવિતાજ્ઞતા • ૧૬૧
આવરણ છવિ : વિજય દલાલ
વાર્ષિક લઘુગદ્ય ૩. ૧૫ • દૃષ્ટક નક્ષત્ર ૩. ૨-૫૦
આજનન લઘુગદ્ય રૂપિયા ૧૫૧

સલાહકાર

રાજેન્દ્ર શાહ • નિરંજન ભગત

તંત્રી સાથેના પત્રવ્યવહારનું સરનામું:
'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક:

ધીરુ પરીખ (તંત્રી કવિલોક)

મુદ્રણસ્થાન:

કુમાર પ્રિન્ટરી • ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

કાવિના કું મારે

હું અપાડું । જગદીશ જોષી

મ્હારેક તો મને થાય છે કે
એકાદ અજારનો ભેરો ધઈ ભરે તો કોરું,
એ તો મને ગાળી ભરે
અને એ જો મને ભરડે લી —
તો

એરહું તો નાની થાય કે
કો'કને ગળે તો ઉતરી શકું છું!

તારે ગાળે હું નમી ઉતરતો
એ મને અલગ છે
તારા ગાળાની કૂલતી જતા નજીમાં
તે બાહુથી પીંધાય છે છતાં હજી મહી'તરેલા
હરણની
તણ તણ ભયોની આમ છે,
અને છતાંય
હું અપાડું આંખે
એમ તરું છું
તને, મને, અજારને.

જગદીશ જોષી

(જગદીશ જોષીએ અપાઠ 'કવિલોક' માટે મોકલેલું કાવ્ય એમના હસ્તાક્ષરમાં)

૨૧૨૬ : વિ. સં. ૨૦૩૬

કવિત્નોક

સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૦

। ॐ વાઙ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં પ્રાવિર્જીવીર્મ યદિ ।

કાવ્ય

ભાવ ધ્વનિથી રુકુટ થાય, શબ્દથી નહિ; વ્યંજનાથી વ્યક્ત થાય, વાણીથી નહિ. એમાં જ કાવ્યના આત્માનો ભાવકને આવિષ્કાર થાય છે. જેમ પુષ્પ-સૌરભ વૃક્ષ-શાખા દ્વારા પુષ્પમાંથી સમુદ્ભવે છે તેમાં થક શાખા વગેરેનું અધિષ્ઠાન-અનુસંધાન હોવા છતાં સૌરભનું અસ્તિત્વ તે સર્વથી ભિન્ન છે, પર છે. સૌરભરૂપે અલગ પડ્યા પછી તેને પુષ્પનીયે અપેક્ષા રહેતી નથી. તે રીતે કાવ્યતત્ત્વ તેના જનક શબ્દસંઘાતથી નિરપેક્ષ થઈ જતું, ધ્વન્યાત્મક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરતું પરતત્ત્વ છે.

કાવ્યનો આ ધ્વનિ શબ્દાર્થથી સઘાય છે. શબ્દસમૂહથી કે સ્વરૂપથી નહિ; બેશક શબ્દસમૂહ અર્થવાહક છે જ. તેથી નવાં સ્વરૂપો, નવીન શબ્દો કે પ્રતીકો રજૂ કરે તે જ કાવ્ય કે ઉત્તમ કાવ્ય, એ માન્યતા સુસંગત નથી. નવાં શબ્દો, સ્વરૂપો, પ્રતીકો. સર્વ માટેના પ્રયત્ન થવા જોઈએ અને થાય છે તે પણ સારું છે, પણ તે મૂળ કાવ્યતત્ત્વને-ભાવને ઉપકારક થઈ શકે, નિષ્પન્ન ન કરી શકે. કવિની કે ભાવકની વૃત્તિ કાવ્યાપવાસુ હોવી ઘટે, નવાં શબ્દસ્વરૂપની નહિ.

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

(‘આલેખની ઓળખ’માંથી)

કાવ્યાભિમુખતા

યશવન્ત ત્રિવેદી

જ્યારે રામાયણ, મહાભારત, રઘુવંશ જેવી સૌંદર્ય-મૂલ્ય ધરાવતી બળકટ શૈલી ઉત્ક્રાંત યામ છે ત્યારે પ્રજ્ઞ વિરમયથી અને આનંદથી અભિભૂત થઈને કલાકૃતિને ઝીલે છે. રસસંવેદનાની સંકુલ ઘટના હરક્ષણે આલોકિત થાય છે. પણ રસસંવેદન માણવાની જે પ્રક્રિયા ચાલે છે તે શાને લીધે થાય છે? કલાકૃતિમાં કલાકૃતિ લેખે શું મૂલ્યવાન છે? આમ, સ્વરૂપવિવરણ, અર્થઘટન, મૂલ્યાંકન વગેરે પ્રશ્નોની સન્મુખ આપણે આવી ઊભીએ છીએ.

કાવ્યની સામે ઊભા રહીએ કે તરત એના ભાવન-વિશ્લેષણ, અર્થઘટન-મૂલ્યાંકનના પ્રશ્નો આપણી સમક્ષ ઉપરિચિત થાય છે. આપણું એ સદ્ભાગ્ય છે કે આજે કવિતાના વિશ્લેષણ માટે ઉપયુક્ત એવી, ઓછેવતે અંશે સર્વમાન્ય, સંજ્ઞાઓની શ્રેણીથી આપણે સજ્જ છીએ. પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી પૂર્વમાં તથા પશ્ચિમમાં જે સાહિત્યવિચારણા થઈ છે તેના પરિણામે કાવ્ય-પરિશીલન તેમ જ સાહિત્યતત્ત્વવિચાર માટે એક વિચારશ્રેણી અને એક પરિભાષા નીપજી છે, જેણે આપણને કાવ્યાભિમુખ થવાની-કાવ્યપદાર્થને પામવા સમજવાની સજ્જતા અર્પા છે.

કાવ્ય વિષે વાત કરવામાં રૂપક, પ્રતીક, કલ્પન, અલંકાર જેવી નવીજૂની સંજ્ઞાઓ મદદરૂપ થાય છે તો કેટલીક વાર અદ્યતન કવિતાની ચર્ચા કરવામાં આદિમ પ્રકૃતિ (archetype), પુરાણકલ્પન (myth), ઐતિહાસિક (historic), ભાવપ્રતીક-પ્રતિરૂપ-કલ્પન (image), પ્રતીકરચના (symbolism), વિરોધ-યોજના (contrast), જેવી નવતર સંજ્ઞાઓ ખપ લાગે છે. ઉપરાંત કૃતિના 'આકાર'ની તથા તેની અંદર

રજૂ થયેલા અમૂર્ત અર્થની અથવા 'અંતર્ગત તત્ત્વ'ની વાત પણ થાય છે. આમાંથી કોઈ સંજ્ઞાની સહાયથી કે અન્યથા આપણે કલાકૃતિના રહસ્યને પામીએ છીએ; તેના મર્મ-ઉદ્ઘાટનની સાથે રસસંવેદનના આનંદલોકને પામીએ છીએ. કલાકૃતિના ભાવનમાં ઉપયોગી થતી આ સંજ્ઞાઓની હવે આપણે ઝીણવટથી તપાસ કરીએ.

સંદિગ્ધતા

કોઈપણ સાહિત્યકૃતિનો અર્થ એના સર્જકના સભાન ઉદ્દેશ કરતાં વધારે મોટો હોય છે. આનંદવર્ધન કહે છે કે 'મહાકવિઓની વાણીમાં વાચ્યાર્થ કરતાં ભિન્ન એવો પ્રતીયમાન અર્થ રસિકોને જણાય છે. કાવ્યસર્જનમાં કવિ સભાનતાના સીમાડા સાથે કામ પાડે છે. ટી એસ. એલિયટ કહે છે: કવિને ખ્યાલ હોય તેના કરતાં તેની કૃતિમાં ધણો વધારે અર્થ ભરેલો હોય છે અને એનાં વિભિન્ન અર્થઘટનો એ એકજ વસ્તુની આશિઃ રજૂઆત હોય છે. આ પ્રકારની સંદિગ્ધતાએ એ કારણે હોય છે કે, રોજિંદી ભાષા અવબોધ કરાવી શકે તેમ કરતાં કાવ્યમાં વધારે, નહિ કે ઓછો, અર્થ હોય છે.

કવિતાની ભાષામાં જ એવું કંઈક છે જે અર્થ બોધની પ્રચલિત મર્યાદાઓને અતિક્રમે છે. સર્જકની ભાષા એના વિચારતંત્ર, ઊર્મિતંત્ર કે સંવેદનને ગાઢ રીતે વક્ષાદાર નીવડતી સજ્જભ ભાષા હોય છે. તે અનેકાર્થી અભિવ્યક્તિ સાધે છે ને ક્યારેક અર્થબોધ પરતં સંદિગ્ધ જણાય છે. ક્યારેક સાવ દુર્બોધ પણ લાગે છે ખાસ કરીને કાવ્યની ભાષામાં શબ્દની સહચારસમૃદ્ધિ શબ્દોની આતુપૂર્વી અને સંદર્ભભળ અગત્યનો ભા ભજવે છે એ રપષ્ટ છે. આમ પણ આખી સંસ્કૃતિ

અને આખી ભાષાની ઘોતક એની એક નિર્દેશકતા (allusiveness) ભાષાના શબ્દોમાં રહેલી હોય છે. આ નિર્દેશકતા દરેક કવિને ખપે છે. કવિની પ્રતિભા અને વિદગ્ધતા પર નભતી આ નિર્દેશકતા કાવ્યકૃતિમાં અર્થસમૃદ્ધિ કે કવચિત્ અનેકાર્થક સંદિગ્ધતા આણે છે અને આ સંદિગ્ધતા અથવા સંકુલાર્થતા દરેક યુગની કવિતામાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય જ છે. પણ આધુનિક કવિતામાં સાંસ્કૃતિક માળખું વધારે સંકુલ બનતાં, સંદિગ્ધતાનો પ્રભાવ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો છે. આથી જ આજની કવિતા દુર્બોધ થતી હોય એવું ભાસે છે. જૂના શબ્દોનાં નવસંસ્કરણો અને નવી પરિભાષાના હિલચાલ પ્રવર્તમાન જટિલ અને સંકુલ જીવન-રીતિની અસરતળે, કાવ્યની ભાષા હજી પણ વધારે સંદિગ્ધ-દુર્બોધ બને એ શક્ય છે. વળી, આજની વૈવિધ્ય-વિચિત્ર, સંકુલ જીવનરીતિની કવિની પરિષ્કૃત, સંવેદનપટુ ચિત્તચિત્ત પર જે પ્રતિક્રિયા થાય છે તેનાં કાવ્યાભિવ્યક્તિ પર થતાં સંકુલ પરિણામોને લીધે કવિતા ઉત્તરોત્તર વધારે સર્વગ્રાહી વધારે નિર્દેશકતાપૂર્ણ, વધારે આડકતરી બને છે. પોતાનો હિદય અર્થ પ્રગટ કરવા માટે કવિ જરૂર પડે ભાષાને તોડીફાડીને, મચડીકચડીને જાપરે છે અને એ રીતે ભાષાના લપટા માધ્યમને વશ કરવા ઇચ્છે છે.

ભાષાના એક જ ખંડ કે અંશ પ્રત્યે વૈકલ્પિક પ્રતિભાવને અવકાશ આપે તે સંદિગ્ધતા. કાવ્યકળામાં સંદિગ્ધતા અંજેના આ વિધાનનો સૂચિતાર્થ વધારે ઉપયોગી છે. સંદિગ્ધતાના આ ખાસની વિલિપ્ય એમસન નામના વિવેચકે પોતાના 'સેવન ટાઇમ્સ ઓફ એમ્બીગ્યુઈટી' નામના સ્વતંત્ર અધ્યયનમાં વિસ્તૃત ઇલાવટ કરી છે. એમસને 'સંદિગ્ધતા'ની સંજ્ઞાને વિવેચનની પરિભાષા તરીકે સ્થાપી અને એના સાત પ્રકારોનું કંઈક અસાધારણ, શાબ્દિક પૃથક્કરણ કરીને

નિરૂપણ કર્યું. આ કાર્યથી કાવ્યના વિવેચકો તથા વાચકોને કાવ્યની ભાષાના બહુપાશ્વર્ત્ત કે બહુરંગી વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવ્યો. એમસનના મતે સંદિગ્ધતાનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ ત્રણ ખાખતો પર અવલંબે છે: (૧) તર્ક અને વ્યાકરણગત પ્રમાણ (૨) સંદિગ્ધતાનો અનુભવ કરવા માટેની સલાહનાતાનું પ્રમાણ અને (૩) મનોવૈજ્ઞાનિક સંકુલતાનું પ્રમાણ. એમસન મુખ્યત્વે તાર્કિક વ્યવસ્થાના પ્રમાણ પર સંદિગ્ધતાના સાત પ્રકાર પાડે છે પણ સાથે સાથે સંદિગ્ધતાનો અનુભવ કરવા માટેની સલાહનાતા પ્રમાણનો તેમ જ મનોવૈજ્ઞાનિક સંકુલતાનો વિચાર કરતાં જ રહે છે, કેમ કે આ ત્રણેય પરિમાણો એકબીજાથી સાવ સ્વતંત્ર કે નિરપેક્ષ નથી. આથી એમસને આપેલાં હિલહરણો ઉત્તરોત્તર વધારે સંદિગ્ધ જણાય છે—એમાં તાર્કિક તેમ જ વ્યાકરણમિશ્રિત સંદિગ્ધતાનું પ્રમાણ વધતું જ રહે છે. આમ છતાં એમસનની સંદિગ્ધતાની પ્રકાર-શ્રેણી નેટલી કોંતુકપ્રેરક છે તેટલી વિવેચનને કે કાવ્યભાવનને ઉપયોગી નથી; તથાપિ સાતેય પ્રકારની સંદિગ્ધતાની ચર્ચા કરતાં કરતાં એણે કાવ્યની ભાષાનું તેના સમગ્ર રચનાતંત્રનું સંવિધાન ખૂબ પ્રભાવક રીતે તપાસ્યું છે અને એની પૃથક્કરણપ્રક્રિયા પોતે જ કાવ્યાર્થ-ઘોતક અને કાવ્યકળા વિષે અનેક ઉપયોગી નિરીક્ષણો પ્રેરનારી બની છે. આ દષ્ટિએ એમસનના મુદ્દાઓની તપાસ રસપ્રદ બની છે.

કવિતાની ભાષામાં સૂચિતાર્થોની શ્રેણી હોય છે. કવિના વાગ્વ્યાપારમાં માનવ અનુભવનાં અનેક પાસાં સમાવિષ્ટ હોય છે. આ અનુભવો વચ્ચે કેટલીક વાર એવી ભિન્નતા અને દૂરતા હોય છે જેને સુસમ્યદ્ધ રીતે ભાષાકીય ઢાળામાં ઢાળવાનું સરળ હોતું નથી. કવિ આ મુશ્કેલીનો અનેક રીતે સામનો કરે છે ને એમાંથી આગવી અભિવ્યક્તિના માર્ગો શોધે છે. આવા અનેક માર્ગો તરફ સંદિગ્ધતાનો ઈશારો હોય છે. એટલે

‘સંદિગ્ધતા’ સંસારી બધા જ પ્રકારના શબ્દો અને વાક્યોના લાક્ષણિક ઉપયોગ માટે વાપરી શકાય. કાવ્યકળાના રવરૂપ અને કાર્ય સાથે શાબ્દિક બહુમુખીપણાને નિકટનો સંબંધ છે એટલે સંદિગ્ધતાની વિભાવના આજે સાહિત્યમાં દ્વિ-અર્થિત્વ, તીવ્રતા, વિરોધાભાસ, નાટ્યવ્યક્તિ, વ્યંગ તેમ જ રૂપક અને પ્રતીકની મદદથી કવિ સ્પષ્ટ વક્તવ્યની મર્યાદાને ઢેરી રીતે ઓળંગે છે, અતિક્રમે છે તેની સાથે સંકળાયેલી છે. ‘સન્દર્ભ વડે સંયતતા અને સમગ્રતા પામતા અર્થવિકલ્પોના સહ-અસ્તિત્વના અર્થમાં સંદિગ્ધતા (ambiguity) એ મહાન કળાની પૂર્વ જરૂરિયાત છે.

સંદિગ્ધતા જોડે અર્થઘટનનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે. આપણે કશાકમાં જે અર્થ જોઈએ છીએ તેમાં તે અર્થ ‘ખરેખર’ છે કે કેમ એ અંગે સૈદ્ધાન્તિક વિવાદ છેડી શકાય, પણ આપણે જોને ‘એ જ શબ્દ’ એમ કહીએ છીએ તે એક-અર્થી એકમ નથી પણ અર્થોની બહોળા શૃંગ્યશ ધરાવતો અર્થસ્રોત છે. અઘનન કવિતા તો ‘દુર્બોધિ’ મનાય છે. આનાં ઘણાં કારણો છે. કવિનાં વ્યક્તિગત કારણો, વાચકનાં વ્યક્તિગત કારણો, નવીનતાનાં કારણો, પૂર્વગ્રહનાં કારણો, અધરાપણાના હાઉં કારણ, ભાવગ્રહણની અશક્તિ, અનુકૂલનને અભાવ, સજ્જતાનો અભાવ, ‘અર્થ’સ્રાવની મિથ્યા મથામણ, વધુ પડતી સાવધાની આદિ કારણો, કાવ્યાભ્યાસની કચાશ, ઈત્યાદિ કારણો.

કાવ્યમાં વાચકને ચૂપ કરવા ‘અર્થનો ટુકડો’ નાખવો જ એવું કંઈ નથી. રસારવાદમાં તો ‘ચમત્કૃતિ’ જ સર્વસ્વ છે : ‘સારશ્રમતકાર:’. વિશ્વનાથ આ ચમત્કારને ‘વિરમયાપરપર્યાય:’ કહીને ‘કાવ્યપ્રસાધનનો પ્રશ્ન ફરી ઉખેળ્યો છે. આપણી પ્રત્યાયન અંગેની નિશ્ચિત માન્યતાઓ નડે છે. ઘણા થોડા માણસો કાવ્યને કાવ્ય તરીકે વાંચે છે.

કલ્પના અને કલ્પન

કળાકૃતિના સર્જનમાં રહેલા મનોવ્યાપારની સમીક્ષા કરવાના પ્રયાસો સંસ્કૃતિના આરંભકાળથી થતા આવ્યા છે. કહેવાય છે કે એરિસ્ટોટલને સાહિત્યમાં રસ હતો, પણ તેને ‘મનોવિજ્ઞાન’માં રસ ન હતો. એટલે એણે ગ્રીક ટ્રેનેડીનો અભ્યાસ પૃથક્કરણ શૈલીએ કર્યો. હોમરે કળાને પુરાકથા સાથે જોડી હતી. કવિ કાવ્યની દેવી—Muse—થી પ્રેરાય છે અને કાવ્યની દેવી—વાગીશ્વરી—સ્મૃતિની પુત્રી હતી. આ વસ્તુએ એ માન્યતાને કવિ-ચિત્તમાં આદિમાનવ ટોળાની સ્મૃતિઓથી સંચિત કરેલી હોય છે. સૈકાઓ પછી પ્લેટોએ કવિની પ્રેરણાને યુગ્મ્યકત્વ સાથે સરખાવીને કહ્યું કે કવિતા ડોર્ષ કળા કે કૌશલ નહિ પણ દિવ્ય રસસમાધિ (ecstasy) છે. પણ એરિસ્ટોટલના વૈજ્ઞાનિક માનસને આવા પુરાકથાત્મક કે આલંકારિક-દર્શનિક ખુલાસાઓથી સંતોષ ન થાય. એણે આ વાતને અનુકરણ કે પ્રતિનિધાનના ઉદાહરણથી સમગ્રવી. અનુકરણની સાહજિક વૃત્તિમાં એને કળાના આનંદનું પ્રલવરધાન દેખાયું.

સત્તરમી સદીમાં હોબ્સે સાહિત્યિક માન્યતાઓને મનોવૈજ્ઞાનિક દિશા આપી. હોબ્સ પ્રત્યક્ષવાદી હોયે આપણું સઘળું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયાનુભવનિર્ભર છે એમ જ માનતો હતો. આપણે જે પદાર્થો જોઈએ છીએ તે આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પર પ્રભાવ પાડે છે ને મનમાં ચિત્રો ઉત્પન્ન કરે છે. પદાર્થો જોઈના જોય ત્યારે ય આ ચિત્રો કે પ્રતિમાઓ કે બિરુદો (images) સંવિતમાં સંચિત થયેલાં રહે છે. ચિત્રોના આ સંચયમાંથી વિચાર, તરંગ, કલ્પના વિકસે છે. હોબ્સ તરંગ (fancy) અને કલ્પના (imagination) વચ્ચે ભેદ કરતો નથી.

હોબ્સના વિચારોને વિસ્તારનારા અને પડકારનારા નીકળ્યા. અદારમી સદીના ઘણા અગ્રગણ્ય વિચારો

કલ્પનના યોગ્ય વર્ણન-વિવરણમાં સાર્વત્રિક રસ હતો. એ કહે છે કે ઈમેજને, એ જેની ઈમેજ છે તેનાથી અલગ તારવવાનો પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે ભલે આપણે ઈમેજની ભાષામાં વાત કરીએ કે ‘ઈમેજ’ એ નામનો ઉપયોગ કરીએ તો પણ આપણે ચાપ આઈ જવાના એ ચોક્કસ. આમ છતાં સાર્વ કલ્પનાચિત્ર (image) ને આવશ્યક એવાં કેટલાંક લક્ષણો આપે છે.

કલાની પ્રક્રિયામાં રહેલી કલ્પનાનું સ્વરૂપ માત્ર મનોવૈજ્ઞાનિક કલ્પનાના વર્ણનને મળતું નથી. કળા, ધર્મ, વિજ્ઞાન આદિ ક્ષેત્રોના આદર્શો જુદા જુદા છે. કલ્પનાના મનોવૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપને પુનઃવિચારપૂર્વક વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ધરાવવું પડે છે. સૌન્દર્યશાસ્ત્ર પણ સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી કલ્પનાના મનોવૈજ્ઞાનિક વિવરણને ધરાવે છે. કોલરિજની કલ્પના-વિચારણા કળાત્મક કલ્પના પરત્વે સમ્પન્ન છે. આનન્દવર્ધન, ભટ્ટતૌત, અભિનવગુપ્ત, મહિમભટ્ટ વગેરે ભારતીય સાહિત્યતત્ત્વજ્ઞોએ પણ એવું જ કલ્પનાવિવરણ આપ્યું છે. આની સાથે ‘પ્રતિભા’ના ખ્યાલની મીમાંસા પણ રસપ્રદ રીતે થયેલી જણાય છે. જો કે કોલરિજના કલ્પનાના ખ્યાલમાં એક બે મુદ્દા ઉમેરવાથી કળાત્મક કલ્પનાનું સ્વરૂપ વિશદ બને તેમ છે. પહેલો મુદ્દો ‘સાધારણીકરણ’નો છે. આમાં સ્વગત, પરગત અને તટસ્થ એવા ત્રણે પૂર્વગ્રહોનું નિયમન થાય છે. બીજો મુદ્દો તેનું ‘નિકાલવર્તી ભાવોને’ સાક્ષાત્ બતાવવાનું સામર્થ્ય છે. વળી, તેની કાર્યાવધી પ્રકૃતિ નાટ્યાત્મક છે તેથી જ તે અભોષ મનની બાબતોને પ્રજ્વલિત મનની

ક્ષિતિજ પર પ્રક્ષેપિત કરે છે. કળાનું પ્રત્યેક પ્રતીક એ એક અભિનય જ છે.

એક શાસ્ત્રીય શિસ્ત તરીકે મનોવિજ્ઞાને ‘કલ્પના વ્યાપાર’ વિશે વિગતવાર વિચાર કર્યો છે. કલ્પનાનું સમગ્ર પ્રવૃત્તિ આપણી મનોઘટનામાં શો ભાગ ભજવે છે તેનો તથા કલાસર્જન અને રસારવાદમાં એનું સ્ મહત્ત્વ છે તેનો ખુલાસો આધુનિક મનોવિજ્ઞાન આપે છે. કલ્પના પ્રત્યક્ષાનુભૂતિથી ભિન્ન છે. કાલ્પનિક અનુભવનાં બધાં જ તત્ત્વો ભૂતપૂર્વ અનુભવમાંથી મળેલાં હોય છે. આ દૃષ્ટિથી અનુભવને યાદ કરવાની તેમજ તેને પુનર્ધટિત કરવાની ક્રિયા તરીકે કલ્પનાશક્તિની વ્યાખ્યા મર્ષ થકે.

કલ્પના જોડે કલ્પનનો ખ્યાલ સંકળાયેલો છે. મનોવિજ્ઞાન અને દર્શનશાસ્ત્રોમાં કલ્પનનાં સેન્દ્રિય (sensuous) પાસાંની ચર્ચા મળે છે. પણ સાહિત્ય-કૃતિમાં કલ્પન માત્ર સેન્દ્રિય અનુભવ માટે જ ન હોય, પણ કાવ્યના હાર્દને વાતાવરણને રસારવાદની રીતે પામવામાં મદદ કરવા માટે હોય.

કોઈ પણ કલ્પન અભિધાની રીતે, આલંકારિક રીતે, પ્રતીકાત્મક રીતે, કે બીજી કોઈ સંયોજનાત્મક રીતે કાવ્યકૃતિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આમ, કલ્પનની માનસિક ચિત્ર તરીકેની વિચારણામાં ઉપેક્ષિત થતાં એનાં સાહિત્યિક પાસાં આલંકારિક ભૂમિકા, ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચેના સંબંધની સાંકળ, પ્રતીકીકરણ, વગેરેની તપાસ જરૂરી બને છે.

(આવડે અંકે પૂરું)

રાજેન્દ્ર-નિરંજન : પ્રશ્નોત્તરી

પ્રશ્નકાંડ પ્રશ્નકાંડ

ગુજ. યુનિ. ની પીએચ. ડી.ની પદવી માટે મેં તૈયાર કરેલ મહાનિબંધ 'રાજેન્દ્ર-નિરંજન યુગની કવિતા'ના અનુસંધાનમાં એક પ્રશ્નાવલી બનાવી, યુગના બંને પ્રમુખ કવિતાઓની મેં દિ. ૧૧-૧૨-'૭૮ ના રોજ સુલાકાત લીધી હતી. શ્રી રાજેન્દ્રભાઈને કપડવણુજ અને શ્રી નિરંજનભાઈને અમદાવાદ ખાતે મળ્યો હતો. તેમની સાથે થયેલી પ્રશ્નોત્તરી અહીં આપી છે. બંને કવિઓને નીચેના પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા.

પ્રશ્નો :

- ૧ ગુજરાતી ભાષાના કયા કવિઓ તમારા સર્જનના આરંભિક દિવસોમાં તમારો આદર્શ હતા?
- ૨ સર્જનના આરંભકાળે તમારો કાવ્યાદર્શ શો હતો? એ કાવ્યાદર્શ ધડવામાં દેશવિદેશના કયા કવિઓની કવિતા તમારી દષ્ટિ સમક્ષ આવી હતી? તમારા એ કાવ્યાદર્શ વિશે તમારો આજે શો પ્રતિભાવ છે?
- ૩ ગાંધીયુગની કવિતા સાથે તમારી કવિતાના ભાવવિશ્વનો અનુબંધ ગાઢ કેમ નથી? તમે એ યુગના કવિઓથી કયાં અલગ થવા મથતા હતા?
- ૪ તમારા સમકાલીનોમાં રાજેન્દ્ર-નિરંજન નામ સાથે બોલાય છે; પણ તમારી બંનેની કવિતા દેખીતીરીતે જ અલગ મુદ્રા ધરાવે છે. તો પછી તમને બંનેને જોડનાર કાવ્યગત સમાનતાઓ કઈ?
- ૫ "રાજેન્દ્ર, નિરંજન, પ્રિયકાન્ત, હસમુખ, નલિન" -આ પાંચ કવિઓ દ્વારા ઊપસતી ગુજરાતી કવિતાની લાક્ષણિકતા કઈ?
- ૬ કવિતાની એક સંતતગતિ હોય છે. એ દષ્ટિએ

આજની કવિતામાં તમારા સમયની કવિતાની ઉપરિચિતિ કેટલા પ્રમાણમાં, કયા સ્વરૂપે તમને દેખાય છે?

ઉત્તરો :

રાજેન્દ્ર રા.૭

- ૧ આદર્શ તો ન કહેવાય, પણ પ્રારંભમાં નાનાલાલ પ્રિય હતા. મારા કાવ્યસર્જનને આરંભ ગીત-ગરબાથી થયો. તે પર તેમનો પ્રભાવ ખરો. પછી શ્રીકૃષ્ણણિએ વધુ આકર્ષ્યો. તેમના કાવ્ય કિદશન (Diction) ની અસર મેં ઝીલી. હરિશ્ચંદ્ર-પ્રહલાદનાં કેટલાંક કાવ્યો ગમતાં, પણ તેમની મારા પર બહુ અસર પડેલી નહીં.

- ૨ કાવ્યાદર્શ જેવું કંઈ ન હતું. અંદરથી આવતું હતું અને લખાતું હતું—નિરુદ્દેશ, કોઈ ઉદ્દેશ ન હતો. ત્યારે શુદ્ધસલામાં મુંદરમ્ વારંવાર અંગ્રેજી પુસ્તકો લાવતા, તે વાંચતો. પહેલાં ઈશરવુડ, ઓડેનનાં નાટકો વાંચ્યાં, પછી ઓડેન, પાઉન્ડ, થેટ્સ વગેરેનાં કાવ્યો વાંચ્યાં. અમેરિકન કવિઓ—પ્રાઉનિંગ, ફોર્સ્ટ વગેરે પણ વાંચેલા. એક કવિ (અત્યારે નામ યાદ નથી)નાં Mood-poemsની પણ અસર ખરી. બી. એ. થયા પછી બંગાળી શીખ્યો અને રવીન્દ્રનાથ વાંચી ગયો. આ બધા સર્જકોની પતીઓછી અસર ખરી, પણ કોઈને આદર્શ બનાવેલ નહીં. જે વખતે જે ભાવ દર્શનની જેમ આવી ચડે તેને વ્યક્ત કરવાનું મારું વલણ.

- ૩ જે કાવ્યસ્વરૂપો પ્રચલિત હતાં તે તો રવીન્દ્રનાથ

જ પડે. ભાવ-વિષયની દૃષ્ટિએ અલગ થવું છે એવું ન હતું. પણ મને લાગતું કે સમકાલીન બનાવોને, પ્રસંગોને કાવ્યરૂપ આપવાનો ખાસ અર્થ નથી. યુદ્ધ, લડત વગેરેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ખરું, કાવ્ય-મત ચિરસ્થાયી મહત્ત્વ નહિવત્. મેં પોતે સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં સક્રિય ભાગ લીધેલો. એ પ્રકારની ભાવ-નાનાં કાવ્યો પણ લખેલાં. પાછળથી બધાંનો નાશ કર્યો. એમાંનું એક પણ કાવ્ય સંગ્રહીત ન કર્યું. જે સનાતન ભાવો છે-પ્રેમસંબંધ, પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ વગેરે-તેને નિરૂપવા તરફ મારું વિશેષ વલણ રહ્યું છે. આમાં ગાંધીયુગ સામેનો ઝાઝો વિદ્રોહ ન હતો, માત્ર વલણ જુદું હતું.

૪ ગીતનું લીરિસિઝમ અમને જોડનાર સમાન તત્ત્વ. બાકી અમારાં બંનેનાં જીવન અરેયાં દૃષ્ટિબિંદુ જુદાં છે. નિરંજન શિક્ષક છે, સમાજવ્યવસ્થા-શિક્ષણની વૃત્તિ ધરાવે છે (તેથી તો કટાક્ષ, વ્યંગ, આક્રોશ વગેરે ભાવો તેમની કવિતામાં જોવા મળે છે). તેની સરખામણીમાં હું self-composed માણસ છું.

૫ લાક્ષણિકતાઓ તો તમે તારવજો, પ્રિયકાન્ત man of passions છે. તેની કવિતામાં સહજ રીતે પ્રતીકો આવે છે. આખું કાવ્ય પ્રતીકાત્મકતા ધારણ કરે છે. હસમુખની કવિતા detached soul માંથી આવે છે. તે દૂર રહીને-તટસ્થ રહીને કવિતા કરે છે. Detachment તેમને ફિલસૂફી તરફ લઇ જાય છે. નહિન વિશિષ્ટ atmosphere જીભું કરી શકે છે.

૬ કાળક્રમે-સમયના સાંખ્યા પટ પછી સંતતગતિ જણાય. બાકી કેટલાયે સમર્થ કવિઓ (જહોન ડન વગેરે) તેમના અવસાન પછી ઘણો સમય વિસર્ગી જાય

છે અને ખેતર પેઢી પછી ફરીથી તેમની અસરો જોવા મળે છે. આજે તો પશ્ચિમનો વાયરો વાયો છે. કુત્સિતતા, અશ્રદ્ધા, મૂલ્યહીનતા વગેરે અનુભવ્યા વિના જ આજના સર્જકો કવિતામાં લાવે છે. આ એક દેશન છે. એમાં પણ થોડા પ્રમાણમાં અમારા સમયની કવિતાનું અનુસંધાન જોવા મળશે. રાધા-કૃષ્ણનાં ગીતો આજે પણ લખાય છે. રમેશ પારેખ-અનિલ જોશી વગેરેએ ગીતોને પ્રલંબ લયવાળા કર્યો. પઠનમાં તે પ્રભાવક લાગે, સંગીતમાં ઢાળવા જતાં મુશ્કેલી અનુભવાય.

નિરંજન ભટ્ટ

૧ મણિશંકર અને બાલાશંકર. ૧૯૪૦ની આસપાસ શાળાના વર્ગમાં શુજરાતીના એક ઉત્તમ શિક્ષક (જે વિદ્યાપીઠમાં રામનારાયણના વિદ્યાર્થી હતા અને એમની પાસે કવિતાનો અભ્યાસ કર્યો હતો તે) અમુલ્લાઈ પંડ્યાએ 'પૂર્વાભાષ'નાં કાવ્યોનું સુંદર ભાવ-વાહી પઠન કર્યું હતું. વર્ષ ૧૯૪૨માં 'કલાન્ત કવિ'નું પ્રકાશન થયું હતું એથી બાલાશંકરનાં કાવ્યોનું આપ-મેળે વાચન કર્યું હતું.

૨ કવિતામાં હૃદય અને છુદ્ધિનો સમન્વય. કવિતાના વસ્તુવિષયમાં હૃદયનું પ્રાધાન્ય અને શૈલીવિરૂપમાં છુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ. આમ, ભાવ અને ભીમિની આકૃતિ કૃતિ થવી જોઈએ. મારી સમક્ષ ડન અને પ્લેઈઝર. શેક્સપિયર (સોન્ટ્સ) અને કીટ્સ (ઓડ્સ), રવીન્દ્રનાથ, બલવન્તરાય, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્ તથા અલગત મણિશંકર અને બાલાશંકરનાં કાવ્યો હતાં. આજે પણ મારો એ જ આદર્શ છે.

૩ ગાંધીયુગના કવિઓમાં-અલગત સાચા કવિઓ અને સાચી કવિતાના અપવાદ સાથે-સ્વરાજ,

રાષ્ટ્રપ્રેમ, દક્ષિતો-પીડિતો-પવિત્રો-શોષિતો-નિરશ્રુતો
-અહિંસૃતો પ્રત્યે પોચટતા, ભિંમિલતા, કૃતકતા છે
એવો અનુભવ થયો હતો. એથી આ વસ્તુવિષયની
કવિતાની મને અપીલ ન હતી. મારો પ્રયત્ન વસ્તુ-
વિષયમાં વધુ વાસ્તવ, વસ્તુલક્ષિતા, પરલક્ષણિતા
માટેનો હતો.

૪ કલ્પન અને કચારેક પ્રતીક દ્વારા જ મુખ્યત્વે કાવ્ય
સિદ્ધ કરવાની શૈલી.

૫ ભાવ-ભિંમિ-અર્થ-વિચારને અનુરૂપ અને અનુકૂળ
લય, છંદ, સ્વરૂપ તથા કલ્પન અને પ્રતીક દ્વારા

એની અભિવ્યક્તિ. કવિતામાં શુદ્ધ તર્ક અને
નીરસ ચિન્તનનો અભાવ.

૬ આજના કવિતા માત્ર અર્વાચીન કે આધુનિક નથી,
અદ્યતન છે. એનો સંદર્ભ વધુ વૈશ્વિક છે. એમાં
જે મનુષ્યનું આલેખન છે તે માત્ર ગુજરાતનો કે
ભારતનો નાગરિક નથી. એ અદ્યતન મનુષ્ય છે,
એને વૈશ્વિક પરિમાણ છે. એ સંદર્ભમાં આજની
કવિતામાં વધુ વાસ્તવ, વસ્તુલક્ષિતા અને પરલક્ષિતા
છે. એમાં કલ્પનથી જે વિશેષ તો પ્રતીક દ્વારા
અભિવ્યક્તિ થાય છે.

અખાઉના પ્રથમ વરસાદે / ઉશનસ

(સાવલી-મરણ)*

ઉનાળાનાં ઉઘાડાં ખારીખારણાં એકાએક વાવાઝોડામાં વીંઝાઈ રહ્યાં કટાયેલાં મીઠગરાંએ:
પથારીમાંથી ઊઠે મારી ખલા; મીંચી આંખોએ જ કાનોએ કામ કર્યું તે જ....

કાનમાં લીમડાનાં પાંદડાંની મર્મર....ને પછી ઝરમર....મોટાં મોટાં ફેરાંની ટપટપ
કાનમાં જ રોહિણી રેલાઈ; નાક કહે મારું કામ; શ્વાસોથી જ ઓળખી લીધી સવારીને;

આ પ્રથમ વીજળીઓએ તો છેક અહીંથી તે પેલા જનમ સુધીના સીમાડા ખુલ્લા કરી મૂક્યા છે!
મીંચી આંખોમાંથી ઊતરી ગઈ છે આરપાર, ચિત્તના અંધારિયા અવાવું ખંડો સુધી....

અહીં પડ્યો પડ્યો જ કેવળ દ્રાણથી જ ભેઈ શકું છું મારા ફળિયાનો પહેલો ફીણિયો રેલો.
એમાં ગોલવાડના કોઠરાકુશકાય ભેગાભેગી તણાઈ આવ્યા છે ને કંઈ!

એતરાદી શિહોરા ભાગોળના ઉકરડાય ફદફદી ઊઠ્યા છે એટસામટા એક જ આપટે!
કણુખીવાઠની રામાદાકાની કોઠારોય ગંધાઈ ઊઠી છે વાર્શિદાની છાણમૂતરની ગંધે

ફળિયાના ફદફદી ઊઠેલા ડાઘિયાના કાનની ગંધ-ને ખરતા જૂઆ-અસહ્ય...
છાજલીમાંના-કાખરોએ ચૂંથેલા ઉજ્જડ માળામાંથી પલળેલા મરણની પ્રાણિજ વાસ...

આખી પ્રથમી જ જે સૂકું એક અડાયું. તે હવે પલળેલો પોદળો પમર્યો છે સજીવ કોષેકોષે;
અખાતરીએ અરઘેલા કણુખી મોટિયારોએ આ પ્રથમ વીજઝબકારે જ ભેઈ લીધાં

પોતપોતાનાં આયડાં વાવણી ભેગાતોષે.

* સાવલી, મારું વતનગામ

રમેશ પારેખ

પડશે / અ

એ રેતમાં છે પરંતુ ચલાવવું પડશે
આપણા બહાણને પાણી ભુલાવવું પડશે
સહુએ નાખુદા સમજી લીધા છે આપણને
આ રણને આપણું પાણી બતાવવું પડશે
રમેશ, હાથ આપઘાત કરશે રેતીમાં
તો ખલે એનું યે મહદું ઉડાવવું પડશે
ચડે જો આપણી બહારે સ્મરણનો દરિયો તો
તો એને ઠાકરે મારીને ચાલવું પડશે
આ તમ રેતીના રહેવાસ સાંપડ્યા છે, રમેશ
આ જૂનું ઘર છે, ફરીથી સળવવું પડશે

પડશે / વ

શું કામ આંખમાં આવ્યું વિચારવું પડશે
બધાથી ગુપ્ત આ આંસુ નિતારવું પડશે
મિથ્યા આંખ, આ મનને મિથ્યા કેમ, રમેશ
સમૂળયું જ હવે મનને મારવું પડશે
સ્વપ્નમાં જેમણે આખો બગીચો આપ્યો તો
દીધું છે તેમણે આ રણ, સ્વીકારવું પડશે
રમેશ, આપણા શરણે જ અંતે આવ્યું છે
જહાજ આપણી શ્રદ્ધાનું તારવું પડશે
આગની છે આ રજૂઆત સાવ મૌલિક પણ
બળે છે તેમાં મારું ઘર એ ઠારવું પડશે
રમેશ, ભાગ જલદી ભાગ, કૌરા કાગળમાં
કલમનું ઝેર ચડ્યું છે, ઉતારવું પડશે

ચક્રે ખોયો મગનો દાણો / રાજેન્દ્ર શુક્લ

વાદળિયા મહેલોમાં

રમતાં રમતાં

કયાંક

મગનો દાણો પડી ગયો

સાવ અચાનક દડી ગયો

તે કેમ કરીને જડશે પાછો ?

દાદીમાની બોખી બોખી વાત

નથી ભુલાતી

નથી ભુલાતો મગનો દાણો...

સાચેસાચ અમારી આંખ દુખત ને

રે આંખ કૂટત ને તોયે

એવું તો ના કહેત અમે કંઈ

કે એક બેડું ફોડ

ને એક બેડું રાખ

અમે તો દોડીને ખોલત દરવાજા

અમે તો વાટ જોઈને

ભીમા હોત ઉંબરમાં

કે આંગણમાં જ અમે તો

વગર કહ્યે ઉતરાવત બેડાં

કેમ પડતી મેલી વાત રે હો મગના દાણા

આમ અધૂરો નહોય સંગાથ રે હો મગના દાણા

રાત દાડો આવો એવું યાદ રે હો મગના દાણા

લીલાછમ અને રળિયાત રે હો મગના દાણા

હવે ખૂટે ન કેમે રાત રે હો મગના દાણા

હવે કયાં રે પડે પરભાત રે હો મગના દાણા

અમને રિયું ન કાંઈ ધ્યાન રે હો મગના દાણા

કે રહિરહિને આવ્યું ગનાન રે હો મગના દાણા

૧

એનું અચિત આવડું થશે અહીં જરૂર
એવી પતીજથી કરું હું ફૂલનું ચયન.
એકેક પણથી છવાય જ્યાં વસુંધરા,
ત્યારે મલય પવનનું થતું ઉત્તરી અયન.
હું કયાં અહીં છું ? સ્વપ્નની કુમારી પાંખથી
જોયા નહીં તે દેશને ગગન કરું ડયન.
હું રૂપને અલંકરણથી ઓળખું નહીં:
લાવણ્ય એટલે નજર નજર મળ્યાં નયન.
કોઈ જુદાઈનું રહે ન બાન અંતરે,
એવી સુધૃષ્ટિ કાજ બિછાવું સુમન-શયન.

૨

આયને કોનો જોઈ છું રહેરો ?
ખાનગી મારો રાખતો રહેરો !
છે નહીં વંચો આમદાનીનો,
ખોટને ધંધે આલવો વેરો.
ખંઠગી હો કે રાવ હો મારી,
આડમાંહે આવી રહ્યો ટેરો.
જે ઘડીનો મર આશરો લીધો,
ચાલ, હાવાં ઉપાડીને ડેરો,
કામ તો પૂરું ના થયું, બાકું,
જન્મનો ખાંડી રહ્યો છે ફેરો.

૩

રૂઝે રહી આવતી મહેકતી યાદ,
હરનો અંતરે રણકંત સાદ.
રાગ કોઈ ગવાય છે બીનો,
સાદ્ય ગંધાર કોમલાંગ નિષાદ.
આમ બીતર નજર વળી, જોયું,
મારે ઘર હું નહીં, વસે ઉન્માદ.
હોઠ મારા વિવશ, નહીં ખૂલે,
ઠ્ઠાલની વાતનો ન હોય વિવાદ.
સૌની વચ્ચે અકેલ જેવો છું,
જે નથી તેની માગવાની દાદ.

૪

ગયા સમયની વાતનો ન વલવલાટ હવે,
નવીન વેળ નવ્ય કૌતુકે સહાસ લહી.
શરીર ભીંજવી રહેલ ંહેણ તારું નહીં,
બરેલ અંજલી થકી ય તે જનાર વહી.
મને ખતાવ દોસ્ત, કોઈ કાલનો જેતા,
ધરી શકાય ના સમયને બંધિયાર અહીં.
ખરી ગયાં બધાં ય પર્ણ પાનખરને પવન,
અને પલાશ ફૂલની બહાર રાત મહીં.
જણાય જે ક્ષિતિજ સમી ન તેની સીમ કહીં,
નિજ નજરના તેજનો જ એક સંગ સહી.

ધરું યદા યદા હું નેત્ર સામને દર્પણ,
થતું તદા સ્વકીય રૂપનું મને અર્પણ.

દહું છું કો વિશાળ રાજ્યનો મને સ્વામી,
અધે ય આણુ મારી, થાય હુંદુભી ગર્જન.

રહે ન કયાંય શ્રીખમથી તંપી ધરા કૈરી,
નભે છવાયલા પ્રકાંડ મેઘનું વર્ષણ.

નિતાન્ત સ્વપ્ન તે ય સત્ય શું મને લાગે,
ઠરત ગાન કૌણ? કૌનું ભાળું છું નર્તન?

હયાતિ મારી એક માત્ર દર્પણે હેરી,
હું મારી સર્વ લાલસાનું ત્યાં કરું તર્પણ.

મને વરદાન વેદનાનું મળ્યું,
સદા સદ્ભાગ્ય મારું એમ કળ્યું.

ખખર ના કાળની સુગંધ તણી,
જણાઈ, -જ્યાં સુખડની જેમ જલ્યું.

ભદ્રે સ્વીકારીએ ન તેમ છતાં,
ન ભાવી કૌઈનું ય પાછું વળ્યું.

વિના સંકોચની રમું હું રમતા,
ધરીને સર્વ હોડમાંહી રળ્યું.

હશે પ્રગટેલ પ્રેમ તે હૃદયે
મિલન ને પ્રેમ બેઠ એક જળ્યું.

લાચાર છું વાચાળ જિહ્વા મૂક થઈ,
જેને દગો ભેતાં પલકવું બૂલ ગઈ.

પોથી બધી કંક્રાસતાં યે ના મળે,
કો શબ્દ જોનાથી પુકારું નામ ઢઈ.

આનંદનો અવસર અને ભેચેન છું,
મારા ચરણનો વેગ બતું કૌણ લઈ?

હું ભાનમાં છું કે છું કૌઈ ઘેનમાં?
ફરતો રહું છું ને ગયો બાણે ન કંઈ.

રેખા પડેલી ભાગ્યની છે ભાલમાં,
જેવી ફળી તેવી જ ગાથા છે ગવઈ.

હું વિખૂટો છું પડ્યો મેળામહી,
આ બધામાં શોધવું સુજને કહી?

છે બહેરું થયેલ નભ કૌલાહલે,
સાદ મારો દુખતો અહીં ને અહીં.

આટલા બહેતા તરંગો રંગના,
ઝાળખીતું કયાં ય દેખાતું નહીં.

છે ચરણ થાકેલ, ધૂસર નેજવું,
ભાય આ સૂનાપણું શેષે સહી?

થાય ઝાંખો દિવસ, બેસું ઘાટ પર,
સૌ વિખેરાશે, ને બે જઈશું રહી.

ત્યારે- / ઇન્દુકુમાર ત્રિવેદી

કે' છે કે:

છેક બાળક હતો

ત્યારે

ખોળે રહ્યો રહ્યો

માની સ્થિર ઘીના હીવા જેવી આંખોને
મટકુંચ માર્યા વિના ટગર ટગર નોતો.

પછી તો

રોજ સવાર-સાંજ

ઠાઠીમાએ પાણિયારે મૂકેલા હીવાને

એકીટશે જોયા કરતો

ને

રોજ સવારે ઠાઠાશ પૂના-હીપ પ્રગટાવતા

તેય પક્ષ

અપલક આંખે નીરખતો

ત્યાર પછી

ક્યારેક ક્યારેક

દેવ-દેવી મંદિરે

કે મંગલપ્રસંગે

અલપઅલપ હીપ-દર્શન કરી લેતો

પક્ષ

લગનવેળાએ

નવવપૂના લગ્નભણુ લોચન-હીપમાં,

દિષ્ટિ ગૂંચવાઈ તે ગૂંચવાઈ.

હવે

વર્ષો પર. વર્ષો વીતતાં જાય છે,

૧૬૬] મવિલોક • સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૦

એટલે

થાય છે કે:

અંતકાળે

મા તો નહીં હોય;

અને

આંખો અંધાર-વર્તુળોમાં

અટવાતી હોય;

ત્યારે

ઘીના હીવા જેવાં

કોઈ અકંચ નયન નિહાળાય

તો બસ.

ગાંડલ / દિલીપ વ્યાસ

રાખ બસ એકાદ પાનું લાગણી

ફાડ સરનામાં કરીએ તાપણી.

માછલી ગૂંથે છે પરપોટા છતાં

કયાં સપાટી પર રચાતી બાંધણી?

જાતવિષયક કાગળોને જોડવા

અહીં મળે છે નામ જેવી ટાંચણી.

ઝેર લે અવ્યક્તતાનું, રાત-દિન

શબ્દમાં ભટક્યા કરે એક સાપણી.

આ વખત વરસાદ મોંઘેરો પડ્યો

ચાલ, એકલતાની કરીએ વાવણી

વસ્તુ હોય તેની આપ-લે થઈ શકે, પણ
 હું નથી-ની આપ-લે કેવી રીતે કરી શકાય?
 આ બધાનું હું ખ હોય તે સમજી શકાય
 એમ છે, પણ હું નથી-નું હું ખ તો ન જ હોવું
 જોઈએ ને? પૂછો અમને અંધકાર વિશે જે
 પૂછવું હોય તો. અમે અંધકાર તરફથી આવીએ
 છીએ. તમે શહેરમાં રહીને પણ શહેર વિશે
 કશું કહી શકતા નથી. તમે અડકી શકતા
 હશે કદાચ આકાશને. અમારે અડકવું હોય
 તો પણ અમારા હાથ તો ગિરવે પડ્યા છે.
 કોઈ આપે તોય તમને આપે સૂરજની ભેટ.
 અહીં સમજણને કોઈ મૂકી ગયું છે ત્યારથી
 ખસ અમે તો પરેશાન છીએ. જેની પાસે
 સમજણ નથી તેઓ કદાચ સુખી હોવા જોઈએ.
 ભવિષ્ય જેવું હોય તો કદાચ તમને હોય. તમે
 પહોંચી શકતા હશે જાડીને ખીજ સુધી.
 અમારે તો આંસુની નદી પાર કરીને એક-
 ખીજ સુધી પહોંચવાનું હોય છે. આ સાંભળીને
 કદાચ હાથ મિલાવવા તમે હાથ લંબાવો,
 પણ અમારા હાથ તો.... અમારે તો ફક્ત
 શ્વસ્યા કરવાનો હોય છે અંધકારને. તમને
 ક્યાંથી ખબર હોય કે અમે જન્મથી જ
 માનાસ્તનમાંથી ફૂધને નહીં પણ હું ખને ધાવ્યું છે-

દેહ આખો એ ક્ષણોમાં ચાસ હોય,
 રક્તમાં પણ સાવ લીલું ઘાસ હોય.
 ઘાસની પણ ટોચ પર જીવે વિચાર,
 આમ તો એકાંતમાં એ ખાસ હોય.
 ખાસ તો દરેકો હતાં જે ચાર-પાંચ,
 ને પછીતે એકલો આ શ્વાસ હોય.
 શ્વાસ જેવું હું નથી ને છે બધું ય,
 એક-બે લીધા પછી તો ભાસ હોય.
 ભાસને આવી રહ્યું છે ભાન જેમ,
 વૃક્ષને પણ છાંયડાનો ત્રાસ હોય.
 ત્રાસદાયક એ દશા છે આજકાલ,
 સમજના કો' શહેર વચ્ચે વાસ હોય.
 સમજના કો' શહેર વચ્ચે વાસ હોય,
 રક્તમાં પણ સાવ લીલું ઘાસ હોય.

કુંસ / શિલ્પિન્ થાનકી

શખ્તો તો હલકા-બેરા રંગોની વચ્ચેથી ચાલ્યા,
 શખ્તો તો તિફ્ફી-બુદ્ધી ગન્ધોની વચ્ચેથી ચાલ્યા.
 અંગૂરી લાગ્યા કોઈને તો કોઈને ઈક્સૂરી,—
 શખ્તો તો ખદટા-મિદઠા સ્વાદોની વચ્ચેથી ચાલ્યા.
 છોલાણું સન્ધોડા કોઈ, કોઈ છૂતાં મખમલ્યા,—
 શખ્તો તો ડરઢર-ફૂણા સ્પર્શોની વચ્ચેથી ચાલ્યા.
 અર્ધે પન્થે થાક્યા પન્થી, છેવાડે પૂગ્યા થોડા,—
 શખ્તો તો ઝોરાં-આધાં દરેકોની વચ્ચેથી ચાલ્યા.

છીએ અમે / કિશોર મોહી

લાગણી નામે નગર છીએ અમે,
એ જ પરપોટે સહાર છીએ અમે.

કોઈ પણ કારણ વગર છીએ અમે,
ક્યાં કશું નહિતર બીતર છીએ અમે!

વાયુના તસતસ અંધર છીએ અમે,
દશ દિશાથી તરખતર છીએ અમે.

આ સદીઓની તિમિરવશ કેડી પર,
આગિયા જેવી ખખર છીએ અમે.

મન છે, વાચ્યા છે, સ્મરણ છે, બુદ્ધિ છે,
આમ માણસની અસર છીએ અમે.

એક વિરમયની ફીવાદાંડી સમા,
વેદનાના સ્કંધ પર છીએ અમે.

આપવીતીની ક્ષણે શણગારતી
એક જિહ્વામય કદર છીએ અમે.

રખડુ અફવાની ગલીમાં હર સમય,
શબ્દની સમજણનું ઘર છીએ અમે.

સાતમા ડોઠા સમી અકબંધ છે
એ સમસ્યાની ટગર છીએ અમે.

રોજ ખસ વૈતાળની વાર્તા સમો,
સ્વસ્થતાનો એ પ્રહર છીએ અમે.

એવી રીતે વેદનાઓ ગાઈ છે,
બાણે કે દિલથી 'અફર' છીએ અમે.

સ્પષ્ટતા હરદમ મળે છે આટલી,
શ્વાસની કોઈ સફર છીએ અમે.

ક્ષણ વિનાની કોઈ ઘટના ના નભે,
એક સૂરજ-શા અજર છીએ અમે.

સાવ નરદમ છાંયના આધાર પર,
ખાલીપાનું જીવતર છીએ અમે.

વાદળીને મોરપોંછું જોઈએ,
ખાકી ક્યાં કોઈ કસર છીએ અમે?

શ્રાવણી સાંજે તરલ આકાશની
મખમલી કોઈ નજર છીએ અમે.

બીજને તો હીંચવાની ટેવ છે,
હાથ ક્ષિતિજના અફર છીએ અમે.

ટેરવાંને નાદ રણકાતો રહે,
એવી ભાષાની લહર છીએ અમે.

કલ્પનાના મહોરતા ગુલમહોર પર,
ધ્રુવપંક્તિની ટશર છીએ અમે.

કાફિયાની જેમ ખદલાતી રહે
એવી ઇન્છામાં અમર છીએ અમે.

કલાકાર અંગ / ધીરુ પરીખ

(જાપા)

એક જીવ આ લમતો કરે, ચિત્ત એનું તો કચહીં ના ઠરે;
'કલા કાજ લીધો અવતાર, હું છું એનો તારણકાર';
પતંગિયાને ફૂલ નહિ એક, રંગ રંગ પર ઊડણું-ઠેક.

ઊડણું - ઠેકે ઘડી આકાશ, ઘડી મહીં તો ભૂમિપાશ;
'ધરતીને વળગે તે જંત, આપણની આકાશે ખંત';
મૂળ-વણ્ટયું જાણ્યું વૃક્ષ? આકાશે જે ચગતું રુક્ષ?

રુક્ષ કાય પર ટાંચ્યાં વસ્ત્ર, મુખથી મોટું દાદી-શસ્ત્ર;
દમ પર દમ એ ખેંચ્યે જાય, ખસે ઝોળી ને વહેતો યાય;
મન માને તો પીએ ચા, નહિતર ઝોછો ક્યાં છે વા?

વાથી ચગ્યો કનકવો ઘણો, ભ્રમર ભયો વળી કીટક તણો;
શૃંગાલની શિજ્જલ જે હોય, ખાલ ધર્યે થયું વાઘ જ કોય?
શિશુ નાનું, ચોંટાડી મૂછ, મોટાને ફેડે, 'મુજને પૂછ.'

મોટા રીઝવે નાનું ખાળ, મૂછના થાતા વાંકા વાળ;
પછી હસાહસ ચોગરદમ, અબુધને પડતી ના ગમ;
મોટો થયો પણ મૂછની મણા, કલાકાર એવા અહીં ઘણા.

હે સૂર્ય! / અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

આવ, સૂર્ય,
લાવ મારા થીજી જતા લોહીમાં
તારા સાત સાત અશ્વોનો ભુવનવિજયી હુંકાર.

અધરાત જાગી જાગીને થાકી
ને થાકી થાકીને જાગી મધરાત.
વેદના નિશાયર પંખીનો ચિત્કાર બનીને
દિશદિશાન્તરે ઘૂમી વળી આખી રાતઃ
પ્રભા-પ્રભા-પ્રભાત!

સૂર્ય, આવ,
મારાં પોપચે તોળાયે ભાર.
ખિડાઈ ગયાં કમળપત્રની જેમ
પણ પુરાયેલા ભમરાને કયાં હતો જંપ?
આખી રાત જોયા કયાં હજાર હજાર સૂર્ય!

આવ,
તારે ચરણે ધરું
પોયણાંને શ્રવેત પમરાટ
ચાંદનીનો આકાશી વૈભવ
રાતરાણીની મહીલી ગંધ
મારા વાકામાં સરી જતા સર્પનો દર્પીલો કુત્કાર
તારકોની જ્યોતિલીલા-

પડયો હું
જડ જેવો
સ્વપ્નસ્થ જેવો
સમાધિસ્થ જેવો

કોઈ અણુજાણુ પર્વતની ગીચ તળેટીમાં.
મશાલનાં તેજ મને નહિ ખપે, સૂર્ય, નહિ ખપે!

આવ, જ્યોતિર્ભય,
લાવ તારો હાથ મારા હાથમાં
એક રણજણ મારે રોમેરોમ
ને જાગી જાઉં તરંગસ્મિત મારા સરોવરે.
અસીમનું આશ્વાસન તારાં કિરણે કિરણે
કરી દે મારી ધરતીને ધન્ય-
લોકલોકાન્તરથી આવ,
ભર્ગોના ભર્ગ, આવ!
હે પુષ્પ, આવ!

આપણે / 'પંથી' પાલનપુરી

થર તળે કેં થર તળે કેં થરથી નીકળ્યા આપણે
ઉત્ખનન કરતાં ભૂમિ-ભીતરથી નીકળ્યા આપણે
તંબૂ તાણી મૌનના સહરા મહીં બેઠા કહી
શબ્દની પોઠે કહી ખેંખરથી નીકળ્યા આપણે
વીજ થઈ તૂટી પડ્યા ઊતરી ગયા ભૂગર્ભમાં
ઘાસ લીલુંછન્ન થઈ પથ્થરથી નીકળ્યા આપણે
કેલું કેલું રૂપ લેને રંગ લેને નામ લઈ
કેવા કેવા આ સમય-પટ પરથી નીકળ્યા આપણે
ખાકમાંથી એક નવી ખલ્લકત ખડી કરવા અહીં
ક્ષણ ટપકતા કાળના અપ્પરથી નીકળ્યા આપણે
કોણ જોળખ આપણે આપણને 'પંથી' આપણી?
ગૂઢ શીલા-લેખના અક્ષરથી નીકળ્યા આપણે

આકાશ-આઠ કાવ્યો / સોલિઠ મહેતા

(૧) (૨) (૩) (૪)
હે આકાશ! હે આકાશ! હે આકાશ! હે આકાશ!
તું મને રાત ક્યારેક
ઉપર તારી દિવસ તો
હું ભાષા તને નીચે
નીચે શીખવે ભેયા છીતર
શું મારે કરતી હું
ક્યારેય તારા મારી ક્યાં
આ વિશે આંખો સુખી
ક્રમ મહાનિબંધ આકાશ ખંભે
નહીં લખીને તો તારો
ખંભાય....? Ph. D. નહીં બોજ
થવું બની ઊંચકીને
છે....! જાયને....? ક્યાં કરું....!

મને ભાષા માત્રથી તો
તારી નથી મારું લે
જેમ પણ અંગ આ
વિસ્તરતાં મને ખોદું કાવ્યો
નથી લાચુ કેમ જગદીશભાઈને*
આવડતું....!!! પડેલો પડી આવજો
પેરેલીસિસ જય રાજ થશે
છે....! છે....? આવજો આકાશ!

* જગદીશ ભોષી

તમે / રાહી ઓધારિયા

મારા વિચાર, મારું મનન એટલે તમે,
ને મારું મૌન, મારું કથન એટલે તમે.

હું એટલે તમારા અરીસાનું કોઈ પ્રિય
ને મારી કલ્પનાનું ગગન એટલે તમે.

મારું કહી શકાય એવું શું રહ્યું પછી? -
સ્મિત, હર્ષ, શોક, અશ્રુવહન એટલે તમે.

લ્યો, અંતે ઓગળી ગયો મારા મર્દાની 'હું'
કે તમને પામવાની લગત એટલે તમે.

જેને ન આદિ અંત કદી સંભવી શકે
એવું વિયોગહીન મિતન એટલે તમે.

તમને નિહાળવાના પ્રયત્નો રહ્યા અફળ,
'રાહી' અનુભવાતો પવન એટલે તમે.

(૫) (૬) (૭) (૮)
હે આકાશ! હે આકાશ! હે આકાશ! હે આકાશ!
મને તારી તને તું
માફ માન્યતા ખબર અમારામાં
કરજો સાચી હોય અમે
હું છે તો તારામાં
તને હું કહે વસીએ
ચાહી જે તારા એનું
નહીં બોલું નહીં નામ જ
શંકુ છું હોવાની સમજાવ્યું
કેમ કે તે કલ્પના હોય

કેવી વાત છે! / પ્રકુલ્લા વેરા

આયખું ધૂમરાય - કેવી વાત છે!
સ્થિર છે આકાશ - કેવી વાત છે!

ના મળ્યાંમાં વાતના લગલા થયાં;
ને મળ્યાં તો મૌન - કેવી વાત છે!
સેંકડો જોજનની છે યાત્રા અને
કાચબાઈ ચાલ - કેવી વાત છે!

ફર બેઠાં હર ક્ષણે મળતાં રક્ષાં -
ને સમીપે ફર - કેવી વાત છે!

આ નગર ધૂમ્યા કરે ઘડિયાળ થઈ -
લોલકે અવકાશ - કેવી વાત છે!

જોબો ભરી દોષ છે / મનોરમા રાવલ

સુગંધિત બને એટલાં લોટ છે,
ફૂલોનાય જોબો ભરી દોષ છે.

સતત શ્વાસ લેવા પડે આપણે,
હવાને હવાને વધુ જોજ છે.

થઈ રેત ભેગી અને રણ બન્યું,
રમરણ, શોધ કે ક્યાંય પણ જોસ છે?

હવે અશ્વ પામ્યો મરણ તોય તો,
સમયની હજી આંધળી દોડ છે.

હરણ વીંધવાના કર્યા પાપ મેં,
મને પણ ગઝલ નામનો રોગ છે.

આજની રાત ભયાનક છે / દિનકર શાહ 'જય

આજની રાત ભયાનક છે.

છેક સાંજથી

માછીઓની વસ્તીમાંથી આવતો

ફૂતરાઓનો રડવાનો અવાજ

દીવાલો પર ચિતરાઈ રહ્યો છે.

મંદિરનો મુખ્ય ઘંટ

કેટલીક વાર પહેલાં જે તૂટી પડ્યો છે

પવનના તોફાનમાં

તેનો અવાજ

હજુ ય ધ્રુજે છે મારા શરીરમાં.

મને લાગે છે કે આ અપશુકન છે.

આકાશમાં

પોઠ પર પોઠ ભરી ઠલવાતું અંધારું

છાપરાના છિદ્રમાંથી પીગળે છે

અને એમાં બે માથોડાં ફૂંચેલો ખંડ

મારી જાગતી આંખોને કહે છે

‘તું ખુલ્લી છે પણ અંધ છે’

ને હું...આંખ પર ચશ્માં લગાવી જોઈ છું

જ્યાં ઘડિયાળ ટીંગાડી છે,

દીવાલ પરથી ફૂતરાના રડવાનો અવાજ આવે છે

શરીરમાં ઘંટના પડવાનો અવાજ જાગે છે

ને હું...ખરેખર આંખ અંધ કરી દઉં છું...

શરીરમાં પોઠ પર પોઠ...પોઠ પર પોઠ...

ઠલવાય છે અંધારું!

ચિંતા / પન્ના નાયક

વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં

અંધારા

સ્કાયસ્કેપર જેવું

સીધું, ઊંચું ને સપાટ

આ કાયાનું મકાન!

કયાંય જગ્યા નથી છજી બાંધવા

એટલે જ તો

મેં તને સાચવ્યો છે

પાંપણોની નાનકડી અટારીએ...

પણ

તારી ચિંતામાં એ બિડાતી નથી—

મીઠા જળના સરોવરમાં વસનારો

તું

ઊનાં પાણીના આ ફૂંડમાં

ઢાઝી

તરફડી તો નહીં મરે ને?

એક વાર / લાલજી કાનપરિયા

એક વાર હરિયો એવું બોલ્યો કે હું હરિયો નથી પણ રેત છું.

સૂરજના સમ, હવે તડકો ના કોઈ દી

મોખને વ્હાલપથી સૂંઘતો

મજધારે રૂબેલા ખારવાની આંખમાં

હરિયો તો સહીઓથી ઊભતો.

એક વાર હરિયો એવું બોલ્યો કે હું રૂબેલા ખારવાનું પ્રેત છું

એક વાર હરિયો એવું બોલ્યો કે હું હરિયો નથી પણ રેત છું.

આથમતી સાંજના રોજ રોજ રેતીમાં

ખારવણ આવીને બેસતી

મોટેથી રાતી ને મોટેથી હસતી

પોતાના વાળ બાય ખેંચતી.

એક વાર ખારવો એવું બોલ્યો કે હું હરિયામાં રૂબેલું હેત છું

એક વાર હરિયો એવું બોલ્યો કે હું રૂબેલા ખારવાનું પ્રેત છું.

લેઈં પરો! / ચન્દ્ર પરમાર

આમ તેમ લેઈં પરો!

મું તો વગડાને સેમમાં હેમજેમ લેઈં પરો!

જેમ દેરામાં પીએ માદેવજી રે,

મેં પીધો છે ફારે ફારે મેવલોજી :

નેણુ ફરે છે સાત રંગ કૂઢી રે,

મેં તો મેવલાને પી કીધો મોરલો જી :

મું નાચું તાં વેણુ છે વાયરો મોરનું પગેઈં પરો!

કે આમ તેમ લેઈં પરો!

ગાણાં બડબડ તે ગાય છે ટેંટિયાં રે,

બંદો તાપે છે બડીધોમ દહેરમાં જી;

ટાઢ થીજી પરી ઓલા ચાંદલે રે,

બંદો પોઢચો છે થેટીના ઘેરમાં જી :

મું તો વગડાને શ્વાસમાં રાખું કે હૂંફમાં ઘેઈં પરો!

કે આમ તેમ લેઈં પરો!

ઠારી નાખી તડકાની તાપણી રે,

મું તો લીલો જવાસો છું સેમનો જી;

લીલપ હીયાની છાંટી મેં આબલે રે,

કીધો સૂરજને ઢેંખૂડો હેમનો જી :

મારી કૌરમોર ફરતા વંટોળિયા રે મું તો મેઈં પરો!

કે આમ તેમ લેઈં પરો!

ગાડીઓ / મફત ઓગા

ગાડીઓ દોડયા કરે

સતત સતત સતત સતત સતત

બારીઓ ખૂલ્યા કરે

સતત સતત સતત સતત સતત

ગોળ નથી પૃથ્વી, લંબાય.....

સતત સતત સતત સતત સતત

પાટા બધા ફંટાય

સતત સતત સતત સતત સતત

આસમાની રંગમાં વૃક્ષો જિગે

સતત સતત સતત સતત સતત

તડકો નદીમાં ઓગળે

સતત સતત સતત સતત સતત

શ્વાસનાં પગલાં પડી જૂંસાય

સતત સતત સતત સતત સતત

છેલ્લું સ્ટેશન ચર્ચાય

સતત સતત સતત સતત સતત

ગાડીઓ દોડયા કરે

સતત સતત સતત સતત સતત

ઢેંખૂડો-ઢેખાળો

હેમનો-ખરફનો

લેઈં-લહેરવું

પરો-લોલ'ના જેવો લટકો

રતિવિલાપ / મનસુખલાલ ઝવેરી

સ્તન ધૂસર ધૂળથી બન્યાં,
વિખરાયા વળી વાળ જેહના,
ફરી તે રતિ બાવરી બની,
ધરતીને ફરી દુઃખણી રહી.

ઉપમાન વિલાસીઓનું જે
વધુ તારું નિજ કાન્તિથી બન્યું,
થઈ આ સ્થિતિ તેની તોય ના
પડું ફાટીઃ સ્ત્રીની રે કઠોરતા!

સુખ આશ્રય એક તું છતાં
પળમાં મૈત્રીની ગાંઠ તોડીને
નલિની તણને જલોધ શો
કચમ દોડી પ્રિય! આમ તું ગયો?

કર્યું વિપ્રિય મારું તેં નથી,
નથી તારું પ્રતિકૂલ મેં કર્યું,
કચમ દર્શન તોય તાહરું
વિલપંતી રતિને ન તું દિયે?

સ્મર્યું વા સ્મર! મેખલા પડે
કર્યું તું બંધન, નામ બૂલતાં,
કમલે ફટકારતાં વળી,
તુજ આંખે રજ એની કિડતી?

‘હૃદયે તું વસી’ મને ઠણું,
હું તે તો ભરમાવવા જે રે!
નહિ તો તું અનંગ થાય ને
રતિ શેષે જ અખંડિતા રહે?

પરલોકપ્રવાસી રે નવા!
હું ય આ પંથ પશું છું તાહરે!
જગને વિધિ છેતરી ગયો!
સુખ સોનું તુજ આશ્રયે વસ્યું.

રજનીતિમિરે છવાયલા
પુરમાર્ગે પ્રિયને ગૂઢે, લઈ
જઈ તું વિણ કોણ રે શકે
ધન ગળ્યેં થયરંતી નારીને?

નયને અરુણાં ધુમાવતો,
વચનેને લથડાવતો વળી,
મઠ, તું-વિણ, વારુણિ તણે!
પ્રમદાને કચમ છાજશે હવાં?

પ્રિય હે વિધુના સખા! થયું
વધુ તારું સ્મૃતિશેષ તે લહી,
વદ-પદ્મ વીતી જતાં ય તે
તાજશે ના નિજ ચંદ્ર ક્ષીણતા.

નરકોકિલના કલરવને
પરખાતી, લીલી ને રતુબડી
નવી આમ્રની મંજરી થશે
વઢ, આ કોનું જ બાણ રે હવે?

બ્રમરો તણી માળા જેહને
ઘણીયે વાર ધનુબની કરી
ગુણ તો, કડુણ સ્વને રહે
અતિ શોકાકુલ મારી જેમ તે.

ધરી દેહ સુરમ્ય, ભીઠ ને
ફરીથી કોયલને શિખાવ તું
રતિફલિતનું કાર્ય: જન્મથી
મધુરાલાપની એ વિશારદ.

રતિપંડિત! તો સ્વયં રચ્યો
સુજ અંગે ઋતુપ્રાપ્ત ગુણને
હજિ આ શણગાર એ રહ્યો:
પણ જોવો કચડી દેહ તાહરો?

અતિનિહુર દેવતાગણે
સ્મરતાં, કાર્ય અપૂર્ણ રાખ્યું તે
કર પૂરું અહીં પધારીને,
પગ ડાબો સુજ રંગીને, પ્રિય!

તુજને સુરકામિનીજનો
ભરમાવી પ્રિય! લે ન ત્યાં જ આ
અહીંને પથ હું પતંગને!
ફરી અંકે તવ આવીને વસું.

તુજ પાછળ આવું આ છતાં
સુજને ચોટ્યું કલંક નિત્યનું:
ક્ષણમાત્ર ભલે, છતાં ય તે
રતિ જીવી મરતાં ય મન્મથ.

નહિ જીવિતથી જ, દેહથી
પણ તું સ્થાન અતકર્યમાં વચ્યો;
કરી મંડન અન્ય તેથી શે
શકું તારું પરલોકવાસીનું!

ધનુ અંકવિશે રક્ષુ અને
શર સીધું કરતો તું સસ્મિત,
તીરછાં નયને નિહાળીને
મધુસંગે વદતો: હજી સ્મરું.

કુસુમે સજતો ધનુબને,
મધુ તારો પ્રિય મિત્ર ક્યો ગયો!
અતિકુદ્ધ પિનાકીએ કરી
નયીને તેનીય તું-સખી ગતિ!

(કાલિદાસવિરમિત 'કુમારસંભવ'માંથી રતિવિલાપમાંના કેટલાક શ્લોકોનો સમશ્લોકી અનુવાદ)

પાંચ હાઈકુ / સ્નેહરશ્મિ

મીણુખત્તીઓ / ચંદ્રકાન્ત શેઠ

શિશિર અંબા
ધસે અશેષ અન્તે—
મુખર અખિધ.

(ગાનસૂક્ષ્મ)

❀
ખડકો ટપી
વહે ઝનૂની નદી—
મલકે શૃંગો.

(મીસેલ્સ)

❀
‘અડીશ મા એ
જૂઈને!’ કહી ડાળ
તેં તોડી આપી.

❀
શિશિર સંધ્યા:
નીલ અખિધ: ખેતરો
વ્યોમ શાં નીલ.

(ખાશો)

❀
કવિ અસાત
તે અભેડ આ ગીત
ગાય: વસન્ત.

(સીકી)

(જપાની હાઈકુનો અનુવાદ)

આપણા ભવિષ્યના દિવસો ઊભા રહે છે આપણી સન્મુખ
મંદ પેટાવેલી મીણુખત્તીઓની હારમાળાની જેમ—
સોનેરી, હૂંફાળવી ને જીવંત નાની મીણુખત્તીઓ.

વીતી ગયેલા દિવસો આપણી પૂઠંજે રહે છે,
ખળી ગયેલી મીણુખત્તીઓની વિષ્ણુ હારમાળા;
સૌથી નિકટની તો હજુયે ધુમાટી છે,
ઠરી ગયેલી મીણુખત્તીઓ; પીગળેલી ને વળેલી.

હું તેમના તરફ દષ્ટિ કરવા માગતો નથી;
તેમનું સ્વરૂપ મને ખિન્ન કરે છે,
ને મને ખિન્ન કરે છે તેમના પહેલપ્રથમ પ્રકાશની સ્મૃતિ.
હું મારી સન્મુખે પ્રકાશિત મીણુખત્તીઓને નિહાળું છું.

હું પાછો ફરવા માગતો નથી,
રખે ને હું ભેઉ ને મને કંપારી છૂટી બચ—
કેટલી ઝડપથી ઉદાસમ્ભાન હારમાળા લંબાય છે,
કેટલી ઝડપથી ખળી ગયેલી મીણુખત્તીઓ વધતી બચ છે!

(મીઠું કવિ સી. પી. કવેશીના ‘કેન્ડલ્સ’ કાવ્યનો અનુવાદ)

પાંચ અસમિયા* કાવ્યો / લોળાભાઈ પટેલ

૧ કિન્ કિન્ હેંશુલિયાર માજત

૧ અરમરતા હિંગળોક વચ્ચે

કિન્ કિન્ હેંશુલિયાર માજત

અરમરતા હિંગળોક વચ્ચે

હઠાત્ ઉધાઓ

એકાએક અદોપ યઈ ગઈ

મોર તઈ સડુ ચરાઈ

મારી તું નાનકી પંખિણી

નાંગઠા છોવાલીજનીર ટોપનિર

નગન કન્યાની ઊંઘનું

કિબા એટા નામ તઈ

કેઈ એક નામ તું તો

કાર હાતત પેલાખ ઠલિ

કેની હથેળીમાં ખીલીશ

ધાન એઈ બારો ન પકિલ

ધાન આ વેળાય નથી પાકયું

તોર હે ચકુર પતાત રંગ

માત્ર તારી જ આંખની પાંપણે રંગ છે

તઈહે ભનિલિહોતેન

તું જ બાણી શકી હોત

એતિયાનો કિ ઋતુ

અત્યારે કઈ ઋતુ છે

મોર તઈ સડુ ચરાઈ

મારી તું નાનકી પંખિણી

સાત સમુદ્રત શંખ

સાત સમુદ્રમાં શંખ

બાજિછેને નાઈ

બજશે કે નહીં

૨ શ્યામબરણીયા નાવિકબોર

૨ શ્યામબરણા નાવિકો

ઈમાન દિનેઓ ભલટિ નહા

આજ દિન સુધીય પાછા ન ફરેલા

શ્યામબરણીયા નાવિકબોર

શ્યામબરણા નાવિકોની

કથાકે પાતિ આછિલોં,

વાત હું કરતો હતો

ન-કે ખેલા ઠલપાતળનર પરા

તાબા ફૂટેલા કેળના પત્તા ઉપરના

નિયરર ફરે ટોપાટોપે

ઝાકળની જેમ ટપ ટપ

આન્ધારબોર પરિછિલ.

આંધાર અરતો હતો.

* (નીલમણિ કુકનનાં કાવ્યોનો અનુવાદ)

૩ કિના આવેગેરે

કિના આવેગેરે ભરિ ક્ષુબ્ધ હોવા
સ્વપ્નર ગછાત જ્વલિ નિશા દુપરીયા

કોન સિ દૂરર તુમિ મૌન શબ્દસ્રોતા
છાયાઈ છાયાઈ આહા નામિ
વેદનાક શરીર ઠરિ-

તુમિ કોન કાલિન્દી રાતિર જુઈ પાનીર રાણી
મુખત મુખ દિ કુલુવા
દિઠકત ઇન્દ્રજિત માલતી

૪ કિ કૂલ

કિ કૂલ કુટાલો પ્રાણુત
ઓઠત ફાટિલ બાંહિ

ડાલ ભરા તરાણૌરે ધોપ મારિ ધરે ચક્ર
ખતાહજક કોખાકોખિ આહિ થેન મોતે લુકાય
મઈ એતિયા ક'ત મરેં મઈ એતિયા ક'ત મરેં
ગોન્ધ હે ગોધૂલિ જવલે મોર એઈ દેહર દાનિત

૫ ગછપાતબોર

ગછપાતબોર મોહાબિલેષ તેજ આલાય
એતિયા
કાંઈટ આરુ ગોલાપ આરુ કાંઈટ
જુઈત ભરિ સુમરાઈ દિઓ હાત સુમરાઈ દિઓ
ચક્ર મોહાબિલેષ ર'દ નાચી ભઠે-

તીક્ષ્ણ ઉજ્જવલ તીક્ષ્ણ

આહા, આમિ ઋતુમતિ નારીર બાબેષ વરણકરોં
વસન્તક

૩ કોઈ એક આવેગથી

કોઈ એક આવેગથી ક્ષુબ્ધ થઈ
મધરાત સ્વપ્નની દીવી પર બળે છે

કોણુ તે દૂરની તું મૌન શબ્દસ્રોતા
છાયાએ છાયાએ ઊતરી આવે છે
વેદનાને શરીર ઠરી-

તું કોણુ ભમરા (જેવી) રાતની અગ્નિજળની રાણી
મોહા પર મોહું રાણી બિલવે છે
ખરેખર ઇન્દ્રજિત માલતી(નાં ફૂલ)

૪ કયું કૂલ

કયું કૂલ ખીલ્યું પ્રાણુ
હોઠે ફાટી ગઈ વાંસળી

હાળી ભરેલા તારા તાકી તાકી જુએ છે આંખ
પવન હાંફોહાંફો આવી બાણે મારાથી સંતાય
હું હવે ક્યાં મરું? હું હવે ક્યાં મરું?
ગંધ બનીને ગોધૂલિ બળે છે મારી આ દેહદાનીમાં

૫ ઝાડનાં પાંદડાં

ઝાડના પાંદડાં મસળતાં જ લોહી ટપકે છે
હવે

કાંટા અને ગુલાબ અને કાંટા
આગમાં પગ રાખું છું, હાથ રાખું છું
આંખ મસળતાં જ તડકો નાચી ઊઠે-

તીક્ષ્ણ ઉજ્જવળ તીક્ષ્ણ

આહા, હું ઋતુમતી નારીની જેમ જ વરણ કરું છું
વસન્તને.

સ્વપ્નદ્રષ્ટા / રાજેન્દ્ર શાહ

પ્રશાન્ત કાનન

આછી ચ તે વાયુની હોરખી નહીં
કેા પર્ણ વા પુષ્પ કરે વિકંપિત.
ઠંડી હવા, અદ્ભુત રમ્ય પાટલ,
પુષ્પે રહી ઝૂમી. ત્યહીં અનિદ્રિત
કેા કોઠિલે ઉન્મન હૈયું ઠાલવી
ભરી ઉનાળુ તરુકુંજ પિંગલ.

નિતાન્ત એકલ

નક્ષત્રમાર્ગે વિધુ પૂજી કૌમુદી
રેલી, વહે ધુમ્મસલીન શાદ્રલે
સુમંદ વેગે; અનિદ્રેત નિર્મલ
તુષારમાંથી પથખિન્ન પ્રેમ તે
સમે ઢળી ઘૂંટણભેર, બિહુથી,
તારું જ તે સ્વપ્ન લહંત કેવલ.

(વૉલ્ટર દ લા મૅરના 'ધ ડ્રીમર' કાવ્યનો અનુવાદ)

એ ઇટાલિયન કાવ્યો / પદ્યુન્ન તત્ત્વા

૧

અવકાશ

એ અવકાશ પશુ નથી રહ્યો
જ્યાં એક વેળા આશરો લઈ શકતા.
હવે જાણીએ છીએ કે હવા પશુ
આપણે માથે તોળાઈ રહેલો એક પદાર્થ છે.
એક જ પદાર્થહીન પદાર્થ, દુર્ભાગ્ય આપણું
હજી એ છલોછલ નથી
તેથી હકીકત અને હલચલ થકી એને ભરવો રહ્યો; એમ કીધે કશું બિલતું નથી.
જેથી કહી શકીએ કે આપણે એના છીએ
અને મૃત્યુ બાદ પશુ એથી આઘા નહીં જઈએ.
વસ્તુતઃ જે એકમાત્ર વસ્તુ છે
એની જરાય પરવા કર્યા વિના
વસ્તુઓ થકી એને ભરી દેવાનો આ ભૂંડો તમાશો 'એફ્ટોપલાઝમ' શી કહેવાતી આ જિંદગી થકી
ને કેટલા આવેશભર એ ભજવીએ છીએ આપણે! કે હાલ પૂરતું જેનું વધુ રૂઝું કોઈ નામ નથી.

૨

હજી પુરવાર નથી થયું કે મરેલાં

પાછા જીવિત થવા ચાહે છે.

ક્યારેક એમને આપણી કને વરતીએ છીએ
કારણ આ બધો એમનો જ વારસો છે.

એક અણસારો, એક શબ્દ

કંઈ મોટી વાત નથી

ને તોય એ બધાં યાદનાં ચેકાં છે

નાજુક છે આપણું શિર,

જે હતું, જે છે અને જે હશે એથકી ઝાઝું તા ગ્રહી શકે;
નબળું છે આપણું શિર, અથાગ પરિશ્રમ કરતું રહે છે
વધુમાં વધુ અને સારામાં સારું પામવા,

વધુમાં વધુ અને સારામાં સારું પામવા,

વધુમાં વધુ અને સારામાં સારું પામવા,

(એલ્બેનિયો મોન્તાલેનાં કાવ્યોનો અનુવાદ)

બે બંગાળી કાવ્યો / પ્રસાદ પ્રદક્ષિણ

સુધા! બધી બારીઓ ખોલી નાખ, ભલે પવન આવે.
ઢંઢેલું પદરો કે તું ગીત ભૂલી ગઈ છે અથવા હમણાં આકાશ
ટેટલું ઇન્દ્રનીલ નથી, પવન ગંધનો સઘળો ગુપ્ત સ્વભાવ
ભૂલે, તીવ્ર અભિમાને અહીં આવે ના, ના, આવે ના.
સુધા, તું બાણે છે કે સંગીત કરતાં મોટી કોઈ
ઠલા નથી, અભિમાન નથી, શા માટે ત્યારે અંધકારમાં
ઓલવાય છે ગીતનો દીપ રાત્રિના ચિત્કારે? સુધા, સુધા.

હમણાં આ ઘર અન્ધ છે, માત્ર તીવ્ર ચુંબનની જવાબ
અન્ધિયર અંધર થકી પ્રતિ શબ્દ શરીરના સાધ્યે લે છે ખેંચી.
પછી શું? ઘરમાં કોણ ખોલી દેશે બારીઓ?

ભીતરબહાર સ્પષ્ટ કરી દેશે, આપતાં આપતાં અંતે
જણાવશે પવન આજ પછી સૂરનો સમુદ્ર,
ખતાવશે અંધાર શીર્ષક્ષેત્રનો આર્દ્ર ચંદ્રાતપ.
કેમ કે ગાનથી મોટી કોઈ ઠલા નથી, કોઈ
ભયાનક શૂન્યતા નથી. જો ગાન અટકી જાય તો ઘર
અતુર્કિત દીવાલના શરીરેશરીરમાં ડૂબી જાય.
સુધા, બાકીની બારીઓ ખોલી નાખ,
(જેથી) સ્તબ્ધતા આકાશમાં બળી જાય.

(સમરેન્દ્ર સેનશુપ્તના બાંગ્લા કાવ્ય 'જનલા ખૂલે'નો અનુવાદ)

સ્વર્ગના હસ્તાક્ષર / પ્રસાદ પ્રહ્લભટ્ટ

જો કે શરીર શ્યામ સાડીથી ઢાંકે,
સુદૂર બંને આંખે કાજલની રેખા આંકે,
નગરાંત કેરા નિવાસસ્થાને વસે-

તું વિચિત્ર તૃષ્ણાનું સરોવર.

સરોવર નહીં? હશે મારી ભૂલ.
કપાળે વિખેરે તું જુલ્ફાં કેરી ગૂલ.
ઉપહાર અર્પશે ઉપમાનું શ્વેત કૂલ
તને મારો વિનીત કંઠસ્વર.

મારો કંઠ પહોંચ્યો તારા કણે
મનમાં જશે ના તે, એ વાત બધાં જાણે;
તો યે અંધ અનંત પ્રબળ જુવાળે
ગાન થકી ભરાઈ ગયું નિર્બોધ નિર્ઝર.

રાત્રી મારી અનિદ્ર કરી દે,
તેને જ પાછો વાળ જેને પ્રાણથકી આહે,
જેને કરે સ્નેહ વહાવ તેને બહેણે-
જેને પૂર્વે આપ્યું ઘર, તોડ તેનું ઘર.

શ્રીમ્મમ્ધ્યાહ્ને તૃષ્ણા લાગી ચાલ,
મને દગાડીને તું વધારે એથી દાઝ,
તું સરોવરના જલની છે છલ-છલ,
સ્વપ્નના સ્વર્ગતણા તું છે હસ્તાક્ષર.

એક ઓસ્ટ્રિયન કાવ્ય / યશવંત ત્રિવેદી

હું જે જે પંપાણું છું
તે એકાએક વિઘટન પામે છે
હું જે જે ગાઈ છું તે કૂંકની હવાથી ફર જતું રહે છે.
હું જે જે ચાહું છું તે મને છોડી નાંચ છે.

મારા લોહી વાટે હલેસાં મારવાનું .
તારું કામકાજ ખરું છે, ઓડિસ્યુસ!
મારા શ્વાસથી તારા સદ્ ભરાય છે!

એવી કોઈ જગા નથી
જેમાં આપણે રહી શકીએ
તેવો કોઈ આકાર છે ખરો?

ગરુડ
માછલી
કે

સાપ ?

આમ છતાં હું પંપાળીશ
ગાઈશ અને ચાહીશ -
પવનને, અગ્નિને અને નદીને.

છંછેડો મારી નાડીને
તમે જે જે પંપાળો છો તે જાગી જીકે છે
તમે જે જે ગાઓ છો તે સાંભળી શકાય છે.
તમે જે જે ચાહો છો તે ટકી રહે છે.

(અરવિન્દ શુક્લા બાંગ્લા કાવ્ય 'સ્વર્ગેર સ્વાક્ષર'નો
અનુવાદ)

(હુબર્ટ ફ્રીમન કુલ્તેરરના કાવ્યનો અનુવાદ)

ત્રણ હિંદી કાવ્યો/મહિલાલ હ. પટેલ

વસંત આવી તો ખરી...

વસંત આવી તો ખરી, પણ

હંધ્યા પગે...મંદ મંદ...

અહીં નગરમાં તો

એણે અમને વિસ્મિત કર્યા નહિ

અમે એનો પરિચય સ્પર્શ ખોઈ એકા છીએ.

પરંતુ ટેકરીઓના દર્દીલા જરઠ ઢોળાવો પર

શુષ્ક રુક્ષ નામ વગરની કેટલીક યુદ્ધીઓ

જેને એ ભૂલી જ નહોતી!

મધુ એકાએક એક જ લહરથી

સ્વયંવરા કન્યાઓની જેમ

લહેરાઈ ઊઠ્યું, જૂમી ઊઠ્યું!

ઝતુ-વર તો નીરવ, ચૂપચાપ રહ્યો

કન્યાની સખીઓ જ

ગીત છેડી એકી...

(શ્રી અણ્વયકૃત 'મહાવૃક્ષ કે નીચે'માંથી)

ભરતી, નાચ અને દિનારા

ચાલી ગઈ

મધી જ હોડીઓ ચાલી ગઈ

અનન્તતાનાં સપનાંથી લદાઈને-

ભરતી સાથે પાછી!

શિયિલ હાથો જેવાં

હોડીઓનાં તૂટેલાં લંગરો

અને

પાછાં વળતાં પાણીનાં પદચિહ્નો

લઈને સૂતા છે

જખમી દિનારા!

(શ્રી રામદરશ ત્રિઅના 'અંરમ એનામ વિદિયો માંથી')

કવિતા

શબ્દોની પાછળ કેટલાય ચહેરાઓ

નગ્ન થઈ ગયા છે, ખબર છે એને એની!

અને હિંસા હોઠોની રુચિ જ નહીં-

ટેવ ખની ગઈ છે ટેવ!

એ ઠોઈ ગમાર આદમીની

જુગુપ્સામાંથી જન્મી હતી અને

એક ભણ્યાગણ્યા ઈન્સાન સાથે

શહેર ભેગી થઈ ગઈ હતી.

સંપૂર્ણ સ્ત્રી ખનતાં પહેલાં

ગભોધાનની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થતાં થતાં

એણે જાણ્યું હતું કે પ્રેમ તો

વિત્તસમૃદ્ધ હોઠોની શેરીઓમાં

મકાનની શોધ છે!

સતત વરસાદમાં ભીંજતાં ભીંજતાં

એણે અનુભવ્યું હતું કે

ત્રીજા ગર્ભપાત પછી

ધર્મશાળા ખની બાય છે પ્રત્યેક છોકરી

અને કવિત ત્રીજા ગર્ભપાત પછી!

સ્વર્ગના હસ્તાક્ષર / પ્રસાદ પ્રહ્લભદ

જો કે શરીર શ્યામ સાડીથી ઢાંકે,
સુદૂર બંને આંખે કાજલની રેખા આંકે,
નગરાંત કેરા નિવાસસ્થાને વસે-

તું વિચિત્ર તૃષ્ણાનું સરોવર.

સરોવર નહીં? હશે મારી ભૂલ.
કપાળે વિખેરે તું જુલ્ફાં કેરી ઝૂલ.
ઉપહાર અર્પશે ઉપમાનું શ્વેત કૂલ
તને મારો વિનીત કંઠસ્વર.

મારો કંઠ પહોંચ્યો તારા કણે
મનમાં જશે ના તે, એ વાત બધાં જાણે;
તો યે અંધ અનંત પ્રભળ જુવાળે
ગાન થકી ભરાઈ ગયું નિર્બોધ નિર્ઝર.

રાત્રી મારી અનિદ્ર કરી દે,
તેને જ પાછો વાળ જેને પ્રાણથકી ચાહે,
જેને કરે સ્નેહ વહાવ તેને બહેણે-
જેને પૂર્વે આપ્યું ઘર, તોડ તેનું ઘર.

શ્રીભમમધ્યાહે તૃષ્ણા ત્યાગી ચાલ,
મને દગડીને તું વધારે એથી ઢાઝ,
તું સરોવરના જલની છે છલ-છલ,
સ્વપ્નના સ્વર્ગતણા તું છે હસ્તાક્ષર.

એક ઓરિદ્રિયન કાવ્ય / યશવંત ત્રિવેદી

હું જે જે પંપાળું છું
તે એકાએક વિઘટન પામે છે
હું જે જે ગાઈ છું તે કૂંકની હવાથી દૂર જતું રહે છે.
હું જે જે ચાહું છું તે મને છોડી બાંધે છે.

મારા લોહી વાટે હલેસાં મારવાનું .
તારું કામકાજ ખરું છે, ઓડિસ્થુસ!
મારા શ્વાસથી તારા સદ્ બરાય છે!

એવી કોઈ જગા નથી
જેમાં આપણે રહી શકીએ
તેવો કોઈ આકાર છે ખરો?

ગરુડ
માછલી
કે
સાપ?

આમ છતાં હું પંપાળીશ
ગાઈશ અને ચાહીશ-
પવનને, અગ્નિને અને નદીને.

છંછેટો મારી નાંહીને
તમે જે જે પંપાળો છો તે જાગી ઊઠે છે
તમે જે જે ગાઓ છો તે સાંભળી શકાય છે.
તમે જે જે ચાહો છો તે ટકી રહે છે.

(અરવિન્દ ગુહના ખાંસા કાવ્ય 'સ્વર્ગે સ્વાક્ષર'નો
અનુવાદ)

(હ્યુબર્ટ ફ્રેન્ચીઅન કુલ્તેરના કાવ્યનો અનુવાદ)

ત્રણ હિંદી કાવ્યો/મણિલાલ ડ. પટેલ

વસંત આવી તો ખરી...

વસંત આવી તો ખરી, પણ

હળવા પગે... મંદ મંદ...

અહીં નગરમાં તો

એણે અમને વિસ્મિત કર્યા નહિ

અમે એનો પરિચય સ્પર્શ જોઈ બેઠા છીએ.

પરંતુ ટેકરીઓના ઢર્ઢીલા જરઠ ઢાળાવો પર

શુષ્ક રુક્ષ નામ વગરની કેટલીક છુટ્ટીઓ

જેને એ ભૂલી જ નહોતી!

બધું એકાએક એક જ લહરથી

સ્વયંવર કન્યાઓની જેમ

લહેરાઈ ઊઠ્યું, ઝૂમી ઊઠ્યું!

ઋતુ-વર તો નીરવ, સૂપચાપ રહ્યો

કન્યાની સપ્તીઓ જ

ગીત છેડી બેઠી...

(શ્રી અણ્ણેયકૃત 'મહાવૃક્ષ કે નીચે'માંથી)

ભરતી, નાચ અને કિનારા

ચાલી ગઈ

બધી જ હોડીઓ ચાલી ગઈ

અનન્તતાનાં સપનાંથી લદાઈને-

ભરતી સાથે પાછી!

શિથિલ હાથો જેવાં

હોડીઓનાં તૂટેલાં લંગરો

અને

પાછાં વળતાં પાણીનાં પદ્મચિહ્નો

લઈને સૂતા છે

જખમી કિનારા!

(શ્રી રાયદરશ ચિત્રના 'ઝેરમ બેનામ પિટ્ટિયાં માંથી')

કવિતા

શબ્દોની પાછળ કેટલાય ચહેરાઓ

નગ્ન થઈ ગયા છે, ખખર છે એને એની!

અને હિંસા લોકોની રુચિ જ નહીં-

ટેવ બની ગઈ છે ટેવ!

એ કેઈ ગમાર આદમીની

જુશુઆમાંથી જન્મી હતી અને

એક ભણ્યાગણ્યા ઈન્સાન સાથે

શહેર ભેગી થઈ ગઈ હતી.

સંપૂર્ણ સ્ત્રી બનતાં પહેલાં

ગર્ભાગ્રાનની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થતાં થતાં

એણે બાણ્યું હતું કે પ્રેમ તો

વિત્તસમૃદ્ધ લોકોની શેરીઓમાં

મકાનની શોધ છે!

સતત વરસાદમાં ભીંજતાં ભીંજતાં

એણે અનુભવ્યું હતું કે

ત્રીજા ગર્ભપાત પછી

ધર્મશાળા બની બંધ છે પ્રત્યેક છોકરી

અને કવિતા ત્રીજા વાચક પછી!

ના, હવે ત્યાં કશીય અર્થ-શોધ વ્યર્થ છે !

ધંધાદારી બાપાના છન્ન-સંકેતો અને

ચાલતા અળદના પેશાબથી ચિતરાતી આકૃતિઓમાં
અર્થ-ખોજ વ્યર્થ છે !

હા, શક્ય હોય તો પાસેથી પસાર થતા
માણસને કહો કે લો આ રહ્યો તમારો મહેરો
આ સરઘસની પાછળ પડી ગયો હતો તે !
આ સમયે એટલું જ પર્યાપ્ત છે !

એ તો ઘણી જૂની વાત છે કે
કયાંક ક્યારેક કોઈ નિર્જન વેરાનમાં
આદિમ પશુતા ચીસતી ને
આખું નગર ચોકીને બેઠું થઈ જતું,
પણ હવે—
હવે તો એને ખબર છે કે કવિતા તો
ઘેરાવમાં
કોઈ બાબા માણસનો
સંક્ષિપ્ત સ્વ-આલાપ માત્ર છે !

(શ્રી ધૂમિલકૃત 'સંસદ સે સડક તક'માંથી)

કાવ્ય / બટુક નિમાવત

રવહીન

કે' શાંત પુરાણા ચિત્ર સમી
શાંત

સેવાળ જિગી નીકળેલા પથ્થર સમી
કવિતા તો શબ્દહીન
વિહંગોનાં હ્રુયન સમી.

x x x

કાવ્ય તો હોય સમયમાં ગતિહીન
જેમ ચંદ્ર ચંદે છે તેમ,
અંધારે અટવાયેલ વૃક્ષની ડાળીને
જેમ ચંદ્ર સુક્ત કરે છે તેમ,
શિયાળુ પર્ણોની પાછળ સરકતા ચંદ્રની જેમ,
યાદ સરે મન મહીં જેમ,
કાવ્ય હોય છે સમયમાં ગતિહીન
જેમ આકાશે ચંદ્ર ચંદે છે તેમ.

x x x

કાવ્ય કોઈ સમીકરણ નથી,
સત્ય નહિ.

શોકના સમગ્ર ઇતિહાસ

માટે ખાલી દ્વાર,

પ્રેમ માટે

નમી પડતાં ઘાસનાં તરણાંઓ

અને દરિયા પરના બે પ્રકાશ—

કવિતાનો અર્થ જરૂરી નથી,

કવિતાનું બસ છે માત્ર 'હોલું'

(આર્યાબાસ મેઠનીશના કાવ્યનો અનુવાદ)

માણસને હણવાના પાંચ માર્ગો / વજલાત દવે

માણસને હણવાના માયાદૃટિયા માર્ગો ઘણા છે. તમે એને લાકડાનું પાટિયું જિંચકવાનું કહો; એને ટેકરી પર લઈ જઈને એના શરીર પર ખીલા જડી શકો; આ કામ યોગ્ય રીતે થાય એ માટે, સેન્ડલ પહેરીને આવનાર લોકોનું ટોણું, ફૂક કરતો ફૂકડો, ચીરી શકાય તેવો ઝલ્લો, એક વાદળી, થોડાક સરકો અને બરાબર ખીલા જડી શકે એવો એક માણસ જોઈએ.

તમે એક ઘાટદાર, લાંબી અને પ્રચ્છાલિકા પ્રમાણે પીછો કરી શકે એવી તલવાર લઈને એના બખ્તરને ભેદવાનો પ્રયત્ન કરી શકો; પણ એ માટે, પ્રવેત ઘોડા, ઇંગ્લેન્ડનાં વૃક્ષો, ધતુખ્યાણુધારી માણસો, ઓછામાં ઓછા બે ધ્વજ અને છેલ્લે મહેફિલ માણુવા કાળે એક કિલ્લો જોઈએ.

ઉમદાદિલીને દારૂગતી આપીને, સાતુદૂળ પવન વાતો હોય તો તમે માણસ પર ગેસ છોડી શકો; પણ એ પછી એક માર્દવતા પટમાં ખાઈઓથી લિસોટાયેલા કાદવની

જરૂર પડે; કાળા બૂટ જવા દો; તો પણ ઝામ્મના કારતૂસો, ઝાઝેરો કાદવ, ઉંદરોનો પ્લેગ, એક ડઝન ગીતો અને પોલાદના ગોળ ટોપા જોઈએ.

એરોપ્લેનના યુગમાં, તમે તમારા શિકારથી જાંચે મારીદો સુધી જીડી શકો; નાનકડી સ્વીચ દાખો ને માણસ ખતમ! પણ તો પછી બેયને નોખા પાડતો દરિયો, નોખનોખી પદ્ધતિઓની બે સરકારો, રાષ્ટ્રના વિજ્ઞાનીઓ, ટેટલાંક કારખાનાં, એકાદ પાગલદિલ નેતા, અને થોડાંક વરસો સુધી ખપમાં લેવાની જરૂર ન પડે એવી જમીન જોઈએ.

મેં શરૂઆતમાં કહ્યું એમ માણસને હણવાના આ માયાદૃટિયા માર્ગો છે. સીધો-સરળ અને વધારે સ્વચ્છ માર્ગ તો એ કે માણસને વીસમી સદીના મધ્યભાગમાં કયાંક શ્વાનોચ્છવાસ લેવા દો.

(‘શાર્લ્સ વેઝ ઓવ કિલિંગ એ મેન’ નામક એડ્વિન ઓકના અંગ્રેજી કાવ્યનો અનુવાદ)

જ

બે ઉર્દૂ ગઝલ / એ. એન. કુરૈશી

- ૧ આ બંને બીનાં ચક્ષુઓ દેહની સમૃદ્ધિને વેરણ્ણરણ કરનાર છે.
- ૨ ક્યાં સુધી આ બંને ચક્ષુઓની ક્રિયાદ કરીએ - આ બંને હવે કૂટી જવાની અણી પર છે.
- ૩ સમૃદ્ધ દેહમાં આ હૃદય અને આંખો - બે વસવાટ હતા જે હવે ખરબાદ થઈ ગયાં છે.
- ૪ એક સમગ્ર અગ્નિ અને બીજું સમગ્ર જળ - આંખ અને હૃદય બંને દુઃખદાયક છે.
- ૫ હો મીર, અગાઉ આ આંખો સમુદ્ર જેવી હતી; પણ હવે તો તેઓ મૃગજળ સમાન છે.

(નીરની ગઝલનો અનુવાદ)

ઘ

- ૧ એ લોકો પણ છે જે મોજાંધી બી ગયા હશે - પણ જે ફૂલી ગયા તે તો પાર જિતરી ગયા હશે.
- ૨ મંઝિલ પર પહોંચી નવી ચિંતા હૃદયમાં પેડી - મારા સાથી મુસાફરો માર્ગ બૂલીને ક્યાં ગયા હશે?
- ૩ જે મૃત્યુથી બી ગયા તેઓ તારી સાથે નથી - તેઓ જીવનની સમસ્યાથી ડરી ગયા હશે.
- ૪ જે જગ્યાએ આ બગીચો છે, ત્યાં પહેલાં રણ હતું - અવશ્ય આ માર્ગ ઉપરથી આકર્ષક નયનવાળાં પસાર થયાં હશે.
- ૫ સલીમ! ઘરખાર વિનાના લોકોની જિંદગી તો ઘણી આકરી હતી - વતનથી દૂર જઈને તેઓ ક્યાંક મરી શીટ્યા હશે.

(સલીમ અહમદ સલીમની ગઝલનો અનુવાદ)

બે દલીલિશ કાવ્યો

કૃષ્ણવદન બેટલી

વૃક્ષ અને કવિતા

મુંબઈ-દર્શન

આ એક વૃક્ષ ભણું છે :

હવા ગાય છે શબ્દહીન ગીતો

તેની ડાળીઓમાં.

હું જાણું છું

કે ઝાડની નિયતિ કાગળ બનવામાં છે :

એક કાગળ શબ્દનો પિપાસુ

હું જાણું છું

એક શબ્દ કાગળ પર અંકિત થવા તલસે છે

એક શબ્દ કાવ્ય-ગીત બનવા માટે બેચેન

હું જાણું છું

એક એક અલિખિત કવિતા પોતાના પ્રથમ

શબ્દ માટે તરસી છે

એક કવિતા પોતાના કવિની શોધમાં.

પરંતુ હું એ પણ જાણું છું

કે કવિ ઉદાસ બને છે

જ્યારે કાગળ બનાવવા માટે

વૃક્ષને તોડી પાડવામાં આવે છે.

વિમાનમાં ઊડતાં પહેલાં જરાક

‘બસ’થી અમે મુંબઈ-દર્શન માટે નીકળ્યા.

ત્યારે સૂર્યનું ફૂલ પૂરું ખીલ્યું ન હતું.

મેં બોલ્યું કે

મુંબઈના અસંખ્ય ફૂટપાથિયોમાંથી

એક આદમી આળસ મરડી ઊઠ્યો

અને તેણે માથા નીચે ઘડી વાળેલું

પોતાનું ખમીશ પહેર્યું

કદાચ તેને

ઑફિસે પહોંચવાનો સમય થઈ ગયો હોય

એક અક્ષર-ભક્ષી કીડાની જેમ

ફાઈલોની સડક માપવાનો સમય થયો હતો

પરંતુ આખી રાત તે

કેવી બેપરવાઈથી સૂતો હતો

પોતાના સ્વપ્નમાં

તે જાતે પણ એક જરૂરી ફાઈલ હતો.

(કવિયત્રી મારિયા વીનેતા કાવ્યનો અનુવાદ)

(આક્રસેલ સિફ્તનરના કાવ્યનો અનુવાદ)

સરોવરનાં ઊંડાણોમાંથી
મેં ઊંચક્યો એક તારક
અને રાત્રિના બહુમાં
તેજસ્વીપણે એકાકી પ્રકાશવા
ફંગોળ્યો આકાશમાં
અને તેનું નામ છે 'તું'.

અણબણ સાગરમાં મેં ઠરી છે સફર
જ્યાં મોઝાંઓ છે પ્રમનાં કંપનો
અને વહાણો, તરત્યાં ઓછો -
વાસ્તવના કિનારાથી ઘણે દૂર
એકબીજાની શોધમાં સરકતાં
...અને તેનું નામ છે 'તું'.

અન્ય મેઘધનુષ્યમાંથી લીધેલા, અદીઠા રંગોથી
ઢેવફતની પાંખો જેવી મૃદુ પંખુડીઓથી

અને શિશિરની પ્રથમ વર્ષાથી મહેકતી
પૃથ્વીની સોડમ જેવી ગહન સુવાસથી
રણની રેતીમાં મેં વાળ્યું છે ફૂલોનું વન
અને તેનું નામ છે 'તું'.

હું ટોચ પર ચડ્યો
અને ચંદ્ર માટે પહોંચ્યો.
હું વાદળ પર ચડ્યો
અને સૂર્ય માથે પહોંચ્યો.

- - -
ચંદ્ર હતો ખૂબ ઊંચે
સૂર્ય હતો ખૂબ ઉપ્પે.
પણ મેં અહીં એક કિરણ
અને તેનું નામ છે 'તું'.

(વેસ્ત્રિસિસ વિટ્સેક્સિસના ગ્રીક કાવ્ય 'યુ'નો અનુવાદ)

વૃક્ષસંવનનાર્થીનું ગીત

મનસર જાની

સાવ રે સુકાં આડને જોઈને થાય કે એને ચાલ હું લીધું પાંદડું બની વળગી પડું.

આડને એની લળક લળક સાવ રે સાચી જાંવડીનાં આંડર પહેરાવી દઈ
કોઈ ટપાલી જેમ હું એના સરનામે ફાગળના (અંગત) કાગળો ફેંકી જઈ

મેળામાં ખોવાઈ ગયેલો છોકરો એના બાપને જડે એમ હું છે તે આડને જડું
ડાળીએ કાખર કાગડા પોપટ વાયરા જેવું આવવું-જવું આવવું-જવું થાઈ

આડ પરાંની લઈ મારામાં એક લીલાડુંગર દોરે હું આડમાં પરાવાઈ
પંડયના જપ્પયા જીવને જેવો પહેલવારુકો અડકે માનો હાથ એવું હું આડને અડું.

(‘ખડિંગ’માંથી)

—રમેશ પારેખ

ગુજરાતી કાવ્યપ્રકાર તરીકે ખાસ તો છેલ્લા બે
દાયકાઓમાં જીવાઈ ગયાં છે તેવાં ગળચઢાં ગીતોમાં
રમેશ પારેખનું સ્થાન મને મોખરાનું લાગે છે.
ઘણાંઓને મતે રમેશ ગઝલોમાં ગ્રંથકો છે. ઘણાંઓના
મત પ્રમાણે અર્ચાઈસની સર્જનસૃષ્ટિમાં તે ગ્રંથકો છે.
પરંતુ મોટા ભાગનાઓને મતે રમેશ લાંબી ડોકે ગીતોમાં
ગ્રંથકો છે. અલબત્ત, મને આ ત્રણેય પ્રકારનાં વિધાનોમાં
એકસરખી શ્રદ્ધા છે. તે છતાં ત્રીતકાર રમેશ ઉપર મને
વધુ ને વધુ મમતા જાગે છે.

રમેશનાં ગીતોમાં લય લયાન્નિત પરંપરાથી વહી
આવે છે. અને તળપદ શબ્દો દ્વારા ધરાળુ અભિવ્યક્તિઓમાં
નાવીન્ય જીસરી આવે છે. આ ઉપરાંત મને એક સર્જક
તરીકે બહુ મૂલ્યવાન તત્ત્વ એમાં દેખાય છે તે છે તેના ગામઠી
લેહકાઓમાં વહી આવતું વિષયનું વૈવિધ્ય. તેની અસંખ્ય
રચનાઓમાં હિસમ-હિસમનું રમેશપાણું જીજળે છે તે

આંખને સ્પર્શી અને વળગી જાય તેવું છે. પ્રસ્તુત ગીતમાં
તદન નકરું નવું કાવ્યવિશ્વ જીપસી આવ્યું છે.

પ્રકૃતિલીલા એ કવિદ્વયોનાં આકર્ષણનું એક ખાસ
તત્ત્વ છે. કદાચ કાવ્યસર્જન એ કુદરતી ઘટના છે
એમ આપણે માનીએ છીએ તે કારણે જ પ્રકૃતિ તત્ત્વ
સાથે તેને આટલો ધનિષ્ઠ સંબંધ હશે. ગમે તેમ પણ
અહીં કવિ એક સુકાં આડને જોઈને પોતાના કવિ-
હોવાપણા પ્રત્યે ઝોઝા ઝોઝા થઈ જાય છે. તેનું
રમેશપાણું દ્રવી જાય છે. તે છતાંય તે કવિતા સિવાય
કશું જ કરી શકે તેમ નથી એવી તિરસ્કૃત પ્રતીતિ થયા
પછી કવિ પોતે કવિ મટીને વૃક્ષસંવનનાર્થી તરીકે
પોતાની જાતને પામે છે. અને તેને લીલાશમાં રૂપાંતરિત
કરી નાખે છે. પરંતુ આવડાં મોટાં (નિષ્પર્ણ) આડની
સન્નુખ પોતે વામણા વરતાય છે. (આત્મલેખ અનુભવે
છે.) કદાચ હું લીલાશમાં રૂપાંતરિત થઈ જાઉં તો પણ

અકાદ પાદુ જ બની શકું! ભલે લીલેરું પાંદડું તો પાંદડું બની ઝાડને વળગી જવાનું કવિ ઇચ્છી લે છે. પણ બીજી જ ક્ષણે તેને તેથી વધુ ઘણું બધું કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે.

ઝાડો પડછાયો પડે એમાં અમશ્ચિત પાંદડાંઓની પ્રતિજ્ઞાઓ હોય તે બધી જ જાણે ધૂધરીઓ હોય અને એની ડાળીઓ રોજના વપરાશથી કાળી પડી ગએલી ચાંદીની સાંકળીઓ હોય તેમ કલ્પીને ઝાડને છાંયડીની ઝાંઝરીઓ પહેરાવી દેવાની તે ખવાડીશ સેવે છે (અહીં પર્યુમર્મરના ને સુઝ્યાં પર્ણોના પ્રતિરોવામાં ઝાંઝરોના ઝંકાર પ્રતિધ્વનિત કરવામાં આવ્યો છે તે ક્રેટલું આરવાઘ, અભિનવ અને અનુભૂતિગમ્ય છે!) આમ છતાં તેને એક આછી શંકા પોતાનામાં જાગે છે. કદાચ તેનો વૃક્ષપ્રેમ ઝાડને સ્વીકાર્ય પશુ હોય એવા ખ્યાલથી તે પોતે ટપાલીના સ્વાંગમાં વસંતની મહેકથી સભર સભર કાગળના પોતાના અંગત કાગળો ફેંકી જવાનું વિચારીને સ્વીકારી લે છે. અને ઝાડ પોતાને પોતાના બાપ જેવા (સર્વસ્વ જેવી) અપાર વાતસલ્યથી ભેટી પડશે એવી આત્મશ્રદ્ધા સેવે છે.

‘મેળામાં ખોવાઈ ગયેલો છોકરો એનાં બાપને જડે એમ હું છે તે ઝાડને જડું.’ અહીં ‘હું છે તે...’ નાં લોકમાં શેશવી સિમ્બજ સહજપણે પ્રગટ થઈ આવે છે. અને મેળામાં ખોવાઈ ગયેલ છોકરાની જેમ પોતે પોતાના ઝાડબાપને જડી આવે તેમ કલ્પવામાં ઝાડ સાથેનું નર્થુ તાદાત્મ્ય લોહીના સંબંધની ધનિષ્ઠતામાં એત-પ્રેત મર્ધ જવું અનુભવાય છે.

હવે કવિને પોતાનાં કવિપણાકે વૃક્ષસંવનનાર્થપણામાં મર્ધ જ ભેદ વરતાતો નથી. અરે, પોતાનું વૃક્ષસંવનનાર્થપણું પણ ત્યજીને કવિ પોતે હવે વૃક્ષ સાથે એવાં તો એત-પ્રેત બની જાય છે કે ઝાડનું સમસ્ત જાણે પોતે જ હોય અને પોતાનું સર્વસ્વ જાણે ઝાડમય હોય

તેમ વરતાય છે.

‘ડાળીએ કાખર કાગડા પોપટ વાયરા જેવું આવવું-જવું આવવું-જવું થાઈ’. અહીં આગળ કવિની વૃક્ષ-સંવનનાર્થી તરીકે નહીં પણ તેથી યે આગળ ઝાડના લોહીના સગા જેટલી નિકટતા પ્રતિધ્વનિત થાય છે. કાગડા અને વાયરાના પ્રાસાસાસથી દોહરાતી આવવું-જવું આવવું-જવુંની ઉક્તિઓ કાખર-કાગડા-પોપટ-વાયરા વગેરેના આવાગમનની કર્ણપ્રિય અને યક્ષગમ્ય ગતિ-રિતિઓ આજબી જાય છે. ને ભાવકના ચિત્તમાં ગલગલિયાં જેવી એક અદમ્ય ફરકાટની ઝાંખી થાય છે.

આથીય આગળ વધીને કવિ ‘ઝાડ પરોવી લઈ-મારામાં...’ જેવા સ્વગતોદ્ગારથી વૃક્ષને ચાહી લે છે. પરંતુ અગાઉ કહી ગયો કહ્યું તેમ કવિ તેનાં સકળ અસ્તિત્વથી વધુ કે ક્રેટલુંયે ઝાડમાં બુઝે છે. તેથી લીલાકુંભર એવાં અનુભૂતિના મર્ધ એક દોરાવડે તે પોતાનામાં ઝાડને પરોવી લેવા કરતાં ઝાડમાં પોતે પરોવાઈ જવાનું વસિયત નામું જાહેર કરી દે છે! હવે તેને શ્રદ્ધાની ચરમ સીમાએ ઝાડ પોતાને તેનાંધીય મહાન કરી દેખાડશે એવું આત્મગૌરવ પેદા થાય છે અર્થાત્ એકત્વની ભાવનાથી અધિકારપૂર્વક તે તેને અડી લેવા ઇચ્છે છે. તે પણ કેવી રીતે-

‘પંડયના જણ્યા જીવને જેવો પહેલવારુદો અડકે માનો હાથ એવું હું ઝાડને અડું.’ હમણાં જ જન્મેલા નવજાત શિશુને સગી માતાના હાથનો પહેલલેલો સ્પર્શ થાય એવી રીતે...

લલા, નવજાત શિશુને માતા અડે એટલે અડે જ કે પછી તેડી લે, જાતી સરસું ચાંપી લે, પોતાપણમાં ટપ્પરી લે, પોતાનું સકળ અસ્તિત્વ એજાળ કરી દે???? આ બધું ભાવકે જ જાણવાનું છે, માણવાનું છે તે પોતાપણને નાણવાનું છે. કવિ તો શબ્દોની આડશમાં રહી, આમ આટલું કહી, લો, ચાલ્યા વહી!

કવિતાવૃત્ત

વિશ્વકવિતા-પરિસંવાદ-દાહોદમાં 'નવજીવન આર્ટ્સ એન્ડ કૉમર્સ કૉલેજ' તરફથી આંતરરાષ્ટ્રિય કવિતાના પ્રમુખ કવિઓ પર શ્રી ઉમાશંકર જોશીના પ્રમુખપદે ૧૯૮૦ના નવેમ્બરની ૨૨ અને ૨૩મીએ એક પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. હાજર રહેવા માટે સંસ્થાનો સંપર્ક સાધવો.

વક્તા

સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર
દિગ્વીશ મહેતા
યશવંત ત્રિવેદી
ચન્દ્રકાન્ત રોડ
દીપક મહેતા
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાલા

વિષય

પોલ વાલેરી (ફ્રેન્ચ કવિ)
ટી. એસ. એલિયટ (આંગ્લ કવિ)
પાબ્લો નેરુદા (સ્પેનિશ કવિ)
સી. પી. કેવેક્લી (ગ્રીક કવિ)
મિશેરલાવ હોલુબ (ઝેક કવિ)
યહૂદા અમિયાઈ (હિબ્રુ કવિ)

પાક્ષિકી : શ્રી નિરંજન ભગત અને શ્રી લાભશંકર ઠાકરે દર અંગ્રેજી મહિનાના પહેલા અને ત્રીજા શુક્રવારે રાત્રે ૮-૩૦ કલાકે મળતી એક પાક્ષિકી સભાનું આયોજન કર્યું છે. આ સભા અનૌપચારિક છે. તેનું બંધારણ કે સભ્યપદ નથી. અમદાવાદમાં આશ્રમ રોડ પર શુજરાત વેપારી મહામંડળના મકાન પાછળ 'એન. કે. હાઉસ'માં એ મળે છે. તેમાં કવિતા અને નાટક અંગેના કાર્યક્રમો ધરો. ૧ લી ઑક્ટોબરે સોફીકલીસના 'રાન્ડ ઓડિપસ'ના નાટ્યશ્રવણ અને તેની પ્રાસ્તાવિક ચર્ચાથી આ સભાનો આરંભ થયો હતો.

સાહ્યાર સ્વીકાર :

- નૈવેદ્ય - પ્રજ્ઞરામ રાવળ, પ્ર. કુમકુમ પ્રકાશન, મામુનાયકની પોળ સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૦૨, રૂ. ૧૦
- ત્વ - રમેશ પારેખ, વોરા એન્ડ કંપની, ગાંધી ગ્રેન્જર્સ, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૭૦, રૂ. ૧૨-૫૦
- છીપલાં - મેઘનાદ ભટ્ટ, મુ. વિ. આર. આર. શેઠની કંપની, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮૪, રૂ. ૮
- ખરતા તારાને - પ્રહલાદ પાઠક, મુ. વિ. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૩.
- હરિયાળી - નસિન પટેલ, પ્રદ્યુપટેલ પ્રકાશન, રામજી મિંદર રોડ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫, કાચું પૂઠું, પૃ. ૯૬, રૂ. ૮
- બંધ પાંપણને દરવાજે - લલિત કેવલિયા 'બુકુલ', પ્ર. પોતે જ, વંકાદેવી, ગરબી ચોક, જામનગર, કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૦, રૂ. ૫

સૂચનાઓ

- * સર્જકોને જવાબી ટપાલખર્ચ ન મોકલવા વિનંતી છે. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ મહિના દરમિયાન આપવામાં આવે છે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી.
- * વ્યવસ્થા અંગેનો સઘળો પત્રવ્યવહાર 'વ્યવસ્થાપક 'કવિલોક' C/o કુમાર કાર્યાલય, રાયપુર, અમદાવાદ-૧' એ સરનામે જ કરવો.
- * આપનું લવાજમ જે પૂરું થઈ ગયું હોય તો રૂપિયા પંદર સત્વરે મોકલી આપશો.
- * આજીવન લવાજમ રૂપિયા ૧૫૧ છે. શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને ગ્રંથાલયો પણ આજીવન સભ્ય બની શકે છે.
- * આપનું સરનામું બદલાય તો તરત જ તેની જાણ કાર્યાલયને કરશો.
- * લવાજમ ચેકથી મોકલો તો બેંક કમિશનના રૂપિયા બે ઉમેરીને મોકલશો.

મે. એચ. જી. લીચ એન્ડ કંપની

હાઈ ટેમ્પરેચર ગ્રીડ અને લુપ્રિકેટિંગ ઑઈલના બનાવનાર

એશિયન બિલ્ડિંગ

આર. કામાણી માર્ગ - બેલાર્ડ એસ્ટેટ

મુંબઈ ૪૦૦ ૦૩૮

ટે. નં. ૨૧૪૪૦૪

ટેલેફોન નં. Lub ૬૦૬૪

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printers and box manufacturers

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY 400 001

Phone : 266544

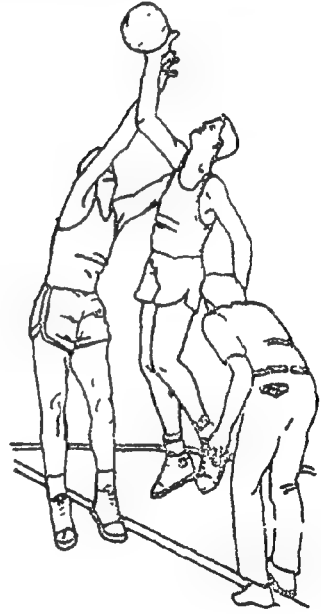

યુવાશક્તિના વિકાસ માટે રમત ગમત પ્રવૃત્તિ પ્રોત્સાહન

યુવાન પેઢીમાં રહેલાં શક્તિ અને કૌશલ્યને શોધ્ય અભિગમ આપવા યુજ્જરાતમાં રમતગમત તેમજ યુવા-કલ્યાણના વિવિધ કાર્યક્રમો પરંપરાગત શિક્ષણ ઉપરાંત અમલમાં છે.

1. ગ્રામ તથા રાજ્ય કક્ષાના વિવિધ રમતગમત મંડળોની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે. નગર તથા શહેરોમાં ખેડાંના નૈયાર કક્ષાની યોજના અમલમાં છે. રાષ્ટ્ર અને રાજ્યકક્ષાની સ્પર્ધાઓમાં મહત્વનાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરતાં ખેલાડીઓને શિષ્યવૃત્તિઓ આપવા ઉપરાંત શ્રેષ્ઠ ખેલાડીઓને 'સરદાર પટેલ એવોર્ડ' આપવામાં આવે છે.
2. શરદ રમતોત્સવ અને શિયાળું રમતોત્સવમાં ભાગ લઈ રાજ્ય કક્ષાએ આવેલા આશાસ્પદ ખેલાડીઓને પ્રશિક્ષણ શિબિરો ચોટ નિખળાવો દ્વારા તાલીમ આપવામાં આવે છે. તે માટે અમદાવાદ અને ગાંધીનગરમાં પ્રાદેશિક અને દેવગઢવારિયા, સુરત, ત્રોદેરા, પાટણ, રાજકોટ અને બાવનગર ખાતે પેટા પ્રશિક્ષણ કેન્દ્ર શરૂ કરાયાં છે. દુલીપ ક્રિકેટ સ્કૂલ, ચોરબદરમાં ક્રિકેટ અંગેનું શિક્ષણ આપાય છે.

3. પર્વતારોહણ ક્ષેત્રે યુજ્જરાતની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓની આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ છે. માઉન્ટ આલુ તેમજ ગીરનાર-જૂનાગઢ ખાતેની રાજ્ય પર્વતારોહણ સંસ્થા દ્વારા યુજ્જરાતનાં યુવક-યુવતીઓને તાલીમ આપવામાં આવે છે.
4. સમુદ્રના કાંઠાના તેમજ હોડાણના વિસ્તારોમાં રાષ્ટ્ર તેમજ રાજ્ય કક્ષાની તરણ અને હોડી સ્પર્ધા યોજવામાં આવે છે. હોડા દરિયામાં તરવા માટેની શિબિર પણ યોજાય છે. યુજ્જરાતમાંથી સાહસિક પ્રવાસ ખેડતી દુકડીઓને અનુદાન અપાય છે.

જગદીશ જોષી

ધારુ પરીખ

આ સદીના આઠમા દાયકાના એક આશરપદ કવિ જગદીશ જોષીનું અકાળ અવસાન એ કાવ્યરસિકો માટે વિષાદપ્રેરક ઘટના છે. ૧૯૭૮ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧મીએ જોષીનું અવસાન થયું હતું તે જગદીશ રામકૃષ્ણ જોષીનો જન્મ ઈ. ૧૯૩૨ના ઑક્ટોબરની ૯મી તારીખે થયો હતો. ૧૯૫૩માં બી. એ.ની ઉપાધિ આનંદ સાથે પ્રાપ્ત કર્યા પછી એઓ વધુ અભ્યાસ માટે યુ. એસ. એ. ગયેલા. ત્યાંથી શિક્ષણશાસ્ત્રની એમ. એ. એડ.ની ઉપાધિ મેળવ્યા બાદ એઓ મુંબઈ આવ્યા અને કોટ વિસ્તારની બહારગેટ હાઈસ્કૂલના આચાર્ય તરીકે સેવાઓ આપતા રહ્યા. આમ, શિક્ષણ એમના સતત રસનો વિષય રહ્યો હતો. આથી જ એઓ અનેક શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓ સાથે સહજરીતે સંકળાયેલા હતા. મહારાષ્ટ્ર આચાર્ય સંઘની કેન્દ્રીય સમિતિના તેઓ લાંબા સમયથી સભ્ય હતા. ૧૯૬૫ થી ૧૯૭૦ દરમિયાન એમણે મુંબઈ આચાર્ય સંઘના સભ્ય-પ્રમુખ-ઉપપ્રમુખ-મંત્રી તરીકે કામગીરી બજાવી હતી. વળી, ૧૯૬૯ થી ૧૯૭૫ સુધી મુંબઈ યુનિવર્સિટી સેનેટના એઓ ફેલો પણ હતા. આ ઉપરાંત ૧૯૭૪માં એઓ વર્લ્ડ એડ્યુકેશન ફેલોશિપની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદના કોન્ફરન્સ-સેક્રેટરી પણ બન્યા હતા. ૧૯૬૨થી મુંબઈ રાજ્યમાં ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકોના એમના સહસંપાદન નીચે ૧૦ થી ૧૫ પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર થયાં હતાં. મુંબઈની વિવિધ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ સાથે પણ તેઓ સક્રિયરીતે સંકળાયેલા હતા.

પણ જગદીશભાઈને સાહિત્યમાં અને એ નાતે માણસમાં અથવા માણસમાં અને એ નાતે સાહિત્યમાં ખરમ રસ હતો. એમની સાથેની મારી કેટલીક અંગત મુલાકાતોમાં એમની જે વિશુદ્ધ માનવપ્રીતિ અને પરિશુદ્ધ સાહિત્યપ્રીતિ પ્રકટતી મેં જોઈ છે તે મારે માટે ચિરસ્મરણપૂર્ણ છે. એમનું હૈયું અતિ સંવેદનશીલ

હતું. એમનું શીત્ર અતિ પરિષ્કૃત હતું. આ બંનેનો મેળ એમની કવનપ્રવૃત્તિમાં બેસી ગયો।

એમનાં કાવ્યોએ પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં પ્રકટ થતાંની સાથે જ એમાંની દૃઢ્યસંપત્તિને લઈ અનેક ભાવધનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એમના ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો પ્રકટ થયા છે: ‘આકાશ’ (૧૯૭૩), ‘વમળનાં વન’ (૧૯૭૬) અને મરણોત્તર સંગ્રહ ‘મોન્ટા-કૉલાજ’ (૧૯૭૯). એમના બીજા કાવ્યસંગ્રહ ‘વમળનાં વન’ને ગત વર્ષનું સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક પણ મળ્યું હતું; એ જ સંગ્રહને ‘ન્હાનાલાલ પારિતોષિક’ અને ‘ઉમા-રનેહરશિમ પારિતોષિક’ પણ પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

કવિતાનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં એમણે કદમ ચલાવી છે અને કેટલેક રચના તે પંક્તિમાં એ કલમને ચળાવી પણ છે. જેમ કે —

‘બોબો ભરીને અમે એટલું હસ્યાં

કે દૂવો ભરીને અમે રાઈ પડ્યાં.’

(‘વમળનાં વન’ પૃ. ૧૫)

આમ, જગદીશભાઈમાં આખખેઆખખાં કાવ્યોની સંખ્યામાં સુંદર પંક્તિઓની સંખ્યા ચઢી જાય તેમ છે. ગીતોમાં એમણે તળપદા ઢાળોની સાથે લાંબા-ટૂંકા લયના પ્રયોગો પણ કરી નોયા છે. ભાવ અને અભિવ્યક્તિનું સુધૃષ્ટ પોત જ્યાં વણાયું છે ત્યાં સુંદર પરિણામો પણ મળ્યાં છે. એમાં નૂતન ભાવવિશ્વ છે તો પુરાતન ભાવસ્પર્શિ પણ છે. કુદરત અને પ્રજાપતિ સાથે પ્રજાને વિષય બનાવતાં ગીતો પણ તેમણે આપ્યાં છે. એમાં આનંદ છે તો અવસાદ પણ છે. પરંતુ આ બધું જ્યાં અભિવ્યક્તિનો નૂતન અને માતબર પટ પાગ્યું છે ત્યાં આસ્વાદ્ય પરિણામો નિપજાવી શક્યું છે. ‘એક હતી સર્વકાલીન વારતા’ની આ પંક્તિઓ જુઓ:

“માનો કે હોઠ રહેજ મહેરી ઊઠ્યા

ને છાતીમાં મેઘધણ પેરી ઊઠ્યા

સ્વામિનારાયણ ગીરવ ગાથા ૩૧

મિતાન પ્રસાધથી અનેકના હૃદયેને પ્રાપ્ત પમાડનાર,
અનેકના મિતાનું આકર્ષણ કરી તેજો
પ્રરૂપને ચૂરેચૂર થઈ ભ્રમ એવું સ્વપ્ન કરી મૂકનાર,
કાલી-કેળી જેવા અનેકની મૌન-ટુલિએને ચોરી લેનાર,
હુમ કપેલા અભયપાત્રને પુનઃ સ્થાપનાર,
નિરંદ્ર અને સ્વપ્નની બનેલા
ત્યાગજાતને ઉભરવડ કરનાર,
પતિત કપેલા
યુગ્મે અને આચાર્યો આટો સંવર્તનો આદર્શ બેસાડનાર,
જીવિએ સમાજ તથા
સંપ્રદાયમાં ચેલસ સ્થાન આપી તેમની ઉન્નતિ કરનાર,
અદિદુષ્ટને હિંદુ બર્મમાં સામેલ કરનાર,
શુદ્ધિ આચારશુદ્ધિ શીખવનાર,
સાધિત-સંગીત તથા કળાનું શેષ,
અદિસામય યથા પ્રવર્તક
સમાધર્મના ઉપદેશક, શૌચ અને સ્વાચ્છર્ય સંસ્થાપક,
શુદ્ધ જાગૃતતા અને શુદ્ધ શાનભર્યા આલક,
ભાગવતધર્મના પ્રિયક,
તથા આસ્તિકતાનું ભોધક

એવા સદ્ગુણનંદ સ્વામી હતા.

■ વિદ્યારાણ બ. ચણવાળા

જાગવાન સ્વામિનારાયણ દ્વિસાબ્દી મહોત્સવ ૧૭૮૧-૧૯૮૧

પ્રસિદ્ધ ■ ગોઆ હાલુયસી શ્રી અક્ષરપુરુષોત્તમ હરેશ

અખણ ■ પ્રગટ અભરવરૂપ સ્વામી શ્રી નારાયણ સ્વરૂપસચ્ચ (પ્રમુખ સ્વામી)

જગદીશ જોષી

ધારુ પરીખ

આ સદીના આઠમા દાયકાના એક આશ્ચર્યપૂર્ણ કવિ જગદીશ જોષીનું અકાળ અવસાન એ કાવ્યરસિકો માટે વિષાદપ્રેરક ઘટના છે. ૧૯૭૮ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧મીએ જોષીનું અવસાન થયું હતું તે જગદીશ રામકૃષ્ણ જોષીનો જન્મ ઈ. ૧૯૩૨ના ઓક્ટોબરની ૯મી તારીખે થયો હતો. ૧૯૫૩માં બી. એ.ની ઉપાધિ આર્નાર્સ સાથે પ્રાપ્ત કર્યા પછી એઓ વધુ અભ્યાસ માટે યુ. એસ. એ. ગએલા. ત્યાંથી શિક્ષણશાસ્ત્રની એમ. એ. એડ.ની ઉપાધિ મેળવ્યા બાદ એઓ મુંબઈ આવ્યા અને ક્રોટ વિસ્તારની બજારગેટ હાઈસ્કૂલના આચાર્ય તરીકે સેવાઓ આપતા રહ્યા. આમ, શિક્ષણ એમના સતત રસનો વિષય રહ્યો હતો. આથી જ એઓ અનેક શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓ સાથે સહજરીતે સંકળાયેલા હતા. મહારાષ્ટ્ર આચાર્ય સંઘની કેન્દ્રીય સમિતિના ભેઓલાંબા સમયથી સભ્ય હતા. ૧૯૬૫ થી ૧૯૭૦ દરમિયાન એમણે મુંબઈ આચાર્ય સંઘના સભ્ય-પ્રમુખ-ઉપપ્રમુખ-મંત્રી તરીકે કામગીરી બજાવી હતી. વળી, ૧૯૬૯ થી ૧૯૭૫ સુધી મુંબઈ યુનિવર્સિટી સેનેટના એઓ ફેલો પણ હતા. આ ઉપરાંત ૧૯૭૪માં એઓ વર્લ્ડ એડ્યુકેશન ફેલોશિપની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદના કોન્ફરન્સ-સેક્રેટરી પણ બન્યા હતા. ૧૯૬૨થી મુંબઈ રાજ્યમાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોના એમના સહસંપાદન નીચે ૧૦ થી ૧૫ પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર થયાં હતાં. મુંબઈની વિવિધ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ સાથે પણ તેઓ સક્રિયરીતે સંકળાયેલા હતા.

પણ જગદીશભાઈને સાહિત્યમાં અને એ નાતે માણસમાં અથવા માણસમાં અને એ નાતે સાહિત્યમાં પરમ રસ હતો. એમની સાથેની મારી કેટલીક અંગત મુલાકાતોમાં એમની જે વિશુદ્ધ માનવપ્રીતિ અને પરિશુદ્ધ સાહિત્યપ્રીતિ પ્રકટતી મેં જોઈ છે તે મારે માટે ચિરમરણ્ય છે. એમનું હૈયું અતિ સંવેદનશીલ

હતું. એમનું શીલ અતિ પરિષ્કૃત હતું. આ બંનેનો મેળ એમની કવનપ્રવૃત્તિમાં ખેંસી ગયો !

એમનાં કાવ્યોએ પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં પ્રકટ થતાંની સાથે જ એમાંની હૃદયસંપત્તિને લઈ અનેક ભાવોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એમના ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો પ્રકટ થયા છે: 'આકાશ' (૧૯૭૩), 'વમળનાં વન' (૧૯૭૬) અને મરણોત્તર સંગ્રહ 'મોન્ટા-કોલાજ' (૧૯૭૮). એમના ખીન્ન કાવ્યસંગ્રહ 'વમળનાં વન'ને ગત વર્ષનું સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક પણ મળ્યું હતું; એ જ સંગ્રહને 'હાનાલાલ પારિતોષિક' અને 'ઉમા-રનેહરશિમ પારિતોષિક' પણ પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

કવિતાનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં એમણે કલમ ચલાવી છે અને કેટલેક સ્થાને તો પંક્તિમાં એ કલમને ચગાવી પણ છે. જેમ કે —

‘જોખો ભરીને અમે એટલું હસ્યાં

કે ફૂલો ભરીને અમે રોઈ પડ્યાં.’

(‘વમળનાં વન’ પૃ. ૧૫)

આમ, જગદીશભાઈમાં આખ્યેઆખ્યાં કાવ્યોની સંખ્યામાં સુંદર પંક્તિઓની સંખ્યા ચઢી જાય તેમ છે. ગીતોમાં એમણે તળપદા ઢાળોની સાથે લાંબા-ટૂંકા લયના પ્રયોગો પણ કરી જોયા છે. લાવ અને અભિવ્યક્તિનું સુધદ પોત જ્યાં વણાયું છે ત્યાં સુંદર પરિણામો પણ મળ્યાં છે. એમાં નૂતન ભાવવિશ્વ છે તો પુરાતન ભાવસૃષ્ટિ પણ છે. કુદરત અને પ્રણયની સાથે પ્રણયે વિષય બનાવતાં ગીતો પણ તેમણે આપ્યાં છે. એમાં આનંદ છે તો અવસાદ પણ છે. પરન્તુ આ બધું જ્યાં અભિવ્યક્તિનો નૂતન અને માતબર પટ પાચ્યું છે ત્યાં આરવાહ પરિણામો નિપજાવી શક્યું છે. ‘એક હતી સર્વકાલીન વારતા’ની આ પંક્તિઓ જુઓ :

‘માનો કે હોહ રહેજ મોહોરી ભીડ્યા

ને છાતીમાં મેઘધનુષ ફેરી ભીડ્યા

પણ બળબળતી રેખાનું શું ?
આકાશે આમ ઠચાંક ઝૂકી લીધું
ને ફૂલોને 'ક્રમ છે?' પૂછી લીધું
પણ મૂગી આ વેદનાનું શું ?

(‘વમળનાં વન’, પૃ. ૧)

એમણે ગઝલોમાં બંધની દૃષ્ટિએ પરંપરાગત વલણ અપ-
નાવ્યું છે તે એમની ગઝલો વાંચતાં અછતું રહેતું નથી.
પણ અભિવ્યક્તિની તાજગ્ય ત્યાં આહ્વાનક નીવડે છે.
ત્યાં પણ વેદનાની અભિવ્યક્તિ ધ્યાનાર્હ બને છે :

‘થાપા કરી દાવાસમાં ચહેરા જડયા અમે,
ભૂખરને ભીની પાનીથી નાતો નથી રહ્યો.’

(‘વમળનાં વન’, પૃ. ૭૪)

હંદોબદ્ધ રચનાઓ પણ એમણે આપી છે. હંદની સફાઈ
એમાં કદાચ વધુ ધ્યાન ખેંચે છે. એમણે ગદ્યમાં સોનેટ
રચવાનો પ્રયોગ કર્યો છે તેમાં તે કાવ્યસ્વરૂપ માટે સહજ
એવી પદ્યની અનિવાર્યતાની સમજ કરતાં પ્રયોગનો
ભિન્નસાદ વધુ પ્રતીત થાય છે.

એમનાં ગદ્યકાવ્યો કદાચ વધુ જુદાં રચ્યાં છે.
એમાં આધુનિક સંવેદનાની અભિનવ અભિવ્યક્તિ
ચિત્તને આકર્ષ્યાં વગર રહેતી નથી. અનેક કૃતિઓ
એમાંની સંવેદનાની તીવ્રતા, ભાષાશૈલીની સૂઝ, ગદ્યા-
નુરચત વાગ્દયનો સમુચિત ઉપયોગ વગેરેને કારણે
કેવળ કાવ્યાભાસી ગદ્યખંડો બનતાં બચી ગઈ છે.
અન્યત્ર બને છે તેમ અહીં પણ ગદ્યકાવ્યોમાં અલંકાર
પ્રયુક્તિનો ખૂબ જ આશ્રય લેવાયો છે. ‘Damn it
all’, ‘ચાલો, આપણે’, ‘-દોસ્ત’ વગેરેમાં આ વાતની
પ્રતીતિ થયા વગર રહેશે નહિ. જગદીશ જોષીએ
સાંપ્રત રાજ્યસ્થિતિ અને માનવસ્થિતિનાં દર્શનથી
જે વેદના અનુભવી છે તેને કંટાળેક રથે કટાક્ષથી
પ્રકટ કરી છે. આ કટાક્ષ એ કેવળ છટકી જવાનો
ખેલ નથી, બલકે એ વેદનામાં રંગદોળાવાનો ક્રીમિયો
છે. આથી એમના કટાક્ષો અલિપ્ત ભાવે થયેલા મતિ-

વ્યવહારો નથી, પરંતુ સંવેદનાલિપ્ત ગતિવ્યાપારો છે.
“‘Freedom At Midnight’ વાંચ્યા પછી...”
જેવી રચનામાં આ આસ્વાદી થકાશે. તો ક્યારેક ટૂંકી
રચનાઓમાં એકાદ ફેન્સીથી એ આમળ વધતા નથી
ત્યારે એમ પણ લાગે કે ત્યાં કેવળ ચાટુકિતથી વિશેષ
કશું સધાયું નથી.

એમનો ત્રીજો કાવ્યસંગ્રહ ‘મોન્ટા-કૉલાજ’માં આધુ-
નિક ચિત્રશૈલીના અનુકરણરૂપે જે ૧૪ કાવ્યો મૂકવામાં
આવ્યાં છે તેમાં જગદીશભાઈની પ્રયોગશીલતા આગળ
તરી આવે છે. અંગત વેદનાના આધાર પર રચાયેલી
આ કૃતિઓ તેમાંનાં સંદર્ભો અને કદપત-પ્રતીક-અલં-
કાર પ્રયુક્તિના પ્રકાશમાં જોતાં બિનંગતની સીમા સુધી
પહોંચવા સમર્થ જણાય છે. વિવિધ દૃશ્યોનાં સાદૃશ્યો
રચી કવિએ નવી આકૃતિનું સંવેદન અને શબ્દનું સૈદ્ધ્ય
જન્મવાવાનો અહીં પ્રમળ પુરુષાર્થ કર્યો છે તેમાં
‘પાળિયા’, ‘બારીમાંથી’ જેવાં સિદ્ધ પરિણામો પણ
પ્રાપ્ત થયાં છે. અન્યથા વાગ્મિતા અને ચરપટિયા ગલનો
અતિરેક અનેક રથે ખટકયા વગર રહેતો નથી.

સદ્ગત જગદીશ જોષીએ કાવ્યલેખન ઉપરાંત
કાવ્યારવાદનની પ્રવૃત્તિ પણ કરી છે. મુંબઈના ‘જન-
શક્તિ’ દૈનિકમાં ‘એકાંતની સભા’ નામક કૉલમમાં
એમણે દર સપ્તાહે નીવડેલાં દેશી-વિદેશી કાવ્યોના
આસ્વાદો નિયમિત કરાવ્યા હતા. કવિતાને ખોલી આ-
પવાની એમની તત્ત્વાસિનિવેશી ભાવધિત્રી પ્રતિભા અહીં
સુપેરે પ્રકટી રહી છે.

આમ, વિવિધ કાવ્યસ્વરૂપોમાં જૂનાનવા
વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખી સદ્ગત જગદીશ જોષીએ પરંપરા
અને પ્રયોગ ભિન્ન રીતિએ કામ કર્યું છે. એમાંથી
નીપજેલાં આસ્વાદ પરિણામો કવિતા-ભાવકોને જરૂર
સંતર્પક લાગ્યાં વગર રહેશે નહિ. પણ હજી વધુ સમૃદ્ધ
પરિણામો એમણે જગવેલી અપેક્ષા એમના આકાળ
અવસાનથી અધૂરી જ રહી ગઈ એ વાતનો અત્રે કેવળ
રંજ કરવો જ રહ્યો.

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

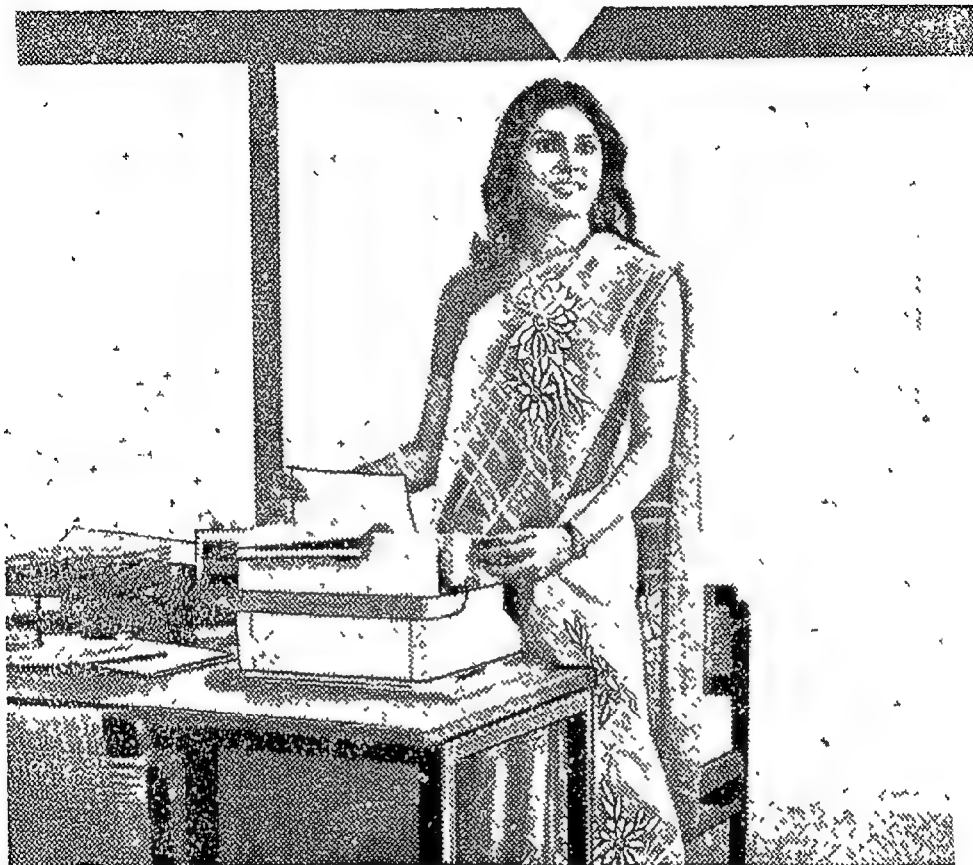
BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

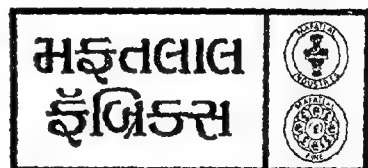
Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

“હું રહી ચૂકેટરી,
મારે તો દેખાવેપણ ‘સ્માર્ટ’ લેવું જોઈએને!”

તમારે જોઈતાં કપડાં
તમારી જ પસંદગીનાં.

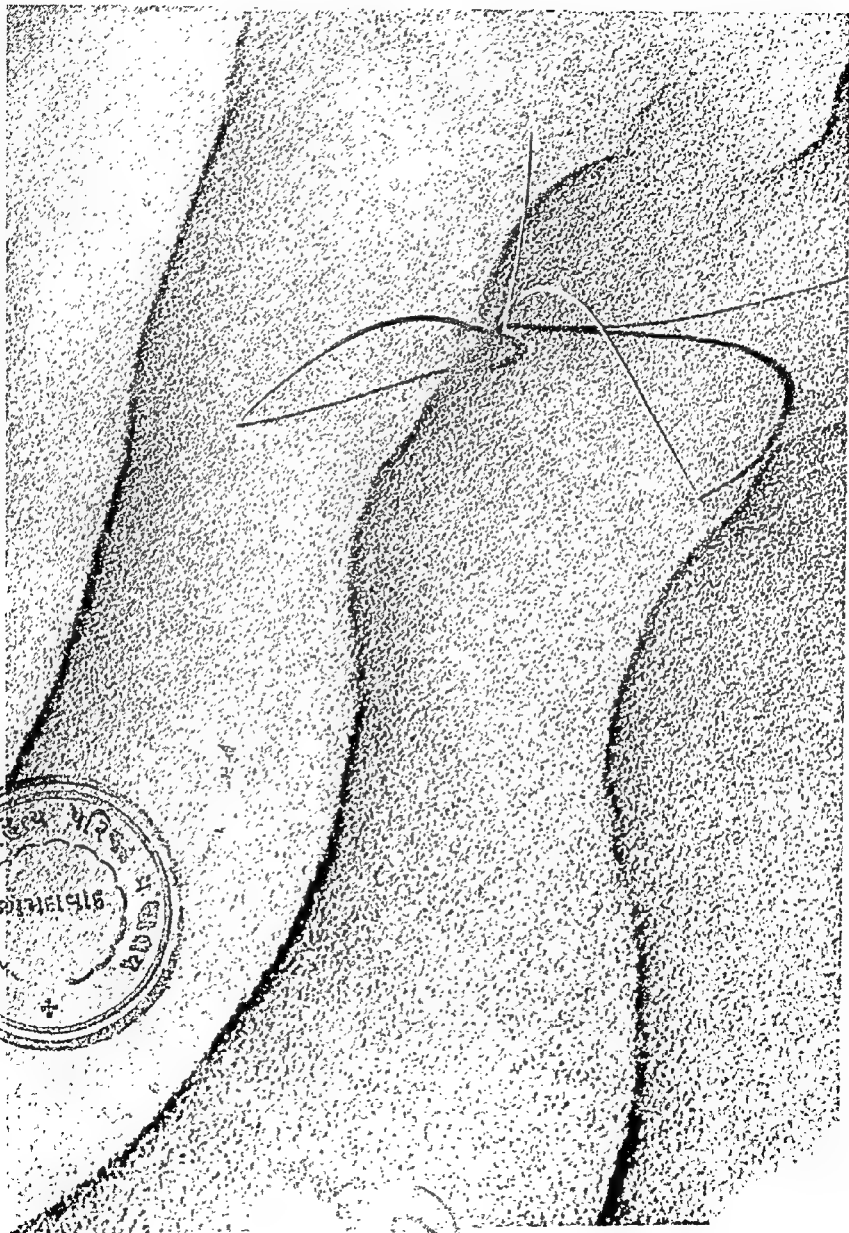

સુવિંગ, સુવિંગ, સાડીઓ, ફેસ મટીરિયલ્સ અને કેમિસ.

ગુજરાતી કવિતાનું નકલપત્ર
હિંમત . વિ. સં. ૨૦૩૭ . નવેમ્બર-ડિસેમ્બર . ૧૯૮૦
સળંગ અંક ૧૩૮ . કિલ્લ અંક ૬૬

કવિતોક

સંસ્થાપક . રાજેન્દ્ર શાહ
તંત્રી . કીરુ પરીખ

એસલવ મીલોડ્શ

૧૯૮૦નું નોબેલ પારિતોષિક જેમને એનાયત થયું છે તે પૉલિશ કવિ
(કવિ પાસેથી 'કવિલોક' માટે ગ્રાસ કરેલી તસવીર)

નવું લવાજમ

- * ઘણાખરા ગ્રાહકોનું લવાજમ આ અંક સાથે પૂરું થાય છે. આપનું લવાજમ પણ જે આ અંક સાથે પૂરું થતું હોય તો ૧૯૮૧ના વર્ષ માટે રૂપિયા પંદર સત્વરે મોકલી આપશો.
- * લવાજમ જે ચેકથી મોકલો તો બેંક-કમિશનના રૂપિયા જે ઉમેરીને જ મોકલશો.
- * શિક્ષણ સંસ્થા, ગ્રંથાલય કે વ્યક્તિ માટે આજીવન લવાજમ રૂપિયા ૧૫૧ છે.

કાવ્યસત્ર વિશેષાંક

‘કવિ-કવિતા-સભા’ અને ‘કવિલોક’ના ઉપક્રમે તા. ૧૦-૧૧ જાન્યુઆરી ૧૯૮૧ના રોજ ગાંધીનગર ખાતે યોજાયેલા પાંચમા કાવ્યસત્રમાં વંચાયેલાં પેપરો જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૧ના શિશિર અંકમાં પ્રકટ કરવામાં આવશે. એ પ્રસંગે યોજાયેલ કવિસંમેલનમાં રજૂ થયેલી અપ્રકટ કાવ્યરચનાઓ પણ આ અંકમાં સમાવી લેવામાં આવશે. આ ઉપરાંત તસવીરો પણ ખરી જ. કાવ્યસત્રમાં ઉપસ્થિત રહેનાર કે અનુપસ્થિત રહેનાર સહ કેઠને માટે આ અંક સાચવી રાખવા જેવું સંભારણું બની રહેશે.

ગ્રાહકોને નિયત લવાજમમાં જ આ અંક મળશે.

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • હેમંત • ૨૦૩૭ • સળંગ અંક ૧૩૮ • દ્વિજ અંક ૬૬

કાવ્યો

- ઈન્દ્રોર્વશીય સંવાદ ૦ હિશનસૂ ૦ ૨૦૯
નનામી ૦ સુંદરમ્ ૦ ૨૧૭
આયુષ્યના અવશેષે ૦ રાજેન્દ્ર શુક્લ ૦ ૨૧૮
આઠ ગઝલ ૦ રામ વૃન્દાવતી ૦ ૨૧૯
આવળ ૦ હર્ષદ ચંદ્રારાણા ૦ ૨૨૧
કાઠશું પીલા ૦ હરીશ ધોખી ૦ ૨૨૧
કદાચ ૦ મંગળ રાઠોડ ૦ ૨૨૧
ભૂરિયો માછીમાર... ૦ પશ્ચિમ પરમાર ૦ ૨૨૨
એક ટપાલી એટલે ૦ ભરત યાચિક ૦ ૨૨૨
અનાસક્ત સંવનન ૦ મુકુલ ચોકસી ૦ ૨૨૩
To...From ૦ હર્ષદેવ માધવ ૨૨૩
યાદ કરે છે ૦ કમલ વૈદ્ય ૦ ૨૨૩

અનુવાદ

- ખિયારો કવિ ૦ ધીરુ પરીખ ૦ ૨૨૪
પ્રસાદી ૦ રાજેન્દ્ર શાહ ૦ ૨૨૪
પતન ૦ ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૦ ૨૨૫
સલાહ ૦ ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૦ ૨૨૫
સીઝેરીઆ ૦ ફિગીશ મહેતા ૦ ૨૨૬
સુખી જીવન ૦ નલિન રાવળ ૦ ૨૨૮
દસ્ય ૦ ભોળાભાઈ પટેલ ૦ ૨૨૮
વિશ્વ-પ્રલયનું ગાન ૦ અનિલા દલાલ ૦ ૨૨૯
સમર્પણ ૦ બટુક નિમાવત ૦ ૨૩૦

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૦

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

લેખો

- કાવ્યમાં શબ્દ ૦ યશવંત શુક્લ ૦ ૧૯૭
કાવ્યાભિમુખતા ૦ યશવંત ત્રિવેદી ૦ ૧૯૮
આરવાહ ૦ પ્રવીણ દરજી ૦ ૨૩૨
એસલવ મીસોહશ ૦ ધીરુ પરીખ ૦ પૂર્તિ
કવિતાવૃત્ત ૦ ૨૩૫

આવરણ છવિ : અશ્વિન મહેતા

વાર્ષિક લલાજમ રૂ. ૧૫ • છટક નકલ રૂ. ૨-૫૦

આજીવન લલાજમ રૂપિયા ૧૫૧

સલાહકાર

રાજેન્દ્ર શાહ • નિરંજન ભગત

¶ લલાજમ મોકલવાનાં તથા : (૧) C/O

કુમાર કાર્યાલય લિમિ. રાયપુર અમદાવાદ-૧.

(૨) વિજય સ્ટોર્સ ૬૨, કલ્યાણભવન, રિલીફ-

રોડ, અમદાવાદ-૧, યા સ્ટોશનરોડ, આણંદ.

(૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨

¶ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષના છઠ્ઠાવર્ષમાં દર બે

માસે — ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ

આક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં — પ્રક

યાગ છે. ¶ દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૫, પરદેશમાં રૂ.

૩૫ યા પા. ૨-૫, અમેરિકામાં રૂ. ૫૦ યા ડૉ. ૬;

તંત્રી સાથેના પત્રવ્યવહારનું સરનામું:

'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક: ધીરુ પરીખ

મુદ્રણસ્થાન:

કુમાર પ્રિન્ટરી • ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

ઉત્તમ - વિ. સં. ૨૦૩૭

કવિતા

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૦

। ૩૩ વાદ્ય મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો ને વાગ્ધિ પ્રતિષ્ઠિતં આર્વાચ્છ્રીર્વામ્ રથિ ।

કાવ્યમાં શબ્દ

મોટા કવિઓ શબ્દકૌશલમાં છુપાયેલા શબ્દોને ઉપયોગમાં લે છે, તેને પ્રચલિત કરે છે. અહીં પ્રશ્ન થાય કે કવિના શબ્દ અને શબ્દકૌશલના શબ્દ વચ્ચે ભેદ ખરો? આપણે વિવેચનમાં સાહિત્યભાષા અને વ્યવહારભાષાની ચર્ચા કરીએ છીએ. સાહિત્યભાષા એ કોઈ અલાયદો પદાર્થ નથી. એ સાચું છે કે વ્યવહારની જેમ સાહિત્યમાં ભાષા વપરાતી નથી. અવગમન (communication) સધાય એટલે વ્યવહારભાષાનું પ્રયોજન પૂરું થાય છે. શબ્દનો અર્થ શબ્દકૌશલમાં હોય એટલો જ થાય છે? આપણે જાણીએ છીએ કે સામાન્ય માણસ પશુ (તેની જાણ બહાર) થોડી કવિતા કરી લેતો હોય છે. તેનો હેતુ વાક્યને વિશેષ ધારદાર-અસરકારક બનાવવાનો હોય છે. એ હેતુ બરાબર સધાય છે ત્યારે તેને આનંદ થાય છે.

ભાષા સામાજિક વારસો છે. ભાષાના શબ્દો જ આપણે વ્યવહારમાં તથા કાવ્યમાં પ્રયોજીએ છીએ. કાવ્યના સંદર્ભને કારણે કેટલીક વાર કાવ્યનો શબ્દ કૌશલગત અર્થ ત્યજી દે છે. પ્રશ્ન થશે કે કાવ્ય શું છે? હૃદયની રસવૃત્તિ, સજ્જતા, તીવ્ર સંવેદનશીલતા અને અભ્યાસની ભૂમિકા પર કોઈ ધન્ય ક્ષણે કવિ કાવ્ય લખે છે. કવિનું હૃદય વધુ સંવેદનશીલ હોય છે, તેનો પ્રતિભાવ તીવ્ર હોય છે. કાવ્યસર્જનની ક્ષણે કવિ આ વિશ્વમાં હોવા છતાં તેની પાર પહોંચી જાય છે. તે સ્થળકાળથી પર બને છે. તેનાં કરણો એકાકાર થાય છે, તે અદ્ભુત સ્વતંત્રતા અનુભવે છે અને પોતે પ્રગટ થાય છે-સૃષ્ટિના સર્જન વેળા સ્પષ્ટ પ્રગટ થયા હશે તે રીતે. મેક્ઝીએ કહ્યું છે તેમ Poetry does not mean it has to be. કવિના subconsciousમાં બધું સંમિલિત થાય છે અને પછી અભિવ્યક્ત થાય છે. આ અભિવ્યક્તિમાં જે શબ્દ પ્રગટ થાય છે તેની ચર્ચા આપણે કરવાની હોય છે.

યશવન્ત શુક્લ

(‘અધીત ચાર’માંથી)

કાવ્યાભિમુખતા

(મતાંકથી પૂરું)

કલ્પનતંત્ર-અલંકારો

કલ્પનતંત્રની કાવ્યોપયોગિતા તેમ જ કાવ્યક્ષમતા પર કાવ્યની પરિભાષામાં અલંકારતંત્ર, કલ્પન, માનસચિત્ર, કલ્પનમૂલકાં, કલ્પનતરાહો, વિવિધ અલંકારો, પ્રતીક, ઈત્યાદિ સંજ્ઞાઓ સ્પષ્ટ રીતે પ્રયોજનપુરસ્કર સમાવિષ્ટ થયેલી તેમની ઉત્પત્તિ અને વર્તમાન સ્થિતિ વિશે જરૂરી જોડાપોહ આ સ્થળે કરવો જોઈએ.

‘અલંકાર’ શબ્દ શણુગાર-આભૂષણ તરીકે કાવ્ય-શાસ્ત્રમાં સ્વીકૃત થયો છે. કાવ્ય પર-વે તેને પ્રાચીન ભારતીય કાવ્યમાંમાંસંક્રાએ દેહની શોભા વધારનાર તરવથી માંડીને કાવ્યાત્મા ધ્વનિને ઉપકારક-કાવ્યતત્ત્વ તરીકે માન્ય રાખ્યો છે. આ ઐતિહાસિક તથ્યના ગુણદોષની ચર્ચા કરવાની સાથેસાથ ‘અલંકાર’ કાવ્યમાં બધાં તરવો જોડે ઓતપ્રોત થઈને કેવી રીતે કાવ્યોપકારક બને છે તે દહાવ્યું છે. અલંકારો કળાકૃતિની સુરેખ સંરચનામાં ઓતપ્રોત હોય છે અને કળાકૃતિની સમગ્રતામાં ઓગળી ગયેલા હોય છે એવા સમગ્ર શિષ્ટથી બહારના આગંતુક-પદાર્થ લેખે તેમને વિશે વિચારી શકાય નહીં એટલે અલંકારોનું ‘શાસ્ત્ર’ બનાવીને એને અનેકાનેકની સંખ્યામાં વિલાજિત વર્ગીકૃત કરવાની કે એના કોઠા તૈયાર કરવાની મનોદશા બહુ સ્વાગતાઈ જણાતી નથી.

‘અલંકારોની’ પ્રક્રિયામાં કલ્પના અને સ્મૃતિસાહચર્યો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કોઈ પણ પ્રકારનું કલ્પનતંત્ર કે અલંકારજન્ય પ્રતીકયોજના કલ્પના વ્યાપાર દ્વારા જ શક્ય બને છે. વર્તમાન અનુભવના અને ભૂતકાળના અનુભવના સહયોગના ઓછા કે વધુ સામીપ્યના પ્રમાણમાં બુદ્ધા બુદ્ધા અલંકારોનું સર્જન થાય છે. અલંકારઘટના

યશવન્ત ત્રિવેદી

પ્રક્રિયામાં માનવચિત્રમાં નિગૂઢ પૂર્વાનુભવના સંસ્કારો કે માનસચિત્રો હાલના અનુભવના સાદૃશ્યે કે વિરોધે અગ્રત થાય છે અને જૂનાંનાં માનસચિત્રોના સંયોજનથી; કોઈક ત્રીજું નવું જ ચિત્ર પ્રગટે છે. આમ, અલંકાર ઘટનામાં અનેક સ્તરે પ્રસ્તુત-અપ્રસ્તુતનો સંબંધ સ્થપાય છે.

અલંકારતંત્ર શાબ્દિક ક્રિયા છે અને શબ્દના ઉપયોગ દ્વારા ભાવકની કલ્પનાને સંકેતરિને, સર્વેન્દ્રિયોની ગતિ-શીલતાનો અનુભવ કરાવે છે ત્યારે કવિ કલ્પન વાપરે છે પણ ભાષાની અંદર, મનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કલ્પનોને નિર્દેશ અલંકાર દ્વારા થાય છે. ભાષાના શબ્દો પણ ઐન્દ્રિયક (sensuous) સંસ્કારોને નિર્દેશ છે.

અલંકારોની વ્યાખ્યા અને પ્રકારના પ્રશ્ને એની મૂલગત વિચારણા કરીને એને ઉકેલ્યો છે. કલ્પનને માનસિક કલ્પન, ભાષાલંકાર લેખે-વપરાતા કલ્પનતંત્ર અને તર્કાતીત સત્યના મૂર્તસ્વરૂપ તરીકે વ્યાખ્યાબદ્ધ કરીને શાબ્દિક કે આલંકારિક, રૂપકનિર્ભર અને પ્રતીકાત્મક કલ્પનતંત્રની ચર્ચા કરવી જોઈએ. એ પછી માનસિક કલ્પનતંત્ર, આલંકારિક કલ્પનતંત્ર અને પ્રતીકાત્મક કલ્પનતંત્રના પારસ્પરિક સમબંધોની તથા તેમનાં તુલનાત્મક મૂલ્યોની છણુવટ હાથ ધરાય. માનસિક કલ્પનતંત્ર દૃશ્ય, શ્રુતિ, ઘ્રાણ, રસ, સ્પર્શ, આદિભન વગેરેને સ્પર્શે છે અને તેમાં કવિની કલ્પનાશક્તિ અને સર્ગશક્તિ સમગ્ર અને સફળ રીતે ઝળકે છે. એનું સાહિત્યિક અને શૈક્ષણિક મૂલ્ય પણ ઘણું છે. અલંકારનું મહત્ત્વનું કાર્ય અમૂર્તને ઐન્દ્રિયક આકાર આપવાનું છે. આ કાર્ય એ બહુરૂપી બનીને અનેક સંખ્યામાં વિલાજિત થઈને કરે છે. ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્ર-અલંકારશાસ્ત્રમાં અલંકારનો આંકડો એક વખતે તો ૧૬૮ પર પહોંચ્યો છે. પ્રાચીન

અલંકારશાસ્ત્રમાં ઉદાત્ત પ્રકટીકરણ માટે યથાયોગ્ય અલંકાર પ્રયોજના અનિવાર્ય ગણાઈ છે. એરિસ્ટોટલ-લોન્ગઈનસથી માંડીને છેક ક્રોચે અને એલિયટ સુધીના સાહિત્યમીમાંસકોએ અલંકારની પારીકાઈથી ચર્ચા-તપાસ કરી છે. પાશ્ચાત્ય અલંકારશાસ્ત્રે સ્વીકારેલા મુખ્ય ૭ અલંકારભેદોનો ઉલ્લેખ કરીને એ અલંકારઘટનામાં રહેલા સાદૃશ્ય, વૈષમ્ય, અતિશયોક્તિ, વિપર્યય, આદિ ખ્યાલોની વિચારણા કરી છે. અને આખી અલંકારપ્રક્રિયામાં સહોપરિથિતિ (juxtaposition) નો ખ્યાલ કેન્દ્રિય વિલાવના રૂપે પ્રવર્તે છે તે દર્શાવ્યું છે.

‘કલ્પનતંત્ર’, સંરા બધા અલંકારો પરત્વે પ્રયોજી છે. ખદલાતા સાહિત્યિક સંદર્ભમાં ‘અલંકાર’ વિવેચનની ચાવીરૂપ ‘સંરા’ બન્યો છે. અને એ ચર્ચામાં રૂપક, પ્રતીક અને પુરાકલ્પનની મહત્ત્વની ખાખત પણ નોંધવી જરૂરી ગણી છે; કારણ કે એ ત્રણે તરવામાં ચડિયાતી એકત્રીકરણની શક્તિ છે.

કલ્પનવાદ અને ચક્રાવૃત્તિવાદ-imagism અને Vorticism ના ઐતિહાસિક અને સાહિત્યિક સંદર્ભમાં સમીક્ષા કરવી જરૂરી છે. ખાંસ કરીને કલ્પનકેન્દ્રી અલંકારતંત્રમાં એમનું શું સ્થાન હતું તે જોના-ગણુવા માટે સાથેસાથે કલ્પનવાદ, કલ્પનતંત્ર, ચક્રાવૃત્તિવાદ આદિ સંરાઓના અર્થ-પ્રયોજનનો ખુલાસો પણ પ્રસ્તુત કર્યો છે તે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે લુમ્સના ‘સાગ્યમૂલક દર્શન’થી એઝરા પાઉન્ડના ‘કલ્પન’ સુધી અને છેક નવી આકારવાદી વિચારણાઓ સુધી કેન્દ્રસ્થ રહેલા સ્થિરતા અને ગતિ-શીલતાના સમન્વયરૂપ ‘આકાર’ કે ‘રૂપ’ ના ખ્યાલની ચર્ચા અનિવાર્ય બની રહે છે:

રૂપક

સાહિત્યની લાક્ષણિક ભાષાના મૂળભૂત રૂપ તરીકે ‘રૂપક’ બણીતું છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમીમાંશામાં ‘મેટાફર’

જોડે પદાર્થોના ગુણસમૂહની ‘અદલાબદલી’ (transference) નો ખ્યાલ સંકળાયેલો છે. વાચ્યાર્થને અતિક્રમતી ભાષા આલંકારિક ભાષા છે. આલંકારિક કે લાક્ષણિક ભાષા પ્રયોજનપુરઃસર અભિધાની ભાષાને ખસેલ પહોંચાડે છે, જેથી એક પદાર્થને લાગુ પડતો શબ્દ ખીજા શબ્દને લાગુ પડી શકે છે. આલંકારિક ભાષાની કાર્યપદ્ધતિ ભાષાકીય છે એટલે એની અસર ધણી વ્યાપક હોય છે. ભાષાની લંગિ અલંકારસાધક હોય છે અને રૂપકના કેટલાક અભ્યાસીઓએ રૂપકને બધા અલંકારોમાં મૂળભૂત ગણાવ્યું છે. પાશ્ચાત્ય અલંકારશાસ્ત્રના ત્રણ મુખ્ય અલંકારો - Simile, Synecdoche અને metonymy ના મૂળમાં રૂપક રહેલું છે. આરોપણની કે અદલાબદલીની પ્રક્રિયા જ આ બધા અલંકારોને અનુપ્રાણિત કરે છે એ સ્પષ્ટ છે, પણ રૂપકના ખ્યાલના ઘડતરમાં કોઈ પણ સમયે ભાષાકીય અને સામાજિક દબાણો તેમજ એનો પોતાનો ઇતિહાસ ભાગ લખે છે. તેથી એનું કોઈ સ્વયંભૂ, શુદ્ધ, એકમેવ સ્વરૂપ નથી. એટલે રૂપકની પ્રક્રિયાને રૂપકઘટનાને તપાસવાનો રસ્તો જ ઉત્તમ લાગે છે.

ભારતીય સાહિત્યમીમાંસામાં પણ રૂપકના ખ્યાલમાં ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, અનન્વય, ઉપમેયોપમા, અતિશયોક્તિ આદિ સાદૃશ્યમૂલક ઔપચારિક અલંકારોનો સમાવેશ તો છે જ. પણ રૂપકને ભાષાની મૂળભૂત કાવ્યક્ષમ રીતિ સાધનાર પરિણામ તરીકે ભાષાની લક્ષણા નામની વૃત્તિ તરીકે પણ સ્થાન મળેલું છે. અલખત, બધી લક્ષણા રૂપક નથી, પણ સાદૃશ્ય ઉપર નભતી ગૌણી સંરોપા લક્ષણા જ રૂપકગત લક્ષણા છે. દૃષ્ટીના મતે અપહ્નુતિ, આક્ષેપ, વ્યતિરેક વગેરેનો પણ રૂપકમાં સમાવેશ છે. મગ્મટે રૂપકના આઠ પ્રભેદો પાડ્યા છે, જે સાંગ રૂપક, નિરંજ રૂપક અને પરમ્પરિત રૂપકના ત્રણ મુખ્ય પ્રકારો હેઠળ પ્રવર્તે છે.

રૂપકની પ્રક્રિયાનો સામાજિક, ઐતિહાસિક અને ભાષાકીય દૃષ્ટિએ વિચાર થઈ શકે—થવો જોઈએ. રૂપક કવિકર્મની અગત્યની નિશાની છે. એરિસ્ટોટલે રૂપકની પ્રક્રિયામાં ‘ય’ ને માટે ઉચિત પરિભાષામાં ‘ક્ષ’ ની વાત કરવી, એ વાત પર ભાર મૂક્યો છે. આ શબ્દના કે પદાર્થગત લક્ષણના સ્થાનાંતરણની (transference) ક્રિયા ચાર રીતે થઈ શકે.

રૂપકની વ્યાખ્યા આપવામાં એક પ્રયોગ લાક્ષણિક છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવો પડે છે. રૂપકમાં સંબંધ થતાં બે તત્ત્વો વચ્ચે જે અવકાશ છે તેને વિશેનો આપણો જે ખ્યાલ છે તેના પર જે કાવ્યાંતર્ગત રૂપકની રસપ્રદતા અને વચ્ચે ક્ષેત્રભેદ હોવો જરૂરી છે. આલંકારિક ભાષાનું સ્વરૂપ રૂપકના બે છેડા જોડવાની ક્રિયામાં જ સચવાય છે. ઉપમામાં વાચ્યાર્થથી નહીં જાય છે. પણ રૂપકમાં વાચ્યાર્થગત અંતિમો હોય છે અને લક્ષ્યાર્થગત છેડાઓ હોય છે. સ્પષ્ટ એ કરવું ઘટે છે કે રૂપકના ઉપયોગથી જે અસર ઉત્પન્ન કરી શકાય છે તે કેવી રીતે ભાષાકીય સ્વરૂપ સાથે સંકળાયેલી છે. રૂપકને એક ભૌતિક સન્નિધિ કે તાત્કાલિકતા (immediacy) -હોય છે. આનો અર્થ એ કે ખોલસાલની ભાષાએ જે ભૌતિક ઘટનાઓને અને અનુભવોને અત્યાર સુધી નામ નથી આપ્યું તેમને અભિવ્યક્ત કરવા માટે પ્રભાવશાસિતાનો ખૂબ આધાર છે. ટૂંકમાં, ઉપમેય-ઉપમાન કે tenor-vehicle રૂપક ખાસ કરીને ઉપયોગી છે. ભૂમિવિશ્વ માટે. ખલકે, ભૂમિઓની દુનિયાને તો રૂપકની ખાસ જરૂર પડે છે કેમકે ભૂમિઓ અંગેનું શબ્દલંકાણ પ્રમાણમાં બહુ ઓછું વિકસેલું છે. કાવ્યના કે કળાના visualizationને ભાવનમાં પણ રૂપક અતિ ઉપયોગી છે. રૂપકનું સ્વરૂપ અનિર્દિષ્ટને સંકેતિત કરવાનો અવકાશ આપે છે તેથી અનુમાન અને સૂચિતાર્થરૂપ વ્યંજનાને પુષ્કળ અવકાશ આપવાનું રૂપક માટે આસાન છે.

અસામાન્ય પરિસ્થિતિ તેમ જ અનામો ઘટનાઓને પહોંચી વળવા માટે ભાષાને વાપરવાનું રૂપક એ ઉત્તર તત્ત્વ છે એમ કવિને લાગવાનું જ. આનું કારણ એ છે કે સંકેતની રૂઢ વ્યવસ્થા દ્વારા સંસ્ક્રમણ સાધવાની આવશ્યકતામાંથી રૂપક જ કવિને મુક્ત કરે છે. બળી, આખી ભાષાના લગભગ કરેક ક્ષેત્ર કે પ્રદેશનો ઉપયોગ કરવાનો છૂટ રૂપક કવિને આપે છે. રૂપક પ્રયોજવાનો ખીજો ફાયદો એ છે કે નવું રૂપક જૂનાં કે મૃતપ્રાય રૂપકો સાથે ક્રિયાપ્રક્રિયા કરીને કેટલીક નવી અસરો પ્રાપ્ત કરી લે છે.

કાવ્યનું બંધારણ અને કવિની વાણીની વિવિધ રીતો સાથે રૂપકનો પ્રશ્ન ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે. કવિતાના સામાન્ય યોજના સાથે કલ્પન અને રૂપકનો સંબંધ સ્વીકારાયેલો છે.

પ્રવર્તમાન વિવેચન રૂપકને કોઠાતર વાસ્તવિકતાની ડોકાખારી ગણે છે, પણ બહુવિધ સંબંધોના ઉપતિસ્થાન તરીકે રૂપકની ખ્યાતી છે. સંરચનાવાદી (structuralist) અભિગમમાં પણ રૂપક પ્રસ્તુત જણાય છે, કેમકે વિવિધ રચનાતરાહો અને રચનાના વિવિધ ઘટકો વચ્ચે તંગીલી નિર્માણ કરવામાં રૂપકની બહુ મોટી ભૂમિકા છે. રૂપક કોઈ એક વસ્તુ નથી, પણ ‘મંકખેચ’ નાટકમાં આવતી ગણે ગણ કાકણોનો સરવાળો છે.

તાદશતા સાધવા માટે, અસંલીલતા ટાળવા માટે, વસ્તુને બહુ મોટી બતાવવા માટે, વસ્તુને બહુ નાની બતાવવા માટે અને કાવ્યને શણગારવા માટે રૂપક કાર્ય-સાધક છે એવો મત એક પ્રાચીન આલંકારિક આપેલો છે. આ મતની નવજાગૃતિકાળના આલંકારિકા પર ખૂબ અસર થઈ હતી. સત્તરમી સદીના પાશ્ચાત્ય કવિનાં રૂપકો સભાન રીતે કૃત્રિમ છે, સેન્દ્રિય રીતે તાદશ નહીં, પણ ઔપચારિક ઉત્કૃષ્ટતાથી વાચકને રિઝવવા માટે વપરાયાં છે. એલિઝાબેથ યુગની અંગ્રેજી કવિતામાં રૂપક

એ કુદરત પર વ્યવસ્થા લાદવા માટે વપરાય છે. ઔચિત્ય, યોગ્યતા, મંગતતા અને સાતત્ય એ એના નિધનો છે. એનું ધ્યેય સ્વાભાવિક થવાનું છે તેથી એની અસ્તિત્વ-રીતિ કૃત્રિમ છે. રૂપકનું પ્રયોજન didactic પણ હતું. એનું કર્તવ્ય સ્વત્ય, વિચારો અને મૂલ્યોને શોધસંમત રીતે આરણ વધારવાનું હતું. આમ છતાં મુખપરંપરાની એ સંસ્કૃતિમાં મેટાફરનું કાર્ય નાટ્યાત્મક હતું.

રૌમેન્ટિક કાવ્યયુગમાં એરિસ્ટોટલની રૂપકવિચારણાનો પરિહાર થયો. એરિસ્ટોટલ રૂપકને કવિપ્રયુક્તિ માનતો હતો. અને અઢારમી સદી સુધી પાશ્ચાત્ય અલંકારશાસ્ત્રમાં એરિસ્ટોટલની વિચારણા વગદાર હતી. પણ રૌમેન્ટિક યુગમાં રૂપકને ભાષા સાથે જીવંત સંબંધ ધરાવતું માનવામાં આવ્યું અને કલ્પનાશક્તિની અભિવ્યક્તિના ગ્રાહ્યપ્રકાર કાર્ય તરીકે રૂપકનો સ્વીકાર થયો. કવિ શેલી કલ્પનાશક્તિની અભિવ્યક્તિમાં કવિતા જુએ છે; અને આમાં જ કલ્પનાનું રૂપક સાથેનું મધ્યવર્તી બેઠાણ રહેલું છે. રૂપક અને પ્રતીકાએ મળીને તો દેવતાશાસ્ત્ર (mythology) રચ્યું છે. રૂપક એ હકીકતોનું તરંગી ભરતગૂંથાય નથી, એ તો હકીકતોને અનુલવવાનો એક માર્ગ છે.

ત્યાર પછી આર્થ. એ. રિચાર્ડ્સે, અલંકારવિવેચન ફરમિયાન ને રૂપકવિવેચન કર્યું છે તેણે આજની દુનિયા પર ક્રાંતિકારી અસર કરી છે. સંદિગ્ધતા એ ભાષાનું મૂળભૂત પાત્રું છે, સામર્થ્ય છે. આ મુદ્દામાંથી-આધુનિક ભાષા-વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ શરૂ થાય છે. ભાષા અને અનુલવ આપસમાં 'પ્રતિક્રિયા' કરે છે અને અરસપરસ સંલગ્ન સિદ્ધ થાય છે. દરેક ભાષા પોતાની પ્રતિમાને અનુરૂપ વાસ્તવિકતા સર્જે છે, એટલે ભાષાને વાપરવી એ એક વાસ્તવિકતા દ્વારા બીજી વાસ્તવિકતા સુધી પહોંચવું એ છે. આ પ્રક્રિયા મૂળભૂત રીતે સ્થાનાંતરણ (transference) છે. આમ, રૂપક એ ભાષાની કાર્યરીતિ છે. એ

(રૂપક) તો આપને તથા વાસ્તવને વિસ્તારનાર છે, નવી વાસ્તવિકતાને સર્જે પણ છે. ભાષાના વિસ્તરણનો આ ખ્યાલ વિલિયમ એમ્સનની વિચારણાનો પાયો બને છે. એને મતે વિસ્તૃત અર્થમાં વપરાતી સંદિગ્ધતા (ambiguity) જ રૂપકને શક્ય બનાવે છે.

ભાષાવિજ્ઞાને રૂપકના પ્રતિે સારું યોગદાન કર્યું છે. રૂપક એ ભાષાકીય ઘટના છે અને કવિ ને ભાષાકીય તરફથી વાપરે છે તે તત્ત્વનઃ રોજનમર્યાદાવાળી યુગ્મશોનું સંશોધન-વિસ્તરણ જ છે.

આજની કવિતાની ધંકિત એના para-phraseથી થતું વધારે કહે છે. આ હકીકત જ બતાવે છે કે કવિતાની ભાષા એ રૂપકની ભાષા છે. શબ્દકોશની ભાષા રૂપકની ભાષા નથી. રૂપકની ભાષા કવિતાની ભાષા છે. આમ, રૂપકનું સ્થાન સાહિત્યિક વિચારણામાં પાયાનું છે. રૂપક કે મેટાફર બધી પરંપરામાં અને બધાં સાહિત્યમાં મૂળભૂત તત્ત્વ છે.

• પ્રતીક

પ્રારંભથી જ પ્રતીકનો પ્રશ્ન પ્રત્યાયન સાથે સંકળાયેલો જંચાય છે. પ્રતીક કરકસરનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય બનવે છે અને શક્તિના ઘનત્વને પ્રગટ કરે છે.

પ્રતીક શું છે? 'યોજનાપૂર્વક નક્કી કરેલા સંકેતો' માટે ડોલિંગટુડ 'પ્રતીક' સંજ્ઞાનો ઉપયોગ કરે છે. 'અનંત મુચનગર્ભ સંજ્ઞા'ને કૃતે 'પ્રતીક' કહે છે. સુષ્ટ્રેન લેંગર 'પ્રતીક'ને પદાર્થનું રૂપ-શુષ્કાત્મક વિભાગીકરણ કરીને તાત્ત્વિક રીતે વિચારી શકાય તેવી પ્રયુક્તિ તરીકે ઓળખાવે છે. ભાષા પોતે જ પ્રતીક છે એ ખરું, પણ આપણા ભાવાત્મક (emotional) સ્વભાવને વ્યક્ત કરવાનું ભાષા એ ખૂબ નબળું માધ્યમ છે એ ડોલિંગ નથી બાંધતું? કેટલીક અરપબટ અને રથૂળ રીતે કલ્પાયેલી અવસ્થાઓને ભાષા તો માત્ર નામ જ આપે છે, પણ

આપણા ચિત્તમાં જે નામ વિનાની ભાવાત્મક સામગ્રીનો, આદિકાળથી સંચિત થતો આવતો પુંજ પડ્યો છે તેને - સતત ગતિશીલ તરાહો, આંતરિક અનુભવોની શબ્દતાઓ અને સંકુલ સૂક્ષ્મતાઓ, વિચારો તેમ જ ચિત્તછાપો સાથે લાગણીઓની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા, સ્મૃતિઓ અને સ્મૃતિઓના પ્રતિબિંબિતો, સંચારી તરંગો કે એનાં લિસોટાઇપ ચિહ્નો - આ બધાંને વ્યક્ત કરવાના કોઈ પણ પ્રયત્નમાં ભાષા નિષ્ફળ નીવડી છે. ખાસ કરીને લાગણીઓની ખાખતમાં-લાગણીઓના ખરેખરા પ્રવાહ અને તેની સમતુલને એનું મનોગ્રાહ્ય 'સ્વરૂપ' કે 'લક્ષણ' ખરાખર સમજીને વ્યક્ત કરવાની ખાખતમાં એને શબ્દ-બદ્ધ કે વ્યાકૃત કરવાની ખાખતમાં ભાષા તદ્દન અપૂરતી જણાઈ છે. આ તબક્કે શબ્દથી અવાચ્ય ખાખતોના વિવરણને વિલક્ષણ રીતે અનુકૂળ બને છે પ્રતીકયોજના (symbolism). આ ખીનામાં જ 'લાગણીશીલતા' અને બૌદ્ધિકતા તેમ જ 'વૈજ્ઞાનિકતા'ના મિલનની અપૂર્વ ઘટના રહેલી છે.

પ્રતીકની જોડે અર્થનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે. સુએન લેમર કહે છે કે બધાં અર્થગત કાર્યોની નીચે પ્રવર્તતી તાર્કિક તરાહો, વિભાજનનો એક નવો જ સિદ્ધાંત સૂચવે છે. ચિહ્નો એ પ્રતીકોથી તાર્કિક રીતે જુદાં છે, ચિંતનાત્મક અને પ્રતિનિધાનાત્મક તરાહો સ્વરૂપગત-આકારગત તફાવત દાખવે છે. ભાષા, ક્રિયાકાંડ, પુરાકથા અને સંગીત-આ ચાર, ખરેખરી પ્રતીક - યોજનાના અવ્યાસ માટે મધ્યવર્તી વિષયો છે. ખરું ધ્યાન તો માનવવાણીના આલિંગકારમાં 'પ્રતીક'નું મહત્ત્વનું સ્થાન દર્શાવવા તરફ આપણું ધર્તે છે.

સાહિત્યિક રચનામાં 'પ્રતીક'ની સંજ્ઞા વિવેચનના ઓખર તરીકે અને કવિના આકારનિર્માણના કાર્યમાં દ્વિવિધ રીતે સપ્રયોજન છે. આમાં વિવેચન વિશ્લેષણાત્મક છે અને કાવ્ય સંયોજનાત્મક છે એટલે એમાં

'પ્રતીક' શબ્દ એનો એ જ હોવા છતાં એનાં કાર્યો લિપ્ત લિપ્ત છે. આ અંગે નોર્થોપ ફાયની ચર્ચા ઉપયોગી છે.

પ્રતીક કલ્પનરૂપે પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી, પ્રતીકની અવેજીમાંય કલ્પન આવે છે. બદ્ધ વારંવાર પ્રયોજનું કલ્પન 'પ્રતીક' બની જાય છે. પ્રતીકને આદિ પ્રકૃતિ (archetype) કે વિશિષ્ટ આવર્તનયુક્ત કલ્પનની સંજ્ઞા પણ આપી શકાય તેમ છે. આદિ સ્વરૂપ કે આદિમ પ્રકૃતિના પ્રતીકની મદદથી સાહિત્યિક અનુભૂતિનું સમાકલન સરળ બને છે.

પ્રતીકનું એક ખીજું પણ રૂપ છે, કાર્ય છે. કેટલાંક પ્રતીકો, બધા જ માણસો માટે સામાન્ય હોય એવાં કલ્પનો છે, અને એટલે જ તે પ્રતીકોમાં સંભવતઃ અમર્યાદિત સંક્રમણશક્તિ હોય છે. આદ્યરૂપે જો સંક્રમણાત્મક પ્રતીકો હોય અને એ આદ્ય રૂપોનું એ કોઈ કેન્દ્ર હોય તો એ કેન્દ્ર પર સર્વદેશીય પ્રતીકોના સમુદાયની ખોજ થઈ શકે.

પ્રતીકપણાની ખોજમાંથી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિના અસંતોષમાંથી ફૂટેલી કવિતા-પ્રવૃત્તિ પ્રતીકવાદના મૂળમાં રહેલી હતી. પ્રબળ સિદ્ધાંત સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ કરવા મથે ત્યારે પ્રતીકાત્મક તીવ્ર સાકેતિકતાવાળી ઈમારત ઉત્પન્ન થાય. આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેમ જ મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પ્રતીકાત્મક વલણો ધરાવતી કાવ્યકૃતિઓ મળે છે. રાધાકૃષ્ણનાં ભાવ-પ્રતીકો લઈને વિદ્યાપતિ, જયદેવ, કબીર, મીરાં, નરસિંહ, દયારામ-આદિએ પદો રચ્યાં છે. 'હંસલો', 'પારેલું', 'સર્પ' વગેરેનાં પ્રતીકો જાણીતાં છે. રવીન્દ્રનાથમાં તથા ગુજરાતી કવિતામાં ન્હાનાલાલથી પ્રતીકરચનાઓ સાંપડતી જાય છે, જે નિરંજન-પ્રયોજનાત્મક અને તેમની પછીની કવિતામાં ખળવાન અભિવ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

અનંતગત અને આકાર

કાન્ટે રચળ અને સમયને સંદર્ભે અંતઃસ્ફુરણના અનુભવ-પૂર્વ (a-priori forms) 'આકારો'ની વિશદ ચર્ચા કરી છે. આ આકારોના અભ્યાસને જ કાન્ટ અનુભવાતીત સૌન્દર્યશાસ્ત્ર (transcendental aesthetic) કહે છે. કાન્ટની આ વિચારણા આપણને કળાકૃતિની તપાસમાં આકાર-વિભાવના અને આનંદ-મીમાંસા પરત્વે ઉપયોગી છે. કાન્ટ માને છે કે અસ્ત્રિય પદાર્થોની જોમ કલ્પના પશુ સમય અને અવકાશના આકારો નીચે રળુ થતાં હોય છે અને એટલે તેમને આકાર અને અંતર્ગત પશુ હોય છે. કેન્ટની આ આકારોની વિભાવનાને કેસિરેરે પ્રતીકાત્મક આકારો (symbolic forms)ની વિચારણા દ્વારા વધારે વ્યાપક સંદર્ભમાં વિકસાવી છે. અને કેસિરેરની આ પ્રતીકાત્મક આકારોની વિચારણાને સુએન લેંગરે પોતાની કલામીમાંસામાં વિશદતાથી ચર્ચા છે. લેંગર કહે છે કે મનુષ્યની લાગણી-ઓના, પ્રતીકાત્મક આકારો-રૂપો એ જ કળા છે.

સુંદર પદાર્થોના મૂલ્યાંકન માટે રસક્રીયતા અનિવાર્ય છે. પશુ લલિતકળા માટે પ્રાણતા (genius) અનિવાર્ય છે. કાન્ટ કહે છે કે પ્રકૃતિની સુંદરતા એ સુંદર વસ્તુ છે, પશુ કલાનું સૌન્દર્ય એ પદાર્થનું સુંદર પ્રતિનિધિત્વ છે. વિભાવનાના સંયોજે રસક્રીય વિચાર એ કલ્પનાશક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ છે.

આપણી ભાષામાં 'આકૃતિ', 'આકાર', 'રૂપ', 'ધાત', 'રૂપ', વગેરે સંજ્ઞાઓ અંગ્રેજી સંજ્ઞા 'ફોર્મ' માટે યોગ્ય છે, જ્યારે 'સામગ્રી', 'વસ્તુ', 'સંસાર', 'અંતર્ગત' અને 'અંતરતત્ત્વ', એ સંજ્ઞાઓ 'કન્ટેન્ટ' માટે પ્રયોગ્ય છે. આ સંજ્ઞાપ્રયોજનને દર્શનિક, આલંકારિક અને કોશ-પરંપરાનો ટેકો મળે છે. આ બે સંજ્ઞાઓથી સૂચિત થતા વિભાવો કૃતિમાં રપષ્ટ રીતે અલગ તારવી શકાતા નથી, પશુ તેમના દ્વારા કૃતિની howness અને

Whatness અથવા આશય અને પ્રક્ટીકરણનો નિર્દેશ થાય છે. અલગતા, આશય અને આકાર પશુ કળાકૃતિમાં અસિદ્ધ જ હોઈ શકે.

માર્ક શોરરનો વિખ્યાત લેખ 'ઓજ લેખે તંત્ર' (Technique as Discovery) આપણી ચર્ચામાં ઉપયોગી મદદ પૂરી પાડે તેમ છે. શોરર સૌન્દર્યને સ્થાને આકાર અને સત્યને સ્થાને અંતર્ગત યોજવાનું કહે છે. શોરર અનુભવને અંતર્ગત કહે છે અને સિદ્ધ અંતર્ગતને કળા કહે છે. આ બે વચ્ચેનો તફાવત જ ટેકનિકનો છે. આમ, શોરરની વિચારણામાં ટેકનિકની નવી જ ભૂમિકા જીલી થાય છે. આ ટેકનિકથી જ અંતર્ગતની ઓજ થાય છે. માત્ર ટેકનિક જ કલાની સામગ્રીને વસ્તુલક્ષિતા અર્પે છે. ટેકનિક પર ભાર મૂકતા માર્ક શોરર અંતર્ગતને પશુ નિરાળી ભૂમિકાએ લુએ છે. શોરર જોને ટેકનિક દ્વારા સિદ્ધ કરવાનું કહે છે તેને રશિયન આકારવાદીઓ યુક્તિ દ્વારા સિદ્ધ કરવાનું કહે છે; પશુ શોરર ટેકનિકથી સિદ્ધ થયેલા અંતર્ગતને પૂરતું મહત્ત્વ આપે છે. /

કવિતાને અર્થગત 'અંતર્ગત' (Semantic content), ધ્વનિગત 'અંતર્ગત' (phonic content) ને લયગત 'અંતર્ગત' (rhythmic content) હોય છે. આને જ અર્થ, અવાજ અને લયની કવિતા કહે છે. પશુ કવિતા એટલે જ અર્થ, અવાજ અને લય. કાવ્યમાં 'કન્ટેન્ટ' અને 'ફોર્મ' પરસ્પર બકલી શકાય તેવી જ સંજ્ઞાઓ બની જાય છે.

આકાર ઉત્પાદ છે કે ઉત્પાદક છે - એ પ્રશ્નની ચર્ચા માઇકલ ઝેરાફાએ કરી છે. સાહિત્યકૃતિનો ઉત્પત્તિમૂલક (genetic) ખ્યાલ કરનાર વિદ્વાનો સાહિત્યકૃતિને ઉત્પાદ માને છે; પશુ ઉત્પત્તિનો ખ્યાલ કૃતિને પોતાને લાગુ પડે છે કે સમાજ અને તેની સંસ્કૃતિ ઉપર કૃતિએ ઉત્પન્ન કરેલી અસરને લાગુ પડે છે એ સમસ્યા છે. આ સમસ્યા પર ઐરિક ઓરબાકના સંશોધને સારો પ્રકાશ

ફેકબો છે, જે સ્વરૂપવાદીઓને ખુબ અનુકૂળ આવે એમ નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ વિષયની ચર્ચા થઈ છે. કળાકૃતિની રૂપરચના અંગે આથી એક નવી જ સલાહના ત્રગટી છે, પ્રયોગશીલતા વરતાર્થ છે અને પરિસ્થિતિ છેક આકારવિદ્રોહ પર્યંત પહોંચી છે. આની વિવિધ સ્વરૂપો સંદર્ભે તપાસ કરી શકાય.

મનોવિજ્ઞાન અને સ્વરૂપ વચ્ચે શા સંબંધ છે? મનોવિજ્ઞાન અહીં 'નાયક'ના માનસનું નહીં પણ પ્રેક્ષકના માનસનું સંચલન કરે છે. સ્વરૂપ અથવા આકાર એટલે ભાવકમાં કોઈક અપેક્ષા જન્માવતી અને એ અપેક્ષાને યોગ્ય રીતે પરિપૂર્ણ કરવી. પણ કળાકૃતિએ માહિતીના મનોવિજ્ઞાનને અનુરૂપ બનવાનું નથી. આથી જ સંગીત-સ્વરૂપના મનોવિજ્ઞાનની સૌથી વધુ નજીક છે. માહિતીના મનોવિજ્ઞાનમાં વિરમય અને કુતૂહલ (suspense) ઉપયોગી પદ્ધતિ બને છે. સ્વરૂપના મનોવિજ્ઞાનમાં વાક્-લાલિત્ય (eloquence) ખપમાં લેવાય છે, સ્વરૂપગત ગુણોત્કૃષ્ટતા (excellence) પર મહાર રખાય છે. કાલિદાસ-શેક્સપિયરની કૃતિઓ 'ખ્યાત-વસ્તુ' પર મંડિત હતી તેથી તેના કથાવસ્તુમાં કુતૂહલ નહીં પણ સ્વરૂપગત ગુણોત્કૃષ્ટતા (excellence) વાક્-લાલિત્ય (eloquence) વૈશિષ્ટ્યસાધક બન્યાં છે.

કાવ્યમાં થીસીસ, એન્ટિથીસીસ અને સિન્થેસીસનું હેગલના મતને અનુસરતું, સ્વરૂપ હોય છે. આ સ્વરૂપ-સિદ્ધિમાં કાવ્યગત ધ્વનિ, તર્ક, ભીર્મિ-બધાં જ તરવો કારણભૂત બને છે. ખરેખર તો કાવ્યનાં બધાં જ ઘટકો સ્વરૂપગત હોય છે.

કવિની જટિલતમ સમસ્યા લાગણીની ઉત્કટતાની શાબ્દિક અભિવ્યક્તિ સાથે સંબંધ હોય છે. આનો ઉકેલ અસામાન્ય ભાષાપ્રયોજનમાં મળે છે. ખીન્ને માર્ગ

ઔપચારિક ભાષા-રમત-વિશિષ્ટ શૈલી આવી જ ભાષા-સિદ્ધિ છે. 'સ્વાભાવિક' અને 'સરળ' ભાષા પણ એક કવિયુક્તિ જ છે. ભાષામાં અત્યંત અટપટા સ્વરૂપગત સંબંધો હોય છે. કાવ્ય માત્ર વિધાનોના સંગ્રહ નથી, પણ એક નાટ્યાત્મક પ્રક્રિયા છે જેના અભિનયકારો છે એનાં લય, છંદ, ધ્વનિ-આવર્તનો વગેરે. બધાં ભાષાગત કવિકર્મને નિર્દેશતા આપણા વિવેચન પાસે પૂરતી સંજ્ઞાઓ નથી. સફળ કાવ્યમાં કોઈ ખિંડ પ્રતિગત હોય છે અને ત્યાં પહોંચવાની ક્ષણે, પહોંચી ગયાની ભણતી અનુભૂતિ સમાયેલી છે. તાત્પર્ય એ કે સફળ કાવ્યથી સંચારિત થઈ રહેતી રસવૃત્તિઓએ કાવ્યની પરિસીમાઓની અંદર જ સંતોષાર્થ રહે છે. સામાન્ય ભાષામાં થઈ શકે એવી ઉચ્ચતર કક્ષાની આકાર-રચના જો કોઈ પણ સંદર્ભે કાવ્યમાં ન હોય તો કાવ્ય રચાતું જ નથી.

પુરાણકલ્પન

કોણે જાણે કેમ, પણ ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચનમાં પુરાણકલ્પન (myth) વિશે નોંધપાત્ર કામ હજી સુધી થયું નથી. કદાચ વિવેચનને બાંધ લીકવી પડે તેવી સંસિદ્ધ પુરાકથામૂલક કૃતિ હજી આપણે ત્યાં સર્જાઈ નથી. વોસમો સદીમાં અંગ્રેજી ભાષાને કબ્જૂ. ખ્રિસ્તી યેટ્સ, એઝરા પાઉન્ડ, ટી. એસ. એલિયેટ, કબ્બુ. એચ. ઓડેન જેવા અને એલન જિન્સવર્ગ, વોલેસ રિટવન્સ, રૉબર્ટ ગ્રેવ્ઝ, જેમ્સ જોયસ, રૉબર્ટ લોવેલ, વિલિયમ ફેકનર, સિદ્ધિચંદ્રા પંથા, રેન્સમ જોન કોવે જેવા સર્જકો ભળ્યા જેમણે પુરાણકથા કે પુરાણકલ્પનનો કલાત્મક વિનિયોગ કરતી સમર્થ સર્જનાત્મક કૃતિઓ લખી. જેથી અંગ્રેજી ભાષામાં 'મીય' વિષે પુષ્કળ લેખન-સંશોધન થયું. યુરોપીય સાહિત્યમાં પણ મીક સર્જકોથી માંડી છેક આધુનિક કાળના અલ્બેર કામુ, સાર્ત્ર, અયોનેરો, બેક્ટ, કાકા વગેરે સર્જકોએ પુરાણકલ્પનનો,

સ્વરૂપને સંવેદન-સંક્રમણના શિખરે પહોંચાડયું તેથી યુરોપમાં આજકાલ પુરાણકથાની ખોલખોલ છે. હમણાં કમણી આપણો સર્જક પણ આ દિશામાં કામ કરવા લાગ્યો છે. વાર્તાઓ અને કાવ્યોમાં થોડા પ્રયોગો મળ્યા છે.

પુરાકથામાં અનેક યુગોની સંવેદના પ્રકટ કરવાની તાકાત હોય છે. કલ્પન, પ્રતીક, રૂપક અને allegory (રૂપકરૂઢિ) જેવાં બળવાન તરવો દ્વારા સમર્થ સર્જક પુરાકથાને ઘાટ આપે છે ત્યારે માનવચિત્તના સંપ્રસાર, અર્થસંપ્રસાર કે અસંપ્રસાર એમ તમામ સ્તરે તે રહસ્યમયી રીતે તેમ જ લીધેલા પ્રગટ થાય છે.

‘મીથ’ હવે સાહિત્ય વિવેચનની પારિભાષિક સંજ્ઞા બની ગઈ છે. ‘મીથ’ માટે આપણી ભાષામાં ‘પુરાકલ્પન’, ‘દેવકથા’, ‘પુરાણ’, ‘પુરાણિકકથા’, ‘પૌરાણિકકથા’, ‘પ્રાચીન લોકકથા’, ‘આદિમકથા’, ‘પુરાપ્રતીક’, વગેરે સંજ્ઞાઓની વિચારણા થઈ છે. ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ ‘પુરાકથા’ કે ‘આદિમકથા’ અથવા ‘પુરાપ્રતીક’ અને ‘પુરાકથાપ્રતીક’ યોગ્ય શકાય તેમ કહ્યું છે.

મીથમાં કથાનું તત્ત્વ, મનોચિત્રરીતિ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, તત્ત્વજ્ઞાન, રિવાજો, પ્રતો વગેરે અનેક તત્ત્વોનું સંયોજન હોય છે. સપાટી પરના અર્થને ચાતરીને એક જગ્યા પર મનોવિશ્વમાં મીથ ભૂસકો મારે છે.

‘મીથ’ સંકુલ સંજ્ઞા હોવાથી તેની વ્યાખ્યા બાંધવાની મુશ્કેલી દેખીતી છે. ‘મીથ’ શું છે એ પ્રશ્ન પોતે અટપટે છે. આપણી પાસે ઉપલબ્ધ છે માત્ર કેટલીક પુરાકથાઓ (myths) જ. કેસિરેર મિથને પ્રાથમિક રીતે વસ્તુઓની સાપેક્ષતામાં જુએ છે. આની સામે બીન્ને મત છે કે પુરાકથા માત્ર વાર્તા છે.

પુરાકથાના મર્મર અભ્યાસી જિઆમ્બાટિસ્ટા વિકો (Giambattista Vico) બારપૂર્વક કહે છે કે

આદિમ વિચાર એ અનિવાર્યતા કાવ્યમય છે. સંસ્કૃતિના આરંભમાં જ્યારે સાધા ધર્મ-ક્રિયાકાંડી અને પૂર્વ તાર્કિક લક્ષણોવાળી હતી ત્યારની માણસની જીવનદૃષ્ટિ અને તેનાં અભિવ્યક્તિસ્વરૂપો અંગેની ‘પુરાકથા’ ચમત્કૃતિ (mythopoeia) સંજ્ઞા છે. ઉપરોક્ત બન્ને લક્ષણો આદિમ ભાષાનાં છે અને તેમની પુરાકથા તથા કવિતાના ઘડતરમાં નિર્ણયાત્મક અસર હોય છે. માનસિક અને ભાષાકીય મિશ્રણો પુરાકથાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આદિમ ભાષામાં કવિતા અને પુરાકથાના સંધાનમાં રૂપક ઘણું મહત્ત્વનું તત્ત્વ હતું.

એસ્કીલસે ‘ઝોરેસ્ટીઆ’ની નાટ્યરચી રચી હતી. જ્યૉ પૉલ સાર્ત્રે ઝોરેસ્ટીસની આ પુરાકથાના ‘ધ ક્લાઇઝ’ નાટકમાં માનવ-સ્વાતંત્ર્ય અંગે ઉપયોગ કરે છે. ગ્રીક નાટકોમાં ઝોરેસ્ટીસની નીતિમતા, ન્યાયપ્રિયતા અને ઇશ્વરપરાયણતા આલેખાયાં હતાં તેને બદલે સાર્ત્રે અહીં દેવતાઓના રાજ, રાજના મૃત્યુના દેવ ઝિયસ (Zeus)ની અવગણના કરી, સર્વ જવાબદારીઓ સ્વીકારીને સ્વાતંત્ર્યનું મૂલ્ય સાચવતો ઝોરેસ્ટીસ ચીતર્યો છે. આ કથાનક દ્વારા પૌરાણિક દેવવાદનો સાર્ત્રે નકાર કર્યો છે. કલાકાર જીવનની વાસ્તવિકતાનું પુનઃ શોધીકરણ કરે છે. સંકેતો, કલ્પનો અને પ્રતીકોની જેમ સંવેદનશીલતાને પ્રકટ કરવા માટે પુરાણિકલ્પનો પણ કારગત નીવડે છે.

પુરાકથાઓ અવનવાં પરિમાણોમાં અને નવા નવા સન્દર્ભે માનવીને મળતી જ રહે છે. પ્રજના વિવિધ અનુભવો પ્રતીકાત્મક રૂપો ધારણ કરી અવતરતા રહ્યા છે. કેસિરેર જેને symbolic forms કહે છે તે આ જ. ગ્રીસમાં એપોલોને આકાર (form)નો દેવતા ગણ્યો છે અને ડાયોનિસિસને વહનનો-ઉડેકનો દેવતા ગણ્યો છે. કલાકૃતિની મીમાંસામાં ખે અત્યંતનાં તત્ત્વો-આકાર (form) અને વહન (flow) અંગે જે

વિચારણા થઈ તે પરથી આ બે દેવતાઓ પ્રતીકાત્મકતા પામ્યા. .

સારા સર્જકને તો પુરાકથાની સામગ્રી માતૃ-માટી સમા કલ્પન-એણીઓથી લયેલી કે લોકસાહિત્યની કલ્પનાશીલતાથી ઊભરાતી ખીણ લાગે છે. હા, કવિએ એ બાબતે સાવધાન રહેવાનું છે કે માત્ર સાંધા મારવાથી કામ ચાલે તેમ નથી; પણ કલાકૃતિની અખંડતામાં પુરાતત્ત્વને ગાળાને અર્પુ આકારનિર્મિતિ સાધવાની છે. પુરાકથાને કેવળ વર્ણનાત્મક સંરચના તરીકે લેવાની નથી, પણ કવિતાના લોહીમાં તેને ફરતી મૂકવાનો છે. આ રીતે પુરાકથા કવિને પ્રતીકાત્મક અને અતિ-ભૌતિક પ્રયુક્તિઓ આપે છે.

પુરાકથાના અભ્યાસમાં સૌથી મહત્ત્વનું પ્રદાન લ્યુમર્ટ અને મોસના 'ખસિદાન' ઉપરના નિબંધે (૧૮૯૭-૯૮) કર્યું. આનાથી સામૂહિક પ્રતિનિધાન (Collective representation)ના વિભાવને સૈદ્ધાન્તિક રૂપ મળ્યું. આ પાયાના કામથી એક ભાષાકીય ક્રાન્તિ સર્જાઈ. સાર પછી ડૉ. સોશુરે ભાષા (લેંગ્વેજ) અને બોલી (પેરોલ)નો જે ભેદ દર્શાવ્યો છે તે આજને તબક્કે બહુ જ ઉપયોગી છે, જે રીતે કોઈ ચોક્કસ સામૂહિક પ્રતિનિધિત્વ એ તે ભાષાની પૂર્વશરત છે. રશિયન ફ્રોઈડેરિટ સંશોધનશાખાએ એક નવા જ અભિગમ દ્વારા કાર્ય આદર્યું જેનું પરિણામ આપણને મેલેટીન્સ્કી સેગલ અને તેના સાથીઓનાં લખાણોમાં (૧૯૬૯) જોવા મળે છે. ચોમ્સ્કીએ આ જ દષ્ટિકોણને નવી પરિભાષામાં પુનઃપ્રવૃત્ત કર્યો. એ એક તરફ 'deep structure' અને 'competence' વચ્ચેનો તથા ખીણ તરફ 'Surface structure' અને 'performance' વચ્ચેના તફાવતો સ્પષ્ટ કરે છે. પણ અર્થવિજ્ઞાન (semantics)ને મહત્ત્વ આપવાની

ચોમ્સ્કીની મૂળભૂત અનિચ્છા જ (જે હવે કંઈક અંશે દૂર થઈ છે) એના નમૂનાને (model) અન્ય વિદ્વાનોના નમૂના જેટલો સમર્થ બનતો અટકાવે છે.

લેવી સ્ટ્રાઉસે પુરાકથાના સિદ્ધાન્ત પર સૌથી વધુ સ્પષ્ટ અને સવિસ્તર લખ્યું છે. 'પુરાકથાનો સંરચનાત્મક અભ્યાસ' (The Structural study of Myth) નામનો ગ્રંથ તેમની સંશોધન-અભ્યાસ શક્તિને અંગ્રસિ-રૂપ છે. લેવી સ્ટ્રાઉસના સંશોધનનું ફલિત એ છે કે દરેક સાંસ્કૃતિક ઘટના એક ભાષા જ છે અને એટલે જ મનુષ્યના વિચારની સંરચના અને સામાજિક સંબંધોની સંકુલતાનો અભ્યાસ આધુનિક ભાષાવૈજ્ઞાનિક અભિગમે દ્વારા થવો જોઈએ. ક્રિયાકાંડો, શરીરશાસ્ત્ર અને આર્થિક આદાનપ્રદાનની પ્રક્રિયા પુરાકથાના વર્ગીકરણ માટે જાળવવી જરૂરી છે. સ્ટ્રાઉસનો નૃવંશશાસ્ત્રનો આ પદ્ધતિનો અભ્યાસ વીસમી સદીનું વિસ્મયકારક અર્પણ છે. પુરાકથામાં મનુષ્યની વિચાર-વર્તન-તરાહો સંચિત થાય છે. મેટાસિગ્નિસ્ટિક્સના સિદ્ધાન્તથી સ્ટ્રાઉસ સંસ્કૃતિના સામાન્ય સિદ્ધાન્તને કાબ્યશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાનની નજીક લાવે છે. ડૉ. કાર્લ યુંગની માફક સ્ટ્રાઉસે જાદુ અને પુરાણકલ્પનો, કુલપ્રતીકોની પદ્ધતિ (totemism) અને logique concreteનો છીડો અભ્યાસ કરી ખાતરી કરાવી કે પ્રતીકાત્મક પ્રતિનિધાનો, પુરાણકલ્પનો અને કલ્પનતરાહો એ જ્ઞાનસંગ્રહ તથા તેની વિભાવનાનાં સાધનો છે. આ માનસિક પ્રક્રિયા સામૂહિક છે, કારણ કે તે પાયાગત સંરચનાત્મક એકરૂપતાનું પુનઃ સર્જન કરે છે.

કેસિરેરની symbolic formsની વિભાવના એ કેન્દની a priori forms વિભાવનાનો વિકાસ છે. માણસ કપોળકલ્પિતતેય સ્વરૂપ આપીને અનુભવસંવેદ બનાવી શકે છે. યુગે સામૂહિક અસંપ્રસૂતાનો સિદ્ધાન્ત

આપ્યો હોતો. માનવચિત્તના અસંપ્રસાદ સ્તરોમાં-તેની મહારમૂલિમાં-જે કંઈ સંગોપાઈ રહ્યું છે તે પુરાણ-કલ્પનની રચનાપદ્ધતિમાં રૂપકો, રૂપકપ્રતિયોગ કે કેસિ-રેર કહે છે તેવા પ્રતીકાત્મક આકારો દ્વારા પ્રખળતાથી પ્રગટ થાય છે. કેસિરેરના મતે પુરાકથા અને ભાષા બંને એક જ મૂળમાંથી ફૂટતી બે શાખાઓ છે. પ્રતીકા વાર્તાવિકતા છે. વસ્તુતઃ રૂપકની પ્રકૃતિમાં જ ભાષા અને પુરાકથાનું મૂળ રહેલું છે. અથવા રૂપક એ પુરા-કથા અને ભાષા વચ્ચેની છુદ્ધિગમ્ય કડી છે. અર્થાં જ પૌરાણિક સૂત્રોની અંદર રહેલું મૂળ રૂપક (root metaphor) ખાસ કરીને શાબ્દિક ઘટનાનું પાયાનું લક્ષણ હતું. સાદામાં સાદી પુરાકથાત્મક સંરચના રૂપાંતરના ગુણ વડે જ ઉદ્ભવતી શકે છે. આ રૂપાંતર સાદાં તત્ત્વોનું 'પવિત્ર' અને ધાર્મિક કક્ષાએ ઉત્થાન કરે છે, કહો કે નવી કક્ષાનું સર્જન કરે છે.

પુરાકથામાં બે જુદા જુદા વ્યવસ્થાઓ હોય છે. આમાંની એક વ્યવસ્થા ખીજી વ્યવસ્થા સંદર્ભે જ પરિવર્તિત થતી રહે છે. ભાષાદ્વીપ વ્યવસ્થા એ એક એવી વ્યવસ્થા છે જેને શેક્ષાં બાર્થ the language object (ભાષા-વસ્તુ) તરીકે ઓળખાવે છે, કારણ કે પોતાની આંતરિક વ્યવસ્થાનું ઘડતર કરવા માટે પુરાકથા એને ભાષા તરીકે જ ખપમાં લે છે. પુરા-કથાની ખીજી વ્યવસ્થા એનું કથાવસ્તુ છે-એટલે પુરા-કથા પોતે જ છે. શેક્ષાં બાર્થ એને પુરાકથાની 'પરાભાષા' -metalanguage-કહે છે. કારણ કે આ ખીજી ભાષાના માધ્યમથી જ પુરાકથાની પહેલી વ્યવસ્થા વિષે વાત થાય છે.

પુરાકથા સમયનાં પાસાંનો ભંગ કરતી સ્વરૂપગત સંરચના છે. વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય વચ્ચે એમાં ભેદ હોતો નથી. ડૂમેઝિલ, લેન્ડો-રટ્ટાઉસ અને વર્નાંતનાં સંશોધનોએ બતાવ્યું છે કે પુરાકથા વિકાસનાં ક્રમિક

સ્થિત્યંતરો ઉવેખીને પ્રાંતની વિભિન્ન સ્થિતિઓનું વિભાગીકરણ પ્રસ્તુત કરે છે.

પુરાકલ્પનની ઉત્પત્તિ અતિશીલ છે પણ એનો હેતુ દાર્શનિક છે એની ચર્ચા મુઝેન લેંગરે કરી છે. આધ્યાત્મિક વિચારનો, પુરાકથા એ આદિમ તબક્કો છે, સામાન્ય વિચારોનું સૌથી પહેલું મૂર્તરૂપ કે અવતરણ છે. એ બિન-ચિંતનાત્મક પ્રતીકયોગના છે. માનવજીવન તેમ જ મહાકાવ્યો-વીરચરિત કાવ્યોની કવિતા પ્રગટ કરે છે. વૈશ્વિક (cosmic) વ્યવસ્થાનું પ્રકટીકરણ એ પુરાકથાના ઉચ્ચતમ વિકાસની શક્યતાની અવધિ છે.

પ્રતિબદ્ધતા

કવિસર્જકનો પૂર્વમેધ તેની યુગચેતનાને પ્રગટ કરવાનો હોય છે અને તેનો ઉત્તરમેધ કલાસર્જનની અપૂર્વતા સિદ્ધ કરવાનો હોય છે. પ્રતિબદ્ધતા કળાકૃતિની વિચાર-મીઠાત્મક અવસ્થાથી તે છેક 'રસનિષ્પત્તિ' પર્યંત વ્યાપેલી ક્રિયા છે અને એ કલાકૃતિની સમપ્રતાનો, કલ્પન કે રૂપક જેવો જ અનિવાર્ય અંશ બની રહે છે.

અસ્તિત્વવાદી વિચારધ્યામાં સર્જક પોતે જ દેન્દ્રવર્તી વ્યક્તિ છે. સ્વાવો સર્જક બ્યારે લખે છે ત્યારે એ પ્રતિબદ્ધ થાય છે. તેની રચનાની વિરમયની ક્ષણોને સિદ્ધ કરે તે પહેલાં તે 'સ્વ'ના અસ્તિત્વ અને 'સતતા' (reality)ને અનુભવતાં અનુભવતાં વસ્તુને પૂર્ણતાથી પામવા મથે છે. આ વસ્તુને પામવાની પ્રક્રિયાને અસ્તિત્વવાદી, Phenomenological તેમ જ પારમાર્થિક, વ્યાવહારિક અને પ્રાતિભાસિક સત્તાને સ્વીકારતા ભારતીય દાર્શનિક દષ્ટિ-બિંદુથી રૂપક કરી છે. પણ આ બધાં કરતાં વિશેષ તો આધ્યાત્મિકતાની કઠોકટી, સામાજિક ઉકેલો શોધવાની અસમર્થતા, ખાલીપાણું, મૂળને ન પામી શકવાની નિરાશા, અર્થરિકતા આદિને લીધે પ્રગ્ત સુધી ભાવસંક્રમણ કરવાની દહેશત, મૂલ્યવિનાશ વગેરે બધું બીજી

સદીના સાહિત્યકારને મૂંઝવે છે. પરિણામે વીસમી સદીનું સાહિત્ય તત્ત્વતઃ એકાકીપણાનું અને હતાશાનું સાહિત્ય બને છે. આજના સઘળા સર્જનના કેન્દ્રમાં માનવ છે. આ માનવ નિર્જાન છે, અનાસક્ત છે, અન્ય કોઈક (outsider) છે. તેનું નિરૂપણ વસ્તુઓના અસ્તિત્વ સામે, નીતિય વિકૃતિઓને સંબંધે, રાજકારણને સંબંધે, આત્મિક પરિસ્થિતિઓને સંબંધે, માનવ-સ્વાતંત્ર્યની સમસ્યાને સંબંધે, નીતિમત્તા અને માનવ-સંબંધોના સંદર્ભે છે અહીં સાહિત્યની માધ્યમશૂન આપોના સર્જન જોડેના સંબંધ પશુ ચર્ચાના વિષય બને છે. પ્રતિબદ્ધ સર્જક-કવિ ભાષાને કૃપોગી સાધન લેખે નથી ગણતો પશુ the things ગણે છે. ચર્ચા આગળ ચાલે છે. નીતિનો પ્રશ્ન પશુ ઉદ્ભવે છે, અસ્તિત્વવાદીઓ માને છે કે માન મૂલ્યાંકનમાં વ્યક્તિમાત્રનું મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્ય કોઈ જઠમેસલાક ચરિત્રવિદ્યાના ચોક્કામાં ખેસાડી શકાય નહીં, સર્જક સમાજની ચેતનાને જગૃત કરવા 'પ્રતિબદ્ધ' (committed) થાય છે, એ જગતમાં પરિવર્તન લાવવાની જવાબદારી લે છે. કામૂ, સાર્ત્ર વગેરે સર્જકો સાહિત્ય દ્વારા મુક્તિ (freedom) ઝંખે છે, જ્યારે રવીન્દ્રનાથ મુક્તિ અને વિશ્વવાત્સલ્ય માટે માનવીય સ્વાતંત્ર્ય, તો એલિયેટ પૂર્ણ મુક્તિ ઝંખે છે. પ્રતિબદ્ધતાના વિરત્ત અર્થમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર', શરદાબાણની નારીમુક્તિ અને દેશ-સ્વાતંત્ર્ય ઝંખેલી ટેટલીક રચનાઓ અને ખીલુ વિશિષ્ટ રચનાઓ છે. સર્જનમાં પ્રતિબદ્ધતાનો આ ખ્યાલ નક્કર રીતે રજૂ કરવા માટે એલિયેટ, ઈયોનેસ્કો, બેક્ટ, કોલ્કોઆબે, આદિ સમર્થ સર્જકોની રચનાઓનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરી શકાય. આધુનિક યુગમાં પ્રગટી અનાત્મીકરણ (alienation) ની લાગણી પશુ કવિતામાં પ્રગટ થઈ છે, કથાસાહિત્યમાં તથા નાટકમાંય પ્રગટ થઈ છે, તેની તપાસ પણ કરી શકાય.

કથાઓમાં 'નિર્માનવીકરણ' આજે તો વિવેચનની એક સંજ્ઞા રૂપે દેખાય છે. પણ નિર્માનવીકરણના સર્જનાત્મક અને જીવનવિષયક સૂચિતાથી આપણે પૂરા પામ્યા છીએ

કેટલે એ શંકારૂપ છે. 'માનવી' જે રીતે સાહિત્યસર્જનનું કેન્દ્ર છે : સર્જક તરીકે અને વિશ્વને સંદર્ભ પૂરો પાડતર અસ્તિત્વ તરીકે. બદલાતા સંદર્ભમાં સર્જકમાનવ સમાજગતમાનવ જોડે સંઘર્ષમાં આવે છે કે એક ખીન્નમાં થી રસ ગુમાવે છે ત્યારે એક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ પેદા થાય છે. મૂળભૂત માનવ-સ્વાતંત્ર્યોનો છેદ ઉઠાડતાં સામાજિક મૂલ્યો સર્જકને ભીંસે છે. આથી હતાશ અને કુદ્ધ થયેલા સર્જકના પોતાના સર્જનમાં માનવીનું મૂલ્યદ્રવ્ય, વ્યક્તિત્વા-રહિત, કાર્પણ અને આક્રમણના નમૂના જેવું, સંઘાવિહીન પ્રતિબિંબ પડે છે. આવા સાહિત્યમાં અપરિચિતતા તેમ જ અટૂલાપણાની, કચારેક અમાનવીય પ્રત્યાધાતોની ઊર્મિ ઘૂંટાયેલી જોવા મળે છે. પણ ખરો પ્રશ્ન તો માધ્યમના બળે આ ખ્યાલ કથાઓમાં કેવી રીતે ઝિલાય છે, તે છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય લેખકોએ અને ચિત્રકારોએ 'નિર્માન-વીકરણ'ની કથાવસ્તુ (theme) સખળ રીતે વ્યક્ત કરી છે.

આ પછી બહિર્જગત અને આંતરજગતના આંતર-વિરોધ અને આંતરસંબંધમાં માનવીનાં આંતરિક વિશ્વનો બહારના વિશ્વ સાથે કુમેળ થવાથી જે કલાક્ષિત જન્મે છે તેની સોદાહરણ મીમાંસા થઈ શકે. ને પછી 'સિતરેસુરે આંગાળે' પ્રતિબદ્ધતાની વ્યાખ્યા-વિભાવનાના મહત્ત્વના પ્રશ્નની ચર્ચા, માર્ક્સવાદી સૌન્દર્યશાસ્ત્રના દાવાઓનાં સંદર્ભે કરી શકાય.

૨૨

કાવ્યાત્મક સંરચના શું છે એ જાણવા માટે સંદિગ્ધતા, રૂપક, પ્રતીક, કલ્પન-કલ્પના, અવંકારધટના, પુરાણકલ્પન, વિષયવિચાર, આકાર-વિભાવના શું છે તે જાણવાની જરૂર છે. વળી, કાવ્યસંરચનાની સાથે અર્થઘટન અને મૂલ્યાંકનના પ્રશ્નો સંકળાયેલા હોવાથી તથા કાવ્યાત્મક અર્થ ઝંજો છેવટનો જીવ કહેવાયો ન હોવાથી, કાવ્યની વિવિધ ઘટક-પાંખડીઓ ઉઘાડવાં-જોડવાની પ્રક્રિયામાં આનંદ અનુભવાય છે. આ પુનઃપુનઃ પ્રગટ થતો આનંદ જ આપણને કલાકૃતિની સન્મુખે ચતકોટિ વાર લઈ જાય છે ।

[ભૂમિકા : પુરુરવસ અને ઉર્વશીના પ્રેમનું કથાનક આમ તો અગવેદ નેટલું જૂતું છે. ને ત્યાર પછી ય તે એકધારું આજ સુધી લોકપ્રિય રહી કવિઓનું ધ્યાન ખેંચતું રહ્યું છે. શતપથ બ્રાહ્મણ, બૃહદ્દેવતા તથા પુરાણોમાં તે વધુ ને વધુ સંકુલ ને માનવીય બનતું આવ્યું છે ને છેવટે જતાં મહાકવિ કાલિદાસમાં નાટ્યસ્વરૂપે પૂરેપૂરું કલાત્મક ને માનવીય-પરિભાષુ ને પરિણામ પામ્યું છે. ઉર્વશીને મળેલા શાપનો મુદ્દો પણ આ કથાનકમાં સતત ફેરફાર પામતો રહ્યો છે; આ એક-ધારી લોકપ્રિયતાનું કારણ શું હોવાનો સંભવ છે? તો મારા અધીન મતે મને લાગે છે કે પ્રેમ, સ્વર્ગની અમર અપ્સરાનો મર્ત્ય એવા પૃથ્વીલોકના માનવ સાથેનો પ્રેમ. રવીન્દ્રનાથ સુધીમાં તો એ વાત છેક ઉપર ઉપસી આવી છે કે પ્રેમ કરવાની બાબતમાં જ પૃથ્વી 'સ્વર્ગદિપિ ગરીયસી' નીવડી છે, જે શાપને ય વરદાનમાં પલટી નાખી શકે છે.

હું આ 'ઇન્દ્રોર્વશીય સંવાદ'માં બહુધા કાલિદાસના

નાટકને અનુસર્યો છું. જો કે પુરોગામીઓના કોઈકે રીતના શાપ તત્ત્વને તથા ઇન્દ્ર પોતે પુરુરવા અને ઉર્વશીના પ્રેમની સૂક્ષ્મ અસૂચા કરે છે તે તત્ત્વને ભળવી રાખ્યું છે. કાલિદાસે 'વિક્રમેર્વશીય' નાટકમાં છેલ્લા પાંચમા અંકે આ યુગ્મને પૃથ્વી ઉપર જ સાથે રહેવાની જોગવાઈ કરી આપી છે, અન્યથા નાટક સ્વાભાવિક રીતે જ ડરુચ્યુરસ પર્યવસાયી બન્યું હોત જે ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રની વિભાવનાને પ્રતિકૂળ હતું : ભારતીય જીવનમાં ગંધર્વની ભાવનાએ આમ થવા પામ્યું છે.

મારી આ કૃતિ કાલિદાસના આવા સમાધાનને બદલે એની મૂળ સ્વાભાવિક ચાલને પકડી રાખે છે. શાપાવસાને ઉર્વશી પુરુરવા ને પુત્ર આયુધી વિરહાકુલ થઈ સ્વર્ગમાં જાય છે; અને કાલિદાસે ઇચ્છ્યો છે એ આ યુગ્મકનો સહવાસ ઇન્દ્રને હાથે ફરી શિક્ષા પામી પૃથ્વી ઉપર સિદ્ધ થાય છે; શાપાને ઉર્વશીનું સ્વર્ગ-ગમન અને ફરીથી નિષ્કાસન એ બે સ્થિત્યંતરો વચ્ચે એનું નિર્વહણ છે.

—ઉશનસ્.]

પાત્રો : ઇન્દ્ર અને ઉર્વશી * સ્થળ : સ્વર્ગ

સમય : શાપાન્તે ઉર્વશી પૃથ્વી પરથી પુરુરવાથી છૂટી પડી હમણાં જ અહીં પાછી ફરી છે.

ઇન્દ્ર : (સ્વગત)

અહો આ તો ઉર્વશી અહીં પધારી છે ને!

ધન્ય ધન્ય!

પૃથ્વીથી હમણાં જ પાછી ફરી છે

એટલે જ આવી હશે આવી કંઈ ધૂલિમલિન વન્ય,

પણ હજી એવી જ તો શોભે છે

સ્વર્ગ તણી શોભા અનન્ય,

નંદનવને ય આંખું ખીજું વરેણ ફૂલ ખાઈયું નથી

ક્યારેય આટલું નિત્ય વસતેજન્ય!

લાવ, તો હું જ ખોલાવું -

(પ્રકાશ) અહો ઉર્વશી!

ઇન્દ્રનાં છે અભિવાદનો, આવકાર

પૃથ્વીથી હમણાં જ પધારી છો તો પૂરું,

મહારાજ પુરુરવાના શા સમાચાર?

ક્યારે પધારે છે પાછા પૃથ્વીપતિ

અહીં આપણા આ સ્વર્ગ વિષે -

કોઈ મૈત્રી મિમે?

ઉર્વશી : મહારાજ ઇન્દ્ર ! સ્વર્ગપતિ,
પ્રભુમું છું હું ઉર્વશી આપની કિંકરી.

ઇ. : આવ, આવ,
અરે, તું તો દિસે દીનહીન ખિત !
સ્વર્ગમાં તો અનુચિત આ વર્તાણુક, ઉર્વશી !
પૃથ્વીપણના કોઈ કાંઈને નથીને તું લાજિગતા ?
તું તો સદા ઇન્દ્ર ઉરે વસી
ઉર્વશી ! પૃથ્વી પર હતીને
ત્યારેય તે તું તો હતી વ્હાલસોઈ
ઇન્દ્રને તો પ્રથમ શી
ભૂલી જ જા, પૃથ્વી એ દુઃસ્વપ્ન,
અપ્સરાને રપશે ખરી વળી ભૂ કચારેય કરી !
ભૂલી જા રે ભૂત,
સ્વર્ગ એ તો ઇન્દ્રમય સામ્રાજ્યની ક્ષણ
તું નહીં કિંકરી -
તું તો સ્વર્ગપાયલની કિંકણી જ,
નિત્ય રથુઝથુ
પૃથ્વીથી તું અપ-સરી ભારુ !
અપરપ હવે અપ્સરા તું નીતરતી
પદ્મ જેવી અનાવિલ ધૌત
શુભ શુચિ સદસ્તાન રતિ,
પહેલાં જેવી હતી.
પૃથ્વી તણે પદ્મ પથ્થુ જેણે ગાળા
તેને જાગ્યે આવી ઝલાનિ
અવશ્યભાવિ ઉર્વશી !
નહીં તો પછી એ પૃથ્વીપણું, શિક્ષા શાની ?
ઉર્વશી ! સ્વર્ગલોકે આવડી આદુઉદાસી
તને શોભે નહીં !
ખંજેરી જ નાખ, રહેજ કુંભ જેવું હસી નાખી,
હજી એ જે રહીસહી !

ઉ. : મહારાજ ! દેવાધિદેવ ! શયીપતિ,
સ્વર્ગાધિપ, અન્યે...

ઇ. : નહીં નહીં,
આવું બધું ભારેખમ આજ ખોલ. નહીં તું,
એ છે ઇન્દ્રને અપ્રેય
ખોલો, વાત કરો,
સહજ સરલપણે-પૃથ્વીની કો સ્મૃતિ
કહતી તો શાની હોય વારુ ?
પૃથ્વીની કો નિંદા...
સ્વર્ગ એ તો સ્વર્ગ ઇન્દ્રમય
અમિશ્રિત આનંદની કૃતિ.

ઉ. : મહારાજ, ઇન્દ્ર ! ક્ષમા !
મને એકલી જ અહીં થોડી વાર
પૃથ્વી સ્મૃતિ લીન મૂક, પડી રે'વા દેશો !
માનીશ આભાર;
પૃથ્વી-અહો પૃથ્વી ! એની વળી નિંદા ?
ને તે ઉર્વશીને સુખે !
મહારાજ ! અવિનય ગણો નહીં તો કહું :
મૂકા મને સ્મૃતિસુખે
એકાકી જ.
જુઓ નીચે લીલીઝમ કેવી પૃથ્વી વ્હાલસોઈ
દિસે સ્વર્ગને ઝરખે !

ઇ. : પૃથ્વીની તે કોઈ સ્મૃતિ હોય વળી
સુખદ ઉર્વશી-સ્વર્ગવાસનીને
એ તો મૃત્યુનો લોક ઉર્વશી, મૃત્યુલોક,
પૃથ્વી અને પુરુરવા બંને મરણઅધીન;
તેનો પ્રેમ પથ્થુ મરણઅધીન
તેનાં પ્રાણીમાત્ર મરણઅધીન.
અચરત-પૃથ્વીસ્મૃતિ ઉર્વશીને કરી મૂકે
આમ દીન-વિદાસીન

સ્વર્ગ તણી સ્વાભાવિક ગરિમાને
અનુચિત, અપમાન
દેવાંગના સ્વર્ગકુલોત્પન્ન
અને તું જે તેના અવતંસ સમાન
તે આમ પૃથ્વીપણે અભિશ્રૂત । દીન !
ઉર્વશી જે ઇન્દ્ર તણે ભાથે
છેલ્લું અનામત સુકુમાર પ્રહરાણું ઝીંકવાનું
જે પૃથ્વી માથે
તે પોતે જ હવે પરાજિત ખિન્ન-
ખડગ જ ખુદ ખંડિત થાય
ઘાતક જ સ્વયં અભિહત-
તો તે ઉર્વશી, ન કરો જ, હવે ઉપાય ।
સ્વર્ગ હવે હશે પૃથ્વી તણો ખંડિયો ઉપનિવેશ માત્ર
દેવજ્નતિ હવે પૃથ્વીતણે દારે દારે
ભટકશે કર લઈ લિક્ષાપાત્ર.
ઉર્વશી જ આમ જ્યારે નીવડતી નીરર્થક;
સ્વર્ગે તો દીધી'તી તને પૃથ્વીશિક્ષા-

૧. : શિક્ષા ?

મહારાજ ! કહો વરદાન, શિક્ષા નહીં, દીક્ષા
દીક્ષા કોઈ પૃથુતમ,
બૃહત્તમ નવતર પ્રબોધની
'પૃથ્વી તણી તુલનામાં સ્વર્ગ લઘુ તુચ્છ ટાપુ,
એ શોધની.
પૃથ્વી પર ગઈ ત્યારે જ મહારાજ !
મને ઘઈ જાણ્યું તાજું તાજું પુષ્પ ગંધે,
તાણ તાણ તૃણગંધે જેવી ભરી દીધ મારી ઢાણ્ય
કે તાજું તાજું ફૂટતું એટલે શું ?
તમે અહીં જેને ક્ષણિકતા કહી નિંદી તે જ ત્યાં
તાજપત્ર બીજું નામ છે.
મહેન્દ્ર ! પૃથ્વી ભાલે એ જ સૌભાગ્યની ખિંદી,

મહારાજ પુરુરવાનો પહાડ જેવો પ્રેમ-
એ મોટા થાસે ધડકતું પૃથુ વક્ષ
અહીં એવું કશું નથી,
અહીં સ્વર્ગે એ મૃત્યુલોકવાસી એ મર્ત્ય સમકક્ષ
મહારાજ પુરુરવા-મારા પતિ
એ મારું સૌભાગ્ય, દેવરાજ !
કૃપા કરી મૂકો મને અહીં એકાકિની-
છેડો નહીં પૃથ્વી-નિંદાકથા આજ,
હું હવે પૃથ્વી જ;
પૃથ્વી તણા અંશે પરિવર્તિત-મારું પૃથ્વીગોત્ર,
પુરુરવા માનવેન્દ્રની પત્ની;
મારી વાણી હવે પૃથ્વીસ્તોત્ર,

૨. એ પ્રસંગ પૃથ્વીસ્તોત્ર મારે સાંભળતું નથી
ઈત્યલું ઉર્વશી, બહુ થયું હવે
તારા દેવકુલે જ હશે મૂળે
કશી પ્રથમથી પૃથ્વીખોડ; -પેલે નાચવે
સંવાદિત લાયે ક્યમ મ્યુતિ આવી ગઈ
તેજ હવે સમજતું કંઈ
ખાખરની ખિસકાલી-
સાકરનો સ્વાદ જાણે નહીં-માણે નહીં
ગોમય પુદ્ગલ-
તેના કીટકની પાસે ખીજ આશા કરી ?
અહો મહા વિનિપાત-
પડે એટલે આત્મા સમૂળગો પડે જ, ઉર્વશી !
સ્વર્ગ પડે એટલે તો
મહાવેગ જ પડે નીચે નીચે
પૃથ્વી તણો પંક થવા સુધી
વચ્ચેરોક, વચ્ચેરોક.
હા, ઉર્વશી ! તું હવે નહીં સ્વર્ગ,
મતિબ્રહ્-ક્ષિતિબ્રહ્-

નહીં જ હવે તું સુ-ધી.

પુરુરવાને તૃણવત ત્યજી દઈ

જતું સ્વર્ગે નિજ ગેહે

કાર્ય સમાપને-શાપ અવસાને એવું ધટે ભાન-

એને સાટે આ તો વિદ્ધ સ્નેહે-ગેહે

ઉર્વશી કોઈ મર્ત્ય જ.

કોઈ રુઓ તો-ટિટોડી શી કલપે છે, વિલપે છે !

આવાં નિર્બળ માનસોને માટે

પૃથ્વીમાર્ગ સદંતર બંધ

એ જ એક રસ્તો રહે છે.

ઉ. : નિર્બળ માનસો ?

મહારાજ ઇન્દ્ર માનસો કે

પૃથ્વીપણું એ જ અમ શ્રેષ્ઠ પરિણતિ.

અમ નારી વલ્લી લોકે

અરે ફલશ્રુતિ. મહારાજ ઇન્દ્ર,

પૃથ્વીલોકે મને એક ફૂલ પણ પ્રાપ્ત

મહારાજ નરેન્દ્રે મને .

દામ્પત્ય જ નથી આર્યુ-

દીધ ગાર્હસ્થ્યેય-વરકામ એક આપત

હું હવે માતા છું પૃથ્વીલોકે મહારાજ !

મારે એક પુત્ર નામે આયુ પણ છે

-ધનંતરી એને આપો દીર્ઘતમ આયુ-

(આંખમાં આંસુ છે)

પૃથ્વીલોકે આ જ એક ઉત્તમ લક્ષણ છે.

...એક દિન મોટો ઘર્ષ મારો આયુ યે

લૌ સહાયે આવશે જ અહીં

એના બાપની પેઠે જ;

નહીં મહારાજ ઇન્દ્ર ! કદી નહીં, કદી નહીં,

કોઈ શાપવશ ઘર્ષ મર્ત્ય સંભોગે જ-

-વ્યભિચારે જ માત્ર આયુ જોવો પુત્ર જન્મે...કયહીં

મહારાજ એલના અધારણ્ય પ્રેમ વિના

આસરાતું ગર્ભાશય આમ ફળે નહીં...

પૃથ્વીલોકે ખસ બધું જીવ્યાં કરે

ફૂટ્યા કરે પલ પલ પલ પલે

મૂળ નાખે માટી મહીં પછી વિકસન :

પર્ણ-ફૂલ-ફલ ખરે.

પૃથ્વીલોકે મહારાજ ઇન્દ્ર,

મતુષ્ય નામે ય વૃક્ષ-પાદ મૂળિયાં પાતાળે

જિંદું જિંદું જોદે-

જિંદી આખે આંખી જન્ય આસમાનો-

પ્રેમના હાથ પ્રસારે તો આવી જન્ય આશ્લેષે

આલુગાલુતું અર્ધુ એક વિશ્વ, અંગુલને

ફૂટે વલ્લી-કલ્લી પ્રલંબાતી,

મહારાજ શું ગણ્યો છો તમે પૃથ્વી-પ્રેમને-ને

ને આ મતુકુલને ?

વિકસન સંવર્ધન સ્વર્ગ મહીં નથી.

સ્વર્ગ હવે મને લાગે બંધિયાર કૂપ

મૃત્યુ-વચ્ચે પૃથ્વીલોકે

જે પ્રેમ-સ્વર્ગ સરળયું છે-તે અજ્ઞેડ-અપરપ

મહારાજ ઇન્દ્ર અહીંનાં આ રૂપ-

અધિકારી એનાં એ જ રહે-ફળે નહીં;

માનવનાં મંથનમય માનસની

મજા અહીં સ્વર્ગે મળે કયહીં ?

મહારાજ પુરુરવાનો એ આકુળ-વ્યાકુળ

મહાવક્ષ લયોં માનવીય પ્રેમ

શતશત સ્વર્ગોથી યે ગરિયસ-

અહીં બધું અદ્ભુત હેમખેમ-

દેવજાતિને એ મુખારક-

હું તો હવે પૃથ્વી પદ ધૂળ

મારો શાપ, મારું ધરુ,

પૃથ્વીક્ષેત્રે માટી મહીં મારાં જામી ગયાં મૂળ-

ને હવે તો મને ફૂલ.

ઊતરકાઈને જ આવી છું મહારાજ,
 અહીં હું લોહીલુહાણ
 એક વાર માનવ શું મન લાગી જાય-
 લાગી જાય પ્રાણ. પછી સ્વર્ગ કેમે કયું ગમે નહીં;
 પ્રેમ તો એક પૃથ્વી જ કરી જાણે સત્ય,
 પૃથ્વી પર તો આ પ્રેમ જ છે
 મૃત્યુજય અમૃત ને તેય કરી જાણે કાઈ
 માનવી જ મર્ત્ય, મહારાજ પુરુરવાનો પ્રેમ.
 અહો, એ એક મર્ત્ય માનવે કંઈ જે પ્રેમ કર્યો છે
 મળી જે કંઈ ક્ષણો તેમાં
 બે મરણની વચ્ચે રહી!
 મારે માટે અભિનવો જ અદ્ભુત
 એ અનુભવ-મહારાજ-ધીમેધીમે હું થતી ગઈ.
 પૃથ્વી ને એ થતા ગયા
 અમર-પ્રેમે જ અસીમે.
 પૃથ્વી-મહારાજ કાઈ વાર પ્રેમે કરી જ ઊંચકાશે-
 મને શ્રદ્ધા-
 આવી જશે અહીં લગોલગ પૃથ્વીને ના કાઈ
 સ્વર્ગની અસૂયા,
 પ્રેમ વડે જ પૃથ્વી આ
 એક દી સ્વાયત્ત, સમાંતર, સ્વર્ગ મહારાજ પુરુરવાનો
 પૃથુ વક્ષ ધડકેતો એ મહાપ્રેમ-એમનું કંઈ અશુભ
 તો નહીં થાય ને?—
 એકાએક આમ જહેમ કેમ?
 જાણે નીચે પૃથ્વીલોકે
 મહારાજ પુરુરવા હજી વેઠે
 ભટકે છે વનોવન
 જાણે મને યાદ કરીને
 મા કહી બોલાવે છે
 નીચે પૃથ્વી થકી મારું લોહી-
 મારો આયુ પણ...

મહારાજ ઇન્દ્ર ! એ ઘણી યે વાર
 આ પહેલાં સ્વર્ગની સહાયે
 અહીં આવ્યા છે આપના આમંત્ર્યા-
 આ જ મને આમ કેમ એકાએક થાયે ?
 હે માનવરાજ એસ
 મને બોલાવી રહ્યા છે, મહારાજ...
 (મૂર્છા પામી ઢળી પડે છે)

ઇ. : સમાશ્વસ્ત થા ઉર્વશી,
 સમાશ્વસ્ત થા—
 અહો આ કશું સ્વર્ગનાણું દૈન્ય !
 ને પૃથ્વીલોકે તો આની જ—
 કહે છે કે-પ્રશસ્તિ:
 મારું અનામત એક
 અસ્ત્રમાત્ર તાણું સૈન્ય
 હવે પૂરેપૂરું પરાજિત આ પડયું આ રથળે.
 ઉર્વશી ! આવ હવે હોશમાં-
 સે પંપાણું ભગ
 જરાક, હસ. જરાક પ્રસન્ન થા
 આજ ઇન્દ્ર પાસે કશુંક પ્રેમ એવું માગ.
 (પંપાળે છે.)

ઉ. : (આંખ ઉઘાડતાં)
 મહારાજ. ઇન્દ્ર...ક્ષમા...
 હવે હું સંપૂર્ણ ભાનમાં છું...
 સ્વર્ગ વિષે-જાણું છું
 આ અવિનય છેક
 મને ક્ષમા કરો મહારાજ—
 હવે હું સ્વર્ગને યોગ્ય નથી રહી-
 આ અવિવેક,...

ઇ. : હા, ઉર્વશી હા,
 જો આ અવિવેક જ છે તો તે છે શિક્ષાપાત્ર;

આવી નિર્જળતા હું પંખાણું
 તો સ્વર્ગ ભીતરથી આપોઆપ
 ખની નય પોતુંપય
 અરક્ષણીય મારું
 સમજ ? આ સ્વર્ગ જે છે
 સદા સર્વથા અપરાજ્ય,
 સુરક્ષિત ઇન્દ્ર વજ્ર વડે
 વજ્ર તે તો આ અપ્રેમ—
 તારા જેવું હૃદયદૌર્બલ્ય
 ઉર્વશી, સ્વર્ગને ના જ પરવડે;

ઉ. : હૃદયદૌર્બલ્ય, મહારાજ ઇન્દ્ર ?

આ અપ્રેમ,
 આ સ્વાભાવિક પ્રેમ આડા દુર્ગ એ જ
 એક દિન પાડી દેશે
 આ સ્વર્ગને તરકથીય નીચે જ,
 એનાથી તો નીચે પૃથ્વી પર
 મેટલી જે પ્રેમની વસંત
 તેના પવનો જ ભલે
 અહીં થોડા થોડા આવ્યા કરે—
 વાયા કરે આ નંદનવતે, હલે
 ભલે થોડી, શાશ્વતીઓથી
 સ્થગિત સ્થિર કંપવૃક્ષની ડાળો
 ભલે થોડી કંપી જાડે પંજુ—મર્મરોમાં.
 ભલે કોઈ નવું પંખા બાંધે માળો
 મહારાજ ઇન્દ્ર ! મારું ચાલે,
 ને જો મને આપો અનુભૂત તમે
 આ અખિલ નંદનવનની
 સ્થાન શાન્તિને
 ઝંઝેડી નાખું અનુભૂતી—એવું ગમે
 ખેડી નાખું મહારાજ

—આ અખિલ વનરથલી—

આ સ્થંડિલ
 હળે કરી—પ્રરવેદનાં
 આંસુઓનાં બિંદુ જ વાવી દઈ
 મારું ચાલે તો મહારાજ !
 પ્રેમની જ કરી નાખું વાવણી અહીં,
 આ છેડેથી પેલા છેડા લગી
 —ચાસચાસ એક કણું બાકી રાખું નહીં,
 અને પછી જુઓ પરિપાક લહેરાયા કરે
 તે લીલીછમ લહેરે
 સ્વર્ગ મહીં કચારે આવશે, દેવેન્દ્ર !
 કાણુ જાણે—પૃથ્વીતણા પ્રેમ, ઘેરેઘેરે
 આવું મારું સ્વપ્ન; મહારાજ !
 પૃથ્વી યે મેં દીડાં માત્ર ના
 વસંતનાં વનો
 હળહળ વાતા—મૃદુ મૃદુ કૂંપળોને
 પહોંતે કૂલોને
 લહેરાથી છેડતા પવનો,
 દીડી છે મેં કૃષિ—
 કૃષીવલો ઋષિના જેવા જ તપ કોઈ તપે ગૃહસ્થ
 એ ઉભય તપે પૃથ્વી સોહામણી;
 એટલે જ મહારાજ પુરુરવા સ્વસ્થ
 ચલાવે છે રાન્યકારભાર,
 એટલે જ તો એ કચારે કચારે
 સ્વર્ગ સહાયે આવી શકે
 ઇન્દ્ર તણા થઈ મીત્ર
 સ્વર્ગ વિષે મારે આવી લાવવી છે—
 લાવવી છે કૃષિ જેવી સુકદિન પ્રીત
 કૃષિકોના ગાર્હસ્થ્ય શી—
 શ્રમયુક્ત, પ્રરવેદથી યુક્ત
 કાસ ચલે, સંગ ચલે ગીત...

અને ફસલો લહલહાય-
 ફૂંડાં નીચાં નીચાં ઝૂકી અય દાણાભારે
 સ્વર્ગ તણા હૃદયમાં પૃથ્વી જોવો
 થોડોક વસવસાટ વાવવો છે મારે
 પૃથ્વી વિષે મહારાજ પુરુરવા સંગે
 દિનચર્યા વેળા એક વાર
 દીડો હતો એક ખેડૂત
 એ જ એક લાઘ્યો આખી પૃથ્વી તણો
 જાણે સાર્વભૌમ માલિક
 ને મહારાજ પોતેય-
 અન્ય સર્વેય માત્ર ભાડૂત !
 અહો એનો પૃથ્વી કણકણ પ્રેમ !
 ખેતરને શેઠે બાંધ્યું તું એક છાપરું
 છાપરામાં આખા દી'ના
 શ્રમ પછીથી થેન જેમ વાહરું
 જાણી સાંજે વળે તેમ
 એય વળે કણખી એ કુનખામાં
 ત્યારે મેં દીડું હતું
 ખરેખરું એક જોહ
 શ્રમ વડે સ્તિગ્ધ તાળું-માળું,
 ત્યારે જ મેં જોયો હતો એક
 સુકકણ રતેહ
 પૃથ્વીપુત્રને જાને તેવો
 ધિંગો ખડતલ, ફસલ શો
 ત્યારે જ મને થયું તું મહારાજ
 એસની છાતી અને આ ખેત
 ખેડમાં સમાન
 મહારાજ ઇન્દ્ર !
 સ્વર્ગ તણી નાડીઓમાં લોહી ક્યાં છે ?
 ક્યાં છે સ્વર્ગ ?
 નાડીઓને તોડી નાખે એવા ?

એવી ઘાઈ આંધી વિના હોય કે
 સાચકલો આનંદ ?
 એ પ્રેમ મારે સ્વર્ગ વિષે
 સ્થાપવો છે, મહારાજ !
 ચારું સ્વપ્ન-મારો હંદ.

ઇ. : હા, હા છે સ્વપ્ન જ,
 સર્વશી તું લવારે ચઢી છે
 ઉત્પત્ત-વિન્મત્ત ઘાઈ પૃથ્વી જવરે
 પૃથ્વી તણો રોગ એ આ પ્રેમ-
 મહાયોપી-ફરી વળે
 સ્વર્ગ વિશે રગરગે સર્વત્ર
 તે પહેલાં જ થટે ઉપાય ઘાઈ
 શું થાય ? હાય !
 સર્વશ્રેષ્ઠ પૃથ્વી પરાજયનું મારું શસ્ત્ર
 જે ઉર્વશી, તે જ ખેડો ખોઈ !
 આવાં મનોરુગણને તે
 શું મોકલાય પૃથ્વી પે ?
 એથી શા દુહાડો વળે ? ઊલટાનું...

ઇ. : મનોરુગણ ! પશુ તમે તો છો સુત,
 પૂછું ? પૃથ્વી જ્યારે જ્યારે તપ તપે
 ત્યારે શાનું તમને થાય તે તોડવાનું મન ?
 પૃથ્વી તપ તપે છે એટલે જ
 ત્યાંના રાજપિંચો આપ ઇન્દ્રધીપ
 આઝા સત્વશીલ પ્રાણુવાન-તે જ
 અસુરોના જેતા;
 સુર-વર્ગ તણા ત્રાતા
 અપ્સરાથી ઘાઈ કાપિ તણો
 તપોલેખ થાય તેને
 તમે સ્વર્ગ મહા
 શા માટે ઉત્સવ ગણો ?

ને અમે ઇન્દ્ર મહારાજની આસરાઓ
 તે ને આ ઉર્વશીય
 પૃથ્વી સાધનાલંગનું સાધન જ માત્ર
 તમે પ્રસન્ન રહો તે માટે પ્રસાધનમાત્ર-
 પશુ તે તો નર્થું નિંદાપાત્ર
 પૃથ્વીલોકે, તમે જાણો છો તે મહારાજ !
 ગણાઈએ અમે પાતર જ
 અરેરે આસરાનું આ જીવ્યું-
 અમે ક્ષાઈકના શીલલંગ ખાતર જ.
 પૃથ્વીલોકે જ અમને આપી છે
 પ્રતિષ્ઠા પ્રેમે-પત્નીપણે

ઇ. : (સક્રોધ) . પૃથ્વી-પૃથ્વી-પૃથ્વી !
 ચૂપ, પૃથ્વી તણા સાંભળીને લગાતાર પારાયણો
 પૃથ્વીભણી મને ક્રોધ અને સ્વર્ગ-
 પૃથ્વી પુરુરવા પ્રેમ બધું
 તારું નરકમાં જાયને,
 ને તુંય ઉર્વશી
 સૌની સાથે તું
 ને પુરુરવા વધૂ...
 જ તું પૃથ્વી વિશે,
 ક્ષાઈએક ઘર તણી-વર તણી
 વધૂ બની રહેજો
 જ, તને મારો શાપ છે ઉર્વશી !
 મર્ત્ય તણો પ્રમ

પાણુ મર્ત્ય—રહેજો
 જીવ્યા સુધી; જ તું,
 અમરોના અમૃતથી રહેજો
 ઓ રે અભાગણી,
 સદાય વંચિતા - તું જ
 જ, તું પૃથ્વી વિશે
 પૃથ્વી પંકે અબધડી આજે જ જ
 (ઇન્દ્ર પીઠે કરી જાય છે)

ઉ. : જાઉં છું મહારાજ ઇન્દ્ર !
 અબધડી જ આવી હતી તેમ
 પાછી વળી જાઉં છું
 સ્વર્ગનિજકાસન તે તહીં મને સજા-
 સ્વર્ગ એ જ સજા મને-
 પૃથ્વી તણું આંખે હજીયે આંસુ છે
 તાણું મેં ના લૂછ્યું !
 હું હવે જર્મ્મશ એના શણુગારે.
 પૃથ્વી પ્રેમની
 આંસુ શોભા જ ફલશ્રુતિ
 પૃથ્વી મળે-
 પુનઃ પુરુરવા આયુ મળે પુનઃ,
 ઇન્દ્ર, આ તો.
 વરદાન જ-
 મારી આ તમ સ્વર્ગથી ને મ્યુત...
 (જાય છે-પડે છે)

આ નનામી

કેઈની જાતી વહી,

આગળ જનો,

પાછળ જનો,

મધ્યમાં તે, જઈ રહ્યું જગ જે તણ.

એને હવે

પૂર્ણ ભસ્મ થવાનું બાકી કાર્ય છે.

એણે કર્યું

જે કંઈ હશે—

ભૂત કેરા દાખડામાં તે હવે ઢંકાઈ રહેશે.

નવરાશ જ્યારે ભાવિને મળશે—જરા

ખોલી, નજર ત્યાં ઢાળી, બેઈ લઈ જરી,

ઢાંકશે એ દાખડો—નિજ કાજમાં લાગી જશે.

પૂર્ણ ભસ્મ :

ગયાં વહી એનેય સૌ પૃથ્વી જલો

પેટાળમાં સાગરતણા.

સરિતા કુલો—સૌ ત્રિવેણી સંગમો

સંગમ ગ્રહે જલધિ—ઉરે.

જે જે ખન્યું આ જન્મ દ્વારા,

સાગર જલોમાં લીન થઈ

પાણું જગતને લાધશે,

નવ મેઘ રૂપે, નવ જલોમાં,

સૃષ્ટિના કષ્ટકષ્ટ નવામાં.

પૂર્ણ ભસ્મ :

‘હું’ તણી ગાદી અચલ બાંધેલ જે

થાતી પલકમાં લીન.

વજ્રમુષ્ટિ હસ્તની જાતી છૂટી,

અસહાય બનતાં આંગળાં,

પાંગળાં.

માનવ શિરે શું શું ન ત્રાટકતું ખરે!

જે ત્રાટકે,

ના રહમ, ના આંસુઓ એને કંઈ,

કે ત્રાટકે—

એ જ શું હોતી રહમ?

‘આ લે, ચાહું તો, તે જ તારું’

મૃત્યુ થઈ ભેટે તને.

શો શોક ત્યાં? શો મોહ?

શોક—તો બશે શમી,

પણ મોહ—મોહમય જગત

‘પ્રકૃતિ મોહિની શ્રિતા:’—

નાગચૂડ સમો જગતને લીંસતો,

મોક્ષ એનો બગતા પૂરા બનીને લાધશે.

આવો, પળેપળ ‘બગવું’,

ઝંખવું, ભેડવું, સ્થળે સ્થળ સત્ય શું?

સર્વનું—

આ વિમાનોનું, ગગનનું, ભૂમિનું,

આકર્ષણોના નિયમનું.

એ સત્ય—

એ અવિચલ અટલ,

એ મહો ઠરુણા જ એ.

ઠાડુણના એ અંકમાં

આ નાનકા 'હું'ને સમર્પી

ચાલ માનવ—

દેવ ને માનવ હશે

સ્વર્ગે ભલે,

નરકે ભલે.

તું ધરા સંભાળ,

જાંડાં તેલને આરાધ,

જાંચી વીજને આરાધ,

ખહોળાં ખેતરોને ખેડ,

માનવમાત્રને તવ મંત્ર જે હો.

તંત્ર જે હો, યંત્ર જે હો.

અર્પતો,

સર્વને આશ્લેષતો તું કદમ કદમે,

દમ બ દમ : જે કંઈ તુજમાં શ્વસે છે.

શ્વાસ તે સંભાળ.

જાંચી જીગશે કેં કેં ઇમારત.

જાંચી જીગશે કેં કેં ઇખાદત,

સૃષ્ટિ કેા નૂતન નવી રહેશે ખની—

મારી—તમારી—

ને વળી ત્રીજા તણી :

સ : પરમની, તત્ પરમની,

તત્ સત્ તણી.

ૐ શાંતિ... શાંતિ....

હે રામ... હે...

આ નનામી... બાતી વહી...

કે એકની ?

ના સર્વની.

આયુષ્યના અવશેષે/રાજેન્દ્ર શુક્લ

હવે કેં ન આવી શકે આંખ આંડું,

જીલું આવી લો ગામને ઢાળ ગાડું.

નથી કેં જ આગળ કે પાછળ નથી કે

ગયુ ધણુ દણોનું ને સ્મરણોનું ધાડું.

ઘણો ભાર જીવકયો, ચરણ ખૂબ ચાલ્યાં,

હવે જીતરીને ચુકાવી દો ભાડું.

પડી દાંતિ પેદાં ખરાં થઈ ગયાં છે,

નથી કાંઈ ઝીણું, નથી કાંઈ જાડું.

જુઓ કાન પણ સાંભળે જેવુંતેવું

કહે જીમ પણ કે હું ચે શીદ ખરાડું!

અહો હાથ ઢીલા પડ્યા ના પડ્યાત્યાં—

વદે શ્વાસ કે લો હું સાંકળ ઉઘાડું!

હવે ખુદ પરોણા ને પોતે જ પીરસે,

હસી ખુશ થઈને જુવે કેવું આડું!

ઉપર ઘી અને આ લો સાકર દળેલી,

જરા ભાંગી નાખોને હોવાને લાડું!

અધધ ઓડકાર્યાં કે અલહમ્દુલિલ્લાહ,

ગઝલ મોકળે મન પડો પડખે આડું!

(અર્પણ : શ્રી રામ વૃન્દાવતીને)

અવર જવર બધીય ઘાટ પરની ગમી.
તરંગ શાન્ત : ને રહ્યું તમિસ્ર ગમી.

પનાઈ છે અપંગ કર્ણધાર વિના,
અકેલ આવું છું હું દૂર દૂર ભમી.

કિનાર પેલી મેરનો જણાય નહીં;
વહેતી થાય કૌંચ-કંક-સૂર ગમી.

પ્રગટ થતા લહું છું તારલા નભમાં
મને દહાડવામાં કોઈની ન કમી.

સવારનું વરેણ્ય ભર્ગ તો સ્વપનું
ગભીર નીરને વિલોલ ફોલ જાઉં રમી.

આગ આ સસુદ્રમાં લાગી,
વ્યોમ શબ્દવંત છે — સ્વાહા.

જાથ નીર ક્યાં અને જવાલા?
વેગવિહ્વા હવા — સ્વાહા.

જે રહ્યું સતત મને વળગી,
ઊતરી અલગ થતું — સ્વાહા.

શોધતાંય ના હવે મારું
કોઈ, ... તો પછી અહમ્ — સ્વાહા.

આગ જે પ્રગટ થઈ પ્રશમી:
ના સમિધ ના સ્વધા સ્વાહા.

આડે અઝાણ કોઈ આવતું નહીં કહી.
નડતર કરેત અંતરંગથી લડી રહું.

મારે ન હાજ વીધ માર્ગ થાય આશરો,
સીધી વરાળ જેમ વ્યોમમાં ચડી રહું.

આ તો પરિક્રમા અનંતકાલની થતી.
એવો મળેલ વેગ ક્યાંય ના ખડી રહું.

છે પિંડ તો છે દંદ્ર, સૌખ્ય, કારી યાતના,
એકાન્ત ક્યાં નથી કે જઈખીજે રડી રહું?

વાતા પવન, — જરાક આમતેમ ડોલવું,
ને મસ્ત પ્રાણવંત નિશ્ચયે અડી રહું.

ભાની ઘણુંય તે અતીત થઈ ગયું, થશે.
એ મેરથી હું લેઈ દષ્ટિ મધ્યમાં ધરું.

મારે અલંકરણતથો ન ઝોજ અંગ પર,
ઊડી રહેલ કુંતલે હું દહેરથી ફરું,

ચાલ્યા કરું છતાંય ક્યાંય હું જતો નથી
જ્યાંથી ઉપાડું પાય ત્યાં જ તે ફરી શરૂ.

આ તેજઝાંયના વિલોલ ધોલના તરંગ,
એને કિનારની અદા યકી ઝિલ્યા કરું.

ખાલી હું, આ ભરેલ છોડી, એક માહરો
ખાલીથી મેળ, હું મનોમને ગગન વરું.

આકુળ ઘણાય થાઉં છું : થતો નથી,
હું ફર દેશ જાઉં છું : જતો નથી.
શી છે રહેલ બાકી શોધની સ્થિતિ ?
પત્તો સમીપનો ય લાગતો નથી.
જે છે રહ્યું ઉરે, — પૂરું પ્રમાણતો,
વાચાળ કોઈ શબ્દ આવતો નથી.
પાસું મને ન ત્યાં સુધી હું કોઈને
કાચેય તંત તંત બાંધતો નથી.
હું આમ સાવ શૂન્ય શો થઈ રહું,
છું જીવમાં... અને હું જીવતો નથી.

૬

જે નામ હું લઉં છું સતત, ખોલું નહીં
હેયું અવર કોઈ કને ખોલું નહીં.
વાણી-કલા અનુભૂતિના બેકાંશની,
પાણી ધરા ભીતરનું છે ડો'ણું નહીં.
મોતી મળ્યું અણમોલ, એને કંઠમાં
ધારું; બજારે ચીજ રગદોળું નહીં.
આલે પ્રલોભન પાંચ જણ ભેગાં મળી,
વાણી લઉં મારાં કરણ, ડાલું નહીં,
અંભોધિનું મંથન કર્યું, અમૃત મળ્યું;
એકે ય એના બિંદુને ઢાળું નહીં.

આ રવેરુ ઉપર તવ લાગી નજર.
ને હવે દેખું નહીં તુંથી અવર.
કોઈની પરવા ન, મનમોજી હતો,
તે વિનશ થઈને રહે; નો'તી ખબર.
વેદનામાં પણ નયો રસ આવતો,
હું ન જાણું આ અમી છે કે જહર.
તીર છે છૂટી ગએલું ઈલુથી,
લક્ષ્યને વીધે જ વીધે એ અકર,
તવ નજર લાગી મને, મારી તને;
આલશે કોને હવે કોના વગર ?

૮

જરા તાલની ચૂક થઈ તો ફરી
લઈ ઠેક હોંશે શરૂ દે કરી.
હૃદયનું છ પ્રત્યેકનું આગણું,
હિલોળે હિલોળે ગગન દે ભરી.
જવું ધાર્યું ગૌરીશિખર પર પછી
વિકટપંથની છે ભીતરચઢ ખરી.
ધરી પૂપની ભસ્મના પુડને
હવાની ઉપર ભય ફેરમ તરી.
તરંગે થતી રાગની વ્યંજના,
ન એથી ઇતર કંઈ જણાતું જરી.

કેમ થાતી આ તરફ પાછી હવાની આવળ ?
આ ઠરેલી રાખમાં શું શોધવાની આવળ ?
યાદ આવે તો બધી યે આવતી ટોળે વળી,
સડક છું બાણે, ઉપરથી કારવાંની આવળ.
પાનખર જેવી અમે હરએક ક્ષણને જીવીએ,
આંખમાં છે કેમ લીલાં ગાડવાંની આવળ ?
ચોક, શેરી, આંગણે; ક્યાં ક્યાં પ્રસરતું રણ નથી ?
આ નગરમાં થાય છે જો આંખવાંની આવળ.
આંખમાં થોડુંક પાણી, આજ દરિયો લાગતું,
વસળમાં દેખાય છે કયા ખારવાની આવળ ?
હાથ મારો ટેવથી લંબાય છે કેવળ હવે,
ખાકી જઠડી ક્યાં શકું, દિવસો નવાની આવળ.

કાઢશું પીલા / હરીશ ધોખી

ઈસુ ને કૉસ વિનાની સતત ચાલે છે આ લીલા
પળેપળ હું જ ઠોકું છું મને આ શ્વાસના ખીલા
ધ્રુવે છે સૂર્ય માથા પર અને કંઠે પડ્યો છે શોષ
સતત મળતા રહે છે કાનમાં દિવસોય ડંખીલા
ધસી આવે છે તારી યાદ કાયમ શી ખબર ક્યાંથી
નહીં તો આમ મેં બૂંસી જ નાખ્યાં તા બધા ચીલા
નગરના પાંજરામાં તરફડે છે શબ્દ આ મારો
પછી ક્યાંથી રહે મારા બધાયે કાગળો લીલા
હવે ઘર ગામ ને ખેતર બધું યે સાંભરે છે રોજ
'હરિયા' ચાલ ખેતરમાં જઈને કાઢશું પીલા.

લટ તો—
ફરી ફરીને ઊગતી હોય છે
અને વધતી હોય છે ફરી
સેમ્સનની શક્તિ ને વિદ્રોહ
એ અંધ પ્રેમીએ
કેંદમાંથી છૂટીને
હચમચાવી નાખ્યા હતા
રોમન સામ્રાજ્યના સ્થંભ,
જેના કાટમાળમાં
ઢબુરાઈ ગઈ હતી પેલી
ઢગાબાજ દિલેયલાહ...
પણ, હું કશું એવું કરી શકું નહિ.
મેં તને ચાહી છે કવિના હૃદયથી.
અને બાથું છું કે
નક્કરત પણ છે પ્રેમનો જ પ્રકાર!
આખીય પૃથ્વી
સમાઈ ગઈ છે એ બે અંતિમોમાં.
પણ, મારે તો આગળ વધવું છે
અટકવું-નથી ક્યાં ય...
તેમ છતાં—
માણસ ક્યારે શું કરી બેસે કંઈ કહેવાય નહિ;
તારી જ જેમ કદાચ...

ભૂરિયો માછીમાર બગાસાખોર / પધિક પરમાર

ઠેકતું દીવાતાંડીએ મોલું ગ્રાછળે ગિંચું એટલું અડીખમ બગાસું ભૂરિયો માછીમાર
 ભૂરિયો વીંઝે જાળ પાણીમાં ધબબ ... હડ્ડહડમ બગાસું લખ તે ફાંગા ટાંટિયા ઢીલાં ઢકું
 હેય ... હમ્બેલા હકું હલેસું ઝીંકતો ફંગોળાય બગાસાલેર ને હોડી પરથી હેઠો ડકું
 જાળમાં ફસાયેલ વલૂરે માછલા (ખમ્મા!) ભૂરિયાળની મૂછ ઢબૂકી જાય બગાસાધાર
 આપટાં પડે, દરિયો ઝૂલે, ભૂરિયો ધૂન્ને પૂંવાપૂંવા ઓર બગાસાં ફાકતો રાતાંચોળ
 દરિયો ચડી જાય તોફાને એમ માથોડાબૂડ બગાસાં ગિડતાં ડૂકે ભૂરિયો તલ્લપભોળ
 કચાંચ ના મળે ચાચ ખધો રથવાટ ફાટેલા જડખામાંથી શીથુ થઈને નીકળે મોઢાખા'ર

એક ટપાલી એટલે... / ભરત યાજ્ઞિક

એક ટપાલી એટલે ઇચ્છારામનો મંછારામ, નાખે એ સાદ પાડીને સુખ....
 ને ખોલો પરખીડિયું એમાં હોય નદી કે ગામ, તૂટેલું ઝૂંપડું ઠાં તો સોનચંપાતું ઝાડ;
 કોઈ ઝરૂખે પોડશી એળે કેશને એના વળની છેલ્લી ચૂંચ ખૂણેથી સાંપડે હાડોહાડ
 બંધ આ તો પરખીડિયું અલ્લાદીનનો દીવો મનવાંછિત મેળવવા માટે હળવે મારો ફૂંક....
 હાથને પૂછો એમને તો પરખીડિયું પહેલી વાર ઋતુના લાગતી અલ્યા હેતની ફૂંપણ;
 અથવા તો આ ભૂષવછોથી આંખને કોઈ અલ્પધારેલું આવતું લાગે સપને અંગળ,
 શબ્દોના શો-કેઈસમાં છે કેનવાસ એને કોઈ રનેહ કહે સરનામું એને સાંપડે મારું એટલે હું ચે થૂપ!...

અનાસક્ત સંવનન / મુકુલ ચોકસી

યાદ કરે છે / કમલ વેદ

નાદાર લાગણીઓનું આમોશ ઉડ્યન
જીરવે ન એ મનુષ્ય, ને જીરવી લે એ ગગન
ભૂલી પડેલી નર્તકીઓનું કોઈ રુદ્ધન
ધીસું પડી ગયું ને બન્યું છેવટે આ મન
કોઈના રોમ રોમ વિષે એટલું કહીશ,
કરવટ બદલતું હોય છે ક્યારેક વાંસવન
બેઠનામ નામથી ય છે બદતર ઘણું બધું
શ્વાસો છે બદનસીબ ને શબ્દો છે બદચલન
કાગળની પાર્શ્વભૂમાં તમે જોયું છે સતત
શબ્દોની સાથે ક્ષણનું અનાસક્ત સંવનન

To.... From / હર્ષદેવ માધવ

To તૃષ્ણા, આકાશ, વૃક્ષો જળ-લહેર
લીંત ખારી-ખારણાં સળિયાઓ From!

To બહિર ચકલીની બોલાશોનો સ્પર્શ
લેમ્પ ખુરશી વળગણી જોડાઓ From

To હથેળી, ટેરવાં, નિષ્પંદ આંખ
પોપચે ખરવા જતા તારાઓ From

To હવા, સૂતેલ જળ, ચાતકનો કંઠ
પાંસળે લીંસાયલા ઢરિયાઓ From

To ખીડેલાં કાગળોમાં પારિબત
ફેફસાંનાં રણ અને લડકાઓ From

કામકાજના કોલાહલની વચ્ચેથી યે સરી
હવા મહીં હળવેક લળી
આંચલની લહરને રૂપ
આવી પહોંચું છું હું
ત્યાં

જ્યાં રહી તું યાદ કરે છે મને.

અધ્યુક્ત્યા હોઠે શુંજી ઊંઠતા સૂરને લય
બોરસલીની મધુર સુગંધને આ
વીંટળાઈ વળું છું હું તને
જ્યાં રહી તું યાદ કરે છે મને.

પ્રત્યેક આ ક્ષણ

જાણે હવામય હાથે પહેરી લીધેલ કંકણ
કિંકિણીને રવ

લહુ અમીટ નયન તવ....

તું અહીં ને હું ત્યાં

મેલે સ્થળે મેલે રમે

કોલાહલના યે કોઈ એકાન્તમાં

આવું બધું ગમે.

અનુવાદ*

ભિચારો કવિ/ધીરુ પંરીખ

આ હું એકો
કુદ્ર ને કપટી કવિ છું,
દ્રેષથી ભરપૂર ત્રાંસી નજરથી જોતો
અને આ હાથમાં હું તોળતો લેખણ
કરું બદલાતું કાવતરું.

લેખિનીને સ્થિર કરું
ને ડાળ પથોઈ ફૂટતાં એને
અને ઠંકાઈ જાતી મોરથી;
એ વૃક્ષની ઉદ્વેગ સુગંધી, કેમ કે,
આ લોભકામાં
વૃક્ષ આવાં ના કદી થે ભિગતાં,
અને યાતનાથી ત્રસ્ત માનવજાતના
અપમાન શી એ વૃક્ષની છે ગંધ.
કેટલાયે લે વિસામો જે હતાશામાં
તે મીઠી લાગે કંઠક તંબાકૂ શી
કે નાશની ક્ષણમાં પીધેલા વોડકાના જામ શી

અન્યને છે મૂર્ખજનને હોય જેવી આશ
શુભથી શૃંગારી સ્વપ્ન શી...
હિન્તુ મને તો પ્રાપ્ત થઈ છે વાંકદેખુ આશ
કેમ કે મેં આંખ ખોલી
ત્યારથી જોઈ છે ખસ
રક્ત શિખા અગ્નિની ને કલ્લેઆમ,
અન્યાય કેવળ

પ્રસાદી/રાજેન્દ્ર શાહ

આનંદનો દિવસ.
ધુમ્મસ-મુક્ત બહાણું,
ઉદ્યાનકાર્યરત હું...
મધુપાન દેતાં પુષ્પે
વિહંગ કરી શુંજન લે વિસામો.
એવું ન કાંઈ ધરણી પર પ્રાપ્તિ જેની
ચાહું: ન યોગ્ય વળી જેની કરું અસૂચા.
જે કેં અનિષ્ટ સહું તે સઘળું વિસાર્યું.
એ ભૂતપૂર્વ જન હું જ, વિચાર એવો
હાવાં ન લજ્જિત કરે મુજને લગીર.
જાણી ન અંગ-પીડ...
હું ઋગ્નુ થે નિહાળું
અંભોધિ નીલ, સદ શ્રવેત, સરંત નાવ.

('Gift'નો અનુવાદ)

અવહેલના ને
શરમ ઉપહસનીય શેખીખોરની,
અવર પર, ખુદ જાત પર
વાળવાને વેર
મળી છે કામના મુજને
કેમ કે હું તે હતો
જે જાણતો ને તે છતાં ના કાયદો ઉઠાવતો
આ પંડ કાજે એ મહીથી કોઈ દી

('The Poor Poet'નો અનુવાદ)

પતન / ચંદ્રકાન્ત શેઠ

એક માનવનું મરણ

એટલે તો પતન એવા એક બળિયા રાષ્ટ્રનું,

જેને હતાં

શૂરવીર સૈન્યો, નાયકો, પયર્ગંબરો

ને બંદરો સંપત્ત,

વહાણો ખૂંદતાં સૌ સાયરો.

પણ અવનહીં તે કોઈ ઘેરાયા નગરને મુક્ત કરશે,

કોઈની સાથે ન સંધિમાં ભિતરશે.

કેમ કે તેનાં નગર છે સાવ ખાલી,

વસ્તી થે તેની ગઈ ચાલી.

એકદા જેની ભૂમિ લચતી હતી ફસલે,

તે હવે ભિભરાય કાંટેઆંખરે.

ધ્યેય વિસ્મૃત એહમં,

વાણી એની હુમ,

ને ગામઠી થે બોલી જે તે

પર્વતો દુર્ગમ થકીયે ઉચ્ચ.

(‘The Fall’નો અનુવાદ)

સલાહ / ચંદ્રકાન્ત શેઠ

હા, દેશ બદલાયું છે તે ખરું છે.

જ્યાં જંગલ હતાં ત્યાં હવે છે કારખાનાં ને ટાંકીઓની જટાન્તળ.

નદીના મુખ સુધી પહોંચતાં થે નાક ઢાળી રાખવું પડે છે.

એના વહેણમાં છે તેલ, ફ્લોરિન અને રસાયણો.

આડપેદાશોની – વિદ્યા, મૂલ્ય ને સવેલા શુકાણુઓની – તો વાત જ શી કરવી?

નકલી રંગનું એક વિરાટ ધાતું

સમુદ્રમાં માછલીઓને ઝેર આપી રહ્યું છે.

ખાડીનો કિનારો, જ્યાં ગીચ ખાડી હતી,

ત્યાં હવે મદોનમત મશીનો, રાખ અને દેખાળાઓના ગંજ ખડકાયા છે.

જૂના કવિઓમાં આપણે ભણતા હતા ધરતીની ગંધ તથા તીડોના વિશે,

હવે તો આપણે ખેતરોથી સાચવીને ચાલીએ છીએ.

ખેડૂતોના આ રાસાયણિક વિસ્તારોમાંથી જેટલા જલદી ભાગી જૂટો એટલું સારું.

ક્રીટકો ને ચકલાં તો સફાચટ થઈ ગયાં છે.

દૂર એક ઉખાઈ ગયેલો માણસ પોતાના ટ્રેકટરથી માટી ખેંચે છે.

સૂરજથી બચવા માટે એક છત્રી છે.

શેની ચિંતા છે?—હું પૂછું છું, વાઘની છે? શાર્કની છે?

પહેલીની જગ્યાએ બીજી પ્રકૃતિને સ્થાન આપ્યું,

જેથી એવું ન લાગી જાય કે સ્વર્ગમાં રહીએ છીએ.

એ બનવાબેગ છે કે જ્યારે ખાગમાં આદમ બેઠ્યો ત્યારે,

જાનવરોએ મૈત્રીભાવમાં હવાના દેહને ચાટ્યો હોય, ને બગાસાં ખાધાં હોય,

પણ એના હાંત અને પીઠ પર પટ પટ કરતાં પુસ્થ બનાવટી હતાં,

અને તે લાલ પીઠવાળી પીંછાળી ચકલી,

જેને પછીથી, ઘણા વખત પછીથી,

‘લાનિઉસ કૉલૂરિયો’ જેવું લૅટિન નામ આપવામાં આવેલું તે

ઇયબોને કાંટાની અણી પર પરોવીને લટકાવતી નહોતી.

પરંતુ, આજે એ ક્ષણને જવા દઈએ તોપણ,

પ્રકૃતિની ખાબતમાં જે કંઈ આપણને જ્ઞાત છે તેને

કંઈ બહેતરીન વાત કરવાની નથી જ.

આપણી આ પ્રકૃતિ પેલાથી કંઈ બહતર નથી.

એટલે જ મારી સલાહ છે: આમ અફસોસ કરવો છોડી દો.

(‘Advice’નો અનુવાદ)

સીઝેરીઆ/દિગીશ મહેતા

સીઝેરીઆનાં પાણીમાં અમે પ્રવેશ્યા,

કે નકશાઓમાં રસ્તો શોધતાં, તે તરફ અમારાં વહાણોના

સદ હજુ તે તરફ વળ્યા હતા,

ત્યારે

ખડકોની ધારો વચ્ચેના સુંવાળા સ્વરો પર ગલ-પંખીઓ

હલુ સૂતાં હતાં.

સવારના ધુમ્મસમાં નદીના સુખપ્રદેશ પરથી ખડકોની કાર કોડી,

ધૂમ્મની પેલી પાર જોળા, ચિતારા. એક ઝમટાર અને ધાતુનો

ટંટાર

અને, કાંઠે પહોંચી ચૂક્યા હતા તેનની નીકાઓ!

નગરના ઠરવાળે નાંગરેલી કહોવાની પડી હતી.

સમજ્યા વગર ક્ષીબ્યા ઠરવામાં અનને કેટકેટલાં વર્ષ લાગ્યાં,

અમે સીઝેરીઆના ખજાનોમાં ધૂમ્મ,

અમે ગિરિમાળાઓ અને મૂ-મધ્યે ફેલાયેલા દરિયા વટાવ્યા;

એની પ્રગ્લઓ, પંથો અને લાપાઓ સાથે પરિચય થયો.

આળે, ત્યારે સીઝેરીઆ અમારે મન હડવાશનું નામ

ખની ચૂક્યું છે

ત્યારે

અમે હલુ મુઘી કળી શક્યા નથી : શું અમારી આંખોની

તૃપાએ અમને છેતરી

વિપથે દોમાં

કે

તે સાથે જ ખરું પડ્યું હતું એમ અમે આખરે

માનતા થયા હતા :

અમારો ધર્મ, અમારો પોતીકો ઉદ્ધમ.

(‘Caesarea’ને! અતુવાદ)

સુખી જીવન / નલિન રાવળ

મબલક ફસલસર્યા વર્ષોને ઠાંઠે એની વૃદ્ધાવસ્થા પહોંચી હતી.
ન થયેલા ધરતીકંપ કે ન પડેલા હુકાળ કે ન આવેલાં પૂર.
જાણે કે એમ લાગેલું કે મોસમો સારી ને સારી આવતી ગઈ.
તારકો ખીલ્યે જતા પૂરબહાર અને તપતો જતો પ્રખર સૂર્ય.
ફરનાય પ્રાંતોમાં ક્યાંય એકેય યુદ્ધ ખેલાયેલું નહીં.
પેઢીઓની પેઢી પરસ્પર ભાઈચારો વધારતી આવેલી.
મનુષ્યનો ખુદ્દિપૂત સ્વભાવ ઉપહાસપાત્ર બન્યો ન હતો.

આવી નવીન તાજપભરી ધરતીથી વિદાય લેવી ઘણી વસમી હતી.
પોતાની કુશંકા પર તેને દ્રેષ ચડેલો, તેને શરમ પશ્ચ આવેલી.
સંતુષ્ટ હતો કે તેની વિહારક સ્મૃતિ તેની સાથે જ નાશ પામશે.

તેના મરણ બાદ એ દિવસ પછી ફૂંકાયેલા વાવાઝોડાએ કાંડાઓ ઉખેડી નાખ્યા.
સૈકાઓ લગી શાંત પડેલા જવાળામુખીઓમાંથી ધુમાડા નીકળ્યા.
જંગલો, દ્રાક્ષના મંડપો અને નગરો ઉપર લાવા પ્રસરી વળ્યો.
અને ટાપુઓ ઉપર જાગેલી લડાઈને કારણે યુદ્ધ મંડાઈ ગયેલું.

(‘A Felicitous Life’નો અનુવાદ)

દૃશ્ય / લોળાભાઈ પટેલ

લૅન્ડસ્કેપનાં શુભગાન ગવાય એટલી જ બસ ખોટ હતી
ખોટ હતી બસ લેટસોગાદો લઈ આવનાર રાજહૂતોની
બસ શુભવાચક એક નામ અને કુલાવેલું એક ક્રિયાપદ
જરા એટલું ખરું કે મહાર્ધ એક વૃક્ષો સઘન રીતે પ્રકાશે
જ્યારે અમારા બડવીર છાત્રો ખીણને માર્ગે

ચાલતાં ગાતા હોય “આનંદનું સ્તોત્ર.”

અને જરા એટલું કે કોઈ એકાદો ગોવાળ લોજપત્ર પર અક્ષર કોતરે.
લેન્ડરકેપનાં ગુણગાન ગવાય એટલી જ ખસ ખોટ હતી.

પણ કોઈ હૃત ના આવ્યા. ઝાડીઝાંખરાં અને ઊંડાં કોતરે
જંગલ પર ઝળુંખતું જંગલ, એક સમડી વિલપી રહી.
અને અહીં એકાદ પંક્તિ રચી કાઢવાનું કેનું ગળું ભલા ?
કોણ જાણે દરય તો કદાચ રમણીય હતું.

હર નીચે બધું ઠણઠણ વેરાતું હતું : દીવાનેખાસ
દેવળ, છિનાળવાડા, ઢુકાનો પાછળની ગલીઓ.
અને સમ ખાવા થે કોઈ નહીં, પછી હૃત આવે કયાંથી ?
વિસ્મૃત વિધ્વંસો પછી મને વારસામાં મળી પૃથ્વી
નીચે ફરિયાદાંઠાથી માંડી પૃથ્વીથી ઉપર છેક આસૂર્ય.

(‘The View’નો અનુવાદ)

વિશ્વ-પ્રલયનું ગાન / અનિલા દલાલ

વિશ્વ-પ્રલયને દિવસે

મધમાખી કૂલોની આસપાસ ભમે છે,
માછીમાર આછી ચળકતી જાળને સમારે છે,
મસ્ત વહેલ માછલીઓ ફરિયામાં ફરે છે,
એમણે ઉછાળેલા કુવારામાં નાની ચઢલીઓ રમે છે,
અને સાપ હંમેશની જેમ સોનેરી દેખાય છે.

વિશ્વ-પ્રલયને દિવસે

ઝીઓ છત્રીઓ ઓઢી ખેતરોમાંથી પસાર થાય છે

દાડડિયો ઘાસની ધારે નશાના ઘેનમાં આવે છે
 શાકભાજીવાળા શેરીઓમાં ખૂંસો પાડે છે
 અને પીળાં હલેસાંવાળી હોડી ટાપુ નજીક આવે છે,
 વાયોલિનના સૂર હવામાં ગૂંજરાય છે
 અને તારાખચિત રાત્રિમાં સરતા બાય છે.
 અને જે બધાએ વીજળીના કડાકાની રાહ જોઈ હતી
 તે બધા નિરાશ થયા છે.

અને જે બધાએ ભાવિની એંધાણીઓ તથા કયામતના દિવસની રાહ જોઈ હતી
 તેમાંનું કોઈ, હમણાં તે (પ્રલય) થઈ રહ્યો હોય એમ માનતું નથી.
 જ્યાં સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર ઉપર આકાશમાં છે,
 જ્યાં સુધી ભમરો ગુલાબની મુલાકાત લે છે,
 જ્યાં સુધી ગુલાબી બાળકો અવતરે છે,
 ત્યાં સુધી કોઈ પણ, અત્યારે એ થઈ રહ્યો છે એમ માનતું નથી.
 માત્ર ઘોળા વાળવાળો બુઢો, જે પયગંબર થશે,
 અત્યારે તો તે પયગંબર નથી, કેમ કે તે કામમાં વ્યસ્ત છે —
 તેનાં ટામેટાં બાંધતાં બાંધતાં વારેવારે ગુણુગણે છે :
 ‘હુનિયાનો ખીજો કોઈ પ્રલય હશે નહીં,
 હુનિયાનો ખીજો કોઈ પ્રલય હશે નહીં.’

('A Song of the End of the World'નો અનુવાદ)

સમર્પણ / બટુક નિમાવત

તમને જેને હું બચાવી નથી શક્યો
 મારી વાત તો સાંભળો,
 આ મારી સીધી-સાદી વાત સાંભળવાની
 કેશિશ કરજો કારણ કે બીજી વાતથી મને
 શરમ આવે છે.

હું સોગંદ ખાઈ કહું છું - મને વાણીની રમત
નથી આવડતી.

વાદળાં કે વૃક્ષની જેમ મને ચૂપ રહેવું ગમે.

જેણે મને તાકાત આપી - તે જ તમારા
માટે ઘાતક બન્યું.

તમે એકને છોડી - બીજાની શરૂઆત કરી.

ધૃષ્ટાની પ્રેરણાને કાવ્ય-સૌંદર્યની સાથે,

અંધ શક્તિ ને પ્રાપ્ત કરેલ આકારો

સાથે જોડી દીધા.

અહીં પોલોન્ડની ઉચક નદીઓની ઘાટીઓમાં

અને રાક્ષસી પુલ સફેદ ધુમ્મસમાં પ્રવેશે.

એક ભિજેલું શહેર છે અહીં તો

અને હું તમારી સાથે વાતો કરું છું ત્યારે

હવા તમારી કબરો પર દરિયાઈ પક્ષીઓની

ચીસો ફેંકી રહી છે.

આ કેવી તે કવિતા

જે રાજ્ય ને જનતાને ખચાવી શકે નહીં?

સરકારી જુઠાણાંની પ્રશંસા

ગાનાર અને પિનારનાં ગાળાં એક ક્ષણમાં કપાશે,

દ્વિતીય વર્ષની અક્ષલની ઓયમીર છોકરીઓ

સાથે કાવ્યગોષ્ઠિ.

પુરાણા સમયમાં કબર પર મકાઈના દાણા

વેરવામાં આવતા જેથી મૃતાત્મા ચકલીઓના વેશમાં

આવી છુપા-મુક્ત થઈ શકે.

હું અહીં પુસ્તક રાખું છું, તમારા માટે, તમે જે ટદી

લુપ્ત હતા, જેથી તમે મારો દરવાજો ખટખટાવો નહિ.

* ઈ. ૧૯૮૦નું નોબેલ પારિતોષિક જેમને એનાયત થયું-છે તે પૌલિશ કવિ એસ્ટન મીલોશનાં કાવ્યોનો

અનુવાદ

કવિશ્રી - નવે-દિસે. ૧૯૮૦ [૨૩૧

નેહ તો ઝળહળે

સાંજ ઢળતાં જ રોશન થતા, મહેકતા,

હાથ ગજરા, ગળે હાર ઝુલાવતા;

ખીંટિયે લટકતી રાખીને રિકતતા,

આ અમે નીકળ્યા ખેસ ફરકાવતા!

ઝોશીકે એક ધડિયાળ અટકી પડે,

વેળ તો વેળની જેમ વીત્યા કરે,

વાયરા દખલના મોસમે મોસમે,

કેસરી કેસરી દાર ખખડાવતા!

ચાર ખૂણા હજી સાયવીને ઊભા

ધૂંધળા ધૂંધળા કોક આકારને;

કોર એકાન્તનું છાપડું ને છળં

જે ઊડે આભમાં પાંખ ફફડાવતાં!

સૌ અભાવો સુરાહી ખતે જ્યાં કને,

જે મળે તે બધાં તરખતર નીતરે,

ઠાઈને ઠાઈની કંઈ ખખર ના રહે,

ઢોણુ છલકી જતાં, ઢોણુ છલકાવતાં!

ધૂંટ એક જ અને આંખ ઝૂકે જરા,

સાત આકાશ ખૂલી જતાં સામડું,

નેહ તો ઝળહળે જમમાં એ સ્વયં

ચૌદ પ્રહારોનો ભેદ ઝુલાવતાં!

—રાજેન્દ્ર શુક્લ

ધણુંખડું સત્તાવીસ જનમુઆરી એંશીનો એ

દિવસ હતો. ઢાહોના બસ રેડેન્ડ નજીકની એક હોટેલમાં

હેમંતની એ શીળા સવારમાં, રાજેન્દ્ર શુક્લ ભેટી પડ્યા.

પછી તો એમના ગભીર—ગંભીર કંઠે અનેક ગૂઝલો

સાંભળતો રહ્યો. એક...બે...ત્રણ અને એમ થોડીક

સૂણામાં તો ગૂઝલું એક ધટ વાતાવરણ વીંટળાઈ

રહ્યું. 'ઝામલ રિપલ' અને 'સ્વવાચકની શાધ'માં લાક્ષણિક

કવિકર્મનો પરિચય કરાવનાર આ કવિને અહીં ગૂઝલમાં

પણ પ્રયોગની કશી ધમ્મ ફરકાવ્યા વિના, 'કવિ'

હોવાની પૂરી સલામતતા અને સજ્જતા સાથે, એક નવ્ય

રૂપ લઈને ઉપરિચિત થતા અનુભવ્યા. એમના શબ્દમાં,

એમના રણકામાં જે ઊલંઘી વરતાતી હતી તે

પરંપરાગત નહોતી, ચીસો ચાતરતું એ નિજ પ્રયાણ હતું.

શબ્દમાં અને શબ્દથી છલકતા રાજેન્દ્રને મેં પ્રશ્ન

કર્યો: અતીતથી છૂટા પડીને જે બિન્દુએ આ વિધાયક

અવાજ ઝીલ્યો, એ વળાંકની પહેલી કૃતિ કઈ? અને

રાજેન્દ્રે એના ઉત્તરરૂપે મારા હાથમાં જે કૃતિ

મૂકી એ કૃતિ હતી 'નેહ તો ઝળહળે'. પછી તો

ચેતનામાં અનેક વાર આ કૃતિ ઝળહળ્યા કરી છે. એના

ઊધડતા જતા બુદ્ધિ બુદ્ધિ સંદર્ભોની છાલકથી ભીંભતો

રંચો હું.

કૃતિના શીર્ષકના 'નેહ તો ઝળહળે' શબ્દો

ભાવકને કાવ્યમાં—એની પ્રથમ પંક્તિમાં પ્રવેશો તે પહેલાં

તો—કેદી ઝૂલણાના હિંડોળે ઝુલાવી સટાક કરતાંકને

આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાની 'જગીને નેહ તો' એ

સમૃદ્ધ કાવ્યસૃષ્ટિ વચ્ચે લાવીને ખડો કરી દે છે. પણ

રાજેન્દ્ર એ રાજેન્દ્ર છે. નિજત્વને એ અળખાવા દેતા

નથી. એ તો માત્ર 'બુએ' છે—ભરી ભરી આંખથી,

કદાચ હજારો નર્તતાં ડેફોડિલ પુષ્પોને એક જ

નજરમાં ભરી લેતા વડ્ડાવર્ધની જેમ હળવાશભરી

રીતે. 'જગીને' ભેવાની ભારેખમ વેદાન્તી વાતથી એ

અહીં સાવ જુદા પડે છે.

—અને પહેલી ટૂંકથી જ મુક્તતાનું, આકાશતાનું

એક અનવલંબ વાતાવરણ બંધાતું શરૂ થાય છે. અહીં

ઢળતા સાંજે દિવસભરનો નિવેદ નથી, દિવસને છે

કોઈ ઝાલનિ આવીને જીભેલી નથી. 'સાંજ ઢળતાં જ રોશન થતા'માંનો 'જ'કાર ઢળતી જતી સલૂણી સંધ્યાનું મોહક ચિત્ર ઉઠું કરી આપી નિશ્ચયાત્મક રીતે આપણી સામે આનંદની રાવ ખાય છે. અહીં તો છે રોશની, નરી મેંક અને 'ગળે હાર ઝુલાવતા' નાયકનો છાક ! 'હાથ ગજરા'માંનો રૂપક આનંદવિભોર નાયકના ચિત્રને ઓર દશ્યક્ષમ બનાવે છે. અને 'આ અમે નીકળ્યા ખેસ ફરકાવતા !' એ ખીજી પંક્તિ ઉપર આવતાં આવતાં તો એ ચિત્ર નાયકના આનંદની બધી જ લંગિયોને છતી કરી આપી વિકાસની ટોચ સર કરે છે. 'આ અમે' શબ્દથી થતો પંક્તિ ઉપાડ ચિંતાથી મુક્ત નાયકચિત્તનો સરસ પરિચય કરાવી રહે છે. કશા ભાર વિનાનું હળવું ફૂલ અને નર્ત્ય અલગારી વ્યક્તિત્વ ખેસ ફરકાવવાના સંકલ્પથી કેવું સચોટતાથી રફુટ થયું છે ! મહાસુખમાં નિમજ્જિત આવા નાયકની સામે બિચારી રિકતતા તો ફરકે જ કેવી રીતે ? 'ખીટિયે લટકતી રાખીને રિકતતા' એ પંક્તિના પ્રારંભના બે શબ્દોમાંનો 'ટ' વર્ણુ કશા તાલ-ટેકા વિનાની અધ્ધર પધ્ધર લટકતી રિકતતાને સુપેરે ઉપહાસનારો બન્યો છે. 'કદાચ રાજેન્દ્ર પશુ છેલ્લા બે-અઢી દાયકાની કવિતામાં પડઘાતાં વેદના-શન્યતાને લટકતાં રાખીને આનંદના નિરવધિ પ્રદેશમાં સંચરી રહ્યા છે—મીરાંની જેમ મેવાડને 'ડાખો' મૂકીને 'પશ્ચિમમાં'સ્તો—તે અહીં સચવાય છે.

નિવેંદની જેમ સમયને પશુ આ કવિ ઓળંગી ગયા છે. આધુનિક સાહિત્યમાં દેખાતી સમયની સભાનતા-થી આ કવિ, કહો કે કાવ્યનો નાયક, પર થઈ ગયો છે. તેથી તો એ એકિકરાઈથી ઓશીકે ધડિયાળને અટકી જતી બતાવે છે ! કાળની સમગ્ર ક્રિયા-પ્રક્રિયાને કવિએ અહીં અટકી પડતા ધડિયાળના સમુચિત પ્રતીક દ્વારા

આસાનીથી હસી નાખી છે અને ઉમેર્યું છે કે વેળાનું વેળાની જેમ વીતવું એ જ એનો સહજ ક્રમ છે. એનું મારવેલ To his coy mistressમાં સરી જતા સમયથી આકુળવ્યાકુળ થઈને રિસાયેલી પ્રિયતમા-ને ઝટ રીઝી જવા અતુનય કરે છે તેવા અતુનયની કે ટી. એસ. એલિએટ બહેર ધડિયાળોના સમય સાથે પેતાતાં ધડિયાળોના સમય મેળવી લેવા અતુરોષ કરે છે એવા અતુરોધની પંચાતમાં આ કવિ પડતા નથી; કારણ કે એમના માટે તો દરેક ક્ષણ ઉત્સવનો. પર્યાય બની છે. સમયને ઘોળીને પી જનાર આ કવિને તો દરેક મોસમમાં દક્ષિણનો શીતલ પવન ચામર ઢોળ્યા કરે છે, એનાં દ્વાર ખખડાવ્યા કરે છે ! અને આ દ્વાર પશુ કેવાં ?—'કેસરી કેસરી' ! 'કેસરી' વિશેષણ એકા સાથે ઐહિક અને આમુષ્મિક એમ ઉભય-આનંદને પ્રખળતાથી વ્યંજિત કરે છે. ખેવડાએલુ એ વિશેષણ આનંદના વ્યાપને સચરાચર સુધી વિસ્તારે પણ છે.

એકલતા કે વિક્ષળતાના કાચલામાં પુરાઈને નાસ્તિ-મૂલક અભિગમ દાખવનારાઓ ઉપર કવિ ત્રીજી ટૂંકમાં વેધક કટાક્ષ કરે છે. ભ્રામક દષ્ટિને જ સત્ય લેખનારા એકાંગીઓ હલે 'ધૂંધળા ધૂંધળા' આકારને ચાર ખૂણાંમાં સાચવી રાખીને ખેડા હોય, પણ એ ધરનાં છાપડું-છનં તો ક્યાંય આભમાં પાંખ ફફડાવતાં બીડી ગયાં છે ! 'જે બીડે' શબ્દોમાંથી 'જે વલે થઈ છે' એવો પ્રગટતો ભાવ કૃતક હતાર્થતાનું ગાળું ગાનારાઓની સચોટ ઠેકડી ઉરાડે છે. ટૂંકની ચિત્રાત્મકતા પણ સંવેદ બની છે. 'પાંખ ફફડાવતાં'માં દશ્ય ગતિ પકડી શ્રુતિગત્ય પણ કેવું બન્યું છે !

કવિની સુરાડી આનંદાસવથી તરખતર નીતરતી છે. કશાનો અભાવ, કશાની બીજી અહીં છે નહિ.

જિંલટાનું એની પાસે આવનાર કોઈ પણ એના પારસ-
સ્પર્શથી ઘડીકમાં પલટાઈને છલકી ઊઠે છે. અભાવ
એની પાસે ટકે જ નહિ એવું એનું ભીતરખાલ આનંદ-
ભરપૂર વ્યક્તિત્વ છે. ચોથી ટૂંકમાં કવિહૃદયની આ
તરખરતા ‘કોણુ છલકી જતાં, કોણુ છલકાવતાં!’ પંક્તિમાં
સૂક્ષ્મ રીતે વ્યક્ત થઈ છે. રહસ્યમયતાનો એક મોહક
સંદર્ભ અહીં ઊભો થયો છે. પૂર્વાર્ધની ‘કોઈને કોઈની
કંઈ ખબર ના રહે’ પંક્તિમાં માનવી માનવી વચ્ચેનું
ઓગળા જતું દ્વેતત્વ ઉતારાઈની ‘કોણુ છલકી જતાં,
કોણુ છલકાવતાં!’ પંક્તિ ઉપર આવતાં માનવજાતને
પારાવાર આનંદને કાંઠે મૂકી આપે છે. ‘વિશ્વ આખું
એક મેળો - એક માળો બની રહે છે, ને કબીરે ગાયેલી
‘મન મસ્ત હુઆ તવ ક્યો બોલે?’ એ પરમ ઝૂનની
અભિરામ લીલા વિલસી રહે છે.

છેલ્લી ટૂંક ઉપર આવતાં માત્ર કવિ કે કાવ્યના
નાયકને માટે જ નહિ, કોઈ પણ સહૃદયને માટે સામટાં
સાત આકાશ ખૂલી જતાં જણાય છે. ઝૂલણુનો હીંચકો
આલોક-પરલોકની સરહદોને અહીં ઝૂંસી નાખે છે.
પ્રારંભમાં યાદ કરેલા આદિ કવિ નરસિંહનું અહીં પુનઃ
રમરણ થાય છે. નરસિંહના ગગનમાં ધૂમી રહેલા ‘કોણુ’
અહીં રાજેન્દ્રના ઝળહળતા જનમમાં ‘એ’ બનીને આવે
છે. એ પરમાનંદના એક જ ધૂટે ઝૂકી ગયેલી આંખની
સામે સાતે ય આકાશ અનાવૃત થઈ રહે છે, એના
બધા જ લેડારો એ ખોલી નાખે છે. ઉપનિષદના તત્ત્વ-
મણિ રૂપ ‘એ’ની સામે જીવ-શિવનું એકત્વ ચૌદ
બ્રહ્માંડોને ભેદ ભોપી નાખે છે અને અવશેષમાં રહે છે
આનંદથી તરખતર હું-‘સ્વયં’-અહંત્રહાસમિ.-આ ધોધમાર

આનંદાનુભૂતિ અખાના ‘અભિનવો આનંદ આજ અ-
ગોચર ગોચર હવું’થી કે યુસેપી ઉન્ગારેત્તિના ‘I
flood myself with light of the immense’-
થી પૃથક નથી.

રાજેન્દ્રે તત્ત્વશબ્દ દ્વારા નહિ શબ્દતત્ત્વ દ્વારા પ્રવૃત્ત
ગઝલને જીવંત બનાવી છે. એમાંથી નિર્માતું અર્થનું-
ભાવનું વિશ્વ કૃતિમાંથી પાદ કરી નાખીએ તો પણ
આરંભથી અંત સુધીમાં ઝૂલણુને પ્રયોજવામાં તેમણે
જે કસબ દાખવ્યો છે અને તદ્દનુકૂલ હોંચને દઢાવવામાં
દરેક ટૂંકનાં અંત્ય ક્રિયાપદોને જે સાહજિકતાથી પ્રયોગ
કર્યો છે તેમાંથી કૃતિનું એક sound form ઊંઠું
થાય છે. ખીટિયે લટકતી રિક્તતા, ઓશીકે અટકતી
ઘડિયાળ, ઘોર એકાન્તનું ઊડતું હાપરું કે કેસરી કેસરી
દાર જેવાં કલ્પન-પ્રતીકો કાવ્યના Sound formને
ગતિ આપે છે અને એમાંથી સર્જાય છે Unique
beautyવાળી આ ગઝલકૃતિ. અનર્ગલ આનંદાનુભવ
કરાવતું આ કાવ્ય વિધાયક અવાજની સાથે એમાંના
ભાષાકર્મને લીધે પ્રણુ આમ જિંચકાઈ આવે છે. કૃતિ
સ્વયં આનંદલીલા બની છે.

રાજેન્દ્ર પૂર્ણસમયના કવિ-Full time poet-
છે. છેલ્લાં વર્ષોમાં એમના કવિકર્મે સતત સક્રિય રહીને
ગઝલને આંતરખાલ દેહે જે નિશિષ્ટ પરિમાણુ આપ્યું
છે તેની નોંધ ગઝલને કાવ્ય ન લેખનારા ઉન્નતભૂઓએ
પણ અવશ્ય લેવી પડશે.

આકાશતાનું આ કાવ્ય રાજેન્દ્રના માતખર કવિત્વનું
હોતક છે.

- નરસિંહ મહેતાની પંચશતાબ્દી નિમિત્તે સાહિત્ય અકાદમી તરફથી 'લક્ષ્મી નરસિંહ' એ વિષય પર નવેમ્બર મહિનાની ૧૭, ૧૮ અને ૧૯ તારીખો દરમિયાન શારદાગ્રામ (માંગરોળ) અને જૂનાગઢ ખાતે પરિસંવાદ તેમજ સભાનું આયોજન થયું હતું. સર્વશ્રી અનંતરાય રાવળ, કે. કા. શાસ્ત્રી, યશવંત શુક્લ વગેરેનાં પેપરો ઉપરાંત મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન, અસમ, ઓરિસા વગેરે પ્રદેશના વિદ્વાનોનાં પેપરો વંચાયાં હતાં. શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. ૧૯મીએ જૂનાગઢમાં જાહેર સભા યોજવામાં આવી હતી, જેમાં સર્વશ્રી ઉમાશંકર જોશી, કે. કા. શાસ્ત્રી, અનંતરાય રાવળ, યશવંત શુક્લ, રાજેન્દ્ર શાહ વગેરેએ પ્રાસંગિક વૃક્તિઓ રજૂ કર્યાં હતાં.
- આ વર્ષનો સોવિયેત લેન્ડ નેહરુ એવોર્ડ શ્રી સુધીર દેસાઈને, રશિયન કાવ્યોના અનુવાદ 'માયકાવરજીનાં કાવ્યો' માટે એનાયત થયો છે.
- ભાવનગરના રવ. કવિ પ્રહલાદ પારેખની રમૂતિમાં, દર વર્ષે પ્રકટ થતા ગુજરાતી કાવ્યસંગ્રહો પૈકી ઉત્તમને 'પ્રહલાદ પારેખ પારિતોષિક' આપવાનું નક્કી થયું છે. આ માટે એક સમિતિની રચના થઈ. તેના અધ્યક્ષ શ્રી તખ્તસિંહજી પરમાર રહેશે. મંત્રીઓ તરીકે કવિ શ્રી નાથાલાલ દવે તથા શ્રી નર્મદભાઈ ત્રિવેદી કામ કરશે. સંપર્ક : સાહિત્યભારતી, ૧૦૧૬ કૃષ્ણનગર, ભાવનગર.
- ભગવાન શ્રી રવામીનારાયણ દ્વિશતાબ્દી નિમિત્તે પગલર પ્રકાશન, ૧/૭ વિશ્વનગર, નડિયાદ (૩૮૭ ૦૦૧) એક વિશેષ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકાશિત કરનાર છે જેમાં શ્રીજી મહારાજનાં વચનામૃત, પ્રસ્થાપિત સંપ્રદાયની સાધના અને ભક્તિનો મહિમા, તથા હરિભક્તોનાં હૈત ગાતાં ગીતો-ભજનો-પદો-કાવ્યોને સંકલિત કરવામાં આવશે. કવિઓ-સંતો-તથા સત્સંગીઓને પોતાની રચનાઓ ૧૦મી માર્ચ ૧૯૮૧ સુધીમાં મોકલી આપવા આમંત્રણ છે.

સાહ્યાર સ્વીકાર

- વિસ્મયનું પંચેાદ • ગુણવંત શાહ, આર. આર. શેઠની કંપની, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૭૬, રૂ. ૧૦.
- વિ-સંગતિ • સુરેશ દલાલ, વોરા ઍન્ડ કંપની, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૨, રૂ. ૭
- મંઝિલ • જમિયત પંડ્યા 'જિગર', સુમન પ્રકાશન, ૮૬, કામરગલી, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૬, કાચું પૂઠું, પૃ. ૬૪૩. ૫
- કસક • પીયૂષ પંડ્યા 'જ્યોતિ', પ્રકાશક પોતે, ધ/૨, ગવર્નમેન્ટ ક્વાર્ટર્સ, જામ ટાવર પાસે, રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૫૬, રૂ. ૬
- તમારી વસ્તુ • અબ્દુલ હરીમ શેખ, પ્ર. નક્ષત્ર ટ્રસ્ટ, ૬ એ, પૂણેચર ફોર્મેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮૮ રૂ. ૬

સૂચનાઓ

- * સર્જકોને જવાબી ટપાલખર્ચ ન મોકલવા વિનંતી છે. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ મહિના દરમિયાન આપવામાં આવે છે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી.
- * વ્યવસ્થા અંગેનો સઘળો પત્રવ્યવહાર 'વ્યવસ્થાપક 'કવિલોક' C/o કુમાર કાર્યાલય, રાયપુર, અમદાવાદ-૧' એ સરનામે જ કરવો.
- * આપનું લવાજમ જો 'પૂરું' થઈ ગયું હોય તો રૂપિયા પંદર સત્વરે મોકલી આપશો.
- * આજીવન લવાજમ રૂપિયા ૧૫૧ છે. શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને ગ્રંથાલયો પણ આજીવન સભ્ય બની શકે છે.
- * આપનું સરનામું બદલાય તો તરત જ તેની જાણ કાર્યાલયને કરશો.
- * લવાજમ ચેકથી મોકલો તો બેંક કમિશનના રૂપિયા બે ઉમેરીને મોકલશો.

મે. એચ. જે. લીચ એન્ડ કંપની

હાઈ ટેમ્પરેચર ગ્રીઝ અને લુબ્રિકેટિંગ ઑઈલના બનાવનાર

એશિયન બિલ્ડિંગ

આર. કામાણી માર્ગ - બેલાર્ડ એસ્ટેટ

મુંબઈ ૪૦૦ ૦૩૮

ટે. નં. ૨૧૪૪૦૪

ટેલેફોન નં. Lub ૧૦૬૪

સ્વામિનારાયણ ગૌરવ ગાથા-૩

આરાધનામાં કામદેવિતીર્થનો પિબક નામક યાત્રિક જાદાજુ
મલિન વિવાસાધનાના આગે ચડી આસપાસની
પ્રબલે ત્રાસ આપતો હતો. એવામાં કેટલાક ચિદ્રથોગીઓની
મંદીરની સાથે નીલકંઠ ત્યાં પધાર્યા. પિબકે
એ સીને પલ્લુ કંઠી તોડી પોતાના ચરણે આવવા
આદેશ આપ્યો, પરંતુ નીલકંઠ સૌથી વધારે આગ્રહ્ય.
પોતાની મલિન વિધાના બધી મદાંધ બનેલા પિબકને
એમણે આગ્રહ્ય આપતાં કહ્યું કે, 'સૌ પ્રથમ
તારી વિધાયજિને પ્રયોગે તું મારા પર અજમાવ.'

કોપિત ધબેલા પિબકે પોતાના વિવા-પ્રભાવની
પ્રતીતિ કરાવવા મંત્ર બળીને એક વટવૃક્ષ પર મૂક નાખી
બને એથી એ લીકું વૃક્ષ બળી ગયું.
અભિમાનથી હચમચો પિબક ને પછી નીલકંઠ પ્રતિ પસ્યો.
નીલકંઠને ત્રાસ આપવા પિબકે મલિનવિધાના
પ્રયોગ સાથે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પણ
તેની કોઈ જ અસર પડી નહિ. અંતે નીલકંઠના યાત્રિક
પ્રભાવથી પરાજિત થઈ ને પિબક એમનાં ચરણોમાં
આજોડી પડવા પ્રભુએ તેને હાથ આપી
અને મલિન વિધાના છંદમાંથી એને મુક્ત કર્યો તથા
સુરુભંત આપીને તેના હૃદયને ખરી લાગિ પ્રતિ વાળ્યું.
આ રીતે મંત્ર-તંત્ર-જંત્ર આદિ સમાજમાં પ્રવર્તેલી મુદ્ર
ઉપાસનાઓમાંથી મુચ્છુઓને ઉગારીને
એમનામાં શુદ્ધ સાન સજિત વૈષ્ણવી ભક્તિમાર્ગનું
પ્રવર્તન કરવા કરના નીલકંઠ આજળ ચાલ્યા.

1781
1981

ભગવાન
સ્વામિનારાયણ
દ્વિશતાબ્દી
મહોત્સવ

ગાયોજડ ■ બોચાસણવાસી શ્રી અક્ષરચુરોપાસ્ય સંસ્થા
અરમણ મ પ્રગટ જ્ઞાનસ્વરૂપ સ્વામી શ્રી નારાયણ સ્વરૂપદાસજી
(પ્રમુખ સ્વામી)

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printers and box manufacturers

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY 400 001

Phone : 266544

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

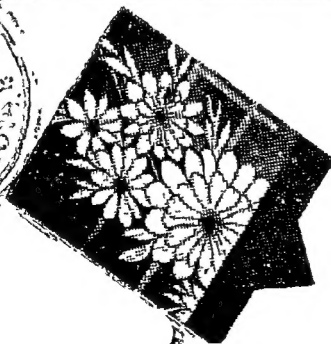
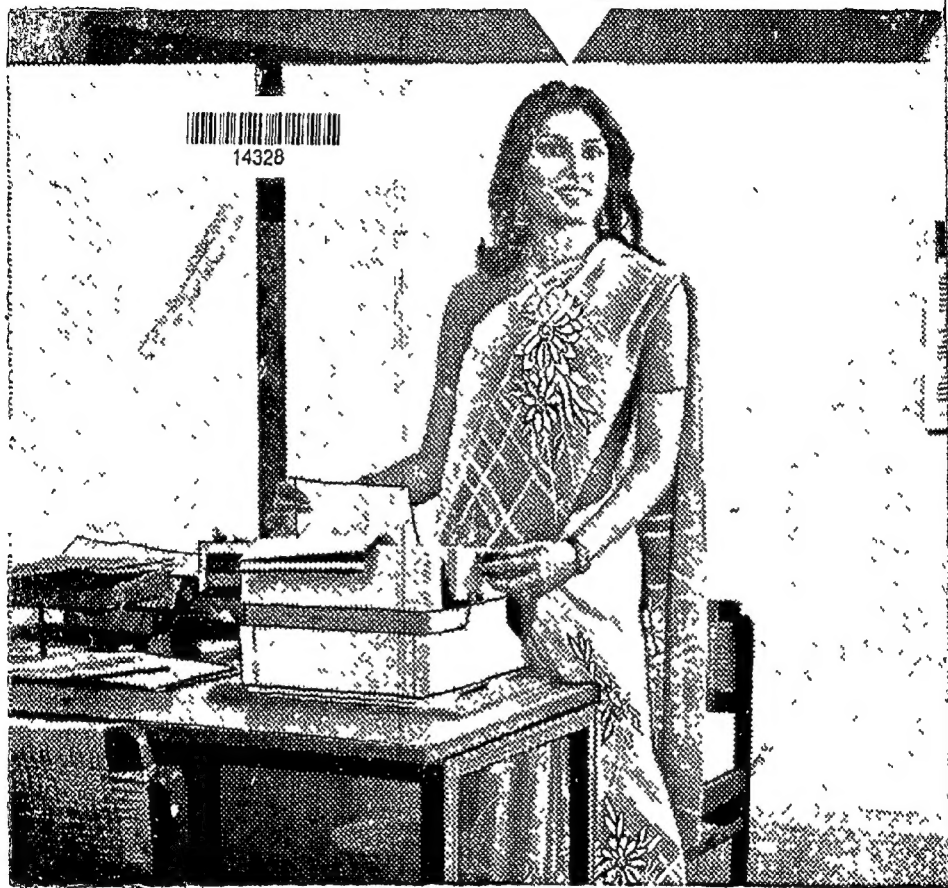
BOMBAY 400 038

Gram: JEWELBERIN, BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

4 “હુરલી સેક્રેટરી,
મારે તો ટીબાવેપાલુ ‘સ્માર્ટ’ લેવુંજ જોઈએને!”

તમારે જોઈતાં કપડાં
તમારી જ પસંદગીનાં.

<p>મહતલાલ ફૅબ્રિકસ</p>	
-----------------------------------	--

સુટિંગ, શાર્ટિંગ, સાડીઓ, ફેસ મીટિંગ્સ અને કેનિસ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ - ૯

૧૪૩૨૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યક્ષ

અમદાવાદ-૬